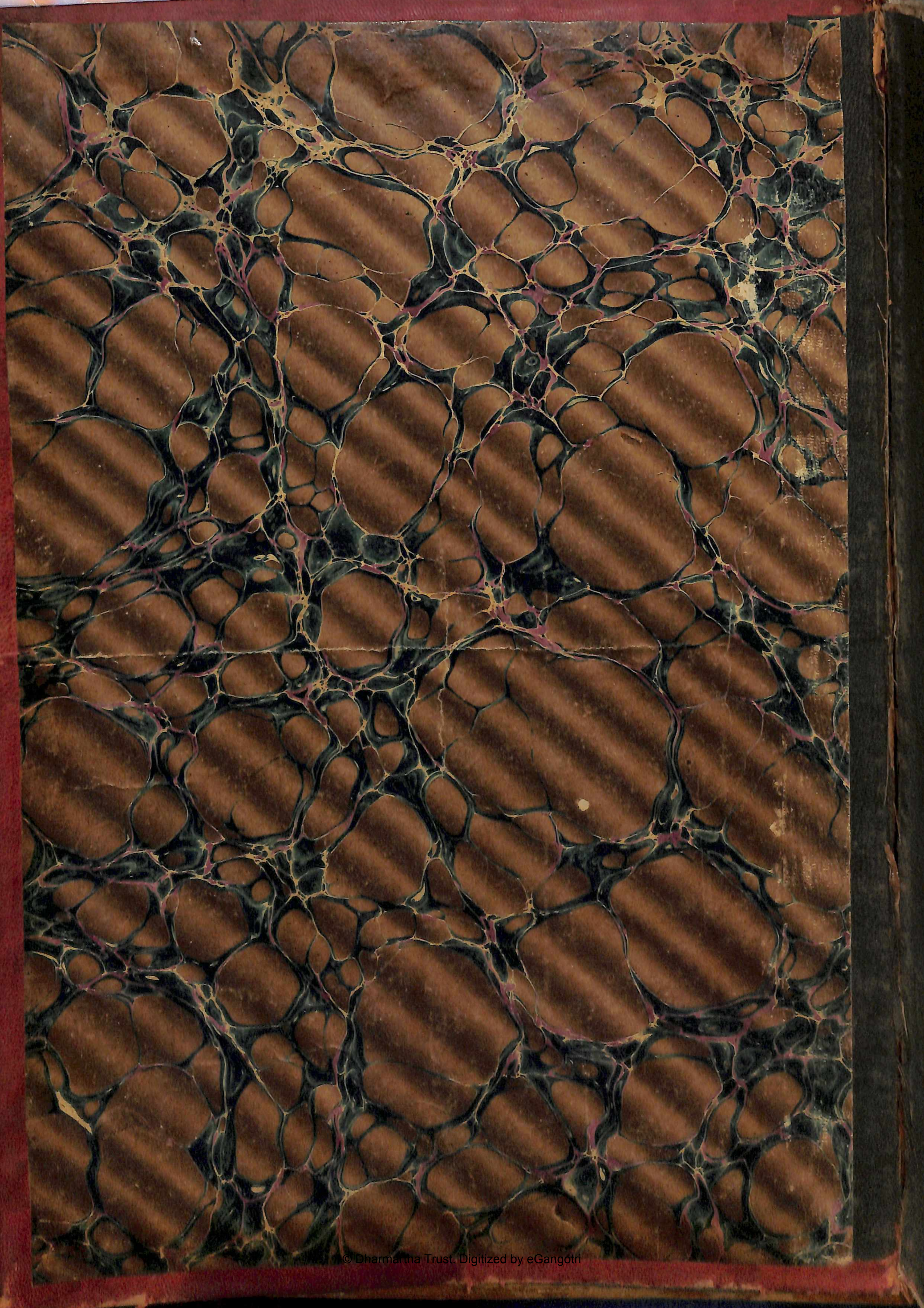
१४७५

#5922

Note:— Wrong winded Pages
171, 172
without No Pages
between # 172, 173 respectively
Double # 372
Missing #

Total No of p = 559
+2
561

Complete
[illegible]

६.
प्र. भि.
२

ॐ नमः शिवाय ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीगुरवे नमः
ॐ श्रीमच्छ्रीविद्यारूपाय गुरवे नमः ॥ ॐ श्रेयोऽस्तु ॥ ॐ श्री
शक्तित्रितयावियोगिहृदयंविश्रान्तदेकात्मसद्भावानिर्भरवृदा
त्मभावनिमस्तोल्लासायविस्पन्दितम् श्रीमद्भैरवधामनद्वि॰
जयतांभक्तानवाप्तमस्फुरन्तोऽत्रप्राप्तसंग्रहोऽनुगतयाय॰
द्विस्वरूपायते ॥ लब्ध्वानुग्रहमीश्वरान्निजमहस्संभारसन्दी
पिनोदेहेऽस्मिन्नरसिंहगुप्तघटितेलब्धास्पदः पश्चिमे श्रीम
लक्ष्मणगुप्तदर्शितपथः श्रीप्रत्यभिज्ञाविटोटीकार्थप्रवि
मर्शिनींरचयतेवृत्तिप्रशिष्योगुरोः ॥ घटयतिपरिपाकंश
श्वदृष्टेभमार्गोविघटयतिचभूयोमस्तुसंसारसविन्ताम् अ॰
भिनवमतिरेवंचेश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिपदविमर्शिन्येवभो॰
गापवर्गौ ॥ निजानुजमनोरथप्रार्थितसत्पथाभ्यर्थनावशा
भिनवगुप्तमत्पदनिवेशितस्वात्मकः प्रकाशयतिमार्गमेन
ममुनाजनोऽप्युमेनाप्रयातिशिवधाममनस्याधिनयत्नपसूनोऽट
शः ॥ पूर्णोव्याकरणावगाहनस्थुविस्मनर्कमूलोर्मिघत्य॰
त्ताकल्पताविवेकऊसुमैरभ्यर्च्यहृद्देवताम् पीयूषासवसा
रस्सन्दरमहामाहित्यमोहित्यभाग्विश्राम्याभ्यहमीश्वराद्वय
कथाकन्तासमवः साम्प्रतम् ॥ अस्तमनन्तमनुत्तरमघोर
बोडशकशक्तिचक्रगतम् गैर्भनसपदनिवृत्तिमथमो
पोद्घातकंवन्दे ॥ इहएकएवश्रीमदस्मत्परमेष्ठिश्रीसो
मानन्दपादप्रसादापसारितसंकोचः श्रीमानुत्पलाख्यः शा
स्त्रकारोविकस्वरस्वहृदयकमलपरिमलपवित्रितदिगन्तः
सूत्रंवृत्तिंटीकांचईश्वरप्रत्यभिज्ञानासिद्धयेकृतवान् तत्र
सूत्रकारभूमिकावस्थितः कथंचिदित्यादिनामहेश्वरंप्रति
प्रह्वसामानंपरामर्शंस्तदाकपटनपुरःसरीभावेनवृत्तेर

वक्ष्यंभाविताम्पश्यस्तुनवृत्तिकारपदावस्थितः प्रवृ-
त्त्यन्तरेणपरमेश्वरप्रकृतांस्वात्मनिसततवादिनीम
पिपरामर्शंसूत्रकारएवचैतद्भूमिकापन्नोवर्ततइतिद
र्शयितुंयदपिवृत्तौस्वसामानाधिकरण्येनेदंदर्शितंप्र
तिभिज्ञापयिष्यामि परिनिष्ठेयमित्यादिना अन्यथासूत्र
कृदेवंकरोतीतिवक्तव्यंस्यात्तद्दर्शनेचप्रयोजनंवृत्तिकृ
तःसूत्रार्थानवबोधसंभावनानिरासः तत्रतन्निर्देशो-
पिनायंवाताशंकमाशयःस्फुटीभवेदर्थव्याख्यानाय
पर्यायदानम् नेणोत्यंप्रयुक्तम् यथाकाश्यटीकाव्या
ख्यानप्रक्रियायांविदितंवोयथाकाश्चिन्मेसार्थाःप्र-
वृत्तयइत्यत्रभगवद्भक्तोव्याख्यायमानायांममनकेचन
स्वसिमव्यापाराइतिटीकाकारव्याचख्यानोपिनभगवत-
एवाभिनइतिप्रतीयतइतिसंभाव्यमानापिनमस्कारानन्त
न्तराकरणकैवेयंसूत्रकरणपूर्वकसमनन्तरतस्यवृ
त्तिग्रन्थकरणात्मिकाप्रवृत्तिराचार्यस्यैकतांगमयत्य
न्यथैवंभूतैकप्रवृत्तिनिर्वाहासंभवात् टीकाकारपद
मधिशयानस्तुशास्त्रकारोवक्ष्यंप्रवृत्त्यन्तरेणयुज्यते।
तत्रचमूलश्लोकपाठोनपूर्वभावीतस्यत्ववतारणक्रमा
वक्ष्यवक्तव्यः प्रवृत्त्यन्तरेवावक्ष्यंभाविनिपरमेश्वरंप्र-
तिप्रक्रान्तापरामर्शः पुनरवधानमन्येयः यद्यप्यस्यप्र
त्यभिज्ञातेश्वरशक्तिविजृंभारूपसमस्तस्वपरात्मपरिनि
ष्ठितवेद्यवेदकप्रपंचस्यात्मिषितमात्रमपिनपरमेश्वर
प्रावरणमतिरिक्तंकिमंगेश्वरशक्तिप्रत्यभिज्ञानरूपप्र
माणपरिघटने तथापियाजोत्सवालंकारस्वाधीनमर्त

ई.
प्र. वि.
२

कामदत्तोल्लवसंभोगन्यायेनावश्यंसमग्रतत्त्वसारभूतस्व
रूपपरामर्शनंकर्तव्यम् प्रवृत्तौ चान्तरालपातिभविघ्न
व्यवहृतिसाफल्यभावनाय एकग्रन्थकारकृततत्त्वंस्वय
मेवाख्यास्यति ग्रन्थांवावीत्यादिना तत्रायंग्रन्थकारश्री
काकारपदप्रतिपन्नो वक्ष्यमाणशास्त्रसंदर्भगतमुपा
येनपरप्रतिपादनायामवश्यकर्तव्यमपिपूर्वपक्षत।
त्यतिक्षेपप्रभृतितुषकणकपलालप्रायमवधीर्य त
त्त्वस्वरूपंपरममुपादेयंपरामृष्टुंनमस्कारंकरोति ॥
स्वेच्छयेत्यादिना ॥ स्वस्मादित्यात्मनः सकाशात्स्वस्मि
न्नित्यात्मन्येवस्वयैवेच्छयावभासमाना प्रमेयात्माव
हानेनभेदात्मनानिर्भासमानाः संपादिता अशेषाः स्फु
टास्फुटमिश्ररूपालोकाः प्रमातृप्रमेयास्तेषां व याचाः श्रा
मयः परस्परसम्बन्धाः कार्यकारणभावक्रियाकारकभा
ववैचित्र्यादयस्तेषामात्मापारमार्थिकः स्वभावो यः स प
रशिवः । एकमपि चेदं पदं शक्तिभेदात्त्र्यादावृत्तेर्व्याख्यात्म
रोहयोगपद्यसिद्धये चैवं प्रयुज्यते यद्वक्ष्यति स्वेषयेति य
एवंभूतो भगवांस्तस्मै नमः इति तद्विषयं प्रह्वीभावं द्योतयति
नमः शब्दः । ननु स्वरूपावस्थितमशेषं वेद्यवेदकप्रपंचं तत
स्वरूपाद्बहिर्भावेन निजयेच्छयावबहिर्भावयतस्तो बहिर्भु
तानपि स्वात्मन्येवावभासयति तथावभास्यमानानाम
प्येषां स एवात्मनि सर्वमिदं विकृतमालक्ष्यते तथाहि सम
स्तं यं लोकयात्राभवत्येव चिदात्मनि स्वरूपे विश्रान्तेऽन्यत्र देवत
वकृतं प्रत्येयं तदीयथैव स्वेच्छया यदि बहिरवभास्यते ॥

तदिदानीं तत्रैव स्वात्मन्यवभास्यते इति किमेतत् स्वा
त्मन्यविभेदेन हि यदवभासनं तद्धि रूढं वहिरवभासनं
न हि यद्भासनं तत्रैव भाति ततदेव तद्बहिर्भूतं युक्तम् ।
घट इव गृहान्तर्भूतस्तद्बहिर्भूतश्च किंच तथाभासमा
नानामप्येषामेव शिवश्चात्मेति नितरामप्रतीतिकम् त
थाभासमानत्वे हि भेदावभासनेन व्याप्तम् शिवात्मक।
त्वे चैषामेकात्मकत्वेन तद्धि रूढेन व्याप्तम् तन्नानात्मान
श्चैकात्मानश्च युगपदेवामी भावा इत्युक्तं कः प्रतीयात्
स्वात्मनि च व्यवस्थितं वेद्यवेदकराशिं वहिरवभासयितुं कि
मर्थमस्येच्छोत्पद्यते निष्कारणमेव वा तदेच्छोत्पादाभ्यु
पगमे सततमेव तथाभावः स्यान्न कदाचिद्वेति तत्सर्वमि।
दमसमंजसप्रायमित्याशंक्याह ॥ शम्भ्वादिति ॥ यत्ताव
दुक्तं शिवात्मन्येव विश्वं विश्रान्तमिति कथमेतदिति तत्रो
च्यते इह भावानां सत्त्वमसत्त्वं वा व्यवतिष्ठमानं संविद्विश्रान्ति
मन्तरेण नोपपद्यते संविद्विश्रान्ता हि भावाः प्रकाशमा।
ना भवन्ति प्रकाशमानता चैषां संविदभेद एव प्रकाश एव
संविद्यतः । तत्प्रकाशादतिरिच्यते च प्रकाशन्ते चेत्युच्यमा
ने नीलस्वरूपाद्व्यतिरिक्तमथ च नीलमित्यप्युच्यते तदमी
संविदितावद्विश्रान्ता भावाः संविदनधिकरूतय इत्याया
तम् न च संविदो भेद उपपद्यते प्रकाशैकरूपाया हि संवि
दि तत्स्वरूपभेदकृते भेदव्यवहारे एकतरस्याप्रकाशरूप
त्वमुक्तं स्यादित्यसंविद्रूपत्वमापतेत् वेद्याश्चामी तत्स्वरूपे
कात्म्यभाजः स्वयं भिद्यमानत्वं चेत्सहेरन् तत्स्वमहिम्नासं।
विदं भेदयेयुरपि त एव तन्न स्वतो भेदमालंवितुं समर्थाः प्र

ई.
प्र. वि.
३
3

घसंवेदनरूपतयैवैषांभेदः स्वस्वरूपमन्योन्यास्पृष्टं देश
कालावपिवेद्यराशिमधिशयानौवेद्यत्वादेवसंवित्तादा
त्म्यमभिधावन्तौकथंकारंतौसंविदंभिन्तां वेद्यराशि।
र्हिसमस्तएवंप्रकाशादभिन्नोयत्प्रकाशते तत्प्रकाशा
दभिन्नंसंवित्प्रकाशमानतायुक्ता विरोधादित्येवप्रकाश
मानत्वंप्रकाशाभिन्नत्वाद्विपरीतात्स्वभावविरुद्धादप्रका
शमानतामव्यवहारपदामेवयथार्थव्यावृत्तंप्रकाशाभिन्नत्वे
नव्याप्यतइति व्याप्तिसिद्धोस्वभावहेतुः संविदश्चस्वप्रका
शत्वमसहमानाश्चमुनैवप्रतीतिसिमामन्तव्यः तद्वेद्यभेदव
द्देशकालभेदोपिनसंविदोभेदकः किंचवेद्येदेशका।
लप्रसृतयउपाधयोनजातचित्स्वरूपाभिन्नंभावंभेत्तुं।
नशक्ताः केवलंस्वरूपभेदोभवन्नेवतैःपरिनिश्चीयते
नचसंविदिकथंचिदपिस्वरूपभेदः प्रकाशैकरूप।
त्वादितिसुष्ठुक्तम् तदमीप्रकाशएवन्तावद्विश्रान्ता।
भावाः। प्रकाशश्चविमर्शशून्योनभवति ततश्च
विमर्शएवभगवत इच्छानित्येवरूपदहेतुत्वप्रमा।
तृवर्गसर्वस्वः स्वनीलपीतादिप्रमेयसंवंधंचावभास
यतीति तथावभासमानमपिचसंविन्मयेप्रका।
शएवविश्राम्यत्यन्यथानथात्वस्यैवासंकल्पत्वात
नचप्रकाशमात्रतामुज्झति। प्रकाशादतिरिक्त।
स्यतत्क्षणमात्रस्याप्यप्रकाशनप्रसंगात तदेवंभूते
निर्भासमानेकथमपह्नूयतामिति विरोधोप्यत्र
वकश्चित यदिहिनीलमनतिक्रान्तनीलप्रकाशभाव
मेवानीलप्रकाशतयानिर्भायात्कोनीलानीलयोरपि।।

विरोधवैधुर्यमुद्बोधयेत् इह पुनर्नीलादयोनुचित
नीलादिभावा एव प्रकाशमानाः सन्तः प्रकाशाभेदमया :
तदिदमेव भगवतः स्वाच्छन्द्यम् यत्संविदात्मक एव भव
त्विविश्वप्रमातृप्रमेयात्मना संविद्रूपानधिकेनापि संविद्रू
पाधिकतया निर्भासमानवपुषा प्रकाशतेव तथाविम
शति च अनधिकस्याप्याधिकस्येवाभासनं स्वच्छभावतः।
व्यते दर्पणस्येव सहिमाकारगृहहस्त्यश्वपुरुषपटघटकुंभ
कारभेदैः स्वच्छतावयवावयविभावाधाराधेयभावकार्य।
कारणभावप्रभृतिभिश्च व्यवहारनिर्वहैर्मनांमात्रमपिस्व
रूपानधिकैरव्यतिरिक्तैरिव च यन्निर्भासते तदेवं स्वच्छ
त्वमुच्यते केवलमस्य तथाविमर्शाभावादस्वाच्छन्द्य
न रुत्वं परमेश्वरस्तु तथाभासमानमात्मानं विमृशत्येव सं
विदो विमर्शपर्यन्तत्वात् यच्चोक्तम् सर्वदैव तथाभासमा
नं स्यादिति तत्र सर्वदेति कदाचिदितिव यदि कालः क
श्चित् निर्माणनिरपेक्षः स्वतन्त्रः स्यात् तदवलम्बनेन वाक्षेपेता
पि नैवैवं तथा ह्यस्मिन् काले योन्मादेनास्य शब्दस्यार्थोन्यः
कश्चिदनेन तथाभासमानात् सूर्यपरिस्पन्दितात् तदेतदुक्तं
स्यात् तत्सूर्यादिविस्पन्दितसद्भावेनैव कस्मान्नीलादि
विश्वं न भासत इति तदिदमपि किं न वोच्यते नीलमेव
पीतं किं न भातीति नन्वेवं न नीलं भासितं स्यात् ययैव सम
थाभासनेन देवतं सूर्यविस्पन्दितं नावभातमेव स्यात्।
मार्गवमेलननिर्भासितेव हि प्रलयदिनमेवायतनं दिनं स्या
नायतनं दिनं तद्भावेन तदुभयात्मनापि न वातिरिक्तेन व
पुषा भाति परमेश्वर इति न किंचिदप्रातीतिकम् संवेद

ई.
प्र. भि.
४

4

नस्यैवहि स्वप्नसंकल्पशास्त्रनिर्माणादौ तत्तदन्तर्व्यव
स्थितभावसम्भावबहिष्क्रियायामप्यनतिरेको दृष्ट इ
ति प्रस्तुतप्रतीतिबहिष्कृतपरिच्छेदासम्भवोच्छेनेति
स्वरूपानतिरेकः स्वच्छेत्यनतिविमर्शस्वातंत्र्ययो
गो हृतिपदेनैषां रूपाणां भगवति शक्तिमति शिवेता
दात्म्यावभास उक्तः शश्वदिति कालापरिच्छिन्ना प्र
च्छन्ना स्वरूपान्यथाभावं मनागप्यभजमाना स्वच्छा प्र
थिनिर्भासनमिवसहमाना स्वच्छन्दा पादान्तिकं प्रति
ष्ठास्थानविमर्शशून्यतया तद्विमर्शस्थानान्तरोपयोगा
लक्षणपारतंत्र्यविमुक्ता वृत्तिर्वर्तते नैस्वरूपस्पन्दितमेव
यस्य सर्वापि शिवरूपं सांसारिकमोहापहस्तनयोगादान
न्दसारभोगापवर्गरूपपरापरश्रेयः परमार्थेन यः शिव
परमेश्वरस्तस्मै नम इति शास्त्रकृदास्त्रनः कायानां तत्प्र
ह्वतामाविष्करोति प्रह्वता चोक्तरूपा भगवत्स्वरूपोत्क
र्षदर्शनेन तदिच्छावशाविशीर्णशरीरप्राणादिकल्पि
तप्रमातृभावनासंस्कारात्मकशेषवृत्तिसंभवेप्युन्मानस
मप्यसंभाव्यमानस्य शरीरादिगतप्रमातृताभिमानोद्रे
केस्यापासनेन मायाप्रमात्रभिमानातिरेकत्यागभावि
तसंविदात्मकस्वस्वरूपताया उन्मग्नतात्मकस्समावे
शः तादृशं शिवस्वरूपं प्रधानप्रमातृतयाधिशये
न्यक्करोमि मायाप्रमातृभावाभिमानमित्यन्यनिपात
वद्योतकपदवाचं नमः शब्दः यत्तन्नमः शब्दस्य स्वरूपप
दनमभिधीयते तन्मनोरमम् नहि भगवति नमः श
ब्दस्वरूपार्पणेन किंचित् गीतन्यायेन हि नमः शब्दः

श्रूयमाणोभगवतिपरितोषमाधत्तइतिप्रापण्यमुद्देयोदे
वताहरणातर्पणप्रभृतिर्योत्यएवार्थोनस्वरूपनिष्ठता या।
दिनिपातवत स्वरूपपरत्वेनच:पठितइतिवस्तस्वरूपता।
यामनव्ययत्वंस्यात लिंगसंख्यादियोगप्रसंगात अर्थेस
वशब्देनकोयोगइतितद्योगेवतर्थोविघटेत नमस्करोति
नस्यतीतिनम:शब्दमुच्चारयतीत्यर्थपर्यवसानेपरमेश्वर
मितिवाच्यकर्मसम्बन्धानुपपत्ति:वाचिकएवचतदानमस्का
रोमानसोपिवास्यादिति।कायिकोनमस्कार:कथमितिचे
विधप्रसिद्धयोग: अस्मत्संबंधेनमनसावाचाकायेनस्वा
त्मानंप्रह्वीकुर्वन्स्वभावयन्भगवन्तमुत्कर्षयतीतिनमस्यते
र्थइतिसर्वमुपपन्नं यद्दृश्यति नयनमस्कारादयभिधानेना
पीश्वरस्योत्कर्ष:ख्यापनीय:स्वात्मनश्चतन्त्रवर्णनेति आ
गमेष्वपिनम:स्वाहावौषडादीनांविविधसिद्धिजननोपयो
गितयाजातिशब्दवाच्यानांतत्तदर्थद्योतकत्वमेवाभिधीय
ते संभवन्तंवार्थोपकारसन्नात्स्वरूपकृतोपकारसमा
श्रयेकोग्रह: तदेवंयतोविश्वंनिर्भासतेयत्रचविश्रान्तं।
निर्भासते यदिच्छयाचप्रकाशते यच्चविश्वस्यप्रकाशमा
नस्यात्मा यच्चविश्वव्यापिनिर्भासनेनाहृतमेवानाधिक्येना
पिचयत्रविश्वंयस्यस्वातन्त्र्यादधिकमिवनिर्भासते तदेवा।
परमार्थतत्त्वंप्रधानतयोत्कृष्टमन्यत्वस्मदादितत्त्ववर्णाभि।
न्ययमत्रप्रधानाभिधेय:शास्त्रार्थोहृदयेप्रवेशित:येन
विवर्तपरिणामप्रभृतिपक्षान्तरप्रतिक्षेप:विवर्तोह्यस
त्यरूपनिर्भासात्मेत्युक्तं निर्भासतेचासत्यंचेतिकथमिति
तनावितिनम् परिणामेतद्रूपान्तरेतिरोभवतिरूपान्तरंच

प्रादुर्भवतीत्युक्तं प्रकाशस्य तद्रूपान्तराभावात्तत्तिरोधा
नेस्यात्तदात्वे अप्रकाशस्य प्रादुर्भवन्नैव प्रकाशेतेत्युभय-
थापिसूत्रेजगत्स्यादितिनपर्यालोचिते प्रतिबिम्बवादेव-
स्वच्छतामात्रेसंवेदनस्यनस्वातंत्र्यमितितत्समर्पकवस्त्व
न्तरपर्येषणाकर्तव्या अविद्यावानिर्वाच्यावेतिव्यर्थंवाधतत्रश्रु-
तिव्याहतं पारमेश्वरीशक्तिरेवेयमितितत्रदृष्ट्यावर्जकः क्र
मः तस्मादनपह्नवनीयः प्रकाशविमर्शात्मासंवित्स्वभा
वः परमशिवोभगवान्स्वातंत्र्याद्देवरुद्रादिस्थावरान्तप्रमा
तृरूपतयानीलसुखादिप्रमेयरूपतयाचानतिरिक्तयाप्य-
तिरिक्तयेवस्वरूपतयाचानतिरिक्तयाप्यतिरिक्तयेवस्वरू-
पानाच्छादिकयासंविद्रूपनान्तरीयकस्वातंत्र्यमहिम्नाप्र
काशतइत्ययंस्वातंत्र्यवादःप्रोन्मीलितः ॥ एवंपरमेश्वर
स्वरूपेसमाविश्यग्रन्थकारःस्वग्रन्थमर्थंपूर्वपक्षोत्तरपक्षैः
समुट्टङ्कयिष्यंस्तर्कैःप्रतिष्ठइत्यप्रतिष्ठिताअथास्मान्मतः
करिष्यतिमतःस्यात्तन्नत्थोनस्यादितिस्वशक्तिप्रदर्शन-
मात्रसारतयागोमयपायसीयन्यायोपहासेनपरमार्थानुप
योगिता अहोधिग्व्याख्यातृप्रहसितरहेवाकस्यतर्कं अ-
ह्रेतर्कस्यान्तःक्वचिदपिनलभ्यस्याविबुधैरितितत्कालिकत
ह्रेपितार्थवैशसयोगादप्रामाणिकंयुक्तिर्नयस्यमलि-
लमिति अवहाभिधानमात्रमत्रमासंभावीतिश्लोकत्र
येणचटयति ॥ एपुष्यंमस्तत्कर्तेमित्यादिना ॥ ए-
कोपिशब्दोभिन्नक्रमः तथेतिचदेशेकालेप्रमातरि-
चसर्वत्रासत्वेनविदितंपपुष्पमपिसत्संपादयितुम ॥
तथापरः स्फुरदपिसर्वं स्ववर्तमानत ॥०॥ ॥

यादेशानेकदेशेन च प्रकाशमानं अत एव वस्त्वयनदृष्पसत्त्वं
पादयितुं प्रभुरहं प्रभवनशीलः मं जगदिदं भावाभावरूपेण
कितमिव स्वरूपे अनवस्थितमिव करोमीति सामर्थ्यमात्मनि
संभावये वादस्य पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य अनभ्रकाले वि
कीर्णयोः यद्यथा पक्षतया वा प्रतिपक्षतया वा कर्तुमिच्छामि
तत्तेन तथा संपद्यत इति एषा यस्योक्तिस्तथैति स्वसामर्थ्यप्रथ
नाभिप्रायाप्रकारेण समस्फुटमेवात्मनो निर्दां करोति यदर्थरा
द्विमभिधेयप्रयोजनशून्यवचनमसमासं च परिनिष्ठिताभिधे
यं नियमनिदानाभिधानाभावाद्वा असम्भाविनोपरमे ममप्रोच
पूर्वकानितां विरहत्प्रसरति वयमेव प्रवर्तते न च च प्रकुपिता
न्तरवानाभिधानयाप्रलोभपवनिमित्तं भवति यो हितदेव
नीले पीतमिति न नीलं पीतमिति न नीलं न पीतमिदमिति वा द्र
यास्तु उन्मत्तयोरेव इति प्रशंसामुक्त्वा नस्त्वयन्तरपात्रं भवेत
तद्दीदृशेन पथा स्वसामर्थ्यप्रदर्शनमुन्मादप्रदर्शनमेवेति ता
त्पर्यम् न च केवलमुन्मादमात्रेया वस्तुरोप्यस्मनामार्गेण नीय
मानः वितारितः स्यादिति महत्यातकार्जनमिति दर्शयितु
माह जडानामिति उपयुक्तप्रमाणरूपमार्गापिहिगुरुमेवा
शास्त्रशीलनादिप्रयत्नशतैरप्य च य एवमप्रेक्षापूर्वकारि
णस्त एव जडास्तेषां ये उपयुक्तशास्त्रार्थसम्यक्दीकारविरह
लक्षणपरिणामप्रभवा उद्गारस्थानीयवातप्रतिलोभप्रला
पाः तैर्दूषिताः रुचिः स्वादीभिः परमार्थस्वरूपलक्षणाया अस्य
यस्यां वा सततारूपेण तस्य सतः पारमार्थिकस्य रूपस्य संकी
र्णत्वं या मिश्रत्वं यतत्सामर्थ्यात्मा तादृशी अर्थीणामर्थापि
रुणमावलिः परस्परोन्मुखोपि पुद्गलकमयः समूहः परि

३. प्र. भी. ६

6

तोम्लायन्मुन्मुखवतोदुरकन्धरतांहित्वाअवनमतीवस्वकर्त
व्योदासीन्यंप्रतिपद्यते यथामन्दाग्नीनामोदविकरणामति
भोजनाजरणजनितैरुद्गारैर्भोगोत्सुकापिकाचेत्सुरयामर्वत्र
भोगेतांदूलादावप्यसतामृत्युहेतुनृपेणसंकीर्णतामिवोलि-
ख्यंत्यतएवविनाशितभोजनाद्यभिलाषाअरोचकदोषेणम्ला
निंप्रतिपद्यते एतदुक्तंभवति मुग्धमतेर्लोकस्यलौकिकवै-
दिकप्रभृतिदृष्टादृष्टप्रयोजनकर्तव्यविशेषविषयसन्ततिप्र
वृत्तिभाजस्तादृशाम्प्रशापाण्डित्यप्रलापैर्भग्नरसारुचिजाय
ते नचपरमार्थतस्तेक्वचनावतार्यन्ते अप्रतिष्ठानात्तस्मादीदृ
शेनस्वात्मन्युन्माददायिनापरमपकुर्वताचकिंपाण्डित्येन
ईदृशेनतद्युक्तमित्याह॥ यथावस्थाह्वाहेति यद्यदस्तत-
स्यतस्योत्कर्षमहदेकमुन्नयतांचगृह्णानाममीप्रतिपाद्याद्
त्यन्तार्थेउपयोगीपूर्वपक्षतद्दूषणसिद्धान्तसमर्थनात्मा
तत्समर्थाचरणलक्षणाय: प्रयोजकव्यापारस्तत्रप्रदोषस:
सएवभूतप्राप्राशास्त्यनातिशयेनसततंतेचविद्यते यस्यतादृ-
ग्योवस्तुतोविद्वांस्तत्त्वैवेति नतन्यथा नतन्यथापपद्यन्त्य-
अप्रभृतेर्विद्वांअपेक्षापूर्वकारीतत्रस्थितानत्रविश्रान्तानामाअर्थ्या
वलीविगताप्रान्ताशंकायस्याः यस्यांचसाप्रमातृप्रमेयवर्गा
त्मिका श्राद्धमिति कर्तव्यपरिलोपयोगाभावालौकिकालौ
किकदृष्टादृष्टविषयेतत्तीणीपरमार्थतत्त्वविषयेचवृत्तिमावभा
तियतस्तादृशोविद्वान्सर्वस्यविविक्तत्वंविवेकंभिन्नविषयतया
विशेषपरिहारंपरोपकारमेवस्वफलंपप्रपन्नददाति तथाहिय
यथाप्रकाशतेततथाप्रकाशात्किंनपारमाणवत्वं स्यादिज
न॥ शोभैवमहिमेतिदृष्टास्त्मनवनतारतनम्यप्रका ॥

कत्वात्किं न तादात्म्यं संवेदनाभावे किं नान्धतमसप्राय-
शून्यशरीरत्वं घटादेः शरीरप्रमातृमात्रविदुषो वा बाला
ङ्गनापामरादेरपरलौकिकत्वेस्फुरति हि यत्तावदहं सोऽहं दे
भस्मीभावेन कश्चिदिति परमेश्वरसंविदभेदभाजो भावास्त
थापि परमेश्वरस्वरूपाः प्रमातारोऽपीति विचित्रशक्तिपरिस्फुर
णमेषां परमाणव इव नत्वस्यापि वेङ्गाः केवलं तावन्मात्र
भागपरिग्रहग्राहिक विवदन्ते अन्धा इव हस्तिशरीरे कर
पुच्छादिभागस्पर्शनद्वारोत्पन्नसमुचितकरिविकल्पाः स्त
दपि विवदनमेषां परमेश्वरशक्तिविजृम्भामात्रं न कंचन दो
षलेशमावहतीति यथा च सा सुकुमारमतिः काचन तस्मा
ज्जडोद्गारव्यामादेः शाकेन च तदभिप्रायवेदिना असंमतेन-
जडेन सह विविक्तत्वं हरत्वमापाद्यते अविदग्धलोकोद्दितां
ग्लायतीयमरोचकेनेति परं पश्यति न त्वन्नजडोद्गारजनितां
त्वमरुचेरिति जानीयात्सापि चैवमेवेति यदा तत्तामूलास-
वभोजनादेर्यद्युज्ज्वलनवतत्रोत्कर्षस्वीकारनिपुणेन हृदयं
ग्रहणेनाफेन संपाद्यते। तदा सा निजरुचिप्रबोधादाक्षमि
तिग्लानिं त्यजति काचन च कुमारी प्रबोधाभिमुखमदनांकु
रोपकरणकलितहृदयापि तथाभूतोदरिकोद्गारहाषित-
रुचिरेवंभूताः खलपुरुषा भवन्तीति ग्लानिं नीता केनचि-
द्विदग्धेन विविक्ते विगताशंकातदेकावद्धप्रेमपरतंत्राकृता
लौकिकभोजनादिभोगरसज्ञालोकोत्तररतिरसास्वादाभि
ज्ञा च संपाद्यते तथा परमार्थपण्डितेनापि सिद्धिमोहलव
णपरापरश्रेयः प्राप्त्यानन्दोचिता प्रमातृप्रमेयमयी त्रिलो
कीसंपाद्यते निरयोगाद्यभिधानायलाघवप्राममपि तद

६.
प्र. भि.
७

स्यास्मिन्नित्यनावतिमतत्त्वर्थे विहितंवक्रश्रीहिमपहायतन
न्युरूपात्मतत्त्वर्थीयप्रयोगः कृतः गडानाम्रहायेविति वक्रा।
वचनेतादृशींप्रभुतामपविनिक्षांचाभिधत्तः विद्रुषीति
तदेहपरीत्येनप्रकतवविवक्षयापरमार्थपंडितः परमार्थवि
दृग्यश्चदुर्लभइत्युक्तं कस्मिंश्चिदितिलोकेतरे ॥ ननुता
दृगसोयदिकश्चिदेवतदसंभावनीयएवास्तिवेनेत्याशं।
क्याह तेकृमाः किलेति एतद्धकंभवति परमेश्वरेच्छे
वस्वरूपप्रच्छादनंचस्वरूपप्रकटनंचविदधती श्रवश्यं
तादृशाप्रस्तेपरमार्थपंडिते केवलंमायागाशिर्भूया।
त्रिघावदाततननतवंतेजः तथाहिरोदसीशब्दवाच्यस्य
द्यावापृथिवीद्वयस्यवहिर्भजनसमंकीर्णवनानविशेष
णावभजनमपानकतयामेववनेभोगयोग्यत्वमत्रकर्तव्ये
समकुलपर्वतः कृमः समर्थानिर्मिताः पर्वतशानष्टोपि
जीवलोकेसमेवनाधिकाः नवायंतेननिर्दिताः रात्रिर्दिन
स्यचतमःप्रकाशरूपस्यसमकारेचंद्रार्कौद्वावेवनतमणिप्रभू
निर्वकृतरवेजोवर्गस्याप्यप्रशाकिः नचैतोनस्रष्टे यदिहिसर्वेषां
नस्याद्राघिरेवस्यात्मापिवानभवेत्प्रकाशरूपतातामेहितद
भावत्वमइतिस्तानं जात्यश्लोष्पनाः संकल्परूपस्वरूपादिप्रका
णंजानमेववहिस्तदप्रकाशमन्यतमसंवेत्ति समसृष्ठितया
मन्यतमसम्पप्रथमप्रवेशएवप्रकाशसंस्कारवशादवभासे
ननतटेकावशीभावावस्थायांतदाहिनकिंचिन्निर्भातमितिव
संस्मरणेसर्वशून्यसंवेदनमावेदयेत नचान्यतमसंसर्वशून्य
मेवेतिवक्ष्यामः तथाहिकापिलेच्छानामप्रतिचवलय।
मेदृष्टा श्रामिथर्मिकैस्त्रतमोरूपभेदएव निमीलि ॥

तेनेत्रस्यहिवहिरन्यतममपितिनप्रतिपत्तिरपिर्थन्मीलि
तदृशापवालोकमून्यतायांतत्रनपरंपश्यमीतिसंवि नत
तमः पश्यामीति यदिवसूर्यप्रकरमस्फुटस्वभावएवस्यान
दिनमेवस्यायदातत्स्वरश्मिमंडमणाष्टर्यमाणमण्डलाभो
गश्चन्द्रोस्मिसूर्यतेजएवतथावैचित्र्येणास्ते येनसदप्यसदि
वतदाराश्मिर्नामभाति अनयाभंग्यानिशाकरत्वेचन्द्रस्यनत
सूर्योदयेदिनमिवचन्द्रोदये निशाउत्येवमत्रविवक्षितंमन्त
व्यम् यथाचकुलपर्वतायथावचन्द्रार्कौतथेश्वरेणैवविश्वा
धारकत्वाद्दावामदमतोर्युक्तायुक्तयोर्भावाभावयोश्चविवेक
करणेयोविधिरविचलोन्यायस्तत्रकश्चिदेवनसर्वोविपश्चि
ज्जनःसम्यक्प्रपश्चनिश्चित्वंश्चमरष्टोनतनरष्टः किलेतिसं
भावनायां अपोढंश्यावर्तितंगाढमनादिकालसंसारवासना
वशाप्ररूढमपितिमिरमत्व्यातिलक्षणं यथाप्रकृष्टज्ञानल
क्षणयाप्रभयार्थिणा तयाभास्वरःस्वयमतमोरूपःपरंचस्व
रूपमज्ञानेनातिमिरंप्रकाशमयंकुर्वन् अयमितिगुरुरप्र
वर्त्यंप्राप्यकालंभासमानरूपंस्वात्मानंवर्तमानंशिष्यप्र
शिष्यसन्तानंचभाविनंपश्यन्नविच्छिन्नविद्यावभासनःप
रमेश्वरइतिदर्शयति विशेषेणपश्यतीतिविपश्यःपरम
सर्वज्ञः तद्रूपाचरभावतत्वंचेतनियःसविपश्चित् शापष
विमच्यनस्रगतवदितिचेतयते विपश्चिदितिहिस्वज्ञानः
स्वपरविमर्शलक्षणचित्तत्वयुतःस्याद्विपश्चिदिति परंविमृ
शतीतिशिशिचिक्केपिपरंविमर्शनीचिदस्येतिश्रीबृहस्पति
पादाः एवंक्रमेणाल्पाल्पतयापरमेतदवतिष्ठते नतुसर्व
थैवासंभवोस्यार्थस्येत्युक्तंभवति एवंतत्वनिष्ठमेवप्रागिदम

३·
प्र· भि·
८

म् तस्यपरिनिष्ठितमेवमत्परोपकारनिष्ठंभवतीत्यभि।
धाय करिष्यमाणटीकाप्रयोजनंस्ववृत्तिटीकानांचैक
ग्रन्थकारनिर्मितमेकत्वकृत्प्रयोजनत्वेपिचग्रन्थभेदनि
र्माणसाफल्यंदर्शयितुमाह त्रय्यांवाचीति त्रयोवयवा:प
श्यन्तीमध्यमावैखरीतियस्या:सात्रयीपरामर्शरूपाक्रो।
डीकृताभिन्नसमस्तपरामर्शनीयराशि:पराभगवतीसंवित्
स्वरूपंविमृशतीतिवाक् तस्यांचयत्तदितिपरिदृश्यमानं।
वाच्यंप्रमितिलक्षणंपरामर्शरूपसंवेदनानुविद्धतयाश
ब्देनैकशरीरंविश्वंयथाक्रमेणविकासितं पश्यन्त्याविका
सोन्मुखंमध्यमायांविकसद्भेदपर्यायंपृथक्तयापरामृश्यमान
त्वेनलब्धविकासंपदद्वयगायत्रीअधिकृतप्रेरणानिर्माणनि
पुणानिजहृदयगगनसदोदितबोधादित्यप्रभाप्रतिभारूपा
प्रमुखैत्यामुष्मिककफलदाननिमित्तंयदिवाअमुत्रविश्वप्रसिद्धे
न:प्राणवनिर्गमागमनिक्रमेणविकसिता प्रन्तीतिकरवैइति
संकल्पभूमौविकासोन्मुखावाकर्मप्रारंभकालेऽभिमत्यभ्युपगम।
रूपतयामत्रप्राथम्यस्यप्रथनरूपतयाचविकसन्ती ततःकर्मसं
पादनैवशासमयेस्वगृह्यसामतसमुदायलक्षणत्रयीसंपाद्य
होत्राध्वर्यवौद्गात्रब्रह्मत्वस्फुटीभावावस्थायांलब्धविकासेति
लौकिकफलभूतंवैचित्र्यंवैदिकंचतत्कारणभूतंदृष्टांततत्वेनैके
यदिवाऽन्तरादित्येअमुत्रचापश्यन्त्यादिकेत्रयेक्रमविकसिता
गायत्रीति अथवान्त:प्राणंप्राणवस्यान्तर्मध्येयन्निर्गमागमकं
त्रयंस्वर्गादिस्तवत्वनोंकृतंब्रह्मपुरस्तात्स्वविप्रणीयतेइतिनये
नप्राणवतादात्म्येनसमवैवेदाइतिनयेनवतत्त्रयव्याख्यागायत्रीकर्तं
यत्रारंभप्रतिभारूपाक्रमेणविकासमस्तेतिमाहियतिभास्वतीतिरू

पैशुनादात्मतां गृह्णाती श्रत्नकर्मगुणदेवताप्रशंसा-
त्मकार्थरूपतासत्त्वणंसाकुर्वाणा यज्ञेषु कर्तव्यात्मना
स्फुटीभवति वेद्यं धर्माद्युपायं निश्रेयं गमयतीति निगमो
वेदः तद्वदीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रवृत्त्योःस्फुरितहृदयाया
सा इहविवृतौ व्यक्तिंगताशनैःक्रमेणईश्वरःप्रत्यभिज्ञा
यते यथाहृक्क्रियात्मकशक्त्यभिज्ञानदर्शनया प्रतीपा-
माभिमुख्येन ज्ञानोपायभूतया स्वात्मनीश्वरव्यवहारसा
धनप्रसरणपटुत्याःमासूत्रेस्फुरद्धृदया वृत्तौ स्फुरितसा
राविवृतौ तव्यक्ता सर्वजनगोचरतांगता स्फुरणप्रारम्भः
सूत्रे स्फुरणनिर्वाहस्तु वृत्ताविति परमार्थतः ऐक्यमनयोरे
ककालकृतत्वाद्विभागकल्पनयातुभेदइतिदर्शितं एतदु
क्तंभवति यथापरवाक्त्वेविभागहान्याविश्वंस्थितं पश्य
न्त्यामासूत्रितभेदं मध्यमायामुन्मीलितभेदं वैखर्यांभिन्न
पदाम्रण्यमानरूपतयास्फुटीभूतभेदावभासं तथैवभिन्ना
नामधिकारिणांभिन्नामर्थक्रियां वितन्वते तथापरवाक्त्व-
स्थानेशिवाभिन्नशास्त्रकारसंवेदनंतादात्म्येन वर्तमानंप
रमार्थतत्वं सारत्वाच्च हृदयशब्दवाच्यं तत्सत्प्रतिपाद्यजन
विषयतापत्तियोग्यलक्षणस्फुरणात्मकभेदासूत्रणया-
स्थितं सूत्रे वृत्तौ तन्तदुन्मीलितं विवृतौ त्वाक्षेपप्रतिसमा
धानदिशास्फुटीभूतं सर्वजनप्रतिपत्तियोग्यतालक्षणभेदं
भवतीति तस्यतस्याधिकारिणो विविधफलदायितयास्वप
हीनदर्शनानन्तरजनितभेदवासनाग्रहाःसूत्रमात्राहृतिसहि
नादभिविनीताःसन्तो वृत्त्यनपेक्षसूत्रार्थमात्रपरिशील
नदिशापरापरसिद्धिभाजो जायन्ते तीर्थान्तरपरिशीलनोर्थि

ई॰
प्र॰ वि॰
९
9

तन्मिथ्यादृष्टयस्तु विवृतिरूपयाटीकयापसारिततथ्या।
वितथविमोहाः सूत्रवृत्त्यर्थविश्रान्तहृदयाः क्रमेणसूत्रार्थ।
भावनावियोगविश्रान्त्यांतथैवशास्त्रकारसंवेदनरूपपरहृद
याविभक्तसमतयासिद्ध्यन्तीति यथाचप्रतिभात्मनिसर्वः
कर्तृकलापोगलितभेदः क्रमेणाकर्मारम्भपर्यन्ततांप्रति
पन्नोविश्वव्यवहारसिद्धिहेतुः एवमात्मसंवोधोगुरुहृदय
विश्रान्तः सूत्रादिषुक्रमेणास्फुटीभूतः प्रतिपाद्यप्रतिपादका
भावेनतिःशंकेननिर्विवादेनचस्फुटतांप्रतिपद्यतइति सू
त्र्यतेर्थ्येयेनतत्सूत्रं सूत्रस्यस्वाभिधेयेवर्तनंवृत्तिः तत्प्रति।
पादकत्वात्सूत्रार्थोद्देशोग्रन्थोपिवृत्तिः शास्त्रार्थस्यसंवृत
स्याच्छादितस्येवशंक्यमानपरमतपांसुराशिप्रायावर।
णापमार्जनापगतावरणत्वविवरणं विवृतिः तत्प्रतिपाद
कत्वाद्ग्रन्थोपिसप्रपंचटीकाटीक्यते अवगम्यते हृदयभू
मिसंवरणात्तात्पर्ययोग्योर्थः क्रियतेययेति तथाचवक्ष्य
तिटीकायामथ्यवक्रमोपचयवदिति यदितस्त्रियाः ख
लैनोविप्रतिषेधेनेतिलक्ष्येनादृियते तदावृत्तिशब्दोवि
वृतिशब्दश्चकरणेव्युत्पाद्यः वृत्तिशब्दस्त्वधिकरणेव्यु
त्पत्यापद्यर्थ्यैतदाग्रन्थउपचारादेववृत्तिः एवमियताटी
कापिग्रन्थकारेणैवकृतेत्युक्तंभवति नत्वन्यप्रमातृत।
तगेपश्यन्तीमध्यमेप्रमात्रन्तरविश्रान्ताचवैखरीतिसं
भवति नाप्यन्यस्वकर्मोपक्रमोन्यस्यकर्तव्यनिर्वाहणा।
मितिसंभवोस्ति यत्राप्युभयंकाव्यसमस्यान्तवरकपट
समापनादोस्यात् तत्रापिमूलस्फुरितमावदेकाभिप्राय
निर्वाहएवतथाभवत्येकीकारएवनान्यथेति ॥

तदेतेन सत्त्ववृत्तिविहृतिविनयविरचनेन सर्व उपकृतो भव
तीति प्रदर्श्य प्रयोजननिरूपणपुरःसरं तात्पर्याभिधा
नद्वारेणादिवाक्यमवतारयति शास्त्रारम्भ इत्यादिना उ।
चिते कर्तव्ये यद्विघ्नशमनं तत्प्रयत्नोपार्जनीयमिति शास्त्रार।
म्भपदं यदाहुः श्रेयांसि बहुविघ्नानीति विघ्नान्ति विलम्ब।
न्ति कर्तव्यमिति विघ्ना आध्यात्मिकादयो नवधा नदोषादय
स्त्रिविधा उपघातास्तदधिष्ठातारश्च देवताविशेषाः तेषा।
प्रक्षीणमोहस्यापि मायासंस्काराविनिवृत्तशरीरप्राणप्रम
तिगतप्रमातृभावस्य प्रत्यगात्मनः प्रभवेयुरपीच्छाविघा
ताय विशेषतः समस्तलोकसमुद्दिधीर्षुपरिगृहीतोद्यमस्य
लोकगतधर्माधर्मपरिस्पन्देन तदधिष्ठात्रा च देवतावृन्देन
संसारपरित्राणपरिगृहीतत्वेनावश्यं विघ्नसंघसंघट
ना क्रियते यथोक्तं विघ्ना बहुतमस्स्वंत परोत्साहसमन्वितं
प्रहरन्त्यनिशं जन्तोः सद्वस्त्वभिमुखस्य च विशेषतो भवा
म्भोधिसन्तरणकारिण इत्यादि तदा सो विघ्नसंघाने यदि
परैतादृशा लौकिको योगयोजकेन भगवते वानुग्रहात्मक
चरमनिजकृत्यनिर्वाहणकारिणा विहन्तुं शक्यत इति प्रत्य
गात्मनि शरीरादौ तद्रूपतातिरस्कारेणावनतिरूपेण प्रथम
समये परमेश्वरस्वरूपोत्कर्षणपरामर्शात्मा समावेशो मुख्य
त्वं कर्तव्यतया इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणः स्वीकार्यः ननुहिम
ति विश्वमपि स्वात्मभूतमभिन्नस्वतन्त्रसंविन्मात्रपरमार्थं भव
तीति कः कस्य कुत्र विघ्नः अनन्तरं तद्ग्रन्थकरणकाले यद्य
पि प्रत्यगात्मप्राधान्यमेवानुसंधेयमन्यथा वैखरीपर्यन्तप्रा।
मिनिर्वाह्यशास्त्रविरचनानुपपत्तेः तथापि तत्समावेशमं।

ई.
प्र. भि.
१.
10

संस्कारमहिम्नो जाज्वल्यमाननिजौजः समुल्लासितभेदग्र-
हतया न प्रभवतीति विघ्नैः न च मायाधिकारिणि ब्रह्मविष्ण्वा-
दावुचितः समावेश इति परमग्रहणं प्रतिः लक्षणेनेदंत-
नायतः प्रकृता भवति अन्यथा न समेन न्यूनेन वा प्रामाणिक-
स्य प्रकृतोचिता इत्थंभूताख्याने वा विषयविषयिभावे प्र-
तिः प्रकर्षेणान्यतिरस्कारेणाक्रमयति शब्दयति ताद्रूप्यप-
रामर्शनात् तद्गुणानुप्रवेशस्पर्धा वा निवेति प्रकृतः। आत्म-
नीति। शरीरादौ प्रत्यगात्मनि तथा हि स्मृत्यनुबुद्धिप्रमाणकरणा-
देहेमति निर्वाहेत्य शास्त्रं संपादनमन्यनिरोधेन परमार्थाध्य-
वसायेन शब्दनिर्माणेन परोपदेशेन चेति तत्रावष्टम्भावलंब-
नीये दलकल्पे पारमेश्वरं स्वरूपमनुप्राणकं वेद्यकत्वेन स-
माश्रीयते परामर्शनमिति। शक्तप्रत्ययेनेदमाह आसाद्येति
यद्यपि पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोर्भावे क्त्वाप्रत्ययो
विधीयते तथापि यावत्समन्वयबलात् प्रधानवाक्यार्थानुप्राण-
कत्वेन क्त्वान्तार्थः प्रतीयते पूर्वमासवं पिबति ततो गायती-
ति हि वाक्ये यावत्क्रिययोः पौर्वापर्यमात्रं प्रतीयते न तावत्
शोभमासवं पीत्वा गायतीत्यपि तत्तदासवपानमुपकारक-
त्वेन प्रधानवाक्यार्थानुप्राणकत्वेनानुयायीव भाति केव-
लं पूर्वोत्पन्नतामात्रं पौर्वकाल्येन त्यक्त्वाद्यैव निरन्वयः प्रविल-
य इत्येवं जाते चेत्परमेशदास्यासादने तज्जननेन न विलंबः
कर्तव्यः विलंबे मायासंस्कारतिरस्कारेण शंकितोपनत-
परमेश्वरतादात्म्यापवर्गसंभावनया परोपकारसंप-
त्तेरभावादनासादिततत्स्वरूपस्य तु शास्त्रकरणप्रतार-
कत्वादस्य प्रथमासादनमानन्तर्येणैव परोपकारकरणमुचितं

नत्रविलम्बनीयम् तेनपरमेशगुरुप्रसादोदितंस्वदास्यहाधि
कारिसदाशिवरुद्रविष्णुविरिंचाद्युत्तीर्णपरमेश्वरदासासादने
सञ्जनवलाभपूर्वकस्यपरोपकारैषणानिमित्तकस्य सर्वसंप
दवाप्तिप्रयोजनोपायस्येश्वरप्रत्यभिज्ञोपपादनस्य मयेत्यंशेनि
र्वाहकत्वेनवर्ततइत्यामाद्येतिएकवाक्यताप्रयोगेणोक्तमिति
शयाविच्छेदाभावोलक्षणत्वंहेतुत्वंच प्रकृतापरामर्शस्यो
त्तिनमितिप्रयोजनमेवप्राधान्येनप्रवर्तकम् ततश्चाह प्रहृतयइ
ति तत्रफलंप्रधानतयावाक्यार्थइतिदर्शनेप्रयोजनमेवफल
रूपंवाक्यार्थेउपपादनस्यतत्फलहेतुभूतप्रत्यभिज्ञाकर्मकस्य
तत्रैवविश्रान्तेः कर्मवाक्यार्थमतेपिकर्मार्थत्वात्क्रियायाश्चाभि
धेयोप्रत्यभिज्ञालक्षणोर्थेयद्यपिशब्दात्तद्धितिप्राधान्यंप्रतीयते
तथापितस्यसम्पद्धेतुतयाविशेषणत्वात्सम्पदेवप्रधानत्वेनभाति।
एवंक्रियावाक्यार्थवादेपि साहिकर्मार्थाफलार्थैवतत श्चाभि
धेयंरूपदिश्यते प्राप्येपिफलेउपायस्यदुष्टतामा शंकीति तथा
चवक्ष्यत्येवावतारनेत्यादि शास्त्रकारइति परप्रतिपादनोपाय।
रूपंमोक्षापसारणफलंस्वसंवित्सिद्धेस्वप्रकाशेपिप्रमातृत्वेमहे
श्वरेस्मार्यते सपर्यंपरोदृष्टसाधर्म्यादितिन्यायेनव्यवहारसाध
नंप्रमाणंशास्त्ररूपंयउपदिशतीत्ययमाशयः नेहकलदृष्ट
र्वकएवप्रक्षावत्पूर्वकएववा कीनाशदानदिशामहतांपर
श्रुत्पादनोपदेशोपितद्वलात्तत्त्वेनियोजयेदितिकारुणिकत्वेन
तत्रचश्रोतैवतावदुपलाल्यापिप्रवर्तनीयः इत्येवंवितनावितत
परार्थानुमानस्वभावेशास्त्रेमूलभूमौप्रवर्तकंप्रयोजनमभिधा
तव्यं ततएवसंशयादिषोडशपदार्थदृष्टान्तनिरूपणमाणोन्यायः
परंसम्यगुत्पादयतीत्यक्षपादमुनिनिरूपितामेवदृष्टिमनुजा।

६·
प्र· भि·
११
||

सम्यग्व्युत्पादकः शास्त्रकार इत्युच्यते सौगतप्रभृतयस्तत
त्कारिणस्तद्द्वेषिणा इति एतच्च भाषाकथामुखतिलके वि
तत्य निरूपितं अन्वेष्यं तत एव ग्रन्थपूर्वाप्रणामभंगीप्रपञ्चकश्चि
द्यामुक्ते इत्याशयेन टीकाकारस्तत्समर्थनां करोति जयनम
स्काराद्येति आदिपदेन वन्दनप्रख्यानप्रभृति गृह्यते इहद्वय
निर्देशयद्रूपं तदन्यतरमुखेन प्रतिपाद्यमानमुभयविश्रान्तोप
र्यवसाययितव्यं घटो भासते घटः प्रथयतीति हि घटं निर्भासमा
नं निर्भासयतीत्यर्थं प्रतिपादितः उभयनिर्देशं च प्रकृतमस्यास्येति
उत्कर्षस्यातोस्येति तज्जयति जयसि जयेति शब्दप्रयोगे परमेश्व
रोत्कर्षमुखेन प्रवृत्तेपि स्वात्मनि तन्मयभवनात्मकं प्रह्वत्वमालम्ब
नीयमपरथोत्कर्षस्यानिर्वाहात एवं नमो नमामि वन्दे इत्यादिप्र
योगे स्वात्मन्यग्भावनपरामर्शमुखेन प्रवृत्तेपि ईश्वरोत्कर्षवि·
श्रान्तिरवश्यमेषितव्या तदिदमुभयमेकमेव वस्त्वंशद्वयमपि सत इह
श्लोके आसमन्ताद्धृदि ते शब्देन समुच्चीकर्तव्यमसमस्तश्रोतृजनस्फु
टपरामर्शयोग्यं कृतं अर्थादिभिर्हि न सर्वस्य गोचरः अयं तदुर्लभ
दास्यमिति कथंचिदित्यनेनोर्थामिति सततामामविषयेव्यभाव
नमुक्तमुक्तं महाफले तद्दास्यमितीश्वरस्योत्कर्षः दास्यादेवस्व
मितीश्वरे लब्धे पुनरीश्वरपदे माहेश्वर्यपर्यवसितमेव महाफल
पदेन टीकाकारः समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुमिति पदं प्रत्यभिज्ञा
विशेषणानामपि दास्यविशेषणत्वमिति निदर्शयति ध्रुवो वस्त्वितोप
मर्थो दास्यलक्ष्मीरित्यनेन दास्यप्रभवा लक्ष्म्यः समस्ताः सम्पदः
परमेश्वरप्रसादाल्लभ्या येनेति अन्यथा लक्ष्मीशब्दोपादानमस
ङ्गतं स्याद्रूढ्यर्थविषयताप्रकटीकरणं च वाचापीत्यपिशब्दा
त्कायेनापीति मन्तव्यं तथाहि प्रह्वतावोत्कर्षणं च तथाप्र ॥

काशपरामर्शनरूपं मानसेसंवेदने तत्सारूप्येचवाक्त
ते विश्रान्ते ततजडे शरीरे तेनमनोवागात्मकं यदविभ
क्तं संविच्छक्तेस्तदेवार्पयताभक्तेन विश्वमर्पितं भगवतिभ
वतीति तदागमेस्वात्मानंच निवेदयेदपर्येनिश्रयेनविद्या
मयंचकुर्यादिति कथितं ततस्तत्तनान्तरीयकत्वादेवशरी
रधनदारादीनामपि तदर्पणंजायतइतिप्रजननरूवनशिरो
विनमनाष्टांगप्रणिपातनादितदनुमानहेततयोपचारा
त्प्रणामइतिव्यवह्रियते नमुख्यतया सत्यमिति कामंवि
मृशामनमियनेवसंपद्यते अधिकंतुप्रयोजनमादौपदि
तस्यतत्प्रकृतानिबन्धस्यश्लोकवाक्यैकदेशस्येति अद्यापि
तिअविच्छिन्नतयापुस्तकनिवेशद्वारेणाशेषहृदयसंक्रा।
न्तेः तत्रैवव्याख्यावेदितत्वस्योपयोगोनात्मनीतिभावव्याख्या
दैपदमभ्यर्हितमिति पूर्वंप्रत्यभिज्ञोपपादनेहिअनुमीयते
ईश्वरमांमुख्यं ईश्वरसांमुख्यपूर्वकमिति ननुव्याख्यातवि
मर्शकमेतदर्थानुप्रवेशादुचितमेतत श्रोतृणामितित्वक
थं नहिश्रोता प्रत्यभिज्ञामुपपादयति नवदास्यमित्यत्रःए
षकरामर्शीमुक्तोवाक्यार्थपरामर्शैक्यात श्रोतापिप्रथम
तएतद्वाक्यंपठनेव एवमनः परास्यशत्यहमधुनापर्यवि।
षलोकोत्तरहस्योपदेशभाजनत्वप्राप्त्यनुमितादेव परमेश्व
रप्रसादात्महेश्वरदास्यप्राप्तिपूर्विकाप्रत्यभिज्ञायाअमुना
व्याख्यानोपपाद्यते तत्रान्वेषणेनसमर्थाचरणरूपंप्रयोजक
व्यापारंकरोमि येनाहमप्याचार्यपदभाग्योग्यतयापरमेश्वर
दास्यं तांजनानामपिप्रापयन्नुपकारमिच्छन्निति तथाचरह
स्यप्रमाणवादिमन्त्रबीजार्थमविद्वानपि तदनुचिन्तनात्फलमा

सादयत्येवं शिष्योपि अध्यवसाययोगाभावाद्विबुद्धिलक्ष-
णां प्रमातारमनारूढोप्यपरामर्शो वा त्वेव प्रमातरि विश्राम्य-
ति तस्य प्रमातरस्य च परामर्शस्य वस्तुत एकरूपत्वात्स जानी-
यद्दृष्टानुधावने हि लोष्टजलादिषु जडेषु महाभूतेष्वपि दृष्टम्
तथा च ज्ञानमसंकुचितनिर्विकल्पकसंविद्रूपं पौरुषं शा-
स्त्रव्यतिरिक्तदीक्षाद्युपायकमपि तदपरमध्यवसायपदमा-
मंत्वसंकुचितसंविद्रूपं बौद्धं यदर्थं शास्त्राद्युच्यते अज्ञानम-
पि संकुचिताविकल्पसंवेदनरूपं पुरुषनिष्ठं संकोचाध्यव-
सायभूस्तद्रूपं तत्तु बुद्धिनिष्ठमिति द्विधा मन्यन्तो आगमिकाः
इति श्रीमन्मतंगादिशास्त्रमतार्थपर्यैक्यं तद्बुद्धिपूर्वकम-
पि शिष्याणामेतत्परामर्शमयसंवेदनमयतामापतते स्वाप-
द्योः कर्तव्यपरामर्शमयसंवेदनवत् आसाद्येति प्रत्यभि-
ज्ञामुपपादयामीति वचोंशो ज्ञातावप्येकाकिसंपदेति व-
चनेन परस्थापितदेवपरमेश्वरप्रमात्रैकरूपत्वकथनाद्दास्य संप-
त्संचारणां सूचितमित्यामाद्येति गिरा — यार्थो व्याख्यातः प्रत्य-
भिज्ञापयामीति वचोंशस्त्वयं हि तावद्देवरहस्योपदेशयो-
ग्यतावाप्यन्नमेयो माहेश्वरः प्रसादस्तावदात्मपरोपकारक-
रणसमर्थोहं जात एवेति दृष्टश्चेद्देवः संपन्नाः शालय इ-
ति वदयमुचित एव शिष्यस्य परामर्शो वस्तुतश्चैकात्म-
त्वात्तत्प्रकाशनानि स्क्रदेशस्य च मोहापसारणेन संपाद्य-
ता द्रष्टृकारस्यत्वयमेवोद्यमो मत्परामर्शमयाः प्रत्येकं स-
र्वे संपद्यन्तां शास्त्रकारवदेव च व्याख्यातृणामपि शि-
ष्याणामिति मतथ्यैवमुक्तः मन्त्रमहेश्वरगतो जन्तुर्मुक्त इति हि महा-
व्याप्तिभावने यमेव तात्पर्यार्थः एवं सूत्रवृत्तिपाठपरा ॥

मर्शपवश्रोतृणामपिपरमेश्वरसंमुखीभावंददात्येव किं
वव्याख्याद्वारापिपरस्मानेस्मत्कृतिग्रन्थेदुर्लभेश्वरदास्यासा
दनाद्वारेणजनस्यायमुपकारमिच्छंस्तत्प्रत्यभिज्ञामुपपाद
यतिइति एवंभूतमर्थंप्रतिबिम्बकल्पंबिम्बस्थानीयादितम
पुरुषार्थात्प्रतिसंक्रमणवशादायातंप्रतिपाद्याधिकारिरू
पतामंवेदनाज्जनोजायमानोयःकश्चित्सइहोपकार्यइत्येवंरू
पात्स्वात्मन्यभ्युदितात्सदाहंजनउपकार्यस्तद्दुर्लभेश्वरदा।
स्यासादनोपयिकामनेनोपपाद्यमानामुपपत्त्यास्थाप्यमानां
प्रत्यभिज्ञामहमप्युपपत्त्याहृदयेस्थापयामि तामुपपत्तिम
वधारयमाणइतीयत्प्रतिपत्तिपर्यन्ताप्रतिपत्तिः अत्रतावत्
कोशलात्संक्रामणोपिपरामर्शसाम्यंदर्शितं अन्यत्रापिवि
वं यतएषएवाधिकार्यनधिकारिणोविशेषः तथाहितांग
च्छन्नुपदिशामीतिश्रुते यथार्थमवबुध्यमानमयंगच्छेदु
पदिशतिइतिन द्वितीयंप्रतिसंक्रमेणसोपानमारुह्य तद
च्छामीतितृतीयंपदमासाद्यवाक्यार्थज्ञोभवति अनधिका
रीतुप्रथमसोपानएवविश्राम्यति एवमयंविवृतान्येनेप्रेरय
तीत्यपिभवत्सोपानान्तरेनवक्रअभिसंहितम् कर्तव्यत्वेन
नविश्राम्यतीत्यलमवान्तरेण सर्वथाश्रोतृपदमुपपन्नार्थ
मेव आदिग्रहणात्कृवणइतिमन्तव्यं एवमपूर्वांप्रणामभं
गीसमर्थ्य तद्वाक्यपाठंचसप्रयोजनीकृत्यकथंविदिति सोत्रं
विवरीतेयाहृतिःपरमेश्वरप्रसादादेवेतितांव्याख्यातुमाह य
च्छेदमिति यकारःप्रमेयान्तरंव्याख्येयंसमुच्चिनोति भक्त्ये
ति तत्स्वरूपसमावेशबलाद्धितस्मिन्परमार्थतःस्वस्वरूपेभ
गवतिप्रकाशमानेभ्रान्त्यापारमार्थिकात्माभिमानतच्छृतावे

ई॰
प्र॰ वि॰
१३
13

दनोदयान्नैवसत्येपूर्णानन्दरूपेसततसमावेशाभावस्त्वयिवि
घालस्तर्णाभक्तिः तयाऽनन्तफलार्थित्वेनमोक्षलक्षणेनप
आस्वादयः परिपूर्णविश्वरूपतामयोऽहंकक्रियात्माविमर्शः
सएवप्रकृतोपवर्ग तेनकारणदोषोज्ञासात्मानमोक्षइत्याह मो
क्षस्यचयआस्वादएवंभूतोमावित्यंशेनविमर्शः भक्त्याहितस्य
परमेश्वरविषयवैवश्यसमावेशरूपयायः स्वात्मप्रकाशः सए
वानाशंक्यमानपुनर्बुभुक्ष्यानन्तयामोक्षः धर्मस्येतिपुण्यापर
नाम्न इतियावत् मायान्तर्मायायामध्यंचारयतिभ्रमयतिमाया
न्तेवेववर्तिमायातत्त्वंहिधर्मादीनामायतनंबुद्धितत्त्वंविभव
स्यानमितिनिर्णेष्यते अत्रहेतुर्नियतिशक्त्यापादिते अस्व
मेयात्मकतयापिवासः संकुचिते संविन्नत्वेसततास्मिन्संकोचभा
गेमायायामनिनिविष्ट इतियुक्तेनसंविद्भागे संकोचापगमे तत्र
नदभवात् सएववबुद्धावध्यवसाययोग्यतयाविकस्वरस्व
रूपःफलायेति तस्यधर्मस्यमायाबुद्धिगतस्यनियतित्वं नि
यामिकापारमेश्वरीशक्तिः क्रमादिशास्त्रप्रसरमयीनिर्मि
ते एतदुक्तंभवति मोक्षास्वादमविधस्यपरमेश्वरभक्तिवैव
श्यसमावेशमयस्यमायोत्तीर्णत्वंव्यापकं तद्विरुद्धंचमाया
न्तर्वर्तित्वं तस्यकारणंधर्मः कथंस्वकार्याविरुद्धव्याप्तंप्र प्र
तिरेकतांगच्छेत् तदयंप्रयोगः नभक्तिवैवश्यंधर्मफलंमो
क्षास्वादमयमोपलंवादितिधर्मफलत्वव्यापकमायांतर्वर्तित्व
विरुद्धमायोत्तीर्णताव्याप्तस्यमोक्षास्वादमयत्वस्योपलब्धेः
स्वव्यापकविरुद्धव्याप्तस्यधर्मफलत्वस्यनिषेधंकरोति विश्वं
त्वलः स्वनियतिकल्पितधर्माद्यनपेक्षोपईश्वरस्यप्रसादेमाया
पदप्रच्छन्नतात्मकस्वस्वातंत्र्योपकल्पितकालव्यापमारोन

स्वस्वभावप्रकटनात्मकनैर्मल्यमयो योऽहमेतत्प्रसादरूपत
याप्रच्छन्नः स्वस्वरूपेणैव प्रकाशो विमर्शामि चेत्येवंरूपः त-
द्योग्यतात्मना प्रकारविशेषेणानान्येन लौकिकेन प्रकारेण भ
वनमस्य संभाव्यं सर्वथा नैर्मल्यात्मा प्रसादो भगवद्रूपतात
दात्म्यमोक्ष एव न तत्र मायासंस्कारः इदन्तमोऽपि तदिच्छयैव
लोकानुग्रहकृत्यनिर्वाहणकारिण्यस्तीति पारतारूपेणे
ति लोकप्रसिद्धप्रकारविशेषणामुपात्तं मायीयो हि कार्यका
रणभावः स्वमगकुलालघटन्याये स्वातन्त्र्यमात्रतथाभासनरू
पसंविन्निष्ठपारमार्थिककर्तृत्वात्मककार्यकारणभावभित्ति
विश्रान्तो मायामये लोके हृदयंगमत्वात्प्रसिद्धः स तत्र यत्नो
पपद्यते तत्र स पारमार्थिक एवेति इति यद्व्याख्यातं तेन महत्त्व
सूते अनेनावगाहनेन वृत्तिकार इति सर्वत्र विवृतिकारस्य शै
ली धर्माधर्मादिफलेऽपि वस्त्वन्यस्ति यथाधिष्ठातृबुद्धिमदा-
धिष्ठाननान्तरीयकपरमेश्वरप्रसादोपयोग इत्याशंक्य एवं प्र-
कारो वृत्तौ व्याख्यातश्च विमृश्य खलशब्देन केनचित्प्रकारेणास्य
स्य कथं पंचस्या व्याख्यानमित्याशंक्य त्रिथा समर्थ्यते प्रका
रविशिष्टार्थाभिधायिभ्यः किमादिभ्यः स्वार्थे थमुप्रत्ययो
विधीयते कः प्रकारः कथं तस्य तद्वाच्यसम्बन्ध्यपेक्षयो वित
विभक्त्यर्थः कल्प्यते इह चेदं तद्रूपता प्रस्तावात्संबन्धार्थ एवो
चितो न तु तृतीयार्थो नियमेनानुप्रविष्टो त्रेत्येकः प्रकारः अ
थ यथा भाववचनानामित्यत्र भावकर्तृकाणामित्ययमर्थो
वचनशब्दे कर्तृसाधने प्रकृत्यर्थोपास्योपायमात्रस्याविवक्ष
णादेवंप्रकारवचन इत्यत्र वचनशब्दे करणसाधने करणरूप
तापन्नप्रकारार्थविशिष्टायः प्रकृतेस्थमुः तथा च तृतीयान्तेनै

असिद्धो विग्रहः । एवमपि हेतुरेव मूत्रे कारणत्वेन विवक्षित
इति प्रतिपादयितुं द्वितीया व्याख्या अनयोर्द्वयोरपि व्याख्य
योर्हेतुविशेषण एव हेतुप्रकार उक्तः । अथाप्येवंस्यात् प्रकार इ
ति प्रकृष्टः कारः प्रकृष्टा क्रिया विशिष्टः क्रियाभेद उच्यते अ
तश्चैवं येन द्रव्यगुणादिभेदमात्रेणाथमः प्रयुज्यते शब्द इति
किं गुणाद्यंकमेवेत्यत्रार्थे कथं शब्देन नोच्यते अपितु क्रि
या प्रकार एव क्रिया चेह आसादनक्रिया तस्याः प्रकारो हेतु
भेदकृत एव एवमेश्वरदासासादनं हि अन्यदेव आतिजित्ता
साफल्योत्सवादिनिमित्तमपि अन्यदेवासादनभेद इति कथ
चिदिति शब्द आसाद्य शब्देन सह मिलितो व्याख्यातव्यः सद्धे
स्वप्रसादहेतुकासादनभेदो यं पूर्वभावी हृतो व्याख्यातो
लब्धशब्देन ज्ञानेन पौर्विकलिकत्वस्य व्याख्यानात् समासेन
च कर्तृशरीरानुप्रवेशकारिणा कर्तृद्वारेण वाक्यार्था
नुमाणकत्वात्मटीकरणसमानकर्तृकत्वस्य यातथ्यं
समन्वयस्य च आसादनभेदेनामायेति सामान्यविशेष
भावेन क्रियाकरणभाव उपलक्ष्योपलक्षणभावो वा त
स्यैवेति ॥ एवंकारेणान्यानपेक्षोक्ता । यथेत्यादिना
फलनिरूपणद्वारेण फलाभिसन्धानाभाव उक्तः । त
त्रावं तदास्वादलाभेन । तदावेशावेशं गते मानस
मेषामिति भक्तेः स्वरूपमनुक्रम अलब्धतदास्वादस्या
पि तत्त्वसामिग्रहः अहेतितदाहुः । अहाफले
ष्वुपकारमिच्छन्ति निःसंज्ञां शाद्वतिमहमेकाकिसंपदा
लक्ष्यमान इतीमां व्याख्यातमुपक्रमते सज्जनेनचेति ॥

वः प्रमेयान्तरमनुप्रवेशयं कुर्वन्पूर्वव्याख्येयान्तरोपक्रमघो
तकः ईश्वरदास्यासादनादेव पूर्णतात्मकस्य जनभावः
अपूर्ण एव हि स्वात्मानं सर्वतः पूरयिष्यामीति न परमपकरो
तिनोपकरोति वा ततोऽर्जुनः अत एव भाव्यमित्यावश्यकेऽप्य
त आत्मंभरिणा तेनावश्यं नभुयत इति अहमिति पूर्णताव
ष्टम्भपरामर्शः ननु लब्धे लभनं दास्ये हमेका किं भक्त इति
वक्तव्ये किं लक्ष्मीमत्स्वच्छब्दाभ्यां समस्तेति सोऽयमप्रत्याभि
ज्ञाविशेषणस्य दास्यविशेषणतापिशुनत्ववनं नमयासा
नेरोषेत्याशंक्याह संपदिति ऐश्वर्यमयी महेश्वरसमावेश
रूपा या प्रकृष्टा भक्तिः फलागमभावभागिभवानीवल्लभमाः
श्यानन्तरविलक्षणा विवक्षिता सा लक्ष्मीशब्देन संपच्छब्देन च
समस्तेत्यस्य दास्यविशेषणतास्तवनेन निर्दिष्टा संपत्सद्व्या
ऐश्वर्यप्रत्यासत्तेः पूर्वमुपात्ते तत्प्रसंगात्तु चरमे लक्ष्मीशब्दः
ननु प्रकृष्टाभक्तिः फलाभिसाधिवन्ध्या कथं समस्तेति विशे
षणं विरुद्धं सहत इत्याशंक्याह यत इति समस्तमनवच्छि
न्नं संपदां तस्य परमेश्वरावेशवशादेवेति नात्र विरोधः यत
एवंभूता परमेश्वरापत्तिरूपा भक्तिः प्रकृष्टाः तत एव वक्र्थ
ष्टतिर्लक्ष्मीशब्द इति हृदयेण संबन्धो मध्ये तत्र संवादको ग्रंथ
स्तद्योजनं च गीतमिति गुरुणार्जुनं प्रति चतुर्विधा भजन्ते मां
जनाः सुकृतिनः सदा आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति दुः
खनिराकरणकारणतानिश्चयेन वा स्वभावसंपत्तिहेतुतानि
श्चयेन वा तदुभयविषयार्थसंशयेन वा जिज्ञासाशब्दवाच्ये
न तत्त्वज्ञाननान्तरीयकतया वा परमेश्वरविषयः प्रह्वीभावो
जायते तदाह मामिति अविच्छेदेन प्रकाशमानं परमात्मा

ई. प्र. भि.
२५
15

नं सोपाधिं पूर्वं चरमे निरुपाधिं भजन्तेमेवन्तेतत्कर्षयंति
तेन भक्ताश्चतुर्विधास्तेषां मध्ये न्यो नित्ययुक्तो नित्यं मय्या
वेश्य मनो ये मामित्युक्तेन समावेशयोगेन युक्तो नित्यं च भक्त्या
युक्तः न त्वादिचितयवत्फलप्राप्तो विवर्तमानभक्तिः तथाप
कत्र परमेश्वरे एव भक्तिर्यस्य न तत्प्राधान्येन फले स विशि।
ष्टतर इति प्रकृष्टतां निरूप्य परमेश्वरावेशरूपताया एव सम।
स्तसंपन्निमित्तभावं स विशिष्यते इति संवादयति ग्रन्थकारः
प्रकृष्टतां निरूप्य परमेश्वरावेशरूपतया समस्तसंपन्निमित्त
भावं संवादयति ज्ञानी त्वात्मैव मे इति मम प्रत्यभिज्ञातपरमे
श्वरात्मनो ज्ञानी आत्मस्वभावः परमेश्वर इत्ययसभो भंग्योक्तो
न तु ज्ञानिनोऽस्मात्मेति एतदेव स्फुटयति ज्ञानी हि भक्त इति
ज्ञानित्वं नाम भक्तिरिति यावत् ईश्वरोचिता ईश्वरतादात्म्य
गांतदीपिकाः वक्रार्थस्पृहृतिरुद्धीरियस्य नत्वानभिधाने क
र्थभावादेव बद्धत्वावगतेः लक्ष्मीशब्दान्ताद्विनयुतश्च नियेक
मपि सिद्धे उः प्रभृति पुसमानत्वातो लक्ष्मीरित्येकवचनान्तानां
पाठः तत्रैव नियः कथं ष्यास्यात् द्विवक्तवचनान्तत्वेन विभाषे।
ति इयता महेश्वरदास्यं महेश्वरप्रत्यभिज्ञानप्राप्तितभक्तवमा
त्मनो ज्ञातमिति प्रत्यभिज्ञागतमपि समस्तेत्यादिविशेषणे
कथंचिदिति विनिवेदितेन ज्ञानिना ताहाशायते दास्येवलादेवसं
शांतमित्युक्तं ईदृशेन यपकाकिंसपदालज्ञते नतपवाङ्गेणा
यः सरसविमलहृदये तएव विश्वरूपपरमेश्वरसमावे।
णो वितहृदयेनानुशेषः प्रतिभिज्ञानस्वस्वभावं परमेश्व।
रतादात्म्यापन्नजनमुक्तायः कश्चिद्देव्याभूतभविष्यद्दते
मानप्रसादप्रबन्धरूपो जनस्तस्य निजतत्त्वचिंतोयः। प्र
भुः॥ प्रत्यभिज्ञाप्रपितस्वनिजलक्ष्याभूतोः

ऽनुसन्धेहृदार्योज्ञानिनातस्ततोद्यतावित्यागमः तस्यप्रभो
र्येसौसम्बन्धःप्रत्यभिज्ञार्दप्रत्यभिज्ञेयतालक्षणोमहाफलः
समस्तसंपदवाप्तिहेतुः तस्येतिवाप्रत्यभिज्ञापयितुर्गाढाश
यस्यईश्वरसमावेशात्सर्वशक्तेर्जनेनैर्थः सम्बन्धःप्रत्यभि।
ज्ञापयितृप्रत्यभिज्ञाप्यलक्षणः एतत्व्याख्यानद्वयमपि
टीकावाक्यस्याख्यानपुनरुक्ततावहं तस्यापिपरमार्थेति
वृत्तिखंडव्याख्यानेहीदमवितंववदस्यतेव ईश्वरप्रत्यभिज्ञा
पितस्यानमफलेति तस्माद्गाढाशयगतत्वेनैवेत्यंव्या।
ख्येयं तस्याद्गाढाशयस्यसर्वशक्तेरीश्वरस्यचयः प्रसादिति
प्रभुदासभावलक्षणःसम्बन्धःसमहाफलोवितनफलः
स्वात्मोपकारइवपरोपकारोपिपर्यवस्यत्येव तेनसमस्त।
स्यसंपदइत्यपिस्वार्थवृत्तौचपकारिशब्देनसूचितमेतत
यथाचप्रसिद्धःस्वजनोपेक्षावशेनपरमस्येश्वरस्यास्मिदा
सएकाकीनसंपदोभुंजेअपितजनमपिप्रत्यभिज्ञापयामि।
येनास्यापिलाभेनलब्धव्यमितिपरामृशति तथाकथंचि
त्यात्मारायवर्णान्महत ईश्वरस्यदास्यामित्यादिउपपादाया
मीत्ययंविमृशति तथाहंविमृशामिस्वजनस्वभावत्वादिति
वाभिघटनापिसूत्रवृत्तिभ्यांकृतेतिविवृणोति योहीति यो
यःस्वजनोलब्धेश्वरगाढपरिचयोदीयतेमेसर्वमितिदासश
ब्दवाच्यःसएवंविमृशति स्वजनस्यग्रस्यकृदितिस्वभावहे।
तुः अनेवंविमर्शकत्वेहिसोजन्यंहेतुर्विपक्षादानेवंविमर्श
कत्वाद्व्यावृत्तमेवंविमर्शकत्वेनसाध्येनव्याप्यतइतिव्याप्तिसि
द्धिः परिचयपदेनप्रक्रियाविरहितोदासभावोदृष्टान्तोव्या
ख्यातःप्रसिद्धस्यातएवप्रत्यभिज्ञापनायांकर्तृकर्मणो नत

ई· प्र· भि· १६ 16

मुख्यकर्मणः ईश्वरमिति प्रसिद्धमपि मायावरणादप्र-
सिद्धमिति भावः ॥ तं प्रतीति ग्रन्थं जनं ननु दृष्टान्ते ईश्वरः
कर्तृकर्म प्रकृते तु मुख्यकर्मेति शब्दसाम्यमात्रं साम्यस्य ॥
ततश्च यथा गोमानयं देशो व्यवहर्तव्यस्तेजोयोगादिति दृष्टा-
न्ते गोमत्त्वव्यवहारेणाव्याप्तो साध्यधर्मिणि माहेयीमत्त्व-
व्यवहारो न सिध्यति तथा प्रकृतेपीत्याशंक्याह उभयोर्थ
इति नात्र वैषम्यं किंचित्प्रत्यभिज्ञापनं द्विकर्मकमुपकारकं
मत्संपाद्यत्वेन मज्जनो विमृशतीति द्विधाभिः ततः पक्षधर्म-
ताबलाद्विशेषो येनासौ हेतुः साध्ययोः कंचिद्दोषमावहेत अ-
त एकोयमर्थो द्विधा विशेष्यत उभयोर्थ इत्युक्तं जनस्य प्र-
योज्यकर्मता प्रकृते स्वामिनं प्रत्यभिजानीहीति स्वामिनश्च प्र-
योज्यकर्मता दृष्टान्ते उचितमिमं कुत्येषु संप्रत्यभिजानात्स्वा-
मीति पर्यायेण प्रयोज्यकर्मता संज्ञापनवत्प्रत्यभिपूर्वो जानाति-
र्न बुध्यर्थ इत्याशंक्य तत्राह बुध्यर्थत्वादिति ज्ञातस्यापि मोह-
वशादज्ञातस्येवाभिमुख्येन हृदयंगमीभावेन ज्ञाने प्रत्यभि-
ज्ञाने ननु व्याप्तिविषयोपदर्शने सूत्रे न दृश्यते तत्कथं वृत्तावि-
त्याशंक्याह तेन तस्यैवेति एतदर्थद्वयविषये संबन्धसामान्य-
विवक्षया या शेषषष्ठी तया सह द्वयः समासमनयोर्थद्वयस्य
ष्षपकशब्दवाच्यतात्मा संबन्धस्ततो हेतोः सूत्रेणुपात्त उ-
भयोर्यहृतावुक्तं यत्र पदार्थेण मुख्यामुख्यकर्मयोगः स सू-
त्रेणोपात्तं तत्रत्युपपादनमुक्तं प्रत्यभिज्ञाकर्मकमित्याह
प्रयोजकेति ॥ अनेन सूत्रे उपात्त इति सम्बन्धः ननु सूत्रे उ-
पपदेतिन प्रत्यभिज्ञानाते ऽर्थस्य मे कार्थ्याभित्याशंक्या
२ प्रत्यभिज्ञापयेति । प्रत्यभिज्ञापनं हि ॥

प्रयोजकव्यापारेणैव प्रत्यभिज्ञानीष्वेति प्रेष्यार्थेषु णिजूपो
माविह्लातत्तत्समर्थाचरणलक्षणः प्रत्यभिज्ञायां च यत्नस
मर्थाचरणं तदुपपत्त्यात्मसंभवनिरूपणं नान्यत् अतः प्र
त्यभिज्ञामुपपत्त्या निरूपयामि तद्विषयानुपायान्प्रदर्शया
मि संभवन्तीं तां संभावयामि प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि सं
भवन्तीं प्रत्यभिज्ञापयामीत्येकपदार्थः तथा च वक्ष्यमाणो
पायेनेति हृन्निरूपपादयामीत्यस्य व्याख्या यत उपपादया
मि इत्यस्य वक्ष्यमाणो व्याख्यानतरसूत्रवने चेदं समस्तसंपदित्य
स्य तथाहि प्रतीपज्ञानस्यापि विमृश्यतेऽस्य वस्त्वादि तस्यैव पु
नराभिमुख्येन नत्वस्मर्यमाणतयापि तत्स्फुटत्वेन ज्ञानं प्रत्य
भिज्ञानं सपवायमितिभातभासमानानुसंधाने स्थिरस्यापु
नातनकालव्यापिनोऽपि ज्ञातत्वेमेव अयमसावयमसावप्र
त्यभिज्ञानः त्वयापि तु ऋतश्चिन्सामान्याकारेण ज्ञानमभुदे
व पुनरात्मनि सततं भात्यपि मोहाद्दादृष्टतत्त्व पुनराभिमुख्ये
न ज्ञातं तत्र चोपायः समस्तस्य शीलनुवादेः समस्तसिद्धिल
स्याः सम्यगवाप्तिर्बलविमर्शोपायोऽहः अतोऽयमर्थः सम
स्तसंपद्वाप्तिः हेतुरुपायो यस्यां प्रत्यभिज्ञायां तां दर्शितं तदु
पायिकामुपपादये उपपादनं च प्रत्यभिज्ञायां विश्रान्तमिति
तन्त्रयुज्यमानं तां स्वविशिष्टां प्रयुक्तां फलतः करोतीति न
त्स्वार्थ्यहृत्यर्थवैशमयं किंचित् शक्तिरङ्क्रियात्मातदेवलक्ष
णनूपमभिज्ञाने ययज्ञानक्रियास्वतन्त्रं तदीश्वरः पुराणाग
मसिद्ध इव प्रमात्रन्तरं वैवमेतावन्मात्रलक्षणं वैश्वर्यं पुराणा
दिसिद्धेऽपीश्वरेऽङ्गीक्रियमाणो ग्रहग्राममण्डलेष्वप्रसिद्धो
तद्विषयाप्रतिहतज्ञानकरणपवेश्वर्यमलक्षणेनैव प्रमा।

स्ततैवसर्वविषयेअप्रतिहतैवेति अपिशब्दोभिन्नक्रमः
नकेवलंममहाफला यावज्जनस्यापि इयतासमस्तेत्यस्या
भयविशेषणानांस्फुटीकृतं ननुसमस्तःसंपदःफलत्वेनमू
चिता हृतोनपरमार्थलाभमात्रंफलंविहृतमितिकिमेतत्
अत्राह यद्वेति समस्तसंपद्योगेनपूर्णतालक्ष्यते राज्यभो॰
गस्वर्गभुवनभोगप्राप्तावपि उत्तरोत्तराशंसनीयसम्भवेकः
पूर्णतावकाशः परमेवर्थनीये यतःपरमर्थनीयान्तरंना
स्ति तस्मिन्परमेश्वरभावे समासादितेकिमाशंसनीयंपरं
स्यादितामर्थं एतावताचेति स्ववृत्तिग्रन्थेन ननुलोकगतः
पुरुषार्थलाभःशास्त्रकृतःकथंप्रयोजनमाह प्रवृत्तिहेतुतये
ति नहिप्रयोजनस्पृंगमस्ति यदेवहिप्रवर्तकंतदेवप्रयोजनं
यमर्थमधिकृत्येति वदंतीफलतामाशादितिव लोकफलसि
द्धेशास्त्रकृतः किमितिचेल्लवगतफलसिद्धावप्यस्यकिं नस्या
परितृप्तीतिचेदिहापिसमानमित्याशयेनाह। शास्त्रकृत
स्त्विति। ननुपरितृप्त्यमितिपृच्छा कः सङ्क्षोभोन्यान्यान्तरउ
त्याशयेनाह अनेनेति स्वात्मनिनिराकांक्षत्वेनेति विशेषविष
योनिषेधःशेषमभ्यनुजानाति इतीच्छानुपायाकांक्षाया
गयंतरविरहात्परएवविषयोभवति नचपरापकारविषयासो
युक्ता तस्याःपूर्णस्वात्मकैषणीयत्वादस्यतुईश्वरदास्येनसम
स्तसमस्ताभिहेतुनापरिपूर्णत्वात्स्वात्मनिकिंचिदपिकर्तव्य
मेषणीयंनास्ति अप्रतिहताचविन्नभावनादिच्छासापरार्थ
विषयैव बलात्संपद्यते स्वसंपाद्यनियंत्रितोहिनपरमुपचि
कीर्षत्वसंपाद्याभावेतबलादेवपरोपकारविषयासाभवति
यथोक्तंमयैव श्रीषडर्धश्लोकवार्तिकेतन्त्रालोके ॥

स्वंकर्तव्यंकिमपिकलयंल्लोकएषप्रयत्नान्नोपारार्थ्यंप्रति
घटयते कांचनस्वात्मवृत्तिम् यस्त्वत्यक्ताखिलभवमलः
प्राप्तसंपूर्णबोधःकृत्यंतस्यस्फुटमिदमियल्लोककर्तव्यमात्र
मिति तेनात्मनोशेषसंपन्निधानमहादेवदास्यलाभात्संपन्ने
उपकारे परस्यापितमिच्छन्नित्यप्रतिहतेच्छाप्रसरत्वादेवप
रितुष्यामीतिप्राप्तकालोयुक्तोमेत्राशुपरितोषइतिप्राप्तका
लेलिट् तदेतदुपकारमिच्छन्नित्यस्यव्याख्यानेपरितुष्येयमि
ति प्रसरंत्याहीच्छायाअनिरोधः परितोषः परोपकारेसम
र्थस्तद्विषयामिच्छांप्रसरन्तीं स्वार्थसंपादनप्राबल्येनवास्वा
र्थप्रतिघातपराकरणतात्पर्येणवानाशंकितप्रसरनिरोधांक
थंकारंनिरूपयामितितात्पर्यम् एवंस्ववृत्ती व्याख्यायविवृ
तिकारः तदधुनाव्यवहर्तृमात्रस्यापीत्यादिनाग्रन्थेननिरूपय
ति यदुक्तवान्सूत्रावतारणोपक्रमे श्रोतृजनप्रवृत्तयेप्रयोज
नेकथयतीति तथाहिकेचिन्मन्यन्ते पुरुषवचसांसत्यास
त्यत्वावलोकनाद्वाक्याव गमितेपिप्रयोजनेसन्देहउपजाय
मानोर्थप्रयोजनम् संशयरूपत्वात्प्रवर्तकः संभावनाप्रत्यय
रूपत्वाद्वा यतःशीलसमाचारौशास्त्रकारस्यावगतौ तदेतन्न
सहतेव्यवहर्तृमात्रस्यापीत्यादिनाउद्घाटितमिति तदुपायला
भेपिजनस्यकथंप्रवृत्तिर्भवेदित्यर्थितेवमुख्येनतयाप्रवृत्तिका
रणमुपायवेदनंतत्केवलंप्रवर्तमानस्यविषयसमर्पकत्वावल
म्बनमाधत्ते तत्राभ्यस्तेव्यवहारेव्यवहर्तासुवर्णरूप्यपरीक्ष्य
दौसुवर्णकारवैकटिकादेरपिवचःप्रामाण्येनाभिमन्यते कि
मंगशास्त्रकारस्य परमेश्वरप्रसादतस्त्रातस्यपरमेश्वरस्वरूपा
वेशात्मनिप्रयोजनेमतिदुर्मनायते रूपायमविद्वांस्तत्किंकुरु

ई. प्र. मि. १८

18

नामिति कान्दिशीकोक इत्यादिवाक्यंश्रुत्वाप्रवर्ततेएवनिः
शंकः तदाह दृष्टइति अनपह्नवनीयोयमर्थः अतएवास्या
स्तेविषयेस्वतएवप्रामाण्यमभ्युपागमन् शास्त्रादिनिर्दिष्टादि
ति एतन्मात्रमेवस्यवलोकयन्प्रवर्तते ननुलोकेपृच्छेदुपाख्याय
वामशंकोवाशास्त्रंश्रुत्वा ततःसत्यतांप्रतीयादिति एतत्प्रयोजन
नेनयोर्थीजनो यःकश्चिदित्यधिकारिणोऽत्रनान्योनियमइति प्र
वर्तताममिति अर्हतिप्रवर्तितुमेतस्यशास्त्रस्यश्रवणेइति विस्पष्ट
नमर्थःप्रयोजनंयस्यप्रयोजननिबन्धनस्यतस्यनानर्थक्यं अत्रै
वेति कथंचिदितिश्लोकेवृत्तिकारोहि मत्यभिज्ञांग्रन्थाकारउपपा
दयतीतिवृथानतूपपादयामीति ननुवृत्तिकारोऽप्यथाप्यनवबोधा
दिनाप्रयोजनंब्रूयादित्याशंकांना नाश्वासमस्थाने नयदिविप्रतार
कतयावृत्तिकारःशंक्यते इदमपिकंपानाशंक्यते उपपादयती
तिवक्तव्येवृत्तिकृद्धितारणार्थमुपपादयामीत्युक्तवानित्याशं
क्याह प्रसिद्धेरिति मूलग्रन्थकारसमानकालभाविनोहि।
मात्रादर्शिनः क्रमेणामांप्रसिद्धिंप्रसाधयन्ति ननुप्रसिद्धि।
नामनकिंचिनप्रमाणंयदिपरंकल्पितःस्वभावहेतुर्नवक।
ल्पनयापरमार्थव्यवस्थाः सिध्यन्तीत्याशंक्याह । यद्धस्य
तइति। व्याख्यास्यतेआगमविचारेचिन्त्येतदित्यर्थः ।न
द्धिमूलवृत्तिग्रन्थयोरेतद्विघ्नाति । नापितत्रन्यमेतट्टीका
वचनम् । अपिचागमग्रन्थवाक्यम् । तस्यपाठमा।
त्रेइहचाग्रेचतुल्यवदस्यतइतिकथ्यम् । अग्रेहिउक्तमेन
दित्यपिवक्तव्यंस्यात् । तस्मादेतदर्थः प्रमाणलक्ष।
णावसरेइदमेनाहारीत्यत्रव्याख्यास्यतइत्यर्थः । तत्र।
रिहफलन्मूलनीयमविमर्शाधायकंप्रमाणम् ॥ ०॥

तथा च प्रसिद्धिः स्वयमेव विमर्शणी विना आगमप्रमाण
रूपेति वक्ष्यते युक्तिमानिति न्यायः एतत्स्वावलम्बो यथा ई
श्वराद्वयागमः उक्तः इति न्यायानवगृहीतश्च यत्तितत्त्वा
भुवनानीत्यादि तत्र आरभ्य तेषामेतैर्मन्त्रैरेतावतीभिराहुति
भिः शुद्धिः पुनस्तत्र यत्र क्वचल्लक्षणा भवति ततएवं शिवयोज
नेत्यादिनागमः सर्वं स्वरूपो विद्यायामपवर्गस्वरूपस्वरूपला
भोपाये अविद्यायां संसारभुविभोगोपाये युक्तिमान्दानाद्
मोहिंसातस्त्वधर्म इति उपकारापकारवितादिनिर्मलसमा
लरूपानादरकफलमिति संभावनानुमानं नियुक्तिकः स्वा
नाद्यमोदीति तस्याधर्मो दानादिति अविगानत इति प्रामा
ण्यहेतुः विरुद्धं गानं तद्विमर्शोन्मूलनेन विमर्शान्तरस्याभा
वात्प्रामाण्यं तदुदयेन अप्रामाण्यमेव ननु सर्वागमः उक्तः
अथ यानु आह ऐश्वरी ईश्वरादागतानां सामस्त्यावाक् अतश्चैवं
येन निरूपितापि न निरोद्धुं शक्ताः अत एव स्वाविगीताविरु
द्धविमर्शानुन्मूलितविमर्शा तथा प्रसिद्धिरूपया ऐश्वर्या
वाचा यच्चाधिकारविशेषदेशे च घटेति काले घटेतिप्रमे
येसिद्धं विमर्शभूमिप्राप्तं हृदयकोटरे दृढकृतनटकनिरूढि
कं तदितितद्देशतदधिकारितकालकप्रमेयरूपमर्शाक्ति ते
ति अंशकितत्वादेव ग्राह्यं न न ग्राह्यं अन्यत्र च स्वकपोलं यदि
तिन्यायेनाश्रयणीयत्वम् अर्थः तेन विक्रमपुजन्तो जीतस्येति वि
क्लावाचो युक्तिः प्रसिद्धिशान्तश्लोके जीवलोके कस्य विक्कावि दे
वप्रसिद्धिर्लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवान्तर्निखातेव चे।
ति न्यायेन हृदयभित्तावुत्पाटनशातैरपि हृदयमनुन्मूल्यतामाप
मर्यतीत्याशयेनाह वोढस्यापीति सा हि तथा विमृष्टेविषय।

ई.
प्र. वि.
१९

19

द्वयेशास्त्रपरिग्रहे चिकीर्षोः सद्धिकालःस्याद्यदाशास्त्रेण
बाधनमित्याह तथातद्विरोधेनचिंतायास्तत्सिद्धाभीष्टत्याह त
थातद्विरोधेनचिन्तायोगतः तृतीयस्थानसंक्रान्तोन्यायःशा
स्त्रपरिग्रहइति तत्रचस्वरूपमपिगताकथमेतन्निश्चेयं येनैवप्र
त्यक्षानुमानावगमयोग्यमेतद्विषयद्वयमवितथ्यंकथितं तेनै
वायंतदविषयस्तृतीयस्थानात्माविषयोभाषितइति नतत्रसंभ
वानुमानमपिवीतरागसर्वज्ञन्यायेनसंभवति विनायकोपिको
पितन्मध्येचैत्यवन्दनादिन्यायैत्येप्सीदितिसंभावनानपगमादप्र
बुद्धेनेदंभाषितमितिस्वरूप्यपररूप्यप्रसिद्धिरनतिशंकनीयो
ध्येन तदसदुक्तमस्मार्गारोहणमेतदलमत्रस्थानविशंकये।
ति एवंप्रयोजनंप्राधान्येनोक्तंपार्यन्तिकंसमस्तसंपदितितत्सं
पादकंरूपपादयामीति तयोश्चसाध्यसाधनभावसंबन्धःप्र
भिधेयाप्रत्यभिज्ञा तस्याःशास्त्रस्यचवस्तुप्रतिपादकतासं
बन्धः तदुपायवाञ्छाशास्त्रस्याभिधानमीश्वरप्रत्यभिज्ञेति गुरु
मवक्रमास्वितिप्रकटितइतिशास्त्रनामधेयेनिरूपयिष्यते श्रीग।
मार्गाभिधानप्रसंगात् व्यवहारसाधनप्रमाणचिंतावसरेत्वकिं
तेन नहिवचनबलाद्यामिहेतोःस्वरूपंवापरमार्थानुमानेचस
वमेवागमरूपतानपेक्षं केवलंमोह श्रपोहमात्रमत्रपल
म यमितोहेतोर्व्याप्तेश्चासिद्धयाअपिमोहाच्छादनकृ।
नासंकल्पनापसारेणानसाफल्या केवलंदृष्टसाधर्म्या।
यंनसमयंपरइतिन्यायेनधर्म्यसिद्धेः हेत्वसिद्धाव्याप्त्यसि
द्धावापरस्यवचनमात्रस्यानुपयोगाद्वचनप्रत्ययेवागम।
रूपतैवस्यानानुमानमिति । नहिहास्मनीश्वर।
रूपतयाशास्त्रंप्रकाशमानेमोहापसरणं ॥ ० ॥

व्यवहारसाधकप्रमाणव्यापारेण प्रवर्तकोऽप्रतिष्ठ इति ना
वतरति मौलिकसंवेदनपरिघटनाद्धि घटोयं तथाभासमा
नत्वादिति न्यायेन न ह्येतन्नित्योयं पक्षसपक्षान्यतरत्वाभ्य
रुपगमादित्यादिवत्तस्यानुभववाह्यस्वविकल्पमात्रोपर
चितं तत एवैतद्दृष्टेश्चागमोप्युपोद्बलकोस्त्विति कथंचि
दित्यनेनैव गुरुपर्वक्रमोपि न न सूचितः दुर्लभो हि सद्गुरु
सम्बन्ध इत्युक्तं श्रीमन्मतंगादौ सम्बन्धोतीव दुर्घट इति वृ
त्तौ च गुरुभट्टारकोपि परमेश्वरशब्देनैव निर्दिष्टः आचार्य
स्य च मंत्रस्य शास्त्रस्य च शिवस्य च नानात्वं नैव कुर्वन्ति विधे
श इति ह्यागमः टीकाकारोपि च साक्षात्कृतपरमेश्वराका
रैरिति वक्ष्यति ननु सूत्रकारः कथं प्रत्यभिज्ञापयामीत्यहं
भावनिष्ठत्वेन ब्रूयात्तेन हि वक्तव्यं प्रत्यभिज्ञापयति परितुष्ट
दिति चेत्याशंक्याह तत्र वृत्ताविति अत्र सूत्रे पाहृतित्वस्या
सूत्रस्य विवरीतव्यस्यानुसारेणाहंतया एष निर्देशो नत्व
स्वात्मनिष्ठताभिप्रायेण कस्मात्सूत्रस्यानुसरणमित्याह
संवृत्तो यथास्थितार्थेनानन्यथाकृतो यः सूत्रगतो निर्दि
श्यमानोर्थस्तस्य या विवृतिर्भजनं तावानेव यतोस्या व्या-
पारः यदि सौत्रं निर्देशमन्यथा कुर्यान्न हि वादिप्रतिवादि
नोः सिद्धान्तपूर्वपक्षगतयोरुत्थापनं भवेत्तत्र प्रतिवा-
दिकृतस्याक्षेपस्य पुनरुत्तरीयस्यानेन वादिकृतस्य प्रतिसमा-
धानस्य करणस्यान्यथाकरणो टीकेव स्यान्न वृत्तिः पू-
र्वोक्तं यानेः सूत्रवृत्त्योरिति तत्राक्षेपाद्यकरणप्रयो
जनेन पूर्वपक्षाद्यनुत्थापनं तदर्थं च संवृत्तसौत्रविवरणं
ततो हेतोः सूत्रानुसरणम् ततो हेतोरुत्तमप्रयोगः उप

ई॰
प्र॰ भि॰
२॰
20

पादयामीति हि सूत्रं तदनुसारात्तृतीयो प्रत्यभिज्ञापयामीति
एतच्छायाप्रसंगादविलेख्यात्यतिरिच्येयमित्यपि प्रयोगः
स्फुट इत्येतत्सूत्रांशभंजनावसरेपि एवमुक्तमपुरुषनिर्दे।
शस्य प्रधानं प्रयोजनमाख्यायान्यदप्याह सूत्रकार एवेति
प्रणामाकरणात्प्रणामान्तरज्ञापितेर्थ उपोद्बलकोप्ययं निर्दे
श इत्यवाचयसूचनार्थश्चकारः एतच्च पूर्वमुक्तमेव प्रा।
दिवाक्यं मौलिकदृढप्रमाणप्रभावप्रकाशमानतायोगि
निवस्तुफलेनैव्यवहारसाधनरूपं प्रत्यभिज्ञानं मोहापसार
णफलं कामं केवलं निरूप्येतापूर्वं प्रकाशस्य सिद्धिरूपत्वाद
नवभास एव नद्युतस्तत्र मौलिकं तावत्प्रमाणवाच्यं तत्रत
निरूपितेपि यो मोहः स्यात्तदपासनाय भवतव्यवहारसाधन
मितिमात्रप्राक्ताभिप्रायः तेनेमेवेत्यत्रैवकारः प्राणश्चायं घोत
यति सा तावत्प्रथमं साध्या ततउच्यते प्रत्यभिज्ञेति व्यवहार
साधनविषयताया व्यापकमवभासमानत्वं तद्धि विरुद्धं चानव
भासमानत्वमत्रोपलभ्यत इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ईश्व
रेणव्यवहारसाधनप्रमाणमात्रविषयः कथंचिदप्यनवभास
मानत्वान्नहीश्वरो विश्वत्रकस्यचित्कदाचिज्ज्ञासमनुत्पादयेना
ह नवेति सिद्धमताकस्यति सैतेवनसिद्धेति च सिद्धत्वमत्र।
प्रकाशमानत्वं सैवेति सतासाध्याश्च पूर्वप्रकाशरूपं तत्रज्ञा।
नं यतो भवति तादृक्प्रमाणं वक्तव्यं नथ्याचाद्यानकारादय।
ईश्वरसिद्धिरित्येवं व्यवहारमकार्षुः। अथ चैतन्नतयाक
रैतथा च सामान्यरूपेण सावयववस्त्वादिधर्मकतनुभुवनादिक
त्वस्वरूपमवभाते एवंव्याप्तिग्रहसमयएव सामान्यात्मनास
वं प्रतिभातमिति विच्छिन्नसत्तापर्यन्तमानस्यापूर्वप्रमेययोगा।

इतीश्वरे कोतिशयः अथानन्तकालापरिच्छिन्नमयोगव्य
वच्छेदायपूर्वमत्रप्रमेयं प्रकृतेपितर्हितत्वादिनिर्माणो
चितज्ञानक्रियासामर्थ्यायातमेवप्रमेयमितीश्वरासिद्धि
रेवोचिता नेश्वरप्रतिभिज्ञायतन्निराकरोति नेति अत्र
हेतुः सर्वात्मरूपतयेति अयमाशयः किं विसाधयता किं
चित्सिद्धमुपगम्य मान्नतोहि साधयिदं साधनधर्मिप्रका
शोनपह्नवनीयोन्यथासर्वस्यादिन्द्रजालं तदपिवानस्या
त् किंचित्वसिद्धं तत्तर्हि प्रकाशमानं प्रकाशाव्यतिरेकि
प्रकाशएवचविश्वात्मा परमेश्वर इति सर्वस्य यावदसौ
आत्मरूपः पारमार्थिकः स्वभावः तावद्यत्किंचित्सिद्धं सं
गीक्रियते तत्सिद्धिरेवतस्येश्वरस्य सत्वसिद्धिः सद्भावप्र
काशइति किं सर्वस्य प्रकाशितं प्रकाशमानमित्युचितैवे
श्वरप्रत्यभिज्ञावाचोयुक्तिः एवं यदाशंकितं पूर्वपक्षे संदे
पराक्रमेतन्नेत्यादि तदेतदाह श्लोकेनेति सूत्रवक्ष्यमाण
वस्तुपिण्डीकरणमिहटीकायां श्लोकावतारणमिति शे
लीटीकाकारस्य ननु सूत्रेस्वात्मनीतिस्फुटमुपात्तं हेतोनस
र्वेषामिति सम्बन्धिपदं यदुक्तं तत्कुतआनीयेत्याशंकामा
नस्याह स्वेति आत्मशब्दोपियद्यप्यात्मा वस्तुस्वभाव इति ह
स्यास्वभाववाची सम्बन्धिशब्दस्तथापि वैशेषिकादिदृष्टि
स्वतंत्रएवात्मपदार्थ इति शंकेतापि स्वशब्दोपादानेन स्वभा
ववचनतास्यगम्यते न तु स्वोपयद्यात्मीयस्तदात्मनोयः संब
न्धी स्वभाव इत्यात्मार्थप्रकृतिवाच्यः स्वभावएवेति स्वभावा
स्य स्वभाव इतिनकिंचिदुक्तं स्यात् सत्यं किन्त्वात्मपदे इत्य
मानेपृथगेवात्मपदार्थो संदृष्यानीयः प्रतीयते स्वशब्देन

इ.
प्र. सि.
२२

21

स्वं वस्त्रमित्यत्र यथान्यत्वमत्वं प्रतीयते आत्मीयं वस्त्रमित्ये
वमात्मीय आत्मेति कस्मात्मीय इत्यवतरन्यथा कांक्षा न च
किंचिदुपात्त इति सर्वस्यात्मीय आत्मेति गम्यते तथात्मीया
र्थेपि य आत्मार्थः स पृथक्स्वरूपवोपदेशयोग्यस्तथा अन्य
थाहि न संबन्धिप्रतीतिर्भवेदिति सर्वेषामात्मनीनयादिशब्दा
नां समासेपि संयोगित्वादिसंबन्धानवरोधकानतिवृत्तेन आ
त्मीयत्वेन व्यभिचारणीयत्वमनन्यापेक्षत्वं स्वविश्रामत्वं गम्यते
इत्येतदर्थस्य पृथग्भेदेनात्मा उपदेशस्य प्रकृतसिद्ध्यर्थस्या
न्यथानुपपत्तेः सर्वस्यात्मा इत्यपि हि स्वरूपवभेदः स्वभावव्य
तिरेकिणः सर्वस्याभावात् सर्वत्र हि शब्दज्ञानानुपाति निव
स्तुशून्ये विकल्पेयमेवक्रमः वस्तुशून्यत्वेव पारमार्थिकत्व
फप्रत्ययापेक्षयोच्यते लभ्यमानत्वेन त्रैकालिकत्वत्वेति
वक्ष्यामः स्वातंत्र्यमुक्तं इत्याद्यन्तरे तदयं स्वशब्दः संबन्धाक
र्षणमात्रोपयुक्तोयं संबन्धिनामाकर्षति सनियतत्वाव
नभवत्यनुक्तत्वात्प्रकरणापन्नत्वाप्नोति सर्व एव प्रतीयते अ
नुपादानादिति शब्देन प्रकरणेन वा ॥ सर्वात्मभावादिति वा
यं यथसाविति सिद्धान्तः तत्र वोये तो वक्ष्यमाणायः अनिय
तत्वात्संबन्धिनो निखिल एव जडस्याजडस्य भाववर्गः प्रती
यते तथाजडानां मय आत्मा चैतन्यलक्षण एकः कदाचित्स्व
केणाभियाते नडात्मनीहक्व्यतिच्छिन्नस्वरूपाः कथमेका
त्मानः पृथक्स्वभावानामेकस्वभावत्वविरोधादिति इ
तरस्य नयमाशायः इत्स्वात्मेति स्वआत्मनः स्वसामा
न्यलक्षणार्थक्रियाकारित्वादेरन्यापेक्षस्य संबन्धी आत्मीयो
नयापेक्षो नोपाधिको भवति न त्रये जडात्ते यावज्जडाभिमतात्मा

वस्तदसत्वमप्येतेईलभमात्मनि कार्तकथ्यानीलपीतस्व
खेडः खादित्वस्य तथाहि यः स्वात्मनि सन्मयघसन्याकि
मस्पष्टश्चेत् तथैवार्थक्रियां कुर्यादिति चेत्करोतीत्येव यदि
स्यात्किं स्यात् तथैव प्रकाशेतेति चेत्प्रकाशमानताकिम
स्यस्वमहिमा ऽभिति चेन्मम प्रकाशते वेद्यस्य प्रकाशत इति
कथं संगच्छताम् प्रतिपत्ती सा प्रकाशतेति चेत्प्रतिपत्त
र्यघसो तत्स्य सा किं भवत् तद्दशात्मप्रकाशत इति नष्ट
वीसुक्तिरेवं हि स्वेतवशात्मीतं स्वेतत्तद्रूपपि स्यात् यद्यपा-
त्मीयं तद्दशादन्यत्र न भवति नीलत्वेव पीते तथा च प्रकाशरूप
ता प्रमातरात्मीयेति कथं सा नीले भवेत् न च भवनस्य तादा
त्म्यव्यापकमन्यथा नीलेपि पीतत्वेत्यादि सद्दशात्त्वमासमं
जस्यं दृश्यमानता रूपव्यापकस्यानुपमस्य विरुद्धं प्रसज्ये
त तस्य तादात्म्यस्य विरुद्धमन्यात्मत्वेन तदेव वाम्यटीयत्वमन्य
थान्यस्य तत्सम्बन्धीति कथं न चेदं नीलादेः प्रकाशमानत्वं
विना किंचिन्निजं जीवितमस्तीत्यनपह्नवनीयप्रकाशमान
ताबलात्प्रमातृप्रकाशतादात्म्यमस्यांगीकार्यमिति बोधा
त्मान एव नीलादयोपि न त्वेषामन्यद्रूपमिति तेषामपि स एव
स्वात्मा महेश्वर इतीष्टमेव कः प्रसंगार्थः अनिष्टापत्तिर्हि प्र
संगः तदेतदाह आस्तां लोकादिरिति तस्य हि स्फुटप्रकाश
मानस्य बोधात्मतायां विवादः अभावोपि यत्तुच्छो न किं
चिदित्येवं कस्यापि संमतः सोपि यावदेवमिति न चकास्ति ता
वद्भावादन्यस्त इत्येतदेव कुतो भवेदिति बुध्यमानश्चेत्तदस्या
पि महेश्वर एव स्वात्मा अथाबुध्यमानो सावभावस्तर्हि न काश्चि
दसाविति कथमासौ तदानीं स्वात्मा प्रसज्यते एवं नीलादेरप्यबु

ध्यमानस्य कः स्वात्मेति बुध्यमानपदं एतदुक्तं भवति यदा
बोधं क्रियते नीलतद्भावादेरपि स्वात्मा महेश्वरः प्रसज्यत
इति तदा बुध्यमानस्यात्मीकार एवोत्तरं अथ यदा निराश्रयं
बोधमिति नन्वेवं महेश्वरश्चेन्नीलस्यात्मा पीतस्यापि स एवेति
नीलमिदं पीतमिदमिति कुतो विभाग इत्याह सर्वमेवेति य
स्माच्चिद्रूपस्यात्मनः प्रकाशरूपस्य स्वस्वभावस्य सर्वमेव वे
द्यं शरीरमिव यथा शरीरं वेद्यमप्यहमित्यवष्टंभादनुभवति
ताश्चिद्रूपानुविद्धतयैव विश्वं नहि केवलादिव देहेद्युपकर
णत्वादुपचरितताहंभावस्य लोके भासते पृथगात्ममानि।
नामपि एवं च चिद्रूपतानतिवेधा यथा संविदि स्वरूपावस्थमा।
णनयेन तथा नीलपीतादिभावावलम्बीत्यनभिमत एवास्मा
कं विभागः एतद्दृष्टान्तवादिग्रन्थवचसा संवादयति प्रादेशा
पीति यथा घटाकाशं पटाकाशमित्याकाशस्य घटादियोगेन
कल्पिताः प्रदेशा आकाशस्य यावद्रूपं विततत्वादितेनानूना।
धिका एवं ब्रह्मणो दृढत्वेन व्यापकस्य देहकत्वेन विश्वस्य स्था
प्यापनविधायिनः प्रकाशरूपस्य स्वशक्तिप्रत्यवभासितनी
लाद्युपाधिकृता ये प्रदेशा नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इत्याद
यस्तेऽपि स्वात्मीयपरमार्थरूपस्य सर्वप्रकाशाविभागरूपत्वं यत्प्र
काशमानतामात्ररूपेणाप्रतियोगि विकल्पादपोहनीयाभा
वे विकल्परूपतायोगादप्रतियोगिसंवेदनरूपमविकल्प
त्वम । तत्प्रत्येकमनतिक्रान्ता स्वतो मनागप्यन।
धिकाश्च । इयमन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं द्योतयति ।
नन्वेवमविभागरूपतास्तु युक्त्यापनिपतिता ।
स्वयं नीलं पीतमिति ॥ ०॥ ०॥ ०॥ ०॥ ०॥ । य।

वेद्ये वेद्योऽहं मे वेद्योऽहमिति वेदके विभागप्रतिभासस्तत्कथं स
मर्थयामहे इत्याह केवलमिति जड इति जडत्वेनान्याधीनप्र
काशतयाभासमान इत्यर्थः वक्ष्यमाणेनेति हेयाश्रयीयं प्रमाणा
देः आथात्म्यात्कर्तृतागुणा इत्य इव वक्ष्यते परमेश्वरप्रकाशप
वस्वमायाशक्त्यातिदुर्घटकारित्वस्वातन्त्र्यरूपयास्वरूपमना
च्छादितमप्याच्छादितमिवावभासयति तथानाच्छादनो
णप्रधानतायां सदाशिवेश्वररूपतासमावेशादशा आच्छा
दनासंसारिदशा ततो नीलमित्यादिवेद्यभेदः आभास॰
मानकायभेदो मलक्षितबुद्धिप्राणपुर्यष्टकाद्युपाधिभेदा
रूषितचैतन्यच्छायाकृतो वेदकभेद इतिभेदविजृम्भायां
मायाप्रमातृत्वे कायो मूर्धाभिषिक्तस्तथावत इच्छेदादेव प्रभृ
ति मोऽहव्यवहारः तत्र तत्रैव करणं मोऽहमित्यादौ तत्याथात्म्य
मस्य सूचयति कायोऽपि चेति अयमिति पूर्वं प्रकाशरूपतावि
रूपपदस्वातंत्र्याद्धेयतां नीत इति लोष्टादिवद्वेद्यपदमनाना
त्मकभावापन्नस्तेनैवाहमिति संवेदनतादात्म्यमधिशायि
तः आत्मनि निमज्ज्योति नीलादिनीलरूपत्वे प्रकाशं निमज्ज
यति येन प्रकाशबलान्नीलमिदमिति प्रकाशः परिमितीभव॰
ति येन वेद्यधर्मत्वेन प्रकटोऽयमर्थो दृष्टः प्रमेय इति भाति का
ये च निमग्नः सोऽहमिति प्रकाशः परिमित उपपत्तिदेशभेदेना
तीतादिकालकलनयारूढत्वे तत्तदवान्तरप्रकारप्रसादरूपे
ण स्वरूपभेदेनान्यदेशकालस्वरूपविविक्तत्वेन भाति यदा तदे
ति निपातो वाक्यार्थस्वरूपपरामर्शी यत्परिमितीकरणमेतत्सं॰
सारोन्मापकं मोहनं मायाव्यापारः तदभिप्रायेणेति संसार
मोहमभिप्रेत्यानुमन्यते विषयत्वेनय स्तेनोक्तं गुरुणा तत्र भव

तावासुदेवेनार्जुनंप्रति तदनुसन्धानेनतद्विवक्षयेतिहेतद्द
तीयावा येचैवसात्त्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये मतएवेद
तान्विद्धि इत्यनेनसर्वमिदंवेद्यरूपंवेदकरूपंचप्रकाशतदभाव
तदुभयसंवलनामयतया विचित्रमहमितिशुद्धस्वभावादेव
संवेदनात्मस्ततमित्यभिधाय प्रसरस्यभेदावभासप्राधान्यदद
प्रकाशस्यभिन्नस्वरूपदेशकलोत्तरत्वात्तत्प्रसरेरूपेमयिना
रूपोभवति प्रसरस्याहिमद्रूपताच्छादनभागएवप्राणाः मयि
तद्रूपंविनातेनकिंचनस्यात्वाऽतुनाकाचित संसारमोहाभिप्रा
येणैवच सर्वब्रह्मणः किंविधेयं किमनुवदितव्यमितिविचा
रयितव्यं तत्रयद्यपिसर्वमिदंब्रह्म[illegible]दरूपाः सर्वत्वेन संवेदनस्य
वेद्यवेदकरूपं विधेयंब्रह्मैवसर्वंभवतिनान्यत्किंचन सर्वंब्रह्म
किलसर्वशक्तिः इतिविध्यनुवादौ तथापिपरस्योपदेशस्यब्रह्म
नकिंचिन्मिदं येनारूप्यते सर्वत्वस्यवेद्यवेदकरूपंसिद्धमिति न
दरूपास्यब्रह्मतादात्म्यमुच्यते यत्सर्वमिदंदृश्यतेनस्यान
त्संमास्वरूपमनुप्रविश्यविचार्यमाणंप्रकाशपरामर्शरूपमे
वावशिष्यते ततउक्तंसर्वंखल्विदंब्रह्मेति ततएवसर्वभावस्यय
दिदेशाक्यतेनानारूपं तन्निषेधति नेहनानास्तिकिंचनेति इह
दृश्यमानेसर्वशब्दस्यव्यपदेश्येनानात्वस्यप्रकाशेनसहनभवति
प्रकाशतादात्म्येननवर्तते तत्किमपिरूपंनास्यप्रकाशमान
स्यशापदेश्यैरप्यप्रत्ययबलात शपथोपिहितत्प्रकाशनाकार्योभ
वति । ननुयदिभेदांशप्राधान्यावभासः संसारस्तर्हि ।
तद्भित्तिभूतस्यप्रकाशाभेदभागस्यप्राधान्येकिमित्याह ।
कर्तृतायाइति । वैश्वरूप्यमिति । शुद्धस्वरूपस्य
यीशस्यात्मसदाशिवेश्वररूपतयावैश्वरूप्यम ॥ ०॥

यथेदृग्रप्यकारस्तादृ तथान्योप्यादृतंप्रकारमन्योप्यादृ
तिवा तेनवास्मदुक्तेनन्यायप्रकारेणान्योप्येतदादृ तदा
दृत्येवं तथाचादृतिवचनान्तरेणसंवादनं वचनान्तरस्य
चासंजीवनाकरमनन्यार्थत्वं भूयोभिवचनैर्समर्पयते माते
मामिति अहंरूपमनन्यापेक्षप्रकाशमनन्यविमर्शमयं
स्वप्रकाशविमर्शप्रकाशंसर्वत्रसर्वोपरूमेषेणयः पश्य-
ति नीलमितिहिप्रकाशमानेनीलेप्रकाशत इति इयद
दृंप्रकाशइतिप्रकाशएवप्रकाशितोभवति प्रकाशंच
सर्वत्रयः पश्यति नप्रकाशस्यदेशेकालेस्वरूपेवाखण्ड
नात्मावच्छेदोस्तीति सर्वीत्यात्मसंवेदनप्रकाशेच त
दविनिर्भक्तंसर्वंप्रकाशितंभवतीति तथानीलादिकमा
त्मप्रकाशभिन्नोरूपंचकास्तीति यःपश्यतितस्यादृमि
तिप्रकाशेनप्रणश्यति नाखण्डनानिकारमन्येप्रकाश
रूपताच्यवते अहंचतस्यविश्वेश्वररूपएवात्मानप्रणा-
श्यामि नाच्छादितोभवामि तथासोप्येवंद्रष्टा ममेतिप्र
दृप्रकाशात्मनः परमेश्वरस्यनप्रणश्यति आच्छादि
तोभवामि तथा नभवति तत्रपरमेश्वरएवभातीति अ-
नेनचैवात्मनाच्छादितस्वस्वभावावभासनेनिर्भासइत्येवं
सप्रत्यगात्मतयाप्यविकृतईश्वरमेवात्मानंमन्यते परमे-
श्वरश्चतत्रप्रच्छन्नतयैवचकास्ति येनपरमेश्वरोत्रप्रसीद
तीतिव्यवह्रियते सर्वेषुभूतेषुपरमार्थरूपेणात्माप्रकाश
स्तिष्ठति विशेषेष्विवसामान्यं सर्वाणिभूतान्यात्मन्येवा-
तिष्ठंति धर्माइवधर्मिणीत्येवंसर्वमसत्वेनब्रह्मत्वेनवा
समव्याप्तिककृतकत्वानित्यत्वन्यायेनविश्वनुवादयोर्ना॥

ई.
प्र. भि.
२४
24

स्तिवैचित्र्यम् वैचित्र्येपिवस्त्वभेदः प्रवेशोवैचित्र्यात्प्रि।
कः तेनसर्वोसीतिसर्वत्रेत्युपक्रमोवासुदेवः सर्वमितिम
ध्यः सर्वभूतस्थमित्यन्तोयमद्वयोपदेशोमन्तव्यः एवंसर्व
भागेप्रकाशभागेचस्थिते गुणप्रधानताकृतंसंसारासंसार
रूपत्वंप्रतिपादितं गलितेतस्मिन्भेदलेशेपरमाशिवदा।
शामेहविज्ञानिता तावत्सर्वात्मरूपतामुखेनतत्प्रत्यभिज्ञाने
पक्रमात् नन्वात्मशब्दएवात्मावस्तुस्वभावश्चेतिस्थित्यास्व।
भाववाचीव्याख्यायिष्यते किंस्वग्रहणेनेत्याह स्वशब्दइ
ति शास्त्रतत्त्वावकारणादिदर्शनप्रसिद्धएवात्मालभ्यते लो
केपिस्वभावोनीलादीनांनीलादिरूपत्वैवात्मेतिप्रसिद्धो नी
लमात्मनार्थक्रियाकारिणामर्थेनपररूपेणेति तदुभयम
पिस्वशब्देनाव्यभिचरणीयं प्रतिष्ठास्थानत्वादपर्यन्तयोग्य
म् स्वरूपमाभेदयतानिरस्यते । ननुकिंतत्तथाभू।
तमस्वरूपम् । तथाहिसर्वभावानांपरमाणवदिवा । प्र
धानेवा। सत्तावाशून्यंवाघत्तेरूपगतंजडमेवस्व
रूपम् । तद्विशेष्यवक्ष्यंचिद्रूपेस्वात्मनीत्याह । तस्य
चेति । ज्ञातविकर्तरीतिह्युक्तेज्ञानक्रियास्वातंत्र्यमन।
न्यवदनावलोकिज्ञानाभिकरोमीत्येवंरूपेस्फुरत्येव।
चिद्रूपइतिस्थ्यमानेनीलरूपइत्येततुल्यंस्यात् तत
अपुनरपिचिद्रूपत्वंज्ञातृकर्तृत्वयोःसंक्रामयितव्यं इ
यमेवेति इदन्ताव्यपदेशानिकारमात्रवानावद्वहणीय
स्वात्मा तत्रज्ञाताकर्तेत्युपयुक्तेर्वहिर्विश्रांतिधामतात्मा
विधेयत्वेनेदन्त्वेनोन्मीलेत् जानातिकरोमीत्यपिस्थतते
नीलमितिवतादस्य जानामिइत्यपिकल्पिताहन्ता ।।

नच सर्वथा रहितमिदन्ताशक्त्यानुपदेश्यताप्रसंगादि
ति यावदुक्तिसावलम्बनीया तत्रभूतविभक्तियोगे वहिः
प्राधान्यस्य क्वापि नानुपविश्रान्तेरहंभावस्पर्शरूपो मा
तीति सम्बन्धविचारो वक्ष्यते इत्येव कारणः श्रेयसीति
अनुपश्यमानपरमतोपक्रमेपीत्यर्थः अतएवेति यतोऽना
ने कृतौ च स्वातंत्र्यमेव चितं ततः कर्तृशब्देनाप्युपयनेन कि
यासामान्याभिधायि करोतिप्रकृतिकेन वा क्रियावि
शेषोपाधिसम्बन्धकालक्षणानारूपिते स्वातंत्र्यमभिदधता
तद्विनिलयं ज्ञानस्वातंत्र्यमशेषणं च निर्मातृत्वम् तदविना
भावितां दर्शयितं यत्नपरिगृहीतेन तत्पूर्वकं निर्माणं
स्वातंत्र्यमुक्तं अन्यथेति यद्येषस्तुदस्वातंत्र्यप्रतिपादना
भिप्रायो न स्यात् ज्ञानपूर्वकं निर्माणं हृष्यम संविद्रूपस्य का
रणत्वं दूषयिष्यते न च तन्निर्माणं इत्येवं ज्ञातरीति प्रांति
दिश्यते नन्वेवं ज्ञानाभिकरोमीत्युचितप्रतिभासे स्वतंत्रैक
रूपसंवेदनात्मनि तत्त्वे कथमधिकरणभावः पारतंत्र्यप्रा
णितं हि कारकाना रणानं तत्त्वं मनोविषयंमपि विश्वइत्याद
वपि हि स्पष्टं एव्वास्मदर्थः पारमार्थिकमहन्तारूपं तु मतो
मयी विश्वमिति प्रकाशो विमर्शनामिवेत्येवं रूपं तत्कथमम
मीत्याशंक्याह परमतेनेति परोहितविषयं साधकं बाध
कं वाभिदधत्सिद्धिमस्तीति प्रकाशव्यवहाररूपानिषेधं वा
नास्तीति तच्छव्यवस्थन्तरप्रकाशव्यवहरणारूपं कतस्य
युक्तः स एवं कुर्वाणः प्रमाणस्य तत्कृतयोश्च सिद्धिविषे
ययोर्विषयतयाधिकरणमीश्वरं प्रमेयं परतन्त्रमेवाभिम
न्यते स एवं मन्वानोनूदितं स्वचिते नह्युपपद्यते तत्प्रमात्र

कर्तृपत्वादित्यस्य संगतिः ननु वृत्तिग्रन्थे कथं न समर्थी-
कृतेत्याह वृत्ताविति सएवेति अनुपपद्यमान एव सवि-
षयभावो विवरीष्यते षष्ठ्यानामेव सिद्धिं संवध्यित्वेनान्तः
प्रवेश्य षष्ठ्या सएव विषयभावः क्रियाव्यवधिनिरोधानतः
स्वभावकल्पतानीत इति निकटीभाव्यते सिद्धान्तः कथं स्व-
भावभूतता ग्राह्यप्रमातृमातृतायाश्च उपपादने पूर्वग्रन्थे
न सर्वार्थसिद्धीत्यादिना कृते तेनानुपपद्यमानता कथं विष्टृ
ता आह हृषोणानन्तज्ञानामेवाघम इत्यनेन एतदुक्तं भवति
सिद्धेरीष्येते विषय इति वदन्ननुयोज्यः किमसौ सिद्धस्य का-
शक्तभावः न वा इतरपक्षे नैव सिद्धः स्यात् आद्ये पक्षे न त्व-
भावस्य किं साध्यते पूर्वमनर्थेति चेत् सिद्धो तर्हि स्य स्वरूपं
प्रस्तुतलक्ष्येन नीलादयोऽपि पृथं न केवलप्रकाशादिति न
दयं समस्तार्थ इदन्तामन्तर्धाप्य स्वयमपरस्तो मातृकर्तृरूप
मदं प्रकाशविश्रान्तमेव करोतीति सर्वेषां सात्मन इत्यादिष्टृ
त्विवाकं यतो व्याख्येयतयोपक्रान्ते ननु मेनेत्यादिवाक्या-
न्तरे भाविनि प्रसंगादिह व्याख्यायमानेऽपि तो भविष्यत्व
योगो विवरीष्यते इति ननु व्याख्याकृतेऽपि वाक्ये षष्ठ्येवास्ति
तद्भविष्यद्वाक्यषष्ठ्येव कथमेवमुक्तेत्याशंक्याह स्वात्मन
इतिमिति कर्तर्येषा षष्ठी न कर्तृकं हि ज्ञानं करणं च न त
संबन्धषष्ठी एवं प्रसंगाज्ञाविवाक्यषष्ठी विचार्य पूर्वोक्तं तस्य
षचित्स्वभावत्वमित्यादि य इत्युक्तं तदुपसंहरति नत्वेवमिति
यदभिमतं प्रस्तुतं प्रतिपाद्यं मातृकर्तृताभ्यां लक्ष्यते शुद्धं
स्वातंत्र्यमिति तदुक्तं एवमित्युक्तेनेयमेव प्राप्त्युपक्रमेण
विवरीष्यत इत्यन्तेन व्याख्यानस्यापक्रमेणानिव्यूढमित्य-
र्थः

ननुप्रमातृतयाज्ञातृत्वमुक्तंनतुकर्तृत्वम् तत्प्रत्युतैकथा
द्धेनपराकृतंनकिमेतदित्याशंक्याह क्रियादीति निषा
मोरेवमिच्छैवटेतकर्तृताक्रियाइत्यप्रतिहतंप्रकाश
स्वातंत्र्यमेवकरणमितिवक्ष्यते नन्वेवंनिर्मातृतापिश्लेष
निर्देशादितिकिमर्थंपृथग्व्याख्यातम् एवंमन्यते कुम्भा-
कारादिप्रवृत्तिरूपमपियद्भेदेननिर्मातृत्वंचकास्तितदपिप्र
काशमानतयाप्रमाणतयापरमेश्वरशक्तिविजृम्भितंनास्मा
कमत्यन्तायोपेक्षणीयमिति अतएवैकशब्दोऽत्रनकर्तृता
निराकरोति अपितुनियमस्तद्विपक्षाश्चकल्प्यते नविरो
धिनइतिन्यायेनप्रमातृतात्मकस्वातंत्र्यविरुद्धांप्रमेयता
त्मिकांपरतन्त्रतामेव तथाचाह अतएवेति यतःस्वातंत्र्य
चितत्वमितिपूर्वेणसंबन्धः प्रमेयताभावेच नतत्रप्रमाणा-
नुपयोगि उपपत्तिमाह यतःप्रमातृत्वमेवकर्तृत्वम् ना-
न्यदतएवप्रमेयतास्यनिरस्यिष्यते नतुकार्यता अन्यथाप्र
मेयत्ववत्तस्यकार्यत्वमपिप्रमाणवत्कारणमपिनिषिध्य
तेतितद्व्याख्यानेननतथाहृदयग्राहि नहिकार्यत्वं परमतेप्य
स्तिभगवतइति ननुयस्यप्रमातृत्वेवद्रूपं तत्तावत्प्रमाणस्य
नविषयः यद्येवंतन्नव्यवहारपदंपिशाचवत् तद्वत्स्वसंवे
दनसिद्धत्वमस्यवक्तुमुचितं नतुसर्वथैवप्रमाणविषयते-
त्याह नचेति ननुपूर्वसिद्धतायामपिपूर्वमस्यप्रमाणविष
यत्वंस्यात् यथाग्रेः पूर्वसिद्धोप्रमइत्याशंक्याह भूते एतदु-
क्रमिति यदापदोपक्रमस्तदातदापूर्वसिद्धत्वमित्येषोत्र प
रमार्थस्तन्नीलेइवनान्यव्यतिरिक्तंप्रमाणं नापिवित्तत्वेनव
स्तुस्वयंप्रकाशत्वेपिनूतनतापूर्वप्रकाशरूपत्वेनस्वसंवेदनम्

ई॰ प्र॰ वि॰ २९

26

इदन्तो देशकालस्वरूपनियमात्मकम् प्रथमं यस्य नीलसु
खादिकस्य तस्य भावस्य निषेधोपलक्षितः स प्रमाता प्रका
शते च प्रकाशिष्ट च प्रकाशिष्यते चेति यावत् अत एव पुरा
णः पूर्वसिद्धश्चेति न पर्यायौ पुराणोपि हि न पूर्वसिद्धः पि
शाच इव पूर्वसिद्धोपि न पुराणः धूम इवेत्युभयोक्तिः कविं
पुराणमिति पुराणं तत्परं तेजो येनाभिनवं तेजसा क्रियते
चात्यते तेजस्तज्ज्योतिर्भैरवात्मकमितीति ह्यामरहस्यादावु
क्तं सेवादयति सम्यग्भूतामभिमतेऽपूर्णामर्थं जल्पयति अ
थवा पूर्वसिद्धेनैवागमेषु पुराणता नवाकाशादिवच्चिरन्त
नतामात्रं प्रकाशावेशमूल्यं तेन संवादयति समं तल्पमर्थं
मभिधापयतीति एतच्चेति पूर्वसिद्धत्वमस्य प्रमातुर्भवति स
वैतस्मात्प्रमातृत्वे येषां तेषां यासिद्धिः प्रकाशमानता तः
स्यायतः स प्रमाता निबध्यते विश्रान्तिस्थाने विमर्शात्मतया
सामाश्रयः तेन पूर्वोऽसौ सर्वार्थेभ्यादिपूर्वसिद्धत्वे हेतुत्वेन व्याख्ये
यमित्याशयः ननु सिद्धिः संवेदनरूपा तस्याश्च किमाश्रये
णाव्येनेत्याह यत्किंचिदिति यत्स्फुरितं मम पीतादि न च ननी
ले नापि न स्फुरितमिति सिद्धिर्वक्तव्या नः केचिदिति प्रमातारं प
वं स्वभाववादिति मम नीलं स्फुरति चैत्रस्य नीलं स्फुरतीति
हि स्फुरणाम् । न तु नीलं स्फुरतीत्येतावत् । अत
एवमेषोगतेः सन्तानरूपो विकल्पो वा व प्रथमेकः प्र
माता कल्पयते न न पज्ञवनीयत्वादेवं स्फुरितस्य । अत
एवेति । यत एवं स्फुरति दार्ढ्यमस्य वक्ष्यते इति वि
॥० सैवैविश्वविचित्रस्य । समाभित्तिन
॥०॥॥०॥ लोपम ०॥ ०॥ ०॥ ०॥ ०॥ ०॥

इति द्वितीयेधिकारे ननु तावन्मास्तु प्रमाताभिभूतो विक
ल्पो वा विकल्पकल्पितो वः पूर्वसिद्धस्तु कृतइत्यनुयोगे ।
कथयति तत्तेवेति नहि साध्यतामसाध्ये निरूपाख्ये प
दमुपनिबध्नाति अपित्वमभेदं साध्यमिति साधयितरि मा
यपितेति अहमात्मानं निराकरोमीति हि स्वनिराकरणापि
प्रमातैव प्रतपत्यात्मरूपो निराक्रियते परं विकल्पितो वा
कल्पितधर्मो वा आत्तिमात्रं पभाविनीत्वेनांगीकृतासि ।
द्धिः प्रकाशमानतायेनाहमात्मानं साधयामि निराकरोमि
वा नीलं वेत्यत्र हि यदहमिति नतन्मूर्छासापकल्पमपितु ।
प्रकाशएवायं नचेदन्तथासौ भाति तथात्वेहि एषकिंसिद्धि
प्रकाशएवायं नचेदन्तथासौ भाति तथात्वेहि एषकिंसिद्धि
निबन्धनार्थानावेषणेऽहमिति एतदेव कथं भवेत् नन्व
हमिति विकल्पमात्रं नच मन्तानएव कल्पितोध्यवसीय
ते संवेदनविष्टेव तु नत्तु निष्ठा प्रमेयाणाम् नतकार्याणा
सिद्धिर्व्यवस्था नत्संवेदनमात्रमस्तु किंप्रमात्राकल्पितेन
भवतुवासौ तथापि संविदाधारमात्ररूपोसौ कणादवत्स
विद्रूपोपिवा विमर्शशून्यएव सांख्यवदास्त्विति संक्षेपे
णाबौद्धकाणादकापिलव्यामोहं विदर्तमाह संविनिष्ठाहि
इति प्रमेयाणां भावानां संविनिष्ठाया सिद्धिरुच्यते मानसं
हि आकारात्मपेणेन एकसामग्रीकतया जनकत्वेन वायो
नुप्रवेशो विषयतापत्तिस्तावन्मात्रतत्वाहि यदिस्यात्तदा
र्थास्तावन्मयाहष्टा नतरणादिविशेषा इतिभेदेन प्रतिष्ठा
नभवेत् नहि पदार्थमात्रं किंचिदस्ति एथग्विशेषतः यदा
कारमर्पयेत्समानसामग्रीकंवास्याज्जनकं वाभवेद्विशेषस्ये
वपरमार्थसत्वात् सदपिसामान्यं तादात्म्यवृत्तिर्वा समवाय

त्तिर्वा। नविशेषनिष्कृष्टंप्रतिभानयोग्यंभवति गोःप
श्चंहीरंगोर्नपदास्प्रष्टव्य इत्यादि सुहीोऽपिपरिदृष्टविशे॰
षोल्लेखनप्रमुखतयैवसामान्यावभासः यदुच्यते टीका॰
कृदेकतमस्मिभानतस्पृंगमित्यादि तन्मार्गेणाथावतोप्र॰
तिष्ठितमेवपदार्थतत्त्वे ननुकातर्हिसंविनिष्ठासिद्धिरभि
मतेत्याह अहमिदमित्यादि योविमर्शः सएवप्रकृतः पर
मार्थस्वभावोयस्यप्रकाशस्य तत्रसम्यगवन्ध्यनेविश्रमणंसं
विदिनिश्चयेनस्थानमिति निष्ठोच्यते नवेवंपदार्थमात्रवे
पितर्हिसंविदिनिष्ठाख्येया इत्याह पदार्थमात्रेणनाविश्या
दि पदार्थोयमित्यपिहिविमर्शएव नवेतावतानिश्चयात्
फलतानिष्ठा नतुप्रमातृसिद्धिरित्याह यएवचेति विमर्शःप्र
कृतःस्वभावभूतोयस्यतादृशःप्रकाशः संबन्धी यत्रसम्य
रवष्यतेऽर्थः सएवप्रमाता यस्मादेवसंवेदनमात्रातिरिक्तः
प्रमातासिद्ध्यति ननएवमपरोक्षरूपस्तावन्नोपपद्यते का
णादवदितिप्रमेयान्तंहेतोसमुच्चिनोतिचकारः नविष
नाअहगतौप्रकाशविमर्शौस्तोनामप्रमातः पुनःकण्ठप्र
काशाविमर्शरूपेत्याह तस्यचेति अहमिति योविमर्शम
यः प्रकाशः सयदिप्रमेयशरीरनिष्ठितस्तन्ममेतिप्रत्यव
भासेनभवेदेव स्वात्मन्येवरितदाअहंस्फुरेत् नैवम
ततस्त्वहमिदमितिप्रकाशविमर्शोनोअहंशाऽस्मी॰
णी। संविज्ञानमवलंबते। तयोश्चतत्रगयोः प्रका
शाविमर्शनायोगे। प्रकाशानविमर्शनापर्यवसानेवा
पुनरपिनकिंचिद्भवेत् तेनअहमिदमित्ययंविमर्शः
स्वातन्त्र्येविश्राम्यति। यत्तदहमित्युच्यते। यथोक्तम

इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थतायां स्वस्वरूपे
विश्रान्तिविमर्शः सोऽहमित्ययमिति एतदुक्तं भवति सं
वेदनमविमर्शरूपं तावन्न किंचित् विमर्शमयतायां स्वा
तन्त्र्यं प्रमातृता स्वप्रकाशत्वमिति कथं संवेदनमात्रं तदा
यात्ममात्रं निर्विमर्शं संवित्स्वरूपरूपं वा सिद्ध्येदिति यो हि
अपर्यन्तप्रकाशविमर्शात्माहमिति निवेद्यावभासभित्तिभू
तस्तस्य वेद्यतारूपे दत्ताभावाद्देशकालभेदाभावे स्वरू
पभेदाभावे चैकत्वं व्यापित्वं नित्यत्वं न यत्नान्तरसबलस्ते
नीलसुखादिप्रमेयव्यवहारः प्रकाशविमर्शात्मकसि-
द्धिनिबन्धनभूतप्रमात्रविनाभावी प्रमेयव्यवहारत्वात्
यः किल प्रकाशविमर्शात्मकसिद्ध्यधीनो न भवति ना
सौ प्रमेयताव्यवहारः बीजाङ्कुरादीनामिव कार्यकारण
भावः तेनोक्तरूपप्रमातृविरहेणाभवनाद्धि पक्षात्प्रमेय
व्यवहारस्तद्व्यापकानियमवत्त्वविरुद्धानियमवत्त्वप्रसं-
गाद्व्यावृत्तः प्रमातृविरहाभाववेनव्याप्यत इति व्याप्तिसि
द्धौ स्वभावहेतुः पूर्ववदिति यथा विमर्शमयप्रकाशानु
ग्रहात्सर्वमसौ न सिद्धः स्यात् तदनुग्रहेऽपि न सिद्ध एव भवेत्
विशेषाभावात् तेन हि तदानीमपि तस्य भावस्य प्रकटता
त्मकं रूपं नानम् सर्वान्प्रतितया प्रसंगात् न कंचन प्रति
वा न चैतावता स्वसंवेदनेन च प्रमाणसिद्धिं वितरत्वित्याह
नचेति प्रमेयत्वे हि स्वातन्त्र्यं वियतेन तद्वत्तत्रैव स्वातन्त्र्यपारत
न्त्र्ययोर्विरोधात् एवं प्रमेयं परतन्त्ररूपं विभिन्ने स्वतन्त्रे प्रमा
तरि विश्राम्यत् प्रमेयं भवति न च नीलं स्वात्मनि प्रकाशविम
र्शान्तरमप्यस्ति स्वरूपदेशकालभेदासंभवात् तदयं प्रा-

इ॰
प्र॰ वि॰
२८
28

मातानन्याधीनस्वाभाविकप्रकाशविमर्शमयः प्रमेय-
तां कथं यायात् प्रमेये च प्रमाणं विना तदयं प्रयोगः प्र-
मेयप्रतिष्ठानं यतः प्रमाता ततः प्रमेयो न भवति प्रमेयता
या व्यापकं पारतंत्र्यं तद्विरुद्धेन च प्रमेयप्रतिष्ठानत्वे स्वातंत्र्ये
ण व्याप्तम् पारतंत्र्येन च व्यापनात् प्रमेयप्रतिष्ठानायोगात् त
दियं व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रमातरि प्रमेयतां निषेध
ति स्वप्रकाशोचित एव परामर्शोहमित्युच्यते ननु दृष्टः प्र-
मातरि प्रमेयताव्यवहार उपदेशादौ नासौ प्रमातर्यपि तु नी
लादिस्थानीये स्पष्टे वस्त्वंतर एव ननु च देशरहितत्वमविच्छि
न्नावभासत्वयोगाद्विच्छिन्नावभासनकृतं पुनरर्थप्रमाणाव-
निषेधपर्यवसिता सकृद्विभातरूपता प्रमातृत्वं च कथं स
ष्टे संभवे त्कथं वा तो वाक्यात्प्रमातर्यात्मनि प्रतिपत्तिर्भवेत्
समयमेवं किंतु स्वप्रकाशस्वभावेनान्याधीनाहमिति विम
र्शमयश्च प्रमाता तत्स्वातंत्र्यादुदितो योमेयः सततमेव मूलब
नावलंबमानो दृश्यविकल्प्यैकीकारव्यापेन विकल्परूपया
दृष्टा तत्स्वप्रकाशरूपैकीकारेणोवस्थ्यते तदेतदाह अपिव
हंताव्यवधानेनेति ननु न प्रकाशते आत्मशब्दात्किं विनापि
यतिविक्तमेव प्रकाशते अपिनात्मैव अहंपरामर्शसोपान
व्यवधानेनन यथा गुणः क्रियाम्बंगार इति शब्दे गुणा यथा:
गुणेनयं क्रियेयमिति हि विकल्पयेन स्पष्टं शुक्लः पटः पचतीत्य
मर्शनं नियमेन मध्ये सोपानीकृत्य परामर्शनीयसमारोहेण
नक्तनक्त्वनामेति मतेन व्यवहित उच्यते ननु समयशब्दाकिक
णोन शब्दोर्थश्रुतेन च समयः सर्वत्र समानः शब्दार्थोषितं च विक

ल्पकंविज्ञानमितिकिंकस्यव्यवथायकं भवेदेवं यदिस
मयमनपेक्ष्यैवशब्दार्थव्यवहारोभवेत् यावतासंविद्रूपे
प्राणितकल्पयद्विमर्शरूपंशब्दनमेवं तत्तावत्संके
तिकमितिवितत्यवक्ष्यते तत्संकेतानपेक्षसहजपराम
र्शावितंयदेतच्छब्दनं तदेवसंकेतकृतानांचशब्दाना
णांचतदुपजीविनांचविकल्पनकाणां तद्विकल्पविक
ल्पनीयतयास्पृष्टानांचभासान्तराणामितिविकल्पवेनानि
भासमानंव्यवथायकमित्यभिधीयते तथाहि आत्माप
रइतिसंकेते स्वान्तःप्रवेशमिव वहिर्निर्गममिवहृष्टिव
कंगांगुलीक्रियाविशेषाविर्भावकंपरामर्शमावाभा
ति तत्रच अहंहंअस्फ हगोइतिपष:परूपसोइतिचसा
दृा:संकेताआत्मापरइत्यादयस्तव्यवहिताइतिशुक्लं
संकेतवदनावलोकनप्राणितमात्रशब्दार्थव्यवहारवा॰
दिनोपि लोकरूढनिरूढव्यवहारासिद्धसंकेतकेरवशा
द्वैस्तद्विकल्पैरव्यवहितापवसामपिकुप्राया:संकेता
भान्तिपचतिशुक्ल:पटइति लोकनिरूढशब्दव्यवहारा
पचि पाक:पचनंक्रिया वर्णोगुणोधर्मइतिपार्षदप्रायसं
केतोपजीवीनिशब्दान्तराणितत्रापिपर्षदोपिसंकोवासं॰
कोचादिनाभेदा: तथाचकृच्छ्रेणरुग्णंव्यतीत्येतिवक्रे
न्द्रोनवसतीति यत्रनेत्रेति अभिलाषसंभोगविप्रलम्भाभि
नेकाव्यरसेविभावानुभावेत्यादिसामान्यलक्षणात्तिसा
पिभावप्रभवइत्यादिविशेषलक्षणानावताश्रृंगारशब्द
स्यार्थसंकेतनमितिलौकिकोदाहरणपेक्षिणि लक्ष
णवाक्यार्थेलोकनिरूढेपदवचनंपार्षदप्रायमितिमोदा

हरणोल्लङ्घनेनवाक्यश्रवणप्रत्ययेकाव्यरसेशृंगारादिशा
ब्देनिवेशितोपिनाहृदयाकोचितपरामर्शोव्यवहितामि।
वप्रतीतिंजिजनयिषुरपिनियतंकंचिद्वाक्यंलौकिकमनु।
स्मारयितुंसामर्थ्यमलभमानः सर्वोपायास्वादयनताप्रथन
न्यायेनप्रधानब्रह्मभावापन्नभवन्यायेनच विशेषाल्लेखमा
ध्यास्वादाद्यर्थक्रियायोग्यपरामर्शसंपादनासमर्थतात्मा।
त्वादवाचकएव यत्रतत्परामर्शनीयनिष्ठविशिष्टरूपतास्य
गनमेवपरामर्शोचित्यस्यजीवितं तत्रसमस्तभावनिर्भा।
त्मकसंविन्मयपरमेश्वरपरामर्शादेवाक्यार्थपदवचनेव
णेवचने तदंशांशवचनमितिवान्यायेन प्रणवादिबीज।
पिण्डतदंशगतमेवाप्रस्तुतमुख्येवावाचकत्वं यथाहगुरुः त
स्यवाचकः प्रणवइति तदलमवान्तरेणावहुना स्थितमेत
द्गुणक्रियाजातिशब्देभ्योव्यवधानेनार्थप्रत्ययइति स्मरणे
पि नार्थस्यापूर्वः प्रकाशोपितुपूर्वप्रकाशस्यैवोन्मीलनमि
व पूर्वप्रकाशीभूतमात्रमनुभवइतिस्मरतावप्यर्थानुभवव्यव
धानेनभाति नसाक्षात् तथैवेदन्तापरामर्शेनसाक्षात्प्रमा
तेति साक्षात्प्रमातरिप्रमेयरूपतानिषिध्यते इदन्तानिर्देशो
नप्रमाता प्रमेयत्वादितिप्रमातृत्वव्यापकस्यस्वातंत्र्यस्यवि
रुद्धेनपारतंत्र्येणव्याप्तंप्रमेयत्वमुपलभ्यमानं प्रमातृनिषेध
व्यवहारंकरोतीतिव्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः ननुस्व
संवेदनंप्रमाणप्रमेयरूपत्वात् प्रामाण्यव्यापकस्यप्रमेय
त्वस्यविरुद्धंतत्कर्तृत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः ननु
नकर्मकर्तृभावोवास्तवः ततः किं ततः संविदः प्रकाशेनेवप्र
मेयता घटवत् प्रमातृतावेसैवघटसंवेदनवदिति ॥१०॥

को विरोधः तत्राह एवमपीति रूपहितया सिद्धो शब्द
ह्यं मात्रमेतावता सिद्ध्येन्न वस्तु किंचित न हि प्रकाशमा
नत्वेव प्रमेयत्वमपि त्वन्याधीनसिद्धिकत्वमिति स्वाधीन-
सिद्धिकं कथं प्रमेयं स्यात उपचारात्तु प्रमेयत्वं भवेत अ
पूर्वं हि प्रकाशमानं प्रमेयं दृष्टमिति अपूर्वतात्कालिक
प्रकाशमानतासाम्यात्प्रमेयत्वमारोपितं भवेत प्रमेय-
त्वारोपणे च प्रमाणतात्यारोपितैव न मुख्या यद्यप्युप
चरितोपि अयं प्रकार उपचारबीजस्य धर्मभेदस्य निमित्त
प्रयोजनरूपस्याभावेन निराकरिष्यते नापि प्रकाशात्म
त्वादिति तथापीयन्नावत्परः प्रतिपद्यतामिति विवेकाव
तारणाय मुख्यत्वनिषेधं तावत्करोति तथा हि एकस्मा
मन्यधीनतया वा जनकत्वेन वाः करार्पकभावेन वा यतो
स्त्वं प्रमेयत्वं अत्र च कस्मादनेनास्यास्मित्यवश्यमन्यापे
ला विज्ञानदर्शनेपि यदाभासं प्रमेयं तदिति क्षिप्त्या ख्या
हृतिभेदोपेक्षणीयः स च नीलबोधे नीलभागं वहीरूपमि
त्वबोधांशमनमुख्यं च स्वीकुर्वाणया कल्पनया लिख्यते
स्वबोधे धिमाननता संवेदनताभ्यां स्यादपि ख्यातिभेदो
नत्संवेदनांशे कथं विदध्ययं पन्थाः समर्थनार्हं इत्योप
चारिकं प्रमेयत्वं एवं संवेदनस्य प्रमासंगीकृत्य प्रमेयता
मुख्या न युक्तेत्युपपादिते अधुनातत्प्रमेयस्य सिद्धिपर्यप-
र्याया न युक्तेत्युपपाद्यते साहीति सिद्धिः नीलस्य बोदेर्हि-
वासवीवाख्यातिसमुल्लिखिता वा विहरतानवधानादि
दशायां तस्यैवासिद्धस्यान्यथासिद्धिः प्रमातृरूपान्तरमु
व्यतां मावनस्वात्मनिविश्रान्ता युक्ता पूर्वमपि सात्मनत्व

ई. प्र. वि. ३.

30

ख्यात्वे पुनैव सिद्धिरिति हि तस्या ततश्च स्वात्मा व्यतिरिक्ते।
प्रकाशरूपे संविदात्मत्वेनाजडत्वादनन्योन्मुखे स्वच्छतया।
न्याकारधारिणि वासनावासितत्वेनान्याकारनिर्भासवति वा
भवंती सिद्धिर्व्यापेक्षैव प्रमेयत्ववदेव साक्षीति सिद्धिः पर।
मितिस्वात्मव्यतिरिक्तं आभासशब्दो वैभाषिकवैशेषिकपा
रमार्थसौत्रांतिकयोगाचारविज्ञाननयेषु साधारणीकृ
ता यथायोगं तदेव मुख्यतत्प्रकाशतत्प्रतिबिंबतद्लेशेषु
प्रयुक्तः स्वात्मेति संवेदने प्रसिद्धस्येति नीलादेरपि सिद्धत्वम
प्यस्तिरितिनीलादिरूपाधिकासिद्धिरुच्यतां कामं संवेदनस्य
तत्तद्रूपातिरिक्तं न किंचित्सिद्धत्वं लभ्यत इति संवेदनस्य
न सिद्धमिति पंचाद्यभिन्नेनार्थसम्पदव्यतिरेचयति प्र
स्ततः हि नीलवदेवाप्रकाशमानता बोधस्येति लभ्यान्तरैर्वै
शेषिकं प्रबोधयति तस्यापीति बोधो यत्र बोधान्तरैर्विश्रान्त्या।
सिद्ध्यति तच्चैतत्सिद्धं न हि वेद्यविश्रान्तस्य धर्मस्य प्रकाशमानत्वा
मिथानस्याभावेन तदपि बोधान्तरं यदि न प्रकाशेत तदा न विषयो
नेन्द्रियं न मनो नात्मा न बोधः प्रकाशेत इति मरामोहं तत्तु गच्छ
वस्थायाः बोधांतरकल्पनायां चानिष्ठा तद्रूपमेव वा तत्ता न न वस्य
र्थेन्द्रियादिवेद्यायते ज्ञानमात्मनि ततोऽपीच्छा ततः प्रयत्नस्ततो
पिदेहक्रिया ततः संयोगस्ततः सुखमितीयतीजगद्यात्रा
किमस्यास्तु इति स्वात्मप्रकाशनाभावे संवेदनस्य ननु बोध्य
ते नैयायिकंमामणिमन्यः बीजमंकुरः काण्डः पलाशः
पुष्पफलानीतिय: कार्यक्रमो यथार्थं भवत्क्रमपततयोरपि
विशेषे एकत्वं नाड्यमपरं वा जाड्यमिति चेत
जाड्यमिति चेत बीजमेवाजाड्यमित्यपि किंन भवेत्।०।

परनिष्ठत्वाभावे प्रकाशमानत्वाभावे च यस्य कस्यचिद्विशे
षस्यासत्त्वमत्वादिति ननु एवं किं संवेदनमप्रमाणकमेवा
स्तु प्रमेयस्य प्रमेयान्तरं विना किं दुष्यति संवेदनस्यापि
प्रमाणेन विना किं व्यसनमासीदितीति व्यसनमात्रमत्र
प्रमाणसमर्थनं प्रकाशमाने तेकार्यं कं हितदिति ताव
तैव सर्वमिष्टं लब्धं संवेदनेन प्रमाप्रमेयत्वव्यवहारपदमि
तरापेक्षया विनापि यदि भवेत्तद्दूदृश्यन्तर्गतेपि स्यान्नै
वमिति दृष्टान्तलम्भात्तथाकृतमितिनिश्चिते कारण
विरुद्धोपलब्धिरेषा ननु स्वात्मना सिद्धाभावादिति कथमे
षव्यवहारः स्यादिति पराशंकां शमयति केवलमिति य
थावीजं वीजात्मना सिद्धं निष्पन्नं स्वात्मनि तथा प्रमाता स्व
संवेदनात्मना निष्पन्नः स्वात्मनीत्यपि स्या यद्यनित्यो भ
वेत् नित्यस्य त्वसौ देशकालस्वरूपभेदाभावस्याकृतत्वाद्दृ-
श्यमाणत्वाच्च ननु तत्पक्षे नित्यः प्रमाता सौगतस्य तु न
तथेति तस्य तावत्संवेदनेषु संवेदनसिद्धताव्यवहारोना
युक्तो नेत्याह नच तथेति तथेति तेनोत्पत्तिप्रकारेणासि
द्धिः स्वात्मनि संवेदनात्मना निष्पत्तिरित्येवं यास्वसंवेदन
सिद्धिः मातृस्य संवेदनस्य स्वरूपमुक्तं भवेन तु प्रमेयता
प्रमेयइतिव्यवहारः प्रमासम्बन्धश्च तयासिध्यति प्र
मेयता हि नकार्यतापितु साध्यता सा च नास्ति तत्स्वस्व
संवेदनेन प्रमाणेन संवेदनं भातीति पर्यवेणोक्तं तदप
सारितमेव भवति यदि वा तथासिद्धिर्यासा स्वसंवेद-
नसिद्धिरेव नोच्यते याप्रमेयतायाः प्रयोजिका न
त्वेवाहस्यमतेमाभूत्संविदात्मनि प्रमेयत्वम् तदवि

नाभूत्तेचमाभून्मुख्यंप्रमाणत्वं वस्त्वन्तरस्यतत्प्रतिष्ठाप
दस्यासंभवेप्रमाणत्वप्रमेयत्वधर्मद्वयकल्पनाबीजस्याप्या
वृत्तिद्वयस्यप्रकाशैकरूपेकल्पयितुमशक्यत्वात् ईश्वरा
त्मवादिनस्तुमायाप्रमातृत्वंपारमार्थप्रमातृत्वंचभेदेनांगीकु
र्वतःसंवेदनमपिमृन्मये यदिदंभातितद्व्यतिरिक्तंयत्तदह
मितिप्रसंख्यानवतांप्रमातृभावेननिर्भासमानेवाप्राणे
बुद्धिर्वाहमित्यात्मतयासंमतोवादिग्रहणाद्देहमहमि
त्यादेःग्रहीतृत्वेननिर्भासिष्यतइत्याशंकापरास्यति यथा।
हि शरीरंजडरूपंवेद्यप्रतिष्ठास्थानंतयानाशंकनीयं तथा
मृत्यादिकमपिवेद्यंतत्प्रमेयप्रतिष्ठास्थानं यथाशरीरंत
थाचमृत्यादि प्रतिष्ठास्थानंबहिर्जडेभ्योव्यापकस्यकचित्
वोपलंभइत्येवंरूपस्यनियमस्यानुपलम्भात्समस्यमानादे
तोर्व्यावर्ततइति प्रजत्वेनव्याप्यते तद्विरुद्धंचवेद्यत्वमि
तिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः तेनसंविदेवसर्वत्रप्रतिष्ठा
नम सापरंमृत्यादेमायाशक्त्यासमारोप्यतइतिसंकुचि
तोच्यते यदजडप्रमातृसिद्धिः यद्यप्यर्थस्थितिःप्राणपु
र्यष्टकनियंत्रितेजीवेनिरूढाः तत्रापिपरमात्मनिसास्थि
ता तदात्मनैवतस्यस्यात्कथंप्राणेनयन्त्रणाइति तथा
नार्थव्यवस्थाप्राणादावहंभावनिरोधतः प्रकाशस्यात्म
विश्रान्तिरहंभावोहिकीर्तितइति तस्यैवेति मृत्यादेः
नमितिप्रकाशम प्रमाणविषयतेति प्रमाणनाविषय
नाच प्रकाशात्मत्वादिति औपचारिकत्वमस्यपूर्वमभ्युपग
त्वस्यनिषेधहेतुः धर्मान्तराभावेहियदेकमेवभूयोभिः
स्वभावेरुपचर्यते तत्रनिमित्तभेदप्रयोजनभेदेवासंभवति

ग्राह्यगतृमात्रमुपचारोजायतेस्वात्मन्यहंचक्रवर्तीदास
स्येत्यपिहिविरुद्धरूपोपचरणेपरायत्ततोपकरणत्वय
मेहृपयोगेनिमित्तमदीनत्वपूर्णप्रभुत्वाभिमानाभावा
नन्योन्यत्वत्वाभावप्रभृतिचप्रयोजनंभिन्नमस्त्येव नन्वे
वंप्रकाशैकरूपेसंवेदनेधर्मान्तरमस्ति उक्तनीत्याचप्र
मातृप्रमाणप्रमेयतानामुपचारेचिकीर्षितेनतोयमंष
ट्कमुपयोगि अथस्वात्मप्रतिष्ठंनभइतिन्यायेनस्वसंवे
दनसिद्धमितिभंग्या संवेदनमनुपयुज्यमानानुपपद्य
मानप्रमाणमित्युच्यते तदियमसदृष्टिः तथाचवक्ष्य
तियंप्रत्यक्षमितिस्वसंवेदनस्यप्रमाणभेदगणनानुप
पत्तिःप्रमाणविषयत्वमितिविषयत्वाभावोपसंहारेप्र
मातृत्वप्रमाणत्वाभावोप्युपसंहृतोमन्तव्यः सौगतस्यत
स्यादप्युपचारबीजंप्रमेयतायां पूर्वानधिगतत्वअपूर्वत्व
वतत्कालोचितस्यसंवेदनस्य सतिचप्रमेयतोपचारबीजे
प्रकाशात्मत्वात्प्रमाणत्वमप्युपचर्यते अन्यानपेक्षतोप्रति
पादयितं यत्तदपितन्नकथंचिदप्यस्मन्मतइतिदर्शयति
अपूर्वरूपत्वाभावादिति प्रमाणविषयत्वमितिवापाठेना
पिप्रमाणविषयत्वमितिसम्बन्धः कथंतत्प्रमाणविषया
त्वंशंक्यातइत्याह प्रकाशात्मत्वान्निमित्तादेकस्यापित्रित
मितिविषयत्वमपूर्वतापांचटेन विषयत्वेचप्रमाणत्वमि
स्यतद्धितनोति अनधिगतेति अनधिगतविषयमितिवि
षयमुखेनाज्ञातेतिविषयातिष्ठप्रकाशात्मकस्वरूपमुखे
नदिनागीयंलक्षणद्वयं प्राप्यस्यैदनाभ्यांविषयपुरःसरी
कारेणस्वरूपंसंप्राप्यविपर्ययत्वाभावो तत्रनिदानंस्वतःप्रमा

णेतिक्रमेणविशेषणपंचकस्यतात्पर्यंमीमांसकलक्ष
णेन नन्वात्मनोयद्यपिनित्यत्वात्पूर्वत्वंनास्तिप्रमेयत्वोपचार
निदानंतथापिपूर्वानधिगतत्वंभविष्यतीत्याह आत्मनश्च
ति स्वग्रहणंपरप्रमातर्यस्तुपूर्वानधिगतत्वंतावदितिक
र्तव्यमपिनकृते स्वपरविभागस्य हृदर्शनेतात्त्विकत्वात् संवे
दनंह्येकमेव परमार्थतः कल्पितस्तु प्रमाणप्रमेयादिमा
यीयमात्रविषयतयातु स्वपरव्यवहार इति हि पुरस्तादभिधा
स्यते ततश्चात्मन इतिसामान्योक्तिरेवयुक्ता अपूर्वप्रकाशो
यमितिनिश्चयस्यकारणभूतः पूर्वंनायंघटः प्रकाशित इ
तिनिश्चयः तस्यव्यापकंतद्धटप्रकाशरहिततयादृशतादृ॰
शाभायवस्तुरूपस्यपूर्वकालस्यस्मरणात्तदभावेपूर्वमिति
नप्रकाशितइतिचभूतकालप्रतीत्यभावात्तदनुपपन्नमेव
स्यात् घटप्रकाशशून्यकालानुभावश्चेत्तत्स्मरणस्यकार
णमितितावदुत्तरोयंप्रबन्धोनभवेत् तत्सद्भावेपि अपूर्वप्र
काशोयमनुभव इतिकथम् ततश्चापूर्वप्रकाशोहम॰
नुभविताधुनाप्रकाशेपूर्वंनप्राकाशिषि इति संवेदना॰
हितेनपूर्वकालस्मरणेनतत्कालानुभवश्चास्तिप्रमा॰
णोनुभवितुरपूर्वमतानामपूर्वप्रकाशतांचापबाधते ।
णमावतरकालेनाहमभुवमित्यपिहितस्यकालस्या॰
नुभावोवक्तव्यः आगमात्तत्कालज्ञानमितिचेत् आग
मोपिवक्तुरनुभवितुरनुभवमाक्षिपति तदनुभविज्ञाता
वक्ताव्यमिति ननुवाल्मीकिनावतानुभवितासिद्धिः
नामस्मदादिःस्थानेप्रश्नः किन्तुसंवेदनात्मनोहंविमर्शरूपता
वर्तितामसद्भावःसदातनःसिद्धः संवेकपव परमार्थप्रमाता

यदपि परप्राणबुद्धिपुर्यष्टकशरीरादयो भिन्नास्तैरिदं कृत-
मप्रमातृभेदव्यवहार इति तच्छरीराद्यपगतं तस्मिन्काले
नाभूदित्येतदयुक्तम् प्रलयकाले सुषुप्ते वा नाभवन
वयं वभूविमेति अन्यथा कालविशेषोल्लेखो न स्यात् वयं
न वभूविमेत्यप्यप्रतीतौ लिट्प्रत्ययानर्नीत भूतकाला
वभासस्तन्निषध्येव न हीयं न प्रतीतिः प्रतीतिश्चानानुभव
रूपेयम् तथात्वे योगिन इवेदानीं पूर्वकालविषयस्फुटता
प्रत्यवभासप्रसंगात् तदियं स्मृतिरेव भवन्ती पूर्वानुभव
माक्षिपत्येव इत्येहापि भवन्ती स्मरणमनुभवे वा मूलतो-
वलम्बते न तु अत्यन्तमसान्प्रवेश इवात्यन्तासम्भवेत् के-
वलस्य हि संवेदनमात्रस्य कालोपरागशून्यतया स्वरूपख्याति
रेकिवस्त्ववभासासम्भवेन च तदुभयानुप्राणितरूपा स्मृति
र्नैसंभवतीति शरीराद्युपरागत एवमा इति प्राच्यशरीरोप
रागश्चैतच्छरीरोपरागविभिन्न इत्येवमुपरागद्वयस्फुटीका
रायोगान्स्फुटं स्मरति तं प्रति शिशुतापदानभूत इव पुनः
अनुभवितृत्वेन हि यत्राभिमानो गाढः शरीरे तत्रैवैकसं-
स्काराभ्रंशादनुवर्तमानत्वेनाभिमन्यमाने स्फुटस्मर्तृत्वाभि
मानमित्यलं बहुना स्थितमेतदात्मनोऽपूर्वतया प्रकाश इति
अपूर्वत्वमिति सप्तम्या अपूर्वप्रकाशत्वमित्यधिगमेन अत्र
वचार्थो मन्तव्यः अत एव विभजति वस्तुतस्त्वमतापि प्र-
काशविश्राम्यतीत्याशयेन सामानाधिकरण्यमेव युक्तं प्र
तिपद्यन्तामिति चकारेण प्रयुक्तः प्रमातृगतोऽपूर्वप्रकाश
मव्यवहारः प्राक्प्रमातृसद्भावेन भवति प्रमातृसमायत्तपू
र्वकालस्मरणापेक्षत्वात् तदसद्भावे भवनस्य व्यापकं तदाय

ई. प्र. वि.
३३
33

तद्रूपानपेक्षत्वं घटस्येव स्वस्थितिग्रहणाभावेन तद्विरुद्धं च तदाय
त्तद्रूपापेक्षत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तदयं प्रमा
तृसद्भाव एव प्रमातुरपूर्वप्रकाशत्वव्यवहार इत्युक्तं एत
दपि कथम् नहि स एव पूर्वप्रकाशोऽधुना वापूर्वप्रकाश
इति संगच्छते विरोधात् तदयं भिन्नविषयतया विरोधः
परिहर्तव्यः आरोपितप्रकाशाभावो देहादिरपूर्वप्रकाशः
सत्येव पुराणप्रकाशे परमार्थप्रमातरि व्यवहर्तुं शक्यः प
रमार्थप्रमाता तु परमेश्वरो न कथंचिदपूर्वप्रकाशस्तद्वि
भिन्नाश्च सर्वे प्रमातार इति वस्तुतो नापूर्वप्रकाशता यद्गीतं
न त्वेवाहं जातु नासं इत्युक्त्वा नेमे नराधिपाः न चैव न भवि
ष्याम इति अनेन स्वात्मनि परमार्थप्रमातरि कालत्रया
विच्छिन्नप्रकाशत्वमुक्तं तदभेदादन्येषामप्युक्तं यथाप्र
मातर्यपूर्वप्रकाशताभावेऽप्यपि न प्रकाशांशमात्रेऽभित्यपि
तत्वेषामेवेदंभावभाविनामिति स्वस्य स्वयमस्य स्वतान्वयोऽर्थः
मपवेद्यत्वकारेण परमार्थप्रमातृभेदमाह एवमनन्तरप्रमेय
मुपसंहरति तस्मादिति आत्मन इति बोधन्यायेन तत्संवेदन
स्यापूर्वप्रकाशमाह वेदोपचारिके प्रमेयता यतः स्वसंवेद
नेप्रमाणाभिसंबध्यते इत्याशयः औपचारिकमपि प्रमाणा
विषयत्वं नोपपद्यत इत्येवानन्तरप्रमेयमुपसंहृत्य प्रकृतेप्र
मेयताभावतत्त्वानां महाप्रमेयमुपसंहरति तदेवमिति त
स्माद्युक्तिकलापादेवंभूते सदाप्रकाशत्वमात्मन इति
प्रमेयवस्तुनि स्थित इत्यर्थः नन्वात्मगतनित्यतादिवि
चारेव प्रमाता प्रमेय एवेत्याशंक्याह वैकल्पिकेति तत्रापि
विचारयिता पूर्वसिद्ध एव अन्यथा विचारायोगादित्येवमात्मा

विचार्यमाणोऽपि स्वशिरश्छायेव प्रमाणपदाक्रमणा
द्दूरमपक्रामति केवलं स्वात्मव्याप्तुक्तमात्मानमिति भा-
विनयेन तत्र प्रमेयभूतोऽप्यक्रमप्रमातृरूपाभिन्नतादात्म्यः
स्त्र्यत इति प्रमेयत्वं तत्र प्रमातृतायां विश्राम्यति तस्मा
एवं तथा हृदयंगमीकरणेन व्यवहार्यत्वात् यस्य प्रका-
शितस्य हृदयंगमीकरणाय यद्विरुद्धमुपादीयते तत्र तद्वि
रुद्धेन प्रतिष्ठां लभते प्रत्यक्षदृष्ट इव घटेऽनुमेयत्वं तथा च य
मात्मा हृदयंगमीकरणाय प्रमेयतावैकल्पिकी प्रतिष्ठा
लाभे कारणं तदीयमानापूर्वप्रकाशत्वे पर्वत इवाग्न्यनुमे
यत्वस्य तद्विरुद्धं च पूर्वप्रकाशितत्वमिति कारणविरुद्धोप
लब्धिः तत्रापि शब्दान्तरं एवं विचारकालोपयुक्तास्ति त-
ऽप्यापि स्फुटात्मप्रमेयत्वाद्विस्फुटाः स्वप्रमातृत्वादेष विशेष इति
द्योतयति विस्फुटं हि प्रमेयत्वं घटस्येवानुमेयत्वमिवाभि
विस्फुटेन प्रमातृत्वं घटप्रमेययोः स्वभावस्यामूढत्वे प्रतिप्र
त्यक्षत्वमिव घटस्य इदं तु मिश्रं प्रमातृप्रमेयरूपत्वं प्रमातृ
ताप्रधानेन तु मूढं प्रति घटस्य प्रत्यक्षत्वानुमेयत्वं प्रत्यक्ष
त्वप्रधानमिव साक्षात्काराख्यासाक्षात्करणरूपमनुमा
ने विरुद्धमपि तं व्यवहारयत्येव ननिष्ठत्वादहंगौरव इति श्र
हृभावाद्विरुद्धमपि दर्पणोऽग्र्यंगोरव इतीदन्ताज्ञानमिवतत्
त्. तन्निष्ठत्वमपि यदि व्यवहारयेन्न क्वचिदपि व्यवहारकत्वं
स्यादिष्टं च तदिति तावन्मात्रनिमित्तत्वस्य व्यापकस्य प्रत्यक्षा-
विरोधभयेनावश्यांगीकार्यस्यानुपलब्धिप्रसंगान्न निष्ठ
त्वमव्यवहारकत्वाद्विपक्षादपसृतं साध्येन व्यवहारक
त्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धोऽस्वभावहेतुः एवमादिति

द्धइतिसोऽत्रपदपर्यायं पूर्वंसिद्धस्येतिव्याख्याय कोटी
कृतसिद्धकत्वंयदुक्तं पूर्णतावादिसिद्धत्वस्फुटीकरणाभि
प्रायेण तदधुनास्फुटीभूतमितिवितत्यवक्तुमुपक्रमते
एवमिति एतावतिप्रमेयेऽस्थिते यावत्तावच्छब्दाववधप
भावद्योतकोऽत्रतएवकर्तुरनुपादाने तस्यसिद्धिकोटीका
र्योह्यविधित्सितः अवश्यंयदिप्रमीयते तावत्किंचिदिय-
त्तावत्सर्वंसिद्धमितिप्रमाणविषयंप्रमेयंभूताप्रामा प्रमे
योचितातस्यप्रमातर्यासिद्धिः तेप्रतीति प्रमातारंप्रति-
प्रमेयवस्त्वितिवस्तुग्रहणंमात्रपर्यायः अतएवेति या-
तस्यणमात्रमपितत्रविश्रान्तंप्रमेयंभवति ततोऽहंतोत्ते-
नप्रमाणास्वात्मवोतिनिजस्यरूपस्यसिद्धिः प्रकाशः प्रमेय
सिद्धेवकोटीकृताकोटोपलक्षितहृदयरूपतांगताकृता
हृदयंगमीकृतेत्यर्थः उक्तेतिवृत्तौ प्रकाशरूपताविल
नवच्छिन्नाप्रमातृगताप्रमेयत्वेकथंमहत्ता अनवच्छि-
न्नापिहिसाधनप्रमेयतामहिम्नवितिनिदर्शयति आम्नाना
वदिति दर्शपीयन्यायेनायत्तसाध्यमिदमितियावत् ननु-
वह्न्यादिप्रमाणंतत्रानुमानाद्यपेक्षामित्याह प्रमितिसाध
कतमतामिति नतत्वयमाणमित्याशयः प्रकृतस्यप्रमा
तेप्रारब्धस्यप्रमेयस्यहेयोपादेयात्मनः सिद्धिर्नस्यात् अत
एवेति यतःप्रमाणोप्रमाणान्तरापेक्षिणानडेनवस्था ततः
कयाचिदितिनिविघयोपरागदेनेनदेशकालसंकोचेन नील
प्रकाशोहिमितविषयवहिर्मुखतासंकुचितत्वभूतिः परमा
र्थप्रकाशविश्रान्तेबुद्धिप्राणादिसंकोचभानेऽपि अन्तर्मुख
मात्रसंकोचयोगादुभयतोमुखसंकोचनीलप्रकाशः ॥

पेक्षयावितनोऽतएवविषयावभासनयोग्यताऽपि
प्रत्यगात्मनिममेतिस्वत्वेनावभासमानतयाविश्रान्तिम
त्यजनिजस्फुरितशब्दनात्मविमर्शफलोनीलेबहिः सर्व
साधारणाभासप्रमेयेप्रमाणमितिवक्ष्यते इदमेतादृशि
त्येवमित्यत्र नवनिभासमानमेवचक्षुरादिप्रमाणंभवि
ष्यति तत्कथमनवभासरूपस्यजडस्यप्रमाणत्वमित्याशं
क्याह नहिकारणमात्रमिति कारणविशेषःकरणमि
तिमात्रशब्दः येनेति कारणमात्रंकरणमित्यतोहेतोरि
त्यर्थः तथेतिकरणं अपितप्रकृष्टोपकारकत्वंकरणता
तस्यकर्तृव्यापार्यमाणत्वेनतावत् ततः किमित्याह कर्ता
चेति वक्ष्यमाणनीत्येति इत्थं तथाचघटपटाद्याभासजगदा
त्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैवहेलनाकरणताक्रियेतिहिवक्ष्य
ते ततोपिप्रकृते किमित्याह सचेतिचेतनः यावत्क्रियाया
मुपयोगिसंवेत्तितेनावत्प्रयुंक्ते नतप्रकाशमितिसम्बन्धः
जडेनचेतनःप्रयुंक्ते अप्रकाशमितिसंबन्धः जडेनचेतनः
मानत्वादितिकारणविरुद्धोपलब्धिः प्रकाशमानतादि
प्रयोगेकारणम् तदभावेप्रयोगस्याभावात् तमेवदर्शय
ति अन्यथेति तेनाद्यन्तपरोक्षाणांमनोबलदिक्कालाका
शादीनांसामग्रीप्रामाण्यवाददर्शिकर्तृप्रयोज्यत्वंतावन्नो
पपन्नं ननुस्पर्शविशेषादिनानेत्रगोलकपलब्ध्योमेघयति
सेवास्यप्रयोज्यता ततोनीलदर्शनमिति जडस्याप्रकाश
मानत्वमसिद्धमित्याशंक्यातामेवानवस्थांस्मारयितुमाह
तस्यापीतिस्पर्शविशेषोपिस्पर्शनेनज्ञातव्यः तदप्यन्येन
जडोनेत्यनिष्ठा ननुससस्पर्शः स्पर्शज्ञानेनज्ञापयिष्यते तच।

ई॰
प्र॰ भि॰
३५
35

स्वसंवेदनसिद्धमितिकानवस्थेत्याह पर्यन्तेनेति प्रकाश
लक्षणमितिनीलेनीलप्रकाशएवकरणेपुनः स्पर्शोऽवस्य
र्शप्रकाशः ननुपर्यन्तावलंबनेप्रथमतएवकर्तव्यमितिको
यंनियमः इत्याह व्यासादीति तथाहिच्छेदनेदात्रंकरणंत
त्प्रेरणेहस्तस्तत्प्रेरणेइच्छातस्याःस्वसंवेदनेपर्यन्तकरणं
नचैयताच्छेदनमेवेच्छाकरणकं दात्रोशपादिस्याद्दंड।
मितिनीत्याभावितमर्हतिमत्वे बहिर्निष्ठायांक्रियायामेव
मुपपद्यते छेदनेहिकाष्ठद्विधाभावफले नीलवेदनेतुप्र
मान्तर्विश्रान्तनीलविमर्शफले यथाहस्तप्रेरणेइच्छा त
त्रनबाह्यंकरणंहस्तादिरुच्यते ननुहस्ताहतिनाकुड्यापराध्य
तीत्याशंक्याह तद्धिनियोगादिति इन्द्रियविनियोगात्पूर्व
मेवघटविमर्शक्रियाःप्रमितिरूपानिष्पन्ना इत्यस्यामुत्त
रकालभाविप्रयोज्यताकमिन्द्रियकर्मकरणं नचेन्द्रिय
प्रयोगानन्तरंसोदेतीत्याशंक्याह घटप्रमितीतिघटविम
र्शोभवतादितिहिस्टीनाइन्द्रियंव्यापारयेदन्यथानियत।
मिन्द्रियंनियतेदेशेकालेचकण्ठव्यापारयेदिति एवंघटवि
मर्शश्चेदभिसंहितो विस्पष्टोघटःप्रकाशितमश्चघटः प्रम
थापटप्रमित्यभिसन्धानबलाच्चेत्स्फुरितः नतदन्यथानुप।
पत्यापारस्यधैर्णाघटोपिस्फुरितः घटस्फुरणमेवघटप्रमि
तिवितिनाप्यर्थम् यद्यपिनियोगार्त्स्यैवमेवभातीतितिनतम
त्कार्यंबीजमिवनांकुरकार्यम् इन्द्रियविनियोगात्सर्वमे।
वघटस्फुरणमितितत्कार्यताव्यापकंहितत्स्याप्राक्कावित्वंत
हिकहंवतस्सर्वभावित्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ननु
घटमात्रस्फुरणंसत्यमादावस्ति ननुतावन्मात्रमेव घटप्र।

माविवक्षिताअपितुसजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वलक्षण
स्फुरणं तच्चेन्द्रियविनियोगस्यपश्चादेवपतदाह अथघटो
ति योऽहंतो यतइन्द्रियस्यकर्मणिनियोजनेततःकर्तृप्रयोज्यत्वे
नविपरीतमप्रकाशमानंचेतनप्रयुक्तमितियुक्तं ननुमा
भूत्कर्तृप्रयोज्यत्वेनविपरीतमप्रकाशमानंचेतनप्रयुक्तमि
तियुक्तं ननुमाभूत्कर्तृप्रयोज्यत्वंकरणलक्षणं नहिनसर्व
मनिर्वहति शुभेनकर्मणाशुभंभुंजेमूलेनफलतिष्ठतीत्या
दौतदसम्भवात् क्रियायांप्रकृष्टोपकारकमितित्वकरण
लक्षणयुक्तमव्याप्तिदोषशून्यत्वादित्याशंक्याह नापीति
प्रकर्षोहिद्वयोःसंभाव्यते तस्मिन्सतिसएवभाति तस्मिन्स
तिसएवभाति तस्मिन्सतिसभात्येव तस्मिन्नेवसतिभाती
तितयोर्यःप्रकर्षंनिराकरोति नापीति तस्येन्द्रियस्य नतुम
हत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपवत्त्वादिधर्मपदार्थापेक्षयाप्रथमः
प्रकर्षोभविष्यतीत्याशंकापूर्वकमपाकरोति पदार्थेति
अर्थिनामितिविशेष्यसाध्यार्थक्रिययावयापिहिवयमि
दमेवपूर्वंपर्यनुयुक्ताः अथघटाभिधानेपीत्यादिनेत्या
याशायविशेषाः ननुपर्यायमात्रमपि आलिंगमात्रसाध्यह
ङ्गेगपविहायार्थक्रियार्थिनामुपयोगोस्यात्किंनुखलताव
ता घटावभासनेविशेषस्याध्यार्थक्रियार्थिनंप्रतीन्द्रियस्यस
यःप्रकर्षःसमर्थितोभवेत् सार्वत्रिकंचप्रत्यक्षेइन्द्रियस्यक
रणत्वंसमर्थनीयं तच्चनसमर्थितमेव तदेतदाह अथापि
इत्यादितथापीत्यत्रैवच्छेदंकृत्वानार्थिनामिष्टसिद्धिरितिष्ठ
वेणसंबन्धनीयम् तथापीत्यस्यानन्तरग्रन्थेनसहयोजनेप्र
थमंप्रकर्षंसमर्थयितुंयत्नेनतदप्रतिसमाधाय द्वितीयप्र

ई॰
प्र॰ मि॰
३६

36

कर्षनिराकरणेनोत्तरदानं नातीवसंगतिं हृदयमेतीति द्वि
तीयं प्रकर्षं निराकर्तुमाह प्रभास्वरादिति प्रथममिति का
लांतरेतु भवतु नाम प्रवृत्तेपींद्रिये पदार्थविमर्शो नोदेती
ति भवत्येवेति प्रकर्षो न सिध्यति प्रकर्षस्य विशेषात्मनः
सामान्यात्मनो वा अपि भिन्नक्रमः तस्येन्द्रियस्याप्येति पदा॰
र्थावमर्शफले कर्तव्ये अव्यवहितोपकारिता भवत्येवेति द्वि
तीयप्रकर्षरूपता योक्ता सापीह नास्तीति संबन्धः तस्मिन्ने
व तिभातीति तत्तृतीयप्रकर्षरूपनविनितं प्रसिद्धोप्यवट॰
र्शनेयमर्थः मंत्रमहेश्वरादियोगिपर्यन्तप्रमात्रपेक्षया विना
पींद्रियव्यापारेणादृष्टमात्माकार इति ननु प्रभास्वरादपव
रकप्रविष्टस्य विभ्रमस्य नीलज्ञानमुदेति तन्नेंद्रिये सति भव
त्येव नीलविमर्शरूपा प्रमेत्ययमस्त्यतिशयः यत्तु प्रथमस
मये नास्ति तत्रग्रामपरिपाकमिंद्रियेसमर्थेन जाते विशिष्ट
येववेंद्रियस्य करणत्वं अनुमः नेंद्रियमात्रस्य तेन सहकारिसं
पात एव यो विशेषस्तदभावेपकरणानवहृषाणां नतदिंद्रियस्य
करणत्वंहृषयितमलं किंच इंद्रियस्य नाव्यवहितोपकारिते
त्युक्ते केनचिद्व्यवधानाभावे तदेव वचनं इंकरणं भविष्यती
त्युभयहृषाणामित्याशंक्याह बोधावभासस्य चेति इदप्रमा
त्मकं फलमुदिंद्रियकरणस्यानिश्रायो निरूपणीयः प्र
मा च वस्तुपरिच्छित्तिः वस्तुवार्थक्रियायोग्यम अ॰
र्थक्रियार्थिनो भेदैकरमस्य प्रमात्वमस्मात्
रेणसहव्यवजिहीर्षोः अर्थक्रियायोग्यतामात्रदर्शनेनैव प्रमात्वन्त
भ्रान्ता अर्थक्रियाया अपि वास्तवरूपता च वास्तवतायां वि
निर्वाह्यताव प्रमात्वं नितिरिक्तरूपतैव प्रामार्थ्यमीयवादि
क्ता। नचसापरमार्थ ॥

प्रमातुः प्रकाशात्मकाउपपद्यते अप्रकाशनप्रसंगात्
अप्रकाशमानस्य चार्थक्रियायामयोग्यत्वात् तदिदमभ
यं समर्थितमियं प्रकाशमानत्वं च बाह्यत्वं च तत्राद्यं पारमा
र्थिकशिवसदाशिवेश्वरात्मकप्रमातृरूपाभेदेन घटते
बाह्यता तत्कल्पितप्रमातृभावं मायीयं शरीरप्राणादिम
पेक्ष्य संगच्छते एवं च मायीयस्य प्रमातुर्बाह्यरूपतावसा
य एव नीलस्य प्रमा तथा प्रकाशमानस्यावस्तुभूतापि वा
ह्यरूपता अवभासेनापि वितर्कितं शक्या भिन्नभावेष्वर्थ
परिकल्पनाविसंभवात् एतच्च भ्रान्तिविवेचावसायस्य-
न्यत्र विशालंबनाभिमानिकाध्यवसायरूपेण वितनि-
ष्यते तस्मान्नीलेन तावत्प्रकाशितव्यं प्रथमम् प्रकाशनं
चास्य परमार्थप्रमातरि शिवे इदमिति सदाशिवभूमौ इदमं
शास्फुटतया अहमिदमिति ईश्वरभुवि स्फुटेदमंशेना
हमिदमिति एतावान्ज्ञानशक्तिमात्रमवभासः इयत्यां भू
माविदमंशस्य पृथक्त्वेनास्ति अहन्तामोदर्पणादिवनी
लस्य ततः पृथक्त्वोल्लासेपि अपृथक्तयाः चैतन्यादिवदेहस्य
एषा विद्याभूमिरुच्यते अत्रापि च मंत्रमहेश्वरमंत्रभेदेना
वान्तरो भेदः अन्यागमाधिकारे वितनिष्यते ततः संकुचि-
तात्प्रमातुः पूर्णरूपस्य सर्वमिदं यत्तदहमित्येवंरूपस्य
सर्वमिदं ज्ञानकेवलरूपतस्योदयेन तदाविष्टप्रकाशेनादा
त्म्यमूर्त्यापेक्षया तु बाह्यतया प्रकाशः पश्चात्तु इदंरूप
मसंकुचितप्रकाशमवेद्यप्रलयकेवले ततोपि तदेहरू
पे सकले अपृथगेव तादात्म्यबाह्यत्वाभ्यां प्रकाशः बाह्य-
त्वेन च प्रकाशो यो विमर्शभागो व्यभिचारी स विकल्प इति व्य

३.
प्र. भि.
३.
37

वस्थापयिष्यते प्रकाशस्य च विमर्श एव जीवितं सत्यां च वि
कल्परूपतां भजति यः प्रकाशमानरूपातिरेकादायिनी
तिसो व्यवसाय इति व्यवह्रियते प्रकाशमानरूपाधिकं च
वाह्यत्वमिति वाह्यत्वस्य न प्रकाशमात्रमुच्यते अपि त्वध्य
वसायः तादात्म्येन तत्प्रकाशने प्रकाशांश एव न च तस्य भि
वान्मस्रति सकलानोपि प्रमातरि कश्चिद्दोस्ति तत्र च वि
मर्शेन प्रकाश इत्यनुभव इति बोध्यते एवं स्थिते वाह्यताध्य
वसायरूपायाः प्रमाया इन्द्रियव्यापारस्य चान्तरालवर्तिनी
याशिवसदाशिवेश्वरविद्यारूपा निर्विकल्पानुभवदशा सै
वास्यामव्यवहिता प्रमायां प्रभास्वरादपवरकप्रवेशेपि य
रस्यापि नीलाध्यवसायः प्रमातुर्नीलानुभवानन्तरभावी वा
सावितीष्टमेव ततश्च न कश्चिदपि इन्द्रियव्यापारस्याव्यवहि
तोपकारितेति स्थितं यावासौ बुद्धावीदृशानसा जडरू
पाःपि तत्संविन्मय्येवेति गुरुमतं प्रकाशैव हि क्रिया वि
दपेक्षया भेदमानीय प्रमितिकरणीकर्तुमुच्यते न जड इव
स्त्विति तदेतदाह बोधावभासस्य चेत्यादिना चकार
उत्तरं समुच्चिनत्पूर्वपक्षाशंकां सूचयति सा चोक्तैव बो
धरूपस्य वस्तुनोवभासस्यावस्थानयानिकर्षेणादृष्टान्त
याभासमानस्य नीलस्य संकोचरूपे घटदृष्टयोगादाभा
मादिशब्दवाच्यस्य बाह्यस्यायमसत्यासावर्णो वस्तुभूत इ
त्येवं योध्यवसायो नीलस्यायमध्यवसीयमानता तस्या
प्रमारूपायां प्रमाणं विचार्यते लौकिकैः यद्यासौ बाह्य
रूपतावसाय इन्द्रियव्यापारस्यानन्तर इति परस्य संमतः
सत्तानयात्मकुलामसमात्ररूपा नील प्रकाश ॥ ०॥

रूपात्परसदाशिवादिनिष्ठादहमित्येवरूपादागतोयामंत्रे
श्वरादिभुविविद्यामयत्वेन निर्विकल्पेनाभेदविमर्शेन प्रका
शमात्रजीवितेनानुभवशब्दवाच्येन मध्यवर्तिनाव्यवहिता
दित्यतोहेतोः सएवेत्यभेदविमर्शमयः प्रकाशः प्रमाणं पु
नः बाह्यार्थावसायरूपायाः प्रमायाः निमित्तभूतः निमित्तत्व
दर्शयति यत एवमिति ममावभाससमानमितिप्रमातृलग्नः
प्रकाशः करणं ततोहेतोर्नीलमेतद्बाह्यमित्यध्यवसायः
प्रमानीलं प्रमेयं एतच्चइदमेनादर्शयिष्यमित्यत्रोपपादयि
ष्यते यदिचेन्द्रियव्यापारापेक्षयेदमुच्यते नेन्द्रियव्यापारेण।
नीलमिदमितिव्यवस्थाप्यते येनतद्व्यवस्थापनात्मिकां प्रमां
कुर्वतस्तस्यप्रामाण्यं शंक्येत किन्त्वेतन्निर्विकल्पेनअवस्था
पयिष्यते एवमुपपत्त्यानिरूप्य यदुक्तं प्रमाणमपि यावत्स
दृश्यक्तिरिति हेतुं प्रमाणमात्रप्रतीतितन्निगमयति ततस्त
स्येति अर्थावभासस्येति नीलप्रकाशरूपस्यानुभवस्य प्रमि
तिक्रियाकरणस्येति प्रमाणस्य पुनः प्रमाणं द्वितीयं प्रमा।
णमनवस्थापादकं प्रतिनापेक्षा अत्रहेतुः स्वप्रकाशात्म
त्वइति अत्रापिहेतुर्बोधात्मप्रकाशादविभिन्नस्याव्यतिरिक्त
स्य तत्त्वसंसारिणः कथमित्थं शिवसदाशिवेश्वरदशा य
याव्यवधानं भवेदित्याशंक्याह तस्याहीतिध्येयमध्यवसाय
स्यपूर्वभाविनुक्ता तस्यामेश्वरइतिईश्वरस्यायं भावइतिभा
वइतिनासंवेदनं शिवदशात्मेकरसाहंभावात्मानवाह्यार्थो
नीलमम इति तत्सार्थविनायामुपयुक्ता तेनपश्चाद्भावइ
त्युक्तं उत्तरोत्तरं हिपूर्वपूर्वेणाविमुक्तमिति पश्चादपिमायान
वियोगोन्यथाप्रकाशनप्रसंगात यतईश्वररूपता तेनतस्या

ई॰
प्र॰ भि॰
३८
38

कालकलायां तत्कालवर्तिनि बोधे अभेदैकरसे स्वप्रकाशे
सांव्यावहारिकत्वात्संभूयव्यवहारः परस्परव्यवहारो भेदप्र
धानः प्रयोजनं यस्या इदं प्रमाणम् इदं प्रमेयमिति व्यवस्था
या विविक्तस्यावस्थानस्य भेदरूपस्य तस्या नावकाशः अ
भेदरूपेण भेदस्य विरोधात् निर्विकल्पदशायां नाम प्रमा
णमभेदैकसारत्वात्प्रमाणं हि प्रमेयमात्रिमज्जेदसंभेदस
म्भेवेन व्याप्तं तद्धि रूढं धीभेदैकसारत्वमिति व्यापकविरुद्धो
पलब्ध्या प्रमाणान्तरापेक्षता प्रमाणेन निवारिता भवति नचे
दं भूता दशा अहमिदमिति रूपा तस्या व्यवकथं कारणान्ता अ
हं भावो हि स्वतन्त्रः प्रमाता न प्रमाणं अथ तत्प्रमाणं तर्हि
प्रमातृरूपं वस्त्वभिधायां शंक्यात्र परार्थावभासरूपत्वमा
वेशेणैवमिति तथाच प्रमाणात्मतावविशेषं द्योतयन्विशि
शेषं पर्शंकां सूचयति अप्रमातृदशारूपाध्यावभासादेव
भावसामानाधिकरण्यं प्राप्य तदपि अहमिदमित्येवं रूपात्प्रमा
तृभेवेदपि विशेषाः कंठ्य विशेषणात्र पदार्थेति नीलस्य योवभा
सत्वरूपत्वमाश्रेणा नीलेरितत्वाधिकमस्ति तेन प्रमाणता प्रमा
तात्तेनैवंविध इति वक्तुं देहतारगर्भमस्य विशेषणमात्र अहंभा
वेयपकोरमीति विश्रान्तिसत्वभावो यतः प्रमाता अतएव पूर्णोन
प्रमाणतयासंकोचकलाकचित् अर्थग्राहकः सर्वस्याग्राहमय
त्वात् अपिशब्देभेदानवकृष्टिमात्र एतदर्थमेवमात्रग्रहणं यत
इति । अतो हेतोस्तस्यैवेश्वरदशापत्तिबोधस्य प्रमाण
त्वेस्थितम् यत्र ना नवस्था ननु शिवरूपतो प्रमातुः याप्र
माणतया च सदाशिवादिदशानलोकः प्रतिपद्य ॥

ते कथमाह न प्रतिपद्यते निर्विकल्पकमिदमित्यपि किं
लोकः प्रतिपद्यते युक्तानुबोधावस्थाप्यतइतिवेदिहापि
न समाने तदाह तदेतदिति संसारावस्थायांपतितोमाया
मयत्वंभेदैकरसत्वमाक्रियमाणेनतथाभेददशांभवन्ती
मपितदुपयोगिमायादशातिक्रान्तामवजानन्भोग्यत्वामसु
त्वामप्युल्लसन्त्यापिवास्तवंपारमार्थिकंरूपमुक्तं येनप्रमात्रा
दिव्यवस्थाप्यते अनवस्थादिदूषणैर्नाभिद्रूयते यस्मादने
नवास्तवेनरूपेणविनाशून्यादेःप्रमातुःप्रमातृतानोपप
द्यते एकान्ततोवेद्यरूपत्वेनजडत्वेप्रस्तुतस्वासिद्धेःप्रमात्रन्त
रापेक्षणेन इन्द्रियादेश्चकरणरूपस्यसतस्सकरणतानो
पपद्यते प्रकाशितस्यकर्तृप्रयोज्यतयाकरणत्वेतदनेक
रणान्तरापेक्षयानवस्थानात अपिमत्पक्षेवाशरीरस्यप्र
मातृतांप्रतिहन्ताद्योतयातद्भूतवास्तवप्रमातृतानोचित्या-
त्सूचनेवा अनवस्थामेवसूचयति प्रकाशानन्तप्रवेशाइमा
दिना अनेनप्रकृतार्थसिद्धिरेवनोपपद्यतइतियदुक्तंतन्नि
वारितम् तेनपर्यन्तेप्रमात्रन्तरानपेक्षणेविश्रान्तिः
स्थानेइयंपरीक्षाप्रवर्तितोविचाररूपा ` ` `  ` परिवर्जनाय
योपादेयस्येक्षाप्रमातृप्रमाणयोस्संभवमुपपादयन्तीप्र-
मेयस्याप्युपपादयति नपुनर्हेलिकादयएवंजानन्तिभे
दैकरसेमायापदेविश्रान्तत्वादेषां यथास्थितएवतत्त्वाव
द्वारएवमिति शिवरूपेविश्वप्रमातरिसदाशिवरूपेवविश्व
प्रमाणेसत्युपपद्यते एवंप्रमाणतमेवज्ञातेविसंवादोबाध
कयोगोनास्ति येनाप्रमाणतास्यादितिवितत्येदमेतादृशि
न्यइप्रमाणलक्षणेवक्ष्यते एतदुक्तंभवति भेदैकरसोभेदा

ई॰
प्र॰ भि॰
३९
3P

धीतथाविधप्रमातृस्वरूपस्थगतोपमेयमाधीयः प्र
माणतातनोदृढनिरूढिस्थानमपिएकान्तवेद्यतयात्यंत
जडतांशून्यशरीरप्राणेन्द्रियवर्गस्यात्मरूपत्वादिकियन्मा
यावेशनेनाधस्पदीकुर्वदपिपरमशिवसदाशिवादिपदमव
जानीते स्रोवकरमडुवननोडुःखस्थानतामर्थकामार्जना
दे: अतएवतत्सम्भवोपदेशएवावधान योगेभ्युपायः य
दुक्तं ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनां योगिनां
तुविशेषोयंसंबन्धेसावधानतेति संप्रदायमिमंभट्टेश्शृणु
सम्यग्वदाम्यहं कैवल्यंयायतेमयोनेत्रयोगलब्धमात्रयोगि।
त्यादिचेन्यलेरहस्यान्तरप्रसक्त्यावहुतरप्रमेयमयंप्रकृते
स्वार्थमुन्मज्जयितनिगमयति नदेवमिति ननुयदिन
प्रमाणापेक्षातर्हिकिमनेनशास्त्रेणतत:कथमुक्तंप्रत्य
भिज्ञामुपपादयामीत्येतदाशंक्याह वक्ष्यमाणेति मम
न्तरमेवबहिर्वक्ष्यते किंतमोरवशादित्यादिविश्वैवविश्वे
चित्रेस्यत्तुपक्रम्याप्रवर्तितपूर्वैर्वेत्यादिच नन्वेतावतास्वत
यद्रूपश्चात्मासिद्धोनवीक्षरइत्याह स्वतंत्रमात्रेति एवंस्वा
तंत्र्यप्रकाशितेज्ञानक्रियेअपिप्रकाशितेएव नदेवंचेत्स्वप्र
मितिकिमिममदप्रकाशितंस्यात यथावदात्म नतस्मिन्न
काशितेनाप्रकाशितंभवति अप्रकाशितत्वे एतावदात्मक
नस्यविरुद्धस्यप्रसंगात ज्ञानक्रियेसर्वलक्षणात्मकमय प्रा।
स्वात्मेतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेधोयथासाधयितुंन
योग्यानवशक्यास्तथासिद्धिरपि अनेनस्वसंवेदविधिनिषेधोद
शांतदार्ष्टांतिकभावेनाभ्यासंख्याख्याविनिर्दिश्यति वाश्र।
बोधितदृष्टएवमस्य अन्तरात्मेतिव्यावर्तते सवेतनमितिप्रामाणि

निरात्मान इतिति ः स्वभावा घटादयः जडशब्देन नावरि
यदुक्तं इदं न धन्यते जडानां तावदयमुपमोद्युक्तः असि
द्धस्वात्मना एतदपि च कथं स्यात् जडस्य स्वयमलब्धसि।
द्धिरस्य च विधिनिषेधौ कर्तुमुपपद्यत इति उपमयोगा।
द्वेदस्यात्मासिद्धः किमीश्वरस्यासिद्धं येन सिद्धिं कुर्यात् किं
वा तदभावे सिद्धं येन तन्निराकरणं कुर्यान्न तन्नेश्वरसिद्धि
रीश्वरनिराकरणं इत्येतत्सर्वं स्ववचनप्रसिद्धिप्रत्यक्षानु
मानादिबाधितमेवेति खरविषाणप्रख्यमेवेति युक्तमा
दित्स्वंतमस्यभिन्नामुपपा द्यामीति ॥ २ ॥ वक्ष्यमा
णश्लोकार्थं संक्षेपेणावतारयति एवमपीति प्रागुक्तप्र
योजनेनैतस्यभिन्नामिति अभिमतघटादिके दृष्टेपि मो
हवशादनुपलक्षितेश्वरस्य नोपादेये व्यवहारसाधनेन स्व
शक्त्याविष्कारेण ... निश्चयप्रदर्शनमिति लोके दृष्ट
मु तथाचायमात्मा ईश्वरो दृष्टोपि तथानुपलक्षित इति
स्वभावहेतुः अयं तेनोपादेयस्य दृष्टस्याप्यविमृष्टस्य कथ
मुपादानं स्यादिति उपादानव्यापकस्यानुपलब्धिप्रसंगा
द्विपक्षतो व्यवहारसाधनाविषयमनूपाद्याहूमा हेतुः प्र।
कृतेन साध्येन व्याप्यते इत्येवं स्वचक्षुष्मो लाभर्थनेयम प्र
प्रयोज्यतां द्योतयति किमिति निर्विशेषं तेन किंचिति
असमाप्तवक्तव्यतां द्योतयन्नन्यप्रमेयाभिधानावकाशः।
माह ननु स्वप्रकाशात्मनीश्वरस्य यत्नेनोपपादितम् ना।
क्षणमनुक्रमास्मिन्नीश्वरे दृष्टेपीति आह दृष्टशक्त्योपमि
ति उपचरितं यत्कर्मस्यातिदेशिकं यगात्मनेपदादिहित
योदाहरणमात्रं भिन्नः कमूलः स्वयमित्यपि दर्शनात् ।

ई. प्र. वि. ध.

40

घटितोपचरितं दृष्टाः कर्तृस्वभावकतायां गौण्या वृत्त्या
श्रितं कर्म तत्साधने घस्य सत्तया तत्रोपचारे मुख्यार्थबा
धं बीजमादर्शयत्यसंभवादिति नहि दृष्टांतरमस्त्यनव-
स्थानादिमुक्तममकृदस्यते च निमित्तं च प्रकाशमानत्वं
प्रयोजनं च स्फुटदृष्टाभिमतघटादितुल्यताप्रतिपादने
नानपह्नवनीयदृश्याव्यापनं यथादृष्टोर्थो विमर्शं विना
नस्त्वविश्रमायार्थक्रियासु तथात्वाप्रतीतिर्दृष्टांतदार्ष्टा-
न्तिकताख्यापनमपि प्रयोजनं तेन सूत्रवृत्तिश्च यद्यपि
प्रकृतविषये तथाप्यर्थद्वयमाथायोगोयोन्येततपवटी
कार्यं दृष्टमपीत्यादिद्वितीयतद्वयं तेन मुख्यतया दृष्टांत
विषयं तदाह वाचोयुक्तीति एतदेव वाचोयुक्तेर्वै विज्ञं
यत्परिमितेन यत्नेन प्रतिपाद्य ... सूत्रसंग्रहः स्वसं-
वेदनसिद्धस्यापि वृत्तौ गौणं दृष्टत्वम् सुखादिवद-
नपह्नवनीयतां निरूपयितुं पूर्वं हि स्वसंवेदनसिद्ध-
त्वेनापि स्वसंवेदनसिद्धत्वमात्मन इत्यादिना दूषित-
म् सूत्रे निमित्तार्थसप्तम ... नोपमीमांसोदृष्टो-
ऽप्यनुपलक्षितस्ततः प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शने सामर्थ्या-
त्तस्यैवेति लभ्यते स एव सामर्थ्यलभ्योर्थः षष्ठ्या-
वृत्तौ व्याख्यातः निमित्तसप्तम्यर्थस्तु प्रदर्शयंगम-
त्वादिति हेतुपंचम्या व्याख्यातः ...
सूत्रे सप्तम्या दर्शितो वृत्तावपि षष्ठ्या-
व्याख्यातः। मायाकृतो व्यामोहो मायाव्यामो-
हः। माया च परमेश्वरस्यैव शक्तिः। एतच्चसू-
त्रेणुक्तम् मोहवशादिति मोहयतीति मोहः ईश्वरत्वस्य

वशः सामर्थ्यमोहनकार्यप्रत्ययविरामो यथोक्तं माया।
विमोहिनी नामेति मूर्तिर्वा मोहस्यावरणं तस्य वशो विध्यु।
तिरिति क्रियया शक्तिस्तया च शक्तिमानाक्षिप्यते तेन प
शुप्रमातृणामख्यातिरूपो मोहः कारणं वास्य स्वशक्ति
रितिस्वरूपतः कारणतश्च निर्वाच्यतैव नाखिलनिर्वाच्या
कारः कश्चिदविद्यात्मा मोहो वस्तुत्वेनास्य उपदेविद्यप्रथन
सामर्थ्यासम्भवात् संभवे वा पुंसामेव वस्तुत्वेनानिर्वाच्यता
नापि सोऽस्य हशीवरजस्तमोवृत्तिर्मोहस्तस्य जडत्वेन प्रवृत्ति
निवृत्तिवैचित्र्यानुपपत्तिर्यजस्तस्मात्परमेश्वरस्वातंत्र्यमेव
मायाख्यं मोहयतीत्याशयेनाह नवत्यथेति ननु दृष्टं वानुप
लक्षितं चेति कथमित्याशंक्याह दृष्टस्यापीति हृदयं विम।
र्शस्तस्याप्रिपर्यन्तं दर्शनमुपलक्षितं तस्मिन्नतिसमुचित
व्यवहारोपयोजनेनान्यथा मार्गदृष्टेरणादाविव तेन हृदये
नसहसात्मतामात्मरूपतां साकल्यादात्मरूपताख्यमायो
वासामेति साकल्यादव्ययीभावे `` ` निर्निवादार्थ्य
व्याचष्टे प्रमाणावेशादिति हृदयविश्रान्तिर्हृदयंगमत्वं च
नामकिमित्याह प्रकाशमपारूढानां प्रमातृप्रकाशबले
नप्रकाशमानानां न तु स्वयं प्रतद्वर्थमेवोक्तं प्रमाणावेशादि
ति ननु हृदयं गच्छति प्राप्नोतीति हृदयंगमं कथं च परामृ।
र्शो हृदयमित्याह परामर्शलक्षणोहीति चितिः प्रत्यवमर्शा
त्मा परा वाक् स्वरसोदितेत्युपक्रम्य मेघेत्युक्तं पतमानार्थे।
णाख्याचष्टे नीलादीनि यथा सत्वलघु प्रकाशकमिति सा
नेत्वाणिकं कार्यकारणमित्यायेकस्यैव निरंशस्य तत्र तद्यावृ
त्तिबलेन धर्मिणो धर्माणां वाप्योऽयं भेदः कल्प्यते : तत्र दे

ई० प्र० वि० ४२

91

शविमतिश्रांतयेनथाप्रकाशरूपेसंवेदनेवभासविमर्शा
दीनांप्रत्युतइहदर्शनेयथयथावभास्यतेतथासदितिपरो
पदेशकालस्वरूपाद्यंधर्मधर्मिभेदःपारमार्थिकएवयथैव
वस्पष्टस्तथैवंपारमार्थिकइत्यभेदविश्रांतिनैवतथैवस्प
ष्टेरन्यथाघटपटवत्कोधर्मिभावःस्यात्‌ एतदभिप्रेत्याहा
व्यतिरिक्तोपीति पृथ— न्यावभास्यतेइतिच अवभास्य
तेइत्यनेनविकल्परूपोमायीयोयंव्यापारइत्याह उपदेशा
वस्थापिमायैवसाकेवलेपरमार्थमार्गावगाहनासोकथंग
मुद्रविधेतिवक्ष्यते इदंनीलमवभासतइतिबोधवहिर्भूतं
मुद्रंयदर्शिनिसंमतं तत्सामानाधिकरण्येनावभासःस्फु
रति ममेदमवभासतइत्यत्रहिममेत्यंशेविश्रांतेग्रहणभावे
निर्णीतमिवनीलंप्रकाशसंवलितेनावभासलक्षणेनधर्मे
णास्वरूपतइतिनातीवहृद्यं बोधवहिर्भूतेनकेषांचिदर्थगता
प्रकटतेतिमतं ततोबोधस्तनमवभासेभूत्यमिवविहरदसंक्रम
णाशीलमुभयवर्तेनयाव्यभिचारिणांशकते ग्रहविमृशामी
तिन विमर्शभूमिरियमसंवेद्यपदेपवनवहिर्मुखतोस्वरूपात्यत
एवनीलस्यतत्रकर्मतेवविमृश्यतइतिप्रतीतेः इदंमायावि
मवपतइत्यस्यांघटशाखाद्याहशोंतर्मुखता
भातीतितमसेमप्यपिसंवेदनस्पर्शोवहिर्मुखतानिर्भासात्‌ इदंनील
स्फुरति ततएवाहन्तागुणीभूतावहिर्मुखताप्राधान्यमेवद
दंतयानिर्दिश्यते एतदुक्तंभवति यतोममेत्यनुवचनस्यानमि
वेदनादिशब्दवाच्यं स्वातंत्र्य प्रकाशस्वातंत्र्यमिहबोधसं
विद्यातः नैनस्वयंप्रकाशनेवचनामयथेच्छंतंसेच्छाप्रसरस्या
दनयाप्रकाशमानतातादेवस्वातंत्र्यंपरमात्मनाप्रकाशनेइत्यनवच्छे
परमात्मनाप्रकाशतइयेः

काशयतीति एतदेव हि यतः सततं पुरःस्थातेव्येयं यपुः
स्यते योयं यति चेतितत्वेयं निर्भासते निर्भासमानेव घटादि
कं निर्भासयतीति इयति क्रियासमुदाये ... संविदादयो
वर्तन्त इति तावत्सम्यक्तां शास्त्रीकरेण विमृशामीति वर्तमा
नेयं भिन्नरूपसारम्भमुभासत इति न भागमात्रेयं धर्म इति प्रका
शस्वतंत्रवपुषोयं धर्मिणो योवभासोयं धर्मस्तत न त्यज्यते वि
मर्श इति संबन्धः ननु विमर्शस्तावच्छब्दनसंवलितः प्र
तिपत्तिः न च संवेदने शब्दनमस्ति अविकल्पनीयत्वेन सं
केतविषयत्वाभावात् यत्र च संकेते गृह्यते र्थतत्र यो विम
र्श इदमिति स नीलेनैव सामानाधिकरण्यमविकल्पमव
लम्बते यत्पुनर्विमृशामीत्यनुसंवेदनं चकास्तीति तद
वभासेपि तत्त्वमवभासयामीत्यन्तरेव विश्रान्तेस्तत्कथ
मुक्तं विमर्शो न कदाचिदिदन्तां भूमिमाक्रन्दतीत्याशंक्या
ह स्वतोपि विमृशदस्येति अपिशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये
स्वात्मन्यपि यो विमर्शो योपि च इदं नीलमिति विभिन्ने नी
ले स उभयोपि प्रमात्मात्रे प्रमातर्येव विश्राम्यति न तु प्रमे
य इति संबन्धः विमृशदस्येति कर्तरि षष्ठी विमृशत्त्वेन नीलाद्युप
रक्तात्प्रमाणरूपात्प्रकाशात् तदनुपरक्ततया प्रमातृविशे
ष उक्तः अहमित्यविच्छेदप्रकाशविश्रान्तिलक्षणेनतप
वचसनोभ्युजानस्य करणसंरम्भो हमसौ नीलादेर्भोक्तेति
न त्वहमिति शब्देन साकेतिकं संकेताभावे संकेतास्फुरतो
वकथ्यस्यात् नेदं सांकेतिकमित्याह प्राणभूत इत्यात्मपू
तोव्यतिरिक्तः अत्र हेतुः जडेति जडाद्धि चेतनस्य विमर्शोक्त
तएव विशेषः अन्यथा प्रकाशादप्रकाशस्य कथं भेदः

तदाकारत्वेनतज्जन्यत्वेनतदाकृष्टत्वेनतत्समानसामग्रीकत्वेनजड
स्यापिदर्पणप्रमायोरसादेरत्निनववाच्येविमर्शस्याप्यवि
मर्शात्कथंभेदइतिविमर्शस्यपादन्तिकविश्रान्तिस्थानेत्व
नापर्यनुयोज्यत्वात् नीलंहिकृतःतथाप्रकाशतेयतस्तदा
पिकृतःतथाविमृश्यतेयतएतावतिपर्यवसितेप्रमेयस्य
प्रमेयत्वंप्रमातुश्चप्रमातृत्वमितिनाधिकमुपयुज्यते अपि
शब्देनप्रमेयवृत्तित्वंसंभाव्यमानत्वेनाह अहंतोविमर्शमय
इतियदुक्तमिदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्येत्यादिनिमील्य
हिनयनेनीलमिदमितिविमृशति तत्रवाच्यपरमार्थःअ
हंनीलप्रकाशतयाप्रकाशइतितावत्तत्यधिकानपेक्षामा
त्र विशुद्धेनीलाद्युपरागशून्येप्रमातरियाचिन्मयरूपताविम
र्शमयत्वेनप्रमातृताआत्मनासादृश्यंआत्मरूपतासंपत्ति
रात्मरूपतासाकल्यमात्मताविश्रान्तिरात्मरूपताध्यव
सानंकिंबहुनाआत्मनिविमर्शस्यस्वरूपेसर्वथानिमज्ज
नमेकीभावोऽर्थस्यतस्यांसत्यामर्थस्यासौप्रमाताभवति
यःशुद्धप्रमाता एवंचसतियोग्यतामात्रेणायंनीलादिप्र
मेयमभूत्तद्वत्ततःप्रमाविषयतापत्त्याप्रमेयंभवति अ
न्यथेति । यदिविमर्शरूपतानभवेत्तद्विमर्शसामान्या
भावेतद्विशेषोव्यवसायात्मकोनिश्चयोनभवेत् व्या
पकसामान्याभावेव्याप्यविशेषासत्ताप्रसंगात् ॥
ततश्चविषयः सततमनीलोनानीलइत्यनेनेदानींनत
दानींमयादृष्टोमुना । दृष्टइत्येवमन्यतरेणापिरूपे
णनकश्चिद्दृष्टःस्यादिति द्विविधस्वभावेनआधार
॥०॥ स्वरूपतात्मनादि॥०॥ ०॥ ०॥ ०॥ ०॥

क्षणकालेनविषयतयाचनकश्चिदस्यरूपतत्वमवतिष्ठ
तेनकिंचित्वमपिनावतिष्ठते अनैकान्तिकरूपतापिन
पर्यवस्येत दारुदोलायमानतैवेति सुहृस्यप्रमातृत्वस्य
नदोलायमानताशंक्या अविरतप्रकाशत्वात् अर्थप्र
मातृत्वस्यदेयमेवाविचालितायाप्रमेयस्यनतत्वयाकावि
दितिकविदितिपुनस्सा इत्थंसोपसंहृतालोकस्यचवा
त्वर्थसाध्यामर्थक्रियांप्रतिभरसेनप्रमेयस्योपसंहारः
कृतः उपक्रमेचप्रमातैवप्रतपतितत्रप्रमेयं अहमित्युप
क्रमानीलंजानामीतिमध्यानीलमेतदर्थक्रियाकारीत्युपसं
हारालोकस्यप्रतीतिः ननुमार्गगतोरत्नाद्यवभातेचना
विमृष्टमित्याशंक्याह गत्यागमनादौचेति एतदपीति अ
विशेषेणेदमाह रथ्यागमनेनपतत्पर्वरत्नादिभानमप्य
भातेरत्नादिरूपेणाविमृष्टत्वान्नतत्रवभातेविमर्शोमतिभा
तेभवति इदन्ताशामात्रेणेति अतोव्यतिरेकोनयश्चात्रैव
प्रदर्शयितुंशक्यएवंचप्रकाशविमर्शयोरिति एवंव्याख्यात
यादृष्टान्तदृष्टेस्तुयत्नमर्थयोजनंटीकाकृताकृतम् तत्व
संगेनदृष्टान्ततयैवमायाप्रमातृदृष्टेरेतदेवदर्शितके
योजयति एवमस्येति यथाप्रमेयंविमृष्टंप्रमेयंतस्यैवत
देवविमर्शनम् यन्नीलप्रकाशरूपोऽहमित्यात्मनिप्रमातृरू
पएतदेवविमर्शनंयदीश्वरस्यसदाशिवरूपतोपक्रमपर
मशिवात्मकस्वतंत्रस्वस्वभावविमर्शनम् यथाचनीलमात्रे
णार्थितत्त्वात्प्रमातृत्वेविहृष्यमानमपिनीलविमर्शःप्रत्युप
करणीक्रियमाणत्वेनाविमृष्टंभवत्येवंनीलेनतत्प्रमातृता
मात्रेणार्थिनःपरमेश्वरस्वतंत्रमातृतामात्रेणार्थिनः

ई· प्र· वि· ४३
43

परमेश्वरस्वतंत्रस्वस्वभावावमर्शनं भवदपि ग्रथनीयं वा-
ल्पार्थक्रियां प्रति समन्ततवा हि तत्प्राग्रहग्रस्ततया ग्रमेवेत्य
मानत्वेनापि स्वरसेनैव प्रवृत्तेन तद्वादेव मायाप्रमातृरूपकर
णीभावं प्रपद्यते संकल्पे पूर्णतिनीलायसंकोचितो योऽह
म्भावाख्यो विमर्शस्तत्स्वभावे यश्चमत्कारश्चानन्दात्मा परमो
भोगस्तस्य याव्याप्तिः प्राप्तिः पूर्णाहंभावस्य वा या चमत्का
रापत्तिः प्रथाननया विमृश्यमानतापत्तिस्तयोपलक्षितोः य
स्वात्मरूप ईश्वरस्तस्योपलक्षणं सर्वैश्वर्यस्योपलक्षणे नि
त्यत्वविभुत्वसर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वप्रभृतिभिरनी
श्वरः साधारणैर्धर्मैः स्वस्वभावीकृतैरित्यपरामृष्टतया ये
न स्वात्मनः स्वभावाप्रभूतेन प्रकाशविमर्शसारत्वादस्त्य
वस्थायाः अत एव हि नेश्वरविवेकः पारमार्थिक एव विद्यो
दयेन प्रादुर्भूतैस्तैः स्वस्यात्मनः स्वभावतामापादितैर्भवति किं
तदुपलक्षणामुच्यत इत्याह तदिति भेदधीश्वरलक्षणैर्यैः सम्प
गावेशाभासमंतात्तत्कर्तृकः स्वीकारस्तस्य योगः सः प्रवाहस्तस्य
यदासमंतात्स्वादनं परामर्शनं प्रारम्भेवंभूतो प्रतियोगिरूपद्
त्यविकल्पकं न तु शरीरप्राणबुद्ध्यादिना नीलादिना च वेद्येनोप
दृश्यतया विमृश्यमानत्वेन न्यक्करणं तस्य लाभ इत्यो न तदुपल
क्षणारद्यसमग्रवर्जनेन तदुर्मावीकरणं समयमेतद्रूपमिति तद
ध्येगामनं वोच्यते ननु कथं तदेवंभूतं प्रनामत्वादि पूर्वमेव धर्मस्वा
दृणावशीभवतीत्याशंक्याह तद्देयेति भवेदिति संभाव्यमेवास्य
भवनामिति यावत् प्रसाधारणामनीषाये यदसंभाव्यत्वावकरे
न्नादिनैवाभिज्ञाने एकधर्मात्मकस्वरूपसंवेदनानन्तधर्मविद्व
स्तस्वरूपप्रवेशात्युपायः प्रमितः स्वरूपसर्वस्वस्वीकारेणावस्त
ज्ञायते येनेति तस्याव्यापनेन प्रथनया प्रथनेन शक्त्याविष्कर

दृढशब्देन प्रत्यभिज्ञेति भावसाधनेति स्वपशब्देन नन
त`` त्येवस्वप्रकाशत्वात्तस्याविच्छिन्नाभासनस्य का-
ख्यापनेत्याशंकां प्रदर्शयंश्शमयति यद्यपिचेति वक्ष्यमा-
णनयेनेति कलोद्दलितमेतच्च चितत्वैकत्वनामपरम् अवि
रूपस्य स्मृत्यादेर्भिन्नेगुणतयास्थितमिति वक्ष्यते प्रत्यानीय
त इति अत्रापि वक्ष्यमाणनयेति सम्बन्धः वक्ष्यते हि स्मृत्वे
त्वेकर्तृतायात्स्वबोधस्य च चिदात्मनः स्मृत्यादौ तद्गुणत्वाने
तन्त्समावेशलक्षणमिति नन्वेवंविरूपस्यान्यथानुपकरा-
णीकरणं शरीरादौ कायप्राणादेर्वा कयादिरूपतानिमज्ज
नेनाविरूपतोद्वेचनमिति एतदेवप्रभावः प्रकर्षेणापहस्या
ज्ञाप्यतेऽस्याविलक्षणतायावकतत्वंभावयतीति एतस्यप-
रापरसिद्धिप्राधान्येनेति वक्ष्यामः सिद्धस्येति स्वरूपतोन्या-
भिमतस्य ननु च सिद्धे वस्तुनि यत्प्रमाणं तत्किल व्यवहारसा
धनमिति प्रसिद्धं नन्वतद्नुसारेणैव वस्तुनो वाच्यं प्रत्यभि
ज्ञानमात्रं साध्यत इतीत्याशंक्याह सर्वेति जडपदार्थविष
ये हि सिद्धेपि प्रमाणं व्यवहारसाधनेन तद्वपरमासिद्धस्य
कस्यचिदंशस्यान्ततस्तथाप्रकाशोपाख्यारूपस्य व्यवहारसं
पत्तिमङ्गीकरोति आत्मनि त्वीश्वरेण किंचिदसंपन्नं साध्य
मस्ति प्रकाशोपाख्ययोरपि सिद्धत्वान्नदासिद्धौ प्रमेयलेशस्या
पिच्छिनकाचित्सिद्धिरित्युक्तं अतस्तत्र व्यवहारमात्रमपि नेह
साध्यते पिरूपांशुच्छन्नं स्थितं सत् उपसमीप इति हृदयसं
गमनेन प्रधानतयादर्श्यते आत्मनीश्वररूपे येऽप्रख्यापा
ख्येते मात्यत्र देहादौ नीलादौ चोपकारणी`` भवतापितु
तेपवप्रधानतयापश्यतीति तेनहृनोस्त्वानुसारेणैवोपद

३·
प्र·भि·
९९

र्यंतदुक्तं लोकेजडविषयेयद्व्यवहारमात्रस्यसाधनेनत
दपिइदंजडेक्रियमाणप्रदर्शनेनसममविकलंप्रदर्शनमा
त्रावशेषप्रदर्शनेनचपश्यपश्येत्यवधानदापनारूपेणाव
ल्पम् तदयमत्रेदंहइतिकर्मणिदृष्टान्तावेशेनाकर्मकत्वा
त्कत्रैवदार्ष्टान्तिकाभिप्रायेणव्याख्यानेनिर्विवादसिद्धता
नामदृष्टःस्वमुभयत्रत्वं ॥३॥ भाविसूत्रार्थंसंक्षेपेण।
निरूपयति एवंचेति आत्मैवेश्वरः सचसिद्धइतियदुक्तं
तत एवंतस्यप्रत्यभिज्ञाकरणाभावसाधनेनेनआवि
ष्क्रियमाणाशक्तिस्तत्कृतस्यदृढफलनिश्चयफलदृश्येवमित्येत
दृत्तसोपपत्तिकंकृत्वानिश्चयपर्यन्ततेदर्शयितुमाह उपोद्
घातानन्तरंवक्ष्यमाणस्यशास्त्रस्यसामस्त्यप्रत्यभिज्ञेवज्ञानक्रिया
शक्तिरूपाअर्थोभिधेयः ज्ञानक्रियाधिकाराभ्यासागमसं
वादितार्थाभ्यांतत्त्वार्थसंग्रहनिरूपितताभ्यांज्ञानक्रि
याशक्त्योर्विस्तरेणनिरूपणात दृढनिश्चयश्चसमस्तस्यशा
स्त्रस्यप्रयोजनं जडभूतानांजीवदाश्रयंप्रतिष्ठाने जीवतांचजी
वनेज्ञानक्रिये एवंयस्मात्तस्मात्तथात्मैवेश्वरः सदासिद्ध।
तिदिशाचेहतहेतसत्त्वावंद्योतयति आत्मनः सिद्धत्वमेव
र्यंचयदुक्तं कर्तरिज्ञातरीति तेनप्रकारेणयस्मादिदंसक
ललोकसंमतंजडानांजीवन्मात्रासिद्धिर्जीवनस्यज्ञान
क्रियेतत्त्वमित्युपपद्यते ननुजडाजडवर्गस्यैवायंत्वना।
न्योनिरूपितोनत्वन्यस्यसन्त्यम अन्यस्तुनकोप्यस्ती
त्याह इतिकृतत्वस्यानामिति नत्वेवंसर्वभावानांय।
दिहेवायतदाक्रियासम्बन्धसामान्यदृश्येत्यादोहदया
स्मानदृनोदुःखंस्त्रोपिसवतमोमयमित्यादोहव ॥

यत्तृतीयराशिसंभवोवक्ष्यते सकथमित्याशंक्याहटी-
काकारः भावाभावयोरिति नीलंहिरतत्तथ्यवः तत्तथ्य
वः तत्तथ्यवाविनाभूताश्चपीतादयइतिननीलंनेनापिते-
नीले किंनाभासपराकृतात्थापवसर्वैर्थाइतिआभासस्या
नेप्रमातरिसामानाधिकरण्येननवैयधिकरण्येनवानीलानी
लेतावद्विश्रान्तस्यतप्रमातृविश्रान्तत्वस्यातापारमार्थिके
रूपम् नत्वतत्समन्वयशब्देनोक्तं तस्मिन्रूपेसतितथैवव्य
हारत्वेनाध्यवसीयते तदपिप्रमातानन्तकालस्पृष्टमपिव-
ध्यवसितमीश्वरस्पृष्टवस्तुदृष्टेतथैवार्थक्रियाकरणाद्व
वभगवद्भिःशक्तिसदाशिवेश्वरविद्यामायासृष्टिःप्रमा-
तृसृष्टिश्चेत्यादिहिसम्यासत्यत्रहृयादिरूपेणातिवस्तामस्तु
हूयालम्बनाइत्यादौ ततश्चयदावैयधिकरण्येनरूप्यते
स्पृष्टार्थरूपंनीलास्यानीलेकार्यकारणसहकारिविरोधि
व्यवदिधाधारइत्यादितदावहिःरसोसंबन्धः सामानाधिक
रण्यस्पृष्टाववियारतंत्र्येणस्पृष्टोविचित्ररूपं पटस्यरूपंयदेव
नीलंतदेवानीलमिति अचितावत्संबन्धः स्पृष्टपकार्थसम
वायोवाएकानेकचित्रवादेनचविरोधस्तस्यानाभासनसा
रस्यप्रमातृकृतत्वादनाभासनाभावेतदभावात् स्वातंत्र्येण
निर्माणेचयदिदृश्ये योनीलःपटःसएवानीलइति यद्यपि
परमाणोरपिचित्रतोपगताकाशादेरपिचघटेनसंयोगःप
टेनविभागइतियुगपद्विरुद्धसंयोगतदभावमयता तथा
पिसकलप्रमातृगोचरेवस्तुनिविचारोयम्नचपरमाणवका
ग्राहिप्रतिपत्तिर्लौकिकीमापिचयोगिनांतद्वारिकेवेत्यवध
विपर्ययस्यविशेषणं एवमेववाद्व्यग्रहणांतसंग्रहार्थम्

ई. प्र. वि. ४५
45

प्रसिद्धत्वेन प्राधान्यात्तृतीयगवयविपदमुपादानम् उपल
क्षणं वावयविद्रव्यपदम् अत्र च सर्वत्र प्रमातृविश्रान्तिरू
पः समन्वय एव प्राणितम् बहिरपि च तत्त्वेवार्थक्रियाका
रणं वस्तुत्वैवावेत्यात्र वस्तुसंभवेदिति नन्वेवं तृतीयराशे
रुभयात्मनोनुभयात्मनो वा संभवे विपक्षाद्व्यावृत्तोपि हेतुर्न
साध्येन व्याप्येत गत्यन्तरस्य योगात् मते ... नीला
द्यात्मनि हि नीलानीलादपि व्यावृत्ते नीलमपि हितेन अनु
भयरूपं पाशवविकल्पस्पष्टमेव भवति न वास्त्यमिति तथा
पि न शंकितव्यं किं चानुमानस्य स्वनियमोपजीवनेन प्रामा
ण्यं वक्ष्यते योगिनिर्माणताभावऽन्यासु देशेषु नियतिस्वप्रा
ण्यप्रसिद्ध्युपजीवनेन विपक्षव्यावृत्तिं प्रधानत्वेनोपजीवति
न दस्त्यत्र तृतीयो राशिः चिन्नत्वे भावानां विश्रान्तिर्न न चि
त्वसामान्यं येन चिदचितोः सामानाधिकरण्येनान्यथा वा ।
नीलानीलवत्तृतीयराशिरुन्मीलेत् ननु भगवत्परमशिव-
विन्मात्ररूपाच्छुरितत्वादेवारभ्य सदाशिवेश्वरविद्याभूमि
षु परापरदशायां सामानाधिकरण्येनाहमिदमिति च वक्ष्य
ते सामानाधिकरण्यं च महद्विधेयादौ मायापदे शून्यधीप्रा
णादेहादेश्चिद्रूपताभिषेकेण चिदचिद्रूपता वक्ष्यते तथा च
गवेश्वरविवेकेण विश्वचिद्विरूपा इति महाप्रमातृविमा ॥
याप्रमातृप्रमेययोर्युगपत्प्रकाशः
ग्राहकताभिमानवशोभातः प्रमातरीति निरूपयिष्यते ग्राह्य
चिदचितोरपि चिन्नत्वानुप्रवेश इति तत्कथमुक्तं ननु ।
रयाम्नि न किं विज्ञडं नाम मायापदे तत्र इदं तावत्
नेयावेयमेवस्पष्टीर्यदन्योन्यतन्नीलादयः स्फुरन्ते
तश्चिद्रूपाम्नेति ॥ १ ॥

वरूपाणोवनचैवविक्षेपनाभासनमियंहिसापूर्णताख्यातिरि।
व्यते अत्रापितत्पदेनचित्तत्वस्यस्पष्टिः काचित्तथात्वेनउ।
तापते ः अहमिदमितिचप्रकाशेयोहमंशः सएवपरमशिवा।
एवपूर्णास्तत्रपरमिदमंशः तन्नीलनदहमेशेएवप्रतिष्ठांल
भते यदुच्यते अत्रापरत्वमित्युपक्रम्यपरताहन्तयाच्छादा
ति नहिचिदचिद्रूपयोस्तत्स्यकल्पता चिद्रूपस्यतन्नतद्वैचि
त्र्यविरहः कदाचित सामानाधिकरण्यंतवैयधिकरण्यनिष्ठि
तत्थ्यत्वप्रकाशाभावमात्रेउपचरितं ननुअहन्नेदन्तयोस्त
तीयमधिकरणंकिंचित्समानमस्तिनचयथानीलमेवानील
मनीलमेवनीलमित्येकप्राणिकरणापितद्विभक्तोभयरूपप्र।
काशः तद्वयोहंतन्नीलंयन्नीलंनतदहमिति प्रकाशेऽपितत्की
लमेतत्स्वयंनिःसारमहंप्रकाशप्राणितमेवेति अतएवाणा
याश्रितचिद्रूपइत्यत्रविवादेकोमहेश्वरः तेनकेचिद्विवा
टिसुकं मायाप्रमातृस्वयःप्रकाशः परमेप्रकाशेनाशोऽप्य
ग्भूतस्यचिद्रूपस्यापितच्छरीरप्राणादेर्वैरूप्यमेवतस्यतत्प्र
मातृतापरमशिवप्रकाशएवमायाकृतात्वभिमानमात्रात
स्याचिद्रूपताकल्पनंनतात्त्विकं तथाह्यनउप्रमातृसिद्धिर्यथा
र्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रितेजीवेनिरूढानमपिपरमा।
त्मनिसास्थितातदात्मनेवतस्यस्वात्मकंयंप्राणेनयंत्रणेख्यादि
पत्स्वसर्वंचित्तत्त्वस्यस्वयंप्रकाशत्वादित्यनेनोक्तं यत्स्वयमे
वप्रकाशतेनान्यत्रप्रकाशतएवचनतत्प्रकाश्यतेऽन्येन तदेव
नत्वतास्थिरूपंतस्यकथंभ्रमयाभासनमन्यत्वतत्त्वतस्थिरादि
ति मायीयेति भेदव्यवहारोयंग्राह्यग्राहकभावलक्षणः
सर्वस्यप्रसिद्धस्तदपेक्षयातदन्तवादेनतत्त्वोपदेशः कर्तव्य।

ई. प्र. वि. ४९

46

इति हि वैचित्र्यमुक्तं ननु पंचभूतानीत्याह ः पंचानां भूतशब्द
वाच्यत्वमित्यादौ तल्लक्षणमुक्तं तत्र भूतानां जीवतामिति प-
न्तदाशंक्याह जीवोपि चेति सिद्धं भवति क्रियाकर्तृरूपं हि भू
तमुच्यते तत्परमार्थतो जीवत एव भूतत्वमुचितं तत्प्रसादेन
तु परस्य पार्थिवस्मयत्वमिति ः सोपि वायास्येव भगवद्गीता
स्वचयद्यपि सुहृद्दुर्हृदिमतामस्मीद्गीतास्वचययापुत्रादौ संब
न्धबुद्धी तथापि वाह्यत्वेन निर्धारणषष्ठ्या पाण्डवानां धनंजय
इत्यादयः प्रयुज्यन्ते समानजातीयानामेव च निर्धारणमिति चेत
नापि भूतरूपैवेति वस्तुग्रहणमिति निश्चितो न तदपेक्षयैवेति साउ.
कर्तृवीर्यापेक्षा लोकयात्रापेक्षा रूपा गुणभूतापि वा लोकया
यावुद्ध्याहृष्य ककुम्यपरामृश्यत इति षष्ठीसमासः लोकया
यांया लोकव्यवहारो हि ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं न वस्तु भाति
संसारिणामिति न त्वप्रत्यभिज्ञानेनानुग्राह्याणामित्यर्थः
साक्षात्कारेनुभावात्मनि नियतप्रतिभासते तेन तदेव वास्त्विति दृष्ट
संभावितदृष्टकाकत्वेन चिरूपयत्नेन प्रवेशनीयमिति याव
त ननु स्मर्यमाणविकल्प्यमानादेरप्यर्थस्य विश्ववेशानिरू
ण्यव ननु केवलमनुभूयमानस्यैवेत्याशंक्याह नतदति
विकमिति अनुभववासनोपजीविना स्मरतेर्मनोराज्यादे
त्तादिविकल्पनां चननतद्विचार इति अस्फुरतो हि कथं भेदा
रिनिरूप्यते ननु शाश्वितानां यज्ज्ञातितं किं भिदाभीं विरू
पादिनमेवास्त्वित्याशंक्याह शास्त्रसंस्कृतानामपीति सा
ख्यस्य यद्यपि पंचविंशतितत्त्वानि स्फुरंति तथापि पंचैव भू
तानि चेतनायेत्येतावन्मात्रेतावन्मात्राकाररूपोनुभवोनाधि
केनतन एवतत्ववतोपात्तत्वंकनिरूपणा एव विषयं निरूपितं भवतीत्या

प्रायेण तत्समीहोद्यमः संभावनानुमानागमजनितेषु पि-
ण्डावेषु तदेवभासते केवलं योजनामात्रमधिकं यथा दृष्टि
ध्येव यास्त्रदयस्मरत्यादि विचित्रगत्या तत्रैव विशेषत्यागेन-
मोहस्यैकघनगन्धतन्मात्ररूपतेति अननुभूतमेवेति अथा
रूपत्वादेनैवमुक्तं स्वबुद्धः स्वमोहानां हि गुणानां साम्यव्या
पकत्वादिसमारोप्य प्रधानमुपकल्पितम् तत्र च सर्वमननुभू-
तमेव स्वस्वादितावद्दृष्टमेव सामान्यं च मधुरकटुकादेर्दृष्टं व्याप
कत्वं च पटे रूपस्येति तस्मादिदं तावत्पर्यम इह हृद्यीगतिः प्रथा
नमिदमिति किंचित्स्फुरति चेद्रूपादिमयमेव अथैतदेत
या स्फुरत्पथ च स्फुरति तदहं तथैवापृथक्तया वा गायन्ते न आभा
वात् अथ न स्फुरति तन्न किंचित् ननु स्फुरति वेदनतया रूपा
यतिरिक्तं च तथैवाभ्येहितत्वात् सत्यं तथापि न जानाति म
मान्तरे तत्स्फुरति प्रमाणमन्तःस्फुरत्येव बोपदेश्यप्रमात्रैका-
त्म्यमात्त्वमिति हि वक्ष्यते सा च सिद्धा किमन्येन अत एवाह-
सकरेति सकलं सर्वजनवेद्यं प्रमातरि शून्ये तन्मौवनमदृष्टपभा
वनं यस्य तस्मात्तथा यतस्तदवस्तु मा खपुष्पादिना वा हेतुनास्य
मितितदनुपपादितस्य प्रमात्रपेक्षया द्वयं प्रमातरि अभिन्नत्वं स्वा
यत्तमात्मान तदन्येभ्यः शास्त्रेभ्यः पृथक्त्वं प्रधानेभ्यो ना
स्यैवैलक्षण्यमापन्नत्वादि खपुष्पप्रमातृत्वं दृष्टवागिस्तुके च घटा
दैर्विभासमानस्य नाद्वयत्वरूपत्वमुपपादितं भवति यस्य च व-
पुष्पस्योपपादितं न तत्पृथग्बुद्धाककश्च न प्रतिपद्यते कथं
सकलप्रमाणं तन्मौवनमित्याह तथाहीति येषां विकल्पन
मेकं प्रयोजनं न तत्वात्त्वं किं विहिकल्पनप्रवचये भवानत्व
दिसत्त्वास्फुरणान्नैवैकल्पिकात्ते वा सात्मरूपाणां ज्ञानाका

ई.
प्र. मि.
४०

47

रमयानामवभासंभूयसेतिसौगतवेदान्तादिदृष्टाप्रतिप
न्नाः भ्रान्तिः साचासन्नामयीत्युक्तत्वात् नचात्मावाह्यानेतद्वा
सनावातदाकारेणवाताचननभात्यपिविदंरजतमितीदंरूप
वाह्याकारेणासवेषामसन्नसतश्चकोन्तर्भावइत्याशंक्याह
संख्यातावपीति इहनान्तर्भावेननकिंचित्कृत्यं केवलमात्मै
वास्तिनचद्वयादिति दृष्टव्यकेनद्वैतपरिवर्जनेस्वतः सिद्धमेव न
नुपपादितद्वस्तुवैकल्पिकंतथापिवाह्यरजतनयानदध्य
वसीयते साचास्त्यवेन्यवस्तुभूताकथमित्याशंक्याहाध्यव·
सायापेक्षयापिचेति अध्यवसानेनचवस्तुस्थकुथमस्यतद्वस्तु
तोविनेदितितावदास्तामिह प्रधानविकल्पेविदंतद्धांचा·
दादिमध्यनिविष्टंप्रधानमित्यध्यवसायोनास्ति मह्यविकल्प
कदर्शनमूलत्वमिहनास्ति विकल्पान्तरमूलतायाननवा·
स्येति इयतोर्थस्यद्योतनायापिशब्दः चशब्दः पूर्वपक्षांशंक
सूचयत्यमेयंसमाश्नोति नकिंचिदिति प्रधानादेर्नताद्दृशा·
रूपंकिंचिद्यत्कृच्छ्रेणयत्ननिरूपणेनपरिक्रियते
ध्येकेनपरिवर्ज्यते सांख्यैस्तस्यैवाणापेक्षा द्वैतरूपेणष्ट
त्वेपिप्रधानादेरसंवेद्यपर्वत्वप्रदर्शितेनुमानागमादिवेद्य
त्वादेर्नकिंचिदुपरिहार्यंस्यादित्यनास्य स्वरूपविकल्पनादावि
द्वैतरूपतांद्योतयन्नकृते ·· पयोगमाह ग्रन्थस्य इतिशब्देन·
दाकारत्वेयत्नेनकिंचिन्मयमसिद्धं निःसंदेहमसिद्धत्वस
पादनीयत्वेनेत्याशयः इक्तंभवतीति चउपपादयितव्यमितिनघ
पर्वदृष्ट्यायचटनोक्तातावत् स्वप्रवृत्तिभ्यामितियोघ
यत्नेनोपपाद्यंनीलस्येवनीलत्वम यद्यल्लोकस्यासिद्धंनतत्व
यत्कमितियत्नेनोपपाद्यस्यव्यापकम तथाचप्रधानमायावदृ
मसिद्धत्वम

प्रसिद्धत्वेपि हि यदि स्यात्तत्सर्वत्र भवेदिति न जातु तत्सौको
त्पन्नः स्यादिति तद्व्यापककदाचित्कत्वविरुद्धसार्वत्रिकत्वप्र-
संगादप्रसिद्धत्वेन यत्न साध्यता व्याप्यते तस्य च विरुद्धं प्रसिद्ध
त्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः अथ येह फल्गायानि वध्नन-
मद्धेन कृपालोश्च ननन्नमुखायासात्मतिसावलेहपदांतरंप-
रिगृह्य सूत्रवृत्ती व्याचष्टे अथ वेति भूतशब्देन सत्त्वे भवतीति
व्युत्पत्तिभाजा वस्तुशब्देन वृत्तौ वसतीति व्युत्पत्तेन किं किं न सं
गृहीतमिति यावत् सत्यं पृथिव्यादिपरोक्षं तद्रूतं देशका-
लावस्थाभिन्नं वैचित्र्यं प्रत्यन्तातीन्द्रियं चास्मदाद्यपेक्षया न त
मेवं स्वरूपापेक्षया प्रधानादि सर्वं यल्लक्षणमिति जडशब्देना-
विशेषणादिति भावः तथा निर्देशात् तत्स्यैव जडभूतानामि
ति वस्तूनां जडेति वृत्तौ न तन्त्वजन्तूनां तन्नकरणभुवनादिरूपाणां
वेषानां खलादीनां स्थावराणां नावेरकानां च तेनैव रूपेण स्वं
कर्मकत्वे किं नोच्यते किमर्थं तेन जडाजडतया वर्गद्वयसिद्धये स
षेनजडजीवद्रुहणो वृत्तौ च जडाजडभेदपदमित्याशंक्याह द्वैरूप्ये
नवेति सकारः प्रमेयं समस्थितान्नः पूर्वपदे योतयत्स्य वमयता
पि यथायोगं योज्यं अयं भावः निःसंख्याकाश्रयमीभावात्ता
वज्जडमजडमितीयता रूपेण विमृश्यते च प्रकाशते च तद्धि सर्व
प्रकाशपरवशताश्च स्वरूपमज्जिताद्वैधीशिष्यते तदेकता
प्यमिन दुर्लभा प्रकाशविमर्शरूपाश्च स्वरूपवस्तुं तत्स्थानाम
भूतान्यथाह विरचयति नैषां किमपि प्रातिस्विकं तत्त्वमिति क
ङ्गितिचानन्तानामेकं कथमंगीकुरुते तद्द्वयमित्यपि वर्गीक
रणम् नन्वजडो वर्गः पूर्ववाच्यः प्राधान्यादिति निराकरोति
जडेभ्यो वचेति जडं हि पूर्वसिद्धमनूद्य सिद्धरूपेण भावनीयं यते

ई.
प्र. वि.
४८
48

न नतु चिद्रूपस्य चिद्रूपतान्तर्भावने यत्नसाध्ये व्यामोहात
यत्नयोगेनैश्वर्यं वक्तृत्वं चाभिमन्यते तत्केवलमपसारणीयम्
तेन यत्नसाध्यचिदन्तर्भावने पूर्वं जडमुद्दिष्टं तत्रेति सूत्रिपदं
पदिना व्याचष्टे तयोर्जडाजडयोरिति इत्थं चाजावताराणा।
का विश्वस्य तावदीश्वरमयत्वं वक्तव्ये तत्र जडस्येश्वरमयत्वे
पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिन्यायेन वक्तव्ये किमन्तरालनिरूपि
तया जीवल्लग्नतयेति तत्राह न जडात्मन इति अनिरूपितस्याप्र
काशितस्य च जडस्य परमंशं प्रति सादपि शेषस्य किं निरूप्य
तं प्रकाशविमर्शौ च न तस्य निजौ सम प्रकाशेन मया विमृश्य
त इति हि व्यवहारः नन्वीश्वरसदाशिवशक्तिभूम्यहमिदमिति
प्रकाशविमर्शतादात्म्यमेव भावानामित्याशंक्याह मदावे
ति नत्र च किं हत भ्रान्तेरभ्यासेनेन तस्याप्रभावादेवेत्याशयशे
षः अथ चितिमायापदे यत्नोपदेशपतादशायाम् हैतवा
दिभिरपि यदंगीकृतं संविनिष्ठत्वं विषयव्यवस्थानां तत
क्रमेण संवित्तादात्म्यं पर्यवसाययेति जीवद्यतन्न ज्ञानी।
वल्लभाजीवन्नमभ्यन्यादिना निष्ठाहितदायत्नत्वे तदपित
हियान्ततामापि च तदन्तर्लीनत्वमिति जीवन एवंभूतत्वेवल्ल
त्वमवशिष्यत इत्यनत्याख्यानपदे भूतशब्दस्याशयः सिद्धप
रतंत्रभावा इति पदैर्दर्शिता वेदेषां संविन्मात्रतत्त्व मंगीकृतं य
क्लाभ्र संवित्तादात्म्यमापातीत्यर्थः वस्यमाणनयेनेति प्रक
ग्राह्याप्रकाशोऽर्थानां प्रकाशाप्रसिध्यतीति अजडप्रमातृसि
द्धिरपि एवमात्मन्यसंकल्पः प्रकाशैकसंन्यमीजडा इति
अनेनेति जडानामंतरालेजीवनिष्ठतानिरूपणेन अत्र।
मवजीवनोपानारोहणाहारेणाजडानामीश्वर ॥

भावोपदेशमभिप्रेत्य तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे आत्मैव सर्वज
न्तूनामेक एव महेश्वर इति जंतुग्रहणमात्मैव सर्वभावेष्विति
शिवदृष्टौ समस्तस्यैव यत्र स्वीकृतं व्याख्यातं पदिष्यति भूतना
विशेषैर्मीतिनाम्नदेषां जडाः इति लक्षण एव कारिरूपमित्यभिप्रायः
जीवनसंबन्धात्यनेन क्रियासंबन्धोऽत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति हृ।
हितिथाय समासकृतं हितेषु समन्वयाभिधानमिति मन्यमा
नः शुद्धं ते जीवच्छब्दसाध्यमानात्मुपरतजीवनक्रियावदभि
धायकं सूचयति जीवनामित्युपक्रम्य जीवनं नाम क्रियेत्युक्त्यैक
वचनेन संविदैकं पारमार्थिकमाह ननु जीवनं यदि ज्ञानक्रि
येतदा तत्संबन्धः स्वातंत्र्यस्वरूपत्वादिति किं केन संगतमित्याशं
क्याह तेन एव हि स्वातंत्र्यं संबध्यते इति चितिः प्रत्यवमर्शात्मा प-
राक्स्वरसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मन इत्य
त्रैव प्रकाशरूपं ज्ञानं विमर्शरूपा च क्रियेत्येतदेव स्वातंत्र्यं जीवनं
नते इति कृतमत्र हि प्राणधारणमात्रमित्याशंक्याह जीवनं ही
ति हि शब्देनास्य ग्रन्थस्य प्रागुक्तज्ञानक्रियात्मकजीवनसम-
र्थनाय हेतुतां द्योतयत्पूर्वपक्षाशंकां सूचयति सत्यं प्रसिद्ध्या
णधारणमेव जीवनं प्राणश्च सन्नत्र प्राणादिपंचके वर्तते त
स्य च धारणं यथास्थानं यथाक्रियं चाविकलरूपताकरणम्
तच्च चक्षुरादीनां बुद्धीन्द्रियाणां वागादीनां च कर्मेन्द्रियाणा
मनोहंकारबुद्ध्यात्मनामन्तःकरणत्रयेण सह मिलितानां त्रयो
दशानां बाह्यरूपदर्शनादेः शब्दोच्चारणादेर्लीलादिसंकल्प
देशवृत्तिविशेषा याम्याश्चान्तरी वृत्तिरशक्तिविशेषान्यादिवि
ध्वंसितरूपदर्शनादिबाह्यवृत्तिविशेषा अप्रतिहन्यमाना वृत्तिः
संभोगगमनप्रयत्नादिपर्याया तयाहि परवशीकृतेनावायुनै

ई॰
प्र॰ वि॰
४९
49

मर्गिकीं तिर्यग्जातिमवधूय प्रागवाक्तमोर्ध्वयामिनयना
दवर्थं प्राणादिपंचकात्मतां भजन्ति संरम्भोद्यमनप्रयत्ना
स्वज्ञानरूपाः परामर्शात्मानश्चेति तत्र जीवेन जीवनव्यवहा
रे ज्ञानक्रिययोरन्तर्लीनता अपृथक्त्वेनाभिधानादनइवथ
वादीनं ननु जाग्रत्स्वप्नयोः तां ज्ञानक्रिये स्पष्टतमतया त्वगा
ढनिद्रारूपायां कथं तेन वचनदानजीवतीति व्यवहार इति शं
किवाह सुषुप्तावस्थायामपीति अत्र हेतुमाह बुद्धिकर्मेन्द्रि
याणां मिलितानां मतां त्रयोदशानां यस्मात्कार्यं सुषुप्तावस्था
यामपि प्राणादिपंचकप्रेरणं तस्माज्ज्ञानक्रियात्मकं बुद्धीन्द्रि
यकार्यं हि ज्ञानं कर्मेन्द्रियकार्यं च क्रिया न चैवं जानामि करो
मीति सुषुप्तेपि भासेत अत्रास्मि घमकार्षमिति च स्मर्यते न
ध्येवमित्याशंक्याह अन्तर्लीने इति अनुद्भिन्नविशेष इत्यर्थः
एतदुक्तं भवति त्रयोदशानामिन्द्रियाणां सत्तारूपायां प्राण
नलक्षणायां वृत्तौ जाग्रतीव गुणप्रधानभावाभावात्समाना
भिद्रावदध्यवस्यामीत्यादियावदानन्दनमनक्रियावान्भवा
मीत्यन्ते यो विशिष्टज्ञानक्रियाभेदास्तेषामस्तमनेनोद्रिक
तया भातीति न विशेषांशोल्लेखनेन विना स्फुटत्वमन्यवभासः
सामान्यरूपतया ज्ञानक्रिये स एव नहि प्रबुद्धस्य प्रत्यवमा
र्शोऽहमिति भाति एतच्च वितत्यैकम नदाम विविक्तपूर्व।
कालदृष्टेनान्यत्र जाग्रत्स्वप्नयोरपि माना तादृशी सामान्यज्ञानक्रि
याद्रूपा जीवनशक्तिरन्तर्लीनविशेषा तादृशी सामान्यकरणा।
रूपिस्यैव केवलं तत्र गुणप्रधानभावमहिम्ना बाह्याकरणचिदि
द्रियस्पष्टलिकलमतिनतः सैव स्फुटत्वेन भाति नत्वसामान्यरूपा
गावले यप्रतीता विवर्गोऽनं तेनेहतश्च सुषुप्तावस्थायामपीति सा
माना॥

कारणेनापि योज्यम् नजीवनं जाग्रदादावपि स्वभावस्यै
करूपं यद्युक्तन्यायात्तथाप्यनवलीनज्ञानक्रियाकमेव।
ननु बुद्धिप्राणादौ अहमंशावसाभिषेको भगवन्मायाशक्त्यु
पकल्पितो जीवनं अहमित्येव च ज्ञानक्रिये नैसर्गिकाव
वते ननु बुद्धिकर्मेन्द्रियकार्यत्वे कथं सत्यम् किं न संसावि
ननोंगीकृतभेदग्रह इति प्रतिबोध्यते न च तस्य भगवच्छ।
क्त्यादि किंचिद्विदितमिति तेन रूपेण कथं प्रतिबोध्यताम्
विदितत्वे वा किमन्यत्प्रतिबोध्यतां सर्वत्र वैस्वरे पारमार्थिके
स्वात्मन्येष्यितेपि तन्नियतिशक्तिमहिम्नावान्तरोप्यं कार्य
कारणभावो निर्भासमानत्वेन सत्य इति सोप्यंगीक्रियत एव
तत्र च बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां बहिर्वृत्तिर्यथा घटमध्यवस्यामी
त्यादिका तथानुल्लिखितविशेषात्मनापि जीवनरूपास्यवे
त्ति न किंचिद्दृष्टम् न चैवं स्वात्मवर्तिन एव ज्ञानक्रियात्मनो
जीवनस्यावभासनं स्यात् ततः किम् परजीवितानैष्फल्यप्रसक्तं
स्यात् ततोपि किं तर्हि द्वैतं भासते भोः प्रमाणिकाः यदि तेप
रे जीवनतो जीवनत्वया न भान्ति तदमी जडास्तेषांच जीवलग्नते
वा के ति कथं द्वैतम् अथ भांति तथापि जीवनं ज्ञानक्रियेय
वेति कथं द्वैतम् भान्तीत्येव च पक्षो युक्तः जीवति विपरीते
व व्यवहाराभेदात् न चान्तरी वृत्तिर्जीवनरूपा सा कथं परसंवे
द्येत्याशंक्याह वहिरपीति अन्तस्तावज्जीवनं दर्शितम् वहि
रपि तद्विशेषवृत्तिरूपं वचनादानादि तदपि विशेषस्य सा
मान्याविनाभावाद्वा सामान्यपरिणामनाद्वा जीवनरूपं न
केवलं स्वसंवेद्यं यावत्परैरपि संवेद्यते अत्रार्थे तत्रभवद्भर्तृ
हरिपठितमागमं लिखति तदुक्तकान्नाविति अर्थक्रियाम

ई॰ वाक्यार्थान्समीहयति देहिनः सैषा संसारिणां संज्ञा वहिर
प्र॰ भि॰ न्तश्च वर्तते तस्यां तत्क्रमणे काष्ठकुड्यतुल्यत्वं नष्टसंज्ञ इ
तिप्रत्यक्षेणैव दृश्यते तच्च नष्टमिति भाति भाति यत्सदि
५॰ तिप्रत्यक्षेणैव भाति तेन वागादिव्यापारेण तत्तादात्म्यापन्नं
५४ प्राणनमपि जीवनं प्रत्यक्षत्वेनैवाभिमन्यते ननु बुद्धिपूर्वा
क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहे त्यत्र तज्ज्ञानं कल्प्यते यद्धीरिति नीत्या
केवलानुमानगोचरत्वेनैवेति एतदुक्तं भवति परशरीरे
पि यावज्जीवन ग्रणामनवच्छिन्नस्तावद्दुःखादिवेद्यभू॰
तेतावद्व्यनड्वज्जीवति प्रतिबिम्बितं भाति जीवनं तु ज्ञान
क्रियारूपं स्वात्मतादात्म्येनैव तन्नाभासनं स्वपरप्रमातृभेदो
न्मूलनफलस्य शुद्धविद्यारूपस्य संस्कारवशेनाणसहराणोमा
यापटयाव॰ नेति लोके च बुद्धिपूर्वामिति नयेनानुमान
एवमातिशयं निर्वहतो भवति ॥ २ ॥ ननु ज्ञानक्रियास्व
रूपाभ्यभिज्ञानेहतनाम सैषोऽर्थव्यवहारः साध्यतां नाम स
एवतदेतः कथं सिद्धः स्यादाशंकावनन्नज्ञानमिति एतद्व्यक्तं स्वे
पाभिधेयं टीकाकारो निरूपयति एवं चेति न चेति तयोः संश्लेष
त्मनि सानं स्वप्रकाशं क्रियाप्यांनशी संवेदनाद्व्यतिरिक्ता विम
र्शरूपा स्वप्रकाशा सैव शरीरपर्यन्तीभूतान्तर्वाह्यदर्शनस्पर्श॰
नादिशक्त्यापि परप्रमातरि तत्कायपर्यन्तीभूता व्यापारव्याहारद्रू
पादर्शनादिप्रमाणगम्या तादात्म्यात्कार्यत्वानमर्थत्वात्ता
न संवेदननिर्भासमपि करोतीति स्वपरप्रमातृगतं जीवनं ज्ञान
क्रियात्मकं हि देहेन रूपं तत एव सर्वव्यवहारसाधनमिति श्लोक
स्यतात्पर्यार्थः ॥ कोऽसाविति नानुमेयता मात्रं परसंवेदनस्या
र्थ । कोऽदनेन करणं संभावनमित्ययांशो इन्द्रियव्यापा॰
रगम्यमपि । तत्स्वमात्रात्माकारमुपलक्षयतु हृदः ।

सोपिहिपरमार्थतः परसंवेदनेस्ति परत्वंतुमायामोहकृ
तमभिमानमात्रसारमितिपुस्तकमवतारणिकायांस्वपरो
पक्रमेपिस्वसंवेदनसिद्धमितिसामान्याभिधानात ननुज्ञा
नविषयप्रकाशसमये नैकात्वेनप्रकाशते अपितुविषयः
प्रकाशते नतत्प्रकाशःस्वतयदाप्रकाशते तदाज्ञानानवप्रा
त्यैतेयेवेत्यात्मपादीयमाशंक्याह परपक्षेप्रकाशतइतिवि
षयःप्रकाशतइति हियदिविषयस्यधर्मस्तत्त्वमेतिनियमे
नप्रमात्स्वलग्नतानस्यात प्रमात्सकार्यत्वेननतथेतिचेनकारणे
नकार्यस्यातत्स्वलग्नतावभासनियमकरणान्नदृष्टंयतः एवंहि
सतिकविन्दस्यैवपटइतिस्यात प्रमात्स्वलग्नताभावेचसवि
षयप्रकाशःसर्वान्प्रतिनकंचिद्वाप्रतीतिसर्वज्ञस्समवान
गस्यात अथप्रकाशतइतिवाच्यंविषयस्यधर्मस्तर्हिकस्य
आत्मनइतिचेद्विषयःप्रकाशतइत्यात्मनिरूपंसमवेतमि
ति आत्माविषयप्रकाशमयएवेत्यायाते तथात्वेचतस्यय
थात्मनोनभासतेतदतथाभूतरूपत्वात्कोस्यविशेषः शुक्ल
गुणयोगाद्धि शुक्लःपटःसयथाजडस्तथाप्रकाशमान
त्वेस्वातंत्र्यविरहात्तथात्मापिभवेत विषयप्रकाशयोगापव
वास्तवेनदृष्टेनसर्वंजडत्वादात्मानंव्रजतीतिवेदस्ववेतावत
तथापिनस्वात्मपरात्मविवेकोनस्यात परात्मापिहिवास्तवे
नविषयप्रकाशात्मकज्ञानगुणसमवायबलेनज्ञाताचेतनो
नवप्रकाशतेस्वात्माप्येवमिति अहंज्ञानामीतियदात्मनिस्वा
तंत्र्यमनुभूयते परात्मविवेकेनतत्कथमनुपपद्यते स्वात्मा
निज्ञानानन्देरणात्स्वतारूपंदृश्यते नपरात्मनितत्कथंनस्वा
स्यपरात्मनोर्विवेकः तदपिज्ञानानांयथायथज्ञानमपेक्षते

ई॰
प्र॰ मि॰
५१
51

तदनवस्थानथापि च स्वात्मपरात्मविवेकसिद्धिस्तत एवो
क्तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति किं च विषयस्य ता
वत्प्रकाशो धर्म इति मतावन्न प्रकाशते विषयप्रकाशरू
पमपि ज्ञानेन प्रकाशते तद्ग्राहकज्ञानान्तरमालापिक
ल्पिता नाभाति तत्समवायिकारणभूतोप्यात्मा न प्रका
शते तत्प्रकाशरूपमपि ज्ञानं न स्वयं भाति तज्ज्ञानान्तरमा
लाप्येवमित्यनवस्थानान किंचिज्ञानीयत्यन्धं जगत्स्यात त
देतदाह परप्रकाशत्वे चानवस्थादीति ग्राहिग्रहणादन्यो
न्याश्रयचक्रकासम्भवानुभवविरोधाः विषयप्रकाशात्म
नाहि ज्ञानेनात्मानुमानरूपं ज्ञाने अहं घटं जानामीति इत्ये
वंभूतस्य विषयप्रकाशः घटोयमित्यापि हि मया वेद्यत इ
त्येतः प्रविष्टे ॥ स्यं वालस्यादनवारोपीयतः अहमि
ति घटमात्मज्ञानमित्यन्योन्याश्रयं रूपादिज्ञानानुमितेन
शब्दादिज्ञानं तद्वेणात्मानुमानेधिकानुप्रवेशकृते चक्रकं इ
नेप्रकाश एव न संभवतीत्यसंभवः न चात्मनिर्भासमाने स्व
यानलवोपि संवेद्यत इत्यनुभवविरोधः अन्यथेति अथवा प्रत्य
त्तसाधन एवेन्द्रियधियः कल्पनाविरह इति जितं जडैरिन्याघ
र्थज्ञानं च नाम बुद्धिसाधनं प्रत्येति न बुद्धिमिति श्लाघनीयप्रव
शति अप्रमत्तोपलंभस्य नार्थदृष्टिनरि विषयमतया विषयोप
लंभः किं तर्हि तदुपलंभमस्तनयामाचाप्रमाणिकामनानिर्वंध्य
नाव्यवहार्यं प्रकाशादि तदप्रसिद्धौ विषयस्याप्रसिद्धिरियं संगतं
विषयं स्यादुपलभते संवेदनमयेनेति वेमादितनमतावदयं पुरुषः
किंचिदर्थं प्रदेशेषूपलंभनिषेधं प्रतीतमात्मानवस्थानोमादिवि
निश्चयवार्त्तिकादिप्रदेशेषु ननु नकारिविनिश्चयवार्त्तिकाश्चि

जीवतो जीवनमिति एवं सूत्रार्थपर्यालोचनादेवं लभ्यते
तस्य विस्पष्टीकरणार्थं वृत्तौ व्याख्यातमित्यर्थः तदिति जी
वनव्यवहारस्य निबन्धने निमित्ते यतो ज्ञानक्रियासम्बन्धो
तो जीवत्ययमित्येवंभूतनिर्भासो य एको जानाति करोत्ययमि
ति व्यवहारः सोऽपि जानामि करोमीत्यचेतिभवन्`` तिदेहा
शं स्वदेहमिव कुर्वन् महत्ता परमार्थ एव ननु जीवनं ज्ञानक्रि
ये एवेति पूर्वमुक्तम् तथानेनात्मोपनिबन्धनभावव्यवहारे
णानिरूप्यते तस्य भेदमूलत्वात् सत्यं किं तु जीवतीति प्राण
न्यापयतीत्यर्थे ज्ञानक्रिये अन्तर्लीने यदि वा जीवनशब्देन जी
वनव्यवहार एवोच्यते जीवत्ययमिति हि व्यवहारे कृत इति
अयं जानाति करोति यतः इत्युत्तरमाहुः तथा जानाति करो
त्ययमिति व्यवहारे कृत इति पर्यनुयोगे यतो जीवतीत्याहुः प
रस्पराविनाभावात् पूर्वमुक्तं जीवनं ज्ञानक्रिये एवेति अभेदे
ऽपि वा विकल्पोपरचितस्तावदस्ति भेदो जीवतीति ह्येको वि
कल्पोपरचितस्तावत् अयं जानाति करोतीति तथा वृत्तिभे
दोपकल्पितभेदत्वान्निबन्धनता तादात्म्येऽपि युक्ता सो ग
नसत इव प्राकारयोगस्य प्रमितिनिबन्धनता यथोक्तं तद
शातद्व्यवस्थानादिति ननु ज्ञानं क्रिया चेति सूत्रे तदलं व्यपू
तो क्रिया कस्मात् सूत्रे व्याख्यायते इत्याह क्रिया चेति चः पूर्वप
तेऽस्वयतिः कास्पन्दनरूपत्वं प्राभासतीतस्य क्रियावतः प्रमा
तः स्वात्मनि प्रसिद्धा यत्प्रमात्रव्यतिरिक्तस्य च प्रमात्रन्तरस्य
दार्शनस्पार्शनस्फुटप्रत्यक्षावसेयेति निर्विवादसिद्धा तोऽत्र
ऐश्वर्यप्रसाधकहेतुत्वाभिधानप्रसंगेऽस्यैव पूर्वमुपादेया हेतो
रविवादसिद्धस्योपादानयोग्यत्वादन्यथासाध्यसमत्वानवा

ई॰
प्र॰ भि॰
५२
52

स्यादिदूषणायोगात् परप्रमातरि विश्वमिति गीयदिश्वर्यमा
ध्यं तत्र स्वात्मन इव परप्रमातृत्वमिणाः सर्वात्मगतैश्वर्यान्नमा
पकप्रमात्रपेक्षयाहमिति स्वप्रकाशत्वाभावे यथार्थसिद्धता ल
णार्थक्रियायैव सिद्धिः कर्तव्या तदनेनोत्कर्षद्वयेन वृत्तौ कि
यापूर्वं व्याख्याता तर्हि सूत्रेऽप्येवं कस्मान्नोक्तमित्याशंक्याह प
रवाग्रूपत्यादिकेतिमाहि क्रियामूलभूमौ संवेदनमेवावलंभ
ते विमर्शरूपत्वात् विमर्शस्य च संवेदनावलंबित्वात् शब्दन
रूपतास्वीकरणाद्विमर्शरूपताभिधानाय वाक्पदमुपात्तं
तथा हि ध्वतिविकप्रकाशस्य या स्वात्मनि विश्रान्तिरहमित्य
नुल्लिखितप्रतियोगिकल्पनतदारोपणात् तदपसारणादिका
सा परा पूर्णा सर्वस्य स्वरूपपरमार्थलक्षणेन पालनेन सर्वो
त्कृष्टा च वाग्रूपा वृत्तिर्विमर्शक्रिया तल्लिखितमपीदं भाग
महंभावग्रस्ततया प्रतीहरहितमासूत्रयन्ती पश्यन्ती अहमि
दमिति तमेवाहंभावादकर्षन्ती मध्यमा अहमिदं जानामि
करोमीति तथैव परं प्रति जिज्ञापयिषुः प्राणास्फुटीभूता वै
खरी श्रीवैतस्पन्दनरूपा क्रिया इति च य विमर्शरूपतैवान
गताचलामि शिखालायामीत्येवंभूतविमर्शसारैव रिश
रेन दवयवे च क्रिया अपरिस्पन्दरूपापि तिष्ठामीत्यादिका कि
याकर्तृविक्रमिकतापरामर्शपरमार्थैव । तत एव सानदन।
लाशिलादिगतचलनस्थानादिक्रियातो विलक्षणाकाज
दृगतापितक्रियानदस्य स्वात्मनिष्ठतानुपपन्नेर्यत्निष्ठान।
न्यमात्रमं विनिष्ठेव ज्ञानशक्तिरूपमले अहमित्यात्मनिरु
दंभावस्यापि दलनीयात्मनो विश्रान्तत्वादिति सर्वा क्रिया वि
मर्शरूपेति वृत्तौ चायमर्थः पूर्वावस्थासम्भवस्त ॥

चकास्मिप्रत्ययप्रयोगेणस्वीकृतष्टीकाकारेणव्याख्यातः
सोयमस्यक्रमोव्याख्यातः यतएवज्ञानस्यचक्रियापुच्छभू
ताज्ञानेनप्रमातृस्पृष्टस्वभूतंसंवेद्यभेदाकल्पितभेदेततएव
स्वभावहेतुरयंवस्तुतोनकार्यहेतुः चितत्स्यह्येतस्यसर्वा
शामात्ररूपंहिव्यापारात्मकंस्पन्दनेस्वभावहेतुश्चसर्वोमोह
वधारोपितापारमार्थिकरूपान्तरपराकरणमात्रपर्यवसि
तइतिव्यवहारसाधकएवाभिधीयते नत्वप्रसिद्धप्रसाधन
रूपइतिवास्तवंस्वप्रकाशत्वंज्ञानस्यप्रमातृस्तदैश्वर्यस्यचमो
लिकंनविघटतइत्ययंग्रन्थकाराशयः ननुक्रिययायदि
धर्मीविकीर्षितःपरःप्रमातानुमीयते हेतुभागश्चज्ञानामा
नदावेद्यरूपत्वेनप्रमातृज्ञानस्यवेदनापरामृष्टत्वेनत्वहंता
प्रमातृकिंत्याशंक्याह प्रमातृतावेति प्रमातृतासंविद्रूपता
यथाचैत्रःप्रमाताभेयःप्रमातेतिव्यवहारःसाचयादृशीस्वा
त्मनिप्रकाशिता अहमित्यनन्यापेक्षप्रकाशजीवितोचित
विमर्शा ततएवेदंताविमर्शसहिष्णुत्वादृष्टेर्वानुमानेना
नुमातव्यम् युक्तम् नह्येत्यनव्याप्तिरस्यश्चानुमीयते स्वप्र
काशरूपेणैवव्याप्तिः ननुयंचैत्रःप्रमाताइदमस्यज्ञानं
अयमहंप्रमाताममेदंज्ञानमितिवेदनाप्रतिभासोविकल्पे
तावद्दृष्टोविकल्परूपंव्याप्तिविकल्पमूलंचानुमानंतत्कथं
नतज्ज्ञानयोर्वेदनयाप्रतिभासइत्याशंक्याह नहिविकल्प
इतिस्वयंयत्स्वरूपपरिकल्पितोयःस्वभावःप्रमातुरहमि
ति अनवच्छिन्नप्रकाशस्वातन्त्र्यात्माज्ञानस्यचवेद्योन्यः
ल्पेनावच्छिन्नप्रकाशस्वातन्त्र्यलक्षणःस्वयमस्मान्नैवविक
लेपप्रकाशनेपितच्छरीरप्राणाद्युपाधिसंवृतएवप्रमातृर्नी

ई॰
प्र॰ वि॰
५३

लादिप्रमेयाकारप्रच्छन्न एव च ज्ञानस्य स्वभावो भाति न स्वा
त्मभात्वेतानवेद्यतामापद्यत इति संगतिः नन्वेवं तर्हि प्रमा
त्रतानुमीयते ज्ञानं वानुमीयत इति कथं यथा किलानयोः प्रा
तिस्विकं वपुस्तदनुमानविकल्पेन भात्येव यच्च भाति तत्प्रस्तुत
तदावरणारूपं शरीरादिनीलादिज्ञानवत् यत्किंचिदनुमानेन कृ
त्यं प्रमातादिनापि सिद्धत्वान्न च तयानुमितत्वं संवेद्यते अपि च प्र
वेषां प्रमातॄणामेकस्य ज्ञानाक्रियायोगादनुमीयत इति प्रकृत।
मिद तथाक्रियाविशेषाणां भेदाद्धर्मिणो प्रमातारो बहव इति
तन्निष्ठमेकत्वमपि अभिधेयेति कथमेकैकस्य सिद्धिरिति शंका
पराकर्तुमाह तथापि एवं वेत्ति न शरीरादिप्रमातृरूपमनुमी
यते नापि ज्ञानरूपं नीलादि अपि तु यादृशो वा प्रमाता ज्ञानस्य च स्व
भावः स्वात्मघननाह मितिस्वप्रकाशनया विस्पष्टलक्षणाविष
एव विषयीक्रियतेनुमानेन इदंताग्राहिणापि न विदंताहन्तयोः
पारतंत्र्यस्वातंत्र्यरूपयोर्विरोधात् कथमेतदित्याह अहंतेति अह
मित्यव्ययमव्यतिरिक्ते प्रकाशे वर्तते तत्स्वभावो हमि।
ति विमर्शस्वरूपमहंता स एव प्रकाशस्य स्वभावो नि
र्मलत्वात्स प्रकाशाद्भेदकं नेन यद्यवधानं तेन इदं संवे
दनमित्यनुमानसंवेदने [illegible] रूप्यते। यतोऽस्य स्वयं करोति
जानाति च ततः संवेदनस्य करोमि जानाम्यहमितेन
रूपविमर्शोचितमेतस्य सर्वमहं जानामि मत्प्रकाश।
विश्रान्तं मत्प्रकाशविमर्शमात्रमयमिति पर्यन्तेप्यन
माताहं प्रकाशविमर्शमात्रमयमिति पर्यन्तमयत्वेन भा
नीत्येवे पार्यन्तिकं यत्प्रतिष्ठितं रूपं तत्प्रकाशमेव प्रका
नानंतरमवरूपं भावित्वेनाहंताविश्रान्तं वेद्यं॥

ष्ठितं भवति ननु मध्ये यत्संवेदनं सेदन्तया संवेद्यं तत्स्य
पादेति किं अहन्ताविश्रान्तिर्न विरुद्धं नहि मध्ये नीलेपी
तत्तायां विश्राम्यतीत्युचितमेतत्परिहरति स्वात्मनोपीति
एतदेव स्वातंत्र्यं यदतिदुर्घटकारित्वं दुर्घटं च तन्नियमिश
क्लिकृतादेव मायादशायां विरोधात् स्वातंत्र्यपारतंत्र्ये चा॰
ति विरुद्धे अप्यन्योन्यमतिरोधयती अप्यनुत्तरस्वातंत्र्यात्पर
मेश्वरो योजयतीश्वर आत्मेत्यादिविकल्पसृष्टौ तथाहि
तत्रेदन्तांशयोगाद्ध्यात्मवत्पूज्यत्वोपदेशपनाद्युपपत्तिरना
च्छादिताहन्तांशयोगाश्च पारमार्थिकतद्रूपप्रमितिरिति
वक्ष्यते स्वातंत्र्यमुक्तामात्मानं स्वातंत्र्याद्द्वयात्मनः प्रभु॰
रीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेदिति एवं चेति वक्ष्य
माणयुक्त्याश्च स्वातंत्र्यपारतंत्र्यसंघटनोपपत्तिलक्षणा
भ्याधारपरशरीरे ज्ञाने प्रमातृरूपं वानुमीयमाने प्रारभ
इदन्ताविषयीकृतं यद्यपि तथापि पर्यन्ते स्वप्रकाशमेव
सिद्धं भवति न तु साध्यमिति संभाव्यते यतश्चादिसिद्धं प्र
माणान्तरैरसाध्यं क्रियया च सह व्याप्तिग्रहणकाले अ॰
नुमानकालात्पूर्वं सिद्धं चैतन्यस्वभावम् यदनुसन्धानं नी
लादिना प्रतिष्ठात्मकं अहमिति रूपं तदेव प्राधान्येन रूप
यस्य प्रमातृस्तत्स्वभावं तत् एतच्च हेतोऽसिद्ध एव न तु सा॰
ध्य इत्यनेन दर्शितम् सिध्यतीत्यपि हेतोः स्वप्रकाशतांश
प्राधान्यायोक्तं अनुमाने तत्र विषुवत्भान्यायेन मध्ये प॰
मिदन्ताभासयति मूले व्याप्तिग्रहणावसरे पर्यन्ते च अ
नुमितमति पति प्रतिष्ठाकाले अहमित्यत्रैव विश्रान्त
नायथ्याहि नीलाद्यपि प्रमेयं प्रमातर्येव विश्राम्यति त

यानुमानप्रमेयमपीति तत्रासाविदन्तांशोनुमातृगतताया
महन्तायामेवलीनः धर्मिभेदोपिइदन्तारूपत्वात्संवित्ता
त्रएवविश्राम्यति अहन्ताभागस्तुनाहन्तान्तराद्भिद्यते संवे
दनस्यदेशकालाभ्यांवेद्यरूपतयासंवेदनएवनिमग्नाभ्यां
भेत्तुमशक्यत्वात्संवेदनस्यचसंवेदनान्तराद्रूपभेदेसत्यसं
वेदनताप्रसंगात् नीलस्यापिनीलान्तरान्नीलाभासेनन भे
दोनीलाभासस्यत्रैकाल्यत्रैलोक्ययोरेकत्वात्तत्राभासान्तरे
णदेशकालादिनाभेदः निराभासेतुसंवेदनेनाभासान्तर
व्यामिश्रणेमिश्रीकायत्वेसंविदन्तरापेक्षायांसंवेद्यत्वसंवेद
नत्वायोगात् संवेद्यत्वेपिसंविदिविश्रान्तत्वमेवेत्यभिन्नमेवसं
वित्तत्वं परमार्थतःसिध्यति अयमस्याप्यनुमातरेवमेव प्र
मादपिहिअनग्निव्यावृत्तिमात्रेसिध्यत्यारमाष्ठिकपर्वतका
न्तारमहानसप्रभृतिधर्मिभेदवशाद्भिद्यतांनाम इदन्तय
मिणोपिशरीरादेः सतोनकिंचित्पारमार्थिकंवपुरस्ति
संवेदनमात्रविश्रान्तत्वात् केवलंस्वशक्त्यैवतत्संवेदनं
विचित्रवेद्यावभासमुल्लासयदनुमानादिकल्पनामपिनास
त्वाद्दर्शयति अपरस्तुविदेवेतिमध्यवर्तीभवन्नपिअ
यमनुमानव्यवहारोनाभेदंबाधते सर्वोस्त्वयंप्रमाणकृ
तोभेदव्यवहारः परमार्थसंवेदनएवविश्राम्यतियथाच
दिक्कालाकाशसामान्यादिनैयायिकैस्तल्लिंगानांपूर्वा
परचिरक्षिप्रशब्दाभिधानप्रत्ययाभेदादिति ··
नामविशेषादेकमितिसाधितेनतथात्मलिंगानांज्ञान
क्रियादीनामप्यविशेषात्किंनैकं व्यवस्थाचदिगादि
घ्वपिदृष्टा । औपाधिकत्वात्त्वात्मन्यपिनसमम ॥

मर्थ्येति सिद्धमीश्वर एक एवेति सौगतानामप्यनुमितमपो
ह्यरूपमवस्तु पूर्वदृष्टस्वलक्षणारूपताध्यवसायविश्रान्तमेवा
र्थक्रियार्थिनामर्थनीयं प्रवर्तकं च भवति तेषां वेतत्स्वलक्ष
णात्मकनिरंशवस्तुवादिनां समर्थयितुमशक्यं गिरिवा
र्तिनो दृष्टत्वादनध्यवसेयत्वान्महानसवर्तिनस्तु ततोऽन्यत्वा
त् अस्माकं तु वह्न्याभास एव वस्तु वैकश्च सर्वत्रेति न दोषः
तद्धस्मकृतेऽप्यनुमितमरूपमिति यदाभस्वलक्षणांशस्वतन्त्रे
तद्रूपाध्यवसायेन च परः प्रमातानुमितो भवति व्यवहारसा
धनेषु च प्रमाणेषु मौलिकप्रमाणसिद्धमेव रूपं प्रतपति
तदिहापि मौलिकं स्वकारणत्वमेव विजृम्भते परस्येकोऽपि
पादनादानुमातृरूपप्रमातृवृत्ति विकल्पानि प्रमाणान्तराणि
परमार्थत एकरूपाणीत्युक्तं विहृतौ च प्रमातृज्ञानत्वयो
एकमप्येकतराभिधाने वस्तुत एकरूपतां प्रतिपादयितु
म् ज्ञानमिति हि ज्ञातृतैवोक्तापरत्रानुमीयमानाज्ज्ञातृता
प्रमातृरूपत्वमिति यावत् अथवा एवं वेति वाक्येन प्रमातृ
दृष्टान्तेन ज्ञानस्यैव तद्रूपमुक्तमिति हृदयस्थैवोपक्रान्तस्या
भिधानं यदि मुख्येन च तदेव रूपं निरूपयितुं ननु यथात्मा
ईश्वरः सर्वः सर्वज्ञो न कस्मात् सर्व इति यदि प्रमातृभेदा
शयेनोक्तिस्तदसत् प्रमातृभेदस्यापारमार्थिकत्वात्
केवलं स्वातंत्र्यशक्त्यैव तद्भेदावभासम् एकस्तु प्रमाताशि
वादिस्थावरान्तः स च सर्वज्ञ एवेति एतदाह सर्वप्रमातृ
णामिति वस्तुतः संविदभेदात् तदुक्तं श्रीपरमेष्ठिपा
दैः शिवदृष्टौ घटो मदात्मना वेत्ति वेद्म्यहं च घटात्मना
सदाशिवात्मना वेद्मि स वा वेत्ति मदात्मनेत्यका नाना

३.
प्र॰ वि॰
५५
55

भावैः स्वमात्मानंजानतात्मस्वयंशिवइतिततएवादिसिद्धा
तासमर्थनावसरे यदुक्तंशास्त्रावतारणकाले नाहमेवंभूतेत्या
द्यपिप्रमात्रन्तरसंवेदनात्मनावक्तेव तत्कालानुभवितेतितन्
दिदानीमयत्नघटितमिति यत्तत्रसमावेशसमर्थितार्थमु
क्तंसर्वएवहिसर्वज्ञमनःसंकल्पनावशात्सर्वभावग्रहणता
योग्यत्वाद्धाक्रमस्थितेः प्रत्यक्षाद्युपायैर्वानिरुपायतया
पिवेतितन्मायापदेपिइहतुपरमार्थविचारेशिवैकात्मकत्वमे
वेतितदुपेक्षितंगुरूणांसंक्षेपेणवस्त्वभिधानेनोक्तिवैचित्र्य
पोषणमात्रफलमपितच्छिष्यादिविशेषंतीव्रशक्तिपातंप्रा
रब्धप्रभेदीप्रशमनमोहावरणमनुपयोगिसर्वएवोपदेशप्र
तितदपेविस्तरमनुग्रहीतुमितिदर्शयति एतावतैवेति ई
श्वरस्वप्रदर्शनेनतद्व्यवहारसिद्धिर्निबन्धनंप्रमाणंततोयाप्र
तिपत्तिरीश्वरताविमर्शरूपाप्रमात्मिकातस्मादाद्यपरा
विकल्पैर्बाधकाभासैरुन्मूलयितुमशक्यैवंततोहेतो
रीश्वरप्रत्यभिज्ञाकृतोभ्युदयोजीवन्मुक्तिविभूतिला
भलक्षणः श्रोतॄणांभवतीतिग्रन्थकारस्यतत्प्रत्यभिज्ञो
पपादनात्मकमभीष्टंसंपन्नमेव नन्वेवंसमासेशास्त्रमिमु
त्तरग्रन्थेनकिमित्याशंक्याह श्रुतिमात्रेतियेमन्दशक्तिपा
तास्तेषांसातिशयेप्रत्यक्षेमायाकृताद्विविधःस्वात्मसंको
चवेद्यभेदस्फुरत्तारूपकृतावभासलक्षणोमलस्तत्रएवप्रति
पदमसावुन्मूलनीयः अन्यथाहियएवांशःशृङ्गाग्रारि
कयानन्निर्मूलितः सएवस्वयंवापरप्रबोधनयावाप्रबु
ध्यत्रूपयेदैवस्वगतानिस्वयमस्य । यथोक्तंश्रीभट्टा
नारायणेन । नमस्तेभवसंभ्रान्तभ्रान्तिमुद्राम्यभिः ॥

नतइति तस्येति कर्मणि कर्तरि च श्लेषेण षष्ठी यः स्वपुर
योरहंमात्रप्रत्ययत तयानिर्भासनयोग्येन एवसमाया
शक्तितिरोहितैर्हि विमन्यते उक्तः रूपविरुद्धेन रूपेणाभिम
न्यते स एव चेश्वरो विप्रतिपद्यते तस्येव सर्वत्र कर्तृत्वादुभ
यत्र मायाशक्तिकृतमावरणावभासनं हेतुः यच्छिवदृ
ष्टिः वादित्वप्रतिवादित्वे कस्माच्चेन स्यतां स्थितेरिति एवमि
तिवक्ष्यमाणपूर्वपक्षरूपतयाउपाक्षुसंक्षेपेणार्थमादौ
दर्श्यते गम्यते टंकृते वार्थो येनेत्युपोद्घात इति शिवम्॥
श्रीन्निगुप्तकुलोत्पन्नशरीरस्याखंगतः ईश्वरप्रत्यभिज्ञाया
मुपोद्घातं व्यपादर्शयत्॥ इति श्रीमहामाहेश्वरश्री
मदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृ
तिविमर्शिन्यामुपोद्घातविमर्शः प्रथमः १॥ ॐ न
मः शिवाय॥ ॐ आनन्दममृतपूर्णां सामनसे परपदे परं
सत्यं घटितानन्तरहस्ततमनिरूढिभाजं शिवं वन्दे॥ आ
त्मन एव सदा वेद्ये विप्रतिपन्नास्त एव कथं तस्येश्वर्यमुप
गच्छेयुरिति। त एवेह मूलविपक्षा नत्र लोकायतिकाः
स्वपक्षस्थापनाविहीनाः परपक्षमपि कथं दूषयेयुः प्रमा
णादिप्रक्रियामर्यादानुप्रवेशेन तद्दूषणात् तदनुप्रवेशे
तु चार्वाकताहानिरिति सौगता एवेह पूर्वपक्षवादिनाय॰
ह्यात्मानमुपयंत्यनेकमनीश्वरं चैकं वाच्छमेश्वर्यंतेताव॰
नात्यन्तायेदहंस्फिटिताः असाधारणेन धर्मेण धर्मि॰
णांगीकरणे नंगीकृतधर्माभ्युपगमनादिभवदाः न तस
णांगीकरणे नंगीकृतधर्माभ्युपगमनादि ननु स्वलक्षणा॰
वेयानुपगमे इति सौगतीयमेव पूर्वपक्षं ननु स्वलक्षणा
भासमित्यादिना तेन कर्तापि कल्पित इत्यनेन स्वाकेकाद

ई· शाकेनाह। तथा च वक्ष्यति तद्दर्शनापेक्षयैवायमाक्षेपइ
प्र·भि· ति तत्र श्लोकद्वयेन प्रत्यक्षात्मवादिदृष्ट्यानुपलब्ध्या निरा
क्रियते अनुमेयात्मवादी तु स्वस्यत्नसम्भानादेवस्यासि
५९ द्धत्वाद्वत्ताद्वयेण ज्ञानादीनां गुणानामसिद्धिरित्यपि
56 वदन्नेकेनतीयतात्मनिषेधमिति निराकृतं ज्ञानक्रियासंब
न्धलक्षणमैश्वर्यं व्यवहारसाधनं द्वैतं निराकर्तुं ज्ञानस्वरू
पं परमते श्लोकद्वयेनानुपपन्नमावेद्यते क्रियासंबन्धोत
साधकाभावाद्बाधकयोगाच्च न क्वचिदुपपद्यते तेन मात्मन
पैश्वर्यमिति त्रयेणेति संगतितात्पर्यं आत्मन इत्यादिनाथ
मिणं द्वैतं व्यवहार्यत्वेन साध्यं च ब्रुवता पदत्रयेण सिद्धान्ति
मते पूर्वपक्षवादी स्वमतं सार्धश्लोकाक्रमे संक्षिप्य दर्शयति
तत्र च स्वपक्षस्य विशेषं घोतयन्नुपपन्नतांधनस्सिद्धान्ति
मतस्य दूष्यमाणत्वं सूचयति सिद्धान्ती खल्वनुपलब्धेरसि
द्धतां ब्रूयादित्याशंक्याय मर्धश्लोके सूतेतस्यार्थं संक्षेपणा
ह अहंप्रत्ययेनापीत्यादिना अहादिशब्देनेन्द्रियप्राणज्ञानादि
संतानस्य संगतिः इत्याहेति एतदलश्लोकद्वयेनाहेत्यर्थः
कथमाक्षिपन आक्षेपेणालक्षितावचनक्रियेयमिति यावत
अनेन ननु शब्दस्याक्षेपद्योतकता व्याख्यातः आक्षेपेण च द
वैपक्षी युक्तिविरुद्धं मन्यत `` क्रान्तद्वयोत्र विप्रतिपन्नोय।
तेन स्वाभिनिवेशान्मोमन्यागीकृतपरोपकारप्रावरणमसि
द्धान्तिना निर्वेद्यत इति सवयनन्तसमंशयोदर्शापूर्विकयैवेद
ब्धाद्यते इति दर्शयति स्वमात्मात्मीयमेवलक्षणस्येति
स्वरूपेणानुपाधिभ्यावदेशकालाभ्यां यसंवृत्यैवसंकुचित
समानभिन्नाधाराकार्यैर्नतद्व्यक्तकथंचन भेदाभावरूपभेदाः
नानैकस्मिन्नयोगतः। तद्रूपं सर्वतोभिन्नमिति प्रति

पटिकाव्यकृतिः कल्पनाद्यपिसामान्येनैवहृत्तिनइतिसमा
मर्थ्योऽस्यनिर्विकल्पकज्ञानेकल्लक्षणीयमुक्तं तदासतेप्र॰
तिभासतेयस्मिन्सतितस्यावभासच्छायानुरूपआकारोयस्मि
ज्ञानेतदेकम् जातावेकवचनम् रागयभिप्रायेणावेकश
व्दः तेनस्वलक्षणप्रतिभासानिनिराकारवादिमते स्वलक्ष
णाकाराणिसाकारवादिमते ज्ञानानीत्येकोयमविकल्प
काणिः एकशब्देनवाग्रविकल्पकज्ञानस्यविषयभेद
कृतंभेदंमुख्याविकल्पवत्स्वरूपनिष्ठोवान्तरपरसुन्यापर॰
कोभेदोनास्तीत्युक्तंतत्रैवहिविषयेस्मृतिरूपोविकल्पो
न्यथा तत्रैवज्ञानरूपस्यात्यथेत्यध्यवसायविषयाभेदेपिस्वरू
पगतमेवविकल्पस्यवैचित्र्यं अनुभवस्तुनीलेनकश्चित्र
कारान्तरेणअतेतत्प्रतिभासत्वात्तदाकारनाहा एकशा॰
व्दोवाग्रन्यथावीपकें किंचिदितियावत् मध्यमपदलतो
काकृतास्त्रेयोजितः परमित्यन्यत् अनुभावोनरकाल॰
भाविचतदुपजीविनान्सर्वविकल्पानामभिलप्यत्व आभि
मुख्येनविषयविषयिपरवशानात्यागेनबोधस्वातंत्र्येशब्द
नवविषयस्यतादात्म्यापादनेनव्यक्ततयाप्रमातृसाकारप
यन्ततयाउच्यतेपरामृश्यते येनसोभिलापः अंतरशब्दल
क्षणः संलप्तः यदाकुर्भत्वहरिपादाःसोयमित्यभिसंबन्धा
रूपतीकीकृतंयदा शब्दस्यार्थेनतंशब्दमभिजल्पप्रवक्ष॰
नेइति तेनसहवर्ततेइति अनेनसोयमितिसंबन्धात्मकसं
केतव्युत्पत्तिकालव्यवहारकालानुगामित्वंविषयस्यवदता
सामान्यविषयत्वंदर्शितं वस्तुथावेचावान्तरजातिभेदकृते
सामान्यविषयत्वंदर्शितं स्मृतिःसोयमित्यनवेशप्र॰
प्रक्तिःसूचिता सद्भूत्यनुसन्धानेस्मृतिः

टी॰
प्र॰ मि॰
५८

57

त्यभिलाप इवायमित्यनुयोगेनत्वेत्तास्पवाचमित्यनुयोगे
व्यवच्छेद इत्यादयो विकल्पभेदा अभिलापभेदस्तलापव
स्तुत्वेत्तादिस्वावान्तरजातिभेदमूलायोगेपि विकल्पल
क्षणमहासामान्ययोग इत्यपि साभिलापशब्देन सूचितम्
स्तीयश्चैषपक्षो विवृतिकृता स्फुटीकृतः अपिशब्दो भिन्न
क्रमः इदमपि तत न नियमस्य कस्यचित् स्वरूपशब्दवाच्यस्य परे
रूपगतस्य संबन्धित्वेन युक्तं तस्य नियमस्यात्र ज्ञानरूपे भास
माने सति अत्ररूपे आधारमयावपरेण स्वप्रकाशताभ्युप
गतप्रकाशभावयोग्यस्याप्रकाशमानात् तस्यैव ज्ञान
रूपस्य अज्ञानमयाधारेनवभासात् स्वतंत्रतयैव तज्ज्ञानरू
पं भाति न तत्क्वचिन्नियेआश्रितं सदित्यर्थः नन्वहं घटं जाना
मीति घटवत्तज्ज्ञानवत्तद्धर्मी आत्माहमिति भात्येवेत्यनुपल
म्भोसिद्धः उच्यते एष तावद्विकल्पो नावरूपं विषयतयाव
माविष्कुरुते भवतु वा प्रमाणं तथाप्यत्र कृशादिसामाना
धिकरण्यं वेद्भाति कृशोऽहं जानामीति तच्छरीरमेवेत्थं ज्ञाने
नसहैकसामग्र्यधीनतयाध्यवसीयमानत्वेन प्रतिभासते
अथापि शरीरातिरिक्तं तदपि ज्ञानसंतानमात्रमत्रवनेष्टव्य
इतिपक्षेप्यपिशब्दार्थः टीकाकारो विकल्पकमादौ व्याख्या
तमागृह्य उचितविकल्पजननान्नीलादिरूपमिति परकीयम
कल्पकं तदभावान्न प्रमाणं न भवति नीलांशे प्रमाणमवि
लाद्यतिरेकिणि गृहीतेपि तदनुचितविकल्पसंपा
दनात्तत्प्रमाणं स्थिरत्वाद्यंशे इति द्विपरो मन्यते अ
हणां कथाकेवविवृतिगानेयदविकल्पकं पठितम् ॥

तथाविधरूपं निषेध्यत्वेन पूर्वविकल्पे व्याख्येयः विकल्पक-
तिकर्तृप्रत्ययेन विकल्पज्ञानस्यैव स्वातंत्र्येण कर्तृतारोपणा
द्विकल्पकत्वमिति वदन्विकल्पोऽव्यापकोऽन्यः प्रमातास्तीति
संभावनामपि परस्य परास्यति सकलं कालं तदविनाभावात्कालो
पलक्षितं च देशाद्यधर्मान्तरं च यदुक्छति ततो न व्यावर्तते तादृश
यदपोहरूपं ज्ञानाकारमात्रमनन्तर्वेद्यरूपं वा आरोपितनील
रूपमभिमननमात्रोपपादितशरीरं वा तत एव निःस्वरूपेण
वस्तुत्वायोगे क्रमाक्रमयोगे देशसंकोचाभावाद्व्यापकत्वेन का
लसंकोचाभावान्नित्यत्वेन व्याप्तृत्वयोगकृताश्च धर्मसंकोचवै
कल्याद्यज्ञानतयापि तेनाध्यवसीयमानं सामान्यं तदेव स्वल-
क्षणपरामर्शवन्त्यत्वात्तन्मात्रेतत्प्रतिभासते ग्राह्यत्वेनय-
स्मिंस्तद्विकल्पकमिति विषयो विकल्पः शब्दसंबन्धिनं व्यव
हारं शब्दाभिलप्यमानतां सहते साक्षिज्ञानस्य विकल्पात्म
नोऽपि स्वात्मनि स्वलक्षणस्वभावे स्वसंवेदनग्राह्ये शब्द्यमान-
त्वायोगात् यदाह सुखादीनां स्वसंवेदनमविकल्पकमशक्य
समर्थयोज्यात्मा सुखादीनामनन्यभागिति अपि तु विषयस्य
वतस्यापि न स्वलक्षणस्य देशकालधर्मसंकुचितेन तत्र संकेत
स्य कर्तुमशक्यत्वाद्व्यवहारकालपर्यन्तमसंभवेनानुपयो-
गाच्च तन्नीलव्यक्त्यात्मायाश्च नीलव्याप्तेरपोहरूपायायाव
विकल्पनसहिष्णुत्वेन संकेतकरणयोग्यायाया व्यवहारकाला
नुगामिनाश्च साधुक्ता तत्कालिकमिति तस्मिन्नेव कोऽभवेन
कालान्तरमनुवर्तते अतस्संकेतव्युत्पत्तेर्यः कालो दृष्टो विक
ल्पनं शब्दसंकेतनमित्येवंरूपस्तं न स्पृशति तमेव यो न स्पृश-
ति स व्यवहारकालं स्पृशतीति कासम्भावना न तदेवमनुपप

ई. प्र. वि. ५८

58

यमानसंकेतंवचसोक्तंगम्यमानत्वेनानुपयुज्यमानसंकेतंउ।
उपरिस्फुटमितिदेशानियतंव्यावृत्तिनियतंचेतिदेशान्तरथ
मोन्तरानुगमनायोग्यत्वादप्यनुपयुज्यसंकेतंघटादिरूकस्वलक्ष
णंतदाभासे तदाकारत्वेनतदेकसामग्र्यधीनतयाजन्यत्वेन
तन्निर्भासित्वेनवातदाभास्यतेसाक्षात्क्रियतेयेनततथा स्व
लक्षणविषयमित्येवस्पष्टं कस्मान्नोक्तमित्याशंक्याह विक
ल्पेपीति तेनापिस्वलक्षणमध्यवसीयतेप्रवृत्तिप्राप्त्यादिव्यव
हारात अनुभवरूपत्वेसोस्वलक्षणोनभवति योहिभवत्येव
तत्स्वलक्षणमनुकरोत्यननुकुर्वन्नेवचभवति अर्थस्यसामर्थ्ये
नसमुद्भवादितिन्यायेननिराकारतायां तयानुभवमात्रेणाज्ञा
नस्यसदृशात्मनः भाव्यत्वेनात्मनायेन प्रतिकर्मविभज्यते ।
इतिनीत्यासाकारतायामसौबोधोनुभवतीत्युच्यते तथाच
विनिश्चये योज्ञानप्रतिभाससमात्मनोन्वयव्यतिरेकावनु।
कारयतीत्यनुभवस्यानुकर्तृत्वमुक्तम् नचैवंविकल्पः अ
तएवेति अनुभवरूपत्वेनयदर्थसामर्थ्योद्भवत्वमवभासिमम्।
ततएवस्फुटोदेशकालाकारनियतोग्राह्योभाति नत्वेवंज्ञानमि
त्युकेनीलपीतादिज्ञानभेदोनकश्चिदितिबोधरूपग्राभेवाद्यम्
कोभवति सत्यरूपत्वादित्याशंकाशमयति तस्येति वरूपेति
व्याचष्टे विकल्पस्यापीति ततविषयभेदेनेति तस्यनिर्विषयता
दृष्ट्वैवसविषयाभेदेपिस्मरणोत्प्रेक्षादीनांस्वरूपेणवैचि।
ग्रादित्याशयः तथाचेतिपातंजलमतंसंवादकत्वेनोपन्यस्यति
विकल्पादिति विकल्पविशेषादितिभावः भेदस्यभेदस्याभेदेपि
भेदस्याकल्पनामात्रविकल्पइत्युक्ता स्मरतिस्तत्पूर्वानुभूताव
भासरूपानुवृत्तिरित्याहि भाव्यं ग्राह्यतानावपाती ॥

वस्तुस्वरूपो विकल्पः अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृति
रिति नन्वेवं भवतान्तर्द्विविकल्पो न वस्मृतेः कथमुक्तेत्या
शंक्याह वाचकेति वाचकेन सामान्यात्मनान्तरेण शब्द
नेन ततस्वलक्षणरूपेण संकेतयितुमशक्येन संस्पर्शः
शबलीकरणेनैकज्ञानावेशस्तद्योग्यार्थानुगामित्वेना
वस्तुरूपोप्यर्थत्वेनाध्यवसीयमानस्तस्यार्थप्रतिभासश्च
तदेव लक्षणं विकल्पस्य शब्दज्ञानानुपातीति तु विकल्प
विशेषस्य कल्पनापरपर्यायस्य लक्षणमित्यभिप्रायविशेषः
प्रमोषेति लक्ष्यनिर्देशात्पूर्वमित्यर्थः ननु यद्यविकल्पान्
भवयोर्भेदस्तर्हि द्वयस्यापि ज्ञानत्वमेकं रूपं कुतश्च्याह इ
भयमपि एवमित्यनेन प्रकारेण बोधरूपमित्येतदस्त्वये
सिद्धान्तिनामदीयपक्षमनुभाषमाणेन वक्ष्यते एकस्वभा
सैवेत्यत्र तत्तस्मादुभयमपि ज्ञानमिति पदयोजना एतदु
क्तं भवति अवान्तरभेदेप्यनयोः स्वस्यैव प्रकाशः स्वस्य प्र
काशएव इति यद्बोधलक्षणं सिद्धान्तिनोप्यभिमतं तद
स्त्येवेति द्वयोरपि ज्ञानत्वमुक्तं तदेव तस्योन्माभविष्यती
ति आह तस्येति उभयं निर्विकल्पकं स्वविषयमात्रमि··
··· यस्यानत्वपाधीति प्रतिक्षणं विभिन्नलक्षण इति
तदप्यस्थिरं तथास इति अयमित्याद्यभिलापभेदान्नील
पीतादिविषयं भिन्नं एकस्मिन्नीलाध्यवसाय्यपि प्रतिक्ष
णभेदाद्भिन्नमित्युभयथापि पक्षे संमतं नित्यादियमस्योगि
त्वमात्मलक्षणं नास्ति द्वितीयस्येवेति उभयस्यापि भिन्नभि
न स्वभावो बोधो भवेदित्याशयेन तृतीयस्येति वक्तव्ये द्विती
यस्येत्युक्ते बोधात्मिविकल्पेति वृत्तिं व्याख्यातं ज्ञानैकजाती।

ई.
प्र. मि.
५९
59

यतयावाविकल्पाविकल्पसंचयपकोशाशिरित्यभिप्रेत्यद्वि
तीयस्येति ज्ञानविनिज्ञानातिरिक्तस्य स्वानुभावेत्यनेनद्व·
यतसंभावनमाह तस्येत्यात्मनोनुपलब्धेः तस्येतिवाउ
भयस्यग्रन्यसंबन्धितयानुपलब्धिरितिवृत्तियोजनाज्ञेय
रूपइति ननुप्रमाणविषयतोपनतज्ञानरूपोर्थः कश्चि
दित्यग्रतामर्थंज्ञेयशब्दस्य ननुनैकरूपवादीज्ञेयशब्दो
यज्ञानसंतानस्यतदुत्वाभावात् अतएवोक्तंवृत्तौकश्चिदि
ति तदेवाचटीकायांविपर्ययप्रदर्शनद्वारेणव्याख्यातम्
स्येवत्वंस्प्रतीतिरपीतिविधिद्वारेणास्यानुपलब्धिः सूचि
ता सांवकाएठनवृत्तौव्याख्यातातद्वारेणानयाः सूत्रार्थो वि
ध्यात्मासूचितः सटीकायांसकोटनव्याख्यातइति एवंतत्र
नत्रसत्रवृत्तिटीकासवधातव्यं ननुभवतायदिव्यतिरिक्तो
नावधार्यतेतावताघटादिशिकानुपलब्धिर्नाभवेत्सार्थविकेग
मयेत यदाह तस्मादयमात्मोपलंभनिवृत्तिमेवप्रमाणाय·
मयंप्रतिक्षिपतिभावविप्रकृष्टेष्वपीति नचैतेनमंत्येवत्वा
शंक्यापलोकेरितिवृत्तावुक्तम् तत्सर्वप्रमातृभिरित्यनेन·
व्याख्याय तत्रहेतुमाह सजातीयैरिति तत्रापिहेतुः सर्वव्य
वहारेति अन्यथाहिनीलमपिकस्यचिदनीलतयाभातीय
पिभवेत ततश्चतादात्म्याभावव्यवहारोपिनसिध्येदित्या·
च्छिन्नैवभावाभावव्यवस्थाइत्याशयः नतूक्तंप्रत्यक्षनिवृ
त्तिरेवानुपलब्धिरभावसाधनीसकलकारणाकस्यास्यार्थ
मतायाभावसंभवार्थंतत्रावीतदर्शनस्यात्मप्रत्यक्षनिवृत्तिं
प्रमाणायतनत्वदुःखगोचरप्रतिषेधोयुक्तइति नचास्येतिस्फु
नसचितोर्थः स्पष्टीकृतः पश्चोक्तलक्षणाइति देशकाला

कारसंकोचासहिष्णुरादिसिद्धत्वानुपयुक्तप्रमाणव्यापारः
स्वतंत्रत्वात्कर्तृत्वात्परमार्थ इत्यर्थः ननु इह प्रत्ययशब्दे।
साभिलापग्रहणंविशेषणंहेतौकिमर्थमित्याह साभि
लापग्रहणंविशेषणंहेतौकिमर्थमित्याह साभिलापे
तिनीलानुभवोयमित्यत्रनिर्विकल्पेपि नीलशब्दोविषय
स्वरूपमवधारयितुंयच्चोपात्तस्तथायाप्यहंशब्द इति क
स्थितंभावेनसमस्तमेवसाधयिनीतिपदेनप्रत्यायितस्तस्यैवा
र्थोहेतौसाभिलापपदेनव्याख्यातः सिद्धान्तिनिरूप्यमाण
स्यवाच्यप्रसाधकस्यदौर्बल्यनिवेदनेनपूर्ववदितिणस्वपते
बलवत्त्वमाविष्कृतम् अवश्यमितितच्छीलेतिप्रत्ययभागेन
ताच्छील्यंनिमित्तानपेक्षित्वपर्यवसितमभिदधतानुभ
वानुसार्यध्यवसायरूपताभाववनिरूपणायपवादंह्यस्स
प्रवाहमातनैवज्ञानादयः इत्येवमादेः प्रत्ययस्यस्थिरग्र
णिरूपतानिश्चयनेनकल्पनामात्रमेवेत्युक्तं वृत्तावपिस
हत्याख्येनाहंप्रतीतेरभिलापाव्यभिचारोदर्शित इतिव्या।
ख्येयम् अतएवाहकल्पनात्मनेतिनिर्विकल्पकानुभव
णाविरहस्यात्तंप्रयोगेनाहंप्रतीतेर्वस्तुव्यवस्थापनायाम्।
हेतुत्वंसंचितम् लेशेनापीति नकेनचित्साधारणेनधर्मे
णानित्यत्वाद्यतमेनेतियावत् समयशब्देनोपपत्तिविरह
उक्तः यद्यपिशास्त्रसमयप्रतिष्ठानामपिनलौकिकातिरि
क्तोवभास इत्युक्तं पूर्वंशास्त्रसंस्कृतानामपीत्यादिनात।
थापिशास्त्रवासनाजनितगाढविकल्पबलादेवंरूपा।
स्थिरेममात्मानुभवेभात्येवेतिसलौकिकप्रमात्रंतरसाधा
रणप्रतिभासाभ्युपगमनायैवप्रत्याय इतिटीकाकारस्या

६॰
प्र॰मि॰
६॰
60

श्रयः तदयंप्रयोगः नास्तीहात्मानित्यत्वादिलक्षणायो।
गीउपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥ १ घटादि
विषयः सर्वेनुभवा उत्पन्नापवर्गिणस्तावत् अनुभवं वान
रुध्यमाना स्मृतिर्दृष्टा अन्यथा पूर्वैवकुर्याद्विसाम्यात् न
वानुभवोऽत्ववमायात्माभवति येनास्य दृष्टे मेऽस्य तदभावा
त् तदयमनुभवो वहिर्मुखेन वपुषा धस्तोप्यन्तर्मुखेना
धस्तपवोपगन्तव्य इति परस्य सिद्धान्तिनो मतम् अथवा
व्यघातितसंभावनारूपाः शंकोपलक्षितं कारितया पूर्वप
क्षबाधाद्देति संगतिः तदनुभवेति तस्य ध्वस्तस्यानुभवस्य
यो विषयस्तं अनुभावस्य विध्वंसे अनुभवस्वीकाराद्वाराप
रिगृहीतनियतविषया स्मृतिः केन प्रकारेण भवेयदित
दनुभवान्तर्मुखरूपो नुभविताश्चिरमात्मानस्यात् अलि
येयं स्मृतिः तेनापि भवितव्यमिति यदि परोऽत्रूयादिति
कारिकार्थः स्मृतिकाल इति यः संभाव्यते कालः उदु।
षितायां स्मृतावित्यर्थः नानुभवे पूर्वभाविति पश्चाद्गाव
मात्रं तदनेत्राधि वमिति दर्शयति वृत्तिकृत्पूर्वैर्यार्थं विषयो
नुभवस्तस्य योऽवष्टम्भस्तद्रूपापरित्यागः सधर्मो यस्याः त
दापीति स्मृतिकाले स्मृतिरूपतायामित्यर्थः यदि कश्चिदा
थवीनत्र्यथीनुभवपवातीतविषयो विशिष्टः स्मृति।
रुध्यते नकिमस्याय अनुभवविरोधित्वेन विषयस्यस्व
मुखे नैव स्वीकारादितितं प्रति स्मरते रनुभवरूपत्वं।
तावन्निराकरोति अनुभवविध्वंस इति च सञ्जोकिं
घटयति अर्थेति अर्थस्य सन्निधाने चेदमतायां जनक
नयाप्रमतायामपि विषयत्वोपयोगः सन्निहित॥

इतिमनेनैवसांख्यादर्शनइवक्रमेणापिविषयतांख्यातेमे
णाप्यामइतियावत् साक्षात्कारइत्यविकल्पकइत्यर्थः
विकल्पत्वाच्चनविषयंसाक्षात्स्वीकरोति अध्याहृत्वा
देनस्यग्रतइतिएतदाह अपिवेति अनुभूयमाननयेति
अनुभवायमानोवास्वयमनुभवरूपोवाविकल्पोयमिति
भवेत् नत्वनुभूतत्वेनपूर्वानुभवोल्लेखेनसइत्येवंभवेत्
एतदेववस्मृतेःप्रातिस्विकंरूपंततश्चयदिस्मृतिर्व्यामेका
लत्वेणानुभवस्तर्हिनस्मृतिः तद्व्यापकःसइतिप्रत्ययवि
लक्षणायमितिप्रत्ययोपपत्तेः विरोधश्चस्वरूपपरस्पराववि
षयस्वीकारयोर्विरोधात् तद्रूपत्वाच्चेदंभावतद्भावप्रतीतेः
तस्मादयंप्रयोगः स्मृतिकालेनप्रतीयमानोर्थः सइ
तिप्रत्ययविषयत्वात् यत्तिवेत्यर्थेप्रतीयमानस्य अयमि
तिप्रत्ययविषयत्वेनव्याप्तत्वादित्यस्ययमुपलब्धिरिति
नननष्टवस्तुविषयास्मृतिर्मुक्तास्यवेदंप्रमत्वादिप्रमाणा
न्तरविरुद्धमनुमानं सेवम् स्मर्यमाणोहिसर्वःपूर्वानुभू
तएवमत्वनष्टएवक्षणिकत्वादितिक्षणेनेतरसंभावःकु
तोपयोगीभवतस्थिरोर्थोघटादिःसांख्यइवनष्टोपि।
सतःकोपस्थानलक्षणभंगोपन्यासमनन्तकत्वेनतद्विषयतां
नासौस्वतंत्राप्रतिलब्धुमलमितिदर्शयति सत्यपिवेति।
निपातनाभ्याम् नैततत्त्वमपिभ्युपगम्यवादोयमित्याह
अनुभवाभावादितिस्मृतेरनुभवरूपत्वाभावादित्यर्थः
अनुभवविषयत्वेनेति स्मृतिज्ञानेख्यातंयणाविषयत्वेन
रीगतिःस्थिरएवबोधःविषयोपनिपातकृतंतदाकार
त्वे नत्वतिभासत्वंवाविषयापगमेपिविषयानतापातेपि

वनन्यजति एवंभूतवर्तमानविषयसाक्षात्कारितया
नु. वर्तमानानां च भावानां यावदर्थक्रियान्तरस्फुरत्ते·
पि एषार्थक्रियाविशेषयोग्यतामाप्यन्यतेनैर्मल्यात्मा
दात्म्यताभवतीत्यनागतविषयमपीत्येवं पूर्वं सर्वत्रसं
वेदनमित्येकागतिः अस्थिरोपि नीलविषयोनुभवो नी
लेषु लेसमनन्तरप्रत्ययत्वेन नैलसाक्षात्कारतामत्यज
न्नेव बोधं पीतसन्निधानात्स्वार्थक्रियासमन्तियोग्य
ताक्रान्तपीतविषयमप्यारभते इत्येवं बोधान्तरेषु पि·
इत्यपरा तदेतदुभयमुक्तं टीकायां प्रबन्धप्रवृत्तस्तदा·
पि पूर्वानुभव एवेति स्थिते संतानवृत्तौ च प्रबन्धशब्दः·
एवं सदा सर्वत्रैह गती यत्तज्जिज्ञासितं सर्वत्रः स यदेवय
देवदिदृक्षते तदेव तद्देवापूर्वत्वेनानुमानिकातीतस्मृतिप्र
त्ययवत्स्वनिर्भासेनैर्मल्यात्तानातीतानिरूतीया तदाहृत
कालेदितोवेत्यादि एतामतिस्पष्टपिगतिस्वातंत्र्येण
विषयस्वीकारेनुभवाद्देलत्ताएयकारियस्मरतेः स्वरूप·
मुच्यते पूर्वानुभवमुखेन विषयलाभादनुभूतस्य विषय
स्ययोसंप्रमोषोनपहारेणानुभूततयैव प्रकाश इति तदेव
विवेतेत एवं स्वातंत्र्येण विषयस्वीकारेण युक्तः स्मरतेरि
स्तुपसंहारेणानुवदनात् तदिति ग्रन्थस्य निरोयानस्वातंत्र्ये
एण विषयनानतोसो स्मरतिरनुभवविशेषरूपतावदनुभवति
स्रनुभवं बोधनीविनस्मायत्तते सवप्राप्नोनष्टः कथमपनी
यः इति कश्चिदंशोस्यनूनमनष्टः ननु विषयव्याप्यतोवरि
मुखतां गाप्यवनष्ट इति युक्तं स्मरति नाभावप्रसंगादित्यनु
भवस्ययोनुभवः स्वसंवेदनात्मा न तस्याभावः सततनष्ट इत्याशयाने

सर्वेणापि प्रकारेणानतदनन्वये यदि स्फुरति रूदियाच्चैव दृष्टे
पिमेयस्योदियात् नियमनिदानाभावात् नह्यास्वदृष्टे
पिनोदियात् सर्वेणाप्रकारेणोपजीवनीयस्याधस्त्वात्
उद्यते नियमः तदनुयायिनाकेनचिद्रूपधर्मेण रूपेण।
भाव्यमेव न च न नु भवस्यानुभवरूपोबोधः किन्नैयायिक
वज्ज्ञानान्तरवेद्यभावः नेत्याह स्वसंविद्रूपोन्तर्मुख इति अ
र्थप्रतिभासवत्त्वमेवार्थस्यास्य तत्तावद्बहिर्मुखत्वं बहि
रितिस्वरूपव्यतिरिक्तैर्थैर्मुखत्वं प्रथानं प्रकाशतालक्षणरू
पं यस्य तत्तथाः बुद्धेर्नीलसंवित्तेः सैव ग्राहिका ततश्चान्त
र्ज्ञानरूपेणान्तर्मुखोन्तरिति अव्यक्ति रिक्तेरूपे मुखं प्र।
काशित्वं यस्याः चकारो योगपद्यं धर्मद्वयस्याहतेः नव
स्तु तावदन्तर्मुखांशोनुयायी सिद्धान्तिनस्तु किं सिद्ध्यती।
त्याह अन्तर्मुखश्चेति वक्ष्यमाणनीत्येति वेद्यधर्मदेशका
लानावेशव्याप्तिनित्यत्वसिद्धेरिति ॥ एवं सिद्धान्तिस
तेस्संभाव्य दर्शितमधुनैतन्निराकरणप्रकारं स्वयमेवाय
वक्ष्यतीत्याशयेन सिद्धान्तिनं पूर्वपक्षवादी पृच्छति मन्य
प्यात्मनीत्यादिना केनेत्यनेन प्रश्नस्य बाधमाशयः इदा
नुभवस्य नीलं प्रकाशता वेति धर्मद्वयं व्याहूर्मुपकल्पि
तं यावावस्तु वंवेति तावदास्तां किमस्यानेनेन विकल्पिते
न इदं तु विकल्प्यं स्फुरतो मध्ये विषयतालाभाय नीलप्रकाश
तोपजीवितव्यः नान्तर्मुखस्वप्रकाशताश्चः तस्यापि वि
षयविशेषसमर्पणायोग्यत्वे प्रमातृभेदाभेदयोर्नीला
नीलयोश्च स्फुरत्यविशेषप्रसंगात् सर्वोपजीवनीयो ह्यो
र्थस्याभावाद्वा सन्निकर्षादेरिन्द्रियव्यापाराभावाद्वा ग्राहिप

ई.
प्र. भि.
६१

62

दाहृदयमाणात्सर्वज्ञतोपयोग्यदृष्टिनैर्मल्यसमाधाना
घभावाद्दानष्टएव अर्थश्चाभासते यावतासामर्थ्यप्रणोके
नतस्याभावेतावनीलानुभवरूपादर्शनरूपतानष्टामेव।
वकेवला अविच्छिन्नबोधमात्रोपयोगमनपेक्षमाणोव
लम्बनेद्दारमुपायोनुभूतवस्तुविषयतालाभेयस्याःस्मृते
मासमयणात्मनिनिर्विषयस्तुद्दानमर्थावमेवेदनेप्युपगते
केनप्रकारेणेतिनकश्चिदसौप्रकारोस्तियेनसाम्यात न
तोनैवभवेदितिसद्भावतादिणिकयोरर्थः अन्तर्मुखःसि
ध्यतबोधःकिंस्मरेतिपश्यनाम्नवादीत्स्मीमासीनेत्याश्च
येनतमागूहयति नतश्चेति व्यवहारोलौकिकस्तावदव।
श्यसमर्थनीयःसचस्मृत्याविनाकथं ग्राम्नव्यवहारोपि
वनयास्मृतिद्दारेणाकर्त्तेमारभ्यःस्मृतिस्तदनुयोधिनीक
थंभवेमनियःस्यादात्मायदीति अयमिहानिनोवचनंद
दयसंसंभावनयोपमस्यानि अयथैवानुभवस्तमदेवसा
पतहृतिकृत्यावष्टु असतोपीति यदिशब्देनाप्यशावस्यसं
भावनोद्योत्यतेनाह कथंमानष्टस्वविषयेनविषयवती
ति अपरेतमाह यतःपूर्वानुभवसंस्कारात्स्मरतेःसंभव
त्वस्मानहिविषयेणानष्टेदेवमा हियस्मादेवंतस्मात्केनह।
नाशेस्मरतीतिपर्यनुयोगासंभवइत्याशयशेषंहिशाबे
मदर्शयतिपरेलब्धावकाशआह एवंयद्युच्यते तंस्वेनबोदु
नाकल्पनाशाल्पदाविना क्वचिदप्यनुपयोगिमाकोर्थ्यात्मना
ख्यिरेणानकश्चिदितियावत तमनुभवमाभासयतीतितन्नी
लवकिंविषयतयानेत्याह किंतुपूर्वानुभवानुकरणेनतत्सह
शावेननसंस्कारजत्वेनप्रतिलब्धेनदेहनानत्सदृशीहिसासचनी
ले

विषयत्वेनावगाढत्वान्निति सापि तथाभातीति तेनैव
चेति संस्कारेण टीकाकारो यथयैवेत्यादेर्थ एवमित्यंत
स्य सूत्रस्य तात्पर्यम् पूर्वार्थेत्यादिना विषयत्वनाभीष्टा
वित्यनेनाख्यायकोर्थ इत्यादेराह आत्मोपगमोत्यर्थः
इति शब्देन अन्तर्गडुशब्दस्यार्थ इत्यनेन कोर्थ इत्या
स्य अर्थावभासकृतावासनासंस्काररूपायस्यात्मनो
न्तमेव प्रबोधरूपस्य यदा तादृग्दर्शनकृतवासनाप्र
बोधद्वारेण प्रबोधितो भवति तदा तस्मिन्नुपादानेन
रंगीकारेण संवेदनान्तर्मुखबोधलक्षणे आत्मनि का
र्यरूपा स्मृतिर्जायते अनुभवसदृशत्वेन च भातीति स
विषयत्वमिथ्येवासः अनुभवांशमादरप्रत्यय
रूपादात्मन वासनात्मा संस्कारस्तस्य सदृशादृष्टादेः प्र
बोधस्ततः स्मृतिरिति इयत्सिद्धान्तिनो मतमुक्ता हृषि
तमाह एवंचेति एतदुक्तं भवति बहिर्मुखतांशादेव
जानीयत्व विषयता स्मृत्या प्रतिलभ्यते नत्वनष्टापु
न्यते नचाप्यनष्टादन्तर्मुखतांशात् नच बहिर्मुखतांश
स्याप्यनाशे स्मृतिरनुपपन्ना अनुभव एवमस्यादित्युक्तं
तदयं बहिर्मुखतांशो नष्टोप्यनष्ट इव तिष्ठतीत्यवगम्यम्
नष्टश्च कथमनष्टो भवति यदि तदनुकरणात्तत्सदृशो
ज्ञानान्तरं जनयितुं योग्यता न भवेत् स एव तस्यानष्टस्या
प्यनाशः जीवति द्रोणाचार्यो यस्याश्वत्थामा पुत्र इति
हि व्यवहारः स्मृतिरूपं तदीयमनुकरणमवशिष्यत
इतीहक्लहशान्तंमुखसंस्काररूपत्वम् उपचारात्तत्तज्ज
ननयोग्यतापि संस्कारः यावदप्रबुद्धात्तज्जननयोग्यापन।

त्वेन प्रबुद्धः संस्कारः यदि वा प्रबुभुत्समानो सौ प्रबुद्धस्त
संस्कारः स्मरणमेव तस्यैवानुभवानुकरणरूपत्वादि
त्येवंभूते व हि मुखे तस्यानुकरणमात्रेण व सिध्यमाण
तारूपो संस्कारलक्षणोर्थं आत्मवादिनाप्यवश्योपगंत
व्य उद्बुद्धस्य बोधमात्रस्यानन्तमुखस्य तद्धि मुखेनानूपता
नूपतादात्म्यवृत्तिनान्याया यातविच्छेदस्याविच्छेदः
कस्यानुपपत्त्या कल्प्यत इति ननु तदभावे कुत्र संस्कारः
आद्यज्ञानलक्षणोति नीलानुभवो नीलप्रकाशरूपात्मम
नन्तरप्रत्ययात्मीनाश्च विषया इत्थं वेदनलक्षणो नीलप्रका
शरूपोपि भवति तावत्तमस्सदृशत्वात्पीतविषयो द्वैकात्
नतथाभाति अविद्यास्पृष्टादिमाहात्म्याद्धानरिम्बकाशो
पि सैवेदनेयदस्तितेन भातव्यवहारणाक्रमाद्यशस्यानि
भीसनात अविद्यादिनिवृत्तौ तु नैर्मल्यादृश्यते संस्कार
मात्राकरणस्पृष्टजातिज्ञानमिति ततः पीतप्रत्ययाद्ध
तिनप्रत्ययो नीलपीतहरितप्रकाशनशक्तिमानपि हरि
तप्रकाशएव इत्युक्ते तावदेषा परिपाटी यावन्नील
स्यतज्जातीयत्वतस्मादृश्यतद्वितीयादिनाकिंचित्संबन्ध
दृश्यं भवति ततस्ताहशतोपलक्षितः संवेदनरू
पात्ताहशादर्शनात्समनन्तरप्रत्ययाद्विषयं कंचिदप्यन
पेक्षमाणात्तद्वद्वृत्तिनीलप्रत्ययानुकारी प्रत्यय उत्प
द्यते सप्रबुद्धसंस्कार उच्यते स्मरणमितितदुक्तमनु
भवः पटीयान्स्मरतिबीजमादत्तेताहशादर्शनादस्यप्र
बोध इति प्रबोधश्चासौ स्मृतिरेव अनुकरणमात्रावशे
षतारि संस्कार इत्युक्तमाचार्यपादैः तेन यदाशंकितं

तादृशादर्शनात्कुत्राप्यस्यसंस्कारस्यप्रबोधः नतावत्सर्व
विज्ञानगतस्यतद्धिनष्टंनोत्तरविज्ञानेगतस्यनीलतादृश्या
ज्ञानांतरंपीतज्ञानेनवालासंवितिते नीलसंस्कारप्रबोधा
भावादितिसमर्थयन्नेवनीलतादृशादर्शनेननीलविक
ल्पः प्रबुद्धसंस्कारजनितः स्मृतिंकरोतीतितदसदेव ग्रेमा
न्याश्रयायापत्तेः नीलविकल्पोप्यभिलापस्मरणान्न तद
पिसंकेतस्मृतेः सापिनीलार्थस्मरणादितिवहिर्मुखोस
ऽविप्लवः द्वितीयेनतादृशादर्शनेयत्रप्रबुद्धसंस्कारतानतो
नीलार्थस्मरणमोत्यपिकल्पनेस्मरणस्यविकल्परूपत्वेना
भिलापसंकेतस्मरणपूर्वभावितापगम्या तत्राप्येवमित्य
नवस्थाऽस्यात्तावदिह अग्रहेणग्रहणः पतद्विचारयिष्य
ते स्थितेतावदेतदनुकरणरूपास्मृतिः साचविकल्पपर्य
न्ते पूर्वदर्शनमनुकरोतीतिविषयप्रकाशरूपासाभिलापा
वत्वान्यदियमुपयाचत इतिपरमगुरुपादानांमतं ननुकु
णास्थिरेसन्तानवादिहिनितदनुकरणतादृष्टातिलानांहि।
स्थिराणांमालतीकुसुमसौरभानुकारितद्दृष्टमित्यादि।
भूर्जपत्रमपीति पेलवावयवत्वात्संभाव्यमानावयवस्फुट
नेंक्रियाविभागसंयोगविनाशक्रमेणनश्यति अन्यदृश
घते भूर्जदलमित्यपिशब्दस्याभिप्रायः संवर्तितंचिरका
लेनततोपिप्रसारितंपुनः पूर्वसन्निवेशमेतिनचकूटस्यस।
नित्यमपिसंतानानित्यं कूटेणाशिरूपेतिष्ठतिनकिंचिद
स्यचलतिकूटेक्षचनानुन्मीलनीयोतिष्ठतिनकेनचिद्व्य
ग्राकर्तेणाक्रम कूटेविघ्नतोदाहेविनाशकारणोपत्ति।
पातेपितिष्ठतिकूटेष्याज्ञेपिप्रपक्रवात्मनिक्रियमाणेति

ई. प्र. वि. ६४

64

इति नान्यथाभवतीत्यचलरूपतयाभवतत्कृतस्य नित्यमु
च्यते एतदुक्तं भवति तिलेषु तावन्न कश्चित्संस्कारार्थोऽभ्यु
पगतः स्थिरपदार्थवादिभिः सत्तमकरन्दगन्धो हि तत्र।
संयुक्तसमवायादुपलभ्यते निर्गन्धेऽपि जले इवेति न वाय
भावनाकल्पमाद्यात्मन्येव वेगस्थितस्थापकौ तत्सक्रि
यविषयौ कथं स्यातामिति न तिलेषु संस्कारः कश्चित्त त
स्यापि न संस्कारो भवति तिलादावित्यसदेव वेगश्च तथा
सस्थिरायां शरादौ च पवनजवक्रियासंभवसंभाव्यमानाव
यवविभागनाशकीयकेनाशेऽस्यानन्तरूपे दृश्यत एव स्थि
तस्थापकोऽपि भूर्जपत्रे न तद्ज्ञानसंतानेऽपि भावनाख्यको भ
विष्यति अनुकरणमेव हि वस्तुतः संस्कारः शरस्यापि प्र
यत्नकृतसक्रियत्वानुकरणं अतएव स्थितं पूर्वं रूपं स्थापय
तीति स्थितिस्थापकेनैव संस्कारस्य परमार्थः देशान्तरगत
तद्रूपस्थापनविशेषात्तु वेगः पृथगुच्यते भावनात्तु सक्रि
यत्वानुकाररूपा स्थितस्थापकस्तु सन्निवेशानुकार इति वस्तु
तोऽनुकरणमेव संस्कारार्थः न चैतच्च नियतवस्तुलेशेनाप्युप
योगः यथा चैतेव सिद्धं न तत्तदधिकं कल्पयति अङ्कुर इव बी
जादिना तथा च स्मृतिसंस्कारोऽपीति अधिककल्पनस्य हि
कारणेनावैतेवासिद्धत्वे अन्यथाधिकल्पनानविरमेदिति
अश्राव्यापिका दृष्टैव न हि दृष्टं वेदोपलभ्यत इति १॰ नन
संस्कारोऽयमेवंरूपो गुणः न स्वतन्त्र इति धर्मिणास्य भवित
व्यम् ज्ञानसन्तान एवास्य धर्मीति चेन्न न तावत्सन्तानः
कश्चिदन्योऽज्ञानेभ्यस्तदधिकज्ञानेष्वेव संस्कार इत्युच्यते।
तदयुक्तं न ह्यज्ञानभवरूपता अन्यत्र संस्कारः ॥

अन्यत्रस्मरतिरिति युक्तम् प्रसिद्धे चैत्रमैत्रादिप्रमातृभेदप
क्षे विषयस्मृतानामनवलोकनात् तस्मादनुभवसंस्कारयोरभे
दस्समर्थनीयः स च स्वरूपेण नोपलभ्यते ततो विलक्षणाबा
दित्याश्रयाभेदादेकार्थसमवायलक्षणादेव स सिद्ध्यति
अनुभवसंस्कारयोश्चाश्रयद्वारेणाभेदसिद्धेस्सुखादीनामपि
प्रतिसन्धिः सिद्ध्यत्येव सर्वस्य प्रतिसन्धेर्यपवादस्सुखानुभ
वेन सुखी समभवं स एवेच्छामि दुःखी द्वेष्मि इच्छाद्वेषप्र
कत्वादात्मद्वारैवाप्रयत उत्पादेः स्मरणसाधनत्वात् अनेनैवा
प्रायेण संक्षेपव्याख्यारूपायामवतारिण्यां संस्कारस्य धर्म
संव्याख्यानेन सुखादीनां पृथक् तस्मात्संस्कारस्याश्रयपकः
एकत्वादेवचाविरोधः स एवास्मीति पूर्वपक्षवादिनो मतमा॰
शंक्याकारिकां संक्षेपेण व्याचष्टे पूर्वकारिकार्थमेवोपनी
वन् तदेवमिति यतो नित्य आत्मा ततो यथासावनुदितसंस्का
रोपि नस्मर्तो व्यापदिष्ट तथोदितसंस्कारोपि न व्याप्रियेत॰
तत्स्वरूपस्यांशेनापि वैलक्षण्यात् वैलक्षण्ये हि संस्कार
एवं वा तत्कृते वा व्यतिरेकरहिते तस्य पूर्वरूपापायादनि
त्यत्वम् व्यतिरिक्ते तु न तस्य तत् किंचित्स्यात् ततः संस्कार
स्य किमाश्रयेणास्तेन न्यायामनुपयुक्तेनेति मात्रपदं
उभयमपीह कल्पनारूपं केवलं पूर्वं सिद्धत्वादेकं सूत्रे उप
मानत्वेनोक्तमित्याशयेनाह दृष्टार्थं स्मर्ता चेति ततश्चा
त्मनो व्यतिरिक्तेषु धर्मेषु संस्कारादिषु सत्स्वपि व्यतिरिक्ते
षु धर्मेषु संस्कारादिषु च समवायेनात्यपि तस्यात्मनः स्व
स्मिन् रूपे नुदितसंस्कारादिधर्मात्सर्वरूपान्न विशेषः
विशेषस्तु नित्यत्वं तस्मात्संस्कारादेव पूर्वोक्तन्यायेन स्म

ई.
प्र·भि·
६५
65

तिःसिद्दा संस्काराभावाभावाभ्यां प्रमात्रभेदभेदव्यवहारः
तावप्युपादाने ॰॰ पादेयाभावतदभावकृतो यत्र हंस्यते ति
भासते तत्र तावदसावहं प्रतीतिरेव नात्मा दर्णिकत्वाद स्थि
रत्वात तत्पत्येयेत्वमस्तु खलक्षणां यदि प्रत्यभवगोचरीकृतं भा
ति तदस्थिरमेव अथ विकल्प्यतच्छरीरं संतानो वेति तथा
पि वेद्यवेदनातिरिक्तो न कश्चिदेदकः समस्ते ह्यशानूपो भाति त
तो भिन्नेषितिष्टेवं पदस्य चकत्वेन सिद्धान्तोपयोगित्वेन चसू
त्रं तथा येन रूपेण तावद्यति कृष्याचष्टे मावटः । लिखादि स
खादयो हि धर्माः प्रतिसन्धीयमानाः दृष्टाश्चैषां च भिन्नानां कथं
प्रतिसन्धिरित्या अथ एको वाच्यः अत एव टीकाकारो व्याच
ष्टे एवस्य समनयो न स्यादिति अथ सिद्धान्तोपयोगित्वेन व्या
त एतट्टीकायां नैरं तै रिति वक्षुवचनेन व्याख्यातम भि
नानामेकतदान्येवान स्याभिन्नस्य कथमेकत्वमित्याश॰
यः तत्कृतो यः सुखादीनामुपकारविशेषः संस्कारज॰
न्मा प्रतिसन्धिलक्षणस्तत्रास्यात्मनोनुपयोगनामेतत्रोप
युज्यत इति यावत गुणकृताहाउपयुंक्ते स्वीकरोति ए॰
वं सुखादिप्रतिसन्धौ तावन्नास्य कोप्युपयोगः । न के॰
वलं सुखादिभिरविशेषितत्वात्संस्कारेण चासौ प्रति
सन्धाता यावत्संस्कारस्य यन्मूलमनुभवात्मकम
तेनाप्यस्य न कश्चिद्विशेषः । कृत
इति कथमसौ स्मरतीम जन
येदित्याह । निविशे
॥ षस्यचेति ॥

अनेन स्वतावव्याहतेति निवृत्तिग्रन्थं घटयन्नात्मनो वि
शेषणत्वेन हेतुतामनुप्रयगर्भं व्याचष्टे असंभिन्नवि
नानुपजातविशेषत्वात्प्रतिसन्धावात्मनोनुपयोगः
स्वतावव्याहतत्वाच्च शरीराध्यवसायिनीत्यत्रत्यपवे॰
हार्थं इत्याशयेन तद्रूपवदित्यादिवृत्तिटीकायां नव्या॰
ख्याता तदयं संक्षेपः यत्कल्पितमपि यत्सिद्धये न संभ
वति न तत्तत्सिद्धये प्रकल्प्यते खपुष्पमिवांकुरसिद्धये त
थाचनित्यः कश्चिदात्मा स्मरणप्रतिसन्धिसिद्धये इह
हि कल्पनाया नियमवत्वं व्यापकं अन्यथामानवि
मेत यदि च तत्प्रभविष्णु तत्सिद्धये कल्प्यते तद्व्यापक
मस्याहीयतेति तत्सिद्धये प्रकल्पनं तत्प्रभविष्णुविषय॰
त्वेन व्याप्तं तच्च व्यापकमिह नोपलभ्यत इति व्यापका॰
नुपलब्धिः तदाह वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति
तयोः फले चर्मोपमश्चेत्सोनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः
तियस्मिन्सति भवत्येव यस्ततोन्यस्य कल्पनेन तद्धेतुत्वेन
सर्वत्र हेतुतामनवस्थितिरित्यादि ॥२२॥ एवं यथैव
तावदात्मना नास्तीति कुत्र हेतूपन्यासैः स्वयं प्रसाध्येते
त्युक्ताज्ज्ञानक्रियायोगादिति यो हेतुरुक्तस्तन्निराकर्तुं
ज्ञानमेव परस्य नोपपन्नं जडत्वेनाजडत्वेन वेति परस्य प्र॰
संगापादने कर्तव्ये कारिकाद्वयं प्रसंगविपर्ययेणाभ्युपगत
लाभो यतः तथाहि यथा पुरुषात्मा नित्यस्तथा ज्ञानम
पि न नित्यं कस्मान्नित्यत्वेन स्यादिति कथं ततो धर्मिहे
तुस्वरूपयोरन्योन्यरूपविरोधेन आश्रयाश्रयिभावविरो
धेन चासिद्धिरिति तत्र प्रथममजडरूपत्वे ज्ञानेऽसिद्धान्ति

३.
प्र. भि.
६६
66

नोनोपपद्यत इति यत्तद्वेणाच्यतेतत्संदेहपेणावनार
यति आत्मन इति सूत्रे अनित्यमिति आथान्याङ्गपात्तध।
र्मान्तराण्यपि वैलक्षण्यकारीण्युपलक्षयति इत्याश
येनहिद्वैविकल्पेनेतिसामान्येनाह आत्मापि चित्स्वभा
वोज्ञानमपि ततोहिद्वैनान्यत्वेन नित्यत्वानित्यत्वलक्ष।
णानधर्मधर्मिभावेनव्याकल्पनाकृता सानुपपन्नाप्र।
माणप्रमाणामूलत्वाभावानवस्थासाधनीत्येतदस्त्वाह
ज्ञानंचेति चकारः सिद्धान्तिनंप्रतिअनुपपत्त्यन्तरंस
मुच्चिनोति ज्ञानस्ययदिद्विरूपता आत्मनइवस्वाभावि
कीतर्हितत्किमनित्यं नैवानित्यमात्मवदेवचित्स्वभाव
त्वस्यस्वप्रकाशत्वलक्षणस्यहिविरुद्धंवेद्यरूपत्वंपरप्रका
श्यतारूपंस्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विरोधात वेद्यत्वेनव्या
प्तोदेशकालयोगइतिव्यापकविरुद्धस्वप्रकाशत्वस्यो।
पलब्ध्याज्ञानेनिरुद्धव्याप्तस्यदेशकालयोगस्यनिषेधः देश
कालयोगएवचानित्यत्वं नियतंहियद्भवतिनतन्नभवति
कथंचित्तन्नित्यं यस्यक्वचिद्भवतिकदाचिन्नभवति तद
यथास्यदाचनभवत्यपीतिननियतंभवं सकलदेशका
लयोगोपिवस्तुतस्तद्योगएव यदिहितेनदेशेनतेन।
वाकालेननास्यस्वरूपमाविश्यते तत्संबंधेनदेतिवाक्रमः।
आघूतइतिचेत तेनयआसमंताहूतस्तस्यकथमन्येनधा
सां स्तनोत्यवष्टंभः सकथमन्यावष्टंभमपेक्षेत ततएवकथा।
कोवपृथ्वीवृक्षावयवेष्विन्यादिसर्वमनुपपन्नं एवंयदिद्वि।
त्वरूपज्ञानंतन्नित्यविभुरूपंतदपीत्यात्मानंतरितिज्ञान
हेतःस्वरूपासिद्धः अथमहंतन्नतर्क्यं प्रतितस्यप्र ।।

प्रकाशरूपताकमितिसमुदायार्थः ननु चिदिति ज्ञानमुच्य-
ते न च वैशेषिकादीनां तदात्मनः स्वरूपम् धर्मो हि तद
स्य तत्कथमुक्तमात्मनश्चित्स्वरूपत्वे यथा नित्यत्वं तथा ज्ञा
नस्यापि स्यादित्याशंक्याह परप्रकाशत्वाभावादिति ज्ञा
नमिह नीलादिप्रकाश उच्यते स चात्मनो मनःसंयोगादि
कृतः कादाचित्को धर्मः सहकारणाभावे यदा न भवति
न तदात्मा नीलादिप्रकाशास्फुरितो न भवतीति सुषुप्त-
मूर्छाप्रलयापवर्गादौ स्वात्मनाप्रकाशस्वभावोपि जड उच्य
ते रूपं त्वस्य स्वप्रकाशमेव नाकाशकालदिगादिजडरूप
आपकवर्गतस्य अपवर्गस्य फलतोपुरुषार्थताप्रसंगात्
मून्यवादिवत् तत एव भासर्वज्ञाचार्यप्रभृतयो नैयायिका
एवमेवाभ्युपगतः नित्यज्ञानानन्दत्वं न्यायभूषणे आत्म
नः समर्थितम् ननु आत्मा यथाप्रकाशस्वभावः किमनि
त्यः नानित्यः अपितु नित्यः तत्र नीलज्ञानमपि नीलप्रका
शस्वभावं किमनित्यं नानित्यं नित्यमेवेत्युपपन्नो दृष्टान्तः
अथ चेति भवतां वैशेषिकाणामविनस्वभाव आत्मा किम
ध्यानन्निवन्धनेन आत्मवादिनो हि मया पर्यनुयोज्याः अ
तोन्यस्वप्रकाशात्मवादिन इत्यप्रसंगापादनेन निराकरिष्य
न्त इति दृष्टान्त इति वैधर्म्यग्रहणमत्र न प्रयुक्तं दृष्टान्तस्य
सर्वस्य साधर्म्यप्राणत्वात् आत्मवच्चित्स्वरूपं चेदित्वो
धनस्यप्राणयोजनेपि निषेध्ये न हि नित्यत्वधर्मेणात्यन्तो
ते अनित्यः शब्द आकाशादिवदित्यनेन तथाचकृतो गु
णीभूते निषेध्ये नास्य प्रयोग उपपन्नः न हि भवति अनि
त्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदिति अपितु नित्यः सकृत

ई॰
प्र॰ भि॰
६१

कमाकाशमिवेति यद्विायदिनित्यंनभवतितत्कृतकम
पिनभवति आकाशवदिति यद्विाकृतकत्वादाकाशव
नित्यःशब्दइति ततएवायंव्यतिरेकभागेभवन्दृष्टान्तःसा
धर्म्यणैवभवति इत्यर्थतत्वार्थयोस्मादृश्यमेवहिसर्वत्र
परमार्थः ततोनवैधर्म्येतत्प्रयोगःकेवलेसाधर्म्यस्यव्य॰
तिरेकनिष्ठतामभिधानेविशेष्यमपदिश्यते वैधर्म्यदृष्टान्तो
यमिति तस्माद्विरेवंसत्रेयोजना किंशब्देनकाक्षानिषेधो
भिधीयते आत्मवत्किमनित्यं आत्मवदनित्यमितियाव
न अथवाकिमित्यनेनानुपपत्तिप्रभावपर्यन्तयोग्यधर्मत्वम
भिधीयते तेनयथाआत्माकिमनित्यः तथाज्ञानमपिकि
मनित्यं उभयोरपिअनित्यताधर्मोनुपपद्यमानत्वेनपर्यनु
योगमात्रमिति यद्विासमस्तएवाकारेणनञर्थःप्रसज्य
र्थितोसमर्थसमासः ततश्चनिषेध्येनतत्त्यता आत्मवन्नित्य
नायामवधातव्यं तथावन्नभैवामनइवनित्यतादिप्रसंगइति
जैमिनीयःपुरुषमेवविरूपमेवमन्नालोचयन्नभिनेमन्यते सा
ख्यास्तसंवेदनमात्ररूपमपरिणामिनं तत्रविरूपांशेप्र॰
मेणानानुप्रवेष्टुंयुक्तमिति ततआह तेषांहीति कापि॰
लानांतावन्नित्यएवासौजैमिनीयानामपिचिद्रूपांशेनित
त्यः अवस्थांशेनतुनित्योस्तिति एवंमतेपेणस्मोकार्थं
व्याख्यायविततयविकल्पपर्यवसानागर्भव्याचष्टे विदिवित्याह॰
व्यामिति अभ्युपगतेप्यात्मनित्यज्ञानमंगीकृतेनतत्त्वप्रका

शंनचेतिएतस्यहेतुम् हितेवद्वैतम् अत्रेतिद्वयोःएत।
योर्मध्येसांख्यादर्शनेयथाचिद्रूपरागेणापुरुषप्रतिबिंबे
नप्रकाशनात्तथानेह अपितुतेविनास्वतएवेत्येषयदिप्र
थमःएतत्तद्धिव्यापित्वंदेशेनानवच्छेदःनित्यत्वंकालेन
श्रादिग्रहणादेकत्वंस्वरूपेणेत्यादिर्धर्मात्मनःपुरुषस्य
धर्मः सज्ज्ञानस्यापिप्रसज्यते विशेषायोगेनचनित्यत्वं
देशकालापरिच्छिन्नस्वरूपविशेषयोगेचनाभिन्नत्वमित्या
दिग्रहणात् विशेषणशब्दोवापृथगेवस्वरूपविशेषवाची
ननुसंविद्रूपस्यदेशकालानवच्छेदोभासनीयो तावेव
संकोचकोभविष्यतः नसंकोचाचस्वरूपसंकोचोपिभ
वेदित्याशंक्याह नचबोधरूपेणेति एतेनज्ञानरीवत्ता।
नगुणोपिनसंकोचउपपद्यते न्यायस्ततत्त्वादितिद।
र्शयताचेत्यधर्मेत्यादिवृत्तिगुणिगुणविषयतथाचाव
लोकेन एतदुक्तंभवति बोधेतावन्निर्भासनेयदिचिद्रूपं
दर्पणइवविश्रान्तंप्रकाशते तच्चिद्रूपस्यकःसंकोचः
अथापिवेद्यतावहिर्भूतंतदनालिंगदवसातिमात्ररूपं
संवेदनंबोध्यस्यबोधइत्युच्यतेतथापिकस्संकोचःप
स्परस्वरूपमेलनेहियावद्याप्यमन्यथाभावंनसहेते य
थाशुक्लेगुणःपटस्यनकृत्स्नादितांपटोपिनशुक्लस्या
न्याश्रयतांतौसंकोचकौपरस्परतः आद्योरूपभेदोपरो
देशभेदः तत्रापिसिद्धेगुणाभेदःशुक्लइति साधृते
कर्मभेदस्खलतीतिसिद्धेव्यतिरिक्तत्वाव्यतिरिक्तत्वेत।
नपुपटइतिसाध्यत्वेव्यतिरिक्तत्वाव्यतिरिक्तत्वे गच्छ।
तीतिअसंकोच्यत्वेसंकोचकत्वसामान्यंतत्त्वेदंवसत्ता।

व्यावृत्तिकल्पितंवासमवायेनतादात्म्येनवाइतिकिंभिदा
वान्तरेणानत्राप्यव्यतिरिक्ततयाभासमाने यत्तूक्तंसिद्धसा
ध्यरूपंतदेवान्यंतद्व्यतिरिक्तमावेशेनभासमानंवाह्योदेश
कालौगृहेचैत्रइदानींतिष्ठतीतितत्समावेशकृतःसंको
चः आसमन्तात प्रवेशादावेशः आवेशोपितत्त्वकल्प
नेनयस्यादियेनसमानकक्ष्यास्थानंततेनाविश्यते भिन्न
कक्ष्याह्यनावेशात्संकोच्यते संकोचकव्यापकनियम
विरुद्धानियमप्रसंगात नचपातालगृहेनेनयोसंकोच्य
ते संवेदनाद्भिन्नाकक्ष्याद्देशकालयोर्बोध्ययोः कक्ष्या।
द्विप्रकाशस्थानम् देशकालौवहिःप्रकाश्येते अयंघट
स्यदेशोवाकालोवहिःप्रकाश्यते अयंच इति इयत्तया
प्रकाशोवहिर्भावविसर्वात्मयाव्यतिरिक्तप्रकाशपारत
यद्रूपयानिर्भासमानत्वात प्रकाशस्वस्याव्यतिरेकेण
हमितिस्थितंयेणभातीति यद्येनभिन्नकक्ष्यंनततस्यसं।
कोचकंपातालमिवदिवः तथाबोधनेदेशकालादीतिसं
कोचकत्वव्यापकाभिन्नकक्ष्यत्वविरुद्धोपलब्धिः बोधादद
तावप्रकाशमानाद्भिन्नाकक्ष्यादेशकालयोः इदन्तयाप्रका
शमानत्वात बोधाद्यद्यभिन्नौतयोः कक्ष्यास्यादिदन्ताप्र
काशमानत्वविरुद्धमहन्ताप्रकाशमानंस्यादितिव्याप्तिसि
द्धोस्वभावहेतुः बोधस्यघट‥ मितिबोधरूपादव्यतिरिक्तं।
मुत्वप्रथानेरूपंस्वसंवेदनलक्षणमत्रदेशकालयोर्नप्रका
शोव्यतिरेकेणबोधाद्बहिस्तयोः प्रकाशनाद्बहिर्भावेनबो
धने नचैवंदेशकालौकस्यसंकोचकौभवतो ग्राहकइववट्टः
ति बोद्धौ यस्मादिहतिवेद्याधिकरणेयन देशसंकोचः

स्मृतिपूर्वानुभूतेस्मर्यमाणोभावशरीरानुप्रवेशेन।
ध्यामिश्रीभूतदेशकालावेशास्तदेतिवैयधिकरण्य
नकालविशेषयोगइत्येवमत्र सर्वत्र तत्रेदन्तास्मिकथा
इदन्तयाव्यतिरिक्तविमृश्यमानतयानिश्चीयमानोदे।
शकालौघटइत्येवंव्यतिरिक्तनिश्चयस्यैवतत्यकस्य
स्यभेदायस्वरूपसंकोचनायपर्याप्तो तस्मात्स्वसंवे।
दनेतयोःप्रकाशः तेनबोधस्यनतोतत्यकस्याविति
संगतिःस्वभावएवस्वाभाव्यम् यदिवास्वभावस्यापि
वहिर्मुखतायोवहीरूपविषयगतदेशकालसंकोचा
पत्तिःविषयोपाधिकृतेतिकस्यापिशंकास्याययाव
स्यते केवलंभिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतःज्ञानस्य
त्यवमायादिस्मकंसप्रतिभासतेइतितामपरत्वंस्वभाव।
स्यभावइत्यत्स्वरूपासदिस्मताभिधानायभावप्रत्ययः।
ननुकिमुपचरितंबोधरूपत्वमस्ति येनतच्छंकाशमना
यविच्छेदेनानुपचरितबोधेपुंसिचितिशक्तिरपरिणा
मिनीत्यादिस्थानेप्रसिद्धेनज्ञानेव्यवहारःकृतइत्या।
शंक्याह सांख्यानांहीतिप्रधानस्याद्यःप्रथमोविकारो
महानितितस्यकारणस्कन्धादन्योयोबुद्धिशब्दवाच्यः
करणस्कन्धःसप्रधानविकारत्वाज्जडोऽपिचिदात्मकपु।
रुषप्रतिबिम्बयोगाच्चेतनवद्भासमानेउपचरितबोधस्व
भावोस्त्येवपारमर्षदर्शनेयतएवतस्मादुपचारशंकाश
मनंकर्तव्यमेव ननूपचरितबोधरूपमेवनार्हज्ञानंभवि
ष्यति यत्रनित्यतास्यात्मधर्मप्रसंगदोषोनभवतीत्या
शंक्याह तादृशीचेतिसमनन्तरमुक्तएव ननुचितित्वरू

ई॰
प्र॰ वि॰
६९
69

पस्यात्मनोपिदेशादियोगोभात्येव तत्कथं तद्दृष्टान्तेनत
द्योगप्रसंगात्ज्ञानगुणस्यनित्यत्वादिप्रसंजनं तथाहि
यथा इहघटइदानींघटइतिप्रतीतिस्तथाइहज्ञानमिद
दानींज्ञानमितिज्ञानमजानतामपीत्यस्तिप्रतिपत्तिःस
त्यम् सातुशरीरादिनिष्ठाशरीरादौदीपकसामग्र्यधीनत्वा
दिनाज्ञानसंबन्धाध्यवसायेनतदुपाधिवशेनतुज्ञानमि
प्रतिभाति तेनचित्तत्वस्ययत्तत्वमनुपचरितंस्वसंवेदन
प्रकाशरूपमन्तर्मुखंतत्रनदिग्देशरूपयाकालेनवा
वच्छेदःसंभवति पूर्वोक्तयुक्त्यातत्वेनतत्वतः युक्त्यान्तर
मप्याह बोधैकात्मनइति दिक्कालौहिग्रस्यतिरिक्तवि
शेषाभिधानेनकिंचित्करावेव विशेषणंभवतःनाकिं
चित्करावतिप्रसंगात तथाहिदेशवशालोहवत्वादी
गोहरूपव विरूपेतप्रकाशएवैकंरूपंततोधिकंत्वप्र
काशरूपत्वेनचिद्रूपेकथंमिश्रीभवेत्तद्विवेषत्वमेवस्र
शततोवहिर्भावमेवावलम्बते ननुनीलेपिविशेषा
नीलत्वाधिकत्वेनानीलरूपःकथंसमाविशेत उच्यते
सिद्धान्तदर्शनेतावदनन्तआभासवर्गोनियतिशक्त्या
मिश्रीभूतः सन्पदार्थोर्थक्रियाकरीतस्यरुचितेनो
शेनव्यपदेशोभवति सौगतमतेपिनिरंशस्वभावो
पि ततस्ततोव्यावृत्तः पदार्थात्माकारणसामग्री
नन्यंरूपभेदव्यावृत्तिभेदैरध्यवसीयमानमसद्
तएव ज्ञानेनतुस्वप्रकाशंविषयस्यचप्रकाशरू
पंतदस्यव्यावृत्तिस्वीकारिणापिविकल्पेनयः
॥०॥ कश्चिन्नद ॥०॥ ॥०॥ ०॥

शात्वतत्कालत्वादिरूपो विशेषोऽध्यवसीयते स्वप्रका-
शरूपे दंभागनिवेशिनाह्येथ बहिर्भावमेव प्रतिपद्यते
ननु यथा धूसरनीलं भास्वरनीलमच्छनीलमधुना नील
मित्येवं स्वरूपदेशकालविशिष्टानि भिन्नानि नीलानि
तथा बोधा अपि भविष्यंति नचान्यत्वेऽप्यास्तिबोध इति क
थमात्मन एवेति श्लिष्टतामुक्तम् नतत्त्वमेतत् यतो नीलं
नामैकरूपं विशेषपरिहारेणानंकितत्वमिति तथा
भूतान्येव तानि नीलानि नामेति युक्तम् नतत्पाद बोधा
नानेक्ये विश्वमस्त्वादिति बोधः पुनः स्वमसमाधाना
दिषु वेद्येभ्यो नीलसुखादिभ्यो देशकालेभ्यश्च तदनवं
तकेभ्यो निर्मुक्तरूप एवं प्रकाशमात्रपरमार्थोऽन्तर्मुख एवा
नाभाति तदेवास्य पारमार्थिकं रूपमित्यधिकं ततो बा
हिर्भूतमेव यद्यस्यानिजं रूपं तत्तेनैव सततं भाति न कु
विपशुत्वादिमद्विशेषात्मनानवदेशकालादिविशेषैः
सदा बोधो भाति इति सदा तथानाभासेऽपि यदि निजं रूप
मिति स्यात्कदाचित्पटमात्रे अन्येन घटो भात इति पटोऽप्य
स्वरूपं स्यादित्यनियम उपप्लवेन नियमस्य व्यापको दृष्ट
इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसंगादिपलमस्यन्निबाव
नैमाननिजरूपत्वे सततं तथाभासमानत्वेन व्याप्यत इति
व्यापकानुपलब्धिः यो यद्विशेषरूपः स तदन्यतमनि
र्मुक्तो न भवति तद्विषयवादिनिर्मुक्तो न च भवति वि
शेषनिर्मुक्तो बोधः समाधानस्युषमनुच्छेदादितिनवी
लबोधादिविशेषरूप इत्यपि व्यापकानुपलब्धिरेवभ
वति च विशेषनिर्मुक्तो बोध इति तत्प्रयोगे व्यापकविरु

ई. प्र·वि· १० 70

द्योपलब्धिः प्रयोगभेदकृतएवह्यासांभेदः वस्तुतस्त्व
क्रमैवेतिसिद्धंनास्तिबोधविशेषस्पर्शइतितदेतदुक्तं
बोधैकात्मनइतिविशेषानुपरक्तशुद्धबोधमात्रत्वेनभा
तस्येत्यर्थः तथाचनैश्वरविवेकः नहिप्रयागोत्वेषा
वलेपादिविशेषरूपमेव तथानीलपीतादिविशेष
मयमेवतदितिउपपत्त्यंतरमप्यत्रसमुच्चिनोति आ
भाससारत्वेनचेतिआभासनंनिर्माणमा ईषत्संको
चेनभासनंप्रकाशनासारतत्त्वंपरमार्थोदेशक्रमस्य
वपतदुक्तंभवति क्रमरूपेणदेशकालभेदकोभव
तः देशभेदोहिगंतरिस्फुटोभवति गतेरेकदेश
मेवान्यस्त्वेकदेशइति तदाभासनयानिष्टत्यपिदेश
भेदः क्रमोलेलपरमार्थएव । कालभेदस्तुक्र
मात्मैवभाति । यत्राक्रमप्रत्ययसाधारणसो तथाहि
पर्यायमस्माद्भूतोभूद्भः अपरोयमस्माद्भाविष्यवेति
नत्वनः क्रमवता तदृशास्त्राक्षिवमप्रभृतेर्भावविका
पेत्तयादिपः क्रमस्तस्यतत्स्यताभासने युगपदिसो
पधेकालप्रत्ययोनपरमार्थतः कालभेदोसोनतयोरि
त्यन्येचिरात्क्षिप्रप्रत्ययावपिक्रमस्यभूयसोल्पस्यवा
स्तिइहन तदानीनासीदिदानीमस्तिइत्येवंरूपश्चक्रमः
आस्तिनास्तित्वयोश्चव्यवहारेभात्ययंनभात्येवायमिति
निमित्तं तद्वासनमभासनेनमानारव्यन्तरेसनक्रमस्यो

व्यापकम् विचित्रस्याभासस्यैकपरमार्थेन चिद्रूपेइ।
घटर्थस्यानाभासनभागस्याभावान्निराभासेप्याभास
नातिक्रान्ते प्रकाशकरूपे कथं क्रमयोगः अत एव का
रणादेरपि कारणं कालाख्येति वदद्भिः कार्येष्वेव का
लभेद इति दर्शितं बलान्न कालभेदः कालेनासंयोगेपि
वाकाशादेर्घटाद्यपेक्षया यः कालभेदः कालेनासंयो
गेपि वाकाशादेर्घटाद्यपेक्षया यः कालभेदः कश्चि
ग्गागमिति व्यवहारकाले सघटादिकार्यनिष्ठ एव वक्त
व्य इति निराभासे अकार्यरूपे तावदात्मनि न देशकाल
भेदः ततो न चिद्रूपे देशकालक्रमश्चिदेकरूपत्वादि
तिकारणाविरुद्धोपलब्धिः देशकालक्रमस्य कारणं
प्रकाशनाप्रकाशनरूपत्वं तद्विरुद्धं प्रकाशकरूपत्वमि
ति एवमात्मनो नित्यत्वं विभुत्वं चोपपादितम् कालदेशा
योगात् देशकालभेदोपि भावापेक्षया चिद्रूपस्य न भा
वाभासे चिदनवभासाभावात् तदनवभासो हि घटपट
योरिव देशकालभेदस्य व्यापकस्येहनोपलम्भे चिद्रूप
स्य च स्वरूपेणाभेदे तदपेक्षयापि नासौ घटस्येव स्वापेक्ष
या तत एव भेदे योग्याग्रयामिति स्वरूपाभेदमप्युक्तोप
पत्युपजीवनेनाहात एवेति यत एव देशकालाभेदः।
क्रोदेशकालाधेयविशेषास्पर्शी निराभासत्वादिति हे
तोस्तत एवात्मनो बहुत्वं चैत्रमैत्रादिषु स्वरूपेणाभेदः क
थं स्वाभाविकः स्वभावे हि भिन्ने स्वाभाविकः स्यात् चिदे
व तत् यच्च रूपं तत्र कोन्यः स्वभावांशोस्ति न त्वावनकश्चि
द्भेदः अत एव सर्वत्र चिद्रूपत्वं कारणं नत्वाविकलेनानग्र

६॰
प्र॰ भि॰
१२
71

गोपीति तेनात्रापि नित्येन व्यापकेनैकेन च भवितव्यमुक्तं।
मिति तच्च नित्यव्यापित्वं परेणात्मनोऽङ्गीकृते एकत्वमपि
सर्वत्र श्रुत्यंतसिद्धिः येनापि नोपगतं सांख्यादिना सोऽप्यु
पपत्त्योपगमयितव्यः एतच्च सर्वं मानेऽपि प्रसज्यत इति
प्रसंग एवापादयितव्यो ग्रंथकारेणाहकोपपत्तिः पूर्वपा।
तवादिभिरेवैनैव निरूपिता पृथग्भूतो ज्ञानात्मा गुणादि
न सिद्धान्तेऽङ्गीकरिष्यते तत्किमस्य प्रसंगः करिष्यतीत्य।
भिप्रायेण तदीयो हि प्रसंगो यः सांख्यादीन्प्रपन्ननाम प्र
स्मासिद्धान्तेन तत्किं विरुध्यतीति पूर्वपक्षवादी वेदयति ह
देप्रसंगविपर्ययलाभाशयाद्विरूपः तथाह्ययं प्रसंग।
विपर्ययः नच विरूपमपि ज्ञानं नित्यव्यापकाद्वैतरूप
मुपगतं भवता तदात्मापि विरूपः कथमेवं भवेत न।
थापि विरूपत्वेनाविशिष्टत्वे देशकालभेदवत्स्वभावभेदो
पि कथमात्मनां येन वहुत्वं स्यात अथ विरूपत्वेऽपि वहुत्व
मभ्युपगम्यते नानात्वं स्यात इति जननमरणकरणा
नां प्रतिनियमादिति तर्हि देशकालभेदोऽपि भवेदिति
एवं प्रथमश्लोकार्थं व्याख्यातं द्वितीयं व्याचष्टे अथैतदि
ति एतेषां नित्यत्वव्यापित्वाद्वैतानां यः प्रसंगः बलादे
वापतितः स एव दोषः स्वपक्षोपमर्दनात्ततो भीरुणा
त्मवादिना जडैकरूपं यदि ज्ञानमंगीक्रियते तदा नीलं
यथा न पीतस्य प्रकाशनरूपं भवति तथा ज्ञानमपि
तस्मात ननु जडोऽपि प्रकाशो भवति आदित्यादया
दित्याशंक्याह प्रकाशस्त्रबोध इति न त्वालोकप्राया
एव निर्मलसत्वप्रभारूपो बोधो भविष्यतीत्याशंक्याह।

तथात्वइति आलोकादिवेदीपसूर्यरत्नप्रभादिमध्य
प्रवेशइत्यर्थः पुनरपीति सत्यप्यालोकेप्रमातर्यवि
यमानेनार्थोभाति सत्यपितप्रमातरि प्रदीपकल्पेनः
ज्ञानेनभासितेवार्थः प्रदीपशतप्रज्वालनेपिनभातएव
यार्थः सज्ञानेनादृश्यएवकस्माद्भासते योयथाजातीय
संनिधानेयथानभवति सतथाभवंस्तद्विलक्षणजा
तीयसंनिधिमपेक्षतयति यथाशीतलजलहिमवा
लुसंनिधावपिघटोरक्तत्वेनानुभूतोरक्तोभवन्नसवह्नि
संनिधिंजडजातीयसंनिधौचभावोदृश्यमानत्वाख्यवधी
यमानत्वव्यवहार्यतारूपंविशेषमप्रतिलब्धंकदाचनप्र
तिलभमानोजडजातीयसंनिधिमपेक्षयति विपर्य
येनिर्निमित्तत्वप्रसंगाद्बाधकाद्याभिसिद्धोस्वभावहेतुः
संविदि अनुभवविस्वरूपायांनिष्ठाअन्यानपेक्षिणि
विश्रान्तियांसाताविषयाणांनीलादीनांव्यवस्थितयो
विविधेनअसंकीर्णेनात्मनावस्थानानिताव्यवस्थितीः
कथमचेतनंयोनीलादिपदार्थःप्रयंजीतव्यवस्थापयेद्य
वस्थितीरिति ``` प्रधानम् व्यवस्थितीःसंपादयेदित्य
र्थः सामान्यविशेषभावेनवानिर्देशः इतथाधिकः
यायपतिमयमदइतियथा यदिवाविविज्ञानियान्य
वस्थानानिनीलंपीतमितितानिव्यवस्थापयितिनियमय
ति नीलमेवेदमिदमेवनीलमिति तदचेतनस्याप्रका
यारूपस्यकथंसंभाव्यतएव तदेवहिप्रकाशनस्वरूपं
उत्तवकारिकायांमितिजात्मेनार्थप्रकाशनेनिसांख्या
विददविरूपबुद्ध्यादिनमपिप्रतियदृश्यते नतद्वयमनय

ई॰
प्र·भि
७२
72

न्तविरुद्धमेकस्यनपारमार्थिकंरूपमिमिनयेनय।
दिनत्ऽमस्यावास्तवंवपुस्तत्कथमर्थस्यप्रकाशनरूपा
माविनिव्यवस्था अभावदोषोपइहोक्तोवाधनत्वाणि
अभ्युपगमितत्त्ऽस्मानरूपाणिप्रत्याधुधितेमतनापियो
जनीयः पतत्पूर्वपक्षवादीसर्वंपूर्वोक्तंनिगमयति त
दिति यदेतदुक्तंतस्मादेतत्कलापादुभयथापीतिविरू
पत्वेनाविरूपत्वेनव्यतिरिक्तस्यात्मनोव्यतिरिक्तोथमा
त्मनाख्यानधुन्यतेविरूपत्वेनित्यव्यापकस्वभावस्यनता
दृशेनकश्चित्संयोगोपिपरेणाभ्युपगतः किमंगाथर्मय
मिभावः विरूपस्यैवचविषयव्यवस्थाख्यानेकिमन्ये
नविरूपेणाविरूपेणवाधर्मेणापरिकल्पितेनेतिज्ञान
क्रियायोगादित्यत्रहेतोर्ज्ञानयोगादित्ययमंशोज्ञान।
स्यस्वरूपेणासंभवात् तत्संवन्धस्यचात्यन्तासिद्धोवाधि
स्वरूपविपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धत्वद्वारेणचधर्मिस्व।
रूपवाधनादाश्रयासिद्धइति १२ विरूपमविरूपंवा।
ज्ञानेमाभूदुक्तदोषात् चिदविरूपंतद्भविष्यतीत्याशं।
काभानमात्मवादोपक्षेपूर्वपक्षवादीदूषणायसत्रेण।
द्द अथार्थस्ययथारूपंयतइति अस्यार्थंसंक्षेपेणादी।
काकारोव्याचष्टे सांख्यायमपीतिसम्यक्कृतिःप्रकृतिपु
दृषयोर्विवेकेनसंख्यानेचपरिणामेनतत्त्वेभदानांसंख्यात
दृधिकृत्यकृतोग्रन्थः सांख्यः तत्रबुद्धितत्त्वस्यवृत्तिर्ज्ञानमुक्तं
वर्तनंवृत्तिः परिणामविशेषः पूर्वरूपंहित्वतिरोदधत्क्षि
परिणामः कथमस्यचेतनस्यकार्योपरिणामइत्यतेयस्तनिरोद
धर्मधर्मपरिमोपः सिद्धाकारतयाभाति सर्वाणस्यवकृदुलता

यत्त्वतिरोदयमोंध्याकारेनगच्छतिबुध्यतइतियथा
मवृत्तिपरिणामः तथाहिवर्तन्तेतस्यैवतच्छेतिवृत्तिरू
ध्यते पूर्ववदेवेतिविज्ञागदृष्टेणनियतादिदूषणम् ज
ऽभागदिशाविषयव्यवस्थानायोगइति ग्रथेति परमं
भावनांद्योतयति बुद्धिः कर्त्री अर्थस्यनीलादेः संबन्धिरू
पंप्रतिबिंबात्मकंयेनप्रकारेणस्वच्छतात्मनासत्वातिश
यकृतेनयत्नेनाधारयति तेनैवस्वच्छताप्रकारेणात्मनः पु
रुषस्यसमवायिचैतन्यंप्रतिबिम्बात्मनाधत्तेऽन्तर्बहिश्च स
वेतः स्वच्छत्वादितिसांख्यैः किंसंभाव्यते तथापि दूषण
माह एवंचैतन्यप्रतिबिम्बनसंविद्रूपाणां प्रकाशप्रतिबि
म्बेनेवजलेप्रकाशरूपं एवंबुद्धिवृत्तिश्चिद्रूपज्ञानात्मिका
ततश्चपूर्वोक्तेनित्यत्वव्यापित्वादिदोषः सांख्यदर्शनो
चितदोषान्तरयोगश्चेत्याशयशेषः स्वज्ञानाकारकरणे अ
चेतनत्वप्रतिबिंबेपिनतद्रूपापत्तिः अग्निप्रतिबिंबेपिदर्प
णस्यदाहकत्वादृष्टेः तर्हिसाबुद्धिरर्थचित्प्रतिबिंबद्वय
ग्रहणेपिजडैव तत्सएवदोषोविषयव्यवस्थानतःका
ण्यमितिसूत्रार्थः स्वग्रथस्यसमादिनाचैतन्यमित्यनेनय
ऽक्तंतज्ज्ञानस्यस्वरूपमितिप्रकरणेनचावलेनलब्धंवृत्तौ
स्पष्टयति ज्ञानंबुद्धिरिति नन्वैशेषिकादयोपिबुद्धिरु
पलब्धिर्ज्ञानमितिनर्थान्तरंमन्यन्ते तत्कोस्यवादस्यपूर्व
वादाद्विशेषः संवित्स्वभावएवात्मेत्युपगतेकिमन्येन
ज्ञानेनाभ्युपगतेनबुद्धिधर्मेणज्ञानेनकिमन्येनात्मनाकृत्य
मित्याशंक्याह सांख्योक्तमितिवैशेषिकादिदर्शितज्ञानमा
त्मनोधर्मः इहतन्नतथेतिभेदस्त्यैकाग्र्यशंकानिरस्ता स्फुट

ई॰
प्र॰ वि॰
७३
73

स्वभावसंविन्नार्थप्रकाश इति द्वितीयार्धं प्रधानवि-
कारबुद्धिस्वभावत्वाज्जडं ज्ञानेन स्वतः प्रकाशरूपमिति
त्वतीयेतितात्पर्यार्थः अहंकारवशादात्मत्वेनोपचर्यमा
णाया बुद्धेर्निरासार्थं तत्त्वपदम् मायाग्रहणेन तस्य धर्मान्त
रयोगं निराकरोति तथा हि धर्मोऽप्यन्तोपचयन्तः स्वा-
धर्मिणोऽपि कथंचित्तादात्म्याद्विगणमानित्यतामाया
न्ति ततस्तद्भावे परमार्थतो नित्य आत्मा संवेदनशक्ति
लक्षणः ननु सौगतेऽपि संवेदनलक्षण आत्मेत्याशंक्या
ह ततोऽस्य दर्शनस्य भेदमाह अन्तर्मुखमिति स्वप्रका
शमात्ररूपमेवात्मतत्त्वं सांख्यानां सौगतानां तु स्वप्रकाश
त्वेनान्तर्मुखं वा बाह्यनीलादिप्रकाशत्वेन च बहिर्मुखं न चै-
कस्यान्तर्बहिर्मुखत्वोपपन्ना स्वपरयोरैक्यापत्तिप्रसंगा
त् न च साधु युज्यते बाह्यस्यार्थस्य ग्राहकत्वं हि च्छेदेनावभा
सादिति ग्राहकोऽन्तर्मुखत्वमेव अत एव बाह्यत्वग्राह्यत्वा-
योगान्न तेन तल्लक्ष्यते यापर्यं किंचन न च कास्ति तस्यक
स्यताप्रतिभासकृतस्य गुणभावप्रधानभावाभ्यां धर्मधर्मि
भावविशेषणविशेष्यभावोपधानोपधेयभावाद्विधैव द्वै
तथा च पटोऽयं शुक्ल इति पटाभासशुक्लाभासयोर्बहिर्भूतो त्व
लोपे तद्ग्राह्यभावेन स्थितयोः पटाभासोपरक्तः शुक्लाभासो
विपर्ययो वा भवतीति युज्यते तेनाप्रगुणीभूतो विशेषणांशो
(उपधेयरूपतां न) अग्राह्यस्वरूपव्यतिरिक्तमुपधेयं स्वात्मनानुरंजनीयं
लक्षणायेनेति प्रधानभूतस्य विशेष्यस्य
णो नोपरंजनीयं रूपमस्यास्ति एवं च विशेषविशेष्यभावमुखे
नयोर्व्यवहारः सत्यात्मनि नोपपद्यते इति नास्तिकस्य विद्ध·

मैं नापि तस्य कश्चिद्धर्म इति ज्ञानेनाम यद्यपि बुद्धिरूपं
तथापि नात्मनो धर्म इति नैयायिकादितो भेदः नन्वेवं
सएव पुरुषोऽस्तु किमन्येन ज्ञानेनेति शंकित्वाह ज्ञानेषु
न विति सहि स्फुटः प्रकाशोऽस्ति नैव वपुषा यद्घटानां प्रका
शः स्यात्तस्य रूपस्याशागमाभावेणापि न्यूनाधिकरूप
त्वात्सदा सर्वस्यावभासनेकस्यचिद्दाकदाचिदप्यनवभा
सनं भवेदिति सर्वज्ञत्वमसंज्ञत्वं वा जगद्भवेत तस्माद्घटसंवेद
नमिति घटाभासोदये पटसंवेदनमिति तदाभासप्रत्यये
पटाभासोदये च भवति नच घटपटाभाससंभेदं चिन्मात्र
रूपं पुरुषः सहते नच संवेदनं विषयस्य स्वरूपं न जडाजड
रूपयोर्विरोधात्सर्वत्र सार्वज्ञताप्रसंगाच्च तदिदं विष
यः प्रकाशते इति यत्प्रकाशनं न तत्पुरुषः नापि तन्नीला
दीति पुरुषस्य प्रकाशरूपस्य छायेयमित्यायातम् नच
संवेदनमात्रादेव विषयेच्छायामर्पयत्यन्यथाद्यभावप्रसं
गात् नापीन्द्रियेषु इत्येव सर्वत्र निश्चयप्रसंगेनाला
वतां संभवापत्तेः यथैव पश्यामि स एव स्पृशामीत्याद्यानु
सन्धानाभावप्रसंगाद्बाह्येन्द्रियाव्यापारस्वप्नसंकल्पस्मर
णाद्यनुदयप्रसंगाच्च ततः कथं न स्वतंत्रस्य पुरुषस्यच्छा
यासंक्रामति नचास्मिन्नगृहीतविषयप्रतिबिम्बे पुनरपि
विषयस्याप्रकाशत्वापत्तेरिति यदेव तद्वस्त्वन्तरं चैतन्यवि
षयात्मकोभयच्छायाग्रहणसमर्थं ततएव सत्त्वप्रधा
नेषु बुद्धिगतबाह्यमनुसन्धानकाविवादेकं तस्य जानामी
त्येवंभूता जिज्ञासाप्रयत्नोपक्रमा विषयालोचनशीरा।
निश्चिनोमीत्यवमाना पूर्वापरीभूता तावद्विषयाध्यवसा

ई॰
प्र॰ वि॰
७४
74

यफलेकेनप्रकारेणइदमिंपरामर्शमतिरोदधती। क्रिया।
त्माविशिष्टापरिणामपरम्पराज्ञानात्म्याआवृत्तिर्वर्तनम् त
थावस्थानमुच्यते कष्टस्यादिमस्मनवृत्तिः काष्टपरामर्श।
स्यतिरोधानात् नाप्येकएववरूणवृत्तिः तत्रहि्इयमि।
त्यंवर्तते इतिकोविभागः तदनेकएववरूणायमितिपराम
र्शमतिरोदधत्फलबलेनकल्पितविविधमर्यादः क्रिया
त्मापरिणामोवृत्तिः चैत्रोगच्छतीतिवत् साचवृत्तिर्विष
यस्याध्यवसायेपर्यवसितरूपापुरुषच्छायाबलेनप्रका
शरूपतामुपगताज्ञानमुच्यते इतिपिण्डार्थः तदेतदाह
ज्ञानेपुनरित्यादिना पुनःशब्दः पुरुषाद्विशेषद्योतकः
मननमितिप्रवहद्रूपेणाविच्छिन्नंनिद्रादावपिहिप्रत्यय
रूपत्वमिच्छन्तिगुरवः पातंजलिप्रभृतयः प्रबोधेप्रत्यव
मर्शात्सुखमस्वाप्समित्यादेः प्रत्ययविशेषएवनिद्रेत्या
दितिनिरूपयन्तः पूर्वदेशकालादियोगेनस्मर्यमाणतया
वर्तमानदेशकालादियोगेनानुभूयमानतयातदुभययो
गेनप्रत्यभिज्ञायमानतयावर्तमानभविष्यद्योगेनसंभा
व्यमानतयाभूतस्यवर्तमानस्यवाभविष्यद्योगेनघटि
वाकेवलभविष्यद्योगेनोत्प्रेक्ष्यमाणतयातथापिस्फुटा
स्फुटादितयाआभासमानान्तरसाविच्छेदेनप्रमातृत्वादिमादि
त्यनचेत्यादिनावैचित्र्यमस्यस्वसंभेदनविचित्रायेआभा
माभ्रान्तएवगुणाबाविनातत्स्वरूपेणप्रकाशयोगाद्रूरू।
केनकर्मयारयेणाबातनतच्छदेनव्यपदिशायटप।
टादीनांबाह्यानांसम्बन्धिनआभासभेदः प्रतिबिम्बवि
शेषाणांस्वभावस्यतेयोव्यक्तिविलयोनिसंविदेनेयमिननपवा
म

इतिबुद्धितत्वाद्व्यतिरिक्तोवास्त्वइतिचितत्वादन्योयोवि
षयोनीलादिस्तद्यथाउन्मुखतातदन्वयव्यतिरेकानुवि
धानंततोहेतोर्यदायत्तंज्ञानंतत्रप्रवितेनाप्यर्थस्या
किंतर्हिबुद्धितत्वस्यस्वरूपाभिज्ञानामितिनिश्चिनीमोय
वंभूतः पूर्वापरीभूतावयवोयोव्यापारःक्रियातत्वभा
वत्वेनहेतुनावृत्तिर्वर्तनमित्यनयाभाषयाशास्त्रेदर्शि
तम् वृत्तयःपंचतय्यःप्रमाणविपर्ययेतिस्वालक्षणंय
वृत्तिस्वरूपस्येत्यादिषुस्थानेषु ननुतदनुसारेणाहतेना
पिवृत्तिग्रन्थेनभाव्यमितिबुद्धिज्ञानमितिकथंसामा
नाधिकरण्येननिर्देशः अत्राह केवलमिति बुद्धेर्व्यति
बोधनंसंवेदनंदर्शनमितिहिप्रत्यामर्षसमाकृष्ट।
यास्त्रशब्दान्तरसन्निधानाच्चइत्वलायात्रप्यवयवप्र
सिद्धेःशब्दान्तर्लीनैवक्रियाभासेत ततश्चाजडसंवे
दनात्मकंतज्ज्ञानमित्याशंक्येतसामानाधिकरण्येन
बुद्धिशब्दस्यावयवप्रसिद्धेस्समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी
त्यबाधितेनन्यायेनत्यक्तावयवस्यसामान्यप्रसिद्धेन
इरूपार्थाभिधायिनः समानाधिकरणंज्ञानंजडरूपम
कंभवति इतिवृत्तिवृत्तिमतोश्चकिंकारणादवसमवा
घइत्यपिशंकासामानाधिकरण्येनाव्यतिरेकपर्यव
सायिनानिराकृताभवति सामानाधिकरण्यवसमम
दायप्रसिद्धिमपाहलयद्बोधताशंकांपराकरोति य
ध्यातद्व्यतिरेकमपिप्रतिपादयेदित्याह अतएव
वेति अभेदोपःप्रतिपाद्येदित्याह अनततोवश्य
मतोबोधताशंकाशाम्यतीत्येवकारः समुदायप्रसि

ध्याचेतिचकारः वृत्तितद्वतोरभेदंप्रतिपादयतासा।
मानाधिकरण्येनबोधनताशंकानिरस्तेतितव्याख्या।
नस्तुतानद्दशामते ननुपूर्वापरीभूतानांक्षणानांफ
लमेकमवलोकयद्भ्यैकत्वमर्यादाकल्प्यते ग्रामप्राप्ति
फलेनगमननमर्यादादृष्टेः इहतत्त्वानद्रूपायाःक्रियायाः
किंफलमाह तस्याश्चेतिचः पूर्वपक्षाशंकासूचयति।
तस्यायःसत्वाख्योभागोग्राःसोधिगमक्रियायाःफलत्वं
ग्रामःफलभूतःनतुसत्वंभागइतितदापृक्तेयद्विभागा
न्तरयोगोस्याः स्यात् अस्तीत्याह त्रिगुणत्वान
नुसत्वरजस्तमांसित्रीणियद्यस्यारूपंतत्सत्वभाग।
एवकस्मात्फलम् इत्याशंकासूचकोपिशब्दः।
अत्रोत्तरमाह परस्यघटादेः अस्मोयतः प्रका।
शस्वभावः सत्वंलघुप्रकाशकमितिस्मृतेः ना।
नुनीलादेरपित्रैगुण्यात्मत्वात्तदीयोपिसत्वांशस्त
थाकस्मान्नभवति उच्यते गुरुत्वादिति रजस्तमो
भ्यामनभिभूतत्वेनस्वच्छत्वात् अतएवप्रख्यारूपं
हिचित्तसत्वमित्युक्तम् ननुपरप्रकाशमात्रेसत्वभा
गोगुणपरेवविशिष्टंकस्मान्नवकाश्यात् सत्वस्यैवबोधयोग
तिरूपितेगुणद्वयमसमकिमर्थःस्यादित्याशंकाद्वयमपि
ग्रंथेनैवयातितंपरिहरति रजस्तमोभागाभ्यामितिसत्वं
प्रकाशरूपंनिर्मलनभःशकलंभवतोजलदपटलेनेववर
ण्णात्मनातमसासमावृतेवाते तत्रचमारुतस्यावीयंप्र
वृत्तिस्वभावंरजःक्रियात्मकंतयाकर्षेणातमोजलदमपसा
रयतिमप्यावयति अत्रस्यसतिविशेषेणापरप्रकाशमपि

भव

नसोसत्वभागः क्रमेणनीलादेर्वास्यस्वभावादे-
श्चात्मरस्यप्रकाशरूपोजायतइतिपुक्ते पुरुषश्चै
गुणेयापयोगः ननुप्रकाशरूपोप्यसौसत्वभागोवा-
ह्यालोकस्थानीयोनइएव सदेषकर्षकारंनिराका
शीभवेयेनपार्थतिकफलत्वमस्योक्तम् किंच नी-
लप्रकाशरूपः स्वप्रकाशात्मावायः सत्वभागः
सनीलस्वावप्रतिबिम्बोपरक्तोज्ञानात्मिकावृत्तिः
क्रियासएवकथंफलंस्यात इष्यते आत्मनः संवि
द्रूपस्यतस्मिन्नवच्छेदतः सम्यग्निधानंप्रतिबिंबेनवि
श्रांतिस्ततः संवेद्यमानतांप्रतिपद्यते ननुकेनात्मन
तस्यसंवेद्यत्वंबहिर्बुद्धितत्वान्तरमास्तिनचपुरुषाय
त्तयासंवेद्यमानतोपपन्ना तथात्वेनीलादेरपितथैव
साक्षित्वमत्वंबुद्धितत्वकल्पनायासेन आह प्रकाशा-
मानतैवसंवेद्यतानापराकाचित अपितस्वविच्छा-
ययानुग्रहात्प्रकाशप्रवृत्तिः स्वनिर्भासइवसत्वा-
भागोनप्रकाशांतरमपेक्षते इत्येषैवसंवेद्यता एत
इक्तंभवति सर्वतः स्वच्छात्मनिबुद्धिसत्वेविषयप्र-
तिबिंबभागोज्ञानक्रियासंविच्छायाभागस्तुफलं
पदुक्तंफलमविशिष्टः पोरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधइति
नत्वात्मच्छायावशाद्विषयएवप्रकाशमानतास्त-
किंमन्तरालकल्पितेनबुद्धितत्वेनलोकेचविषयए-
वप्रकटइतिव्यवहारः तथाजैमिनीयाअर्थेदृष्टता
मेवफलंमन्यन्ते अथाह यदिविषयएवप्रकटताम
ह्येत तदासविषयस्ताद्रूप्योजातः सकथंकस्यचिद

तादृशः स्यात् नहि कारणापन्नं तद्रूपं कारणमेव प्र
तीतथाभावति एवंहि कुंभकारमेव प्रतिकुम्भः कुं
भो भवेत् अन्यान्यमकुम्भः ननु यथा हि लं कस्य चित्प्र
मातरपेक्षया बुद्ध्या जातं न च सर्वान्प्रमातॄन्प्रति भाति
अपि तु तमेव तथा प्रकटता यदात्मगत भावनात्मक
क्रियासंनिधानाज्ज्ञाता तमेव प्रति भविष्यतीत्या-
शंक्याह प्रकाशसंज्ञकेति लिंगमात्रेन प्रकाशस्वभा
वमपि तत्सामान्यज्ञानपुरः सरं लिंगगुणज्ञाना हि द्वे
इति ज्ञानेन भवितव्यम् तत्स्व तथा हि लोकज्ञाता विव-
क्षामामन्यज्ञानोत्पन्नावपि अपेक्षाबुद्धेर्निमित्तत्वम्
न च सा प्रमात्रन्तरे संभवति एकार्थसमवायाद्येतो
ज्ञानयोः कार्यकारणभावः इह तु प्राकट्टता चेज्ञा
तानाज्ञान्यदपेक्षमस्ति । तथापि ज्ञेयायां प्रकट-
तान्तरानवस्थाप्रसंगात् तस्माद्विषयः प्रकट
इति बुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बितस्य विषयस्य संवित्प्रति
बिंबमेलनमेवेदमुच्यते नतु बाह्यस्य प्रकटता का
चिद्धर्मः ननु मा भूद्विषयनिष्ठा प्रकटता आत्मनि
ष्ठैव भविष्यति मम प्रकटो घट इत्यात्मसमुपसंहा
रदर्शनात् किं बुद्धितत्त्वेन उच्यते आत्मा संविन्मा
त्रस्वभावः सा ता दृष्टा केवलं तस्य विषयप्रका-
तानाम् यत्संविदोऽधिकं तज्ज्ञानत्वं कथं स्वरूपं-
स्यात् कथं तर्हि सो विषयबोधेषु द्रष्टा साक्षी-
चेत्याह बुद्धावेव सत्याम् ननु मा भूत्तत्र चिदा
त्मनि पुंसि आधिक्यम् ॥०॥ ०॥ ०॥॥

किंचनविकाराधायिप्रकटतात्मकं फलं समेव न भवि
ष्यतिग्राहः निर्विकार एवासौ परि नीलप्रकाशात्महि
नीलस्येव विषयस्यासौ तथा स्वात्मकाश एव हि नीलप्र
काशः पीतप्रकाशाद्व्यावृत्तम् अत एवेति यस्मान्न वि
षये प्रकटतालक्षणो भोगो विश्रान्तो नाप्यात्मनि अ
पि च विषयात्मनोर्भोगयोगव्यवहारः ततद्व्यर्थः
हि रूपं यत्समवेतस्य यतो नैर्मल्यं रजोपमारणाम हि स्वता
नदीयतमोभागस्य न तन्नीलादाविवान परमार्थणीय
त्वेन तो हेतोरुभयीमयात्मनो विषयस्य च संबन्धिनी
रूपच्छायां संवेदनं नीलमयतामनुकरोति तदाका
रतया विततया भासते नीलरक्तपटमध्यगतासितवस्त्र
वर्ततो हेतोस्तत्प्रतिबिम्ब आत्मा विषयप्रतिबिंबयतो
युज्यते ततो विषयबोधस्वभावो भोगः सिध्यति सा-
हि ग्राह्यस्य ग्राहकस्य च यो मेलनात्मा संबन्धस्तु एत
देव लक्षितो नान्यदस्य रूपमित्याशयः ननु बुद्धेर्यदि
दृश्यप्रतिबिम्बयोग आत्मनो विषयस्य च कथं भोक्तृ
भोग्यरूपव्यवहार इत्याशंक्याह सा चेति सा भोगसि-
द्धिः भोक्तृभोग्यभावे आत्मा भोक्ता विषयो भोग्य इ
ति व्यवहारे हेतुः हि यस्मात् तस्मात्तयोरात्मविषय
योर्भोक्तृभोग्यतायोग्ययोर्बुद्धितत्त्वे संबन्धो यावा-
इति परस्पररूपमेलनात्मा वा समरस इव रूपो यः स
एव भोक्तृभोग्यभावः ननु सत्त्वेनात्मप्रकाशात्म
केतत्र चेद्विषयप्रतिबिंबपातितं नातो विषयप्रका
पाताव्यवहारः किमन्यो। नात्मप्रतिबिंबकल्पनेनेया

ई॰
प्र॰ भि॰
११
77

ग्रंकां वारयति विषयोपरागवदिति महिमत्वप्र
काशो वा स्यालोककस्येनरुद्धमुक्ते वोधावेशेनेति
वोधसंसर्गेण ननु यथा तण्डुलानामयमेव पाकेक
र्मभावो यो विक्लित्तिलक्षणो विशेषः तथैव विषय
स्यापि बुध्यमानतायां केनचिद्विशेषेण भाव्यं मेवप्र
कटना भविष्यति भवेदेवं यदि निर्वर्त्यविकार्यप्रवक
र्मणी स्यातां आप्तिलक्षणयदपि प्राप्यंकर्म यत्र तत्कृतक
र्मसंसर्गाधिको न कश्चिद्विशेषः ग्रामं गच्छतीति य
थातदाह नहीति वोधसंसर्गमात्र वोधावेशो यमे
वोच्यते यो वाह्यपुरुषेण बुद्धौ विषयस्य संसर्गः अत
एवेति सांख्यस्य यदेतद्दिमादिश्रारभ्य पूर्वोक्तमुपयो
गिप्रमेयं बुद्धितत्वसद्भावे रेतत्वेनोपजीवेति यतश्रा
मातिर्विकारेण च तादृगसौ विषयप्रकाशः विष
यस्य च न प्रकाशतानैसर्गिक्युपपन्ना न चात्मसन्निधा
नतो नापीन्द्रियसन्निधानमात्रात्ततो बुद्धिसंज्ञकेस्व
तत्वम् एवं तत्वेन वस्तुरूपं न चात्मनो धर्मो वैशेषिक
वत् नापि विषयस्य नैयायिकवत् नेन्द्रियाणां वार्
स्यत्ववत् इतीयती सांख्यास्य मुख्या प्रमेयगतिः इ
तो च्छाया यां शब्दन सूनेरूपण शब्दनपर्यायं व्याख्यात अतः
मुभयच्छायादायतात्सौ बुद्धिरर्थस्य प्रकाशः तत्फल
पर्यन्तो धिगमः समर्थः नचैवं बुद्धितत्वे निर्मलं सदार्थ
नेतत्तदुभयप्रतिविम्बयाति सदैवेति तावता नावस्य मा
च्छेवभ्योकस्य चितत्वरिहिशिशी रमायकतासिलीभूतशी
तलतमसरादिमानीया कलकप्रतिविम्बितत्वे चैद्यः

पीतत्वयथामनुभवेत् नापितत्तथारणाकलकमुपच
रितोपिवन्धःस्यात् यदिउपचरितोपिवन्धःस्यात् य
दिउपचरितान्योभवेत्प्रतिबिंबितेवेंद्रपश्यन्निवमेदः
नचबुद्धिपुरुषावुभौयत्तथोपचरतिनाहंकर्त्तीयोस्ति
आस्तीत्याह अहंकारतत्वमितिकरोतिक्रियासामान्य
अहंकरोमीतिजानामिभुंजेवेत्यर्थः तथात्यात्माबुध्य
तइत्यपेक्षाविषयेभुंक्ते इतितस्माबद्धःखिमायतविषा
येषोव्यवहारःप्रतीतिःप्रत्यवमर्शश्च तद्रूपाहृतिवर्त
नेव्यापारोस्यनत्ववोढविग्रभोक्तृविवनिरागासिकथमहं
कारएवेव्यवहारे आह उपकारकत्वेरोथः भोगदेबुद्धिग
तेयुतआत्मनस्तेनैवमप्यानोप्यव्यवहरति ननूपकार
कत्वेतत्रात्मकथं उच्यते तस्मन्नियोयतोवोथोज्ञानभो
गोमयात्मताविभक्तोबुद्धेरसिच्यति ननुपरिणामधर्म
तालक्षणाक्रियामाभूदात्मनोवास्तवीभोक्तृतापि
त्किंनपारमार्थिकी उमित्याह नचात्मनइतिविना
मैतेवनविषयोपभोक्तृता नचतदतिरिक्तमस्यरूप
मवितमितिप्युक्तंविस्तरतः नवहंकारेणैवात्मभा
कतृत्वाभक्तेवमत्ववाक्रियतां यवाक्रियमाणास्यतक
थममेभोगोभवेत् उपचारेहिनोपचार्यस्यसात्मनि
विशेषःकाश्चित् अपिरूपचरितेवतथाभूतबुद्धि
शाब्दविशेषप्रतिलंभात्मव्यवहारः अन्यथानेतप्र
मात्मभेदेनयुगपत्पुरुषचर्यमाणाग्निजलादिविरुद्धमा
वभेदितवपुमाणवकोपिनतविरुद्धभावरूपतामे
कत्वापित्तांप्रतिपद्येत तदेतन्मविरुद्धति अहंका

रव्यवहार्योमनाइतिकेनैनइकंचिद्रूपताधिकः का।
श्चित्सुरूपस्यभोगइति बुद्धिवोर्थेह्यपिदात्मनविशिष्ट
तयाहंकारोव्यवहरतिसएवायंभोगः चित्प्रतिविम्बयो।
गितिविषयप्रतिविम्बवतिवबुद्धितत्वेहमिदंजानामिइ
तिचेतनाचेतनप्रतिविम्बद्वयमेलनाव्यवहारकारिणा
हंकारतत्वेनयोभिमानोजनितः सएवबुद्धितत्वात्तद्ध्यव
ध्यवसायगोचरीकृततत्तद्बुद्धिप्रतिविम्बिचित्त्वेनसहका
श्रयतालत्वांसंयोगंभजमानश्चित्तत्वस्यचित्प्रतिविम्बा
दनध्यवसितभेदेनभोगइत्युच्यतेकाणादादिदर्शनेपि
द्विज्ञानात्मकोगुणआत्मनोमः कथंतस्यभोगः समवा
यादितिचेत सम्बन्धमात्रेतर्हिभोगरूपतायांकारणमिष्
टंभवति इहापिचदर्शितः सम्बन्धश्चित्तत्वादनध्यवसित
भेदस्यचित्प्रतिविम्बस्यविषयप्रतिविम्बेनसहाहंका
रमेलितस्यतथैवबुद्ध्याध्यवसितस्यएकबुद्ध्याश्रयत्वल
क्षणसंयोगइतिसंसर्गस्याश्रयाभिलक्षणांसत्येयोगोतैस्तसस
गंस्वप्रातिहाणवायोवाभिमानेनावान्नोणयदिवातथा
भूतस्यसंयोगस्यपूर्वप्रलयमहाप्रलयेष्वपिप्राप्यमाणानाव
यार्थेन इत्यनादिः संयोगोभवन्समवायान्नविशि।
ष्यते बुद्धितत्वस्यच सर्वोयंधर्मः धर्मधर्मिणो।
श्रयः सम्बन्धः ससंयोगइतिवातादात्म्यमिति
वासमवाय इतिवोच्यताम् वस्तुनिलघोहिसं।
ज्ञामचक्रियामहचकोभि निवेशात्तत्वविन्नाका
॥० रागम यस्मिनेवचबुद्धिप्रदेशेचित ०॥
॥० न्वप्रतिविम्बयो ॥ ०॥ ०॥ ०॥

गाश्चिद्विषयता तथैव नीलप्रतिबिम्बयोग इत्याधारा
धेयभावात्पृथक्सिद्धाभ्यां समवायतामुच्यताम् को
विरोधः सर्वथा तावत्सर्वदर्शनेषु संसर्गकृत एवायं भा
गव्यवहारः यदाह परोपाधेसर्वार्थीव्यावहारिको ।
अयथार्थेतिव्यवहारे तदेतत्सर्वमनवक्लृप्तमिचेत के
नवाप्यवेनाह संयोगात्समवायाद्वेति अहंकरोमि
जानामि इत्येवंभूतेन रूपेणाहंकारतत्वस्यापावृत्तिल
घाव्यवहरणायो व्यवहरणे ज्ञानाभिधानलक्षणायोग्य
आत्मा स्वरूपं यस्य बुद्धिबोधस्य बुद्धिसंक्रान्तस्य चिद्रूपे
णपुरुषेणासहयो भेदाध्यवसायाभावः प्रकाशता य॰
नबलेन च तावन्मात्रे मूर्छाकल्पे विश्रान्तिमयो योग इति
अभेदाध्यवसायं पर्यवस्यन्पुरुषस्य भोग इत्युच्यते समं
योगात्समवायाद्वेति किमनेनेति पतञ्जलिमुनिव
चनेन संवादयति तथाचेति सत्वपुरुषयोरत्यन्तासंकी
र्णयोः प्रत्ययविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुष
ज्ञानमिति सूत्रम् तस्यार्थः सत्वं यद्बुद्धिशब्दवाच्यं यः पु
रुषस्तयोर्जडचिद्रूपतया नीलमुत्पलमितिवदत्यन्तमस
भिन्नकल्पयोर्विशयनेनान्योन्यापरागलक्षणसंकरमस
हमानयोरपि यः प्रत्ययो बोद्ध्यवसाये अविशेषो भेदा
नध्यवसायेनाभेदाध्यवसायविश्रान्तेन व्यवह्रियमाण
मैक्यं स एव भोगः स एव बुद्धिवत्यपि भवन्भोक्तृपुरुषे ।
विरूपतात्कृचित इति परार्थ उच्यते न त्वस्यैवंविधशेषम्
सर्गबलप्रभावितो भोगः किंत्वेष संसर्गोनादिः कथंवि
च्छेदेत येन मोनावकाशो भवेदित्याशंक्याह यदाविति

इ.
प्र. भि.
५१
79

प्रधानेनावद्रुपादानकारणेमहदादिकार्यात्मनापरि
णमते तत्रचास्यजडत्वेसुखाद्यात्मनाचयद्भोग्यत्वंभोग
योग्यतानत्सहकारिकारणानचगुणानामन्योन्यंभोगयो
ग्यत्वमुचितंजडत्वाद्भोक्तृभोग्यत्वयोरेकत्रविरुद्धत्वादित
न्यदेवविरूपत्वंप्रतियोग्यत्वमुचितम् तच्चविरूपंभोगवैवि
ध्योपलम्भादनेकंयदाह नसमस्तकरणानांप्रतिनियमा
दिति नचास्यभोगस्येममेवभोक्तारंप्रतियोग्यतेतिनियमनि
धानमस्ति तत्सर्वान्प्रतितद्भोग्यम भोक्तृताचैषांस्वप्रतिवि
म्बार्पणेनबुद्धिप्रभृतिसमस्तप्रपंचावभासनेन ॅ प्रपंचेबुद्धि
तत्वेसंकीर्णोपिसंयोगमहिम्नाचित्तत्वेनपरमार्थतोनसंकी
र्णः तत्संकीर्णतायावच्चित्प्रतिबिम्बबलान्निर्भासतेताव।
त्संसारः यदापुनरसंकीर्णतातदाविवेकज्ञानमेतज्ज्ञानम्
नसंकीर्णतातदाविवेकज्ञानमसंकीर्णरूपख्यातिरिक्तं
दृश्यपश्यति तच्चयस्यसमनुवीयेत यथावच्चापिशास्त्रार्थे
तथापीति अभ्युपगम्यवादोयंनसोपपत्तिकइत्यर्थः
अतएवचेतिसूत्रेपराशंकाद्योतकंयत्कृतंतेनास्यवा
दस्याभ्युपगम्याप्येतदुच्यते नत्वप्रतिबिम्बवादोयमु
पपद्यतेइत्यनादरोपिद्योत्यइत्यभिप्रायेणटीकाकृ
दस्यबुद्धिप्रतिबिम्बवादस्यानुपपत्तिंवक्तुंगणाखांदर्शि
यंस्तथापीतिवृत्तिग्रन्थार्थस्याकूतंस्फुटयति न
वेति स्वच्छमपिरजधि कृतस्वच्छमपेक्ष्यास्वच्छंना
यिकस्वच्छस्यप्रतिबिम्बंस्वीकरोति सितरंगूल।
॥ भिवस्फटिकमणिः तथाचसूत्रितं ।
॥०॥ पुरुषापेक्षयातथा ॥०॥ ०॥

स्यालोकोपि बुद्धिप्रकाशमपेक्ष्य पुरुषप्रकाशो हि स
र्वतः स्वच्छस्तस्मात्तस्यापेक्षणादेव संविद्रूपत्वं यतः
यथा यथा हि स्फुटा वेद्यता तथा तथा स्वच्छताभावः
एवमधिकस्वच्छेन प्रतिबिम्बीक्रियते अस्वच्छे स
ति प्रतिबिम्बीकरणे यत्कारणं तद्विरुद्धमिहास्वच्छ
त्वमिति कारणविरुद्धोपलब्धिः एवं च वदतष्टीकाका
रस्यायमाशयः सौगत एव सांख्यामतं दूषयन्मतस्तस्मा
वकाशं दास्यति सर्वतः स्वच्छे चिद्रूपे विश्वं प्रतिबिम्बि
तमर्हतीति सौगतस्यापि च संविदि मे वेद्यं प्रतिबिम्बमर्प
यति न तु संवेद्ये संविदिति स्वपक्षसिद्धिराशये विपरि
वर्तनमेव अथ परो मन्यते न स्वच्छत्वं नाम पारिभाषिकं
किं च न यदेव वास्य प्रतिबिम्बग्रहणसमर्थं तदेव स्वच्छं तु
च्छितत्वं च पुंप्रतिबिंबग्रहीतृसमर्थमेव तदपि किं न स्व
च्छमिति तत्राह समानधर्मण्येवेति इह प्रतिबिम्बग्रह
णे नियमो दृष्टः तथा हि दर्पणे स्पर्शगुरुत्वादि न प्रतिबि
म्बति अपि तु रूपसंस्थानमात्रं निर्मलं चास्य विजातीयरू
पैः सजातीयाभावे चाकलुषितं निविडसंहननं रूपमुप
लब्धं यदा भवति तदा प्रतिबिंबयोगः वाष्परजोरूपान्तरै
स्तु विजातीयैर्वा निविडस्पष्टत्वादिना सजातीतीयाभावैः
कलुषिते तस्मिन्रूपे न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्याम
हे प्रतिबिंबार्थकापेक्षया यस्य स्वच्छताख्यो धर्मस्तत्प्रति
बिंबात्मकगुणविशेषनिष्ठः स एव प्रतिबिंबं गृह्णाति
एवं स्वच्छत्वं गुणे समाने विशेषरूपतायां पर्यवसायित
भिन्नरूपयोर्वोपसंहरिष्यति एवं समानगुण एवेति तथा

ई· प्र·वि· १८ 80

रिपार्थिवे भूमिकुट्टिमे वज्ररत्नादिमये दर्पणे वाप्ये नि
स्तरंगजलाशये तैजसे च वह्निगोलकान्तर्वर्तिनि हिमगाउ·
लेरूपाख्यो गुणस्तत्सन्निवेशश्च संस्थानाख्यो गुणोस्ति
स्वच्छप्रायाणामपि रूपवत्त्वादिति तेषु रूपसंस्थानप्र·
तिबिम्बमेवोपारोहति नाप्यक्रूरत्वस्पर्शादि यथोक्तं म
येव स्वच्छनकामिनीकान्तप्रतिबिम्बितमन्दरम् मकु
रे कुचकुम्भाभ्यां स्पृशन्त्यपि न स्पृशतीति व्योमावकाशे च
परिच्छिन्नदीर्घवर्तुलाकारोपदादित्यतेजो नातितीव्रं·
नातिमन्दं वा चलत्तेजो वातशरीरं संस्थानप्रतिबिम्बं दर्पण
ते च्छायापुरुषोपदेशपरिशीलनेन लोहदर्पणादि
त्वे तेजसमिति मन्तव्यं तदपि वा पार्थिवमेवेत्याति था
त्मिकाः आकाशे च शब्दगुणो वक्तृशब्दस्य प्रतिबिं
बं प्रतिश्रुत्कारूपं निर्मलेन रसान्तराग्राहिणा रसेन भूयसा
समाक्रान्ते रसनेन्द्रिये तस्याधिष्ठाने दन्तोदके निर्मलरस·
गुणप्रकर्षमिति तत्र कटुतिक्ताम्लादयो रसाः परेणास्वाद्यमा
नाः पिप्पलीनिम्बदाडिमादिषु वर्तमानास्तदास्वादानुमान
पूर्वकत्वेन प्रतिबिम्बमर्पयन्ति स्मर्यमाणग्रहणमनुभूतत्वे
ति तदानीं समास्वादात् क्रियमाणतामात्रमुपलक्षयतीतेन·
स्मर्यमाणा अनुमीयमानाः समनुभूयमाना वा रसस्पर्शाद
यः प्रतिबिम्बं गृह्णातीति तथा च शरीरस्य केचिदानन्द
स्थानरूपाद्याधाराः कन्दहृदयनालतलादयस्तेषु भि·
प्सुनोपभोगसमुचितस्पर्शासन्निधेवानन्न भूयमानोऽप्यन्न
मीयमानस्मर्यमाणोऽन्येऽस्यमाणादिरूपः प्रतिसंक्रामः·
तियनयानस्यन्दस्वायापिस्यात् केचित्तु रवा ॥

धारामनगम्यन्तरक्रूर्मनाशीकादप्रभृतयस्तेष्वुपराव
भूयमाना: स्मरणेनेत्वादिमनिथापितावाकुन्ताचान
भूलादिस्पर्शामूर्छोद्रः रवादिकारिणः परानभवस्वप्र
तिविंबितस्मतस्पर्शादेर्ग्रहणाप्रतिकेवलेसहकारिता
कारोन्यवधानमुद्दीपयमानः तेनेदंनवाच्यमनाह्माघः
मानोपिकेनापिडाडिमरमोदन्नोदकेकिनप्रतिबिंबती
ति यतः प्रतिविम्बहित्वेवासावव्यधानात्नलस्यतापि
नथाह्यवहितः सकुमारेगनानन: परेणास्पृश्यमाण
मपितीह्लाकण्ठकार्यमपपपत्नेपश्चुमाविशायेव कर्मी
यिपत्याच्चकेषांचिकेविदाधारावकल्पाइति नत्प्रति
विम्बयोगाविविचेदृश्यते गम्यतेप्रपितीव्रविवेचनाधि
दृश्यगम्यः प्रतिविम्बमर्थंयेवयेनतद्रूप्यपूर्णामिवसर्व
मभिमन्यते ननुस्वच्छेनद्रव्येणप्रतिहमानयनवपम
यः पराङ्मुखस्वमेहाविग्रहणातिदर्पणेमुखमितिनभ्रा
तिरियं नतुसत्यवभ्रान्तवमतिरेकेणान्यायाशिः प्र
तिविंबनामधेयोस्तितृतीयः मेवम् एवंहिमेमेतन्न
विस्पर्शवदित्यपिभासते परमुखवस्वहस्ताद्दोचविम्ब
प्रतिविम्बद्वयंदृश्यते अन्योन्यसंमुखादर्पणभूयस्त्व
ववकृतस्मुखवग्रहणकृतः भ्रान्तिरियमितिचेत से
वास्त्रकिंसत्यस्वग्रहणाभ्युपगमेनासेवेयमानेन
नहिशुक्तिकारजतनिर्भासेसत्यरजतनिर्भासोपरोः
भ्युपगतः भ्रान्तावपिचकिंदर्पणएवमुखेनभाति
इतस्वमुखंपरमुखत्वेनएवंविधिक्रस्यदर्पणेनकाश्चि
ज्ञासते शुक्तिरजतैकचन्द्रादिरिवजनतमर्यादिचन्द्रादि

ई॰
प्र॰ भि॰
८१६

81

दित्वेनभासमानः अथचदर्पणस्यनष्टत्वेनाभ्यन्तरेण
पश्चाद्भागेमुखमस्तीतिप्रतिपत्तिः दर्पणस्याविकल्प
स्यनिर्भासात् यदितत्स्वमुखंपरमुखत्वेनभासते तदा
शुक्तिंयथारजतधियागृह्णाति तद्वत्स्वमुखंदर्पणेसन्नि
हितेपरमुखत्वेनभासते तदाशुक्तिंयथारजतधियागृ
ह्णाति तद्वत्स्वमुखंदर्पणेसन्निहितेपरमुखधियागृ
ह्णीयादितितथाप्युदासीनभावमवलम्बमानोभूष
णविन्यासप्रसाधनादिनाद्रियेत प्रतिफलितानांचस्व
देहसंमुखीभूतानांरश्मीनांवाल्लभ्याणांग्रहणेचशरीरे
णात्मनायद्यधिष्ठानंतदहमित्येवैकरसाप्रतिपत्तिःसु
त्यनस्त्वइदमेवशरीरमत्रप्रतिसंक्रान्तमितिमन्यतेनाम।
नवस्यबिंबानभेदेनप्रतिपत्तिः प्रतिबिंबेनाशरीरेणात्म
नाधिष्ठितास्त्वेवप्रमयःपरत्वेनगृह्णातीतिचेत् नदेहस्यभो
गायतनत्वंस्यात् तस्मिन्नेवेणापिविरहितेशुद्धिलक्षणभोगोद
यात् दर्पणाभावेपितथाप्रसंगात् स्वशरीरेचोदासीन्या
भावात् ... स्वशरीरेणानपेक्षासंवेदनप्रसंगात् मलतेजोभि
भावाल्लभ्याणांरश्मीनांप्रतिघातेनप्रतिफलनेननिविष्टैः
शिलातलेतिनिस्वच्छत्वाभिधाने स्वगोलात्मकताणादिष्वा
यौकायंपरप्रतिप्रमाता नचतत्रनेत्ररश्मीनांकोपिआपात
र्थंसंभवनियमोवानवाप्यवबाह्यपवणास्माणिकयाकारः
वाच्यत्वेनाभिमानात् अन्यथापिवाल्याप्रकवप्रसंगाश्च यथा।
लिसंभवः यदाकारोपमेयानमुखेनचनभानदर्शनप्रति
वेनापिकिमपराहंयत्तत्रापिस्वमुखग्रहणमेवस्वेचमुनिना।
कचिदप्यनिरूपितमपिरश्मेरदृष्टत्वपादैः समर्थ्यते प्रतिमुख

र्देनप्रतिफलनमिति तथाचशंखप्रतिबिम्बितासमर्थ
यितव्या ननुनत्रमुख्यशब्दादिरूपतैवभविष्यति दर्प
णमुखादौतत्प्रतिबिम्बानेनप्रतिबिम्बापक्षवइतिपरेषां
नैय्याधिकादीनांआशयः तमेवप्रकटयति केचित्वि
तिप्रतिसंक्रमणेनकृत श्रवणमस्याइतिप्रतिश्रुत्का
माशब्दजः इत्योपिदन्तोदकमेवभीतिस्थादिरसमाग
णेननिमित्तेनविकृतःसंपन्नकृदतिकान्त्यादिस्वभा
वणवस्पर्शेत्वेश्वगतएवाशेषस्पर्शविशेषः गन्धेशति
ष्टश्चगन्धविशेषइति तेनयथान्योशब्दादयोमुख्येव
त्स्वभावानन्ततत्प्रतिबिम्बात्मनत्वहस्तप्रतिश्रुत्काद
षः वस्तुत्वेतेषांबाधकस्यकस्यचिदप्यभावात् इत्यावे
शशत्वेन दन्तोदकेसरसोनिविष्टइतीदमन्तव्यं यदि
वापराभिप्रायेणरसावेशशब्दइतिप्रतिबिम्बवाचि
त्वेनप्रयुक्तः परोपरसावेशंरसप्रतिबिंबमन्यते सव
त्वभूतएवयुक्तः नबाधिततद्भिन्नानग्राहकंप्रतिबिं
बमिति युक्तं सर्वस्यतथात्वापत्तेः ननुदर्पणोपिरूपस
निवेशमात्रस्वभावेपर्वतादिवस्तुतरमेवास्तु तथापि
प्रतिबिम्बांगीकरणार्धजरतीयेन आह दर्पणादौपुन
रिति नतावद्दर्पणाकाशेतावत्येवाकाशदेशेहस्ति
पर्वतयोःकल्पनिर्युक्ता तस्याकाशदेशस्यकेनमूर्तेनद
र्पणेनाक्रान्तस्यमुक्तान्तरेणाक्रमितुमशक्यत्वात् मू
र्तीनांसमानदेशत्वविरोधात् समस्तनगानांप्रतिबिम्ब
युक्तेचदर्पणेदृश्यमानेतावतांमूर्तानांकथमेकाका
शदेशेनेनिशतनगानांपरस्परदेशानुप्रवेशाविकल्प

नाप्रसंगः नचदर्पणस्यपृष्ठेतद्वृत्तिः दर्पणदेशस्यप
रिमितत्वात् दर्पणदर्शनप्रसंगाच्च नचपृष्ठतोसौदृश्य
ते दृश्यतेत्वभ्यन्तरेनचतस्यदर्पणेऽप्रभग्नेन्तःप्रवेशोयु-
क्तः नचास्यभंगोमनागप्यवलोक्यतेदर्पणापेक्षयाबृह-
त्तदेशवर्त्तीवमपर्वतादिरुपलभ्यते नचाप्यवास्थेणमा
त्रदेशोप्यवलोक्यते तदुक्तं विरुद्धपरिमाणेषुवज्रादर्श
तलादिषु पर्वतादिमहारूपाणांभावानांनास्तिसंभवः स
मस्याश्राधेयमाह्निमं तदयमर्थः दर्पणादौसंक्रान्तस्या-
यहस्तभूतत्वंशंक्यतेतत्राप्यबाधइतितावन्नितिदर्पणप
रिच्छिन्नोनभोदेशोवादर्पणेवानदृष्टतदन्तरतमश्वाङ्ग
गादिर्वाकिंच यावत्कालकलामात्रेनहस्तमुख्यमस्तिता
वदेवचयोविशिष्टदेशमन्वयोस्यदृश्यतेसोपिनोपपद्य-
ते नहिस्वकारणाद्विनातस्यभावस्योत्पत्तिर्युक्ता नचप्रसि
द्धवस्तुभूतहस्तिपर्वतादिगतकारणजातीयमिहकार
णमुपलभ्यते तावताचप्रसिद्धस्यारम्भकावयवपरि-
णामानांतदवयवानांयःसंबन्धःसंयोगनैरन्तर्यादिस्तस्य
स्यानोपपद्यते नसंभवतितज्जातीयदेशकालकारणा-
भावेचकार्यमपितज्जातीयंकथंस्यात् उत्पन्नस्यचा-
वयवविभागाद्यभावेहेतुमनारूढवनपवकर्षंभूत
ग्रस्तस्यैवैकपदेनिरन्वयोविनाशः क्षणिकवादेन
म्यनिरन्वयनाशितायामपिविभागमन्तन्यन्तरदर्पा-
नप्रसंगः दर्पणास्थस्यभूतेचोत्पन्नेभूतलादि-
वान्यत्रापिसंचरेत् ततश्चयावदसौदृश्यतेताव-
दृश्यतेनैवदेशोनदर्पणावच्छिन्नेनयः सम्बु॥

न्यः स कथं रूपसन्निवेशो चकास्तुं गुरुत्वगन्धवत्वादि
विहीनो लास्यशरीरतो न दृष्टो न चेत् पर्वतस्य प्रति
बिम्बितस्य काठिन्यस्पर्शः आदिपदेन जलाग्न्यादि प्रति
बिम्बस्य शीतोष्णादिः वस्तुभूतेनान्यप्रसिद्धतद्वस्तुना॰
तीयेन भवितव्यमुक्तमन्यथा शशस्यापि विषाणसरूपस्य
शादिकं वस्तुभूतमस्तीत्युच्यमाने इदमेव वस्तुनेदमिति
यन्नियमवत्वं व्यापकं वस्तुत्वस्योपलभ्यते येन विना व
स्तुत्वमपि वचनमात्रसारं स्यात् तदीयेनेति व्यापकान
पलब्धिप्रसंगबलेन वस्तुत्वमन्यवस्तुतज्जातीयत्वाभावा
द्विपक्षाद्व्यावृत्तं साध्येनान्यतद्वस्तुजातीयत्वाभावाद्विप,
न व्याप्यते इति तदनुपलम्भे वस्तुत्वाभावसिद्धिर्व्यापका
नुपलब्धेरिति तन्निरस्तमेतत् प्रतिश्रुत्कादिशब्दस्या
त्वादिरूपमेव न तत्प्रतिबिम्बता काचित् दर्पणादेस्त
स्मात्केवलं स्वमुखमेव गृह्यमाणं भ्रान्त्याभिमन्यते तदर्प
णो न गृहीतमिति केनापि कृतो विभागः एवं विभागं दर्श
यति तदिति यत्रैकं प्रतिश्रुत्कादिवस्तु दर्पणाद्यस्यादि
नवस्तुत्वात्प्रतिबिम्बमस्तु तावदित्येतद्विभागेनायुक्तं न्या
यस्य मा स्यात् तदेवाह इहापीति अपिशब्देन न्यायसा
म्यमाह इह प्रतिश्रुत्कारसावेषादिवर्गे यावत्तावत्प्रतिश्रु
त्कोक्तासा यदि अन्यशब्दजशब्दवद्धेतुत्वस्यामापि हि।
स्यादिवदेव तच्छब्दजातीयेन भवेत् शब्दजे च शब्दान
रंभेरीभांकारादिवांसमन्दनमप्राप्यं यत्र देशे समाकर्ण्य
नेन तत्र न नैः प्रमातृभिरायेमातीव्रतमः शब्दश्चाकल्प्यते
नापितदायशब्दाकर्णनवद्भिः सान्वेषामन्दः एवं प्रतिश्रु

३.
प्र. वि.
१८३
83

क्वापि गर्भगत्यवस्थितैः श्रवणैः श्रूयते तत्रास्तु न विपर्य-
स्येत यदि वस्तुभूता शब्दजशब्दरूपा स्यात् अस्माकं बि-
म्बत्वेन प्रतिबिम्बवादिमते नाभिमतो तत एव मुख्यः शब्दाका-
रः पर्यन्ते तत्राघातोऽजनकरूपः शब्दः सर्वैर्न श्रुतः ता-
दृशागतैः प्राणिभिस्तैः श्रूयते सा प्रतिश्रुत्केति संबन्धः अ-
पि शब्दो विपर्ययं सूचयति येन अवारे श्रवणवर्तिभिः सद्या-
यः शब्दः श्रुतस्तैर्न श्रूयते इत्यर्थः एवमश्रुतबिंबाभिमते
त्यादिना वस्तुभूतशब्दान्तरविजातीयत्वं तात्पर्येणोक्तं ना-
न प्रतिबिंबतासाधने पर्यवसितं यदश्रुतमुख्यशब्देन न श्रूयत
इति न हि प्रतिबिंबस्यायं नियमो यमो यदस्पृष्टबिम्बेन नाव-
लोक्यते यथोक्तं मयैव श्रीतन्त्रालोके मुख्यग्रहणमपि विना
प्रतिबिम्बग्रहे भवेत् पश्चाद्गतं प्रियं पश्येद्दृष्टं किं तमसीव पु-
र इति तस्माद्वस्तुभूतशब्दजशब्दजातीयत्वानुपलब्धा
प्रतिश्रुत्कापि न वस्तु प्रसिद्धस्यास्ति प्रतिबिम्बस्य लक्ष्म ।
एवं च श्रीतन्त्रालोके दर्शितम् न चासौ शब्दजः शब्दस्याग-
क्तत्वेन संभवात् पिठराद्युपधानांश विविक्तच्छिद्रसंकृतो
विद्रवाच्चास्य शब्दस्य प्रतिबिम्बं मुखादिवत् इदम-
न्यस्य वेद्यस्य रूपमित्यवभासते यथादर्शे तथाकेना-
प्युक्तमाकर्णयेदिति नियमाद्बिम्बमांसमुख्यप्रतिबि-
म्बस्य पततः तन्मध्यगास्तम्भा एवान्तिप्रमाणारोन ह-
दगाः अतः कूपादिपिठराकाशेन तत्प्रतिबिम्बितम् व-
क्त्राकाशे सशब्दसङ्क्रान्ति तन्यवक्रवत् यथा चादर्श-
पाश्चात्यभागस्यावेत्तिनो मुखम् न यात तथाविधा-
काशपश्चानो वेत्ति मधनिम शब्देन चानभिव्यक्तः

प्रतिविम्बतितद्ववम् अभिव्यक्तोऽनुकृतीनस्यसमकाल
द्वितीयके क्षणेनप्रतिविम्बत्वेऽनुकृतिस्वसमकालके
तुल्यकालेद्विनोदृष्टानच्छायारूपनिस्वपइत्यादिना
एवंप्रतिच्छकायाः प्रतिविम्बतांसाधयितुंवस्तुभूत।
शाकुजवेलत्वेनावस्तुत्वमुपपाद्यरसप्रतिविम्बस्या
पितदुपपादयतिकटुतिक्तादीति पिप्पलीनिम्बदाडि
मादितावत्तस्यकटुकप्रभृतेरसस्यसमवायिकारण
तत्संयोगसमवायवलाद्दन्तोदकेसमुत्पादइहत
पदेशाद्दाडिमेचर्व्यमाणेऽन्यस्यतद्भवः कथंस्यात् अथा
धिपतिप्रत्ययरूपेणपरिचर्व्यमाणेनापिदाडिमरसेनद
न्तोदकसंयुक्तात्मसंयुक्तसमवायज्ञातेयेनपरदन्तोदके
पितद्रसताभिमानोमुख्यः तद्धिसर्वस्यरसस्यवस्तुभूता।
स्यसहचरस्यदर्शनेऽप्यभिचारोदृष्टइतिपूर्वोक्ततज्जातीयता
वव्यभावापत्तेर्दन्तोदकसविदवत्तिनास्पर्शनेनतादिम।
स्पर्शेऽपिपीतादिगृह्येतनचैवम् ननुविविधावस्तुशाक
यइत्याधिपतिरूपेणतेनरसेनसंयुक्तसमवायाभिमाना
पलकल्पितोरसमात्रस्यैवदन्तोदकेसमुत्पादः यदिवात
मदन्तोदकेपारमार्थिकएवोत्पादः तत्कटुकादिरसमा
मयुक्तस्यदृष्टान्तरस्यतत्रैवादन्तोदकेरसान्तरस्यया।
द्विगुणविनियोगेनतमधुरएवास्वरसइतिनियमोऽपु
कइति एवंतर्हिवक्तव्यपरिचर्वणप्रवृत्तोऽपिकान्ता
दन्तोदकेतत्रसतमनुभवेत् तत्रसंक्रान्तस्यदन्तोदका
न्तवाभ्यामिश्रीभावात्स्वरसान्तिरोधीयतइतिचेत्तन्नैवतर्हि
प्रमाणताद्दृशाद्दपरतेपिदाडिमास्वादनप्रवृत्तेपुंसिभि

ई॰ प्र॰ भि॰

८४

कदन्नोदकस्य स्थिरत्वेन सदृशापरापरकालिकत्वेन वाक्षु-
पलवणोदकतुल्यत्वानन्तत्वात्मरसः कालान्तरेप्यनु-
भूयते कालांतरे नानुभूयते सोसंस्कारदार्ढ्याभावात्स
इति चेत् तत्काल एव तर्हि भुज्यमानमेकरसमपि गुडोद-
नादि तत एव नातिरुचिकरमपि प्रतिलब्धकटुकाम्लादि
विविधरसान्तरदन्नोदकसंमिश्रीभूते शिखरिणीमिश्रि-
तमिव स्वादुकारं परेण भुज्येत इत्यप्रकारे न केवलं दर्प-
णादेरिहस्यादिरूपत्वे बाधो यावदत्र प्रतिस्फुरत्कारमावेशावा-
मप्येवंप्रकारोयमस्माविति यत्त्वया नास्तीति समभाविमवा-
दोस्त्येवेति कथं वस्तुभूततास्याघेन तया प्रतिबिम्बत्वमप-
ह्नुवीत प्रतिबिम्बव्यवहारमित्याशयः ननेवं वस्तुवैल-
क्षण्यादवस्तुत्वे शुक्तिरजतवद्भ्रान्तता भविष्यति तथा-
पिका प्रतिबिम्बताऽन्याशंक्याह अतएव चेति नानेन बा-
धउपजीव्यते एवं हि भ्रान्तित्वाभावे साध्ये बाधसंभवो विरु-
द्धो हेतुः स्यात् तस्मात्पूर्वोक्ते ग्रन्थे यदेतल्लक्षणं गम्यमान-
त्वेन स्थितं तदुपजीव्यते ततश्चायमर्थो यथा प्रसिद्धवस्तु-
साजात्याभावान्न वस्तुत्वम् तथा प्रसिद्धभ्रान्तिसाजात्या-
भावान्न भ्रान्तित्वमिति तन्दर्शयति तस्यां दीत्यादिना
अतएवेत्यनेन वा निराचिकीर्षितस्य भ्रान्तित्वस्य परै-
णाशंक्यमानतायां पूर्वोक्तो बाधो हेतुत्वेनोपजीव्यते।
महेतुकस्य भ्रान्तित्वस्येति निराकरणं क्रियते नि-
णाकरणाच हेतुस्तस्यां दीत्यादिनोच्यते बकारश्चा-
णांकां द्योतयति अतएव बाधयोगाद्हेतोरेपादर्प-
णाद्रह्म्यादिरमावेशादिरूपा भ्रान्तिर्भविष्यति ०॥

नप्रतिबिम्बमित्यपियत्त्वेनाशंक्यते तदपिनहि यस्मा
द्भ्रांतावारोप्यमाणमेवप्रतिभासते नतुवस्तुतत्त्वस्यनामा
पिस्फुरति संस्थानंहिरूपधर्ममात्रंरूपतिरोधौनदर्पणकं
चित् वस्तुधर्मत्वेपिवासंस्थानस्यसमस्तधर्मपूर्णावस्तुः
त्यभ्युपगमेमनागपिवैपरीत्येवस्त्वंतरमेवनिर्भातंभवेत
ननुतत उद्धृतोदनादिसोमामिश्रोविकारलेशोनापि।
पुरुकेभातिकिंतस्पएवभाति भात्येवसः यदिवदनोदके
तत्कटकादिसमुकुरकेभ्रांत्याभासे तत्संमिश्रत्वादोदनरः
सोपिविचित्रएवनिर्भासते पीतशंखप्रतिभातेहिनमुकुल
णंरववात्वात्सदेवकरःप्रतिभाति तस्माद्यथानदर्पणस्य
दृष्टेवान्नर्वापश्चाद्वावाप्येवान्यत्रवाहस्तीकश्चिदस्तिभा
तिच तदीयस्वच्छतामहिम्नातथाचरसादिरपिनदनो
दकादेरितिप्रतिबिम्बितेवीक्ष्यापुक्ता तत्सम्भवेवनप्रति
याचित्तेत्रयाग्निमपरिगृहीतस्वमुखादिग्रहणमसंवेद्यमाने
पुरुकंकल्पितमित्युपसंहरति तस्माच्छुद्धोनभसिस्पर्शः
क्वचिदाधारवकेरूपदर्पणादौरसोदनोदकेगम्यस्तत्वे
द्वेचित्तेःपात्रूप्मामितियथायोगंस्मरणानुभवोत्प्रेक्षाघभि
व्यक्तंप्रतिबिम्बरूपयाभाति भासनसारत्वेवहिप्रतिबिम्ब
मेति हिकथमव्याप्ततत्तद्विषयत्वेनस्कस्यप्रतिबिम्बसता
व्यवहारः एतदुक्तंभवति यदिकश्चिद्ब्रूयात् ननुयथा
निर्मलोदर्पणाश्चतद्वदूपसंनिहितमात्रप्रतिबिम्बतामे
ति तेष्वेववदनोदकादिषुरसादिप्रतिबिम्बानिस्फुर्नेवतथा
नित्यमवभासनेइतिसद्वाच्यः इहावभासनसारमेवप्रति
विम्बनत्वम् यथोक्तंप्रीतंचालोके नदेशोवोरूपेनचसमय

६.
प्र.भि.
८५
85

योगेनपरिमाणवान्योन्यासंगेनचतद्दर्पणान्निर्वचनता न
चावस्तुत्वंस्यानचकिमपिसारंनिजमितिध्रुवंमोहः शाम्येदि
तिनिरदिशद्दर्पणविधिरिति अवभासनेचतत्तद्विषयग्राह
केन्द्रियानुग्राहकान्तःकरणाधिष्ठानायत्तम तथाहिदर्प
णसंनिहितेन्तःकरणव्यापारप्रयुक्तनेत्रव्यापारव्यपोहने
कोमुखप्रतिबिम्बव्यवहारः कोहिवेदान्यतमसेमुखसंका
न्तेरते एवंदन्तोदकेरसलेन्द्रेरसनेन्द्रियाधिष्ठानभूतेप्रति
बिम्बितोरसमुत्सविषयवतिरसनेन्द्रियप्रेरणमन्तःकर
णकृतमन्तरेणकथंभासेत नवाच्यममाविन्द्रियगोचरीका
र्यंतत्प्रतिबिम्बार्पणस्थानंदर्पणवद्बलगोलकवद्वा येनास्य
स्वयमग्रेणप्रमात्रन्तरेन्द्रियव्यापारान्निर्भासनंभवेत किं
तन्नदेहवृत्तिनादन्तोदकादेरसादित्वेनस्वपरप्रमातृगोच
रताशंक्या नचान्तःकरणप्रेरितस्वेन्द्रियव्यापारमन्तरेण
तन्निर्भासनंयुक्तम निर्भासनसारमेवप्रतिबिम्बमितिनक
श्चिद्बाधावकाशः असंमुखीनानामिति अव्याहृतबहिषा
मितिलक्षणायायमर्थः संमुखमस्मिन्दृश्यतेइतिसंमु
खीनस्वादर्शः सचपीनकत्वासंकुचितबाधितइतितेनने
र्मल्यंस्वविषयग्रहणसमर्थलक्षणताव्याहतेन्द्रियवृत्त्यक्ष
भवति अन्येत्वदर्शनइतिकरैःसाधनमपिनवाधिकरण
साधनमेवेतिमन्यन्ते एवंस्वपक्षमुपसंहृत्यपरपक्षा
योगमप्युपसंहरति सुखेति । यदिसमुख्यः शब्दः
स्यादृश्यावधिस्पर्शादेःगृहदेशान्तरालव्यतिरिक्तदेशा
वृत्तिभिर्गन्धरसादेरगतेः प्रमातृभिः समाख्यः श्रू
येत। तदेशोरपिचाणदानानादस्यैवश्रवणाम ०॥

तीव्रमन्दादिविशेषस्योपलम्भो भवेत् न चैतदस्ति रसा
दिपरिचयस्य नावस्थायामन्येन गृह्यते गन्धोपि तद्देशाव
स्थितत्वाद्देयैः प्रमातृभिः स्पर्शोपि परकीयहस्तस्पर्शादिग
म्यो भवेदिति प्रसिद्धतज्जातीयवस्तुनश्च विषये यावतो प्र
मातृभावस्तावतामन्यापि स्यादित्येवं तात्पर्येण सर्वशब्दर
सगन्धस्पर्शाश्च यथायोगं वातपित्तादिप्रकोपप्रशमस
कार्यकारिणो भवेयुः शब्दोपि तद्धृदावन्तर्जातो न श्रुति
न प्राप्यस्यापि तत्तीव्रतमभावस्तीव्रतरादिमन्दतमान्तश
ब्दपंचकारम्भकः स्यादिति गुह्यायाः परतरमपि श्रूयते
न स्मादस्ति प्रतिबिम्बलक्षणस्तृतीयराशिः तस्य च समा
नगुणे स्वच्छे च निर्भासनं दृष्टमिति स्वच्छत्वसमानगुण
स्वच्छे स्वलक्षणाकारणं प्रतिबिम्बीकरणो वस्तूनामि
ति सिद्धं तद्विरुद्धं च बुद्धेरात्मापेक्षया असमानगुणत्वम
स्वच्छत्वं च कारणाविरुद्धमुपलभ्यमानमात्मप्रतिबिम्ब
ग्राहित्वस्य स्वविरुद्धकार्यस्य निषेधं करोति एतदुपसंह
रति एवं समानगुण एवेति स्वच्छत्वं गुणनिष्ठमेवेति ए
वं समानधर्मण एव वर्त्यत्रोक्तमिति दृष्टान्तोगिरह्नोक्तं प्रति
हृद्वैलक्षण्यं यदियं हि गुणात्मकत्वेन भोग्यत्वादात्मनश्च
नैर्गुण्येन भोक्तृत्वादिति कासमानगुणत्वसंभवनापि इति
भावः ननु सो भ्रान्तिकास्वविदितनीलादिप्रतिबिम्बमुपप
त्ति न च सा तैः समानगुणान्तद्वासनायोगादनादिप्रवृत्ता
समानगुणत्वं बुद्धावपि भविष्यतीत्याशंक्याह प्रतिबिंब
पिवेति एवं वदन्नपि इदं तावत् संख्येः प्रष्टव्यः विषयस्य
व्यवस्थापनं दर्शनपरामर्शनात्मकं यदुच्यते तत्तावदस

ई॰
प्र॰ भि॰
८९

86

नद्रूपां किंभोक्तरीं चितिशक्तिमपेक्ष्यते तां विना न भव
तीति ओमिति चेत् पुरुषपर्वंतर्हि दर्शनपरामर्शनस्व॰
भावोऽभ्युपगन्तव्यः किमनुपपद्यमाना संवेद्यमानबुद्धिः
गतेन चित्प्रतिबिम्बेन तन्निर्वहति ततर्हि तद्रूपमेव न चिद्रू
पमिति बुद्धिरेवतादृशत्वर्येण गुणेन युक्ता कल्प्यतां या वि
षयं व्यवस्थापयिष्यतीत्यलं पुरुषकल्पनया यदाह देवला
चार्यः पुंसि कर्तृत्वमारोप्य बुद्धावपि चिदात्मतामिति अथ
मुख्यैवैतन्यमेव प्रतिबिम्बीभूतं तथा करोतीत्युच्यते तदयु
क्तम् अन्यत्र प्रतिबिम्बनदृष्टेः नहि दर्पणप्रतिबिम्बितो
वह्निस्तमेव दर्पणमपि तावत्तापयेत् किमंगान्यनं दग्धुं
प्रभवेत् उक्तं च तज्जातीयेन प्रसिद्धान्यतज्जातीयरूपेणा
वभासितं युक्तमिति बुद्धिपुरुषद्वयकल्पनमकिंचित्कर॰
मेव तदाह प्रतिबिम्बेपिवेत्यादि अपिशब्देनाभ्यु
पगमं दर्शयति वाशब्देन समानगुणत्वमेव प्रति
बिम्बकारणमित्येतन्नाद्रियामहे पीत्यनादरम् तत्रेति
बुद्धौ तस्या इति पुंप्रतिबिम्बवत्त्या अपि बुद्धेः एतच्च
यद्यपि पूर्वमुक्तमेवं च बुद्धेर्जडत्व इत्यादिना तथापि॰
दूषणान्तरावकाशायोक्तम् ततएव बहुरूपणावसम
पसिद्धान्तान्तरमपि समन्वयेनाह। बुद्धेश्चेति स्व॰
कारणे प्रधाने चित्प्रतिबिम्बस्य चिद्रूपस्य वा न प्राति
स्विकस्य संभवः तत्रापि चात्मकृतत्वेयमेव दोषः
बुद्धिपरिकल्पनावैयर्थ्यं चाधिकम् कारणेन वा
संभवद्रूपेण कार्यं समाधीयते इति तदात्मकार्य॰
प्राणामित्यात्माकारणं भवेदिति ०॥ ०॥ ०॥

नप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषइतित्यक्तंभवेत् तथैवा
त्मनि ततश्चात्मानएवप्रथमोविकारोबुद्धिरितिप्र
धानकल्पनंव्यर्थंस्यात् ननुयथाघटोत्पत्तावुपा
पादानकारणेदण्डचक्रदेशकालकुंभकारादिकेव
लंतदुपादानकारणसंपादितं ततएवशेषसाहवा
ध्यंविशेषमात्रंविदधत्सहकारितद्दामाशेषानुप्र
हकारित्वमात्मसहकारीस्यात् नोपादानं उपादा
नेवकार्यमस्तिनसहकारिषु अनन्तकार्योदयप्रसं
गादितिपरमतमाशंक्याह सत्कार्यवादिनेति यदि
तावदुपादानासंभाविनिविशेषांशेपिनव्याप्रियन्ते
सहकारिणस्तदलमेतैः अथतंजनयंतितदसन्तमे
वचेत् उपादानस्यापिपापातकृतः प्रापोपंयदत्तः
कार्यभागोसाध्यस्यते असदकरणादित्यादेर्योप
स्यतत्त्वात् तस्मात्सामग्रीरूपकारणान्तर्वर्तीका
र्यस्वभावोभ्युपगन्तव्यः सत्कार्यवादिनाधर्मसंचय
रूपः नत्वेककोपादानकारणान्तर्वर्तीसहकारि
णामनुपयोगप्रसंगात् ननुकानिविनसहकारीणि
उपादानरूपमाविशंत्येववारणांतोप्रतिपद्यन्ते न
लभूम्यः परिणामिकोद्विरसमर्थस्मरणावेगवताका
लप्रभावितेनवीजान्तर्वर्तिनामेवोपयान्ति तावता
विचित्रसंस्कारस्यस्वरूपलाभात् अस्मानित्यमीष
मेपुरुषार्थप्रभृतीनिअभिव्यक्तिमात्रेव्याप्रियन्तेने
षुका कार्यशेषान्तर्गमनचिन्तायद्येवमभिव्यक्तिन
कार्यांशेषाइतितत्रव्याप्रियमाणानामेषांदीपवद्व

ई.
प्र.भि.
८२

87

रादीनामिवकथंकार्यंकारणतापरिणामेनभवेत् का
र्यशेषः सेतिचेत् तर्हिसतीमेवैनांतानियथान्यापय
न्ति तथोपादानमपिमुख्यकार्यमुत्थापयेदित्यलंकृ
विम्बकार्यवादव्यसनेनतदाह अभ्युपेयेति वजोहो।
र्थयत् ततइतिकार्यशेषकृतादाधिक्यादात्मनिचि।
न्मात्रताकथंस्यात् ननुतावद्रूपत्वमात्मनोभविष्यति
किंहिरुध्यति तावताकिंवापुष्यति चिन्मात्रतयेत्यत
आह कैवल्यावस्थायांचेति अभ्युपेतचिन्मात्रतात्याग
एवतावदपसिद्धान्तान्तरमाप्यानयतीतिवशाद्ः न
घ्याहिकैवल्यदशायांनविम्बतिविम्बंबुद्धावुद्धेतीति त
दापुरुषोकरणस्वभावस्ततः प्रतिविम्बात्मककार्यशे
षवियुक्ताः पूर्वंतयुक्तइतियोगविभागोभावाभा
वत्वेनविरुद्धौ ततश्चविरुद्धधर्मयोगादैक्यंकूट।
स्थनस्यात्मसः प्रधानस्यापिसत्वकौटस्थ्यइदमेव।
निमित्तंनान्यत् ननुकैवल्यावस्थायामप्यस्ययोग्य
त्वमनिवृत्तम् नटेवचकार्यशेषान्तर्गमनंप्रधान
स्यैवमहाप्रलयइत्याशंक्यामध्येप्रमेयान्तरमिति
कदाचिदपीत्याशयः घटेपिपटयोग्यताभवेत्।
पुरुषेपियामरूदादिजननयोग्यतेतिकारणत्वं।
योग्यतारूपंनियमवत्वेनव्यापकेनकार्यपूर्वभा।
वित्वेनव्याप्यते नचेदनोप,ताविरुद्धाद्विपत्वादप।
भावितंकार्यपूर्वभावित्वेनव्याप्यते नचेदनोप।
लभ्यतेइतिव्यापकानुपलब्धिः नकैवल्येपुमा
प्रतिविम्बकारणाकार्यापूर्वभावित्वात् ॥ ० ॥

कार्यपूर्वभावित्वस्यचव्यापकंकार्यपश्चाद्भावस्तदि
रुद्धस्तदभावःकार्यपूर्वभावित्वंनिषेधति नकेवल्ये
कार्यपूर्वभावीपुरुषःकदाचिदपिकार्यपश्चाद्भावसंभा
वनायांतत्केवल्यंनास्तीत्येवोक्तंस्यादित्याशयपोषःप
नच्चिन्मात्राद्भोक्तृरूपात्प्रकाशादधिकंतत्कथंभोक्तृ
स्वरूपंभवेत् विरुद्धधर्मापत्तेर्हिपुंसोनतिव्याभिश्रंरू
पमित्युक्तंपरिणामित्वंव्यपोहितं यद्यपिचिद्विरूपं
चैकंचेत्यपिभवति तदाप्रभृतिविवेकसमर्थनेव
र्थमिति एवंकार्यशेषाभावेनपुंसिदूषणमुक्त्वाभ्यु
पगम्यवादेनदूषणान्तरमाह केवल्यावस्थायांचेति
माभूद्धातत्रकार्यशेषाभावस्तथापिकारणाकारा।
णतारूपविरुद्धधर्मापत्तेःपरिणामित्वमपहार्यमिति
ननुविरूपतातिरेकेणात्मनोनकारणताख्यरूपान्न
रमस्ति नप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइतिवचसासमविष
करत्वनिषेधाभिधानात् पुरुषार्थप्रवर्तकत्वमित्यनेना।
त्मप्रधानस्यविषयोपादानकारणस्यसत्वाद्यात्मक
त्वेनयद्भोग्यताख्यं'' त्वंनामरूपंतदेवनिमित्तकारण
त्वेनोक्तंननुस्वात्मापेक्षत्वेनोपपद्यते भोग्यस्यभोक्तृरू
पविरोधादितिविरूपमनङ्गभोक्तारंपुरुषंप्रतीतिसं
पद्यमानंविशेषाभावात्सर्वपुरुषान्प्रतीतीतिव्यवस्थाप्यते
ननुपुरुषःकदाचिदपिकिंचित्करोतीतिपरकीयंमत
मनुभाष्यदूषयति बुद्धिसत्त्वेपीति ननुतत्संनिधानइति
निमित्तत्वंसमसमर्थ्यंनेतिप्रतिनिषेधति एतदुक्तंभवतिव
भमोक्तृत्वव्यवस्थासिद्धयेयदुक्तंकृतार्थंतंप्रतिनष्टमप्य

ई. प्र. वि. ८८

88

नष्टं साधारणत्वादिति तत्र तं प्रकृष्टं प्रतीतिकर्मप्रव
चनीयविभक्तिव्यंग्योयः संबन्धः स चेन्न वास्तवः तर्हि
न किंचिदुक्तं स्यात् वास्तवत्वे सन्निधानस्य निमित्तका
रणतायामुच्यमानायां कथमकारणस्वभावता पुंसः
सिद्ध्येत् कारणस्वभावत्वे सदा तेन मोक्षायोगः कदा
चित्कारणस्वभावत्वे विरुद्धधर्मयोगात् कूटस्थताहा
निरिति एवं न वाच्यं तत्स्फुटमित्यादिना न तत्सन्निधानेन
इत्थंभावः स्यादित्यनेन टीकाग्रन्थेन स्वाभिक्रमनादरस्फुट
त्वं कृतो तथापीत्यर्थे न तथा चेत्यनेनाभ्युपगम्यवादाभि
धायिना कृतवृत्तिकं परपक्षानुपपत्त्या वक्ष्यमाणया प्र
दर्शितया स्फुटीकृताभिप्रायत्वेन विवृतम् अधुनात
स्यापि तत्स्वरूपतास्यादिति वृत्तिपरिनिर्दिष्टितोपि विरु-
द्धधर्माध्यासबलादेतीत्येवं भंग्यन्तरेणाव्याचष्टे आत्मे
ति एवं वा न विकल्प्यम् अयं चित्स्वभाव आत्मा इयं च वि
च्छायाधारिणी धीरिति किमिदमनुभवबलाद्व्यवस्था
प्यते कस्यचिदर्थस्यान्यथानुपपत्त्या वा तत्र प्रथमं कल्पं
दूषयति आत्मप्रतिबिम्बयोगादिति यथानुभवमिति
अनुभवानुसारेणानुभवयोग्यमनुभवेश एकमेव स्व
ाघात्मकं प्रकाशतया चैतन्यरूपं तत्त्वं वस्तुभूतमवति
भूते अनुभवरूपाबाधितप्रमाणबलेन स्थैर्यमवलंबते वो
ध्यैः आत्मानं चेतनस्य प्रतिबिम्बार्पकं तत्कृतं बुद्धे प्रतिबिम्बम
पंगीकृत्य एतदुक्तं भवति आत्मच्छायाकृतेपि चेतनत्वे विरु
पेक्षं च मुखायामात्मच्छायामकत्वेन [illegible]
द्धिमात्मकतत्त्वमंगीकृतं विरुद्धधर्माभ्युपगम [illegible] मस्तु
रपि परामर्शः ततश्च प्रतिभासबलात् [illegible] अभीरुभिः
तदेव ग्राहक

रूपं भविष्यति इत्याहं जानामीति हि सर्वस्याबाधिताप्र
तिपत्तिः तत्रेदमंशो बाह्येष्वाभाति सर्वप्रमातृसाधारण
रूपक्रियविक्रयादौ प्रत्नस्तत्र प्रतिबिंबितोपि असाधार
णो मनोराज्यसंकल्पादौ विकल्पेषु तत्र पुनस्तद्विषयार्पि
ते इत्यप्रतिबिंबबुद्धाविति अहमिति तु यदिदं बुद्धौ स्वरूपा
प्रकाशाते वाध्यवसायितेव तदेव स्वात्मानुवेधेन भाति य
दाह इदमेव वचनः स्वात्मस्थं संवेदनमिति अहमिति उ
यमन्यत्र न कस्यचिदनुभूतं येन तदर्पितं बुद्धितत्वेऽस्यात् न
वापि पुरुषस्य तद्रूपमिष्यते हंकारवृत्तितेनास्पष्टत्वात्
अहमिति इदमिति च मत्प्रकाशनत्वात् सम्यगनुपश्यति येन ना
तीयादेतदीक्कस्यचिदनुभवः किंच आत्मानं बुद्धितत्वं न
पश्यति येन जातीयादेतदीयं संवेतन्यच्छायेति न चा
न्यो नयोस्तृतीयो द्रष्टास्ति यत्तथाध्यवसायव्यवहारे उपचरे
द्वा न च स्वात्मादिरूपस्य चैतन्येन विरोधः स्वात्मादेः स्वप्रका
श स्वभावत्वेन निर्भासनात् स्वप्रकाशत्वेस्य च चैतन्यरू
पत्वात् केवलं स्वात्मादिरूपमन्यमपि विषयग्रहणमात्ररू
पं संवेदनमुपलभ्यत इत्यस्याभंग्यावित्तरूपविशेषक
त्वमभिधानमभिधर्मादौ स्वात्मादयश्चैतन्याश्रुतिव्यवस्थाक्रिय
न्ते संवेदनमात्रं नचित्तमिति तत्रानुभवबलेन पुरुषयोः
परस्परसंसर्गादियं भ्रान्तिः स्वात्मेव च स्वप्रकाशमिति
उक्तमत्र संसर्गादविभागश्चेदयोगोलकवह्निवत् भेदा
भेदव्यवस्थेयमनुत्पन्ना सर्वत्राष्विति कस्यचेयं भ्रान्तिः
न बुद्धेः पुरुषस्यापि संख्याः न च तृतीयस्यासंस्पृष्टतद्द्वितयग्रा
हीकश्चिदस्तीत्युक्तं एकमेवेति न तु बुद्धिपुरुषद्वयरूपं

ई.
प्र·भि·
८५

89

नापिसंसर्गकृतभ्रान्तैकरूपमिदमित्यनुभवगोचरापप
त्यानवज्ञेयंसंविद्रूपस्वप्रकाशमिदमिति अस्यार्थःस्वा
संविद्रूपंततएवचविषयभेदात्सावच्छेदःस्वादिनानेकेना
कारेणावैतद्रूपेणानधिकेनाप्यधिकेनैवविशेषेणावर्त
मानत्वाच्चप्रतिक्षणाभिन्नमनानुभूत्याअवहमयत्यामः सर्वे
षांप्रमातॄणांतदितिरिक्तेनास्त्यनुभवइति एकपदेनवि
वर्तपदेनब्रह्मविवर्तवादोपिनायःसिद्धइतिध्वनति एवं
प्रथमश्लोकव्याख्यानयुक्तः द्वितीयोपिनोपपन्नइत्याहमा
वमात्रएवेति मात्रप्रत्ययेनसकाशत्वविषयग्राहित्वमा
ताहिरूपत्वादियावदस्यआवृत्तिभेदोपकल्पितंरूपंभा
ति नेननास्यभेदःकश्चिदितिदर्शयति एवकारेणाधि
कंनिषेधयति अर्थभोगस्यइदमहंज्ञानाभीत्यनपह्नवनी
यस्यपरिपूर्णेनरूपेणसम्यक्त्यायाप्रशांततया आभिसंप
त्तिर्यतस्तस्मादर्थभोगरूपायाःसंवित्तेस्सम्बन्धीसंसर्गस
मवायादिनावर्तमानः कश्चिदाभासीतिकस्यार्थस्या
न्यथानुपपत्याकल्प्येत एवमियतावृत्तिगतमनुपपन्ने
वितिपदंव्याख्यानम एवमितिसूत्रद्योत्याभिर्युक्तिभि
यःप्रसंगउक्तस्तद्विपर्ययेणानित्यरूपस्यान्यानाश्रितस्य
ज्ञानस्यसिद्धिरित्यर्थः एवंज्ञानक्रियायोगादित्यवहेतो
भागंविचार्यतदनुलग्नेवनैवक्रियाविषण्णपाहेतोज्ञान।
शिरायितंसमर्पीतिभूतावपिशब्दइतनकारिकावका।
शब्दार्थः अपिशब्दादिकामकारूपंसलेनावद्व
वमर्गयोनयंनन्यस्यतत्त्वमपिनाधिगन्तेशक्यमिति
प्रकटयति तथाचटीकाकारएवमेवविवृती ॰ ॥

ख्यातिक्रियात्वित्यादिना अपिशब्दइत्यनेन अतएवोनव॥
कारिकार्थोऽनूदितस्तं संक्षेपेणैव व्याख्यातः यथेति ये
नन्यायप्रकारेणार्थपवमाह सद्रूपताग्रत्येन निर्णीत इति॥
यावत् तद्वेति प्रत्यक्षे इत्यनेन पक्षवनीयप्रकाशविषयोपलं
भेऽर्थभोगात्मनि निमित्ततया स्थिते समासः सम्यगात्मः सि
द्धः स्वात्मनि तथाप्रकाशानुरूपविकल्पनलक्षणः परम॥
तथाप्रकाशमतिक्रमणकारिप्रतिपादनलक्षणः प्रख्यो
पाख्याशब्दवाच्यस्तत्पूर्वकश्च प्रवृत्तिप्राप्त्यर्थक्रियालक्ष
णो व्यवहारः प्रमातृप्रमेयाणां वरूपाणां स्वपरस्वरूपाभिरूप
इत्यतो हेतोश्चेतनत्वं चितिशक्तिमात्रं पुरुषलक्षणधर्मान्त
रप्रतिक्षेपमुखेन भावप्रत्ययान्तेनाभिधानयोग्यं यदुच्य
ते तदपार्थकं निष्प्रयोजनं नानेन विना किंचित्प्रयोजनं सि
ध्यति यदन्यथानुपपत्त्या तत्कल्प्यतेत्यर्थः तदयं प्रयोगः
अर्थसंवेदनमध्येनात्मा विकल्पनीयः अनुभवान्यथानुप
पत्त्योरन्यतरानुपलब्धेरिति कारणानुपलब्धिः अपि को हि
महानसे पिठरादिभ्योऽग्निः पर्वते वनकृशिलादिस्थः अन
भवेन धूमान्यथानुपपत्त्या वा कल्प्यत इति तत्कारणका॥
कल्पनाप्रकारणकवत्साम्यकारणकवत्स्वावकल्पनोप
ति दृश्यमाननियमायोगादिति नचैवमनुभवानुसारेण
अवस्थायां नीलं सुखं पीतं दुःखमित्येतावन्मात्रं प्रकाशमा
नमङ्गीकर्तव्यं अहमिति तद्विकल्पमात्रं न त्वाधिकं वक
स्तिनीलं हि प्रकाशते न नीलप्रकाशः कश्चित् तज्ज्ञानेऽपि
कः पक्षपातः येन करुणायमान इव संवेदपीति तदप्युपसं
परः रूपादिप्रकाशवाद ज्ञानस्यासत्तायामिति भवतेव सु

ई॰
प्र॰ वि॰
८५

९८

कं नीलं प्रकाशत इति तदप्रकाशने इति यो भागः स
नीलशरीरपरमार्थ एव चेत् यथा नीलं सर्वप्रमातॄन्प्रति
भवति न भवति तथा सोपि स्यात् तदेतदाह नहीत्यादि
नारूपं वस्त्वादिति भवनेन भवनं वा समानं मंतव्यम् उदेति
निपातस्तस्मादित्यर्थे वर्तमानः स्यात् इति प्रसंगसूचित
स्य स्वविपर्ययरूपस्य परिदृश्यमानत्वेनावश्यांगीकार्यस्य हे
तुतामाह यतो ज्ञातत्वेन सर्वप्रमातॄन्प्रति नापि नापि न स
र्वप्रमातॄन्प्रति अपि तु कंचिदेव प्रमातारं प्रति ततो हेतो
र्ज्ञानमेव न तु विषयस्वरूपं ज्ञाततेत्यर्थः नन्वेवं भवतु ज्ञानं
प्रत्यक्षं तत्कृतः विषयगतप्रकटतात्मकफलानुमेयम् अ
नाश्रितस्वप्रकाशसंविदात्मकफलानुमेयं वा न दियाहुः
अज्ञातेऽर्थे न कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छ
तीति तथा नान्यथा ह्यर्थसंभावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ज्ञानं
चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यत इति तेन न स्वरूपमात्रं
नीलस्य ज्ञातता येन सर्वप्रमातॄन्प्रति इति वोच्येत अपि तु
प्रकटतात्मसंवित्तिर्वा ज्ञातता इत्याशंक्याह अत एवेति अ
नेनैवाधिकरणसिद्धान्ततामाह यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धि
स इत्यत्र हि हेतयच्छेदेन निर्दिष्टस्य इत्यस्य रूपवाचस्तद्येन
कस्तु हेतुसाध्योऽर्थ उक्त इति प्रतिज्ञार्थेनाविरोधः हेतु ।
रपि वा प्रमाणमूलाभ्युपगमरूपत्वात्सिद्धान्तता न जह्या ।
ति यदि वा यत्साध्यसिद्धावित्यत्र साध्यते यैव हेतुनाकृष्ट इ
ति विशिष्टहेतुकं एव साध्यस्तथेति लभ्यम् अत एव हे
तोः सर्वप्रमातृनियुक्ताज्ज्ञानमेव ज्ञातता न तत्प्रकटतासं
वित्तिर्वा ज्ञाततेति यदुक्तं ततो हेतोस्तज्ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वसंवे ॥

दत्वासिद्धमभ्युपगन्तव्यं घटेतिपदस्यार्थे तदेतिततः
त्यस्यार्थे इति यद्धस्तविशिष्टहेतुत्वसिद्धं ततो हेतोः प्रत्यत
त्वमिति यस्मादर्थेनव्याख्यायमाने यस्मादेवमिति एव
मितियद्वक्तव्यं तस्य न हेतुत्वमुक्तं भवेत अपि त्वेवमिति वि
स्पष्टेय्यान्यः कश्चिद्धेतुस्तस्य प्रकृतेसाध्ये हेतुत्वमुक्तं स्यात
धूमवान्यतस्तस्मादग्निमानिति त्वान्यस्यैवैतत्प्रतीतिः ये
न हेतुनाधूमवानयं संपादितः अथवा ज्ञातः सोग्निमत्वे हे
तुर्विति न चैतद्विवक्षितं अपि तु धूमवत्वस्यैव हेतुत्वमग्निम
त्वेभिधित्सितम् तद्यानमानातो वाक्यात्प्रतीयते तेनाविव
क्षितेर्थे एवं स्पष्टावाचोयुक्तिः धूमवान्यतस्मादग्निमानिति
अनुवदनकाले हि स्वरूपमात्रमस्य परामृष्टव्यं न तु हेतुभा
वः सहि पश्चात्तद्रूपपरामृष्टतायां विधेयः तेनैवंविधेषु
स्थानेषु अयं गमनिका विधेया धूमवानिम्यत्र इति शब्दार्थ
गंभीकारेण शब्दस्वरूपं वा ज्ञानं वावतिष्ठते धूमवानिति य
स्माद्भवति शब्दज्ञानानामाव्यवहारे धूमवत्वलक्षणादर्थान्त
नोहेतोर्वाग्निनयं सिद्धः साधूमवत्वाववोयोग्निमत्वे हेतुत्वविपा
नीहेतुवाचकाश्रुत्वात्पंचमीप्रयुज्यते यस्माद्धूमवत्वादि
ति अपि तु यतो धूमवत्वमिति प्रथमैव तदेवं यस्मादितिवा
य उक्तः एतेनाभिप्रायेणाविवक्षितेन हेतोरनुवादयोगोपिपंव
मीप्रयुक्ता यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारादिमादौ अथतैल
प्रसिद्धिमात्रमुपजीवद्भिरभिनताविकेलं निगावणावहस्ताः
तत्वमलभमानेर्थैवक्रियते घटेति वाक्यस्याकालकलाया
मयमर्थोस्ति न स्यायमप्यस्तीत्युक्तो हेतुहेतुमद्भावगति
स्यासमर्थ्यलभ्यते न तु घमानस्य पूर्वासिद्धबलेन यदेति हेतुत्वंपु

न्यते तदेतिविधीयमानस्या पूर्वत्वेनसाध्यत्वादेवसत्त्वा-
मित्यलंबहुनायतः ज्ञानमेवज्ञाततेत्ययमर्थोविशिष्टेनहे-
तुनायतःसिद्धःसर्वप्रमातृप्रतीत्यनेनततोः हेतोःप्रत्यक्ष
त्वंज्ञानस्यासिद्ध्यति यदितुप्रत्यक्षोहेतोर्ज्ञानमेवज्ञाततेत्य-
साधयिष्यामउत्प्रेक्षत्वेस्यहेतुत्वानभवेदितिविशिष्टहेतुक
स्यसतोहेतोर्हेतुत्वम नपुनरूपादायापियेहेयाउतिनयेन
पूर्वहेतुसिद्धेर्थेहेत्वविकीर्षितेमपूर्वहेतुस्त्वन्यतएव य
थाधूमवत्त्वदयमग्निमान यस्माद्वधूमवत्त्वादग्निमान्-
तस्माद्विङ्गोतिसन्तापजनकइत्यत्रपूर्वहेतुरयमुपजीव्य
ते तथात्रापीत्येतादभिप्रायात्मुक्तं अतएवयदाज्ञानमेवज्ञा
ततानदेति अयमत्रतात्पर्यार्थः इहप्रकटतानामयघर्थस्य
क्रियते तदासाकिंरूपवदर्थधर्मोभवतीत्वात्मनिज्ञानम
पेक्षते नवा पूर्वस्मिन्कल्पेनवस्या तस्यामपिहिज्ञानकृ-
तंप्रकटतान्तरंवक्तव्यम तत्राप्यन्यदितिप्रकटताज्ञानान-
प्रहीणेषुज्ञानेष्वविश्रमत्त्वनार्थःप्रकटोयुगसहस्रैरपिभ
वेत अथसाप्रकटतार्थस्यचेज्ञाता प्रकटोसावर्थोज्ञा-
तः किमन्यत्वाकृते तत्राप्यर्थस्ययदस्तुतदस्तु ममप्र-
कटोमेवस्यप्रकटइतितुनियतप्रमातृसंबन्धस्तस्यमु
खप्रवर्तनप्रभृतिव्यवहारमात्रपरम्परानूपार्थक्रियानि
वहनियमनिबन्धनभूतः मकर्थंकार्यप्रकटताया
मन्यजनकताया इतिचेत कुम्भकारक्रियया कु-
म्भस्समुत्पन्नत्वंसर्वस्यैवतथास्यात कोहिविशेषः य
त्कुम्भोनतज्जनकस्त्वप्रकटतानतस्य ननुस्त्रकुम्भ-
तायांप्रतिबिम्बार्थक्रिया ॥०॥ ०॥ ॥०॥ ॥

तत्कृतमेव स्यात्प्रकटतायामिव यद्भावगतं तद्रूपं तत्सर्वसा
धारणेयनार्थक्रियायै पटगतमिव शुक्लत्वं तथा च प्रकट-
तेति भावनिष्ठं हि तद्रूपं यदि तथा न भवेद्व्यापकत्वमस्या प्रकाशी
येतेति विपक्षात्साधारणेयनार्थक्रियाकारित्वाद्व्यापकानु
पलब्धिप्रसंगेन व्यावर्तितो हेतुः सत्येन व्याप्यत इति स्वभा
वः ननु हि त्वं यस्यापेक्षाबुद्ध्या जनितेन न तदन्यसाधारणेयना
र्थक्रियाकारीत्यनेकांतः असिद्धो नैकांतः न हि साम
न्यस्य विकल्परूपादतो हि त्वं किंचिद्भागवत्तद्रूपामस्ति यस्मा
पि तत्तथा तस्यापि नासाधारणेयनार्थक्रिया ततो ह्यणुक
गतस्यापि तत्त्वस्य सर्वसाधारणास्यैव हि त्वादुक्तः प्राचुर्येण
व न हि त्वमर्थक्रियाकार्यपि तत्ज्ञानेन च तद्वाह्यं भावनि-
ष्ठं रूपम् अथ तज्ज्ञानमपि सर्वस्य कस्मान्न स्यादित्युच्यते
तदयापि तेन न नोच्यते इदं यथा हि त्वमपेक्षाबुद्ध्या जायते
तथा सामान्यज्ञानेन ततो हि त्वगुणज्ञानं ततो द्रव्ये इति
द्रव्यज्ञानमित्यस्य तत्तन्नास्ति तस्याप्यभावात् अपेक्षा
बुद्धिर्द्वित्वजातज्ञानजन्मनि कस्मात्कारणमिति चेद्रूपज्ञा
नजन्मनि किमालोकः कारणमिति पर्यनुयोज्यं यथा द
र्शनं हि कार्यकारणमवश्यंत्यालो अथोच्यते इदं भो ज्ञा
तः सत्साधारणेयनार्थक्रियाकारीन तत्प्रकटतायां ज्ञान
मस्ति न हि नकस्यचित्सार्थक्रियायै भवेत् अथ वितव
वदेवतत्र न सर्वस्य ज्ञाने भविष्यति तर्हि प्रकटतायां प्रकट
ताऽत्यन्तवश्यस्तुके प्रमातृरूपात्मानाश्रितसंविद्रूपफ
लानुमेयज्ञानवादिनोऽपि समानमेतत् समसंविदितत्वाव
हाराभिदेः अथ प्राकट्यसंविदन्तरमन्वेषणापि तथात

६·
प्र·भि·
९२

92

त्सर्वप्रमात्रन्तिसाद्विशेषाभावात् तयोः संवित्तिप्रक
टतयोर्ज्ञानमेवप्रमात्रविश्रान्तंप्रकटतेतिचेत् भावेन।
किमपराद्धमित्याशयेनज्ञानमेवेत्येवकारः स्मरणेती।
तानागतानुमानादौचार्थएवप्रमन्यथाऽङ्गितनिमिषि
तादीन्यर्माणामनिनसहते तथाप्रकटतामप्यनुपाख्यः
कथंसहेतेतिनासावर्थस्यकश्चिद्धर्मइत्यप्येवकारार्थः त
स्मिंज्ञानमेवप्रकटताज्ञाततायाएवहेत्वप्रिकीर्षिताया
अनुमिमित्सज्ञानरूपत्वादितितदुपाधिरितिज्ञाततोपाधि
र्हिज्ञातउच्यते अन्यथासैदेवसर्वान्प्रतिचकिंनज्ञातःस्यात्
यद्गृकेविनिश्चये जितेन`` विमुपहस्यज्ञानेवनामबुद्धि
साधनंप्रत्येतिनचबुद्धिमितिश्लाघनीयंप्रज्ञइति ननुसा।
क्षिकिबुद्धिरूपेतिच ननुयदिदमियताखप्रकाशरूपंज्ञानं
सिद्धंसएवात्माभविष्यतीत्याशंक्याह तस्यचेति ज्ञेयोपा
धिरितिज्ञेयकृतोदेशभेदोविततत्वाशंकाशमनतिदानभू।
तइहघटइतिकालभेदोधुनाघटइतिनित्यत्वव्यामोहव्यपो
हनहेतुत्वात्येव यदपिसावादिज्ञानेतदप्येकसामग्र्यधी
नतानित्यसंबद्धदेहावच्छेदकृतोदेशकालभेदोभात्येव।
समाधौनदेवतदेवनाप्यानन्तरकालिकमात्रद्विकल्पव्यव
हार्योदेशकालभेदः स्मर्यतएव स्तिमिततायामपिमुख्या
नचितप्रभवस्मरतिविकल्पव्यवहार्यइतिज्ञानान्येवदेशका
लस्वभावभिन्नानिव्यापकानिनित्यान्येकात्मकानिसन्तर्य
प्रवहन्तिवहन्तिलोकयात्राम् तदाहनान्यस्येतिसम्बन्धीति
तादात्म्यसमवायादिनेत्यर्थः अन्यस्येति हृन्निविष्टेणेतिपाठ
पूर्वकं आत्मात्मस्येतिवस्तुनइतिसन्तानस्यसम्बन्धि ॥

वेनोच्यतांनामामममत्रानमितिव्यवहारस्यदर्शनादित्या
कृतम् वृत्तिंतुव्याख्यानभंगोपिमाभून्नाचभ्रुत्तुनकृक
मित्यमित्यभिप्रायेणटीकाकारः संक्षिप्यविवृणोति
वक्ष्यमाणनयेनेति ॥२५॥ संक्षेपेणकारिकार्थमाह
क्रियेति अदृष्टेरित्यस्यप्रमाणेनानुपलब्धेरित्ययमर्थ
इतिदर्शयति प्रत्यक्षेति अवसायपर्यन्तः प्रमाणव्या
पारइतिदृष्टिरवसायपर्यवसायिनीसञ्ज्ञेव्याख्येयायेना
नुमानमपिसंगृहीष्यतइति अवमेयशब्दःस्वरूपेणा
न्यसंबन्धितयाचेतिप्रमाणेनावमेयत्वेयुक्तिबाधितत्वे
वोभयत्रापिसंबन्धनीयम् युक्त्याप्रमाणव्यापारेणवा
धितत्वंस्वरूपतउक्तंनचाव्येकाक्रमिकेति अन्यसंबन्धि
नयाव्यक्रमेकस्यक्रमिकाकथंभवेदितिज्ञानेनपेक्षा
र्थंज्ञानक्रियायोगादित्येवंरूपपरोदीर्यमाणहेतुरूप
णप्रकटनलथंयस्तुनः स्वत्वदृष्टेप्रसंगापादनाभिधावि
नियमसंगविपर्ययेविश्रान्त्यातस्माज्ज्ञानेनयुक्तमितिज्ञा
नस्यायुक्तत्वंततक्रियायामिहस्वत्वेदृष्टोवापिशब्देन
समुच्चीयतेइत्याशयेनविवृणोतिनकेवलमिति अने
नचक्रियापिनयुक्तेतिवृत्तिर्व्याख्याता एवंसत्वदृष्टोसदः
पीत्यपिशब्दस्यार्थोव्याख्यातः एतत्स्वगतस्यत्वपमर्थ
ह्त्याह अत्रापीतिअपिशब्देनटीकाकारः एवंचवदन्त
मह्न्योरेकग्रन्थतांस्फुटयति नचेतिनयुक्तेतिवक्तव्येस
नीत्यर्थः यदिवातत्रत्यात्मनिक्रियासातावलौकिकी
चलनरूपाकर्मपदार्थत्वेनपदार्थविद्धिरूपगतानभवः
त्यात्मनोमूर्तिहीनस्यसर्वथानविधायिनीसानोपगतायतः

३. प्र. वि. ९३

९३

तेनयात्मनोज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नयोगएव कर्तृत्वंप्रसाधि
तंज्ञानादयश्चगुणाश्चनतुसमवायाश्चनक्रियेतितादृशी
क्रियावक्तव्या यात्मनः संभाव्यतेनदाहेतिलक्षणं का
रकस्यफलसिद्धिहेतुभूतक्रियानिमित्तस्यस्वक्रियापेक्ष।
यावाकर्तुःसम्बन्धीनतुसमवायीनदात्मावाव्यापारोरूपं।
स्वलक्षणंयस्याःसाक्रियायस्यास्सम्बन्धिनोभागाःपूर्वा
परीभूतःक्रमसूत्रयइतियावत यदाहतत्रभवान याव।
त्सिद्धमसिद्धंवासाध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वा
त्क्रियेतिप्रतीयते गुणभूतैरवयवैःसमूहःक्रमजन्म
नो बुद्ध्याप्रकल्पितोभेदःक्रियेतिव्यपदिश्यते स्वैतेस्व
तनेइत्येतच्छेतत्वेनप्रकाशिते आश्रितक्रमरूपत्वादभि
धानंप्रवर्तते कार्यकारकभावेनध्वनतीत्याश्रितक्रमःध्व
निःक्रमनिवृत्तौनध्वनितिरित्येवकथ्यतइति एवंभूताच।
क्रियात्मनोस्त्येवगच्छतिजानातिपचतइतिपूर्वापरी।
भूततद्धर्मप्रतीतेरंगीकृताचेश्वरात्मवादिभिःयदाहुः
श्रीग्रन्थकारगुरुपादाःतदेच्छानावतैस्यवियोगाश्रित।
यात्मज्ञानेनावतावतक्रियाद्विमेति एवंनजानचिनस्यवि
योगाश्रितयात्मना शक्तेतिचदाद्विग्रहकालेपिघटंजाना
तिसाक्रियाइत्यादिवपतलक्षणंपरिशोधयितुंहार्थेव्या
चष्टे स्वात्मनेति मानातीत्यस्यांक्रियायांयेभागाअभिमत्थ
नदीपालोकादिव्यवलोकनमनोवधाननेत्रोन्मीलनाद्याली
स्वरूपाःकेवलंमत्तोनतुपूर्वैनाप्यपरैभूताश्चवयवाःप
रस्परापेक्षाणिनयस्यांसातथापेक्षानक्रमनारूपेणलक्षणो
रूपितेनस्वरूपमात्रेणैवनक्रियेत्युच्यतामित्याशंक्याह॥

प्रपेक्षमाणानामेवचेति अन्यथाह्याश्रितक्रमत्वेप
तक्रियाया: प्राणितंतदेवनस्यात् यत्तत्रभवान् यथा
त्वभागा: पचतेरुदकासेचनादय: उदकासेचनादीनांत्वे
याभागास्तथापरे यश्चापकर्षणापर्यन्तमनुप्राप्त: प्र
तीयते तत्रैकस्मिन्क्रियाशब्द: केवलेनप्रयुज्यतेइति
वकार: प्रकृतप्रमेयोपयोगित्वेनप्रमेयान्तरंसमुच्चि
त्वनाशंकास्पदयतीतितत्प्राप्तयेफलतोहेतुतांत
स्यप्रमेयस्यावद्योतयति इत्यनयाभंग्योद्बोध्यते चो
देत्वर्थइति यथावैश्वायभोजनंदेयं परमश्चायमोदाषि
कइतिवृहत्कंभोजनंदेयंकस्मादित्येवंप्रमेयंचकारश्चा
क्षिपति इत्यादावेवमन्यत्राप्यवधेयम् ननुवपृथग्लप
कावयवात्मनिमिश्रीक्रियन्ते पुनर्वापृथक्कार्येषांचाव
दृश्यन्तेतेयस्यावयवा: संबन्धिन: सोवयवी नवासावा
नात्मनोधर्मोयुक्तइत्याशंक्याह क्रमिकत्वादिति अत्रे
भावनादृढीकरणतात्पर्येणायंहेतु: ननुक्रमिकत्वा
देवावयविनआरंभोभवति रूपरसगन्धादेस्समाना:
कालेरपितस्यानारंभात् क्रमिकाश्चात्रकाल
भिन्नादेशाभिन्नात्वारंभक: खलुतन्तवोवयवआरंभण
दृष्टशक्त्योपिनारंभन्ते किंपुनरदृष्टसामर्थ्य: क्रिया:
त्वाणाइतितात्पर्यं भागइतिस्पष्टोंश: तत्रावयवशब्द
उपचारात्पृथक्क्रियायोगाद्वा ननुदेशक्रमयोगिनामपिग
नाश्वादिव्यपदिशावस्थानावेनावनाद्येकप्रतीतिवल
सिद्धि: समुदायोदृष्टस्तद्वत्क्रमिकाणामपिक्रिया:
त्वाणांस्यात् नतत्रैवंलक्षयितव्यं पूर्वापरीभूताव

ई॰
प्र॰ वि॰
९४

94

एवमसमुदायः क्रियेत्याशंक्याह एककालत्वाभावा
दिति नन्वेवंलक्षणो वस्तुधीदेशाख्यपरिणाममुक्तमवयवि
नः संबन्धस्वाव्यपदार्थस्यालाभात् ततश्च इह क्रमपू
र्वापरीभूतावयवाप्येवं क्रियेत्याशंक्याह नापीति अ
नेन सूक्तेन भागा एव प्रतीयन्ते तथा च भेद एवोद्भूतः
स्यात् भेदे च स्वात्मविश्रान्तिरेव परमार्थः तद्धि स्वा
वपरापेक्षापरनिष्ठत्वस्य तयोन्मीलनात् अतो भेदा
द्वेव पूर्वापराभावादनुपपत्तिरित्यभेदस्पर्शोऽप्याश्रयणी
यः ननु भिन्नस्य कथमभेदस्पर्शोऽभिन्नेन क्षणान्तरेण
स्यादित्याह अत इति यतो भिन्नस्य स्वात्मपर्यवसितस्या
पेक्षापरनिष्ठात्मानुपयुक्ता तथा च विना न पूर्वापरीभाव
लक्षणः क्रमः तत्सर्वो चेयं क्रिया लोके निर्भासते अ
तो हेतोर्बुद्ध्या विकल्परूपया तत्रैकत्वमभेदलक्षणो लक्ष
णानामध्यवसेयम् यथोक्तं बुद्ध्या विकल्पिताभेद इ
ति ननु स्वतंत्रा तु बुद्धिरेवं कुर्यात् कः प्रतिनियम इत्या
शंक्येत्तमेककारकेति न स्वातंत्र्येणायमेकताध्यवसा
यः अपितु एककर्तृलक्षणकारकस्वरूपाविनिर्भा
गबलादेकफलात्मकं कर्मकारकस्वरूपसमाश्रया
स्वकारकशब्दश्च कर्तरि कर्मणि च व्यवहितः ननु
पूर्वापरीभूतभागरूपाश्च गमनादयो देशभेदात्मसमुदा
यरूपाश्च परस्परमेवं भ्यानहत क्रियालक्षणा अपि भ
विष्यति तत्किमनेनाध्यवसायेनेत्याशंक्याह गमनादी
नांवित्ति तर्ह्यन्तिके युगपत्त्वादिति एककालत्वादिति
यावत् ननु न युगपत्त्वमात्रेणासमूहप्रतिपत्तिः पिण्डाव
समूह

इतिप्रत्ययाभावादित्याह दर्शनाच्चेतिप्रमाणेनयोगप-
द्यस्यपरिच्छेदादित्यर्थः आगमादेवगतोहिपिण्डावेष-
पिण्डसमूहप्रतीतिः ननुकोसावेकत्वदृष्टेर्विषयइत्याह न
ह्याहीति केचिद्गोसास्निमेदोमज्जाद्यवयवान्तरजातिभेदे
पिपार्थिवत्वैक्यंयथाशरीरस्यावयविता तथाग्रहादेरपिइ
तिमन्यंते येप्येवंनमन्यन्तेतेपिसंयुक्तसंयोगंवाएकत्वभूतय
मेपदार्थसद्भावदर्शनासमुदायलक्षणांवैकेगमादीनांधर्मप्र
तिमानतेइत्येकोपिशब्दः नकेवलमवयवीवस्तुसन्समु-
दायोपीति द्वितीयः संबन्धेपीति सामान्यरूपाहिसंबन्धरू-
पतासर्वत्रसंयुक्तसंयोगसमुदायादौसामान्याभावेचविशे-
षसत्ताभावइवशिंशपायांकासंभावनापीति द्वित्वादि
ति द्वित्वेपीतियावत् द्वयोरेवतावत्क्षणयोरेककालत्वं
नघटते काकथाबहूनांनचैकक्षणेक्रियात्वंयथोक्तम-
पश्चापकर्षपर्यन्तमनुप्रासःप्रतीयते तत्रैकस्मिन्क्रिया-
शब्दःकेवलेनप्रयुज्यते तेनपूर्वापरभागापवसततत्वंपार-
माणिक्यरूपसाकल्यंवाक्यंयस्याइतिवक्तृमेवास्मितिवक्तृश्री
ल्पर्थेसमाश्रयणानीत्यालक्षणंभाष्यकारीयमाहवृत्तिका
रःएककारकस्वरूपाश्रयाइत्यवसितमन्यथापेक्षत्वमनुक्तं
नदस्तु एकत्वंतत्कृतः येनवृत्तावुक्तंनकेति अत्राह तथा
पिचेतिपूर्वापरभागमात्रपरमार्थता प्रकारेणोपलक्षिता
याश्रयस्याःक्रियायाःएकत्वमेकेयंक्रियेतिबुद्ध्यातथेत्य
केवलाध्यवसायात् नचनिर्मूलोयमेकताध्यवसायइत्या-
ह एककारकेति नन्वेककारकनिर्वर्त्यानकाचनक्रिया-
नतः कर्तृकरणयोर्याणामवयवंप्रभावादित्याशंक्याह अ

रु·
म·भि·
८५
95

नककारकेति कर्तृकर्मणोरेवस्वातंत्र्येणफलत्वेनच
प्राधान्यात्कर्तृस्थकर्मस्थताव्यवहारोवैयाकरणानिकाय
यत्रविशेषः क्रियातः क्रियायावायतस्तत्स्येतिक्रियाव्यप
दिश्यते सर्वस्याश्चकर्तृगतविशेषत्वेपिकस्याश्चित्कर्माश्र
यविशेषत्वादसाधारणेनकर्मस्थत्वेनव्यपदेशः शब्दवृ
त्तिमहिम्नावानस्यतानिश्चयइत्येवंकर्तर्येकत्र्ययतः क्रि
याकर्मणिवानवैकावेच्छायरोचतेमोदकइत्यत्रापिचेच्छस्य
मोदकः प्रीणयितामिलषितावेच्छः प्रीणयमानोभिला
षवान्कर्मेतिवस्तुतः कर्मस्थतेवकेवलेशब्दशक्तिस्वभावाद्
विवान्तः कर्मस्थतेवकेवलेशब्दशक्तिस्वविषयमभिलाषा
मस्यात्यापयतीत्येतमर्थमावत्नाणाविषयविषयभावेसं
बन्धमभिधायोद्भूतंपुरस्कृत्यतनकर्तृकमभिलाषंप्रधानत्वे
नदर्शयति आत्मीयंचकर्तारमप्रधानमिवकरोति ततोनि
जंप्रयोजनकव्यापारंगुणीकरोतिइतिसंबन्धं सविषयेयंसंप्र
दानसंज्ञाजायते संबन्धसंबन्ध्यपिचेच्छाभिलाषीकर्तेतिक
र्तृस्थतापि तदुच्यते अन्यकर्तृकोभिलाषोरुचिः नत्वेवंपच
भोरोयमनस्यवनच्छेदनस्यनैक्यमनेककर्तृकर्मगतत्वात्स्यादैक्यं
प्रोक्याद्पकफलेदर्शनचेति नवपाकपाठयोरेकफलत्वं
छिदिदृश्योर्वाभिसंहितंतत्रनदभिसन्धानेनस्यादैक्यंवि
वर्ततेइति एवंकर्तृकर्मैक्यमपिसमूह्याभिप्रायेणभारोयम
नृवनच्छेदनादासवचमेव ननुप्रधानमर्थक्रियायामर्थ्यमा
नेविशेषणमेवप्रतीयतेप्रधानंचद्रव्यं अयंगोरेकः ॥

शुक्लस्खलतीतिहिप्रतिपत्तिः तत्रशुक्लत्वचलत्वयोर्य-
था नान्योन्यंसंबन्धस्तथा चलत्वैकत्वयोरपीति क्रियायाः
कथमेकत्वंसंख्या यतद्वौपाकावित्याद्युच्यते तत्रविकल्प
महिम्नापाकोसौद्वित्वीभावितएवक्रियात्मा यथाह कृद
भिहितोभावोद्रव्यवदिति तथाभावसाख्यातेनाचष्ट इति
आख्यातेनहिद्वित्वबहुत्वसंख्याकर्तृकर्मगतैवनिर्भासते न
त्वपरविश्रान्तिनिवृत्तक्रियाविशेषणाभावेनेतिकथमु-
क्तमेकेनिवृत्तिकारेणाव्याशंकानुवादपूर्वकमाह संख्या
याश्चेति एकशब्देनात्रसंख्योच्यते पिन्नभेदाभावस्यागम
भिन्नलक्षणमिति नन्वेवंभूताचेत्क्रियातत्स्खलतिचैत्रइति
मैत्रमतिविवस्ताकस्मान्नभवत्यादित्याह अयुतेतिसमवाया
ख्यातादात्म्याख्यानेयंद्रव्याख्येदेनप्रतीयतेइतियावत् अयुत-
सिद्धत्वेनतादात्म्यनिर्भासनिदानमुपलक्षितंयत्किलयुत-
सिद्धाद्वयोरेकस्यवापृथगवभासनयोग्यत्वमित्येवंरूपमयु
क्तम् तद`` दात्म्येनभातिघटपटवत् घटाकाशवच्चेति
ननुशुक्लेगच्छतीत्यत्रशुक्लगुणोपिगच्छन्निर्भासतेतद्देशो
गुनलक्षणानुपलंभात् तथैवचैत्रः पचतिमैत्रः पचतीतिकि
येऽपिद्वैभातः एवंतत्कथंउक्तेद्रव्यधर्मएवसंख्याउत्पादा
क्याह अतएवेति कर्तृकर्मरूपावष्टंभेनप्रतीयमानत्वादेका
र्थसमवायकृतोयमध्यारोपः ततएवनिमित्तदार्ढ्यात्प्रमा
तृत्वनुसन्धिमपेक्षते गोवाहीकइतिवत् किंतर्ह्यत्रैतएवे-
ति शुक्तिरजतवत् तेनैतदभिप्रायेणक्तावेकशब्दः संख्या
वचनोप्यस्त्वितिभावः ननुतथाभूतलक्षणभेदयोगिकार
कद्वयंकथमेकं आह ऐक्यप्रत्यभिज्ञानादितिसमवायेचैत्र

इति स्वबाधितं सर्वस्य ज्ञानम् तर्हि भवत्वेवं द्रव्यमेकं कि
न्तु क्रिया तत्रास्ति साच पूर्वापरीभूतरूपा क्रमवती पाक
पाठादिभिर्निरूढः आह तस्य चेति चोऽप्यर्थे भिन्नक्रमः
स्वस्थानपचोक्ताशंकासूचनाय कारकद्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञा
नादेकोपि तथाभूतं प्रत्यभिज्ञानासिद्धैकं कारकसन्निधौ।
चोत्पद्यमानं तन्मात्रसत्वेपि पूर्वमभूतं तत्तदिति इदं न प्रक्र
मोस्माब्जप्रभृति विशिष्टफलं क्रमेणाद्रुतोस्थता विघटनवि
क्लेदरूपेणाकरणेनावयवारणाघटसामग्र्यमोत्फलादिरूपे।
ण चोपलभ्यते यत्तत्तस्मान्नैकस्मिन्कारकेनुलग्नः कश्चि
दर्थो योद्रव्याश्रितः क्रमिकः स्वरूपाभिन्नश्च सोनुमीयत इ
ति सम्बन्धोयमर्थः यदि हि क्रिया नस्याद्द्रव्यमेवस्यात् त
स्य फलजनकत्वे पूर्वमपि फलं स्यात् अन्यथा त्वपश्चादपि
न स्यात् यदि च ततोन्यदेव किंचिज्जनकं तर्हि तन्नापेक्ष्यते
तस्मात्तदेव जनकं धर्मान्तरयोगात्तु धर्मोपि यदि क्रमवान्
भवेत्तद्द्रुतफुल्लमिव फलमक्रममेवोपलभ्यते यदि च पा
कपाठयोर्न भेदः स्यात्फलस्य न भेदो न घटते तस्मात्कार
कातिरिक्तं कारकाश्रितं क्रमिकं भिन्नलक्षणं वस्त्वस्तीत्य
नुमीयते तदेव क्रिया अपिशब्देनार्थापत्तिरप्यत्र कश्चिदु-
क्तेति दर्शयन्मीमांसकोपगतां भावनाख्यामपि क्रियां सूत्रकृ
दृशीदृशादिति सूचयति कारकस्य भावकस्य पुरुषस्य भावनी
यस्वर्गादिनिष्ठायज्यादियानर्थकरणको यः प्रत्ययेनाख्या
तेन वाराख्याख्यापारो जननात्मा प्रक प्रत्ययवाच्येन कर्तृका-
मीयतेनणकारकेणामं वत्स्यात्रूपचरितमत्संख्याख्यामवदायोगा
वनामा करोत्यर्थः सेव सर्वत्र क्रिया तेनार्थप्रकटतात्मकफ
ला

त्यथानुपपत्यात निष्टोयत्रात्मनोव्यापारः सत्तानक्रियेय
त्यपिमीमांसकसंमतत्तानदर्शनदर्शनमपिकाणादसां
ख्यात्तानदर्शिनिराकृतायाभेदपाटीकाकारोवौद्धमतेन
निराचिकीर्षति तथाचसंवन्धवाधकस्तत्रैवस्यति अतो
पिकर्तृतानुपपत्तेत्तानक्रियाकर्तृरूपात्तात्रतासत ˙˙ ना
पत्नेति एतच्च तत्रैवव्याख्यास्यामः एतत्परमतमाभाष्य
दूषयति एवमिति एकाकथंक्रमिकेतिस्वंस्फुटयितुं
वृत्तौक्रमिकत्वंव्याचष्टे अनेककालस्यैकोदिक्रमिकता
एकस्यतत्कालेतत्कालस्थ्रतिकथंभवेत इदतौवाका
लावेकंस्यादितिस्वरूपतस्तावदेकंक्रियायांवाधितम्
वृत्तौकालभेदेनैवदेशभेदाभावेपिसर्वत्रक्रमिकताया
व्यापकेनस्वरूपभेदसंभिदयतादेशभेदःस्वरूपभेद।
स्वस्वीकृतएव टीकायांतस्पष्टीकरणार्थंसभवनस्तु।
स्वयहेत्वेनदर्शितःतावदिति यत्रसाधकेप्रमाणपर
णासंभावितदूष्छिमोक्तंतत्रतनिराक्रियायेप्रथमंप्रय।
त्यते इहत्वनतयातथाप्रमाणपरिनिश्चितेनस्वरूपेनस
रूपविमतिर्युक्ता नीलइव इहत्वतद्धादिनामेववकुशा
ग्विशेषयत्तत्रभवान् जातिमन्येक्रियामाकृत्यनेकव्यक्तिव
र्तिनीम् असाध्याव्यक्तिरूपेणसामाध्यैवोपलभ्यते अ
न्येयांवाक्रियाभागेजातिरेवाक्रियास्मरता स्वव्यापारा।
विशिष्टानांमत्तावाकर्तृकर्मणाम् क्रियाव्यापारंभेदेषु
मत्तावासमवायिनी अन्येवात्मनियासत्तासाक्रियाके
स्विदिष्यते वुद्धितज्जातिमन्येतवुद्धिसत्तामथापरेप्रत्य
त्तरूपंभावेषुक्रियेतिप्रतिजानते विमतिस्थात्र क्रिया

ई.
प्र. वि.
९.
९७

नामेयसंत्यक्तापरिहृष्टेतितद्दादिनैवपरमगुरूणामभि
धानात् तत्रभवानपि क्रमात्मदमतांतेषामात्मनेनम-
मूर्तिनाम् सद्वस्तुविषयैर्यान्तिसमन्वयंवहारादिभिरि-
ति किंच साधकमपिप्रमाणंबाधकेनविधुरयितव्यं द्र
ष्टव्यप्रत्यभिज्ञातएकोसिद्धफलंकृतइतिक्रियानुमान
म् साधकेचनाबाधो सर्वत्रैवाभिनेभवन्तीनत्वस्वरूपेहते
वस्तुनस्तथाभूतस्यायोगादितिबाधकाधीनमेवप्रत्य-
भिज्ञानाप्रामाण्यमितितदेवपरहृषणाप्रत्पतीतिप्रा
ग्बाधकमुक्तम् विरुद्धव्योन्यमभवनमाक्षिपता धर्मे
णायाध्यासोधिष्ठानंतद्भेदेनव्याप्तमित्यभेदव्यवहारंनि
षेधति तत्रव्याप्तिंदर्शयति नक्वचिदिति भेदाभेद
व्यवहारोहिक्वचिदेवभवनानिमित्तकोनान्यनिमि
त्तकस्तघटादिविरुद्धधर्माधिष्ठानेपिनभेदव्यवहारस्त
दनिमित्तकत्वान्यनिमित्तकत्वेव्यापकंविरुद्धेप्रसज्ये
याताम् यतोभागानामनेकंवस्तुएकत्वेभागाइतिव
कृत्वायोगात् पूर्वापरीभावोपितेषामपेक्षातः सा
चनतेषांधर्मः अपितुप्रतिपत्तॄणांविकल्पमात्रं-
नचविकल्पावस्तुविषयाः नापितदनुसारेणावि-
परिवर्तन्ते । वस्तुतदितितस्मादेकाक्रियेति विक
ल्पमात्रंविषयमूल्यम् । ननुभागानितिविकेकुच-
नेयंधीवस्त्वित्याह । भागानितिविकल्पस्येति । क्रि-
याव्यावयवीसंयोगः समुदायः समन्वयएकइ
तिभवतेवनाभ्युपगतंक्रमिकत्वस्य कालभेदनि
मयस्यक्रियालक्षणत्वेनोक्तत्वात् इयताख्वन्तृ ॥

पगतवाचकाभिधायित्वेनं नभेकाक्रमिकायुक्तेति सर्वांश
व्याख्याय नापि क्रमिकाचैकस्यचेदितोऽइति आश्रयैक
वीयकनिरूपणांसर्वांशव्यावर्त्तनितिकृत नापिकालक
मव्यापीचेतिचकालवव्यान्यविशेषणद्योतकोस्यैव एकप
वविशेषणद्योतकस्यकारउभयविशिष्टविशेषणमाह एवमाश्र
यगतोप्येकस्यकारः अपिशब्दस्तविशेषणसमुच्चये आ
श्रयस्यसंबन्धिनापकेनात्मनास्वभावेनपूर्वेपरेचभागा
युज्यते इत्ययमर्थः कस्मान्नयुज्यतेऽत्याशंक्याह तथा
हीति पूर्वभागपरभागयोः स्वरूपतः कालतश्चभेदइति
पूर्वभागसंबन्धः परभागसम्बन्धश्चस्वरूपतोभिन्नोकाल
तश्चभिन्नाश्रयस्यापिउभयथाउभयरूपस्वरूपभेदमुभय
थापिचकालभेदमापन्नोकथमेकत्वंतस्यसहेयातां
नन्वसमपकआश्रयइत्यनेनस्वरूपभेदकृतःकालभेदउक्तः
पूर्वभागपरभागोहिस्वरूपेणाभिन्नोकथमेकस्याश्रयस्य
समानकालौभवेतां नहितदेवतस्मात्तस्मात्तदेवभवतीति
युज्यते तत्कालभेदमाश्रयस्यानयतः नचैकस्वभावस्य
त्यनेनपूर्वपरभागगतस्वरूपभेदकृतःस्वरूपभेदआश्र
यस्यदर्शितः अथकालभेदकृतंद्वयंदर्शयितमुपक्रम
त कालभेदेनापीति नकेवलंस्वरूपभेदेनेत्यपिः पूर्वभा
गसंबद्धत्वंपरभागसमुद्धत्वंचकालभेदेनविरुद्धमितिदर्शी
यति नहचन्यास्मिनपिहताणइति एवंहितयोर्नकालभेदः
स्याघटिपरस्परकालावगाहित्वंस्याननैवैतदस्तीति एवंपू
र्वपरभागयोःकालभेदमुक्त्वाइतेनकालभेदेनाश्रयस्य
स्वरूपभेदंतावदाह नरूपयास्मिनपिहताणइतिपरभागात्वेण

कालेपूर्वभागलक्षणाभावरूपेपूर्वभागसंबद्धत्वलक्षणः
स्वभावोनास्तीतिमन्तव्यः स्वभावोनष्टइत्यर्थः अथपूर्व
परभागयोः कालभेदेनाश्रयस्यापिभेदइतिदर्शयति ना
स्तीतिपूर्वभागसंबद्धत्वंपरभागसंबद्धत्वंचकालभेदेनवि
रुद्धमाश्रयमेकस्मिन्कालेकथंस्यातामित्याश्रयस्यका
लभेदंवितवतः तत्रनष्टपूर्वकालेपूर्वभागसंबद्धमाश्रयस्या
न्यस्मिन्कालेसंभवति नहिपूर्वकालएवयुक्तमुत्तरस्य ।
कालः पूर्वकालाभावरूपइतिकालभिन्नाभ्यांताभ्यांध ।
र्मीभ्यामाश्रयस्यकालभेदः स्यादितिवतर्धापूर्वविरुद्धधर्मा
ध्यासः अत्रचदेशभेदोपिमन्तव्यः सतस्सार्वत्रिकत्वान
दर्शितः आत्मानामातीत्यादेरनदसंभवोयतः कालभे
दस्तुसार्वत्रिकः सचस्वभावभेदपर्यवसायी ननुसत्वा
श्रयस्याभिन्नः स्वभावइत्याशंक्याह नचस्वभावव्यक्तिरि
कइति तर्हिकिमस्तित्याह नदेति यतएवंततइत्यर्थः प
वकारः स्वभावेनप्रयतस्वभावोनस्थितइतिशंकामपास्य
स्वभावैवनष्टइतिद्योतयति एवंप्राक्तनाभ्यांमतनितविक
ल्यापहतमतिभिरप्युनावायकोपजीवनबलायतनपत
लब्धेनतः पश्चाद्याचष्टे अर्थस्यकार्यादेस्ततनदृष्टादिज्ञा
ततेतिसूत्रांशं केवलेगमनेनादिनाहृतिग्रंथेनसंबंधेनसू ।
त्रीपादानंशास्त्रानुपरतमस्वलमतिजननाभिप्रायेणस्फुटत्व
दृश्यार्थमस्यनतेकेकोभागएवपाकोस्त्वित्याहनचेतिननुभग
मेवपाकमेवरूपभागेषुपचतिप्रत्ययपकमेनकथंभवेदि
मेवभागमात्रक्रियापेक्षः कथंनिर्बीजएवशंकितइत्याह पा
कामामान्यमिति तावत्स्वभागेषुपाकापाकत्वजातिरेक

वुद्देशालम्बनमितिमवीजएवायंपक्षः नहिकथंन
वेस्युक्तम् आह निर्भागस्यैवेतिसभागत्वेहिप्राच्यएव
देशइतिभावः पूर्वापरीभूततेतिकालक्रमवर्त्तेत्यर्थः
यश्चोच्यते आहितोत्तरशक्तिवाय्वत्यकेवासमूहिनः
अनेकरूपालक्षणोमवेतइवाक्रमाइति तथैवशब्देन
वक्रमिकत्वस्यावास्तवत्वमावेदितम् नवोत्तरलक्षणेषु
पूर्वलक्षणेः शान्तयाथानेकिंचित् विशिष्टस्यलक्षण
इतिनाधिकमुक्तंस्यात् व्यभिचारादितिकुत्रचिदप्यसे
भवादित्यर्थः नत्वव्यापकत्वादितिमन्तव्यम् ननुमाभू
त्क्रमिकतास्यालक्षणं धर्ममात्रमधिकंयत्नेवाक्रिया
भविष्यति आह नापीति प्रथमोपीतिप्रत्येनावलक्षण
देशान्तरसंयोगविभागविशिष्टाः परैरभ्युपगताः प्र
थमकालेतावत्पूर्वदेशसंयोगविनाशकेनविभाग
नयत उत्पद्यतेतेन क्रियापदार्थेनभवितव्यं नचापिन
चासौकश्चिदन्यत्वेनोपलभ्यते पृथग्भूतोदृश्यात्
ननुक्रियेयमात्मनिविवादयितेप्रक्रान्तात्तद्वकार्य
घटादेः कस्संबन्धोयेनस्यैकायादेर्विशुक्तंमन्यम् द
ष्टान्ताभिप्रायेणलक्षणम् यथाकायादेः क्रियात्मत
वदेशोप्रपूर्वस्यापूर्वजन्ममात्रंगमनक्रियायामेकदेशा
वस्थितस्यासनस्थानादिक्रियायांतत्रतत्रकालेस्वयेश्चा
दिशब्देनसंगृहीते प्रधानान्तरात्मनिज्ञानरूपेइक्कति
ज्ञानातियततेस्मरतीतिकालभिन्नज्ञानस्वरूपापूर्वज
न्ममात्रंनत्वन्याक्रियेति यतदाह यथावेति इच्छतइति
नाहकार्यार्थीस्वरूपव्यवहारायकृतेनसांकेतिकेनश

दे.
प्र.सि.
५५
९९

च्छेन यथाह भावभेदप्रतीत्यर्थं संयुज्यन्तेऽभिधाय
का इति नन्वयं शब्दो नियोक्तासमाश्रित इति गमनं
प्रसिद्धतात्मवैलक्षण्याद्यनुगमाश्रितावद्रूपादीयता
परिणामेन तत्वैकाद्यदर्शनमिद्देनकोऽर्थ इत्याशंक्याह
तेपरिणाम इति सर्वथावर्थरूपं भावनात्मकं च देश।
भेदासंभिन्नकालक्रमाविष्टं परिणामेन संगृह्यते य
तः गमनेऽपद्यस्ति कालभेदस्तथापि देशभेदस्यात
त्रस्थूलदृष्टिगम्यस्यासाधारणस्य संभव इति नात्र का
लभेद उदाहृतो भवेदिति केवलग्रहणं अत एवेति य
तः केवलकालक्रमोदाहरणानामर्थपरिणामस्यात
तो गमने देशभेदयुक्तं पृथक्कृतपरिणामविशेषा
देशभेदवन्तो ह्युपलभ्यादयो गृहीताः केवलकालक्र
मवन्तस्थानामनभवत्तानमरणेच्छाप्रभृतयः प
रिणामेनेति द्वयोरपि विशेषवादिनां भेदमाशंकनी।
यं सामान्यविशेषवादिनां कथं द्रष्टुः न हि भवतिय वा।
ह्यं परिपश्यते द्वयं परिणामेनेत्यादिकं हरितपीतादिना
मधुराम्लद्रवकाठिन्यादिनाभिन्नेन स्वरूपेणावस्थामाण
ते तेन गच्छतीति देशभेदस्तिष्ठति दिनमिति कालभेदः
नीलति श्वेततेरा नने दीप्यत इति स्वरूपभेदश्चेत्स्यप्रतीय
ति वस्तुग्रहणेनोपलक्षिलक्षणभामतामाह अनुपलं
भान्यमतात्प्रभृति क्रमाग्रस्थावा पूर्वजन्मप्रवस्थादेवफले
ग्राममाप्या ।

रिकं संपद्यते यस्मिन्नेव बहिरसन्तान इति नीत्या स्वर्गादिसि
द्धिः संयोगोपि तद्देशसमानसामग्रीको देवदत्तदेहलक्षण
स्ततोपि चलामीति अभिसन्धानज्ञानलक्षणकसामग्रीको
देहलक्षणस्ततोन्यदेशक इति कस्यानुरोधेन तावर्णच्
पायाभावतात्मा वा कर्मपदार्थोत्मा वा क्रियाभ्युपगम्यते
इत्यनुमानमपि नास्ति अर्थापत्तिरपि वा तत्र सत्यार्थस्य
साधाय्याहृतेति निर्भन्नटीकायां स्फुटपरामृष्टस्य सौत्रेणैव
क्रमेण वृद्धिविशेषाय यथास्यादित्यभिप्रायेणानन्तदेशादि।
नाननानान्येति सूत्रार्थं पूर्वं निगमयति अप्रमाण।
क्रियेति परिशिष्टं पश्चात्प्रमाणबाधिता चेति ॥ १४ ॥
एवं ज्ञानं क्रियां च परीक्ष्य उद्योगादेस्वयंमित्यत्र हेतोर्योग।
णत्वाव्यं समन्वयांशं परीक्षितं समन्वयेतावत्साधकं प्रमा
णेनास्तीति तत्र तत्रेति कारिकया कथयति प्रसंगाच्च।
क्रियायामपि वक्तव्यम शेषं परीक्षते तथाहि यदि काश्चि
इष्यानन्तदेशकालसद्रूपभिन्नं वस्तु सन्तानं तस्याः प्रवर्त।
तक्रियेति यदुक्तं तदासन्नगमनादावस्तु यथा कर्मक।
नेप्साप्यकर्मता वा यत्र निर्वर्त्यं घटादिकर्म तत्र क्रियाका
रकभावस्याभावे कुम्भकृन्नदोदण्डादिभिर्घटं करोतीति
वायस्तत्स्थैवार्थक्रियापर्यन्तव्यवहारप्रसिद्धः कथं स्यात्।
ज्ञानवच्च क्रियया विना कथमिति सोप्यनेन सूत्रेण प्रत्याप्य
ते तत्स्याप्यनन्तरसूत्रेणास्यार्थस्य स्फुटीकरणादिशा
अतएव प्रासंगिकत्वमुक्तं वंदर्शयितं विवृतिकरोद।
ध्यानान्तं क्रियासंतेयावतायोगोप्रदर्शयति यथाचेति।
स्थैर्येयनाव्यदिति सामान्योक्तिरपि क्रियायामपि पर्यवसा

३· प्र·वि· १··
१२

ध्यते दृष्टांतत्वेन च मा सम्बन्ध्ये योज्यते न पचत्येत्यादिना
सोऽत्रमेव कारं व्याचष्टे दृश्यत इति प्रमाणावसायमात्र
म् एतावान्येतः यत एताव दृश्यते ततो नान्यदिति न
क्रिया न तत्संबन्धः कश्चिदस्तीति संपद्य दृष्टान्तसाध्य
निर्देशः तथा च सूत्रे पृथग्व्याचष्टे क्रियावचन क्रिया
कारकसंबन्धः कश्चिदिति तेनैवान्यशब्दयोर्न पुनरुक्ता।
क्तिर्मन्तव्या नान्यदित्यत्र पूर्वस्य हेतुत्वं सूत्रांशुकं भिन्नस्या।
व्यतिरिक्तस्यास्य सम्बन्धस्य क्रियाया इवानुपलम्भादित्य
नेन ननु तत्र तत्रेति समस्तातिमोयः प्रातिपदिकार्थाति
रिक्तः संबन्धः सत्र हि किं मिथ्या शंक्याय सूत्रेनाभ्यास्ती
यादित्यस्य संक्षेपेणा निरूपणं कार्यकारणनिमित्तनिवेशा।
ग्रहणेनाख्यरूपसंहारपूर्वक नियतरूपप्रवेशहेतुं तदीय
ज्ञानेच्छायत्नविशेषोपयोगमप्याह अभूतपूर्वाणं पदा
र्थानामुत्पादप्रक्रमः स्योनुभूयते अनादिकालवर्तिनीति का
रकाणामन्योन्यफलेन सहयोजनायोजिकावा देशकाले
ति इहाधुनास्माकमनुभव इत्येवमादिभंगीमनालेख्यर्थः
ननु स्वे दृश्यत इति वर्तमानकाल उक्तः तेन च देशानुभविन्ध
विशेषावादिप्पेयानाभिन्याशंक्याह कारिकायां वेति संक्षेप
णाभूतद्व्यनावलेन च भतिपायेकडिति यथाबुद्धिः क्रियते
साकारिका एतदुक्तं भवति देशाद्यसंकोचनेवीप्साव्या
मभिक्षा इत्येवंरूपापारमार्थिकी एवं हृदये प्रविष्टाभा।
वनी दृश्यत इति वर्तमानप्रत्ययस्य प्रसृतप्रवाहनि।
न्यनायोगान्महानदीप्रवहनवन्नित्यप्रवृत्तरूपवर्तमा
नार्थविश्रान्ततां करोति विश्राम्यतीति तल्लताण्यो।

विनेतिभविष्यदर्थस्यस्वेनरूपेणोपकर्त्तुमशक्त इति
तदानुगुण्यंप्रतिपद्यतांनाम नत्वसाविद्यमायोधात्
सम्बन्धस्यारम्भेपीति ननुतत्रतद्येतिसोयंपटदीकार्यो
त्पत्तिप्रदेशेसतिघटइत्येषसावधिकोर्थइत्येवंव्याख्या
ते कथंचैतत् अनन्तरदेशकालव्याप्त्यासिद्धेरित्याश
ङ्क्याह भावस्वभावेति भावपदवह्निनिरंशोव्याहृत्युपक
ल्पितेर्यावद्भिर्धर्मैरेकदाव्यवस्थापितस्तावद्भिस्सर्वेयस
र्वदाचाविप्रयुक्तः वियोगेसएववासौनभवेत्तत्रघटपूर्व
तापवस्तूपकताख्यपकानंतरतेवचघटतेत्यपिकार्य
कारणस्वभावताख्यपकघटग्राहिणः प्रमाणादेवसि
द्धेः तथाविधेति कादित्यादिवुद्धिमदादिरूपत्वंस्वभाव
विशेषोघटः कुलालश्च आदिग्रहणादायतता ता
नेवदण्डस्येत्यादि ननुकिंतत्रकारणंकिंवाकार्यंनियत
पूर्वंकारणंनियतपूर्वंकार्यमितिचेत्तदेवाकिमित्याह
यदापिवेति यदेतिहेतौच इत्याशंकाद्योतकः अपिः
भिन्नक्रमः अन्यभावेयानभूतोधूमस्तस्याभूतस्यापि
तस्मिन्नर्थान्तरस्वभावेग्नौसतियतः सद्भावस्ततोसौप्र
योजकस्तन्नाकः पूर्वइतिव्यवह्रियते प्रयोज्यस्तन्नाक
त्वपरइतिस्वरूपमेवतयोः पूर्वत्वंपरत्वंच नत्वन्येनम
कारणापरस्परापेक्षापावतंस्वरूपश्लेषादिनाकार्यकार
णयोः परत्वपूर्वत्वलक्षणः कश्चित्कालोस्ति तदुक्तं।
पश्यन्नेकमदृष्टस्यदर्शनेतददर्शने अपश्यत्कार्यमन्वे
तिविनाप्याख्यातृभिर्जनः दर्शनादर्शनेमुक्त्वाकार्यंवु
द्धेर्नसंभवात् कार्यादिश्रुतिरप्यत्रलाघवार्थंनिवेशितेति

३·
प्र· मि·
१·२
101

एवंसकृद्धूमप्रत्यक्षानुपलंभप्रसिद्धंस्वरूपंद्वयमेवका
र्यकारणभावः सार्वत्रिक इति सिद्धम् एवकारेणोच्यं व्या
वर्त्तयति एवं चेदुत्पत्तस्य हेतुतानात्यदित्यादेस्त्रसाध्य
तोव्याचष्टे कार्यकारणेति अग्न्यानन्तरे इति एतदुपलम्भा।
वस्तेष्वनेन प्रत्ययान्तरमाकार्य लक्षणमुपलब्धिलक्ष
णप्राप्ततामाह ननु तत्रेति समस्याः कोर्थः साहित्यं कारक
विभक्तिः तर्हि नास्त इति संबन्धविभक्तेरपि कोर्थः उच्य
ते संबन्धस्योपकारकेणप्रभाविवाद्युपकारस्य व्य
तिरेकसम्बन्धोपकारानवस्थाप्रयोगाद्व्यतिरेकेप्याये।
कार्यकारणभावव्यवस्थापकार्थः इत्यत हि कारकविभ।
क्तीनामपि समवार्थः तदाह सर्वमेवेति ननु समवसंब
न्धो भविष्यत्येक इत्याशंक्याह नैककालिकमिति अ।
ग्निसत्तायां न धूम इति किमग्नावेव कार्यकारणभावो वि
श्राम्यत नैवं तस्य कार्यरूपत्वाभावात् सामान्येन एवं धूमका
ले पूर्वभावी वह्निक्षणो निर्धूम इति किं धूम एवास्त्वसौ न च यु
क्रमदः तस्य कारणत्वायोगात्स्वरूपे: तन्तुप्रकाले समपके
क्तमस्मा कार्यकारणयोः भिन्नकाले यद्रूपं तदेव विकल्प
नव्यवक्रियमाणमेकः संबंध इत्युच्यते न वस्तुतः यथोक्त
इत्यभिप्रायः स्वरूपभावाभावायोः न प्रतिकल्पनातामेव चानुरू
याने: क्रियाकारकवाचिनः भावे भवद्प्रतीमर्थमेयान्यते
भिधायका इति ननु प्रत्ययान्तरसाकल्येपि पिपाचवदद।
भावादिति यावत् कामेहग्रणानुपलंभोयं न भवति इत्यस
नानिश्चयोमाभूत् सत्तानिश्चयस्तु नास्तीति प्रसक्तं तम ॥

सम्माभिः साधकप्रमाणाभावनिरूपणावसनेऽस्य यमि
तितावद्रूपाणां कार्यादीत्यादिग्रहणेन स्वभावहेतुः न
न्वेतावतान्यस्य संबन्धादेरस्तित्वं न सिद्धमित्यस्तु नचास्ति
त्वसिद्धेरभावः इयता तत्प्रमाणव्यावृत्त्या प्रमेयव्यावृत्ते
रयोगेनावधेयपकरणानीति न्यायात्संबन्धो नास्तीति
कुतः सिद्धेत स्वरूपेनास्यान्यः संबन्ध इति वृत्तावपि न
कश्चित्संबन्ध इति वृत्तावपि नापरः पदार्थोऽस्तीति स॰
नानिषेधपथोक्तत्वे तत्कथमित्याशंक्याह बाधकप्र
माणेति अयं भावः द्विष्ठस्यापि पारतंत्र्यायोगाद्वे
त्यक्तेभाविनान्योऽस्ति संबन्ध इत्यनेन स्वरूपेणावृत्त्यादिस
वध्यते तत एव टीकाभविष्यति संबन्धः पूर्वस्यादि
ति तेन संबन्धेऽस्तित्वव्यवहाराभावान्नास्तित्वव्यवहारा॰
श्चेति द्वयं नान्योऽस्तीत्यनेनाक्रम अस्तीति न सिद्ध्यति
नास्तीति सिद्ध्यतीति चाध्याहारसंभवया तश्चैतत्संयोगो
नानन्तरसंयोगेन वमिलिता सिद्ध्यति अतएव भावि
स्वरूपं पञ्चम्य एतत्संयोगोपपुरुकापव तदुभयमेलनाव
यात्संबन्धो नास्तीति यत्सिद्धं तस्यान्यच हेतुताभिधा॰
नाय नेनेति परामर्शः क्रियत इति ॥२५॥ तथा॰
हिमस्यावतावरणमित्यमेव करोति तदेवमिति क्रिया
यास्तावदेवमिति क्रियाप्यर्थस्येति तचतचास्थितेइति
स्वचद्वयोकात्साधकाभावाद्बाधकयोगाच्चयोभावोना
न्योऽस्ति नान्यदस्तित्वं इत्येवं स्वचद्वयेनिर्दिष्टः संबन्धस्या॰
पियोभावोऽस्तित्वनिष्ठ्याभावनास्तित्वनिष्ठ्यनूपप
वमिति नचतत्रेत्युक्तेन साधकाभावनद्विष्ठत्वादियुक्ति

दी॰
प्र॰ वि॰
१०२
102

भिश्चबाधकेन मिलितोपपादितस्तदिदमभावचतुष्टयं
मिलितं कर्त्तापि कल्पितं इत्यत्र हेतुतां सूचेतेनेति नीतम
सादेतत्तात टीकायामभावादिति पंचम्या संदेहपादुक्ता
पंचमी च शाब्दं चपूर्वस्त्वेन संगमयति संबन्ध इति नाप्या
प्तिसम्बन्धो हि दृष्टस्यानेकत्वात् किं हि दृष्टस्याप्यानपलाणा॰
स्यावतंव्याघयोगाच्चेति संगतिः संबन्ध इत्येतावन्मात्रं त
स्य कोटिनविनो निर्दिष्टं दृष्टस्येति सामान्योक्तावपि प्रक
रणात्सम्बन्धस्येत्ययमर्थो लभ्यतामिति ननु दृश्यान
पलब्धेर्घटो नास्तीति निश्चयकारिण्या मोऽर्थो बाध्यते वस्तु
तत्त्वमेव ह्यस्य बाधा यतो निश्चितं नास्तीत्यावेदनेन त
स्य घटेनैव शशविषाणस्य विशेषात्यकरणं सा चाय प्रदर्शिते
वदृश्यस्य प्रमाणेनानुपलम्भादिति सत्यम् अनुपल
ब्धात्तु नियतदेशकालावच्छेदेन नास्तित्वप्रतिपत्तिर्वि
हाधुना घटो नास्तीति यदा हन सन्ना निश्चयो विप्रकर्षि॰
णामिति तथा इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणां अ
न्यथा व्यभिचारित्वादुक्तमेवापूर्तीनसाधने इति तस्मात्सावधि
कीमेवं घटे सत्ताभावेऽपि तत्पराभ्युपगततदीयरूपासंभ
वसंपादको विरोधः प्रमेयनिष्ठो वक्तव्यः यत्र येवास्य रूप॰
मुक्तं तत्र मुकेनैव रूपान्तरेण विरुध्यते इति ततएव॰
तद्रूपद्वयविरोधसिद्धेर्बाधकाभिधायीकृतार्थोज्ञाय
तइति दूषणाहेतोर्न धर्म्यसिद्ध्यादिदोषप्रसंग इति विन
त्यनिर्णीते प्रसंगाग्रन्यादाविनाल्लालावत्
न्यलक्षणाद्वावबाधकमुपन्यस्यति नचसामा
न्यरूपसमान्याधुनापतिष्ठति यत्किल द्वयोः
तदेकं न भवति ॥१०॥

वेद्यमद्वयवतिचदृश्यमिव प्रकत्वं त्वभिन्नरूपत्वेन तद्वि
रुद्धेन च भिन्नरूपत्वेन व्याप्तं द्वयोर्युगपत्स्वरूपसर्वस्वेना
वस्थानम् अभिन्नरूपो हि यद्येवं स्यात् द्वयद्दरिः सर्वप्रको
ऽप्येवं स्यादिति हिष्टत्वस्यैकविदेवभाव इत्येवंरूपो यः
स्वलनियमो व्यापकः सहीयते तद्विरुद्धव्याप्तोपलं
भ्याव्यापकत्वस्य निषेधः एवं सामान्येन हि ष्टैकसंबन्ध
मात्रे बाधकमभिधाय तद्विशेषेष्वभिधित्सयाह सिद्ध
स्येति इह चाक्षुषस्य युक्ते प्रतीतिर्निराकांक्षतयानेतिवत्
अपि तु यदाकांक्षातिरोजा तस्मा आकांक्षाकविरुद्ध
म्यस्य वस्तु भवन्तीसार्थविकत्वेन व्यवस्थाप्यत इत्यपेक्षे
वसंबन्ध इति व्यवह्रियते तां दूषयति उपकारकविष
येवेति भवतीत्यस्यायमर्थः न तावदनपेक्षायुक्ता य
दाह अपेक्षापारतंत्र्येव न संबन्धो न द्रात्मनोः असंभ
वादिति यद्यपि सा भवति तथाप्युक्तद्विष्टसंबन्धलक्ष
णैकपदार्थरूपा नोपपन्नेत्याह स्वरूपातिशयलक्ष
णः इति व्यतिरिक्तो य उपकारस्तं कुर्वत्कारकमेव स्यात
अपेक्षितं च कार्यमित्यर्थमुक्तं स्यान्न चैतद्युक्तमित्याह स
तस्त्वेति यदाह अपेक्षा यदि संबन्धः सो सत्कथमपेक्षते
इति निःस्वभावस्य स्वभाव इति विरोधमाह ननु सतस्त
द्धि कारणस्य कार्यापेक्षा भवतु अविद्यमाने कापेक्षाल
र्यं चानेन न रूपं तत्किमर्थमस्यापेक्षा यदाह संस्थ सर्वनि
णं सो भावः कथमपेक्षत इति कारणाव प्रतिलंभाय
कार्यस्यास्त्वपेक्षा इति चेत् ननु कारणाव मस्यन स्वरूपा
यिकं कंचित स्वरूपं चैतेन लब्धं सत्यं लब्धं तद्यवहारात्त

६॰
प्र॰ मि॰
२-६
103

नलभ्यः इदमपिसत्यम् किंतुव्यवहारोज्ञानाभिधा।
नान्मातस्यकारणस्यनकश्चित् अपितुव्यवहर्त्तुरेषो
एवंचव्यवहर्तुरपेक्षेत्याशयातम् साचविकल्परूपाभव
त्येवेत्यंगीकृतमथसताभिप्रपति कल्पनेति नद्वेतदु
क्तेतदभावादित्यादिनासतोस्त्यपेक्षाभविष्यतिराज्ञः
पुरुषइतिवत् एतन्निरस्यति नचेतिद्वयोरितिसम्बन्ध।
सामान्येषष्ठीषष्ठ्यर्थमेकगतंसमस्यैर्थिवापरगतंस्वी
करोति अयंभावार्थः राज्ञः सतः सत्यैवपुरुषस्यापेक्षेति
नतस्यान्यापेक्षाविवक्षिता साहिपारतन्त्र्यवस्यते अन्यो
न्यापेक्षा शब्दोपिदृष्टावेवमर्थेपर्यवसायीमन्तव्यः एवं
चप्रयोगोलाघवेनपारतन्त्र्येपितथाप्रतिपत्त्यर्थः तेन
तयापिराजपुरुषयोः कार्यकारणभावविश्रान्तेनैवक
र्तव्यकतव्या अन्यथावात्स्यषष्ठ्यर्थायोगइत्याकूतशे
षः नतुपत्नीयजमानयोरिवयागरागिपुद्गलस्येवालिंगने
परस्परापेक्षारूपंपारतन्त्र्यंसम्बन्धोभविष्यति यथास्त्रावटि
रस्यविक्रयतामिथ्यादावित्याशंक्याह परस्परोस्पृष्टतेति
अन्योन्यमोस्पृष्ट्यामिति शब्दमात्रमेकंनत्वेकस्यपोस्पृष्टता
मात्यस्येतिकथंसंबन्धःस्यात् सिद्धेकापरतंत्रेतितद्दूषण
मुक्तं पुनःपुनरस्यार्थस्यस्पष्टत्वात् नस्वरूपस्यस्पृष्टताका
चिंतयानसम्बन्धसिद्धिरित्येवमभ्युपगमसिद्धान्तेनाप्य
र्यं नेनपारतंत्र्यरूपःसंबन्धइत्यत्रैत्यंयोजनानापारतंत्र्यभव
पिसम्बन्धोनसिध्यतिसिद्धत्वेचकिंपारतंत्र्यइत्यपिस्पष्टंद्वि
तीटीकायांच राजाराजेति एकजातरूपंदृष्टंसर्वत्रतदेवरूपं
सम्बन्धस्यतत्तदन्यतमरूपवादिनाकल्प्यतइत्येवंराज्ञः
पुरुषइत्यपेक्षायामपिपारतंत्र्यमेवदर्शितम् ॥

राजा च पुरुषश्चेत्युदाहरणं तदाभिप्रायेणावायदप्युच्य
ते परस्परनृपाश्रितैरेवांगुल्यादिवत्संबन्ध इति तत्राप्याह
नृपश्चेषाः पेक्षा नृपात्कथं संबन्धता तदुक्तं द्विष्ठमतिक
ष्ठं भवेदिति ननु नृपश्चेषः स्वेनैवदादिशब्देनोक्तः स्व
तोन किं न विहृत इत्याशंक्याह एवमादिनाविहृतमिति।
वक्तव्यान्यहर्षितेति ग्रन्थपरिवर्तनेकोभर इति यावत हा
षितेभिनवेनहर्षणासंरंभेनेति च वदन्नग्रन्थस्यैवपक्षोप
यं भागेसिद्धान्तेन समतः वाक्यतागेकोस्यसंबन्धादेरनभ्यु
पगमादिति दर्शयति तथा च सिद्धान्तोपक्रमे सत्यमिति।
वक्ष्यति आदिपदेन तं चान्तरोक्तमपि सूचयति यदाह तत्रभ
वान नाभिधानेस्वधर्मेण संबन्धस्यास्ति वाचकं अत्यंतपर
तंत्रत्वा रूपं नास्योपदिश्यते उपकारात्स यत्रास्ति धर्मस्तत्रा
नुगम्यते शक्तीनामपि सा शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणाः त
द्धर्मणोस्तताच्छ्यसंयोगसमवाययोरित्यादि एतच्च सं
बन्धस्तात्रमात्रं न तत्त्वापाभिधानमिति न हर्षितं ग्रंथकृता
कार्यकारणभावश्च नात्र संगतः आश्रनावनकार्यः ज्ञान
कार्यकारणभावश्चनात्र संगतः आश्रनावनकार्यःज्ञान
मपि विषयेन्द्रियमनस्कारादेर्भवनामानं कारणीकृपीत
यस्मिन्सति भवत्येव यत्ततोन्यस्य कल्पने तद्धेतुत्वेन सर्वत्र।
देत्यनामनवश्यमितिरिति न्यायात क्रियावनामनकाचि
दितिनकश्चित्संबन्ध इहेति तत्समाश्रयेति प्रकृत्या क्रिया
मन्ययेनचकर्तासंबन्धोवक्तव्यो नचास्यसौसंबन्धः कश्चि
दितिभावः अनुभवविकल्पनस्मरणादिज्ञानमालेवा।
स्तिनतज्ञाता इत्यस्यार्थस्य प्राक्प्रसाधितत्वादधुना दृष्टा
न्ततोप्याह यथेति ननु कर्तृत्वमपीतिकथं वृत्तिः ज्ञातृत्वेति

ज्ञानमस्तितदन्यत्तत्संबन्धश्चनविद्यते परकर्तृके
त्वनक्रियानतदन्योनतत्संबन्धइतिकथंसाम्यं कल्पित
इतीयत्यंशेदृष्टान्तइतिकिंसर्वसाम्येन तदपिचनातिदु
र्योनमित्याह अन्यतोपीति स्वतएवाभितिज्ञानमिष्टितावद्वा
नर्थरूपंवैयाकरणमतेक्रियामीमांसकानांच भावनावा
दिनांकेषांचित्प्रत्ययवाच्यत्वविशेषः तत्रसमस्ताक्रिया
रूपेणानुज्ञानक्रियापिपरस्तेनतादृशीतैवभवति तदस्ति
सर्वसाम्यं प्रस्तुतज्ञानेसत्यपिज्ञातृतानोपपद्येतेति हेको
ग्यंवादइतिप्रकर्षप्रत्ययः ततएवज्ञातृतायादृष्टान्ततायु
क्ता प्रसंगरूपेणानचसिद्धान्तिनोज्ञाताज्ञातृत्वोकाज्ञात्
ताऽन्यपिप्रकर्षः इदानींननुस्वलक्षणाभासमित्यादेस्त
नकर्तापिकल्पितइत्यंतस्यसङ्ग्रहसंवादतस्यवृत्तिकृत्स्वयं
तउपयोगिफलमाह इतिकथमात्मासर्वेश्वरइति इतिशब्दे
नयर्थसिद्धिरुचितोदर्शयति क्रियाकारकेतितावस्मायलु
तागमुपकल्पितमितिसिद्धान्तिनोऽकस्यपेश्वर्यव्यवहारसिद्धे
स्वभावहेतोरभावमाहइतिबोद्धेनज्ञानसंततिमात्रमेवात्मेति
प्रसाधितमितिशिवं १९ इतिमहामाहेश्वरमहाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांपू
र्वपक्षविमर्शोद्वितीयः २ ॐनमःशिवायः ॐइच्छाश
क्तिसुनिर्भरसमस्ताममनंतभुवनजननपटुं वन्देस्वशाकिल
रशीवहलितभैरवपरानंदं ॥ अथास्मिन्पूर्वपक्षेधिकारद्वये
नसिद्धान्तोनिरूप्यते तत्रसत्यंकिंत्वित्यादिनास्मृत्यपोहः
नवाकिमानित्यनेनश्लोकसप्तकेनपरदर्शनानुपपत्तिंवि
मर्शनात्निराक्रियते यदुक्तम ननुस्वलक्षणाभासमि

त्यादिनापीदृवन्यं उपचय्यसंस्कारात्स्मृतिसिद्धेस्यात्स्म
र्तोदृष्टैवकल्पितइतितज्ज्ञानविचारोयमधिकारः क्रिया
संबन्धविचारस्तुद्वितीयेधिकारेभविष्यति तत्रश्लोका।
भ्यांज्ञानंस्वसंविद्रूपमितिस्मृतावनुभवस्यनप्रकाशस्त
संस्कारोन्यायामपीत्युक्तम् श्लोकाभ्यांस्मृतेर्भ्रान्तित्वंशं
कापूर्वकंनिरस्यतृतीयेनप्रसंगात्सर्वोप्यवसायानांनिर
त्त सत्यपिसंस्कारेपरदृशिस्मृतिरयुक्तेतिव्यवहारलो
पइत्यकेनोक्तास्यपक्षेनतउपपत्तिःश्लोकेनोक्तेतितात्पर्य
तत्रपूर्वपक्षेसर्वात्मनाशमयितव्येनेतिप्रयुज्यते ईषदंगी
कार्येइष्यतेइति ईषन्निराकार्येसत्यंकिंचिति पश्चात्प्रला
पूर्वकप्रयोगशालिनांशैलीइहवसत्यमित्यनेनवक्रताव
त्पूर्वपक्षवायुक्तंसिद्धान्तेणीकार्यं सांख्याकाणादादिदः
र्शनेज्ञानेनोपपद्यतेइतिहियदुक्तं शाक्येननतत्समस्तमेव
तथैवतद्विशेषाणांदर्शयितुंकिंत्वित्यनेनशब्देनाधिकं
एच्छामोविरतस्त्रिसायापाठेसौतावद्यापिभूविति
द्योतयताताद्यामोहापसारणोयत्नोयमित्युक्तं तथाहि
ज्ञानंचविस्वरूपंवेदितिपःप्रसंगउक्तस्तथायमेवनःसि
द्धान्तः तत्रसत्यमित्येतदर्थमेवेत्यनेनविवृतम् केवा।
लमित्यनेनकिंत्विति अनेनचोत्तरग्रन्थाक्षेपःकृतः ता।
ध्यादिनकार्यकारःतृतीयतापतत्सूत्रार्थस्योपक्षेपः आत्म
नात्मद्वेषवेरोति श्लोकसमप्रकार्थस्यज्ञानग्राह्यत्वेनेतिस।
कलस्यज्ञानाधिकारस्यप्रथममित्यनेनाक्रियाधिकारस्य
तदनन्तरंनिष्ठत्वात्प्रपरिशिष्टस्यतांकिंत्वित्यंशोविजि
गीषुवदाकारेनान्यदाक्रमेदितिन्यायेनस्ववाक्यंप्रकरण

६ प्र॰ वि॰ १॰५

105

मधिकारमधिकारान्तरं समस्तं शास्त्रमुपक्षिपन्नथा
नवीनकल्प इत्यादि ज्ञानस्यात्मतत्त्वस्य भेदं वदतीति नैय
तापरः कृतकृत्योपि तत्संस्कारमप्याददीतापि शब्दः ज्ञा
नात्मतत्त्वसंस्कारेण विना यथा न कार्यकरं तथा संस्का
रोप्यस्मिन् येयेन विनेति द्वितीयोपि शब्दः अधुनेति आ
मकालतया पूर्वपक्षानन्तरमिति प्रसक्तोति श्लोकसम
काभिधेयमेतमर्थं वक्तुमारभते अनेन प्रकरणेन पक्षोप
ज्ञानमुखेन ज्ञातृत्वसमर्थनार्थमिति वक्ष्यमेकर्तृत्वग्र
हणाच्छुद्धस्वातन्त्र्यरूपमैश्वर्यमिति दर्शनार्थं यथोक्त
मादिसिद्धसूत्रे तथाहि ज्ञानविषयेय यथार्थविमर्शो ज्ञन
विधोनन लक्षणे स्वातन्त्र्यप्रकाशविमर्शद्वयसारतया त
त्प्रकाशभागमात्रं प्रधानीकृत्य ज्ञानाधिकारे विचारं वि
मर्शप्राधान्येन तु क्रियाधिकार इति सुखग्रहणाय सर्व
हारमुपाय इत्यनेन न त्वेकांशद्वारेणाथर्मिणि पूर्णोपव
प्रवेश इत्युक्तम् तेन कर्तृत्वं शुद्धस्वातन्त्र्यरूपं पूर्णमिदं
समर्थनीयम् तत्र ज्ञानक्रियाविचार उपायमात्रमिति इ
हानुभवेन स्वदेहतां निश्चित्य स्मरणादुपादत्त इति व्यव
हारः तत्रानुभवसंस्कारात्कामं स्मर्तो विषयप्रकाशः स्मर
थितः नचतावता किंचित् अनुभवस्याप्रकाशेन तद्विषयवेद्रू
पाभावात् अनुभवप्रकाशश्च न घटते संस्कारजतायामपी
ति प्रकरणानामयमर्थः तदाह सूत्रे स्मरति ज्ञानमिति स्मरति
रूपं ज्ञानं पूर्वानुभवसंस्काराद्यद्यपि जातं तथाप्या
त्मनि स्वरूपे निष्ठा विश्रान्तिर्यस्य तादृशं न बाह्यस्यानु
भवस्य ज्ञापकं तद्भवति नहि तत्तेन महिमानं मिश्रयति

तदाह। अन्योन्यभिन्नावेवेति एवकारः कथंचिदप्य।
स्मिन् यद्रूपांतर्भावेनापि भवन्मतेनान्यभेद इत्याह तत्र
ज्ञानस्य विषयेणाव्यपदेश्यत्वात् तद्रूपत्वेनैव भेदं समर्थय।
ते स्फुटेति स्फुटो ज्ञाने स्वाकारार्पणेन समर्थयते स्फुटे।
ति स्फुटो ज्ञाने स्वाग्राह्यः स्वलक्षणाभासज्ञानसमकालाव
भासो विषयोवभासते स्मिन् स्मृतौ त्वस्फुटः न स्मृतिज्ञा।
नजनकः नापि तत्समकालावभासः यस्मिंज्ञाने यादृग
र्थोभासते तज्ज्ञानं तावदेव स्वकालएव तथाभूतस्य स्वा।
स्य विषयमात्रस्य स्फुटस्यास्फुटस्य वा उपदर्शनेन ज्ञाना
न्तरावभासिनो विषयस्य संस्पर्शोपि त्समम् आलाननत्व
काशनम् ननु स्मृत्यानुभवकालभाविनोर्थस्य प्रकाशनं
सत्यम् किन्तु स्वकालएव स्वविषयस्यैव सतः स्वविषयतयै
व प्रकाशनेन न तु परविषयस्य परविषयतया वा घटोप।
मासीदस्ति भविष्यतीति त्रिकालविषयावभासिना विक
ल्पेन स्वकालएव स्वविषयस्यैव प्रकाशः परकालतया।
ध्यवसायेपि प्रकाशनेपि ज्ञानपरकालस्याध्यवसायो वस्त
नः सतः प्रकाशो बाह्यजनतद्विकल्पतयाध्यवसायप्रकाशो।
पि ह्विनवजनतद्विकल्पयोरध्यवसायादिः तदेतदाह ननु
ति तेन तेन भूतभविष्यदादिना कालभेदेन संभिन्नमनुवि
दं यथापूर्वं स्वरूपवगाहतेध्यवसायमुखेन स्वीकरोति तथा
पि तावदेव स्वकालएव स्वविषयमेव स्वीकरोति तथा।
स्वमहष्टः कांतानन्तः स्वकालएव स्वविषयवगृहीतः नत्व
कालान्तरानकालस्तद्विषयो वा तथा त्रैकालाजनस्यतथा
... टीकायाः
प्रतीतिप्रसंगात् तथाचापि तत्कालभेदे

ई.
म.भि.
२.६
106

पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजन्मापीतिवृत्तिर्व्याख्याता सं
स्कारवशाद्धि पूर्वानुभवकालालिंगितोसौ भाति स्वतो वि
षयः न ज्ञानान्तरेतितग्रन्थेन व्याख्यातमात्ममात्रनिष्ठत्वा
दिति वृत्तिवाक्ये मात्रपदेन ज्ञानान्तरविषयनिरासः नन्वा
त्मविषयनिष्ठमिति स्वत्रेव वक्तव्ये वृत्तौ च स्वविषयसंवेदिके
वेति ननु किं विषयवेदनेपि स्वनिष्ठता च ततो विज्ञानस्य क
पथमाह किं त्वविषयत्वेनेयं विना प्रसक्तता स्मरणादभि
लाषणाविषयोपादानादिव्यवहारच्छेद इति तदाचर्ये नै
वटीकाकारो विषयपुरः सरीकारेणोवोक्तितः स्फुटविषय
यादृगर्थार्थवत्स्वात्मविषयवाचोयुक्तिभिः तत्कथम
त्मात्मनिष्ठस्वरूपसंवेदिकैवेत्याशंक्याह आत्मनात्मेति
आत्ममात्रप्रकाशनं तावन्नास्ति ज्ञानेस्माथानादोइहन
विषयनिष्ठं विचार्यतेऽत्यपि शब्दः तस्यैवेति अनात्मप्र
काशनं ज्ञानमिति अस्यांभागितो अनात्मनः प्रकाशन
मिति यदुच्यते तत्र प्रकाशनमित्यनेनांशेन अनात्मा यदा
दिनी लिंग्यमान उच्यते विषयधर्मत्वाभावात्प्रकाशस्य अ
पितज्ञानमेव अनात्मप्रकाशनतया वा अनात्माकारतया वित
पवस्थितिहितं नैयायिकः सत्येवं तर्हि स्वपवहिर्मुखविवेज्ञा
नस्य विरुद्धरूपरूपत्वाशंकेदापादकेशाक्यदर्शनान्तः प्र
वेशो नो कैः स्थूलदृशः प्रत्यायितमित्याशंक्यान्तावत ननु
विज्ञानवादे माभून्नरूपाधिकनीलप्रकाशनं वाह्यार्थ
वादे तनीलं प्रकाशनत इति कथमध्यवसायमपहवीमही
॥१०॥ त्याशंक्याह ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

वाह्यवादेपीतिग्रपिः पूर्वपक्षस्तवकः प्रकाशो न विष
यमाश्लिष्यति प्रकाशरूपत्वात् विषयस्याप्रकाशरूप
त्वाद्द्वयत्वमिति तदावेशे प्रकाशोऽप्यप्रकाश एव स्यात् य
थामिथ्याकचक्कशीकत्वाने प्रकाशः चेत्कचक्कशीकमा
विशेषत्वेमनेव स्यात् न च कचप्रकाशोऽसनिति प्रच्यते तस्य
सत्वादेवेति विषयवगतो न स्विकिसादिव्यवहारानिर्वाहात्
एवं च विषयस्यैषिणो रूपस्य व्यापकेन तद्धर्मो विष्टवं
न च तत्कचक्कशीकप्रकाशेऽस्ति अप्रमत्वनाधर्मो नावेशा
टिति वाह्यवादिप्युपगमितेन स्ववासनधर्मो वेद्यत्वं तहि
रूढमवेद्यत्वं तेन व्याप्तं प्रकाशरूपत्वं वेद्यत्वेन वस्थानादे
धकृतावस्थोकत्वादिति व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः
ननु याकामतत्सीहशं घटिस्यान्न तत्त्वसंवेदनमेवैकं प्रय
तेसमदर्शयिष्यत नेन्द्रियिकमित्याशंक्या केवलमिति
कारणाभेदात्स्वरूपभेदाच्चावान्तरभेदकृतन पुनर्विभागः
इन्द्रियादेः कारणान्तरप्रकाशतास्वरूपेणाव प्रकाशनाने
नैवासमाधारणो न व्यपदेश ऐन्द्रियिक इति
ग्रर्थप्रकाश इति चेत् यथा मानसं वयोगिप्रत्यक्षं मानसा
नानासमाधारणो न व्यपदेशः पत्रत्वसमाधारणो निमित्ता
नो चेन्नोपलभ्यते नचोत्मार्गिकस्वसंवेदनवैव्यवक्रियत इति
नटप्रर्थाक्रोवलीवर्दविशेषविष्टमेव जायते ततप्रतावि
यप्रत्यक्षवादिनोपि स्वरूपसंवेदकत्वेक्षितमेव ननमाभू
त्ववसानविषयस्य ज्ञानानन्तरेणावभासमनेसपवत्वनुभव
स्फुरति ज्ञानेन प्रकाशपतामतीतरूपोपि यायासावुवनटी
एवोक्ति ग्राह स्फुरति ज्ञाने चेति ग्रर्थवदिति वैयर्थ्येणाह

६. प्र. वि. २०

(107)

शान्तः अर्थो हि विषयाभेदेन माति न तथानुभवः न च यु
क्तं स्मृतौ भेदेनार्थमानस्य भासनमिति भावि दृष्टान्तमाथ
र्थं दृष्टान्तो वा स्मृतौ निर्दिश्यपि आदिशब्दो वा विषयस्तस्य
न स्मृतिज्ञानाद्बाह्यस्य कस्य चित्सम्भावनाभेदेनेति अन्त
र्मुखरूपाभेदेन स्मृत्यनुभवोः प्रकाशः सिद्धान्त एव भवि
ष्यति एवं चेति अनुभवविषयस्यानुभवस्य वा स्मृतिज्ञाने
नाप्रकाशनेपि संस्कारेणातावन्मात्रविषयतामात्रे दीपतो
स्मृतिज्ञानस्य अनुभवविषयतयानयोऽप्यवमायो विष।
यस्तस्य न स्यादिति तद्यदित्तीयापि गतिर्नाङ्गीक्रियते
अनुभवेन सह स्मृतेरेकमेवरूपमन्तर्मुखमित्येवं रूपा
नद्यास्येतन्निर्वहति स्मृतिप्रकाश एव ह्यनुभवप्रकाशः
अन्तः कालभेदस्य विषयोपाधिकस्य संविधावस्तवत्वा
दिति स्मृतावपि अनुभवविषयतयैवाभाति सार्थः ति
रश्चिर्गतिभिः प्रकाशतद्विषयता हेवसर्वथानुपपन्ने इ
तिरत्नीयगतिमुखेनेत्यासिद्धवक्रम ननश्चेति तद्विषयवे
दनाभासाभावात्स्मरणादभिलाषेणयाप्रवृत्तिरूपादा
नादिकामानस्यात् पूर्वानुभवस्य यो विषयस्तेन सह यदि
स्मृतिविषयएकतां नीयेत तदामावुपपद्यते तथाहि
कपित्थमवलोकयन्सुखसाधनमिदमिति स्मृतोपादा
ते स्वावं च पूर्वानुभवैकलमं अस्यास्मृतौ न किंचिद।
स्तियदाह इदमेव चतः स्वात्वयत्सातेन संवेदनमिति।
संस्काराद्देवतत्स्वात्वरूपतायामस्वानुभवज्ञानसिवेदं।
स्यानतस्मरणमिति अनेन ननुव्यवस्थापिकाघटनाइ
तिवृत्तिर्व्याख्याता ॥ १० ॥ ननुमाभूत्परविष

यस्यस्वीकारोयत्तुसंस्कारसहिमोपनतोध्यात्मसिद्ध।
श्रूसमानुभवोभवदितिस्मृतावनुभवस्यावभासः स
किंनांगीक्रियतइत्याशंक्यानिराकरणादेतत्तयाह
ग्रम् दृक्स्वाभासेति दृक्ज्ञानेसास्वस्यैवाभासः स्वप्रा
भासत्वेनामतस्यैवेति नचास्याप्रकाशमानंरूपमस्ति
इतिप्रकाशस्थास्याः पदप्रसादोपनतोपिभवेत् सदाप्र
काशमानत्वेपिचनीलाद्याकारच्छायाकलस्यद्वितीयम
ध्यप्रकाशमानेरूपेस्यादित्यवधारणाद्द्वयमप्यत् तेनस
एवास्याः आभासएवस्याआभासएवेतिवाइत्येवंवैय
धिकरणसामानाधिकरण्याभ्यांयदीयः स्वभावः प्रका
शोनसर्वस्यनियमस्तेनाजडइष्यते तदत्रनियमोपल।
क्षितेनानेनलक्षणेनान्यवेद्यत्वंनिराकृतं रसेवसाविष
याहृक् यथानान्येनारूपादिज्ञानेनवेद्यानदृक्सर्वोदृक
नान्येनज्ञानेनवेद्या अनुभवस्यदृग्रूपइतिनस्मृतिज्ञाने
नवेद्यः संस्कारेणतर्हि किंकृतम् आहविषयस्यजन।
कस्याभावान्निर्विषयतायोगमाद्यांसविषयतारूपंतत
त्यत्वंतेनकृतम् उपचारात्कार्यकारणयोरभेदेननिर्दे
शः उपचारेप्रयोजनंकार्यान्तराभावेनतदेकप्रवण।
त्ताधिगमः ननुतदवगमरूपत्वंपूर्वानुभवाभासकत्वंसं
स्कारजन्यम् ततस्यत्वमपिवस्तुचिन्तयोच्यते तस्यतग
तिरवगमोनोपपद्यते स्मृत्यनुभवयोर्हिकल्पनीयः सा
दृश्यमप्यवसेत् तोचानल्पोन्यदृष्टान्तेनसादृश्यमाधि
गच्छनइतिसूत्रार्थः ननुइतिविस्मृतावर्थोनकल्वे
नानुभवस्यसादृश्यस्यपरामर्शीत तत्प्रथमार्थोहि

ई· प्र· वि·
१-८
[48

तीयस्मिन्हेतुत्वेन मन्तव्यः उपचारइह मुख्यो स्फुटीकृ
तः संस्कारजत्वेनेति यतस्संक्षेपेणावतारयति आद्ये
ति यत आद्यानुभवोद्बोधकत्वादनुभवस्य यन्मुख्यं विषय
प्रकाशनं तेन स्मृतेरपि विषयप्रकाशनरूपत्वस्मात
न च तद्वलीति सह उस्य गम्यमानसाध्याभिप्रायनिर्देशः
यस्मादित्यनेन गम्यमानसाध्योपयोगित्वं दर्शितम् सं
स्कारजत्वेपीत्यभेदोपचारतुल्यत्वमपि संक्षेपेणोक्तम
ज्ञानान्तरवेद्यं न भवतीत्यमुना तज्ज्ञप्तिरित्यस्य संक्षेपे
णाद्विधा व्याख्यानं नानुभवस्यावगमः स्मृतिः न तत्त्व
स्यावभासः स्मृत्यनुभवेन तत्तीयेन वा सर्वत्र साधार
णं हेतुवचनं ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं नेति स्वसंवेदनैकरू
पत्वादित्यनेन दृशिग्यादेरर्थस्य संक्षिप्यार्थनिर्देशः प
कग्रहणेन वकारार्थव्याख्यानम् एकमेकाकि अन
न्यसहितमेकं च तदेव न तत्कदाचिदपगत एकस्य चत
स्यैवानन्यरूपं न जडस्य स्वसंवेदनमेकं रूपं यस्येति टी·
काकारोस्य स्वस्य गूढं किं तत्परमतनिरसनं हेतुता हि श
ब्देन द्योतयति दृगेवस्वाभासाहकस्वभासेवेत्येवमुयो
गात्ययोगोपलक्षितस्वाभासनियमवत्त्वं दृशोलक्षण
नमदृगेवस्वाभासानान्यदृश्येति यदन्यदाहिमजडेत
ललक्षणपुरःसरमजडायादृशोलक्षणमाह अथवेदी·
ति अप्रकाशात्मा जडउक्तुके नीलं प्रकाशते यदा तदा
मनइस्यादिति स्वयंग्रहणात्प्रकाशमानस्यापिहितस्य
यत्प्रकाशनेन तत्स्वात्मनि नीलरूपे समन्वयितया वि·
श्रान्तमपि तु परत्र प्रमातृरूपेण नायं विग्रहः ॥

अविद्यमानः प्रकाशः प्रकाशनं यस्मिन् विश्रान्ततया।
नादृश्यात्मा स्वभावे यस्येति एतदाह स्वात्मनोन प्रकाश इ
ति अस्यैव स्फुटीकरणं भविष्यति स्वात्मनोन प्रकाशनेपि
तु परस्य प्रकाशने इति समस्यार्थं घटीयत्वनीले प्रकाश इ
त्यत्र प्रकाशनं नाम न तु नीलस्य स्वभावः अपितु परभूतमे
व तन्नीलात् चैत्रमैत्रादेः प्रमातुर्हि स्वभावभूतं तत्तु प्रका
शनं न आत्मा अपितु परभूते यस्येति विग्रहः तदाह स्वा
त्मनास्य प्रकाश इति एतदेव प्रकटयिष्यति परएवास्य प्रका
श इति एतदेव व्यक्तयिष्यति परएवास्य प्रकाश इति ए
वं नीले यथा स्वात्मनि नीलेन तथा प्रकाशरूपं प्रकाशनं
च यथा प्रमातृरूपेण तथा नीलस्येति यस्य प्रकाशो रूपं
प्रकाशश्च न रूपं तज्जडमिति तात्पर्यम् एतद्विपर्ययेणाज
डेत्वानं यस्य प्रकाशेन न रूपं प्रकाशनं च यस्य रूपं तद्बोध
ति अजडस्त्विति स्वात्मनः प्रकाशः स्वात्मास्य प्रकाश इ।
ति प्रकाशनमात्मनि विश्रान्तं यस्येति प्रकाशनमात्मा स्व
भावो न तु परव्यतिरिक्तो यस्येति च विग्रहद्वयेन प्रकाशात्म
ति व्याख्यातम् तदेव क्रमेण स्फुटीकरोति स्वात्मन एवेत्या
दिना एवम् प्रकाशात्मा प्रकाशात्मेति जडाजडयोर्लक्ष
णं प्रत्येकं द्विधा स्वरूपयोजनमुखेन पररूपव्यावर्तनमुखे
न च टीकाकृता व्याख्यातं क्रमेण स्फुटयतानेनैव च टीका
ग्रन्थेन स्वाभासैवेति नियमश्च तत्त्वार्थो व्याख्यातः तथाहि
स्वरूपस्यैव स प्रकाश इति व्याख्यातम् स्वात्मनः प्रकाश इ
ति अप्रकाशमानमस्यान रूपमिति व्याख्यातम् स्वात्मास्य
प्रकाश इति कदाचिदपि नास्याः प्रकाशः परप्रमादोपन

तइति विवृतस्यात्मन एव प्रकाशनेन परस्येति नीलाद्या
कारान्तरमस्यानन्यरूपमिति विवृते परोस्य न प्रकाश इति प
रो हि यो नीलादिः सोप्य कथं प्रकाशात्मकरूपाः स्यादित्य
र्थः एतद्वैपरीत्येन जडेपि च तत्त्वोल्लक्षणं योज्यं सर्वा वित्त
मिरिति सर्वशब्देन दृगिति जातावेकवचने व्याख्यातम् न
नु दृग्रूपं दृगित्यवधारणं च स्वाभासा हि या काचन वस्तुमा
त्रासा सर्वा दृग्रूपा भवतीति वाक्यार्थगतेस्त्ववधारणमेक
वाक्योप्यवधारिते यद्यपि कृतकृत्यं भवति यत्र तत्र योज्यतेभि
न्नक्रम इति तथापि सर्वांगपरिपूर्णा तद्रूपवतीति सर्वांशगतवे
बाधकं चेन्नास्तीत्यर्थे व्याख्येयम् न चैकवाक्यतायाः खंडना
काचित् प्रस्तुतनिर्णेतैकवचनाकारस्य वाक्यार्थस्य प्रतिपत्ति
रेकतयैव स्फुटा भवति तत एव ब्रह्मादिषु हृत्स्नेभूते — वि
त्यादौ च तद्विद्यावधारणाश्रयणमनुपदेश्वाशादयः प्र
तिपेदिरे व्याख्यानार्थं तत्रवान्तरवाक्योत्थापनेन वाक्यभे
दमानयति एकस्मिन्नपि नियमे विद्यावधपि वातस्यावश्यं
भावात् ब्रह्मादय एवं भूतास्त्वावस्मन्तव्या उपपदत्वेनेत्या
दिवाक्यभेदमनन्तरेणाव्याख्यानायोगादित्यलं बहुना न चैवं
नियमे दृग्व्यतिरिक्तस्य जडत्वमिद्धं भवति । ततश्च
ज्ञानेभ्यो निरिक्तयोः प्रमाता सजडो भवेदित्यजडप्र
मातृवादी ज्ञानस्वाभासतावादेन कथं जयेदित्याशं
कां निरस्यति प्रतएवेति यदेवं जडाजडयोर्लक्ष
णमुक्तम् तत एव हेतोर्न जडः प्रकाशते । स्वयं
॥० नाप्ययमर्थः प्रकाशकारी व्यतिरेके ०॥
॥ ० एणकान्वयेनाह ॥ ०॥ ०॥ ०॥

प्रकाशस्यैवबहीतियस्मादयमनयोस्तित्वस्माद्यतिरेको
प्यंपारमार्थिकइतिहिशब्दः ननुप्रकाशस्यप्रकाशन
इतिप्रकाशद्वयंस्यान्नचैवम् अस्मदर्थएवबहिःप्रकाशते इ
यंचासौसंविद्धादृष्टतावाततानेवानस्तता आह प्रकाशप
बहीति हिशब्देनहेतुतोद्योतयतानिराकरणीयवस्तुश
कमानंस्फुवितम् प्रमायांस्वतन्त्रः प्रमाताप्रमावप्रकाशनं
तद्यस्यनान्यतोन्यस्यचयत्प्रमाणात्तत्स्यएवतस्यांस्वतंत्रइति
तात्पर्यम् प्रकाशादितिनीलेप्रकाशतइतियःप्रकाशभा
गस्तस्माद्भिन्नेस्यासौप्रकाशस्वभावोन्यथावेतिविकल्प्य
द्वयम् यदिप्रथमःपक्षस्तर्हि अयंप्रागगतःप्रकाशोन्यःकिम
गीक्रियते नहिप्रकाशद्वयंभातिनचापिप्रकाशस्यदेशका
लस्वरूपतोभेदइतिवितत्योदितंप्राक् प्रकटतावनार्थेय
मेइत्यप्युक्तम् संवित्तिविवेचयिष्यते नन्वप्रथमपक्षेप्रका
शएवप्रकाशकःप्रमातेतिसिद्धम् द्वितीयस्तुपक्षोदोषा
पहतइत्युपेक्ष्यएवेत्याहप्रकाशात्मत्वइति नतत्रप्रकाश
स्यैवनीलंप्रकाशतइत्यत्रायंपरमार्थःमहाप्रकाशात्मकं
यद्भगवतोरूपंतत्रैवस्वशक्त्याभ्यन्तराणाघनतसंकुचितो
बहिर्विषयेषुनात्यन्तंसंकुचितोयःप्रमाताप्रकाशते स
एवबहिःस्तकोचमापद्यनीलप्रकाशत्वेनभातीति परमा
र्थतइयंश्रीमतोमहादेवस्यशक्तिर्विजृंभामहादर्पणान्त
रवभासिप्रगृहीतप्रतिबिम्बकवत्कृतरत्स्वमदर्पणांतर
वहिनिप्रकाशएवाजडःप्रमातेतियुक्तम् ननुजडएवाप्र
काशमानःप्रमातास्तु आह तदप्रकाशइति कस्येतिम
येतिप्रकाशमानस्यैवबहिर्भितिकल्पस्याविचकल्पनतयानी

लेप्रकाशत इत्यादय उल्लेखाः तत्रापि वेत्ति अपेक्षणीये
प्रमात्रन्तरे तथात्व इति जडत्वेन प्रमात्रन्तरापेक्षायामनव-
स्था ननु भवत्वसौ बीजांकुरवत् भवेद्यदि मूलं न निहन्यात्
निहन्ति तु तदाह अर्थस्य प्रतिपत्तिरेव भासा न भवेत् ए-
वं रूपविलक्षणस्य प्रकाशमानस्य कस्यचिदभावात् ननु
वेद्यताप्रकाशमात्रं प्रत्यर्थं नियतं मिथ्येन प्रमातेत्याह अ-
नुगतेति स प्रकाशो यद्यपि वहिर्मुखतया वेद्यभेदेन तदुप-
रागायातेन च देशकालभेदेन संकुचितस्तथाप्यन्तर्मुख-
प्रमातृलक्षणमप्यसंकुचितमभिन्नरूपं तच्च संकुचिते नुगतं
तेन विना न कश्चिदर्थानां कार्यकारणभाववाध्यवाधकभा-
वादिः समन्वयो लोकयात्रास्वभावः परमार्थोपदेशपर्यन्तः
स्यादिति चिन्त्यं भविष्यति देशकालक्रमजुषामिमादोस
मलो विमलो वापि व्यवहारो न भूयते इत्यन्ते प्रकरणे ननु
गतं प्रमातृरूपं ज्ञानलक्षणानां प्रमाणानां समवायिकारणमा-
त्मा भविष्यति इति किं तत्प्रकाशानां प्रकाशनचिंतयेत्याशं-
क्याह तत इति यतोन्तर्मुखप्रकाशस्वभावेनानुसन्धानप्रत्यवभा-
सपरामर्शस्वभाव एव समन्वयस्तेन प्रमाकारणत्वमायेणाधि-
घयेन्द्रियादिविलक्षणेन न नइस्यात्मनः प्रमातृतायुक्ता ननु का-
रणादृशा जडत्वमनुपपन्नमस्तु प्रमातुः प्रकाशमानत्वे प्रमा-
तः घटादेरिव कारकसामग्रीजन्यतद्विषयसंविदुत्पादलक्ष-
णं कथं नहि घटं वेद्मीतिवदहमेणाः कर्मत्वेन भाति तत उ-
वायमनङ्गीपरोक्षश्चेति एतत्प्राभाकरं मतं स्वदर्शनेन मस-
मीकरोति अन्यथात्मनोपपद्यत इति वदन्नम नीलं हिय
स्याइदमिति परस्य प्रकाशते। नैवमयमात्मेति ।।

तत्कथं जडः स्यादिदन्तया प्रकाशनाभावात् न चायं
प्रकाशः नीलसुखादिहि प्रकाशत इति स्यात्तद्विषया।
संविद्रूप्यते न त्वात्मा प्रकाशते आत्मसंवित्यनुदया
त् ततो येन नीलवत्प्रत्यक्षो नीलप्रत्यक्षतायां न च सर्वथा
निःस्वभाव एवेत्यपरोक्षत्वमात्मेति नहीति अपरोक्षता
भिधानमेव युक्तं अस्मदुक्तया स्वप्रकाशात्मतयानव
न्यथा तथा हि सतो ह्यधीगतिः प्रकाशते चेत्प्रत्यक्षः न चे
त् परोक्षः न चाप्रकाशनपक्षे परोक्षता स्यात् प्रकाशन
पक्षे प्रत्यक्षताऽत्यपरोक्षताभिधानेन प्रकाशान्तरस्वपति
ष्टतासत्त्वे नाम न च तद्युक्तमित्याह नहीति पुरुषभेदनि
यत इति मम प्रकाशते चैत्रस्य प्रकाशते इति एवं प्रकाश
तरेणापरोक्षत्वमसत्तायामसत्तायामेव विश्वास्यादित्युपपा
द्यस्वदर्शनेन तन्निर्वहति अपरोक्षत्वपुनरितिप्रसिद्धपदे
न्द्रियकमानसप्रत्यक्षसंवेद्यं तदिदमिति प्रमातृभेदेन भा
तिइति अतःप्रतिगमादुक्तप्रत्यक्षे नैव प्रमाता तत्प्रत्यक्षे
न च न भातीति न परोक्षः अन्यथैत्येवमनभ्युपगतेस्य भेदी
भणितस्य विषयविभागे परोक्षतैव यदि तत्स्यादिति भि
न्याकृतशेषः परेण हि एवमुच्यते अहं वेदं वेद्मि अहं
देवेत्यादिव्यवहारेषु घटादिविषयाः संविद्रूपायमा
नास्य विलीयमानास्य भ्रान्तितथाभूतसंविद्रूपप्रसादा
द्घटादीनां प्रत्यक्षता तास्य संविदेना विषयधर्मीनात्मथा।
र्मः स्वातंत्र्येण निर्भासनात् तदेतदुक्तं तावत् यत्वहमिति
भाति न तत्र संविद्रूपतयापेक्ष्यः तदपेक्षणे तज्ज्ञानस्य वि।
च्छिन्नतया प्रसंज्ञाकर्मत्वेनैव न चैवम् यदाहुः सकृद्वि

भातश्चात्मेति तदयात्मनः प्रकाशरूपत्वेनोपगताभव
ति केवलं संविदामपि प्रकाशरूपत्वे स्वरूपदेशकालादि
भेदाभावेतनः प्रकाशरूपात्पारमार्थिकः कथं भेदो भवेदि
ति मायाकृतनीलादिभेदोपरागसंकोचप्रसादोपनतं त्वेवां
गीकर्तव्यः सनयानुप्रवेशेनेति प्राभाकराणामपि मोहोप
शान्तिः प्रसंगात तदेतदाह अतएवेति यदेतदपरोक्ष॰
स्यातं स्वप्रकाशनमात्रमंगीकृतं ततएव हेतोरिदमपरम॰
सिद्धमंगीकर्तव्यम यत्किलवक्ष्यते अस्तित्वं प्रकाशमानत्व
मेव तच्च प्रकाशस्वरूपत्वनिष्ठमेवानन्यापेक्षत्वान्मायाक॰
ल्पितभेदत्वेन मायादशायां योनीलादिर्नेदं स प्रमातरि निष्ठ
एव प्रकाशतइति प्रमातृत्वेवासावस्ति ननु स्वात्मनः किम॰
न्यैसोस्वात्मैव त्वस्य न कश्चिदिति तथा चानन्द प्रमातृसिद्धिः
एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशमेव संत्यमी जडाः प्रकाशए
वास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिदिति ननु संविदाहां प्राभाकरः
कामसत्त्वानयेन स्वदर्शने नोपपाद्यतां काणादस्तु कथं सहे
वमाह आत्मनि समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायि॰
कारणात्कार्यैकार्थसमवायेन प्रत्यासन्नाद्दृष्टसामर्थ्याच्चा
त्तालोकादेर्निमित्तकारणाच्च ज्ञानमुत्पद्यते चेदर्थः प्रकाश॰
तइति तदर्थप्रकाशाधीनस्वेच्छाप्रयत्नदेहक्रियाहाना॰
दानादिर्व्यवहारः संपन्नइति किं प्रकाशमानत्वेनात्मनः क
ल्पितेन यदात्मा प्रकाशतइति व्यवहारस्तदाप्यनुमाने
नमनसैवात्मा विषयज्ञानमेवात्मनः प्रकाशनमिति का॰
हानिः अत्रोच्यते किं ज्ञानोत्पत्तिरर्थस्य प्रकाशतां करोति
उतनैवमः तत्र प्रथमं पक्षमाक्षिपति । नचेति ॥

प्रकृतात्त्वेवमर्थधर्मोंगीकृतः स्याकार्येनाभ्युपगमेसा
वहृषितावकृशाइतिस्वभावतापत्तएवहितीयोपुक्तः त
दाह अपितज्ञानमेवेतिप्रकाशमानतेतिसंबन्धः तदपी
ति आत्माज्ञायोदिज्ञावत्प्रकाशधर्माज्ञानमपिचयदि
नप्रकाशधर्मः तर्हिग्रावददिति तदनुदयेयथानकिंचि
त्प्रकाशते तथातदुदयेपिमाकिंचित्प्रकाशिष्टकिंनश्छि
न्नम् किंनेत्याह अर्थोपीति अर्थस्यहिज्ञानमेवप्रयत्नेनता
ति अतत्प्रकाशेकथंप्रत्यक्षत्वेनासौव्यवहारः प्रकाशप्रका
शेप्युक्तत्वेनेव तद्व्यवहार्यतायांहिकारणांतरूपेणप्रका
शनमन्यथानियमेननतथाव्यवहारः कृतइतिकारणान
पलब्धिः अथप्रत्यक्षतापिज्ञानांतरेणप्रकाशनेइत्युच्यते
तदनवस्थेतिग्रावत्तुच्छस्यार्थः एवंप्रकाशस्वतावत्प्र
काशतानोपपन्ना तावद्गृहणेनेदमाह प्रकाशस्येदंत्वाभा
सनेस्थितेतदाभिन्नत्वेपरप्रकाश्यत्वेनिष्टतेतनिष्ट
तावद्गुभवस्मृतिज्ञानेनप्रकाश्यतइति यदपीयत्प्रकृते
प्रमेयंप्रमातातन्नायापिसिद्धत्वस्यातत्त्वविन्नेयंशात्दृष्टपाव
त्तेते इतिप्रकाशस्यतात्विकरूपविंतनेटीकायांनासमंजनं।
समिति ततएवनास्यचोद्यस्याशंकाकिलबोधेनस्मृतिसम
र्थानायानुभवज्ञानेस्मृतिज्ञानेनभाव्यतामित्युक्तेकारिक
योचितमुत्तरमुक्तंवृत्त्यापितदनुसारेणनिरूपितेतन्नाकिं
विनस्यवृत्त्योरप्युक्तम् विदूतोत्सर्वोविज्ञाभिरितिव्याख्या
तेनज्ञानज्ञेययोर्लक्षणाभेदोयउक्तः सयुक्तः ज्ञानेज्ञानांतर
वेद्यंनभवतीतिहिप्रकृतमेतत्तदनंतरंतत्प्रकृतप्रमेयप्र
मर्थंनग्रंथएवकर्तव्यएकप्रमातरिनिष्टत्वेनापिचेत्यादिः प्र

ई॰
प्र॰ भि॰
११२
112

नेन हि स्वज्ञानान्तरज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानान्तरेणानुमाना
दिना प्रकाश्यत्वमस्तु न तु स्वसंवेदनेन तत्कथमप्युपपद्य
मित्यावेद्यते मध्येन यो ऽयं ग्रन्थः अत एव न यस्य प्रकाशः
स्वात्मभूत इत्यादिः पराशयः प्रकाश्य एव भवति न तु तद
नुमानमित्यनन्तः सकर्थं संगच्छते न ह्यनेन कारिकाद्व
यार्थः कश्चित्समर्थ्यते केवलं प्रमातृजगज्जडत्वचिन्ताक्रिय
ते स्फुरति बलात्प्रसाधनायैव वायं यत्नः तथा हि ज्ञानानां ना
न्योन्यविषयस्पर्शेनान्योन्यप्रकाश्यप्रकाशकभावस्तद्धी
नश्च सर्वस्य व्यवहार इति प्रमातावश्यं स्वीकार्य इति प्र
करणेन निर्वाहयिष्यते न चेदनन्तः कृतानन्तविश्वरूप इति
तस्मात्किमेतदिति यतः प्रकाशस्य धृतानन्ताखिलशास्त्रैश्च
चिन्तायां विचारयितव्यः तत्प्रकाशस्वरूपपर्यालोचनप्रसं
गापतितं तत्स्वरूपे स्वेन विमृशिकारणेन सूक्ष्ममनेन वित्त
मि स्वरूपं विवृतं स्यात् न तत्र तद्विपरीषुणा न स्वरूपं च निरू
पितप्रकृतस्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशतावादः समर्थितः अयं
ह्यभिप्रायः प्रकाशस्तावदेको ऽस्तु वा परमार्थेनानेको वा
प्रमातृरूपो वा सर्वथा तावत्स्वप्रकाश्य एव मस्यान्वितमि
ति वक्तव्यमाश्यैकमेवोचितम् भेदहेतोः स्वरूपदेशका
लादेरयोगादित्याशयेनापि हृदि नैकवचनेन सूचयता
दमत्रताव्यापयितं सर्वेति हृतेन तत्संवादनार्थमेव स्वया
न्तरवचसा बहुवचनान्तेन संवादनमिति न किंचिदत्रा
वद्यम् मध्यग्रन्थावतारो चास्माभिरुक्तम् यदि वा
यः स्वप्रकाशं ज्ञानमनुद्राहयन्कश्चिन्तिं समर्थयितमस्तम इति
प्रमाता कश्चिद्दृष्टीक्रियते मतान्तरं ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादे ॥

वस्तुप्रकाशः प्राप्नोति अपि सिद्धान्तिनः प्रसज्यते अथये
वस्त्वेवंविधस्य विषयो यत्र परोपदेशाय वादे क्रियमाणेतः
त्वनिरूपणायवक्तृत्वं वस्तुसामर्थ्येन तत्र किंचित्समर्थ्यमान
स्यसमर्थनीयान्तरवचनमित्यत एव नाधेहेत्वाभासस्यविषयः
सत्येकसाध्यविषयो भवति तदपसिद्धान्तशंकानिराकरणे
सकारिटीकाकारेण नहि प्रमातॄणां नाम ज्ञानव्यतिरिक्तं किंचि
दपितज्ज्ञानानां वहिर्मुखत्वसंकोचभाजां यदनन्तमुखमदेशका
लभेदं प्राणितेन तदेव सदिति किं वस्तुप्रकाशत्वेनामबोधस्य
लक्षणासिद्धोक्तं तत्र लक्षणव्यतिरिक्तेऽपि विषये पललक्षणमा
त्ते नद ` ` व्याप्तिदोषदूषितमित्यलक्षणस्यालक्षणादेतस्मा
येनहिदं प्रमातर्यप्यस्ति भवन्मतः इति सिद्धान्तिनः कथमिदं
बोधस्य लक्षणं नच परसिद्धतामात्रेण वस्तुसिद्धिरित्यपि बो
द्धस्य भवेद्वचनावकाशस्तमपि इयप्रमपित्वेमध्यग्रंथ इत्य
लेवकृत्वा प्रकृतं ब्रूमः ननु प्रकाशत्वे प्रमातृजडतायाम
नवस्येत्यप्रकाशस्वभावो साधुक्तं तदेतत्कथं परप्रमात
व्यापारव्याहारादिनानमेयमात बोद्धस्यापि ज्ञानमेव संत
ताविकल्पकतया वा प्रमातृरूपं तदपि व्यापारादिना परसं
तानगतमनुमेयमिति किंचिद्ब्रुवाणां प्रतिक्षिपति यदपी
ति ननु ज्ञानमपि सिद्धान्तिमते प्रमातृव्यतिरिक्तं तत्तास्मिन
नुमेयतया प्रकाशत्वेनांगीकृते प्रमातृत्वपि स्यादेव प्रकाश्य
त्वमित्याह कल्पितेति इदं यद्यपि बोद्धमते स्वप्रकाशस्यापि
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे यस्यापि वा घटादेरर्थस्य कार्यत्वादित्थं मोव्य
तिरिक्तोऽपि व्याप्तिबुद्ध्या कल्पितोऽनुमीयमानोऽपि न स्वमेविट
ध्यत्तसिद्धतामपदस्यति तथा प्रमातृभावाशक्त्या विशा

ई. प्र. भि.
२२३
123

करत्वादेविषयोन्मुखत्वेनास्पष्टंसाकारत्वादेविषयाकार
त्वमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तमिवरूपंतस्यप्रकाशरूपत्वेपिनप्र-
मातुःस्वप्रकाशतावेद्यतेपरमार्थस्यकल्पनयापवाधनात
स्वलप्रसिद्धमेवहिरूपंतत्रानुमानेनकल्पनिकेनोपवृंह्यते
स्वप्रकाशतयाविनायथोक्तयुक्तिभिरनिर्वाहात् एवंज्ञान-
मेवानुमेयंनतुपरमार्थप्रकाशात्मकमानुमेयतोपरागात्तुप्र
मातुःपरस्यानुमानमितिप्रसिद्धिः ननुग्राहकोपिपरोनुमेय
तयाप्रसिद्धःकिमत्रबाधकंयेनपरोपरागकृतोयमत्रानुमे
यताव्यवहारःस्यात् अस्त्वेवम् तथापिनपरसन्ततिपतित-
शरीरप्राणबुद्धिशून्यरूपसमाविष्टत्वंप्रकाशस्यानुमीयते
स्वप्रकाशस्यापितद्व्यापारव्याहारादिना ततश्चायंपरमार्थः
स्वप्रकाशंसंवेदनंसकलदिक्कालगतमप्युनाथमिणएव
तच्छरीरादौविषयोन्मुखंविषयाकारमेतच्छरीरादितादात्म्य
समाविष्टमिवासाध्यं एतच्छरीरादिव्यापारव्याहारयोगात्स्वश
रीरादिवत् नचैतावतास्वप्रकाशताहानिःस्वसंवेदनस्यतथाभा
मात्र्यमेकंप्रयत्नमितिदर्शनेकम्बकृङ्गगोरस्नीतिप्रमाणांतरे
णाप्रसिद्धोगोत्वसम्बन्धोनुमीयमानोपिनगोत्वस्यप्रत्यक्षतामप
हेति तद्वदिहतद्रौत्वप्रत्यक्षसिद्धतयालीनिसिद्धं तेनानुमाने-
नोपवृंह्यते यश्चायेनानुमानेनोपवृंह्यतेनतत्स्यनबाधकंभव
ति व्यवहारसाधनमिवप्रत्यक्षस्य तथाचपरप्रमातृत्वानुमा
नेनस्वप्रकाशत्वमिवोपोद्वल्यते स्वप्रकाशत्वस्याभावे-
प्रमातृतायाएवानुपपत्तेः तथाचदेहेक्रियादर्शना-
देवमध्यवसीयते। अत्रोत्तिष्ठामीतिस्वप्रकाशमाभि-
सन्धानमन्तिसावेगंप्रयत्नात्प्रदर्शनात्तेने ॥ १॥

इति स्तम्भे प्राणादिप्रेरणान्तरीरयामीति सर्वत्र चास्मदर्थे वि
श्रान्तप्रकाशे प्रतीतेरिति बाधकस्य हि कारणं तद्रूपोन्मू
लकत्वमन्यथा सर्वं सर्वस्य बाधकं भवेत् तद्विरुद्धं च तदुप
बृंहकत्वमिति कारणाविरुद्धोपलब्धिः परशरीरस्य प्रमा
तृतापरमनुमेया तत्र प्रत्यक्षमपि भवति परप्राणादिता
स्वरूपेणानुमेयमेव सर्वदेति शरीरग्रहणेन कृतम् प्रा
प्यावस्थसंतानेपि न प्रकाशताहानिस्तथापरमत्तानेपि
शरीरादिप्रमातृताभिमानदार्ढ्यात्तत्परोयं प्रमातेति व्यव
हारः परमार्थप्रमाता तु स्वप्रकाश एव सोपि चास्यानुमातृ
तया वर्तमानस्य प्रमातुः स्वप्रकाशत्वेनावश्यं भाति अन्यथा
प्रमातृताया एवायोगात् उक्तं हि यद्यप्यर्थस्थितिरिति प्रमा
तृत्वेन नाभिमानास्पदं न भवति देहादिप्रमातृताभिमानदा
र्ढ्यमित्याशयेनानुप्रविष्टग्रहणं अनुप्राणकतया प्रवि
ष्टमनुप्रविष्टमिति कानुप्रविष्टमिति निरूपयितुं स्वशब्देन
प्रत्यगात्मशरीर उक्तः स्वस्य देहादेः प्रमातृत्वेन यत्संवेदनं त
दनुप्राणकत्वेन यत्संवेदनं तदनुप्राणकत्वेन प्रविष्टं वपुः
निर्भासनयोग्य इति यावत् एवं परमार्थप्रमातुरेकत्वात्स्व
संवेदनप्रकाशस्यानुमेयता क्वचिदपि नोपपन्ना तत्कथं प्र
काश्यते स्यादित्युक्तमधुना विदमाह भवन्तु वा बहवः प्रमाता
रस्तथापि स्वप्रमातरि तावत्प्रकाश्यत्वं नास्ति परप्रमातृषु तत
दनुमानबलादारोपेण न चानुमानेन क्वचिदपि स्वलक्षणस्य
पद्यते सामान्यविषयत्वे हि तस्य प्रत्यक्षासंवेद्यग्रहणाद्योगा
त्. ततश्च प्रमातरि परत्र यदि नामापोहरूपम प्रमातृत्वमाहा
र्यात्मपरिगृहीतमवस्तुतानाकारमात्रेणाहृतिरिक्तमामत

ई॰
प्र॰ भि॰
२२४
114

लक्षणं सामान्यं वा तावता तद्वस्तुप्रकाशपं वस्त्वन्तरस्य न
प्रमातुः कः प्रकाश्यताकलंकार्पणावकाश इति अनुमा
नमपि चेति चशब्दः प्रमेयान्तरसमुच्चये अपिशब्देन प्रत्य
क्षस्यापि प्रकाश्यतापादनेनास्ति संभावनेत्याह एवकारेण
घटादावप्यनुमानादिज्ञानप्रकाश्यत्वं निर्वहतीति सूते अ
थ तज्ज्ञानावभासिन इति साक्षात्कारानुप्रवेशयोग्यस्वल
क्षणमनया भंग्योक्तमिति च घटादेरपि नानुमेयत्वं किं तु
प्रमातृस्वलक्षणस्येति ननु वस्तुग्राहकत्वेप्यनुमानस्य व
स्त्वध्यवसायितया प्रामाण्यं यदाह प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्व
योरिति तदनुमानागमविकल्पैर्वस्तुभूते आत्मन्यध्यव-
साय इति तथाप्यवमेयत्वात्प्रकाश्यत्वमागच्छेदेवेत्याश
कांव्यपाहति आत्मेति आत्मेति विकल्पेन प्रमाता विक
ल्पेन चेति संबन्धः आदिग्रहणेनागमादिग्रहणं द्वितीय
श्चकारः पूर्वपक्षशंकाद्योतकः वस्तुत इति टीकाकृता यच्च
प्युक्तमादिसिद्धस्येश्वरतः सिद्धस्येव तथापि चस्वातंत्र्यमुक्त
मिति भाविस्वभाशयेन वक्ष्यत इत्युक्तं ननु यदि साक्षादात्मनः
प्रकाशते परकीयः कथं परचित्तज्ञाने स्फुटाभे भवेत्स्वमात्म
नो प्रत्यक्षत्वादनुमानेन स्फुटाभस्वरूपावेदनाच्च इत्याह सर्वे
ष्वेति योगिप्रभृतेरिदं न पुनरनुमाने तथाहि तस्याद्भुतमभूतं चे
ति प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं संयमादिति न्यायेन धारणाध्यान
समाधिबलात्परचित्तेन स्फुटाभेदं यदा भावयति तदा वस्त्वन्त
मात्रेणाभावना तथा वस्तुत एकत्वान्मायाकृतत्वाद्भे।
दाभिमानस्य स्फुटाभे परचित्ते प्रकाशते न त्वनुमीयत ता।
दापरचित्तमिति नन्वनुमानेन मा भून्साक्षात्प्रकाश आत्म

नः प्रत्यक्षेणात्मस्वलक्षणमेव प्रकाश्यते तच्च परमात्म
नि भवत्येव योगिप्रत्यक्षे परचित्तज्ञानादेः प्रसिद्धत्वादि
ति स्यात्स्वप्रकाशत्वमात्मन इति शंकामपोहितुमाश
यपदं एतदुक्तं भवति न च योगिप्रत्यक्षेणाग्राह्यपक्षः ।
ताः प्रकाश्यन्ते तत्संवेदनेन सह योगिनः प्रकाशमानैः संवे
दनेन सह योगिनः प्रकाशमानैः संवेदनं स्वप्रकाशमेव भाति
नत्वप्रकाश्यत्वेन एवकारः समासान्तर्भावेन प्रयुक्तः नत्वमा
त्मप्रकाशाद्याभेदभावनासामर्थ्यात्स्वमदाप्रकाशत्वादि
तिवदन्यराशावप्येवेति पूर्वपदार्थे स्वार्थे निवेशयति य
नपुरुषप्रवायामिति यथा तथा स्वव्याख्यानगतात्प्येवमाह ।
साक्षात्कारपवार्थपरामर्शस्य यस्त्वनुमानमध्यवसायमा
त्रं रूपमिति स्फुटाभस्य न सर्वथात्वमेयत्वं कथंचिदिति
एवं परप्रमातुरपि प्रकाशत्वेनास्तीति समर्थितम् बोद्धः
स्वतः परप्रमातुः सिद्धिः सन्तानान्तरसिद्धिविध्वंसनेवासना ।
प्रबोधस्यैवं कृतं टीकाकारेण वितत्य विचारयिष्यते इति
विनतमिद एवं प्रसंगात्सिद्धान्तिनां स्वदर्शने प्रमाणहृता ।
नो विचारितः मध्यग्रन्थेनामुना अत एव न परस्येत्यादिना
नतन दनुमानमित्यनेन अधुनाहक स्वभासैवेति प्रकृत
मेव प्रमेयं निर्वाहयति भंग्यन्तरेण तथा हि काश्चिद्ख्यात
नानं स्वप्रकाशं स्वसन्ताने परसंताने तत्प्रमात्रन्तरापेक्षयाता
नान्तरप्रकाश्यमपि भविष्यति विषयभेदेन विरुद्धधर्मा
ख्यामस्याकिंचित्करत्वात् मेव हि प्रमदादयितस्य त्वंस
पतत्याश्रयः स्वेन नयति न च विरोधः कश्चिदिति तं प्रसु
त्मने एकप्रमातृनिष्ठत्वेनापि चेति अयमनभूदस्मनभू

ई. प्र. वि.
११५
115

वमितिस्फुरितद्वयं विलक्षणं भासते तत्स्वानुभवनिष्ठा
योऽस्यैतौ अनुभवस्य यदात्मरूपत्वमात्मविश्रान्तत्वेनान
न्यापेक्षामयमस्मादर्थो विमर्शनीयं तच्चेत्र भाति परनिष्ठा
नुभवनिर्भासनात्कोऽस्य विशेषः स्यात् अथायमस्मादर्थ
स्तदनुभववेदनरूपस्मरणसंवेदनयोगेऽप्यनुभवमित्येव
प्रतीतिः स्यात् अथ योऽनुभवस्तदप्यस्मदर्थविश्रान्तियो
ग्य एव भाति तस्य स्मृत्यां संवेद्यत इति का भाषा अस्मदर्थो हि
प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरनन्यापेक्षास्य स्मावेद्यत्वं चान्यापेक्ष
ति विशेषः अद्यपि परसन्तानवर्तिनोपि ज्ञानस्य परप्रकाश्य
त्वमनवच्छिन्नस्वप्रकाशत्वमेव हि ज्ञानस्यानौपाधिकं लक्षणं
न च तद्विषयाभेदादन्यथा भवति न हि नीलपृष्ठिन्याद्यपे
क्षया पीतनीलादिभेदपद्यमे औपाधिकस्यैव रूपस्य तज्ज
नकत्वादेर्विपरिवृत्तिदर्शनात् अन्यथा सर्वविपरिवर्तेत
ति भावस्य स्वरूपनियम एव न स्यादिति अन्यथाभवनस्य य
दौपाधिकं व्यापकं न हि रूढ्वानौपाधिकत्वोपलम्भात् अ
न्यथाभवने स्वप्रकाशत्वस्य ज्ञानीयस्य निषिध्यते तेन ज्ञा
नस्य विरुद्धमेव परप्रकाश्यत्वं अनेनैवाशयेन हि वक्ष्यति
न ज्ञानस्वरूपमन्यसंवेद्यं स्वप्रकाशैकरूपत्वादिति एकरू
पेणेति अनौपाधिकत्वेन तल्लक्षणत्वात तदात्म्यमस्यकं न
थाप्यतद्भावद्विषयभेदप्रथनं भूलिप्सेपाणमायं विशेषप
विशेषयज्ञात्स्वत्वमपि स्यादिहत्वे न तदपि नास्तीत्यस्यन
पदम् अन्यन्नविरुद्धत्वमेव हेतुर्नावघटयति न हीति
न ह्येय इति स्फुरति वेद्यः न तदपि हीति स्फुरति वेद्यनयः स्म
नः कालनत्वनस्य इति स्वसमन्तति स्याप्यात्मविश्रान्ति

रूपोऽहमिति विश्रान्तियोगेन भातः स्यात्स मतोऽनहि तथा
श्राह स्वप्रकाशेवेति स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वयोर्विशेषरु
तिच्युक्तं अनयाटीकया संवेदनमित्यभ्यपन्नवेणाख्याख्यात
म स्वाभासैवयादृक स्वसंतानरूपात्तयात्मविश्रान्तियोग
महंविमर्शनीयं यज्ज्ञानं तत्तयान्यवेद्यतानोपपन्ना स्वसंवेदने
क रूपा स्वसन्तानरूपतयात्मताभिमानस्थानेयाकाचिद
तप्तिः सान्यसंविद्वेद्या न भवतीति ननु यथा नीलादिका
रणत्वात्संविदो विषयत्वमुच्यते तथानुभवोपि स्मृतिज्ञा
नस्य कारणमिति विषयोऽस्त्वित्याशयेन शंकते अथाप्य
न्यवेद्यतेति अयं भावः स्मृतिज्ञानस्य तावदनुभवज्ञानेपा
रम्पर्येण कारणमिति यदि विषयत्वमुच्यते रूपज्ञानस्यापि
रसादिज्ञाने समनंतरत्वेन परम्परया वावश्यं कारणमिति
रूपज्ञानेनाप्यशेषाणि रसगन्धादिज्ञानानि विषयीक्रियेर
न् एकात्मसमवेतपदेन बोधमते कारणत्वेन विशिष्टं का
णादमते त्वेकार्थसमवायेन विशिष्टं ज्ञानत्वमविशिष्टमि
ति सूचितं नेकसमवायिज्ञानत्वविशेषादिति मतत्रयम् न
तज्ज्ञानत्वाविशेषमात्रात् एवं हि निर्मलमेवाभिधीयमाने स
ति वास्तविकज्ञानापि अस्मदादिज्ञानस्य विषयो भवेदिति
सर्वः सर्वज्ञः स्यादित्यादिभूयान् विप्लवो योऽग्रे वक्ष्यते नचा
पि रूपरसादिज्ञानानामन्योन्यवेदकत्वं युगपत्क्रमेण वे
ष्यते प्रसज्यतेति सहैव प्रथमतः प्रसंजनीयः स्यात् नावि
द्रियनियमाभावमात्रे तेन सर्वेष्वेव योजनाः समाविषयादृ
क् स्वाभासैव यथा रूपदर्शनं वेद्यान्तथान्यापीति अथोन्नेतु
पद्येवस्महीति अविशेषेणा योजयिष्यति ननु समज्ञाने

यदिप्रकाशतेतत्किंनियमेनज्ञानोपाधिनाप्रकाशित
मं नहिक्रमेणप्रकाशमानेनतदुपाधेर्विशिष्टबुद्धिमत्कृ
तत्वादेवरूपंप्रकाशः तत्कथमुक्तंसूत्राधिकेह्नावन्यो
न्यवेदनेऽन्योन्यविषयवेदनमपिस्यादितिपदस्यव्याख्या
नायटीकेयंसोपितदुपाधिःप्रकाशतेन्यांशेकथाह ज्ञानप्र
काशएवहीति नेदमुपाधिमात्मानेकुम्भवदपितत्प्रका
शरूपः तत्रस्वरसस्यप्रकाशोरूपप्रकाशेप्रकाशतइति
रसस्यापिप्रकाशनमंगीकृतमेवभवति तथांगीकारश्च
स्वहेतोश्चक्षुर्ज्ञानंरसादिविषयंरसादिप्रकाशनयोग्यज्ञा
तमितीन्द्रियनियमोसौयेन सद्धित्रिविधःप्रसिद्धः इन्द्रि
यबलाज्ज्ञानस्यकार्यस्यनियमः चक्षुर्जनितेहिज्ञानेरूप
स्यैवप्रकाशइतिइन्द्रियस्यचनियमोयोग्यतात्मा येनन
यनंरूपज्ञानमेवजनयति नान्यदिति इन्द्रियाणांचनिय
मइयत्ताचषडिन्द्रियाणीत्यादि ॥ ३ ॥ तत्रप्रथमंप्रकारद्व
यंव्याख्यातंतत्रेत्यादिना इन्द्रियाणांस्वभावेनियमाभा
वात् तज्ज्ञानानांचविषयनियमाभावात् चक्षुर्ज्ञानस्योभ
वेविषयाभासनसामर्थ्यादनेकेन्द्रियकल्पनाव्यर्था अ
त्रहेतुः एकेन्द्रियस्यतथाभूतंसामर्थ्यमिति अत्रापिहेतुः
कार्यस्वभावस्येत्यादि अत्रापिहेतुः अन्यथेत्यादिनचक्षु
षातावद्रूपंज्ञानंजन्यते तेनयदिनामरसज्ञानंप्रकाश्य
तेतावतास्फुटेरसेज्ञानेप्रत्यनुपाधिभूतेप्रविकाशयिषि
तेरसनेन्द्रियोपयोगोभविष्यतीत्यनेकेन्द्रियकल्पना
नव्यर्था अत्राह एवंचेति चेद्धेतो एवमुच्यमानेनैव
हेतुनाकेवलस्यापिरसस्यचक्षुरेवप्रकाशकंप्राप्तम् ॥

म केवलं संभवद्दृश्यमानमुपाधिभूतमपि न प्रकाशे
त पिशाचवद्व दिक्कालसमवायादयस्तु सर्वदैवोपाधि-
भूता भवन्ति वह्न्यादीनां रूपादयश्चेति तन्मध्यस्तापदे
पि न तेषां केवलानां प्रत्यक्षताप्रसंगः तेनोपाधिभूतस्य
प्रकाशने संभवत्केवलप्रकाशाभावाद्व्याप्तं केवलप्र-
काशेन व्याप्यत इत्युपाधिभूतप्रकाशनस्वभावेन केवल
प्रकाशनस्वभावः साध्यत इति स्वभावहेतुः ननूपाधि
भूतस्य वर्तमानत्वेन वर्तमानेन प्रकाशः अपि तु तत्र निर्भास
माने वर्तमानत्वमित्युपाधिभूतप्रकाशनमसिद्धो हेतुरि-
त्याशंक्याह वर्तन इति तेति न तस्य वर्तमानेन प्रकाशः त
स्य स्वरूपेणासत्वात् तद्धि तदा भवेद्यदि वर्तमानेन्द्रियजनितं व
र्तमानेन तस्मात् केवलं स्मृताविवातीतानुभवो वर्तमानम
सदेव रूपज्ञानेन प्रकाश्यत इति रूपज्ञानमेव तदानीम-
भ्यमज्ञानेनोपाधिमतस्तदुपाधेश्च वर्तमानस्य प्रकाशनमि-
त्यसिद्धो हेतुः इन्द्रियनियमाभावे वान्यव्यभावप्रसंगः
एकदाचावलोकितविषयस्य तद्विषयतदनुभवनाशेपि-
न स्फुटाभावप्रसंग इति न किं चिक्कस्यचिन्नष्टस्यादित्येवं क
मभासां ज्ञानानामन्योन्यवेदकत्वे दोष इत्युक्तः इदानीं वर्तमा
नानां योगपद्येन ज्ञानानामन्योन्यवेदकत्वे दोषमाह सा-
कावधाद्देवेति नटमल्लनर्तकीप्रेक्षादौ नर्तकीं वर्धयपश्या
म इत्यस्याप्रतिपत्तो यावन्त एकैकवृत्तिविकाः सामाजि-
कास्तावन्ति दर्शनानि प्रत्येकं वेद्यानि तानि समस्तविवाह्य
आकारवन्ति तच्छायायोगेन समन्येववाह्येतेनैव वाह्य
नाकारेणात्मैकैकस्यानन्तनकक्वावभासाभवेदकनत ।

ई.
प्र. वि.
१२०
117

क्यवभासस्य संवेद्यते तस्मिन्विषये यज्ज्ञानमेकैकस्य
संबन्धितस्य वेदकानि यानि ज्ञानान्तराणि तस्य वेदकं ये
षां ज्ञानान्तराणां तेषामाकारवत्तामस्योस्य वेदकत्वरूपाणा
मनेकत्वादेकेनर्तेक्याभासंष्याभासानामनेकत्वं स्यादिति
संगतिः ननु सत्यं तत्र प्रत्येकमनेकाभासः किंतु यादृग्दे
शकालस्वरूप एकस्याभासस्तादृगेवापरस्येति सर्वथा
तादृरूप्यप्रवेशमयात्ममानाभिरारूपात्मादृश्यादनेक
त्वेनाभाति न नन्वालामभासे मीलनेपि स्तुप एवयोधिकः
स्यादित्य सर्वथा तादृरूप्यात्कथमनेकत्वं भासतामिति प
रशंकां निवारयति यथेति एकस्य सामाजिकस्य यदाव
त्वषिकामलादोषवशतस्तस्य मृगमदानकारिकेरलला॰
मिकावदनबिम्बमपि कीरकामिनीवदनमिव करकगो
रसाभासते नदा तदाभासस्य प्रत्येकं वेद्यत्वाद्याभासा
नोचकामलिनापि वेद्यत्वात्सर्वस्य श्यामलपीतलरूपा
मिलितोवभासः स्यात ननु केवं व्यामिश्रावभासो दृष्टः॰
ति ग्राह यथेति एकनवत्वषिरेखातिमिरदृष्टेवल्लरन्त
रेवविमलेचंचलचंचलवदसंवित्तिर्भवति एवमेकमन्त
तोक्रमेणानवद्यादिभेदायां चयोगपद्येन ज्ञाने ज्ञानान्तर
वेद्यं दोषमापादयेदित्युक्तम् अधुनाविदमाह नचापी
त्यादिना प्रसज्यनेनेतिसम्नेन उक्तनदिकयीतायांता
वद्वाधितमस्ति ज्ञानमेतेर्दृष्टपमानेपपद्यामीति ।
प्रत्येकं चतेनैकमन्तति पतितनानवापि युगपद्भावि
नोकार्यकारणभावः तथापि वद्दृष्ट एव वेद्यवेद॰
कभाव इतिसर्वप्रमातृगतानां ज्ञाना ॥०॥ ॥

नामनियमेनवेद्यवेदकत्वमहाविभवइतिनतुसंका
रजत्वमत्रनियामकंभविष्यति तत्सर्वोयमुक्तोदोषःप्र
तिसमाहितइत्याशयेनाह अथापीति स्वभावनियमा
दितिसंस्कारजत्वाभावकृतात् स्वभाववैचित्र्यादिति
संस्कारजत्वाभावकृतात् स्वभाववैभावकृतात् स्वभाव
दितिव्यतिरेकान्वयद्वारेणापौनरुक्त्यं यदिवापूर्वेण।
कार्यस्यज्ञानस्यस्वभावभेदउक्तः द्वितीयेनतत्कार।
णस्यसंस्कारस्येतिपरोयथैकप्रहारेणादोषामविजिही
र्षति तथासिद्धान्तवादीपरप्रकाशज्ञानभित्तस्यपत्त।
स्यमूलतएवोत्थापनेनभवतीतिदर्शयति उक्तंद्विताव
दिति इदंस्वाभासमेवेत्यवस्थानानिर्मलत्वगुणमनोपा
धिकंविपरिवर्ततइत्याशयः संस्कारजत्वेननहिकिंचि
त्कृतमितिचेत् आह तथापीतिस्वप्रकाशैकरूपत्वेनान्य।
थाभवत्यपिभिन्नात्मनोच्छिन्नभवादन्यरूपस्यापिस्मर।
णस्यसादृश्यविषयच्छायाकृतंस्याभासमानत्वंसंस्कार
जत्वेपिपूर्वकंज्ञानमाभास्यतेनेन एवंहिमतिरियंसंभाव्य
ते अनुभवगतस्यग्राह्यांशस्यप्रकाशोग्राहकांशस्यवा
ग्राकल्यंनिराकरोति ग्राह्यस्यस्फुटाभासस्यानुभवसं।
वेदनंनतत्स्मर्तावित्यनेनयोगिज्ञानेग्राहकांशनियथा
परसंवेदनंप्रत्यगेवग्राह्यपदंनिहितंप्रकाशेन नैवस्व
निज्ञानेस्वानुभवः घटएवस्यस्फुटतयाग्राह्यभूमि।
काधिशायीत्यनेनद्वितीयंप्रकारमपाकरोति संस्कार
णनहिकिमपाकृतम् आह मादृष्टमात्रमिति मात्रग्र
हणमतिरिक्तप्रकाशघननिरासायपर्किलनष्टंनतत्स।

ई.
प्र.मि.
११८
118

स्कारजेवस्त्वन्तरेणावेशंसम्बन्धमतिपूर्वसन्निवेशाइव
सन्निवेशान्तरेनष्टस्यानुभवइतिस्वसंस्कारजेपिस्मरणेवि
षयतयानसंबन्धमेति सम्बन्धगमननिबन्धनंहिसन्नि
धाने असन्निहितसम्बन्धोरामोस्माकंराजेति रागतयाहि
सम्बन्धनियमः तद्धिकद्दवंवनष्टत्वमितिकारणावि-
रुद्धोपलब्धिः ननन्वनुभवेनस्मरणमेकविषयंकथंस्यादि
त्यंयत्नोवर्तेत तथानुभवेस्मर्यमाणनाभासमानेपिसा-
दृश्यतावसंस्कारजनतास्मिदंतथास्यविषयद्वारेणेति
एकविषयत्वमपिसादृश्यादुपचरिष्यतेइतिसिद्धोव्यवहा
रःस्मरणादभिलाषेणेतीत्याशंक्याह वस्तुस्थित्येवेति
यद्वस्तुस्थितंप्रवृद्धंभवतितदवश्यंसंस्कारमाधत्तेप्रयो-
हेतोर्हिसंस्कारलक्षणोविशेषः यत्पुनरलंकारःप्रयो
होस्याः संविदः पटीयस्त्वमपवसंस्कारोवाच्यइति
यत्रचसंस्कारआधीयतेतत्रसादृश्यमित्युभयंभूर्ज
तमभूत्तदवश्यंसंस्कारमादृश्यमित्युभयं इहचपूर्वज्ञानेस्थि-
लभ्यते नतसादृश्येज्ञातेशक्यम् इयवेदीहिका
प्यक्रमेणोवसन्निवेशादृश्ययोगवयपयोर्विवक्षवि
तक्रमेण भूर्जइवपत्रपरत्वपं पप्रपस्मर्तीयस्त
त्सादृश्यमवेयात नविहस्मर्तीयोस्तिस्थिरमा-
त्मानमुपयतापिविशेषिकेणहः समर्थमेक
विषयत्वम् स्मृत्यनुभवयोर्हिनग्राहकम् त्व-
तीयम् ज्ञानमस्ति । यतस्तयोः सादृश्यमे-
वगत्यात्मा । एकविषयतामध्यवस्योरुपचरेहा

ननुभवस्मरणयोस्सादृश्यंपवेद्यंतत्तीयानुपलब्धेरिति
कारणानुपलब्धिः ननुसादृश्यादेवनिश्चयमिदमेत।
त्संस्कारजमिति तत्रयदिसादृश्यंनवेद्यंतर्हिसंस्कारजत्व
मपिकथंकार्यविश्चयंनहिसर्वंवस्तुसंस्कारंकरोति भूत
लादपसारितेलघुनित्यणध्रायेतदसंभवात समयमिदमे
वम किंत्वभ्युपगम्यवादमात्रमेतदितिसिद्धान्तीप्रस्तुताव
तामवतारयति यदिनामेतिनिपातसहितेनस्यादित्यने
नतदवगतिरितिसादृश्यप्रस्यावगतिरित्यनेनतदृतिरिति
सूत्रांशस्यव्याख्यानंकृतं उपचारस्त्वनवस्त्वव्यवस्था।
कारीपकस्यज्ञानस्यगोविषयत्वेन्यस्यवाहीकविषयत्वे
सादृश्यादेकविषयतायामुपचरितायामपिवास्तवैक।
विषयसंवेदनाधीनव्यवहारानिर्वाहात ततश्चोपचार।
स्तावदकिंविकरोत्र तादृगपिचनोपपद्यतइतिपरपक्ष
स्यसर्वथाद्दौर्बल्यमित्रपिशब्दः सूत्रार्थंप्रकृतेप्रमेययो
जयति उपसंहारद्वारेणतदेवमिति संस्कारजत्वेपीतिक
थंचिदभ्युपगतेपीत्यपिशब्दः ॥ १२ ॥ ननुयदिस्मरणय
नुभवयोरेकविषयत्वंपारमार्थिकंभवेत्तत्समर्थनायां
प्रयस्येतापि नतत्तथा तथाहियस्तावदतीतः पितास्म।
णोभातिसतदानष्टःकथंस्मरणेयायात यथाभात्यपिते
तिनिश्चयः नचास्यवर्तमानातीतकालद्वययोगः पित।
विरोधात अभ्युपगमेवसर्वतोव्यावृत्तेरजतेकथमस्या
प्यनेकंस्यात भ्रमस्त्वमानचासावस्फुटःस्मातःपित्राभा
सोदेशकालस्वरूपानियतस्तद्विपरीतेनानुभविकेनाभा
सेनैकतामुपगतत्वमुत्सहेत तेनानिर्भासमानेपवमास्मिवि

ई. प्र. वि. २२५

119

षयेऽभिमानरूपात् तदध्यवसायात् तदवभासिकेति स्मृति
र्दृष्टविषयोच्यते भ्रमवशादिति कापादस्यार्थः संक्षेप
व्याख्या यावता विनो भ्रम इत्यनेन तथाहि भट्टशंकरनन्द
नः स्मृतिर्दिशो वार्थधर्मतां प्रकाशमानतां यान्यषेधीत् अ
र्थो न भासते भ्रान्तिस्मृत्योरयोगाद्बुद्धिकालत्वे न चैकता
देशादिभेदात् तत्तेवानिर्देशादिवेदनमिति तदेतद
संगतमिति संक्षेपेण व्याचष्टे इत्यपीत्यादिना स्मृतिर
सदेव भ्रमं ख्यातिपक्षे आलंबते वामनोपकल्पितं वाह्यता-
नाकारमात्माख्यातिपक्षे आभासयति प्रकाशयति न तु
ग्राह्यमनुभवं तद्विषयं वा उभयस्यापि स्मृतिकालेनास्ति
त्वात् न केवलमभिमानमात्रेणाध्यवस्यति तदनुभव
कालावलम्बनेनाध्यवसायस्य स्वरूपं दर्शयति सोऽनुभू
त इति स इत्यनुभवकालस्पर्शः अनुभूत इत्यनुभवस्या
र्थस्य चाध्यवसायः असतोऽप्यात्मनो निर्भासमानस्य-
तेनानुभूतेनाध्यवसीयमानेनाभेदानध्यवसायमयाद
भेदाध्यवसायाद्भ्रमादनुभूतालंबनत्वं स्मृतेः नविवे-
किनः प्रतियन्ति असौ ममात्माकारो वा विषयो यस्याः स
वानुभवोऽर्थश्च न विषयो यस्या इति वा समासार्थः भ्रान्त्येति
भ्रमरूपत्वेनेत्यर्थः असमंजसमिति भूतो व्याख्यानेनेति स
मतवाक्यार्थनिषेधेन नकारेणाशंकाद्योतकेनाद्येनेति व्या
ख्याते अनंतर इत्यादिना टीकाकारोऽनंतरसूत्रे पतस्मिन्नर्थे हे
तुत्वेन वाक्यभूतोपनतेन योऽन्य इति दर्शयति ननु घटे जलमि
तिवत्वे घंस्ने कोऽवजनमिति मतिः तत्कथमनुसंम्मकाविति भूना
विनाशं क्वाह मुक्तिदेशोतिं तं देशमवष्टभ्यालंबनीकृत्य
तट

भिमुखत्वेनयायतः प्रवर्तते ततस्तदाधारत्वमुक्तम् वा
धकोदयमसंप्रमाणांतरसंवेदनेवापेक्षस्यविपरीतइतिना
स्त्येवेति आकारइतिवचनेवितथासदाख्यातयुक्ति
द्योपिसूचितः इहाचार्यवत्तेदर्शयितेभ्रांतिस्तावदियंस्व।
तिरमभ्रांत्यवैलक्षण्यादितिसाध्यम् विपरीतख्यातिमे
वभ्रांतिमध्येमागतदर्शिसमर्थयिष्यन् भ्रांतिस्तेवावसा
यस्येतिसूत्रेवैपरीत्यंचप्रवृत्तिप्राप्तिविषयमपेक्ष्यप्रेप्सि
ताध्यवसितमर्थक्रियाकारित्वसंभवइत्यभावेवापेक्ष्य
तिशुक्तेरव्यदेशाश्चरजतादिस्तुके रजतविकल्पइत्य।
नेनदृष्टांतवृत्तोपूर्वयत्नापीतिदार्ष्टान्तिकस्मरणविक
ल्पसमीकरोति ततइतिवितथाख्यातिरूपत्वात ॥
१९॥ एतत्पूर्वोक्तंनिराकरोति कथंसर्वतोमुखंसम।
स्ताक्षवस्तुदूषणाद्द्वारेण तथाह्यत्रकिंचिन्निराक्रिय
ते यथाश्रोत्रग्राह्योवर्णात्मानित्यः शब्दः समयापेक्षी
वाचकइत्यत्रनित्यत्वमेवनिराक्रियते नान्यतदंशद्वव
णेनतत्वाक्यार्थोपदूषितोभवेदिहतस्मृतिसंस्कारजा
भ्रांत्यार्थोपदूषितोभवेदिहतत्पूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापि
केतिप्रतिपदार्थनद्वारेणवाक्यार्थइतिसर्वमेतन्नि।
राक्रियते यः स्वरूपविशेषइहविचारविषयइतित्वेनाव
लंब्यतेसएवनोपपद्यतइतितात्पर्यार्थः पूर्वस्या
र्थेटीकाकारोदूषणापादनायामवदति यद्यसदेवे
ति ततः स्मृतित्वनामस्वरूपेणयुक्तमितिसंबन्धः
तच्छेदेनपूर्वश्लोकोक्तइहानूदितोर्थः परामृष्टः
अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्यविषयस्यासंप्रमोषः

३०

प्र० मि०

२२

120

कंचित्कालंमध्येस्थगितस्येवनपूर्णः प्रमोषोपहारः पु
नःप्रकाशनेनलाभादितिस्मृतेमुख्यानुपपंथेनज्ञानान्तरे
भ्योस्याविशेषः तदेवपूर्वस्मर्यार्थोनोन्मूल्यते अनुभवो
नप्रकाशतइति तद्विषयेपिनैवप्रकाशतेपितसम्यक्प्र
कर्षेणमुषितप्रवासोजातइति हि पूर्वस्मृत्यार्थः अनुभा
वानाभासनादित्यनेनपूर्वानुभवाप्रकाशनादितिवृत्तिर्व्या
ख्याता तद्विषयइत्यादिनातद्विषयसंप्रमोषइति अनुभू
तविषयेत्यादिनाध्यवसायमात्रादितिविशेषव्यपदेशोस्या
दिनास्मृतित्वंनयुक्तमितिमुख्यपदेनसोंशेनावसदं अस्ये
ति वस्तुविषयत्वेन ननुमानेभ्रान्तिर्वैवस्याप्युपिष्य॰
तीत्याशंक्याह अनुमानस्येति भवतुतावदस्मन्मते नुमा
नेभ्रान्तिः यथोक्तंभवद्भिः अतस्मिंस्तद्ग्रहादितिकिंतु॰
पुनरप्युक्तंभवद्भिरेव भ्रान्तिरपिसंवन्धतः प्रमे॰
ति। योहिभावोयथाभूतस्तादृशालिंगचेतसः हे
तुस्तज्ज्ञानतथाभूतेतस्माद्वस्तुनिलिंगधीः लिंग॰
लिंगिधियोरेवंपारम्पर्येणवस्तुनि। प्रतिवन्धा
तदाभासशून्ययोरप्यवंचनम इत्येवंयत्पारम्पर्य
तदिदंस्मरणेपिभवेदतीतवृष्ट्यनुमानवदृ॰
वंनिश्चयरूपमेवेदंपूर्वानुभवविषयमनुभूतव॰
स्तुविषयंवा। पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुवन्धाज्ज्ञातस्य
हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः प्रत्याहाराभ्यासकृ॰
तात्स्तन्याभिलाषादीनरागजन्मादर्शनादित्या
दिहेतः। वालकल्पितस्मृति विलक्षणेन पू
र्वजन्मानुभवतद्विषयानुमानेनसदृशम्।

घटत इति ज्ञानं स्यादिति पूर्वप्रकाशनात्मकनिश्चय
प्रत्युज्जीवनपरमार्थस्य स्मृतिरस्य हानिः तस्मादनुमा
नेन पारम्पर्यमिह वाच्यमिदं तदित्यनुमानभ्रान्तेः स्मरण
भ्रमस्य विशेष इति कथमर्थं व्यवस्थापयेदसौ इत्थं स्मृ
तेरर्थव्यवस्थापकत्वं सर्वव्यवहारेषु गृहगमनादेः कु
तस्समापनादौ एवमिह भ्रान्तेरप्यर्थप्रतिबन्धेन भवि-
ष्यति व्यवस्था सत्तु स्मृतौ नास्तीति कथमर्थं व्यवस्था
पयेदित्युक्तं न काचन भ्रान्तिः कथमर्थं व्यवस्थापयेदि-
त्युक्ते न काचन भ्रान्तिरर्थव्यवस्थापिका तत्कथं स्मृतिर
पि तथा भवेदिति वनन्तरसूत्रे वक्ष्यते इति न पुनरुक्तता
ननु विकल्परूपा स्मृतिर्विकल्पश्च सर्वो भ्रान्त इति तथा
पि तथा वर्ण्यं भाष्यमित्याह न चातीतिवरूवचनेनेदमा
ह नौत्सर्गिकं सर्वस्य विकल्पस्य भ्रान्तत्वं येन स्मृतेरपि
जल्पप्रवर्तितमाउलदाउन्यायेनायातं न स्यात् या
वता वक्ष्यते एतत् द्विचन्द्रेऽपि तदध्यवसायेन भ्रान्तोऽपि तथा
ऽध्यवसायप्रवेशमनन्तरसूत्रे यतो यदेव विपरीतार्थ-
वेदनं तदेव भ्रान्तम् न च तथा स्मृतिः न हि तया पूर्वप्रका
शरूप एव आत्मन्यनुमानज्ञानवदंगीक्रियते येन स्वप्रति
भासेन योऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्ते विसंवदने तद्भ्रान्तित्वं भ-
वेत् स्मृतेर्हि पूर्वानुभव एव प्रत्युज्जीवित एव प्राणभूतः
नास्यामपूर्वं किंचित्प्रकाशते येन वैपरीत्यमाशंक्यते तद
र्थमेव च हेतौ पूर्वानुभूतग्रहणमनुमानविकल्पनादावि
वापूर्वप्रकाशनानिराकरणातात्पर्येण प्रयुक्तमिति दर्शि
यतितदाहेति वचसा इयता प्रथमं व्याख्याय द्वितीयं कारि

इ·
प्र·मि·
२२२
(2)

कार्यमाचष्टे पूर्वानुभवस्येति अन्यथानइति अव
स्तविषयत्वेऽप्यस्याइति स्मृतेः संस्काराज्जन्मयत्कल्पितं
तेनकिंप्रयोजनम् तत्संस्काराद्धितत्सादृश्यंपूर्वसन्निवेशो
नेवापरस्यसन्निवेशस्यतदावेशोवातत्संसर्गाविभाग
प्रतिपत्तिकारीवाताइकामोदेनेवतैलस्य नचस्मरणस्य
पूर्वानुभवेनसादृश्यंप्रत्युतविपरीताविपरीतविषयत
यात्यन्तवैलक्षण्य सादृश्यमेवचयद्यपितथावेशः
शक्कनीयोपिनभवति सहितादात्म्यमिवेत्यवरूपमा।
णः। ननुतदेवसंस्कारजत्वंयदनुभवज्ञानात्मस्मा।
यैणातदुत्पद्यते तर्हिपीतज्ञानमपिसमनन्तरप्रत्य
याइपादानकारणाद्व्यवहिताद्धाउपादानोपादाना
नीलज्ञानादुत्पद्यते ततदपिसंस्कारजंकिंनोच्यते।
पूर्वानुभवेनास्पर्शोसादृश्यमनावेशभ्रमसमस्यादि
णाति ततइति। योगोलब्धलाभः। इहतत्तदुपल
क्षितंप्रकाशलक्षणंस्वरूपम् देशलब्धपरिरक्षणं
तदुपलक्षितस्तिर्विषयोऽशः तदुभयमनुभवाद्धि
दिति। ननुपूर्वतोयदङ्कंभ्रान्तेसस्कारजत्वमिति।
तत्कथंनहिभ्रान्तिः संस्कारजेतिकस्यचिदुपग।
मः नचभ्रान्तिमात्रेसर्वस्मरतिविंतिपरोवजनतज्ञा।
नावेशस्मरतिज्ञानुपगमानतोभ्रान्तेः संस्कारजत्वंन
वक्तव्यविशेषाच्चवावक्तव्यंस्मरतिनूपायाभ्रान्तेः संस्का
रजत्वेकोपरइतिवोचयदयंनिरस्यति ततपवेतिभ्रांतेःसं
स्का

रजतत्वंयदुक्तंयच्चभ्रान्तेरितिकेवलमुक्तम् तत्स्मृतित्वे
नाप्यभिमतस्यज्ञानस्यभ्रान्तितापातम् नत्वकस्यचनविशे
षलेशः यतःस्मार्तस्यायोपनतंरूपंततोहेतोर्भ्रान्तितामा
पादयते कुतइत्याह अन्येतिनीलधीर्बोधोनीलज्ञानेना
धाबोधितविषयत्वेनस्यादेतदयमर्थः अन्यज्ञानेनसम
नन्तरप्रत्ययरूपमुपादानंयस्यनीलज्ञानस्यविषयरहि
तस्यभ्रान्तात्मनःतत्कारत्वात्तत्त्वत्वानीलस्मरणस्यत-
त्त्वत्वंकुतइत्याह तत्तएवेति अनुभवाख्यधीयातादः
नुभवभिन्नयोगक्षेमत्वादित्यर्थः भ्रान्तेःसंस्कारजत्वमि
त्यन्येपठंति तन्नैवंयोजनाइदन्तोसंस्कारजत्वेकोग्रहः
इतिवचनेनसंस्कारजत्वेग्रहस्याभिनिवेशस्यमिथ्यात्वा
नस्यविषयइतिभ्रान्तिरूपमुक्तं तत्कथंनहिसंस्कारजत्वं
स्मृतेर्भ्रान्तेरितिविशेषणवत्कथंकथंकेवलमुक्तमितिवा
च्यदूषणस्यानवमम् तत्तएवचेति भ्रान्तेःसंस्कारजत्वंयदुक्तं-
भ्रान्तेरितिचकेवलमित्यविशेषणयदुक्तंभवतिपरमतेस्मृ
तिर्नामविचारितानास्याभ्रमात्तेभ्योविशेषःकश्चनस्था
पयितुंशक्येत येनविशेष्येत यस्मिद्धयेसंस्कारजत्वमंगी
क्रियमाणमुपयोगबलेनप्रमाणसिद्धत्वाद्भ्रान्तिरूपंभ
वेदितियुक्तएवायमुक्तिक्रम इतितेनस्मृतिरेवनयदि-
भ्रान्तानचसंस्कारजाभ्रान्त्यार्थव्यवस्थापिकेतिसर्वतो
मावमेतन्निराकृतंभवति ॥ २ ॥ ननुपूर्वानुभवस्तहि
घयश्चतयाप्यवसीयतेइतीयुतासादृश्यंनतत्सर्वात्मना
साहृश्यसिद्धयोचसंस्कारजत्वं प्रत्यक्षविकल्पेनतत्प्रत्य
त्तविषयोयद्यप्यध्यवसीयते तथापिसमपत्यज्ञानभवो

ई॰
प्र॰ वि॰
१२२
122

नाध्यवसीयत इति नास्य स्मृतित्वं तेन संस्कारजन्
त्वमुच्यते एवं स्थितेच तदध्यवसायएवस्मृतेः तद्व्यव
स्थापकत्वं भ्रान्तिस्वभावोपि वायमध्यवसायोयथाव
स्त्वप्रवृत्त इति नास्य स्मरणाध्यवसायस्य किंचिद्दुष्यतिम
वंचाध्यवसायादेवार्थव्यवस्था सचभ्रान्तएवेति भ्रान्त
रेवसामान्यमध्यवसीयतेभिमन्यतेनिश्चीयतेविकल्प्य
तइतिशब्दमालाप्रयोगेपिभवन्तेश्छ्रामः किमनेन
वस्तुप्रकाश्यतेवा नवा यदिनावस्तुप्रकाश्यतेभ्रान्तित्वम
नुपपन्नम् प्रकाशनांशेप्रकाश्यमानांशेनभ्रान्तित्वंहि
निवाकरिष्यतेवितनय अथाध्यवसायस्यभ्रान्तित्वंसमर्थ
यितंप्रकाशनरूपत्वंन्यज्यते वसायरूपतांप्येवकाविद्
व्यते नहितस्मिन्नध्यवस्थापनीयेपूर्वानुभूतेर्थेसमस्त
न्यध्यवसायोनटस्तत्प्रकाशनानीलज्ञानमिवनील
मिववापीतइतिकथमसौतस्याध्यवसितनयेस्यात् संवि
निष्टात्वसौ ननुप्रकाशरूपत्वमस्तिस्त्यध्यवसायस्यस्व
मेवेदनेसाकारेचतत्कथमस्यनष्टत्वंनहिततः प्रकाशनत्वा
त्मनिघूर्णयत्नांशेतस्मिन्नप्यपिततोध्यवसायादर्थस्यवा
त्यस्यस्थितिव्यवस्थानघटते तस्यतस्यतस्मात्स्वात्मनःस्वा
काराख्यात्मनादितिसर्वार्थः निर्मोलेवेति स्वात्मोल्लावति
मस्वभूतोद्वन्द्वसमासः निर्विकल्पकस्यभ्रान्तत्वंनक्वचित्संभव
तीतिसंवेद्यवदनवादमुखेनास्यपृष्ठमुक्तंयत्स्वपरमतमध्यव
माथैस्यवसंवेद्यव्यवस्थापकत्वंसचभ्रमरूपएव नत्कार्यं
पर्यनुयोगोभ्रान्तेरर्थव्यवस्थितिः कथमितिनतूभयमा।
पेनहृतोविधिमुखेनस्फुटयति अध्यवसायएवेति ।

भ्रांत्याभ्रमरूपेणोपलक्षितोयोविषयव्यवस्थापकः॰
कःसोध्यवसायएव नतत्स्वसंविनापितस्यप्रकाशमा
नस्यरूपस्यसंविनिर्विकल्परूपातदियमध्यवसायेएववस्तु
नपदाभ्रांतिरूपतामपवचार्थस्यव्यवस्थापकोभ्रमरूपे
णाद्यपविकल्पैकीकाराभिमानेनेति अथाहसिद्धान्ती
सचेति शशावलक्षिशवार्थे परमतानुपपत्तिमाह सत
स्यिध्यवसायोजडोव्यवतिष्ठापयिष्यते वाह्येर्थेतस्याप्रका
शरूपत्वात् यदितत्प्रकाशरूपःस्याद्योगिनइवतस्य
वोस्मिन्नर्थोविकल्पनीयाभिमतेस्फुटतयापूर्वप्रकाशःस्या
दितिनस्मरतितानाध्यवसायताभवेदनुभवैकरूपत्वात्
अथनावाह्येसोप्रकाशःयेनानुभवैकरूपत्वंनापिसर्वथै
वाप्रकाशःयेनानुभवैकरूपत्वंनापिसर्वथैवाप्रकाशोये
ननडः किंतस्वात्मनिस्वालेखैवस्वाकारेप्रकाशरूपएवा
सौनहिपुनरध्यक्षोवाह्येजडएवेतिनवाह्यार्थव्यवस्थाया
हेतुःस्यात् साक्षिसंविनिष्ठाभवतिनतुकदाचिज्जडनिष्ठे
तिभ्रमरूपेणावयदवाह्यवाह्ययोरेकीकरणेननेरवाह्य॰
स्याकिंचित्स्पष्टंतस्यैवाभानवायोगात् नहिजडतज्ञाने
नमन्यजनतस्यमुक्तेर्वाव्यवस्थाकाचिदितिनान्यथैणाद्रूप
थः एवंस्वरूपेवृत्तौवाध्यवसायमात्रस्यरूपंदर्शयितेनतद्वारेण
नस्मरत्यध्यवसायस्येति प्रतीतग्रहणंचवृत्तौविकल्पोप
लक्षणं उत्प्रेक्षाविकल्पस्यापिपूर्वानुभवोपजीवनप्रवेश
नवस्तुतोतीतद्रष्टेवेतिटीकाप्यध्यवसायमात्रनिष्ठैव य
तनप्रस्मरतिज्ञानंहीतिनटध्यवसायोदाहरणमाप्येनप्र॰
कृतसमर्थनाभिप्रायेणवेतिमन्तव्यम् सोगतमतेपिटी।

ई॰
प्र॰ भि॰
१२३

123

काकारो भ्रान्तित्वं दर्शयन्निर्विकल्पके तावन्न भ्रान्तित्वं
नापि सर्वत्र विकल्प इति घटयति संविदाभासमान इति स्व
संविदितनिष्ठ(?)ाकारेण काचन संविद्विकल्पिका विक।
ल्पिका वा भ्रान्तिरुत्पद्यते यस्या एव हि संविदो बाधकप्र।
माणान विपरीतनिष्ठत्वमावेद्यते सैवानवस्थितिरूपत्वाद्भ्रा
न्तिर्भवितुमर्हति ननु वस्तुधर्मेण यद्विपरीतं वेदनं तद्भ्रान्तिः किं
बाधकेन यस्या वैपरीत्यनिष्ठत्वमावेद्यत इत्यनेन विशेषणेन भ्रा
द भ्रमस्येति(?) यद्ययं विशेषणो नाश्रीयत इत्यर्थः स्वत्वसंवेदनमि
तिनीलालम्बनमेव ज्ञानेन हि विपरीतं स्वत्वसंवेदनरूपं सौगत।
दर्शीत्यनेन विशेषणापट विपरीतं घटसंवेदनाद्यवधीर्यस्व
त्वसंवेदनमपि भ्रान्तं स्यादित्युक्तम् ननु वैपरीत्येन देशावष्ट
भकृतं वा स्तवं गृह्यते न वा नीलदेशारूपावष्टम्भेन ततएव
दिचेतापते स्वावादयइत्यन्ते । एकचन्द्रदेशावष्टम्भ
स्तद्वि चन्द्रस्येति वस्तुतस्तद्विपरीतो सौ निर्विकल्पके
नापि गृहीत इति द्विचन्द्रे निर्विकल्पकं कस्मान्न भ्रान्तम
तथापि हि तन्निवृत्तये एव प्रत्यक्षलक्षणेऽधिकमभ्रान्त
पदं प्रावेपि कामं रजतभ्रमे पूर्वं शुक्तिरन्यदेशावष्ट।
म्भेन न प्रकाशते इत्यविपरीतैव निर्विकल्पके भातीइ।
रजते शुक्तिदेशावष्टम्भेन भवन्वस्तुतो विपरीतो भव
तीति भ्रमत्वं तत्राध्यवसायस्यैव भ्रमरूपतेति । एत।
दाशंक मानत्राह । अथापीति । रूप।
ग्रहणानादात्म्येनायमवष्टम्भेन
॥ १ ॥ नाधारतया ० ॥ ० ॥ ० ॥

व्यतिरेकेणेति दर्शयति तदिति तथापीत्यर्थः द्विचन्द्र॰
स्य प्रतीयमानस्य कथमेकस्य गगनतादात्म्यं स्याद् द्विचन्द्र
प्रवृत्तस्य स्वरूपं तेन देवप्रवृत्तिशास्त्राभिमुख्येन दर्शयत इति
देशेनान्यः अपि वेदनेनार्थस्य व्यतिरिक्तस्य देशानानाव
नोपपन्नानिः संबन्धत्वात्सर्वधर्माणां तदयं प्रौढवादित॰
याभ्युपगम्यवाद इति द्योतयति आलोके घटो भातीति व
टप्रतिभासस्यास्ति अन्यदेशावष्टम्भः ननु नास्य बाधके॰
नान्यदेतावेद्यते सहितरूपमहिम्नैवालोकः आधाराधे
यभावस्य निर्भासमानस्याबाधितत्वात् नन्वेकचन्द्रदशाव
ष्टम्भमहिम्ना द्विचन्द्र आधारस्य तस्याप्रतिभातत्वात् न हि
अधिकरणदेशस्यान्यस्यावष्टम्भाद्भानं तेनेत्येकं तादात्म्य
नचावभासनं नास्तीति कथं भ्रान्तित्वम् ननु असत्येव द्विचन्द्रो
भाति सैवम् भासमानतैव हि सत्ता तदसत्त्वख्यातिश्चेति ख्या
ह्नम् भासमानतैव हि सत्ता तदम्, अन्यरूपतया तु घटा॰
देः सत्याभिमतेष्वसत्त्वमिति तद्धेदनमपि भ्रान्तिः स्यात् तदे
तदाह नचासंख्यातिविधादिना नन्वभासमानत्वं सत्त्वं अपि
त्वर्थक्रियाकारित्वं तच्च द्विचन्द्रे नास्तीति परमार्थेन तदभि
हृभिति दर्शयति अर्थक्रियाकारित्वमपीति असत इति अस
त्वेनतथाभिमतस्यापार्थः बालस्यैतेभिविकस्माद्भ्रादावि
वकिनइदोगः ननु योग्ये वेको दर्शयते मानेन द्विवालिंगिता
नवासावेको विवालिंगितत्वेनार्थक्रियाकारी कथं वमार
तथैव कृत्सार्थक्रियां करोति यथाप्रतिभासं हि सा तेन
प्रतिभासनं चेदस्ति तदनुसारिण्यर्थक्रियया पि भाव्यं सा
पि च प्रतिभासादेव सत्यस्य यथानवस्थानादिति प्रतिभासप

ई.
प्र.सि.
१२४
124

वसत्वेतिहृदिस्थहीत्वोपसंहरति स्वात्मनीति प्रतिभास
मानेनरूपेणयस्मात्प्रतिभासमानत्वैवकथंस्यात् एतदेव
द्रढयति तथाहीतिनतस्येतिप्रस्तुतास्यतत्त्वसम्यग्ज्ञानम
तथाचभिघटन्मेतिमिरंविकिन्मिपुराह भोः किंसत्यमेव
द्विचन्द्रंपश्यामीतिसोपितथैवप्रतिवक्तिसत्यंपश्यामीति
अत्रदृष्टान्तमाह नहीतिइन्द्रजालेमन्त्रतंत्रौषधादिविहते
यस्य असत्यत्वेनेति अवास्तवतयेत्यर्थः नेति सोपिचेद्भ्रान्तो
भवेद्बाह्याभिमुखः प्रवर्तेत नचैवम अतएवव्यपदिशति
नाहंभ्रम्यामिलोकंतुभ्रमयामीति ननैवंसर्वथास्त्वमितिवभ्रा
न्तिकथा नेत्याह तथैवेतियतएवंततइदंप्रमेयान्तरंलक्ष्यमि
त्यर्थः किंतदाह असतइति अतत्त्ववहीरूपस्यद्विचन्द्रस्य
प्रकाशमानस्यैवसत्वेनेति वहीरूपेणज्ञानाकारस्यवार्थ
त्वेनानात्मत्वेनानात्मत्वेनयाप्रतीतिस्सभ्रमइति यदिवाव
स्तोरर्थेततस्तद्विचन्द्रप्रतिभासानन्तरंप्रतीतिरित्यध्यव
सायरूपापपत्ते ततश्चेत्यस्याव्याख्यायांनचेत्यादिना
तस्याः प्रतीतेर्बलादेवाध्यवसायरूपत्वमापततीतिनिरु
ध्यते तथाचस्यायप्रसक्तरूपान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः
द्वितीयव्याख्यायांप्रतीतिरध्यवसायरूपाभ्रान्तेत्यत्राह
स्य: नचेत्यादि बाह्यार्थे यत्नश्यमानेयहस्तनतत्प्र
कारंयथैवप्रकाशते तथैवतनियता।
ततस्तस्याप्रतीतिरविकल्पप्रकाशरूपासाभवति।
त्यथात्वंविपरीतवेदनरूपत्वेनमहते इत्यतोहेतोः प्रती
त्यन्तरंनिर्विकल्पकप्रतीतिव्यतिरिक्तंतदपिनसर्वमपि
तविपरीतंयेनाध्यवसीयते नवास्यवग्राह्येविपरीतम

तःप्रथमानेनिर्विकल्पकविषयेणरूपेणतद्वैपरीत्यंयेना-
ध्यवसीयते तदेवाध्यवसायरूपंसर्वंचभ्रमज्ञानेभ्रान्तमि
त्युक्तम् ननुनिर्विकल्पकान्तरमेवतथास्त्वित्याह त
थेति अविकल्पकत्वमेतदेवयत्प्रथमानरूपत्वंसंयोज
नवियोजनादिव्यापारस्यविकल्पनम् तदाह विकल्पा
त्मनास्त्विति भ्रान्तित्वंयुक्तमितिसंबन्धः तस्यहिप्रथमा
नरूपपातित्वमस्ति तदाह रूपेणेति किंसर्वंचभ्रान्तत्वे
नेत्याह विपरीतेनेति मुक्ताहरूपाद्यंतद्रूपविपरीतेन
रजतेनाध्यवसायेनैक्यंयदाकरोतितदाभ्रान्तत्वम् नी
लेतद्रूपेणनीलेनैवविकल्पेनैक्यकरणेतुनता अथैतद
रूपेणनीलेनैक्यापत्तौतद्रूपस्पष्टेविकल्पेनास्पष्टेनयदै
क्यंतदध्यवस्यन्सर्वोविकल्पोभ्रान्तः वस्तुमूलत्वेनतुप्रा
पकत्वान्नभ्रान्ततयाव्यवह्रियते नीलस्यैवप्राप्यत्वादर्थ
क्रियाकारित्वेनाभिमानात् स्पष्टास्पष्टतायवाननानाद
रणात् यस्तुरूपेणैक्येनाध्यवस्यतिसविकल्पस्वरूपस्व
विषयमात्रनिष्ठः सर्वथैवाभ्रान्तइति एतदुपसंहरति
अतइति द्विचन्द्राभासेनिर्विकल्पकोयस्तत्रनभ्रान्तता
यथाप्रकाशमाभासस्यसत्त्वात् अतएवनीलेप्रसत्य
पिनीलप्रकाशनेयुक्ते नहितस्यप्रकाशनमात्मीयंवपुः
येनासतितस्मिंस्तद्विगितवत्प्रकाशमपिनस्यात् याव
ताप्रकाशनमस्यसंवेदनेनचास्तीत्यसत्यपिनीलेतत्प्र
काशनेस्यात् इतिबाह्यार्थशून्यतायुक्तिमतीप्रसति
नीलप्रकाशमनेकिंतदस्ति यद्दलानीलप्रकाशनेप्र-
काशातेइत्यसतिनीलप्रकाशनेकिंचिदपिप्रकाशेत य

ई॰
प्र॰मि॰
२२५
125

दन्यस्यप्रकाशरूपंनयधर्मस्तुतदसम्भवेनप्रकाशते
दीपादेरभावइति प्रभात्मकःप्रकाशः तथाचनील
प्रकाशस्यप्रकाशनेनान्ययधर्मइतितदसंभवेप्रकाशन
यत्सर्वत्रतन्नदृष्टमितिनियमवर्त्तदेवनास्यान्ययधर्मत्वं
व्यापकंस्थापितमितिव्यापकानुपलब्धिः तद्धिज्ञान
शून्यतानीतिवाह्यैवेतिभट्टाशंकावनत्दनः तेनाद्विच
न्द्रनिर्विकल्पकंतथाविधविकल्पमात्रनिष्ठस्यतद
ध्यवसायेनभ्रान्तिः नत्वेवोभयत्रापिवाधकेप्रभवति
नहिनिवृत्तेपितिमिरेएवंप्रतिपत्तिः नमेद्विचन्द्रःप्रतिभा
तइति तत्प्रतिभानादेवहितिमिरचिकित्सितादिः या
न्तद्विचन्द्रोयंवाह्यःसर्वसाधारणइत्यध्यवसायःसए
वभ्रान्तःवाधकेनतथावेदनात निवृत्तेनावर्त्तिमिरेएवं
प्रतिपत्तिःयोमयाद्विचन्द्रोवाह्यत्वेनसर्वसाधारणेय
नाध्यवसितःसतथानप्रतिभातःप्रतिभातस्तुअवाह्य
एवासाधारणस्तिमिरादिकारणान्तरेणोत्थापितस्तदसा
धारणः दृष्टएवतस्यसंसिवाह्योयंसर्वसाधारणइति
नवासौतथेति यद्वाधकेननेतितेनोन्मूल्यतेसंवेदनेनत
द्भ्रान्ततयाव्यवहार्यस्वसंवेदनांशइवतथाचद्विचन्द्रप्र
तिभासादिवन्द्राध्यवसायावितिकारणानुपलब्धिःभ्रान्त
ताव्यवहारस्यनियतःकारणाभावात भ्रमकारणासंभ
वात्त्वेनसमुन्मूल्यमानत्वेवकाशोनतदिहेनोपलभ्यतइतियदा
रुभट्टःअप्रमस्याध्यवसर्थतानभवति भ्रान्तस्याभावात यतो
वाधकेनतत्रनकिंचिक्रियते रूपविकल्पेभदाध्यवसा
यएवस्यमूल्यतेइतिप्रकरणार्थः।

आभासभेदेत्वर्थः कस्तत्राभेदोभ्रमोवविप्लुविति नन्वेवं
द्विचन्द्रनिर्विकल्पकमप्यभ्रान्तताभिधानेतिमिराद्युप
घातोत्पादितावायस्यकोभिप्रायइत्याह वाह्यतावसायोपिवे
तितिमिरेणायमसाधारणाभासइत्याध्यवसाने इतियतो
नवेतितनोवाह्यताध्यवसायः एतदुक्तंभवतिआभासइ
तिध्यानाचतुर्थीणावाह्यार्थीकृतएवभवतिइतिद्वयाभास
वासनामहिम्नाप्रथमतएवप्रभृतिसआभासः संविदिव
ध्यवसायेचविभासमानः समाकृष्टवाह्यताकएवविभास
ते मत्समतेतिन्द्रजालतिमिरादावितिमध्यमतएवप्रभृति
भ्रान्तत्वमुक्तम् यत्तुतिमिरादिकारणात्वमवेतिगच्छन्द्व
याघाभासस्यसवाह्यतांनाध्यवस्यति तथाचनावारूढ
पदपदपदनदनरवः प्रतिलोमंतांतांथावन्तीतिसवि
मयमाचलांणशिष्टुकंप्रत्याह नैवंद्वताभवन्ति दृश्यते
बवेलमित्यमिति अनेनप्रतिभासधर्मएवायमित्युक्तंभ
वति एवंनिर्विकल्पकेनैतद्वाधिष्यमाणवाह्यताकीका
रात्सत्यमात्मनिभ्रान्तत्वं शुक्तिरजतभ्रमेतप्रथमनिर्विक
ल्पकेनरजतस्वीकाराभावान्नसत्यमित्यत्राभिप्रायइतिता
वदिति इहतावद्रूपयोगिदर्शितमत्यन्तदर्शयिष्यतेभव
तामितिस्वदर्शनेभ्रांतितत्वंयत्तदिहनतावद्दर्शितमिति
यावत् अनेनैषत्वविवेकः परेषामपिकेषांचिद्भ्रांततासंवि
दृद्दिमेवेति एवंलोकप्रसिद्धभ्रमरूपेयत्स्वतीयाध्यवसा
योत्कृष्टनिदर्शनेनसर्वत्राध्यवसायेभ्रांतिरूपंप्रदर्श्यभ्रा
तिरूपेणाध्यवसायेनव्यवतिष्ठापितस्यवाह्यस्यव्यवस्था
नघटते तदंशेतस्यतद्रूपत्वात् यदांशोवाजडस्वभावत्वा

तत्र व्यवस्था सम्पादनान्नैतत्स्यादिति दर्शयति स्मृति
ज्ञानं हीति हीति यस्मादेवंभूतोऽत्र विभाग इतीति तस्मा
द्विषयव्यवस्थापकमध्यवसायस्य न युज्यते यथा प्रकृ
तस्य स्मृतिज्ञानस्येति स्मृतिरुपलक्षणमत्र एतदेव व
दयति स इति योंशो न भ्रान्तो निर्विकल्पकस्वसंवेदनल
क्षणः स नार्थस्य व्यवस्थापकः तेनान्यस्यैव स्वरूपस्या
भासस्य च प्रकाशनात् यतः सोंशः प्रतिभासमानः स्व
रूपस्याभासस्वभावस्तस्मात्स्मृतिज्ञानादभिन्नो न व्यतिरि
क्तो न बाह्यस्वभावो ज्ञानाद्व्यतिरिक्तं वेति न्यायात् यत्तु
विकल्पनव्यापारात्माध्यवसायः स यद्यपि स्वांशादवती
र्ण इव लक्ष्यतेऽप्यतोऽर्थव्यवस्थापकतया संभावयितुमा
रब्धस्तथापि न निर्वहत्यस्य संभावना तदाह यावतेति पू
र्वप्रक्रान्तसंभावनानिर्वाहाभावद्योतकमव्ययं ननु भ्रान्तं च
भविष्यति व्यवस्थापकं च भविष्यतीच्छति किं हि तत इति
भ्रान्तत्वेन सह समुन्नीयमानं व्यवस्थापकत्वमाशंक्य निषेधति
भ्रान्तस्यापीति अत्र हेतुः तद्वारेति ननु विषयस्य व्यवस्थापक
इति कोऽर्थो विषयस्य व्यवस्थां करोतीति तत्र यथा काष्ठस्य शोषं
करोत्यग्निरित्युक्ते नाऽदमग्नेः प्रतिबन्धकं तथैवावसायो व्य
वस्थां विषयस्य करोतीति इति किमस्य नाऽऽज्ञाऽसंविन्नया इ
स्याशंक्याह व्यवस्थापनं हीति आत्मनि संवेदनं प्रख्याप्रभु
त्वं पर्यनुयोगो व्याख्यालक्षणाध्यवसायरूपं परत्र च प्रमाणेन
वेन तथाभूतस्य स्वात्मनि यादृगर्थाकारोऽध्यवसायस्तस्य तादृशा
स्यार्थाकारस्याध्यवसायस्य पूर्वं वा तेनार्थाकारप्रकारेण
भूतस्याध्यवसायस्य जननान्नार्थवाचकस्य संकेतितस्य शब्दस्य
री

रागानुपाख्याप्रमाथकं यद्दृशा तद्धानोपादानादियोग इति
इत्येतद्व्यवस्थाशब्दवाच्यनेतव्यर्थस्यामेोकाष्ठस्येव कस्मि-
ह्निकारः इतीति यत एवं ततः प्रख्योपाख्याबलेनैव स्वविषयं
जडस्य स्वात्मनिष्ठस्य स्वस्वरूपात् कथं स्यात् बोध्याच बो-
धनपवोप संहरिष्यति स्वस्यमेव वेदनरूपत्वलाभ इति तत्सो
केनापि हि विषयं संवेदयमानेन व्यवस्थापितोऽर्थः किं त-
स्याहं व्यापारादिनामाव्यवस्थापनानिश्चये स्वपाख्यानेप्र
ख्यायाः कृपावलंबनमात्रयमत्सा विधेनव्यपदिष्टमिह न त
विषयधर्म एव व्यवस्थात्वभाटाव्याघेन अथाह प्रतिप्रमावि
ति विषयधर्मो हि न प्रतिप्रमात्रभिद्यते नह्येकस्य शुक्लः पा-
टोन्यस्य पीतो न्यस्य च शुक्लो न पीत इति भवति इह पुनरेकस्य
स्यार्थं प्रति भातो परस्याप्रतिभात एवेति दृष्टम् विषयधर्म-
तायां विदं न घटते यः प्रतिप्रमात्रभिद्यते धर्मः स विषयध
र्मो न भवति सुखादिवित्तद्यावच्च्यवस्थेति विषयधर्मतायां
विदं न घटते यः प्रतिप्रमात्रभिद्यते धर्मः स विषयधर्मो न-
भवति सुखादिवित्तद्यावच्च्यवस्थेति विषयधर्मत्वस्य व्याप
कं व्यवस्थानं तद्विरुद्धेनाव्यवस्थितत्वेन व्याप्तं प्रतिप्रमातृ
भिन्नत्वमिति व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रमातृवितिप्र-
मातृधर्म एवायं यस्य चायं विषयप्रख्योपाख्यालक्षणो धर्मः
स एवा अङ्ग इच्यते अपि शब्देन तेनोपगम्भुपगमस्यापुक्तता-
द्योतकः यद्यपि त्वयाचिद्रूपांगीकृतं तत्थापि न निर्भासन
मिति स एवेति न चैवं तेन प्रख्योपाख्याव्यकर्तव्यं स एव वान्यपवेति
वाच्यः प्रख्यानश्रीपाख्यानं न तत्र भवन्त्यणोपवप्रकाशिनः
स्यादिति प्रत्यक्षादस्य सत्यपवसाक्षस्य न भेदो भवेत् न तथ

वसंविदात्मनेत्युक्तम संविन्न्यभावस्य हि यो व्यापारः स को
न्यः संवेदनातिरिक्तो भवितुमर्हति तदध्यवसायादिशब्दै
रपिभिधीयमानोसौ प्रकाशपरमार्थः ततश्च यद्यत्र रूपेण प्र
काशानुरूपं न भवति तत्तत्र प्रमात्मकमपि न भवति स्वावइ
वत्संवेदनं तथा च स्मरत्यवसायेनीते योयं किल यत्र न ग्र
र्णो प्रकाशने तज्ज्ञाने रजत इव तत्संवेदने किंचिदिति व्याप
कानुपलब्धिः अभ्रान्तत्वेप्यसकेपि न कश्चिद्दोषः अन्यद
त्वन्नायातसंवेदनविरोध इत्याशयेन हेतोरेव दोषदोष
त्वेनोक्ता टीकायां च तत एवोभयमुक्तम अनर्थः स्वा
त्मा स्वोल्लेखश्च यः स एवाध्यवसायस्य प्रतिभास्योर्थ
वाह्यात्त्वेनैव प्रतिभासः नहि वाह्यो नडो येन हि ज्ञानस्य
स्य शृंगमस्ति यदेव यत्राप्रतिभासस्वरूपं तदेव तत्र न
मुच्यते नीलमिवान्यत्रेति भावः युक्तोपाइति व्यवति
ष्ठापयिषिते वाह्ये इत्यर्थः स्वात्मा संविद्रूपः तल्लेख
श्च उल्लेखत्वेमतो न स्वव्यापारेण उत्कीर्य स्वात्मन्यर्थो
इक्षुष्वेलिख्यमानश्चित्रकल्पच्छायामात्ररूपो नील इत्यु
भयमप्येतद्वाह्यप्रकाशनयोगेन स्पर्शनाध्यवसाये
न तत्रैव प्रख्योपाख्यावताध्यवस्यानन केन भूयताम
नत्ववाह्य इति मात्रशब्दस्यार्थः इयता सौगतमतेर्थ
स्य व्यवस्थैव न केचिद्रूपपद्येन निर्विकल्पकेन तस्याः
पूर्वापरपरामर्शप्राणितायाः असंपत्तेः अवसाया
त्मनश्च विकल्पस्य वाह्येर्थेन इत्वात् अध्यवसायाकारित्वा
नुपपत्तेरिति दर्शितम । प्रख्यानं हि केवलं निर्वि
॥१॥ कल्पकरूपम ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥

उपाख्यातृरूपमन्यंनव्यवस्थापनमर्थस्यनाप्युपाख्याकेवला-
प्रकाशमात्ररूपेतियप्रत्यवमर्शस्यतायतेविकल्पइतितत्रकिममा
वाचयति यस्यत्वदोषेणापमीयतेसुलभमेवयतःस्ववाच्यार्थसि
द्धिरपिकथमितिसूचितं अतएवस्वदर्शनेसिद्धान्तीप्रकाश
विमर्शयोरन्योन्यमविभागं दर्शयिष्यति येनार्थव्यवस्थास
लभेववाह्यत्वेनापिमाहिप्रख्योपाख्यामयी तेएवच प्रका
शविमर्शावर्थस्येतितदात्मकोबोधःकथमर्थव्यवस्थारू
पोनभवेदितिनकिंचित्तुःसमर्थमत्र अवसायोदर्शनीभू-
तोवसायीभूतंदर्शनमित्यपिपुरुषबुद्ध्यविशेषाभिधानस
मानमतात्विकमेव पश्यामीत्यपिनदर्शनस्यनिःशामशाम
स्यवपुरुषचितं येनेयतादर्शनीभूतमवसायरूपंभवेत्पश्या
मीतिहिपरामर्शोयमवसायस्यैववपुरितिपरस्यामतमत्र
समित्याक्ता ॥ २२ ॥ तदेवमित्यादिनासूत्रंसंक्षेपेणावता
रयति ज्ञानेति तदीयमज्ञानसंबन्धिनंविषयंनाकल्पयतिन
स्वीकुरुते कथंतत्स्वीकरणंसंभाव्यते आह निजेति स्वरू
पेस्वविषयमात्रेचनिष्ठाविश्रान्तिर्यस्यतादृशायत अपरे-
स्वीकर्तव्योविषयोयदीयस्तज्ज्ञानद्वारेण ननुतद्विषयस्वी
कारःकथंतज्ज्ञानद्वारतामेति उच्यते तदर्पणेति तत्स्वीकर्त
व्यविषयंयदर्पणंज्ञानेनयतःसंवेद्यंभवति ननुज्ञानेयदि
संवेद्यंनर्हिविषयस्तदीयःकथंस्वीक्रियतेनेत्याशंक्याद
मेवाक्तंतदर्पणेति तस्यापरस्यज्ञानस्ययतःसंवेद्यविषयः
स्वविषयप्रकाशनस्वभावेहितज्ज्ञानेवेद्यीकुर्वताज्ञानेना
वर्पणंतद्विषयोपिस्वीकृतोभवेदितियावत ननुयद्ययप
रविषयस्वीकारेज्ञानस्यज्ञानान्तरवेद्यत्वमुपायस्तदाश्रीयः

नांतर्हितदाश्रीयेत यद्विघटेत नतुघटतेऽन्यादृ क्रमेण
यद्भवनं तेन भिन्नानि किल ज्ञानानि ननु ततः किम आह
स्वाभासे स्वरूपे स्वाकारच्छायारूपे च विषये प्रकाशनरू
पाणि न तु परस्वरूपे परविषये व्यतिरिक्ते वा विषये तथा
भूतिः स्वात्ममात्रेति अयं हेतुः अनन्तरोपपादितो न्यायः
तेन हि न्यायेन किं कृतमित्याह स्वरूपमात्रेति इयता प्रथ
मं कारिकार्थं व्याख्यातम द्वितीयं व्याचष्टे तत्रेति ततः
परज्ञानविषयस्वीकाराभावाच्चार्थिनामर्थक्रियालाभः
प्रवृत्तिविषयस्य प्रार्थनीयस्यार्थविशेषस्य निश्चये सति भव
ति प्रार्थनीयश्चोऽत्यमर्थो भवति यदि सर्वस्य व्यवसायनवे
नदृष्ट इति निश्चयः एवं च विषयः संमेलनात्मा निश्चयः
प्रार्थनाकारणं तन्नास्तीति कारणानुपलब्ध्या प्रार्थनाया
अभावे तथैवोत्तरोत्तरकार्याणामभाव इति प्रार्थनाप्यव
सायप्रवृत्तिप्राप्तिहानादानसंव्यवहारादिलोकयात्रोच्छी
देत क्रमोपजातस्य संवित्प्रबन्धस्य विचित्रं कृत्वा संयोज।
नवियोजनादिबहुप्रकारेण वैचित्र्येण यस्मिंश्चिद्दिष
ये मेलनं यत्त्वया यद्विषये दृष्टपतो मपूर्वमपि मयाऽन्यम
वलोकित इत्येवंरूपं तेन किल तत्समर्थाचरणप्रवृत्ति।
विषयस्यार्थविशेषस्य निश्चये क्रियेत
ते अनेनानुसन्धानजन्मेति व्याख्यातम तदेवत्तनघट।
ज्ञानमेकमपि कल्पितं त्वणिकत्वादविषयमेलनाय
प्रभवति स्मृतिज्ञानं च विचारयितुमारब्धमित्यालि।
लपदम प्रथमज्ञानमपि। अहमिदं जानामीत्यह
न्तापर्यवसितमहमिति च पूर्वापरस्वात्मरूप ॥ ०॥

परामर्शविश्रान्तं प्रथते इति तद्विश्रान्त्यभावेन तदपि न
किंचिद्भवेत स्यादेतत् : बोधावध्येषैव वर्तनीति सबाध
मनुसंध्येकरसतया प्रमाता व्यवहरंस्तदभावे मूर्छित
प्रायीभवेदित्यनुसन्धिरवश्यमसमर्थनीयः ननु माभूदा-
स्वाभासमात्रप्रकाशनरूपाणि विज्ञानानि संत वाह्या-
र्थप्रकाशनरूपाणि वा स्वस्वसंतानवृत्त्या वा शेषेण वा
तज्जातीयत्वेन वा पूर्वेण ज्ञानेनायोदृष्टः सपवेनतेणज्ञा
नेन दृष्ट इति सिद्धं विषयमेलनम् सिद्धे घटादिदृष्टतात
स्यार्थस्य धर्मः स्यात् यावता पूर्वं ज्ञानरूपमेव सा नवान्यो
न्यं ज्ञानयोः स्वरूपतादात्म्ये ज्ञानभेदस्यापारमार्थिकत्वं
स्येवं स्यादित्येतद्दर्शयति व्यतिरिक्तेत्यादि विषयमेलने-
न दिदृष्टता या विषयधर्मत्वेन वा ज्ञानयोः स्वरूपैकत्वेन
वा परस्परवेदकत्वेन वा स्यात् नान्यथेत्येकान्तोयम् ननु र
तीयोसावयं पक्षः नेत्याह तदपीति तथाभूतमपि व्यति
रिक्तार्थप्रकाशनरूपमपि तज्ज्ञानं स्वात्मन्येवेति पूर्वज्ञा
नयोगत्वे मास्पर्शनेव नन्वयदि तज्ज्ञानं पूर्वज्ञानपुरः सरी
करेणतं विषयं स्वीकुर्यात् कालान्तरेनाप्रसुतास्मिवस्तु-
निप्रतीतिः साक्षिणी ज्ञानेयमर्थ इति एतदाशंक्याम
हता प्रबन्धेन ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतासाधनपादाद्युप
गतं परकर्तुमुपक्रमते ज्ञानानामित्यादिना ग्रन्थसंद
र्भेण युक्तिः जडतापत्तेरिति उक्तमिति दृक्स्वाभासैवे-
त्यत्र ग्रन्थपरोक्ते तत्स्वाभिप्रायं प्रकटीयं ज्ञानान्तरवेद्यतां
नोपगते स्वप्रकाशत्वेपि समर्थयते स्वसंविद्रूपतादि-
त्यादिना नात्र कश्चिद्बाधक इत्यनेन भवतीत्यन्तेन सिद्धान्ति

मतं पूर्वपक्षवादिनानूदितम् अनेन चापरसंवेद्यानी
ति सूत्रेणानन्तः संवेदनेन समनन्तरोपाख्यातः परशब्देन।
संवेद्यसाध्याविशिष्टो हेतुर्भवेत् एवमनूद्य तद्दूषणे
न स्वमतमाह इदं चास्याकूतम् यथा दीपे प्रज्वलिते दी
पान्तरमागच्छन्न प्रकाशते न कश्चिद्विशेषस्तथा ज्ञाने
पि ज्ञानान्तरं एतावता हि न तस्य ग्राहकस्य ज्ञानस्य किं
चिद्दूष्यति तद्धि जडं वा गृह्णीयादजडं वा ग्राहकत्वे का
हानिः तदाह यथा जडस्यादि ग्राह्यस्यापि काचवाद्
ना जडत्वापत्तिरिति चेत् नैवम् ज्ञानं हि प्रकाशमानमपि
तथा स्वयं प्रकाशते यथा परस्य प्रकाशनरूपमेव भव
तीत्यात्मप्रकाशनानान्तरीयकपरप्रकाशनयोगादात्मा
नात्मप्रकाशनरूपमस्यानपेतमेव तदेव चाजडत्वम् प्र
काश्यता च नाम न तस्य स्वरूपीभवति घटवदेव तेन सा
प्यस्य न जडतामनयति एतदाह। प्रकाश्यत्वाप्र।
काश्यत्वयोरिति अप्रकाश्यत्वेन प्रकाशितोयमि।
ति व्यवहारः स्वविषयस्य स्वरूपं प्रकाशितोयमिति
व्यवहारवत् प्रमाणाचास्य ज्ञानस्य ग्रहणे परप्रकाशरूप
त्वमेवोपपन्नमिति दर्शयति। न स्वप्रकाशेनेति। ये
न हि प्रकाशरूपेण विषयस्यासौ प्रकाशस्तेनैव वेद्यस्मा
तः संवेद्यतामेति घटस्यापि संवेद्यतामनो ज्ञानान्तरानुदये
दिको विशेषग्राममहद्रव्यस्य घटद्रव्यस्य वा तस्मादस्य संवेद्यता
नाम ज्ञानस्य घटवदेव ज्ञानान्तरं घटादिलक्षणावनिरादेवि
षमेवास्य प्रकाशनताया विषये स्वप्रतिप्रकाशरूपता नहि वि
षयस्य प्रकाशरूपतानिमेवपुः नदेतदाह तत्प्रकाशएव

हीति स्वपक्षं परो निगमयति तदेवमिति ज्ञानस्य प्रका-
शयता ज्ञानान्तरमेव स्वरूपं तत्प्रकाशमानस्य परप्रकाश
नरूपत्वमिति दर्शितम् प्रकाशात्मत्वात्परप्रकाशनस्वभा-
वान्नेति ज्ञानरूपं जडरूपं वेति ग्राहकस्य ज्ञानस्य न काचिद्वि
खण्डनेति दर्शितम् ज्ञानान्तरेणाप्येवमित्यादिना ग्राहकस्य
ज्ञानस्य न किंचिद्धीयते इत्युक्तं यच्च नीललक्षणं स्वमपवा
यते तत्तत्र विरुद्धं दर्पणस्वच्छतायामिव स्वच्छदर्पणा
न्तरसंक्रान्तिः तथा च ज्ञाने ज्ञानान्तरेण ग्राह्ये ज्ञाने ज्ञान
स्य स्वे लक्षणं प्रकाशमानस्य मतः परप्रकाशनरूपत्वं वा
यत इति व्यापकानुपलब्धिः विरोधो हि क्वचिदेव भवति
न सर्वत्र यदि च लक्षणानपबाधकोपि विरुद्धः स्यात्सर्वं
सर्वस्य विरुद्धं भवेदिति नीलस्य कार्यत्वकरणत्वाद्यपि रूपं
न भवेद्विरुद्धत्वात् एवं नियमवत्त्वस्य व्यापकस्य व्यापक
स्यानुपलम्भप्रसंगात् विरोधव्यवहारो लक्षणानपबाध
करूपात्प्रतिपक्षतः प्रकृते लक्षणापबाधकत्वेन व्याप्य
ते तच्चेह नोपलभ्यत इति पक्षमविहरति अत्रैवेत्युत इत्या
दिना अनेन च लक्षणानपबाधकत्वस्यासिद्धिं निरूपयवि
रोधमेव समर्थयते ज्ञानं हि घटस्य प्रकाशनरूपं तत्प्रका
शमानत्वेन घटनिष्ठं किंचिद्रूपमपि तज्ज्ञानस्वरूपमेव तः
त् यदि च तत्प्रकाशमानत्वं ज्ञानगतमपि ज्ञानान्तरस्वरू
पमेव तर्हि प्रकाश्यस्य ज्ञानस्य निःस्वरूपत्वमेव स्यात् ग्रा
हकस्यापि ज्ञानस्य या प्रकाशमानता सापि ग्राहकज्ञाना
न्तरमेवेत्यनेनैव पर्यायेण सर्वमेव ज्ञानं निःस्वरूपं भवेदि
त्यभिप्रायेणोपक्रमते यद्येत्यादिप्रकाश्यमानेपीति च।

ई.
प्र.सि.
१३.
130

चनमात्रेणाभ्युपगमे सत्यपीत्यर्थः अहमिति प्रत्यय
इति अहंकृत्यः प्रकाशमानतायामनन्यापेक्षत्वं बोधल
क्षणं तत्वशास्त्रितायामनन्यापेक्षतारूपायां बाधितमेवस्या
देकग्रहणेनानन्यापेक्षत्वमाह अहमित्येवं प्रकाशार्हः स
एवहीतिसंबन्धः मध्यग्रन्थस्य अहमिममस्यैवमादि ग्र
हेतत्वेनोक्तः नन्वहमिति नज्ञानमेतदपि तज्ज्ञानवदेव परा
मर्शः ज्ञानं चेदमीमांस्यते इत्याशंक्याह यदाविति तथा
त्वे हृद्यं वास्तवं समन्यप्रभेदाद्यवच्छेदानवच्छेदकृतं ज्ञान
त्वं ज्ञातृत्वं चेति विशेषद्वयं द्योतयति एतदुक्तं भवति नाव
त्वात्मानामकिंचिद्रूपान्तरं यस्य ज्ञानेन घटवदेव ज्ञानं प्र
काश्यते तथा वेद्यहीनं किंचित्प्रकाशते तथाहि घटस्य प्र
काशमानत्वं स्वरूपमर्पितं ज्ञानान्तराभिमप्रकाशाद्वैतं भ
वेदिति स्वभावं गतस्यात् तस्मात्संविदेव प्रमातृरूपा अन्तः
शरीरप्राणशून्यादिकावच्छेदपरिगृहीतमेकावापि
बहिर्भावानवच्छेदात् हरिलब्धसंकोचा मायाप्रमातृरू
पा बहिरपि तलब्धसंकोचतायां ज्ञानरूपा तत्रापि च बहि
रसंकुचितेरूपमनया विभासत एव अस्याणान्तस्याना
योगादिति ज्ञानमात्रधर्म इष्यत इति सौगतैरपीत्यादि
नामर्वस्यैर्थमेवायमवभास इत्याह स्थिरमस्थिरविष
यच्छायोपरक्तरूपान्तविद्धं प्रकाशलक्षणं सर्वस्यता
कृबहिः कृपाकाशमवलम्ब्यते तथाहि बौद्धैरस्थिरमे
वाप्यपारमार्थिकं रूपमंगीक्रियते स्थैर्येन सन्तानानि
घतया विकल्पकल्पितं ज्ञानमात्रवादिभिः सौत्रेरपि

रत्नूपं विषयच्छायोपरागकृतं प्रकाशरूपत्वं च पुरुषच्छा
योपरागेन तं बुद्धितत्त्ववादिभिः मुख्यमेवेति न वास्तवमप्र
मुख्यत्वमपि तत्प्रतिभामात्रसारत्वेनेति मन्तव्यं अत एव तद्
प्रकाशमानायामिति वास्तवं हि प्रमातृत्वं पुरुषस्यैव परि
त्वात्पुरुषस्य चितिमात्ररूपत्वात्प्रमातृतादिव्यवहारस्तूपचरि
तः प्रमाणविपर्ययादिवृत्तिमात्ररूपप्रकृतो बुद्धितत्त्वविशि
ष्टाद्व्यावृत्ति विस्तुपगमात्पुरुषच्छायोपरक्ते बुद्धितत्त्व
एव मुख्यः प्रमातृभावः उभयरूप इति इदं तावत् अपि प्रमा
तेति च येषामपीति नैयायिकादीनां ज्ञानलक्षणो यः प्रका
शः ज्ञानोदय एव तेषामते विषयप्रकाशः ततोतिरिक्तः
आत्मशब्दवाच्यो नित्यव्यापि द्रव्यविशेषः प्रमातेति तथा
पि स विषयप्रकाशस्तावत्तस्मादात्मद्रव्याद्व्यतिरेकेणानि
र्भासमानोङ्गीकृतः केवलं तथा निर्भासने समवायस्य निमि
त्तत्वमुक्तम् यथा तन्तुरक्तः शुक्लः पट इति रागश्चोत्कृष्टविद्धप
व चित्रपटे भाति तथैव ज्ञानाहमात्मेति प्रत्ययेपि घटज्ञाना
त्मनाप्रकाशेन पटज्ञानज्ञानात्मना च प्रकाशेनोतप्रोतत्व
भाव एवाभावोत्मासस्यादिति विचित्रप्रकाशरूपत्वविद्ध एवा
त्मेति पृक्तमवोचाम स एव ज्ञानं प्रमाता चेति ननु समवायसं
बन्धस्य च भेदे नैव भवति संयोगवदित्याशंक्याप्यन्यम् किं न
प्रगुणासिद्धत्वाज्ज्ञानस्य न ज्ञातृभेदेनावभासो युक्त इति दर्शय
ति प्रत्ययश्चेति व्याप्तिमनियताभ्यां तद्विपरीताभ्यां व्याकियो
त्यन्ताभिन्नयोगद्देमापि जातिव्यक्तिनाद्दात्म्येनैवावतिष्ठते
निर्भासनेवेत्येवंभूतो यः समवायस्य महिमा मकथं गुणगु
णिनो रत्यन्तमभिन्नयोगद्देमयो भेदेनावस्थाननिर्भासावंगी

ई.
प्र. वि.
१३२
(3)

कुर्यादित्याशयेनाजानाति मन्त्र दृष्टान्तीकरोति नहीत्यादिना
दृष्टान्तस्य हेतुस्वरूपपरिपोषकत्वेन प्रकृतप्रसाधनांगता
इत्याशयेन हेतुताद्योतको हि शब्दः यदि जानातिः स्वतन्त्रा
मीतभासेनवा तदा न हि रूपमेवस्यात्प्रकाशातेच भिन्नेष्वभि
न्नप्रत्ययजनकत्वं हि ज्ञानेनाजीवितम् न च यदि सर्वज्ञः षट्प
दार्थान्विविक्तानालोचयति तदा जानाति पृथक्त्वेनाप्यवलो
कयेत् महाप्रलये च व्यक्त्यभावेप्यवयपं जातीः पश्येन्नित्य
त्वेन न च तदापि तासामभावादित्याशंक्याह सर्वज्ञस्यापीति
न ह्ययथास्वरूपं सर्वज्ञः पदार्थान्पश्यति एवं हि सभ्रान्त
एव भवेत् सर्वज्ञत्वाच्च प्रलयेप्यभावतीतानागताः सत्ता
ध्यक्तीः पश्यत्स्वरूपं जनकत्वजीविताभेव जानाति मैवेति तदे
तदहंतीत्यनेनोक्तम् दृष्टान्तेव्याख्याय दार्ष्टान्तिके योज
यति तद्वदिति प्रत्ययप्रकाशप्रतिभासो हि प्रमातात्मा त
दभेदेनैव ज्ञानस्य चितप्रकाशो घटाभेदेनैव स्फुरत्स्तद्रूप
रूपाः स्यादिति तद्रूपाणामनियमप्रसंगेन विपक्षाद्व्यावृत्तं सा
ताद्भिन्नप्रकाशेन व्याप्तत्व इति स्वभावहेतुरेवं च ज्ञानं ज्ञा
तृरूपस्वतन्त्रप्रमातृरूपवाभासमानं ज्ञानवेदहि भूतमत
त एवं प्रत्ययप्रकाशयोप्रमातृस्वलानिवृत्तयेव ज्ञानमेव भाते भवे
प्रकाशतेनसर्वदर्शनेषु दितं ज्ञानमिति ज्ञानस्य ज्ञानात्मवे
घतानयुक्ता नन्वमाभूदिदमिति ज्ञानस्य प्रकाशाः भवत्
वाहमिति किं न यथा स्वाभास्वहमिच्छामि हेषि प्रयतेहमि
त्यादो मुखिच्छादेरात्मसमवेतत्वेन ग्रात्मसमवेतेनैवा ।

व्यतिरिक्तेनज्ञानेनप्रकाशनंनह्यज्ञाताहमितिज्ञानस्यापि
ज्ञानान्तरेणैवेकाव्यसमवायिनाभविष्यतीत्याशंक्याहदृष्टा
न्तएवायमयुक्तइतिहृदयेगृहीत्वाअहंप्रकाशस्यैवरूपंनि
रूपयति स्वयमिति अहंप्रकाशमयत्वमेतदुच्यते प्रकाशरू
तायांज्ञानस्यमननमनुविधेयत्वमन्यथाप्रकाशनत्वगयुपर
मेनवस्थानात्किंचित्प्रकाशतेत्यसकृन्निर्णीतम् प्रकाश
स्यात्मविश्रान्तिरहंभावोहीति यस्माद्दिनेयाधिकस्यमहापरो
ह्लएवात्मातस्यतत्परोहवृत्तिः धर्मःप्रकाशेतदुत्थेनदेताव
त्कथम् पृथक्प्रकाशमानश्चकथमधुनासिद्धोभवेत नभ
सोप्यनिर्भासेघटस्यनिर्भासइतिचेदंतदपिकथम् तद्रूपव
नसंयोगाश्रयत्वंचकथंस्यात् अथाहमितिज्ञानेप्रकाश
तएवात्मा तथाप्यहमित्यपिज्ञानंनस्वप्रकाशंतदपिज्ञानान्त
रग्राह्यम् ततज्ञानान्तरंकेनाकारेणोदेतीतिचिन्त्यम् यदि
तावदिदमितितदात्मवहिर्भावोस्यस्यात् अथाहमिति न
त्वोमज्ञानमिदंभवेन्नात्मज्ञानंज्ञानम् अनवस्थानाश्चना।
किंचित्प्रकाशेत ज्ञानस्योदयोविषयस्यप्रकाशइत्युक्तिर्हि
ज्ञानविषययोस्तादात्म्येवानघेद्घटस्योदकाहरणायतदे।
वपटसंवन्धिप्रावरणाभिमेयेनतत्स्यनयावाधकक्रमन्नाम
तस्मादनन्यापेक्षप्रकाशत्वंज्ञानस्यस्वरूपंनदन्यापेक्षप्रका
शत्वेनविरुद्धंतदेवचज्ञानान्तरग्राह्यत्वमितिनज्ञानंज्ञानान्त
रवेद्यम् तद्विषयेतिज्ञानांयेविषयास्तेषांयाव्यवस्थितयस्ता
सांनिष्ठा अनवस्थाभावेनपरिसमाप्तिरितियावत् तदेवति
यस्माज्ज्ञानस्यस्वरूपंविषयोन्मुखाहंप्रकाशमानरूपत्वम्।
किमयदिति अन्यद्वितदीयगुणानादिनावनभाति अर्थप्रक

ई. प्र. वि.
१३२
132

शमात्रस्यैव निर्भासात् भासमानमपि चैतद्रूपादिगुणान्त
रासाधारणज्ञानरूपतयैव निर्भातं स्यादिति ज्ञानेनाभाते
भवेत् एतदुपसंहरति तदिति यदेतदुक्तं तस्माद्धेतोरिदमि
ति प्रकाशस्वातन्त्र्यरूपादर्शभावात्स्वच्छकृतेन ज्ञानेन घटा।
प्रकाशनेन तदा अहं ज्ञाता विषयं प्रकाशयामीमे एवंभूता पा।
र्थिकीं प्रतिपत्तिमधिशय्य प्रकाशितं भवति यथा अयं शु
क्लो गुणः पटात्पदार्थात्पृथग्भूतस्तत्र परं समवायेन वर्तत इति
विकल्पेऽयं पटः शुक्ल इति विकल्पानन्तरव्यवधिना गुणस्वरूप
सामस्त्यं भवति न साज्ञानस्य मम ज्ञानमिदमिति इदानीमि
ति अस्य स्वप्रकाशावलाघस्य प्रथनमिति व्याक्रियमाणता
इदन्तारूपान्नेदम् स्वप्रकाशतावलाघस्यादिदन्तारूपान्नद
नेदम् इति इत्थं च यदि पराधीनप्रकाशं प्रकाश्यं चेति जड।
लक्षणं तदलम् अनेन स्वप्रकाशेन प्रकाशाभिन्नत्वेनेदन्ता।
तदभिन्नत्वेनाहन्तेति जडाजडत्वमिति यत्प्रकाश्यप्रकाशकत्वं त।
दुक्तमित्युक्ते किं तेन प्रकाश्यत्वे ज्ञानस्य स्यादथ इत्युक्ते तस्य न।
किंचित्स्वरूपमुक्तं भवेत् एवं च जडलक्षणं नायुक्तमित्यज
डे नीलादिरूपात् उक्तमिति भवेदेव पूर्वपक्षे एवमस्मे भवानल
क्षणमतिव्याप्तिमिति हृदये गृहीत्वा भंग्यान्तरेण जडाज
डलक्षणस्याविरोधापादनेन जडाजडयोर्व्यवस्थां दर्शयति
अतत्त्वेति न केवलं स्वरूपास्पर्शनाद्यावदभ्युपगतेपि स्वरू
पस्पर्शित्वे इतस्याविरोधाज्जडाजडलक्षणयोः प्रसङ्गाज्जड
मप्यजडं स्यात् अविरोधमेवापिशब्दद्वयेन द्योतयति अ।
स्वतन्त्रकार्यां व्यवस्थायाम् अर्थस्वरूपमिति इदन्तया यथार्थ्य
एवप्रवृत्तिप्राप्तिमिति यानतादिनाभासमानतया व्याक्रियते

प्रदत्तयातत्त्वप्रकाशरूपंज्ञातृज्ञानरूपम् प्रकाश
त्वयोर्भेदाभेदौतावन्योन्यविरुद्धौस्वव्याप्तयोर्भेदाभेद
योर्भेदाभेदौतावन्योन्यविरुद्धौस्वव्याप्तविरोधंविर
धातौअन्योन्यसंस्पर्शात्तत्त्वेनप्रविभक्तेरूपंतयोर्व्य
वस्थापयतः तदाहसूक्ष्मव्यवस्थितोतियतश्चार्थः २
यतानकिंविज्ञानंज्ञानान्तरवेद्यंभवतीत्युपपादितम्
अधुनायदिकश्चिदाचक्षीतमाभूज्ज्ञानानामनवस्था
न्योन्यंवेद्यवेदकतास्मृतौतस्मानुभवविशिष्टार्थनिर्भा
सायांकथमपज्ञायतइति तंप्रतिप्रसूतज्ञानस्यवेद्यवे
ज्ञानविषयंज्ञानविशिष्टार्थविषयेवानुभवान्तरमेवा
भवेनस्मरतिरितिहृदयेगृहीत्वास्मरणाज्ञानेनास्यानुभ
वज्ञानेवेद्यंनभवतीतिप्रकृतेचटयति पूर्वानुभूतस्यवे
ति चकारोयुक्तिसमुच्चयेनकेवलंपूर्वोक्तयुक्तिभिः
सोनस्वज्ञानान्तरवेद्यत्वंनास्तीत्येतावत्तेवस्मरणज्ञाने
नपूर्वानुभवस्यविषयीकारोनिषिध्यतेयावद्युक्त्यन्त
रेणापि नह्याहंघटंस्मरामीतिज्ञानेघटस्येवविषय
तयाप्रतिभासोनपूर्वानुभवस्यसकेवलंस्मरणज्ञाने
नैवसहमिलितोभाति अनयोर्ज्ञानस्यपृथगवभासेस्मर
णंघटेनसविषयंनभवे योगिनइवपरचित्तज्ञानपर
चित्तविषयीभूतत्वादिति ननुघटमनुभूतमनुस्मावि
षयीभूतत्वादितिभवामीतिस्मरणाद्वयुक्तज्ञानानुभूत
त्वमर्थस्यविशेषणंनस्मरणेनैकमापद्यते उच्यतेएवा
खिलस्मार्यमाणाद्दृश्यमानानामर्थरूपाप्रत्यभिज्ञानत
स्मरणात्तत्वनुभूतमितियत्कल्पितेभूतत्वमन

३·
प्र·मि·
१३३
133

भवस्येदमेव स्मरणस्य प्रातिस्विकं वपुस्तत्रापि भूतता
विषयोपाधिसंकोचकलितानुभवदशायोगेन स्वयं व
र्तमानत्वेपि अनुभूतं स्मरामीत्यपि प्रतिपत्तावनुभूतमि
त्यस्यैव स्पष्टीकरणे स्मरामीति नवतिकान्तानुभूतता
स्मरणात् सदा वर्तमानो हि बोधः प्राच्येन ज्ञानेनोद्रिक्ता
वस्थेनोपलक्षितः स्मरणमित्युच्यते तदा ह्यनुभवैकाय
त्तमिति केवलं सौगतैर्नैतत्कथंचित्समर्थ्यते अनुभवेन
स्वसन्ततौ वासनात्मकशक्त्याधारद्वारेणैवेयापि केनापि।
आत्मनि संक्रमणाधानद्वारेण न तत्स्मरणेनानुभवो ज्ञायत इ
ति तयोर्दर्शनमेवं हि पूर्वज्ञानं ज्ञानरूपमनुभवान्तरमेव भ
वेत्तत्स्मरणं विगलितस्य च ज्ञानस्य निःस्वभावस्य कथम
र्थप्रकाशरूपता: तथा घटवस्य च ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते नै
कार्थसमवायात् अयोगी न चिरनष्टमधुना वेत्तीति कासंभा
वना ननु ज्ञानानामपि तत्स्मरतीति चेन्न हि ज्ञानं ज्ञानं जानातीत्याया
ते स्यात्तथापि बाधमेव दोष इति युक्तमुक्तं न चैतत्कालवर्तीति स्म
रणस्य विषयस्य चान्तराले मध्ये भवन्ननुभवो विषयं प्रकाशय
स्मरणेन प्रकाश्यमानः स्मरणस्य तं विषयमर्पयतीति न युक्त
मित्यननुभवात् एतदेव चपुक्तं यत्स्मरणाविग्रहरूपतितनए
षविषयप्रकाशात्मानुभवः तथाहि स्मृतिरनुभवं प्रका
शयति तयोर्विषयं प्रकाशः स्वात्मा विषयनिष्ठानावनुभव,
यतीति उपगमे विषयस्य या प्रकाशनात्मा विषयनिष्ठतावनुभव
ति प्रकटतावादस्य दूषितत्वात् अपि विषयमेव तस्य प्रकाशना।
घात हि विषयोनुभवः सर्वथा हि न स्वयंप्रकाशनेन किंचित्प्रकाशे
त अथोच्यते तस्य प्रकाशनात्मस्मरणेन तथाप्यनुभवस्य प्रकाश्य
स्यतथ

दौषयस्यैव किंतु स्मरणमेव तस्यानुभवस्य प्रकाशना
भवदिति विषयकल्पापतितोसावनुभावो जडाकारः प्र
काशाभिन्नः कथंमार्गस्य प्रकाशोभवेदितिचेत्स्मरणमीत्य
न्यपदेपर्यवस्येत तदेतदाहमेति विषयप्रकाशरूपतान
स्यात्पूर्वानुभवस्य इदन्तयाप्रकाश्यमानत्वेन जडस्य ग्रस्य इ
स्मरणज्ञानेऽस्मुविलक्षणीनप्रकाश्योसावनुभवः एव
मिदन्तानाम प्रकाश्यत्वे प्रकाशाद्भिन्नत्वे जडस्वरूपमिति
स्यापितेस्वपरप्रकोपपंशंकमानग्राह एवंचेति अनेनज
डाजडलक्षणविभागेनग्रहमिदमितिप्रकाश ईश्वरा
त्मा तत्र जडाजडयोः कथमेकत्वमिति तत्रोच्यते इद
इदमेत्यपि भासमाने प्रकाशपरमार्थत्वेनैव रूपमन्यथा
प्रकाशायोगेऽदन्ताया अप्यस्तमसत्वात् केवलं माया
शक्त्या प्रकाशाभिन्नेपि प्रकाशाभिन्नत्वाभिमान इति यः
योचितमात्मेयसृष्टिप्रभावितइतिजडतोच्यते ईश्वर
दशाचप्रकाशाभिन्नत्वाभिमानविषयायेपशुप्रमातृणां
तेषां ः परमार्थतः प्रकाशात्मान इति परामर्शरूपा तत्प
शुप्रमातृपेक्षयातेजडाः सन्तु नाम पशुप्रमातृरूपस्यापि
तु प्रकाशभागस्य वस्तुतपेक्षप्रकाशाव्यतिरेकइतितद
नुसारेण इदमित्यस्य रूपस्य विघुन्यायोगोऽस्मिषतोपि प्र
शेराभावादहंभाव एव विश्रान्तिरिति सामानाधिकरण्य
महन्तेदन्तयोरुच्यते एवं चानूद्यमाने यमिदन्ताप्रथमं
यद्यपि भाति तथाप्यनुभवादस्य स्वविश्रान्त्ययोग्यत्वेन वि
धीयमानाहन्तानुधावनेनैवकृतित्वमित्यहंमात्रेनैव तदा
वेति ईश्वरदशायां नाधिकामिति इदन्तानाम तत्रनाधि

ई॰
प्र॰ वि॰
१२४
134

काप्रकाशस्याहन्तात्मनः स्वातन्त्र्यमहिमैव हि वस्तुतः इ
दन्तानदत्र परस्य स्वप्रसिद्धेनैव दृष्टान्तेन मोहमपोहति य
थाहीति एषभंग्या दृष्टान्त एव साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्य।
कारेणोक्तः यथा रूपं सन्निवेशस्योदयो भ्रंशश्च रूपमेव त
थान्तदितुपगमादेवं बोधो विश्वस्योदयप्रलययोः बोधए
वनास्यातिशयस्याधिक्यमिति साधर्म्यदृष्टान्तः रूपे तत्त्व।
सिकत्वानपायान्तथ्येति कश्चिद्विशेषोऽतिशयोऽङ्गीकृतः स बोधे नो
पपद्यते बोधस्यैकरूपत्वाद्विशेषलेशो न युज्यते इति सू।
क्तं यतोऽस्य स्वविवेकः नीलादिकोपरागे च न प्रत्येकं वि
शिष्यते अविशिष्टप्रथा रूपोपगमात्सर्ववादिनामिति य
तत्त्ववित न वस्तुत इत्याह तदात्वमिति अस्य प्रमेयस्या
दामीन्त्यं प्राप्तकालमिति यावत् यथा रूपस्य न सन्निवे।
शोर्थान्तरम् एवं बोधरूपेऽपि नैव किंचिदतिशयः।
संभवतीति साधर्म्ययोजनानन्तरमेवकारार्थं वैधर्म्येण।
विशेषद्योतकः यथा रूपस्य विशिष्टता स्यादेवं बोध।
रूपेऽपि विशिष्टतात्मातिशयः शंक्यते सत्त्वैव वास्ती।
ति वैधर्म्ययोजनाहीति यस्मादेवं तदीश्वरदशायां बोधरू
पताया नाधिक्यं किंचिदिति समन्वयः प्रकृतल
क्षणविभागस्य हेतुमुपसंहरति । परसंवेद्यता बोधस्य निषेध्या स्वसंविद्रूपत्वे।
ति । सिद्धं तावदि
न हेतुना । न हि निषेध्यस्य व्यापिकाया इदन्ताया।
अहन्तया व्याप्तम । अहन्तैव हि संविदो लक्षणं।
म । तेन व्यापकविरुद्धव्याप्तेन स्वसंविद्रूपत्वेन।
परसंवेद्यत्वं निषिध्यते ॥ ०॥ ०॥ ०। ०॥

अत्र हि स्वसंविद्रूपत्वं ज्ञानस्य परेणाङ्गीकृतं केवलं तथा
भावेपि परसंवेद्यत्वमिच्छति स हि स्वात्मना संविद्रूपताप
रप्रकाशपरसंवेद्यत्वं तत द्विषयज्ञानान्तरोदयस्तदनयोः
को विरोधः स्यादिस्मको हि विरोधः स्यादिना तस्येदानीं वि
रोधप्रतिपादनेन मोहः शमितः परसंवेद्यता यास्त्वप्रका
शतादात्म्यमज्ञत्वमहन्ते ति लक्षणद्वारेणानयोर्विरोध
एवेति परसंवेद्यता स्वसंविद्रूपत्वेन निषिध्यते सा हि हेतो
स्वसंविद्रूपत्वस्य यद्व्यापकमहमिति रूपत्वस्य यद्विरुद्धमि
दमिति प्रकाशाभिन्नत्वं तेन व्याप्तानलक्षणिकेति यत्र स्वा॰
विशेषस्वभावहेतुः स एव तद्विपर्यये निषेध्ये विरुद्धोपल॰
ब्धिरूपो न पलब्धिहेतुर्भवतीति दर्शयति यथेति अनि
त्यत्वे क्षणिकत्वमाध्ये क्रमिकार्थक्रियाकारित्वलक्षणोय
स्मत्वतत्स्वभावहेतुः नित्यत्वे तु निषेध्ये व्यापकविरुद्धव्या
प्तोपलब्धिः नित्यस्य लक्षणं व्यापको धर्मः एकस्वभावत्वं
नाम तद्विरुद्धं च भिन्नस्वभावत्वं तदेव व्यापकं लक्षणं क्रमि
कार्थक्रियाकारित्वस्य क्रमेणार्थक्रियां करोतीति हि भा
षितस्यायं परमार्थः नानास्वभावोयमिति नात्र वृक्षोयं शिं
शिपात्वादित्यत्राप्यवृक्षत्वस्य व्यापकं यल्लक्षणमशाखा॰
दिमत्त्वं तद्विरुद्धेन शाखादिमत्त्वेन शिंशपात्वं व्याप्तमिति
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिरेव अथ लक्षणमस्याव्या
पको धर्मः मनष्टग्व्याहृत्या समाकृष्यते हृष्यगाकर्ष
णस्य परप्रत्यायनफलस्य प्राप्तिहेतुविषये निष्प्रयोजनत्वा
मदावृक्षत्वविरुद्धेन वृक्षत्वेन शिंशपात्वं व्याप्तमिति विरु
द्धव्याप्तोपलब्धिर्भवति यदा तु शिंशपायामपि वृक्षत्वं नष्ट

ई·
प्र·वि·
२२५

पृथक्क्रियते प्रसिद्धत्वात्केवलं भ्रान्त्यारोपितं यद्बृहत्त्वं त
दप्रमार्यते तदा स्वभावविरुद्धोपलब्धिरेव भवति प्रकृते
पि परसंवेद्यत्वमिदन्त्वेकं तत्त्वं चेतद्धि विरुद्धव्याप्तोपलब्धि
श्चहन्तास्वसंविद्रूपत्वमित्यपि वेद्यैकं तत्त्वं तत्स्वभावविरु।
द्धोपलब्धिरेव इहतु परसंवेद्यता स्वसंवेद्यते परस्य लक्षण
तो न तत्त्वतः सिद्धे तत एव हि मतयोरविरोधमभिमन्वत
इत्याशयेन लक्षणास्य व्यापको धर्मस्तयोः पृथक्कृत्य।
प्रदर्शित इति व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्विवृतिकृता द
र्शिता नानग्निर्धूमादित्यपि विरुद्धकार्योपलब्धिरेव भवती
त्ययं तत्र तत्त्वावधातव्यमित्यलमवान्तरेण एवमनन्तरे पर
संवेद्यतामपाकृत्य परसंवेद्येपि स्वसंविद्रूपतान्यास्तीति।
दर्शयति घटस्यापीति यद्यपि घटस्य स्वसंविद्रूपत्वं न के
न चिद्रूपगतं तथापि विरोधस्फुटीकरणायेदमुक्तं यथा
र्थधर्मप्रकटतावादिनस्तद्दलाद्यमन्यते नवयुक्ते विरोधा
दित्येतदनेन दर्शयति अनर्थेवेति संवेद्यमनुपलब्धिजाति
रित्यर्थः स्वसंविद्रूपत्वस्यानिषेध्यस्य व्यापकमहमिति तद्वि
रुद्धमिदमिति तेन व्याप्तं परसंवेद्यत्वमिति एतदुपसंहरति
तदेवमिति अशेषमपि विश्वं यदि क्रमेण यदि वा युगप
दपि संवेद्यते तथापि वर्तमानमेकं ज्ञानं स्वविषयमात्र।
मेव गृह्णातीति न तु कस्यचिदिदंविषयस्य ज्ञानान्तरस्वीकृ।
तत्वं वेत्ति ज्ञानं हि न ज्ञानान्तरेण ज्ञायते नवस्थापत्तेः
ज्ञानान्तरस्वीकृतत्वं वा ज्ञातेयं मया पूर्वेद्युः एवमनुपार्थ
क्रियासाधनतो निश्चितोयं तस्मात्स्वसाधन इति संवेदना।
भावाहृतप्रयत्नोत्थनतन्नचिन्द्रष्टेति स्मृत्योपादिनात्मिका।

सिच्छानुपासमर्थितां भजेत तदभावेत्यजामिगृह्णामि
इतिप्रयत्नोपक्रमः कायस्पन्दमध्यस्तत्यागादानरूपप्र
यत्नोव्यवहारोनस्यादिच्छाद्वेषयोः स्मृतिपूर्वकत्वात्तद
भावेनत्वतेस्तत्पूर्वकप्रयत्नाभावेप्रयत्नजशारीरकर्मासं
भवेतत्कृतार्थसंयोगविभागाद्यसंपत्तेरितिसर्वोमानवा
लिकेरद्वीपवासिभिरिवप्रमातृभिः स्थीयेत तेषामपिवा
स्यनसभ्यानादिकिंचिदितितेभ्योपिशेषाः प्रमातारोन
प्रमातारः स्युरियतासर्वं व्याख्याते ज्ञानानांयदेकमनुस
न्धानविषयेसंकलनं ततोजन्मयस्याः साजनस्थितिस्त्यागो
पादानादिव्यवहारोनश्येदितिहृतिरपिज्ञानानांयत्स्व
स्वंविषयेषुसंघट्टनं तद्यथाविकल्पज्ञानमनुभवस्यवि
षयेइदंदृष्टंविकल्पयामीतिसोपिविकल्पज्ञानस्यपदे।
वानुमानेनविकल्पितम् तदेवपश्यामीत्यादावुभयस्या
पिस्मृतिस्तस्याश्चापिप्रत्यभिज्ञानमित्यादिवक्रप्रकारेण।
देवप्रकृतंमूलकारणंयस्यलोकव्यवहारस्यसततस्मिन्नं
घनात्मनिमूलनिदानेनिरस्तेकेनप्रकारेणभवेत्संस्का
रादिनाकेवलेननस्यनसंपत्तिरितिद्विभागेनमेवभूतोच
ति ज्ञानानामित्येवषष्ठीभूतोप्रयुक्ताः तेषामितिपरामर्श
नसूत्रे अनुसन्धानस्यानित्यमापेक्षत्वात्समासोन्यथा चै
त्रस्यचित्रागावोस्येतिवन्नस्यात् अनुसन्धानेननित्यमा
पेक्षम् सकर्मकत्वादस्याः क्रियायाहृतेविषयसंघटना
याः प्राधान्यात्तेषामित्यपेक्षणेपिसमासस्ययद्यपिनविरो
धस्तथापिविषयार्थस्याप्रधानस्यतेषामित्यपेक्षणेसमा
साभावः प्राप्नोतिसविषयस्यनित्यसापेक्षत्वंविषयापेक्ष

६·
प्र·वि·
२३९
136

णादिति परिहृतः समासेन चात्र तद्धितवृत्तिरप्युपलक्ष
णेन हि भवति यान्यानामपूपमपीयाच्चेति इदं तु विषयस
घटनाविषयद्वारेणानिरपेक्षेति भवत्यवधानस्यानैनम
यदृत्यादिवत् ननु व्यवहारोऽयं मूढानां विप्लवमात्रम विचा
रितरमणीयकात्र तत्त्वपरीक्षा अस्त्वेतत् विप्लवेन व्य
वहारनियमानुपपत्तेः किंचिदेव त्यजेन् हाति किंचिदेव
चोपादत्ते तन्नियतनिदानाभावे कुतस्त्यो नियमः अस्तु
वा मूढव्यवहारो विप्लवः यस्तु मूढानां व्यवहारः स कथं
समर्थ्यते इति दर्शयति वृत्तिकृत् परमार्थेनादि एतद्व्याचष्टे
विदितवेद्यैरपीति तत्त्वमिति न तु लोकव्यवहारः अयमे
वक्रम इति अनुभूतानुसन्धानादिः कृत इति चेत् आह ते
पिहीति न केवलं मूढा एवं यावत्तैरपीत्यपिशब्दः विदितवे
द्यैरित्यनुभवं दर्शयति एवमयमिति स्मरणानुसन्धान।
पूर्वकं विकल्पनम् शिष्येभ्योपीति अवतारणीये इति
यावत् यदि वा न केवलं शास्त्रकाराणामुपदेशे यत्क्र
मो यावत्सविहितान्तेवासिसंक्रमणोपदेशावसरेऽपीत्य।
पिशब्दः एतदुक्तं भवति असर्वज्ञस्तावत्तत्त्वमागमानुसा
नयोगिप्रमत्तादिनाशास्त्रमनिप्रसिद्धं शास्त्रं निबध्नन्परसे
वानिरूपयन्स्मरणास्मरणाविकल्पानिरूपयेदिति नावतिष्ठ
तम् योपि सर्वज्ञो विसंघसाल्लान्पशपतिमोपि शिष्यमनुप
संक्रान्तबोधं चिकीर्षरूपदिदिक्षुः शास्त्रं वा चिकीर्षुः
शाब्दोपायो हृयोपतांमिध्यजननभावनायोग्यतां च सा
हानक्रियमाणस्य स्खलनस्य पपंस्तस्मात्माला।
कारात्मकानार्थतत्त्वातंत्र्यरमेन करणारमेन वागनुग्रय

अयमिति साक्षात्कृतमप्यर्थमेव ``` विकल्पेनानुस
न्धायोपदिशेत् विकल्पनं च पूर्वदृष्टतासमुल्लेखेन शा
ब्दाद्यनुस्मरणात्मना तथा च भवतीति सोऽपि तदानीं पूर्वा
परज्ञानमेलनां विना कथमुपदिशेत् यथोक्तं भवद्भि
रेव न च तावुदयिनो बुद्धिलयस्तामुपदेक्ष्यतीति आग
मेष्वपि पुंसामनुग्रहार्थाय परोऽप्यपरतां गत इति तथा
यथा ग्रस्यति नो शिष्यास्तथा स्वास्यति शंकर इत्यादि
वचेषामपीति प्रबुद्धानाम् लोकयात्रेति परोद्धरणादि
कस्वात्मेति स्वविषयप्रकाशनायां आत्ममात्रप्रकाश
तायां च विश्रान्तेर्वर्तमानैरेवेत्यर्थः सर्व एवेति प्रबुद्धा
श्चाप्रबुद्धाश्च निःस्तिमिता इति भूतग्रस्तप्रायान हि स
र्वज्ञोऽपि भूतग्रस्त इवास्ते तस्यापि विकल्पयितुमशक्ता।
वस्थानं त्यापत्तेर्जडताप्रसंगात् अत एव परमशिवस्या
पि भगवतः शान्त्युपक्रमे लयभोगाधिकारैः सदाशि
वेश्वरविद्येश्वरादिक्रमेण मायाप्रमातृपर्यन्ततया प्र
काशनमेव विकल्पनव्यापाररूपमिति निःस्तिमित।
त्वे जाड्यमेव निःस्तिमितत्वविपर्यय एव हि विमर्शः स्फुर
तास्पन्दादिव्यपदेशो भगवतः शक्तिविशेषा ``` न
तारतम्यकृतेश्चावरान्ते जडत्वे यदुत्कर्षतारतम्यकृते
च भगवत्परमशिवान्तं प्रबुद्धत्वमिति वक्ष्यमः सा स्फुर
त्तेस्यादेः नन्वयमुपदेशोऽपि विकल्पवत्त्वात्पारमार्थिकं वि
षयं नैव स्पृशतीति शंकित्वाह परमार्थोपदेशस्यापीति
लौकिकस्य व्यवहारस्यास्तु तावद्विमलवता अस्यापि त
विमलवत्वेयः परमार्थ उपदिष्टो भावित अनन्तस्य परमार्थतः

ई॰
प्र॰वि॰
१३२
137

पूर्वप्रकाशितपरमार्थरूपताभावेपरमार्थोप्यपूर्वएव।
कथंप्राप्येतमिथ्यापरमार्थोपदेशपूर्विकाहिभावनामि
थ्यापरमार्थएवकृता तमेवस्फुटीकुर्याद्यद्येवातिभा
व्यत इतिव्याघात अथसत्यपरमार्थमेवस्फुटीकरोति प्रा
ग्यानुभवविषयीकृतेततोनविप्लवता एवंचसंवेदनानां
विषयमेलनमायातमित्याकूतान्तरम नन्वकिमत्रवि
षयमेलनेनयथाहिबीजादाद्यतिशयादिक्रमेणात्मा।
तिशयंप्राप्तादंकुरोमदस्प्रचटइत्यादिविविधः कार्यका
रणभावोलोकेप्रसिद्धोनचतत्रविषयमेलनेकिंचिदुप
युज्यतेसमर्थ्यतेवा तथैवपूर्वमनुभवस्ततोविकल्पस्त
तउपदेशनंततोभावनाभियोगस्ततोभावनानिष्पत्ति।
स्ततः स्पविस्फुटाभवतिज्ञानोदयइयमेवपरमार्थप्राप्ति।
रितिकिमत्रविषयमेलनसमर्थनाप्रयासेनेमाशंक्याह।
ते नचेदमितिकार्यकारणभावोयंभवति नत्वबीजांकुरा
दिवत्तुल्यवृत्तान्त इतिमात्रपदं अयंभवः इहकार्यका
रणभावमात्रेणानुभवविकल्पादीनांजडवत्तुल्यवृत्तान्त
त्वस्वरूपमात्रनिष्ठत्वेनपरत्राकिंचित्करत्वाविषयस्यसा
त्वाकरणंविकल्पनंस्मरणमित्यादयोविषयनिष्ठाः प्रका
शनविमर्शनपरमार्थोपायानामात्मनोव्यवहाराःकथंभवे
युः अध्यात्ममितिदाश्चाभीनापक्रवेतेशान्त्याः एतेचैकवि
षयतयाविनाकथंप्रकल्पेरन्नस्पृष्टविकल्पयामिस्मरामी
तिहितेषांप्राणितम   तस्याश्चासमर्थनीयतायां
विकल्पः प्रत्यवहायत्नेनभवः स्मरतिबीजमात्दतेस्वप्र
तिभासेनर्थोर्थोव्यवसायेनेत्यादिकिमर्थमत्रद्योत्यते

तद्येकविषयतायाम्संपत्तयेनालमुत्पाद्यतेसातनावा
तानमिवव्यतीमेतावदस्माभिरुच्यतइतिपन्तदाहप्रती
तिःप''' अननुभवविकल्पेनोपदिष्टेत्वोपदेशभावना
दिनरूपेयदुपदेशानेनत्किलप्रतीतिविषयनिष्ठंसंवेदनंन
तद्वीजादिनइवस्वनिष्ठंकिंचिद्रूपंततनः किमित्याहप्रती
तिश्चेतिभूतंपरमार्थज्ञानमुपदेष्टवक्तत्वोपदेशोवितार
कत्वाडपदेष्टतायोगात्तभविष्यन्नश्चयत्परमार्थज्ञानंस्फु
टंफलरूपंभावविनस्तयोज्ञानयोर्येविषयस्सएववयोर्द
स्यवणविकल्पेनोपदिष्टेत्वोपदेशविकल्पनभावनापर
स्यवाणंनभवेतर्हिंन्यज्ञातमन्यद्धिकाल्पितममउपदिष्ट
ममस्याविनमन्यत्प्राप्तमितिभवेन्नचैतत्समंजसंयघटेवा
भिभाव्यतेभावनापरिनिष्पत्तौतत्स्फुटाकल्पधीफलमिति
यत्तङ्गामेकविषयत्वस्यदर्शितत्वात् प्रमाणादपिहिप्रवृ
त्तिप्राप्त्यादिकमेकविषयतयेवसमानाशयेननिर्वाह्यते
न्यथाप्रमाणाप्रमाणविभागायोगः तदेतत्सर्वंनिगम
यतितस्मादिति अयमितिप्रबुद्धाप्रबुद्धनिष्ठोव्यवहारोन्या
य्यविषयाणांप्रापणंज्ञानान्तरगतस्यहिविषयस्यज्ञाना
न्तरस्यत्यादौप्रमान्तरविषयस्यचप्रमान्तरेणनिर्योगोप
देशादौप्रापणंस्वात्मनिपरमात्मनिचव्यवहारतउच्यते व्य
वतिष्ठतिहारेहरतिःप्रापणेसव्यवहारः एकविषयत्वेन
व्याप्तः तदिहृत्वानेकविषयताअनेकर्मत्वेवज्ञानानांसाव्या
पिकाप्रसज्यतेप्रकारत्रयेणहितदुपपद्यते प्रकारद्वयंव
हृषितंनहिदृष्टताविषयधर्मः यदाहभट्टः व्याप्यतिःप्र
त्ययस्यार्थेनत्रकिंचिदकुर्वतइतिप्रतिपद्यतइतिप्रति

ई.
प्र. वि.
१३८
138

पतिदेवकथंचिद्भावरूकः स्यान्नतथं स्वरूपातिशायो।
निर्वर्त्यते तथा नेमेन्द्रियादिव्यापारमन्यस्य न प्रतीतयोपे
हेत यथार्थतो वा पुनरन्यस्य कारणमित्यादि च तद्विषय।
धर्मतानयुक्ता वैयत्ता च संविदो निरत्नायदि वा यमेव मिथ्य
माणोपि प्रकारेण स्याज्ज्ञानानामेकात्मकतालक्षणस्तदयं
व्यवहारो व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्ध्या नो भवेदेव न घटेदिति
स्वत्रस्य वृत्तिः कथमिति विकृतान स्यादेवेति संभावनालि
ङ्गाकथमिति च प्रश्नेनानपह्नवनीयतां व्यवहारस्य ब्रुवाणः
पाविशेषात्सिद्धैव ज्ञानानामेकान्तर्मुखसंवित्तत्त्वपततेत्याह
अत एव समनन्तवलम्बनतेयेव न वेदितिमस्य यार्थोऽत्र स्फुरति॥
२२॥ तस्य च व्यवहारबलादनपह्नवनीयात्मिथ्यमेकान्म
तेतितान्वयं निषेधमुखेनापि प्रवृत्तोऽधिपतदर्थं पवहिपय
थंश्चेच्छवः सहितमतस्पदार्थमाह पवपतेनपह्नव
नीयस्याप्यवश्यमापतत्त्यसंभवयतियेन तदेतत्ता
त्वर्थमवतारणिकायामाह प्रमेयत्वेन हेतदेतमतो लिंटोव्य
वहारसमस्य वस्तु ज्ञानानामेकात्मताहेतुरिति पताह शार
तिप्रबुद्धाप्रबुद्धनिष्ठैक विषयतामयरूमर्थः चिन्मा।
यमारत्वेनेति विद्ध्युविल्पस्याख्याविस्वात्मन इति अ
न्तः कृतेस्यादेः परमेश्वरस्येति महेश्वरइत्यस्याभिमतिस्व
भावः पताइति सर्वजनप्रसिद्धाः विविद्याइति ततत्वातेत्यव
लादि विद्योन्मेषनिमेषभाजः शक्तयइति नदाश्रितानन्तस्व
तेज्ञानापि तत्स्वरूपाणि विकार्यमेधर्मिभावेन पर्यवर्तते।
मानाइत्याह शक्तियोगलक्षणांचेतदेवास्यमाहेश्वर्यं अ
नेन ज्ञानेनादिव्याख्यातं पवंतान्वयं व्याख्यापनवेदिति॥

सौत्रं स्वरूपान्यथात्वमिति प्रकाशरूपं तावत्संवित्तत्त्वं सकल
प्रमाणभितिभूतं स्वयंसिद्धं न साध्यमिति तद्धितिष्ठेन्यनिरूप्य
भित्याशयेन हृत्तिकृन्नन्दनवादेन विश्वरूपत्वं सौत्रं व्याचष्टे इति
टीकाकारो विवृणोति प्रकाशरूपमिति हीतियस्मादेवंत
स्माद्वृत्तिकारं इदं विश्वानुवादरूपमाह तत्रैवोपपत्तिमाहेति
हेतुसंगतिः एतावतादिसिद्धस्यार्थः स्फुरितः नीलसु-
खादेरिति वास्यान्तरस्य च सर्वस्येति यावत् जडाभिम-
तस्येति परमार्थतश्चिद्रूपस्यापि विच्छेदकेनैव मायात्मिका
याभिमानमात्रेण गृहीतजडभावस्येत्यर्थः स्वयमिति
जडस्य हि लक्षणमुक्तं नास्यात्मीयः प्रकाशइति नहि परो
स्य प्रकाशो भविष्यति तेनाह अतद्रूपत्वेचेति यस्य यत-
द्रूपं सतेनन समानाधिकरणतया परमार्थतो व्यपदिश्यते नी
लेनेव सितद्रूपम् तथा चाप्रकाशात्माभाव इति प्रकाशेन
तथा च व्यपदिश्यते तत्तद्व्यपदेशस्य नियमवत्त्वात्ताद्रूप्यक
रणमिति कारणानुपलब्धिः व्यपदिश्यतेच एकाधिकर
णतया प्रकाशेन पराभिमतो जडः प्रकाशत इति तस्मा
त्तद्रूपएवेति स्वभावहेतुः व्याप्तिः कारणानुपलब्ध्यापू-
नैव प्रसाधिता यतः नन्वच व्यतिरिक्तेन श्वेतगुणेन यथा
तथा व्यपदिश्यते इत्यनेनानैकान्तिको हेतुः मैवम् वि-
पक्षतो बाधकेनाकृष्टस्य हेतोः साध्येन व्याप्तिसिद्धेर्व्यभि
चारस्य निरवकाशत्वात् नहि व्यतिरिक्तेन श्वेतगुणेन श्वेत
मानतायुक्ता यतोस्य विवेकः स्वयं प्रसादेन श्वेतोनाप्य-
श्वेत इत्यप्रामाणिकोक्तिर्न हि वस्त्र धर्मयोरन्योन्यपरिहारे
णावस्थितयोरन्यतरेणापुरुषं वस्त्रं संभवेदिति उपपादयिष्य

तइतिप्रकाशात्माप्रकाशात्मप्रकाशोर्थ इत्यादिस्थानेषु
नन्वेवंज्ञानानामेकआत्मेतिसमर्थयितुंप्रक्रान्तम् तत्कि
न्तज्ञानामपितदेकात्मत्वाभिधानेनेत्याशंक्याह भिन्नावभा·
सिनामिति चउक्ताशंकासूचकः अपिशब्दोदाहृतपूर्वीय
न्यायेनप्रक्रान्तप्रमेयसिद्धिद्योतकः यद्यभिन्नाद्यपृथगभिम
ननात्मकत्वात्तेषांविमर्शबलात्प्रतिभान्त इदन्तयापरिग
ह्यमाणानात्परमार्थतोहमितिप्रकाशमात्रस्वरूपात्तत्र·
ज्ञानानामहमंशातिरेकेणानिर्भासमानानांकथंतात्रूप्यं
नभविष्यति तेषांत्वहमंशादाधिक्यम् अव्यापकत्वमनि·
त्यत्वंचविषयस्वरूपदेशकालानवच्छिन्नत्वेनसंकुचितत्वाय
ज्ञाति तद्धिविषयोन्मुख्योपाधिकृतम् विषयस्यापितत्प्रा·
मटेनदाह तथापीति तेनाप्यहमंशान्निर्मूलिताभवति
तेमानानामित्यर्थः विषयस्ययोमायाशक्तिकृतादभिमा
नमात्राद्भेदस्तेनप्रवकलितोवस्तथा अपरोहयोगेनकृत्रि
याद्यायामप्यसंपारमार्थिकेप्रकाशात्मकाहन्तातद्रूप्य
मावंडितमेव मायादिभावतः शक्तिःमानामस्वरूपमात्र
प्रसंगेनोक्रमेष्यन्तदधिकरणसिद्धान्तदिशामाथ्यान्तरमपि
व्यवहारागमयानुपपत्तामिथ्यतीमेवकारेणप्रकाशमानतया
विनानावद्यावहारानोपपद्यते मात्रवितन्नेस्पवनाप्रस्पेतिद्या
नयतास्वतंत्रचिदंद्वैतमपिसिध्येदितिसमस्तप्रमाणार्थसि·
द्धिनियतेवायतत्रघटितइतिहृतिकृदाह । इत्यान्तः

कृतानन्तविश्वरूपश्चिद्वपुर्न्नानादिशाक्रिमानितिसङ्ग्रंशः
कृतोपलेपः अत्तः कृतं वहीरूपमपि सत्यमात्मरूपत्वमे
कत्रूपत्वान्मनागप्यप्रच्युतेस्वाच्छन्द्यशक्त्याकृतेसम्पादितम
न्तरितिचप्रमात्रैकात्मकतयास्थितेमत्कृतं वहीरूपताभा
सनेन निर्मितम् अनन्तं च तः षट्षोडशचतुर्विंशतिषट्
त्रिंशादादिपरिगणितरूपादप्यधिकमपितस्यतेनाथेतिमा
येनसंभाव्यमानं विश्वं रूपं विशतयास्मिन्सर्वमितिवेद्यसमू
हो येन न चेदितितमोऽत्र वृत्तिकृताप्येवमेवव्याख्यातं कथ।
मिति अनेनवाम्यस्यार्थस्यांशेनवृत्तिकृतानरूपेनचेदिति:
सङ्ग्रांशयोरेकवाक्यत्वेननिर्वाहो हेतुमलिङ्गःक्त इतिस्फु
टीकृतम् ननु एवमुक्तमनुसन्धानजन्मजननास्थितिस्तादि
दृष्टत्वे न चेदनुसन्धानं स्यादिति तत्कथमुक्तं चिद्वपुरि
त्याशंक्यावृत्तिकृदाह अशेषपदार्थज्ञानानामन्योन्या
नुसन्धानं चितत्वमिति सामानाधिकरण्येन अनुगामित्वेना।
नुसन्धानं विच्छिन्नसंमतानामपिज्ञानानामेकीभवनं नाम
विदेवात्ममुखानान्यात्किंचिदिति तदत्रदृष्टान्तः कर्तृक
र्मविषयः स्वयं सन्धाने दृष्ट्यलशकलानामितिवत् अथमि
श्रीकरणं सन्धानं तथापि तस्य मिश्रीकर्तृश्चिन्नत्वात् नवमि
तियुक्तमेवाभेदेनोपचरणं क्रियाकर्त्रोः परमार्थेनतदेका
त् अनेनैतदुक्तं भवति अनुसन्धानाज्जननस्थितिरितिसङ्गत
त्वनुसन्धानमेकविषयालक्षणं प्रकारान्तरेणोक्तं नीमा
न संभवतीति परिशेषतत्प्रकविद्रूपतामात्रायत्तं संपद्यत
इति अन्यथेत्यादिनोपक्रमेण केवलप्रदेशोमायाभिदय
नियतग्रहणात्मिकां सर्वव्यवहारमूलभूतां जननास्थितिम

नुपपद्यमानानामावेद्यमानो न वेदितव्येनेनुसंहनथैवज्ञ
नस्यितिविषयैकवाक्यतां दर्शयति तथा सतां तावत्स्मृति
प्राप्युपदेशाद्योऽनन्तरसूत्रवृत्तिटीकाप्रदर्शिताव्यवहारा
येषु स्फुटमेवानुसन्धिः संवेद्यते नियतैकपदार्थज्ञानं य।
त्वविश्रान्ततयानुसन्धानधीः न संभाव्यते तदेकान्ता।
संवित्संवेदनरूपताभावे बहिर्मुखानां संवेदनानां न भवेदि
ति तत्परिच्छेदाप्यविच्छेदे ग्रहणाव्यवहारोऽपि स्वपरवि
षयोपयुज्यते सोऽपि न निर्वहेदित्याशयेन संगतीयमभाव
सिद्धिप्रकारमेव विचारयति तत्र ज्ञानं स्वप्रकाशैकरूपमि
त्युपपादितमसकृद्यथाह तत्रभवान् यथा ज्योतिः प्रका
शेन नाभिप्रकाश्यते ज्ञानरूपं तथा ज्ञानेनान्यथाभिप्रका
श्यत इति ततश्च ज्ञानं ज्ञानान्तरेणैकज्ञानसंसर्गयोग्येन
भवति येनैवमुच्यते यदि हि ज्ञाने भवेत् नहि ज्ञानज्ञा
नेन्दतीयं भवेदिदं तदेकज्ञानज्ञानं तस्मान्न हि ज्ञानेऽस्त।
इति तदत्र घटो वैधर्म्यदृष्टान्तस्तमेव व्याचष्टे संवेद्यमा
नमिति स्वसंवेदनतया एतच्च केवलप्रदेशज्ञानमिति
कर्तृपदस्य विशेषणम् ननु यद्येवं घटाभावो निश्चितः
सिद्धस्तत्किमधिकमस्माकं साध्यं घटज्ञानाभावनिश्च।
ये नेत्याह स्याद्यावदेतेति भवेद्वा चेतनस्तु भवति यता।
एवं वर्ततेऽयमर्थः । तेन विनामस्यवननिश्चितः सि
ह इति तात्पर्यम् कामामिति तदभिप्रायेणास्त।
तावत्साप्रतामियदिति भावः अन्यथेति यदि ना।
स्तीति नासिध्यतीत्युच्यते तदवश्यमापतति घटस्त।
यास्तीति तत्सद्भावे च केवलप्रदेशो ॥०॥ ०॥ ॥

नविषययोर्ज्ञानमपितत्तदेकसमग्रीवग्रहणंघटमपी
तिसघटप्रदेशज्ञानेनतद्भवेन्नचेतद्विपरीताघटप्रदेशज्ञा
नम् द्वितीयंत्विनिव्यतिरिक्तम् केनेति नह्यघटप्रदेश
ज्ञानेनज्ञानान्तरस्यभावोज्ञायते येनतदभावोपिज्ञायते
ननुस्वाभावेनिश्चिन्वताज्ञानेनकेवलप्रदेशालम्बनेनता
वत्स्वयंप्रकाशेनभूयते सघटप्रदेशज्ञानेनयदि तत्का
लेप्यस्यातेनापिप्रकाशमानेनभूयति नचैवंतस्मृतेना
स्तीतिनिश्चीयतामितिपराशंकांदूषयतिनचेतिइतिच
वक्तेनयुज्यतइतिसंबन्धःहीति यस्मादेतदेवकेनप्रकारे
णज्ञातेसघटप्रदेशज्ञानेनस्वप्रकाशेनवभूयतइतिन
नत्वघटप्रदेशज्ञानंप्रकाशानइत्यत्रेदमेवतत्त्वंसघटेति
प्रदेशज्ञानेनप्रकाशतइति नैतदित्याह अघटेति पर्यु
दासवृत्त्यात्वन्यवस्त्वन्तरप्रकाशोभातिनतुप्रसज्यप्रति
षेधात्मासघटप्रदेशज्ञानप्रकाशाभावः ननुभावाभा
वयोरन्योन्यपरिहारात्पर्युदासेपितद्विपरीतवस्तुवोनि
षेधःकृतएवभवति सत्यं तादात्म्येनशक्यमानस्यनत
व्यतिरिक्तस्यतत्समयसंभाव्यमानस्य अनीलप्रकाशेन
हिस्वप्रकाशेनस्वात्मनिनीलप्रकाशरूपतायाःकमम
भावश्चावेदितोननुपृथग्भूतायाः ननुकेवलंप्रदेश
ज्ञानंयथाप्रकाशते तथापृथग्भूतमघटप्रदेशज्ञाना
भावोपिप्रकाशते यदभावेज्ञानंस्यात्सवस्तुरूपःक
थंप्रकाशोभवेत् एकतरेतिभावेनसघटप्रदेशज्ञाना
स्यव्यतिरिक्तस्याभावेनवाग्रव्यभिचारोविनाभावोना
स्ति केवलप्रदेशप्रत्ययस्योभयथाप्युपपत्तेः ननुसघ

ई०
प्र० भि०
२७२
141

टप्रदेशज्ञानस्यकारणंघटसद्भावः घटसद्भावस्यच
व्यापकंतत्सामग्रीकप्रत्यक्षग्राह्यत्वंतत्संवेदनमे
वेद्यत्वम् अतोपिहिघटस्यतद्यदिनभवेन्नकदाचित्स्या
द्घटप्रदेशज्ञानेस्यानचतद्व्यापकमुपलभ्यते नस्यादि
विरुद्धप्रसृतकेवलप्रदेशज्ञानेस्यानचतद्व्यापकमुपल
भ्यते इतिव्यापकविरुद्धोपलब्ध्याघटाभावेनिश्चितेका
रणानुपलब्ध्यासघटप्रदेशज्ञानस्याभावोनिश्चीयते
प्रकेवचाकरणव्यापकविरुद्धस्योपलब्धिःस्वविरुद्धव्या
प्यकार्यस्यनिषेधायप्रभविष्यति किंचकेवलप्रदेशोघटो
वानतद्रूपपरमाणमयः सन्निहितानंतावयवोवा तत्रया
वन्निरुद्धाणिनावन्तिचेत्पृथग्ज्ञानानितर्हितेषांपृथक्
पृथक्त्वप्रकाशत्वेनेकसमूहरूपप्रकाशाभावात्प्रदेश
ज्ञानमेवनभवेत् भातिचतत्प्रदेशज्ञानमितिदृश्यानुपल
ब्धिप्रसंगाभयेनरूपात्मनांवस्तूनांसन्निहितानामनेकज्ञा
नग्राह्यत्वलक्षणाहिप्रत्याख्यातृत्वाद्वेकज्ञानस्यग्राह्यत्वेनव्या
प्तिरितिरूपात्मकोघटःसन्निहितस्थेनरूपात्मकप्रदेशग्रा
हिकेवलप्रदेशज्ञानग्राह्यएवभवेदितिकेवलप्रदेशज्ञानमे
वसघटप्रदेशज्ञानंस्यात्नचतत्तथापितत्तद्विपरीतमितिव्याप
कविरुद्धव्याप्तोपलब्ध्याघटस्यनिषेधःबाह्यंप्रदेशज्ञानंना
वधोनपृथग्घटज्ञानेवाह्यंपृथग्भवतिवाह्यत्वात् पृथ
क्त्वस्यव्यापकप्रकत्वानियमत्वस्यविरुद्धपकत्वनियमत्वेनोक
पुत्वाव्याप्तंवाह्यत्वमितिव्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः नैवं
वमनुपलभ्यमानेघटज्ञानाभावोनुमानगम्यएवस्यान्नकदाचित्प्रत्य
क्षः अनुमानगम्यत्वेचानवस्थानादसिद्धिः तथाहि दृश्यानुपल
ब्धिरेवतत्वंनरूपतायाता ।

ज्ञानान्तररूपाद्वाभ्यन्तरी प्रत्यक्षसिद्धैव प्रत्यक्षविक
ल्पेनैव व्यवहार्या केवलं नात्मीयभावात्मनाऽवाङ्किय
मानाप्रमाणान्तरमपेक्षते येनोच्यते यावाकश्चित्प्रति
षेधः सर्वोनुपलब्धेरिति अनुमानिकश्चेत्सापि स्वभा
वानुपलब्धिर्व्यापकादेरस्यानुपलब्ध्या विरुद्धस्योप
लब्ध्या च साध्यते तदासाप्यनुपलब्धिरस्यानुपलब्ध्या
अस्य विरुद्धोपलब्ध्या वेत्यनिष्ठा विरोधोपि हि तद्ग्रहणा
नियमेन तस्य ग्रहणाभावान्निश्चीयते लाक्षणिकः प्रा
हणाभावश्चानुपलब्धेरित्यनवस्थासहानवस्थानविरो
ध्यपर्यवसानस्य भवतो भावे भावाद्विरोधगतिर्दृश्या
निश्चेयः अभावश्चानुपलब्धेस्तन्निष्ठैव तथावार्थधर्म
कीर्तिः एकोपलम्भानुभवादिदं नोपलभे इति बुद्धेरुपल
भेवेति कल्पिकायाः समुद्भवः विशिष्टरूपानुभवात्स्या
नामतिरस्क्रिया नहि शिष्टोपलम्भोतस्तस्याप्यनुपलम्भ
नम् तस्मादनुपलम्भोयं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति अन्यथा
र्थस्य नास्तित्वं गम्यतेनुपलम्भतः उपलम्भस्य नास्तित्वम
न्येनेत्यनवस्थितिरिति सर्वं चानुमानं स्मरणानुसन्धान
प्राणविषयमेतन्नेन विना न संभवत्येव अथैवमप्यते
ननस्मापुच्छमानाद्धेतोरेवमिति स्वकल्पनया लोकप्रती
त्यननुगृहीतया यद्वा नित्यनवस्थापादको मायत्नस्या
नुस्मरणादिति वाक्यसंगतिः यदिवस्य दृशा ज्ञानानो
स्वसंवेदनमनन्तर्मुखमेकमेवसंगीक्रियते तदा स्वविषि
ष्टज्ञानाभावादभावव्यवहार इति अर्थवत्संवेदनस्य सं
वेदनान्तरसत्ताविशेषाभ्यां तत्सिद्धिरिमादिवयद्वहि

ई॰
प्र॰भि॰
१४२
142

त्मकं तदुपपद्यते नान्यथा तथाहि समकालभाविनो
र्यदि सघटाघटप्रदेशसंवित्ती भवेताम् तदनयोः एकं स
संवेदनं तद्रूपत्वेनैव निर्भासिष्यते तस्मात्तद्रूपाविविक्तं
निर्भासमानं हि तद्रूपस्य संवेदनं निषेधविषयस्य समकालाभ
यज्ञाननिषेधं स्वप्रकाशत्वेनैव करोतीति न काश्चिद्दोषः
तस्मान्नियतपदार्थदर्शनमप्येकस्य संवेदनानभ्युपगमे
नोपपद्यते अपि च घटज्ञानेनास्ति केवलप्रदेशसंवेद-
नावसर इति तावज्झटिति मायमनुसरतोपि भातिस्या-
यानुसरणो चानवस्थेत्युक्तं अभ्युपगम्याप्युच्यते माभूद
ज्ञानवस्था इह तावत् किं कर्तव्यं यद्येतदपि न वक्तुं घटत इति
दर्शयति यदि वेति संततेन्धकारे सर्वस्यास्ति प्रतिपत्तिर
हं तद्रूपं न पश्यामीति सा च कथं पतदपीति अप्रातीति
कं निष्फलं च सदपीत्यपिशब्दार्थः कुतो न शक्यं
तदित्याह भिन्नेन्द्रियेति अभिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानग्रा
ह्याणां हि घटपटादीनामिव सन्निहितानामेष निय-
मो यदेकज्ञानग्राह्यतेति न च रूपस्पर्शौ रूपरसौ वा
समानेन्द्रियग्राह्यौ येन तद्विषयमेकमेव ज्ञानं रूप
स्पर्शाभासं संभाव्येत रूपरसाभासं वा अथोच्यते य
दि सद्रूपज्ञानस्पर्शज्ञाने सममभविष्यताम् विक-
लेनानलस्ले हेत्वपि सहैवाध्यवसेयन स्फुरति स्वस्म
नेम च तथेति कार्यानुपलब्ध्याद्रूपज्ञानाभावसिद्धिः
विति नैवेदमेव तावद्वाच्यम् नावश्यं करणानीति
न्यायात्कार्यानुपलब्धिः कथं कारणाभावं गमयेत्
अभावस्याशंसे नास्तीति चेन्माभूत्तथाभूतं तन्नास्तीति

कृतः स्पर्शज्ञानकाले वायं रूपज्ञानाभावं मन्वानः स्वा
त्मनि तदभावनिबन्धनां प्रदीपागोपसंहरणादीन्कुर्वा
णो दृश्यते न तु कार्याभावे प्रतीयते विकल्पोऽपि रूपज्ञा
ने पूर्वभावि कथं निराकुर्यात् स हि स्पर्शं वा स्पर्शज्ञानं वा
विकल्पयन्कामेन तत्र विकल्पो न रूपज्ञानविकल्पः स हि
कल्पनीयो योऽधुना स्पर्शप्रत्ययस्तदीये पूर्वस्मिन्काले रूप
ज्ञानेनाभूदिति तत्कथं प्रकाशयेत् न हि तत्कालभाविनि
रूपज्ञाने सति स्पर्शज्ञानविकल्पस्यान्यप्रमाणगतस्य वा।
काचिद्धानिः येन स स्वयं भवंस्तस्य प्राग्भावं स्वकालभाविनो।
रूपज्ञानस्याभावमव्यभिचारेण भवन्तं साधयेत् एवं स्मर
णेऽपि वाच्यम् एतदाह नापीत्यादि इत्यपि नेति संबन्धः।
तत्र हेतुत्वं प्रत्यान्तरस्याहृयत इति विकल्पः स्मृतिर्वेति
यथासंभवसंभयमनुक्तानस्यैव स्मायतानेकस्यास्मृति
स्त्वेनैव पूर्वपक्षशंकां तत्त्वतिसमाधानं च करोति ग्रन्थ
लाघवमर्थयमानः ननु स्मृतिविकल्पज्ञानयोर्ज्ञानं विष
यश्च स्तज्ञानस्येव प्रदेशः तत्र यथा प्रदेशज्ञाने नैकज्ञान
संसर्गयोग्यसन्निहिता। घटनिराकरणं क्रियते तथा स्मृ।
ति विकल्पज्ञानाभ्यां स्पर्शज्ञानं मुद्दं विषयीकुर्वद्भ्यां तद्विक
ल्पस्मरणयोग्यद्वितीयतत्सहभावि रूपप्रत्ययप्रतिक्षेपः
करिष्यते तदस्यैव स्पर्शज्ञानाभासमात्रस्य स्मृतिविक
ल्पप्रत्ययतत्स्य प्रागुपद्वितीयरूपज्ञानाभावाव्यभिचारत्व
त्वयमव्यभिचाराभाव उक्त इत्याशंक्याह स्यात्तर्हीति य
स्मादेवं तस्मान्नास्त्येवाव्यभिचार इति सम्बन्धः संस्कारज
न्याद्धि स्मरतिज्ञानं पूर्वमनुभवमनुकरोति न तु विषयत्वेना

भासयति ज्ञातानां परसंवेद्यत्वस्य विस्तरतो निराकृत-
त्वात् येनेति स्वातन्त्र्यमात्राकारेणेनाघटितं स्वातन्त्र्येण
स्वेन प्रकाशबलेन विषयतया पूर्वं स्पर्शज्ञानं स्मृतिराभास
यति तदा पूर्वं स्पृष्टमिति पूर्वकालविशिष्टेन निर्भासेनावभास-
मानं स्पर्शज्ञानलक्षणादाकाराद्विपरीतं रूपज्ञानं स्पर्श
ज्ञानलक्षणे स्वविषये तादात्म्येनासहमानापूर्वकालभावि
नो द्वितीयस्य रूपज्ञानस्य पकस्मान संसर्गितया विषयस्य
रूपज्ञानं संभाव्यमानं तत्स्मरणज्ञानविषयताकस्याभावसि
द्धये प्रभवेत् यथाम्मुहप्रदेशं संवित्तिर्घटस्य नैवमस्ति
स्मृतिर्हि पूर्वमनुभवमनुकरोतीति परं स्मर्तव्यमसम्बन्धितम्
स्वार्थस्य च स्पर्शज्ञानमन्तः स्वसंवेदनेनाप्यननुभवद्रूपं
स्वकालेन रूपज्ञानस्य नामापि वेत्ति कथं विद्रवतोऽपि त
घातदनकाद्रूपास्पर्शज्ञानस्मृतिरपि रूपज्ञानस्मृति
तयापि यदि भवेत्तथापि स्पर्शज्ञानरूपज्ञानयोः सह
कृपानदसहभावावसायोऽपूर्वमपि तथा न सहभाव इति
निरवेष्यतनामेतितात्पर्यम् यतो न स्वातन्त्र्येणमा
योक्तिः स्मृतिमपि संगृह्णीते तदभिप्रायेणोवाहा
नुभूतमिति पराम्मृशतीति ग्रन्थेन विकल्पापरमा
र्थेनानुभवसंस्कारजत्वात्स्मृतिरेव केवलमचिर
वृत्तमादनुभवस्य सर्वात्मनानुपरक्तत्वादिदन्ताव
भासिनी त्वनुभवायमानतया स्मृतिरेव न भातीति
पृथ्वाविकल्प उच्यत इत्याह तं विकल्पं द ॥ ०॥

ग्रीयत्यनुभवामीति एवंज्ञानद्वयमपि यदि विकल्पेन प्रति
भासते तथापि न तस्य सहभावः प्रतीयते तस्य तत्स्वसंवेद
नद्वयेन पूर्वमगृहीतत्वात् विकल्पस्य च पूर्वापरिगृहीतेव
स्तु निःस्वातंत्र्येण ग्रहणसामर्थ्यात् ततश्च काकिज्ञाने
गृह्णाता विकल्पेन तत्कामं व्यवक्रियेताम् तद्व्यतिरिक्त
स्य द्वितीयस्य ज्ञानाभावः न तद्व्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानस्य प्रा
क्यकाले यद्भवनं तद्व्यवहर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति एवं स्वसं
वेदने व्यतिरिक्तज्ञानापेक्षयोः सहभावस्य भावयोरपि
ग्रहात् तत्कारणकत्वाच्च विकल्पस्य तथा व्यवहारः इति काव
णानुपलब्धिः येनेति द्वयग्रहणकालेन तदेककालिकत्वग्र
हणे न हेतुना निराकुर्यात् पूर्वस्मिन्काले रूपप्रमयं रूपज्ञान
वि विरक्तस्वाभासा पारूपस्पर्शज्ञानपरामर्शिविकल्पज्ञा
नमिति संबन्धः ननु वेवं घटन उम्याह यावतेति न स्वयमि
ति स्वसंवेदनमात्रनिष्ठत्वाद्द्वयोः तत्संस्कारजन्मनेति स्वात
न्त्र्येण योगिज्ञानवत्पूर्वज्ञानद्वयगतसहासहभावग्रहण
सामर्थ्यात् तत्संवेदनद्वयमुखेन प्रतिभासादिति यावत् एतदपि
वाभ्युपगम्योक्तमित्याह नचापीति उक्तं हि भ्रान्तिरेवावसा
यस्य न जडाद्विषयस्थितिरिति यदा त्वेकं चित्तत्वं प्रान्तमुखेन स्व
संवेदनं न पृथक्संवेदनानि तदा ज्ञानद्वयं वेत्सहभावे देक
स्वसंवेदनविश्रान्तेन द्भासेत न च तथाभ्यकारकालकृतिसा
स्मनि रूपज्ञानं नास्तीति भिन्नं स्वलक्षणं तज्जातीयस्यापि प्रमाण
वर्गस्य तथैव तद्भावनिश्चयान्निःशंको सुखजनितसंता
पपरिहारप्रयोजनात्वागावच्छादनादरणादीन्व्यवहा
रान्करोतीति सिद्धमिष्टम् योप्याह मनः मज्ञावपकज्ञानोत्प

३॰
प्र॰मि॰
१४४
144

तिनियामकइतितस्यापिज्ञानानामयोगपद्यनियमेसि
द्धेमनः सिद्धिः सएवउक्तनइतिचिन्त्यम ज्ञानान्तरेणाव
तेतसहकालभावित्वाद्धिज्ञानेअवश्यग्राह्येइतिकृतः सह
कालभाविनोपिसंस्कारादेर्ज्ञानान्तरेणाग्रहणात एक
आत्मानज्ञानसमवायिकारणतयाभवनपिकथमिदं।
नानीयाज्ञानद्वयंसमनोत्पन्नमिति नचतदुत्पन्नावर्थद्वयं
प्रकाशेत आः कोयंमोहप्रलापअर्थद्वयंप्रकाशतइतिहि
ज्ञानद्वयमेवतदेवचपर्यनुयुक्तं प्रकाशस्यार्थधर्मताया
मपिकथंज्ञायतेरूपरसद्वयनिष्ठः प्रकाशोनजातइतिज्ञा
नेचोन्यमेअप्रकाशेस्वपरविभागोसंवेदनेस्यात तथाहि
कस्त्वयस्यघटज्ञानेपरस्यापिघटज्ञानम समवायोपिस
मानः आत्मानप्रकाशनेज्ञानान्तरेणप्रकाशतइत्यपिसर्वं
समानमेव तस्मादनन्यापेक्षप्रकाशमहमितिसंवित्तत्व।
मेकमनवस्थावसंगीकार्यम तस्मिन्सतिसमस्तविस्तवा।
वकाशाभावः तथाहिज्ञानद्वयंयदिभवेदेकमस्यस्वसंवे
दनंभवेननचैकंतथास्ति स्पर्शज्ञानस्वसंवेदनसाद्यत्वेना
स्पनिर्भासादिसूक्ष्ममेव यस्मान्नयापेक्षतयास्वप्रकाशावे
नप्रकाशोमोहेयस्तनेवंस्वपरइतिसर्वंस्वस्थम तदेतदाह
कइदंगृहीतमिदंनगृहीतमितिसमासन्नमवोलो
हयति तेषामपिग्रहेषाणानिस्तनकथास्यामोज्ञानान्तरे।
ष्विनियावत अर्थानामपीतिज्ञाननियमकृतोहार्थमता।
नियमस्तदनियमेकथंस्यात प्रदेशोकैवल्यव्यवहारो
व्यानुमानिकघटनवस्यापहतइमेकेन्द्रियग्राह्ये ॥

ष्वर्थेषु न सदसद्भावनियमनिश्चयः इत्यवोचाम एकशब्दो
पीति न केवलमनेन विहृपुरिति विवृतं सौत्रं यावदेकशब्दो
पीत्यपिशब्दः ननु च बहूनां ज्ञानानामनुसन्धानं विकल्पान्त
रेण ग्रहणं न च विकल्पान्तरमेव चिन्तनमित्याशंक्याह स्म
त्यादेश्चेति उक्तं हि न ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं भवतीति ततश्च
यदेकमन्तर्मुखमेषां रूपं तदेव स्वेच्छावशाद्यावज्जिघृक्षति
तावत्स्वत्यवभासमतः इति न योगपद्येन सर्वानुसन्धिप्रसंगः न
घटपटादितिस्रो त्रेयः प्रसंग उक्तः स पूर्ववृत्तौ व्याख्यातः कथ
मिति तेनैव वचनं चेदित्येतत्सूत्रगतमपि व्याख्यातम् इति
तदवधीर्यैव न वाच्यैव विश्रमितव्यं न नह्यिते प्रकाशमा
नायां न घटपटादिति विश्रमितव्यं नश्यत्पमात्रेण न पक्षवती
यत्नादिति बलादेव यः प्रसंगविपर्ययः सोऽत्र वृत्तौ व्याख्या
तः टीकाकारेण तु न शेषादित्यपि व्याख्यातमेव ज्ञाननिया
मानुपपत्तिं दर्शयते स्मक्रमादावेव ननु यद्यमावेककः
सर्वभावमण्डले निर्भरः स्वेच्छया पूर्णः हितानि सदैवोन्मग्ना
नि सदैव वा निमग्नानि निर्भासेत कदाचित्कं तु वैचित्र्यमेषा
मिति कथमित्याशंक्य प्रकाशस्वातन्त्र्यामेव चिन्तनमित्यामि
प्रायेण यत्तु कैश्चिज्ज्ञानेत्यादि वृत्तौ च वर्तितं ग्रन्थेऽपि वैया
रिना न हि वृणोति तस्य चैवमिति उक्ताभियुक्तिभिरेक
स्य प्रकाशात्मा प्रकाशोऽर्थ इति स्वाभिनन्नेत्यादिवस्तुमा
णाभिमतमक्लभावपूर्णस्य ज्ञानं नाम शक्तिः ततः किमा
ह तस्य तस्य भावस्य विविधं स्फुटास्फुटादिरूपं पृथक्तायेयं
चित्रतिरेकादवभासस्वतं तस्यापि सततलद्धिच्छेदरूपज
ह पुरस्कारेण पार्यन्तं ग्रहणादि अभिमवभासनापमुग्ना

ई. प्र.भि. १४५ 145

वर्तिनीतत्रयत्समर्थाचरणांस्वातंत्र्यात्मकंतदेवप्रकृतंरू
पंयस्यतज्ज्ञानंनामक्रियेतिसंबन्धः एतदुक्तंभवति इच्छा
यापवयस्येतिन्यायेनापरिगणितस्वभावनिर्भरोभगवा
न्स्वातन्त्र्याज्ज्ञानराशिमध्यात्किंचिज्ज्ञानंप्रकाशस्वरूपात्पृथ
क्करोति पृथक्कृतंचप्रकाशयति नचपृथक्कृतस्यप्र
काशनेोपपन्नेति नमहाप्रकाशात्पृथक्करोति अपितुत
थाविधंशपरमार्थप्रकाशरूपमारोपितप्रकाशंमायाप्रमा
तारंनिर्मिमीते तथासंकोचेनावभासनमेवभगवतः स्वात्म
नितन्निर्माणमुच्यते एवंचमायाप्रमाताशरीराद्यवच्छिन्नस
कुचितप्रकाशस्वभावोभवन्स्वापेक्षयापृथग्भूतंभावमवभा
सयति तत्रचतत्तदीयच्छायोपरक्तमस्यबहिर्मुखंरूपंतद
वभासनंज्ञानमुच्यते तत्रचयदैश्वर्यंस्वातंत्र्यंसाज्ञानशक्तिरितिप्र
वभासनेतिकारितरूपं तथापितदाभासानांप्रतिक्षणमुद
यलयप्रमातॄणांकथंव्यवहारोपयोगइत्याभातपूर्ववस्तुनि
बहिर्मुखंयत्संवेदनमासीत्तस्ययदन्तर्मुखंरूपंतत्काला
न्तरावस्थायिसत्स्वात्मगतंतामेवविशिष्टविषयांबा
हिर्मुखतांपरामृशति । मायाप्रमातरितदेतत्स्फुर
तीत्युच्यते तत्रयत्तथाविधप्रमात्रादिनिर्माणसाम
र्थ्यंतद्भगवतः स्मृतिशक्तिः यद्वक्ष्यति पूर्वावभासि
तवस्तुनइति अनेनप्राच्यज्ञानोपयोगोवस्यतेपूर्वाव
भासितत्वेनेतिप्राच्यबहिर्मुखताविमर्शाधिकोनेदा
नीतनः तत्रतनः प्रकाशइतिज्ञापनशब्देपिहे
णिचो ननुकस्मादियज्ञानाधिकाभगवतः प्राप्ति
क्ष्यते इत्याशंक्याह फलभेदेति अनन्तार्थ्यक्ति॥

याकारिणिपदार्थेखात्माउलेउपदेश्योपदेशव्यवहा
रादिर्नसिध्यतीतिनास्तिद्वयेतयातथाविचित्रयार्थक्रिय
यैकैकमवच्छिद्यसपदार्थएकएवबहुधाव्यवह्रियते अ
ग्निर्दाहकः पाचकः प्रकाशकइतितद्वक्तृत्वपरामर्शप्र
धानतायांशक्तिव्यवहारस्तदेकपरामर्शप्रधानत्वेनद्रव्यव
हारः सचापिनापरमार्थिकः परमेश्वरेणैवतथासृष्टत्वा
त् यदुक्तमागमे नवकेदीहिका शक्तिर्व्यतिरिक्ताविभा
व्यते केवलंज्ञानसत्तायाः प्रारम्भायंप्रारम्भोयंप्रवेशानइ
ति तथाशैवीमुखमिहोच्यते इत्यादितदास्तांतावदेतत्
ननुमहेश्वरस्यकिमर्थंतच्छक्तियोगादेवलब्धंस्व
स्वातंत्र्यमित्याशंक्याह मायेति पशुप्रमातर्ययपितथा
भूतेज्ञानेतत्त्वसोपितयाशक्त्यानतेश्वरः तथापिनतस्य
तत्रस्वेच्छाप्रभवति अप्रतिहतसंकल्पत्वाभावात्तेनयस्मे
वतत्राप्रतिघातइच्छायाः समहेश्वरएवतथायुक्तः आ
दिष्टंहिआगमेभगवताप्रभुशक्तिरथात्माचप्राणश्चेति
अयंमहेत्यादि अतोवस्तुतस्तुतदात्मनाभगवानेवजानाति
स्मरत्यपोहतीतियुक्तम् यदुक्तम् ययप्यर्थास्थितिरित्यादि
तदाशयेनेहसज्ञानादिमानित्युक्तम् मायाप्रमातृणांतु
ननः परमेश्वराद्दृष्टज्ञानावभासमेवमायाप्रमातृत्वेना
शयेनभगवतागीतासु मत्तइतिसस्मामर्थ्यादेतत्तमसमे
तिप्रदर्शितम् एतदपिचेहसूत्रेशक्तिपदेनस्पष्टमेवन
ममज्ञानादि अपितयद्बलात्तद्भवतितन्ममस्वातंत्र्यमि
तिदर्शयता तेनोभयथापिसानशक्तिपदंतत्रतत्रविप्र
दीतव्यम् ज्ञानमेवशक्तिस्तच्चास्यशक्तिरितितत एवेच्छा

शक्तिःपृथगिहनोपात्नागमेकथितापिमहेश्वरशक्ति
पदाभ्यामेवाप्रतिघातंज्ञानादीनामभिदधद्यातस्याः
स्वीकारात् अग्निःशक्तिमद्दहतीतिचाबाधितप्रत्यया
भासादाभाससारपरमार्थवादिनांशक्तिश्शक्तियावेसुभ
यमप्युपगम्यम् ततप्रमर्थक्रियभिन्नमपिसद्धितनवि
ततस्यानेकार्थक्रियाकारिणोभावस्यस्वरूपम भेदेनानु
पलक्षणादर्थक्रियाभेदबलेनीयमानत्वादनुमानार्थाप
त्तिगम्यमस्यकाविरोधःशक्तिःशक्ताकरोतीतिचशक्ते
शक्तिमदात्मनास्फुरितिशक्तेःशक्त्यन्तरयोगेनवस्थ्य·
न्यपिनकिंचित् भावस्वभावानधिकत्वाश्रयपाटदर्शनेवि
न्याभवन्नित्यावेतिकात्वतिः अतएवकार्योदयेसहकारि
भिःकिमितिनबोधमेकसहकारियोगेसहकार्यन्तरेषुत
त्वं अबाधिताभासाकथंकारंसहकारिणानिरूपणाभि
तिशक्तिष्वपिसमःप्रकारः नहीयंशक्तिर्भावस्वरूपमेवो
पनीयासीनाशक्तिरुच्यते नतुपृथगवभासेतिस्वरूपसह
कारित्वोवाभयीपदार्थस्थितिःशक्तिरियपिनकांचिद
स्यान्तेनतिमावहति तथाचागमेषु सर्वमिदममनन्तज्ञातमे
व यथोक्तं यामाशक्तिर्नगृहातःकथितासमवायिनी इच्छा
त्वंदेविमातस्यासिरहोःप्रतिपद्यतेइति योगोस्यशक्तयः
स्वाकाःइति शक्तयोऽस्यजगत्सर्वंशक्तिमांस्तुमहेश्वरइति शा
क्रिर्विद्यादिकाशम्भोःस्यात्पविग्रहवतीतीतिच फलतीति
फलतीतिफलपर्यन्तासंपद्यतेनपुनःप्रतिहन्यते यस्यामा
नियानिकारणानिसहकार्युपादानादीनितेषांयत्सामर्थ्यंता
मेववासामर्थ्यंतस्माचित्रेणनतत्सहितनयायेषांशक्तिः

फलतिब्रह्मविष्णुशक्रादीनांकिमिप्रमातृपर्यन्तानां
भगवन्नियतशक्तिमत्त्वप्रेरितानापरित्तयान्तेस्वशक्ति
योगेनेश्वराअपिभवन्तोनमहेश्वराइतियावत् तथेति
विश्वरूपतयाचिद्रूपत्वेपिज्ञानाद्युपपादकतयासमस्त
जनस्थितिसंपादकत्वेनच ननुमहेश्वरस्यभगवतोभव
त्ताख्यात्यप्रम् तावतात्मनाकिमंगीकृतेनैकेन
महेश्वरस्यचविश्वरूपत्वेज्ञानशक्त्यादियोगित्वंचसंवि
द्रूपाधिकंजडत्वात्प्रकाशमानेप्रकाशात्मनःसंवेदन
स्यकथंरूपंस्यादितिशंकाद्वयंदारयति चितत्वस्येति
चितत्वस्येतिचितत्वमेवमहेश्वररूपंनचात्माचितत्वाद
न्यःकश्चिदितिप्रथमचोद्यंपरिहृतम् चितत्वंचप्रका
शस्वातंत्र्यमेवोच्यते नात्यत्किंचित्तदेवचविश्वात्मतया
प्रकाशनेनवाभासनेअनवाभासपरामर्शत्वेनाधुनाप
रामर्शनंवेद्यवेदकानांसंक्षेपतश्चतुर्थीयोग्यतोभेदेना
वमर्शनाप्रस्तावतःपुनःपदार्थकोटियेतिचापोहनाभा
सनमित्यपराशिंकाप्रमितामनन्या अत्रेति अत
एवयथाभीष्टत्वादौपूर्वावभासितेनेतिप्रमातृभेदेनपू
र्वाभासंपूर्वाभासदृष्टेचप्रत्यभिज्ञादाविवापूर्वापूर्वभासं
निराकरोति अवभासेचनटाद्याभिचारीपूर्वविमर्शोपि
स्थितएवतत्तीयाप्रयोगश्चतथापरामर्शमाह यथारूढः
क्षणिकोपिगृहीतइतिवातेमाविकल्पविमर्शःसन्नपि
नवस्तुनस्तावत्कालिकतांनाकालिकप्रकाशतांवा।
विनयति पूर्वप्रकाशविमर्शरूपद्वारमात्रेपर्यवस्याप्य
ति एवंज्ञानस्मृतीआख्यायापोहनंव्याचष्टेदेशेत्यादि

ई॰
प्र॰भि॰
१४०
147

ना उपपादितंसंपादितंमायीयप्रमातृनिष्ठंविकल्पनरू-
पंविज्ञानंयथाभगवतःस्वातंत्र्यशक्त्यामपोहनशक्त्याख्या
कल्पकप्रतिभातेनवस्तुनायावासनासंस्काररूपाकृता
तन्मात्रेणपुनर्वस्तुप्रकाशादिनिरपेक्षेणप्रबोधितेनस्व-
कार्येविकल्पनलक्षणेकर्तव्येलब्धवृत्तिनाकथंतस्यप्रबोध
नं आह देशाभासेनकालाभासेनचयःपूर्वमवच्छिन्ना-
आभासमेलनमयःस्वलक्षणात्माप्रागवभासिष्ट तस्ययो
सौदेशकालाभ्यामवच्छेदस्तदपासनेन अतएवतस्या-
भासस्यदेशावच्छेदापासनेविभुत्वंकालावच्छेदापासनेनि
त्यत्वमितिसत्याभासोविकल्पविषयःसामान्यमितिगीयते
तस्माद्येनयथाधर्मेणविशेषःसंप्रतीयतेनसशक्यस्तेनैव
नतेनभिन्नात्मव्यवस्थितिरितिनीत्याचप्रमाभासंविकल्पस्या
दयात्मनोदेशकालाभासयोरपिविकल्पोभवन्देशकाला
नवच्छेदात्सामान्यात्मनोऽवभवति अयमिमयपिसावच्छे-
दपरामर्शात्मैव यथोक्तमाचार्यपादैरेव नियतेष्व-
यमित्येषपरामर्शः पुरःस्थितेसर्वभावगतेदन्ता-
सामान्येनैवजायतइति किंबहुना वाक्यार्थप्रायो
पियोविशेषोभेदसंधा॰॰ दिविकल्पेपिस्फुरत्यय
मधुनागौर्मयादृश्यतइतिस्वीकृतप्रमेयैकपदार्थोव
यारणः सोप्यवश्यंदेशकालप्रमात्रन्तरगतनत्याभू-
तवाक्यार्थसाधारणमेवरूपविषयीकुर्वन्नुपजायते
ते तस्मात्सर्वोविकल्पोदेशकालाद्याभासावच्छेदस्तुच्छ-
सामान्यप्रतिभासी नन्वदेशाद्यवच्छिन्नेनभूतेनत्कृतयावसन्त
या

कथंतदवच्छिन्नविषयत्वाप्रबुध्यते आह विचित्राविप
र्यनुयोस्याभगवतोमहाप्रकाशरूपस्यशिवनाथस्यया
इच्छाततएवविश्वमन्योन्यभेदप्रथानमुद्भावयन्ती तदे
दभासनभित्तिभूतान्मायाप्रमातृनाविर्भावयत्येवंभूतेना
नेनसामान्यावभासेनविकल्पनेन ननुविकल्पज्ञानिका
याभगवतःशक्तिःमात्रानशक्तिरेवकस्मान्नोच्यते तद्
विशेषरूपमेतदपोहनशक्तिरितिकिमुक्तमित्या॰॰
र्याह शंकितेति शंकिताःशंकवशादारोपितायेप्रति।
पत्ताम्त्रभिमतनीलशरीरानुप्रवेशिनांविचित्रार्थक्रिया
संपादनाद्युपकल्पितभेदानांधर्माणामतदर्थक्रियाका
रित्वादयोधर्माःतेषांयःप्रतिक्षेपोभिमुखीभूतानांसत्ता।
मिवपुरोगलेहस्तिकयेवदूरीकरणमक्रमपसारणेन
देवपरंप्राधानकर्तव्यंप्रसाधारणव्यापाररूपंयेषांतेषांभा
वस्तुत्वंतस्माद्धेतोःसाशक्तिःविकल्पज्ञानिकापोहनप्रथा
नतद्रूपजननादपोहनशक्तिरितिसंबन्धः एतदुक्तंभवति
यद्यपिविकल्पोविविधरूपाप्रतीतिरित्यामुखेतथापित
दस्यनिर्विकल्पकमनुकरोत्याविशत्युपजीवतिवेत्यतोह
नोरायातंस्वयंविषयेणास्वलक्षणेनाभासमेलनात्मनासा
मान्येनैवैक्याभासमात्रेणसाकमलव्यक्तातेयत्वादिविषया
भावेपिसंभवात् तदयंविधितयाव्याप्रियमाणःसिद्धस
न्यायभोहित्वहेमवद्भवंदाप्तितस्यशंकितान्यवच्छेद इ
निन्यायादन्यव्यवच्छेदात्मेत्यपोहनव्यापारएवोच्यते इ
रूचक्रियासमन्वयसामान्येतिभाविनीत्यासमभवदपिसामा
न्यसामान्याकारेणवानुभवात्मनास्वीकृतमिति तत्स्वीकारो

इ॰
प्र॰सि॰
१४८

148

पिनविकल्पव्यापारः ननु स्वलक्षणेऽवभाते कुतोऽतद्रूप
माशंक्यते यदपोह्यते निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधक
भावत इति नो चेद्भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्यते गुणान्तरसमु-
क्रो वा रजताकार इति चेद् दृष्टा समारोपादाशंकेति चेत्स
मारोपस्य विकल्पितविषयत्वाद्विकल्पान्तरस्यापि समा
रोपपूर्वकत्वाद्विकल्पसमारोपपरम्परानवस्थानाद्युगको
टिभिरपि न नीलनिश्चयो योमाश्रयादिववकृशाखं यद
पि भेदेनोक्तमपोहसिद्धौ प्रसंगस्य यनिवर्तनमेव नीलेऽप्र
नीलमेतन्न भवतीत्यवच्छेदप्रत्ययेन कर्तव्यमिति नारो
पश्चित्वपेहेन दित्यादि तथापि विशिष्टेऽर्थे प्रतिभाते कोऽन्य
ध्याप्रसंगस्यावसर इति वक्तव्यम् अविचाकृतः प्रसंगः स
मारोपो वास··· नादिसमारोपप्रसंगादिनन शक्तिरू-
पावासनेति चेत्सैवानवस्था विकल्पप्रसंजनात् समारोपा
भ्रान्तयोरपि च विकल्परूपत्वात् नीले चानीलं विकल्प्य
समारोप्यते अनीले च विकल्प्यमाने नीलं समारोप्यत
इत्यन्योन्याश्रयादिदूषणमपि वकृशाखं नेमिनीयेदं-
शितम् यदप्यनन्तर्बहीमारोपितं विकल्पेन गृह्यत
इत्युच्यते तथापि निःस्वभावत्वे नीलपीतविकल्पयोर-
भेदप्रसंगः नीलमिव विकल्पेन गृह्यते न तु नीलमेव
तिचेत्किं तेन गृह्यते यन्नीलमिवेत्युपमीयते नोपलक्ष्यते-
नीले प्रकाशनमिवाध्यवसायानत्वमुपमीयते तत्प्रकाशनमेवेत्य-
त्रापि किं तत्स्वरूपं यदेवं व्यपदिश्यते न ततो न ग्राह्यां-
शेन नाध्यवसायांशेन विकल्पस्य विकल्पान्तरा
द्भेद इति नः तत्त्वस्पर्शिको भेदो वस्तुद्वयमे ॥०॥

वहिस्तस्य वस्तुनि कथं स्यादृष्टः न चाभावो विशिष्यत
इति अथोपि तेन बाह्येनाध्यवसायेन वस्तुधाभेद इतिचे
दारोपोपि विकल्परूपवेति सैवानिष्टा अभिमानमात्रत
एव नीले विषय इत्युच्यमाने अभिमानेन तस्यार्थस्य प्रका
शनमप्रकाशनं वेति न तृतीया गतिर्लभ्यते यत्तु चित्रमहा
यानपाण्डितः सत्यादिवद्रूपम् तत्र सादृश्यप्रतिपत्तिमा
त्रमभिमानशब्दवाच्यम् यादृशो हि पततः प्रहरणस्या
कारस्तादृगेव चित्रलिखितप्रहर्तृपुरुषकरसन्निवेश स
मावेशितनचित्रप्रहरणस्य पाण्डितस्य यादृशमाकारं मो
हमहायात्पाण्डित्याद्रहदकन्यरंच परमार्थपाण्डित्याद्दा
समस्तजनहितोपदेशकरणादिप्रवणमुद्वहति तथैवा
पंडितोपीति अपिच पाण्डितोयमिति यत्र लोकतः प्रणो
ति तत्र कंचिदाकारविशेषं पश्यंस्तथाभूतलाभसत्काय
दिकामात्मनीच्छयत्नतस्तथाकारं करोतीति पाण्डित्या
भिमान उच्यते एवं विकल्पेन न किंचिन्नीलस्य कृतं दृष्टं वाय
तथाभिमानं कुर्यात अथोपाभिमानादीनां लज्जादिवचित
धर्मतायामपि नार्थस्पर्शनशक्तिरिति नाभिमानोपकल्पितो
पि विषयः हृषितं चाध्यवसायस्य स्वप्रतिभासमात्रनिष्ठत्वे भ्रा
न्तित्वे चावसायस्य स्वप्रतिभासमात्रनिष्ठत्वे भ्रान्तित्वे चावसा
यस्येत्यत्र तस्मात्स्वलक्षणावभाते ऽत तस्माद्विपरीतं रूपमाशं
क्यते येन तदपोहनं फलवत्स्यादिति शिष्यस्याशंकां निवर्त
यति पदार्थान्तरेति इह वस्त्वन्तरेणाक्षीरजलवदमिश्रणा
द्वावस्त्वन्तरस्वभावत्वाद्वाभावस्यातद्रूपतापि संभाव्यते उ
भयमपि चैतन्न संभवतीति विशेषणद्वयेनोक्तम् पदार्था

न्तरासंरम्भे प्रमाणानामिश्रेनियतप्रकृतोपकस्वभावे वा-
भावेतेनैवस्वभावेनविचित्रार्थक्रियाकारित्वमवभातेपि
मायाशक्त्याप्रवांसुराविभूतत्वेनभातेपिभानत्वादेवहेतो
स्तत्रपकामभीष्टामर्थक्रियांयोर्थयतेसतदर्थक्रियाक
रणाविहीनोस्तां स्तानतिवहूव्यतिपत्तामाशंकते यथा
वटउदकाहरणमनोहरणगगनाभोगावतरणाद्यर्थ-
क्रियाशतकारिणि उदकाहरणेनार्थी अतकारिणोव
टानाशंकते अलोहितानननुवतोस्य मनोहरणादिनाकृत
इतिचेत आह अयोग्यात्मतयासत्केोपिभावोवस्तुतो
मेसस्वहृतदामेव यद्यपिमायाशक्त्यापृथक्कृतस्तथापि
भानत्वादेवायोग्यात्मतोन्मीलयतिकथमित्याह ईश्वरेति
ईश्वरः सर्वमिदमहमितिसंवेदनरूपस्तदंगभावेनदवि
निर्भक्ततोयतस्तस्यपर्यंतत्वाभासेप्याभोभानमेवहिनस्याद्-
स्तके यद्यपिचपरमशिवोनतादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यंतंभानंत
थापितत्रभावस्वरूपस्यसर्वथानुन्मीलनानायोग्यात्मताका
विषयत्वतनुन्मीलितेनदेवदर्शितेईश्वरेतिनवसामायास्पर्शेप्र
रूपतात्वेश्वरांशता येनायोग्यात्मतैवस्यादितीवशब्देनोक्तं तद
वेणंकथमानस्यतस्यतस्यप्रतिपत्तस्यनिराकरणंविनासपवैके
कथार्थक्रियथार्थीप्रतिपत्तातेनभावेनप्रवर्ततेहानादानक्रय
विक्रयादिसमामानेकंतेनशक्नोति नवपरंव्यवहारयितं प
वंहितीयोपितनस्थपरस्परनिष्ठः कथंव्यवहारः एवंशरीरप्राणा
दौमायाप्रमातृरूपेप्यर्थेप्रमात्रन्तराणिप्रमेयाणिवप्रतिपत्तृरू
पाणिनिराकर्तव्यानि इयताचैकस्मिन्नपिभावेनेकार्थक्रियाका
रित्वेनतत्तदर्थक्रियाविपत्तीनांबहुत्वात्तदाशंकापोहेनवकृवि

क

त्वसमर्थनकृतम् यदुन्नतो लोहित इति प्रश्नं कृष्णो गौरो
मन्दाग्निरिति वक्तीष्वपि व्यक्तिषु विकल्पैकरूपमनेनैवोक्तमि
ति व्याख्यायते उक्तिभेदेन विविधार्थक्रियाकार्यपि योर्थो गो
माउलललक्षणः पदार्थान्तरेणामहिष्यादिवर्गेणासमिश्रल
क्षयो विशिष्टामेकामेकप्रत्ययविमर्शविषयां वाहदोहप्राया
मर्थक्रियां प्रतिनियतस्वभावतया तावतीष्वेव व्यक्तिषु संभ
वन्तीमर्थयते तस्यार्थस्य शंक्यमानायेतत्कारिणः प्रतिप
त्तः शंकायां च कारणं पूर्ववदेकपवे च महिषादिवर्गात्मक
स्य पक्षस्य प्रतिपक्षस्यापोहनाद्बहुष्वपि व्यक्तिष्वेको विकल्पो
गौर्गौरिति तदुक्तमाचार्यपादैरेव यावत्योर्थक्रियास्तावत्स
ख्यातत्कारिणां गणाः तावन्तस्तत्समापास्तन्निषेधाश्रुतस
मा इति तथा पक्षप्रत्यवमर्शो यस्तत्कारिषु बहुष्वपि सोप्य
तत्कारिविच्छेदमात्रस्यात्मनिबन्धन इति न वीप्सयांगभू
तताया यदाभोग्यात्मत्वेन रूपेण त्वनात्मवस्तु न पारमार्थिकं रूप
स्वभाव इति पुरुक्तमग्राह्य मायीयानामिति इदं हि प्रमातृप्रमे
याणां मायापदं मीमांस्यते तत्र पारमार्थिकस्वरूपतायां मा
यीयेनैव व्यक्तकृता भवेत् प्रमातॄणां प्रमातृभ्यः प्रमेयेभ्य
श्च प्रमेयाणामपि चोभयेभ्यो यदनन्तशाखं निःसंख्याभेदेन
पृथक्करणमेतदेव यस्मान्मायीयत्वे प्रकृते मत्स्वरूपम् अ
यं तात्पर्यार्थः इह प्रकाशमात्रस्वभावत्वेन प्रमातृप्रमेयाणां
विश्वेषामेव तावत्तादात्म्यादेकरूपावेश एव वास्तवः सर्वमा
यापदेष्वविनिहृत एव प्रकाशनप्रसंगात्केवलमन्योन्यनेति
परामर्शरूपस्वातन्त्र्यशक्तिबलादविरभ्यमानपवादे प्रभा
ववनास्तत्क्षितभुजंगमविषवक्तिवस्तूनां स्वरूपे उदास्ते इव य

६·
प्र·भि·
१५·
150

स्वरूपंवास्तवंतत्नहिदाहप्रभावत्वमितिस्ताम्भितमपिननश
क्यते विषस्येवमारकत्वंतथाचविश्वस्यविश्वात्मत्वं अना
शंकायांहिकारणेतद्रूपासंभवितेतद्रूपस्यसंभवेपिवातत्वे
दत्वे नहितपस्यत्वमशमनत्वेशंक्यते बलेनवास्ताम्भितशक्ते
विषभुजगादेर्मारकत्वमितिकारणाविरुद्धोपलब्धिः सर्वस्य
चप्रमातुस्तथाभूतमीश्वरात्मत्वंप्रकाशतएवेति विश्वात्म
त्वेनाप्रकाशितं यथोक्तमादिसिद्धसूत्रे अनेनहिविनास्फुरम
प्राणादेर्विमादिमायापदेपिचतत्प्रकाशसंस्कारस्येश्वरस्या
नतिवृत्तेर्याशंकाप्रमातृमाहात्म्यादेवानिषृति यद्दृश्यते तद
तत्प्रतिभाभासामात्रवातद्व्यपोहनात तन्निश्चयनमुक्तोहि
विकल्पोचटऽस्ययमित्यादि येनदृष्टाविकल्पनस्समारोप
णादिकृतानवस्थादिदोषाप्रसंगइति यथार्थेणोक्त एक
प्रत्यवमर्शात्मेज्ञानएकयहिस्थितिः प्रपतातदत्तद्वैध-
भावाविभजतेद्वयमिति तत्स्फुरितमपिवस्तुद्वःसमर्थ
भित्यग्रेभविष्यति नवपोहनंज्ञानस्येवविकल्परूपस्यवि
कल्पविशेषाणामनस्पृश्यते वपुरिति किमस्पृश्यमाणान-
या मायीयप्रमातृगताश्राभीयानादयः कथंमायीयप्रमा
यन्त्ररूपेर्जैनगुरोभवेयुरस्यधर्माणामनवदूत्यदर्शनात
तदिदमाशंकाद्वयमपाकरोति तदिति यस्माद्विस्वयेवव
हाराभेदमागिनाकेनयापोहनशक्त्याप्रयुक्तास्तस्मादन्तर्गी
ताव्येषाप्राधान्यात्दृश्यगुपाता नचासौगुरुर्मायाप्र-
माता यतश्चासमन्ताद्विष्टाव्याप्यासीकृतोमहेश्वर-
भावोमाहेश्वर्यंयेनतथाभूतोसौ आचार्यमूर्तिमास्थाय
शिवःपाशान्निकृन्ततीति परमेश्वरस्यैवगुरुत्वंबोधयन ॥

भेदेनाधितिष्ठतः परमार्थतो गुरुत्वमागमे उक्तं यतः त
स्याहिदिव्यं ददानि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमिति इहै
कस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् मम देहे इति शारीर
स्थाने विश्वमेव मम परमात्मन इत्यनेन स्वबोधं व्यतारीत
केवलमधिकं प्रकृतोपयोगि भविष्यत्कालैकीभावेना
मी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रा इत्यादिकं प्रादीदृशत् यथा काला
वस्थितमेवान्यथेन्द्रजालमात्रं स्यात्तदानीं तेषां वहिर्यथा
स्वरूपमवस्थितत्वात् उपयोग एव च प्रदर्शितो यस्मात् यद्
द्रष्टुमिच्छसीति अहमिति च सर्वत्रात्र पारमार्थिकमेव प्रका
शा विमर्शरूपमुक्तम् न तु मायीयं वचनं भजनादि स्थावराणा
हिमालयोऽहमित्यादेः प्रसक्तादेर्विरोधादिति यत्र यात्व
तम् सर्वत्र भावपटलेन विजृम्भमाणा विच्छेदशून्यपरमा
र्थैव मत्कृतिया तोष्टृणीदृशं दहमिति प्रथनस्वभावां स्वात्म
स्थितिं स्वरसतः प्रणमामि देवीमिति नन्वेवमपि भगवतो मा
यीयतानुपपत्तेः कथं विकल्पयोग इत्याशंक्याह विकल्प
व्यापारेति न हि भगवतो पूर्णाभासनस्मरणविकल्पनादयो
धर्मास्तेन मायाप्रमातृणां तत्स्वातंत्र्यादुद्भवन्तीति भगवत
स्तयतत्र स्वातंत्र्यं ज्ञानादिशक्तय उच्यन्ते तदर्थमेव शक्तिग्रह
णं विकल्पनं पशुप्रमातृगतं व्यापारः कर्तव्यं यस्मा भगवा
न्छुकेः भगवानेव हि नेति विमर्शं स्वीकरोत्येवेश्वरदशायां
नेति विमर्शोन्मीलनेन हि चिद्रूपतातिरिक्तसर्वांशविमर्शा
त्मन इदम्भावस्य सर्वथैवाभावादिदमहमिति सामानाधिक
रण्यात्मा वायमीश्वर इति कथं भवेत् तस्मात्तत्रापि सापोह
नया क्रियैव तदुक्तम् दशारुद्राधिदेवतानिषेधरूपापोहे

६.
प्र.भि.
१५२

151

शानेपदेहंसर्वमित्यपीति ईश्वरतैवचविश्वरूपताशी
तास्तदर्शिता इत्याप्येतदर्थमेवान्तःकृतानन्तविश्वरू
पइत्युक्तं विश्वरूपाविभागादेवचमायाप्रमातारोपित
प्राभेदेनैवपरमार्थतोभान्तीति विकल्पादयोपिभगव
तिनात्यन्तापोहनापेताः ततएवास्यतात्त्वकर्तृत्वप्रकाशा
दीयत्सर्वशब्दार्थेनविशेषणांतन्नसंकोचितंस्यादन्यथा
विकल्पनादेस्स्वात्मवर्तिनःसंभवेयःकोप्यास्वादःतत्रा
यमन्तएवेतिस्वविषयसार्वज्ञादिसर्वसाधारणमेवास्या
पगतंभवेत तदेकनियमात्संकोचात्तन्नासमाधीयते।
तेनमंत्रइतिस्वात्मनोहन्तताधावतावपंचम्यास्वीकृता।
हेतौल्यब्लोपेपंचमायतः ननुसर्वकर्तृविज्ञातृचेतिस्वा।
नक्रियेवभगवतिशक्तीरधिके इतिकिमेतदित्याशं
कार ``` चेति ज्ञानानिस्मरणसाज्ञानकरणंविक।
ल्पनंचापोहनशब्दवाच्यम् तत्रशक्तिज्ञानेवचशक्ति
दिति ॥ १३ ॥ ॥ इतिमहामाहेश्व।
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभि
ज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांज्ञानाधिकारेपवदर्शनानुपप।
त्तिविमर्शस्तृतीयः ॥ ३ ॥ ॐश्रीगणेशायनमः
ॐनमः सदाशिवाय

ॐनमः ॐ ॥ ॐईश्वरमशेषतापप्रशमनममृत।
रूपंसदावन्दे । अप्रतिघातिस्वेच्छाविकासविश्रा।
न्तमस्तकरमौलिम् ॥ एवंज्ञानेततः स्मृतिस्त।
रूपान्तःप्राणिकापोहनशक्तिरिति यद्यपिक्रमस्त

यापि अर्थानुभवविध्वंसे स्मृतिरिति पूर्वपक्षे समस्तं किं
न स्मृतिज्ञानमिति सिद्धान्ते स्मृतिरेव पूर्वप्रक्रान्ता न चैद्
ति स्मृतितेन प्रसंगेन स्मृतितात्म्यसंग विपर्ययादात्मेश्वरसि॰
द्धोस्यातिशयमभिज्ञानमत एव गीतास्य सैव प्रथममनुपात्ता
नस्याः स्वदर्शनेऽपपत्तिरभिधीयते सहि पूर्वानुभूतार्थो
पलब्ध्यात्मादिना अर्थाभानः प्रमातरीत्यनेन श्लोकाष्टके
न अस्मत्थादिकश्चिद् ब्रूयात् मासमपरदर्शने स्मृतिरूपा॰
पादिता भवद्दर्शनेपि न कथं मोपपद्यते इति तदेकेनन
ऽनुपपत्तिरुक्ता एकेन स्मृतेरनुभूतार्थप्रकाशनसामर्थ्या
नुक्तम् अन्येनानुभवतद्विषयाभ्यासे कत्तापर्यन्त आवेशः
तदेव स्मृतावनुभवो विषयतया पृथ्यं न भातीति योगिना
नेनापि परानुभवो न पृथक्तया विषयवत्प्रकाश्यत इति श्रु
वतायं च मे न तदर्थ एव द्रढितः अन्येन स्मृत्या ज्ञानस्य पृ
थग्विषयीकरणाशंकमानं कालान्तिकेन वास्तवमित्युक्तं
स्मृतिप्रसंगेन विकल्पस्याप्यनुभवेन तादात्म्यसमभेनोक्तं
अन्येन स्मरणस्य स्मृतिस्मारणप्रसंगतश्चेद्रूपपदर्शनद्रष्टॄ
णां पारमार्थिकैकसंवित्तत्त्वविश्रान्तिर्दर्शितेति तात्पर्यम
तत्र प्रथममनुपोद्घातः सम्प्लवणास्वार्थपीठवन्धस्याभि॰
प्रायेण ह्यावतरणिकाया इदानीं ज्ञानमकरणेति ज्ञानं॰
स्मरणादिरूपं स्वदर्शने घटत इत्येवं विचार्यास्वेन प्रक्रियते॰ धि
क्रियते स्मिन् स्मेनेन निरूपयिष्यन्तीति क्रियायां क्रियार्थायाम्
पपदे भविष्यति लृट् तेनायमर्थः स्मरणादीनां सर्वेषां स्व
रूपं निरूपयिष्यामीति हृदये गृहीत्वा स्मृतेरेवेति यस्याः स्व
वोपक्रान्तत्वात्तस्या एव ईश्वरशक्तिरूपत्वं प्रतिपादयितुमिच्छ

म्यग्दर्शनेन सर्वथैवाघटमानत्वमभिदधत्स्वयमेवं पूर्वं सं-
भवमाहात्म्येन श्लोकेन ग्रन्थकृत ग्रन्थकृदभिमतपववान
हिमर्शपरिस्पन्दस्वभावः श्लोकः तावद्ग्रहणां ज्ञानापोह-
नादेरप्यनन्तरं निरूपयिष्यते स्वरूपमिति क्रमं द्योतयति
ननु कुतोयमेवंभूतः क्रमः आह स्वस्पष्टं कृता ईश्वरभा-
वस्यात्मनः सिद्धोरेततास्मतेर्यतोस्ति ततोयं क्रमः का-
थं स्वस्पष्टमेसाह अशेषकालानुगतेति पूर्वानुभवका-
लः स्मरणकालस्यावद्दोथेननख्यामस्तावत्कथं स्मर-
णं तोचननियताविनशेषकालानुगमस्तद्वारेणायानरु-
तिनित्यप्रकाशस्वभावो योबोधस्तदात्मनत्वमिति लथं
पवमपि च यदि तदविनिर्भागेनानुभूतवस्तसंभवो न भ-
वेत्कथं स्मरणमिति सर्वाकारतालक्षणोस्मातन्त्यमुक्त-
म. यदाह भट्टदिवाकरः सर्वेन भूतायदिनानवकास्व-
दात्मसाकारस्वरहिताःस्युः विज्ञातवस्तुप्रतिमोघरू-
पाकाविस्मृतिर्नाम न संभवेन्नादिति नचेयदेवयावद्विस्वा-
कारतायामपि प्रकाशानुरूपत्वापरिहाणिः कस्यचिदेवभा-
वभागस्यात्मज्ञनामेघांतिमज्ञनेति वकृप्राप्येवविद्येपद-
स्यनिमबोधस्वभावस्यात्मनः स्वातंत्र्यमेतदैश्वर्यमनन्त-
शाखिमिति यावत्साधयितव्यं तत्स्मृतिशक्त्यासिद्ध्यती-
तिपुक्तं स्पष्टयम् अत्र च पूर्वानुभूतेति स्मर्यार्थे अशेषका-
लानुगतशब्देन संक्षेपार्थनिरूपणेनावतारितं स्वतंत्राव-
बोधेस्यादिनाममहेश्वरः प्रमयगामतांस्वात्मनिभासमपमानो
यद्विवृतिर्भविष्यतिस्पेवदीमत्रप्रमयगांमतादृशापांतण्याने
ककालतापवागाचर्याभासातः स्वतोपिपूर्वानुभवकारमस्मिन्नपि

स्म

रणा वर्तमानकाले संस्कारप्रबोधधाम्नि पूर्वानुभूतार्थो
पलब्धेर्वेद्यतो भवति न तु तदस्य पूर्वार्थोपलम्भत्वं विच्छि
द्यते ततो भवनाद्धेतोस्तथैव पूर्वापरोभयकालावलम्बनो
चित्प्रसादागतेन सङ्कमनेन विमर्शनेन तमर्थं विमृशति अ
नेन भावानुभवितृत्वेऽपि तमेवकस्मादिति न वाच्यम् यतः
महेश्वरी स्वतंत्रः सदृशादृष्टप्रणिधानाद्यपि हि तस्यैव स्वातं
त्र्यान्नियतिविजृंभा सङ्कृत्यस्य विमर्शस्य पूर्वापरौ कालौ प
रस्परगलितावपि चिद्रूपे चानिमग्नावपि सन्तौ परस्परं विद्रू
पे च निमग्नौ तं चार्थं चिद्रूपे स्फुरन्तमप्यधिकमिवाबाह्यम
पि बाह्यमिव परामृशतः परमेश्वरस्वातंत्र्यमेव जीवितमि
त्यपि स्वैरिपदम् स्मरणशक्तिरेव हि परमस्वातंत्र्यं यदा ह
दिवाकरवत्सः ध्यानादिभावं स्मरति रेवलब्धा चिन्तामणि
त्वद्धिभवं व्यनक्तीति हीति सकलं स्मरणप्रकरणं हेतु
तया द्योतयति यस्मात्स्वैरी महेश्वर एवंभूतस्सन्न्यमान
वक्ष्यमाणमायात्मवतीत्येतद्व्यवहारभाजनमित्यन्वयोप
मुपपन्नस्तस्मान्वेदिति पूर्वस्त्रोर्थः प्रसंगरूपत्वेन व्यति
रेकोप्युक्तः अन्यथात्मनाभावप्रयुक्तोयं तेषां स्मरणादीना
मभाव इति कथं भवेत न हि भवति घटाभावात् कुठाराभाव इ
ति तस्याप्युक्तः प्रसंगरूपतयायं व्यतिरेक इति हिशब्देना
समस्तस्यैतत्प्रकरणार्थस्य हेतुतां द्योतयन्पूर्वप्रकरणेन स
हैतत्प्रकरणं संगमितं करोतीति सूत्रार्थः तस्यैकस्य पूर्वा
नुभूतत्वेन यः प्रत्यवमर्शस्स इत्युभयकालसंस्पर्शी अत्रेति
प्राणपुर्यष्टकदेहादौ संकुचितस्य पूर्वानुभूतार्थासंप्रमो
षरूपा स्मरतिर्नाम व्यापार इति संबन्धः एकत्वाद्धि सउभयका

ई॰
प्र॰भि॰
१५३
153

लस्यक कर्तृत्वैव च विभूतात्मैरित्वमिति हूतियोजना न
नुबोधात्मनो नित्यस्य कालयोगो नास्ति तत्कृतश्चायं व्यव
हारः पर्वतोऽप्यस्तीति तदा हिमवत्पूर्वमप्यस्तीति तो कथं
बोधात्मनि स्यातामत्र येन पर्वतोऽपि मनिति स्वयम् तद्वृत्तिश्च
पश्चादपीति अथोच्यते पूर्वानुभूतोर्थोपलभ्यते तद्वि
शेषणके पर्वतोऽस्तीति व्यवहारो विशेष्येनुपपद्यमानो वि
शेषणांशमाक्षिप्यति यथा सततवारित्वेनान · · न
धासत्यपि भूतमाण्डलेऽप्यपदिश्यते मरुदाश्रयं सततम
पीदं प्रवहत्कृतयुगाचितशाश्वत्व्यवहारं भूमंडलं तिष्ठतीति
भवेदेवं यद्यप्युपलभ्यतारूपमपि विशेषणं कालव्यवहा
रं सहेत न च सहते बोधाव्यतिरेकादेव एतदाशंकमानः प
रिहरति सोऽत्रैवार्थे पदं विवृणोति अपि शब्दः पूर्वपक्षतां
समस्यानुद्यमानस्य सूचयति अनुद्यमाने च हेतुतया न्तः
रितमप्यात्मनो नित्यत्वमर्थात् पूर्वपक्षोपयोगित्वेनाहेतिम
नत्वम अन्यथा बोधैकरूपस्याप्यर्थानुभवस्यवेति निपा
तहृद्येनोभयनिष्ठं पूर्वपक्षाद्यव्यवहारं कथमिहांते समर्थयते
न्यायं चैतत अमातदपि कालव्यवहारस्य लोके च लोकि न।
स्यावश्यसामर्थ्यत्वात तेन निपातहृदयं असंभावनाद्योत
कं व्याख्यायार्थानुभव एव कालव्यवहारसमर्थनमिति न।
भ्रमितव्यं तेनेति बोधेन तत्स्यन्नुभूयमानात्स्वेथितिस्वरूपाद
विभक्ता अपि बोधस्यात्मप्रकारेण निर्मितविभक्तताभि।
बाधादिना अनय एव विविक्तं कृत्वाभिनाबोधाम्नाभ्यो मंचन
त एव देशकालविशेषणा अर्थास्तैः प्रकाशमानेयेरूपग
गतेन देहेनाहमभिमन्तर्मुखतयैव नीलबोधाहमिमेवं वद्वि ॥

र्मुखतयाप्यवभासते अनुभवस्य तदीयपर्यवसितिर्मुखः
स्वभावो नीलबोध इति तद्बोधस्वातंत्र्यान्नीलं पश्येयं
तावदित्यन्तःकल्पनापूर्वकं बाह्यनीलावभासनं तत्सर्वं
वान्तःकल्पनमिति बीजांकुरवदेतत् ततश्चार्थोपरा
गादर्थगतौ देशकालौ प्रमातारं वानुभवं चाविश्रामोल
ह्येते तथाहं नीलं तदापश्यमिति हि चित्तयमपि तदावि
ष्टे भाति अत एवेति शंकितं पूर्वपक्षमर्थशक्त्योपादाने
हेतुत्वेनोपजीवति न त्वर्थस्य तोभवन्तो न स्मार्त्तिभूतं सं
वेदनमाश्लिष्यत इति का भाषा आह अर्थविषयेति अ
पि वास्यानन्तरम् यद्यप्युपलब्धतायामर्थो विषयस्त
थापि सा विषये तेव प्रकाशमानता ख्यातस्वयमसतीप्र
काशमननुप्रविशत्कथमिति प्रकाशेनयास्वीकर्त
व्यः न च तन्मुखप्रेक्षितया स्मृद्धविषयोचितेन रूपेणदे
शकालोचितं शास्त्रं स्मृतन्नीमती भासेत किं तु वेशप्रे
वमायाप्रभावस्य मुखप्रेक्षिणां तं रूपं मायेन न तदेशका
लव्याजं सोपि न नांगीकुर्यादिति दर्शयन्नर्थाकार इति
नवनभवितृरूपतार्थस्पर्शकेतियावत् स्वापीतिप्रा
तिषिद्धोपि समासो ऽवक्तव्यवत्त्वग्रह्याकृतः समासेरि
त्तिपदार्थो वृत्त्यर्थपांसविवादके मिश्रीभवेत् कालश्च
रूषणं नत्वावभासयति न वान्यत्तमलात्तगीकोयंपा
द्धोयेनापशब्दत्वादवाचकत्वेकापुष्कलत्वकथावकाश
स्य नदाह ज्ञापकादिति सज्ञापेत्तानत्र्योनकोनाति
वाचकत्वादित्यादेः क्वचिदिति षष्ठी प्रयुक्ते सार्वत्रिकेति
ज्ञापके त्वज्ञकस्यामिति निषेधो न वकाशः स्यात् ननु ष

ह्रीमत्पुक्तोयमितिकुतोनिश्चयइत्याशंक्याह स्वसंवे
नवेतिताच्छील्यादिनाहिमायामदमवद्योतिततत्वंस्या
त भर्त्रीस्वाचार्यस्त्ववचनवार्तिकेशेषषष्ठीसमासस्य
ननिषेधइतिमन्तव्यम् अर्थोपरागोहेगकालव्यवहा
रइत्येतद्विपर्यासमपिनमाक्षिपति नविति क्रमोभेदाश्र
योभेदोप्याभासभेदसतत्वनइतिवक्ष्यते तत्रचायमर्थः ति
ष्ठतिस्थास्यतितस्थौचेत्युभयकालव्यवहारेप्याभासन
स्यानिच्छेदः संभावनानिविच्छेदउभयंहेतुः आभास
नेचानुभवस्तदनुभवोद्धारमत्र सएवयावमकालेनस्पृ
ष्टत्वावक्रियान्तरनिवन्धनोपिकालव्यवहारोनभव-
ति इदमनुभवक्रियायांसाक्षादेवासावुपक्रान्तः अ-
नुभूतः पूर्वमर्थइति तदनुभवस्यैवमुख्यः कालस्पर्शो
वक्तव्यः तन्मुखेनचविषयस्यनतुविपर्ययोयुक्तः साध्यस्य
भावेक्रियात्मनितिइदं:तत्राप्येविश्रान्तः कालोनिर्भासते त
देतदंगीकारपूर्वकंसमर्थयते समग्रमिति ननुपरिस्मम
तदसमञ्जसंकथंतर्हिनयोक्रमर्थोपरागकृतोसंवेदनेदृशा-
कालाविभागंक्याह किंविति नैतावदेतदस्योप्यस्तिविशेषः
समग्रप्रयोगः नंदर्शयति अनादिनिधनस्येति यद्यप्यनुभव
एवकालस्पर्शीनंतथापिनामावनमुखेनसंविदेकरू
पेणावगुणानया अनाभासरूपतायास्त्वाभावात वहिर्मुखं
नास्यरूपमेवाणीयतेयत्कर्थरूपमर्थमेवमप्रथानीकृतमभवती
तितात्पर्यं पदार्थस्तु विरूपस्यप्रकाशमानैकरूपस्यायत्त
व्यवहारोनोपपद्यतेप्रकाशाभावेतस्यासिद्धेः नसिद्धावप्र
काशाभावायोगाद्यथोक्तं ननयोन्मेयाभावः सर्वत्रव

एग

स्यदम् तस्यलोपः कदाचित्स्यादस्यानुपलंभनादि॰
ति तस्य हि लोपे सम्यक्कर्त्तृकत्वेन उपलम्भोनसम्भवती
तिसलोपएवकथंव्यवह्रायः अत्र्यानवित्तत्वेनव्यवहृति
ष्यतइतिचेच्चिद्रूपत्वेकथमन्यतस्त्वेदमेवैवानस्याप्रका
शत्वानत्कर्त्तृकमुपलंभनंकृतः तदेतदारूपकम्प्रहणेन
नन्वहंपूर्वनाभूवमित्यस्मिन्धीः सत्यं ततस्थितत्वादस्यस
देशादेरनुपलभ्यमानत्वेचितनस्यकथमानादितियुनेत्पु
वस्थापयेत नचविद्रूपसाक्षिदर्शीवइवोदासीनप्रायंयुक्त
परिच्छिन्नप्रकाशत्वेननीलादिवद्विद्रूपताप्रसंगात य
थोक्तंमयैव परिच्छिन्नप्रकाशत्वंजडस्यकिललक्षणम्
जडाद्विलक्षणोबोधोयतोनपरिमीयतइति अपरिच्छि
नप्रकाशत्वंचप्रकाशनेस्वातंत्र्यमहमितिमहत्संरंभाला
प्रतिघातमून्योविमर्शस्तदेवचास्यसर्वशक्तित्वम् सर्वश
क्तित्वादेवानन्यैवास्थितमपिचिन्मात्रस्वरूपंभावजातेस्वश।
क्तिप्रपंचमयंस्वरूपसंकोचनावभासनपुरःसरंस्वतन्त्र।
स्योन्यतस्त्वविभक्तमिवनिर्भासितामित्यमुनापिरूपेणप्र
काशमानःस्वातंत्र्याप्रतिघाताख्यावभेदनिर्मानेस्तुच्यते त
दस्यनिर्मातृत्वंमायानामशक्तिलक्ष्माःपदेविषयोनिर्मेय
लक्षणःप्रमातृप्रमेयराशिरूपः संसारः तत्रेतिमाया
विषयेभगवतःसंवाधिन्याःकर्तृशक्तेःकालक्रमावभा
सनंनामव्यापारः नतत्शुद्धसंविन्मात्रत्वेतदवभासनम् त
स्याहि यःकालक्रमोव्यवहारसिद्धइदंभातेनभाति भात्ये
क्रसंभामिष्यतइत्यादिस्थूलादिरूपोभावानामस्मोन्याम्
दृभावेनोपलभ्यमानत्वंतत्वस्येयदवभासनंयत्संविदइत्य

विमर्शनमप्रतिहतं यदहमस्मनापि रूपेणान्यप्रकाशे ये
न्येवंरूपस्य व्यापारः कर्तव्यो यस्य : परमेश्वरस्वातंत्र्यश
क्तेः सकालो रूपकत्वाद्भगवतः कालशक्तिरित्युच्यते अ
व्याहतकलो यस्य कालशक्तिमुपाश्रितश्चमादौ ततः
सोपानपदपंक्त्यामेव स्वातंत्र्यशक्तिरवरोहती एतेनासदस्म
घनेन प्रमातृप्रमेयराशिनाहं प्रकाशोऽस्म्येवंरूपतो प्रामार्थ्ये।
राशोकर्मीणीकृतपदवभास्यवभासयति स्मरतीत्येवंप्रा
येणाक्रियात्मना प्रथते सचक्रियामाभायामेन प्रतिभास
मानः कालशक्तिरूपेणाभाव्येन वपुषानुविद्ध एव भाति अत्र
रूपस्फुटस्फुरणोऽपि पूर्वस्य रूपस्य नीवकलस्यावशेषे स्फुर
णात केवलाप्रधानतया तस्य प्रथनमिति विशेषणत्वमु
पसर्जनत्वात तेन कालाख्याया शक्तेः सततव्यापिनः प्र
थायामसद्भावेनाक्रमसत्तेन विचित्रीकृता भूतादिका
लानुविद्ध अवभासनालक्षणा क्रियानवभासनं रहिति
मीणाक्रियाकर्तृशक्तिस्वकण्ठरहितक्रमाक्रियास्यात् तेनद्व
शेकत्वीयं यस्मात्कर्तृशक्तिरेव अवभासनास्वातंत्र्यादेवहि भ
गवतो भासंते भावाः सा च मायाप्रमातृसंवेदनोपदेशनादिष्वव
श्यंभाविना क्रमेण निरूप्यमाणा क्रियेत्युच्यते एवंहि स्वातंत्र्ये
यंनिरूप्यते भगवानहमित्यन्तारूपात्संवेदकामनस्कोश
क्रियावैषणीयत्वेन स्थिता भावनादिस्फुटतयापरामर्शत्वेन
श्रीसदाशिवभुवि यत्न स्थूलवाच्यान्यदार्थान्वहीरूपता
याप्रकाशादृश्यत्वेनेदमित्यवभासयितुमिच्छति नचमा
स्यच्छाप्रतिहन्यते अपितु तथा प्रकाशयति एवमत्वं
दीरूपत्वेनाहमहभावप्रकाशनाक्रमिकावभासनापत्तेन
निरूपणावसरे साक्रियेत्युच्यते क्रमकृतापि नयत्तदेवक्र।

मस्य करणं यदभिनवत्वेनावभासनं तदपि च कर्तृशक्ते
रेवेच्छोपक्रमत्वेनाप्रतिहतबहिरवभासनावमानत्वेन
क्रमिकताप्रथनेन तदाहरनात्मदिति वक्ष्यत इति इत्थं तथा
प्यघटपटाद्याभासजगदात्मनातिष्ठासोरेवमिच्छैव हेत
ताकर्तृता क्रियेति कुंभकारादेरपि चैतदेव करणं यत्पर
मेश्वरस्य संविद्रूपस्य तथावस्थानं नाम्यत कुंभकारसंवि
दोपि भगवतो नन्यत्वात् न केवलमनुभवनिर्माणलक्ष ।
णामनवरततया परमार्थरूपत्वात्समप्रथ्यवमश्याइदन्तया ।
भासनं परमेश्वरसंवेदनशक्त्याया वस्मरणरूपमपीति
प्रकृतमनुसरति स्मृतिक्रियापीति अस्येवेति सर्वशक्ति
चितत्वमेवास्यामपि कर्तृक्रियात्वं च क्रमिकतयेति तात्
र्ययति अन्तःस्थितेति तमःपटलेनावच्छादित इवत्र
न्विति प्रत्यगात्मरूपेदंस्मरणपूर्वछेकमन्यावच्छेदिनि
संविन्नत्वेयः स्थितः पूर्वानुभूतः प्राक्तनप्रकाशपरामर्श
रूपया इदन्तयोपलक्षितोर्थस्तस्यायो विमर्शस्तमोपमा
रणेन स्फुटीकरणं तया इच्छासैवोपक्रमः प्रारंभोय ।
स्यावहिरिति तत एव संकुचितसंविद्रूपाद्देहकर्तृत्वभा
वेन स्फुटवेद्यत्वेन योधुना विमर्शः स यतः प्राक्कालभा ।
विना विमर्शेन प्राग्नुभवस्वभावप्रकाशजीवितेनामि
लितस्ततः स इत्येवंरूपेण शब्देनाविष्ट उभयकालस्प ।
र्शितायामपि पूर्वकालस्पर्शप्रधानः प्रकाशते न तत्र प्रका
शात इत्येवंस्वभावः सोवसाने पर्यन्तो यस्याः सा स्मृतिक्रि
यापि भगवत्कर्तृकैवेति प्रत्यगात्मापेक्षयान्तर्बहिर्भा
वो मन्तव्यः न वीश्वरसदाशिवपरमशिवापेक्षया तत्रयाह

ई॰
प्र॰ वि॰
१५९

156

न्ताप्राधान्येन विश्वस्य स्फुरणेन तद्बहिर्भावावभासे स्मृति
र्नियतविषया कथं भवेत् निर्माणं च तस्या न स्मरणम्
पूर्वानुभूतस्यार्थस्य यः प्राक् एव प्रकाशस्तदर्थविषया
वभासस्य बहिर्मुखतातस्य प्रमुषितस्यापि तमसावच्छादि
तस्यैव सम्यं निर्मूलनेन प्रमोषणं नात्यन्तमपहारणम् ।
न च संप्रमोषपदं इति तत्र भवदनन्तभट्टारकादिप्रयुक्तं च न
स्य कालत्यादिक्याद्रः आह कर्तर्यापारेतेति अत एव
हि नपुंसककर्मस्य सिद्धता धर्मयोगेपि साध्यरूपानपद
स्तेनेन मध्यमपदविश्रान्तेः क्रियाविशेषणपदवत् न
ष्टस्य सिद्धे निसामान्योक्तो कृतौ स्याय विशेषः रू
मानं तांशं प्रधानीकरोति शक्तिवैचित्र्यात् तथा ह्यय
निर्णीतं परमगुरुणा पतञ्जलिना तथा च कृदभिहितं इ
त्यत्र द्रव्यवत् क्रियावद्भेन दृष्टं तदगुणाविमर्दवैचित्र्यवहिर्भ
स्वीकर्मीयोपभोगस्य भोगस्यूलेशरीरं दध्योदनस्य भुक्तितोदः
तं कर्तास्वं वेतिशरीरादेर्वस्मर्त्वं भातिन कथं संयोगोभ
वतीति शिष्यकोस्यार्थे हेतनामा च तायामसाध्यं न पूर्वोक्तस्पष्ट
गवतः स्मर्तृत्वमुक्तं तदनुमानेनाटीकायामपि आह चिन्मयस्य
शेयमर्थेप्रतारांकायोनयति पूर्वोक्तस्वार्थः स्मृतिक्रिया ।
पीसादिरवमानोत्पन्नः शिष्टेन्नभूतिव्याख्याने चिन्मयस्येति
शरीरादावपिवेद्यांशेन देहात्मवरितैकाम्यतनाविदशास्तु
नभगवतोभियतइमेवकारः ननुविरूपं सर्वतः प्रकाशातूप

सर्वार्थकोटीकारितत्रापिकथंस्मरणम् अनुभूतम ।
वस्त्वाभासितंप्रबुद्धमितिह्यर्थःतत्रस्वप्रकाशेनैकसारवता
यांकथंभवेत् उच्यते समारोपितस्वातंत्र्यइतिशरीरस्या
वस्थापरिणामपाकेनोत्पत्त्यादिनात्यन्तभेदानमतत्वे
नोपादानम् सूक्ष्मस्यापिव्यवहारातीतस्यस्मर्तृत्वेनानभा ।
ति प्रमातृत्वेनहिनस्याभिमन्यतेलोकेप्राणपुर्यष्टकयो
स्तुसंवेद्यभेदाभावादन्ययायितेस्मर्तृत्वमुचितंततस्त्वया
तुशरीरादेरर्पितयास्मर्तृत्वेनावभासः समारोपिते
स्वातंत्र्येयत्रपुर्यष्टकादौतत्रसतितद्रूपतामात्मनिस्वीकु
र्वन्ननुभवस्मरणविकल्पनानिज्ञानस्वरूपापोहनशक्त्या
व्याप्तिसंपादयतीतिसमभिप्रयोगेण अत्रेति वृत्तिपदंव्या
ख्यातं प्रथमपाठस्त्वनार्षत्वादुपेक्ष्यः ननुदेहादेःस
र्वत्व अनुभवःसंस्कारस्मृतिरिति तज्ज्ञानमालेखोपादा
नोपादेयभावेनभविष्यतीत्याह नत्वेति वस्तुनामितिस्व
लक्षणरूपत्वेनासाम्यरूपविषयसंस्पर्शशून्यानामिम
योःप्रत्येतिःकार्यकारणभावेनहिविषयस्यभेदःपूर्वं
बोधितोहृतःस्वभासेवेति तदिदंबोधनावतरति अतएव
वेति एतमेवविषयभेदचोदनावकाशाभावंहृदयेभिसं
न्धायेत्यर्थःस्वेनैवरूपेणयस्यस्वसंवेदनेनस्वसंवेद्य
रणमस्येतिव्यतिरिक्तापेक्षानिरासः मायाप्रमाताहि य
दिस्मरेत्स्वमूर्छितमपिजातकथंनस्मरेत अन्यदपिव
कथंस्मरेत प्रणिधानेच्छाद्यपिचनिर्विषयमस्योपपन्नं
मत्ताहंकृतवेदनमपिचतस्याप्रसार्यस्यावेदनेसंवेद्यम
असंवेदनेचसर्वंसर्वेणातादृगितिनियमायोगःएवंनिव

ई॰

प्र॰वि॰

१५१

157

न्यविशेषादिसंवन्धेष्वपिविषयालाभेतदसंवेदनंवाच्यं
स्मरणादेवविषयलाभोयोऽस्माकमयम् अदृष्टस्यनियाम
कत्वप्रणिधानाद्यनुपयोगः दृष्टंकारणमप्यपवाद्यदृष्टंन
युक्तमितिचेदस्तुतावदेवम् तथापिनभेदवादेऽप्यदृष्टस्य
जडस्याधिष्ठायकंचित्तत्त्वरूपमीश्वरमंगीकृतमेवयदु
च्यते अज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोरीश्वरप्रे
रितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेववेति नचचित्तत्त्वस्यदेशकाला
रूपभेदइतिसपरमात्मैवस्वस्तेःकारणंतन्नियतत्वमप्युप
पन्नम् संपूर्णत्वमेवचनानामेवायंशरीरायसंकुचितचित
त्वान्तःप्रवेशंयेनायमिन्द्रियार्थदेशात्परांमुखीभवन्नुक्त
नविवेशमिवात्मनोमन्यते तद्वदाप्रविष्टस्तुपरमात्मरूप
एवभूत्वा स्वतंत्रस्तुर्यातीतपदनिविष्टस्वातंत्र्यशक्तिमूला
मयंस्तुर्यपदमधिशेते ततःस्वेच्छादितार्थप्रकाश
रूपांसुषुप्तात्मिकाबीजभुवमध्यास्ते ततोबीजादर्थप्रका
शसमाथावाणामसनारूपमेववहीरूपतांतथैवप्राणाद्रूपया॰
देतन्माणाबुध्यादिसंविद्रूपेनपास्यनिर्भासमयन्स्वमभूवि
विमृशति यत्तदेतत्स्वतीसच्यते ननुबीजभुविनमपवा
थःस्थितस्तत्कथंनियतत्वमस्मरेत इष्यते तथापिहिस्वमू
—रूपंस्वातंत्र्यमिच्छाशक्तिलक्षणामेवप्रतपति प्राणायस्या
नतिक्रमाद्यथेच्छाभ्यर्थितइत्युक्तं तथेच्छापिनैस्यवस्याते
य्यमिति तदेतदुक्तंमहादिवाकरवत्सेन संप्रार्थितेचेतसिरा
तितार्थंतस्यैमराज्ञानभवत्सकाशा पुनर्वायदा वेदयसित्व
मंतव्यततत्त्वविदेतिविज्ञंभितेते सोविसंवसंवेद्यमानप्रशाधि
पूर्वकेमणोमायाप्रमातुरवलोकितमसंवेद्यमाने ॥

पिप्राणाधावभ्यस्तविनाभावादित्थमायाप्रमातुरेवम
न्तव्यम् तस्यैववकर्तृशब्देनहृत्वाभिधानमेकत्वंचास्य
वोभयकालव्यापित्वात् एवंस्वातंत्र्यैकत्वकर्तृत्वानिप्रमु
मुर्विमायाप्रमातरि निर्भासमानान्यपिसंकुचितसंविदो
ष्यसंकोचपरमार्थसंविन्मयतयापरमेश्वरहृपपर्यवसि
तानीत्येतत्स्वयंदर्शितम् महीतिवचसामहेश्वरइतिपूर्व
सूत्रावमर्शिनाहृतौवोक्तंविभोरिति तदेतद्वृत्तिकृदा
ह कर्तृतेवचेत्यादिनाविविधंकृत्वाभवतीतिविभुत्वम् ।
ननुविभुव्यापकत्वंदेशभेदाभावान्नस्येहानुपयोगात् न
नुदेशानन्तरगतमप्यनदेशेनसमर्थतेतत्कथंव्यापकत्व
स्यानुपयोगइहमन्यम् सत्यंवेद्यशरीरादावनुप्रविष्टो
देशभेदः ननुकालभेदोपितथैवेतिकोविशेषः इदम
पिसत्यम् किंतुक्षणिकत्वेसंविदोनोपपद्यतेस्मरणाभि
न्नुपक्रान्तम् क्षणिकत्वंचक्षणभेदात्माकालभेदएवेन
तत्संविदामवधावित्यवधाभेदमुखेनसौगतोभेदंब्रूते त
दभिप्रायेणायंकालभेदएवापाकृतोवर्तते वस्तुतस्तु
देशकालौवेद्यशरीरप्रविष्टौवेद्यविषयेणास्मरणेनस्वी
कृतावेव यद्यपिदेहदेशएवदेहकालएववस्मरणाम
वभासते यथाहुः अन्तःशरीरवृत्तिनात्मनस्मइतितथापि
संविदोनवस्तुतोदेशःवाकालोपिकश्चित वेद्यमुखेनका
लस्पर्शोदेशस्पर्शोपिसमानः ततएवसर्वदेशस्पर्शित्वा
द्व्यापकसिद्धिरप्यलंभेनुक्तम् भट्टदिवाकरवत्सपादैः
हशा देशादिगतात्मकवन्द्यतायादिवाह्यप्रपथ्येवविमः
व्याप्यस्थितंविश्वमिदंविभुत्वादेहविच्छेदविमोहभंगा

ई॰
प्र॰ वि॰
१५८
158

दिति एतदपि च विभुत्वमैश्वर्येण स्वीकृतमेव न हि प्र
तिहन्यमानो देशतः कालतः स्वरूपतो वा ईशानेताच्छी
ल्यता हर्षे तत्साधुकारितभावितेति न नन्वनुभवस्यैव चेद
यं प्रमोषणं स्मरणं तर्ह्यनुभव एव स्यान्न स्मरणम् न
हि निर्वृत्ताच्छादनो घटो गोर्भवति विषयमेव तत् गो
हि घटादर्थान्तरत्वमेव जीवितम् न चैवं स्मरणमनुभ
वादन्यदेव किंचिद्भवति अपि त्वनुभवस्यैव पुनरुन्मे
षः तत्पुनरुन्मेषेऽप्यनुभवामीत्येव न किं व्यवहारः उच्य
ते केवलमिति अत्रोत्तरम् अस्मिन्नीलादिकेऽर्थे य आभासो ये
षां प्रमातॄणामर्वाक्चक्षुरादिप्रभृतीनां तैः सह तास्मि
न्नेकीभावस्तन्नीलाभासप्रकाशमात्रे रूपत्वं तस्य प्राली
नवेदनदशायामभव ... तत्पीनप्रमात्रैकतो।
पसंहारपूर्वकतया निर्माणं संपादनं तदेव मुखं द्वारमुपा
यस्तेनोपायेन यदासौ चैत्रः प्रमाता मैत्रादिप्रमातृभिर्नी
लाभासप्रकाशनमयैर्नीलसंकोचिते प्रकाशभागे इदं
नीलं भासयामि मम नीलमवभातीति एवंरूपेण नीलानुभ
वोपलक्षितेऽनुभवितृरूपे प्रत्यगात्मनि मायाप्रमातरि तादा
त्म्यलक्षणेन सायुज्येनैव प्रविशति तत्कालभाविमेव न त
प्राणपुर्यष्टकादिप्रकाशभागेनानुभवोपलक्षितेनापि पूर्वापर।
कालानुवर्तिनि नित्यस्य तत्र प्रमातृत्वेन संवित्तिः नापि परमा
त्मभावो भेदानवभासप्रसंगात् एतत्स्वरूपेनैतदेवं व्यवहारोऽपि
प्रभृतेर्देहादिमाविशान भानमेवानन्तर्येणाचमिच्छयाभासयेद
दिविमर्शोऽयं तदाभासमात्रप्रख्यानात्मा तन्मवेशोऽस्य प्रमत्त
रपूर्वाभासरूपः स्वशरीर

प्राणादिष्वेष्वपि पूर्वमभावाद्धर्मानिष्क्रान्तस्यैवेदानींता
तद्रूपनिर्माणतया च कामदपि न निर्माणरूपः एवंप्रमा
त्रन्तद्रूपतयाभावात् इदन्ताच्छन्नोनुभवितृत्वाभिमानोयमि
ति द्योतयति आभासैकाभावेपि न निरपेक्षीभवन्सोप्र
मातरि निर्विकल्पके निःशेषाभाससंभेदिनि सदाशिवा
दिपदे हृद्यादेव प्रवेशेन मायीयो विस्मात्तदयेसन्न ... हा
भिषक्तस्य प्रमातुरभिन्नेनार्थेन ह्यानादेः परप्रमापना
देस्मृतावता संपन्ने तदयं ग्राह्यस्य बलाभ्यमिन्द्रियाणि निग
भिषन्द्रावपालेन विकल्पेनानुगृह्यते मायाप्रांगणे निवि
पतान्तस्य यमभिलषितामीलादम्य स्वात्मरूपस्पर्शाका
रूक्तं समारोपमपोहमानः तदपोहनार्पितं भेदमेव वक्रु
मम्यमानतयापोहनप्राणेन निश्चयेन स्वयं च परेभ्यश्चावि
त्यागोपायव्यवहारकान्तक्रमात्मानेममते नत्वापोह
नरूपं निश्चयनं यद्यपि सर्वमनुभवकाले पश्चाद्भावितः
यापि किंचित्कालभेदापहस्तनेन तदैव भवनादात्मन्येव
स्फुरति येनानुभवोप्यसौ भेदितैवार्थस्याभिमानः इ
दमहमिदानीमेवानुभवामीति अन्यथाहि सर्वो विकल्पः
स्मृतिरेव भवेदेव नहीति चेदनुभवोविलक्षणस्तेसाप्य
रूपस्यानुभवस्यैवानुष्ठेयो कथमस्याभिदृन्तयापरामर्शाभ
वेदनत्वमुपमिति नच कालभेदापरामर्शेने थान्तता काल
भेदस्यावास्तवत्वात् यथापरामर्शोहि वस्तुतथात्वमिति
वक्ष्यामः तेन यदाह भट्टशंकरनन्दनः अनुभवार्थेतेवि
कल्पा इति धर्मोत्तरं दूषयितुं सिद्धासिद्धत्वावस्तु निरूप्य
मनस्यातनुत इति तत्त्वानुभववास्यमनोंकार्यमिति दर्शय

ई.
प्र.भि.
२५९
159

ति केवलमनुभवापमानत्वं पृथक्स्वप्रकाशत्वे वेद
नसन्तानवादी समर्थयितुमशक्तः काशकुशमवलंब
मानो नेनानुग्राह्य इत्यास्ताम् यदा तु तमनुभवमाच्छाद
नविच्छिन्नं स्मर्थ्येभिमन्यते प्राणापानादिना च पुनः प्रबो
धितम् तदा कालभेदाभावात् द्वयोरपि प्रमातृप्रमेययो
स्त्वल्पकालतायामपि वा कालवैचित्र्यमुल्लासयति तथा
त्वनुभवं तत्कालेपरामर्शस्यार्थनिष्ठताम्मन्यमानः पत
त्कालपरामर्शस्य प्रमातृनिष्ठतां प्राधान्येन स्पृशति इदा
नीं भवत एवम्मम नीलानुभवोभूदिति तदेतदुच्यते स इ
तिपरामर्शनं योगीनतीतज्ञानेर्थ एवमाख्यं कालमधि
रोपयति नानुभवे तदानींतनप्रमातृकालस्पृगेव ह्यसौ न
स्य यदा तु द्वयमेतत्संमील्य विकल्पयति तदा प्रत्यभिज्ञा
नं सोयमिति तत्र चैकतरानुवादैकतरविधेयत्वभेदद्वयं
सममनुवादात्मविधेयत्वभेदद्वयमिमलं वक्तुं नानन्तत्राः
पूर्वनिर्माणयोगे तदनुभव उच्यते निर्माणकल्पस्य त्वनु
भवस्य ग्राह्यकालस्पर्शस्मरणमिति यद्यप्यनुभवनतिः
स्वयनस्मरणप्रत्यभिज्ञानविकल्पनशक्तिमानेकलत्व
ण एव तत्त्वतः प्रमाता तथापि तत्तत्प्रभागेन तथाख्यपदे
श इति न किंचिदुक्तं स्य अपिशब्दस्य पणब्दस्योन्तरोमरा कांस्तास
वर्यंतावसमाप्तप्रवाहमेकमेव चित्तमिति सूचयतः तुशब्दः
पूर्वोत्तराणां मध्यमस्य परामर्शस्य स्मरणानां निदानं विशेषणत
सर्वैः स्मृतिं व्याचक्षाणा इयमर्हति नहीति यदेवं भूतमनुभूतमप्रक
शामं प्रमेयाणां व्याख्यानेन तदर्थीकर्तुमर्हतीति मंतव्यः एवेति
मायाप्रमातरि यदि तम इत्येतत्स्वीकुर्मो पूर्वैरेषां कालानाम्

परामृशति अपितु नीलं पीतमित्येतावन्मात्रं तन्निश्चय-
नस्मरणाद्यभिज्ञानादिविशेषव्यपदेशनिबन्धनाद्योग्या
त्पूर्वं ज्ञानावभासाच्च स्फुटमेव विकल्पनमित्युच्यते उत्तरत्रे
ति दीर्घवृत्तोऽर्थः प्रादेशात्मा समासार्थं वक्ष्विति यावत्स्थापयि
ष्यामः ॥ २४ ॥ ननु च निर्विषयास्तावद्विकल्पाः स्वलक्ष
णात्मनोऽनवगाहित्वेनाजनकत्वेन च तज्ज्ञानावभासात् सा
मान्यादेश्चावास्तवत्वात् ग्राह्याकारस्य च तन्नैकविश्रान्त
स्य ग्राहकाकारवद्विकल्प्यत्वात् विकल्पविशेषणत्वं च स्मृ
तिरिति सापि निर्विषयैवापकविषयतयावेकं संवेदनं तत्
मुपपादयिषितमत्र अनुभवस्मृत्योरेकं संवेदनरूपमे-
कविषयतोपलम्भात् भिन्नसंवेदनरूपतायां हि एकस्य प्र
काशमात्ररूपत्वमेकविषयतोपलम्भस्य विरुद्धमिति स्वभाव
विरुद्धोपलब्ध्या भिन्नसंवेदनरूपत्वाद्विपक्षाद्व्यावृत्तमेकत्व
संवेदनरूपत्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धौ स्वभावहेतुः सा
ध्यं निर्विषयत्वेनासिद्ध इत्याशंक्याह यन्न भासयेदितिम
हीति पूर्वस्यात्ममहेश्वरो भगवांश्चिदात्मा पूर्वाभासितम
र्थं तावत् स्मरतो परामृशति विकल्पयतीत्युपगम्यम् तथा उ
पगमे च तस्यार्थस्य पूर्वदेशकालाभ्यामवच्छेदाद्देशकाल
संकोचसारत्वाच्च स्वलक्षणात्मनः स्वलक्षणरूपं तमर्थं प
रामृशतीत्यायातम् परामर्शनं च प्रकाशनान्तरीयकम् प्र
काशमानतायां हि किं परामृष्टं स्यात् अप्रकाशितं विमृष्टं
चेति व्यपदेशम् परामर्शश्च प्रकाशस्य स्वभाव इति स्वभा
विनोऽसंभवे कस्य स्वभावो भवेत् परामर्शनेन हेतुनाऽप-
लक्षणेन वातस्य स्वलक्षणस्यावश्यंभाविनी भासनान्यथा

६. स्सामर्थ्यात्परामर्शनान्यथानुपपत्त्यावटाभासएवैका-
प्र. भि. कीमान्विकत्वेनत्यायनेकाभासयोगित्वेनवाबहुप्रकारः
समस्तपूर्वाभाससंभिन्नोवावहत्यपेत सर्वस्थ्याभासोदेशका-
१६. लाभाससंभेदाद्यालक्षणीभूतः अर्थेतिविकल्पद्योतया-
160 ति ननुयदिसोर्थः प्रकाशते तदनुभवात्कोभेदः कएव
माह प्रकाशतइतिप्रकाशतेकिलासौसहिग्राह्यः का
लोस्यावभासं ·· वेद्यस्वीकारिणिकालल्लाघवेहेतः इदा
नीन्तनस्यस्मर्तृदेहप्राणादिगतोवर्तमानोविमर्शभागोत
देतदुभयकालस्पर्शनेनविमर्शस्यस इतितेनभगवतइवा
हमितिसदाशिवस्यवाहमिदमितिअनुभवभुविवेदमि
तिनस्मृतः स्मरणपरामर्शप्रसंगः वेदसोन्मेषात्स्पष्ट-
का ·· कालत्वान्वयदाहस्वकालइतिपूर्वाभासितेचस्वक
लमयोनमदेशमागेनवेघटाभाससमात्रतयापरामृशत्संको
चाभासवात्सामान्यात्मकंअर्थप्रकाशयत्येवस्मृतिव्यतिरि
केविकल्पमात्रमिमप्यर्थशाद्वः तथाचावनारण्यविका-
ल्पोपिस्वीकृतएव तस्मादेवलक्षणेपनवासामान्यलक्षणेन
वाविषयत्वेनस्मृतिविकल्पादाविति निर्विषयत्वासिद्धेस्मरे
तः स्थितएवैकविषयत्वेपलभादितिस्यार्थः तेसंक्षेपेण
क्षेदवासोर्थोन्तर्विलीनेन्द्रियभूमिमतिक्रम्यस्थितोपिव
स्थितिसंविद्भागान्यतिरिक्तत्वेनाहन्ताविभक्तोनप-
वनदित्यनेनवपुषापरामृश्यमानयोऽर्थस्तस्यसामर्थ्या
दितिपरामर्शनान्यथानुपपत्त्येवभवति प्रकाशः
मुहविकल्परूपविमर्शावसरेपुनः पूर्वदेशकाला

नवच्छेदेन इदमिति निर्देश्यस्य आदिग्रहणात्त्वाभि-
लोल्लेखनाध्यवसायादिविकल्पेष्वपि यथायोगं तदिदमि
तीदं तदिति तदेवेदमिति तदेवेदमित्यादिनिर्देश्यताम
नत्योभयतस्तेषु बोधवैचित्र्याद्देशकालावच्छेदो नियत
रूपतयेत्यवश्यंभावेनेत्यर्थः स्मृतौ हि प्राग्देशकालयोगो
ऽवश्यं स्फुरत्येव यथा विकल्पमात्रम् तत्त्वेन न स्फुरति तत्स्फु
रणं चैकाभासस्याभासान्तरकृतस्य वा स्वलक्षणेनैवेति
स्फुरतो स्वलक्षणस्यैव परामर्शकत्वाद्वा सिद्धः सहीति पूर्वस्म
ात्तद्वृत्तेः प्राकृतीमसर्वनामादेतिहृत्तौ स्फुरति शकेषु कस्म
सिद्धेन परामर्शेन दृत्तना प्रकाशनमर्थस्य साधयितमाह
प्रकाशस्वभावश्चेति चकारो यस्मान्नन्वयेन नान्तरीयकतां
हेतुं प्रति साध्यस्य द्योतयन्न द्वैतहेतुमद्भावो विश्राम्यति यस्य
परामर्शोऽर्थस्य तस्यावश्यं प्रकाशः स हि परामर्शः प्रकाश
नस्य स्वभावभूतो धर्मः प्रकाशनाभावे निरवलम्बनप्रवक
त्वं भवेत् यथा हि कृतकस्यानित्यत्वं स्वभाव इत्यनित्यत्वेनि
र्भासमाने कृतकोऽनिर्भास इति भवति तथा परामर्शेऽपि नि
र्भासमानेऽप्रकाशः स्वभाविनोऽप्यभावे व्याप्यस्वभाव इति
कथं तत्तस्य स्वभावरूपत्व विरुद्धमस्वभावत्वमापततेदिति
स्वभावविरुद्धोपलब्धिप्रसंगभीत्या स्वभाव्यनाभासादि
पत्ताद्याहृतं स्वभावत्वं व्यापकं परामर्शस्य स्वभाव्याभासे
निविशमानं स्वव्याप्यं परामर्शमपि तत्रैव निवेशयतीति
नचवकुप्तके अबोधस्यैव परामर्शः स्वभावो भवत्विति प
वं हि स्फुरति विकल्पादेर्नीलादिवत्स्वप्रकाशत्वं स्यादिति
बोधस्यैव स्वभावः परामर्शो बोधश्च प्रकाशात्मा तदयम्ब

३.
प्र·मि·
२६१
161

भावहेतुः अर्थस्यपरामर्शः प्रकाशात्मा तत्त्वभाववा
दिति अतएवेतिविवादाभावात् यद्यपिभावकर्मकर्तृ
संख्याद्यर्थाभिधायिनस्तिङ्·स्तथापिभावमाख्यातेनाच
ष्ट इतिसाध्यरूपतांधात्वर्थस्यप्राधान्येनोद्देचयत्नतथाभ
वंति तेनक्रियैवतेषांमुख्यमभिधेयं विध्यादौचालिंवि·
धीयमानोधात्वर्थोपाधिभूतान्विध्यादीनवगमयति
प्रमयार्थकर्तृकर्माद्युपाधित्वमपितेषांधात्वर्थोपाधिता
द्वारेणैवकारकशक्तियोगात् नतद्रूपस्यसर्वतोनिरापे
क्षस्यविध्यादिधर्मान्तरसंबन्धस्स्वतउपपद्यते तेनविध्युपा
यिकधात्वर्थसाध्यमानतोद्भवने लिङ्·स्तइतिदर्शयितुंनि
योगकारणाल्लटाइतिनियोगेननियमेनयकारणासा
ध्यमानत्वंतल्लटांस्वरूपंयस्मात्तद्रूपस्यापिनियोगस्यनि
यमरूपतेवकरणसंभावनानिरासाभिप्रायवेदनमेवप्रा
णितम् मर्यादाज्ञानमेवव्यक्ताने स्वयमर्यादांज्ञानत्वस्यात
त्पयस्पततत्त्वमयमनुष्यापयमानातापयतीमुच्यते अग्निहोत्रं·
नकुर्यात्स्वर्गकामइत्यत्रहिस्वर्गकामस्यायंनियमोंऽदृष्टे
वेति अस्मयाहिनसंवर्गकामः स्यात्परमार्थतः पथ्यमन्न
पशुंज्ञानोहिशक्तः प्राणानिरस्तस्यनतत्त्वनआरोग्यकामः
कामनायांभवंमामुनयोनत्वप्रयत्नक्रियाप्रभृतिकार्यपरंपरा
वपुंभवेदितिनकामः पथ्यमुपयुज्यरूपवेतिलि–र्थःयावज्जी
वमित्यत्रापिअस्मवायपरिहारकामोनस्याद्यदिनहोतीत्यर्थोव
निष्ठते फलकल्पनेदंस्यंननियोगमेवस्यापिपतेद्यावज्जीवनवि
शिष्टब्राह्मणारूपतेवाऽस्मदीयेन यदिनंड्होतितस्मान्नदो·
मेवैवंमर्यादायानियमरूपायाआवेदनमेवनियोगतत्त्वं·

कालविशेषंचाभिध॰॰ यद्यपिलिङ्गः सामर्थ्यंनास्ति
तथापिक्रियायाःकालेननियोगायोगात्कर्तृभेदेनदे
शभेदेनचानभिधानान्नित्यप्रवृत्तवर्तमानस्यार्थोभाति न
वैयत्ताप्रमाणान्तरागोचरत्वम् यत्रधूमस्तत्राग्निरेवेत्य
विशेषोपक्रमायामपिव्याप्तौकालभेदास्यार्थोपिप्रत्यक्षा
पलंभविकल्पस्योल्लासात् तत्रहृदेवायोग्यकामंपथ्यापयो
गयोगितेपश्यन्देशकालकृताभासविशेषान्तरेतोरक्षा
रेणानाकामनायोगान्तद्रूपकरणयोःकार्यकारणभा
वमवगच्छतीत्यलमवान्तरेणावक्तव्यनानन्नयदिस्मरतोप्रका
शानपर्वसार्थस्तदृशिसोनुभवपर्वस्यानन्तरस्मरतीतिति सैवम
प्रकाशनेहितदाप्रकाशःप्रकाशनइतिवनुभवे यद्यपिप्र
काशेकालयोगोनास्ति तथापिवेद्यदेहादौनिषिक्तोसौप्र
काशस्तदनुकारीमायापदेनिर्भासते इत्यतीतवर्तमानदे
हादिसहभूतोसौस्मर्यमाणवस्तुगतोविमर्शमयोपिप्रका
शोदेहप्रमातृमानिनामस्फुटत्वेनाभिमानगोचरत्वमेति
स्फुटत्वेनत्ववर्तमानदेहोपाधिविश्रान्तोवर्तमानोहितीयो
विमर्शइति तेनैवास्यव्यपदेशोभवतिस्मरतीतिविकल्पइति
वस्यते तदेतदाह केवलमित्यादिना केवलपदादयःश
ब्दाइयदधिकमत्रावयपरिग्राह्यमित्यनेननियमपर्येण
वाक्यार्थोमत्तभूतेविशेषणतांगच्छन्तोलिंगसंख्यासर्व
नामनपुंसकैकत्वाभ्यामवरुद्धइतिप्रथमान्तामन्तव्याः
यदिवावाक्यार्थोपिक्रियैवकारकादिविशेषणाभ्यानुषि
तपारीवेतिक्रियायामवश्रुतायामध्याहृतायांवाविशेष
णानामुपपन्नोहितीयान्ताःशक्तितएवक्रियायाःसाध्यत्वा

ई. प्र. वि. २६२

162

कर्मतायामपि व्याख्यातेन तत्संस्कारसंभवात्सत्त्वभूता
र्थाभिधायिनि तद्विशेषणाय च तत्संस्कारसंक्रान्तौ द्विती
यासंख्यालिंगसर्वनामयोगश्च सत्त्वभूतेर्थे सत्त्वभूतार्थ
स्यविश्रान्तियुक्तिमद्धि ङिस्तु वचनमात्रं क्रियाविशे
षणानां कर्मत्वमित्यादि तदाहेति अनुभूतस्यापूर्वस्य प्र
काश इति पूर्वावभासितत्वेनैव प्रकाश इति च यद्व्याख्या
तं तद्द्योतितं कृतेन ग्रन्थेनाह अन्यथेति यदि न स्यात्प्रका
शेन पूर्वप्रकाशितत्वेन न तत्प्रकाशनानुलग्नः कथं परामा-
र्शो भवेत् यदि च न भवेत्पूर्वप्रकाशितत्वेन परामर्शेनेन त-
त्म इति भूतप्रकाशपरामर्शः स्यात् तेन प्रकाशितस्येति
हेतौ प्रकृत्यर्थे च प्रत्ययार्थे च भरः कर्तव्यः प्रत्ययस्वीकृ-
तोपि च भूतार्थः स्वमता कालएव चेत्यनेन वृत्तौ स्फुटीकृ
तः तेन स्मृतिकाले एव वा भासयतीति वृत्तियोजना नन्वा-
वित्तेन भगवत्यन्तेन लिप्रभृतिभिरियतोक्तमित्याशंक्या
ह एष एवेति पूर्वप्रकाशितविस्पष्टत्वेनैव प्रकाशो या
विमर्शेनैवान्तर्मात्रिके न्तर्वर्ती समर्पितः स एवानुभूतस्य
विषयस्यासंप्रमोषश्च वार्तमानिकं तथा परामर्शनम् न
न प्रकाशस्य कालयोगाभावात्कथमतीततेत्याह पूर्वप्रका
शितत्वं चेति तत्र देशे ह्यः पिपासितेन मया तेन मित्रेण सह अ
पक्षाकारतया चैत्रोयं दृष्ट इति संघातविग्रहीततया देशा
दिभिरुपाधिभिः प्रकाशोवच्छिद्यते मायापदेशस्य मायाग
व्यवहारो न भवति औपाधिकरूपसंकोच एव च प्रकाश
स्य मायापदम् उक्तमर्थं वक्ष्यमाणेर्थे तेनान्येन हेतोर्हेतुतावन
यति तेनेति पदं विवृणोति तदेवमिति यदुक्तं तस्माद्धेतोर्वि

त्यर्थः किंतत्फलमितिस्फुटयति असमर्थेतिअनुषयो
गास्यविचारनिष्फलत्वे हेतमात्रसमर्थनस्यासमर्थेनेव
प्रसंगस्य हेतुनेति तथाहि नाशोर्थेन स्मृतेर्न दोषः सद्रा
वेनयोषदुतिशानात्पर्यं वृत्तिटीकयो इयता स्मृतेः स्वरूप
मुक्त्वान्तद्वपरिशोधयति एतावतावेति अतः प्रमेया
त्मनागपि न्यूनतायोन स्मृतित्वमुपपन्नमिति यावत् इ
वंस्यार्थावभासस्यानुन्मेषपूर्वप्रकाशितत्वेनापरामर्शे
अनुभावेनातीतेनावच्छिन्नेर्थमात्रे यो ज्ञानविशेषः सो
भिनव एवानुभव एवेत्यर्थः ननु योगः परमार्थप्रमातावि
घतेयस्य स परमार्थप्रमातृत्वनिमग्नमायाप्रमातृताभा
गो योगमेकत्वमिच्छन्तीत्यागमे तादात्म्यभाजं उन्मिषंतो
पिवाहमिदमिति भासमानो चितास्तत्र कथं कस्य विच्छेदावभा
भासः कथं च पूर्वकालविशिष्टतानत्येपमाशंक्याह य
स्येति हिशब्दोह्यर्थे आशंकां सूचयति तदभावे समर्थ
थितव्याभावात् समर्थकस्य हेतोरनुपयोगप्रसंगात् इह
भासनाभासात्माक्रम एव तावत्कालः तत्र शरीरस्य प्रति
क्षणमपि वैलक्षण्येनाभासनमनाभासनं च प्रतिकलं प्र
वहदत्यन्तं कालभेदं व्यनक्ति तेन शरीरप्रमातृणामिनां
तत एव तदनुलग्नबाह्येन्द्रियायतनप्रायसंवेदनक्रियाणां
गाढागाढकालशृंखलावबद्धानां संबद्धं वर्तमानं च पूत्यत
इति न्यायेन नातीतानागतकालदर्शने मनागपि योग्यता
यदा तु प्रसंख्यानोपदेशाविशेषाभासा हृदेस्य तनूकरोति प्र
मातृताभिमानं तदात्यन्तिकः कालभेदो न वर्तते स्फुटभेद
नादेहस्यावष्टंभावीयः सपयघण्यस्य विगलति तथापि

वेद्यरूपत्वादाख्यातिप्रधानेमायामयएवपुर्यष्टकेवाप्रा
णेशून्येवाप्रमातृताभिमानोऽस्यस्फुटः तत्रचकालकृता
वस्थाभेदादेहादवस्फुटोऽनसंभवति यद्यपितथापितद्देहदे
शहकाभिमानाविच्छेदादौपाधिकः स्फुरति कोपिभेद
ततश्चास्यपूर्वानुभूतेष्वर्थेषुस्मरणंतावदस्तिदेहात्मका
निविष्टतयावरणाभिमानविषमाश्चनतन्तरप्राणाबुद्धि।
शून्यावरणान्तर्वर्तिनीसंविदमलाशरदभ्रोपहितरविप्र
काशवत्काप्यंशेष्वाभिमुख्येनयावरणपूर्वकतयायोयो
गोध्यानतस्यवशः सामर्थ्यसमाधिस्थलब्धप्रकाशकभा
वलक्षणनिरावरणस्वरूपोन्मेषात्तमर्थमपूर्वाभासमेव
ततएवस्मरणायोग्यमपिस्पर्धमाणासाहिमान्पूर्वतयान्
भवत्येव संस्कारसाहाय्यकरणादिनापूर्वज्ञातमिव नन्व
स्य ध्यंगविकलमेतत्त्सुदाहरणपूर्वानुभवबोध
योगांशस्यस्फुटतेहि शाब्दार्थघितत्वरूपतश्चात्रनास्ति
निर्विकल्पकतायोगिप्रत्यक्षस्यसत्यम किन्तुशाब्दा
रूपणोविद्यमानेपिपूर्वानुभवस्यनाभासादेवस्फुटितत्वा
भावः स्वतंत्रविकल्पेतेनोक्तेपिविषयेतत्त्वेवयुक्तमिति।
निरूपयति पूर्वानुभवेत्यादि लेख्ययेति यातव्या
लेपमात्रमाश्रितमः स्वरसोद्भूतेतिन्यायेनननतत्रपूर्वानु
भवोल्लेखः यदाचास्यसमस्तनएवपिताग्रज्ञानचागमा
देवावगतंत्वाल्लेपएवलोन्मनामारविकल्पमध्येपिचस्मा।
त्वविकल्पाकाकतालीयेनैवसमनुन्मिषति तदेदम
दाहरणम् पूर्वमागमादवगमेतत्पुनः स्मरणमेव
ग्रसतिविषयत्वेचतदानीन्तनसत्वादिसर्वत्र ॥ ०॥

प्रमात्रन्तरसंलग्नताकथमयेतेति उक्तोदाहरणद्वयविष
येस्मरतित्वंनिराकरोति तदानीन्तनत्वेनयेप्रमातारःसर्वज्ञ
यदिवासंसारिप्रकाशास्तपूर्वत्वेनपश्यन्तिविमृशन्ति ते
षांयोज्ञानाभासस्तेनसहतत्रांशेभगवदिच्छयासएकीभ
वति स्मरणेतुपूर्वप्रमातॄणांयोज्ञानाभासस्तस्यस्मर्तुःपू
र्वानुभवेनसहमिलितोभूत्सएवेदानीमुन्मिषतीतिविशे
षः एतदुपसंहरति तस्मादिति तदनुन्मेषस्तस्यभावस्य
दर्शितत्वात्स्मरतेःपूर्वानुभवोन्मेषविपक्षेस्मरतिविरुद्धत्वे
नस्मरतित्वाभावेनव्याप्तस्यसाक्षात्कारणाभ्यवतंत्र्यविकल्पनतू
पवस्यप्रसंगइतिविरुद्धव्याप्तोपलब्ध्याविपक्षाद्व्यावृत्तो
हेतुःसाध्येनतदुन्मेषवत्त्वेनव्याप्यतइतिव्याप्तिसिद्धोस्व
भावहेतुः एवंतदुक्तमितीत्यन्तंमोक्षेपादेवृत्तिग्रन्थंव्याख्याय
घघटाभासमात्रेणान्यत्तेस्त्रांशेयावृत्तिरवभासतइत्यन्ता
तांविवृणोति अर्थितयास्येति आसमन्ताद्भोगःसंवेदनान्त
र्मुद्रितानन्तभावसंस्कारमध्यान्निमग्नस्यविद्रावस्योन्मेषणा
त्मकपालनचर्वणाव्यापारोन्वेषणात्मा आभोगाश्चिन्तास
न्ततिलक्षणांप्रणिधानंसोर्थितयाघावसंशेभवतितावन्तमे
वस्मरति यथाघटेनामार्तिकेनोदकानयनार्थीशैशवपरि
दृष्टंस्वपसदनस्तलभंसौवर्णमपिघटंतत्काठिण्यमधुनाप
थुबुध्नोदराकारमात्रेणस्मरति यथावानिष्पन्नपंडितःख
ण्डिकोपाध्यायकथितानन्तप्रक्रियास्मरणमनादृत्यमा
णपवर्णाख्याणांशब्दसाधुत्वमात्रंस्मरति तावतैवाभीष्टप्र।
योगसिद्धेःस्मरणादरेणप्रसृताभिसंहितगंगास्रोतः
संततसंस्कृतवचनविरचनप्रत्यूहायतत तदाह यथोपयो

ई.
प्र.भि.
१६४

164

गमिति स्वलक्षणरूपता च सामान्यस्य व्यापकत्वनित्य-
त्वापहस्तनेन देशकालाभ्यामेव वितीर्यत इत्येकाभासस्य
स्वरूपमात्रतयाभासमानत्वसंपन्नविरहात्पूर्णार्थक्रियासं-
पादनवैकल्येनास्फुटस्यापि सा ` ` त्कायथा मननमस्मोहदृशा
दृष्टमिदं किमपीति स्फुरति तत्त्वेनाभिमन्यमानं विकल्पमध्य-
ध्येन स्वस्वैव सूचितमत्रैवाभासपारिमित्याभिधानप्रसंगेन विवृ-
णोति पूर्वदेशकालादीति आदिग्रहणेन वर्तमानभवि-
ष्यद्देशकालावच्छेदविरहमप्याह एवंभूतस्य सामान्यस्व-
लक्षणविभागो नान्यत्र प्रसिद्ध इत्याशयेन दृष्टमत्र घटयति
सामान्यान्येवरीति संभूयेति परस्परसंमिश्रीभूय न च द्व-
न्द्वपदार्थन्यायेन तत्तल्लक्षस्वतयापि तत्परस्परं विशेषणवि-
शेष्यभावेन पर्यायतो गुणप्रधानभावेनेति यावत् तथाह्या
वरणार्थोऽयं पदं त्वप्रधानं मुक्तत्वादि पुनरवच्छेदकं चित्तप्रसा-
दार्थितायां मुक्तत्वमवच्छेद्यमितरत्तु विशेषणमिति पर्यायतो-
वच्छेदेऽपि तत्समुदायाशयेनान्यामावच्छेदभणिति: युगपदपि
वावच्छेदोपकारी घट: ` ` लोहितत्वे हि व्यापकेऽप्यन्योन्याव-
च्छेदाद्देशकालाभ्यां संकोच्यते एवं बहुभि: सामान्यैर्मिलि-
तैरेकं स्वलक्षणमित्युक्तं तत्र य: शंकते नन्वेवं धव: खदिर: प-
लाशा इति भिन्नान्येव स्वलक्षणानि तत्र कथमेकबुद्धि: कथमि-
ति तं प्रत्याह एवमपि चेति वर्णसंस्थानग्रहणेन रससवीर्यस्य
ग्रीटिकमुपलक्षयता धवत्वादीनां स्वरूपमुक्तमवान्तरभे-
दस्य सूचित: नन्वाभास एव वस्तु स च प्रकाशमत्वाय
तते प्रकाशस्य विमर्शजीवित: विमर्शस्य प्रमातापदे
विकल्पात्मा प्रत्याभासं विश्रान्त: शाब्दैनेकशरीरत्वाच्छ

दृश्यप्रत्यभासंकेतनान्तःकथंस्वलक्षणानामप्रकाश
स्यापिविकल्पेनैवव्यवहार्यविषयत्वेनोपगमात् इहत
नैवमितिदर्शयति स्वयमित्यादिनासामान्यैवानन्तस्वलक्ष
णतामापद्यन्ते तत्रचहेतुः परस्परभेदः पर्यायेणवा।
न्योन्यावच्छेदः तथाहिसत्तैवद्रव्यंगुणः कर्मचसत्ताहि
द्रव्यत्वादिभ्योभिद्यते नापिचततः अन्योन्यंचावच्छेदः
सद्द्रव्यंसद्गुण इतिदेशकालाभासावपिनभावस्यस्व।
रूपंयथासौगतामन्यन्ते संकुचितात्मैवभाव इति प्र
सृतविकासितस्वभावएवभावोविकल्पेनव्यवह्रियते
संकोचस्त्वस्यानदेशाभाससामान्येनकालाभाससामा
न्येनचमिलित्वानिर्भास्यते तयोरपिचदेशकालाभास
योरन्तरवच्छेदात्संकोच इतिघटसंपाद्यमानेपानकेव
यायोन्यशक्तिनियंत्रणयापूर्वधाडवादिरसोदयस्तथे
हापिस्वलक्षणाभासोदय इतियौगपद्येनाप्यन्योन्याव
च्छेद उपकारीएषैवयथाकुशलसद्व्यापारः प्रधानत
योपयोगीतथास्वलक्षणोदयेभगवन्नियतिशक्तिर्या
सर्वंनियच्छति तदुल्लंघनेहिसर्वंसर्वतएवसर्वाभिमा
स्यातावत् एवंद्रव्यंघटः द्रव्यंपटः घटः स्थूल इत्याद्य।
पिमन्तव्यम् तत्रचस्वलक्षणेवाक्यपरामर्शजीवितए
वयोजनानामाप्रकाशः नन्वेवंघटाभासपटाभाससामा
न्येमिलित्वाकथमेकंस्वलक्षणंनोत्पादयतः आह अ
नुगुणेयनैवेतिपरमेश्वरनियतिशक्तिमहिमाख्याभासा
नांसंमीलनेव्याप्रियते नस्वमहिमायथाचघटवत्पटत्व
योरेवान्योन्यमेलनंनयद्यपिवादितयोरपिपार्थेभगव

नियतिविजृम्भते तथा क्वचिद्व्यभिचारनियमोपी
त्याह किंचिच्चेति अन्येनव्यतिरिक्ततयापरामृष्टेना
भासान्तरेणाविशेषिततयापि स्वेनैवशुद्धेनरूपेणानिर्भा
समानमपि सत्स्फुटं सामान्यम् यतोस्यात्मासामान्यरू
पएकोपिस्वभावोनेकसामान्यमयः अनेकसामान्यं न
व्यभिचरति यथाधवत्वं सामान्यं सत्वद्रव्यत्वपार्थिवत्व
वृक्षत्वान्यव्यभिचरत्तद्रूपतयास्फुटमेवसत्वादीनामपि
पूर्वंपूर्वमस्फुटमुत्तरोत्तरस्फुटत्वेनेतिमन्तव्यं नन्वेवंत
त्स्वलक्षणमेवभवेत्स्फुटत्वादाह सामान्यतात्विति सामान्य
शब्दोयमनुगतसाधारणार्थोनत्वयंभावप्रत्ययान्त इति
युक्तएवभावप्रत्ययः भावप्रत्ययेनचस्ववाच्येसामान्यशब्द
स्यप्रवृत्तिनिमित्तंसामान्यानांयदेकंलक्षणंसमान्यानेक
मैकधीहेतुत्वसमवायेपीदबुद्धिजनकेयदेकंसंभवितदुच्यते
अनेकसामान्यशब्दसमवेतासामान्यशब्दवलक्षणशब्द।
जातिर्वायथाशब्दमुपरंजयंत्यातद्धाध्यमप्युपरण्यते यतो
मोशब्दवाच्योर्थोविमर्शमुखप्रेक्षितयासस्वरूपीक्रियते
नान्यथाजातिष्वपिवाव्यक्तितयासातेय्येणस्पृष्टास्वजातिर
परासंभवमेवाभावादिविकल्पेष्वितिवाधंतरं तथाहितत्वभ
वान अनुप्रवृत्तिधर्मोवाजातिः स्यात्सर्वंजातिष्वितिजातिशा।
त्तिशब्दैकदेशेसाजातीनांजातिविष्वन इति अर्थजात्यभिधा
नेपिसर्वेजात्यभिधायिनः व्यापारलक्षणायसामान्यदार्थाः सम
वस्थिताइतिवसामान्यतायांहेतुः देशकालेनियमाधुनेनिगृ
रीतोयपकेकोप्याभासः सव्यापकत्वनित्यत्वात्मसामा
मलक्षणानिरस्काराणांरुचितः स्वलक्षणमुच्यते
अवेटंसदितिनायताप्यवरः वेगपति ॥१॥ १॥

ह्यागर्थक्रियाभवत्येवेतिवक्ष्यते तथैवसंघट्टके
त्यत्रघटाभासशब्दस्यचकेवलाभासोपलक्षणार्थइ
तिवृत्तौव्याख्यातमव्यस्तपदेन अखिलात्मनेतिसस्येव
क्ताभासोपलक्षणांअसमग्रत्वेपिवाऽऽभासनम् तथास
मग्राभासतोव्याख्यातंअन्यदावितिवृत्तिःतांविवृणोति
यदापुनरिति समग्राभासतोव्याकर्तुंवृत्तिरतिशयेति
तांव्याचष्टे कदाचिदिति साक्षात्कारसमयेयावद्दिशाभा
सेःपूर्णोर्थःप्रत्यभासिष्टतावद्भिरेवस्मर्यते यदाकिंवद्
नायमद्रूमिममिदानींपश्यामिविमर्शामीत्ययमपिआ
भासोविशेषणामध्येप्रविष्टस्तेनापिनदापुरइत्यनुभवि
तरस्यएववर्तमानदेशकालयोस्तद्देशकालतयाच्छुरि
तयोस्तद्देशकालीभूतयोरेवसोर्थःस्फुरति येनाधुने
वाग्रएवइममहंपश्याम्येवेतिप्रतिपत्तिर्भवति अनेन
प्रत्यक्षीकारइतिविवृतम् प्रत्यक्षस्यस्मर्यमाणस्यप्रत्य
क्षाभासतयाच्छुरितस्यानवस्थायाःस्मर्यमाणतया
परमार्थोविद्यमानायाअपिन्यक्कृतइतियावत् अतएव
भगवतापातंजलिनास्वभोभावितस्मर्तव्यास्मृतिरुक्ता
भावितोभवत्वंप्रापितःस्मर्तव्यःस्मरणायोग्यत्वेनाभवत्।
यर्थोस्यामिति अनन्तरयतिसांतरंकरोतीत्यन्तरंविजाती
यांशोमलंतदभावेनैरन्तर्यम् ननुतदानीमहमाविमर्शः
कथंस्मरतीत्यभिप्रायः तदानेति पूर्वदृष्टतयैवेति नहियो
गिज्ञानवदपूर्वार्थावभासोसौवर्तमानप्रमातृस्वरूपैकी
भावात् पूर्वदृष्टत्वेनैवसत्त्वविमर्शासतीदानीन्तनविमर्श
भूतमपितिनामइतिविमर्शउच्यते इतितेनात्रावष्टम्भा

३.
प्र·भि·
१६६
166

व्यमेवभावनातस्यदृढेचितत्वात्मकांशांशएवात्रस्फु
टइतिसन्नपिविमर्शोन्यक्कृतःस्थितः ततउच्यतेशब्द
संकेतस्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रानिर्वितर्के
ति ततएवसहजविमर्शांशमुख्यानेविकल्पेसइत्येवंविम
र्शःसततमिति अनुभवांशस्यापिदृष्टताव्यपदेशःकृ
तःस्फुरणेनअप्रमोषादितिभावः तदाहिस्मरणानुभव
योरेकस्वसंवेदनीभावेप्यनुभवांशस्योद्रिक्ततयास्मरणं।
प्रथमसूत्रसूचितेस्वतंत्रविकल्पेपिस्फुटतांव्याख्यातुमम
मेववृत्तिंयोजयति स्वतंत्रेपीति अनुमानागमादिकेवि
विन्नधर्मधर्मिविषयंयत्प्रमाणंमिश्रंवाकेवलंवातेनयः
परिशुद्धःसततयारूढ्यानुप्रविष्टोननुकामशोकादिप्र
भावितविकल्पग्राह्यस्तस्यानेकेनविशेषणेनविशिष्टोर्था
भासोबलादिसन्निवेशोन्मावःस्फुटीकरणेकश्यग्रः अनेनदृ
ष्टार्थशब्दोव्याख्यातः तदुक्तमितिशिवसूत्रस्पन्दसोर्मेधुवा
ह्रितीतत्वार्थचिन्तामण्यांभट्टश्रीकल्लटपादैः ननुयोगि
प्रत्यक्षमविकल्पकमित्युक्तं तत्स्फुटाकल्पधीफलमिति
तत्कथंविकल्पतोकेयादृ तदाचेति शब्दार्थज्ञानविक
ल्पैःसंकीर्णासवितर्कास्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थ।
मात्रानिर्वितर्केतिनीत्या तेनवाशब्दोत्रनसंशोधितःसंभववि
कल्पे ननुयदानिर्विकल्पकज्ञानटाकण्ठस्वतंत्रविकल्पोपीत्यु
क्तिर्वाचकीभवेन शब्दोवस्यायामतिभाव्यतइत्यस्याभावना
परिनिष्पत्तिफलायांविकल्पत्वस्यासंभवादितिदोषः ननु।
निर्विकल्पकत्वस्यपरामर्शस्याभावाभ्यामर्शनामप्यानुप
पत्रापरामर्शनिमित्तोत्कयापरस्पराविभासमनेनसमार्थितंन

कथमित्याशंक्याह परामर्शशून्यतान्विति परामर्शस्य
हि प्रतियोगिशंकानिराकरणकारणतायोगे विकल्प
रूपता विशेष इति वक्ष्यते तदानन्त्यतिभाभाजा इत्यादौ न
च विशेषाभावे सामान्याभावः सद्भावेऽप्यस्य न हि किं प्रमा
णम् आह तादात्म्यादिति स्वभावमवभासस्य विमर्शं विद
न्ति हि वितत्य समर्थयिष्यते ननु स्वलक्षणस्वरूपाभासन
इति स्वयं वृत्तौ च वक्तव्यं किं शब्दगौरवकारिणा णिज्यो
गेन तदनुसारायातेन च आभासितमित्यादौ णिजर्थव्या
ख्यानप्रयत्नेनेत्याशंक्याह सर्वत्र चेति चितत्त्वस्यैवान्तःस्व
संवेदनरूपस्य स्वातन्त्र्यं रूपान्तरतिरोधाने रूपान्तरस्वीकृ
तौ तत्संयोजनवियोजनादावपन्त्यसमनन्तरप्रत्ययादिष
ये न न तद्वशमनया वा सहकृता पूर्वस्माद् इदं ज्ञानमुदेती
ति स्थूलकार्यकारणभाववादिनां मतं तन्न संभवतीति णि
चा निरूपितम् पूर्वाभासितमिति सूत्रांशान्व्याख्येयणि
जर्थमपि पूर्वपतितम् ततो वृत्तिगतं णिजन्तम् तेनैव सौ
त्रेणिप्रयोगो व्याख्यात इति न पठितः व्याख्येयणिज
र्थं तया वृत्तिगतत्वात् पृथक्प्रयत्नकेन पठितं प्रकाशित
स्येति ॥ २५ ॥ ननु परामर्शस्यानपदत्वात्ता मा भूदि
ति स्मरणेऽप्यर्थस्य प्रकाश उपगम्यते तत्र चानुभूयमान
इव स्मर्यमाणोऽपि बहिःस्थमिति कथं न व्यवहार्यः तद्व्य
वहारकारणं हि तस्यार्थस्य प्रकाशनं तच्चाविकलमस्तीत्या
शंक्याह न च युक्तमिति स्मर्यमाणस्यार्थस्य यत्प्रकाशनं त
दिदानीन्तनं न भवत्यपितु प्राच्यमेव तत्र तदपि च प्राच्यं प्रका
शनं स्मृतिलक्षणो संवेदनेधुनातनं विमर्शरूपं प्रधानीकृत्य

६·
प्र·भि·
१८·
167

निर्भासमाने संभेदेनैव न तु भेदेनाभाति तत्तत्स्मरणे ।
स्वात्मांशेस्य विमर्शः प्रकाशः कालानवच्छिन्न एव अर्थां
शे तु प्रकाशः प्राच्य एव तन्नान्तरीयकविमर्शसहितः पुन
विमर्शस्त्विदानीन्तनः एवं तत्स्मर्यमाणस्यानुभवप्रकाश
नद्वारेणाभासनेऽभवत्तस्य यथास्वातंत्र्येणानुभूयमानतोचितं
तद्भासनेऽभवेन स्मर्यमाणतोचितम् तेन यथानुभवद्भासने
भवेन स्मर्यमाणतोचितम् तेन यथानुभवज्ञाने प्रकाशा
द् पृथग्भूतमपि मायाशक्त्या मायाप्रमातुः पृथग्भूतमिव
प्रकाशयत्येव वस्तु न तथा स्मृतिज्ञानेऽपि तत्र प्राच्य एवासौ
पृथग्भावप्रकाशाभिमानोऽनुवर्तते तेन पृथक्प्रकाशः
कस्मान्न भवति स्मृताविति न चोदनीयं एतद्दोषपरिहारना
न्तरीयकतया च प्रसंगतः प्रकृतमपि सिद्ध्यत्यधिकरणसि
द्धान्ततयेमाह तेनेति यदुक्तं स्मृतावनुभवप्रकाशनं अनुवे
धकतया वर्तते अनुभवप्रकाशाभेदेन वार्थो वर्तत इति ततो हे
तोरिदमपि सिद्धं भवति शरीरप्राणाद्याभासानां स्फुटत्वेनास्फु
टत्वेन संभावितस्फुटत्वेन च वर्तमानातीतभविष्यद्रूपतया त
द्रूपाधिसंकोचयोगेन संविदोपि वर्तमानादिभेदेनोपचरित
कालभेदाया अपि परमार्थेन ऐक्यमेवेति सत्यपि च सर्वं त।
ऐक्ये यावत्स्वनिजस्वातंत्र्यमहिम्ना सप्रमाता परामर्शोस्यैकं
तावत्येव तज्ज्ञाति स्मरणानुभवयोरिव एतदेव हि संवेदनाधि
कं संवेदितत्वे घटस्य विनष्टसंयोजने वियोजने च स्वाच्छ।
न्यमिति । घटदेवमेकात्मतत्त्वमस्यानन्तरूपं स्वातन्त्र्येन दे।
वापरत्वेलक्षणप्रदमात्मन इति सप्रयात्मापकत्वेनात्मेतिव
कदेशभावप्रसंगेन न तद्धर्मप्राधान्यं दर्शितं यथा चैतन्यमात्मेति

श्रीशिवसूत्रे तथाह्याचार्यः यश्चान्त्यप्रतिलेपाप्रतिलेपो
तयोर्द्वयोः संकेतभेदस्य फलं तात्स्वांछानुरोधिन इति स
इति च्छन्नाकारस्यैव एष इति स्फुटं स्वरूपमुक्तमिति सूत्रार्थः
तदवतारयति संक्षेपेण स्मृतिकालेऽपीति चाशंकायोन
यति सा दर्शितास्य व्याख्यानारंभ इति दर्शयन्निति विदर्शय
ज्ञानक्रियास्वतंत्रस्य महेश्वररूपस्यात्मन उपपत्तिं करोती
ति संबन्धः अनेन श्लोकार्थस्य तात्पर्यं हृदयं दर्शितम् स्मृत्य
नुभवयोर्न ग्राहकांशेन न ग्राह्यांशेन भेदः कश्चिदिति त
स्य प्रकृतप्रमेयास्मिन्द्वावुपयोगीति योगिज्ञान इवेति केव
लार्थप्रकाशेन योगिज्ञानवत्पूर्वानुभवतैव स्यान्न स्मृतिता
स्मृतावतीतत्वमिति अनुभूतविषयासंप्रमोष इत्यत्रयद्यपि
सर्वत्र क्रियामुखेनैव द्रव्यस्य कालस्पर्शस्तथाप्यभिवर्ति
नभवनादिक्रियामुखेनानुभूतत्वे वस्तुनो सत्तामाह न त्वनुभ
वक्रियामुखेन अत्रेति स्मृतिलक्षणप्रकाशाद्भिन्नस्याभू
तप्रकाशमानतास्मृतिस्वाभिन्नस्य कथनं स्यादिति परिहृ
तेस्मृतिप्रकाशा इति दृष्टान्तावुक्तम् तद्विरूपेणेति ज्ञानरूपेणैव
ति उपदिशेमेति प्रथमार्थव्याख्यानकालपर्वसूचितोऽर्थः
अनुभवेन सहार्थस्मरणादभिन्न इति वृत्त्या तात्पर्यहृदयं सोत्रं
व्याख्यातं स्मार्यमाणस्येति सूत्रेनानुभूतस्यासंप्रमोषलक्षणं
भासनं वेदनाया ग्राहकग्राह्यांशोद्वाभ्यामेकीभावं स्मरणे प्रति
पद्येन इत्युक्तम् अत्र हेतुमाह वृत्तिकृत प्रकाशाद्भिन्नस्ये
ति तत्स्मर्यमाणस्यैवार्थस्यैनैष धर्मः अनुभूयमानस्या
पि तस्यैव वार्तासत्यम् एष नाशाय स्मृतावध्यारुह्य एवमभि
धानस्य अनुभूयमानेमायाशान्तर्याऽपृथगभिमानस्यावदभि

६.
२६८
168

वहिर्विद्रतसोपिनास्ति ततएवनार्थक्रियासमर्थमानादि
ति अतएवभट्टेनापिस्मृतिनिर्भासमानवस्तुमुखेनैवअ
र्थधर्मताप्रकाशस्यापसारिता अर्थोनभासते भ्रान्तिस्म
त्योरिति स्मृतौतन्निर्देश्यपदार्थविषयया यथासम्भावो
नेंगति नैवंप्रकाशेनापीतिच पुरस्तादिति आदिग्रहस्मृ
त्यादिषु वर्तते चेति प्रागिवार्थइत्यादिसूत्रेषु तत्रचयद्यपि
सामान्येनसमस्तज्ञानसाधारणमिदमुक्तं तथापिविशेषा
तदवत्स्मृतिरप्यत्रनिर ·· प्रस्तुततन्मुखेनैवनार्थधर्मः प्र
काश इति सिद्धेदिति दर्शितमेव अर्थस्यचस्मृतौभेदेनप्र
काशेस्मरणेनैवनभवेत् पूर्वमनुभवनमेवस्यात् तेनस्म
रणेयदर्थस्यप्रकाशनंतदर्थमतीतमंकोडीकरोति छा
यामात्रेणानष्टस्थकाभिमानोत्रैषेतावतानुभवसंस्कारज
तोच्यते स्मरणएवह्यर्थस्यश्वेतनावेशोदृष्टान्तः नन्वनुभ
वेतत्रतादात्म्यतावभासस्ययौक्तिकत्वात् श्वेतगुणस्यस
मवायदर्शनेपितादात्म्येनावभासोंशीकार्यो यदाहतत्रभवा
न् आत्मान्तरस्ययेनात्मातदात्मेवावभासते यतश्चैकत्व
नानात्वतत्वेनाध्यवसीयते तांशकिंसमवायाख्यमिति
वस्तुस्थित्यात्वभिन्नरूपत्वमितिवचनम् निर्भासनमात्रप
दार्थस्वरूपत्वमितिवचनम् निर्भासनमात्रपदार्थस्य
वसायेनसंगतमेव तथाचनेत्रस्यशवविवेकः स्वयंप्रसादोनक्षे
तोनाध्यक्षतत्वप्रामाणिकोक्तिर्नहिवस्तुधर्मयोरवभास
पविष्टारेणावस्थितयोरन्यतरेणाणुकेयत्वसम्भवेदितिय
शोच्यते प्रदेशांशैकदेशांवापरतोवानिरूपणा विपर्ययम
भावंवाव्यवहारोनुवर्ततइति तत्रयदिपारमार्थिकमति
रूपंरूपंतन्मात्रसंवयोवासंसर्गिद्वयंवात्र ॥ ० ॥

स्तद्व्यमभिन्नंवासर्वतोव्यावृत्तंस्वलक्षणंवेद्यतेकेवलस्तद्रू
पंतत्ताद्रूगितिकथंप्रतीत्यम् यदार्थः अनिरूपितेननामा
यमात्मनाभावान्व्यवस्थापयतीतिस्वव्यवस्थाभावादिति न
युक्तमेकंयघटात्मकेनभवतिनतत्तेनवपुषाप्रकाशतेपी
ततयैवनीलम् प्रकाशतेचप्रकाशात्मनास्वतोभावइति
न तदात्मा अतदात्मनस्तथाविर्भासनेतदेवतथैवभात्य
भावित्वेननरूपेस्वभयतोनियमोनभवेदनियमश्चव्यापक
स्यदृश्यमानस्यनियमस्यविरुद्धइतिव्यापकविरुद्धोपल
ब्धिप्रसंगात्तथाप्रकाशने अतदात्मनाद्विपक्षतःपलायि
तेनतदात्मतयाव्याप्यतइतितद्विरुद्धस्यातादात्म्यस्यविरुद्ध
व्याप्तोपलब्ध्याप्रतिषेधः एवंश्लोकार्थंव्याख्यायतदर्थो
स्यहेतुतांप्रत्ययोनार्थितंयत्सावंतेनेत्यादिनावृत्तिमेवचेमा
टिकांविवरीतुंपूर्वश्लोकोपसंहारमुखेनाह तदेवं इति
उत्प्रेक्षादीत्यत्राद्यादिपदेनप्रत्यभिज्ञासंकल्पनादेर्ग्रहणं
विकल्पनंत्वनुभवायमानत्वामष्टव्ययुक्तं वर्तमानभविष्य
देकीकारात्मिकेत्प्रेक्षायामुदाहृताभूतभव्यैकीकारोत्प्रे
क्षामप्युपलक्षयतिसमयापुनरनुभविष्यतइति ननुस
विदामेकांपकरूपतापकसंविद्रूपत्वमात्मेतिकथंयावता
स्मरणादयस्तस्यधर्माइत्यात्मवादिनोमतम् सत्यम् तत्र
त्विदमाकूतमितिदर्शयति केवलमितियमेताकल्पनेवि
चित्रताहेतस्तस्यामपिविषयवैचित्र्यं व्यवह्रियतइतिमा
व्यवहारिकोयंभेदोनत्वनुभविकोयेनपारमार्थिकोभवे
त् अनेनवैशेषिकस्यमोहःशमितःसद्विवृते भेदस्तावि
कःसमवायबलात्भेदइति मतश्चानुभवविरोधियदज

६
प्र॰भि॰
१११
167

इप्रमातृसिद्धिर्नसिद्धा प्रथनादेवज्ञानादिसमवाप्यपि इ
त्यतीताभासेनेति अनुभवकालेवर्तमानआभासःस्मर
णीभूतः तावेकस्यार्थस्यकथंनुरूपंस्यादित्यर्थः अनुभव
स्मृत्योरेवनास्तिभेदइत्याशयेनाह अत्रोच्यतेइति वक्ष्यत
इति नेवक्ष्यनुभवोभातिस्मृतौपूर्वोक्तवत्स्वषदिति अनेनव
नोयतथाहीत्युत्तरप्रबन्धस्यप्रकृतसदर्थकताद्योतकत्वंत
द्विवीतंप्रबन्धोयंयोजनीयः ज्ञानानांचेति भेदेनप्रथने।
पीत्याशयः वक्ष्यतइतिकेवलंभिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोध
तः ज्ञानस्मरणवमायादिसक्रमंप्रतिभासतइति ननुज्ञेयभे
दायउपचरितःकालभेदःसोनुभवस्मरणयोःक्रमयात।
इत्याह एवचेति एवमपियःपूर्वापरव्यवहारोर्थापेक्षयो
पचरितःशक्यतेसनास्ति अर्थस्यैवभेदाभावात तावे।
इहणेनसमर्थयिष्यमाणमस्यथास्यव्यवहारस्यसूचयति
वक्ष्यतइति याचैषाप्रतिभानतत्पदार्थक्रमरूषिता अक्रमान
न्तचिद्रूपःप्रमातासमहेश्वरइत्याद्युद्देशेषु ननुभाव्यवोधः
पूर्वापरभावःसत्यं सतनविषयभेदात कृतस्तर्हिकल्पितमा
याप्रमातृभेदादित्याह तस्येवविति नार्थभेदादेषपूर्वापरताव्य
वहारोपिननेनप्रकारेणविशेषयितुर्योनयति आत्मैवस्वरूपा
सर्वशक्तिःतस्यविचित्राभासकारित्वेनलक्षितायाकालाख्या
पिकाशक्तिराभाससमानांप्रतिबन्धायनुरोवेचित्र्येणक्रमो।
स्थापनसामर्थ्यंतयादेनभूतयास्मर्यादिक्रियाणामुदया
ल्लमयहूतीरस्फुटेनानुभवेनलक्षणीयेयेआभासस्यवो
यनिष्पत्याकारस्यसमस्तभावाभावोप्रबन्धयवृत्तीनाख्या
माभासानांघटादीनांभेदस्यक्रियावैचित्र्यस्यप्रका ॥

ग्रानात्क्रमस्यावभासनं भवतीति कालचिन्तावसरेऽयं क्र
मोऽन्यायोऽलक्ष्यते क्रमो भेदाश्रय इत्यत्र क्रमावभासनोचा
स्मिन्देहप्राणबुद्ध्यादेरपि मायाप्रमातुर्बाल्ययौवनदुर्बलदृ
ढत्वपटुत्वापटुत्वाद्यवस्थाभासानां यः क्रमः सोऽनयोरनभ
वस्त्वोर्बोधेनान्तर्मुखरूपेणाभेदेऽपि केवलमुपचर्यते इ
पचरितभेदयोश्चानयोर्विषय एकोऽपि भिद्यत इवेत्येवं घट
र्थस्य पौर्वापर्यमुपचरितं तदात्वेनाभेदेन न विरुध्यते
माणवकस्याग्नित्वगोत्वादीनि माणवकेनौपचारि
कोऽहि भेदो न वस्तूनि निर्विशते प्रमातृबुद्धिनिवेशित्वात्तस्य
न त्वविषयत्वं विरुद्धयोर्धर्मयोर्विरोधकत्वम् अन्यथा विश्वं
विश्वस्य विरुद्धं भवेत् तेन विरोधकत्वस्य तत्त्वाविषयत्व
स्य विरुद्धेन भिन्नविषयत्वेन चाभेदोपचारिकत्वं न त्वया
पकविरुद्धस्योपलब्धेः एवमौपचारिकमात्रेण तावन्न विरो
धः किमंगे ह्योपचारपरस्परायाम् इह हि परमार्थतो न क्र
विच्छेदः केवलं स्वातंत्र्यशक्तिरेवं पारमेश्वरी स्वप्नसंकल्प
योगीच्छादाविवैवंभूतेनाभासभावाभावप्रबन्धेन भाति।
ति किं केन विरुध्यत इति तात्पर्यम् ननु भिन्नविषयत्वादस्त्व
विरोधः स्फुटत्वास्फुटत्वात्तस्यैव विषयस्य त्वभिन्नवि
षयत्वे चास्यैवानुभूयमानस्मर्यमाणयोरिति तत्कृतो वि
रोधः स्यादिति पुनरपि कथमेकविषयस्येत्याशंकां निषे
धयति नचेति नचाभासभेदादपि भिद्यतेऽसावर्थ इति तमा
भासभेदमेकमुखेनोपलक्षयति स्मृतावित्यादिना नन्वप
र्यंगीकृताभासभेदस्तर्हि तत्कृतः कथं न भेदः इत्याह आभा
सस्य विमर्शोपजीवति इति तद्भेदाभेदकृतैव वस्तुभेदाभेद

ई. प्र. वि. १०.

170

स्थितिः इत्थं च विमर्शापेक्षेणैवं सौगतैरप्युक्तं ग्रहणांनी
लपटलादिवस्तुनस्साहित्यग्रहणमेव वस्तुनस्तथ्यव
सायैकत्वादेकत्वमेवेति प्रामाण्यपरीक्षादौ निर्णीतम् वस्तु
तऽइति हान्तिकतयार्थानामित्याद्युद्देशेषु ननु स्वीनमेव
न सद्भावः स्मर्यमाणवस्तुनः कथं तत्रावुक्तः सहितेन पृथ
गभाति न तत्पृथगभाति तर्कैः महार्थैः समं यदा कृत्स्नामेव
स्मृतिं विकल्पान्तरेणाध्यवस्यति अनुभूतं स्मरामीति त।
दा स्वातन्त्र्यमुक्तमिति न्यायेन तदर्थस्पृष्टे स्पष्टोसौ वेद्यतयानु
भवो भातीत्यभिमानात्तदाशयेन इत्यमक्रममिति दर्शयति
यद्यपि चेति अर्थमय इत्यर्थः प्रकृतो विशेष्यत्वेन यस्मिन्
नवित्यमर्थवदनुभवस्याप्यत्तिभेदेन प्रथाप्रकाशमान
तावलात्तयः प्रकाशरूपाद्बोधादभेदः सोऽर्थस्यापि तत्कौवि
शेषायेन संविदैक्यद्वारेणायमद्वयोपक्रमः पुरुषपवेदंस
वं प्रत्येवेदं सर्वमिमेवमात्मकेभ्यो निर्विशेषाभेदोपक्रमे।
भ्यो वैलक्षण्येनाश्रित इत्याह एवमिति यद्यपि व्यवहारादि
शेषणाविशेषतालक्षणाद्वैदायं दर्शितस्तथापि मायापदे
र्थस्य तात्त्विकमेकं समदपि न परामर्शदशायां यतेवनुभवस्य
तेन तात्त्विकप्रमात्रभेदविमर्शप्रकारेणाहेतुभूतेन प्रागद्
मनुभूतमिति प्रमातर्याऽनुस्मृत्यानुभवस्याभासनं युक्तं न
तोरेतोरनुभवोर्थ इव मायादशायामपि स्मृतो न पृथगेव
भाति अपि तत्पृथगपि तत्तोरेतोः पूर्वस्त्रेसंविदैक्यम् य
इत्यर्क निर्विशेषाद्वयवादवैलक्षण्येन तद्युक्तमिति सत्या।
र्थाभविच्छन्नमथमं बुद्धौ निवेशनेन रूपतामेवाकिले।
दमित्यवधानदापनरूपेण हेतो ॥ ०॥ ०॥ ०॥

ई. प्र. वि.
१२२
171

पातेयुक्तः प्रयजानातीति अहंजानामीतियोगिनःपरसं
वेदनम् नास्मदर्थेनसंभेदमेतीति ह्युक्तिवचनावकाशः
प्रकृतेतत्सोपिनास्यहमनुभूतमित्यस्मदर्थशरीरीभूत
स्यैवानुभवस्यनिर्भासनात् अपिशब्देनदृष्टान्तत्वेनयत्स
भावितंपरेणतदस्यनघटतइत्याह दृष्टाऽनुपलब्धयश्च:
परकीयानदर्शनविशेषभूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्त
तेसंवेदनेवेद्यतयावभान्ति सौगतानांतावत्स्वसंवेद
नमेवज्ञानस्यवपुस्तदेवकथंघटिवेद्यतासांख्यानांपुरु
षस्याकर्तृत्वेनोपलब्धिः पुरुषश्चासंवेद्यएवा काणादाना
मप्यात्मान्तरसमवायिज्ञानमन्तःशरीरवृत्तिनायोगिम
नसाकथंज्ञायते जैमिनीयानामप्यात्मान्तरतादात्म्यवृत्ति
तेनयोगिनइवइयत्परज्ञानवेदनंयत्परदेहादिसहभावी
नीलमधुरसुखरागाद्यवभासमयःप्रकाशइति तत्रचनी
लादिदृष्टत्वभावेनवेद्यमेव प्रकाशांशस्तुअहमित्येवम
काशते प्रमात्रीकृतदेहाद्यवभाससंस्कारात्तत्रनिशामि
दन्तोप्रकाशभागोभिमन्यते इत्थंस्वपरविभागसंस्कारभ्रं
शात्सर्वमात्मतयापश्यन्स्वरूपमेवस्वपरविभागपश्यती
तितदपेक्षयापिनज्ञानंज्ञानान्तरेणावेद्यं योगिज्ञानेवाअवि
चारितापातशक्तिनप्रतिभानबलादेववेद्यतास्तुपरज्ञानस्य
नत्वेवस्वतावितिस्वार्थः भान्तीतिकारिकाद्वितयोग्य
म् ननुयोगीक्रियाशक्तिप्रकर्षवानपीदृग्दर्शनेतत्का
र्यंज्ञानशक्तिप्रकर्षमात्रमस्यवृत्तौनिरूपितम् आ
ह उपयुज्यमानत्वादितिज्ञानंज्ञानान्तरवेद्यमितिकिले
हसाध्यम् तत्रदृष्टान्ततयापरोक्तस्यपरावित्तादे ॥

नन्वितियथायुक्तिबलात्प्रकाशानुप्रवेशोंगीकृतस्तथा
ग्राह्यग्राहकयोरनुभवबलाद्भेदोप्यंगीकर्तव्यः तत्समर्थ
नायैवचमायाशक्तेरभ्युपगमः तत्रयथाचेदंमायाप्रमा
तःपृथग्भातितथायोगिनःपरसंवेदनम् तच्चद्विधापरइ
दंनानातीति परचगशरीरेपूर्वंजातिलक्षणोपषमेनभवोमा
भूदितिपरेणेदमित्थंपूर्वंदृष्टमधुनास्मर्यतेइति सर्वंचैत
त्यमात्वन्तरगताउपलभ्याइतिवृत्तेनोदर्शितम् सूत्रेपिदृशा
इतिवक्तृवचनेनटीकायामपिप्रथमंसहजानन्दाविर्भाव
स्तदास्यादित्यनेनविचारितम् द्वितीयेस्मृतिरेवास्माविम
र्शनेनतृतीयेप्रमात्रन्तरेत्यादिना तदेतत्त्रिधासंवेदनंवेद्य
म् तेनमायादशायांज्ञानस्यज्ञानान्तरवेद्यत्वमायातम्।
तेनचानुभवस्मरणयोरपिवेद्यवेदकता तथाचैकविष
यतेनविषयमेलनम् तेनव्यवहारसिद्धिरितिकथमेक
प्रमात्रसमर्थनमितिसिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्र
संगोयमपसिद्धान्तःप्रसजतीतिचोदयितुरभिप्रायः तद
त्रेति अत्रपूर्वपक्षे तदिति पूर्वोक्तमनुत्तरमस्तीतिशेषः त
देवस्मारयति योगिनामपीति तदितिवाक्योपक्रमे
प्रागुक्तनीत्येति दृकस्वभासंवेद्यायुक्तेनन्यायेन तस्य
तिपरसंमतस्यापिबोधस्य एवंयोगिनामित्यादिभान्ती
त्यन्तंसूत्रंसंक्षेपेणव्याख्यायापरीक्षिताभ्युपगमान्नहि
शेषपरीक्षणासभ्युपगमसिद्धान्तइतिकथितप्रकृतप्र
मेयसमर्थनहेतुतदार्ढ्यप्रथनायाभ्युपगमसिद्धान्तमा।
श्रिसमयः सूत्रशेषरूः तंव्याचष्टेवतरणायग्राह्यभूमि
रिति अनुभवबलाद्भेदइत्युक्तम् सचयोगिज्ञानेकामम्मा

ई. चैव मादिरूपता प्रकाशवपुषः परमेश्वरस्य वेद्यता स्वा
प्र.भि. वष्टम्भापरित्यागेनाभिमानमात्रेणेत्याह ननु च संविदः
कालस्पर्श एव नास्तीति कथं वृत्तिरनेककालगतेति अने
१२१ ककालगतेषु वेद्येषु यद्वृत्तित्वं तावन्मात्रादेवमवबोधो ने
172 ककाल इत्युपचारेणाचर्यते ननु वेद्यान्यपि बोधादभिन्ना
न्येवेत्यत आह प्रमातात्मतेति प्रतिपुरुषमाभिमुख्येना-
ना नाभिमुख्यसंवेदनमात्ररूपेण यं चेतति जानातीति यो मा
याप्रमातृरूपः प्रमातात्मवर्गो मेयेभ्योऽन्योऽन्यतश्च भेदस्या
णात्तदवस्थायां वेद्यानां भेदादाभासभावाभावकृतकाल
क्रमोऽस्मेषाञ्चिन्नकालत्वं तदुन्मुखत्वेऽप्येकः स्वसंवेदनप्रमा-
तानेककाल इत्युपचर्यते तदनुसारेणैवास्माभिः स्वैरि
सूत्रेऽस्मदीतिप्रमातात्मतामात्मनि भासयमान इति व्याख्या
यि यत्र तदृह्मत्रमिति मंतव्यं दृष्टास्मेतेति प्रकृतिभागस्य
भेदेन दर्शनस्मरणरूपतया वेद्ययोर्मुख्यत्वकृतया कालभेदं
दर्शयन्नस्य योगेनैकं दर्शयन्ननेककालत्वं सूचयति अदृष्टः
स्मर्तव्यमयुक्तमिति अभिदधानः स्वतंत्रकार्यकारणभावस्व
भावबोधपरस्परामात्रेणानस्मरणसिद्धिरिति स्मर्ता दृष्टेव क
ल्पित इति पूर्वपक्षोक्तिं प्रतितिष्ठति पतिश्चेति हृत्तो प्रथमानत
यां वेद्यतोपचरितानात्मपर्यन्तस्यैवं विश्रान्तिस्थानत्वमभावे
द्यणास्तत्त्वमनपह्नवनीयता पर्यवसितं प्रयोजनं हेतुत्वेनाभि
संधाय वेदनकर्मतायां हि प्रकाशान्तरोपजीवितलक्षणायां
प्रकाशकान्तरमपेक्ष्येत तत्र नास्तीति मुख्यार्थबाधः वेद्यत्व
वहाराभिव्यापितया प्रथमानत्वं व्यवक्षिपत इति व्यवहारापेक्षया प्रथ
भिमानवशेन वेद्यताप्रथयोरेकार्थसमवाय उपचारनिमित्तं २१

दर्शितः हिशब्देनभाविसूत्रगतेनसंविदेकोपक्रमस्यो
पपत्तौहेतुतास्त्वार्थस्यालोकेति संविदेकंप्राणतावीदीरि।
गोविवपूर्वोत्तरार्थाभ्यामसमन्वय्यते इतिदर्श्यते ॥ १९ ॥ प
तदवतारयति संक्षेपोक्त्यानचेति स्मरणज्ञानेइति स्मृति
ज्ञानव्यवहरणानुरूपेणाध्यवसायान्तरेविशेषणतयास्तेहि
भात्नाम स्थितिमित्यर्थः ननुभवत्वनुभवामित्यत्रकर्तृत्व
ग्रतानुभवस्यकर्मत्वप्रतायांतमाकथमाह अर्थपवेति
कर्तृस्थानांक्रियाणांकर्मत्वप्रतायास्यभाषायामपितत्त्वव
स्वभावविभागाद्यनुभवस्यकर्तृस्थतानविघटने ततप
हि विशेष्यत्वंभवेत वीरःपुरुषइतिनूपसर्जनत्वेनश्रोता
हृतादपितत्वाकीयात एतस्यसंवत्सविमर्शोविचारयिष्य
ते ननुयदानुपसर्जनतयानुभवःपरामृश्यते अथचलपा
धामेन सोनुभवःस्फुटोनीलेममाभूदिति तदास्यस्पष्ट
रभासनमित्येतदाह तस्येति पात्रपदेनमूलप्रतीतिवि
धेते यदृगासीत्स्मैवामित्यत्र एतदेवयुक्तमितिदृढय।
ति सोहमेवामित्यादिना नचात्मावेद्यएववेदकात्तानव
स्थानादितिसुक्तमित्याशयः बुद्ध्याचेत्माया प्रमातर्येव
मीःस्वाविवृत्तःखिलमूढत्वादयावेद्यरूपास्तेषांवोधेउप
चारेणतथाभेदाभिमानकृतेनारोपेणायंवेद्यतेत्यर्थः य
देत्यादिनाहृतिग्रन्थेनतत्स्वार्थस्यसंविदेकोहेतुत्वंस्व
येत्सो बोद्धिशब्दोव्याख्यातः तंविहणोतिइतियोयामिमा
दिना ग्रहमितिव्याचष्टेवेद्येति भूमिकाग्रहणेननटस्ये।

न्तोनसुपपद्यतेइतिकिमन्येनतत्प्रकर्षेण एतच्चयोगि
नांदर्शनविशेषइत्युक्तौश्रुतार्थांवक्तुंतरणास्तुलोकप्रसि
द्धेयोगिप्रत्यक्षेसतिरभिपततीतिलभ्यते तदाहयोगिप्रम
क्षस्येति द्वित्तोगतग्रहणप्राप्तिमात्रेलोकप्रसिद्धेप्रयुक्तम्
समवायलक्षणतादात्म्येपर्यवसायितेटीकायाम् इत्याइ
नुपलंभाइतिचवक्तृवचनेविशेषणानि ततदिति एतने
घांस्वभावइतिकृतइत्याशंक्यातावन्मात्रंलक्षणंहिघा
मित्युक्तम् यद्यस्यान्यतोव्यावर्तकंसएवतस्यस्वभावःघ
टस्येवपृथुबुध्नोदराकारता तथाचज्ञानस्यस्वसंविन्मात्र
रूपत्वम् अन्यतोजडाद्व्यावर्तकमितिसएवतस्यस्वभावः
सोहिभावस्सएवयोनव्यभिचारी ततएवघटस्यनद्रव्य
त्वंसोभावः किंतुसंभवितदस्यरूपम् पृथ्व्यादिरूपविशि
ष्टंतुभवेत्तमामासाधारणत्वात् येनयन्नहीयतेयत्स्वनही
यते यत्तदेवास्याव्याप्त्यतिव्याप्तिशून्यंलक्षणंस्वभावः अ
न्यस्यस्वभावत्वे अतदपितत्स्यात् तदपिचातत् स्वव्यतिरे
काव्यतिरेकयुक्तंपदार्थांशेनसमस्तविश्वसंविदेवार्थेभ्यः
मुख्यत्वंस्वप्रकारेणान्यमपिनियमंरचयति स्वसंविदेवे
ति ननुस्वपरप्रकाशोबोधस्तत्स्वस्यैवेतिकथमित्यतआ
ह परमपिहीतितथाभूतंचेति सदित्यनेनेदमाह यद्य
स्यलक्षणंतत्स्वेनभाति तर्हिनाभातमेवतद्भवेत् चतवि
धनियमनियंत्रितरूपावभासस्वज्ञानस्यज्ञानान्तरवेद्य
तायांविघटतेएवेतिस्वेवसंविदित्यत्रप्रतियोगिरूपंदर्शि
यति परास्यसंविदिति स्वस्यसंविदेवेत्यत्रतत्प्रतियोगि
परसंविदपिचतदिति स्वस्येतिशेषः स्वसंविदेवेत्येतत्त्याभि

ई.
प्र·वि·
१२३
173

तितसूचयति जडस्यैवंलक्षणत्वादितिजडमप्यस्यरू
पंस्यान्नसंविदेवेतिभावः स्वस्यैवसंविदिति ·· प्र
तियोगीनदर्शितः प्रकृतानुपयोगात् परप्रकाशत्वस्य
प्रतियोगिनोभवतोपिज्ञप्तिनिमित्तत्वाभावाच्च नन्वेवंपर
ज्ञानविषयंयोगिज्ञानमितिकथंव्यवहारःस्यादित्याशं
क्यक्रमात्क्रमंस्वपक्षेपातयति तदाविति यदायंव्यव
हारइतिभावः प्रत्युपस्थितमितिस्वहेतुबलेनसंनिधियो
गसंवेदनस्यपरसंवेदनस्यचदर्शयति नचपरसंवेदनं
स्वप्रकाशत्वात्तावत्प्रकाशेत योगिसंवेदनस्यचनैर्मल्या।
तिशयेनप्रतिहतप्रसरत्वात्तदपेक्षयापितस्यपरसंवेदन
स्यस्वज्ञानापेक्षयेवस्वप्रकाशता नतिरोभूयास्तेइतिदर्शि
यति तंयोगिनंप्रतीति अस्येतिपरप्रमातृज्ञानस्येवमि
स्तुकप्रकारेणज्ञानलक्षणस्यनियमवत्संवेदनरूपस्याति
क्रमउल्लंघनेनभवतीतिसंभाव्यते नन्वेतदपीति अस्मदृशा
तावदेतदुपपद्यते नतुज्ञानस्यज्ञानान्तरवेद्यतयेत्याशयः
पेशेतिमात्रंतत्त्वबोधनेकर्मप्रवचनीयविभक्त्यादिसंबन्ध
उच्यते षष्ठीस्थानेद्वितीयानचविषयविषयिभावोज्ञानयोस्स
मव्यः यतोविषयितायटेनविषयेणज्ञानस्यधर्मेवोच्यते
यत्तदाकारानुकारित्वंनामः सारूप्यंविषयरूपत्वंनकु।
र्वताबोधेनतदालम्बित्वंस्वीकृतंभवतीतिविषयस्याल
म्बनतासारूप्यात् नचभेदाभेदाभ्यांभ्यामे सर्वथाभेदेन
दभावादंभःसंभयोविवाभ्यांमचदस्येवचसात्मनि नचज्ञान
स्यचज्ञानानांतराद्भेदः कश्चिद्देशकालाकारभेदस्यनिरस्तत्वात् ज्ञो
योपाधिकस्यचभेदस्यापारमार्थिकत्वात् तेयोंगाशस्यनीलादे
।

श्रायस्य बाधागाटे:ष्ट्यक्प्रकाशेन विषयत्वेपि बोधांश स्य विषयभावयोगात् दर्पणयोस्तु देशकालस्वरूपा त्मकं सर्वमेवरूपं विलक्षणमिम्योन्यप्रतिविम्बयोग कृतमस्त सारूप्यं नैवज्ञानयो तदयं प्रयोगः नज्ञानयो विषयविषयिभावः पारमार्थिक भेदानुपलब्धेः इति व्यापकानुपलब्धिः सारूप्यं भेदेनव्याप्तं विषयितायां ल क्षणम् ष्ट्यक्त्वारोपितस्य व्यापकं व्यापकमेवेत्याश येन व्यापकव्यापकादि चिन्तानकृतार्थ धर्मकीर्तिनाका रणाकारणाधनुपलब्धावपिकारणानुपलब्धिः शत्त्या भणितमितिकारणाकारणविरुद्धा विघपिन विन्तित म् कल्पितरूपत्वेन चयर्मी करणमुपपन्नमिति ज्ञाना योविति प्रयोगमायापदानुसारेण मायया च परमार्थ तोनुबोधस्य शक्तिमतः स्वरूपमाच्छियते दाहकशक्ते वद्धेः आवरणमपिहिवस्तुतः पूर्वावस्याविलक्षण स्वरूपजनकमेव ननुतदाकारत्वं विषयिताज्ञानस्य च ज्ञानान्तराकारत्वेन येव भेदं समर्थयमानेनोक्तमित्याश ङ्क्याह किंचेति एवं भूते विषयभावे पैक्यपर्यवसायिनि नज्ञानं ज्ञानान्तरस्य वेद्यं समर्थितं भवेत युक्तं चेतत् यस्य हि यत्स्वरूपं तत्तेन प्रकाशितं रूपान्तरेण चास्य प्रकाशितं न हिंनविषयीकृतं तत् शुक्तिकारजतपीत शंखादि प्रत्यये षिवत् शुक्तिकाशंखादिज्ञानस्य च ग्राहकमेव स्वरूपमिति तदप्रकाशने ग्राह्यभावस्य च प्रकाशनेन न विषयीकृतं भवेत् विषयीकृतत्वे हि क्वचिदेव भवन्नियमेन व्याप्तं वि पर्तेचानियमः प्रसज्यते इति नत्स्वरूपप्रकाशेन व्याप्य

तद्वृत्तिव्यापकानुपलब्धिः संवित्तिमत्वाद्धेतोर्नदृश्योदर्शना
न्तरवृत्तिसौगतेनविवृतंपूर्वमुक्तत्वात स्वात्मानुरूप्यप्रवेशेनैव
कारेणात्रस्थिते नन्वेवंस्वात्मानुरूप्यप्रवेशेनैवकारेणत्वेनाव
भासेपरत्वानेप्रकाशितमितिपरव्यवहारःकथं शेपाधि
कत्वेनेत्याह परप्रमाचिति एकस्मिन्निन्द्रियोगिसंवेदनेपर।
स्वशरीरप्राणादिग्राहकाभिमतेनीलादिग्राह्याभिमतेरा।
गादिवैतद्रूपंज्ञानेचपरमार्थग्राहकरूपंसममेवनिभासते
तत्रैवचित्याज्ञानेग्राहकभागतादात्म्यापन्नमपिप्रमातृत्वेपरि
गृहीतपरसंमतदेहाद्युपाधिसंभेदाद्रूपणयापरत्वेनवि
कल्प्यते गृहीतेतत्स्वत्वेनैव शरीरादितत्परत्वेनस्वाहंका
रविषयभावेनभवति नियतिशक्तिप्रपरितत्याङ्कृष्यतेचवि
कल्प्यतेच तत्त्वमितिविमृशति परमात्मवेदनमित्यनेन।
तत्त्वंपरमात्मवेदकत्वमित्यर्थः ननुपरमात्मवेदक
इतिनोपक्रान्तंतत्कथंसर्वनाम्ना प्रत्यवमृष्टमि।
त्याशंकाव्यपोहति। सर्वज्ञस्येति। सर्वज्ञग्रहणं
प्रागुपक्रान्तपरसंवेदनोपक्रमात्मस्वात्मवेदकपर्या।
घतामेतीतिभावः। ननुप्रबोधेनचेद्योगीप्रमात्र।
भागेसमापद्यते। तर्हितद्गतमायादिसंभेदापत्तेः
स्यावहः स्वसहस्रसम्भेदव्यतिकरकलितः समं।
मात्रिभ्योपिकष्टांदशामाश्रितः। यदाह। इ
दमेवहिनः सांवेयस्मातंसंवेदनामिति। योये।
नैकव्यामापद्यतेसतद्धर्मभाग्भवति। कुंकुमपंक
पिंजरजलांजलिजनितसंभेदमिवजलान्तरम्।
तथाचयोगिवोधोवोधान्तरैरितिस्वभावहै॥०॥

तः अनेकाप्यस्माहि विरुद्धयाभासमतद्धर्मत्वमिति
विपक्षात्व्यावर्तकं प्रमाणमत्र विरुद्धाभासोपलब्धिप्र-
संगः एतत्प्रतिक्षिपति नचेति चकारः शंकाद्योतकः
एकमात्रपदाभ्यां स्वभावादेरधिकस्य ग्राह्यभागोपवर्णविश्रा
न्तिमाह तथाच स्वभावादेः पित्वप्रकृतिगुणानेवदस्यम
इत्यवास्तवे शरीरादिस्थानीये बुद्धिप्रमातरि तेषामवस्था
नेन संवेदनरूपे एवं च यथा परदेहस्थधर्मैर्गौरत्वादिभिरस्य
न संविन्स्यभेदमति गौरोऽहमिति निपतति शक्यानियंत्रणा
त्स्वदेहस्थधर्मैः पुनरभ्येति कृशोऽहमिति तथा परबुद्धिध
र्मैरसंभेदोऽस्य वस्तुतः इति संबन्धरूपापरिज्ञानमयः स्मत्र अ
त एवेति न वास्तवे प्रमातरि स्वभावादीति यदुक्तम् तदस्य
माणेऽपि देहादिप्यधिकरणसिद्धान्त उच्यते एव ग्राहका-
भूमिकाभिन्नवेद्यसंवेदनोचितमायाप्रमा प्रमातृतादशा
तोऽयेऽतीर्णास्तत्र न ग्राहकभावाभिमानिनः कथं तथा
भवन्तीत्याह वास्तवेति वास्तवं प्रमातारं संस्पृशन्ति
स्वयपर्यन्तशुद्धविद्याप्रकाशबलेन ये प्राप्ताः प्रामाण्य
नैव प्रमातृताभिमानभाजस्तेषाम् नित्योदितमपि चतदू
पं चक्रभ्रमवद्वृत्तशरीर इतिशेषवर्तनसंभावनान्नियति
संस्कारजदेहादिप्रमातृभावावरोहणात्मके व्युत्थानस
मये प्रत्यस्तमितमिव भातीति दशाशब्देन व्यवहृतम् त
त्स्वदेहरूपस्थापितग्रहणेन स्वभावः स्वादीनामवर्ण्यं भा
विनीमुत्पत्तिमाह तथोत्पन्नस्वभावः स्वादितैः साक्षात्
क्रियते न ग्राहकत्वं संवेद्यते यथोक्तमभिनवभारत्याम्
उपचारमाहृतिमानेनीमुनिमनर्गलभोगसमर्पणैः प

३.
प्र.भि.
१२५
175

रितितेषव सोपि विरागिणां न हि सुखं करागाश्रयिनां
सुखमिति साक्षात्कारेपि नहं सुखीति प्रमातृविमुखत्वानुवे
धमयं नाभिमन्यते ततएवानुग्रहमुपघातेच न सुखदुः
खकृतमभिमन्तते इति भगवतागीतम् दुःखेष्वनुद्विग्न
मनः सुखेषु विगतस्पृहइति तद्वेगस्पृहाकृतश्च हर्षादय
इति तदभावे तदभाव इति दर्शितम् हर्षामर्षभयक्रोधैर्मु
क्तइति नन्वेवमनुग्रहोपघातौ चेन संवेद्यते तर्हि बाह्योच
टः सुखाद्यात्मापि यथोदासीनस्य न सुखदुःखमोहा
त्मा तथानुद्विग्नमपि सुखादिरूपं न सुखाद्येव स्यात् सुख
दिरूपताविभावस्य त्वनुग्रहोपघातौ लक्षणं प्रमप्यानव
तं सर्वः सुखदुःखपरीतः स्यादिति तद्व्यापकरूपाभावे तद
नाविर्भाव इमे काले परमार्थप्रमातृसमापन्नस्यापि देहा
हंभावसंस्कारदार्ढ्याद्देहाद्यभिमानस्यैव देहकृतं बुद्धेर्दुःखं म।
वेदन साक्षात्कृतविमर्षरूपमपि तद्बुद्धिगतात्स्वात्मसं
वाभिमानविभ्रमाद्दैकाहिकस्यमानतामकेन दृष्टनिश्चया
त्मभावादेव रिपाकइवमार्गगतांस्तान्सुखदुःखवेदनभूमाव
नमुगविनादीतिदेहदेहादेसंस्कारदार्ढ्यमिथिलीकृमेवकृ
तलापि निवेधनाकृदृष्टवाधिकराणामात्राभिमानेनाक्षिप्ताक्लेषांदे
हबुद्ध्यादावहंभावलक्षणोयोनुग्रहोपघातानाविर्भावको हेतुः
सुखादीनामाविर्भावकस्तत्सकलनादिस्पर्शयोगेपि
नदहंकाराभिधानसहकार्याः सम्भवात्सामग्रीरूप।

स्वहेतोरपूर्णत्वान्नोत्पद्यन्ते एवमुक्तावादय: यथोक्तं वा
मीचन्दनकल्पानां वैराग्यं नामेति वामीचन्दनकल्पाये।
षामिति गुरुणा व्याख्यातमिति श्रीलक्ष्मणगुप्तगुरुपाद
ननु सर्वथाहंभावाभिमानाभावे करणप्रेरणादिहानं स्यमे
वविलप्यते नहि नहीच्छानोदनस्यायं प्रेरकत्वेन वर्तते
अपि त्वात्मबलस्पर्शात्पुरुषस्तत्समो भवेदिति नीत्याहन्ता
वशेषकृतमेवेति करणानुपलब्ध्या वसीदेदेव सत्यमे
व किंतु सहजस्याकृतकस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणस्य
स्तत्पूर्णत्वोदयापाकृतव्यतिरिक्ताकांक्षकालुष्यचिद्रूपस्य
परमानन्दस्य यत्र आविर्भावे निरावरणतया प्रकाशो भव
ति ततस्तदानन्दरसाम्बुधिनिमग्नासो विषयजनितसुखा
दिसंवेदनकणिकान् शून्यगात्मानमुद्दर्शयति शिथिलीकु
र्वन्देहाद्यहंकारग्रामम् तदेतिवास्तवप्रमायावेशादशायां
यदिवा तदेतिसुखदु:खोत्पादावसरे यो लोकस्य तत्र तत्र
नेदिसंवन्धेमावधानेते उत्सुपदेशवलेन स्वरूपविमर्शाद्।
फिमनि विश्राम्यन्त: परानन्देन युज्यते यथोक्तमानन्देस
हति माते हृष्टे वा वान्धवे चिरादित्यादि दु:खेऽपि विकासेऽस्य
र्यांर्थस्मृतिसंगमादिव्यादिव वाणद्धा नियतयोग्याधायेन
व्यवस्थितविकल्पार्थोमन्तव्य: एवं प्रथमप्रकारे परावित
त्तानेधवेदकता निरस्य स्वकपूर्वजन्मगतमनुभवं जानाती
त्यचाप्यनुभूतविषया संप्रमोषरूपत्वेन स्मरतीतं च दर्शयति
रस्यति पूर्वजन्मान्तरप्रसक्तीकारेऽपीति पूर्वास्मिन्नन्यविशे
षे स्मरतीत्वेवानुभवामित्यात्मारोढ: सिद्ध एवेत्याशय: ता।
नि स्मरतीति व्यवहारात्स्मरणमेवेत्यपूर्णमितिभाव: स्व

६.
प्र॰भि॰
१२६
176

यमननुभूतास्तत्परकीयपूर्वजातिषु संस्कारसाक्षात्कर
णोपदेशाभ्यासेन च योगिनो विज्ञानं तत्र पूर्वानुभवस्पर्शा
द्भिनवज्ञानरूपतोक्ता योगिनो हि यस्मादाविस्मविरो-
धः एवं द्वितीयं प्रकारं स्मृतेः प्रदर्श्य तृतीयमपि तथा करो
ति प्रमात्रन्तरदृष्टमिति यदा केनचित्प्रमात्रा घटो दृष्टो यो
गिना तत्पूर्वं न दृष्टस्तत्काले योगी न दृष्टतामेवोद्वेचयन्भा-
वनाबलात्स्वात्मप्रपन्नीत्यनुभूतविषयासंप्रमोषरूपत्वमे
व विकल्पनावमर्शतदिति पूर्वदृष्टतयैव हि विकल्पयति
न पुनरपूर्वतया जानामीति ननु नात्र मया ज्ञातमिति विकल्प
नेऽप्यनेनेदं ज्ञातमिति समं ज्ञातमिति पूर्वप्रकाशमेवा-
तदीयं पुनरुन्मीलितं प्रमाणीकुरु न तत्पूर्वमिदानीमुदितं-
प्रकाशं तत्पूर्वप्रकाशतादात्म्यप्रवेशापवहितस्य योगिन
स्तदानीं स्मर्तृता तत एवमस्वादीनां धर्मविषये प्रकाशन
मपि सार्वज्ञ्यरूपत्वं परमेश्वरस्यानादेरयमित्यं प्रकाश इति
तत्प्रकाशप्रमाणीकरणेन भवन्स्मरतीत्युच्यते तदपूर्वपा
रमेश्वरप्रकाशानुग्रहोत्थो हि प्रमाणस्फूर्तिः ननु प्रमात्र
न्तरेण यदनुभूतं तद्योगी स्मरति तत्प्रमात्रन्तरसंवेद्य
कं संपन्नम् तत्प्रमात्रेनेदं दृष्टमिति कथं भवस्याप्याह।
स्वप्रत्ययात्मनि स्वाय: प्रत्ययात्मादेः प्रमाणादेस्तत्रयोर्द्र-
नादार्ढ्यसंस्कारस्तस्यानिवृत्तेः परशरीरादिपरत्वेन प-
प्युतियतस्तनो व्यवहरति प्रमात्रन्तरेणात दृष्टमिति।
यस्य तु योगिनो दृढसंस्कारः क्षीणेन तु सर्वात्मना नाश-
ष्टः नाशो हि तस्य संस्कारस्य ईश्वरप्रवन्त्वीष्यरायते।
नाशेनानुभवे तत्तस्मिन्सर्वप्रकारवति दृढसंस्कारेण॥

रीराद्यहमितिप्रथयन्नपितन्मध्यएव विश्वमहमिति
प्रथयति तदस्यचक्रवर्तिनइवविश्वमनुशासतोपिस
देहादिकमधिष्ठानराजधानीकल्पम् एवंवेद्यतायामि
संवेदनापेक्षयानिराकृत्योपसंहरति तदेवमिति स्थि
तमित्यस्यैवपक्षस्यदार्ढ्यमभिदधत्सत्यान्तरमभ्युपग
मवादमात्रेणस्तत्यनुभवयोस्तुतथापिनवेद्यवेदकतेत्या
ह बोधमात्रेणेति अस्मद्युक्तवयोपयागादिप्रकाशयति
प्रातिस्विकेनेति ज्ञानस्वलक्षणात्मनातन्निर्दिशति सु
द्धेति अथवात्रभावःस्वात्मिन्स्वस्मिन्सर्वैर्दर्शनैर्यादृशंबो
धस्यशुद्धंरूपं तद्यथा सर्वार्थरूपतासुशुद्धिर्ज्ञानस्यानिरु
पाश्रया ततोप्यस्यपरांशुद्धिमेकेप्राहुररूपिकाम् प्रभा
स्वरमिदंचित्तंप्रकृत्यागन्तवोमलाः चितिशक्तिरपरिणा
मिन्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषयाशुद्धाचानन्ताच गुणानां
समवायांशोपाधित्यागेपरंवपुः असंस्पृष्टमनिर्भक्तंशु
द्धंतत्त्वविदोविदुरित्यादि नतादृशंनिरूपरागंवेद्यतापर
चितज्ञानेप्यस्तीति भासेरन्निसुभयत्रवृत्तिरूपदर्शयन्भा
नीयस्यकाकाक्षिवद्योजनामाह नोक्तनयेनेति परवेद्य
ताविषयताचज्ञानस्यदूषितायतः अभ्युपगमेचबीज
मात्रमास्ति सौगतदर्शिस्वलक्षणानिज्ञानानिभिन्नानी
ति नैयायिकमतेज्ञानंज्ञानान्तरवेद्यमिति तद्वेदमुभय
मपिअपाकीर्णम् स्वदर्शनेप्यस्तिबीजंमायाशक्तिरेवंकु
र्यादिति तन्नैतन्नयुक्तम् बहिर्बोधस्वरूपमेवमाययाप्रथा
क्रियते विश्वस्याप्रकाशनप्रसंगात साहिबोधस्यशक्ति
स्तदायत्तातदभावेकथंस्यान्निर्माणंतत्स्वात्मन्यपिकृतं

ई.
प्र.भि.
१११
177

नामः नतुनिर्मातृरूपं शुद्धं बोधं बाधितमलं यच्छोक्तंत
स्यानावृततद्रूपतादित्यत्र निमित्तं यत्राश्रितमिदं सर्वं कार्यं
यस्माच्च निर्गतमिति तदावृत्तौ ह्यावरणशतमपि कुर्या।
भासेतकृतश्चोद्भवेत भासते हि तत्संविद्येवेद्भवति चतत
एवेति अभासनेऽप्यनुद्भवेच्च किमावरणमिति नमायाश
क्तिर्वीर्यं भिन्द्यादेघवेबोध्यतानतथापिचबोधस्याप्रत्यस्त
मृयादमथ्याबोधस्यापिकः प्रकाशः यदितथेति नचेत
त्संभवतीति यावत् यन्नेश्वरविवेके नचाकपपन्नं माया
शक्त्यापिशक्नोतेकर्तुमिति नहितद्देवसपवनथ्येवतत्रैव
तमेवप्रतिनाम्यस्तीतिप्रहीयते मायानपतदेवमिति
वचनमात्रेण एषचासंभवत्तर्पपादस्मादृस्माकाक्रमहा
यथाद्भृतिनामनन्तः प्रकृतस्यदाष्टान्तनाह इहत्विति
कर्तृकर्मप्रत्ययभेदेप्यनुभवः कर्तृस्यैवेतिभावः नचात्मा
ज्ञानद्वयसमवायिकारणमात्रं वैशेषिकस्येवेत्याह आत्म
नश्चेति औदासीन्यादिति महिद्वयोः केवलमाधारत्वेना।
त्वित्चटइवतद्रूपत्वयोः नतद्वयोर्मेलनायसमर्थः ज्ञानांत
रमपिज्ञानद्वयविषयमेवतद्रूपत्वयोर्विगुणत्वंयावदिति
यदाइमर्थः ॥ १८ ॥ ननुघटेसमर्थमाणेवेघटग्राधिग्राधि
न्यनुभवोग्राहकेणैवमिलत् तस्मिन्नेवतत्समर्थमाणेवे
धीकृतेकिंवाच्यम् उच्यते घटेसमानुभवोभूदित्य।
विकल्पनेघटएववेद्यः यथाहतत्रभवान् घटज्ञानमि
तिज्ञाने घटज्ञानविलक्षणं घटइत्यपि यज्ञानेविषयो
पनिपातितदिति आर्योपितंहिमतत्स्मकविवेशायमिति
सइतिस्मरतिपरामर्शोमौलिकः तस्यहृतिरयाहएष ॥

तिदर्शनस्यस्पष्टत्वकस्पष्टतायामपिगुणत्वेनभेदस्याप्रू
ढत्वात् तस्याविभागमाकर्तटीका ममतास्मिन्नचटे
तानमभूदिति तस्यैवप्राधान्येनस्पष्टस्यभेदस्यप्ररोहात्
मूलप्रतीतिस्वव्याख्यानप्रतीत्यानवाध्यतेपिरूपद्वंस्य
नेइतिपूर्वमुक्तमेवसर्वम् स्पष्टमन्यस्पष्टतितिटीकास
र्वस्येतद्वितयनिर्णीतम् कथनशब्देनेतिस्पष्टमप्येत
मवस्तुतोमौलिकस्यवाधकमितियावत् ॥२९॥ अ
नुभवानन्तरभाव्यध्यवसायरूपमनुजीवति स्मृतिरा
विकल्पितेस्मरणासम्भवात्तत्स्तदध्यवसायस्यात्वप्र
हिरण्यास्मरणात्दगोचरीकृतेनस्पृश्यते खपुष्पमिव
मवाध्यवसायेनप्रत्यक्षानन्तरभाविनानुभवांशोवेद्य
त्वेना ध्यवसितोग्राहकभागेस्मदर्थेसामानाधिकरण्य
नविश्रान्तेतितिदर्शयतिसूत्रेणयाचेति चशब्दःस्मर
णस्यैतदुपजीवकतामाह याध्यवसा अध्यवसायःप
श्यामीत्येवंजायते सातावद्दर्शनमवसातविग्राहकं
योप्रत्यवमर्शात्मी तदनुभवसंस्कारान्मन्यते तथैवसा
हात्तत्कृते यद्यपिस्वशब्दपरामृष्टदर्शनेनभाति तथा
प्ययमितितावत्प्रत्यक्षतापरामृश्यते साचनभावनी
यंरूपमपितद्दर्शनमेव तच्चनभावयमंत्वेनाध्यवसीय
ते इदमर्थेनसंभेदाभावात् तस्मान्नवेद्यानुभवाध्यव॰
सायेवेद्यताव्यापकेदन्ताविरुद्धास्मदर्थसंभेदोपलब्धेः
नस्मरणानुभवोवेद्यत्वेनभास्यते तथानध्यवसायादस्मा
दर्थसंभेदाध्यवसायादेतिस्मृतिनिर्भासनायाःकार
णस्यानुपलब्धिःकारणाविरुद्धस्यवेतिसूत्रार्थः अध्य

ई.
प्र. वि.
१२८
128

सायविशेषश्च स्फुरति नैव कश्चिदप्यध्यवसायोऽनुभव
मिदन्तया विषयीकरोति ततः सापि कथमित्थं कुर्वी
त कुर्वीत वाध्यवसायरूपतां जह्यादिति सूत्रतात्पर्यं एत
दवतारयति प्रत्यक्षेत्यादिना संक्षेपविवरणेन इदन्ता
निर्देशेनैवेति दर्शनं परामृश्यते इति संबन्धः ननु घटोऽय
मित्यध्यवसाये नास्मदो न दृशः प्रयोगस्तत्कुत्र विश्रान्तं
किं परामृश्यते सत्यं नैतयोरस्ति प्रयोगः तेन तद्विनापि त
दुभयार्थपरामर्शोऽस्त्ययमिति तदेतद्दर्शयति अहमित्या
दिना नन्विदमित्यनेन घटरूपमेवावमृश्यते नेत्याह अ
यथेति प्रत्यक्षत्वापरामर्शे च सतेश्च विकल्पानामभेदः
स्मादिति नाप्ययं पक्षो घटरूपतापरामर्शविश्रान्तिमा
त्रेणाकृतीभवत्यपि तदीयवैयात्यदेशस्यैव परामर्शस
त्वेन न तत्प्रत्यक्षतापरामर्शे विश्राम्यति ननु प्रत्यक्षतापि
घटधर्म एव नेत्याह प्रत्यक्षत्वमिति अहंकारगोचर इ।
ति प्रमातृमयः हीति यत एवं ततोऽस्मच्छब्देनोभयत्र।
दर्शनपरामर्शाविति पूर्वेणासम्बन्धः प्रत्यक्षरूप इति अय
मिति यः स्वेवसाय उक्तः सप्रत्यक्षस्य रूपेणाध्यवसा
नस्वभावो न तु घटमात्रस्येत्येवंभूतो व्याख्यातो दर्शनमे।
व तत्प्रत्यवमृश्यते इति वचनेन। अयमिति हि दृ।
ष्टो घटात्मानं यद्यपि सामानाधिकरण्येनाऽवलम्ब
ते। तथापीयत्येव न विश्राम्यति। यथोक्तम् इ
दमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थतेति। ततश्च
स्वविश्रान्तिरेवाहंभावस्याभिमुखीकरोति प्रत्यक्षतो
घट इति प्रतीतावपि प्रत्यक्षतानां स्वविश्रान्त्यैव मदीयो

घटइतिवत अपिशब्देनचसत्येवेदमाह याहंदर्शना-
त्मवपुरुल्लेखवनिष्ठप्यंस्वसंवेदने विकल्पांशविचारस्तत्र
क्वोपयुज्यते भवतुवातथापिविकल्पनमपिनेदंतमा
विष्करोतीति एवंभूतामहंममेतिविकल्पानेलौकिक
स्यहृदविवेचकः सत्यस्यापिकस्यचिद्वस्तुकृतिप्रत्ययार्थ
विभागकरणावकल्पनामात्रम् सोऽहमितिचसघटइ
तिवद्गगनत्वमपेक्ष्यतेऽयनवस्याहंशास्त्रकर्तृस्वभावका-
त्वमुत्कर्षयते स्वयाख्यानेति जैमिनीयैरपिप्रकटताफ-
लभावनात्माहंगामवतीत्युक्ता तेनघटंपश्यामिघटो
यंघटमहंगामीतिशाब्दवैचित्र्यमात्रंतत्वाथस्वविकल्पएव
एवंस्मरणोपितदित्याहमनुभूवमितिमयानुभूतमिति
साममहंगामीदितिशाब्दवैचित्र्यमात्रमेवेतिसूत्रहृदयस
तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ चिद्रूपैवत्वानादिपक्तिमात्मस्मरणा
नुभवयोश्चैकमेवसंविद्रूपत्वंतत्त्वमित्युक्तम् सामर्थ्यादि
दमायातम् यत्नायौयोग्राह्यग्राहकोऽनुसंसविन्मयावे
वभासेते ततोवक्ष्यमाणस्यसूत्रस्यनाधिकोवाच्योपित
सएवार्थएकीकृत्योपसंहरणीयइति प्रकरणार्थपर्या
लोचनकुशलकृपाश्रीवसुद्धाभिप्रायेणावतारयति इ
तीति इदंवस्तूपसंहरनाह उपसंहारोपलक्षितमाह
तन्मयेति यदेतत्सर्वमुक्तम् तस्माद्धेतोरयमत्रतात्पर्या
र्थः यद्विसुद्धसंविद्रूपेप्रमातरिग्राह्यग्राहकरूपतयाप
रस्परापेक्षयाभिन्नौवैयावर्थौभासेतेइति कीदृशो मया
दृश्यतेमयाहंदृष्टइत्यनुभवस्मरणामर्शनोपलक्षिते अथ
मिमिसइतिचदर्शनभागानादरणेनानुभूयमानस्मर्य

ई. प्र. वि.
२७५

179

मार्गार्थभागप्रधानेनग्रामदर्शनेनउपलक्षिते अपिस्त्वार्थे
अपिशब्दोभिन्नक्रमः भिन्नावप्येकत्राभासेतेइति इत्यन्त
मात्रेणवायोजना येतस्थलद्वयः प्रकरणार्थविवेकम
शक्यात्मान्प्रतिबोधपूर्वकमपूर्वार्थाभिधानमिदमित्यन।
याच्छायया:वतारयतिसंगतिः समस्तस्यपरिहरणप्रका
रस्यसंवादेनानभिधानानवर्तमाननिर्देशः अपितभविष्य
त्प्रयोगः अभिप्रायान्तर्वर्तिनोभविष्यतेवोचिता यतः किंत
त्परिहर्तुमभिप्रायेणोपलक्षणं ग्राह दर्शनादीति नैवस्य
नभवत्यादिभिराकेरवमानविश्रान्तस्यदर्शनादेरवभासस्य
तिसमर्थितेपिप्रकृतप्रमेयंतेनैकंभिन्नकालानांसंविदा।
मितिनसमर्थितमेव अवमात्ररहंगोरः साधितः भावीति
शरीरप्राणबुद्धिरूपस्यासंविद्रूपत्वादस्यतन्नभेदाश्चेति त
त्रपरिहारः तन्मयेति ग्रामदर्शनेनोपलक्षितः सं।
वित्स्वभावोयतः प्रमाताउपपद्यते कल्पितग्राहक
स्तभवन्नपिग्राह्यवर्तत्रैवनिर्भासते तदितितस्माद्धेतो
संविदेकतानतसमर्थितेत्याभिप्रायः स्वेपूर्वमनुभ
वोपादानंतत्पूर्वकत्वात्स्मरतेः तस्यापवप्रकृतत्वामि।
त्याशयेनतत्पूर्वोमेवप्रथममुक्ता विहृतावपितदन
मायेणइहाभिसन्धानेदृश्यभागवरुमानेचहकमाथान्ये
नपरामृश्यते। स्मरणेप्रत्यत्नाध्यवसायेचआदरणा
मेवपुरः सरपूर्वादिशोवैदर्शिनम अनादरणं तप
विन्यागारिणोवैः तथाहि। अनभिसन्धौ दृश्यभा
गवरुमानेचहरभावोनादियतेः पित्वर्थभागपवे।
ति वतर्थानुभवेघोरशाथावसरतोऽभयस्पर्शिच ॥

प्रत्यभिज्ञाने च तत : षष्ठ्या पूर्वापरभागभेदप्रथाभ्येन च
द्विगुणीभूते वर्तमाने हेयोपादेयादिभेदेन पुनरपि भिन्ने
स्वतंत्रविकल्पे चोत्प्रेक्षादिलक्षणे सर्वस्मिन्नेवमयसंवेद
ने ग्राहको ग्राह्यस्य परस्परापेक्षयाभिन्नप्रथो परस्परा
पेक्षया च ग्राह्यग्राहकतां गतो पुद्गलसृष्टियोगेन भिन्नो
प्रकाशते रूपपरामर्शे न स्वतंत्रकर्तृस्वभावे संविद्रूपे वि
शुद्धप्रमातरि अन्योन्यापेक्षावित्तिवचनेन स्वस्वभावप्र
त्ययप्रकृते द्वन्द्वस्यैतरेतरयोगो दर्शितः सहविवक्षाया
मेवयुक्ता द्वयोरपि ग्राह्यत्वाद्ग्राहकत्वाच्च यदाह याभ्या
मेको ह्यर्थस्ताभ्यामपरोपीति ननु कथं तयोर्विच्छिन्ना
ऽन्योन्यपृथग्भूता प्रथा आह इदन्तापरामर्शात्मना
मेव वेद्यता ग्राह्यमिति परामर्शस्य कृतकस्य कल्पित
स्यास्यन्दतां हठादेव यतो ग्राहको नीतो द्वंगोरायमिति
यतश्च ग्राह्यो घटादिः प्रकाशमात्रपरमार्थोपि इदन्ता
याः प्रकाशाभिन्नपरामर्शस्य गोचरतां बलादेव प्रापि
तस्तत्पतो विच्छिन्नप्रथो ननु यदि विच्छिन्नप्रथो तर्हि
कथमेकप्रमातरि प्रोतौ किं मणिद्वयस्येव ततो प्रमाता-
रि प्रोतत्वमनयोः नेत्याह कथं तर्हि तन्मयो विशुद्धप्रमा
तृपरमार्थादधिकमनयोर्न किंचिद्वपुः कथमेतन्मय
यामिति चेदाह ग्राहकस्य तावदिति अयत्नोपपन्नमेतन्म-
दिति तावद्यदम् यदि वा यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टक
नियन्त्रिते जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि मा स्थिता तदा
त्मनैव तस्यास्या कथं प्राणेन यन्त्रणेति न्यायो ग्राह्यस्वरूः
णीय इति तात्पर्यक्रमाभिप्रायः आपाते यद्यपि ग्राह्याभिद

ई.
प्र.भि.
१८.
180

मितिप्रकाशाभिन्नत्वेन विमृश्यमानं चकास्ति तथापि इद
मित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता यास्वस्वरूपे विश्रा
न्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययमिति प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहं
भावो हि कीर्तित इति च नयेनाहंताविश्रान्तौ नैव पार्यन्ति।
कीति सारपदस्याभिप्राय टीकायां अनन्तरमेवेति वर्तमा
नावभासनामित्यादिना प्रकरणेनेदमेव वितनिष्यते इत्य
र्थः ननु भवत्वियं प्रकाशमानता मा तन ग्राह्यस्य स्वरूप।
प्रथा या चकास्ति घटस्यैव चकासा यतः सत्यम् घटस्य वि
यमेव चकासा या प्रकाशमानतायाः प्रथा अन्यथा घटोऽप्र
काशित एव भवेदित्याशयेनैवेच्छुत्वः मौलिक इति पारमा
र्थिक इति यावत् ग्राह्यमेवेदमिति चकासद्भगवतः शान्ता
मायया विच्छेदित इत्यस्तु नाम ग्राहकस्त्वहमिति निर्भास
मानः कथं प्रकाशाद्विच्छिन्न इति परस्य भ्रमं भिनत्ति
ग्राहकस्त्वायमिति परमार्थिकप्रकाशलक्षणाच्चिन्मा
अपरमायाहि भावाः अन्यथाप्रकाशनाः संभवान्तेषां
तदपेक्षया च मायाशक्तिर्यदि भावान्विच्छिन्द्यात्तदप्रका
शरूपांस्तान्निर्भासयतीत्युक्तं स्यात् न चैतद्युक्तम् प्रका
शनैव न प्रकाशन्ते चेति ततः पारमार्थिकप्रकाशा।
मावदभिन्ना एव सर्वदा तेऽभ्युपगम्यम् ननु भगव-
च्छक्तिरतिरुद्धघटकारिणी किं किं न कुर्यात् तथा च बो।
धानामपि कर्तृत्वमन्त्रं पाकार्ममलत्तो भिन्नवेद्यन्तेषां।
मायामलं विधेस्वाम्यते इति वक्ष्यते ततश्च बोधरूपं प
रमार्थप्रकाशमप्यपेक्ष्य भावानां भेदेन प्रथा न न युक्ता
पनदाशंकागमयति क्रियमाणापि वेति । बोधस्य॥

हि विश्वात्मनोऽपि मायाभिधानभगवच्छक्तिकृतायां वि
श्वात्मताख्यातिरूपतायां सत्यामपि वेद्यीकरणामर्थानां
मलो मायाख्य उच्यते मूलमिति दर्शावहिर्मुखतायामन
मुखसंकोचात्तथाभावात्प्रकाशरूपतायः सर्वात्मैवात्म
नि सा प्रकाशरूपता भवेदिति साभेदेन प्रथा सर्वज्ञत्वरूपा
भवेन्न च सर्वे सर्वज्ञः असर्वज्ञतायामपि च विच्छेदेन प्रथा
नमस्ति सूक्ष्मस्थूलरूपस्यास्य वेद्यवर्गस्या एवं तथावि
धप्रथालक्षणनिर्माणविषयतया कार्यशब्दवाच्यस्य भू
तस्य चेष्टाग्राहकरूपायाः इदानीं मीमांसावसरस्तदुपयोगि
त्वेव भावसृष्टि विज्ञाशयेनागमोक्तं चतुर्विधसृष्टिमध्या
त्सृष्टिद्वयमेव टीकाकृता दर्शितम् एवं चासर्वज्ञतायाः
इदेन प्रथनं तदिदम् उपपद्यते यदि बोधरूपोऽहमिति प्र
काशभागेऽपि कश्चित्संकोचो भवेत्संकुचितो ल्पेऽहमिति
प्रकाशभागो नालिकासुषिरसंकुचितावाद्घप्रकाश
वन्नियतप्रकाश इति युक्तम् तदुक्तम् अयमहंभावो वे
द्यस्पर्शनात्मको मल इति नन्वेवं देहादौ ग्राह्यताशावेव पतित
इति पुनरपि ग्राह्यग्राहकताभिमानावितिस्तु नैव ग्राहकपदस
मर्थमेवेत्याशंक्याह वेद्यस्वभावमपि चेति तदानीमिति श
रीरमिदं कृशमित्याद्यवसरे भवत्यहन्तवेद्यताकं देहादि
अहं कृशो घटं वेद्मीत्यादिप्रत्ययेनाहमिति सविदभिषेक
रसपदे वास्मिन्नवभासो नं ग्राह्यतांशः नन्वेवं कृशादेरपि
अवभासादवरूपभाविन्यामिदन्तायां यदि तावदहमिति न
न रूपेणाच्छादनं तदीयस्वरूपतैवेति क इव शब्दार्थः इष
स्यापरमार्थप्रतैवेति क इव शब्दामात्मतत्वपवेति किं ग्रा

६.
प्र॰भि॰
२८२
181

रूकपदोपादानेन अथनाच्छादनं तर्हि घटादिवद्ग्राह्य
रूपतैवेति पुनरपि किं तेन तत्र प्रथमांशं कांप्राधान्येन प
रिहरति केवलमित्यादिना वेद्यांशोपरागमेवेत्यन्तेन प्रसंगत
श्चात्रैव द्वितीयापि परिहृता भवतीति वर्णयिष्यते तदिति
वस्तुजातमीश्वरस्यावभासते कथमित्याह अन्योन्येत्यादिनाऽप
पिक्रियाविशेषणान्यस्तनि एकैकं परस्पर ·· पृथग्भूतं
ततएव विश्वमेव पारमार्थिकं रूपमस्येत्येवमपि चावभास
नप्रसादादिति नवपुषान विरोधः काश्चित् अत्रत्विति माया
पदे प्रमातृत्वेभ्यः प्रमेयेभ्यः चयद्भिन्नं प्राणाधीभूयरूपं अ
हन्तावेशेन संवित्स्वातंत्र्यमभिषेकेण प्रमयगात्मेति परस्परा
संकीर्णस्वसंवेदनसंतेन ग्राहकीभूते स्वव्यतिरिक्तस्य ग्राह्य
स्य घटादेरिति संबन्धः प्राणादिसंकोचभागिनाश्च सामंवि
द्विरूपत्वमसहिष्णु विन्यस्यते पारिमित्यात् नचात्र
भगवत इदंप्रथमिकाविघने ग्राह्यग्राहकयुगलकनिर्मा
णकारिण्यां मायाशक्ताविति नियमस्याक्रम नवा।
हन्तावेशेन ततप्रमाणादिसंविदिवेद्विलीनीकृतेनस्तुनर
पिनततोभावानां भेदः सत्यम् नतु विलीनीकृतेन।
त आत्मीयत्वेन योभेदो वेद्यत्वं तत्र योगाख्यग्रहस्त।
स्यानिरस्कात् तदनेन पशुलक्षणं स्वीकृतम् यदु।
कं श्रीरत्नायाम् पशुर्निर्मोहमस्तोतो निष्क्रियो निर्गुणोऽप्र
भुः व्यापिमायोदरान्तःस्थाभोगायाय विचिंतकः इति आणवा
रिपाशयोगात्मस्तुः अनादित्वानित्यः अहंतावेशनादस्तःव्या
पीचस्वभावतो वेद्यत्वाज्ञानक्रियात्मा मायाभुमिपतितस्ततप
वासनांतरः खेदकतात्मतादिवेद्यगुणगणगतोतीर्णाः संविरूपत्वेप्यह
णंताशेग

लालसाक्रान्तो यतो नव विद्रूपत्वं पूर्णत्वं कांक्षति एत
त्स्वकृते योजयति इत्यपि वेवेति एवमुक्तेन क्रमेण शरीरा
दावेव घटताताद्दृशी यानेन स्वसंवेद्यत्वेनापि संसारिन न वेद्य
घटादेः वेदकताचापि इत्थं वेदकतावैलक्षण्यादीति
यस्मादेव तस्मादिदमहमिति भागद्वयस्यापीश्वरविष्ठा
रूपादिलक्षणत्वे मायाप्रमातरि तस्मादीश्वरस्यैवेति श्रु
त्यर्थवशाद्वार्थः विलीनताभावं स्फुटयति तथाहीति
यथा यथा हि भावनोपदेशबलाद्देहताप्राणादेरपसार्य
ते वेदकत्वेन निर्भास्यते तथा तथा संवित्स्वातन्त्र्योदया
द्विचरत्वादिसिद्धयः शरीरेपि यावद्देषां वा ना यद्वद्घटा
दिसब्रह्मचारि निर्भासते किं मंगबुद्धि प्राणादावित्यव
काशः ननु मायाकृत विच्छेदावितिपदं कं तेन भगवता
एवं मायायोगान्मालिन्यं संस्थानेनाह सेयमिति एवं वि
धपरमाद्भुत भासनेयदेहभेदे प्रतिघातलक्षणं मलः
ख्यातभावराशिप्रविकासनलक्षणा विजृम्भासंभावरू
पेन तन्मालिन्यमापादयति पल्लवालिकेवैव मालिन्य
हि संविदो भीष्टप्रतिघातलक्षणं तद्धि रूढस्य प्रतिहतत्वे
च्छायोग इति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ननु यदि शरीरा
दिवेद्यमेव वेदकीक्रियते तदा तस्य वेद्यतायां किं वेदक
म् आह यदेति तदेवेति यदुपाहृकीकृतं च घटादेः ग्राह्यग्रा
हिन इति साक्षात्कारज्ञानेन निरूढत्व इत्याशयः समस्तश
रीरप्राणधीप्रसृति भावनिषेधोपाधिसंकुचितं चिन्मयं त
स्यमाणबुद्ध्यादेर्वेदकं भवति अयं प्राणाद्यभाव इत्यपि सा
क्षात्कारेतदेवत्वरूपाभावनिषेधात्मकं शून्यात्मकमेव तद

पेक्षयाविकसितमिवप्रमात्रीभवति तत्रापिविकसित
तरमित्यादिक्रमेणमहाशून्यमागमेषुशून्यातिशून्यशा॰
ब्दवाच्यंपार्यन्तिकंप्रमातृरूपमुल्लसति नचाभावस्याभा
वइतिभावरूपतैवेयमितिवक्तव्यमभावस्यतच्छून्यरूपस्या
भावान्तरमपितच्छून्यरूपमेवेतिहिवक्ष्यते वेद्यापेक्षयाच
तच्छून्यत्वंसंविद्रूपमितिपाताश्चवेदकत्वमतएवशून्याति
शून्यनामवेद्यराशिविनिर्मुक्तशुद्धस्वभावसंविद्रूपंचित्स्व
संवेदनसंविदितमितिनानवस्थायदुक्तं तथासंवेद्यतेय
घतन्मध्येहंनकन अपित्वेतद्धिमुक्तोस्मिनचटप्रेपासिम
ताहशाः इतिभावनिषेधोहंभावभूस्तत्वतःस्थितः तस्यपु
र्यष्टकायेनहेयंयोगिदशिस्फुटं तत्रभावनिषेधोयःसोपि
नामन्ततच्छूकः अहंसंविद्रूपारोहात्ततत्मयएवसइति
अतएवहिआकाशसमापत्त्यभ्यासेगृहप्रांगनावरण्यादि
प्रदेशविकासनावतस्याभ्यासेवलावरण्यादिवहिर्भूतपरमा
काशसमापत्तिसिद्धागमः वहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेह
त्यत्राप्येषैवपराकाशशरीरतापार्यन्तिकीप्राप्यतेनोक्ता
क्रमेणवेद्यतायांशरीरस्यप्राणस्तस्यापिधीस्तस्याःशून्यता
वेदकइतिप्रसिद्धोयमर्थइतिनोनर्थइह अतःक्रमेणत
समस्तस्यवेद्यत्वेशून्यमेववेदकम ननुयोगिनोविरा॰
णकंदेहप्राणादेर्वेद्यतांकर्तुम अयोगीतुशरीरा
घुतीर्गांशून्यंशान्तोपिनशुतवांस्तत्कथंतदपेक्षया
स्यवेद्यतेत्याशंकायामाह अन्यैनविति नतेनास्पदादेव
इंभावास्पदस्यपतितिकवटादिवेद्यवर्गमयोत्यतया ॥

साक्षात्कारोपित्वद्रूमिदमित्येवसाक्षात्कारः केवलंवेद्य
तावन्नेनविकल्प्यतेपरंनसाक्षात्क्रियतेमया द्रष्टृत्वस्य
क्षायशेषोपाधिविनिर्मुक्तत्वेवद्रष्टृत्वस्य नचकल्पनायां
तद्रूपसम्पत्तिः प्रतीक्ष्या येनकेवलवेद्यतासिद्ध्येवेदका
न्तरान्वेषणंभवेत् मर्त्यलोकेजीवन्नेवहिस्वर्गितांकल्प
यन्नात्मनोनतत्सम्पत्तिमपेक्षते तदयंप्रयोगोविकल्पेन
तद्रूपसंपत्तिरपेक्ष्या असाक्षात्कारात्मकत्वाद्भावस्वभा
वानुवर्तिताहि संवेदनस्य साक्षात्काररूपतयाव्याप्ता अ
स्यानकश्चित्साक्षात्कारोभवेत् तद्विरुद्धंचसाक्षात्का
ररूपत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः ननुप्रमाणादौवेद्य
मुद्रासंविदेवप्रमातृत्वेनोच्यताम् सूक्ष्ममनन्तरालेकिमि
तिकल्प्यते अप्रामाण्येप्येवंयोगिनःप्रतिपत्तिर्यद्विक
ल्प्यतेकिंचिन्नतत्तद्रूपमिति सोयमात्मनेति नीतिचनी
त्यासर्ववेद्यविमुक्तंयत्तदहमिति यथासंसारिणः कृशो
हंदुःखितोहंसुखीअहमितितर्कः कल्पनार्थइत्युच्यतेन
थापिसूक्ष्मेणशरीरादेर्ग्रहणयोगिनावेदनेस्मृत्यन्तरेण
किमान्तरालिकेन अन्तरा अप्ययेति यदिस्मृत्यन्नवेदके।
स्यात्स्महाप्रकाशात्किंचिद्व्यतिरिक्तंप्रकाशेत अप्रका
शत्प्रसंगादितिव्यतिरेकजीविनावेद्यतेवकथंनिवर्हेत
ननुयदानुग्रहार्थंपरमेश्वरःस्वयमेवात्मानंमिथ्येच्छयाउप
दिशति अहमेवभवितास्मिइति तदाभगवतिवेदकेकि
मन्यद्वेद्यंस्यात् उच्यते यदापीति मदितिस्वरूपम् ईश्व
रतयाप्रकाशतयावेति वाग्रहणेनेदमाह नावल्पवि
भागंग्राह्यमविद्रूपंवेद्यीभावमभ्येति किंत्वतद्रूपव्यावृत्ता

ई·
प्र·भि·
१८३
183

मानं विश्वरूपाभासनयास्वजनीयं निर्मितं वानेकधर्मसु
खेन रूपं तदेव परामर्शात् भगवाननुशास्ति मिथ्यानेष·
ईश्वरोऽसद्रूपो भवतामात्मेति न पुनः साक्षादेतद्रूपं तथा
प्युपदेष्टुं तथास्थितं स्वप्रकाशं यत्तदेव शिष्यान्प्रति तेना·
त्मतया स्थितं स्वप्रकाशं यत्तदेवानुग्राहमनीयमुपदेश्यं पु
के यथा शरीरादिवेद्यमात्मतयोपदेष्टुं युक्तमिति वेद्यमपीद
शान्तः यदाहुस्सिद्धपादः अतीतः पन्थानं तव च महिमा वा
ङ्मनसयोरतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपीति तदे
वेत्यत्र तदेवमिमेम्यांपादः सत्यात्माभासो निर्मितः सन
शरीरादिवत्सर्वप्रमातृसाधारणो वेद्योपि तत्संवेदने पराम
र्शनेनोपदेशकोपदेश्ययोः परं परिस्फुरति ननु बहिरिवा
र्थः शरीरादिवदिदमस्य एवमनेकेन नयेन वेदकरूपं स्वप्र·
काशमिति नन्वेवमात्मीयं भगवता रूपं शिष्याणामात्मत्वे·
नेनोपदिष्टं तावदपि तन्निर्मितः कश्चिदाभासरूपात्मा पराम
र्शकाश्चेति तदपीति यदाभासात्मकं स्वरूपमुक्तं तदेवेति
परमेश्वरस्वरूपमेव नाधिकमिति वक्ष्यते स्वातन्त्र्यमुक्तमा
त्मानमित्यत्र आभासस्य तदिति स्वरूपाणां मिलितस्य पूर्वम
भिधानमित्याशयेन न तदपीति नपुंसकता युक्ता बहुत्वप्र
मेयान्तरितं स्वार्थतत्त्वं शिष्यबुद्धिसमाधये निगमयन्ति न
देवमिति यदाहुः शरीरादेस्स्वरूपस्य च वेद्यतां साक्षात्कार्य
विकल्पनीयादिरूपेण विचित्रो ज्ञामायाप्रमातर्योगिन
ईश्वरस्य भगवतः परमशिवस्य च विविचित्राशरकतोक्ता न
देतद्वारकपुद्गलकमनन्तावान्तरभेदभेदितं परमप्रका
शाद्रूपे भगवति भाति तद्रूपेण प्रकाशमानत्वान्महादर्प
ण

एवपरिगृहीतप्रतिबिम्बं दर्पणवैरूप्यमितिस्वभाव
हेतुः तद्रूपेणाप्रकाशमानत्वं हि यद्यतन्मयेस्यानदनि
यतंभवेद्दृष्टोपिपर्यायतथाप्रकाशेनेतिव्यापकनियम
विरुद्धानियमप्रसंगात्तद्रूपेनप्रकाशमानत्वविवक्षा
दतन्मयत्वाद्व्यावृत्तेतन्मयत्वेनव्याप्यतइतिव्याप्यसिद्धिः
॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहामाहेश्वराचार्यश्री
मदभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृति
विमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिविमर्शश्चतुर्थपटलः ॥ ।

॥ ४ ॥

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐ श्रीगुरवेशिवायोनमः ॐ य
दनन्तरसंबोधादानन्दविकस्वरेक्षणाः ईश्वरम
भिषद्भक्तोत्वहृन्तंतन्नुवेधाम ॥ एवं स्मृतिशक्तिं
नत्प्रसंगेनचविकल्पहृत्तान्तेविमृश्यतद्भयोपजीवनी
यज्ञानशक्तिविमर्शोवर्तमानावभासानामित्यादयास
क्रमंप्रतिभासतइत्यन्तयाश्लोकैकविंशत्याविततयावि
नत्यविमृशति तत्रैवंभूताज्ञानशक्तिरितिश्लोकेनप्र
तिजानीतेद्वयेन प्रकाशवाह्यानामर्थानांरूपमित्याह
॥ ३ ॥ प्रकाशवाह्यानामर्थानांविज्ञानवादोक्तदूषण
नद्रढीकृतंसद्भावंद्वयेनाश्लोकेननतदनुपगमेतावत्
किंचिद्रूपकथ्यतइतिकथयति स्वदर्शनेऽप्यत्रत्वमपद
र्शोयत्वाहेत्वर्थंप्रमत्वंप्रतिक्षिपत्येकेनद्वयेनानुमानमपरा
मर्शात्मनार्थानांचिदात्मत्वप्रभावइत्येकेनाह ।५।
प्रमातृरूपस्यप्रकाशस्यविमर्शप्रवसारंइत्यनुभवाग
ममायतत्त्वरूपनिरूपणायाचतत्क्षेणाह ॥ १४ ॥ ज्ञानप

ई॰
प्र॰ वि॰
१८४
184

रामर्शपर्यन्तेयंस्फुटमनुत्तितप्रमातृभावंप्रथयतीतिनिश्चयेन
॥ १० ॥ प्रकाशैकरूपतायामपिज्ञानज्ञात्रादिविभागमेकेन
ज्ञातरीवविस्फुटेज्ञानेप्यविकल्पकसविकल्पकताऽऽइधिजी
वितंविमर्शपर्यवेतिद्वयेन ज्ञात्मज्ञानयोर्भिन्नत्वंदर्शितम् य
त्पूर्वपक्षेतटंकेनसमर्थ्यते उपसंहारदिशेतितात्पर्यं ११
स्मरणविकल्पनयोस्तावनार्थस्सर्वप्रमातृसाधारणोभेदेन
भाति यद्यपितथाप्यमत्तरूपेनभावेनचाप्यनुभवान्तिरे
कांसेकालकथा तदुपजीविनिस्मरणादाविति तूतो ग्र
पिशब्दोयावच्छब्दस्यस्वशेषत्वेनपठितःस्वार्थेत्व व
र्तमानत्वेनस्फुटतयाइदमित्येवसाकारमवभावसंयेषाम्
तेवहिरात्मनाशून्यादिमायाप्रमातृरूपभावेनभिन्नास्त
तोमायाप्रमातृविच्छिन्नाः तेषांतथाविधमपिघटवा॰
च्छिन्नतयाभासनम् तदन्तः स्थितवतामेवस्फुटवि
दात्मकपरमार्थप्रमातृतत्वतादात्म्यमनुसंधानंघटते॰
घुष्यतेप्रमाणेनेति प्रत्यक्षसंविदभेदैस्वभावस्यकलि
तप्रमात्रपेक्षयाविच्छेदेनयत्प्रकाशनेसाभगवतोज्ञा॰
नशक्तिरितियावत् इदानीमितिप्रकाशान्तरत्वेस्फुट
यति शिरोवृत्तिविशेषाः स्पष्टम् ॥ २२ ॥ स
वितेतियदुपजीवनेनोक्तम् टीकाकृता ॥ प्राणिवा॰
र्थोप्रकाशः स्वात्मप्रकाशात्मतयाविना नचप्रकाशोभि
नःस्वादात्म्यार्थस्यप्रकाशनेति ॥ प्रकाशरूपतयाविनेति
प्रकाशमानाभिन्नोर्थः प्रकाशमानोयुक्तः प्रकाशमानार्थो
मपिनः प्रकाशोयुक्तइत्युभयतोयुक्तमर्थप्रकाशयोर्भेदमप
मारयन्नर्थमर्थसंक्षेपेणव्याचष्टे यथाज्ञाना॰नुदयेनीलं

सर्वोऽप्रतिनीलंनकंचिद्धाप्रम्यपितत्स्वात्मनिस्वात्मन्यपि
वातन्नकिंचितदृदेवत्तानेपिउदितेस्यानतत्प्रकाशतेममे
दंनीलमितिस्याघदिप्रकाशतादात्म्यमस्यपूर्ववदेवनभवे
दिति अनुभवरूपत्वेनेत्यादिनाद्वितीयम् यतएवंपूर्वव
दप्रकाशतास्यात्तस्मात्प्रकाशमानतानामार्थस्यनभिन्ना
ततएवमायातम् प्रकाशएवार्थस्यात्मा तथाचवृत्तिस्व
रूपतेयःप्रकाशःसोऽर्थस्यप्रकाशमानता नततस्माद-
र्थाद्भिन्नःसत्प्रकाशःसोऽर्थस्यप्रकाशमानतायुक्तेति या-
दिवाप्रसंगादित्यन्तेनप्रथमार्थोवतारितः अर्थाश्चेत्यादि
नातृतीयपादार्थसंक्षेपाभिधानम् अयंचार्थःअर्थशरी
रविश्रान्तएवप्रकाशोऽस्तु अर्थवद्भिन्नस्वभावइत्याशंका
यामाह नचप्रकाशोभिन्नःस्यात् अर्थशरीरवेद्यार्थवद
स्यभेदःप्राप्नोतिनचसयुक्तोऽनुसन्धानाभावप्रसंगात् प
तद्व्याचष्टे अर्थाश्चेति अर्थएवचेत्प्रकाशमानतात्मा तर्हि
ततोहेतोःप्रकाशस्यस्वात्मनिभेदःप्राप्नोतियद्विनानमव
लंव्यवर्तमानोयःप्रकाशस्तस्यसंबन्धियत्स्वरूपंतस्यभेदः
प्राप्नोति नचासौयुक्तस्तस्मादर्थस्यप्रकाशमानतानामप्रा
त्मापरमार्थरूपम् नतुभिन्नःकश्चिदर्थः अर्थस्यचप्रका-
शमानतानुभवरूपताप्रमानतप्रकाशमानतायाअर्था
त्मतेति अत्रपक्षेवृत्तिरेवंनेतव्या अर्थस्ययाप्रकाशमान
ता साप्रकाशोऽनुभवःनत्वसौप्रकाशमानतात्माप्रकाशो-
र्थस्यस्वरूपभूतोऽर्थशरीरमयः तस्याहिसंप्रत्यर्थभेदाद्भिन्नंस्या
न्नचतथायुक्तः नन्वघटस्याप्यघटतेवस्वरूपंतत्त्वज्ञानोदयेपू
र्वमपि तत्कालमस्यप्रकाशमानतेत्याशंक्याह घटास्येति न

कंचनेति एतद्धि वस्तुतत्त्वं परस्य परस्य परनिष्ठायोगात् ए-
वंतु संभावनया कृत्वा चिन्तामेयहेकं सर्वान्प्रति सममुपयो-
गादिति उपयोगोपि हि प्रकाशमानता: यतो न तत्र घटतामा-
त्राधीन: न त्विन्द्रियादिलक्षणान्तरसहकृतादुपादानादूव
लक्षणात्प्रकाशमानघटरूपो विशिष्टः लक्षणात: तदस्य
वस्थागवस्थातो विज्ञानोदयकाले विशेषो न तत्स्थिरपदार्थ
वादिनामिवास्माकं सएवासौ घटइमाशंकायांस्तुते अप्या
पीतिप्रमातृरिति ततो हीन्द्रियादिसामग्रीतो घटे विशेषो ना
त: प्रकाशमानता आलोकादपि च आलोकेपि च घटादेवा
यद्रूपविलक्षणता घटालोकादेस्त्वप्रमातृसमाने ज्ञानोदय
ततश्च यथा मज्ज्ञानोदयो न घटं प्रति न च घटआलोकं प्रति न
लेपि कारणत्वेपकसामग्र्यधीनतायां वाध्यवहार्यतामेति
स्वरूपस्य स्वनिष्ठत्वात् तथा सोपि च घटगतो विशेषः प्रका
शमानतात्मा न प्रमातारं प्रति व्यवहार्यः स्यात् यद्यस्य स्व
रूपं तन्नान्यनिष्ठं नीलस्येव पीतनिष्ठं तथा च प्रकाशमानता
घटस्येति न प्रमातृनिष्ठा अन्यनिष्ठत्वे स्वरूपतानोपपद्य
ते । विरुद्धधर्माध्यासप्रसंगादन्यनिष्ठता ह्यन्यता।
दात्म्यं स्वरूपता नामानन्यतादात्म्यमिति स्वभावविरुद्धोप
लब्धि: एतत्प्रयोगसूचनार्थमेवार्थलक्ष्यमपि स्वकंठे
न कथयति नमस्कारे वेति अथ स्वरूपनिष्ठैव विकल्पानामप्र
तिहतप्रमत्वादेवं व्यवह्रियते तर्हि नियमानुपपत्ति: य
गृह्णातं अभिव्याख्याया इति मायात् एतद्दर्शयति सर्वप्रमातृ
णावेति ननु यदीयमेवेन्द्रियादितथाभूतघटतावि:
शेषप्रकाशमानतोदये निदानतां प्रतिपद्यते ॥०॥

तमेवप्रमातारंप्रतितथाव्यवह्रियतेइतिसिद्धेनियमः
एतद्दूषयति नहीति उपयोगायेतिनघटताकुलालमे
वप्रत्यस्येतिभावः ननुकारणेनतावत्कार्यस्यसम्बन्धोद
ष्टोबीजस्यांकुरःकुलालस्यचघटइतितद्देवचैत्रस्यघटः
प्रकाशमानइतिभविष्यति एतावतिहिसाध्यम् तत्रासिद्धं
तत्कोयंउपयोगोनामइत्याशयेनशंकते अथापीति एत
नसहतेनयुक्तमिति एतावतातत्कृताप्रकाशमानताघ
टस्येयुक्तम् सयथाबीजकृतांकुरताकुलालकृताचघट
तानतस्यांकुरतास्वतावत्स्वार्थक्रियाकालव्यवह्रियमाण
तांकारणकलांभित्तिविनोपादायव्यवह्रियते कारणनिर्भा
सनेपत्त्यैवांकुरादिस्वरूपव्यवहारात् प्रकाशमानतात
मभेतिचैत्रस्येतिचभित्तिभूतंप्रमातारमवलम्ब्यनियमेन
व्यवह्रियते यदिदंतल्लग्नत्वेनयन्नियतंव्यवहरणंतत्ताद
त्म्यमानयति घटप्रतिबिम्बस्येवदर्पणलग्नत्वेनतादात्म्य
हितद्रूपत्वेस्वनिष्ठत्वंचातद्रूपत्वेइतिसामान्यरूपद्वयंभावस्य
कथंस्यात् प्रथमंहिघटप्रकाशमानतायाःप्रमातृतादात्म्य
मानयति नियमेनतल्लग्नतयाप्रथमानत्वात् घटतादात्म्य
वास्याःस्वभावइति तमतिक्रम्यकथंप्रथनंस्यात् अर्थक्रि
यापिप्रथमानैवतथाभवतीति तत्राप्ययमेवविधिरित्यर्थ
क्रिययापिनवाह्यतासिध्यति धर्मान्तरदृष्टान्तिवत्केपर्यव
सितार्थइत्यर्थपदम् तदाहभट्टःप्रकाशेनाविनाभूतैःस
मांयानियतात्मभिः धर्मैर्भावोपृथग्भावानवाह्यासिद्धिर
च्छति नहिकिंचिदपिसाप्रकाशमानताभिन्नभावेनावल
वमानाप्रमातारंप्रथमानादृष्टायेनतत्रसमन्यभावमवस्थाप्य

तत्रानैकांततां स्वरूपमनभिमत्याशयेनाह अथ यथास्वभावं वे
ति ननु प्रमाणसिद्धभेदो बाह्योऽर्थः परमाणुसंचयमात्रस्व
भाव इव सम्प्रथमानो व्यवह्रियमाणोऽप्यलग्नत्वेन भ्रांत्या निर्भास
तोऽस्थूलरूप इव तत्को विरोध इति परमतमाशंक्याह प्रका
शस्येति भ्रांतिर्नाम प्रकाशमानता वस्त्वनुमानाचरणेति व
न्यत् सा च प्रमात्रभित्तिलग्नत्वेन तत्र नाकिंचिदिति संवेदन
भागोऽपि नोपपद्यते भ्रान्तौ च सा भ्रान्ततया च प्रथममर्थ
मीयोऽर्थांशे भ्रान्तिर्नोपगमात् संवेदनस्यापि प्रसत्त्वे भ्रान्ति
रिति पाषाणता स्यात् एतद्व्याख्यानुसारेण शुक्लशंखो
प्रथमान एवेति नन्वेवं पदव्याचार्यः यदि न केंचित्प्रथाभज
ते तस्मिन् शंखः पीतत्वेन प्रथत इति निःसारोक्तिः यदि॰
त्प्रकाशपस्य प्रकाशनाभाव इत्यप्रमाणसिद्ध इत्यथ्या॰
क्रियते तदानें प्रपद्यते एवं च योजना इदपरेण प्रमाणसि
द्धभेदः सिद्धो भ्रान्त्या च सम्यलग्नताव्यवहारस्तदेदमुक्तं भवति
प्रकाशाद्भिन्नः सिद्धस्ततो भिन्नत्वेन प्रकाशमानसंवेदनतो
भ्रमवशात्संवेदनतादात्म्येन तल्लग्नतया मम भेति प्रकाशनद
ति नचैतद्युक्तमेकस्यामेव प्रतीतौ तदन्तरूपनिर्भासनयोर्यथा
गात् नहि भवति शुक्लशंख एव भासमानः पीतो भासत इ
ति एवं प्रकाशमानतया प्रकाशाद्भेदानुपपत्तिमप्रकाशाय
शुद्धिरूपेणावस्थापरिशुद्धिमायाम्येनवादरूपतांशग्राहक
व्यायाः प्रकटयंस्तर्कं तावदृश्यापयति संशयोऽप्यापनादि
शात् तदेवमिति यतो यथा नोपपद्यते ततस्मादेतदिति भ्रांत्या
भेदेन प्रकाशमानत्वम् एवमिति वक्ष्यमाणनयेन भवती
तिसंभाव्यते तदस्माणामाह यदि चेदएवेति नामःक॰

श्चित्प्रकाशरूपेवकारः एवंवाग्रहणानीतएवकारार्थो
नान्यः कश्चिद्घटसंभावनायांबीजमादर्शयति एवमेक
मेति तदेवतद्देवसंवेदनबलेनप्रकाशाद्भिन्नमभिन्नंचेति
योर्विरोधउक्तः सतावन्नभवति प्रकाशघटयोर्भेदाभा
वाद्भेदस्यचप्रथनमभेदेपिघटते शिलापुत्रकैकस्वरूपे
पलम्भेपिहिविकल्पबलाद्भवति भेदाभिमानोस्येदंश
रीरमितिकेवलंबुद्धिपूर्वकतायांव्यवहारारोपणादिव्यव
हारः अबुद्धिपूर्वकत्वेभ्रान्तताव्यवहारइतिसर्वंदर्शयति
अपप्याबाधितेति अत्रहेतुमाह तत्रापीति प्रतीतिहेतो
लिङ्ग एतद्द्वयेपिहिघटमयीसंवित्संविन्मयोघटइतिच
परमार्थोप्यघटस्यसंवित्संविदोघटइतिविषयिविषय
तारूपोयोभेदस्तस्यमौलिकाभेदबाधेनप्रथनायोगात्
शिलापुत्रकस्यशरीरमितिव्यतिरेकप्रथानाव्यतिरेकप्र
थांबाधते बाधकत्वेहितन्मूलकत्वंकारणंतस्यविरुद्धं
तदनन्मूलकत्वंतेनव्याप्तंतन्मूलतयातद्व्यवहाररूपत्वंते
नस्वव्यापकविरुद्धकार्यस्याभावसाधनइतिकारणावि
रुद्धव्याप्तोपलब्धिः तदितिउक्तपूर्वार्द्धहेतोरेवमितिसंविद्
घटयोरवश्यांगीकार्यभेदेसतितस्यप्रथयतोमायात्वंसं
भवान्तदेहेपक्षान्तरनिराकरणमात्रेकत्वम तदपिव
मायाप्रमातृत्वमसाधयितुम वस्तुतः पुनर्घटः संवित्सं
विद्घटइतिनात्रभेदः कश्चिदितिदर्शितमादिसिद्धस्यै
योमापश्यतीत्यादिनामायाप्रमातारस्वरूपदेशपाइदमि
तिभेदावग्रहाद्घटमेवपश्यतिः परिच्छिन्नंनतावदभिम
न्यते जडंचजडत्वादेवप्रकाशरूपतयाप्रथममसिद्धत्वादनू

ई॰
प्र॰भि॰
१८॰
187

यमानत्वपदास्पदिस्मंच अस्माकं तत्त्वेनाभ्युपगोचनदभि
मावसंविदेस्यउपदिश्येपत नामपितथाविधामेवपरिच्छि
न्नत्वेनापरपदादिसंविदनस्यानवस्थांनतोसंविद्रूपत्वा
द्विविधिभित्तिभावभाजनभूतामस्माकं तत्त्वेनेदमितिभा
सनयोग्यमेवचाभिसन्दधीरन् एतद्विपरीतेचास्यास्तत्त्वमि
ति यथातदीयः परमार्थोहृदयेप्रविशत्यविपरीतस्तथो
पदेष्टव्यं यथावृक्षत्वंशिंशपात्वंव्याप्यमुपदिश्यतेनव्यापक
म अवृक्षत्वाद्वृत्तेवृक्षत्वसामान्यस्यबाधवादिष्वपिव्यवहार्य
त्वात तदुपदेश्यजनानुसारेणप्रथमतः संवित्तत्त्वं भगवता
शिवरूपंकेषुचिदागमेषु सर्वोत्तीर्णताप्राधान्येनापरेषु॰
सर्वमयतास्वीकारेणान्येषूभयरूपविस्फारणेनोपदिष्ट
म तत्प्रथमकल्पिकउद्देशोपदेशसंविन्मुखेनादावहृदयम
पदिष्टेपरिमाणायेनतावल्लक्षणोपक्रममेतदुक्तम् अस्त्वि
तिप्राथमकल्पिकत्वमेवाभिधास्यतेप्रामकालतायोलाद्
तदावेतिसंविदएवघटाद्युत्तीर्णायादर्पणादृष्टाच्चटाद्य
नेनरूपस्वीकारिणांगीकरणादृश्यांहेतोःकस्यविरोध॰
स्यपरिहारः तावत्सर्वमेवकृतइतिसमस्यास्त्वयति घट
भावेनाद्योक्तोचयोदोषः संभावितः सोपिनेदावतव॰
तीस्यार प्रमेयान्तरेति घटादिसाध्यानेपबाहृद्ययस्समर्थ
यते तस्यतावत्प्रमेयान्तरेषुप्रमातृत्त्वराणिविकल्पका
विकल्पकसंविद्रूपाणिसर्वाणिनियान्यस्यस्पन्दनेपकस्यप्र
मातवैयोपरागयोगोपचारकल्पितानितानानितेषां
यदन्नस्यानंयपवाहंघटादीनेत्रिमसपवपटादीनि।
न्नियेत्रमेवादिप्रमातृत्त्वैरपिचसमहय ॥०॥०॥

दनुसन्धानं निष्पन्ननिष्कंपविज्ञानशालिनो यथोक्तं।
श्रीपरमेष्ठिपादैः पूजनानास्ति भेदधिर्नास्ति खेदोप्यप
र्चनात् पूजकैरविभेदेन सदापूजेति पूजनमिति श्रीपर।
मेष्ठिपादैरपि यद्यथास्थितपदार्थदर्शनमिति भगवता
पि कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः स बुद्धिमान्म
नुष्येषु स योक्तः कृत्स्नकर्मकृदिति सर्वकर्मकर्तृत्वं समस्त
कर्मपाशनिकृन्तनसामर्थ्यं च प्रमेयविशेषेष्वसद्प्रमा
तृविशेषस्य पूर्वसिद्धस्य यदनुसन्धानं। अहं नीलं वेद्मीति
प्रमेयस्य प्रमेयान्तरेण सामानाधिकरण्ये पतद्रूपं वा प्रका
रेयदनुसन्धानं कपित्थं नीलं मधुरं च घटेनोदकमित्यादि वा।
तत्सर्वमुपपद्यते अजडत्वादेकरूपत्वात्पूर्वसिद्धत्वाच्च प्रका
शरूपतानान्तरीयकमियत्सर्वमिति दर्शयितुं भिन्नत्वेन य।
र्भितया प्रकाशः पश्यादर्शितः सर्वदा सिद्धत्वादिति वेद्या
नपेक्षित्वेन नैराकांक्ष्यादिति यावत् अग्रपूर्वैतिहृदयेन वकु
म्भयस्य प्रमातृशब्देन हि प्रकाशस्य विशेषणेन ज्ञानाति वि
क्रस्वतेरद्रूपाभिधानात्सर्वमेतत्स्वीकृतं भवति गीताश्लो
कपदे समस्यावनन्यत्रभावात्व्याविषयता माहतः उपदे
शादर्पणायामेव चेत्यं भरद्वृति दर्शयति प्रकाशात्मनोपि चे
ति परमार्थतोपि हि घटो नाम कोन्योस्ति ततउभयस्य स्व
त्वेयदद्वयस्य शंक्यते तत्कथं प्रकाशस्य स्वभावे कउभयार्थः
तथा हि प्रागिवेति यथादाविवेनिपूर्वकावविलक्षणेति
च यदुच्यते तत्राकिमप्रकाशात्मनाकश्चिद्घटो भाति कु
त्वाचिन्तामात्रमेतत् ननु प्रकाशमानतास्वरूपभूता घट
स्येति दृष्टोकिमेतत् घटो हि धर्मी मातस्यधर्मः तदेतत्परिह

३·
प्र·वि·
१८८
188

इति धर्मान्तरेति एतच्चैतेनैकं भिन्नकालानामित्यत्र व्या
ख्यातम् ननु प्रकाशमेव प्रकाशसंबन्धात्प्रकाशते आह स्व
रूपेणैवेति प्रकाशत इति हि यदुच्यते तेन न चेदनाविष्टोऽर्थस्त
दप्रकाशमान एव प्रकाश्यते एतच्चोच्यमानमेव निराकरण
म् श्वेतगुणेन हि समवाय एतदर्थमेवाङ्गीकृतो येन श्वेतस्व
रूपीकरणमेव प्रासादस्य अन्यथा श्वेतो गुणश्च प्रासादेन श्वे
तेनाश्वेते अश्वेत एव वाश्रित इति समवायबलादायाताश्वे
तमात्रं प्रतीयेत कटे वेष्टवत् ननु श्वेतगुणः प्रासादेना
वश्यं समवैति ततस्तत्राभेदपर्यन्ततोच्यतां प्रकाशस्तु ज्ञाना
त्मा नार्थं समवैति अपि चात्मनि हन्त तर्हि प्रकृतमपि भयम्
प्रकाशसंबन्धाभावे हि अर्थः कथं प्रकाशते ननु तस्य ज्ञान
मेव प्रकाश इत्युक्तम् तर्हि स प्रकाशतेऽर्थ इत्येतज्ज्ञानमेत
त्स्वात्मनीत्युक्तेऽर्थज्ञानात्मनोरैक्यमेव दर्शितं स्यादित्युक्तं
प्राक् ननु स्वस्वरूपात्प्रकाशात्मनः स्वभावाद्व्यतिरेके
णार्थस्य प्रथायां मम घटः प्रकाशत इति नन्वहं घटः प्रका
श इति स्यात् अस्तीयं भेदेन प्रथा सा तु शरीरादेः क-
ल्पितप्रमातुः कृशादिगुणविशिष्टादविगलितवेद्य-
भावस्यैव यस्य अधिकः प्रमातृभावश्चाशेषोऽपि तु मायाशू
न्यताकीदृक् अर्थानां नीलादीनां या विभागेनाविशेषे
णाचावस्थितयोऽवस्थानानि तेषां या .. . निराकांक्षावि-
श्रान्तिस्तस्याव्यतिरिक्ताया अभावादनाम्यदमपि सदास्पद
नाभिति भूततां प्राप्तोऽयः प्रकाशः स एव प्रकृते रूपं यस्य प्र
मातृभावस्य मनागपि नतु शरीरादयसंकुचितात्मनः स्मार्थप्रका
शादप्रकाशमानशरीरादिमालीभावस्य प्रमातृभेदेन प्रथा च दैः

अत्रहेतुःप्रकाशनइति ॥ ३३ ॥ एवंतावद्व्यतिरिक्तेज्ञान
मर्थस्यप्रकाशमानेत्वसंगतोयमर्थः भवतुवाव्यतिरेके
त्वभ्युपगम्यमानेविषयाणांचस्वरूपमांकर्यप्रसंगइति
दर्शयति सूत्रेण ॥ भिन्नप्रकाशेचाभिन्नेसंकरोविषयस्य
तत् प्रकाशात्माप्रकाशोर्थानामप्रकाशत्वप्रसिध्यतीतिात्र
र्थाद्भिन्नःसन्बोधमात्ररूपोयःप्रकाशःसोर्थानांनकश्चि
द्भिन्नत्वेन परस्परनिष्ठाबाधयोगात् तथाचमतिप्रकाश
वलेनयानीलादीनांतत्स्वरूपानुरूपणायासामर्थ्यम् ततोनी
लःप्रकाशःपीतःप्रकाशइति अत्रसर्वपदार्थानुप्रवेशना
त्प्रकाशइत्येतावन्मात्रमभिन्नंतत्वमवशिष्यते प्रकाशव
लाच्चनीलपीतयोर्भेदोभ्युपगन्तव्यः सचप्रकाशउभयत्रा
प्यभिन्नस्तत्स्यः तदन्यग्रहाद्यदिनीलंतत्पीतंनकस्मात् न
वानीलंनापिपीतंतदपिचनव्यवतिष्ठेत अनेकान्तवादोपि
नवप्रतिष्ठामधिगच्छेदेकज्ञानज्ञेयस्फुटत्वादः स्यादेव
नव्यवस्थास्यादितिबहुशाखःसंकरः तस्मात्प्रकाशस्यय
दिनपरनिष्ठतातथापिसंकरइतिचकारः तदिति यतएव
वंप्रकाशेर्थाद्भिन्नेसंकरः प्रसज्यते नचासौनयातस्मादर्था
त्प्रकाशमानादभिन्नएवप्रकाशः भिन्नत्वेहिबाधकप्रमाणं
विषययोगेनपाटवादिनाश्मरणादिशाचविषयसंकीर्णं
तापत्तिः नहिकुड्यंचविषयासंकीर्णत्वमुपलभ्यतइतिव्या
पकविरुद्धोपलब्ध्याभिन्नत्वमर्थात्प्रकाशस्यप्रतिषिध्य
ते नत्वेवमर्थएवनीलादिरस्तु किंततोभिन्नस्वभावेनस्व
रूपाभिन्नंनप्रकाशनाम्नावोधेनविषयसंकीर्णतात्मकदो
षापादकेनांगीकृतेन अत आह नाप्रकाशश्चेति वः पूर्वपक्षः

ई॰
प्र॰भि॰
१८९
189

वनाय एतदुक्तं भवति अप्रकाशस्य जडस्य स्वात्मनि नका चित्सिद्धिः उक्तं हि प्रांचीनैर्यदि स्वात्मन्यनीलं न वान्यत्किंचि तत्किं दृश्येत तथा चाजडप्रमातृसिद्धिः एवमात्मन्यसत्क ल्पाः प्रकाशस्यैवमन्वयिनी नटः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिदिति तस्मात्प्रकाशरूपाद्बोधादभिन्न एवार्थ इति सूत्रार्थः वृत्तौ मात्रशब्देनाभिन्नत्वमात्रं व्याख्यातम् स वार्थसाधारणत्वेन संकरशंकाया अपि दत्त्वमुक्तम् तस्य नि प्रकाशमात्रस्य विषयनियमो निर्विभ्यनो न केनचिद्धेतुना पपद्यत इति संवन्धः विषयनियमस्य आकारं दर्शयति च टस्येत्यादिना तृतीयपादस्यार्थे प्रकाशात्मना शब्देन वृत्तौ व्याचष्टे अर्थस्य सिद्धिरिति तदिति व्याख्यातम् तस्मादि मनेन वितृत्तिकार एवमर्थसंक्षेपेण निरूपणाय यावतावय नादितमभीष्टत्वादस्य हवस्तनः तद्रूपायत्वेन तत्पूर्वमर्थसं क्षिप्तं व्याख्याय पश्चादवतारितं तस्य चार्थो हिमादिना प्रथम मस्येत्यनेनाभिन्नपदं व्याख्यातम् स्वात्ममात्रेत्यादिना तद्भि न्नपदम् विषयापेक्षयेत्यादिना संकरपदं स्वात्ममात्रपर्यव सानम् एतदुक्तं ज्ञानस्य तत्सत्तैव स्वपरप्रकाश आत्मानात्मेति एवं रूपं इति स्वपरप्रकाशं रूपं यस्या त्मनो ज्ञानीयस्य स्वभावस्य तस्य यत्प्रकाशनम् तत्स्वा परनिष्ठतासंवेदनम् प्रकाशि येन मा स्वपरयोर्भेदादिहेतो रूपमप्यापयेत एतत्से हृदयमिति तनेनेति यदि हि ।।

परसंमतोपिनीलादिनादर्शप्रतिच्छन्दककल्पमनात्मरू
पमत्रसंवेदनेनसमर्पयेत्तद्विरोधेऽरूपस्यारएव आत्मा
नात्मनोर्विरोधेतत्प्रकाशात्वस्यभिन्नस्वभावतापत्तेरवश्यं
म्भावात् तथाचविनिश्चयोनतदित्यादिपतद्धिसहोपलं
भनियमादभेदोनीलतद्धियोरितिविज्ञानाकारमात्रंनीला
दिप्रसाधयितुंनिरूपितम् संवेदनमित्यपितस्यतादात्म्या
नभ्युपगमेनतत्संवेदनंनाम संवेदनादन्यस्यव्यतिरिक्त
स्यकस्यचिद्रूपपयत इति एवंप्रथममर्थंसर्वथापरिनिष्ठत्वा
नुपपत्तिलक्षणांसंकरसिद्धयेव्याख्यायनिर्निबन्धेनपरनिष्ठ
त्वेभ्युपगम्यमानेविशेषाभावात्सर्वपरनिष्ठतापत्तेरनियत
परनिष्ठताकृतस्यासंकरस्यपुनरप्यनुपपत्तिरित्येवंभूतम
र्थमपरंव्याकरोति भवत्वेत्यादिना ततश्चस्वसाकारताकृ
त एवंनियमोयथाऽऽह तत्रानुभवमात्रेणज्ञानस्यसदृशात्म
नः भाव्यंतेनात्मनायेनप्रतिकर्मविभज्यत इति तस्मान्नीला
कारोत्पत्तिभूतोबोधादितिभावः तदाकारतयापिविनात
त्रतत्रनियतेनीलेपीतेवाकर्मणियाविशिष्टत्वेनबोधस्याव
स्थानरूपाप्रतिकर्मव्यवस्थानियतपरनिष्ठतारूपातांसम्बा
व्यान्तरेणसाधयितुमाहपरः अथापीति यएवयोग्यदेशा
स्थितः सविज्ञानस्यजनकस्सएवतद्विज्ञानेप्रकाशः सएव
विज्ञानस्यविषयो यदाह नाकारणंविषय इतिसंवेदनस्यवि
षयस्यचसहभावेनैवोपलंभः तत्कथंकारणभूतस्यनीला
स्यविज्ञानात्पूर्वकालभाविनोविषयतोच्यमानानुभवबाधि
तासमंगीकरणीयेतिचेत तर्हिसमानकालएवविषयोऽस्तु
प्रयासतन्नियमकारिणिएकसामग्र्यधीनतात्मा तोवे

६. प्र.वि २१. । १०

यात्तर्थज्ञानलक्षणलक्षणात्मपर्यायेणान्योन्यानुपादाना
सहकारिभावेन वर्तमानादेकस्मात्सामग्रीरूपात्परस्परो
न्मुखैरणरसिकोरभ्रयुगलकवद्विषयविषयिभावेन मे
लनयोरन्योन्योपादानकारणपरस्पराप्रतिलब्धजडचेतन
स्वभावविषयसंबोधोजातौ अत्रापि दोषमाह ततोपीति
जनकस्यैकसामग्र्यधीनतालक्षणात्कारणादपि यावस्था
मत्तिनियमसहितस्मृतात्स्यात्तावदविशेषो नीलपीतयोः
अन्यथोभयविषयः कथं तत्संवेदनं स्यात् निराकरत्वेच सं
वेदनं नीले यत्पटु तन्मन्दत्वेनानुभवो यस्यैवमभिमतस्य
मन्देन वानुभवेनाभिमतस्य पीतस्यापि समवाय्भिन्नतया पटीय
स्त्वेनैवाभिमतेस्या नीलस्यापि वा समवाय्भिन्नतया मन्दत्वेन य
दि वाद्वयेप्यपटुमन्दत्वेन नहि निराकारतापक्षे संवेदनस्य
कोपि विशेषः सएव पटुमन्दतादिना संस्कार उक्तः स्मृतिद्वा
रेणापि संकरमाह नथेति समकालमेव यो नीले पीते वानु
भवस्तेन दत्तः संस्कारो यदा नीलमात्रदर्शनेन प्रबोध्यते त
दा समप्राच्यानुभवानिर्विशेषः प्रबुद्धो नीलस्यैव न पीतस्येति
नियमाभावात्पीतप्रकाशनमपि भवेदिति पीतेपि स्मृतिः
साम्यात् न चाशिवरस्य ज्ञानपरिदृष्टभावे वैस्वरूप्यस्य पु
नरेकतमभावदर्शनप्रबुद्धसंस्कारस्य समसमकालं सर्वानुभू
त विषया स्मृतिरिति लोकस्यानुभवः ननु प्रबोधबला
नियमोभविष्यतीति परस्य संभावनां भनक्ति यद्यपी
स्यादिना पूर्वानुभवस्येति स्मरतो पुनरक्रमिषत इति भावः
मइत्यनुभवः ननु साकारतादर्शनेपि प्रबोधके नीलद
र्शनेनियमेपि प्रबोध्यम यत्प्राच्यमनुभवरूपम ॥

संस्कारसुखेन तन्नीलपीतद्वयाकारमिति समानप्रसंगः।
निःशंकां निरस्यति अर्थाकारेति आकारद्वययोरपि ह्यसौ
प्रबोधकबलान्नमाकारमुद्धरीकृत्य प्रबुध्यते द्वितीयं वा
कारमवच्छादितमेव संस्काररूपतयोदासीनमिवापर।
स्थितमिति करोतीति न दोषः स्मृतिद्वारेण सत्कारदोष।
ग्रहस्तस्य यन्निराकरणं स्वपक्षेन तस्य बोत्क्रमसमस्तसंकरदो
षप्रथमनोपलक्षणपरं मन्तव्यम् तथा हि तदाकारनियं
त्रितवात्मनि कर्मव्यवस्था नीलपीताकारयोः परमन्दतया
परस्परमसंकीर्णता एतस्य साकारलक्षणिकज्ञानसन्तान
नयेवक्ष्यमाणानीत्यावासनासमर्थनानिर्वहनादनुपपन्ने
सर्वानभवानन्मुखे केवलं तत्र संविद्दर्शनेन रूपपन्नमिति नि
रूपयितं तत्सदृशानुभवसंवित्प्रबोधितस्मरत्रसंवित्पदमा
पातम एवमियतास्वत्रस्य स्वपक्षेनायदोषदुःसभिप्रायो
न्नलीनतया सूचितः तथा च वक्ष्यति सौगतं तच्छ्वमित्य
पक्षस्य सर्वमेवेति यत्परपक्षे दुष्परिहरमदोदोषजातं स्व
दृष्टित मूलनएवनावतरेदिति प्रकाशरूपते वतस्यजी
वितं स च घटे पि पटे पि शाकटे पीति स्वतन्त्रप्रमातृरूपास्व
शक्त्या स्वशक्त्या स्वात्मनि दर्पण इव घटादीनाभासयतीति
दर्पणस्य लग्नत्वेन यथा प्रतिबिम्बानि भान्ति न तु दर्पण
भेदमनाहृत्य स्वात्मपरिनिष्ठितानि तथा भी घटादयस्तस्यै
व प्रकाशस्य लग्नास्तदनुजीवितानि भासन्ते न स्वनिष्ठिता
इति यत्प्रागुक्तं प्रमेयरूपाभिरवितत्यान्यचोक्तम् एवमात्मम
सत्कस्मादिमादिनातदस्यासिमिन्स्त्रे प्रतिपादितं भवति येन
मागुपक्रान्तमतः कृतानन्तविश्वरूपतं भगवतिनिर्वर्ण्य

ई. प्र. वि. १९२

191

भवतीति ॥ ३४ ॥ नन्वियता बोधाभिन्नस्वभावत्वं सत्यम्
नीलादेराभासवर्गस्य समर्थितम् सत्त्वाभासवर्गोऽपि यदि
बोधस्य स्वभावस्तत्तस्यैव बोधस्तथा चकास्यान्नैवम् तस्मा
क्रमिकत्वेन ये विचित्रा आभासास्तन्निर्भासे नियमनिदानं
वक्तव्यम् न च बोधस्य तत्र हेतुत्वम् विचित्रा हि चित्रक्रमिका
भासोल्लासासम्भवाद्धेतुभेदाधीनो हि कार्यभेदः तस्माद
कस्यैव बोधस्य क्रमिकानाभासान्प्रति विवक्षत्वेनार्पयितं
चतत्तच्छायाधायी बाह्योऽर्थवर्गः कल्पनीयोऽनुमानेन स
चानुमानसिद्धोऽपि प्रमेयमिति प्रत्यक्षताध्यवसायादनुमान
मेवाद समर्थितार्थमूलतालक्षणेन प्रतिबन्धेन प्रमाणफ
लात्मत्वप्रमाणाकृत्यपि न न युज्यते वक्तुं तेन बाह्याका
रतया संवेदनरूपप्रकाशाविच्छेदेनाध्यवसायान् अध्यव
सायापेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षव्यवहारस्य भाविस्वार्थोपस्कृतस्यै
तत्स्वार्थस्य वेदिति निपातो वा बाह्यार्थवादिना संभाव्यमानता
माह वासनाप्रबोधादविचित्राद्धि विज्ञायन्ते तदिति य उक्तस्या
कस्मिकेऽनिर्भासमानबोधहेतुकत्वासम्भवादज्ञातहेतु
कस्याभासः सर्वात्मनमापयतीति संभाव्यते नह्यविचित्रा
हेतोधातक्रमिकस्याभासस्य भेदो युक्तस्तत्प्रकान्तेन बाह्यप
वहेततयानुमीयत इति यदि परोऽसमवेतेति स्वार्थः तमवता
रयति अयमत्र मिति पतद्वेदिमस्य व्याख्यानं भाविस्वार्थपट
न्तस्यापि व्याख्येयं विचित्रशब्देन तन्नादिति व्याख्यातम् क्रमश
हेनाक्रमिकत्वं एकोऽपि हेतुः स्वसामर्थ्ययोगाद्युगपद्धि वि
ंकार्योन्मूलामयेनाम क्रमस्य तन्न हेतुः संभाव्यत इति दिशादे
नहीनीयार्थं हेततया स्वेच्छितं हेतना व एव सिद्धेन भाव्य
मित्याशयेनोपमेयोपक्रमोचितमप्रतिकेऽपि सरेवरशेमोए

र्व्याख्यातम् तस्या विशेषेपीत्यनेन तथैव विवृत्तिक
रोपि व्याचष्टे बोधव्यतिरिक्तत्वादित्यादिना दृष्टपूर्वत्वेन
नाज्ञातहेतुकत्वेनाकस्मिकतां व्यावर्त्तणैवाह्यस्यानुमेय
तां सूचयति तत्रानुमेयबाह्यार्थवादी निर्भासमानैर्बोधैः सा
कारैरकृतशास्त्रार्थाभ्युपगमस्य ब्रह्मचारी निदर्शयति ज
डत्वमिह परप्रसिद्ध्यपेक्षया प्रमातृत्वेन मन्तव्यं यदाहुर्वैतन्त्रा
पि वेद्यत्वादिति ननु प्रमाणतासिद्धाप्यर्थक्रियासंवादप्रति
लब्धसत्यभावाबा^[बा]ह्यात्तु एवाभासानां विषयव्यवस्थानि
यतस्वभावानां बोधानां क्रमेणोद्भवतां पकसामग्रीनूपना
नुपातेन हेतावोभविष्यन्तीति धर्मोत्तरीयमाशंक्याह न
चेति उक्तन्यायेनेति पूर्वसूत्रद्वये तत्र हि प्रमातृत्वमेव प्रका
शात्मकमप्रकाशरूपभाव`` र्थे कथं स्यात् इत्युक्तमेते
न यदाहाचार्यधर्मोत्तरो नुभवसिद्धो बाह्यस्य भेदो यस्त्व
भेदः स तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मना भाव्यं तेना
त्मना येन प्रतिकर्मविभज्यत इति युक्तिबलेन व्यवस्थाप्य
मानो नानुभविक इति तदयुक्तीकृतम् अनुभव एव हि
नाभिन्नस्य निवदति विज्ञानवादिनि संवेदनमित्यर्पितस्य
तादात्म्यात्तथा प्रथनेन तदन्यस्याविदितिनीमाकेयं भाति।
तिरनुभवसिद्धो भेद इति ननु एव स्यात् अमसितयोर्व्यावृत्ति
मात्रकल्पितो न भेदः पृथगाकारानुभवे हि तथा स्यात् नी
लतत्क्षणिकत्वयोरिव हि तत्पृथगाकारोपलंभ इत्यप्यसत
संवेदनतादात्म्येनैवोपलंभस्योक्तत्वात् किं च प्रतिक।
र्मव्यवस्थापि स्वसंवेदनात्मकसाक्षात्कारस्वभावैव नील
मिदं संवेद्यते पीतमिदं संवेद्यते इत्येवं रूपा केवलं विप्रति

ई.
प्र.वि.
१९२
192

पथमानस्यहेतुत्वाद्यथानिर्दिष्टा घटोयंप्रत्यक्षसिद्धवा
ट्स्तीतिवत् नचतावतानानुभविकत्वमुक्तम् व्यवहार
स्यमूलापबाधनसामर्थ्याविरुद्धइतिस्वमकुडुक्तम् नच
व्यामूढप्रत्यक्षमेवप्रत्यक्षमपितुपरीक्षकवेद्यमित्यपि
भट्टेनोक्तम् दृष्टानुमानसिद्धमपिचकिंचसिद्धंभवती
त्यलमस्थानस्वदर्शनपक्षपतनेनपरस्य ननुयथाघट
स्यप्रकाशमानत्वेवरूपान्तरंघटतापिभविष्यती नीलस्य
वत्क्षणिकत्वकार्यत्वकारणत्वादीमाशंक्याह नचेति प्र
मेहेतुः प्रकाशाप्रकाशेतिप्रकाशत्वादभ्यधिकोहिघटो
ग्राप्रकाशस्वभावःस्यात् नीलमेवतद्भूत्वानभवेद्वानो
रूढस्वत्वामर्थक्रियाविटपप्रस्थानस्यादितिकल्पितेभ्योवा
न्त्वसाधारणैःक्षणिकतादिभिरविभक्तमवधार्यतांका
मनतपरस्पराभावव्याप्तनीलपीततादात्म्यमेकस्ययुक्त
म् प्रकाशविरुद्धस्यघटस्यस्वभावइतिनासौप्रकाशोने
कात्मा पकात्मत्वेव्यापकोविरोधाभावस्तद्विरुद्धस्यवि
रोधइहोपलभ्यतइतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः प्रकाशा
स्यनविरुद्धोनीलात्माप्रकाशानधिकत्वात्तावानेवहिप्र
काशइतिचेन्नीलप्रकाशतानकदाचिदुपपद्येत नीलस्य
पीताद्भेदात् नीलपीतादिस्वभावएवप्रकाशइतिचेद्युगप
देवतथानिभासते क्रमेणनीलपीतादिवैश्वरूप्यभागिति
वेन्नपाटोप्रकाशरूपतानस्यात् अहंकारास्पदस्यचवो
यस्यसमस्तनीलादिरूपतामूलस्योपलब्धिप्रकाशमा
वेणाप्युद्धेनवपुषाप्रतिलब्धोबाधेनस्वभावइतितदधिकं
घटयकिंचिन्नीलंवापीतंवासातंवाऽसातंवातन्मात्रंप्रका:

ग्राहाधिकं प्रकाशरूपमेवेति विरोधमापादयेत न
वेदक्रमनियमोऽप्यस्ति सुखबोधरूपानन्तरं नीलाभास
स्यानन्तरमनन्तरं प्रत्ययात्पीताभासः स्यादिः वैचित्र्यसह
स्वांशाद्दर्शनाद्दनियमेव कार्यकारणयोगादिति पु
र्वोक्तम् विरुद्धधर्माध्यासेनेति अवधारणमिति कृत्वा
एवशब्देन योज्यम् अत एवेति यतो विज्ञानशरीरीभू
तस्य घटादेराकारस्य संवेदनरूपादधिकत्वं नामात्रमा
पि रूपं नास्ति ततः स्थूलतायाः कस्याश्चित्परमार्थसत्या
अभावात्किमवलम्ब्य चोद्यं क्रियेत स्थूलं हि देशावितते
भिन्नदेशं नैकमेव तद्देशमतद्देशं च भवितुमर्हतीति इ
ति नहि तत्स्थूलं किंचन वस्तु यदेवं पर्यनुयोगपात्री क्रि
येत विद्रूपज्ञाने हि योज्ञानस्योपाधिर्ज्ञानतादात्म्येन
निर्भासमानो नीलादिस्स विज्ञानायतो भेदेनाशक्यदर्श
नस्ततो न स्वभावस्तत्पीतादि विविक्तस्य न शक्यदर्शनत्वा
दिना स्वरूपं ततो ज्ञानाद्व्यतिरिक्तं विकल्पवैचित्र्यतिरिक्तं
मनुते तेहि विवेचयन्तस्तत्स्वभावेन एकानेकतादिना अ
र्थं विभ्रमकल्पितवाह्यभावे निपतन्ति तच्चिद्राकारत्वसं
वेनात्मकमयसमुदितविकल्पकाले विवेचकः येन कथं
नदेव नीलं तदेव पीतमिति मिथ्यारोपपर्यनुयोगप्राणितेन वि
ज्ञानदेकमिति वेदितं विज्ञानं तन्नातत्स्वमेवमादिवाच्यताश
तोऽन्मेषेणार्थमुपलभते तत्र विज्ञानस्याकारीभूतेऽका
श्चिद्विवेकोऽयं ·· यदाशंकास्यादेकमेव स्थूलाकारं कथ
मिति वाह्यं तत्स्थूलाकारमुपपद्यतेन तदेव बद्धमपते प्रतिभा
सधर्मः स्थूलतेति च वाह्यस्याप्युपपद्यते वर्धवैरंगपदवाचयम् पर

ई॰
प्र॰ भि॰
१९३

193

माणरूपप्रवदूषोऽर्थ इत्यपि वाह्यानुपपत्तिसद्भेपरा।
करिष्यते तस्माद्बोधस्य रूपं न प्रकाशादतिरिच्यते किं
चित् यत्तदेवापिशब्देनाह विज्ञाकारेपीति आस्तांता
वदहंकारास्पदभूतो बोधः समाधानावस्थाप्रतिपन्नो वा
प्यकाशमनिष्ठो वा न यत्र बोधाधिकरूपान्तरसंभवाशं
काकाचित् विज्ञाकारेपि यावदशेषेववार्ता बोधैकरूप
त्वेनेति विरोधापेत्तयापि न्तीयाव्याख्येयाद्वैतोमाव्य।
तयाप्रयुक्तापि तदयमर्थः यथादर्पणेन नगननरगा।
याविरोधो नापि तयोरन्योन्यं दर्पणैकपरमार्थत्वात्तथा
बोधेन न नीलपीतयोरन्योन्यं बोधैकपरमार्थत्वादिति।
ननु वाह्यमर्थमनमानेनेत्थं सौगतः समर्थयितमध्य।
वसितो न चायमेकमेव बोधमिच्छति तत्केये ग्रन्थमर्थ्य
मेयं ग्रन्थशाख्या वाह्येऽर्थे सति देशकालभिन्ने तज्ज्ञानिता
निसंवेदनाप्यकारवन्निकाराणाभेदाद्भिन्नानीति युक्तं
तत्रत्वसति बोधैकरूपता परेणानीयमानापरिहार्यैवे
ति विज्ञानवादी सर्वथा समस्तदर्शनापवाधक इत्या
कृतेन वाह्यार्थवादीपकबोधाद्वयवादमापन्नत्वम।
स्यदर्शयति ननु यथा इन्द्रनीलः पद्मरागइन्द्रकान्त
इति मणिविशेषा मणित्वरूपानतिरिक्ताः कस्यचिदप्यमणि
त्वायोगात् यथा च शाबलेयो वाहुलेयः खण्ड इति गोत्वस्य वि
शेषास्तत्र गोत्वादनतिरिक्ता अगोत्वरूपत्वाभावात् यथा च
इन्द्रनीलं महानीलं वैदूर्यं मरकतमणिः स्फुकरत्नमिति नील
स्यैव विशेषा नीलरूपत्वानतिरिक्ताः कस्यचिदपि तत्त्वानी
लत्वायोगात् तथा नीलबोधः पीतबोधो मधुरबोधः कर्क
शबोधः

ष्येरभबोधरूपाद्बोधस्यैवविशेषानचबोधातिरि-
क्तवपुषोयेनैषांसप्रकाशरूपताप्रसंगस्तनस्तएववि
शिष्टनिर्विकल्पनीलादिबोधस्वभावाश्चैषामपिस्वयम
नरूपाणांनीलस्मरणविकल्पनादीनांविचित्रताभास
भाजांसंस्काराधानदिशाकारणंभविष्यतीत्याशंक्यानि
षेधति नचेति तत्रहेतुमाह यतइतिवृत्तस्तिनकेवलः
कश्चिदस्तीतिपूर्वेणसंबंधः परेणदृष्टान्तीकृताद्दृगा
त्मकृतस्यबोधस्यैवलक्षणमाह नैवमिहेति अपरस्येति
स्तापमदस्कासमाधानकेवल्यादिषुनीलसंवेदनादिरू
पराहितमेवभातिसंवेदनम् नीलादिसंवेदनकालेपित
द्विविक्तबोधस्यस्वरूपमस्तमितिनीलादिरूपतोवैशावि
कल्पेवकाश्मेवेतिदर्शयति अहंकारास्पदस्यचेति यत
त्वहानंचविश्वरूपमिश्रयविस्पष्टमस्माभिः यद्यस्यति
मेरूपंततस्तेनैवसहस्मततंभाति तकरिवशाखादिमद्विशे
षात्मनः नचबोधोविशेषैः सदाभातीतिव्यापकानुपल
भदर्शयद्भिः ननुचभवद्दर्शनेनैकसामान्यसंवेदनरूप
स्वलक्षणमितिनिर्णीयते तथैवसद्वयटद्वयेमादोदृष्ट
ग्दीपप्रकाशानामिमादोवेदृशो नतत्प्रमाणेवदृत्तगो
त्वासाप्याभासरूपाणिशावलेयादिविशेषानुप्रवेश-
रूप्यान्यपिभवन्ति तथैवार्थक्रियाकरणात विशेषा
नुप्रवेशवन्त्यपि शावलेयादिरूपतायातथाप्रकृतेपि
भविष्यति एतदाशंक्यानिराकरोतीतियथावेति वाशब्दः
शंकाद्योतयति एवंयद्याशंकानवतदनेनापिप्रकारे
णबोधस्यनविशेषोभवति यतोगोत्वाख्यस्याभासस्य-

सामान्यरूपस्यतादात्म्यसंमेलनयोगेनयदानुप्रवेश
शंसाभासान्तराणिदेशकालादीनिखण्डनमण्डना
दीनिचतदासामान्यसाध्यार्थक्रियातिरिक्तविशिष्टार्थ
क्रियासंपादनसमर्थ्यपृथग्भेदोभवति ननुबोधेबोधभा
गआभासान्तरैरानुरूप्यते प्रमातृरूपंहिसंवेदनान्तरंसा
मानाधिकरण्यादिसंबन्धदिशामेलयत्याभासान्विभज
तिवेतिहिसामानिष्ठारूपमवस्यते नचबोधस्यसंवेदका
न्तरंअस्ति ननुचपाटवापाटवादीनिकिंबोधस्यनविशे
षाऽमितिब्रूमः कस्यतर्हीदं विषयस्यैवेति दृशाद्गजः
प्रभृतिभावान्तराच्छुरितमेववस्तुतत्वम बोधेमन्दबो
धताविशेषमाधत्ते नीलमिवनीलबोधताविशेषं वि
पर्ययेनविपर्ययः ननुकस्मात्तस्यापिबोधेनसमस्तस्या
भासान्तरानुप्रवेशोभवद्भिःयुक्तिमार्गोहिमाद बोधभावा
दिपादि इक्तमितिपूर्वसूत्रटीकायांभावाभेतिवक्ष्यद्भिः
प्रकाशात्मनइतिचप्रकाशस्यकःस्वभावइतिविचार्यायांयदि
भावरूपइत्युक्तेतदप्रकाशताप्रसंगइतिकथंतत्राभासान्त
रानुप्रवेशसंभावनेतितात्पर्यं तदपीति पूर्वमेकमितस्याप
दस्यप्रकाशाप्रकाशरूपता एकस्यचटस्यविरुद्धस्यसांका
यायांतात्पर्यंआख्याते बोधस्याभानत्वेणाव्यामिश्रणात्स्वयं
वभेदाभावादेकरूपतेतितात्पर्यच्छायान्तरमधुनास्यानिरू
पितमित्यपिशाद्वः बोधस्यनीलादिनैवविशेषः अस्यतद्रूपा
बाधकत्वाद्दर्पणस्येवेतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः विशे
षतायाविशेषान्तरापबाधनंव्यापकमबाधकत्वेनविशेष
रूपताविरुद्धसामान्यरूपताप्रसंगात नस्वरूपोपलभ्यतेनी

लबोधएवसर्वज्ञबोधतायांवैश्वरूप्यसहएवदर्पणइवा
च्छः ततएवभेदेऽपिअभेदमशक्तानीलादयोबोधानधिका
अप्युपरीवान्तरिवबहिरिवनष्कविदिवपरिप्लवमानादर्प
णानधिकगजतुरगादिप्रतिमनयाप्रतिबिम्बतयोच्यन्ते
नचैकत्वमप्याभासानांकथंबोधमनुप्रविशेदित्याशंक्या
नवहवइति आभासान्तरानुप्रवेशवशाशंकितविशेषा
न्तयतिरिक्तयानात्मवैणायमेकशब्दइतियावत् एवंच
वदताग्रन्थकारेण विज्ञानवादिनोपिबोधभेदः कथंका
रेस्मिन्नदृष्टेदृष्टेहेतौदेशकालाकारादेराभासान्तरस्यबो
धस्वभावस्यामिश्रणासहिष्णोः कस्यचिदप्यभावादिति
भिन्नाभिन्नक्षणिकसंवेदनसन्तानरूपताभिधानप्रच्छन्नो
यमभिन्नबोधवादएवपरमार्थतोभवतीतिदर्शितम् न
नुभेदबोधस्यकथंनीलबोधः पीतबोधइत्याभासभेदाय
नबोधभेदः आभासाश्चप्रतिबिम्बकल्पेनावस्तुस्वभावाः
कथंस्वयंभिद्येरन्कथंवाबोधंभिन्द्युरन् बोधस्येतिसूत्रा
र्थंव्याख्यायत्नस्यविविक्ताभासहेत्वाभासभेदोपनबोध
भेदः आभासाश्च प्रतिबिम्बकल्पेनावस्तुतानभावाः कथंस्व
यंभेदेनदाह इयता अभिन्नस्यबोधस्येतिसूत्रार्थंव्याख्या
यत्नस्यविविक्ताभासहेतुतानोपपद्यतइत्यसंभागंहेतुरूपं
साध्यंप्रसवतारशिष्यामीमांसाशयेनसाध्यार्थनिरूपकंप्रथ
ममर्थंव्याचष्टे सत्रस्यपरस्येति आभासेभ्योविज्ञानद
र्पणविश्रान्तेभ्योतिरिक्तंविज्ञानरूपंविज्ञानान्तरातिरिक्तं
तदाभासरूपंहेतुसाक्षिपतीतिसम्बन्धः क्रमग्रहणेनेति
हेतौक्रमोपिनियतोपितद्वदभिभेदैराभासाविशिष्टा।

न्करोतीति विशिष्यमाणशब्दवृत्तिगतं तात्पर्येणा आ
चष्टे न चाप्येतदिति बोधविलक्षणा इति अप्रकाशमाना
नाटेवेत्याशयः वाह्यशब्दोर्थक्रियाकारिशिखिवस्त्वि
त्युक्तेन तत्प्रकाशावहिर्भूतमात्रमात्र शशविषाणं वाह्य
मिति व्यवहाराभावात् तथा च धर्मोत्तरोपाध्यायेनापोहः प्र
काशात्मकसंवेदनवहिर्भावमनन्तो इति वचसा प्रतिपन्न
इक्कोपि न वाह्यतयोक्तोनर्थहिरिति वदनेमाशयेन योर्थप्र
व्दोहृतीतं विवृणोति तथाभूतेति बोधप्रतिबिम्बताप्रकर्षं
येश्यामानीलाद्याभासास्तेषामर्पकेण सदृशेन तावदवि
तव्यं दर्पणाभासानामिव ततश्च नीलाभाससदृशापवनी
लः क्षिप्यमनुमानेन तस्यैव वाह्योर्थ इति संज्ञा तदयंप्र
योगः विज्ञानान्तर्वर्ती नीलाद्याकारः सदृशमर्पकमपे
क्षते प्रतिबिम्बत्वाद्दर्पणप्रतिबिम्बवदिति स्वभावः प्र
तिबिम्बानां हि भवतां नियतक्रमकत्वमस्ति व्यापकं त
स्वसमर्पकानपेक्षायां अकारणकत्वाभावघटनत इति प्रति
बिम्बत्वं तस्याश्चाहृतं साध्यभूतयार्थकत्वापेक्षया व्याप्य
न इति व्याप्तिसिद्धिः ननु न कदाचन वाह्य आकारः प्रमे
हणावलोकितपूर्वस्तत्कथमगृहीतव्याप्तिकोनुमीयते
श्राह यथावेति यथा हि लिङ्गं न कदाचन प्रमेयत्वेन गृहीतं
कारणमात्रेण न व्याप्तिर्गृहीतेति तथैव कारणमात्रत्वेना
नुमीयते न तत्प्रतिबिंबकेन केनापि वपुषा न त्वनुमितं पद्य
यधर्मतावलादिगोचे विश्राम्यति रूपोपलम्भे यत्कारणानि
यतमप्याप्नवति ततएव :: सत्रालोकाकाशमनस्कारैरिति
नयेरपीत्याशयः अकस्मादिति कदाचिदिति यावत् ॥

रूपादिज्ञानं कल्पकल्पयतीति सम्बन्धः नविन्द्रियवारि
नित हि कारणमात्रेण किं विस्पानीलेपीत मित्यादिरुक्त
नः अत्रोच्यते केवलमिति ज्ञानाकारविषयाया प्रत्यक्षप्र
तीतिस्तस्याया परिनिष्ठापश्यामीत्यध्यवसायरूपा तस्या
विषयत्वेन तदध्यवमयत्वेन कल्प्यते न तु कारणमात्रतया
यतो र्थत्वेनाय मिति तत्राध्यवसायः करणमात्रानमाना
द्विशेषं दर्शयितुमाह नहीति इन्द्रियजनितानां ज्ञानानां
प्रत्यक्षसंवेदनरूपाणां सम्यगिन्द्रियं करणं न तु विषयः
तैर्ज्ञानैर्नेन्द्रियं पश्यामीत्यवसायस्याजननात् इन्द्रियं ह्य
नुमानस्यैव विषयः तदध्यवसायेनैवाध्यवसितत्वात्
अनुमानं च विषयो यस्य अन्यत्र भावो विषयार्थः इदं पुन
रिति प्रकृते विशेषमाह अगृहीतः कथं दृष्टत्वेनाध्यव
सित इति चेत् आह सारूप्यादिति यावत् किंचिद्देशकाल
सदृशाविस्वरूपवैविध्यं ज्ञानानां तद्धूने नीलस्य तावत् सर्वेम
विकल्पे तदर्पकस्यैतित्सामानाभिहारमेलनन्यायेन ज्ञा
नीयाकारविषयोध्यवसायरूपनः सारूप्यकृता हि भ्रमा
ज्ञानभिन्नमर्थाकारं दृष्टो वितमध्यवस्यामीत्येवमुप
जायते न चास्मा विभ्रमतोप्यध्यवसायो गृहीतायां शुक्ति
कायां ` ` अध्यवसायरूपवद्गृहीते ज्ञानाकारे वाध्यवसायः
न यावद्भ्रममात्रस्वभावः किं मर्थप्रतिबन्धो लिकं ज्ञाना
कारार्पणसमर्थमर्थे कारणभूत मध्यवस्यन्त्यान्तिरपि
सम्बन्धः प्रमेति न्यायेन प्रमाणव्यापारव्यापारनामात्म
न्या दर्शयति यदाह अर्थस्यासम्भवे भावात्म स्य देशोपि प्र
माणता प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे समं द्वयमिति प्रमाण

ई. प्र.भि. १९६

196

व्यापारस्यायंभवन्दर्शनबलात्समपामीत्येवंप्रत्यक्षा
दिताध्यवसायरूपतांगृह्णात्यस्यतस्मग्राहकमर्थस्या
मान्यरूपपरवशीकृतेज्ञानेग्राहकत्वेनव्यवहरति ता
तःप्रत्यक्षगृहीतएवबाह्योर्थइतिलौकिकमनुमानमप्य
वति तदनुमानस्यक्रमव्यापारः ग्राहकसंवादइतिमूले
कारणभूतस्समर्पकग्राकारणामस्यार्थस्तदाकारस
दृशाइत्येतावतिव्यापारेणानुमानस्ययदिवनुमानंतमर्थं
बाह्यमध्यवसीयमानंबाधेतस्यैर्यमिवसन्नवहेतुस्तद
दगृहीतेबाह्येमधीविग्रहेणेतिजलावसायोभवनगृ
हीतविषयोनप्रमाणफलम् यदिवानध्यवसितेयथा
लाणिकत्वेसमवहेतः प्रसाधयति तथाबाह्यमर्थंप्रति
विवक्षहेतुस्तलौकिकःप्रत्यक्षदृष्टेनार्थेनव्यवहारा
तिनस्यादेवव्यवहारः नदेतदाह नचलाणिकवदित्यादि
नाइन्द्रियोपयोगेनेतिइन्द्रियसुपप्रमस्तेस्मिन्विज्ञाने नेनाध्य
वसायोग्रीकाश्रितवाह्यार्थविषयताकेनपूर्वमित्यनुमानव्य
पारात नवाकस्मिकमहेतुकमितिप्रसिद्धं नाकस्मिकान
निमित्तेननियतज्ञानहेतुकइतिकार्यकस्मिकत्वप्रसंगइ
त्यादौनवाहेतुकादेवनुमानेयुक्तमित्याशंकांव्यपोहति
अज्ञातहेत्यइवचमितिकिंशब्दस्यविच्छेदनिपातयोति
तार्थमहायमपाविशेषोर्थःकश्चिदितिनेगमासेनहितहेतो
यद्यथाइनमात्रेणिकादिवर्तेदर्थस्योकारेप्रतसेपति एत
दितिनीलपीतादिकमिकाभासलक्षणायत्स्वकार्यंतज्ञाने
नकर्तव्यः ग्राभिमुख्यंपरिपाकेंभावस्याप्रामतयामप्रबोध :

अख्यातिवासनासृतिजनकः संस्कारः प्रसिद्धोनतुप
रोक्तभवप्रसाधक इतितावन्नोद्ग्राहयामहे सांप्रासिक
मेतदवतिष्ठतामितिभावः बोधएवेति अधिकस्याप्र
काशत्वेनबोधशरीरानुप्रवेशयोग्यताविरहादितिसू
क्तम् भवद्भिरेवनिर्जंव्रतम् उच्यमान इतिशब्दः केव
लमधिकीभवेत्प्रबुद्धवासनोबोध इतिनत्वर्थलेशः प्र
सावयीति उक्तेवंविधविशेषानारोपीत्यर्थः ननुवध
टग्याभासवैचित्र्यकर्यत्वेन समर्थनीयम् तदपिबोधा
त्मनायापिनातिरिक्तमप्रकाशनप्रसंगात् अतिरिक्त
मिवचभाति तदस्यैवंविधस्यकार्यस्ययादृशोपलः ता
दृशोवलिरिमुपपन्नाकारणमपिवासनाप्रबोधवैचि
त्र्यंपरमार्थतोबोधानतिरिक्तमप्यतिरिक्तायमानंभ
विष्यतीति किमिदमितिनहिकार्यवैचित्र्यमपिपार
मार्थिकं किंचन यस्मानुपपत्तिर्यत्नपरिहरणीयाभ
वेत् यतन्नसहतेनचेदिति यतदिनिवक्ष्यमाणम् न
दृश्यतिआभासभेदेपीमादिनानेत्यत्रोपपत्तिमाह
यतइवस्तुस्वार्थक्रियायोगात् विपर्ययादवस्तुवास
नारजताभासवत्तथाशकलरजताभासवच्चकारः
णोपुनःकारणत्वादेवसमर्थासमर्थक्रियालक्षणत्वाद
स्तुनइतिवस्तुत्वस्वभावत्वमर्हति नावस्तुसर्वसामर्थ्यवि
रहलक्षणत्वादेववस्तुनःकारणताव्यापकसामर्थ्य
विरुद्धासामर्थ्योपलम्भात्कारणतानिषिध्यते व्याप
कविरुद्धोपलब्ध्याबोधरूपतयावस्तुत्वंतथाचनावि
विचित्र्यमितिकृतः कार्यवैचित्र्यं तदाह वस्तुभूतस्येति

६. बोधतयावस्तुरूपस्येत्यर्थः येन च वपुषा नीलवासना
प्र·मि· प्रबोधवान्बोधः पीतवासनाप्रबोधवान्बोध इत्यादिना
११. विचित्रस्वरूपं नीलपीतादिभेदमापद्यते स च भ्रान्त इति।
197 तदपि रूपमवस्तु सद्बोधस्य कथं सत्यम् विचित्रभावमा
नयेत् ननु किं सत्येन विचित्रभावेन यथा हि कार्यवैचि।
त्र्यमपारमार्थिकं तद्वत्कारणवैचित्र्यमपि भविष्यतीत्या
शयेन संकते अथापीति एतदेव पूर्वमुक्तमाभासभेदे
पीत्यादिना किंतु तत्रेत्यमुक्तं कार्येपि नीलाद्याभासवर्गे बो
धरूपमेव पारमार्थिकं कारणेपि तदेवेति पारमार्थिक
तामुखेन साम्यमानीतं अधुनात्वपारमार्थिकतावैचि।
त्र्यविषया द्वयोरपीत्यनेन भंग्यन्तरेणेत्यपुनरुक्तम् प
ततमस्ते तदयुक्तमिति हेतमाद्यवस्तुना इति तदभ्यु
पगम इति कारणत्वांगीकरणे इहेति नीलाद्याभासक्र
मे नहीति कार्यं यथा दृष्टमात्रं पश्चादिमर्थो लभ्यते
न तथा पूर्वं दृष्टमात्रं कारणमिति वैधर्म्येण ननु निय
मन पूर्वं दृष्टमितीयदेव कारणस्य लक्षणमाह तथा
भूतस्यापीति पूर्वं दृष्टमात्रस्यापि हि कारणत्वमेतदेव य
हुतनः सत्यस्यावस्तुनो वासनस्य प्रख्यापने समर्थेता
मेव च वस्तुत्वं ननु यदि कार्यमवस्तु तर्हिस्य संकथार्थ
ताकारणवस्तुनः हानिः काममवस्तु· तेन तस्य सामर्थ्य
निं कार्यानवमकुर्वतः कारणानानस्यान एतदाहका
र्यस्य सामर्थ्यविरहे नितिननु यत्कारणेन क्रियते न हि
दृकारणवलोपने कथमवस्तु भवेत् अवस्तुनेवातम
त्वयप्रतिलब्धसामर्थ्यकारणस्य न किंचित्सामर्थ्यमि

ति कारणमप्यवस्तु भवेत् एतदप्यनेनैवाह कार्यस्येति
अवस्तुत्वात्कार्यस्य कारणं कारणत्वं न भवेत् कार्यापेक्षस्य
सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः कार्यतायास्त्ववस्तुत्वेनोपरोध
कम् अवस्तुनो हि कार्यत्वमेव न भवेद्यदि सत्कार्यवादः स्वसा
सामर्थ्यान्नोद्भवेत् नैवम् कार्यस्यावस्तुभूतमेवोत्पाद्य
ते कारणेन तदेव च तत्कार्यमुच्यते यदा निरूपाख्यम् द
र्शितेच स्वसामर्थ्येनेति वदता कार्यगतभवनं न क्वचिदुप
योगि यदङ्गीकृतमस्मै नित्यं न भवनं यस्येति तत्कार्यमसदेव
तत्कारणबलादुद्भूतं यदि सर्वात्मना सामर्थ्ययुक्तम् त
दस्तु न चेदवस्तु भ्रान्तयोऽपि च बोधरूपत्वेन वस्त्वात्मानम
कार्या एव द्विचन्द्रज्ञानादिवत्तिमिरस्य द्विचन्द्रस्य तदर्थं कि
याविरहादवस्तुत्वमस्तु न तत्संवेदनस्य संवेदनात्मत्वादि
चन्द्रस्य तदाह नाहि भ्रान्तीनामपीति कामलया पीतशङ्खा
संवित्काचेन काचन शङ्खप्रत्ययास्तिमिरेण शङ्खद्वयसं
विदिति हि दृश्यत एव ननु प्रतीतिरूपं चेद्भ्रान्तेः कार्यत्वं तर्हि
प्रतीतेर्वस्तुत्वात्कथमुक्तं कार्यत्वेन रवस्तुत्वेऽपीति अथ वि
न्द्वाद्यवस्तु तदेव कार्यं तर्हि कारणव्यापारवलोत्पन्नं कथ
मवस्तु न निषेधेन वा सामर्थ्येन कथं कारणं वस्तु भवेदित्याश
ङ्क्याह अथवेति एतदुक्तं भवति कारणत्वाविनाभावो
यस्यावश्यं पारमार्थिकस्वरूपसमावेशमात्रमेवावश्यमभि
त्येवमवत्वेनास्माभिरभिहितमतो बोधरूपत्वं च पारमार्थिकं
चतत्त्वाविचित्रभङ्गयन्तरसहस्रेऽपि योज्यमानेन तद्धि न पारमा
र्थिकं किंचित्प्रकाशाधिकस्याप्रकाशनप्रसङ्गादिति हि
परमं व्रतम् हेयमागमतो युक्तितश्च एतत्'' तात्पर्यं दर्शय

ति एतावतिति नीलवासनाप्रबोधस्य बोधादनर्थान्त
रत्वात्पीतवासनाप्रबोधवता बोधेन तस्य एवासौ बोधः
सोपि तेनेति बोधमात्रमेकमेवेति पिण्डार्थः एवं वस्तुत
त्वमभिधायाभ्युपगम्यवादेनाह अथापीति एवं नीलवा
सनाप्रबोधे पीतवासनाप्रबोधेपि च बोधरूपमेकमिमुक्तं
माभूद्बोधरूपमेकं तद्वासनाद्वयप्रतियोगात् किंतु
नीलवासनाप्रबोधस्य पीतवासनाप्रबोधात्तद्वासनावशो
न भेदो वक्तव्यः वासनयोरपि नीलपीतमयत्वेन नीलपीत
योस्त्वक कथंभेदः नीलपीतवासनाद्वयप्रबोधादिति चेत्तुक
कमेव कर्मभेदवासनाधिपत्यमस्त्वेद इति चेत्स्वककमे
व कर्मभेदवासनाधिपत्यान्नेद इति चेत्कर्मभेदेपि निमि
त्तं वक्तव्यम् नीलाभासात्पूर्वबोधादन्योनन्तरो नीलाभास
बोधः संस्काररूपतया स्थितादिति चेत्पूर्वस्येव गतस्य बो
धस्य बोधतातिरिक्ता नीलाभासता कुतः बालस्य च प्रथमि
को नीलाभासः कस्मात् प्राग्जन्मगतविकल्पने सर्वप्रथमनी
लरूपताप्रतिलंभे निदानं वाच्यं परम्परया क्रमिकनीलपी
ताद्याभासस्वभाव एव बोध इति चेत्प्रलापमूर्छासमाधानादौ सु
दाभाता तस्य कथं सापि नीलपीताद्याभासवदस्य स्वभाव
इति चेत् न मुदाम्बुदाम्नयोर्विरोधादिमुक्तप्रायं किंच सत
तमेव शबलस्वभावत्वे बोधस्यांगीकृते निर्भीत्तप्रसंगः ततश्च
प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मला इति प्रज्ञापारमितादृ
तं ज्ञानमिति यामद्वयज्ञानमयीमित्यादेः स्वागमाभ्युपगमादे
विमलोपद्रुत्यलं नदेनदेवमिथ्यति यदि बोधरूपता
तिविक्रमनादिनिजनिजवासनाकारणा ॥ ॥

परस्यराप्रभावंबाह्यमेवकिंचिद्दृष्टमभवेदितिबाह्यार्थवा
दिनास्वपक्षःप्रसञ्जीवितः तदेतदाह सर्वथाबोधव्यति
रिक्तेति एवं स्वसन्तानवर्तिसंभाव्यमानेनावस्कारणाक-
र्माधिपत्यं पूर्वो नीलाभासः समनन्तरप्रत्ययः पीताभासस्य
यदन्येन दाशंकितम् नीलपीतादिक्रमिकाभासवैचित्र्य
न च तदुपपद्यत इत्युक्तम् अथ परसन्तानवर्तिवैचित्र्यं नी
लाद्याभासवैचित्र्याक्रमेऽधिपतिप्रत्ययरूपतया हेतुरिति
यः शंकेत तं प्रत्याह बाह्यार्थवादी परप्रमातृरूपाणि या
नि बोधान्तराणि आभासवैचित्र्योद्भावनकारणभावेन स
मर्थयितुमिष्यन्ते तेषां संपादयितव्याभासभेदानस्माद्बोध
सन्तानादेकस्माद्भेदे सति कारणता संभाव्यते स एव तत्कथ
म् तथाहि बोधस्य तावत्स्वरूपं निस्समरूपमन्तर्मुखसिद्
न्नावभासस्वभासमुदितमभिन्नकल्पादेशकालोत्तदोषवि
शेषणाभावाभिगमनासमर्थो न भिद्यते इत्युक्तमसकृत
स्वरूपभेदे वान्यतरस्याप्रकाशरूपत्वाद्बोधनमापतेदिति
न देशतो न कालतो विभेदितास्ति संविदः स्वपतोपि भेदिता
न दृष्टान्तसंस्थित [illegible]बवस्तुतः प्रमातृनन्तराणि सिद्धिः अस्तु पतास
वादेतस्तदासन्निनानिखिलपरप्रमात्रन्तराणि तानि वा
भासवैचित्र्यशानसहत्त्ववर्तियोगपद्यादेकस्मिन्नेव क्षणे
ननश्चैकैकत्र सन्तानेतदेकव्यतिरिक्तसमस्तसमुद्रासभव
दप्रमात्रन्तरगताभासवैचित्र्याणि कारणभावमुपगतानी
ति न काश्चिन्नियमेन क्वापि प्रमातर्याभासभेदः समर्थयि
ते शक्यते इति कोऽरियायमपह्नवदेनः समर्थनप्रकारः
अनेनाशयेनाह उपपन्नत्वेपीति ननु सर्वमिदं जडाभिमतं

६·
प्र·वि·
११५
199

भावाभासजातेऽन्यनाग्न्याभासबीजसलिलाभासादिचेत
नैः पारम्पर्ययोग्यदेशसंनिधापनाभिधानोपसमर्पणासं
पादनसमर्थैः प्रत्ययैर्हेतुभिर्निजनिजकार्यसंपादनो वि
तयोग्यदेशसन्निहितं तावत् क्रियत इति नास्त्यत्र विवादः
उपसर्पणप्रत्ययाश्च चेतनाश्च इच्छावन्तः सा चेच्छालया।
विज्ञानकल्पानचतुष्टयीयत्नवादकेच्छेवानन्तकालभा
विनियतक्रमकमाभासैव विच्छ्यमाणैर्यैवातिष्ठति परावस्क
मेषणाहिराज्ञः परराष्ट्रमर्दनावर्णादनभंगभेदनप्रभृत्या
भासानर्शनसमस्ताभिसन्धानगर्भतयैव प्रादुर्भवति वि
हृतो प्रबन्धेन प्रयुक्तमाभासपदं विज्ञाननये बाह्यार्थाभा
वाह्मिमानाकारतैवोपसर्पणप्रत्ययादीनां पूर्वपूर्वरूपतः
याकारणानामुत्तरोत्तरं च कार्याणामिति सूचयति हीति
यस्मात् उक्तेनैव तथा नियमवशात्कार्यत्वेनाभिमतास्त्राभा
सभेदाः क्रियन्ते स्वेनैवेच्छाविशेषेण विज्ञानरूपेण तथे।
ति ततो हेतुप्रकारादिदमायातं यत्किलेच्छाख्यालयविज्ञा
नविशेषसमुत्थापितो यश्चायं कारणाभासो यथाग्रामप्रा
प्त्यभिसन्धानात्मविज्ञानोत्पत्त्या गमनेच्छयोत्थितः शरीराभा
सः सप्तवमध्यवर्तिनो मार्गाभासं तद्दृतिनस्खलनादिनीलार्घ
भासानातिपतति यावद्ग्रामप्राप्त्याभासफले ततोपि रथ्याभा
सात्मकफलांतराभिसन्धानोद्भूतयेच्छयाय का
भासः प्रथमकारणाभिमत इत्यापिततेनैवाधिश्रयणा
घाभासोन्यग्रामनिराकरणाभासपर्यन्तप्रातिमः ततः
पानगोष्ठीवैचित्र्याभासेच्छादिमन्तत्वे यदि वा किमनेन
वकृतेच्छाप्रबन्धादेपि णा भूयसा कार्यकारणाभावे।

भावेन परिकल्पितेन प्रथमगर्भादानसमय एवैकमच
टुकसंमूर्छितमेवयः कर्मवलीप्रतानाभास एकलयवि-
ज्ञानरूपः स एवमवरोहणपर्यन्ताभासावधीन्नियतक्रम
भाविनः स्वावड्ःस्वतस्वायनाभासानाक्षिपति पुनर्जन्मा
न्तरेष्वेवम् न तु तेषामाभासानाक्षिपति पुनर्जन्मान्तरेष्वे
वम्, मध्यवर्तिनां पुनः कारणान्तरमुपयुज्यते यथा पात-
याम्येनं गिरिशिखरादित्यनयैवेच्छया पात्यमानगततत
देहासंयोगविभागतत्कृतदुःखमोहाद्याभासपरम्पराणि
मेवतत एवमथेसावशाकप्रतिबन्धा यदाह मुनिः इहैते
कर्मणामेव विपाकश्छिन्नयिष्यति अमुत्रभविता यत्तेन
छिन्नयस्तुभागस्तुभमिति अथैनाशाकप्रतिबन्धत्वं भासानां
वदतो कर्माभासानामेषाविनाभाव एवोक्तः अत एव प्रारब्धके
न शोषयेदित्यशाकत्वमेवोक्तमागमे येनेदं तद्भोगत इति
वतत्याद्विलग्नविशेषरूपानुलक्षणाभासानां संवेदनजातकारण
नाकालेमरणालक्षणान्निश्छिन्दन्ति यावत्तज्जन्मगतमरण
लक्षणलग्नविशेषाभासाज्जन्मान्तराभासान्तेऽपादिनरवधि
कमपवर्गावधिकं वा गृह्यत एव न च नियतक्रमानरोधिन
न आभासप्रबन्धस्यैकं कारणमित्यपूर्वमदोऽपि न वाच्यादै
ग्रहेन तज्ज्ञायुदयात्तमयपरम्पराप्रबन्धे दन्तसमुदाये च प्र
तीतिनरमेवेति दर्शयति यथेति नाव`` नियतं कालमवा-
प्यातं पीलं येषां तेषां विचित्राणां विलक्षणानामन्योन्यतो नि
यतो यः प्रबन्धः उत्तरोत्तरवर्तनाभासपरम्परातस्यापकमेव किं
चिद्देहविति इतीति अथाप्युच्यत इति पूर्ववत्क्रियया अभिसंब
ध्यते दृष्टान्त एव तावत्सर्वस्मिन्नेतदुपपद्यते कृत्तिकोदया

३.
प्र·भि·
२..
25

दिनानिरूपितेग्रहनक्षत्रराशिपरिस्पन्देतावदेतदुपप
द्यते ग्रहादौचयद्यनियतएवक्रमः बाल्ययौवनादौतन।
नैयत्यमस्ति अवश्यंभाविनः क्रमस्यान्यथावान्यथावाबला
कनात् ततोमध्यवर्तिनामाहारवैचित्र्यादीनांयौवनजरासं
पादनतारतम्यभावो अध्वगमनादेश्चजरासमुत्थापकस्य
रसोपयोगादेश्चयौवनपरिरक्षणैकसक्षणस्यचनियत।
भावितया पूर्वकर्ममात्रकृतसाक्षेपमसहमानस्यकारण।
भावेनवर्तमानस्यकथमपह्नवः क्रियते नवास्यमध्यवर्ति
नःकारणवैचित्र्यमनुपलभ्यते ततश्चसमनन्तराभासेव
तत्रकारणत्वमितिनतावदाद्यस्यैवदेतता अथोच्यते किम
नेनपुरुषविशेषगतेनबाल्यादिनापुरुषसामान्यापेक्षयावा
ल्यादिकमस्माभिरुदाहृतमेकप्रथमकारणाक्षिप्तोनेकः
क्रमिकः प्रबन्धोभवतीत्यत्रबलनिदर्शनमपिनोपपन्नं तत्रापि
प्रथमकारणाक्षिप्तत्वाभावात् यथाहिप्रभास्वरादपवरक
प्रविष्टस्यनप्रथमकारणबलादेववस्त्रादीनामालोचन
हस्यनोमस्यतिस्तथावेहिप्रविष्टमात्रस्यैवापवरकोदरा
न्तर्वर्तिसमलवस्त्ववलोकनेसंपद्यते अपितुपरस्परा
पेक्षतोवस्त्रादीनांविशेषः प्रतिलंभरूपः परिणा
मविशेषोपेक्षः यथाबीजभूम्युदकारामंकुरेजननवि
तथ्येपरस्परासन्निधानजनितोतिशयरूपः परिणामवि
शेषः यथाचौदनसंपत्तौकर्तव्यायांस्थालीतण्डुलोद।
कानाम् अन्यथापरिणामान्तरानपेक्षायांफडिमेवांकु
रोदनश्चजायेत सामग्र्याहितशक्तीकंतन्नहिनाधिकमनु।
प्रवेशापितव्यम् नापिततः किंचिदपसारयित ॥

ण्यम् तथैवक्रमसंनिहितानामादित्यचन्द्राद्युदयानां वनी
हारविहारादीनां चावश्यंपरस्परोपकारपरिणामेन भवि
तव्यम् अन्यथा कतिपयक्षणैरेव बाल्याद्यौवनं ततोपि म
ध्यमवयस्ततोपि वार्द्धकमिति मविपर्ययमेव नियतं स्यात् अ
स्ति तु कालान्तरप्रतीक्षणम् तस्मान्मध्ये सजातीयशरीर
परम्परास्वभावेन पूर्वावस्थाप्रध्वंसेनरावस्थोदयक्रमेणा
पि देहसन्तानेनैकं चिरकालमवस्थेयम् तदाह स्थिरैवे॥
ति तथा च जातकगणनेपि न दृष्टदिने इदमिदं दृश्यतिस्म
स्यति वक्ष्यतीति प्रतिपदं हस्तितकण्डूयितपर्यन्तव्यापार
संवेदनसंभवोपि न स्वप्नवद् दुःखावेशोपयोगिदशाविशेष
संवेदनमात्रं भवति युक्तं चैतत् अन्यथापकजातकतत्र
संवेदने तल्लग्नतया सर्वविघात् तस्माद्बाल्यादौ प्रथमका
रणाक्षिप्तमवं तावदस्तु वैचित्र्यस्यात दर्शनात् अरघट्टघ
टीयन्त्रवाहने तु तासां घटीनां भरणावर्जनपरिवर्तनादा
व विचित्रपरक्रमः सर्वदा न चापि वैचित्र्यं च देवरूपसहका
र्यन्तरमन्तरास्यात् न च प्रकृते नीलाद्याभासवैचित्र्ययोव
नादौ रसायनाद्युपयोगइव सहकार्यन्तरप्रवेशः कश्चित्
नियतस्य सहकारिणोनवलोकनात् यथा हि रसायनो
पयोगाद्यौवनमवतिष्ठते चिरंकालं गतमपि वा पुनर्न
वोपयोग इव पुनरावर्तत इति निश्चितो ग्र सहकारीति न॥
निश्चयोस्ति नापि प्रकाशाभास्वरादपररूपप्रवेश इवान्यो
न्यपरिणामापेक्षासाहितत्र भवेद्यत्र नियतः कालान्तर
प्रतीक्षायोगो भासते इह तु नीलाभासक्षणमात्रसमन
न्तरमपि पीताभासो दृष्ट एव प्रथम हेतुसमाक्षिप्तता पिन

ई॰
प्र॰ वि॰
२॰१
201

पुक्ताक्रमनियमस्याभावात् प्रथमहेतुं पूर्वोक्तं स्मारयति
तथाहीति उभयत्रापीति संभाव्यमाने इतिभावः तत्रेच्छा
त्मकः प्रथमहेत्वर्थः प्रागुक्तः प्रथमेच्छयैव हेतुभासान्त
रातिशेत्यादिना तदाहितमतायां क्रमनियमाभावमाह य-
थैकदेति प्रमदेति तस्यैव पुरुषस्य पुरुषान्तरस्य वेति त-
ज्जातीयादिकारणात् तज्जातीयमेव कार्यं भवतीत्युक्तम् उ
क्तं च इच्छायास्मिन्नेव पुंसि ·· सन्नेवावाक्रिमृत्यादया
मीत्येवंरूपेण तज्जातीयतायामविकलायामप्यन्तरासमु
द्भवतो नीलपीताद्याभासक्रमस्यान्तरासमुद्भवतो नीलपी
ता, न नियमेन तज्जातीयत्वं प्रथयोर्द्वितीयः प्रथमहेतुः संभा
वितः पूर्वकर्मभिरेव वेत्यादिना तत्र क्रमनियमाभावोऽयथा
पादयितुमिष्यते बाह्यार्थवादिनामपक पुरुषापेक्षया नो
पपन्न एकस्मिंजन्मनि प्रथमकर्मप्रपञ्चकहेतुत्वादिमेनस्य
कस्यैव नीलाद्याभासक्रमस्य मरणाभासान्तस्याभावादिया
शयेन पुरुषान्तरापेक्षया तं क्रमनियमाभावमाह पुरुषा
णामिति बहुवचनेन शरीराद्याभासवर्गस्य प्रथमकार्य-
स्य सर्वपुरुषेषु तज्जातीयतावलोकनात् सर्वकर्मणोपित
ज्जातीयत्वमवारितं सिद्धमिति प्रथमहेतोस्तज्जातीये-
नैव नियतक्रमेण नीलाद्याभासप्रबन्धेन भवितव्यमुक्तमि
त्यभिप्रायः कर्मान्तिमत्वमपि च सर्वस्याभासस्यायुक्तम् स
वैस्यसद्भावः स्वाभासफलत्वायोगाद्धर्माधर्मयोश्च तत्साधन
संपादनोपयोगेन प्रसिद्धत्वात् यदाह ते ह्लादप-
रितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वादिति । यथा-
पि च । मार्गगतदेशादिदर्शनमपि ॥ १ ॥

परस्परंयाकयाचिद्रवश्यंसुखदुःखयोर्व्याप्रियेत अ
दृष्टेश्वरादिवादिमते सर्वस्यतदनिष्टानाविष्टस्यानभ
भ्युपगमात् तथापिकर्मैवैकंप्रथमहेतुरितियोमन्यते
तस्यैतद्दूषणंसाक्षात्प्रापयत्सुखाप्यनदुःखाप्यवातस्यकथं
कर्मादिमत्त्वमिति अन्येषांतुवक्तृतरहेतुवादिनांसाम
ग्र्यावैचित्र्येणकर्मणोप्यनिर्विचित्र्येसुखदुःखसाधना
नामपिव्यवस्थानाव्यवस्थानादिवक्तृतरचित्रभावाभ्युप
गमोनद्दुष्यतीति ननुमाभूदिच्छेवाघानीलाद्याभासवै
चित्र्येप्रथमहेतुःपूर्वकर्मवासकारणाभासएवतत्रतत्र
कार्याभासेप्रथमहेतुर्भविष्यतिसोपिजडोवायोवायोसा
वुपसर्पणप्रत्ययउक्तइत्येवंप्रथमहेतुर्वोभूयांसमग्रामसवैवि
श्वंमध्यवर्तिसमस्त्यापयिष्यन्तीतियस्यमतिस्तंविनत्या
पहस्तितमोहंकरोति नापिसहृदयोऽस्मादिनाभिसन्धान
मस्तीत्यनेन अथवापूर्वमेवतथैवाप्यग्रन्थस्यार्थमवता
रणम् ननुयथावाल्यादौप्रथमहेतुकर्मादिमेपिरसाय
नोपयोगादिनासहकारिणायौवनमतिचिरकालमवति
ष्ठते तथेहापिसहकारिवशात्तेतेआभासाःस्थिरमवस्था॰
स्यन्ते तथाहिघटाभासस्यानुवर्तनेसहदण्डाद्याभासोहेतुः
धूमाभासस्यावह्नीन्धनादिसामग्र्याभासः पटाभासस्य॰
तन्त्वादिरेवमाद्याभासः एवमन्यत्रवाच्यम् एतद्दूषय
ति नापीति अत्रहेतुःअन्तरामध्येगृहवर्तिनोघटपटा॰
भासादेर्बलोकेनप्रसिद्धदण्डाद्यस्याभासस्यनामापि॰
नावाप्यतेइति ननुकुम्भकारगृहेतावत्प्रथमंसदण्ड
भासःसंवेद्यएवतत्तोपियस्मन्दूराद्घटमानयेति सउपस

र्पणाप्रत्ययाभासोगृहवर्तिनोघटाभासस्यानुवर्तनेस
हकारीभविष्यति अन्यथावद्यसौ स्वगृहगतेतत्तस्मिन्क
स्सहकारीतदाभासानुवृत्तेः तदेतदाह नाप्युपसर्पणेति
ननुयथाग्नावनभिसितेधूमाभासस्यदृश्यमानस्यादृश्य
मानोपितेनानुमात्राग्नेदृश्यमानत्वादेवाधिपतिसाम्याद्दे
वत्वाच्चाधिपतिप्रत्ययशब्दवाच्योवह्न्याभासस्तद्दृशाक्कि
मिसर्वज्ञदृष्टिप्रमात्रनिष्ठत्वेनस्थितोहेतुरेवंघटप्रापकोपि
पुरुषः स्वगृहावस्थितएवात्र सहकारीभविष्यति यदात
हिंसयत्नः शेषीभूतस्तदाकिंकर्तव्यम् कः सहकारीघटा
भासस्योपस्थानशरणीकर्तव्यः नष्टस्यनहेतुत्वमनुपाख्य
त्वात् सोपाख्यत्वेहेतुतायामपकंतद्दिकृहस्यैवेयमुपल
ब्धिः किमिसर्वज्ञाभासस्यचनहेतुत्वमाधिपत्येनानन्ताभा
सोदयप्रसंगादित्यादिवक्ष्यतेः अतः नदाहनाप्याधिपत्य
मात्रेणेति एवमपियाहेतुतोच्यते मानेतिसम्बन्धः अ
त्रहेतुः नत्रुपसर्पणेति अत्रैवदृष्टान्तमाह नहीति न
ष्टस्यकारेतुता यत्राधिपतित्वंविशेषोभवेत अतएवेति
यतोनाशोधूमाभासोग्न्याभासादतोहेतोस्मादृशाधूमा
भासजाद्धूमाभासाद्गोपलचटिकासङ्गृहीतविमुक्ताग्नेव
ह्न्याभासस्यानुमानमतत्कार्यत्वात् उपसर्पणप्रत्ययना
शेपीति यदुक्तम् तत्रयद्यपिचेत्यादिनापूर्वपक्षांशंकिना
निराकरोति तथापीतिनेनतद्युक्तमित्यनेनयोज्यमेतत्
रजकनहलोहकारप्रभृतयोवस्तुतः सन्ति क्वचिदुपा
पतिस्थानान्तरेस्वर्गनरकादाविनीयतातथाकार्याभास
सिद्धिर्नभवतीतिदर्शयति अग्न्याभासवस्तुत्वादेरिति ॥

नचतेनतदानन्तरूपसर्पणप्रत्ययान्तराभासस्तत्राप्यस्यइति
निर्बाधः पूर्वावभासाभावेनचसोऽस्तीत्याह परस्परावि
च्छेदशाब्दाभ्याम् अथमन्यते सर्वत्रस्यतावदाभासपर
स्पराप्रतिभासोऽस्तीतितद्दर्शिनः तदुपसर्पणप्रत्ययाभा
साधूमानमेयकृतवह्न्याभासइवाधिपतिप्रत्ययत्वेनास्म
दादिषुकाष्ठकुड्याद्याभासभेदहेतवः सन्त्वितितत्राह अ
नियमाच्चेति नहिसमनन्तरोपसर्पणप्रत्ययनिर्दिष्टघट
रूपघटाद्याभासास्सर्वैस्सदोपलभ्यन्तइतिनियमोऽस्तिनचस
हकार्यत्वनियतरूपसर्पणप्रत्ययरूपप्रमातृविच्छात्मकसंवेदा
नातिरिक्तविज्ञाननयेयुक्तोपगमंयेनायमनियमउपपद्येत
किंचतेषामुपपत्तिस्थानानन्तरभाजांतदावमेच्छास्ति अथा
प्याभासानांगृहाद्यइतिपूर्वंनिर्माणावसरेऽपीयन्तंसम
यमेतेवभासन्तांइतिनाभिसन्धानमेषाम् अभिसन्धाने
ऽपिचमध्यपर्वकीर्तनस्थानानांमठादीनांध्वंसोदृष्टः नचा
पितेसर्वसर्वज्ञः येनेत्थंगृहाद्याभासोऽप्याभासस्थानतरेस्मात्स
र्वंपतेनव्यवहितइत्यनन्तवैचित्र्यमभिसंदध्युः नचाप्येते।
षांतावानभिसाधियघतनोपसर्पणप्रत्ययान्तरेषुतथाद
र्शनाभावात् एवमियताप्रथमकारणाद्विमताघतोवित
त्यनिराकृता ततस्समनन्तरप्रत्ययपरंपरातआभासवैचि
त्र्यमित्यापतितम् गत्यन्तरविरहात्तदपिचायुक्तमनियमा
त् अथोच्यते कुम्भकारकुलावस्थितपक्वः प्रमातातः कि
मिः सर्वज्ञोवावरपमास्ति सचघटाभासरूपोजातस्तावत्
त्रचाप्यरेतर्हदृग्रहकुलालाभासः ततोनष्टेपितास्मिंस्त।
स्यतावद्घटाभासादेवघटाभासइतिस्थितेयोऽप्यन्यः प्रमा

नातद्देशाभासयोस्तस्यापि तदाभासयोग इति तथापि विवे
च्यम् किं पूर्वस्थितप्रमात्राभासरूप एवासौ घटाभासः का
लान्तरागतकप्रमातृवन्तरान्तरनुप्रवेशमेतीत्येतेन येन द
योस्तावन्नाभासपेक्ष्यान्यप्रमाणमुखवक्षः स्वाद्याभासभेदेपि
उतस्वित्पूर्वस्थितप्रमात्राभासाकारणादागन्तुकप्रमातृ
वर्णाभासान्तरमेव कार्यरूपमुदेति तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे तार्
र्किकमतानुषंगः तथा हि द्वयोः पूर्वस्थितागन्तुकयोः प्रमा
त्रोरेकसंवेदनरूपताभ्युपगमे विशेषाभावात्सर्वेषामेकप्र
विरूपत्वादेकात्मतैवैकात्मवादस्तावदनिष्टस्तथापि वक्ष्यंत
प्रमायातम् यत्त्वेकस्याभासान्तरैः संयोजनवियोजने विवि
क्तनिर्भासनयाविविक्तं प्रमातृभेदसंतरान्तराभासांशोत्कवना
भेदमुपरचयतीति महेश्वररूपोसौ इति तदयं विज्ञाननयो
योगाचारेणमुपसमर्थित इत्याशयेन बाह्यार्थवादी प्रत्यक्षम
पत्तं दूषयति एतद्धीति द्वितीयमपि पक्षम् अथ भेदेपीत्या
दिनासंभावयते बाह्यत्वादप्रकाशनप्रसंग इति प्रमाणमत्र
न किंचन स्यादिति प्रमाणमुखेन दोषः मूर्तत्वे च स्थूलतान
घटते तद्देशातद्देशत्वकालत्वकम्पाकम्पावरणानावरण
भेदेन विरुद्धधर्माध्यासादिति नैकत्वं न चाप्यनेकपरमाणु
रूपता तथानिर्भासाभावात्परमाणोरपि षडंशयोगापत्त्या
नुपपत्तेर्न चैकानेकत्वातिरिक्तं वस्तुनो रूपान्तरमस्तीति
प्रमेयमुखेन दोष इति दोषवत्ताप्रसंगे बाह्यमर्जेतिपदद्वयम्
एतदपि दूषयति तेसमर्था इति एककावस्थायामपि

प्रत्येकं दृष्टसामर्थ्यैः शालिबीजैरिव

सस्संख्यानवर्गक ॥ ०॥ ०॥ १॥

रनिकरः स्थालीयः प्रमातर्याभाससंघयोजन्यते समाना
भिहारादनेकत्वानवभासइतिचेदसमानाभिहारेकिंवा
च्यमितिदर्शयति ततश्चेति नवागन्तुकप्रमातरेकाभा
सरूपतांमुक्त्वास्फुटास्फुटादिनिर्भासयोगः ननुतैमिरि
कान्तरस्यकिंनास्तिकेशाद्याभासः सत्यमस्ति सतस्त्वभिद
बलादेवनतुतदाभासात्तथात्वेहितैमिरिकस्यापिसभवेत्
तदाह भ्रान्तस्यापिपरस्यादिति एतदुपलक्षणम् एवं
मतैमिरिकस्यैकचन्द्राभासेतैमिरिकोप्यागन्तुकोनद्विच
न्द्राभासवान्भवेदितिनपराभासजनितः प्रमात्रन्तरस्याभा
सः तदेतल्लक्षणयाह अतएवलक्षणेपिदितदाभासजननंस
व्यापकमन्यथाघटाभासान्यटाभासइत्यादिविषमोव्यु
प्रावः तस्यविरुद्धंतद्दिलक्षणत्वमितिव्यापकविरुद्धोप
लम्भः अथयोगाचारमतदूषणप्रवृत्तेवाह्यार्थवादिनं
प्रत्यक्षत्वाद्विसर्गादूर्ध्वलेनायंमेगणानीयोयोगाचारं
त्वयमेवदूषयिष्यतीत्याशयेनप्रोत्साहयितुंनयपरमार्थ
तोयमनन्तरनुप्रवेशमिवास्यकुर्वन्नीश्वरैकात्म्यवादीकथ
यति ईश्वरैकात्म्यवादेत्विति तुशब्दोविशेषंद्योतयन्स्या
स्यास्यविशेषवत्तांद्योतयति सत्यमपिप्रामाणिकत्व
यः यत्किलैतद्दूषणंस्फुटत्वास्फुटत्वादिसंक्रमइति केशा
द्याभासोदयइतिचकारादेकलिपकाभासानन्तरोदयइतिच
तन्नवेश्वराद्वयवादेदर्शितम् ततस्तीर्थिकपक्षेसर्वथैव
दूषणिकत्वेनेशात्म्यादिविरोधार्जितन्यायकेशैकान्तदूर
णापूर्यमयंपुष्पदर्पणेवपापंप्रवेशयिष्यति विज्ञानवा
दीङ्गताभासनिकायकलङ्कभूतस्तरसंसर्वांचकल्पेन।

६.
प्र. वि.
२.४
2.4

निपातयत्स्वभावादिति द्विविधा हीति सर्वोत्तगोचरत्वेनया
त्ववाह्यतया स्थिरा सृष्टिः साधारणी सर्वप्रमातॄणां सञ्जाग
रइति साधारणोन्यथा चे `` सर्गः स्वप्नावभासवानित्यादि
नासाधारणी सृष्टिर्वर्ण्यते केवले स्वरकर्तृकायत्रतत्त्ववस्त्वाभा
सांशे प्रमातॄणां भेदविगलनेन प्रकाशमात्रतापत्तिः तस्यासा
धारणी सृष्टिरीशसृष्टयुपजीविनीत्यनेनत्वसाधारणीपशुरू
पप्रमातृकर्तृकायत्वं न क्षिप्ततापत्तिः प्रमातॄणां तत्त्वभेदे च
स्फुटास्फुटके शादिवैकल्पिकादिस्त्रवर्गउत्पसाधारणाक
ष्यंतत्राभासैकतादोषः तत्रापि चेश्वराधिष्ठानमस्ति यद्वक्ष्य
ते सैषाप्यज्ञानतया सत्येवेशशक्त्यातदात्मन इति अथप्रोत्सा
हितो बाह्यार्थवादी परकीयमर्थेत्यादिना शंकितदूषयति
नयुक्तमित्यादिना अथायं बाह्यार्थवादी भगवदेकवाक्यवा
दिना प्रोत्साहनोपज्ञापसमुत्तेजितो निरपेक्षं प्रहरन्सन्तानाना
न्तरसिद्धिं विज्ञानवादिनो मते वितत्य दूषयितुं पीठबन्धं रच
यति स्वकेत्यादिना सन्तानान्तररूपाणि प्रमात्रंतराणि
तावत्त्वप्रवचटाभासायदितत्परस्परव्यवहारेण न घटत इत्ये
तेनापि स्विष्टेरणापकाभासवादीनयाप्रवेशयितव्यस्तस्मा
दंगीकुरु वाह्यमर्थं यत्रैकस्मिन्भिन्नप्रमातृगृहीते प
रस्परं क्रयविक्रयादिव्यवहारोपपत्तिः वाह्ये च शरीर
वर्तिनि पकस्मिन्व्यापारव्याहारेंगीकृते तस्य समीहा
कार्यत्वात्मनैव दृष्टेन कार्यलिंगेन कारणभूतपरबु
द्धि सन्तानो निरपवादमनुमीयत इति प्रमात्रन्त
रविषयोपि व्यवहारः प्रश्नप्रतिवचननिगूहन
व्रीडनाशपसंमेलनादिः परस्परेण ॥ ० ॥

कृतोघटतदुत्तिनतन्मयविदांगीकार्येयत्परपक्षोव्यापक
मित्यंगीकरणाकारणास्वपक्षानुपरविरुद्धतद्रूपमनत्वा
संपरपक्षोव्यापकत्वमितिकारणाविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प
वकारेणयत्स्वचितंपरघटभासेव्यवहारोनस्यादितितद्दे
तः प्रमातृत्वत्वघटाभासानांपरोक्षत्वादितिपरस्वसंवेदनप
रोक्षानुद्धत्तिनिप्रमातृभेदेनेवकृतरभेदेघटाभासेग्राह्यां
शानुपेग्रस्यापिघटाभासोस्याप्यपरस्यापिश्चसेवंव्यवहा
रोनस्यात् ग्राहकांशानुपेचातिभूयसिप्रमातृत्वरपाठ्वा
येमेनासंवादो अयमपिचेतयतेयमपिचेतयतइतिनभ
वेद्व्यवहारस्यास्पर्शोपिसेभावनापिकिंसंगमस्याप्तिः प
वंग्रन्थयोजना नत्वघटाभासानामित्येतदपेक्षयाचकारो
योजनीयोयेनात्रषष्ठीसमन्योरनुपपत्तिर्भवेदेकस्याश्रा
कृतेश्चरितः प्रयोगोनद्वितीयस्याः गावोद्वाभीष्टेयेषुचे।
ति एवकारबलाद्धिपरघटाभासेषुप्रमात्रन्तरेषुचव्यवहा
रस्पर्शोपिनस्यादितिसंबंधः सर्वथाप्रमाणगोचरेर्थेन
व्यवहारः परमुखेद्वाबहिर्भूनिगृहितारकारेनथाचपर।
प्रमातृगताग्राह्यग्राहकाकारव्यवहारणांहिनानाभिधा
नरूपंतत्रचकारणंप्रमाणगोचरत्वंसर्वत्रतदनुद्भवात्
स्याविरुद्धंतदगोचरत्वमितिकारणाविरुद्धोपलब्धिः न
नुसत्यपिवाह्येर्थेघटोस्तप्रमत्तप्रमाणगोचरोग्राहकाभा
सस्त्वनुमानेनैवगोचरीकर्तव्योबुद्धिपूर्वक्रियांदृष्ट्वास्वदे
यवत्तनुद्रष्टान् कल्प्यतेयदिधीरितिन्यायात् नरिदर्शने।
ग्राह्याभासांशोप्यनुमितिविषयोभविष्यति तदसिद्धंप्र
माणगोचरत्वम् तथाह्यनुमातृश्चेत्राद्यस्यमातृः स्वप्र

तिभासतां प्राप्तो यो मैत्रसंबन्धिनादेहप्रतिभासेन सहितो
व्यापारव्याहारावभासस्तस्य समीहया सह व्याप्तिर्गृहीता
कार्यकारणभावप्राणिता स्वात्मनि एवंभूताया इत्थंभूतव
टाद्याभासवत्याचान्तःसंविदः किलायमेवंजातीयको व्या
पाराभासो व्याहाराभासश्च भवतीति तेन तो गृहीतकार्यभा
वात्तस्माद्व्यापाराद्याभासात्तत्तद्ग्राह्याभाससंवलितग्राहक
रूपानुमानमनुमितेन च व्यवहारः तदुक्तम् चिन्नमात्रेप्या-
घनयः समइति अपिशब्देन संभाव्यमानत्वेनैतदुक्ताद्दूषय
तिन संगतमिति अत्र हेतुः न हीति यो सावनुमेयो मैत्रस्तदी
यया समीहया स्वग्राहकसंविनिष्ठ एव व्यवहाराद्याभासोऽनु
मितो न त्वनुमातृसंमतचैत्रसंवेदननिष्ठ इति मैत्रसमीहया
यो न कार्यश्चैत्रसंवेदननिष्ठ एव व्याहरतीत्याभासः सा-
कथं मैत्रीयासकारणभूतां समीहामनुमापयेत् ननु स
त्यं मैत्रसमीहायां चैत्रसंवेदने मैत्रोभाषत इत्याभासस्य कथं त
स्याः कार्यो न स्यात् आह प्रमातृस्पर्शीति मैत्रस्येच्छानुसारेण
अहं वास्मीभाषे इति स्वसंवेदननिष्ठितो य आभासस्तस्य कार
णं संभाव्यते स एव हीष्टः कारणाय न तु चैत्रसंवेदनगतस्य मै
त्रोभाषत इत्याभासस्य मैत्रसमीहया क्रियाकारणस्यादिति
अत्र हेतुः तस्येति सद्धि चैत्रसंविद्रूते नेष्यते कर्तृचैत्रस-
मीहया ननु किमेषणेन प्रयोजनम् बीजेन किमंकुर-
इष्यते थच सतस्य कार्यः आह न ह्यनभीष्टं चेच्छाका
र्यं चेति नइवैलक्षण्यमेतदेव कारणस्य यदभिसन्धा-
यकरणमिति यावत् को अत्र हेतुरिति चेदिहपरोभिस-
न्धाय करोति प्रसङ्गो नाम तन्नाह । विश्वस्य ॥ ०॥

ति ततश्च स्वकृतरुक्कृतसंकारादिर्वक्रुणाबोधविपल्लवः
न च केवलमियथावत्स्वकृतमपि विघटते इति दर्शयति
एवं चेति सकललोकविरुद्धमप्रसिद्धं चेदमिति कल्प्यमा
नम् चैत्रस्य मातर्स्वीं भावादाविच्छासमीहानुपातयेव
न हि स्वसंविद्धो मे चैत्रो भाषत इत्याभासोऽजनित इति कल्प्य
ताम् अनिष्टोसो चैत्रसमीहयेति चेन्मैत्रसमीहयापि नेष्ट
इति तस्यो विधिः चैत्रस्य वानुमातुः स्वसमीहासिद्धा तेन चै
तावदाधिकं मत्समीहयैव मत्स्वसंवेदननिष्ठो यमाभासोऽज
नित इत्यत्र स्वसंहृष्टमे चैत्रसंवेदनं न कल्पनीयं स्यादित्युपचयं
दर्शयन्सन्नानान्तरस्याशास्त्रसमाथनतां दर्शयति ननु
परिहृतमाचार्येणास्वयमेवशंकिलात किमिदं चोद्यत
इति यस्य भ्रमः स्यात्तं प्रत्याययितुं तद्ग्रन्थपाठपूर्वकं तदा
शयं हृदयति यदपीत्यादिना अतद्दर्शितमिवेत्यनेन अत
द्दर्शितमिवेति वचसा बाह्यार्थवादी दमाविष्करोति आमा
णिकोऽप्याचार्यधर्मकीर्तिराचार्यभीट्दिंनागग्रन्थानुरोधात
स्यद्यापानादेवमभिधत्ते न पुनरस्य स्वरुचिविरेचितिश्चस्यस
मानन्तरासिद्धिग्रन्थस्यार्थो यथैव बाह्यनये व्याहारात्परके
यगतात्परसमीहानुमीयते तथैव विज्ञाननयेव्याहाराभा
सात्परकायाभासगतादिति तत्र यदि परो ब्रूयात् बाह्यवा
देतावदेकएव व्याहारः तत्र युक्तं यत्ततः समीहानुमानं विज्ञा
ननये तद्व्याभासोऽनुमातरि चैत्रे व्याहारस्य यमिति स्वात्म
विच्छेदेन अनुमेये तु मैत्रे व्याहारस्य इदमिति स्वात्मा विच्छे
देन तत्र चैत्रेणाविच्छिन्नावभासस्य व्याहारस्य स्वात्मनि
स्वहाकार्यत्वेन व्याप्तिग्रहीता न तु विच्छिन्नावभासस्य पर

ई· प्र·भि· २·६

206

समीहाकार्यत्वेन तत्कथं सानुमीयते तत्रोच्यते क्रियावि
शेषः कुम्भादिक्रियाविलक्षणो यो व्याहारभासादिः स एव
विच्छेदाविच्छेदाद्यवान्तरविशेषभागासामान्येन दृश्यमानं
तस्य ` ` कस्य व्याहरणसंपादको यः ईहाविशेषः स एवा-
हमयमिति विशेषानन्तरानादरात्मा सामान्येन तस्य न तु यथा घ-
टवल्मीकयोः पार्थिवत्वसामान्येपि कुम्भकारपिपीलकरू
पप्रतिनियतकारणजन्यत्वं तथा विच्छिन्नाविच्छिन्नयोरपि
प्रसर्पतोर्व्याहारप्रतिभासयोर्निमित्तं व्यतिरिक्तं स्यात् भवे
यदि कुम्भवल्मीकवदेव प्रतिनियतकारणजन्यतोपलभ्य
ते यावता विच्छेदप्रतिभासवत्तोपि हि मानां च रणान्त-
था शिलानां यंत्रनिर्माणादीनां च परेषां प्रचलितपरिभ्र
मणादिकाः ये क्रियाप्रतिभासा हिमेवाशरशिलायंत्रा
दिभिर्निर्मिताः परस्य चेतनाचेतनरूपस्य च्यवनकालभा
विनः प्रचलितादिकाः क्रिया प्रतिभासास्तत्र विच्छिन्नेह
हापूर्वका दृष्टा तद्विच्छिन्नैर्विच्छिन्नसमीहापूर्वकैर्भवितव्य
मिति नियमः कुतः परकीयसमीहापूर्वकत्वे च परप्रेरितशा
रावाताद्भिजनितस्याहं चलानि पतामीति ह्यात्मा विच्छिन्न-
स्यापि कस्मादिक्रियाप्रतिभासस्य दृष्टं तस्माद्व्यापाराभाससमा
त्रे समीहामात्रस्य व्याप्तिः पक्षीकृतस्तु यः परकायाभासस्तद्
नेतावलात्तत्समीहानुपलंभे तृतीयराश्यभावेन पारिशेष्यात्त
त्समीहामात्रं व्याप्तिसंवेदनस्मरणयोर्भवदपि फलतः परस
मीहद्रूपमनुमितं सिध्यतीति तदेतत्तेन प्रामाणिकेन न व-
र्णितमिव ` ` ` ` तेन चाप्रामाणिकेन वर्णितमिव प्रसिद्धाच
तेन वर्णितमिति स्मर्यते वयं त्वित्थमत्रेत्तमहे यदि वा प्रा

माणिकवर्णितमपीदं स्वदर्शनपक्षपातप्रमादादिदो
षात् प्रामाणिकवर्णितेन तत्त्वं जातमिति इवशब्द उत्प्रे
क्षायां उपमायां वा कस्मादेवमित्याशंक्याह तथाहीति प
रस्परावरुद्धं ते च ते नास्य दूषणावकाशानवमासादयि
ष्यामीत्याशयेन वार्त्तार्थवादी प्रस्तुतप्रमेयसिद्धावनु॰
पयोगं साध्यविशेषणस्य तावद्दर्शयति क्रियाया इति
ज्वलनपवनादिका क्रिया न समीहापूर्विकेति युक्तं साधन
धर्मस्य विशेषणं विशेषपदेन समीहाया अनुमिताया
सिद्धः परसन्तान इति किं तत्र विशेषपदेन न च सन्ता
नान्तरेणानुमितेन कश्चिदर्थः व्यवहारसिद्धये हि तद
नुमीयते क्रियामात्राच्च सन्निवेशादिवत् पृथ्वीभूतहस्तादेः
पूर्वभाविकारणरूपं समीहामात्रमतीतरूपमपि सिध्य
ति वर्तमानसमीहान्तरानुवर्त्तित्वेऽपि तस्य सिद्धेर्जीवस
यमित्येतावद्व्यवहारविशेषसम्प्रयोगक्रियया हि
व्याहरणाभासरूपया तादृगसौ व्याहर्त्तृरूपो व्याहरामी
त्येवं तद्व्याहाराभाससमवायिरूपः साध्यते साध्यत्वे॰
चितोऽसावेवेति यावत् यतश्चैवं ततः एतदायातमिति या
वतावच्छेदार्थः ततो मैत्रलक्षणात्प्रमातुरविच्छिन्न
रूपो यः क्रियाविशेषाभासस्तेन न तादृगसौ साध्यो यस्यावि
च्छेदेन व्यासो नैमेषव्याहारादिः क्रियाभासः ततो व्याहा
रामीत्याभासात्परसन्तानानुमाने चिकीर्षिते तस्यानुमातृरू
न मत्पुरुषवाच्योऽस्मदर्थरूपः सन्तानान्तरत्वेन संमतोऽपि
प्रयक्ष इवेति तादृशात् क्रियाविशेषाभासादीहाविशेष
एव व्याजिहीर्षात्मा यत्नतस्सर्वकप्राणणाद्युत्थापनादि स्वा

६·
प्र·भि·
२··
२०७

तं च मयाभीष्टमस्य प्रतिवचनादिव्यवहारोपयोगीयुक्त
मनुमातुमिति ज्ञापयितुं साध्ये[illegible]ऽपि विशेषणमाह : अ
थाह बाह्यार्थवादी तद्दृष्ट्यमिति अत्र हि तात्पर्यं विचार्य
माणं समस्तां प्रक्रियां विलुम्पति तथा हि नैवेदमस्य व्याह
रामीत्याभासः स्फुरति यत एवमनुमिमीते स हि व्याहर
तीत्यभिमन्यते न तु व्याहरामीति तथाभिमाने ह्यस्मदर्थ
संभिन्ने व्याहारे स्वसमीहैवेयमुक्ता भवति न परसमीहा
स्वपरयोरनादात्म्यापत्तेः अस्य चैवमेतस्य व्याहरामीत्या
भासस्य स्वसंवित्सिद्धा समीहा किमनुमानेन तदेतदा
` ` ` ह्याप्तमिति यद्रूपमनुमानात्स्वं सिद्धं न तदनुमे
यं वस्तुतः पर्वत इव सिद्धश्चास्मदर्थः अनुमेयत्वे कारण
मसिद्धत्वं तद्धि कर्हिचिद्वाञोपलभ्यत इति कारणाविरुद्धोप-
लब्धिः अत्र शरीरान्तरेष्वमिति प्रत्ययात्परत्वमिति वे
स्व` ` पिपरत्वप्रसंगो निमित्तस्याविशेषादत्राह प्रमि
ति हि स्वाभिमतेऽपि देह इति कः स्वपरविभागः यदि वा
तीतत्वेनापीत्यन्ते विज्ञानवादिनो वचनम् न तदेव दूष
यितुं भंग्या व्यवहारेण न बाह्यार्थवादिनानूदितं एवं-
वेत्यादिना विशेषणशब्द इत्यनेन ग्रन्थेन दूषणांगीकर
णाभिधानपक्षोऽभिप्रायस्तत्र विशेषणशब्दं प्रयुञ्जानस्य
अयं च प्रकृतमेव विघटत इति दर्शयति तद्दृष्ट्यमिति
अनेन वचनेनेश्वराहृयवाचवशोपलब्ध्यान्तरः प्रविष्टा तिद
मेष प्रतिभासात ऐश्वर्येणैकस्य स्वपरविभागप्रतिभासदे
योरपि तदाभासमात्रे परस्य वनादात्म्यगमनेनास्मदर्था-
तोराभामानत्वेऽकस्य संभवादित्यभिप्रायः ननु पथ
मि

नमपुरुषरूपप्रमयार्थीनादरेण ` ` ` ` व्याहरण
मात्रात्ताहृशमेव प्रकृतमर्थरूपंसमीहमात्रंसिध्येत
तदाह अथापीतिसामान्यरूपेतिस्वपरताविशेषण
तात्यागेनेष्यतइतिव्याप्तिग्रहणकालेव्यापकत्वेनसा
धनधर्मस्यअनुमितिकालेचानुमेयत्वेन अत्राहनहि
शेषग्रहणमनर्थकमिति तत्रत्वतत्साध्यार्थलाभमा
त्रासमीहमात्रंपिशाचस्यवायत्तस्यवासर्वतस्यवाकि
मेवातादृगस्तिकस्यापिशिलादिप्रेरकस्येवयेनायमि
त्थंकम्पते व्याहरतिवेतिनिश्चयाभावेव्यवहारासिद्धि
रतश्चेवंयत्नरसमीहापिमच्छरीरकम्पायमत्समीहा
पिपरदेहकम्पायदृष्टाप्रभविष्णुरित्यभिप्रायः यद्वा
कंतितमशरेमादिनाविच्छेदाविच्छेदयोरपिव्यापारस्य
त्तिभासस्यसमीहामात्रमेवनिमित्तंस्वपरविशेषणाभा
गस्यव्यभिचारदर्शनादिति तत्रसमीहायाअपिव्यभिचा
रोदृश्यते यताभिचलाभिचलतिपतत्रीतिहाविच्छिन्ना
विच्छिन्नस्वव्यापाराभासोविनासमीहांवातवेगादिना
पिदृष्टइतिव्यापाराभासेनकारणमात्रानुमानोचितेनस
मीहापिमातमाचियघेनविनापिभवतिनततस्यकार्यं
धूमइवजलस्य तथाचकम्पस्तमीहयाविनेतिकार्यता
व्यापकतदविनाभावविरुद्धमत्रतद्विनाभावित्वमुपल
भ्यतइतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः अथेतिवातवेगाभासा
दिजनिताकम्पाभासादन्यएवसमीहासमुत्थोधूमाभास
मादिवधूमाभासादन्याभासमसमुत्थोभियुक्तैकसमाधिग
म्योलोकेपिवाभ्यासाद्यतीतः ततश्चाविच्छेदाविच्छेदवि

३·
प्र·मि·
१·८
208

शेषत्वाभावसामान्यरूपो वा तादृशक्रियावैलक्षण्या
श्चाविच्छेदाविच्छेदत्यागेन यत्सामान्यं समीहमात्रं तस्य
कार्यत्वेन कार्येणायुक्तं तत्स्वकारणमनुमानमिति यदु
च्यते तथापीतितस्मिन्नपि प्रकारे कथ्यमाने विच्छेदा
दिविशेषत्यागेनापि या समीहा कारणत्वेन संमता त-
स्याः क्रियया परकम्पादिकया अपिशब्दात्स्वकंपा
दिकया सह यः कार्यकारणभावः प्रसाध्यते समपी
हितत्वलक्षणविशेषणविशिष्टैवमिष्यते न ह्यवि
नकस्यचित्समीहितापवनव्यवनादिनिमित्तान्तरप्रभावा
त्स्वगतापरगता वा क्रिया वा सा समीहाकार्या युक्ता ततो
विच्छेदाविच्छेदविशेषोत्सर्जनेतानाम समीहितत्वव
शाक्यमागम समीहातो यच्च समीहितमुपपद्यते न तदे
कस्य व्याहाराः समीहायां स्यावरजंगमं विश्वं व्याहरेत्स्यात्
ननु यदि समीहितैव व्यापारादिक्रिया समीहा न त्व समी
हिता किमतः पतदाशंक्य दोषापादनाय योजयति न चेति
इदं व्याहारेयमहमिति समीहा ततो व्याहरामीति समीहि
तव्यतिरिक्तेनुमातृप्रमातृपरसन्तानरूपे व्याहरतीमेवं
नैमेत्रात्मकपरसन्तानसमवायी द्वितीयः न दिद्दरपरसन्ता
नगतशब्दश्रवयथाव्याक्षेपः समीहितव्यतिरिक्तेनुमात
रि यत आभासतेनुमातृव्यतिरिक्ते च समीहितत्व-
भवतीति एषच प्राच्यमसद्दितः सत्सन्तानान्तरेनु-
मातव्यो देश्यकार्येन पूर्वः आहोनापि परः स्फुटः
नयोः क्रमेण स्वसमीहायामसमीहायामपि च भा ॥

वात् तस्मात्प्रत्याहरामीति सहितं परसंक्रमणेन अथ
मपुरुषशब्देन योग्यं परगतत्वं नाम व्याहारविशेषस्यास
मीति तयंत्रपुत्रिकाव्याहारविलक्षणस्य यद्विशेषणं तद्वे
त्स्यते तर्हि व्याहरणमात्रात्मसीहामात्रमनुमीयेत न त।
व्याजिहीर्षामीत्येवं विधविशेषपरिहारेण व्याजिहीर्षति
पतदेव च विशेषतोनुमेयमेतद्रूपनाजीवितत्वात्मकाना
त्मतायाः तत्स्वरूपथा चान्दनेष्वावनुमित्सिते सामोदत्व
न्यमस्य यदिष्यते तद्धिमात्रं सिध्यति न चान्यतोग्निःया
वत्साध्यं साधनधर्मस्य न विना न सिध्यति तावति न द्विशे।
षणानामंगीकार्यम् चान्दनाग्न्यनुमान इव चन्दनामोदत्व
त्वेधूमस्य न सिध्यति च परगतत्वात्मकोन मपुरुषार्थस।
हितप्रथमपुरुषाभिधेयविशेषणवत्वेन विनासत्ताना
त्मरम् अनंगीकार्यत्वे करणं न हि नामाव्यसिद्धो निबन्ध
नत्वेन द्विरुद्धं चेदमिति कारणविरुद्धोपलब्धिः यथा चचा
न्दनत्वापेक्षया चन्दनामोदेन विशेषानन्तरं तत्परिहारेण
नामीनत्वान्न देवहितटपेक्षया विशेषानन्तरं यथा परिहारे
णेन चान्दनत्वमिवतार्णत्वापेक्षया अमथ्या गोत्वादपि शा
वलयो विशेषानन्तरं स्यादिति सामान्यविशेषव्यवहारोहीय
ते द्वयोरपि गोशावलेययोर्विशेषत्वापत्तेः विशेषयोश्च
सामानाधिकरण्यं पकथं स्यात् अस्ति च तत् गौः शावलेय
इति तस्मादन्योन्यं विशेषव्यवहारस्य व्यापकभावेन परिह
हान्नियमाद्विरुद्धमनियमं प्रसक्तमवलोकय विपक्षात्तत्परि
हारानवस्थानान्निवर्तमानस्तत्परिहारामीनत्वेन व्याप्यते
तद्विरुद्धं च तत्परिहारामीनत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः

एवंप्रकृतेपिआपारव्याहारादेर्मैत्रकर्तृकस्यचैत्रात्म-
केपरप्रमातरिपरसन्तानरूपेपयङ्गतत्वेंतदाभासरूपत्वेंमै
त्रीयंआहरतीत्येवंरूपंप्रत्युतास्मदर्थेविश्रान्तिप्रथमपुरु
षाभिधानोचितेनतस्मिन्मैत्रीयव्यापाराद्याभासस्योत्तमपु
रुषोचितस्यव्याप्रियइत्येवंरूपादस्यानविशेषस्तत्परिहा
रेणानामीनत्वादिति ततश्चयथाधूमाश्वादनेग्ना `` नु
मितेधूमस्यचन्दनेन्धनप्रभववह्निकार्यत्वमवधृता-
पेतं तस्यचन्दनामोदवत्स्वभावादेवसंवेद्यंतथाहितदा
मोदवत्वग्रहणायघ्राणेंप्रसक्तेप्रभवतीयत्तःपुरवर्ति
न्यस्मात्चन्दनहुतभुजः सुरभिधूमयोर्व्याप्तिप्रमाणप्रभावोद्भू-
तेनविकल्पेनव्याप्तिग्रहणम् अनुमानकालेप्यामोदमा
धुर्यविशिष्टधूमावसायः एवमेवचात्रघ्राणीयदर्शन
बलोदितमेलनाविधायिविकल्पस्वभावःसंभवतीतिसि
ध्यतिविशिष्टात्सुरभेर्धूमाच्चन्दनेन्धनोधूमध्वजः अग्निका
र्यत्वग्रहणादुतिवा `` नाग्निकार्यत्वग्रहणेव्याप्तिग्रहण
वेलायांप्रमाणान्तरमुपयुज्यते तच्चनासंभावनीयम् ए
वमिहप्रकृतेपिनचतत्प्रकृतेनिर्वहतिविशेषतोस्यपर
समीहानुमेयायाअस्मदर्थसमीहामात्रमनुमेयंचेमिथ्याचाप्र
योपिसमीहितोचैत्रीयेव्यापाराभासेसिध्येत अथानुमा
तृप्रमातृसंवेदनवेद्यमानतयाहर्तृरूपाभासनिष्ठैवसमी
हासिद्ध्यति नहिप्रमातृसरसेनुमानवितंसंक्रान्तमेवाभासम
रस्तगतआहाराभाससमरस्यानसमीहासदस्वंसिध्येदितितावता
मनुमातृणामेकप्रमातृनिष्ठत्वेनयोव्यवहारमेलनलक्षणःसं
बन्धस्समनस्यात अनेनेवचन्यायेनानुमितेपिचेदाभासवतिप्र

मात्रन्तरे घटाभासस्य भेदादेकत्र घटाभासे क्रयविक्र-
यव्यवहारो नोभयोर्व्यवहर्त्रोर्भवेदिति पुनरपि महाभू-
तग्रस्तं जगन्न ज्ञायेत तस्मात्परसमीहायां चाग्रेतनानल
तुल्यायामनुमेयायां स्वरभिधूमवान्दनाग्निग्रहणवशा-
न्निग्रहणकाले परगतत्वेन व्याहाराभासस्य परत्वेन न स-
मीहाया ग्रहणं समानकालव्यवहारकारिविकल्पव्यव-
हारणीयमुपपद्यते नचास्ति परगतत्वपरसमीहारूप-
त्वेहिमाहिम्सवृत्तिविच्छेदाविच्छेदप्राणे परनिश्चयस्वकं
मनस्त्वसन्तानान्तरलक्षणद्वहानुमेयपदे वर्तत इत्यसोमा-
त्रयम् एवमनुमानकालेपि मेत्रात्मकचेतनरूपपरसन्ता-
नसमवायी व्याहराम्यहमिति मिस्तलभूमौ तावदयं ततोमपि
संकामस्तविशेषं व्याहाराभासो व्याहरतीत्येवं परसन्तान-
गतत्वेनामविशेषाणां प्रमाणानां तत्र निग्रीहत्वम् नच प्रमाण-
न्तरमन्वक्रमते परसन्तानस्यात्मवथावतवगमात् अवग-
मेत्वनुमानत्वै रर्थक्यापत्तिः ततएवानुमायामितरेतरा-
श्रयम् ततश्च परसन्तानगतत्वं तावद्दुर्ज्ञानम् ज्ञातेपि पर-
समीहाकार्यमेतद्व्याहाराभासरूपमिमन्त्रार्थे व्याप्तिग्रह-
णावधेर्नास्ति प्रमाणम् तदेतदाह नच परसन्तानेष्वा-
दिद्वयता मांगीकृतेपि परसमीहाकार्यत्वेन च प्रमाणंना-
स्तीत्युक्तं अधुनात्वसमन्ततो व्याहरामीत्येवंभूतस्य पर-
गततासमीहितविच्छिन्नस्वभावतासा समीहाकार्यव
नभवतीति वाह्यार्थवादीत्युक्ते व्याहाराभासस्यान्यादिनामेव
स्यतावदस्तु हि मा एवं समीहाव्यापारेयमिति ततोव्या-
हरामीत्याभासः स्वसन्तानगतत्वस्यादे तावत् यत्त्वेवे-

विश्रान्तो मैत्रो व्याहरतीत्येवंभूतः परसंतानगतो व्याहा
राभासः स तावन्मैत्रस्य संबन्धिन्या समीहया कार्यः अस
मीहितो ह्यासौ ननु विशेषसमीहायां सामान्यमपि समीहि
तम् सत्यम् तत्समीहितैकतमविशेषशरीरमेव समी-
हितं भवति अन्यथा स्वातंत्र्येणाप्यसमीहितत्वे जृम्भका-
रेच्छया त्रैलोक्यजृंभानां पूर्णामवलोक्यते । नचैवं ततइद
मापतति बलादेव सामान्यमुखायामपि समीहायां कश्चि
द्वविशेषः समीहितः फलतो योसौ विशेषान्तरतिरस्का
रेण घन्टयते तदमुनाप्रकारेणापद्यपि सामान्यं समीहि
तं तथापि स्वात्मवर्ती योव्याहराभासो व्याहरामीत्येवंरूपः
स स्वं समीहानमतेन प्रसिद्धः यत्स्वन्मात्रसंमतोयश्चै
त्रलक्षणः समीहितस्सन्तानान्तरेष्व सन्तानः तद्गतत्वे
व्याहरणयं मैत्र इत्येवमाभासनो चितं व्याहारस्येवं विशेष
रूपं तत्कस्यचनस्य भवेत् नचैत्रस्यनमैत्रस्य द्वयोरपितत्रना-
स्ति समीहा यतः समीहायथैवंकर्तृप्रभविष्णुर्मयि मैत्रे
यो व्याहरामीत्याभासस्तत्समयएवचेत्रमैत्रो व्याहरतीत्या
भास इदंविति तर्हि यदैवं मैत्रः समीहते मयि योविच्छेदवि
रहितो व्याहरामीत्याभासः सचैत्रेण्यविच्छिन्नपदोदविति
तदा चैत्रोप्येष मैत्रोहं व्याहरामीत्यविच्छिन्नाभासभागीभ
वेतदिच्छातोद्भूतचेष्टाप्रसिसारयिषयाऽयशोऽर्जनकाम्य
यानदेवविस्वंतदाभासवत्स्यात् लज्जावहंचनकेनचिद
घेपतान्त्यादिच्छाहितत्रसंभवेनचैवमस्ति ततस-
मीहाकार्यः परसन्तानेविच्छेदयुक्तो व्याहाराभा
सः ततस्यनसमीहाकार्ययत्समीहान्तरेणान्यथाभव

तिचटउवक्तविन्दस्य तथावविच्छिन्नाभासोव्याहारोमै
त्रस्येतिनसमीहाकार्यः समीहाकार्यत्वंसमीहान्तरेम
प्याभवनेनव्याप्तम् हस्तस्येवमुष्टीकरणम् अन्यथास
र्वंसमीहाकार्यंसर्वस्यस्यादिति सकृतदुच्छूनत्वस्वामि
नादिसंकल्पेनननुष्णत्वः तस्यव्यापकमन्यथाभवनामि
हन्तोपलभ्यतदुनिव्यापकानुपलब्धिः तदेतदुक्तंपरत्र
चैत्रादिनापरस्यमैत्रस्यसमीहयासामान्यविषययापि
विशेषंस्पृशन्त्याव्याहरणाभासपरत्वेचैत्रसंवेदनेपित्र
विच्छिन्नत्वेनव्याहरामीत्यसमनानुरूपेणजन्यते नचैवमि
तिनसमीहाकार्यत्वेप्रमाणमस्तिपरगतत्वायाः एतदे
वाधिकावापगर्भीकारेणोपसंहरति एवमिति यदेत
दुक्तंतदितितस्माद्धेतोरेतल्लब्धंयत्किलसमीहितादि
विशेषत्यागेयद्व्याहरणाभाससामान्यंतद्द्वारेणापीत
राभासेष्वंश्वेत्रगतोयोविच्छिन्नोव्याहरणाभासोमैत्रस
न्तानगतेनव्याहरामीत्याभासेनसहैवभवनतएव न
तत्कार्यत्वेनशंक्यतत्समीहायास्तत्सिनितराभासेका
रणतानास्ति नापितामिष्टिमपेक्ष्यतस्येतराभासस्यका
र्यतास्तिव्याहरामीत्येवमाभाससहभावेनचपरस्तराभा
सोयोव्याहरतीत्येवंरूपः सइच्छाकार्यत्वेनैवभवति ताव
तिनेच्छाकारणम् असमीहितत्वानावतः अन्यसमी
हितत्वमसमीहितत्वंचयदानापेक्ष्यतेपितव्याहरण
भाससामान्यमात्रेणतदापरगतेनतेनइतराभासेनसहमै
त्रगतायाः समीहायाः किंनकार्यकारणभावः समयम
यदिमाविशेषानपेक्षानिर्वदेदितिदर्शयति स्वगतमेवे

ति योगसिद्ध्यधिकरणानीत्याहिसामान्यमप्यभिसन्धी
यमानं विशेषनिष्ठतायामेव पर्यवस्यति इदं च संवेद्यत
एव विशेषनिष्ठता येन छीवेयमितीच्छा भवन्ती प्रयत्ने
न श्लेष्मावृतं स्थानम् अन्तरावयवविशेषसंयोगिना वे
गवता पवनेन करणेनाभिहन्य श्लेष्माणं क्रियाद्वारेण
ततो विश्लेष्य समीहानन्तरमेव यथानेन छीवामीति वहिर्नि
रसनं श्लेष्मणः संपादयति न चैवं चैत्रसन्ताने भवति मे
त्रस्येच्छया स्फुटत्वादस्यार्थस्य छीवनमुक्तम् छीवन
शब्दः शिष्टप्रयुक्त इति नासाधुः तत एव चन्द्राचार्यः ष्ठ
िविवोदीर्घश्चेत्यवोचत तस्माद्विशेषाभिसन्धानं सामा
न्याभिसन्धावपि नान्तरीयकमेव विशेषश्चेद्दृष्टीवापीत्य
विच्छिन्नाभासेन सह मैत्रसमीहाया नास्ति कार्यकारण
भाव इति अविच्छिन्नाभासत्वमेवो मे चैत्रगामी विच्छिन्ना
भासो भविष्यतीति वचनवक्रेशकम् तयोस्तद्भावे ने
यते कार्यकारणता योगादित्यधिकस्यार्थस्याप्यपवादः
इष्टिशब्दो भाष्यकारवचनात्साधुरेष्टिरिति अन्यथा ह्विया-
मिति वा सूत्रे पतभावे क्तिनि नित्यं घञा बाध्यते भाष्यकारीयं क
रणसाधनं तत्र अस्यप्रत्ययविधिर्व्य इमोपसंख्यानिकमिति चेदि-
ष्टापि न दुष्टं भविष्यति नवार्थभङ्गः ध्यानाभिधेयस्य हि भावना
वादे करणत्वमपि फलं प्रतिस्वयं च साध्यत्वमिति इष्यते इषि
कर्मतया भाव्यते फलमनयेति इष्टिरिच्छैव संपद्यते कर्मानपे
क्षायामपि इष्यते नयेतिकर्तव्यसमवायरूपमेषितृत्वमनया भा
व्यते तयाक्षेपिता कर्तासंपद्यत इत्येवं तत्तत्रावधातव्यामिस
लमवान्तरेणावकृता इदानीं विज्ञानवादी सत्यविच्छिन्न ॥

व्याहरणाभासेन सह नियमेनैवेतराभासस्य समीहितता
स्येवाभिसन्धानभेदादिति दर्शयति विच्छिन्नाभासतायाः स
मीहाकार्यत्वे साधयितमन्वयव्यतिरेकपुरःसरं दर्शयति
ननु यत्रेति अन्यथैवेति अन`` वार्येयमर्थः एवमुक्तेवि
ज्ञानवादिना बाह्यार्थवादी लौकिकः क्षणं यावद्विनयति ता
वदीश्वराद्वयवादी परव्यामोहो व्यपोहनकारणकलवित
हृदयः स्वकरावलम्बनप्रमाणाया बाह्यार्थवादिनां स्व
मानो वस्तु परमार्थं प्रदर्शयिष्यते न न सहते तदेतद्भिधा-
दिना यद्यपि मैत्रस्य तथा समीहा चैत्रेऽपि मैत्रोऽन्त्यतिष्ठीवसा
भासइत्यद्यतामिति तथापि चैत्रः कथं जानीयात् अनमवा
र्ययदिदं तत्तेन परसमीहाकार्यं भवतीति न ह्यनेन परस-
मीहाया अप्यापिनामज्ञातम् अनेनैव न्यायेन चैत्रं परमज्ञा
नतो मैत्रस्यापि कथं तथा समीहा भवेदिति चिंत्यम् ननु स
चैत्रोपि यदा भगवन्तमभिपूज्य देवकांगहारैः परितोषय
न्नंन्त्यतितदा संहृनेवकाशोनिर्जनेव यदा तु सपीतिगोष्ठी
तिप्रमुदितः प्रियतमया चैत्रेण च मैत्रेण सह न्त्यति तत
तो ततो निर्गमय्य तदा प्रियापि पश्यत मैत्रोऽपि पश्यत इति
भवत्यसावभिसन्धानम् तत्स्वात्मनिव्याप्तिरनेन गृहीता।
अनपवारणापूर्वकतदाचरणस्य परविषयतावगमनाभि
सन्धानस्य च पतदपि कथम् तथा हि स्वयमनपवार्ययन्
त्यति इत्यूहयतिवाततत्रास्याभिसन्धानमस्ति मैत्रोऽपि पश्य-
त्विति यदुक्तं तदेवमुपपद्येत यदि मैत्र शरीराभासे समीहा
नुपंदृश्यता स्वभावं जानीयात् स्वात्मवर्तिकार्यकारणाभा
वनिश्चिता समयेपि तत्कथं परसन्तानज्ञानम् इत्यपतोदिय

ई·
प्र·वि·
२१२
212

दापामरकदासेनकारणमोत्रंशीवतोवादिनाबुद्ध्यारूह्यतोपु
वानैोन्तरस्यतत्त्वदार्यंपरयतज्ज्ञानान्विति यदभिसन्धानंतस्य
रप्रमातृज्ञानपूर्वकम् परज्ञानंचतथाभिसन्धिजनितधूमा
भासज्ञानपूर्वकमित्यमोघ्याश्रयं तदाहतथाभूतेनिपरश्रो
त्पघतामयमाभासइत्येतदभिसन्धानजनितोयंव्याहाराभा
सइत्येवंविर्तीर्णततःप्रमाणन्तरस्यनिश्चयःकर्तव्यः एवंनिज्ञा
नंचपरप्रमातरिज्ञातेतस्मिंज्ञातेस्वात्मन्यभिसन्धानमनुवितंप
रश्रोत्पघतामयमाभासइति तत्त्वानपर्यायचेष्टाततोव्याहार
भासजन्मततःकार्यकारणभावनिश्चयःपरप्रमातृज्ञानंच।
यथोक्तविशेषाद्व्याहाराभासादित्यमोघ्याश्रयंविशिष्टस्य।
व्याहाराभासस्यविशिष्टयासमीहयासहकार्यकारणभाव
स्यविशिष्टयासमीहयासहकार्यकार(णा)वग्रहणावसरएव प
रगताभासोमादनाभिसन्धानस्यपरगतज्ञानायवभासानोसमी
हिताविच्छेदेनोप्यतांचप्रमाणान्तरादनुमानमितिविकादनपयु
त्पमानत्वाभिग्रहणात्कृतश्चित्प्रयत्नप्रायात्कार्यकारणभावो
यथवगतःस्यादूमस्याग्नेश्चयथातदन्येनधूमेनयथाग्नेनतस्या
वगमस्तथात्मेनविच्छिन्नधूमाद्यवभासेनात्मस्यप्रमातुरवसानं
वटेत नचैतदस्तीतिदर्शयति यावतेतित्रमयतइतिप्रत्यहान
श्रागमोहिव्याहाररूपोनेनसम्यग्वेदितेदंपरप्रमातृरूपानस्मा
न्वापयितंकृतंपरतः संपातादिपूर्वकमुक्तम् व्याख्यात
मनुष्ठितंवेतिकार्योवानियोवापरस्यवंपरभूतप्रमातृनि।
श्चयेसत्येवभवतीतिततोपिपरसन्तानावगमेमोघ्याश्र।
यमेव एवंप्रमाणानुत्तमविचार्यैववस्तुवृत्तेरभवनापि।
तथाभूताभिसन्धानेनसहाविच्छिन्नव्याहारात ॥ ०॥

भासस्य कार्यकारणभावो ज्ञातुं न शक्य इत्युपपादितम्
अधुना त्वन्वयव्यतिरेकासंभवात् वस्तुवृत्तेनासौ न भव-
तीति प्रकटयति नचेति न च युक्तेति सम्बन्धः व्यतिरेका
भावं दर्शयति तथेति वालोकृदनाभिसंधत्ते परः स्फुरणा
त्विति पक्ता किंवेपि जनाकीर्णेपि वाक्कृतानिश्चितैः स्वादसा
व्यक्तध्वनिनारुदन्नुपलभ्यते न च परस्य रोदनाभासो नोप
द्यते ननु मातृग्राहीदित्यभिसंधानेन स्वयमावरणापवारणा
दिना भवितव्यम् तच्च तदनन्यतिरस्येव कः प्रसंगार्थः
अयं भावः एवमुच्यमानेपवारणेन सह तदाभासोदयस्य
कार्यकारणतास्थानाभिसंधिनास्वेष्टान्मेयत्वेन प्रका
न्तः आवरणोपसंहाराभासोभिसंध्येः कार्य इति चेन्न वा
प्यावरणामे ज्ञेयमुपसंहरतीति चेज्ज्ञेयस्याभासस्यावर-
णान्तराभावादिविशेषान्वेषणेन वक्ष्यति तत्किंचिदेतन्न
मातृग्राहीदिति चाभिसंधानेप्यावरणोपसंहारयोगोपि स
र्वज्ञप्रभृतिप्रमात्रन्तरगताभाससहस्रोदय इति नैव तथा
भिसंधानाभावेन तथाभूताभासानुदयो युक्तः अव्यतिरेका
त् यत एवं विज्ञानवादिनयेनोपपद्यते तदिति तस्माद्धे
तोरस्मन्मतमेवार्यं स्वेच्छया पतति गच्छति यावतीमेवं
लोकेन यदपदिश्यते एतेनाद्यस्मदर्थविश्रान्तं इत्यादि एत
न्न विलक्षणं प्रमात्रन्तरप्रतिभासात्मकं तेन कृतमालिक
मवलम्बनीयम् किं तदाह बुद्ध्याज्ञानेनोदितया समीहये
च्छया प्रयत्नपर्यन्तया युक्तो यः प्रमाता मे अस्तस्मादविच्छि
न्न एव योग्याहरणीयाभासः स्वात्मनि प्रमत्वप्रतिभासीत
न एवान्यसपर्शनाद्यवगतस्थानकरणाभिघातकारणे

ई॰
प्र॰वि
२२३
123

पयोगक्रमेणोन्मयमान इत्यवधारितस्तस्मिन्नेव यतश्चै
त्रः प्रमातापरमेश्वरेणाभासितस्तैक्यादुपसंहृत्य एकीभा
वेन सृष्टो मुहुर्मुहुर्विश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः कल्प
यन्नपि कोऽप्येको निर्विकल्पोऽजयत्यज इति सदासृष्टिविनो
दायेति च न्यायेन ततः सोऽपि सर्वं मैत्रवदेवावबुध्यते एवत
त्तशरीराद्यहंभावदार्ढ्यं तस्वपरविभागगणनापगमाद्वि
कल्पयति मैत्रो व्याहरतीति एवमीश्वरवादिसंमतमेतद्वि
त्युपसंहारग्रन्थात्तस्मान्मन्तव्यम् यदि तत्कृत्यवादिमतेनेत्थं
न तदेतन्मन्तव्यमित्यादि योज्यते तदोपसंहारेणेह स्थास्यति
एकरूपतानावस्थ्यवदारस्यानेनोक्ता सा च बाह्यतायामपी
ति लब्धोऽच्छ्रुसो बाह्यबाधाद एवं चेति तत एव तद्देशका
लेयप्याबभाने चैत्रस्य मैत्राभासे प्रवृत्तिर्युक्ता अपरथा
कस्मान्नेमैत्र इति यश्चैत्रस्याभासस्तद्देशाभाससहितः स
ब्रह्मलोकस्य मैत्राभिधानप्रमात्रन्तरजनितो न भवतीति
कृतो निश्चयः एतावदेव हि तदास्यात यय त्राभाति स्वरूपव
हिर्भूतमिव च तदस्मतः संक्रान्तं दर्पण इव घटादितनादृश्य
स्याम्मतो संक्रमणे विपत्ते बाधकमास्ति स्वरूपवहिर्भावव
ष्टं तत्स्वरूपत्वे स्वच्छताया इव दर्पणनिष्ठाया इति स्वभा
वविकहोपलब्धिप्रसंगाद्विपत्ततो हेतव्यावर्तन इति सा
ध्येनैव व्याप्यते चैत्रप्रमात्तविषयभाति व्याहारः स्वरू
पवहिर्भावेन मैत्रो व्याहरतीति तदेनास्मतः संक्रान्तेन भवि
तव्यमिति स्वभावहेतः अन्यथा नद्देशान्तकालत्वादिना रूपव
यव एव दर्पणे त विम्बमपि प्रत्यक्षानान सिद्धमेव इहन्त
न तथा दर्पणे च प्रतिबिम्बस्य बिम्बानन्तरभावि ॥

मानविम्बयौगपद्यम् इत्युक्तयौगपद्येकथंसमर्प्यसम
र्पकभाव इतिस्यादित्यनवक्लृप्त्याद्योतयति तत्रापिदर्प
णोदृष्टयौगपद्यमास्तुभावोवैमाशयेनतपक्षोपनेतोनिष्ट
तीतिस्यादित्यनेनैवद्योतयतिनापरस्परस्यादितितत्सम
मुक्तं नदेशकालनियमः समानानियमोनव नवक्रम
क्रियायुक्ताविन्नक्षियर्थदिनार्थन इति एवंतद्देशत्वायन
वधारणादोषमुक्तादोषान्तरमपिविज्ञानवादिनंप्र
पादयति एवंचेति वः समभ्युपेदोषान्तरस्यग्रनेनैव
व्याहरतीत्याभासो व्याहरामीत्याभासनविम्बभूतेनप्र॰
तिविम्बभूतः पृथग्भावेनाभासमानः समर्पित इतिन्या
येनघटाभासोपि अहंभावपृथग्भावेनास्मदर्थसामा॰
नाधिकरण्यमसहमान इदंभवतीतिप्रथमपुरुषोवि॰
षयेनास्थितोव्यगतेनकेनचित्समर्पित इत्यायातम् तत्रच
प्रसक्तदोषः सर्वएवप्रमात्रन्तरवर्तिनप्राभासाः समर्प
काः प्राप्ताः विशेषाभावाद्दर्पणादृये ¨ एवमोन्याप्रतिवि
म्बार्पणेसंख्याप्रतिविम्बोदयः किमंगप्रमातृकोटिपरा
र्थीनामन्योन्यप्रतिविम्बार्पणे तदाह अप्रपर्यवमानंस्यादि
ति किंचसमर्पकसंमतोपिप्रमात्रन्तरवर्तिस्तावाभासो
स्मदर्थविश्रान्तिवैलक्षण्येनेदमितिनिर्भासमानः पृथ
ग्भावाभिमानयोग्यत्वात्प्रतिविम्बकल्प इतितस्याप्यर्पके
णाभाव्यम् अत्राप्येवमितिअनवस्था तत्परिहारायतत्प
यन्नेघटएवास्मदर्थसंभिन्नः सकलप्रमातृव्याप्तिविकास्त्रा
भासनसाराभ्युपगन्तव्यः अहंघटाभास इत्येवंरूपः तत्रा
पिचघटतायदिनाधिकातदहंघटमहंपटइतिनिर्भासमा

ई॰
प्र॰वि॰
२२४
214

नयोर्घटतदहंचत्वग्रहंपटइतिपटयोरैक्यमेवस्यात् अ
धिकाचेत्तत्रापिप्रतिबिम्बतेतिबिम्बेनास्येनभवितव्यमाभा
सरूपतास्वरूपेणेतिवाच्यएवार्थोऽस्मिन् अनेनाशयेनोक्तम
परोयंवाच्यार्थवादप्रकारः ज्ञानवाच्यानामितितत्रचांगीकृ
तेवाच्येऽर्थेकिंप्रमातृतत्त्वाभासानांप्रमातृतत्त्वाभाससमर्प
कतयाप्रस्तुतापर्यवसानरूपाणानुवर्त्यमाभासएववाच्यो
र्थः सर्वेषामाभासार्पकोभविष्यतीति अपर्यवसानदोषप
रिजिहीर्षयापरकीयांशंकते अथापीति वासनाप्रबोधमा
त्रेतेषांव्यापारेणप्रतिबिम्बार्पणेवासनाचघटसहस्रेष्वपिपूर्व
घटानुभवजनितास्वप्रतिबोधितास्तमेवैकंपूर्वानुभूतघटाभास
मुन्मेषयति ततोनापर्यवसानमाभासानामतिप्रसंगः ना
स्त्विति आभासान्तराणिपरोक्षाणीतिनतत्रसादृश्यदर्शन
संभावनमस्ति पूर्वानानुभूतस्यकृतस्तत्वमेषः ननुघटादृयाभा
सोप्यनुभूतनतभासनैवप्रबुध्यते सत्यं तद्देशकालाकारसदृश
प्रमातृतादिविशेष्यमेतनकदाचिदाभासस्याभूदितितद्वि
शिष्टघटाभासवासनायाएवाभावात्कुतः प्रबोधोभवि-
ष्यति येनतदवभासोदयोभवेत् पृथग्वासनाप्रबोधवि
शेषणांविशेष्यतानियमोवश्यमपूर्वावभासत् तद्वासना
चनाभूदेव कुतस्तत्प्रबोधाधिपतित्वेनेति अनिर्भासमा
नत्वपीतियावत् प्रबोध्यतइतिव्याचष्टेतथाभासेन्यादि
ना एवमभिधाक्रमेसतितद्वत्त्वभिधीयमानमिस्युक्तं
स्यादेवंरूपमयुक्तंभवेत् किंरूपमाह प्रमातृतत्त्वेन्या
दि इतीत्यन्तम् पूर्वः प्रसंगइतिआभासपर्यवसा-
नं अधिपतित्वंचप्रकृतेनोपपद्यतइतिदर्शयति ॥

तच्छब्देन अधिपतिस्त्विति दृष्टत्वनियमहानमनेन सूत्रेहे-
तुः प्रबोधकः किमित्युङ्गाक्यनदूषितमाह बाह्यार्थवादि
मिवेति अपूर्वं ह्यत्रोच्यते कृतश्चात्रप्रयासो बाह्यार्थसि
द्ध्यादावुपाध्यायधर्मोत्तरादिभिः तथाह्यहंकारात्मकमनः
समनानां शब्दादिसुखादिज्ञानानां जनिकायाः शक्तयो वा
सनास्तदाधारभूतमेकमालयविज्ञानं स्वापमदादौ प्रवृ
त्तिज्ञानसमनकाभावेपि सन्तानवृत्त्या वर्तमानं तत्त्वसन्तान
वर्तिनो निमित्तस्याभावात्पवसन्तानानां च सदा समिधाना
त्कथं क्रमेण प्रवृत्तिज्ञानानि कुर्यात तत आह दृश्यते व
ति चेत्यत्र चकारः समग्रयेन केवलं पूर्वोक्तोत्राभिप्रायो
यावदयमपीति पूर्वसूत्रे यदुक्तो मायदृन्द्रियवदधिकं कि
चित्कल्पनीयम् सवाह्योर्थः यदर्थः बाह्यसिद्धिः स्याद्य
तिरेकतत्त्विति नचैभ्यवाह्ययवादिनापि स्वपक्षे दोषानापत्ति
रुक्ता समम् सकललोकप्रसिद्धिविज्ञानबाह्यवस्तुवा-
दोपि यदिन घटते नदीश्वरादयवाद्दृशाणानाससमस्तगति
त्ययेसत्यप्रामाणिकानां युक्ता घटते चासाविति किमलौ
किकस्येश्वरादेश्ववादानरार्थोद्दृणाप्रयासेन तदाह ईश्वरादय
ति ।। ३९ ।। एवं बाह्यार्थवादिना विज्ञानन येप्रतिषिद्धेवे
दितेनेनबाह्यार्थसंभावनायां दृष्टीकृतायामीश्वरादय
वाद्याह स्यादेतत्स्वभावेषु तेष्वेवाविमिते सति व्यवहारे कि
मन्येन बाह्येनानुपपत्तिर्नेति ।। किंत्विति वाक्यशेषः संभा
व्यते तदाह स्वतोक्तं किन्तु भवदुक्तसम्भावनातोपि दृढत
मसंभावनान्तरमास्ति यदिवात्तवेयं तावत्संभावना तद्दृ
श्यपितत्पततदिति वक्ष्यमाणं यदस्माभिः इदमधिकं संभाव

ई.
प्र·भि·
२२५
215

नायोग्यम् किंतदाह तेष्वेवेति शङ्कानिराकरणं कथं त
स्यैव ग्रहणम् एकसामग्रीकत्वमिन्द्रियादावपि मानम्
परस्य च न परनिष्ठतानयुक्ता परत्वस्यानन्यनिष्ठताप्राणत्वा
त् तदनात्मप्रकाशने स्वभाव एव बाधस्येत्युक्तम् यद्बाधितं
तत्स्वभाव एव न पीतिमेव शंखस्य बाधिते च तानस्यान्यनि
ष्ठत्वमिति स्वभावताव्यापकस्याबाधितत्वस्य विरुद्धमुप
लभ्यत इति तदेव रूपं सत्यपि बाह्येर्थे तत्समर्पितेष्वाभासेषु
भवताप्यंगीकृतेषु तेष्वेवेति च निःसपत्नतया विजृंभमाणेषु
पतइत्युक्तम् अनुमितोपि बाह्योर्थः प्रकाशमान एव वक्तव्यः
अप्रकाशाद्धार्थस्यः प्रकाशाद्धार्थस्यः प्रकाशनप्रसंगाद
नुमित `` मपि वस्तुनो मूर्छां प्राय एव भवेत् अत एव प्रमात्रंत
रमप्यनुमितिमनुमानसंविदश्चेद्भिन्नमस्ति तत्सहोपलंभ
नियमवैयर्थ्यादिः हेतुश्चानैकांतिकः स्यात् तत्र व्याप्तिनावसंभवो
यद्विज्ञानवादिनं च काश्लीति नीलादयोपि बाह्या भवेयुः न चैतद्ग्रा
वितमनाभासनप्रसंगात् अथ च प्रकाशस्तद्भिन्नमथ्यसि
द्धमित्यसत् एवमेकरूपेण यद्विजृंभमाणयोग्या आभासाः न बा
नपयोगिनस्ते प्रवामोक्षव्यवहारान कल्पितेष्वपि बाह्येषु तदा
भासेनैव प्रकाशमानैः क्रयविक्रयदानप्रतिग्रहाभासादिव्य
वहार इति तेषु समानो व्यवहारे ऽन्यस्य न प्रकाशातिरिक्तेन तत्त
एवाप्रकाशमानानिष्टमाणकेन बाधकप्रमाणनिरस्तेन बाह्या
त्मार्थवर्गेण किमधिकेनालिष्टेनेति सत्यार्थ अर्थैरिति बाह्यत
यापि कल्पितैः बाह्यस्यार्थः सावयवो भयथा विलक्षणो
विरुद्धधर्माध्यासादिकं दूषणमवलंब्य प्रमाणबाधितः
अवयवि निराकृते तत्कंगक मानमेयानां परमाणूनां ।।

नामप्यभावः दृश्यमानद्रव्याभावेन निष्गुणकर्म।
सामान्यादेः कावाना तदभावेकः समवायः दृश्यमा
न कार्यगत विशेषोपयोगितया वाम्रकालाकाशादी
नां कल्पनेति तदभावेन किं विहा यमस्ति यस्संमतेः
सर्वाप्रसिद्धिरवयव्यासिद्धिरिति निरवयवस्य परमाण
रूपोर्थः प्रमाणबाधितोवक्ष्यभिः प्रकारैः घंकायोगादि
के विकल्पेतिवृत्तिग्रन्थस्य योजना एतत्सर्वसंक्षेपेण
वतारयति व्यवहत्र्यपेक्षया इत्यादिना व्यवहर्तैवानेष्य
तेवस्तुनस्त्वम नहितद्वेषणांव्यसनमात्रेनिरपायेति
अपायः प्रमाणाभावो दूषणासंभवस्य तद्रहिताश्रधि
कतरेति आभासापवर्दर्पणात्मनि विम्बानीव संवेदना
दधिकानियस्य ततोप्यधिकतरं नकाचिज्ञाविनतएव
दृष्टं तस्य वस्तु कथं स्वच्छन्द चेष्टिनामितिनप्रमाण।
लोपन्नतमित्यर्थः दृष्टं चेदं प्रमाणिकानां यत्समपि
वस्तुन्यनुपयोगिनां शेननप्रयास्यन्ति विचारितेन य
थाइन्द्रियादिषु षट्त्रासमीक्षाकाणाद्यो वाईमोवा।
एकैर्हि भूतपंचकं चेतिनावेति इयति व्यवहारसमाप्ति
रंगीकृतातत्रैवाम्यस्येन्द्रियादेरनुप्रवेशात् अत्रैवेति
भूतचतुष्टयेविचित्रमेलनोदितसंवेदनाख्यविकारवि
शेषवदितताद्धिकारेवग्राहकग्राह्यव्यवहारसमाप्तिरु
पगता यथैवेत्यस्यतथैवेत्यनेन समन्वयः स्यादेतावदिति
स्वभावनां सौत्रीं व्याख्यात अनुपयोगिनोपिवस्तुवि।
चारचंचवर्विष्यतांतत्त्वम् इदंतवाप्यर्थेदमपि नास्ती
त्याह नापीति अनेनानुपपत्तिनेतिविभक्तम प्रतीति।

परस्य ग्राहकस्य इति क्रयविक्रयादेरपि तथा प्रकाशनमेव
प्राणः यदेवेदमस्येत्थं प्रकाशते तदेतेनैवममप्रका
शमानस्य प्रकाशमानायामेवार्थक्रियामुपयोगस्तदने
नोभयोः प्रकाशमानेन मूल्येन स्वोपयोगं प्रकाशमेनक
रोमीति हि यस्मादेवं तदिति तस्मात् बाह्यएवेति सोग॰
तैस्तावदध्यवसायबलात्प्रामाण्यवदङ्गिरनमानमपि
बाह्यविषयमेवमुक्तं प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरपीतिग्र
स्वमतेन विकल्पस्यावरूपं वस्तुनिष्ठत्वमेवमुक्तं भ्रान्ति
रेवावसायस्येत्याद्यन्तरे ततएव यदाह बाह्यवाची विक
ल्पस्यासत्प्रकाशनत्वमिति तदस्मन्मते निरवतारणमे
वमाकारज्ञानवादिना विकल्पः स्वात्मनि प्रकाशोऽर्थेत्वव
साय इत्युक्ते कथमसत्प्रकाशनं तदास्तां तावत् विकल्प
प्रतिभासिनेति उपलब्धिक्रियाकरणतयासामान्येन्द्रियं
निरतिशयस्ववितन्साध्यनविषयतया स्वर्गः अनाहतसद
नानन्दघनतैकसारसूर्णितात्मनापवर्गश्चाभाव॰ सतेस्मेव
अमयाभिलषणीयत्वतत्साधनान्वेषणतदुपदेशनदर्वया
रणानदनुष्ठानाद्युपयोगात् यदाह ग्रन्थकृदस्यत इष्टार्थितया
सिद्धं वा विमर्शयते षुकादिवा नचाप्यदृष्टसिद्धं योरपीष्टाद
ष्टभोगभूरिति अर्थक्रियापि चाभासमानतयेवाभिल
षणीयेति साप्याभासविश्रान्तेति ततोपि न बाह्यसिद्धिः
तथा च भट्टः आभासभेदैरर्थः कः इत्युपक्रम्य यत्फला
येति चेज्ज्ञानं तत्फलं वेति का गतिरित्याभासपरम्परा॰
मेव व्यवहारोपकरणाभूतामवादीत् ततश्च प्रसिद्धे॰
वबाह्यः सिध्यतीति प्रस्तुतविपरीतमेतदि ॥१०॥

स्याभासानामेववस्तूनामभिधायप्रमाणिकत्वात्स्व
यंस्वपक्षेदूषणमाशंक्यदर्शयमाशयस्सुहृत्प्रदर्शने
नाविनाबकत्वंबकंकेवलमितिपर्यनुयोज्यमिदंपर्यनु
योगार्हम् किमाह आभासमानतायाइतिपूर्वंमूर्धवे
निपुबस्नानकालाधसंकोचमाभासस्पदर्शयन्नाभास
नमवगंएभवनेवाभवनंवनिमित्तमपेक्षते तच्चेन्नास्ति
तन्निर्देत्तकत्वाततत्वकार्यकारणभावाद्दृष्टार्थीनस्पदा।
माहवेनकुंभकारकुलमभिगच्छेन्नधूमार्थीकृतभुजा।
मादद्यात कार्यकारणतामूलस्थवत्वाव्यज्ञापकभावोय
तः प्रमहेणतावज्जनकस्यैकसामग्र्यधीनस्यवाग्रहण
म् कार्यहेतौस्त्वज्ञावएवप्राणः स्वभावहेतौवयेकसाम
ग्र्यधीनस्यरूपादेरमलोगतिः हेतधर्मानुमानेनधूमेव्य
नविकारवदित्ययमेवनीतिमार्गः सर्वत्रेतिवक्ष्यते का
र्यहेतुः स्वभावोवाप्यत्रतएवोत्पत्तिमूलजइति एतावां।
व्यव्यवहारः सनिमित्तकत्वेविघटते ननुशंकितमेत
दूषणंकिंदूषणमेवनेत्याह एतच्चेति चिदात्मेवहि
देवइतिस्वामिनश्चात्मसंस्थस्यैमायुद्देशेषु यतएतद
प्यदूषणमनस्थदोषोनास्ति नतएतदायातमितिदर्शि
यति एवंचेतिइत्यपियावत्परमभूमिरागमेषुपरमरह
स्यापिसतीनैवानाभासमानाभवत्यपित्वाभासमानैवे
तितात्पर्यम् एतदादिसिद्धम्त्रेवव्याख्यातंमहागुरुभिः
श्रीशिवदृष्टौ आदिसिद्धमस्तग्रास्त्रार्थप्रतिज्ञाहेतुरू
पत्वेनव्यवहारसाधनप्रमाणप्रदर्शनंस्वप्रकाशेपिभग
वतिनिरूपितम् एततात्पर्येणाग्राचष्टे नचयदुक्तंपूर्वपुरु

ई·
प्र·भि·
२२१
217

षएवेदंसर्वमित्यविशेषेणायदहृदयमुपक्रान्तम् ततस्त-
स्यगाधिरोहतिहृदयम् घटादीनामन्योन्यविलक्षणानांस्फु
रतामेकरूपत्वमितिहिनिर्युक्तिकंसदमैवंवचनमात्रकेण
कः प्रतीयात् तस्माज्जीवद्दीपसोपानव्यवधानेनाहृदयाभि
धानमुचितमिति तत्तमस्यास्यचितंतद्धाभासस्वरूपत्वेन
स्वनिष्ठत्वाभावेजडानामस्यसंलग्नतायांतदन्यतादात्म्यपर्य
वसायिनोबोधात्मत्वादित्यनेननिरूपितायांव्याख्यातंभव
तीतिहृदयेगृहीत्वाघटादीनामितिषष्ठीप्रयुक्ता आभास
स्वरूपत्वादित्येतदपेक्षामुख्यतेनस्वातंत्र्यादेवानन्यापेक्षा-
स्वात्मपरामर्शरूपत्वादिच्छाशक्तेर्नप्रसरप्रतिघातः तत
एवानिरुद्धत्वादिच्छाप्रसरस्यैकक्रियात्मकः प्रसरोनि
त्यप्रवृत्तवर्तमानरूपः यदाहस्मएवश्रीमान् सयदास्तेवि
दाह्लादमात्रानुभवतल्लयः तदेच्छावतीज्ञानंतावता
वताक्रियातथाऽत्युपक्रम्य एवंनजातचित्तस्यावियोगाद्धि
तयात्मनाशक्त्यानिर्वृतचित्तस्यतद्भागविभागयोरिति
अनेनचसंविदानन्दात्मनः सर्वत्रैकरूपत्वेनानपायित्वेनय
भिरूपेणशक्तिमदात्मनावस्थितस्यभगवतः स्वातंत्र्योद्रे
कबलेनोन्मेषमाणानांचेच्छादीनांशक्तिसंततिस्फुरणादे
वीनांदर्शितम् यतोसौत्र्यम्बकइतिप्रसिद्धः तथाचश
तरुद्रियम् त्रिस्रोदेव्योयदाचैवंनित्यमेवाभ्युपासतइत्या
दि अविरतस्मरणात्वादेवनवाभासयोगाभावान्नतत्रप्र
माणमुपपद्यते उपयुज्यतेवा अतएवनविद्यतेयादिर्य
स्यतथाभूतः सर्वेषांवादिभूतः एतद्याख्यातमादिसि-
द्धे इत्यत्रविस्तरतइयता स्फुरतीतिव्याख्यातम् ॥

प्र॰ ॥ प्रत्ययावच्चनित्यप्रवृत्तो व्याप्तवत्त्वभवतीति विभ
विमुक्ते व्यापनीयविशेषानभिधानाद्देशवत्त्वन्नभा
वेन दर्पणवद्वैश्वरूप्यावभासनसारत्वं विभुत्वमुक्तम्
एवं यतः सर्वेषु भावेषु आत्माऽयमहमिति स्वतन्त्रस्तत्ता
निरूढेच्छाप्रसरः ततोपि प्रसरद्दृढक्रियायोगात्मका
शविमर्शतादात्म्ययोगेन प्रमाणाद्यनपेक्षो कालक
लितः इयताल्लब्धवैश्वरूप्यस्तद्व्यतिरिक्तस्येव दर्पणा
वभासस्यैव विश्ववदाभासभेदस्य प्रकाशनात् इयतिच
सिद्धे पूर्णत्वस्य बलादेव लाभ इति व्यतिरिक्ताकांक्षावै
कल्यात्मकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो बाह्यकीर्तितः इ
क्षाव्यस्यैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः स्वातंत्र्यमथ
कर्तृत्वमाख्यमीश्वरतापि चेति नयेन परमानन्दप्रकाश
स्वभाव इति यथोपयोगं क्रमसमाश्रित्य सूत्रपदानां व्याख्या
नं कृतम् निर्वृतचिदिति निर्वृतिर्विद्यते नित्यं यस्य इति म
त्वर्थीयान्तेन समासं कुर्वन्नपन्नाविद्योगमेकार्थीभूत
त्वं च प्रकाशानन्दयोर्दर्शयन्विज्ञानानन्दरूपस्य भगवतो
धर्मित्वं निरूपयति स्वाकार एवेति घटादीनां यन्नायन्ति
कं पारमार्थिकं रूपं स एव स्वाकारः स्वमात्मानमेव च घटा
दीनामाकरोतीति स्वाकारः स च श्रेयोरूपत्वाच्छिवः स
र्वकल्पितग्राहकपारमार्थिकस्वभावत्वात्परमात्मा प्रसि
द्धब्रह्मविष्णुरुद्रादीश्वरभावप्रसरपरिग्रहात्परमेश्वरः
प्रमाणव्यापारनैरपेक्ष्येण स्फुरणात्सिद्धः एवमियने
नेव प्रकारेण इदं चान्यत्रोक्तं श्रीशिवसूत्रेषु तेषामिति घ
टादीनां प्रकाशात्मतयेति जीवद्दोय सोपानक्रमेण परमा

स्वरूपारोहणं परमात्मनश्चैवस्वरूपम् विश्वं च स्थूलपृ-
थिव्यादिसूक्ष्मरूपादिभेदेन दशधा कर्मेन्द्रियान्तःकरणभे-
देन त्रयोदशधा स्थितेन तत्तदभिमतभावोपादानरूपस्व-
भितगुणतत्त्वतत्कारणत्वाभिमतसमस्तसाम्यात्मकप्रकृ-
तितत्त्वयोगेन द्विधा: उक्तरूपेण तद्भेदग्रहणग्राहणपुंस्तत्त्व
तदावरणोपकरणरागनियतिकलाविद्याकालमाया-
त्मनासप्तकेनावरणादानितावतत्प्रक्रमविभक्तत्रिगुणस्य
स्यसदाशिवशक्तिशिवलक्षणतत्त्वपंचकेन च षड्विंशद्रू
पं परमात्मनि भगवति श्रीमत्परमशिवभट्टारके भेद-
यन्न्या समभिन्नेकेऽपि परमाणुः संवेदकद्वारेण तां परमा-
त्मभूमिं अभेदेनोपसंक्रान्तास्तद्विश्वरूपस्वभाव एव तत
एव श्रीमद्विषमदृशि प्रमातृभेदसंबन्धकृतः पंचदशादि
भेदः पृथिव्यादिषु॥ शक्तिमच्छक्तिभेदेन यत्तत्त्वं
विभिद्यते स्वरूपसहितं तस्य विज्ञेयं दशपंचधेत्यादि
नानिरूपितश्रुत्यास्तां तावदिह ॥ प्रदेशोऽपीति । प-
तदादिसिद्धसूत्रेऽपि व्याख्यानम् नचैतद्वचनमात्रं ना-
पि स्तुष्कयुक्तिमात्रमपि त्वानुभविकम् तथैवार्थ-
क्रियासम्बन्धदर्शनादित्याह । अतएवेति । आस्तां
स्वसंवेदनतत्त्वं तत्र हि किमुच्यते । परमेश्वररूपता-
यां तु इमापि यावज्जीवमित्युक्तेऽस्मेवकारः सिद्ध्य-
तीति व्यस्तनसनादात्मभावनातो जलेन जलरूपी-
स्यात् स्थलेन स्थलतां व्रजेदित्यादियुक्तिभिरपरसि-
द्धिलाभः समस्तनादात्म्यभावनया जीवन्मुक्तता-
यां परमेश्वरैकरूपतावेशात्परसिद्धिलाभः एतया

स्लतम् आत्मन्येवनमामिनामविमरद्दोमांचरेखांकुर
कांस्याकिंचिद्वीयसीरपिदिशोजानामिकम्पेरठात् य
स्मेभैरवभैरवेतिरटतोस्यन्दुस्थिविस्फोटनकूटमाटवपा
शपंजरभृतः कायोपिमोत्वाघतेइत्यादिवदादिकमपिवेति
ततएवमंत्रतादात्म्यभावनात्रूजितकलशस्याशिलाका
गादिसन्निधानाधनानिविषभूतप्रामनादीनिकृत्सशला
निहृष्यपन्ते रहस्यस्वाभमर्थ इतिनातीवप्रततेत्यावस
रे अभिनिविशेपति गाढेनम् — श्रोत्रियग्रहतस्येनतिर
स्कारासहिष्णुनाभिनिवेशेनेतियावत् तदतिरिक्तमिति
दृष्टंप्रयोजनमदृष्टंवाभासेष्वपवर्गकरविकल्पास्वविषा
शमनेष्वाभासादर्थक्रियाज्ञानमात्रस्यनिर्विशेषत्वात् किं
बहुनापरपुरुषार्थलाभोपितत्राभासभेदायभेदायत इति
कोस्योभिलष्यतेर्थोयोनसिद्धदाभासैः सिद्धश्चाभासाधा
रैः यदाहतत्रभवान् वृद्धिशब्दोप्रवर्ततेयथाभूतेषुवस्तु
षु तेषामस्येनतत्वेनव्यवहारोनविद्यत इति अनेनप्राग्व्या
ख्यातरूपमेवप्रकाशविमर्शदशाविशेषाश्रयेणव्यव
हारोपयोगोदर्शितः विकल्पस्वभावाभासानांवस्फुटत्वा
दादिहेतत्वंनज्ञानमात्रतयानचनियतेवार्थक्रियाशिनले
दशमपिकुर्वन्नवस्तु आभासान्तरसंभेदस्तुसर्वत्रसमा
नः नप्रमात्रवसायसानस्यावानन्यथाकर्तुंशक्यम् आभि
लषितापिस्वदोपिकनकार्थक्रियार्थीदृष्ट इतिकिंतेनव
शादंवृत्तिगतंप्रमाणवाधितइत्येतदानन्तर्येणतावद्याव
द्व नकेवलमिति वाल्यस्यसाधकंतावत्प्रमाणंप्रमाणा ।
र्थोवेद्यमेवप्रमत्तंपरेणोक्तम् तत्रतत्प्रकाशरूपंप्रका

ई.
प्र.वि.
२२८
219

शाभेदमेव साधयतीति तमेव चकारं विरुद्धधर्माध्यासादेरि-
त्येतदनन्तरमपि योजनीयमित्याचष्टे तथेति तथाशाब्दे-
न न केवलमित्ययमर्थः समुच्चयेनाकृष्यते न च केवलमिद-
मेव बाधकं यत्प्रमाणमुखेन प्रवृत्तं यावत्स्वतोपीति स्वमुखेन
प्रमेयस्वरूपनिरूपणप्रवृत्तप्रतीतिद्वारेणापि प्रवृत्तं प्रमेय-
स्वरूपमेव सत्त्वाविष्करणेनोन्मूलयत्येव बाध्यमिति यावत् ए-
वकं हि बाधकं प्रमेयस्वरूपमनपेक्ष्यैव स्वांशमनेकांशं विरुद्धम
विरुद्धं यद्वस्तु तत्स्वतः प्रकाशाद्भिन्नं न प्रकाशत इति तत्सर्व-
ग्रासेन प्रवृत्तम् इदं त्वमध्यमं यथैवं स्यात्कथमित्यं प्रकाश-
ते अथैवं तत्कथमेवमिति मेयं च भासने चापेक्ष्यं तृतीयं त्वभा-
सनानपेक्षतयामुष्कमेव वस्त्वाश्रित्य भविष्यति प्रतीत्यनपे-
त्वेपि चेति एवं स्थिते मध्यमं बाधकमाह एकानेकरूप-
तयेति प्रतीतिस्तावत्पटोयं विचित्रो वितत इत्येवं वस्तुवि-
षयवर्तीनि स्वाभिवत्वादेकं विततया विचित्रतया च दे-
शाकारभिन्नं प्रमेयमागृहीतमभिमन्यते न च तथा तद्द-
रूपकत्वानेकत्वयोरन्योन्यपरिहारेण विरोधात् ननु य-
देवैकं तदेवेदमनेकं निर्भासान्न्याहि विरोधः मन्वेवमिति-
एवमतमाशंकते अथेति आदौ दूषयति तदपि नेति
अवयवधर्मेणायथावयवीन समाविश्यते न कदाचि-
दवयविनि वलनीन्याः ह्रियन इति गण्यते इति वाबु-
द्धिर्भवेत् न त्ववयवस्पर्शमवधूय मालादवयविनि क-
श्रित्य कम्पावरणरागादीनुपदर्शात् अथ समावि-
श्यते न तदेकावयवे कम्पादिमति यथा न तद्धर्मसमावे-
शादवयवी कम्पादिमान् तथा कम्पाद्यनाविष्टा ॥

परावयववधर्मसमावेशाप्रकम्पादिमानेवमवयववध।
र्मसमावेशाप्रकम्पादिमानेवमवयवनाशानाशाभ्या।
मवयविनाशानाशावेशसमितिसमानवासनावशोप
नतमहोत्सववन्ध्यमरणाजनितातिहर्षशोकावेशिवल्ल
भभामिनीयुगलहृदयानुवर्त्तनव्यसनपरवशहृदयना
यकवत्कष्टांदशामधिशायितपक्षोवयवीवराकः सर्वा
त्मनेतितत्रैववर्त्तमानोन्यत्रापिवर्त्ततइतिव्यासंगवाहृतिरि
तियदुच्यते तत्प्रमाणात्तमवधीर्यस्वच्छन्दाभिधानम
तद्वयोरविरोधेनैकत्वेव्यासज्येतिकोव्यासंगार्थः विन
तत्वंचनाभासेनैवविरोधेवातद्याप्तिर्वानहिनैकत्वमेक
स्यात्महत्त्वमिति तथेतिविषयभेदादविरोधोरूपस्यैव
रूपरसयोरुपादानसहकारिताभेदइत्यप्यसत् नहिरूप
पस्यरूपतांप्रत्युक्तात्किंचिदुपादानत्वंसहकारित्वंवात
देवतुरूपंक्षणिकंकार्यमितियथायापेक्षव्यवहारमात्र
पावंतथानियतपरभावसहभावसहभावस्वत्वतापेक्षयो
पादानसहकारिव्यपदेशावकाशसहित्त्वस्यात् अवहा
वाविरोधोनवस्तुभिनत्ति तदनाश्रयत्वात् तदनाश्रितोपि
यदिवस्तुभिन्द्याद्घटपटोभिन्नौविलानांभिन्द्यात्तामित्य
नियमोभेदस्यभवेत् अवलोकानेवनियमः ततोभेदस्य
कावंगनदाश्रितत्वंभेदस्यतद्विरुद्धंचतदनाश्रयत्वमितिक
रणाविरुद्धोपलब्धिः ततएवाविकलंवस्तुभेदेकारणंव
त्वगतोविरोधः सर्वदेशाभेदेस्थिरत्वव्यवहारभेदेपकस्यहि
मेत्रस्यस्वस्वरहेमुत्वासीनस्यपदिस्थव्यवहन्तारोभिमतयात्र।
पेत्र्यवहरन्ति ममामित्रंममचक्रंममध्यस्थोममनाकिंवि

३·
प्र·भि·
२१·
220

दितिनेयतासस्वात्मनिस्वरूपवेशसमाप तदःभिमन्यते
यदित्तस्वामीरुषमाविश्यस्वरूपादिशमीनतामनुत्तत्वेवभा·
वानथुनैव यदिनवहितः तिष्ठतीतितदयंदेशभेदमतिवि
प्रतिषिद्धमभिमन्येतः स्वस्वरूपनपतिततामेवात्मनः तत्रे
तिचयद्वक्तम् तदपिवचनमात्रम् एवंहिसतिघटःपटइ·
त्येकंवस्तुभवेन्नत्वतादृक्कैवान्यत्रान्यपदतेतिनघटपटस्वरूपा
तिरिक्तंकिंनदन्यशब्दद्वयवाच्यम् देशाइतिचेन्नह्येदान्तुन
रपिविरोधः इहापितोदिग्भागभेदाभिन्नोऽवयवोमृन्का
किमन्यदस्ति यत्तत्रान्यतेतिचोद्यते तद्देशान्तरभेदोपगमे
पुनरपिविरोधएव एकैकापायेस्याविनाशस्सर्वापायेनविन
श्यान्तिकोऽत्रदोषइत्याह एकैकेति अवयवाद्भिन्नत्वात् भि
न्नैनेवहिसदार्थोघटते पुद्गलावपितद्वितिभावः एवंकणा·
दसंमतेवाच्यंदूषयित्वावैभाषिकपरिभाषितमपिदूषय
ति अथेति निरवयवाइति ततएवानुशांकिनाविरुद्ध्य
मोथ्यास इतिभावः संचिताइतिपुरुषकर्माधिपत्याद
दर्शनस्वरूपदेशादर्शनादिप्रापकादालोकतिमिराणुभिर
व्यवधानानिरन्तरभावेनातिष्ठमाना इतियावत् नुचैवं·
बहूनांपरमाणूनांभिन्नदेशानांसन्तत्वेनान्योन्यस्वरूप
घटनइत्याशंक्याह तथाहीति अयंभावः यदिमा·
नवः परमाणवोघटन्तदशपतांसंचयस्यावधिनियमा
भावः अर्थक्रियानुपयोगः धारणाकर्षणाद्यसंभवः आलो
कसंजनदयोरेकदेशापवर्त्तनम् पार्थिवेतैजसादि ॥

वस्त्वन्तरहस्तसंग इति शतशो दोषाः नैरन्तर्ये तु पर
स्परसंश्लेषः तत्र परमाणोः परमाणुना श्लेषेण पा
श्लिष्टं भागान्तरमस्यापरेणास्ति अपरस्याप्येवमिति द्वा
वपि मिलितौ नाधिकं रूपं समुत्थापयेयातां एवमप्यसं
लनेपि वाच्यम् तदाह अनन्तेति एवं क्रमसंश्लेषदो
षः अक्रमसंश्लेषेत्र वदति एकपरमाणुसंस्पृक्तस्य
स्यादितामध्यमपरमाणोर्हि युगपत्परमाणुषट्कयोगे
ते तदा एकपरमाणुसमाश्लिष्टेन रूपसर्वात्मेन मध्यवर्ती
परमाणुः संश्लिष्ट इति नो पूर्वापरसंमतावपि परमाणू
तन्मध्यवर्तिपरमाणुमप्रणीतावितीत्येकपरमाणुमात्र
निर्भासप्रसंगः अव्याप्यवृत्तितावत्नसंभवात् द्वाभ्यां सं
युक्ताभ्यां द्व्यणुकं चावयविरूपं यद्यारभ्येत ततदारम्भ
कापेक्षया परमतस्यागेनाणुरूपं किंचित्स्थूलमित्यपि
स्यात् दूषितश्चारम्भणीयोवयवी आदर्शन इति निर्वि
कल्पे आलोचनमित्यर्थः अनुपलम्भनीयत्वमित्यनि
श्चय इति यावत् ननु बहवः परमाणवो न स्थूलमाणव
स्यं च कामं न ति तत्केमीपर्यन्तयोगाद्व्याशंक्याह प्रथमे
ति दिग्विभागभेदात्मा य स सन्निवेशः सर्वेन परमाणुसमू
हे गृहीतमाणोभिमानमात्रसारत्वात्परमाणुसमूहत्वावि
शेषात्कचिदणुरयमसत्रवकोयमपररत्रवत्तरश्रोयः
मित इत्यत्र यच्चयमितिनियमेन सर्वप्रमातृसंवादी भिना
र्थक्रियाकारित्वेन प्रतिभासो न भिद्यते तथा तथा ते पर
माणव इत्यपि तथा ग्रावच्छिन्नेवात्यवस्तुनिष्ठं किमपि
परमाणुतातिरिक्तं तत्त्वान्तरमूरीकरणीयमेवेत्येका

न्तः यदेवंभूतं तत्स्वेनांगीक्रियते वहिरस्तीति तर्हि नील
स्यापि किं वहिस्त्वांगीकरणत्वेन न नीलानपगमे च का॰
स्य परमाणुत्वं साध्येते सिद्धे हि नीलेन तस्य वस्तुव्यापकवि
रुद्धधर्मानध्यासविरुद्धधर्माध्यासयोगाविनाभूतावय
यिरूपताप्रतिषेधे निरंशपरमाणुरूपताकालभेदाभा
वाच्चत्वणीकता सिध्यति अर्थक्रियाकारिणो वस्तुना
हि ककालभेदे च विरुद्धधर्मयोगापत्त्यावयवमवस्तुत्वा
पत्तेः देशतः कालतः आकारतश्च संकुचितमेव नीलं न
त्वविततं नापि स्थिरं नापि चित्रमिति हि व्यवतिष्ठते न नी
लमर्थक्रियाकारित्वेन तदंगीकृतमस्तु वक्तृतायपि वस्तु
मदेवोपगमं तेन वस्तुषार्थक्रियोपपत्तेः नीलस्य च परमा
त्वं तथानवसीयमानत्वादिदमणुमात्रानवकाशं स्थूलं नी
लस्यार्थक्रियाकारिणोऽध्यवसायेन विषयीकारणानावतप
वार्थक्रियाकारित्वात्मतत्त्वमसमस्तसन्निवेशस्यैकैर्थवदसत्तेति
पतदाह नन्विति एकस्मिंज्ञाने बहवः परमाणवः प्रतिभां
न्त्यप्रतिभासनयोग्या इति नैतावदेवेदमिति यावत् अ
ष्यन्तीयं बाधकमाह सरूपेणैवेति षट्कोणादेवनालादे
यदाणवः समीयन्ते तदाध्रुवेवधिभावेनाश्रिते मध्यवर्तिन्येक
युगपदेव संलग्नः षडणवो यदि कल्प्येन ततस्समषट्काणा
वस्तुमुदायः कथमिति तस्य मध्यवर्तिनोवयवं षड्भागाभ्या॰
पद्यन्ते भागाः षडणवा इति चेत्तत्राप्येषैव वार्ता ततस्तदेवेद
मायातम् अवयवावयविप्रसंगश्चैवमाप्रलयादिति एक
देशावृत्तिसंयोगोऽप्येकदेशायोगमेवाहिपति अव्या
प्यवृत्तिसंयोगषट्कोपाधिकृतोयं भागषट्कप्रम

इत्यप्यसारम् निवेशस्याप्रमाणत्वेनैवा ·· पनस्य
शब्दमात्रसारत्वात् निवेशोपि हि मद्दतिभावेनत्वप्रदेश
योगस्यकल्पितस्याकाशादावकल्पितस्यचापर्वतादेसं
भवात् नच्चेतिषट्कोणतयातदपिवैतिनिपातद्वयेन।
दमाह कश्चिदपिसन्निवेशोवोपपद्यते पार्श्वसंभवाय
नो हि सर्वः सन्निवेशः प्रतिभासवलोत्थापितोयं संनिवे
शाभिमान इत्यपिनयुक्तम् प्रतिभासस्य नियामकदेव
भावेनियमेनक्कचिदेवकथंचिदेव संनिवेशाभिमान इ।
त्ययमर्थः तावन्नियुक्तिकः अर्थक्रियायोगश्चयोवाह्या
र्थसद्भावप्रतिपादनेमूर्धाभिषिक्तस्यसर्वः सन्निवेशाय
तोनस्तस्यपरमाणुमात्रतोचदर्शनेपिएकयोरेकार्थकावि
त्वाददृष्टेः नथ्यानथ्यातेपरमाणवइत्यपिनिश्चतभणितिमा
त्रेनसन्निवेशाधिकं विशेषंप्रत्याख्यायोपपद्यतेयद्वा
ऽप्येते ज्ञानमेकंग्रहणादेवापरंग्रहणातीत्येतावतावेत
त्याभासो हित्वाभासवदिति नत्वापियथ्यानथ्यातयोर्ग्रह
णास्त्विहित्वाभासोनैवंसन्निवेशाभासः प्रत्ताभिमत्वेवा
स्यार्थक्रियाकारिणः संवृतत्वेकिमपरमनुरुध्यध्यसन
मनुसंचयसमर्थने किंचावयविनंदूषयितुमणुसंचय
मात्रवस्तुवादिनायदभ्यधायिचदसेकरपार्श्वच्छाया
परत्रातपः मध्यभागः पार्श्वद्वयेनावृतः पार्श्वद्वयमना
वृतम् अतश्चतथाभूतावयवविविश्रान्तशरीरोवयवीयु
गपदेवविरुद्धा ·· ध्येतमताम् अतएवसंपृक्तश्चनचेति
आवृतश्च नचेतिच आवरणानवरकादयोपिउपलक्षन्ते
विवृतन्तोभागोवरकांशान्तरमवरकंभागान्तरमपितमस्य।

स्थितमित्यादि तस्माद्वस्तुनस्सव्यापकं विरुद्धधर्मसम्ब-
न्धवन्ध्यत्वं यत्तद्विरुद्धस्य विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपलब्ध्या व-
स्तुत्वनिषेधो वघविन इति तत्परमाणावपि समानम् पा-
र्श्वद्वये हि मध्यपरमाणोरर्थादि परमाणुद्वयं तदा प्राक्प्रतीत
या सर्वसंमुखस्याणोरातपयोगः प्रत्यक्प्रतीतेन तद्योगः
मध्यवर्तिनो निर्भागस्य पार्श्वद्वये सति मध्यवर्तित्वानुपप-
त्तिरिति परमाणुचयादारभ्य स्थूलघटादिपर्यन्तेषु वस्तुनि-
च्छायातपविभागश्चावृतानावृतत्वरक्तारक्तादिविशेषो
य उपलभ्यते सोणुसंचयवादे निर्विवादसिद्ध इति यदुक्तम्
तदुक्तिमात्रमेव न युक्तिसारम् अणोरंशाभावेन विनास्यवि-
षेधयोगात् निरंशस्यैव वा पार्श्वद्वयादियोगे तद्देशत्वान्-
द्देशैकव्यापत्तिः अंशद्वयमप्यस्यैकत्वे वा यदि वादस्येवा-
भ्युपगमप्रसंगः अंशस्याणुत्वाच्छान्तरपर्यन्तयोगेन प्रल-
यान्ततापातः किंच छायालोकनीलपीतादिपरमाणु-
संचये विषमभावच्छेदावयवयोगः विजातीयतया व-
च्छेदविश्लेषकत्वेन कथं प्रतीतिः वस्तुतो मध्यपूर्वापरता-
द्यभावे नियमाभावात् सन्निवेशभेदप्रत्ययः कथमित्याद
योदोषाः एतदुपसंहरति विज्ञानवादिभिरिति आलं-
बनपरीक्षादौ दिङ्नागविज्ञप्तिमात्रादिसिद्धौ वासुबन्धवं
प्रमालंकारादिषु भट्टदर्शनेषु तत्र तत्र चायमत्र वितत्य
यमर्थ उक्त इति अयं भावः दूषणकलापेनानेन विष-
यस्यासत्त्वमावेदयता बाह्यार्थविषयं यत्प्रमाणं परेण
प्रयुक्तं समभाव्यत तदसदर्थतया प्रमाणाभासीकृ-
तं यतस्ततो निष्प्रमाणको बाह्योर्थः कथमिद्धादितीयति

विश्रान्तिराधेया अन्यथा प्रमाणेन प्रसाधिते वस्तुनि
दृष्टान्तस्य किं विकल्पनात् प्रमाणाभावश्च वाह्योर्थे विनष्टो
वर्तमानावभासानामित्यादिना वक्ष्यते च विनष्टेहृ किमसीभि
नावेदनकारिभिर्नीरसैर्विचारैरिति ॥ ३० ॥ ननु बाह्य
माभासक्रममेवैचित्र्येण हेतुना प्रसाधितं तत्कथं तदनुपप
त्तीयुक्तमित्याशंक्याह सूत्रम् चिदात्मैव हि देवोन्तःस्थितमि
च्छावशाद्बहिः योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशये
दिति संविद्रूपं तावद्विषयव्यवस्थास्थानं सर्ववादिभिरंगी
कृतम् अनन्यथानादिवलाच्च तदेकमैश्वर्यं चास्य देवत्वमा
भाससंयोजनवियोजनस्वातंत्र्यात्मकमुपपादितम् प्रका
शतादात्म्यं चार्थानां विततोक्तम् वक्ष्यते च ततोन्तर्गतवैश्व
रूप्यं तदैश्वर्यादेव च तस्याभ्युपगमे स्वातंत्र्याप्रतिहतलक्ष
णेनेच्छाविशेषेण भवितव्यम् इच्छया च निर्माणं स्वम
संकल्पादौ दृष्टमेव घटादेर्मृदादिप्रसिद्धकारणपरंपराक
मेण न तद्रूपस्य घटादीति चेदस्तु तावदेवम् तथापि योगी
पुरुषेनादिनिर्माणमिच्छावशादेव करोतीति सिद्धम् तत्र
हि तदिच्छया झटिति संघटिताः परमाणव उपादानमित्यु
च्यमाने यदि प्रसिद्धो घटसंपादकः समस्तकर्मशिलापर्याय
मृदाद्यादिसहकारिसहितः सोपादानोचितः कपालादिः
कारणकलापोभ्युपेयते तत्कुलालविशेष एवायं योगीमाय
तम् तदणमात्रेणापि तत्प्रसिद्धालंबनेस्वप्नसंकल्पकामधे
कादिविषयपरिदृष्टभावाभासनिर्माणसामर्थ्यं संविदप
वेच्छां प्रत्याख्याय किमकारणमेव कारणान्तरान्वेषणाय प्र
यस्यते यदाह भट्टदिवाकरवत्सः न दृश्यते न प्रतिभासमश

कैः स्वभेर्थवैचित्र्यनिमित्तमभ्युपगत तद्दृष्टसामर्थ्येनयास्मदे
षाविश्वप्रपंचप्रथनैकहेतुरिति योगिनश्चशरीरप्राणा॰
द्यानुषितमपिचैतन्यंतावतिनैर्मल्यान्निर्मातृस्वशरीरप्राणा
दिसहितप्रमात्रन्तरापेक्षयावाह्यत्वेननतस्यार्थस्यचित्तत्वमेव
सर्वत्रनिर्मातृ एतदेवदर्शयितुंवृत्तौटीकावतारणिकायां
चदृष्टान्तःस्पष्टंनव्याख्यातः दार्ष्टान्तिकरूपाभिधानेनैवा
स्यव्याख्यातत्वात्तत्राद्वृत्तियोगेनचग्रन्थस्योभयत्रापिवाचक
त्वात यतोदेवश्चिदात्माततःप्रकाशयतीतिहेतुमतिलि
ङ् हीनियतःएवंदेवत्वाच्चिदात्माआभासवैचित्र्यंप्रकाशय।
ति तस्मादनुपपत्तिनाकिमस्येनवाह्येनेतिपूर्वेणासमन्वयः
निस्तत्वयोजना एवशब्दोप्रयाससिद्धोयमर्थोवृत्तता।
भीष्टसंपादकश्चेतिद्योतयति एतदेवस्फुटीकृतंस्वात्मरू
एतयाऽस्मादिनाकर्तृःकर्मणाश्चविशेषणेन तदयमर्थः वि
मत्वंयतःस्वात्मरूपमहमित्यनन्यापेक्षप्रकाशविमर्शनतत्त्वा।
स्यघटाभासनंततावदुपपन्नंनप्रयत्नसाध्यंतदभेदिनश्चभावरा
शेःप्रकाशात्मत्वादुपपन्नसाभासनमिति अन्तःस्थितमित्य।
स्यवृत्तिः अनंतशक्तित्वादितिभगवत्यैवहिविश्वमदःशक्ति
विश्र्यंघटागमः शक्तिश्चशक्तिमांश्चेतिपदार्थद्वयमुच्यते श
क्तयस्यजगत्सर्वंशक्तिमांश्चमहेश्वरइतिसामर्थ्यमेतेपेणावि
वत्वहिराभस्यहेतुतांद्योतयितुंसाध्यंपूर्वंसूत्रनिष्टमर्थमनुप
त्तिपति नवेत्यादिनाहिशब्दंव्याचष्टे यतइति यदिदंवस्त्व
तेनस्याभिमतमर्थेहेतुतेनमर्थः नश्यति वाह्याभासनयापवकारार्थ
व्याचष्टे पूर्वमित्यादिनासर्वथेति नवाह्यसद्भावेननवासनाप्र।
बोधेननपूर्वकमैकप्रघट्टकाभासेननवेच्छाभेदे ॥ ७॥

ननकारणाभासभेदोननोपसर्पणाप्रत्ययाभासाभिधा
नयामात्रत्नत्राभासादिनावाधमुपपन्नश्चाभासभेदः त
श्चातिदुर्घटकारीपरिदृष्टाप्रतिहतशक्तिः परमेश्वरप
दशवाच्यम् ननुकिमपेक्षयाबहिष्टं नतावत्प्रकाशान
द्बहिर्बहिर्भूतस्याप्रकाशनापत्तिप्रसंगादित्याशंक्याक
ल्पितप्रमात्रपेक्षयाबाह्यत्वं नत्वनात्मपरप्रकाशादितिद
र्शयितुं तत्वभुवनलक्षणायाः स्थूलसूक्ष्मरूपायाः प्रमेय
सृष्टेः पंचाशात्मत्वयभेदभेदितं बुद्धिधर्मप्रवन्धलक्षणाः
भावसृष्टिं विविधीकृतभूतात्मकप्रमातृसृष्टिं मादृशैव
नैवस्वरूपं निर्णीयमीदृशं तावत्करोति तस्यैवमादि
नात्रस्मानिति नस्वात्मानं प्रति नापि भावान्प्रति भेदेन द
र्शयतः तदपेक्षयैव न तु स्वात्मापेक्षया नापि भावापेक्ष
यास्वस्थानेनुभयतोयोग्यम् तत्रैयं सृष्टिः परसूक्ष्मब्र
ह्मयोगादिभवाश्रवतत्त्वविधेयागमेनि रूपितानां विभज
नि सर्वेति ईश्वरः यावत्संविदि श्रान्ततादर्पणप्रतिवि
म्ववदीश्वरदशायां शुणामलेदं भागश्रीसदाशिवभूम्य
नन्तरे स्फुटेदं भावायां सृष्टिवर्गस्याहमिदमिति तावत्स्व
गतेन स्वरूपपरिवलनेनोत्कर्षयोगेन च परत्वम् अना
न्योपादानमित्यनेन निरुपादानतो पारमार्थिकीत्याच
ष्टे एतच्च विशेषणद्वयं ब्रह्मविभवसृष्टावपि योग्यम
परत्वं हि त्रिषु तत्त्वेषु सूक्ष्मत्वेहद्योव्रह्मपकत्रपूर्वेष्टवीन
प्राणितं हि यथा नरसिंह्यागमाधिकारे वितनिष्कामः ब्र
ह्मविभवसृष्टोरपि च वस्तुतो निरुपादानत्वेव नियतिशा
कार्योपादानावभासमनमात्रादिधिप्यालि अरेकारानं

ई॰
प्र॰ वि॰
२२४
224

न्मात्रेन्द्रियाणि सोपि महतः सत्त्वगुणभूयस्त्वे सामान्यात्तत्क
लातः सामायातः मायाच भगवच्छक्तिविजृम्भापि विश्वो
पादानरूपतावभासितजडत्वस्वभावात्तत्तद्रूपापत्त्युल्लभ्य
तेनागतावेल्लाणं तत्रयुक्तिरिति तथाहि यद्विभवस्पष्टेव
स्यतिनियतिशक्त्यास्वकारणमुखेनेति तत्त्वसत्त्वमयूह
स्पष्टेश्वरयुपनीयम आद्यास्पष्टिमलंब्य यमध्यवर्तिनीतः
न्मात्रस्पष्टिरुक्ता आदिशब्देनप्रकारार्थेनोपरिवर्तितत्वा
न्तरसंग्राहिणा तथायंभावः शब्दादयएव स्थूलत्वेन प्रमे
यीभूताः सोपलब्धिकारणसंपादकबुद्धिकर्मेन्द्रियतत्सं
कल्पादिसिद्धिप्रयोजनकीभवन्ति तदुपलम्भवलादेववै
तदुचितप्रमातृलाभेनतत्प्रमातृकपकरणकंचकषका
दिसिद्धिरितितेएवसर्वत्रप्राणाः तथाचैपंचब्रह्मयोगेपि
नभःप्रभृतीनामेवसूक्ष्मशब्दादिरूपतयोपयोगइतियत्किं
विश्वमेयंतत्सर्वमेतन्मयमेव परमार्थतस्ततएवपंचतत्वपर
मार्थतापिविश्वस्यागमेनिरूपिता तदेतदागमाधिकारेवित
निष्कामः योगिनइतिव्याचष्टे तदिति सूक्ष्मतन्मात्राद्याभास
परमार्थेन अविशेषतइतितन्मात्रेभ्यः गन्धोहिसौरभाद्यवा
न्तरविशेषविनिर्मुक्तो गन्धइत्येवभासमानः तदेवनाधिकंत
ग्रामश्चकालीतितन्मात्रमविशेषश्चोच्यते व्यूहः शब्दादी
नांस्तोमः परस्परसाहित्यंचैकद्वित्रिचतुष्पंचगुणाव्योमादितः
क्रमादितिमायेनदृश्यतापतीतिरूपादीनांयासर्वप्रमातृ
दुर्दर्शनोपलक्षितार्थक्रियाविशेषसंपादनयोग्यताप
र्यन्तः तेनसन्यतन्मात्रस्यैवदृश्यतानादर्शिताकिमन्य
दस्याभासान्तरंयत्तत्तद्रूपंस्यात कतिपयदृश्यमर्वजनदृश्यं

व

यदाभासरूपंसामान्यंतद्यतोविभवात्मनातन्यते तत-
स्तत्त्वमुच्यते घटादिचनाम्येनरूपेणातन्यते तद्विशि
ष्टादेर्विभिन्नतयान्योन्यमन्याविभागेनचविचित्रेणाभ
वनमितिविभवउच्यते नचैतदाह आनन्त्यादिति परि
च्छेदस्यानरूपयनात्मनः संभवात् ततश्चेति ततेभ्यः
भुवनाकारेणेतिभोगाधिकरणभूतब्रह्माण्डादिरूप
तयाघटपटेतिभोग्यरूपतयेति अन्येनघटादिसृष्टि-
मेवभावसृष्टिमाहुः तत्त्वानिहिसामान्याभासरूपाणि
गुणगुणिभावेनविचित्रेणसामरस्येनमिलितानिभो-
क्तृभोग्यतद्वयादिकरणरूपतयाभूतभावभुवनात्म
नाभान्ति प्रत्ययसर्गस्तुबुद्धितत्त्वधर्मस्तेष्वेवानुप्रविष्टः
नियतिशक्त्यैतानिततएवयावत्तानियतिर्नविघटतेइति
प्रमाणान्तराणिस्थितंतावदेवमेवकार्यकारणानुमा
नम् परमार्थतस्तुभगवानेवविश्वनिर्माणशक्तिमान्
यस्मात्तदर्पणस्वभावादावपिकुम्भकारादिकारणपुरस्स
रघटनिर्भासोपिस्वच्छभावस्वतन्त्रभावयोरेवमहिमान
यापिमन्तव्यम् स्वकारणमुखेननिस्फुरयतिघटंहीतित
मस्याय: प्रमाताकिंसर्वज्ञादिरनन्तोवासएवकुम्भकृ-
तस्याभासोघटोयमितिविमर्शविश्रान्तःप्रकाशस्तदेवप्र
कृतेसारंरूपंयस्यघटस्यतेजनयतयमितिईश्वरः एवमि
तिनियतिशक्त्यातत्रस्यप्रमात्राभासमयंच अन्यतउक्तिकृ
विकृतत्वाद्याभाससमाप्ताः एवंप्राथमकल्पिकेघटाभा
सेभगवतानिर्मितेनस्येवाभासस्यानुवर्तमानतामास्थि-
तिरित्युपपद्यते ततश्चेतिस्पष्टेनमार्गेण तदितिकुम्भकृ

हणाद्याभासनाशोचितं निमित्तं च घटाद्याभासप्रपंचं दे-
शकालवशात् प्रमातृविश्रांत्या तदाभाससमाहितेन न जनयति
तस्माद्विमस्य सृजनति घटाभासस्य च स्थितिं करोति एवं
प्रमातॄणां च तदाभासवतां संहरति यथोक्तं ग्रन्थकृतैव
सदासृष्टिविनोदाय सदास्थितिसुखासिने सदा त्रिभुवना-
हारतृप्ताय भवते नम इति श्रीपरमेष्ठिनापि पंचप्रकार-
कृत्योक्तिशिवता निजकर्मणो प्रथमस्यनिमित्तानां सपवे
घांकमार्गणमिति ताश्च नित्यमवस्थिताः स्मरेत्येव स्वभा
वेन तत्सरस्यकृतिः शिव इति श्रीभट्टनारायणेनापि प्रति
त्वाणमविश्रान्ता सैव लोका कल्पनाशान्तैः कल्पयन्नपि को-
पेको निर्विकल्पो जयत्यज इति ननु किमर्थमयं देशांत
रनयनाद्याभासस्यैते आह नियतिशालेयेति कुंभकारघ-
हाद्वघटस्याननयनं तद्देशवृत्तान्तः यदा तु प्रमात्रंतराणा-
मागमनं तदा कोऽवृत्तान्तः आह पूर्वदेशमात्रादिनावयेण इति
घटाभासोऽप्यन्तः प्रवेशनेनेति प्रकाशैकीभावेन अवे-
नक्रमेण घटाद्याभासाः तेषामागतानां प्रमातॄणां ग्राह्यत्वका-
रोति तांश्च प्रमातॄंश्च तद्वारकान् ननु भिन्नानां प्रमातॄणां प्र-
मात्रन्तरमुपसंक्रमेन अत आह तत्तदेकरूपत्वादिति एत
नापूर्वं प्रत्युत भेदीयमानान्तक इति भावः कृत इति विरह
पश्यत्यसावाभासः सर्वे च ते चित्स्वभावः नन्वेवं-
शशीराभासाश्रयिनकथ्यं परस्परतः कथमाहन्ते-
ति। तदाह। यावत्किंचिदिति प्रमातॄणां सम्व-
थियावद्बाह्येन्द्रियवेद्यं तावत्साधारणं शरीरादि ना-
पुनरसमतत्साधारणां सुखसंकल्पादिप्रमेयाणां च

संवादि यावद्वाह्येन्द्रियवेद्यं तावत्साधारणं रूपायमव
साधारणं स्मादितदा हि केवलेति अत्रान्तरे स्वप्नस्म
रणादि द्वःखमन्तःकरणसन्तालनाडीस्पर्शसुखं वा सस्वा
धनाकालसंवेद्यं विद्युन्नादादिरूपं शब्द॥ कं विषयव
तीवाप्रवृत्तिरितिकथितम् गन्धाद्यपि तद्वि नियतिशास्य
एकस्मिन्नेकस्मिन्नाधीयप्रमातरि नियमेन स्थापितम्
मन्त्रेश्वरादिप्रमात्रपेक्षया तु साधारणमेवेति मायीय॥
यदेनाह कृतमिति नियमानेन तर्हि परस्वादिनापरस्य
कथं व्यवहार इति आह ननु घटाभासादेव देवदत्तेन विल्समित्रे
वत्तत्व इति भवत्येकोऽव्यवहाराभासः तत्त्वावहन्ते विद्या
हरामीत्येवम् प्रातर्विद्याहरतीति तत्कथमनयोरभेदः
भेदेव॥ नुमानेनयुक्तमियुक्तेवितमयवासनासूत्रेसमय
सत्यंबेनसंगच्छतेइति विभाव्यताम् इह यावत् किंचिद्वाह्ये
न्द्रियगोचरीकार्यं तावत्सर्वं साधारणमेव तत्युक्तं एवं च श्रो
त्रपथगामी योऽसौ वटमानयेति शब्दः स तावद्व्याहरणा
दवाद्योर्द्वयोरप्येकएवावभासते ततः स्वात्मीयव्याहारा
भासवदेव वक्तुः स्वसंवेदनेनैवाविकल्पकोऽपि भाति वि
कल्पेन स्वपरविभागसंस्कारा तत्परतात्मव्यवसीयमानापि व्या
हरणाभासमात्रेनान्यथाभावात् किंविकरीनीलस्यवाक्षि
रतोऽव्याभिग्रहणकालेऽपि तेनैव व्याभिन्नतो विशिष्टाद्
भासात्तच्छरीरस्य हृद्भाविनीव्याहरेयमिति इच्छासम्पदर्थ्ये
विश्रान्तामनुमिमीते तथा तत्स्य प्रतिपत्तिः श्रवणरीवे
व्याहरामीत्याभासः केवलं शरीरप्रमातृताभिमानदाढ्या
तच्छरीरं परत्वेनाभिमन्यमानः तदाच्छुरणाद्यपरिस्पृशति

इ॰
प्र॰भि॰
२२९
226

अथयं व्याहरतीति वस्तुतस्तु नानुमेयता परमात्मरूपी स्वप
पादितमपेक्ष्यात एव तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धमिति सर्वेवा
सनाप्रबोधसूत्रेणोक्तम् तदेवं बुद्धिसमीहायुक्तप्रमातृ
विच्छिन्नादिरूपादितत इदं व्यवहारमात्रं साधनमनुमाने
मौलिके सिद्धस्वसंवेदनेऽस्तु भासमेलनात्मके चेदं व्याह
रणमिव्याहरतीत्युभयमपि एकमहन्ताभासेनापरदेहा
भासेन व्याहरणाभासाधिकेन मिश्रयतः न तत्स्तदधि
काभासपरिहारेण व्याहरणाभासरूपमेकतयावका॰
स्ति तदेवदेहस्य कर्तव्यं तस्यैकरूपमेव न तु विज्ञाननयइव
भिन्नस्वभावमिति न कश्चन विरोधः नियतिशक्तेश्चवा
र्थैवासनाप्रबोधः कर्माधिपत्यं प्रथमेच्छाकारणाभास
उपसर्पणाभासः प्रमात्राभास इत्यपि न तदपेक्षयाकार
णं निर्वहन्नेवेति अत्र चोदयति ननु चेत्पर्यभावः इदं प्रमात
रि तावत्स्वमवस्थितो घटाभासः तेन मिश्रीभवति प्रमात्रंत
रमिति किमनेन प्रागेव प्रमात्रन्तरविज्ञानसंक्रान्तो नेन घटा
भासो ममतो तावता सिद्धं प्रमात्रंतरस्य युगपदभिमतं घटभा
सवत्त्वमिति किमलौकिकप्रमातृभेदाभ्युपगमसाहसेनेति
अत्राह नेनेति उपपत्तिं स्मारयति उक्तमिति अयं भावः
मपूर्वं प्रमानतिरिक्षिप्तत्वाभासस्य
न्वाकाराणामात्मवन्नि घटाभासस्य प्रमात्रंतरस्य संवेद्यः स
वत्संवेद्यः सन तत्संवेदनोपायाभावात् संवेद्य एव वानता
नेन हि तत्संवेदनं न स्वन घटत इति सन्तानान्तरानुमा
दितं अथ्यासंवेद्य एव कारणं तत् बाह्यार्थवादिनैवोपपा
द्यतामस्तवैतद्घटाभासाजनकाभवेयुः तत्सन्तानान्तराणामवि॰
वित्यादि पूर्वोक्तं ॥

दोषापत्तिः तदाह अतिसंगादिति एवं बोधमात्रं नीला
दिभेतस्मात्सोपानादेकबोधमात्ररूपत्वसोपानान्तरेम
मारुह्य ऊर्ध्वधारामैश्वर्यमासादयितुम्प्रश्नं करोति नचे
वमिति आधिपत्येनेति नाचकारणतामन्तरेण आधिपत्यत
त्वमात्रमेकरूपत्वादैहिकः कार्यकारणभावः यदि वा तद
मिलितपूर्वप्रमात्राभासादन्योन्यसंमिलितप्रमात्राभासो
नायत इत्याशयेनाधिपतिरिति कारणविशेषणमुक्तः
अतिप्रसंगदोषश्चैकमात्रेण परिहृत इति दर्शयति नचे
वमिति एवं स्वोक्तस्य दोषानवतरणमिति दर्शयति नचा
पीति अत्राह एतदपि नास्तीति न संभवत्येवेदमनीश्वररू
पत्वं संविद इति यावत् संविदो हीदमेव जडेभ्यो लक्षणपर
परिच्छिन्नप्रकाशत्वं नीलतयापि भानि पीततयापि भा
नीत्यादिना चाभिमानं वक्ष्यमाणानुसन्धानात्मकतया वा कार्यका
रणतोपपत्तेति चित्रक्षिप्ते क्रियाधिकारे ततः सापिप
रमेश्वरेणैव निर्मास्यते स्वप्न इव घटकुलालयोः निय
तिश्चात्मा च स्मृदाद्याभासमूर्त्विन वा घटादितया लोके म
नैषयस्त्वाभासद्वारेण वा चावविकल्पत्वेनापि प्रकोपमि
त्राद्याभासपूर्वकत्वेन वा तेनिमिरस्वभावादाविच्छामात्रेणास
नपुरस्स्रं वा योगिनिर्माणे स एव प्रकाशत इत्येतत्तावदै
श्वर्यमिह दर्शितम् पूर्वं वाभाससंयोजनादिना स्त्रस्यादौ
स्वातंत्र्यमस्मदादिवाग्रतोदर्शायिष्यते ततः संविश्वेदेका
सिद्धान्तैश्वर्यमप्यस्या इत्युक्तम् अस्मात्स्वभावविरुद्ध
जडत्वप्रसंगात संविदीश्वररूपा संविद्वादेवेति स्वभावंदे
नः संविदेव विश्वकारणमस्मासम्भवेतत्त्वनिर्णीत इद

वात् अतएवयथितत्त्वेस्य स्वार्थमुक्तं ततो हेतोः योगीद
छान्तउत्थानः किमर्थम् आह इतिदर्शयितुं किं तत् आ
ह संसारिणामित्यादि अयमर्थेत्यादिना उपबृंहणं करोति
उपादानमितिप्रसिद्धकारणसामग्रीविनेतियावत् नवा
वस्तुत्वेयोगिनिर्माणस्य नचापिप्रसिद्धकारणजन्यवस्तु
पेक्षयासजातीयत्वमितिदर्शयति अर्थक्रियाकारीति।
योगीच्छाभिमन्यते प्रसिद्धार्थक्रियोपयोगयोग्यमेवघट
रूपमुल्लसतीति तदेतल्लौकिकमितिनिरूपयति केव
ति नचतत्रावस्तुत्वं केशनखादिविमर्शस्वभावात् अर्थ
क्रियापितत्रस्त्वादौ दोहनादिकास्त्येव केषान्तरसाध्याना
स्यर्थक्रियेहसावप्रमातः संमतामस्यव्यवहारकारण
तथाहनलनलनिधिजालमस्मस्यात् सामग्र्यन्तरप्रवेशा
मनर्थेतितत्त्वम् संभितोऽप्यग्निर्नदहतिनपचति नचा
र्थक्रियातः सत्त्वमाभासान्तरत्वान्नस्याउत्पाद्युक्तप्रायं तद
भावेपिनाभासस्यावस्तुत्वमितिचवक्ष्यते अर्थक्रियापिमह
मानार्थानामीश्वरेच्छायानियतासाहितेनास्यानाक्रियते
यतामवेदिति एतन्निरूपयति तदेवमिति नवर्थजातमिति
जातिशब्देन सामस्त्यीकृतं नच समस्तमीश्वरः प्रकाश
यति सदिमहासर्गेसृज्यमानमर्थं प्रकाशयेत् मध्येपिवाप्र
थमोमादावस्थायांव्यवहारकालेतद्यदर्थजातमाभासते
तदवस्थितमेव अत्रोच्यते यवचेति उत्पादकालेइतिमहा
सर्गेकारणाभासापेक्षयाविना तथानमसहप्रथमोमतिक
व्यवहारकालेवेति प्रमातृन्तरेभ्योविशेषणामेमीलयती
निष्पाद्याते सदास्फुरितविनोदायेति विश्रुतमितिहृतो
अर्थराशिशब्देनजातशब्दः एवंभूतार्थवादीच्या।

ख्यातश्चार्थः अर्थराशिरिति योवृतो ग्रन्थः सयावस्त्वाकिं
चिदित्यादिनासर्वोर्थश्चत्वलेनटीकाग्रन्थेनविवृतश्चतिव्या
ख्यानेनयुक्तम् विवृतिकारस्यश्लोकस्यव्याख्यानेप्रमाणो
चित्यात ॥ ३८ ॥ ननुपरिनिष्ठत्वनियमेनयदाभातित
द्विधाददृष्टम् किंचित्स्वदृष्टात्मकसंकल्पितेदर्पणइवगना
दि किंचित्स्वशक्तिवलोल्लसितंतदेवस्वसंवेदनइव नदि
दननिश्चयाद् किंस्वप्रयोगदृशाभासवर्गो ख्यातंयाइ
ल्लसितः उक्तादर्शदृशा नदन्तिरिक्तस्वसदृशाभावान्तरसं
क्रमणावलादित्याशंक्याकार्याव्यतिरेकेणासमर्पकवाह्य
भावानुमानेस्त्वानन्तरेणनिराकर्त्तुंतावत्क्रमनुमानस्वरूपंता
वदाह अनुमानमनाभातपूर्वेनेवेष्टमिन्द्रियम् आभातमे
ववीजादेराभासाहेतवस्तुनः इति यत्किंचिदनुमानेतत्समग्र
विकल्परूपं विकल्पश्चाननुभूतेनोदेति यतश्चसर्ववादिना
मिष्टंनविलिङ्गाददृष्टप्रसक्तियदनुमीयते तत्रकिंनूनपूर्वा
नुभवः सम्यक्पूर्वः यतश्चलिङ्गाददृष्टप्रसक्तिनकेनचिद्विशे
षरूपेणानुमीयते अपितुसामान्येन दृष्टरूपालोकाद्यपि
केकिंचित्कारणमिति तत्रस्वजलयोसन्निहितयोरभवद
ङ्कुरः सदिस्मितिवीजेभवदङ्कुरकयोः सतोरसनवटस्सति
स्तियाऽभवस्तदधिकवीजहेतुकस्तदधिकस्यासिद्धहेतु
कइतिक्रमेणान्वयव्यतिरेकानुपलंभजोनिश्चयोजायते तत्रच
कारणत्वंनामसामान्यमकारणाव्यावृत्तमनधिकव्यावृ
त्तेवाधिकत्वंप्रत्येकंव्यावृत्तिनिष्ठात्मव्यापारादृष्टीन
मेव वीजंहितत्रकारणरूपंवास्त्विति गृहीतम् अन्यथा पक
ववीजेकारणभावः संकेतितोनस्यात्तदोसंकेतितोभवे

त॰ तस्मात्कारणात्वाभाससामामर्थ्यमेव प्रत्यक्षीकृतं त॰
तस्तत्र युक्तं विकल्पनम् विकल्पनविशेषएव चानुमान
म् अनुमानमनाभाते विषयेन भवति विकल्परूपत्वात् अ
नाभाते त्वर्थे भवदपूर्वसंवेदनं निर्विकल्पं भवेन्न हि रूढं चे
दमिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति सूत्रार्थः प्रथमे सूत्रे॰
भागं गम्यमानार्थनिरूपणेन स्फुटयति वृत्तिकृत् पूर्वावभा
त इत्यादिनानुमानाभिमतेन पूर्वावभातान्तःस्थित इति पू
र्वकालेति समासः पूर्वशब्दोपादानेपि तदन्तःस्थितत्वस्या
वरकालतावृत्तिरूपानवविमर्शनमात्रमनुमानमपि तत्प्रा
भिप्रवृत्तियोग्यवस्तुनिश्चयरूपमित्याह नान्तरीयकेत्या
दि आभासः पुनरित्यादिभिविघ्नसूत्राविश्रान्तावेतस्य सूत्र
स्यतात्पर्यमित्याशयेन भाविसूत्रार्थोपक्रममेवैतत्सूत्रम
वतारयति वाल्स्येति युक्तिगतैः सांशावप्रसंगादिभिर्बाधित
त्वमनाश्रित्यापि परीक्षकसंमतमेव प्रत्यक्षमित्यनादृत्यापि का
लिकैव यतयापि न प्रमाणासिद्धत्वमस्तीत्याशयः भाविसूत्रेवा॰
नुमाने दृश्यमाने प्रत्यक्षमपि दूषितमेवेत्यभिप्रायेणाह टीकका
रः प्रत्यक्षेणातावदिति एकएव हि नीलाभासः सर्वज्ञानवर्ती अ
पर्यायः कथमाभासेत एकसामग्रीकत्वमपि न परस्परतिष्ठतां
क्रयोरूपरसादीनामिव रूपमेवास्य संवेदनस्यनाद्दगिति चेद
द्दोषोपगमसमर्थनग्रहः परस्परमाभासप्रभृतौ पः सर्वपर
मार्थी ·· तत्तं विरुद्धधर्माध्याससमनन्तं मन्यते तदयं ज्ञा॰
नादव्यतिरिक्त आकारस्तत्र समर्पको यो वानावभासते दर्पणा
गते यथायथोक्तं समानाभिद्दाणासपृथगाभासत इति तन्तस
मानाभिदारोरहि पृथगाभासनं तावदस्यमथा ॥ ० ॥

कलकलतायाः पृथक्केनचानाभासेनकलकलवन्मि
लितरूपंनीलरूपंनीलद्वैगुण्यंभासेत देशकालाद्यपिम
मानमेवेतिचेदत्रापिद्वैगुण्यप्रसंगएवेतिसाकारत्वेदोष
एवसतिवाच्येनिराकारस्यनग्राहकःस्युक्तं यत्प्रोक्तंप्रम
ततोपिसिध्येदिति अनुमानेनसंसंवादःकृतइति नतत
णिकत्ववदृष्टैवःप्रसाधितइतिवक्तव्याप्युपयुज्यते प्रत्यक्षस्य
यद्यप्यध्यवसायापेक्षंप्रामाण्यमितिवोच्यते तथापित
त्रायंपरमार्थः प्रत्यक्षंप्रमाणंनीलाभासरूपतयास्वसंवे
दनेस्फुरत्सिद्धप्रमाणाभावमेवविकल्पेनतथाव्यवस्थाप्य
ते ततएवविकल्पस्तदपरिगृहीतेस्थैर्याध्यवसायेनापिनत
दप्रमाणमध्याभासयामीतिहिप्रत्यक्षव्यापारमनुरु-
ध्वविकल्पस्तदात्मकविकल्पत्वात्तेनप्रामाण्यमुपा
स्यते तदयमगृहीतेगृहीतत्वेनाध्यवसायमुपयापयन्न
माणफलत्वानिष्क्रामत्येव यदुक्तं बाह्यार्थप्रतिबन्धबला
त्प्रत्यक्षस्यप्रामाण्यमितितत्रापिप्रतिबन्धस्यग्रहणं न
चायदिग्रहणंनर्हिप्रतिबन्धग्रहणाद्व्ययमानंसंवेदनम
नुमानमेवनिश्चयात्मकंभवेन्नप्रत्यक्षंतत्रतस्मात् अनु-
मानेचविचार्यवर्तते अथवस्तुतःप्रतिबन्धोस्तीत्युच्यते
नत्विहवाह्यंथ्येदेषावार्तामवनाद्यापिसिद्धइतिकःप्रति
बन्धार्थः नचवस्तुतःप्रतिबन्धोस्तीतिप्रत्यक्षमर्थेप्रमाण
मपितत्साक्षात्कारित्वादन्यथावरूप्यपितत्प्रत्यक्षंभवेत्
अर्थस्यासंभवेभावादितित्वर्थजन्यसिद्धयेन्वयव्यतिरेको
क्तिः अर्थजन्यत्वाद्वार्थसाक्षात्कारित्वमस्येति एवमर्थावि
नाभावमूलंप्रामाण्यंद्वयोरुक्तम् अर्थएवनिरासिद्धःअ

ई·
प्र·भि·
२२९
229

थालोकस्यात्रप्रयत्नोवाह्योऽर्थइत्यस्याभिमानः सांव्यव-
हारिकंचप्रमाणंचिंत्यतेऽत्युच्यतेतत्र स्थैर्यसामान्यद्रव्यप्र
त्यभिज्ञाद्यालोकसिद्धंकिंनांगीक्रियते तथापिमूढःपरेवि
संवादयन्तीतिचतत्त्वम् यत्तत्सदृशमर्पकंदृष्टंदर्पणादि
प्रतिविम्बस्येत्युक्तम् तत्रोभयमपिविम्बप्रतिविम्बात्मकंप
रमार्थतःसंविदाकारमात्रंस्वच्छइवदर्पणसंक्रान्तदर्पणइ
वचतत्रकिंकेनार्पितमितिननिश्चितःकल्पः किंचार्पकेण
विनानोपपद्यतेज्ञानगत[illegible]आभासइत्युच्यमानेस्वच्छदिव
न्द्रादौकिंवाच्यम् नचापिदर्पणदृष्टान्तेऽसमःइहहिसंवे
दनादुपादानाद्विषयात्मनीलाकारोवाधाऽत्पद्यते तदावे-
वंदर्पणाद्गजात्मगजाकारोदर्पणइतियुक्तं अपेतेपिगजेद
र्पणस्यस्वसदृशसन्तानानुवर्त्तिनानन्तरसदृशसदृशोका-
स्वभावाननुवर्त्तिसन्तानविज्ञानलक्षणानवस्थावाधितस्य
स्यपिएतस्यवदाऽचक्रादिसहकारिकलापप्रमादोपनत
शरावरूपतागजाकारतानुवर्त्ततेएवसविभागसंततिजन
नमनिष्पन्नाक्षणिककारणान्तरसंनिधानावधिःसमर्प्यसम
र्पणगजयोस्तुल्यकालताकृत्वेव नतएवनपारमार्थिकः
कार्यकारणभावोयमपितुविम्बप्रतिविम्बव्यवहारः न
तएवविभ्रमोयंनपरमार्थइत्यप्यास्तिप्रवादोयोज्ञानाकारे
नकेनचिदयापिक्रियते प्रकृतेतुज्ञानार्थयोःकार्यकारण
भावोस्त्येव नतएवद्विग्राह्यस्यपूर्वकालभावित्वम् यदा-
हभिन्नकालंकथंग्राह्यमितिचेद्ग्राह्य[illegible]नांविदुः हे
तुत्वमेवयुक्तिज्ञाज्ञानाकारार्पणक्षममिति । नच ।
ग्राह्यंभिन्नकालत्वेनचकास्ति ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

इदमहं गृह्णामीति तस्य कालत्वमध्यवसीयते ध्यव
सायबलाश्च प्रत्यक्षसिद्धता बाह्यस्येति प्रत्यक्षवि
षयत्वेनार्थक्रियाभिमतः तत्स्वरूपमिति कुतो दर्पणाप्र
तिबिम्बेऽपि बिम्बमप्युपलब्धमिति निश्चितं साह प्रथमा
भ्युपगत बिंबस्य नामापि नावगतमिति कथमेतत्स्यता
भवेत् तस्माद्यथानुमानात्सर्वे व्याप्त्यापरिच्छेद्ये तत्र प्रम
णतत्त्वाद्बाह्यमनुमानं सवेदकता यांपतानाम नवेव
मस्तीति तदाह आभासद्वयभावादिति ननु माभूदाभा
सद्वयं तथापि तत्र बाह्यस्यानाभासमानस्यापि प्रमत्वग
म्यताभविष्यदनुमानगम्यतेव नेतत्त्वमिति श्रुते आ
भासमाने तिप ग्रपाम्यतदिति ह्याभासमानत्वेव प्रमत्व
प्रमेयता नविषमेकस्यतावदस्ति नीलस्य ततः प्रमत्व
सिद्धो नीलः स एव च बाह्यो भविष्यति किं चितीय नीला-
भासान्वेषणेन अत्राप्याह भिन्नस्येति एतत्त्वना प्रकाश-
स्य सिध्यतीति वितत्य निरूपितमथ यत्नात् एतेनार्थक्रिया
कारित्वाद्बाधितो नीलः किं वा ह्यलक्ष्यतेऽत्रापि प्रमत्वक्र
म अर्थक्रियायाअपि बाह्यायाः कस्याश्चित् सिद्धेः प्रत्य
क्षाभासग्राह्याभासत्वेनाभासादयमेव हि आवहाति-
कानाधिकं किंचिदिति प्रमत्वेन बाह्यस्य स्पर्शेऽनुमान
मपि दृष्टरूपिकयैव न संभवतीत्याह नापीति धूमाग्न्य
नुपलम्भावप्रत्युपलम्भौ धूमस्यानुपलम्भोऽनुपालम्भा
त्प्रकादेव धूमस्यापलंभ इत्येवं प्रमत्वद्वयेनानुपलम्भत्र
येणाचमकृदेव कार्यकारणतानवस्याप्यते तत्राप्यनु
पलंभोऽप्ययोपलंभपवेति प्रमत्व आपाराद्वा कारणता

ई॰
प्र॰ भि॰
२३॰
238

व्यवस्थाप्यते भावसिद्धिः नचवास्तवोर्थः प्रमाह्य इति तेन प्र
हकस्यापि दर्पिन कार्यकारणभावसिद्धिरिति तस्मिन्न
मेयेन ज्ञानं कार्यं हेतु अथ नीलस्य स्वभावान्तरं वास्य तं
साध्यताम् अर्थक्रियाकारित्वादिना स्वभावहेतुना इति त
त्राप्याह अप्रमत्तेति अप्रमत्तो धर्मी यस्य साध्यस्य तस्य
स्वभावहेतुरपि कथं साधकः प्रत्यक्षग्रहणं प्रमाणोप
लक्षणं प्रमाणसिद्धे हि धर्मिणि सिद्धेन तन्मात्रानुबन्धिना
स्वभावेन स्वभावो यो व्यापकः स तन्मात्रानुबन्धिनं साधयतिय
यतिधर्म इति इह च नीलमिव न किंचन स्वतंत्रं प्रसिद्धं प्रमा
णेन यस्य धर्मिणोऽर्थक्रियाकारित्वादिना धर्मेण तन्मात्रा
नुबन्धी व्यापकलक्षणः स्वभावः साध्यते प्रमाणेनाप्रका
शस्य प्रमाणज्ञानायोगात् प्रकाशमानेव सर्वधर्मिसाधनसा
ध्यरूपं संविदव्यतिरिक्तमेव सिद्ध्यतीति अनेनैव न्यायेन विज्ञा
नमये संतानानात्वसिद्धिरयुक्तेति सूचितं तथाहि तत्त्वे वा यस्य यो
मेव शरीराभासः प्रमातृत्वेनैव वेद्यमाना नान्तरं प्रमात्रूपमनु
मीयते तर्हि प्रमातरनुमेयस्य यता व्यवस्थानं भवेदनुमातृसंख्य
याहि तदनुमेयाः स्युः अथ मे ज्ञानं निष्ठायं मे शरीराभास
स्तैरेवं सर्वैरनुमातृभिर्बुद्धिसन्तानोऽनुमीयते तत्सिद्धस्मि
न्धर्मिणि भवेदः तस्यैव तत्कथं सिद्धिः अनध्यक्षत्वादनुमान
स्य च विकल्परूपत्वात् ननु न नीलमत्र धर्मी क्रियते नापि तस्य सं
वेदनातिरिक्तत्वं धर्मः साध्यते किं तु स्वसंवेदनसिद्धस्य नीलाभा
सविज्ञानस्यापरिदृष्टेन बाह्येन हेतुना सहेतुकत्वं साध्यते तेन च
यद्यपि व्याप्तिर्न गृहीता तथापि कार्यव्यतिरेकेणेति कदाचित्कत
यापीदं कार्यं नीलाभासं विज्ञानं तत्तथाभूतमधिकं हेतुं विनानो
पपद्यते

इत्येवंनियमवतोव्यतिरेकात्माभावमुखेनाप्यन्वयःसि
ध्यत्येव तथाह तथापीति यदित्थंवदधिकंहेतुमात्रंसा
ध्यते तत्कापिलाद्युपगतसंविन्मात्रस्वभावाधिकंसंविदे
स्वार्थमिच्छात्मकमुररीकृतमेवकारणतयास्वातंत्र्यना
मेतिसिद्धंसाधितंस्यात् तथापिसंविदात्मनाविशिष्टंत
दधिकंसाध्यते तदनुपपन्नंसंविदात्मस्यस्वभेद्येनाभा
नस्यविकल्पनायोगादनुमेयतानुपपन्नायतः इयता
नुपमानमित्यादिसंक्षेपेणव्याख्यानम् इन्द्रियमित्यादि
व्याचष्टे वस्तुवादेरिति पूर्वाभातएवानुमानमित्येतत्साध
यितुंतावदाह अनुमानेहीति यतएवं तस्मायुक्तःसूत्रा
र्थः ननुविकल्पमात्रमेवकिमनुमानेनेत्याह अथाभिचा
रीतिस्वभावहेतुनातादात्म्याद्वस्तुप्रमाणरूपंसाध्यंसिद्ध
मेवसंशयमोहाद्व्यवहर्तुंव्यवहार्यते पवलोकः कार्यहे
तुनात्वपूर्वंसाध्यतइति नन्वेवानुमानस्यस्वतंत्रंप्रामाण्य
म् किंचकार्याकारणाभावमूलएवस्वभावहेतुरितिव
क्ष्यते स्वभावोवातएवोन्नतिमूलजइत्यत्रतत्कार्यहेतोरेव
सर्वोहेतुप्रपंचपल्लवप्रायइत्याशयेनकार्यपदम् अस्या
नुमानविकल्परूपतायामपिप्रामाण्यंसाधयितुमाह न
चेति अनुमानेकरणेकथ्यपतीतिसंवन्धः नचतावत्तेति
अन्तःस्थितसंस्कारशेषस्यवहीरूपतावभासनलक्षणे
नविच्छेदमात्रेणाभासितेनापिविशिष्टदेशकालोचिता
कार्यार्थव्यापारपर्यन्तप्रवृत्तिजननमनुमानेनकृतंभवे
दितिविशिष्टदेशकालालिंगितेर्थेप्रवृत्तियोग्यंपद्धिक
ल्पनंतत्प्रमाणरूपमविसंवादकतयानुमानमुच्यते अप

तपदार्थमात्रपर्यवैकाकिम्बसंबद्धपदार्थसमूहेवासंब-
द्धरूपेपिपूर्वानुभूतानधिकेवाधिकेपिवावहिरसन्निहिते
सन्निहितेपिवानियतदेशकालयोगात्कार्यायप्रवृत्ययो-
ग्येपदार्थस्वभावव्यवस्थात्मकमनोव्यापारलक्षणप्रवृत्तिः
कर्तव्यतायांचप्रत्यक्षात्मकप्रमाणान्तरमहिमानमाविष्कु-
र्वति यद्विकल्पनंघटइविदशादाडिमानीतिसरसइतिनया
स्तीरइतियत्रधूमइतिनतत्प्रमाणंप्रवर्तकत्वायोगात् एत
ह्निलक्षणंत्वनुमानमितिदर्शयति एषपुनरितिव्याप्तिवि
मर्शादितियत्रधूमस्तत्राग्निरितिअस्मात् ननुधर्मिणियो
ग्निःसंभवति तावदेवान्ययोगव्यवच्छेदस्तव्याप्तिविमर्श
नस्वीकृतःसामान्येनव्याप्तेर्ग्रहणादेवेतिधर्म्यंशेनचवि
शेषणात्तद्विशिष्टोग्निःसाध्यतइतिविशेषोनुमेयःस्यात्
नसामान्यमितिसामान्यविषयमनुमानमितिहीयेतेत्या
शंक्याह धर्मप्रत्यक्षेतिअन्वयव्यतिरेकवत्पक्षधर्मतापि
नामतृतीयमंशमनुमानस्यमाचप्रत्यक्षेणाधुना तेननगृ
हीतेतिप्रत्यक्षविकल्पानगृहीतोव्याप्तिविकल्पानुमान
स्यनविशेषविषयतामानयति विशेषांशस्यप्रत्यक्षसि
द्धत्वात् अथवाधेयतायामव्याप्तौसामान्येनस्फु
रणादेवत्रयत्रेति इन्द्रियमित्यादिव्याचष्टे पूर्वानु
भूतमेवेत्यादिना ननुकथमिन्द्रियमनुभूतंनित्य-
परोक्षंहितत् अत्राह नहीति ननुबीजस्यसदृशश्च
निमित्तताज्ञानेकथमन्यदीयानिमित्तताज्ञातास्या-
दितिशंकांवारयति नहितत्रेतिबीजस्यनिमित्तता-
ज्ञानेउतत्रेति ननुकुंभप्रतिसदृशो ॥०॥ ०॥

निमित्ततात्वानेवीतमपिनिमित्तभावेनस्वीकृतमिति
कृतः अत्रोच्यते प्रसज्येतिप्रसंगश्चकारणतासामान्य
प्रतिभाससमर्प्यापितइतिभावः ननुविशेषसंवेदनाव
सरेकथंसामान्यंसंविदितंस्यात्कथंचनस्यात् प्रस्तुतवि
शेषोपदंशकेनैवजीवितंजातेविसूके सर्वज्ञस्यापिजाति
॰प्रकाशमानेसद्यावसरेसौगतानामपिप्रतिव्याहृतस्यव
साधइतितद्व्यवक्रियमाणप्रमाणाभावस्यप्रतिपत्तेस्यैके
कथ्याहृतिविश्रान्तोनैवेहापिप्रत्याभासेप्रमाणव्यापारइति
वक्ष्यते देशकालाद्यभेदनिपकाभिधानविषयेमितिप्र
सहानुपलंभोहिकार्यकारणभावंसाधयतः तत्रप्रसंगे
प्रत्याभासेप्रमाणम् अनुपलंभोप्यनोपलंभस्वभावः
त्वादेवम् आभासएववसामान्यमितिवक्ष्यामः ततश्चप्र
दोषवद्इतिप्रत्ययेयथास्यनियममनुविधत्ते ततस्यकार्य
मित्यपिसामान्यमवभातमेव ततश्चरूपोपलब्धियंस्यनि
यममनुयत्नेतनेइमितितत्सर्वंप्रमाणगृहीतमेव ततप
वसामान्यतोदृष्टमितिदृष्टव्यपदेशोयुक्तएवतदाहसम
र्थ्यविध्यनइति ॥ ३९ ॥ एषतत्रवाप्यस्याग्निधूमान्तइति
कथमनुमीयेतेतिस्मृते आभासः पुनरिति पुनः शब्दः
इन्द्रियादेरपिकारणसामान्येनदृष्टाद्विशेषंद्योतयति वा
ह्यस्याभावाद्बहिर्भूतमनाभासमानस्यप्रकाशमानंयदर्थ
रूपंतत्कथंचिदपिविशेषान्तरतिरस्कारेणापिबाह्यतया
अनाभासमानतयानेवाभातम् आभातत्वमनाभासमानता
येतिकथ्यमं एवस्यार्थाभावप्राणमेकदासंगमयितव्यमेक
व नहिभवत्यनीलतयेदंनीलमितितेनग्राह्यस्यनकेवलंप्र॰

ई· प्र·भि· २३२

232

स्येतेणानसिद्धिर्यावदनुमानेनापिकथंचनेतिव्यावर्तते
तदयमर्थः अनुमानं तावद्बाह्येनास्तिभवत्यवातथापित
थापितत्संवेदनरूपंतावत्स्वसंवेद्यव्यतिरिक्तस्यचसंवेदन
मनुपपन्नमित्युक्तम् प्राक्प्रकाशात्माप्रकाशोर्थइति न
तस्यायदपिकिंचित्प्रमाणमुपयाव्यते सत्संवृद्धिभेदप्रति
साहिभवेति तद्भेदस्यासमतोपपपदपत्रपातितेनन्याया
त्पश्योविदलितमशक्तमभेदमेवावभासयतीतिनकेनापि
प्रकारेणाप्रकाशबाह्यसिद्धिरितिसर्वार्थः ननुघटःप्र
काशाद्बहिर्भूतोपिदृष्टः पटेकविषयादिमाशंकांशमयि
तंनृत्तोघटादीत्याभासस्यविशेषणाम् सहितस्यप्रकाशप
वनभवतीतियावत् तेनेतिव्याचष्टेतनइति अपिशब्देन
तदस्यनन्तरंयोजयित्वाबाह्यमर्थेव्याख्येयः नभवत्येवताव॰
दनुमानम् ततोपीतिसंभवतोप्यनुमानान्नबाह्येर्थेसि
द्धिरितिबाह्यस्येतिविवक्षितंसत्रेपदमितिविवृणोति॰
कदाचित्केत्यादिनाचितनवस्यपदेक्षयंतस्येतियोज्यम्
ग्राहस्येतिकाव्याख्यातामासामात्रस्पृष्टेबाह्यतात्मकंविशेषणात
वदंकथितव्यमित्यर्थः सचेतिबाह्यत्वविशिष्टोर्थोग्रामादर्प
णाद्बहिरादेहासंवेदनाद्बाह्यमितिबाह्यताभासमात्मकंतत्व
गृहाद्बाह्यमितिप्रतीतोसिद्धं ततस्वसमर्पकंदर्पणादिबाह्य
संवेदनादपिमस्यतिक्रमिकाभासमेवविद्याद्वेनाविनाशयेन
पूर्वपक्षयति ननुचक्षुरादीति नेदंबाह्यसंवेदस्यग्रामाश्वसं
वेदनाश्रेकंसंवेदनाद्बाह्यंस्वसंवेदनरूपंननगृहाद्बाह्यं
मगरहरूपम् एवंसतिहिग्रहैकदेशः ऊर्ध्वादिग्र॰
द्बान्तवर्त्यपिचघटादिः — द्ववाह्यःस्यात् ॥ ७॥

नचैवंग्रहसन्निकृष्टंयद्ग्राह्यंग्रहणान्तरहदेवसंवेदनात्
तस्यास्ततस्यसंनिकर्षादिदेशाव्यवहार्यत्वाभावात् ततः
शब्दसामान्यमात्रेणादसाध्यमेकंप्रतिभातीत्यभिप्राये
णानयतिग्रन्थोव्यतेइतिनासीदेवेतिपौर्वकालिकमा
भासनंनिषिद्धमितियोमुखेनंबोधयति अत्रहीति ला
केप्यत्यन्तासंभव्येवंव्यपदिश्यते नदृष्टंनश्रुतमद्यापि
तावदेतदितिग्राह्यत्यास्तत्रभागंविवरीषुम्सर्वस्यार्थ
विषयविभागेनपरदर्शनाभिप्रायेणोपसंहारदिशामे
त्तिपति एतच्चेति उक्तमितिसंबन्धः कथंनस्यानाभा।
समानविषयत्वेपरैरुक्तमित्याह विकल्पाहीतितमाहु।
र्णोसौत्रमंशंव्याचष्टे अध्यवसायोपीति पुनःशब्देनपर
मतात्स्वमतेविशेषवद्द्योतयति उक्तइतिभ्रांतिवेषा।
वसायस्यनिभासयेच्चस्वकालेत्यादिनापूर्वदेशेषुवस्त
तेचेतिकेवलंभिन्नसंवेद्यत्वादित्यदेशेषुवाच्यमितिश्रा
वंशपकेणयात् ततोपीतिसंभवतोप्यनुमानान्यमाणं
तरादपिवेत्यपिचशब्दः ॥ ४० ॥ यतएवंबाह्येर्थेसंवेद
नान्तःप्रतिबिम्बरूपाभासोव्यापकेप्रमाणेनकिंचिदस्ति
तस्माद्युक्तम् चिदात्मैवहिदेवोन्तःस्थितमिति तत्रचिदे
विरूपंयदन्तःस्थितएवचिदात्मनोर्थराशिस्तत्कथमा।
सौनभासते कःखल्वाहस्याहसिकोनभासतेइति एत।
दाहस्तत्रेण स्वाभिनश्चेतिवोप्यर्थोभिन्नक्रमः नकेवल।
मिदमित्यनेनवपुषानिर्भासमानस्यबाह्यस्वभावजातस्य
भासनंसकललोकसिद्धमास्तियावद्भगवतःप्रकाशेक
रूपस्यान्तःस्थितत्यापिभासनमस्त्येव केवलंवहिर्भाव

लक्षणोदन्तान्तल्लासादहन्तोचित्येनैवास्यावभासनं न त
नास्ति तदभावे हि कुविन्दस्य पटं करवाणीति प्रत्यवम
र्शो इच्छाशब्दवाच्यो यद्येष्यं नियामकं न स्यात् घटस्ये
व पटस्य निष्पत्तिः ततो भवितव्यं तावदेषणीयेन पटेन त
देव तस्य पटस्य निर्माणमिति चेदस्त्वेतद्बुद्धिभूमौ अशुद्ध
विद्याभूमावपि वा तत्र स्यात् यतो निर्माणं संविदवस्थित
स्यैवेष्यमाणस्य युक्तं तत्रापि चेत्तेनेनानिष्टनिर्देशत्वादि
च्छान्तरकल्पनेनवस्था ` ` यन्त्रेश्वरविवेकः निर्मित्सा
यां च निर्मेयमे ` ` ` मप्यत्र ` ` धर्म अन्यथेदन्तया ` `
` ` निर्मितिरेव सा तस्याश्च पि च निर्मित्सा प्रागुपेयात ।
प्यापि च पर्यवसानवस्थैवम् ततश्च प्रकृततत्तिरित्यादि
तेनावश्यंभाविनो विमर्शात्तत्प्रकाशोनुमीयते एतच्च ह
दं दर्शितं भासयेच्च स्वकालः इत्येतस्य टीकायां प्रकाश
स्वभावस्य परामर्शो यस्येति व्याख्यानावसरे आत्मनीव
ति वृत्त्या आत्मसंस्थं तमवरोहतैवेन स्फुटीकृतं आत्मनि हि
निर्भासमानेन तदभेदस्थितं कथं न निर्भासेत तथा च विवरी
ष्यति आत्माभेदश्चेति एवं चैतेनावश्यमेषणीयनिय
न्त्रितयेच्छया भवितव्यमित्याह चिदात्मैवेत्यनेन सूत्रे
णमहास्य संगतिं करोति प्रमातरित्यादिना तथोचि
तेनेति अहमित्यात्मनाभासनमस्यैवेति संक्षिप्य व्याव
ष्टे भासनपर्वेति श्लिष्टस्य संक्लिमव्याख्यापरामर्शी दर्शी
नादिति प्रमातेत्यादि योसौ देव इति एवमुक्तः न
न्वकिमनेनात्मसंस्थस्येत्याभासमानभावविशेषणो
नव्यभिचाराभावादि निदर्शयति सर्वस्येति न ॥

नतत्इति पुनरुच्यमानादेवमवगम्यते यद्यपि विश्वं भग
वदात्मनि सदा स्थितं तथापि तच्छुद्धैवाध्यारोपितप्रमा
तृभावप्राणरूपापेक्षया इदमित्यपि भेदेन भाति तदा
त्मसिद्धत्वात्मनिपति ` ` ` ` तद्विश्वमात्मनि सम्यक्श्लिष्ट-
ति कथंचिदपि भेददशामनाश्रितमिति सर्वेति ग्रन्थेष
पि स्वयंप्रकाशः सर्गे सर्वसाधारणोऽस्थिरे चिकीर्षिते भगव
तः स्वमभ्रमयोगादौ प्रारम्भेणाप्राग्वसर्गचिकीर्षायां वास्थि
तासाधारणरूपायां तावति भगवद्रूपसमाविष्टस्यैव प्रमा
तुः स्रष्टव्येषु तत्त्वभुवनादिषु तेष्वेतेषु च भावान्तरेषु सहजः
स्वरूपप्रकाशनमात्रायातः प्रकाशस्य स्वभावपरामर्शोऽ
स्तिनयेन विकल्पनोन्मेषादौ तु पूर्वानुभवभावे प्राप्ये प्रका
शपरामर्शस्यैव पुनरुन्मेषात् सहजोऽसौ प्रकाशः यदि वा
सहजत्वं प्रकाशस्य इदन्तायाः कथंचिदप्यनुल्लासात् इदमि
त्येव स्वरूपेणास्थितेः न तु प्रथमसृष्टौ चिकीर्षितायां सृष्ट
स्य तत्सृष्टेदन्ताकस्य मध्ये निःस्तिमितस्यैव यदहंरूपत्वमि
दन्तेनाप्रकाशनात् तत्सर्वं प्रकाशयन्तमिति सहजत्वं विमर्शो
शेन प्रकाशांशेन वाहं प्रकाशस्य योजनीयम् न त्वसावष्टं
तु भवत्प्रकाशः अहमिति त्वकृतः आह सर्वेति प्रकाशो
हि तावदस्यैव न चेदमिमि निर्माणरूपेणैव तथास्यान्तर ` `
नवस्येति सूक्तम् इदमिति वेद्यविच्छेदो नास्ति तदर्थादाया
तमवच्छेदेन सविच्छेदपर्वात्मविश्रान्तिलक्षणः प्रका
शस्याहमिति रूपमिति दर्शितम् इदमिति च बाह्यताभासेन
योजनाप्रकाशते तथा च विना नीलमाभासान्तररूपं कथ
मिव न भवेद्बाह्यताभासस्याप्येवं वानैन्यनेन क्रमेणात्मसर्वमि

दंमिस्रत्वाभूमौसंस्कारभूमौवात्मस्मरहमितिप्रकाशमा
नमवस्थितमेव एकान्तभेदग्रहग्रस्तानांनीलादीनामभा
वमेवव्यवहर्तृसंभवद्दशायांमोहात्मन्यन्ते नचैतद्युक्तमित्या
ह तस्येतिनीलादीनामन्तःप्रकाशस्याभावेनहिविषयाकथ
मिच्छेतिचेतनोचितमिच्छापूर्वकतयायनिर्माणंनहि।
घटते नचिच्छात्तनीलादिस्तद्दृष्टविषयाकिंतत्प्रकाशे
नाह प्रकाशपरामर्शयोरिति इच्छादिपरामर्शविशेषएव
परामर्शप्रकाशस्यस्वभावःस्वभावःस्वभाविनस्त्वाभावेस्व
भावइतिनयुक्तम् एतत्प्रदर्शितम् वितत्यभासयेच्चस्वका
लेख्यादितिसत्त्वेएवचेतितियानिर्मातृतामयोभ्युपगमलक्ष
णःप्रकाशःसैवेच्छास्वसंवेदनमिदन्तावबोधकःसचेताः।
प्रमावलीनेनमर्थमितिदर्शयति भेजइतिसामान्यरूप
वेनयद्वेद्यगन्तव्यादिरूपंग्राह्यंशरीरेन्द्रियप्राणबुद्ध्यादि
विशेषावृत्तेर्वेनचयद्ग्राहकंतदाभासतोन्यान्यभिचयस्मि।
मनोविज्ञानेमध्यमात्मन्यन्तःसंजल्पेतद्रूपतासमाप्तएवयः
प्रथमःपश्यन्तीशब्दवाच्यइच्छालक्षणःप्रसरोयत्रप्रमातृप्र
मेययोःसामानाधिकरण्यतयापिनविवेकोल्लासइतिएतदुक्तंस्वयमे
वनिर्भासते अत्रहेतुमाह यतइति अभिन्नस्यप्रमातृप्रमेयरूप
स्यानिर्दिशितविभागस्यापियदिवस्तुतःप्रकाशेनस्यात्तद
रितंलिपिपाटवेगासमरणाववितताभिधानेचरेखातोरेखान्तरं
दृष्टाद्दृष्टान्तरंस्थानकरणाद्देःस्थानकरणान्तरंचगच्छ
तस्मात्तस्मात्स्यकव्यांशभागानपरामर्शेनतत्तयोस्त्यागोपा
दानयोःकर्तारमभिसन्धानत्तानिविविधानित्यागोपा।
दानानिकथंभवेयुःपरामर्शपूर्वकत्वेनैवोपादृष्टत्वात् ॥

तदिमानि भवन्ति स्वकारणांपरामर्शमनुमापयन्ति
न चासौ भेदेनैव परामर्शः एषामिति भेदेन हि परामर्शो ।
वाचिकमानसपरिस्पन्दपरस्परतोऽभिलापसंकेतस्म
रणप्रबन्धसद्भावे न वर्तितेनैव न निर्वहेत् अत एवापोहे
क्वचिद्धोऽन्यनसस्पन्दं विनेत्यादि तदयं प्रयोगः प्रमातृ
प्रमेयप्रकाशस्यायोगेऽपादानयोर्व्यक्तिचेतनक्रियाना
त् इति कार्यहेतुः यदस्मिन्न च द्रष्टगव ... तदृष्ट
यकृत्तीयताप्रभावादिति स्वभावहेतुः एवं वचन
धावनादीनि प्रत्येकं प्रमातृप्रमेययोरभेदेनाप्यस्ति
सद्भावश्चैनावस्यास्मिन्संशोहेतु न या व्याख्येयोन तं भङ्गे
गच्छामीत्येतदनेन स्पष्टयत इति तदाहुः श्रीपरमेष्ठि
पादाः यदा तस्य चिद्रूपविभोरामोद — मया वि
चित्रवचनानाकार्यसृष्टिप्रवर्तने भवत्यनुत्थिताचि
नामेच्छाया प्रथमा तु टिस्पुपक्रम्य स्पादृश्यपार्श्व
शोकार्यस्मरणकालतः प्रहर्षावेगसमये द्रष्टव्यसन्दर्श
नक्षणे प्रनालोचनताऽदृष्टे विसर्गप्रसरास्पदे ।। विस
र्गो क्रिप्रसंगे च वाचने धावने तथा एतेष्वेव प्रसंगेषु सर्व
शक्तिविलोलता इति अत्र हि तावदयमेतत् सर्वशक्तिप
रिपूर्णचिन्तात्मकं चिता यद्रूपं न घटाद्यातेऽप्यात्मसंवित्स्वभा
वस्यास्यास्ति ततोऽनुद्भिन्नतायां चिद्रूपतायां तत्प्रसरप्र
थमविकासलक्षणायामिच्छाकलिकायां स्थितः सर्व
विभागेनास्थितिं भाविनं उपयोगिरूपस्य प्रमातृप्रमाण ।
प्रमातव्यवस्थपविमर्शात्मा अविभेदाः शक्तीर्भेदकल्पनैव
पिण्डीकृताः सतीर्गोलकप्राप्ति कादिविकल्पनान्याप

यति ततएवचभाविनियतक्रमककार्यंजायते यथा
श्लोकंस्मरेयमनुमितिमुमूर्षयेकयेवमध्यवर्तिषुवर्णा
पदादिषुप्रत्येकस्मरतिमन्तन्तिप्रबोधनकारणमेषाम
न्तरेणोवनियतक्रमकस्मरणापरंपरोदयइतिनचवाच्यं
सर्वमविभागेनसंवेदनान्तःस्थितंतत्कथंनियतस्यकार्य
कलापस्योदयइतियतइमंकार्यविशेषमित्थंकरोमीति
तावत्कार्योपयोगिनिवस्तुजातेसोप्रथमेच्छाभवन्तीसर्वं
तदुपयोगिविकल्पयति तत्संस्कारसंस्कृत`` ध्यासभा
वनोपकृतप्रमातृरूपादुत्तरोत्तरबोधस्पृष्टकार्याक्रमोदयः
एवंवाचनधावनादावपिमन्तव्यं यदाहशास्त्रकृदेव श्रुत
एवाभ्यासवतामपोहेनविनापितत् प्रबोधात्केवलादेवजा
यतेवाचनादिकमिति तेनप्रथमेच्छाविषयीकृतंविवि
क्तंयावत्कार्यंप्रसूयते यदिमध्येतदिष्टप्रतिघातकमिच्छा
न्तरंनोदेति नियतिशक्त्यावतवततनमसहकार्यापेक्षितायं
यावनइवबलादितत्स्वस्थितमेतत् क्रमविशेषंपदविशेषं
वचिकीर्षतःप्रथमेच्छास्पन्देक्रमकृत्स्नविन्दादेःकर्तव्यता
दिविमर्शसतएव तदत्रलिप्यादिविज्ञानेनपदूषणप्रस्तावेय
दाभासवैचित्र्यकारणत्वेनशंकितं तदप्युपपन्नमेव तथा
हिमुख्येतेनतदस्वैरेच्छैवानन्तसृष्टिसंहारप्रबन्धसहस्रक्रो
डीकृतावस्थितानतस्यनियतक्रमकस्यहेतुःतन्मध्यपतिनिय
तिशक्त्याश्रीमत्सदाशिवादीनांमंत्रेश्वरादीनांकिंबहुनाब्रह्मा
दीनामिच्छातत्रापितन्माभासमयएवेकस्मिन्घट्टकमिलित
कर्मप्रबन्धरूपसंवेदनेतन्मध्येपिप्रथमकारणाभासःउपस
र्पणप्रमेयाभासःपर्यन्तेपिवासमनंतरप्रत्ययाभासः सो

सोपि ह्याभासभागमिलिततावत्मात्रवर्गमेलकाजनि
तविचित्रभावोद्भूतानीलाभासाद्दविष्यतश्चात्मएवततथ
वेन ह्यात्मसदेव ततएव नीलाभासोदयः स्यादिति नहि
सनीलाभासः कदाचिदपि भवति मुहुर्मुहुरविश्रान्तरू
तिसंपातात् नन्वेवं धूमाभासार्थी किमुपादानम् उक्तम
त्रयत्रैवाभासांशे नियतिशक्त्या कार्यकारणभावो दृष्टो
तस्तत्रैवोपादानम् तदर्थिनः वक्ष्यते चैतत् योगिनिर्मा
णताभावइत्यत्र प्रथमकर्मप्रवर्तकस्यापि नियतिवदना
वलोकितयैव कारणत्वमिति कर्ममलप्रस्तावप्रसंगेभ
विष्यति तथा हि जन्माभासमयएव तद्गतराशिविशे
षपरिस्पन्दात्मकेलग्नाभासं तदानन्तर्येन तत्स्वभावनि
यतनियताभासान्तरयोजनया प्रमात्रन्तराभासयोजन
या च शबलीकृतं सर्वात्मना विद्रुपोवशंपञ्जन्मसमयभवि
ष्यदनन्ताशेषाभाससमासात्कारएव भवति परमार्थतो
हि तत्तन्नियतदेशकालावस्थितविचित्राभासशरीरता
स्वीकृतवैश्वरूप्यः परमेश्वरएव प्रकाशवपुर्विश्वप्रकार
णं यदि हि कुंभकारगृहदेशे मेरुर्भवेद्यदि च कुंभकरण
वसरे महाकल्पावसानवासरः स्यात्तत्तदानीन्तनोदियाद
वनाद्दककुम्भ इति त्रैलोक्यत्रैकाल्यनियताभाससमधव
मीक्षणाभासोपि विश्वमात्रिप्यवर्तमानः परमेश्वरस्वरू
पएव स्वेच्छावशात्तत्तन्निर्माणः स्यात्मैव विश्वेषाणां संदेय
णानिर्भासनइति स्थिरस्यवादर्थवतां नूनमेवास्मिन्दर्श
नेक्षणभंगवादेपि यथाहावधूताचार्यः प्रकाशमात्मनि
प्रकटीकरोषि यत्नीः प्रतिक्षणमनेकविधाद्धानः व

ध्येवसोपिभगवन्भजतायदाप्रापो विट्पररचितः स्ता-
णाभंगवादइत्यामातावदेतत् स्थितमिदंविदात्मनिवि
र्ष्वंप्रथमेच्छापरामर्शभूमावहमित्येवोचितेनरूपेणाभा
तीति अन्यत्वभुंजेगच्छामीत्येतदनुसारेणवोमरग्रन्थ्यं-
ग्रावत्ताणः पाचनथावनेतिपठन्तिभोजनेच्छायाः अ
नन्तरंपाकंप्रयुंक्तेगमनेच्छातोधावतीति यतइतिचोदे-
तिक्रियापेक्षापादानापंचमी ॥४२॥ ननुभगवतिपराम
र्शइच्छालक्षणइतिकिमेतत् परामर्शोहिविकल्पः नच
शुद्धसंवेदनरूपेभगवतिसमयबलायत्तस्यवेद्यत्वविक-
ल्पत्वनान्तरीयकस्यशब्दयोजनस्यावकाशः तदेवहिवि
कल्पतायांनिबन्धनम् वेद्योपरक्तेनप्रकाशेविकल्पता
वेद्यांशविश्रान्ताभिलापयोजनयावेद्यापेक्षयात्तत्कदा
चित्स्वयमविकल्पेऽपिनशुद्धसंविद्विकल्परूपासंवेद्यता
नुपलब्धेः विकल्परूपतायाः कारणमभिलपणीयतातस्या
व्यापकंवेद्यत्वमितिकारणव्यापकानुपलब्धिः कारणमपि-
कार्यकार्यस्यव्यापकव्यापकेचव्यापकनाप्युक्तेवेत्याशयेनव्या
पकानुपलब्धिरेवयुक्ता किंशब्दाधिक्यमालावर्धनेनेतिवा
शयः आर्यधर्मकीर्तेर्वेमायाः पृथक्कायुक्तीवपरिगणयतइ
त्युक्तंप्राक् तदत्रानभ्युपगमपक्षसमाधिः तथाहिनात्रसमया
यत्तशब्दयोजनोक्ता यतोविकल्पनापतेत् अपितविमर्शरूप
ताबोधस्यनैसर्गिकीमभीष्टमेवेदंन इत्याशयेनाह सत्रं ॥ स्व
भावमवभासस्यविमर्शंविदुरन्यथा प्रकाशोर्थोपरक्तोपि
स्फटिकादिजडोपमइति ॥ अवभासमानस्यप्रकाशोर्थोपरक्तोपि
वभासनस्वभावस्य अवभासयत्यर्थान्नित्यवभासः ॥

प्रकाशात्मस्यविमर्शमहमित्यकृत्रिममसांकेतिकंस्वा
तंत्र्यरूपंत्रात्मविश्रान्तिलक्षणंस्वभावंजानन्तितेतत्वा
विदोयेमंत्रशरीरंबोधतत्वंश्रीमातृकाश्रीमालिन्यादि
तत्वंमन्यन्तेयुक्तंचैतत यदिहिपरामर्शलक्षणंस्वातंत्र्य
मस्यरूपंनभवेत्प्रकाशःस्वात्मनिप्रकाशोघटोपिस्वात्म
निघटः ततश्चघटपटयोरिवस्वात्मनःप्रकाशाप्रकाश
योरप्यजडभावलक्षणोनभवेद्विशेषःपरस्यसमक्षमीप्र
काशइतिचेद्घटोपिसदस्यसमक्षमीपरेणाननितइतिचेद्
घटलक्षणान्तरमध्येवंपरैर्लोकसामग्रीजन्यंबोधस्येति
वेद्रूपेणापिरसस्यननत परोक्षत्वेनावोधवदेतदितिचेद
यस्कान्तोपिबोधःस्याल्लोहोन्मुखत्वात अथस्वभावतप्र
वबोधआत्मानमिवानात्मानंप्रकाशयतीत्युच्यते तदात्म
प्रकाशनस्यकथमनात्मप्रकाशनंरूपंस्यादित्येतदेवविं
मृश्यम पतस्यपरनिष्ठत्वानुपपत्तेः नविदमेवरूपमासंसार
ज्ञानस्ययदन्यनिष्ठमेवेदमुत्पन्नम नहिज्ञानस्यात्मरूपंकिं
चिदुपलब्धमितिकस्योपालंभः नकस्यचिदमस्यस्वदर्श
नपक्षपातमोहात् एवंहिसामान्यावयविप्रभृतयोप्येवं
रूपापवासंसारंयदेकरूपाअप्यनेकविश्रान्ताइत्याद्यभि
दधताकिंनपादौप्रसार्यशयानामित्यात्मानमिषुर्विचारकः
ध्यात्मदलमनेन अथयगमनन्तरलयात्परमार्थरूपंबोधस्य
बोधरूपतास्फुटिकस्यापिस्यात अपिशब्दोगमयन्नन्तरलंबं
द्योतयति यतएवंतस्माद्बोधास्वेयमेवबोधरूपता यद
सौघटादिवत्प्रकाशेनात्मापेक्षःप्रकाशते अनन्यापेक्षता
वैयेवयत्स्वात्मीयविमर्शोहमितिभोक्तृनामयेयविच्छि

६.

प्र·भि·

२३०

237

नेमुंनन तात्मनि चमत्कारेनूढि: नीलंहि तथा प्रकाशा
त सोपि तथाज्ञानोदयात सोप्यहमेव प्रकाश इति पार्य
न्तिकादनन्याकांक्षम् विमर्शान्तत: परमाकांक्षाविरहा
दित्युक्तमसकृत वृत्तौ सोयं स्वभावशब्दं व्याचष्टे स्वमात्मा मे
तिसोयमभिवरणीयो भाव इति अन्यथेति व्याचष्टे तेविनेति
अर्थोपरक्तोपीति व्याचष्टे अर्थेति भेदितग्रहणेन प्रतिकर्म
व्यवस्थामात्रंसिद्धवतोनन्वजाड्यमभिमायाशंक्याह विहृतिका
रोन्यथेत्युपक्रमंद्वितीयंश्लोकार्थंप्रसङ्गेविवृणोति तद-
र्थस्य प्रकृतेसाध्येपूर्वार्धोक्ते हेतावयत: नत्वादर्श: किंन-
घटादिशिष्यते आह नवासौ जाड्योनेति समत्वं विशिष्यते स्व
रूपान्तरेणाघटइवपटाज्जाड्यत्वमपवत्समेवप्रोक्तोहेतो य
स्मादूपवत्स्वच्छायाथार्थ्यपिमज्जेन घटस्य किंचिद्व्यवहार
णारूपताभावात्तस्य तथाप्रकाशोप्यर्थस्वच्छयायाधीनार्थं
प्रतिव्यवहरणारूपो भवेत ननुसारूप्यं केवलं बोधनायां न
प्रयोजकं अपितु प्रकाशरूपत्वं तत्स्वप्रकाशत्वे परंप्रकाशक
रोतीमेवंरूपंबुद्धादर्शोप्यादर्शो भवति घटवादर्शीकरो-
तीत्येतदुक्तिते: प्रकाश: प्रकाशोभवतिघटं च प्रकाशीक
रोतीत्यस्य भाषितस्य कोविशेष: तदाह घटस्यादर्शस्य चे
तिस्वयंघटभाव: स्वयंप्रकाशभावश्चेति तत्त्वं परेणात्मने
स्वरूपयत्वाददर्शोपि बोधोपि कोविशेष: एवमिप्येतेव न प्र
काशरूपत्वंनिर्वहत्यपि विच्छायन्प्रवेशेनेव स्वातन्त्र्यमयेन
एवशब्दोभिन्नक्रम: इति शब्दो यस्मादर्थे तच्छब्दस्तस्मा
दर्थे यस्मादेवं तस्मात्प्रकाश: प्रकाशनेनेतावतानामप
दायत्यतीयतेततोविलक्षणायत्कर्तृत्वमस्यापारूपंसंभावे-

शस्वातंत्र्यमयं नैरपेक्ष्यस्वभावं प्रतीयते यत्तु घटेनमक्रु
वेतद्देवप्रकाशस्याजडताया निबन्धनं यद्विश्वं वेद्यो जनना
स्वयं घट इति स्वयं परमरूप इति च यदुच्यते तथापि स्वया
मित्यनेन वपुषा हि निरपेक्षं स्वात्मविश्रान्तं यद्रूपं तदेव परम
रूपत्वेनांगीकृतं तत्र नैरपेक्ष्यमभिदधता इच्छैवयमुक्ता
भवति तद्योगाच्च प्रकाशरूपत्वेन घटादर्शयोः प्रमात्म
मात्रताविश्रान्तत्वात् तथा च जडरूपत्वेन न कदाचिद्विघ
हसति इत्थं तथा च घटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासा
देवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रियेति तदेतदात्मप्रकाश।
रूपत्वेवेति इतीति यस्मादेवं तस्मादेवं तस्मात्स्वयं प्रकाश
ते बोधरूपतया निर्भासते यं प्रकाशयतीति स्वातंत्र्याव
भासित पराभवेन घटाद्यात्मना प्रकाशत इत्यत्र नैर्मल्या
त्प्रकाशनरूपात्प्रकृतिभागविश्रान्तादतिरिक्तः कर्तृ।
तालक्षणाः स्वातंत्र्यस्वभावो यः प्रमेयस्यार्थः स एवास्य
बोधरूपस्य प्रकाशस्य सूर्यादिजडप्रकाशविलक्षणस्य
सारभूतो जडात्सूर्यादिप्रकाशाद्वैलक्षण्यमस्याप्यनेन
इत्याशंकां निवारयं जाड्यसमपध्वंसयतीत्युक्तः शंकापक्षे
स एव शंक्यमानेऽप्युपचरितः विषयविषयिभावानिमि
मात्मयोजनं वा चोपचारे भावतत्त्वस्याभाससारता प्रति
पादनतात्पर्येणाप्युक्तस्तादिवस्त्वपि तथा भवतीति प्रति
पादनम् नत्वप्रकाशस्य कोऽस्य स्वभावः यदपेक्षया मुख्यो
यं स्वभाव उच्यते कथं वास्य मुख्यत्वमिति शंकाद्वयमेके
न यत्नेनापास्यति विमृष्टस्येति प्रकाशस्यासंस्पृष्टस्य तत्त
यवाकादिप्रकाशविलक्षणस्य परमारूपं प्रतिविम्बाय

प्र.
मि.वि.
२३८
238

मानपरभावतादात्म्यलक्षणमस्तिस्वभावान्तरं यतस्तेन
वपुषाघटादेर्वैधोविशिष्यते तथापिनतन्मुख्यंजडेपि
मणिमकुरप्रभृतौतस्यसंभवाद्विमर्शस्तुनजडेसंभवती
त्यनन्यविषयत्वात्समाख्यात्मेतियुक्तम् अपिशब्देनेति
सूत्रेवृत्तौचायमपिशब्दः स्वभावान्तरसमुच्चयार्थ इतिया
वत् ननुविमर्शाभावाज्जडतास्यादितिवक्तव्ये चमत्कृतेरभा
वादितिकथंवृत्तिः चमत्कृतिर्हिभुंजानस्ययाक्रियाभोगस
मापत्तिमय आनन्दस्सउच्यते अस्याशंकयाह सएवचेति यःप्र
काशस्यप्राणत्वेनोक्तः पतदुक्तंभवति स्वरूपस्यस्वात्मनः
परिपूर्णनिजस्वभावप्रकाशनमेवपरामर्शमयतोदयदान
न्दइत्युच्यते तथादेहादिसंकोचकलुषापरिपूर्णप्रत्यगा
त्माहंभावनिष्ठत्वेनशरीरस्यारिक्ततयाद्यथान्तरस्यव्यति
रिक्तानाभिलाषविवशीकृतमतेरात्मपरामर्शःयमेक
वनत्रुट्यायतोनसंभवति ततोयमनानन्दइवास्ते सवा-
त्मपरामर्शमयेस्वानन्देयदावनपरिपूर्णाजठरतास्यत।
दातद्विक्ततोद्रेकरूपानावदपूर्णताविनष्टा संस्काररूप
तथात्तदानींयदभिलषणीयंकान्तालिंगनादिपरामर्श
नीयम् स्थितं यथाहगुरुः पतञ्जलिः नहिचैत्रएकस्यां
स्त्रियांरक्तइत्यन्यासुविरक्तइत्यादिनयोगादपूर्णोयमा
नन्दइतिपरमानन्देयंनभवति सांसारिकश्चसर्वो।
स्यानन्दोलाभेभाविवियोगभीर्विनिविषयोविषया।
नगर्थितांजनयत्वाजननयेकथंस्यस्वमितिचन्यायेन
व्यतिरिक्ताकांक्षाविच्छेदमयतांसर्वात्मनानस्वीकुरुते
इति ततोप्यपूर्णापदयस्त्वानन्दतांशान्तनस्वात्मपरा।

मर्शात्मापि नैव प्रयोजिकेति ततएवोक्तम् त्रैलोक्येप्यत्र
योयावानानन्दःकश्चिदीक्ष्यते सविन्दुर्यस्यतंवन्देदेवं
मानन्दसागरमिति श्रीभट्टनारायणेन तथाचधुरा
द्दैरसैरैदरिकाभ्यवहारवैलक्षण्येनप्रभृततदमि
त्यमिति प्रमाणं तदविश्रमपरामर्शात्मभागमेवप्रधानत
याविमृशन्नेनानन्दयुज्यते यत्राप्यनन्तेश्वरस्थाभाव
मितिक्रमप्रसवमास्वाद्यते अर्जनादिसंभाव्यमानविघ्ना
न्तरनिरासाद्दैवयिकानन्दविलक्षणशृङ्गारादौनाटका
व्यादिविषये तत्रवीतविघ्नत्वादेवासौरसनाचर्वणानिर्वृ
तिःप्रतीतिःप्रमातृताविश्रान्तिरेव ततएवहृदयेनपरा
मर्शलक्षणेन प्राधान्याद्व्यपदेशापाअवास्थितस्यापिप्र
काशभागस्यवेद्यविश्रान्तस्यानादरणात्महृदयतोच्यते
इतिनिर्विघ्नाःस्वादस्थैर्यपायत्वरसनात्मकोचर्वीकार्याः विभ
भूतयोरमानवेन्यपरामर्शाभिनवभावस्यानासवेदाविभूतो
विनत्यष्युत्यादितोस्माभिरिति तत्कृतत्वलीनामेवाव
लोकयेदिहत्वंप्रकृतविघ्नकारिवानवितत: तस्मात्वप
वृत्तिस्यसंवेदनरूपतानानात्तीयत्वेनावस्थितस्यस्वांतंत्र
स्येवरसनैकघनतयापरामर्शःपरमानन्दोनिर्वृतिश्चम
त्कारउच्यते तस्माद्युक्तमाह चमत्कृतेरभावात मधुरा
दिरसास्वादेन विषयस्पर्शव्यवधाने ततोपिकाव्यना
त्यादौतद्व्यवधानशून्यता तद्व्यवधानासंस्कारानुवेधस्तु
तत्रापितत्स्थितिस्यव्यवधानांशतिरस्क्रियासावधानहृ
दयालभ्यत्वेएवपरमानन्दम् यथोक्तम् नाधिपानकृ
तोल्लासरसमानन्दव्यवस्थितेविभ्यादिविशेषप्रीतिविषत्र

विशेषप्रीतिविषयपरेषोपादः अतएवेति यतोविमर्श
एवचमत्कारः सएववाजाअंततोहेतोनीलादाविदमिति
योविमर्शः सनीलादिशरीरेविश्रान्तोनभवति किंतप्र
मातर्येवविश्राम्यति यदुच्यते घटोयमित्यध्यवसानाम
रूपातिरेकिणीपरेशाशक्तिरात्मेवभासतेनाविदन्तयो।
तिप्रमातृविश्रान्तोवाहमित्येवमविमर्शोवशिष्यते मु
खपरस्यविषयांशस्वीकियातः इदमितिर्भासः अमयेति
यदिप्रमातरिविश्राम्येदित्यर्थः एतच्चकिन्नमोहवशा
दितिसत्येप्रकाशविमर्शवैलक्षण्यंनिरूपितमेवविमर्शः
पुनर्नकदाचिदिदन्ताभूमिमाक्रन्दतीत्यत्रावसरेतथाचे
तियतःसर्वोविमर्शः प्रमातर्येवविश्रान्तिमाश्रयते ने।
नप्रकारेणपरप्रकाशत्वमेवतदेवसंवेदनस्ययत्तथाभू
तस्वतंत्रस्वरूपात्मनाप्रकाशनम् इत्थमेवचात्म।
नात्मप्रकाशनेविज्ञानस्यप्रयुक्तत्वात्मनोव्यतिरिक्त
तायांतथाहिप्रकाशमानमेवविज्ञानमात्मनोनात्मन
स्वप्रकाशनमितियदुच्यते तत्रयदात्मनःप्रकाशनं
तदेवचेतनात्मनः तर्ह्यात्मानात्माचेत्येकंस्यात् अयं
हितदार्थः यज्ञानमात्मनाप्रकाशते इदमेवघटः प्र।
काशतइति ननुचघटपटयोरेकप्रकाशनमथचना।
घटः पटः तद्वदात्मानात्मनोरेकंप्रकाशनंनचैकमात्मा
नात्मानोभविष्यतः मैवम् नहिघटपटयोः किंचि
त्प्रकाशनेमसचकास्तिसिद्धम् अस्मन्मतेहिप्रकाश
एवप्रकाशते सचकदाचित्तत्त्वतंत्रनाट्रूटात्मनानात
चित्पटात्मना अमयदाद्यात्मनेति अंभ्याच्यते आत्मना

प्रकाशमानो बोधो नात्मानं नीलं प्रकाशयतीति तथा
पि यदि प्रकाशयितुं करोतीत्युच्यते तदा किं तदात्मप्र
काशरूपमेव तं करोतीत्युत व्यतिरिक्तप्रकाशरूपम् प्र
थमकल्पे स्वरूपीकृतपदानामपि बोधनेति भग्नप्रमेयमना
त्मकत्वापूर्वमनात्मेति चेद् प्रकाशमानस्य काकस्य रू
वेनेति न किंचिदेतत् द्वितीयपक्षे ज्ञानं प्रकाशमेतत् दे
वचकारणभूतमर्थं स्वप्रकाशतां ज्ञानरूपतां विधत्त इ
ति द्वयोरपि स्वप्रकाशत्वं स्वसंवेदनतयेति पुनरपि कथ
मात्मानात्मप्रकाशकत्वम् न वा प्रकाशरूपस्य प्रकाश
रूपतां स्वभावस्यान्यत्वं विधिरपि विधातुं प्रभवति न च प
रस्य परनिष्ठत्वमुचितमित्युक्तमसकृदनुभवादेवाना
त्माप्रकाशनादिति विपरीतमुच्यते अनुभवो हि प्रकाश
एव स च न भिन्नस्येत्युपपादितम् न तु स्वहेतुपरम्परये
व बोधो ग्राहकात्मा नीलादिस्तु ग्राह्यात्मा पकसामग्र्य
धीनता केवलमिदमस्यैव ग्राहकमिति ग्राहकग्राह्यभा
वस्य नियमे व्याप्रियते न तु तया सावुत्पाद्यते वस्त्वादेर
ग्राह्यग्राहकस्वभावत्वादिति न हि दंडबलविप्रतारणफ
लमेव ग्राहकता हि नाम यदि ग्राह्यस्य कश्चित्तर्हि स्वात्मा
त्रमेतद्यं ग्राहकोऽयं ग्राह्य इति मतस्य प्रकाश इत्येतदेव ग्रा
हकत्वमित्यपि निरस्तो वाद इत्यलं बहुना तद्युक्तमुक्तम् त
थात्मस्वयं प्रकाशत इति एवं पारमार्थिकमहमिति प्रकाश
स्य विमर्शात्मकं निर्वृतिरूपं वपुः तच्चायथारोप्येतेन दपि
निर्वृतिमयमेव भाति शरीरप्राणादि तदाहमहमित्यपी।
ति अपि भिन्नक्रमः शरीरप्राणादिरूपे वेद्येऽपि योऽप्यस्य ते

प्र·
भि·वि·
२४·
240

हमितिविमर्शोऽस्यार्थः ननु दुःखोपलम्भकाले ताव
दहमित्यस्ति न च तत्र चमत्कारात्मास्यानन्दः कथं चमा
हनास्तीति तथा हि दुःखमप्ययमास्वादयमानोऽन्तरेव
विश्राम्यति तां च न विश्रान्तिं बाह्येनार्थीतं च विनष्टमभि
मपीहमानो दाहवतिरस्कृतत्वात्मतीमपि नाभिमन्यते उ
पदेशविशेषदिशान्तमायाविगलनेन तु स्वात्मरूपानादर
णैमेव विश्रान्तिरूपमिषति तथा हि शिवदृष्टिः दुःखेपि प्र
विकासेनेत्यादि येन शरीरादिति मन्वस्तेतदितरस्वगा-
दिगतशरीरवांछया वच्छरीराविनाभाविनिष्प्रतीकारा
दुःखनिहासया अहमिति चमत्काराध्यासं तत्र शरीरशि
थिलयन्ति शरीरान्तरे च तं चमत्कारग्रहमभिसंचारयंति
पारमार्थिकीमेव तु चमत्कारानन्ददशां वीतविघ्नमेव वि
लं विपन्ने मुमूर्षुदशापन्न पततदुपसंहरति नेदवमि-
ति पतत्संवादयति तथा चेति भट्टदिविशिवोचदिति
संवत्यः केन वाक्येनाह वाग्रूपतेत्यादिना प्रत्यवमर्शिनीत्य
न्तेन किमवोचत अहंप्रकाशस्य जडवैलक्षण्यापसंरम्भः
कर्तृतारूपेणः सर्वात्मविश्रान्तिलक्षणा निरपेक्षत्वेन-
विमर्शोऽहमिति कथ्यते ननु केन शब्देनासौ संरम्भः कारि
कायामुक्तः अहंप्रकाशेनेति लिङः संभावनाधिक्यमा
त्वमाह आख्यातरूपताकर्तृव्यापारप्राधान्यविश्रान्तिमत
लेनाधायः ननु लिङा विना संभावना कथं कारमुच्यते न
संभावनाभिधायी यमाख्यातप्रयोगेन कर्तृांशप्राधान्ये
न गमयति सैवं यदि वस्तुभावमात्रं संभावनाविषयत्वेन वि
वतितं न स्फुटोऽयं प्रयुक्तः स्यादिति न्यायेन प्रकाशः प्रकर्षो

नभ

वेदितिप्रकाशभावाद्वारीकृतमेवभवनंलिनासंवध्ये
नश्चेतोश्चेतनवनीलंनीलेद्रूघटोनघटीभवेदितितत्स्वरू
पानुप्रविष्टएवसंरम्भार्थोनिर्भातीतिव्यतिरेकद्वारेणचे।
त्यंविधिःसंपद्यते प्रकाशतेचायंप्रकाशइतितदयंतिर
न्तार्थएवस्वात्मन्याभाविमर्शःप्रकाशस्याहंयंवपुःवोध
स्यपावाग्रूपताशब्दनशब्दयितृरूपताशाश्वतीसंकेता
दि
प्रत्यभिज्ञायोत्पते एवंस्वार्थमवतारयति संक्षेपेणक
र्तृत्वैवचेतिपरामर्शमयीविमर्शनलक्षणैव याकर्तृतामे
वमंत्राणामुत्पत्तिस्थितिलयस्थानत्वेनसमाम्नायतेपठ्ठेद्र
णादिकात्वेनचमांत्रीमहामंत्रतेजोस्यभगवतःसम्ब।
न्धिनीशब्दरूपानत्वपाशवर्गमध्यपतिताकर्मेन्द्रियवि
शेषरूपातत्कार्यशब्दरूपावावाक परमात्मनश्चैषैव
कर्तृताप्रैश्वर्यम ननुफलालस्येवकरचरणादिपरिस्प
न्दमयी एतद्रूपमाह कारिकयावागिन्द्रियविशेषणं
यत्प्रवेतितत्प्रावच्छेपेदर्शयितुंतस्याःप्रसिद्धरूपोपक्रमं
भेदमाह वाकछक्तिरिति शक्तिग्रहणमिन्द्रियशंका
निरासार्थंनिष्क्राशब्देनवागिन्द्रियमुपलक्ष्यते तद्द्वारेण
वापराणिकर्मेन्द्रियाणिलक्ष्यन्ते तदयमर्थः प्रस्तत्रूप
यःक्रियाशक्तिलक्षणोविमर्शःसएववागादिकंकरणव
र्गमाविश्यजडमपित्वाभिषेकेणाजडमिवसंपादयति ये
नस्वतंत्रतयेवस्वकृत्येस्थलेवास्वस्मिंवानइन्द्रियेवप्रवर्तते
यावत्कार्यंनिवर्तनंचावस्थायनिवर्तते पुनःकार्यान्तरे।
ष्वेवमिति यदुक्तम् यतःकरणवर्गोयंविमूढोमूढवत्।

स्वयम् प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीर्लभतेइति विवरः शरीरं
तत्रभवानत्पर्यन्तचेष्टासंपादिकेत्यर्थः कार्यभूत इति भू
तग्रहणेनकार्यकारणतामाह क्रियाव्यापारस्यहि ता
कार्यस्य शब्दः कार्यः क्रियाव्यापारोपिचवस्तुतः तथा
विमर्शस्वभावएव विमर्शानुपानधिस्वभावाद्धि समस्ता
क्रियेत्युक्तम् सघोष इति स्थूलः तस्य लक्षणं श्रूयमाण
इति विशेषोपादानात्स्वयंचपरैश्चेत्यर्थः उपांशुरिति अ
घोषः यः स्वयमेव श्रूयते नपरेणोपगताः स्वसमीपमेव
प्रविष्टाग्रंशावः प्रसरायस्येति अनेनपाण्याद्दी

नामपिस्थूलसूक्ष्मरूपस्यस्वकार्यस्योपलक्षणम् सर्वत्रवा
च्यस्योषाचोषरूपवाग्व्यापारशब्दानुविद्धताप्राधान्येनद
र्श्यते तदिदंग्रहीष्यामिगृह्णामिगृहीतमिति ततएवम्
क्रम् वर्णपदग्रहणंचतत्रैवस्फूर्यमाणानामभिमानात् वर्णा
एवहितावद्—यमाणानांबुद्धिरितिस्फुटा पदंतुस्ववर्णास्था
र्थ्यापाकाक्येनसंकलनात्स्मरणानुव्यवसायादिरूपबुद्धिनि
र्ग्राह्येस्फूर्यमानतानस्फुटैवमुक्तम् तथाचैवैयाकरणै
रपिवाक्यस्फोटस्यप्राधेयशोबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वेनैवदर्शिता यः
दाहतत्रभवान् नानाहितबीजायामंत्येनध्वनिनासह श्राव
नपरिपाकायांबुद्धौशब्दोवधार्यतइति एषानावत्प्रथमावा
क् द्वितीयात्विति यतःकरणमनोबुद्ध्यहंकारलक्षणमथ
भूमौपुर्यष्टकात्मविभाणायांवैविश्रान्तेयाविमर्शशक्तिःप्रे
रयतिसामध्यमावाक् ततोपितेवतदन्तःकरणसंकल्पने
निश्चयेभिमननेच स्वास्मिन्व्यापारेविकल्पनलक्षणेप्रवर्त
ते तत्कालेसाविमर्शमयीवाक्संकल्प्यादिकंग्राह्यंसंकल्प
यिन्नादिरूपंचग्राहकंस्वेनाभिधानस्यरूपेणवटमहंचेत्त्रःसंक
ल्पयामीमादेवीदकस्यशब्दस्यभेदेनस्फुटेनक्रमेणग्राभेक्ते
गाढंपरामृशतियतस्तत्रचिन्तनशब्दवाच्यामध्यमवत्ताम
ध्यमाख्यानशक्तिरूपात्तस्योपसंत्वभिधानयोर्ग्राह्यग्राहक
गतयोरभिधेययोश्चग्राह्यग्राहकगतयोःयथास्वयःक्रमा
देशातःकालतश्चसंभवति ततःस्फुटेनरूपेणयतोनिर्विक
ल्पकःस्वभावोसौविमर्शःस्वयमक्रमत्वादविभागःप्रसेव
कऽवतमन्तलीनंक्रमलक्षणंविभागमाच्छादयति ततप
वसर्वतोग्राह्याद्ग्राहकाश्चयःक्रमःसमाप्ततोनाःसंकोचितो

यथायथमिति वा संहृतक्रमत्वादेव स्वस्मोत्स्मासावभिज्ञा-
स्यति ‥ तत्सत्किमपि इत्यादिनास्फुटक्रमेणायतः पदेषु
सरोवस: प्रभृतिषु वाक्येषु देवदत्तादिषु च क्रमसंकोचमि
त्यादिपिण्डीकरणाभिलिनेष्विव संपादितेषु सपदवाक्यात्म
भिन्नस्य: स्तत्स्थानीयेन वपुषास्वस्य इति यावत यथाहृत
स्वभावान् प्रतिसंहृतक्रमात्सत्यपि भेदे समाविष्टरूपपश्या-
क्तिः पश्यन्तीत्यादि इयं चेच्छाशक्तिरूपेति दर्शयति का
र्यं चिकीर्षति बोध्यवभूतास्वभावापीयं भवति अतश्चैवं
यदिच्छाशक्तिर्ज्ञानक्रियाशक्त्योरनुग्राहिकेति किं त्वव भ
स्यापि बोधस्वभावेव तस्यव स्तन स्तयावभासपरिपूर्णतया
प्रकाशनात् चिकीर्षाकरणयोस्तस्फुटपव भेदोल्लसते चि
कीर्षायां हि स्फुरदपि वस्तु न कृतामित्युच्यते उभयेन्द्रियवेद्य
तोपलक्षिताभिमतपरिस्फुटतापत्तिपर्यन्तं सामर्थ्यं कर
णमिति हि वक्ष्यमः पश्यन्तीत्यविरतदर्शनस्वभावत्वेना-
प्रतिहतप्रकाशरूपत्वमिच्छाशक्तेः प्रकाशप्रसररूपता
भिधानायोक्तम् सा चेयमिच्छाशक्तिर्विद्याशक्तिप्रसररूपं
बुद्धीन्द्रियवर्गमनुगृह्णातीति निर्विकल्पमालोचनं समुत्थाप
यति तिसृभ्योऽपि विलक्षणेयमिति पुनः शब्देनाह एके
ति पश्यन्त्यादिकं त्रयमपि प्रतिवाक्यमभिधीयते न तत्त्वेयमि
त्यर्थः अक्रमतां प्रापयन्निःशेषमसमस्तमभिधानानां शा-
ब्दानामभिधेयं विमृश्यमाने रूपं ग्राह्यग्राहकात्मकमुभ
यं तेन गर्भीकृततत्त्वं क्रोडीकृत्यावतिष्ठमानानन्तशक्ति
मरूपपरमशिवदशावान्मिषितग्राह्यग्राहकादिवै-
चित्र्या अतएव भगवतः स्वाभोगं प्रतिय ॥०॥ ०॥

आस्वादश्चमत्कारो विनाभोगपरामर्शात्मा तन्मयी यदाह
विश्वमात्मसात्स्वरूपमात्मसादिति नचकदाचिदपि परमेश्व
रपदं तद्रूपमुज्झः यदाहुः परमेष्ठिपादाः शान्ते शिवत्वेस्य
लेपि शिवत्वे यत्र वर्णितम् तत्र का शान्तता शुद्धि शान्ते कि
वस्तुतानते वस्तुताचेत्तथाभूतशक्तित्रितयसंगमस्स्यादि
एवंपरेति व्याख्याय स्वरसोदितेति व्याचष्टे स्वरूपवदिति
एतदागमभाषया संवादयति निसोदितेति सततानस्तमि
तत्वेनानाहतशब्दवाच्यो यो महाविश्वव्यापी मननत्राणधर्मा
गुप्तीकृतविश्वशब्दनव्यापारस्तन्मयी स्वरूपादिति पश्यन्ती
लक्षणशाचकारस्तत्संजल्पस्वभावात् तस्याश्चपीति पश्यं
त्या अभिनवाच्यवाचकायाः इति अभिनवाच्यशब्दोवाचको
वृत्तौ यस्याः प्रातिपदिकलक्षणः प्रयुक्तः अभिनवाच्यशब्दे
नोत्थापाद्वृत्तौ तस्याः इति यावत् वाच्यमपीति पश्यन्त्यां वा
चकमस्फुटक्रमं वाच्येत क्रमः सन्नेवाहतः यदिवा फलद
र्शनमिदं वृत्तिवचनस्य यावदेव स्वरूपादभिन्नं वाच्यं पश्यन्त्यां
तावन्महावाच्यवाचकेनाभेदं प्राप्तं स्वरूपं हि तस्या वाचकमेव
एवं पश्यन्त्या पंचम्या वा समासेन व्याख्याय कर्मधारयेण व्याचष्टे
अथ वेति सूक्ष्मतिनत्व परेति यावत् सर्वस्य क्रमस्य वाच्यवा
चकगतस्य नत्वपश्यन्त्यैव परं तत्वमिति तत्र वृद्धैयाकरणाम
भ्यंते तत्र कथं सक्रमतेत्याशंक्याह पश्यन्त्यवस्थायामपी
ति विनश्यमानस्येति यो सौ विमृश्यमानो मध्यमायां स्फुटविला
विषयतामेष्यतीत्यर्थः अभिसन्ध्यादिति अभिसन्धानम
भिसन्धिः निर्विकल्पकमेन्द्रियोक विज्ञानं निर्वितर्क निर्वि
चारसमापत्तिस्सन्दर्शनात्मा च प्रथमः प्रमातृव्यापारः तत्र

यदा प्रत्यक्षेणाविकल्पकेन सरश्च पश्यति रसं च तत्र तेन तदा
तदालोचनद्वयं यद्यपि भिन्नविषयतया विषयगतं क्रमं स्वीकु
र्यात्तु विमर्शावसरे तत्स्फुटभिन्नौ कथं समनन्तरं विकल्पौ स्या
ताम् तस्मादालोचनकालेऽपि सनदादिरूपप्रच्छन्नेन सरो रस इ
ति वाचकशब्दरूपमक्रमं वाच्यं च तदनुवेत्ति परस्पराभिन्नरूपं
चकास्त्येव एवं सरसि गाढं विकल्प्यमाने रसे च क्रमनिमिषित
तद्रूपावस्थायामपि समापत्तौ परस्परभेदो वक्तव्यः : अन्यथा
प्रथममवितर्कसमापत्त्यवसरोचितस्तत्र विकल्पाभेदेन नोप
पुष्येत व्युत्थानदशायां च न योगी भेदेन तयोः समापन्नयोः स्म
रेत् एवं सरो विवक्षो रसं च विवक्षोर्जिगमिषोर्दिदृक्षोर्वा यत्प्र
थमं सन्दर्शनं तत्रैव न विविक्तम् प्रार्थनादेरप्यविविक्ततैव स्यादि
ति न्यायः घटः शरावमित्यादौ यद्यप्येवमेव तथापि तत्र स्फु
ट एव भेदः संपिण्डीभावेऽपि तथाहि ताम्ररजतपिण्डी।
भावे लोहनागपिण्डीभावे चैकस्यैकताभिमानः इदम
पि ताम्रसुवर्णपिण्डीरूपमिदमप्येवं तत्को भेद इति तु भ।
वेदपि भ्रमः सोऽवश्यं निवर्तनीयः क्रमरूपप्रदर्शने।
नायं ताम्रहेमपिण्डोऽयं तद्धेमताम्रपिण्ड इत्याशयेन सरो।
रस इत्युक्तम् ननु प्रपन्नं यदि विनामयनं तर्हि मध्य।
माकिम् आह स्थूले शब्द इतीति तथाहि मध्यमे।
व विकल्पभूमिरुच्यते विकल्पस्य चाभिलापसंस्पर्शा।
एव जीवितम् इहतीह्येषो वाचकरूपः अन्तारूपस्येव
वाचकत्वात् तत्र हि संकेतकरणाद्युपपद्यते यत्स्त्री।
वग्राह्यं खलु स्तनाद्रूपं न तु वाचकशब्दरूपं वाच्यवाचक
भावस्यासोऽयमित्यध्यासजीवितत्वं वचनेयतः न च खल।

क्षणांस्वलक्षणान्तरेष्वामित्वंपार्यते तच्छब्दनरूपत
यायच्छब्दनरूपत्वंक्रमिकंतन्मध्यमावस्थायामेवस्फुटत्वे
नविश्रान्तम् ततोयदुक्तंभगवताश्रीमत्कालपादसंहि॰
तायाम् स्थूलंशब्दइतिप्रोक्तमितितन्मध्यमाभिप्रायेणैव
मन्तव्यम् यस्तुश्रोत्रग्राह्यःशब्दस्तस्यपंचपल्लवप्रायेण
दृश्यगव्यपदेश्यतामर्हति नहिविकल्प्यमानाद्घटाद्दृश्य
स्यघटस्यान्यद्रूपंवक्तुंशक्यम् सएवहिघटाभासोदेशाद्या
भासान्तरयोजनयास्वलक्षणीभावमभ्येति तथैवशब्दोपि॰
सएवस्थूलरूपत्वेनपूर्णाभासोप्याभासान्तरसंभेदवशा॰
च्छ्रवणयुगलसंवेदनयोग्येनवपुषाभिधीयतेस्वलक्षणं
तत्त्वइति यतोमध्यमायांस्थूलशब्दरूपतास्फुटमितिप्र॰
माणवृत्तेनायातमित्यर्थः अस्यामिति एतत्सूत्रनिर्दिष्टायां
अतएवेति यतः पश्यन्त्यांप्रमाणोपपन्नेचिन्तामयत्वेततः
पश्यन्त्याःपरत्वेशिवदृष्टिशास्त्रेनिवारितम् कथमित्युक्तं
अनेनग्रन्थेनानन्तरत्वहिग्रन्थः अथास्माकंज्ञानशक्तिर्या
सदाशिवरूपतावैयाकरणेत्यादिना ननुयद्यस्यंरूपंतदेव
पश्यन्तीशब्दवाच्यंभविष्यतीत्याशंक्याह नहीति दृशिः
सकर्मकोधातुःकिंपश्यन्तीतिकथ्यताम् यथाभासाव
हिर्भूतांस्तांस्ततोन्यमतोपिवावर्तमानक्रियारूपाद्दृशेः
पश्यन्त्यस्तदाकृता अथनाम्नैवपश्यन्तीस्फुटमेवजडातत्र
सादिनाग्रन्थेनविघयार्पितात्मनादेशकालोपयोगेनसंकु
चितादृशिःकथंपरापरिपूर्णाभवेदित्यभिहितम् देशका
लानवच्छिन्नत्वेनहिपूर्णत्वमुचितम् ननुपश्यन्त्यादेशकालाका
रसंकोचःकिमर्थमंगीक्रियते इत्यनहिअसंकुचितंपश्य

नसंकुचितमेवमध्यमायांविकल्पयेद्वैखर्यांचब्रूयात्यत्र
संक्रमयितुम् नहिनीलेदृष्टेपीतंविकल्पयतोच्यतेवा तस्मा
दविकल्पिकापिपश्यन्तीसंकुचितैवांगीकर्तव्या तदेतदाह
प्रतिशब्दार्थद्वीति यद्यदुच्यते तत्रतत्रेत्यर्थः पूर्वावागिति
पश्यन्ती अयंशब्दमसंवार्थपरिहत्यततःशब्दादर्थाश्चेत
यौशब्दार्थौआभिमुख्येनसम्पादयतानाआग्रहणातीकथमि
वपराहूर्णाभवेद्यतोसौविशिष्टाताभ्यांशब्दार्थाभ्यांदेशका
लाकारसंकोचवतीजाताअत्रोदाहरणंस्फुटीकरणायाह।
अष्टथुवुभेत्यादि अनेनार्थान्तरपरिहारेणार्थान्तराभिसन्धा
नंनिदर्शितम् पटादीत्यनेनशब्दान्तरपरिहारेणान्तरशब्दा
भिसन्धानं नन्वसंकुचितरूपाभिसन्धानात्मिकापश्यन्तीताव
त्परिपूर्णासैवभविष्यतीत्याशंक्याह विश्वेति पदैकतारूप
व्यवच्छेदेनसाकल्येनघटादिशब्दव्यवच्छेदाचविश्वश
ब्दमभिसन्दधानासापिसंकुचितैवेतियावत् ननुनिर्वि
कल्पकदशारूपापश्यन्तीतत्रयदिदंतात्मकंवपुः तद
हम्भावाच्छुरितमेवभाति अहमिदमितितत्रेदन्तांशो।
घटोवाविश्वमपिवास्फुरदहंभावेपूर्णेनिमग्नमितिगलि
तसंकोचनतात्कथमिवतांपश्यन्तींसंकोचयेदित्याशं।
क्याह अहंभावस्यैवमायीयस्यनासंकुचितत्वमपितु
संकोचपरवेतिघटयिष्यनसंकोचस्यविषयविभागंद
र्शयति सावेति यशब्दः प्रमातान्तरसमुच्चये प्रा
णांप्राणबुद्ध्यादिसंकोचवदीनस्यचिन्मात्रस्ययाश्चित्रा।
भासकारिणीनामशक्तिस्तयाविश्वस्यवा
वाचकगतस्यभेदोयदृला ॥ ७॥ ७॥

स्यत्वेनास्थ्यते तदा तथोल्लासनेच्छा भगवत ईश्वररूप
स्य विश्वावभासनेच्छोच्यते तस्या भीश्वरव्यतिरिक्तं प्रमा
त्रन्तरं नास्ति यदपेक्षया ते भावाश्च वस्त्वन्तरेणाभासेरन्नि
त्यसंकोचभागित्वाहम्भावे विश्रान्ताः पूर्णतां भजन्त इति
नायं पर्ययं त्या महिमा भेदासूत्रेणरूपा हिमा महिमान्वय
महंभावस्य ततश्चेदन्ताकृतात्संकोचान्नत्रापि कथं परत्व
स्यादित्याशयशेषः तत एव शिवदृष्टौ संभवन्ती तावदिय
तीयतिर्यग्वैयाकरणोर्नदृष्टाप्यदर्शनेपरमसंभवतीति दर्शि
तमस्माकं सदाशिवरूपतेति मायीयानां च दंतापि देहादि
वासनायासंकुचिता इदन्तापि प्रमेयान्तरपरिहारेण प्रमे
यान्तराणि च सन्ति प्रमात्रन्तरापेक्षया तस्यैव च प्रमेयस्या
वस्थान्तरमप्यस्ति यत्तेन प्रमात्रानदृश्यते न्येन च दृश्यते
कामिन्याइव वैराग्यायनतं नम एवमभयतः संकुचितेवर्त
ते मायाप्रमातृणामहमिदमिति निर्विकल्पकं रूपम् ननु
कथं तर्ह्येकं ग्रामादि सिद्धं स्याद्विवृत्तौ न स्याद्धि दशायामेव
योभावः पशोरपीति आह तावतीति वेद्यस्य वेदकभागाति
मग्नत्वमेव तदैश्वर्यमुक्तमिति यावत् एवं ग्रामं गच्छामीति
महापशुपतीः दृहानिःसवामीति पशुपतीमपेक्ष्य तावद्याव
त्सदाशिवेश्वरदशा महापशुपतीमायाप्रमातृत्वं त्वशोषपा
शुपत्यमपेक्ष्ययाइतिमन्तव्यम् ननु मायाप्रमातृणां पदरदशा
यां तर्हि का वार्ता आह परेति अहमिति पृथुदेपि परामर्शे स
मायानदार्ढ्याद्देहादावहंभावः वासनाचेद्विगलेनतदैव दे
हादिपातात्प्रत्यानाभावः ततस्मावासनाभवन्तीतामपिद
णासंकोचयेदेव स्वपपगपेक्षया तत्तत्रपरत्वं वेद्योल्लासमेव

ई. प्र.भि. २४५

245

कल्पात् यद्येवं किमिदं संकुचितं सर्वथा यत्र परत्वमुचित
तमित्याशंक्याह ततश्चेति यदुक्तविषयविभाग उक्तस्ततो।
हेतोरित्यर्थः अहमिति यन्निर्मलचित्स्वभावरूपं तद्देशकालाका
रकृताभ्यामाद्यन्ताभ्यां सम्यङ्नियोदितं तद्देव च परमिति स्व
रसोदितेति व्याख्यानम् अत एवेति यत एवं परत्वं भवतीत।
तदयमर्थः वांनासव ‥ त्वनेन वपुषा यदिसुहृदकर्तृत्वप्राणा
हमिति असंकुचितमहामंत्रमयी शब्दनरूपानोपगम्यते वै
याकरणैस्तदाकरणरूपामात्रहीन्द्रियवर्गादपि निकृष्टाक
र्मेन्द्रियस्वभावापन्नप्राणिभिस्तिर्यगादिभिः साधारणाध्व
निरूपविकारंकारवृत्तिरेव काचिद्वाक्प्राणपादिवत्तत्र च कथं
परत्वं भवेदिति अतोपीति पनमपि मायमवलंब्यत इति
परत्वं तत्रेति श्रीशिवदृष्टौ तस्या इति पश्यन्त्या वाचः अयं भा
वः इह तावत्परमेश्वरः शब्दराशिः शक्तिरस्याभिन्नाभिन्नरू
पा विचित्रा मातृका देवी वर्गाष्टकेन रुद्रशक्त्यष्टकं पंचाशद्व
र्णाः पंचाशद्रुद्रशक्तयः पंचमंत्रमहामूर्तिर्भगवानित्यादिवद
ता भगवता नानावदागमेषु शब्दनैकशरीरत्वं विमर्शात्मतया भ
गवतः प्रकाशवपुषोंगीकृतं ये पुनरमी मायीया वर्णाः शब्दा
त्मानस्ते घटादिस्थानीया स्वलक्षणव्यापकं वा विकल्पमविकल्परू
पं पश्यन्तीमध्यमात्मकं ज्ञानं ज्ञानान्तरस्थानीयं तन्निवर्तकं च वा।
गिन्द्रियं पाण्यादिस्थानीयं हि तात्मकमायापदं तन्निमित्तं च तत्कथ
मिव परत्वं स्यात् विषयज्ञानेन्द्रियरूपं हि तत् यत्तत्राद्यपि स्व
रूपं शास्त्रसाधकत्वं दृष्टपनेन तत्परत्वं च लं स्पर्शीकृतमपि तावत्स्व।
बलस्पर्शादिति नीत्या तथा चत्वन्त्यपि भगवता तैस्तै
रालिंगिताः मन्त्रास्सर्वकामफलप्रदाः ॥ १॥ ४॥

भवन्तिसाधकेन्द्राणांनानयथावीरवन्दिते इत्यादियक्ता
लदेशाकारवक्तृत्वसंकुचितेनतत्त्वंचटइव तथाचपाश
वंशाब्दज्ञानतदिन्द्रियादीतिपरत्वेपूर्णत्वमुच्यते तद्धिरू
ढस्वसंकोचइतिस्वभावविरुद्धोपलब्धिः तदुक्तंश्रीशि
वदृष्टौ शैवेवाचइन्द्रियत्वमित्यादिपाण्यादीन्द्रियवत्वेन
द्वलवागिन्द्रियंभवेदिति तत्रैवचोक्तं विमर्शानभवेनै
घायथावाक्यार्थसंस्थितेत्याशंक्य इतिचेश्वरहृतांतावत्स
पश्यन्तीप्रयुज्यतेयथेत्यादिनायोहिपश्यतिपश्यन्तींमदेवः
परमोमतइतिग्रन्थेनशब्दनरूपत्वंभगवतः ततएवस
विन्मारमीमांसकेनभट्टश्रीनारायणेनस्तुतम् स्वाशिरा
चिन्तहाविद्यापश्यन्त्याहृष्यमानया जयत्युल्लासितान
न्दमहिमापरमेश्वरइति तत्रचपश्यन्तीशब्देनश्रीसदा
शिवभूमिलीनशक्तिस्वभावोक्तायासौमहापश्यन्तीतां
प्रत्यगात्मरूपाणामविभागात्मिकापरममहापश्यन्ती
तयाचयोमावानन्दमहिमापरत्वातंत्यात्माउल्लासनीयः
साभगवतःपरावागितिदर्शितम् परस्परप्रेमदर्शनंरते
यानन्दात्मिकाया उल्लासनंकरीतीतिलौकिकनिदर्शने
नानन्दएवस्फुटीकृतः एतत्सर्वमागूर्यस्वरस्यापरमर्थः
व्याचष्टे मेवचेतिमुख्यशब्दस्यस्वच्छंदेदर्शयति तथा
हीत्यादिनायद्व्यतिरिक्तंनतद्विषयमैश्वर्यंपूर्णप्रतिहति
संभावनोपलब्धेःपूर्णास्यैश्वर्यस्यव्यापकप्रतिहतत्वम
यदाह ऐश्वर्याद्विघातइति तद्विरुद्धंचप्रतिघातसंभाव
नमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः यदनात्मभूतंतनात्मनो
प्रपञ्चिच्छानुवर्तित्वकारणायत्तवृत्तिविनाभावात्पच

ई.
प्र.भि.
२४९
246

यस्यनेच्छानुवर्तितत्रतस्यनैश्वर्यंकालिंगस्यवेगोप्रय
प्याहवीरनागस्तद्वत्पत्तिर्हेतोःस्थितिरपिनिजप्रत्ययाः
वलान्नवाकालादित्यादिऐश्वर्यव्यापकंहीच्छानुवर्तित्वं
तेस्पदंविरुद्धमिति ऐश्वर्यमेवचानन्दःपूर्णतेत्युपपादि
ततएवाहश्रुतिः सर्वंपरवशंदुःखंसर्वमात्मवशंसुखमि
ति आदिशब्देनब्रह्मविष्णुरुद्राणांपरिग्रहः तथाहिस्र
ष्टृत्वेस्थापयितृत्वेसंहर्तृत्वेचव्यतिरिक्तेधिष्ठानारोमाया
गर्भाधिकारिणोब्रह्माद्याः तदिच्छानुवर्तिनश्चसर्वेलो
कपालाइन्द्रग्रहणेनोपलक्षितामन्तव्याः अत्यंतशब्देन
श्रीमत्सदाशिवेश्वरतायाभेदमाह आत्मभूतमिति अ
हंभावेनावच्छादनादेहवदात्मतांप्राप्तमित्यर्थः परतंत्र
मिति स्वेच्छाकल्पितभेदत्वेनमायाशक्तिमिदन्तांशमाख्या
तिप्राणमुद्रेदयितुमपेक्षमाणम स्वातंत्र्यमित्यत्रच्छेदः
इदंमितिपदत्रयस्यैवप्रक्रान्तम अनन्तायामितिप्रतियो
गिविरहानंदयोहनसंभवेविकल्परूपत्वेनानाशंक्यमा
नायामप्यपदेश्यायामित्यस्यामपिकथायांस्वरसवाहिन्या
मितिनित्योदितायांदेहादाविवनकल्पितेयमितिया
वत स्वातंत्र्यपतःशुद्धमितिवाक्यसंगतिःशुद्धत्वेहेतुः
ऐश्वर्यदशायामिवेतिवैधर्म्यदृष्टान्तः विजातीयरूपा
न्तरानप्रवेशोस्यशुद्धिरितिभावः अपरतायत्रनास्ति
तत्परम् साचव्यतिरेकवशादितिदर्शयति अपरमिन्द्र
ब्रह्मादीति अपरत्वेचपूर्णोवालेशतोवेतिनवाच्यविभा
गोवृत्तिकृतानस्पष्टः विवृतिकृतानदर्शितः वतइदमे
वस्वातंत्र्यमैश्वर्यंततोप्युत्कर्षमवोचाम तेनजगदाभासादिविल

त्वाणइति ॥ ४४॥ रहस्यागमेष्वप्येतद्दर्शितमितिसूचयन्
ग्रन्थं तदवतारयति अमदप्यस्यः इतिकरचरणादिव्यापा
रवैलक्षण्येन विमर्शरूपाया इत्यर्थः आगमेषु परमेश्वरशा
सनेषु आदिग्रहणाच्छ्रीमत्स्पन्दादौ मुनिप्रोक्तेषु सिद्धप्रणीतेषु ग्र
न्थनिरूपितेषु च शास्त्रेषु यदस्या रूपं नामधेयनिर्वचनवैचित्र्य
लभ्यं तत्स्वकारिकयाह तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठित इति गुणादिस्प
न्दनिःष्यन्दा इति स्पन्दतत्त्वविविक्तये इत्यादौ स्पन्दशब्देनोर्थ
र्मिरेषा विबोधाब्धेर्निस्तरंगस्य कीर्तितेत्यादिशब्देन स्फुर
त्तिर्हृतचिदिनि स्फुरत्ताशब्देन सा विमर्शशक्तिरुक्ता किंवरू
ना प्राक्तनकुशलविपाकप्रवर्तितसंवित्परामर्शाभ्यासत
पः प्रभावप्रतिलब्धोन्मेषेण भट्टश्रीकल्लटानन्देनापिसात्वा
त्कारः स्वतः सिद्धः सा स्फुरद्रूपतास्यहीति निरूपितम् स्फु
रणास्पन्दनापि के हि किंचिच्चलनं प्रसिद्धम् किंचित्त्वचेद
मेव यदचलेपिचलत्वावभासः लोकेपिवस्तुतश्चाप्यवसा
यस्यातेऽच्युतपूर्णोऽप्यचलप्रतिष्ठः स्पन्दवानित्युच्यते तदिमां
स्फुरत्तां लोकप्रसिद्धिमेवानुसरन्व्याचष्टे घटादय इत्यादिना
यदाचेति यतश्चेत्यर्थः तमितिबोधम् समस्फुरतिघट इति
स्विहमंशलग्नास्फुरत्तां संक्रमय्यते भावघटः स्फुरतीतिहिको
र्थः अहं तावत्प्रकाशात्मा घटरूपेण स्फुरामि बोधात्मनो
मनागप्यतिरिच्यमानोऽनतिरिच्यमानश्च तथासतत्त्वंस्याच
कास्मि तदेकतारूपोऽपि चिद्रूपत्वमिति अतएवोक्तं भट्टचन्द्रा
नन्देन पश्यतोरूपमालोक्यादृतोभानानुषंगियत् स्वरूप
भानं प्रतिभाभावनासिद्धहासामात्मसंश्रयेति अन्यथा
त्विति यदिस्वकमेषां स्फुरणं स्यात् अमस्यापीति योगदेशा

ई० प्र० वि० २४० 247

कालः अन्यस्यापीत्यपरे पठन्ति यदि हि तेषामेव स्फुरणं
रूपं तच्चान्यसम्बन्धि स्वरूपमहिम्नैव तद्व्यवधानादावपि सर्व
स्य तथाभिमानभाजनं भवेयुः एतच्चाभ्युपगमेनेति मन्तव्यं
वस्तुतो हि न परं परनिष्ठं भवितुमर्हतीत्युक्तमसकृत् तद्दो
य एव स्फुरति जलमिव तदावेशान्न घटादयोपि तरणादौ वेद्ये।
कान्तो यथा हि योगो यस्य यन्न रूपं तत्तस्य तदावेशात्मणस्यैव वा
युजलादियोग्येवांचल्यम् तथा च घटादीनां स्फुरणं न वेद्य।
वियोग इति स्वभावः तद्धि युक्तावभवने हि विपक्षान्न तदावेश
व्यतिरेकान्निवर्तते स्वंव्यापकं स्वभावं तां विरुद्धानं स्वभाव।
त्वमवलोकयेति व्याप्तिसिद्धिः तत एवोक्तं श्रीपरमेष्ठिना आ
त्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निति एवं प्रकाशमानत्वमेव स्वप्रति।
भात्वेषु वेद्यावेशकृतमेव भावस्य कर्तृत्वं समर्थयितव्यम्
ननु यता प्रकाश एवोक्तो न तु विमर्शशक्तिरित्याशंक्याह
केवलमिति प्रकाशस्यापि विमर्शलक्षण एव निज आत्मा
तेन विनात्वप्रकाशाद्भेदोमुनादुर्लभ इत्युपपादितं महामते-
ति व्याख्यातं मतं तावद्व्याचष्टे रूपेणेति वा व्याख्यायान्तरं स
मुच्चिनोति रूपेण स्वभावेनेत्यर्थः अन्यस्येति मतान्तरस्य स्वार्थ
क्रियाकारित्वादेरपरतद्रूपान्वेषणाया न वस्त्वेव तस्य न प्रति
ष्ठः विश्रान्तिरस्ति यतः अथ महच्छद्वस्य व्याख्यानाय यावृत्ति
रभावाप्रतियोगिनीति तां व्याचष्टे वेद्यव्यतिरिक्तस्यैवेति आ-
विशत्वेन प्रागभावादेस्तावत्कथंचिद्भावरूपतास्याद् अत्यन्ताभा
वस्यापि घागतिरित्याह नन्वभावो भावस्य प्रतियोगी सत्ये-
व हि स्वद्भावस्य न तत्प्रकाशमानतायास्तथा हि विना प्रति
योगिनैव कस्यैति दर्शयति वेद्यप्रतियोगिन ॥ ०॥

इत्यादिना इतरथेति प्रकाशस्यापि यस्य प्रकाशप्रतियोगि
त्वेन शंक्यमानो भवेत् ततस्तत्प्रतिक्षेपमात्रे इदमिति विमर्शो
विकल्प एव स्यात् न चासौ विकल्प इति वक्ष्यते अहंप्रत्यव
मर्शो यः प्रकाशात्मेत्यत्र विस्तरत इत्यभिप्रायशेषः ननु
दृश्यत्वघटत्वादिवदाभासरूपं सत्तानाम सामान्यं तच्च प्रमे
यभूमिकापतितं कथं स्फुटप्रमात्रर्थमेव विमर्शात्मतया निरू
प्यते इत्याशंकां निवारयति सत्ता चेति सहितसत्ताशब्दोऽनू
द्यप्रवृत्तः अयं भावनार्थस्यासेः शत्रन्तस्य भावप्रत्ययेन
व्युत्पादितग्राहतार्थ इति यावत् विशेषणाविशेषः अभा
वाप्रतियोगिनीति देशकालाभ्यां विशेषं नित्यमेव यावन्न ग
च्छतीति यत्सोऽचेतन हूतिर्निवेत्यादिका व्याख्यानमुपक्रम्य
ते चित्तत्त्वस्येति निरूप्यते इति सम्बन्धः सर्वदैवेति सर्वत्रैवेत्या
पि मन्तव्यम् अनेन च वेद्यमुक्तम् एतद्वागिरतप्रथाकं तदे
वक्ष्यति कदाचिद्भवद्देशकालाभ्यां कारणभूताभ्यामावि
र्भवेतेति कृतकस्यैव ततो विशेषणं नाकृतकस्य संवेदनस्य
प्रमेयकस्यापतितस्यैव वचच प्रमातृसंयोग्यमानाभासात्त
थाभिधानं धर्मयोजनसहितोऽसौ विशेषणं न प्रमेयतोती
र्णस्य प्रमात्रेकरूपस्य संवेदनस्य ननु नित्यतास्त्वेकर्तव्ये
नस्त्विना यतोऽन्तेनैवं स्फुटीकृता तत्रैव कालास्पर्श एव
कारणं तत्र किं देशोपमामेन सत्त्वेत्याशंक्याह का
लप्रसंगेनेति संकोचाभावप्रसंगेनेत्यर्थः न वेति परमाणो
र्हि संकुचितदेशस्यापि व्याप्तिनित्यता ननु सर्वथैवासंकुचि
तासंविद्विमर्शशक्तिर्निरूप्या तत्कालाभाव एव वक्ष्यते सवि
तदिति कृतः प्रस्तुतवृत्तिकार्ये संदर्भकौशलम् नैयत्यं च प्रभा

ई॰
प्र॰ वि॰
२४८
248

वनाभावः यद्यपि च देशसंकोचवत्तत्तत्स्वरूपनिष्ठानाम्
स्ति तथाप्यत्र यत्र भवतीत्यापेक्षिकं संभवत्येवेति नियत
यातदभावोपि तत्तावदुपलक्षितः ननु वेद्यधर्मावेव ताविति
कस्मादाह देशकालो हीति एतच्च व्याख्यानेनानेन च वितत्व
रूपं चेदित्यत्र वितत अन्तर्मुखमेवेति स्वातंत्र्यस्पृष्टं तद्बहिर्मु
खीकृतमिव बोधोयमत्रायुतेत्यादि विकल्पस्वरूपारोहतावि
तिभावः नन्वेवं प्रमेयस्य देशकालयोग इदं तदिति यत्स्वा
त्मकं महासामान्यं भाति यच्च गोत्वादिकमपरं तस्य व्यापित्व
नित्यत्वेन स्यातामिति चोद्यं परिहरति इदमित्यादिना आका
रसंकोचोन्यान्याभावलक्षणेनात्र संकोचकः सर्वेण हि रू
पेण सर्वे हि सर्वो भवत्येतदप्यत्रोपलक्षितं मन्तव्यम् एवमि
यं महासत्ता व्याख्याता यां भोः शक्तिस्वतन्त्रतात्मतामात्रस्व
रूपिणीति सदेवेदमग्र आसीदितिया निरूपिता श्रीवेदस्य श्रु
त्यन्ते च कस्मात्तत्रापि विश्वस्य सत्ता महतीति सोक्तेति अथ
सा वतयेत्यादि व्याचष्टे इहेति विश्वत्र जगतीत्यर्थः एतच्चात
ग्राहि जडभूतानामिति स्वेज वितते अर्थनिर्भासोपीति दर्पणा
दिसदृशोपीति यावत् तथा चोक्तं मया श्रीतंत्रसारादौ अन्तर्वि
भाति सकलं जगदात्मनीह यद्वद्विचित्ररचना मकुरान्तराले बो
धः परं निजविमर्शनसाररुत्या विश्वं परामृशति नाम कुरस्त
थानिति तस्य चेति कर्तृताया स्वरूपोपपादकमादिति नाप्र
काशत्वमिद्यतीति विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तत इति स्थिया
यन प्रकाशाभिन्नेभावजातेन बोधत्वमुपपद्यते नापि चिन्मात्र
त्वमिति तदेतदाह इत्थेति वक्ष्यमाणायेति क्रियाधिकारे
नियत पूर्वापरतामात्रं कार्यकारणभाव इति विततमपराकरि
ष्यते

नहित्स्वात्मैकनिष्ठानामित्यादिनातस्या अपीतिश्रीसदाशि
सदाशिवेश्वरपदोचितायाअहमिदमितिपरापररूपाया
इत्यर्थः परमिति अहमित्येतावदितियावत् अहमित्यपि
यद्रूपंनतन्नीलमितिवेद्यसंस्पर्शनियतविमर्शात्मत्वमिति
दर्शयति तस्याश्चेति पराशिवरूपायाअस्याइतिसर्वत्रवि-
जृम्भणाया सैवेतियेवस्वातंत्र्यप्रसरदिशावाह्यपर्यन्तवि
मर्शरूपापश्यन्त्याखिलप्रकाशानुग्राहिणीसूर्विकेति इ।
च्छादिशात्त्यन्तरकत्वांतावदग्रहणात्मीकरोतेवेति अस्वा
तंत्र्यलेशोयस्यानकाश्चिदितिमात्ररूपेत्येतदेवचेतनत्वंय
तः स्वापरतंत्र्यरूपत्वमस्याव्याचष्टेशोधितेति अपरदशा
यांभिन्नंपरापरदशायांअभिन्नमित्युभयथापियद्वेद्यकार्य
रूपंवस्तुतदस्यास्वातंत्र्यशक्त्योन्मस्तमितंचप्रत्युज्जीवनयोग्यं
चप्रत्युज्जीवितंवाक्रममेवास्ते इतिसेयंसमग्रिशीतन्नकला
स्तुशाषड्विंशाः परंतत्त्वमितिसेवन्मः इयतासारत्वंनिर्णीते
षट्त्रिंशत्तत्वात्मविश्वमदर्शनसारशास्त्रेनिरूपितम् शक्तिल
क्षणेनेयतासोत्रसारपदमन्त्रवादमुखेनविधिरपीतिव्या-
ख्यातम् परमेष्ठिन इतिव्याचष्टेपरमेपदे इतिसप्तत्रिंशरू
पे यथोक्तंयोगपीठसंस्थितायेतिमन्त्रतन्त्रव्याख्यातेभगव
तायोगपोपशक्तयः स्वाक्या इति अन्यत्रापि सापरापरमादे
वीयोगेभैरवयामल इत्यादि ननुचिन्तयापरहितंयश्चतत्पर
मित्युक्तंतत्रकिमयतिष्ठतीत्याशंक्यागमंपठति परादिति
परमेष्ठिन इतिव्याख्यायमानयेतिसूत्रेयदनवदनंदेत
नयाहृदयत्वेसाध्येतद्व्याचष्टे ययेतिसंबन्धः चेतनावताम
पीतियथेतिसंबन्धः यथोक्तम् सालंकृतस्यमिसंदेदेयद्य

प्र·
त्रि·वि·
२४९
249

पिव्याप्यतिष्ठति तथाप्यस्यपरंस्थानंस्वतत्त्वंकजमसमुद्गक
मित्यादिप्रक्रतेयोजयति तथैवेति विश्वचेतनस्येतिभग
वतः परमेश्वरस्यप्रतिष्ठेत्यनेनशब्देनपरमेश्वरस्यहृदया।
मित्यनेनचशब्देनवाच्या ननुकिंतयाविमर्शशक्त्याअस
तःकार्यत्वानुपपत्तेः तत्रभुवनादिकार्यनिर्भरोसौवि।
श्वात्माविश्वरूपःपरमेश्वरउच्यतांपरंनैतद्युक्तमित्याह
अन्यथेतिविमर्शशक्त्याविनामयूराण्डरसस्ययानीलपी
तादिनिर्भरतासायथाकारणता नतुकर्तृता तथाभगवतो
ऽपिशेषविश्वनिर्भरतास्यानचकारणतामात्रंयुक्तमितिभावः
चमत्कृतिरूपत्वादिति आनन्दात्मकपरमभोगपर्यन्ताऽवि
श्रान्तिरेवहिविशुद्धंस्वातंत्र्यंपरप्रतिघातलेशकृतमस्वातं
त्र्यंमनागपिनशंकनम् येनात्मानमतएवेतिस्वातंत्र्यमुक्तमि।
त्यादिविचित्रनिर्माणंवक्ष्यमाणमभिव्यनक्ति ततःसर्वोक
र्षेदेतत्वेनसारतयाप्रतिष्ठानंपादान्तिकंहृदयंसाभगवतइ।
तिशब्दः समस्तैतत्स्तोत्रोक्तटीकार्थपरामर्शकः शक्तावपि।
स्फुरद्रूपतेति मन्त्रेतिप्रतिष्ठारूपेति हृदयमितिप्रत्येकंसं
बन्धनीयः प्रतिष्ठारूपेतिप्रथममयामासतयेतिशब्देनविधि
रपिस्खचितइतिव्याख्यातं अन्येतसिद्धान्तागममात्राभिप्रा।
येणमंत्रोभगवतोहृदयंमंत्रस्वपरामर्शमयइतिहृदयश
ब्देनविमर्शआगमेषुव्यवह्रियत इतिमन्यमानाः।
पूर्वमर्थमनयमानार्थतया मात्रतयेति यद्देततया
व्याचक्षते हृदयमेवेतिनात्रोपचरितं हृदयत्वमपि
तमुख्यमेवेतिभावः तदुक्तम् ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठा
हममृतस्याव्ययस्यच शाश्वतस्यच॥ १॥ १॥

धर्मस्यस्वरूपस्यैकान्तिकस्य चेति गीतम् अनेन सद्रूपस्य ब्र
ह्मणः परमानन्दस्य विश्रान्तिस्थानमहमिति विमर्शात्म
कं दर्शितम् अत एवापि यत्सारमस्य जगतः सा शक्तिर्मालि-
नी परेति न तैर्विना भवेच्छब्दो नार्थो नापि चितेर्गतिरिति
न चैतावत्समापनामात्मभावमित्यादि न सोस्ति प्रत्ययो वा
रूपतावेत्यादिषु बहुसार्थ्यादिभिरध्यवसायविश्रांतिरे
व प्रकाशस्यांगीकृतेति विमर्शशरीर एव प्रकाशो युक्तः
॥ ४५ ॥ ननु ननु अनन्तशक्तो भगवतिति विमर्शशक्तिः कथमि
त्यमभिषिक्तेति शंकां परिहरद्यम् आत्मानमत एवायं ज्ञे
यीकुर्यात् पृथक्स्थितिज्ञेयं नन्तु तदौन्मुख्यात्मत्वादितास्य-
स्वतंत्रता इति ॥ तत्र कर्तृत्वलक्षणस्वातंत्र्यशक्तिरग्रणीः सा-
मान्यापेक्षणावर्तत इति सैव विमर्शरूपा प्रधानमिति तात्पर्यम्
तत्र प्रथमं श्लोकमवतारयति अत एवेति समानाधिकर
णाः पंचम्यर्थाः अनेनात इति आख्यातम् अयमिति प-
ठित्वा व्यवच्छेदपरमेश्वर इति एवकारमात्मशब्दानन्तरीकृ
ते विश्वस्य नाम रूपमिति स्फुटीकर्तुं आचष्टे विश्वमित्यादि
ना सात्मरूपता दर्शयमेवं ज्ञेयं करोतीति दृष्टेनानुमानेन
संभाव्यते देवत्वतानुपपत्तेः कर्तव्यानामिमोदृष्टो संभावनो
नियोगलक्षणां नियमादिसनेनाविष्करोति अनेनैव वचपदे
न पृथक्स्थितिज्ञेयं नचित्याद्दिसकलं वाक्यं संक्षेपेण-
व्याख्यातम् अस्य हि प्रसंगोर्थः प्रसंगाविपर्यये तात्पर्य
म यदि पृथक्स्थितिज्ञेयं तदा तदौन्मुख्यापत्तं ज्ञेयमिति
अस्वतंत्रोयमित्यस्वतंत्रो जडः जडस्य च कथं ज्ञेयविषयं-
स्वातंत्र्यमिति प्रसंगः स्वसंविन्निष्ठे चेदमस्य न तेनायं स्वातंत्र्या

ई.
प्र. भि.
२५.
250

नपरोन्मुखइत्यात्मानमेवविषयंज्ञेयीकरोतीतिप्रसंगाद्वि
पर्ययादिदृष्टसिद्धिरितिसूत्रार्थःकरणादिनिबीजादिवोक्त
रःजायेतेतियदीयंयुक्त्यावदेतन्नवदतइत्यभिप्रायश्रोवः
ननुकुम्भकारोभाविनंघटंबुद्ध्याभिसन्धायकरोतिनत्वात्मा
नमितिसंभावनांनिरस्यति भाविमपीतिशुद्ध्यग्भूतेनतिव
टरूपएवविश्रान्तानन्तसंविद्रूपेप्रतिष्ठितेयमर्थो ऽनुद्रके
भवति नवस्तुनःकुम्भकृत्कर्तृत्वमुक्तंविस्तरतःनन्वस्य
मुद्देकत्वम विरुद्धरूपमितिपररूपम ननुमुद्देकथमि
त्यनकुर्यात आह अनियंत्रितेहीतिनियोगोह्यप्रतिघातो
स्यातंत्र्यमपुष्टिस्यातंत्र्यम ननुविरुद्धतानर्हिशब्दमात्रमा
ह लोकापेक्षयेति ननुपरमेश्वराद्परःकोलोकःमत्सं
मएवतत्परिगृहीतमायाशक्तिप्रच्छादनपुरस्सरत्तयावे
घवेदकयुगलमस्त्वमयोलोकइतिदर्शयतिलोकंप्रती
ननुयुनाभिन्नकर्तृतानयुक्तेतिब्रह्मादीनांतिर्य
गन्तानांसाकथंस्यात कएवमाह तेषांकर्तृताक्वचिद
पीतिकस्यतर्हिआह एवंपरमेश्वरस्यैवेतिउपचरितेवे
ति तदिच्छोपकल्पिताभिमानमात्रसारा यावदभिमानं
नयथावस्तुततएवाभिमानग्रहत्यागेनकंचित्कर्मबन्ध
नइत्यादिगीतादिप्रदेशेषुनिर्णीतम् नत्विभोरिति नन
स्याउपचरिताकर्तृता यदिचव्यतिरिक्तज्ञेयोमुख्यताभवेदु
पचरितेयंस्यान्नपारमार्थिकीतिचिन्नत्वस्यकर्तृत्वाभावेवि
श्वेनाकिंचित्स्यादितिप्रसंगःआस्तितन्नत नतदनुपचरितासा
अनुपचरितत्वंवेत्य यदिनव्यतिरिक्तंज्ञेयंकार्यंच आपितु
स्वैवज्ञेयीक्रियतेइति अत्रचस्वातंत्र्यशक्तिरेव ॥

वचिद्रूपमितरद्इतिमैवप्रधानमितिपिण्डार्थोवृत्तिविवृतोः
॥ ४९ ॥ द्वितीयंश्लोकमवतारयन्नकेवलमित्यादिनावि-
वीकरोत्यनेनएवंसूत्रार्थमवतारयन्नेतद्यनेन स्वातं-
त्र्यामुक्तमात्मानंस्वातंत्र्याद्द्वयात्मनः प्रभुरीशादिसंक-
ल्पैर्निर्मायव्यवहारयेदिति ॥ एतद्विशेषयितुंतदानीन्तन
मितितद्वेवतद्वेकतयास्फुरणम् यद्दृश्यति तदाप्यात्मा
नमेवव्यवहारमित्यादिशिवःपरमेश्वरइत्यादि यद्दृश्यति
यदास्यात्मानमेवव्यवहारमित्यादिशिवःपरमेश्वरइत्यादि
परामर्शोपलक्षितस्यद्विनिष्टुद्वैववेद्यता यद्दृश्यति शि
वादिशब्दानामित्यादिइत्युक्तरमपीति आत्मनोघटादितया
वेद्यतायानंतावत्करणंचतत्त्वशक्यम् कदाचिदिदंत्वश
क्यंयद्वेदकमेवसद्वेद्यंचसद्वेदकमेवेति तदपिस्वातंत्र्या
त्संपद्येत यतोवेद्येनसद्वेदकस्यैकतातत्त्वतःतद्घटादे
र्वेद्यीकृतस्यवेद्यताकालेभवन्त्यपिवास्तवीवेदकतामाया
शक्त्यावेदकभागाद्विच्छिद्येवप्रच्छादिताकर्तव्या शि-
वादिपरामर्शेतुवेदकांशादनाच्छिन्नस्यैवसावेद्यतेति
अन्यथेति यद्येवमपिकर्तुंनशक्यातदविरुद्धमेवार्थेना
नीयात्कुर्याच्च ततोनियमवुद्ध्यैरूपज्ञानकरणायोगात्स
र्वंजानातिकरोतीति यः सर्वशब्दस्तस्यार्थोविलुप्तःस्यात्
ननसत्सर्वंजानातिकरोतिच यतःशिवादिशब्दवाच्यानिनिर्मि
तैतद्विनिर्मुक्तस्वातंत्र्यमितिकुतः अत्राहशिवादीति तत
इतिशिवादिशब्दाक्षरचितानांतस्यैवेतिसर्वज्ञादिरूपस्यवेदाः
कस्यापदेष्टपदेवर्तमानस्यएवंन्यायवलेनतदानीन्तनोव
कावेदकरूपपरवस्फुटइतिप्रतिपादितमपरामर्शवलेनापि

एवमिति सूत्रे यदापीति अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूता-
शयस्थित इति सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादौ न शरी-
रादिरूपं तदीयं सर्वस्यात्मा सर्वस्य हृदि संनिविष्टो नोपदिष्टः प्र-
मात्रादिविरोधात् तदाह बोधात्मनयेति तत्र स्वकं निदर्श-
नमाह यथेति परमेश्वर इतीयन्तम् यतश्चैवं तदापीति
तत इदमापततीति किमाह योऽहं वश्मीति निर्देशवशेन वक्तु-
रात्मनः साक्षिव इति निर्देशबलेन प्रतिपाद्यस्य सतोऽयः स
एव प्रतिपादको योऽहमिदं वश्मीति निर्देशबलात् तस्य यल-
क्षणं कर्तृताभावः कर्तृत्वं नाम तत्र वर्तमानमखण्डितस्य म-
यावदिति सोऽपि नाम तेनैवेति अखण्डितप्रतिपादकत्व-
लक्षणकर्तृभावेन प्रतिपाद्येन यावच्छब्दोऽपि शब्दार्थे-
ति दृष्टव्यताद्योतकः ननु प्रतिपाद्यतां तथात्वात् निर्मि-
त इति कुतः श्रुते प्रतिपाद्यमानत्वेनैवेति न न तथाभूतेन
किं निर्माणेन इष्यते तस्यैवेति अखण्डितत्वात् अस्य
अमयाऽहमीश्वर इत्यनीश्वर इति भावनादेव विशेषः स्यात् ए-
वमीश्वरेण यावत्स्वपतेर्ध्यायतेऽपदिश्यते इत्यादौ निर्मितत्वा-
वदेको पृथक्त्वमात्रावभासात् न चात्यन्तं पृथक्त्वमेव
तथाभासादिति तथेति अपृक्तत्वात् अन्यतया तेनैवेति ईश्व-
रेण अमेत अन्तएव स्वाभाव्यादिति श्लोकद्वयेन शिवादिसृष्टि-
रेव प्राधान्येनाभिधेयस्यार्थस्याप्रसिद्धत्वात् तत्पूर्वं श्लोको-
क्तं नीलादिनिर्माणं दृष्टान्तः दृष्टान्ततायोजनयैव केवलमि-
त्याद्यवतारणा अन्य इति योजयन्ति व्यवहारयेदिति शाकि-
लि इ. एवं च योजनाय एवमात्मानं निर्माय उपदेशात् तन्न भाव-
नादिव्यवहारमात्माकर्तृमात्मनि शाक्तत्वस्यादित्यमप्याना-
ने

नेथीकुर्यात्तत्र न विमर्शशक्तिरेव हेतुरिति युक्तमवोचा
म स्वभावमवभासस्येति तेन नेथीकरणमेव प्रधानं वि
धेयमिति व्याख्यातं वृत्तिराभासयतीति अन्यथा त्वाभास
व्यवहारवतीति वृत्तिरहिता स्यात् ॥ ४१ ॥ ननु स एवात्मा
प्रतिपाद्यः प्रतिपादकश्चेति कुतः प्रकाशो हि भिद्यते प्र
तिपादकस्य निराभासत्वात् प्रतिपाद्यस्य च साभासत्वा
त् विमर्शाभेदादभेदः सत्यप्याभासभेदे स्फुटास्फुटादा
विव गोः स्नानात्ततः हीरे निकारस्तत एव हि न च नदी
रमित्येष व्यपदेशोऽस्ति तत्त्वाणमिति न्यायेनैतदप्यत्रना
स्ति प्रतिपादकस्याहमिति विमर्शरूपत्वादिदमिति तु प्रति
पाद्यस्य अत्रोत्तरदानाय शंकितपूर्वपक्षसूचनाहन्तादी
ति एतत्पूर्वपक्षोपक्रमं संक्षिप्यावतारयति आभासभेदे
त्येतत्परामर्शभेदेपीत्यन्तं पूर्वपक्षव्याख्यानम् वस्तुतः
तिहृन्तिकतयार्थानामित्यत्र मूलपरामर्शेत्याद्युत्तरव्या
ख्यानम् मूलपरामर्शोऽहमिति तस्यात्यागस्तेन विनाप्र
यभीष्वरस्तस्यैव परामर्शस्य प्रतिष्ठत्वात् कालेऽप्यनुवे
कत्वेनावस्थानम् आदिशब्देन तिं क्रिययोः प्रत्ययसमव
भूतां शाशक्तिमुपलक्षयितं सूत्रे निर्देश इति व्याचष्टे कि
याभेदेन चाभासपरामर्शोभिन्नावप्येकपरामर्शप्रतिष्ठि
तौ भवतो निपीयमानं मधु मदयति कुंभकारो घटं क्रियत
इति तदाह योग्यतयेति कदाचिदिति कालेन क्रियाप्युप
लक्ष्यते प्रकृते त्वेतद्धेयमर्थमित्याह अत्र त्विति तेन भिन्ना
वेव परामर्शाविति सिद्धम् आभावपि भिन्नाविति दर्शि
यितं यावृत्तिराभासभेदेऽपीति तां व्याचष्टे व्यतिरिक्तपवे

प्र॰
ति॰ भि॰
२५२

तिभावयित्वा अनाभासस्येति त्वष्टृ यत्तिविकृतवेदकतया
तदानीमिति तस्मिन्नेव काले यदेकस्मिन्नेव काले भिन्ना॰
भासविमर्शेन हि नैव घटपटवदिति स्वभावहेतुः एवंभूतम
पि यद्यभिन्नं स्यात्त ह्वेदो न कश्चित्स्यादिति कश्चित्सम्भवतं॰
यदस्य व्यापकं तन्हीयतेति व्यापकानलब्ध्या विपक्षाद्धेतो
निर्वृत्तिरिति व्याप्तिसिद्धिः एवमियता अहन्तेदन्तापराम
र्शस्य तदुपलक्षितस्य चाभासस्य भेदादात्मनो वेदकरूपस्य
वेद्यरूपस्य चान्यताशंकात इति सम्बन्धयोपयुक्ता स्वशब्दादे
कस्मात् एवमपि शब्दार्थ वर्तमाने व्याचक्षाणेनेति सोद्य वृ
त्तिग्रन्थगतप्रमाते वेद्यैवकारस्पष्टं सिद्धान्तभागं व्याचष्टे
आत्मेति निर्भासनकालेन एवइति स्फुरणाम् ईश्वर इतीष्ट
स्वतंत्र इति जीवितम् शिवः श्रेयआनन्दो विश्रान्तिरिति
तत्वम् प्रमाता प्रमिमीते जानाति करोतीति वस्तुतः दयस
वेद्याहमिति चेनिवृद्धिनमाता तदात्मादिपरामर्शा अपि
न परामर्शा एव विश्रान्त्यलाभात् विश्रान्तिस्थानमेव च प॰
रामर्श इति ननु एवमात्मन्यपि परामर्शोऽहं परामर्श इति
सतत्व इति कथमुच्यते आत्मा तत्र स्पष्ट इत्याह केवल
मिति अहमित्युपक्रम एव स्वात्मन्यपरामर्शः आत्मेत्या
देस्त्वपक्रमे प्रमेयत्वेनेदन्तालक्षणापातं व्योन्मेषमन्या॰
पि अनुवेधकतया न तःस्थिते इदन्तापरामर्शेन तदाशयेन॰
स्पष्टीक्रियते अन्तरीकृतेपत्ति गर्भीकारेणान्तर्णीयस्य वथा
पिकांचतां विधाय तथात्वात्मेति परामर्शस्यानन्तवेद्य
इन्तानस्फुरेत्तत्प्रमातर्विश्रान्तिर्न भवेदित्यात्मपरामर्श
विश्रान्तिपरामर्शयोर्मध्ये हमिति अवयातापरामर्शः न

त्वहंपरामर्शे ॥ दन्तास्फुरत्तुपक्रमे कृशोहमित्यादौ ममं
तत्र त्विदन्तानुविद्धमावहमिति विमर्शः शुद्धाहंपरामर्शोवि
श्राम्यतीत्युक्तमसकृत यद्यप्यर्थस्थितिरितिन्यायेन केवलं
तत्र स्वातंत्र्यमेवोभयामप्यहन्तायांशांशे देहादिसंकुचिते
तदादिपरामर्शान्तराव्यवधानेनेति इहत्युपक्रमे श्रामाय
स्थितिप्रमेयताकृतं पारतंत्र्यं भातीत्यहंप्रतीतिर्व्यवधायीस
क्ता एतत्संवादयति अतएवेति यतः साक्षात्परामर्शो व्यव
हितपरामर्शादन्तरंगस्ततः केशाकर्मस्थोक्तापीश्वरशा-
द्देन पारतंत्र्यस्वरूपापरमेश्वरस्य यावाच्यतोक्तातामनाद्
मसद्भावात्तवम् प्रणवोपलक्षितोहिर्बद्धस्य बीजमंत्रकलापः
संविद्विमर्शपरमार्थः प्रमेयरूपं एवतत्र मध्येनैवोल्लासय-
त्ति अतएवैवंविधः शाब्दोव्ययमित्युच्यते बहिःस्पृष्टस्परि
लिंगसंख्यादिशब्दान्तरयुक्ततास्यानान्तररूपस्य संविद्रूपा-
स्यतद्धर्मस्य वा अतएव समग्रचयनविकल्पनादिकेवालबल
निघृत्वाभावात्संवेदनस्वातंत्र्योल्लासनलक्षणांयधर्ममभिधान
यत्नश्चादयोप्यसत्वभूतार्थेतिशाद्युच्यते समग्रपदमा-
दौ तत्तदेव रूपं स्पृष्टं भाति ततो लिंगसंख्यादियोगस्तत्रापिवा
र्थप्रतीतौ चापि व्यवधानमेव प्रणवेन बन्धाग्रहाव्यवस्थाच
त्वकपरामर्शस्वातंत्र्यमयेन विरुद्धविधिनिषेधादिसमस्ता
भ्युपगमरूपेच्छादिशान्तताविद्यातपरामर्शिनामीश्वरः स
त्यतः परामृष्टोभवति स्वतंत्रस्वभाव इति तत्रापि तदर्थभा
वनमित्युक्तम् प्रमेयरूपतास्पृष्टान्तरास्वादात्म्यारूपव्यव
धिनातत्परामर्शो विद्यते यथोक्तमागमे भ्ययान्तर्वरवप
तिमवदो व्यापको खिले इतिभैरवपादस्पमनन्तोद्यावणा

ष्ठिव इति एतदर्थमेव च भगवतैव शिवादिपदानां श्री
मद्यामव्यापिमहामन्त्रराजे मन्त्रविवरणां स्वयमेव निरूपि
तम् तदनुसारेणैव व्यासमुनिप्रभृतयोपि तिस्रादेव्यो यदा
वैनमित्यादिनिरूपितवन्तः यदवलम्बनादभिज्ञा निर्वच
नायपि नाममहत्त्वपर्यन्तमर्थमेनिरुध्यते ततएव पांचरा
त्रिकानिरुक्तमाद्रियन्ते तिन्वाच्यकमेवदिति व्याचष्टे ।
यथेति सिद्धरूपंस्वतंत्रमिति उपक्रमसाध्यमानंएवतेत्रा
र्थपर्यन्तीभूतमिति विश्रान्तौपचतीति क्रमेणक्रियाना
ति गुणापरामर्शाः आदिग्रहणात्कालादयः यथाहुस्तत्र
भवान् दिक्साधनंक्रियाकाल इति वस्त्वभिधायिनः शा
क्तिरूपेपदार्थानामत्यन्तमनवस्थिता इति ततएवाद्व्या
यमाणानामेषांसंख्याकालादिसंबन्धो न विरुध्यते द्वावे
कत्र गुणौ अयंवर्तमानः कालः पूर्वंभविष्यन्भूत्वाकीविस
नत्वति भूतो भवितेति घटो अपाक्षीदित्यादिपरामर्शप्रतिप
नेतसंख्याकालादौ सुतरामेवेति ततएव तत्र तत्र स्वपरामर्शा
नेतैव स्वदर्शनं घटयितुं वृत्तौ दृष्टान्तान्तरं यदुक्तं तद्व्याचष्टे य
थाचेति दार्ष्टान्तिकस्य पूर्वमुक्तत्वान्न स्थितिर्न पुनरुपसंहारः प्र
तितिति वर्तमानविकल्पनरूपायस्य दृष्टान्तस्य प्रकृतेन साम्य
नामन्यभयत्रापि स्मरतावनुभवे च घट इति परामर्शाभेदादित्या
शयेनाह अत्रापीति स इति परामृष्टान्तरमुपक्रमे भवद ।
प्ययं घट इति पूर्वपरामर्शविश्रान्तमथ्यते ननु स इति न वस्तु
परामर्शस्य भेदकं रूपम् आभासभेदमात्रमेतत्कालभेद
कृतम् नवाभासभेदो भेदक इत्याशयेनाह एतान्त
देमासादित्यादिना सर्वसाम्याभावेपि व्यवस्थानांशो ॥

दृष्टान्तः प्रकृत इतियावत् एतदेवचयुक्तमितिदर्शय-
ति परामर्शइत्यादिनोक्तप्रायमित्यनेनेतन भिन्नाभासवि
मर्शत्वादात्मनो ग्राहग्राहकतायां युगपद्घटइत्यत्र हेता
वाभासभेदो विमर्शभेदादपेतो भेदको विमर्शभेदश्चना
स्त्येवेति सोप्यसंकल्प इति हेतवस्य नासिद्धीकृत इति नाम
याम् नन्वेवं घटइत्यपि परामर्शोहन्तायामेव विश्राम्यति
यथोक्तमिदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्यतादितद्वटादि
स्पष्टेष्वपि कथ्यपरिहृत वेदकभावत्वं येनास्मादिस्पष्टेष्वेवस्वा
तंत्र्यमुक्तत्वमित्याशंक्याह मायापदेष्वपीति सत्यमेतत् किं
तु प्रमाताघटाद्यर्थक्रियामर्थयमानस्तामभिनवपरामर्शसंपा
द्यमेवाभिमन्यत इति पार्यन्तिकंचाहन्तापरामर्शमदसीयं
नाद्रियते आत्मा घटार्थक्रियां तत्पर्यन्तपरामर्शविश्रमम
न्तरेणानलभते यथा पाकाद्यर्थक्रियासाध्यतापरामर्श
म् ततस्तां पार्यन्तिकीमेव विश्रान्तिमत्र प्रमाणयति मा-
यापदे हीदं विस्मर्यते तत्र चाहन्तेदन्तयोर्विरोधः इदन्ता
नामपि परस्परं च घटपटादीनां यदाह ग्राह्याणां चेति वेद्यमे
व ग्राह्यहन्ताभेदोप्ययं ग्राह्यरूपशरीरादिभेदायतत इमाश्रये
न पुनर्ग्राहकाणां चेति नावोचत तत्रस्थानामिति चिन्मात्रस्था
नम् शुद्धत्वं शरीरायानूषितमायीयाहंभावापेक्षयाहंभा
वस्य सच शुद्धः सर्वमेव सहते स्वातंत्र्यपरमार्थोह्यसौ एत
च्चोक्तं स्वामिनश्चात्मत्र ॥ ७८ ॥ नन्वात्मैव परमेश्वर इति तव
संमतम् आत्मा च ग्राहकरूपो ज्ञानाध्यवसायस्मरणसं
कल्पादिभिरेव व्यवहारं वर्तयति न विमर्शशक्त्या तत्कस्या
न्यस्मानि रूपितेत्याशंक्याह सूत्रम् मायाशक्त्या विभोः सैव-

भिन्नसंवेद्यगोचरा कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिना
मभिहितेति ॥ सत्यं विभुरेवात्मा परमेश्वरः स तु मायाशक्त्या
संकोचाद्ग्राहको यथा तथा विमर्शशक्तिरपि मायाशक्ति-
संकोचितवेद्योपरागसंकुचिता सती ज्ञानस्मरणादिरूपे-
णुच्यते नाममात्रेण तु विमर्शशक्तिरिति उक्तं किमपि ज्ञाना
दितत्त्वान्तरमिति तात्पर्यम् अनेन चेयमपि शंका शमिता भ
वति ननु विमर्शपरामर्शात्मा वदहमित्येतावन्मात्रतत्त्वा-
त्तत्स्वज्ञानस्मरणादयो भगवतः शक्तयः इति कथमुक्तं ज्ञा
नादीनां च संशयादिभेदः कथं कथं च नीलादिवैचित्र्यमि
ति मायीयवेद्योपरागजनेदमिति हि तात्पर्यं एतदवता-
रयति सैव चेति अन्यथाभासनं माया तत्र सामर्थ्यं शक्तिः
तद्वशाद्भिन्नवेदके यद्वेद्यं भिन्नं वेद्यांश्च वेदकांश्च तत्र तत्रत्य
नं प्रमातरि भासनात्मयं वैयधिकरण्येन प्रमेये चान्यथात्वेऽपि
भिन्नाभिन्नं चेति तत्रैतत्त्रीनि विचित्र्यतो वैचित्र्यादेव ज्ञानादि
नामभेदः एवमित्युक्तं यद्युक्तिजातं तदिति तस्माद्धेतोरयम
र्थो न निष्क्रान्तव्यः कोऽसावाह अर्थेति एकरूप इति नन्वह
वः प्रकाशात्मनो देहस्य नो देशकालाकारादीनामभावात्।
विश्वात्मेति सर्वप्रमातृत्वेन सर्वज्ञः अन्यस्य वेदनायोगात् वि
श्वकृदिति अन्यथा वैचित्र्यमिदमहेतुकमेव स्यादिति रूप-
पादितं चित्स्वापपादयिष्यते च नन्वीश्वरेण मायाशक्त्या
भास्यते इति वक्तव्ये केयं स्तुतिरिति मत्वाह उपयोगा
दिति अधिकोपयोगप्रकाशने प्रयोजनमभिप्रेत्योप
चारोयं मन्तव्यः इति भावः षष्ठी चेयं भास्यत इत्यत्र द्ये-
लापि योज्या भूतार्थ एवम यतो न्यस्य न कस्यचिज्ज्ञास्यते ॥

ततो विभोर्ज्ञानादिकः शक्तयो न त्वात्मनामिति दर्शयति
तथापीति मायापदे पीति तथा ज्ञानं व्याचष्टे अभिनवमित्यह
वेमु प्रमातृरिति मायीयस्य न त्वेवं विभोर्भासनात् इति कथ
मित्यत आह तथेत्यादि तदिति ततो हेतोः तदीयेति पश
रीमेवेति ज्ञानमिति पूर्वेण सम्बन्धः अथथत्वमिति व्याचष्टे
इन्द्रियेति अन्तेः करणेन तयाधिष्ठितमित्यर्थः ननु प्रत्यक्ष
स्याव्यपविषयेणाभावे तत्कथं स्मृतौ नोक्तः कथमाह
मादिप्रकृतमिति विश्वं भेदेनाभासयतः इति पूर्वं तस्ये
वभिन्नस्येति वृत्तिं शंकितं पूर्वपक्षं निराकरणेन व्याचष्टे त
स्यैवेत्यनुभूतस्येत्यर्थः ननु स्मरणाध्यवसायेचैवमस्तु संक
ल्पे तन्न वयकविषय उत्पाद्यते आदिग्रहणाद्गृहीतेचसंशया
त्मज्ञानादेर्विकल्पे तत्कथं स्मृतिः संकल्पाध्यवसायसाधार
ण्येन तस्यैवेति पूर्ववत् यदि वा तस्यैवेति अनुभूतस्ये
ति एतस्य रूपं विकल्पस्याप्यस्तीति व्याख्यानान्तरं दर्शयति
तदानीमपीत्यादिना ननु प्रत्यगात्मनो मनोवृत्तिः संकल्पो बु
द्धिवृत्तिरध्यवसायः एवमस्तु वृत्तिबुद्धिवृत्तिर्वा ज्ञानम् मनो
बुद्ध्यात्मनावच्छेदत्वमिति ज्ञानादयः कथं चितिस्वभावः इति
चोद्यं गर्भीकृत्य वृत्तावपि शब्दोयः प्रयुक्तः तद्व्याख्यानायाह
यद्यपि चेति अत्रोत्तरं स्फुटयति तथापीति यद्यप्यर्थस्थि
तिरिति हि नयेन प्रत्यगात्मात्मसु हृदसं विन्मात्रपरमार्थ इति म
नोबुद्ध्यात्मवृत्तीनां विमर्शात्मकचिद्रूपतैव एवमेव बोधका
ने वृत्तिकृतेति वृत्तौ दर्शयति चितिशक्तिरिति चोदितो यतः
प्रत्यगात्मावृत्तौ परमेश्वर इति कश्चितः ततश्चितिशक्तिवि
रूपताकर्तृतामनत्वा विपर्ययेणावारोपितमतायोग्या फलं

हितत्वम् नन्वध्यवसायो ज्ञानेनैव स्वीकृतः सत्यमस्तिन्व
पवसोयरर्थे पुनरध्यवसायपदमिति दर्शयति अध्यव-
सायश्चेति स्मृत्याकारैकेनेति तावतः स्मृत्याकाररूपत्वा-
त् प्रमातृस्यव्यापारोध्यवसायव्यापारेणाचतद्द्वतोभिन्नेन
नस्पीयते अध्यवसायवलाह्वायेकम् यदाह प्रमातायेते
ह्विविकल्पाइति अस्तिरूपइतिसं[illegible]यद्रूपः प्रमातृत्वेनथा
सेनापरिस्फुरद्रूपमर्थः ॥ ४९॥ ननु सविकल्पस्मृत्या
दिवेर्गेस्तु विमर्शोभिलापयोजनामयः स्मृत्याकारात्मनि
तनुभवेताहृशादर्शनरूपे स्मरतेः पितरंसंस्कार[illegible]प्रबोधं
विदधानेनकारणाक संकेतस्मरणायोगात्कारणाननुपल
ब्ध्याप्रत्यवमर्शाभावप्रयुक्तइतिपरभ्रमरंजनायसूत्रम् ॥
स्मृत्याकारस्तणोप्यस्तिविमर्शः कथमन्यथा थावनाद्यु
पपद्येतप्रतिसंधानवर्जितमिति एतदवतारयति कथम
न्यथेत्यादि युक्तिरूपसंवाधार्थोपक्रमं प्रथमसूत्रभागाभि
धेयमाख्यातयापश्चान्निर्दिशन् ननु परामर्शमन्तरेणोतिमत्वं
अस्तिहिंसः अलोचनस्यतपश्चात् एतन्नसहते उत्तरकाल
स्यादिनास्वात्मनीतिविकल्परूपः पूर्वज्ञाने स्मृत्याकारेवाव-
भातस्येतिविकल्पद्वयं प्रथममुद्दिश्याह स्वात्मनीति अत्रे
तिस्मृत्याकारेनयुज्यते इत्यत्र हेतमाह यत इतियावदिनेति
यदेवंभूतं वस्तुतस्य हेतत्वमास्तिनर्थ इतियावत् पूर्वं साध्य
निर्दिश्य पश्चाद्वेतैवोपक्रमस्यमाणास्य हेतुतावगतये प्रेवमी
नहस्यतन्नश्चाभवितायत इन्यत्राहेतविभक्तिस्तस्यार्थस्य
हेतुतांगमयेदिति एतत्समीकरोति नदिति अर्थोसोति
अर्थैहिसविकल्पकोनस्वात्मनि नत्रास्य स्मृत्याकारद्रू

पत्वात् एतद्दूषयति तथापीति अत्र हि न साक्षात्कारात्मा
सोऽत्र विकल्पः यत्र च न साक्षात्कारात्मा सोऽर्थः प्रकाशमा
न एवेत्यप्रकाशमानस्य विकल्पो विमर्शनं विरुध्यते सर्वस्य
पूर्वज्ञानावभातस्य किं न विरुध्यात् अप्रकाशमानत्वेनावि
शेषात् प्रकाशितस्यैव विकल्पनं युक्तं नेतरस्येत्याशयेन पू
र्वग्रहणं ज्ञानग्रहणं च अत्र परकीयं विशेषप्रतिपादन
माशंकते दूषणाय अथापीति एतद्दूषयति तथापीति
एवमुच्यमाने सत्यपीत्यर्थः प्रतिपादितमिति सत्यमित्याद्यु
पक्रम्य दृक्स्वभासैवेत्यत्र प्रकरणे तत इति उक्तान्यायाद्
द्विकल्पेन न महैक्यं साक्षात्कारस्य निर्विकल्पकत्वाभावे द्र
तः कथं दृष्टसंकलनात्मकमिति यद्रूपं विकल्पनस्य सा
क्षात्कारबुद्धावसंभवित्वेन दर्शितं तद्व्यापकदृष्ट्यापरपरा
मर्शानुपलब्ध्या तद्विकल्पस्यापि न संभवति निर्विमर्शता
यां साक्षात्कारधिय इति दर्शयति तथापीति संकेतस्मर
णोपायमिति हि निरूपितम् तत्र संकेतस्य स्मरणं संस्का
रोत्थानसंस्कारप्रबोधयोगायतम् सोऽपि निर्विकल्पकेन क
र्तुमशक्यो उक्तं ह्यनुभवः पटीयान्स्मृतिबीजमादधीत नाद्द
शादर्शनादस्य प्रबोध इति पटीयस्त्वं चानुभवस्य नापरं को
चनमन्महे अन्ते विमर्शविश्रान्तेः यदपि भट्टेन निरूपितं प्रा
रोहोऽस्याः पटीयस्त्वमिति तत्रापि प्ररोहस्य प्रमातृविश्रान्ति
महमित्यमेवभासे इत्येवंभूतविमर्शरूपता किम् ... ना
न्यद्रूपमुत्पश्यामः ताद्दशत्वमपि दर्शनस्य प्रवृत्तौ वेति वि
मर्शरूपत्वाभावे कथं संस्कारस्योत्थानं प्रबोधनं वा स्यात् य
त्पुनः प्रामाण्यपरीक्षायां भट्टेनोक्तं व्यर्थः प्रकाशः स्वार्थो

प्र॰
भि॰ वि॰
२५९
258

र्थं संस्कारप्रतिबोधकः नान्यथास्याद्विकल्पेपि तत्प्रवृत्ति
रपीष्यतां इति तत्र यदि व्यक्तिःप्रकाशस्य यथा व्याकृतप्र
रोहपटीयस्त्वादिरूपा नेष्यते तदा न किंचित् अपटीयसोपि
वसंस्कारप्रबोधकत्वापत्तिःपटीयानिति विशेषणानर्थक्यं
कीर्तिग्रन्थेपश्च तत्र विनिश्चयसंवादितः तद्दृष्टावेव दृष्टे
षु संवित्सामर्थ्यभाविनः इत्यादिस्तत्र संविदः सामर्थ्यं वि॰
लक्षणमस्यैवेत्यलं भूयसा एतदेव क्रमेण निदर्शयति न
हीति अग्नित्वमेव हि धूमहेतुत्वमिति दृष्टवक्रोत दृष्टमेवे
ति नालिकेरद्वीपवासिनापि तथा संस्काराधानाद्भवेत्स्मर
णं धूमहेतुत्वमिति स्मरणलक्षणकार्याभावे च कार्यैका
नुमेयः संस्कार आहित इति कथं भवेत् एवं संस्कारस्याधा
ने विमर्शस्मृतौ बोधो न करोतीति निदर्श्य प्रबोधनमपि न
करोतीति निदर्शयति नापि धूम इति ननु करणत्वमर्थ॰
स्य परोपाधिकत्वेन व्यवहार्यं परं न साक्षात्कारमनुपाधि
कत्वेन व्यवहार्यं एवं न साक्षात्कारमनुपाधिकस्वलक्षण
प्रकाशनमात्रस्वभावमुपारोढुमलं तत्कारणत्वं दृष्टमे॰
वनेत्याशंक्यानिदर्शनान्तरं दर्शयति मार्गागमनेति न वा
पीति पूर्वेणासम्बन्धः स्वात्मनीत्याद्यानाभावस्योदाहरणं॰
मरवारीत्यादि प्रबोधनाभावस्य एवमुपसंहरति ततश्चेति
विमर्शरूपतात्मककारणाभावात् कार्यं संस्काराधानप्रबो
धनाभिधानकारणाभावे कार्यस्मरणस्याभावात्कारणा
नुपलब्धौ संकलनं नाम विकल्पनमेव न भवेत् न केवलं कार
णाभावेन स्वरूपेणापि व दृष्टसंकलनेनोपपद्यत इति दर्शय
ति न चेति दृष्टे हि स्वलक्षणादयं तस्य कथं संकल्पेत ॥

संकलनाविकल्पस्यतदविषयत्वात् अविषयस्यापिवसं
कलनेतिप्रसंगः तेनसंकेतस्मरणोपायमित्यादिप्रतिप
दंदूषितम् यच्चविनिश्चये तत्रेन्द्रियज्ञानेऽर्थसंयोजना
नांकल्पनामाविशतीत्युपसंहृतम् तदेवयुज्यते यदिजाति
गुणक्रियाद्रव्यसंयोजनात्मकमेवविकल्पस्यस्वरूपंस्यान्न
चैवमित्युपक्रमते नचापीति ननुभवतुविकल्पस्यस्मर-
णात्मकंरूपान्तरंतत्तुनपराकर्तव्यम् प्रत्यक्षेतस्यानाशं
कनीयत्वात् इदन्ताग्राहित्वस्पष्टत्वादिसाक्षात्कारस्यभाव
भासस्वभावितविभ्रमाणामसंभवयोगः पुरुस्खलतिविषा
णीतित्वविकल्पनेसंभाव्यतेऽध्यक्षरूपतेतितदेवविकल्प
नंप्रत्यक्षरूपादपकृष्टव्यम् स्मरणस्यतुतावताविकल्प
त्वेकोदोषइत्याशंक्यसिद्धान्तीस्वाभिप्रायमाचष्टे तद्वेत्या
दिना स्मर्यमाणस्यप्रतिभासनविकल्पनेकमिकेअक्र
मिकेवाइतिविकल्पद्वयेप्रथमंपराकरोति तद्वेतिनचै
वमितिनीलदर्शनम् ततोऽध्यवसायइतियथादर्शनानं
तरभावीविकल्पोभाति नैवंनिर्दग्धपिस्मरणादप्यपि-
तद्दर्शनंततोऽस्यविकल्पनमितिरूपंसंवेद्यते तथाभावेहि
स्फुटमध्यक्षत्वमेवस्यान्नस्मरणत्वम् स्मरणत्वव्यापकंस्मर
तिपरामर्शविरुद्धोयमितिपरामर्शप्रसंगादित्याशयः आ
द्यंविकल्पंपराकृत्यापरंस्वदर्शनपातितेनयोजयति अथे
ति किमिति अस्तिहिसंभवोयत्प्रतिभासनसमकाल-
त्वंविकल्पनस्याविरुद्धमिति तत्साक्षात्कारोऽपिप्रतिभा
सनसमकालविकल्पनस्वभावोऽर्थोकिंनसह्यते एतत्प
रोनसहते अथापीति स्मृतावध्यवसायेवाप्रतिभासमान

स्य यदि विकल्पनं स्यात् तत्रोच्यते नाम प्रतिभासमानविकल्प
नयोः क्रमाक्रमयोगस्तृतीयप्रकाराभावात् यावता न
प्रतिभासमानस्यात्र विकल्पनं प्रतिभासते हि तत्र स्वात्मा
कारो वा विज्ञातृदशि अमन्दबुद्धिर्नीलवदितिति न्यायेन वै
भाषिकदृशि सदेव न विकल्पयितुं शक्यते सद्धि प्रकाशत
ते परं विकल्प्यते तत्तयाध्यवसीयते स एव न च प्रतिभास
मानोऽध्यवसीयते अत्राह तदिति भवतां यदिदं सदा दित
देव विचारयितुमिदमेतत्स्याभिधेयं वस्तु प्रक्रान्तम्।
प्रतिभासमानमेवास्ति विमर्श इति हि वयं ब्रूमः तत्र क
थं पर्येणानास्ति प्रतिभासमाने विमर्शः इतीयत्प्रतिमा
नानेन नीयते स्वसंवेदनस्वरूपागमविरुद्धं चेयं प्रतिज्ञेति
दर्शयति स्वभास इति स्वप्रतिभासोऽर्थस्तेनाध्यवसीयत
इति हि वचः स्वप्रतिभासस्याध्यवसीयतानाभूते मेव च वि
कल्पनीयते तिरोभासमेव विकल्प्य इति प्रतिभासमान
स्य विकल्पनायां युक्तः क्रमाक्रमविचार इति तात्पर्यं युक्ति
बाधेति संकेतस्मरणोपायमित्यत्र सामस्त्येन समग्रवादि
स्यादिकामात युक्तिबाधा एवमित्युक्त वक्ष्यमाणानीत्यात्रैव स्व
ये निषिध्यते सत्यान्तरेषु वाग्रे निषेत्स्यते तस्याचापमाविताया
स्वप्रतिभासस्यैव निर्वादं विकल्पनं संवेदनमिति प्रतिभास
न विमर्शनयोर्न कालभेदः कश्चित् ननु विमर्शनं शब्दयोज
नया सा च संकेतस्मरणात् तदपि संस्कारप्रबोधात् सोपि।
तादृशादृशः अनन्तस्यापि नामदृक्कल्पायां कथं विमर्श
नं भवेदित्याशङ्काशमनायाभिलापयोजनायां संस्कारस
दिन्नाभिदायां संकेतस्मरणाविच्छेपरोगो वा प्रमार्थं ।।

माणांकर्तृपरंप्रतिप्रमगर्भमित्याह नचेति संस्कारजत्वे
पीतिसंस्कारजन्मतयासर्वमेतत्सिद्धं ननु तदुपरिशब्दसं
केतस्मरणंद्वितीयंकल्पनीयमित्यपिशङ्कः अनवेतिप्र
तिभासनविकल्पनयोर्मध्ये ननुमध्येमाभूत्तत्स्मरणात्पू
र्वमेवतुभविष्यति एतदपिनिषेधयति नचेति सहमोत्प
द्यमानतेवात्रहेतुः अनुभवसंस्कारइतियेननीलप्रका
शएव पुनःप्रसुप्तजीवतीवविशिष्टशब्दोतिविकल्पान
न्तरमेवहिस्फुरतिवीजस्याथानमित्युक्तम् यतःस्वकारणा
दितिविकल्पपर्यन्ततादृशादर्शनप्रवोधितात्संस्कारद्वया
त्मनइत्यर्थः एतत्इतिद्वितीयमित्यर्थः एतदेवव्युत्क्रमः
न्यथात्वनवस्येति दर्शयति संकेतस्मरणमपिचेति अन्ये
नसर्वत्राभिलापयोजनायांसंकेतस्मरणस्यैवकारणाता
यांविकल्पापिनकश्चिदुत्पद्येतेतिदर्शयत्विकल्पात्पत्ते
रेवकारणान्तरनाप्याक्षिप्तशब्दयोजनेत्याह एवमभिला
पयोजनाप्राणेपिस्मरणेसंकेतस्मरणान्तरविघ्नःपरे
णापसारितोयेनप्रकारेणानुभवेपिअभिलाप
योजनात्मनिसमीकर्तुमाह ततइतिभवइत्यादेवकार
णावेशिष्ट्यादित्यर्थः तद्दर्शयतिस्वशब्देत्यादिनासोपीत्य
नुभवः तस्यापर्थस्यतुल्यत्वेत्तिजनकत्वेकसामग्रीक
त्वादिनातेनार्थस्यसामर्थ्येनसमुद्भवादित्यप्रयोजकोहे
तुः नह्यर्थगतात्स्वभावादभिलापवत्तामनुभवस्याव
दमाह विषयपक्षेभिलापभागस्यास्फुरणाद्धटोयमित्य
ध्यवसेतिभाविन्यायेन नन्वेषमामनन्तरातीतंविकल्पं
तनमनइतिसमनन्तरबोधएवमनस्कारोयथानीलबोध

ई. प्र. वि.
२५८
258

स्य पीतबोधः नच पीतबोधो नीलशब्दाभिलापयोग्य इत्या
शंकाशमयति इदमेवहीति इन्द्रियमार्गेण यमिवालोक
यामन्तेव विषयस्य योग्यदेशान्तमिवमनसोप्यव्यवहितत्वं
नाम यत्काचरशब्देनाधिकेनोक्तं तदपेक्षणीयं अवधानं चेद
मेवोच्यते यत्किल दृष्टस्थितवस्तुवाचकशब्दसंस्कारप्रबो
धकत्वं तथाप्यभिधर्मिकैरेवोक्तं मनस्कारश्चिन्ताभोग इ
ति आभोगश्च विमर्शोन्मुखत्वमेवोच्यते तैरितिबौद्धैः बो
धरूपतासमनन्तरप्रत्ययादिति बद्धिः तेनकारणसा-
मग्रीजन्यत्वं न कार्यस्य कारणशवलात्वं न यमानो विशेषो
नापरेणकारणशान्तरजन्मानाविशेषेण विरुध्यते घट
स्येवमरूपतयासन्निवेशः तथाच बोधस्य विमर्शरूपताम
नोवधानात्मककारणशवलोपनतेतिनार्थात्मककार
णान्तरजन्मयाविषयवर्तयाविरुध्यते विरोधस्य हिमहा
नवस्थितिरूपस्य कारणकारणान्तरासम्भवो नाम स्थि-
णेउविशिष्टसन्निवेशाभावात् नहि रुद्धस्य कारणान्तरसंभव-
इतिकारणाविरुद्धोपलब्धिः तदाहततोयप्येतिजनयतीति
मनस्कार इति समन्वयः अवधानस्य तत्तावत्स्येनक्रमिकप्र
वस्फुटभावेन प्रसर इति प्रथममनन्तरं गम्भावे हमात्मनिरू
पे विमर्शबलेन लोकास्तत इदमित्यदंभावसामानाधि-
करण्येन सदाशिवभूम्यधिष्ठाने ततोपीदमिमेवमेदमात्र
णान ततोपि घटइत्यादिविशेषणो निजवात्र विशेषणापरि-
निष्ठा कचित् केवलं यत एव प्रमाता विरमति स एव पाश्चा
त्यो विशेष इति तद्विमर्श तत एव विश्रान्तः प्रमाता भवतीति त
त्पर्यन्तमेव स्मरणं ततएवाहमस्मरस्मरइति उत्तरोत्तरप्रसरापेक्ष

या

पूर्वपूर्वनिष्ठं सोऽस्त्यं यतः तदाह तत्रभवान्भर्तृहरिः प्रति
संहृतक्रमां तत्सम्यप्यभेदे समाविष्टक्रमशक्तिः पश्यन्ती सा
चलाचलाप्रतिलब्धासमाधाना च सेविनिष्ठज्ञेयाकारप्र
तिलीनाकारा निराकारा च परिच्छिन्नार्थप्रत्यवभासा चैवि
अनेन रूपपरिमाणभेदत्वेनाहन्तेदन्तयोर्विचित्रतोक्ता तथा
च मार्गगतोऽहन्ताविमर्शत एव प्रमातृरूपरमऽतितावभे
वस्मरणम् अन्योन्यापेक्षया च पूर्वपूर्वस्य संवर्तितशब्द
भावनारूपत्वादविकल्पत्वमुच्यते सत्यपि विमर्शविशेषा
त्मकविकल्परूपत्वे आद्ये तयदहमित्यहमिदमिति रूपद्व
यं तत्र केवलं शुद्धैव विमर्शरूपता न तु विकल्पात्मकता मि
ति निर्णयिष्यते नन्तरप्रवाक्किके ननु च समनन्तरप्रत्यय
रूपस्य मनसः कुतोऽयमवधानशब्दवाच्यो भवद्रूपकल्पितो
भिलापसंस्कारयोगद्व्याघ्रोक्याह यद्यपि समनन्तरः पू
र्वोजनकत्वेनापेक्ष्यायः तावत्तत्र अन्योन्यमिति तत्स्वा
पवनकप्रवेशावकालान्तरप्रतीत्यासंवेद्यते सहेति न
तत्पृथक् पूर्वं तेऽलिङ्ग्यादयो तथाभूता विमर्शजननशा
क्तमनस्कारास्सामर्थ्यविहीनः पश्चात्स्वकारणबला
त्तथाभूतसंस्कारवन्तः ननु तथाभूतानां तथाभावेऽपादा
नसहकारिप्रत्ययाः पर्यन्ते वोपसर्पणप्रत्यया हेतुत्वेन स
न्तीति दर्शयति अथाभिपातेपीति ननु न संवेद्यन्ते नादृष्टि
कारणानि अत्रोच्यते विश्ववर्तिनामिति मेरुरपि हिमवतः
स्थितौ च घटस्य वा जन्मनि राकरणमेव तस्मिन्यथा देशका
लमासीनेन स्थित्युत्पादादिर्निर्विघ्नं यतः तथा वाभिधर्मः
स्वतोऽन्येकारणं हेतुरिति कार्योत्पत्तिनिमित्तस्य हेतोः कारण।

प्र॰
भि॰ वि॰
२५९
259

तामवोचत् अमुनैवाशयेनार्यप्रज्ञाकरगुप्तो भाविनोपि स्व
कालावस्थानेन कारणतामवोचत् एवं परमतमनूद्याच्छे
नमेवस्यापि स्वपक्षसिद्धये योजयति एवमपि तत एवेति ए
तदेव स्फुटीकरोति अवश्यमिति प्रथमं तावत् स्वभावतः
परामर्शशून्यं बालस्य एष हि भवतां पक्षः पूर्वं यत्संकेतदर्श
नं तद्रहितो यः संस्कारस्तस्य प्रबोधनेन च स्मरणनन्तरं परा
मर्शक्रियया भवितव्यं बालस्य तु पूर्वं दर्शनाभावान्न संस्कार
एव नास्तीति परामर्शशून्यमेतदीयं प्रत्यक्षं सर्वं न चापरा
मृष्टे संकेतोपपत्तिरिति वितत्य दर्शयति तथाहीति श्रव
णमात्रं दर्शनमात्रमिति परस्परसंपर्कायोग्यशब्दार्थस्व
लक्षणाद्वयनिष्ठं ज्ञानद्वयमित्यर्थः न चैवमिति प्रसंगानन्त
रं तद्विपर्ययं दर्शयति नापरामर्शकं बालस्याद्यवेदनं संके
तग्रहणाव्यापकत्वात् अपरामर्शकताया विरुद्धं यत्प
रामर्शकत्वं तेन व्याप्तं संकेतोव्यापनम् तस्य हि व्यापका
तं शब्दार्थसंबंधयोः परस्पराध्यासलक्षणेनानुषंगेन ग्रह
णं तद्विरुद्धं चाननुषक्तग्रहणात् अपरामर्शकत्वेन व्यापकवि
रुद्धोपलब्धिर्वस्तु संकेतोव्यापनपरामर्शकान्निवृत्तं परामः
र्शकत्वेन व्याप्यत इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः अथवे चापि
शब्दानन्तरपरामृष्ट एवापूर्वशब्दस्य संकेतग्रहणाद्दृष्टम को
किलपरामर्शेपि कशब्दस्येव नत्यर्थन्नवर्तिना समयान
पेक्षिणा संवेदनवेलायामेतेन शब्देनेन विना संकेतिकश
ब्दयोजनेनैव नोपपद्येत सर्वशब्दवाच्यता हि सर्वस्या
र्थस्येत्यन्ततो वर्णमात्रात्मनापि फूंकारांशो नामसमयिक
एव परामर्शः पुनरवरावनियमाद्यनियतः शब्दः सं

रमार्थः कल्प्यते तस्यापि प्रमातृमात्रवेद्य इति हि सन्न परमा
र्थः तस्येति स परामर्शोर्थालोचनस्य स्वभाव एव किं नो
पेयेत तथोपगमे हि संकेतस्मरणं दूषणं यथोक्तम् संके
तस्मरणोपायमित्यादि अर्थोपयोगेपि पुनः स्मार्तं शा
ब्दानुयोजनमित्यादि च यथासंकेतनमिति पृथगभावेपि।
भ्युपगते दर्शनविकल्पनयोः संवेदनबलायातं तादात्म्यम
मर्थनीयम् यथोक्तं विकल्पा हि प्रत्यक्षायत्ता इति अनुभू
दर्शनसंस्कारस्य स्मारादि च ततो युक्त्यापरे तयोः पृथक्ताबाधा
तस्यां च संकेतस्मरणमेव विजृम्भते उद्दिष्टापदस्तेन च कु
तेऽबाधितसंवित्सिद्धमवश्याभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा न किंचि
दभ्युपगम्यं स्यादिति व्यवहारसिद्धये स्वभावहेतुः ननु बाल
स्य पूर्वदर्शनसंस्कारो नास्तीत्यसिद्धमिति परमतं निषेधति
बालस्येत्यादिना यत् किल बाल्ये स्मर्यते यत्र न तथान्तःकर
णापाटवं तद्यौवनेन स्मर्यते इति कः श्रद्दधीत यौवने च न
स्मरणोस्मर्यताम् अथाथात्रीमपि न स्मरेदिति कार्याभावा
न नास्तीति ननूक्तं प्रत्यक्षसाधन एवेन्द्रियधियः कल्पना
विरहः संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना स्थितो
पि चक्षुषा रूपमीक्षते तत्साक्षजा मतिः पुनर्विकल्पयन् किंचि
दासीन्मे कल्पनेदृशी इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रि
याद्गताविति सत्यमुक्तं तत्र न परामर्शाभावसाधनायालं
तथा हि सर्वचिन्तासंहारे तत्समनन्तरं तावदध्यवसायेन
नोत्पत्तव्यम् तदुत्पत्तौ स्तिमितत्वयोरविशेषप्रसंगात्
अवसायानुत्पत्तौ सा च दशास्तीति कथमव्यवहरणीयत्वा
त् स्मरणेन व्यवहरिष्यत इति चेत् तदनुपपत्तिं स्वदर्शनेतावदा

ई॰
प्र॰ वि॰
२९०
260

दृग्दर्शनस्मरणयोर्हीति पूर्वं हि स्मरणाह्निके सं हि पूर्वा
नुभूतार्थोपलब्धेर्यादिना दृष्टमुपपादितम् यत्किल दर्शना-
ऽस्मरणस्य च ययैकमनन्तसंख्यं परामर्शमयं चिन्वन्तदाभ
वत्साभिन्नविषयत्वं नान्यथा दृष्टश्च संविद्रूपस्यैकमेव दृष्ट
तायदिदन्ताविमर्शाभित्तिस्थानं तया प्रतिष्ठापदत्वेनाहंवि
मर्शमयत्वमिति निमित्ततापि विमर्शमय्येवेति परेणाभ्य
न्तदेव यथाभ्युपेयमित्याह वास्तवेति प्रमात्रेति अदृष्टमित्य
मिदानीं निभासे इति विकल्पजीवितः सन्तानस्वभावश्चा
साविन्याह तदैक्यं चेति अत एव प्रवहद्रूपत्वेनोदयायुगप
द्भावो विकल्पावेकत्वशरीरप्राणसन्तानेनावतिष्ठेत ततो
ष्युक्तं तदैक्यं चेति अत्रोपपत्तिं घटयति तथा हीति अनुभ
वजसंस्कारो विकल्पस्वरूपप्रमातरि विश्राम्यति उक्तं हि ना
विमृष्टं स्मृतिबीजमाधत्त इति नेष्टमिति संबन्धसिद्धिरपि
तत्रापि यः परामर्शविषयो लौकिकस्य सः चिदभेदा-
प्रथारूपभेदमात्रस्य येदितः व्यापारोऽनेन रूढोऽसौ न विक
ल्पान्तरं व्रजेत विकल्पान्तरसंस्पर्शमात्रभेदप्रसंगात इति
एवं च विकल्पानुदये व्यवहार्यतैव न स्यात्कैलामिसस्पनवा-
समनन्तरमेव विकल्पोदयो युक्तः निमित्तेन तयोरविशे
षप्रसंगादित्युक्तम् ननु तदनन्तरं यद्यपि न विकल्प उदे
तिनथापि कालान्तरे स्मरणस्योत्पत्स्यमानता होऽस्तु उ
देष्यति नेत्याह नचेति तेषामित्यवास्तवप्रमातृवादिना-
म प्रमातृविकल्पात्मन उत्थानेकस्मान्नयुक्तम् आह
अन्तरे निमित्ततायामस्मरतेश्च मध्ये भवमो विकल्पस्तेन
यः सैनिमदर्शनसंस्कारविच्छेदायामितीदानीन्तनकला

न्तरभावेऽपि अत एव संस्कारविच्छेदाद्धेतोर्नीलानुभवा
न्तरं तद्विकल्पनविच्छिन्नसंस्कारकनिर्विकल्पानुभव
स्तन्निमित्तानुभवेऽपि न स्यात्स्मरणम् यदि वा वाक्याद
यमेतत् अनन्तरेत्यादिना कालान्तराभावे विनापि विकल्प
नसंभवात्तन्निमित्तत्वेन न स्यात् उक्तक्रमम् अत एवेत्यादि
ना तत्र स्मरणं न भवेद्दर्शितं च तत्पुनर्विकल्पयन्निति व
दता उत्पादितम् न च दृश्येऽस्मिन्नेव विकल्पनरूपेण
प्रमाणाभवितव्यम् न च ततः पृथग्भूतेनैव विमर्शस्य तन्नि
मितदर्शनतादात्म्येनैव स्थितिः सिद्धा ततश्च प्रत्यत
साधनत्वेन प्रस्तुतकल्पनातादात्म्यमेव सिद्ध्यतीति वि
रुद्धार्थं हेतुः ननु कालान्तरभावी विकल्पो न तन्निमित्ता
नुभवं संभेत्प्रभवति तत्कथं तत्संस्कारो विच्छिद्येत स
मनन्तरवर्ती हि विकल्पो नैरन्तर्यात्पृथगलक्ष्यमाणः
कालं निर्विकल्पकसंस्कारं विच्छिद्यात् कालान्तरे दि
ने विकल्पलक्षणो प्रमातरि निस्तेमितस्य बाधः कश्चिन्ना
पि तत्स्मरणस्येत्याशंक्याह विकल्पोऽपि चेति वाक्यं व्या
ख्यातं तथोकारः सूचकः मान्त इति गृहीतग्रहणरूपत्वात्स्मृतेर्वि
कल्पः स्मृतिस्वभाव एव केवलं कदाचित्तदनुभवच्छाया
नुरागादयमित्युपलक्ष्यमाना वपुषा नावभासते स्मर
णं नाम दर्शनेन समं विषये कं भवति विषयैकं प्रमात्रवि
श्रान्तायत्तम् सापि स्मृतिप्रमातरि सोऽपि विकल्पमयः वि
कल्प एवं वेदानीमुत्तिष्ठतीति चक्रकम् स्मृतिरेव स्मात
इति स्वार्थिकः प्रत्ययः स्वार्थिकत्वेऽपि च प्रकृतितो लि
गाति वृत्तिरूपगतापगामी रोऽपि यिकमित्यादिवत् स्मृति

ई·
भि·वि·
२६२
261

शब्दोवाजातोवक्तृवचनान्तोवावर्गेणततोभवेत्तद्वित्वइति
स्मृतिजातीयत्वंस्मृतिवर्गीणत्वंवोक्तम् अथवाशब्दसं
केत स्मृतेरायतोविकल्पइतिस्मातः संस्काराभावेकथं
भवेत् स्मृतिश्चप्रमाकृत्यानमन्तरेणानयुक्तेतिविमर्श
स्वभावेप्रमातृमयेनुभवेनभ्युपगम्यमानेनस्यादेववि
कल्पःकश्चिदनुभवानन्तरंकालान्तरेपिवेति अस्मृति
परामर्शेनविकल्पस्मृतेरभावादितिकारणानुपल-
ब्धिःतदियताग्रेथेनसंस्कारस्याभावएवदर्शितःनानु
भूयतेसंस्कारस्यस्मृतिरबाधितामातस्मिन्नसतिकथं
स्यादित्याशंक्याहविमर्शत्वेपिसंस्कारस्यसमर्थनेपश्चान्न
रपेक्षाणाति संस्कृतेतिविमर्शसंभवस्यसंस्कारस्यचन
कश्चिद्विरोधः तथाह्यवहितमनस्कारमहिम्नाभवनवि
दृश्यमानपदार्थविषयोविमर्शभागःप्रकाशांशाद-
भिन्नःक्षणमात्रभावीलान्तरविकल्पाभ्यासेनसोढतां
नीतइतिनकालांतरेस्मार्यते ननुप्रकाशांशोप्येवमिति
मेपिप्रकाशभागगतोविमर्शोनस्मर्यते मेवं प्रकाशभा
गस्यहिस्वसंविदिदृष्टान्तिलक्षणोपिविमर्शःसोनन्तरंगवा
दादयप्रमपमयोनिमेवक्षणमात्रभाव्यप्यनन्तरंगत्वाद्दृ-
ढ्रूढिमत्वेनपटीयानेवेति तेनावश्यपाधेयसंस्कारस्त
दंशोप्रकाशांशानिष्ठएवस्मर्यते अर्थभागस्तप्रमातृवहि
रंगइतिनतन्निष्ठोविमर्शःपुनर्विकल्पपरम्पराभ्यस्तएवप्र
रोहमभ्येतिनामस्थेतिसर्वसमञ्जस्य तदाहेति नन्वर्थत्रसम
र्थितेविमर्शमयत्वमाहत्यार्थः अनेनसमसमर्पितस्यपूर्वेण
संबन्धइत्याह त्वरितइतिहेतुपदंक्रियाग्रहणस्यावतारि
सोत्रप

दृव्याख्यानाय कृतस्य व्यावर्त्यमाह ज्ञानेहीति स्वकारणा
धीनमिति काकाक्षिवत्सर्वत्र विशेषणत्वेन योज्यम् य
दाहः चटादयो मीलितं चक्षुः पटं न हि न पश्यतीति स्मरणा
दभिलाषेणेति अपथावनस्याद्यादिपदस्य च प्रकारार्थ
स्य व्याख्यानाय यच्छीघ्रपदं तस्य व्यावर्त्यमाह क्रियापी
ति शयनासनादिकानिरन्तरसमानतरणाचोटनादिकाव
संस्कारवशादिति प्रथमेच्छाजनितात् अतएव तत्रतत्रपु
नः पुनर्दर्शनानि नोपयुज्यते इच्छाविमर्शेनेति पुनरन्तरा
लान्तरोपनतम् स्यादिति नासंभाव्यमेतादृशमर्थः अमदृ
ष्टपूर्वं पद्रव्यमादिपदेन शुक्लपीतादिलक्षणो गुणः य
दिवा अमदेशसमस्वभावं च यद्द्रव्यादि तद्विषयान्तरा । इति
पतहस्तदृश्यमानशब्देनाहेत्यर्थः अननुसंधानशब्दं विवृ
णोति नाहमिच्छायोजनेनेति लक्षणान्तरीया इदमिष
मिदमिष्यते इदं चैषणीयमिति ज्ञानोपादानेच्छानामनुस
न्धानेनोपलक्षितं यदीषणीयत्वं तेन विना तदिति ज्ञानमपा
दानेनोपलक्षितं यदीषत्वं प्रतिलक्षणायत्तं नोपपद्यत इति
मन्वयः वाचनं नवितपठनोग्राहणादेरिहोपलक्षणमि
ति विवृणोति नवितपाठेपीति स्थानं समर्थताल्वादिकरणं
जिह्वाग्रादितयोः परस्परं स्पर्शमाति वर्णा निष्पत्ति यतः
स्पृष्टताद्युदय इति स्पष्टपदम् ननु सत्येवैकेन तदस्ति यदृ
श्मोदर्शितम् आह तदर्थमिति नन्वियता प्रबन्धेन दर्श
नलक्षणस्य लोलीभावेन वर्तमाना इच्छा आत्मभूतेष्वुप
पादितः एतच्चाप्रकृतम् विमर्शो स्यात्मेति सुपपादनी
यम् मतं नदेव वितथमकमिति दर्शयति इच्छायामेति

विमर्शविशेषएवहीच्छातथावशंपसामान्यरूपेणाप्ये
षणीयस्पर्शिना तदिदमितिविमर्शेनभवितव्यं तस्यांच
दशायांइच्छाज्ञानक्रियाशक्तिभिस्संवेदनानन्दमयप्र-
काशतादात्म्यवृत्तिभिरवस्थीयतेएव यदुक्तंश्रीपरम
ष्ठिपादैः प्रहर्षविशममयः इत्याद्युपक्रम्यवादनेथाव
नेनथा एतेष्वेवप्रसंगेषुसर्वशक्तिविलोलतेतिदर्शना-
त्मात्मेतिविग्रहः ननुदर्शनस्यात्मभूतेच्छाविमर्शवि-
शेषरूपेत्येतदेवनसिद्धम दर्शनानन्तरंहीच्छा एतस्य
विदवति नवेति एवंहिमतिसकरक्रियातस्त्वरितायाः
कोविशेषः ननुसंकेतस्मरणोपायमितिनिरूपितयु-
क्तिक्रमेणाविमर्शात्मत्वं दर्शनस्यबाधितमित्याशंक्याप
रास्यन्नाशयति उक्तंचेति नत्विच्छातादात्म्यमेवास्त्व
विततान्यथानुपपत्त्यादर्शनस्यकिमनेननतदिदमितिविम
र्शतादात्म्याङ्गीकरणेन प्रयोजनंचेति तदयंप्रयोगः व
वितथावनवचनादौदर्शनपृथग्भूतानेच्छावर्तितस्योपल-
ब्धेः पृथग्भावेप्यवर्तितत्वमेवक्रमिकस्वरूपभूयस्त्वापत्तितन
कालभेदापन्नंनभवेदित्यपृथग्भावेनविरुद्धेनव्याप्तेनवर्तित
त्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः ततस्थितंचैवदर्शनेविमर्शा
त्मरूपंनभवति इच्छामयत्वात विमर्शात्मत्वेयदिभवेदि
च्छामार्गगमनेपिरणादिविषयाभवेदितिनियतानस्पदेतो
नियमान्यथानुपपत्त्याविमर्शी इच्छायाव्यापकइतिविरुद्धव्या
सोपलब्धिः ननुसाक्षात्कारित्वान्नेविषयवलादुत्पन्नेनचविष
यस्यशालः स्वरूपेनचाम्यवलोकनेज्ञानमनन्यस्यप्रकाशकंभव
ति नत्वाम्यवलोकनेज्ञानेनस्यप्रतिभासेनपूर्वकः यथोक्तं तद्य
र्थं

सामर्थ्येनोत्पद्यमानं तद्रूपमेवानुकर्येदित्यादि इन्द्रि
यबलाच्चोत्पन्नं विज्ञानं न चास्य लक्षणज्ञानेन शब्दस्य प्र
तिभासो युक्तः नापि शब्दस्य चाक्षुषज्ञानजननसामर्थ्य
मुपलब्धम् यदाह सतापि वा न तदात्मन इन्द्रियान्तरज्ञा
नोत्पत्तावसामर्थ्यादित्यादि एतत्परिहरति न चेति न च
वक्तव्यमिति सम्बन्धः यदि हि विषयताबलादिन्द्रियबला
च्च घटे भासमाने पटरूपवद्रूपादौ भासमाने शब्दो भासेत इ
ति प्रसक्तास्यामहि न तस्य समुपालप्स्यामहि न त्वेवं ह्ययम
भ्युपगतमस्माभिः वाचकोऽप्ययं शब्दो न च स्वलक्षणस्य
नियतात्मगम्यस्य विषयस्य सतो वाचकत्वमिति भवत्वेव
ननु यदि नेन्द्रियिको भासः कथं तर्ह्येवं भाति अत्राह स्वसंवि
द्विषय इति एतेनेदमपि प्रत्युक्तं यदुक्तमार्येण न वायम
र्थो संस्पर्शी संवेद्यमोऽर्थेषु तन्नियोजनादिति न ह्यर्थका
चकशब्दयोजना विकल्पसमये संवेद्यते यदपीदं सामा
नाधिकरण्यं अयं गौरिति तदपि विमर्शद्वययोजनमा
त्रलक्षणं विमर्शान्तरमेव न तु शब्दार्थयोर्ह्यस्वलक्ष
णरूपयोरन्योन्यमत्र मेलनमवभाति किंचित् यस्तु शब्द
स्यार्थेऽध्यासोऽवरूप्यते स बोधभूमावेव बोधाभेदात्तयोर्वक्ष्य
त इति वक्ष्यते ननु यदि स शब्दः स्वलक्षणात्मा न भवति
कस्तर्ह्यसावुच्यते सामान्येति कृतस्यः स्वल्पसाविति चेत्
अत्राह मनस्कारेति ननु मनस्कारस्य बोधतासंपादनमात्रे
व्यापारो यदुच्यते समनन्तरप्रत्ययाद्बोधरूपतेति रूपा
देश्च विषयतां बोधस्य संपादयितुं सामर्थ्यम् तत्कथं तद्दो
याधिकशब्दनप्राक्तिविस्रागणेकस्य व्यापारइत्याशंका

ई॰
प्र॰ वि॰
२६३
263

शमनमन्तरा गृह्यते नचेति अयं चात्र भावः यथानी
ले दृश्यमाने नीलदर्शनमख्यातात्मकतावत्संवेद्यते न
च तस्य विषयता तावन्नीलेन कृता मनस्कारेणावधानात्मव
रूपतात्मकेनेति चिंत्यम् न तावद्विषयेणानार्थरूपाः सु
खादयस्तूपगमात् न मनस्कारेणास्यावधानतामात्रसा
मर्थ्यात् अथच भातिमानदस्या मनस्कारगतः संस्कारवि
शेषो भावनात्मा तिमिरत्वेनाभिधातव्यः यथोक्तं भवद्भि
रेव विशेषाश्रीतितापयोः भावनाया विशेषेणेति तथै
व शब्दनरूपत्वेपि निर्भासमाने मनस्कारगत एव संस्कारो
वहितवलक्षणाविशेषस्वभावो व्यापविज्ञानइति किम
अप्रयासमर्थनीयम् अर्थमात्रस्येति मात्रपदस्यायमाश
यः यद्यप्यस्मतेर्थरूपत्वे सुखादीनां तदापि नियता भाव
नासंस्कारितेन तन्निर्भासे व्याप्रियते नस्तु हार्थः प्रकृतेपि
अयमेव विधिः तथाहि प्रकाशमयत्वाद्दृष्टस्य प्रकाशस्य
च विमर्शजीवितत्वाद्विमर्शात्मकत्वमप्यर्थस्याप्रतिनियत
शब्दमेलनपरिघटितशब्दनात्मकविमर्शविशेषप्रबोधे
संकेतग्रहणपटीयः स्वाहितमनस्कारसंस्कारसहितः
सोर्थो व्याप्रियते नस्तुहः अप्रतिनियतेन मायीये विमर्श
गुलिशिरोनिर्देशप्रस्फोटनालक्षणविशिष्टकारदका।
शादिसंभेदमभजमाने मायाप्रांके रेव व्यापारः अमायीये
तु हन्नात्मनि मततनोदिते न कारणाचिन्ता काचित् ननु
स्वलक्षणस्याव्यवहार्यत्वान्न संकेतविषयता सामान्यमेवापार
मार्थिकं नेन्द्रियग्राह्यं तत्कथं स्वलक्षणादृष्टविशिष्टशब्द।
नोपपत्तिरिमाशंक्य आभासनिरूपणात्मकं स्वलक्षणमा
स

समात्रंचदेशकालाभासासंकुचितंसामान्यंपरमार्थस
देवतदेवचप्रमाणेनविषयीक्रियतेप्रत्याभासंप्रमाणव्या
पारादस्यमानादितिहृदयेगृहीत्वानिरूपयति रमणीय
तेति तत्रेति नीलेदृश्यमानेरमणीयाभासविश्रान्तमेव
यथास्वलविरूपत्वंस्वविजनकरूपत्वंवातथानीलाभासवि
श्रान्तंनीलशब्दनरूपत्वंनीलशब्दनजनकत्वंवाभवित्य
मीतिनकिंचनवैषम्यम् तदेतदाभासमात्रविश्रान्तत्वं
समर्थयितुमाह अत्यदापीति एतत्प्रकृतेयोजयति तद्
इतिस्वलक्षणमनावर्तमानंकातत्रभावनेत्याशंक्याभि
दमेवोक्तम् रमणीयत्वेत्यादि नन्वपूर्ववचनसायपरिपरिम
लप्रभृतिस्वलक्षणजन्यंविशिष्टमेवस्वलक्षमस्ति अत्रपूर्वं
पिकागीतादौपुनःश्रूयमाणेतात्कालिकंयत्स्ववितत्ताका
लिकेनैवस्वलक्षणेनकर्तव्यमतएवेदमितिनदेवगीतं
रमणीयमितिरमणीयतायाअर्थपदेस्वलक्षणस्थाने
न नन्वर्थरूपविकल्पनासारेसामान्येयोनिक्षेपोऽयमस्त
स्यपःपर्यन्तस्तद्विश्रान्तिलक्षणस्तेनप्रापितंश्रावृत्तिहृद
यविश्रमितंविशिष्टंतत्स्वलक्षणरूपत्वमिति तत्राकथंभाव।
नोपयोगः भावनाहिविकल्पव्यापारवर्तनस्वभावाविकल्पा
नीतेकथंस्वलक्षणोस्यात् ऊतदपिसंगमयति विशिष्ट
ति तादृशेपिभावनातावदवश्यमुपयोगिनीगीतध्वनौ
हिनस्त्वगालोकयतिमालतीपरिमलेवा मधुकरइवाह
विणइववेति तत्राप्यनेकजन्माभ्यस्तवासनानुवन्धोवीत
रागजन्मादर्शनात्पूर्वाभ्यस्तस्मरणानुवन्धाज्जातस्पृहर्षभ
यशोकसंप्रतिपद्यतेतिति ततस्तद्विपाकानगुणानामेवा

भिव्यक्तिर्वासनानां तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वाज्ज्ञा
तिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरे
करूपत्वादिति च न येनावश्याभ्युपेयो मनस्कारनिष्ठो यस्य
प्रबन्धप्रवृत्तिकारणमहिमापन्नप्रबोधस्य मनस्कारेण
वितीर्णावाधनाकेऽर्थेन दत्तमात्ररूपे वोधे सो ख्यात्मनावित
रितं प्रभविष्णुभावः अर्थरूपानुभवादय इति च वः पन्नः
तत्र च भावनाया विशेषणोत्पत्तिस्मिन्नवश्यमर्थेऽह्रेतौ स
मस्तायमर्थो भवद्भिरपि यत्नेनावलम्बनीयः अस्मद्रूप
पि अर्थयत्नेनावद्यो निरपेक्ष इदंरूपमिति तस्य यः पर्यन्तो बु
द्धौ संवेदनकृतापाधारिणां सजातीयार्थगतस्य वस्तस्वभ्य।
प्रबुद्धस्य स्वात्मांवविश्रमः अपितमहंकारेणाहंसवीतिव्य
वहृतं यत्संवेदने स्वरूपत्वं तद्भावानां ऽरूपयुक्त्या सहकारि
त्वेनापेक्षत एव यत्नस्मृते पेणानिगमयति इति युक्तेर्वेत्या
दिना तत्रैवं योजना अन्तरस्य वाचकरूपस्याभिजल्पात्म
त्वेनन त्वविषयरूपतया अभिलापस्य योजनायुक्तेर्वप्रथ
मदर्शनलक्षणापि वाधेन न वभिलापयोजनानन्तः आह
संस्कृतं यत्स्वोपादानं समनन्तरप्रत्ययरूपं मनस्कारात्मने
नोपपादितः स्वसंवेदनसिद्धत्वादनपह्नवनीयः आद्यत्वं नि
रूपणां निर्देशनमिति प्रसिद्धो यः प्रमातृदृष्टदर्शनातिरि
क्तो व्यापारस्तदाश्रयात्तेनावश्यं भाविना सावलाद्वानीता
न नूक्तमत्र परैः शब्देनाच्याप्रतानास्य बुद्धावप्रतिभासनात्
अर्थस्य दृष्टाविवतद निर्देश्यपवेदकमिति पतत्परिहरति
अर्थसहकारिसहितेति संस्कृतात्मनस्कारादर्थसहका
रित्वेनापेक्षमाणाया अभिलापयोजनाया वाधे या चतमन॥

पेक्षमाणानस्याकथमेकरूपाभवेत् अथैदंहि सहकारिणि
बोधोविषयस्खलत्ताणामस्वरूपः सद्विमर्शः अथाश्रितातस्य
तदभावेनिर्विषयश्चात्मविषयोमाद्विषयः सामान्यविषयो
वाभवत्तु विमर्श इति किमत्रायुक्तम् असावितिएवोक्ता
नसोस्तिप्रमयइत्यादिनाचदर्शनान्तरेष्वपिअन्यातशः सम
र्थिता नन्विदानीमिदमितिसर्वत्रनीलादिवोधेशब्दनंचे
ष्टितेनकिंचिन्निर्विकल्पकम् अस्त्वेवंपरदर्शि किंनोविघ
टितम् ननुभवतामपिकथंनिर्विकल्पकतायावधंयसम
र्थनीया नत्रकवन्तोभवन्तः तस्याहिनिर्विकल्पकदशा।
यामेस्पष्टोभावः पश्योपीति तत्राह अस्माकंवितिनः पर
दर्शनाद्विशेषकः इदमेवाधुनेवबकः संजानामिकरोमि।
संकुचितस्वरूपत्वमेवंनियतिकालरागाशुद्धविद्याकला
मायारूपकंचकपंकपरिवृत्तप्रकाशस्वभावोयः पुरुषोना
मसमायाप्रमाताननस्यसमस्तंपश्यामीतिप्रभृतिबुद्धीन्द्रिय
विशेषवृत्तिवर्गेयदनुयायिवेद्यीतिवृत्तिरूपंतत्रयकरण
सामान्यरूपमशुद्धविद्यातत्त्वंतत्रननतत्त्वंकिंचिदपितत्स
र्वमेवचरस्येवशक्तिस्तेनतस्ययानिविशेषरूपाणिचक्षुरा
दीनिरूपंवेद्मिस्पर्शंवेद्मीत्यादिवृत्तिविशेषभाञ्जितेरभि
व्यक्तोमायाशक्तिसंकोचापसारितोपिईश्वरपुन
काशोयस्मिन्नीलादौवेद्येतादृशोनइतिदर्शयमानेप्रकाश
स्यस्वाभाविकात्परामर्शमयत्वादिदमितिविमर्शनंतस्य
वशीभावंप्राप्तेइदन्तयाप्रमातृप्रमेयानन्यभावापिहन्नप्राण
यानिर्दर्शपत्वंविकल्पमानत्वंनास्तितावन्नियतोमनसः सं
वन्धीप्रमातृप्रमेयभेदोत्थापकोनअयंवमायायामविकल्प

ई.
प्र. वि.
२६५
265

व्यापारो नोदित इत्यस्मन्मतेनासंभाव्यमेतत् तत्र वेदनता
निर्देश्यताभावे नीलादिमात्रविषयाभेदप्रथनमात्ररूपामा
यासंस्कारस्य तत्रापि भावात् ननु सर्वथा शून्यांईस्वरताप्र
माणता च प्रमाणलक्षणो इदमेनाहृगित्यादौ तदा च माया
प्रमातृभावस्य संवृतस्यैवावस्थानं तदितेन विकल्पनव्या
पारेणोपावृतो वर्तत इति न त्वनाहृताध्यात्मप्रमातृप्रमेय।
योर्भेदकः प्रमेयविश्रान्त इदमिति निर्देशो भवन्पूर्वापेक्ष
याप्रसारितरूपः स्वयं विकल्पनात्मा स्वापेक्षया पूर्वं तु निर्वि
कल्पकतां व्यवस्थापयति संवृतादिशब्दभावनाप्रमाति।
ता शब्दभावनां विविधकल्पनारूपामपेक्ष्य तथाभूतवै
विध्यकल्पनवैकल्यान्निर्विकल्पमुच्यते यद्येवं विकल्पप
वेदना निर्देश्यता भवन्मते स वनवस्तुस्पर्शीति च त्वत्रादि
शास्त्विवक्त निवेदना विमर्शः स्यात् अत्र तदिदमिति विमर्शोऽस्तु न
चेत्रव्यवहारो इदं नीलं दृश्यमानं गृहाणामीति व्यवहारात् प
तत्यति स्विपति मचेतितं इदं ता निर्देशः विकल्पेऽपि हि वाच्यन्ताया
वस्तुविषय इति निर्णीतं प्राक् भ्रान्ति वेद्यावसायस्य विषय इति
निर्णिमितादौ वक्ष्यते च तदित्यालंबनाद्यस्मादौ ॥ ५१ ॥ ननु प्रकाशस्य
जीवितं विमर्श इति सामान्येनोक्तं तत्त्व कथं सूक्ष्मो ह्यसौ भवतु
तथा यत्र स्थूलो यत्र स्फुटो विकल्पतानत्र यदिदं शब्देन स्पृशेश
ब्दात्म नीलमिदमिति तदिति वा समायापदोचितो विमर्शो माया
प्रमातृप्रकाशस्य कथं जीवितमिति यः प्रोक्ते तस्य मोहंशाम
यितं नास्माकं स्थूलः शब्दोल्लेखवेदवशस्य प्रकाशने यो विषयस्व
भावः स प्रकाशजीवितमिति विमर्श इति वा समर्थित इति तासर्व
भिधायि तथा विमर्शोऽप्यमायः सन्वपुरेदर्यभीन चितः

प्रकाशरूपायाइतियोमन्येतसांख्यस्येवतद्विपर्ययश
मनप्रधानं तथाशब्दार्थव्यतिरेकेणतावनापरंसंवे-
द्यते तत्किंविमर्शस्यामहद्पुरितियस्याज्ञानेनस्यसंवो
धायापिस्त्वम् घटोयमित्यध्यवसानामरूपातिरेकि
णी परेशशक्तिरात्मैवभासतेनविदन्तयेति ॥ नामव
टइति रूपंपृथुबुध्नोदराकारः तथानामद्वयमिति द्र
पंकठिनम् इतिविशेषसामान्यविभागेनयोऽयम् अत
एववृत्ताविति शब्दद्वयंतदध्यवसेयविषयाध्यवसायनि
ष्ठंयुक्तम् तदेतदुभयमध्यवसेयम् तद्विषयस्तुविमर्शो
ऽध्यवसायात्माभ्यामतिरेकीयोनकदाचिदिदन्ताविषयो
पितामवदहमित्येवभासते योऽध्यवसायोमायाप्रमातृ
प्रकाशस्यजीवितमित्यस्माकंपक्षः नतुशब्दएवाध्यव
सायः तेनाद्येचोद्येपरिहृते परेशस्यपरमेश्वरस्यैवप्र
काशवपुषःपरमार्थतःसाशक्तिःसएवपशुप्रमातृरू
पतयाध्यवस्यतिस्मरतिजानातीतिनतुजडस्यबुद्धितत्व
स्येतन्नास्तिस्विकंकिंचनवपुः एतच्चोक्तंज्ञानस्मृत्यपो
हनशक्तिमानित्यत्रानेनद्वितीयोपिव्यामोहोपसारितः न
मरूपातिरेकीचाध्यवसायःप्रकाशतेहमित्यात्मैवत
तश्च्यवदति ईश्वरताभावेप्यनपह्नवनीयएवसोपीतिद्वि
तीयस्यापिदत्तमुत्तरम् घटोयमितीत्यध्यवसायशब्देन
नामरूपशब्देनचयोजनीयम् ह्लृत्ताचप्येवमितिसूत्रार्थः
पनमवतारयति इदन्तेति इदन्तयापरामर्शप्रपंचपद्विनंच
इतिनामाध्यासेनवर्तमानंघटरूपंतदध्यवसेयत्वेनविष
योध्यवसायस्यनतुतस्यस्वयमिदंभावावमर्शतेतिप्रथमंचो

यंपरिहृतम् ननुशुद्धेत्यादिना द्वितीयम् नन्वध्यवसाय
स्येदृशाकृतत्वमागमाधिकारे वक्ष्यते आहमत्वं सांख्यवत्तं
नतत्रैवविश्रान्तिरस्य परमार्थतः अथवेति नन्वमनेनयो
ज्यम् ननु तनास्त्येवेति अनेन तृतीयाशंकानिरस्ता नामयं द
र्शितं नाम तावद्विभागतो व्याचष्टे कदाचिदिति एकस्मि
न्नेव स्फुटावभासे विशेषणामेत्यवभासभेदात्परामर्शभेदो
व्याख्यातः अथ प्रमेयभेदादप्यसौ भवतीति व्याचष्टे अथ
वेति स्वलक्षणे प्रत्यक्षविषये विशेषपरामर्शः आत्मरूप
मात्रदर्शनेऽपि दिक्कश्चिदयमस्मत्तमो विशेष इति परामर्शेन
विशेषपकृतमः स्वीकृत एव प्रत्यक्षविषयत्वाभावेन य-
द्विकल्पनं तद्यदा तदेति दर्शनानन्तरसमयविशेषानपेक्ष
त्वमिमदा तदाविकल्पने सामान्येन परामर्शः विशेषोऽपि
हितत्रावरुध्यमानः परमार्थतः सामान्यात्मैव सं
पद्यते ननु घट इति विशेषः किंविल्पनेनेव स्फुर-
ति स्फुरतोऽपि वास्यायमिति परमार्थत्वे घटः पट इ-
ति विकल्पनयोर्नैव चित्र्यप्रसंगः अत्रोच्यते घट
इति विशेषरूपतां सर्वतो निराकांक्षां संपूर्णां वाक्यार्थ
विकल्पसमुचितामयमिति सामान्यरूपतां पदार्थ-
विकल्पोचितामुपलक्षयति ननु दर्शनानन्तरभावि
नो निश्चयस्याध्यवसायत्वमायाशत्वेऽप्यत्र स्वेनिर्दि
ष्टम् तत्स्मरणविकल्पनादेः परामर्शस्य कथं प्र-
ध्यवसायशब्देनात्रेति पूर्वसूत्रेत्वगोवलीवर्दवद्विशे-
षेहृतिरस्य अनेन चाध्यवसायस्येदृशा ॥ ० ॥

मात्ररूपताख्याख्यानेन उत्तरसूत्रेपि शंकापरिहारः कृतो भ
वतीति दर्शयति तथाचेति तेनैव परिहारप्रकारेणोत्तरत्रै
वं वक्ष्यत इति संबन्धः अथ यात्ततिष्ठव्यरूपेष्यवसायेष्वात्म
त्वेन भासनमितसूक्ते आत्मनि कालशक्त्यभावात्क्रमत्वेन प्र
तिभासो न युक्त इति तत्रैव तत्समर्थनेकार्ये स्यान्मतः स्मरणादौत
स्य प्रकरणानारूपस्य क्रमस्य शंकायाप्यवायोगादितियोज
ना अथवा सूत्रकारस्यायमेवार्थोभिप्रेतो न तु टीकाकारोप
क्रममेवायं व्याख्येमर्थः सर्वनामशब्देन परामर्शशब्देन च
विवृतिकारोचचटोयमितीत्यस्य भागस्य नामरूपशब्देन च संब
न्धमाह वाच्यवाचकसंघट्टनानि चट्टइत्ययमिति च तल्लंनिर्भा
सन्ते यथाह परमगुरुः शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासा
त्संकर इति मीमांसकप्रवरोपि गोरित्येव हि निर्देशो वाच्यत
ह इत्यादिनामितिपतदेव स्फुटयति तत्रेति निर्भासमानत्वा
दनपह्नवनीये वाचकः शब्दः श्रोत्रग्राह्यस्वलक्षणरूपता मा
गेन बुद्धिनिर्ग्राह्यस्फोटरूपं सामान्यरूपं वा शब्दं दर्शयति वा
च्यमिति प्रत्यक्षतोचितां स्वलक्षणतां शब्दाश्च वाचकात्सथ्य
गभावमस्य निरस्य बुद्धिग्राह्यमेव निर्देशं स्फोटात्मानं सामा
न्यलक्षणात्मकं मात्रं वा रूपं निरूपयति परामर्शश्चेति विकल्प
नेव्यापाररूपः नन्वावाच्यवाचकावेव परामृष्टेते इति पठ्यते
सत्यं वाच्ये परामर्शोस्तीयः उक्त एव भवति तदेतदाह नामरूप
मध्यपवेति परामर्शाभावे हितावपरामृष्टौ यो मकृतस्मकसो
भवेताम् न तत्तु परामर्शः स्वप्रकाशात् इति कृत एवोक्तं त्रि
नयं प्रकाशात इति इदन्तया भातीति हि भवत एव नाभिमतमा
ह एवभानि चेति परामर्शस्यानवभासे परामृष्टस्याप्यपरामृ

३.
प्र॰ वि॰
१६०
267

ष्टकल्पनाद्वितिप्युक्तंवक्ष्यतेच नतत्वभातिचनचेदना।
यातत्स्ततीयगमभावादहन्तयेत्युपनतम् अहमितिवात्मे
वायतत्कोपरोध्यवसायोनामेत्याशंक्याह एषचेति केवलं
भिन्नसंवेद्येति समनन्तरसूत्रेतेयोक्तेयेनोपरागोवक्ष्यते
तद्दृशात्मकमत्वेनयतोवभाति ततआत्मनोनिष्क्रमादति
रिक्तइववस्तुतत्वाननतिरिक्तोतएवात्मनोधर्मःशक्तिरित्येवं
व्यवहरणायोग्यः तदेतदतिरिक्तानतिरिक्तरूपत्वंस्वयेइव
शब्देनअन्ताहृष्येताहृणाध्यवसायद्योतकेनदर्शितं हृतो।
वमयशब्देनप्रकृतवचनेमयट् मयत्रप्रकृतंतत्वमयार्थ।
रूपंप्रकृतमर्थोद्देनाभिदयत्यकृतमर्थस्यचप्रकृतेप्रत्यया।
र्थेसंभेदकृतोगमयनतिरेकानतिरेकोप्रकाशयति नत
अवदेहादिसंकुचितोयोहंभावः सोनंसंकोचमनंगीकुर्व।
नध्यवसाताप्रमातावोच्यते तत्स्वरूपवतयहद्धिर्विकल्प
नीयेनसंकोचोवांतं तयुक्तं यदहमितिरूपंसोध्यवसायइति
तामर्थं नामापीदन्तयाभातीतिपरक्तेनव्याख्यातेवोधेनो
पक्रमते ननुनाम्नोपीतिरूपस्यास्तुविच्छेदावभासनेनाम्नो
पितयद्रूपगतेनदमदित्यपिप्राद्धार्थः अयंघटोलोहितइती
दन्तापरामर्शात नाम्नोपिचपदिततथास्यानद्वाचकरूपस्या
पितस्यइदन्तयावभासोभवेद्व्यवहारकाले नवास्यसोकुंभो
यमुज्वलइतिहिसामानाधिकरण्यमिदंशब्दसंभेदेनाभाति
नचवाचकस्यलोहितंसंभवतीतिइदन्तावभासेतस्मामाना
धिकरणाधर्मान्तरयोगोव्यापकस्तदिहकस्तुअस्तदयोगइः।
तिव्यापकविरुद्धोपलब्ध्यानेदन्तापरामर्शप्रेपावाचकअंश
वस्तुत्याभावाभावाअस्तविच्छिन्नावभासः विच्छिन्नाव

भासस्य हि व्यापक इदन्तामर्शो इति व्यापकानुपलम्भ इति
पूर्वपक्षार्थः एतद्दूषयति तदोच्यत इति अयंभावः इहाय
मिदमिति निर्भासः किं पृथक्तया भवत्प्रमातृविच्छेदावभा
सस्य व्यापकः संमतो भवतः न चैवं भ्रमितव्यम् एवं हि सति
अयं शुक्लः पटश्चल इति पटस्यैवेदं पृथगिदन्तया परामर्शा
न्न शुक्लगुणचलनयोस्तदुक्तादेव तयोः समानाधिकरण्या
भावात् तत्र शुक्लो गुणश्चलनं चेति गुणकर्मणी प्रमातृतद्वि
च्छिन्नेस्यातम् आदामिति च तदा निर्भासिष्येताम् तथा च प
टेनेदन्ताकल्पापतितेनानयोः संबन्धाभावोऽभिन्नकर्तृत्वात्
अथोच्यते शुक्लत्वचलनयोरिदमेव रूपं यत्पटादि पारतंत्र्य
प्राणत्वं तत्पटगतैवेदन्तानयोरपि स्वेन वपुषा भवत्येव नो गते
वगतितो परत्वश्रयतां हि पृथगिदन्तापरामर्शो न प्रमातृविच्छे
दावभासस्य व्यापकोऽपि विदन्तापरामर्शमात्रं तच्च वाचकेऽपि वि
द्यते तथा हि अयं घट इति घटशब्देन वाचकरूपेणोकीकृता
स्यैवार्थावभासलाभदावेशभाजोऽर्थान्मनो य इदन्तापरामर्शः
सतस्य वाचकरूपस्यापि भवत्येव अन्यथा घटशब्दस्यापि इके
न नयेन नयेदमिति निर्भासः इत्यादिः प्रसंगः प्रतीतिविरुद्धो भ
वेत् तस्मादहेस्येवेदन्तावभास इति पूर्वपक्षहेत्वसिद्धावप्युक्तो
पृथक्परामर्शो न वाचकरूपता गुणकर्मादिरूपता च प्रसज्यतेन
परामर्शाभावे हि वाचकस्याध्यान गुणकर्मणोश्चान्यतः संसर्गेण
वस्तुपारतंत्र्यमेव प्राणितं यतः यदि रूपं च घटशब्द इति भवे
त्तद्विशेषत्वभावोऽसौ वाच्यरूपपवपरामृष्टः स्यान्न वाचकः त
मापि च तत्सामान्यरूपं स्वरूपशब्दाभिधेयं पदवाचकत्वेन प्रमि
दं तस्यापीदन्तापरामर्शस्तत्संभेदात्पृथगभावेन भवत्येव य।

ई॰
प्र॰ वि॰
२६८
268

थायं शुक्लो गुण इति गुणो द्रव्यात्मैव परामृष्टो भवति न
गुणात्मा तथापि तत्स्वातन्त्र्येण प्रतीयमाने गुणसामान्य
मेव पारतन्त्र्यप्राणमङ्गत्वभावेनेदन्तया परामृष्टं भवतीति
इदं शुक्लत्वमियं शुक्लजातिरिति सामान्यस्यापि द्रव्यीभावे गु
णस्य विशेषणतयैवेदंभावो न प्रधानतया विदंभावे धर्मा
न्तरसहिष्णुतापादनाद्द्रव्यीभाव एव तथाहि प्रधानत्वेनार्थ
क्रियोपयोगेन भेद्यत्वेन धर्मान्तरविशेष्यत्वेन त्यादिग्रहण
सूचितेन वा क्रियावत्त्वादिना तावद्द्रव्यभावः तद्वैतत्सक
लमाभासान्तरस्वरूपं इदमिति प्रधानपरामर्शपतयोल्लसति
राजपुरुष इत्यादौ राजादीनां प्रधानपरामर्शपत्वाभावे द्रव्य
त्वोन्यापकानामुक्ताभासानां अपरामर्शपत्वाभावे द्रव्यग्री
त. प्रकृतेपि घटोयमिति परामर्शे घटशब्दस्यार्थे गुणभा
वगमनान्नदभेदेनैवेदं परामर्शोस्यार्थेन व्यक्तः स्वतन्त्रप
वमशब्दो विमृष्टो भवेदस्मादग्रेऽङ्गमिति न्यायेन नन्वन्वर्थवा
चकः तत्राप्यनेकशब्दत्वदर्शने जातिव्यक्तिदर्शने वा स्व
रूपात्मकवाच्यप्रवणस्येव वाचकस्यावभासः नन्वेवं
वाचकस्य परामर्शपतास्तीति तदेव सन्देहपतितम इदं
शब्देन साक्षात्परामृशेत शुक्लः पट इति च शुक्लगु
णस्य पूर्वमेव प्रकाशितपरामृष्टस्य विशेषणता का
लेन पुनः प्रकाशपरामर्शे संभवतोनेकज्ञानालम्बा
तापत्वेन च कृतसंकेतो घटशब्दः केवलः प्रतीत्यर्हीभ
वति शुक्लगुणवत् स्वभावत एव वा संकेतेन कालान्त्र
रुति वावाच्याप्यमानस्येव तस्य प्रकाशनात् अतएव
त्रन विशेषणविशेष्यभावोपि व्यास इति व्यवहारः

ततश्च पृथगिदन्तापरामर्शयत्नाभावेनास्य प्रमातृतया ।
च्छेदेन परामर्शनमिति सन्दिग्धमेवेत्याशंक्याह स्वतन्त्रात्मतावि
ति इदंप्रकाशितस्य परामर्शाभावे प्रकाशितत्वमेव दुर्घट
मिति दर्शितम् ततश्च यथा बाह्यस्य नीलस्य प्रकाशमान
स्य नीलमिति वाचकपरामर्शस्तथा वाचकस्यापि प्रकाशस्या
वश्यभाव्यं विमर्शेन नच तत्स्वरूपव्यतिरेकेण तद्विजातीय
शब्दान्तरमस्ति सामान्यरूपं वा विशेषरूपं वा येन तन्नीलवा
चकविशेषरूपं विमृष्टं भवेन्न चानेकशब्दत्वाश्रयेणात तत्सट
शेन शब्दान्तरेणात हि सर्वेन वस्थाया नीलपरामर्शस्येवा
भावप्रसंगे नीलप्रकाशायोगात् तस्मात्स्वरूपपरामर्शस्व
भावएवार्थस्य यतो नीलशब्दः परामर्शकस्ततः स्वपरपरा
मर्शकत्वमेवास्य स्वप्रकाशत्वम् परामर्शो हि प्रकाशस्य स
मः स्वभाव इति निवेदितम् प्रदीपस्य तद्दृगावरणाकारिच्छा
याभिधानधर्मास्ति हि स्वतात्मभास्वरत्वं स्वात्मनि भवद्घटादा
वपीति येनैव च भास्वरभावेनार्थप्रकाशोऽर्थसंवेदनरूपे प्र
काशे तस्यापयोगस्तेनैव स्वात्मनोऽपि संवेदनरूपप्रकाशोऽ
यति प्रकाशस्य फलभूमिर्बीजभूमिश्च विमर्शनदीपनरू
पा प्रकाशाऽस्तुका ज्ञानं तु स्वात्मना प्रथमानं तथैव प्रथ्यथा
र्थमपि प्रथमानं करोतीति स्फुटमेव स्वपरप्रकाशकम् ते
न दीपः स्वपरदीपनः शब्दः स्वपरशब्दनात्मकः ज्ञानं स्वप
रप्रथात्मरूपं विमर्शस्तु स्वपरविमर्शरूपो न पृथग्गण्यते ज्ञा
नस्वभावएवास्य सो वाचकेन तदर्थपरामर्शो परामृश्यते प्रका
शमानत्वादिति स्वभावः परामर्शाभावे प्रकाशनमेव न भवे
न स्वभावविरुद्धं जडत्वप्रसंगादिति व्याप्तिसिद्धिः वाचकः स्व

३·
प्र·भि·
२६५
265

रूपेणैव न तत्क्रियाकर्म तदस्याभावाद्दीपज्ञानवदिति
तदेतदाह नहीत्येनेत्यादिना अनभिधायेति अपरामृष्ट
नन्वविषयत्वमिन्द्रियगोचरत्वं तद्धर्मस्यैव शब्दस्यापि भव
तत्तापकस्य हि किमेतदपूर्वं अत आह वाच्यीभावमेवेति प
रामृष्टमेतेत्यर्थः कुतोयं विशेष इति चेत आह प्रकृतेति
स्वरूपवाच्यत्वनिर्णयप्रकारादेष विशेष इति यावत तथा
ह्युपक्रान्तमात्मरूपं यथा ज्ञाने ज्ञेयरूपं च भासते अर्थरूप
तथा शब्दे स्वरूपं च प्रकाशत इति ग्राह्यत्वं ग्रहणत्वं च द्वेश
कीतेजसो यथा तथैव सर्वशब्दानामिति च एतदेव स्फुटय
ति ज्ञानशब्देत्यादिना प्रमेयेन न च तज्ज्ञाने यथा दीपालोक
आलोकान्तरं नापेक्षते तथा श्रोत्रज्ञाने शब्देन शब्दान्तर
मपेक्षते एषैवानपेक्षास्य स्वरूपवाचकता न चैवं घटस्येवा
शंकयालोकोपि चेद्युक्तं न चालोके स्वरूपवाचकत्वं प्रसिद्धं न
वियतास्वरूपं वाच्यमभिधेयमित्यस्य परामृष्टतावत्र समर्थ
नीयाप्रमातृतत्त्वाभेदेनेति शंकामुद्धरति अभिधायेति अभि
मुख्येन यथाह विकरणास्यान्तेऽपर्यन्तनया शब्देन स्वभावे·
प्रयोक्तृप्रतिपत्तृलक्षणप्रमातृविधारणाप्रशेषणाविश्रम
णापरामर्शनमित्येकोर्थः तथा च वदन्ते स्वरूपाविवेकेनैव ही
ति एवं स्वनाम्ना न स्यैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति तेनास्यैवेति
तदर्थक एवार्थे प्रयोगान्तरं वाचकः स्वरूपपरामर्शमर्थपरा
मर्शस्वभावत्वान्निश्चयादिज्ञानवदिति स्वभावः निश्चयसंशया
दिज्ञानानि हि स्वात्मनि निश्चयरूपाण्येव अनिश्चये हि सविद्
पविशेषस्य नियतो व्यवहारो न भवेत यदि हि तथापि भवेत्तदा
र्थे निश्चयादिस्वभावत्वात् स्वप्रकाशप्रकाशेऽर्थप्रकाशसंवाद
ध्येदर्थे सिद्धायाम

प्रत्यक्षोपलम्भस्येति नोच्यते निश्चयान्तरापेक्षया च निश्च
यस्य व्यवहारेणावस्थास्वप्रकाशत्वाभाव इव संवेदनस्य संवे
दनान्तरापेक्षया नन्वर्थे सौ निश्चयो न स्वात्मनि तर्हि कथं व्य
वहार इति वक्तव्यम् नहीमः कल्पनाप्रतिसंविदिता इति
सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात् इ
ति चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंग इत्यादिवशाक्यसां
ख्यादिभिः कथमुद्घोष्यते प्रतिसंवेदनं हि प्रमातृरूपता
भिमुखभावगमनेन सम्यगध्यवसायपर्यन्तं वेदनं प्रकाश
नमुच्यते पुंप्रकाशादनन्यथाभवतः स्वप्रकाशत्वमुच्यते
स्वभावो निश्चयस्वभावश्चार्थात्मनीव स्वात्मन्यपीति न नि
श्चयान्तरोपयोगः नन्वेवमशक्यमसत्यात्मेत्यादिनीत्या स्वा
त्मन्यविकल्पकत्वं यद्विकल्पनामप्युच्यते ततः कथं भवेत्
अस्मात्सिद्धान्ते तावत्स्वभावमवभासस्येति नयेन विमर्शम-
यत्वं सर्वसंविदामविकल्पत्वेपि तथाविमर्शादेव च व्यवहार
परिसमाप्तिः नहि तत्रातद्रूपारोपणमर्थ इवाभिशंक्यते
येन विकल्पतास्वात्मन्युपयुज्यते न संवेदनातिरिक्तस्य त
त्संवेदकस्यारोपशंका न तदपसारणादिव्यापारकारितासं
वेदनात् भट्टस्त्वध्यवसायापेक्षामेतदर्थमेव प्रामाण्यस्य
नेच्छति यदाह सिद्धं सिद्धतया रूपं निरूप्यं न तथा तत इति
प्रकाशात्मसंवेदनादेव ह्यर्थः प्रकाशितः संवेदनं च प्रका-
शितमिति किमपरेण अध्यवसायापेक्षप्रामाण्यवादिनां
त्वियत्येवाग्रगतिः यथास्ति कूपे जलमिति विकल्पेनाभ्य
स्तवस्तुप्रतिसानन्तरभाविनि रजतमिदमिति विकल्पे वा
कोटिद्वयस्पर्शोस्मात्संवेदनेपि साधकबाधकप्रमाणासंभवा

६.
प्र.भि.
१०.
270

त्संशयरूपत्वं फलतः पर्यवस्ये। तमिमं दूषयते तथा स्वसं
वेदनेस्मन्नाशंकायानोचेद्भ्रांतिनिमित्तेनसंयुज्येतेति न्या
येनसमारोपकसंभवनिबन्धनायाश्चभावात्फलतोनिश्च
यरूपत्वेवयदाहुरस्मत्प्रोपाध्यायः नह्यज्ञानमात्रेपिसता
यामिवसन्देह इत्यादि तत्रापिदर्शनेयदितथाध्यवसायता
दात्म्यंस्वसंवेदनस्यनभवेत्तदनध्यवसितेनप्रकाशमात्रेणो
व्यवहारासिद्धेः किमर्थोनभवोप्यध्यवसायमुखावलोक
नदैन्यरूपमाननमापद्येनिह्लिप्यते अथाध्यवसायेनवि-
नानव्यवहार्यःप्रकाशःस्वसंवेदनप्रकाशोपितर्ह्येवनिश्च
यप्रकाशस्याप्ययमेवपन्थाः व्यतिरिक्तेचाध्यवसायेनवस्य
श्चाव्यतिरिक्तेचविमर्शनतादात्म्यमेवप्रतपति विमर्शनादा-
न्यादेवचस्वभावादौरागादौसंशयादिरूपत्वेचचैत्रवर्गेणाप
र्थंनिश्चयरूपयुज्यते समारोपणादेरसंभवादर्थेनतस्यसं
भवादारोपापसारणाफलः पृथगस्यासाधुरूपयुज्यतएवं
समप्यर्थप्रकाशस्यविमर्शमयत्वे तदुक्तंपरेषामपिकेशादे
शंतासंविद्बहिर्मुखीत्यलंबहुना तेनास्यघटपटादेःस्वरू
पस्यपरामर्शोरूपपरामर्शस्वभावत्वान्निश्चयादिसंवेदनवदि
तिसिद्धं ननुघटशब्दस्यस्वरूपंश्रोत्रेन्द्रियेणावेद्यत्वेनपराम
शयेतनामप्रकाशस्यहिस्वभावःपरामर्शःसप्रकाशाभावे
कथंभवेत नचेदृश्रवणव्यापारोस्तिघटस्यारिहर्तुमाह न
वेति ननुक्रमशाब्दिकादिवर्णभेदेनाभिद्यमानस्यघटश
ब्दव्यक्तिषुसमानाकारप्रत्ययबलोपकल्पितमस्तु तावद्-
लेपणत्वादितत्स्वरूपमानंतव्यक्तिभागक्रमाक्रमपर्यनुयोग
मवधीर्यघटशब्दत्वसामान्यंनतुनवाचकत्वेनलोकेप्र

सिद्धमित्याशंकांशमयति तत्रैवेति सामान्येविकल्पितेसं
केतोव्यवहारकालानुवर्तिनिच नचैवंभूतस्वलक्षणमि
तिसामान्यएवसंकेतः नन्वेवंस्वनाम्नेववाचकस्यपरामर्श
नमितियुक्तंनाम यत्पुनर्वाच्यवाचकस्वरूपेविच्छेदेनेद
न्तयाप्रकाशते इतितत्कथंसमर्थितंभवेत् इदन्ताहिवि
च्छेदः नचवाचकशब्दस्वरूपंप्रमातृसारतयाविमर्शभूमेर्वि
च्छिन्नंभाति तदविच्छेदसारत्वादहंभावोचितमेवतदित्या
शंक्याह तेनचेति वाचकशब्दस्वरूपेणपरामृश्यमानेना-
यतः सामानाधिकरण्यःस्वार्थाभासस्याभासेनविमर्शादे
पात्मस्वपरामृश्यमानार्थस्तस्मात्तदपितथेति इदन्तयाप्रती
यतएव नन्वध्यवसायानेनार्थवदेवसाक्षाद्दृष्टमितिकिंनभा
सतेतदाह वाचकस्येति वाचकत्वादेवेत्यर्थः परामर्शकता
हिवाचकत्वंसाचप्रमातुरेवनिजंवपुरितिवाचकस्यसतोन
कदाचिदियंदृशाभवति नन्वेवंप्रमातेवासौतत्कथमस्य
ते नाम्नोभेदेनास्तिपरामर्शइतितत्राह वाच्यविशेषेति ए
षुघुभोदराकारादिनाविशिष्टेनवाच्येनयदुपादानंउपरा
गोनचापितत्त्वाद्यथैवस्फटिकस्यपरमार्थतोत्रभेदाभावा
त् किंतुमायोपकल्पितभेदभूविसंकेतमहिम्नासमारोपि
तंतेनाध्यारोपेणाहन्तेनाघष्टाभिन्नसंवेद्येतिभाविस्तरनये-
नाहमित्यवभासनोचितंप्रमातृतत्त्वंज्ञानमितिप्रमाणमि
तिचवेद्योपरक्तमितिकृत्वाकरणतयाव्यपदिश्यते संवेद
नभागेनतथावाच्योपरक्तमितिकृत्वाविमर्शांशेऽभिधानं
शब्दनमितिकरणतयाव्यपदिश्यते नतुकर्मतयापावनं
येणाप्युद्देनकरणस्यहिकर्तृविश्रान्तनयैवस्थानंस्वरूपपा

इतिक्रियापरिस्पन्दात्मत्वादेवानन्यापेक्षतया साधकतम
त्वं कर्मणा शास्यशीलत्वपारतंत्र्यमुच्यते करवालस्य हि वीरक
रतादात्म्यमिव यदभ्यासादिदमेव तत्सूक्ष्मां करणत्वे मयः
परिगृहीतायुधो हि यथा जीयते न तथा विजयनेन तत्कै म
येव कर्तृकर्मभयाश्लेषशालिना येन तत्क्रियां कर्ता करोति
करणमिति ननु बोधस्यापि भवत्यव्यवधानेन वेद्यता इदं
संवेदनमिति वाचकस्य तत्किमेषा गतिरस्ति अस्तीत्याह अ
भ्यासादिति वाचकताव्याख्या वितस्यायमर्थः अभ्यासात्पुनर्वा
चकस्यापि वाच्यत्वाविरोधो यदा शिष्य उपदिश्यते जयति भ
वनकारणमित्यत्र जयतीति इदं क्रियावाचकमिति उपदेश
यप्रमातः प्रमेयतेति सम्बन्धः वाचकस्यापीति अयं घट इत्या
दौ योहं वर्णिम स एवात्मेति तत्रात्मा उक्तमात्मानमिति नी
लावाचकत्वविश्रान्तिपार्यन्तिकी मनन्यकृत एवेत्यर्थः यदात
वाचकत्वेनैव स्फुरति तदा वाचकत्वं वाच्यत्वमेवेति दर्शयति क्व
चित्पुनरिति अध्यापनादौ शिष्यप्रतिपादनेच्छया हेतुभूतया
यदा स्वरूपविषयेव प्रयोक्तुः प्रतीतिर्विश्राम्यति तदा स्वरूपप
वश्यहे वाचकनाम स्फुरत्येव एवमग्निमिति भवति परामर्शः
अत्र स्वरूपमेव विधेयतया प्रतिपाद्यं यतस्मादग्नेर्ढगिति वनू
द्यमानतया अत्ररिक्तविधेयः तेन प्रधानगुणभावभेदनेप
रामर्शोल्लीदन्त्ययेति निदर्शनद्वयेनोक्तं ननु अग्निमेतं पठति
वाचकस्यैव तस्य पाठो वाचकादेव चाग्नेर्ढगित्याशंक्याह
तदावेति अग्निर्दहतीत्यत्र यो वाचकः शब्दोमनाग्निशब्दे
नानुकरणीयः समयवशाद्वाक्यार्थं प्रति गुणभावापन्न एवो
च्यत इत्यमभिधेयतया परामृश्यते अयमग्निशब्द ० ॥

इत्यस्यामवस्थायां स एव वाचको गुणभावभूमिकायाः
केवलं प्राप्यावित इति परमार्थोऽसौ तन्मय एव ग्रंथंचटइ
ति न स्फुटप्रबोधीरणे न वाह्येर्थे प्रतिपादयितुमिष्टे यथा
ग्रंथंचटः प्रकाशत इति प्रकाशांशो मायाशक्तिवशात्स्थ
कृतघटपटप्रख्यः स निर्दन्तापदवीमवतीर्ण एव न च
पृथक्कया प्राप्यायेन तथा विमर्शांशोऽपि तेन बोधस्यैव विमः
शास्यापितत्वे तावदहमिति ततोऽपीदन्ताग्रहं भावपलीना
ततस्तस्मात्प्रव्यूनापि गुणभावेनैव भवंतीपवतः प्रायामे
नापि भवन्ती गुणभावकस्यां स्वरूपं त्येव ततस्तां कस्यांश्चित्कृ
क्तीतितात्पर्यं तथत्वतीयेव दशाव्यवहारोपयोगिनीतिता
मेव वितन्म विचारयति वाह्यार्थमादिना ननु नमुक्तव
च्छुच्छोर्थस्य यमेऽप्रापणं क्व हृद् विप्रकृष्टेहशानमाह सिंह
इति यथैव हि सिंहत्वं माणवके व्यारोपितं तथैव वाचक
स्वरूपं वाच्ये केवलं वाचकस्य वाच्यानर्थस्य त्वनकथं वनस्वरूपं
वाच्यस्य वाचकाभ्यामवन्यं च वत्सिंहयोर्विवानाचरितोपा
दानमित्युपचारान्तृथगयमथ्यामसऽक्रस्ततएव नाग्नोपचा
र इति भिन्नपरामर्शविषयता रोपमाणयोपस्थानयोः सिं
होपीति परामष्टेपवेति सम्बन्धः प्रतीतिपरिसमाप्तो ग्रवा
धितम् यतो नास्ति तत एव प्रतीतिर्यतो न समाप्यते ताव
देव यतो न तया प्रतीत्या प्रयेतव्यम् अर्पितमेव प्रतीतिः
स्वात्मनः कृतित्वाय परं स्वगयते ततो हेतोर्वर्थस्य मुख्य
गुणसिंहादेईयात्वेन स्यादिति पूर्वेण संबन्धः अर्थस्येद
मिति यो विमर्शः स तद्वाचकस्यापीत्यवं वा परेणार्थस्य
तिसम्बन्धनीयम् अत्र हेतुमाह स्वरूपमभिदधदितिपरा

प्र·
भि·वि·
२७२
272

स्थानभेदावभासनादिति स्वरूपेणास्य हार्थस्येन प्रातीक
रणादभिधत्त इति परामृश्यति ननु धूमः परामृश्यमान ए
वाग्निपरामर्शोपयोगी न च तत्राभेदावभासनमस्ति सत्यम्
तत एव न धूमो वाचक इत्युच्यते शब्दस्त्वभेदावभासनादेव
वाचकः एतदाह स्वरूपेति वाचकपरामर्शस्वरूपादविवे।
कोयोर्थतेनैवोपलक्षितं परामर्शनं यत्तदभिधानक्रियोच्य
ते ननु विवेकेन धूमलक्षितमिवाग्नेः एतच्च पूर्वमुक्तमपि शं
कान्तरशमनायोपक्षिप्तं कश्चिदाचक्षीत ब्रूमस्ते मा खमवलो
कयते शब्दार्थव्यवहारः सा च स्वरूपविवेकेनैव भवति शब्दो
वाचको वाच्यस्त्वर्थ इति तत्कुतोयमविवेकप्राधान्यः अत्रा
ह एवमेव चेति एः शंकां द्योतयति एवमेवम्यविवेकेनैव
तन्निमित्ताद्युत्पत्तिस्तथैव संकेतनिमित्तका द्विधा सामा
नाधिकरण्येन इतरथा वा पूर्वाभेदनिष्ठैव इतरथा तारोः
शि इति वद्ध्यायमात्रमविवेकप्रतिपत्तेरेव तद्दर्शयति ए
तद्धास्यादिनाविरुद्धव्यवहार एव तद्धि प्रमाणाणि कार्यः आह
विद्भिरिति लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोर्थः परीक्षके
रिति हि भावः ननु यदाभिन्नाभ्यां शृण्वतो वा संवृद्धं शब्दमर्थं
चाभिदधद्भ्यां वाक्याभ्यां संकेतः क्रियते तेन तदा न सामानाधिक
रण्येनैव व्यधिकरण्येन तदाह सम्बद्धमेव न ह्ययमुदासीन
मेवेत्याशंक्याह यदापीति यदापि एवं संकेतः क्रियते।
तदापीत्युक्तं भवति कथं संकेतः क्रियत इत्याह यदेत्या
दि अग्निरिति उच्यते इत्यन्तेन वाक्येन शब्द एवावमृष्टो नार्थ
स्य नामापि परिहरन्निमम् बोद्धव्य इत्यन्तेन शब्दांशः स्पष्टता
र्थ एव तदस्यावमृष्टः किं तदुक्तं भवतीत्याह ॥ ॥

अथभिन्नादिप्रभृतविकल्पाएवमेयोदृश्यसजातीयोसाधा
रणाभिन्नानप्रदर्शितोवार्थोघटशब्दपरामर्शाभेदेनपर
प्रतिपादनात्मकव्यवहारनिमित्तंव्यवहर्तव्यः अन्यथा
त्वपरः प्रतिपादयितुंशक्योलाघवेन परामर्शाभावेच
प्रतिपत्तिरेवकथंपरस्यभवेत् एतदुक्तंभवतिवाक्यादृ
येनापि अन्यचवस्तुनिस्वरूपाविवेकएवतत्वम् एतदुक्तं
भवतिवाक्यद्वयार्थोपियदातदेत्याभ्यांयावदेवएकवाक्या
र्थीकृतस्तावदेवयदिदमेतत्परामर्शेनतदेवार्थपरामर्शा
नेनयाकर्तव्यमितितात्पर्यार्थोवतिष्ठते ननुयदाधूमोदृश्य
तेतदाग्निः अन्येयद्यप्येकवाक्यत्वेपिनधूमाग्न्योरभेदस्तद्द
र्शापीतिचोद्यंनिरस्यति अन्यथेति एवंतामर्थ्याभावेकेनप्रयो
जनप्रकारेणसंकेतः क्रियेत नहितस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति
व्यवहारप्रसिद्धिमुक्त्वासाचाभेदेनैवेत्युक्तम् ननुलौकिकी
मभेदप्रतीतिमपहायसंकेतः फलान्तरायभविष्यति ए
तन्नसहते नहीति ननुप्रतीतिरनुभवरूपातावत्सिद्धः किं
तत्रसंकेतेनविकल्पात्मकापियदिशाब्दानवात्मिकातत्किं
संकेतान्तरेण अत्राह किंचिति सहजोपिपरामर्शव्यापारो
घटादिशब्दनमयः संपाद्यते सिद्धरूपघटशब्दोपक्रमेपि
नैसर्गिकोद्रवकठिनलवणाशाकलोपक्रमत्वेपिलवणा
रसद्रवमयइति ननुधूमाग्निरदर्शनस्तत्रव्याप्यव्यापक
भावः किमनेनस्वरूपाविवेकेनेति यमुत्ते प्रतिपत्ति
हेस्यनांविविक्तंतांसवित्सिद्धामुपदर्शयन्नन्यापयतिकिं
विद्दीत्यादिनावभातीत्यनेनस्वसामर्थ्यादेवेतियोग्यत
येवइन्द्रियमितिनहिवीजादिकमिवांकुरादवप्रतीयमान

६.
प्र॰भि॰
२२३
223

मेव प्रतीतौ कारणं तयेति प्रतीतौ तावत्प्रविशति अन्य
स्यामेव वा तस्यामेव वेति वादान्तरं तथाहि धूमादग्निरिति
वाक्यार्थप्रतीतौ विकल्परूपायां धूमो हेतुभावेन विदितैव
रूप्यादिलक्षणयोगित्वात्साध्याविनाभावित्वेना॰॰ धिक
रणतया प्रविष्टो दण्डिप्रतीतौ दण्ड इव संयोगित्वेनैकज्ञा
नालम्बनविशेषणविशेष्यत्वादेवान हि वाक्यार्थविक-
ल्पो धूममन्तरेण वह्निमात्ररूपेणेति भवति अन्यत्वमेयत-
स्त्वमग्निमपेक्षते नैव केवलप्रवृत्तिरिति तदभिप्रायेण
तत्प्रतीत्यननुप्रविष्टोपि धूमः प्रतीत्यन्तरमनुविष्ट इत्युच्यते
दण्डी शेत इति प्रतीतौ दण्ड इव भिन्नज्ञानालम्बनविशेष
णाभावादेव पुनः शब्दस्याप्यपलिङ्गाभ्यां विशेषमाह
अर्थग्रहणेन श्रोत्रः प्रमेयो निराक्रियते ननकतयेव वि-
यवदास्ते नाप्येतन्नैवमेव परं धूमवत यदि वा एकवाक्यत-
या धूमादेव शब्दस्य विषय इष्यते प्रतीतेर्दर्शनानुमानैव
लक्षणयेन भवं मा अभिधायाख्यायास्तादृशः स्वभावे येनाभि-
धीयमान एवार्थः शब्दमयः स्वीकृतशब्दनरूपो भवति नत
शब्देन भाति चक्षुर्विनापि प्रतीत्यंतरे भाति धूम इव नच
तस्यामेव प्रतीतौ अर्थात्स्वरूपभूततयैव भाति भूतलादिव
घटः अपि तत्तेनार्थेन भावमिलितएवोन प्रतीतिभूत एव ननु
भिन्नात्वीलक्षणीययोः शब्दार्थयोः कथं सम्बन्धः इत्याशं-
कथं वाचक इह शब्दस्तस्य च श्रोत्रग्राह्यतानच काचिदवस्ये
निदर्शयति नदीमारिता शब्दस्यापि इत्यन्तेन न हि श्रोत्रगो-
वदएव शब्दोपि न प्रत्यक्षमशी॰ पउतिसंबंधः नियमस्यानि
चरो हेतुमाह मध्यग्रन्थेन स्वरूपमात्रापीतिनतथैनिनश
लः स्यात

अस्ति च तदापि शब्दव्यवहार उपांशुमंत्रं जपतीति शब्द
विषयव्यक्तवाक्व्यवहारादिति भावः तस्य च वाचि वाक्य
रि मितेति नयेन च तत्पृथींव्याप्तिं दर्शयितुमाह अहमिती
ति अनेन परावस्थाकाशम अथ मसिमादिना पश्यन्तीरूपा
परापरावस्थामादाशिवीतावत्तेवेति इयतैव तावदस्मो प्रति
पादनाक्रियायां स्वतंत्रः प्रतिपाद्यस्य तदानीमेव आमृचित
त्वात परत स्त्वित्यादिना मध्यमाभूमि विद्यामायाभयस्या।
शिनी मनोमयत्वेनेति अन्तःकरणरूपस्य मायाप्रमातरू
हला मायाप्राणनाख्याहृत्तिस्तया क्रमिकत्वेन च वेबलरूपया
प्राणरूपया प्राणोदयेन भेदितो पदस्य वनः स्वरूपतस्थ यो।
विशाराहृत्तौ वाच्यवाचकौ तयोर्यो मध्यमाभूमाव व भासः
स पृथग्भूत वा स्वग्राह्यक प्रपंचमीषद्दर्शयति यतोन्तराल
वर्तीस प्रपंचः महासंविदः पृथग्भूतो वहिरस्फुटतामभा
सः तत एवात्ममात्रविषयो न तत्सर्वप्रमातृसाधारणः
अत्यंतं चंचलोऽस्थिरः संकल्पनादिनैकत्रावतिष्ठते चं
चलपवनोपगूहीतं हि संवेदनं नास्थिरं भाति ध्रुवमपि हि
विम्बयदृदन्त स्तरंगम् तत एव रागद्वेषाभावामिमा
दिनिरूपितम संस्मरणानाम यदा जवं जवी भावलक्षणं तदे
व चतुर्दशविधसर्गादिक्रमेण वक्ष्यमाणवर्तादिना ऊर्ध्व
तस्य मूलभूतो सो प्रपंचः यतोन्तरालवर्त्येव तस्मिन् राग
द्वेषादिलक्षणो नाभिनिवेशाधिष्ठापितात्वसेनोपमेका।
ग्राह्नता पृथग्भावलक्षणा स्फुटतापासनं क्रियते वहिर्भू
मो हि संकल्पनेनाभिद्यन्त इति न्यायेन मम इदमिति संबन्धा
भावेको रागद्वेषौ दृष्टत्वाद्यप्रद्वेषभावप्रशो द्वेषभेदस्याप्रतू

छेभेदाधिष्ठानः कथं स्यादित्यत इति तत्रापि न रागादय इति
मध्यमाभूमावेव मायीययोर्ग्राह्यग्राहकयोः फलात्मस्वस
म्बन्धेष्विति तत्रैव रागादयः फलं च सैकेनोपबृंहणीयं भव
तीति दर्शितम् फलस्यैवं चलत्वेन विचित्रः प्ररोहः संसार
स्येत्युक्तम् अन्तरालवर्तिनमित्यनेनेदमप्याह यस्तत एव
भूमेरान्तरं रूपं स्पृशति स विद्यायामेवाभिनिविष्टः यथो
क्तम् सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्येत्युपक्रम्य स्वमार्गा
स्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिकेति यस्तु तयैव बहिरन्तर्यावति
स संसारमेव पुष्णाति यथोक्तं पशुवर्तिनी बन्धयित्रीति अ
स्यामेव मध्यमाभूमावस्यामेव वाच्यवाचकयोरित्युपपा
दयति तत्रेति वेद्यवेदकप्रपंचरचनालक्षणायां मध्यमा
यां प्रमातृभूमिमेवेति बुद्धिप्राणलक्षणां मायाप्रमातृतादा
त्म्ये इदंतयेति ततः प्रमातृमायीयादपि शून्येन भेदेनेति या
वत् नाविति तथाभासेन हि भूतलघटवत्कोऽप्यासार्थो भवेत्
तेनेति वाचकेन शब्देन मायाप्रमातृभूमिर्न स्पृश्यते मध्यमाद
शायां वेद्यत्वेन हि तदानीमर्थपदवत्पृथगवभासनेन शब्दस्त्व
हंभावमेव प्राबलयति परं न तत ततः पृथग्भवति मनागपि
ईदृशः संकल्पयिताहमिति हि तदानीं मायाप्रमातुरवभा
सः तदुक्तं स्वरूपवाच्यत्वेति अहन्ताशबलीकारकारण
भूता ह्यसौ वाचकः परामृश्यमानपदार्थस्य परामर्श
कः वाचकस्वरूपेण च समरूयतोऽर्थस्य परामर्शित्व
तोऽर्थगतेदन्तार्थ्याध्यस्तेन वाचकेऽपि प्रसर्पतीव न तस्माद्वा
दस्येदम्भावः अर्थाध्यासादेव वाचकस्य शांशमभिवादा
दिप्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः अमख्यातत्वपे प्रतिपाद्यस्य

श्रोत्रभावेऽङ्गुलिसमयस्याङ्गुलिसमयान्तरेण निरन्तरे
णायथा न शान्त्यादितया न पीत्यथ्यास एव सन्ततां प्राती।
तिकमेतदिति न हेतुतामात्रमवेतिमप एव च प्रमवमर्षीर
त्यादिना वैखरीदशामपरदशायाणा एव प्रसरमयीं निरूप
यति एवकारेणाथैव दशा पतन्मर्यन्ते ति दर्शितम प्रमा
त्रिस्थादिना एवेत्यन्तेन मध्यमाभूमेर्मीयाप्रमान्तरूपायाश्च
याप्यवियोगानिरूपयन्त्सर्वे पूर्वा वियुक्तताम्मुनयोन रदशा
याः प्रदर्शयति स्थानकरणाभिहननात्मके प्रमातृव्या
पारान्तरतरूपतां प्राप्यन्तद्व्यापारसंपादितशब्दरूपतां प्रति
पद्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्येणाभिन्नेन रूपेण निर्भासमानाभिन्ने च
वेद्यस्वभावाध्यासनेन द्वय रूपतां स्पृशन्तीमपरिस्फुटाका
राभवति वैखरी हि व्यापाररूपा च सा तस्यामपि दशायां मा
याप्रमातृदृढभूमिकामध्यासीनात्मपर्यन्तेभेदनेनीलादिवेद्य
वन्निर्भासत इति तदवधिरेव शब्दव्याप्तिरुक्ता न नीलाद्यव
धिः नीलादिरपि तु परमार्थतः शब्दव्याप्तिरेके यथाहुः
परमेष्ठिपादाः घटादिरपि सृष्टाभोगः स्यात् तेन वर्णादिनेति
ननु श्रोत्रग्राह्य एव शब्दः मध्यमादिषु तु शब्दत्वं स्वमनीषि
कामात्रमिति कारणाद् अस्मोहं परमेष्ठिगुरागमव्यवहारप्रद
र्शनेन निराकरोति अत एवेति यत एतावती शब्दव्याप्तिरत
तः परादिरूपतया जप उक्तः जीवन्मुक्तोऽपरो देहविमुक्तोऽस्य त्रि
तभेदकः मध्यमाभोगमात्राणां उपांशु सिद्धिदायकः वा।
चिकोभूतविषजित्सु शब्दस्त्वाभिवाचिकः इति श्रीपरजपस्त
स्यमन्त्रः सर्वार्थसाधका इति अनन्यापरादिरूपतया कण्ठ्य
जपः स्यात् जपो हि शब्दावर्तनस्वभाव एवोच्यते न तथा न वि

ई.
प्र. भि.
२२५
225

त्तनाद्यावर्तनेन जपव्यवहारः जपव्यक्तायां वाचीति हि स्म
रत्तिनत्वागमान्तरेणाचितिः प्रसवमर्शैश्चात्रसङ्क्षेपठितेन
श्रीकालघाटीयेन ग्रन्थेनैव शब्दनाव्यवहारो दर्शित इति
शंकामपास्यति केवलमिति लोकप्रसिद्ध्यपेक्षयायं व्यवहा
रस्तत एव श्रोतृग्रहणं नत्रवस्तुतो हि नादाख्यपरबीजे
सर्वभूतेष्ववस्थितमित्युपक्रान्ते यतस्सैवानेन व्याप्तिरुक्ता
अत एवमयट्प्रत्ययोपादानं तत्रोपपन्नं ननु यदि शब्दावर्त
नेन जपस्तदविच्छिन्ने कालभेदमस्पृशति परवाग्रूपे कथञ्ज
पव्यवहारः आवर्तनस्य हि विच्छिद्य विच्छिद्य यदुदीरणं तदे
वरूपं परावस्थायामिति सकृद्विभातत्ववमस्फुरदावर्तनमेव:
तत्र जप इति यावत् आवर्तनव्यवहारश्च तत्रोदयमात्रे सकृ
च्छब्दनवेकवारवाहिनामदार्थपर्यायेण वा विच्छेदशं
कानिवारिता यथोक्तं प्राक्संरम्भाविनेति यस्तु भूयो भूयः
परे भावे भावना भाव्यते हि या जपः सोत्र स्वयं नादो मंत्रात्मा
जप्य ईदृश इति परादशायामप्यावर्तनव्यवहारः संपन्ना
यामप्यापश्यन्तीमध्यमादशापतितायां दशायां एवं संके
तकालशब्दननिष्ठमेव संकेतनमिति स्वरूपाविवेकेना
र्थपरामर्शाभिधानमिति व्युत्पाद्यव्यवहारकालेप्येषेव
तेनी यन्मुखप्रेक्षी संकेत इति निदर्शयति व्यवहारकाले
वेति बोध्यर्थे न केवलं संकेतमूलायां व्युत्पत्तावयं प्रकारो
यावद्व्यवहारमूलायामपीत्यनेन वितन्यते तदेव विभज्याभ्या
ते यत्तदुक्तं एवमेव च रूढव्यवहार इति श्रोतापीति न के
वलं वक्ता तथाभूतशब्दनमय इत्यर्थः नैवेति वक्तृत्ववदे
वतन्नान्नाधिकं तदेव विमर्शनमिति निवदनयदमानेय ॥

ण्तो वक्ष्यमाणाच्छब्दनाद्वैलक्षण्यमिह दर्शयति सचायं
व्यवहारेण संकेतानुपजीवीति दर्शयति शब्दनमेवेति ननु
स्वीयं परकीयं च शब्दनमेकीकर्तव्यं संकेतेन स्फुटाप्रमितं तत्।
त्या स्वकारमित्यत आह तदपीति शब्दनं स्वगतं स्वसंवेदना
त् परगतं त्वनुमानात् तदनुमाने च कर्तव्ये शब्द एव स्थूलः
स्थूलरूपाकार्यहेतुः वस्तुतस्तेन न तत्स्वभावहेतुरेव शब्दनावसे
य . . . तत्पर्यन्ता आनुमानिकं तावत्परैरप्युपगतम् प
मार्थतस्तु व्याप्तिस्मरणादिसंवेदनविश्रान्तिभावः शब्दप्रमा।
णात्मरूपतयैव शब्दः स्वरूपमिव नीलादिमिव च प्रयोक्तृगतं
शब्दनात्मकं परामर्शमपि स्वपरामर्शाभेदेनैव परामृशन्न
स्य तत्स्वरूपपरामर्शमयतामिव तन्नीलाद्यर्थपरामर्शमय
तामिव च तत्प्रयोक्तृपरामर्शपरामर्शनमयतामपि विधत्ते।
मे न चैवं व्यवहारो मयदृष्ट्याव्याहन्यते स एतदुक्तरूपसंविद्या
नातिरिक्तः कः न कश्चिदपरोऽसावितिदर्शयति शब्दनस्येव
चेति मदीयं परामर्शमयं परामृशन्येन तदीयं चाहमित्येष प
वपरस्परव्याप्तिलक्षणो व्यवहारः व्यवेति कर्मव्यतिहारमा
ह हयति: प्राप्तिमिति ह्युक्तं प्राक् ननु घटमानयेति वक्तु।
र्यादृशं दर्शनं न तादृशं प्रतिपाद्यस्य कथमेवमाह तादृशमे।
वहितत् तथा हि प्रेषकस्याप्यभिप्रेत इति प्रेषयाम्यहमि।
ममितिहि परामर्शो वक्तुः श्रोतुश्च प्रेषोऽभिप्रेत एव स्फुरति
प्रेषितोऽहमिति केवलं कर्तृकर्मभावो न प्रतिपादकप्रतिपाद्य
त्ववशादेव विजृम्भते स हि प्रेषस्य प्रतिपादकदेव कर्ता इत
वस्तु प्रतिपाद्यत्वादेव कर्म तथाभिसन्धानेनैव शब्दप्रयोगात्
यस्तु न तदस्यस्तु न नामसौ प्रतिपाद्य इतिमम्यन स्वात्मनि प्रेष्यमा

३.
प्र. वि.
२२९
278

णप्रतिपत्तिः अपितविदितसमयत्वात्सोऽपितन्निष्ठमेवा-
प्रेषं प्रतिपद्यते अयमनेन प्रेषित इति प्रतिपत्तेः अयमेवा-
धिकार्यनधिकारिणः प्रतिपत्तौ विशेषः घटस्तिष्ठती
त्यत्रापि मामयं प्रतिपादयत्यहममुं प्रतिपादयामीत्यस्ये
वं संक्रमेण परामर्शवैचित्र्ये उपजीव्योऽहंपरामर्शः स्वत
न्त्रत्वेन कर्ता निर्भासते तदनुजीवितत्पारतंत्र्यादेव कर्मभा
वमस्येतीत्येवं विम्बप्रतिविम्बवद्वैपरीत्यसंक्रमणस्य केव
लं घटस्तिष्ठतीत्यत्र कर्तृकर्मतावैचित्र्यं शब्देन पदरूपेणा
केनापि न स्पृष्टम प्रकरणादिसहायवाक्यगम्यता ततस्य
केनापसारिता तत्सन्निधौ हि तत्प्रतीतेर्यद्यस्यासिद्धत्वं-
क्रियते तद्वाक्यार्थोऽपि न कश्चि`` वेद्वाक्यगम्यः तेन वाक्य
संनिधौ यावदवयविना नियमेन प्रतीयते तावत्तो वाक्यार्थ
त्वमन`` ध्यमेव अनेनैवाशयेन कर्तव्यत्वविश्रान्तं प्रतिपत्ति
कर्तव्यताबलात्सर्ववाक्यमिति केचन मन्यन्ते अथवा किं
नपतेन तदस्तशब्देनापविगृहीतमनुमानमात्रात्त्ववगम्यते
सर्वथा तत्प्रेषः शब्देन पदाम्नाना स्पृष्ट इति विशेषस्ते पुनः
शब्देनाह पुनः शब्देन च वक्तृसजातीय एव प्रेष्यमपराम
र्शेश्वरमंतस्वात्मनि प्रतिपाद्यतो परामर्शान एव वक्तुरवि
परीतपरामर्शान्तरोदयः प्रेषस्य हीदृश एव स्वभावो यदकृ
रिप्रेषकता प्रतिपाद्यन्ते प्रेष्यता परमुखेनापि व्यवहारे मूल
भूत एव स्वतन्त्रोऽन्यस्तु तदनुकारी लेख इव वस्तुतो न व
मैवमतत्स्वरूपस्य केवलं पिवक्ता लेखवदेव स्वरूपा
तत्प्रतिपन्नात्प्रेषप्रतिपत्तौ प्रतिपादकप्रतिपाद्यतावग
तिः ननु प्रेषो गम्यमान इति प्रक्रियालकारस्तु कर्तृकर्मा

ष्यतयानिष्टसंख्यामात्रशाब्दनरूपस्तत्कथंप्रैषोपिलकार
संशब्दितःस्मृतम् उच्यते इहनादिव्यवहारपरस्परानि
रूपणोर्थतोयावदुपपद्यते शाब्दनशब्दानावत्साभिधत्त इति
तावत्परमार्थः प्रैषेपिचभवत्यतःपरामर्श इतिसोपिकिंन
वाच्यःयोग्यतावासमयोवाकिंगुणप्रधानतावेविश्यावरु
ड्नैकत्राप्यर्थेप्रतिहन्यते येनशब्दस्वभावःकश्चिद्गवेतन
स्वप्रयोग्निषितइत्योयावद्योग्यप्रदेशांयोग्यंवस्तुतावत्स
मस्तविषयनिर्भासंचाद्वषविज्ञानेनवास्वभावःकश्चित्।
थाशब्दस्यापीतिप्रैषोपिपरमार्थतस्तेनैवसंशब्दितःसं।
ख्यादिवदेवप्रक्रियास्वनियताकारः क्वचिद्दियातःसा।
यनेटिगिपुरुषेचितितदाख्यातमितिकर्त्रादियात्तवाच्य
मित्यभ्युपगतम् प्रतिपादकशब्दविष्टःकिलयथारुवि
चर्यन्तांप्रक्रियाःकःखलुव्यवहारनिष्ठेनाख्येयशब्दवि
शेषइत्यलमवान्तरेणाभूयमासंक्रमणोतिबिम्बप्रतिबिम्ब
योहिदृष्टमेतद्रूपरीत्यमितिभावःअन्यरूपेणेतिप्रेष्यसाम
र्थ्यपातेनेति यावत् एवंव्यवहारमूलायाश्रुत्यतेस्तवम
भिधानेव्यवहारपरमार्थेविचार्यसंकेतमूलायापिश्रुत्य।
त्याव्यवहारमूलयैवपुंकेभवितमितिप्रत्याहृत्योपसंहार
मुख्येनाहृततदेवमितिभवतीतिप्रतीतिरितिसंबन्धःव्यव
हारोपयोगिनीतिश्रुत्यन्तिरितिमन्तव्यम् यथाह्यंगुलीसं
वर्तनादिसंकेतवलाहानादिविषयतामात्रेणव्यवहारोप
योगिनतथाशब्दस्वरूपम् तस्यप्रतीतोपरामर्शनभागोप
वित्यकसिद्धस्वभावतयामाध्यमानत्वेनशब्दनरूपतयान्
प्रवेशात् अंगुलीसमयेपिश्रुत्यनिव्यवहारकालयोःशब्द

प्र॰
भि॰ वि॰
२११
277

तद्रूपेणैवविजृम्भते ततएव न सामयिकत्वमात्रं शब्द
नस्य तथाभावेपि न सामयिकेस्मिंस्तदुपयोगो भवेत्
नह्यंगुलिनिवेशे तज्जातीयमपरं नियमेनोपयोगि न सा
मयिकं शब्दनं समयानवप्रवेशादिति सामयिकत्वस्य
व्याप्तात्तदननुप्रवेश एकेनैव वर्तितेर्थेन्यानुपयोगात्तदि
रूढस्यैवेयमुपलब्धिः ततएव शब्दनस्य प्रतीतिव्यापार
तोक्ता तेन परामर्शाख्यमेव शब्दः शब्दनरूपतां गतोर्थम
पि बहिष्प्रकाशमानं घट इति तन्मयीकुर्वन्नात्मानेव वस्तु
मयमिव वस्तु च स्वात्ममयमिव संपादयति तदपि च बा
हिष्प्रकाशभूमौ तयोर्भेदादेवाध्यासव्यवहारः अन्यथा
त्यंतिकेप्यैक्ये कस्य न तद्व्यवहारः अतएव भिन्नेन्द्रियग्राह्या
त्वादिनाध्यासवादं बाधत इति दर्शयति न वितितस्प्रेद
मनवकाशं नार्थे शब्दाः सन्तीत्यादि ननु च विशेषणवि
शेष्ययोरप्येकं शब्दनमश्लिष्टशब्दार्थयोरिव ततस्तत्राप्य
ध्यासव्यवहारः स्यादित्याशंक्य रूपेण चासौ संवेद्यत इति शं
कां शमयति दार्ढ्यमत्रेति एवं प्रक्रियाक्रमेण तावदेक
शब्दनिष्ठत्वं तयोर्नाश्लीलमुपपाद्य पारमार्थिकमपि रूप
मात्र एकएवेति तदा च भेदावस्थायामभावः एकमेके
नशब्दनेनैव परिशाविंदत तदा किंकृताध्यासः स्यात् ननु वस्तु
तस्मावहारपुरुषोभिन्नावेव वस्तुत्वं नात्रोपयोगि किंतु
अवभासनमत्र विजृम्भते तच्च भेदेन नास्ति दार्ढ्यमस्यामे
कथनविकल्पप्रतीतौ वाक्यार्थप्रतीतिस्थानीयायां वस्तु
धर्मानुजीविनाध्यासव्यवहारः एतद्दर्शयति एवमेवचे
तिभेदेन प्रकाशमानाविभेदं एतदिति अमोमाध्य ॥

स्तावुच्येते इत्येतद्वाक्यार्थरूपं वस्तु नन्वेवं प्रकाशो भेदमा
दर्शयन्वैयधिकरण्यं शब्दार्थयोरावेदयते परामर्शस्तत
द्रूपशीत्येन सामानाधिकरण्यं तत्र व्यवहारे किं समुचिततर
मित्याशंक्याह सामानाधिकरण्यमिति वैखरीप्रसरे अभे
दस्थितिमध्यमाभूमौ प्रकाशावलोपनतेन भेदवैयधिकरण्य
नादृियेत अत्र हेतुमाह शब्देनेति उक्तं हि स्वभावमवभासये
ति वस्तुतेव हि रान्तिकतयार्थानामित्यादि तदेवं वाचकस्व
रूपाध्यासएव वाच्यत्वं तदध्यासश्च वाचकत्वमुपपादयती
ति व्यवहारार्थं वस्तुनामरूपलक्षणमनेवंरूपतया न कदाचि
दास्त इत्येकान्त एषः ततश्चायं प्रयोगः वाच्यवाचके न पर
स्पराध्यस्ते व्यवहारे परस्परविशेषतो ह्यादतापायर्थक्रिया
योगपत्त्यादिति स्वभावः घटपटयोर्हि परस्परोपरागादर्थ
क्रियाभेदः तद्वत्करणीभयाकार्य्यमानमेव ह्यत्र यथोपरागा
त्स्त्रीदृश्यमानापि ह्यघाद्ययमसौ मणीनुपरागादिति नन्व
पश्यन्तीभूमौ कीदृगध्यासः न कश्चिदस्तु चेतीति निरूपयति अ
तएवेति यतो विभागेनावभासनं व्यासामव्यवहारस्ततइत्यर्थ
स्तांतामावदिति उत्तरत्रैवेतत्प्रपंचयिष्यते स्वविश्रांतं परो
धायेमापुहृदेशेषु प्रकृतमुपसंहरति स्थितमेवत्वितिभेदेनप्र
मातुः पृथग्भावेन परामर्शकाले शब्दः प्रकाशते न स्वच
स्वरूपमेवानुरूपमुचितमिदन्तावमर्शनम् न च तत्रमुत्पत्ति
रूपयुज्यते साहित्यभिचारशंकाप्रसमयितम् न च मास्वरूपं
प्रति संभवति साहि विशिष्टव्यवहारसिद्धये शक्तिनियम
प्रत्यापनकृतान्नियमव्यावर्तनात् न च स्वरूपस्य तत्संभव
तीति तस्मात्तेरावेव मुत्तेश्चानप्रयोगः ननु स्वरूपेणावा

ध्येनकव्यवहारश्चाह अग्निमिममिति नदेवंचेतिस्वरूप
द्वारेणयदिदन्तावमर्शनेनन्वेवमग्निमाहरेतिस्वरूपस्या
हरणंकस्मान्नभवत्यर्थस्येवेत्याशंक्याह केवलमिति शी
तमपेक्ष्यामइतिहिप्रकरणादिबलादर्थक्रियाविशेषं प्र
त्यर्थिताज्ञातामावार्थेनैवमाख्यानशब्दस्वरूपेण यस्तेन
नैवमाख्यस्तत्रस्वरूपमेववाच्यत्वेनस्फुटमुपलक्ष्यते अग्ने
र्ढगग्निस्यर्थेति यद्यपिचाग्निमाहरेत्यत्रापिनस्वरूपास्त
स्यपदाहरणात्तत्स्वरूपस्याप्याहरणमेवइत्यमेववत्तदाह
रणप्रसक्तंनस्यात्तंश्चेणवाचकस्यतदाहरणाभावेदितिव्याया
त[illegible]थापिवस्तुभागमेवलोकःप्रधानत्वेनपरामृष्टमभिम
न्यते ततएवार्थक्रियालाभादित्याशयेनानुपलक्षणादित्यु
क्रम एवमग्नेर्ढगित्यत्रापिस्वरूपस्ययद्यपिवाच्यमस्तस्य
वप्रकाशःअतश्चैवं यद्वाचकादेवार्थतोग्निशब्दात्स्यपस्त
थापिशब्दभागनिष्ठत्वेनैवप्रतीतिपथेभासते ततोयमर्थ्य
मःस्वरूपाभिधायित्वंवप्रतीतिसिद्धमेव व्याख्यैतत्तनव्यव।
क्रियतेइतितदर्थंप्रमाणमत्रनिरूपितमितिव्यामोहपदस्या
शयःअथवमेत्यइ.न्तःस्त्रियां ॥ ५१ ॥ नन्वेवंपरामर्शेननी
चितानिवेदनानिमवाहमित्येवविश्रांतिमनन्तोवेद्यभुवमन
ध्यामीनवेद्यस्पर्शेनोचिताभ्यांदेशकालाभ्यांनावष्टभ्यतइ
तिसमस्तसंवेदनमक्रममेवप्रमसकं एकंच भातिव संवेद
नेक्रमसाभावापेक्षयासंवेदनान्तरापेक्षयाचक्रमाभावेन।
मवेदनव्यवहारादर्शनात एतच्चात्मरूपतावभासने
व्यापकोयो ‥ भावभासनकृतोक्रमतैकयोगस्तद्दिक
हमिदसंवेदनगणानामक्रमतानेकत्वमुपलभ्यते ज्ञानस्व

स्यपोहनशक्तिमानितिचवदतासिद्धान्तिनाप्युपगम्यत
इतिनात्मरूपतावभासनमध्यवसायस्योपपद्यत इतियोम
न्येत तं वोधयितुंमस्त्रोक्तइवार्थएवाभिव्यज्यतेस्वज्ञानत्वेण
॥ केवलंभिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्यस्यवसा
यादिमक्रमंप्रतिभासतेइति॥ एतद्वाक्यार्थविशेषणंभ
वदहमितिविश्रान्तिःपारमार्थिकीतावदखण्डैनेवतस्य
रूपवतमक्रमत्वेननिर्भासतइतिप्रकटयति तथाहिक्रम॰
वत्वेनिर्भासतइतिप्रकटयति तथाहिक्रमवत्वेदेशतःका
लतश्चपर्वतवदसंवेदनयोर्वैतत्यावैतत्याभ्यांचिरशीघ्र
तयाचयज्ञातितद्भिन्नसंवेद्यगतदेशकालोपरागात यश्चा
नेकत्वंस्वरूपभेदाभिधानस्पष्टंतत्परामर्शनीयस्याभिन्नस्य॰
संवेद्यस्यानुरोधात वेद्यांशप्राधान्यमत्रतदनुरोधनेभिन्नसं
वेद्यंचदेशकालौचप्रत्यामतेस्तद्रूपतावेवेतिद्वन्द्वः एषचा॰
र्थोवृत्तिकृतास्पष्टश्चादिपदेन तेनातिरिक्तानातिरिक्तरूप
त्वमेवतत्वेज्ञानादीनांनिर्भासनसारंहिवाक्यमिति तथाय॰
ज्ञातितदेवशक्तिरितिसंरम्भरूपतयाथमेइतिसिद्धरूपा॰
कारभेदरूपतयागुणइतितत्परतंत्ररूपतयाव्यापारइतिच
पूर्वापरविततरूपतयाव्यपदिश्यते यत्तुज्ञानस्मृतिसंक
ल्पाध्यवसायान्तरजातिकारीभेदः समायाशत्येतिपूर्वेणोक्तः
अनेनतुज्ञानाद्येकजातीयत्वेपियोभेदोनीलज्ञानेपीतज्ञा
ननीलस्मरणंपीतस्मरणमित्यादिर्यश्चदेशकालक्रमो
परागात्विततावितत्वचिरशीघ्रत्वादिश्चसंवेदनगतः
सनिरूप्यते अथवास्वरूपभेदोविलोमायाशक्त्याविभो
विपनेनैवस्वरूपेणोक्तइतीहसंवेद्ययोर्देशकालादिभिस

ई॰
प्र॰ वि॰
२२९

279

मासः अत्र एवेत्युक्तावादि एवेन विषयगतं स्वरूपं व्यवच्छिद्यते य
तः संवेदनस्य स्वभावः स्वाकाराकारेणैव लक्ष्यते तदेव वरू
पशब्देन टीकायामुक्तम् देशकालपदस्य चात्र पदत्वः उप
लक्षणत्वं व्याख्यातम् तेन संवेद्यस्य स्फुटास्फुटादिरूपतया
ज्ञानसंकल्पस्मरणादिभेदप्रत्यवदन्तरंगः प्रत्येकमपि त
न्नीलज्ञानं पीतज्ञानमित्यन्तरंगतरः नीले पि स्वावदः स्व
संवेदनमित्यन्तरंगतमः चिरमिदं ज्ञानं शीघ्रमिदमिति
बहिरंगः पूर्वमिदमपरमिदमिति बहिरंगतरः स्तम्भस्य श
कज्ञानं स्थलज्ञानमिति बहिरंगतमः इति प्रथानभू
तसंवेद्योपरागकृतः संवेदनस्य भेद इति सद्भावार्थः एतमेव
नाशयति तदेवमिति केवलमित्यस्यार्थमपुनरित्येतेना
धिकविशेषसंभवद्योतकेन व्याख्यानपीठवन्यतेनाभेदभि
न्नितामप्येवेह वास्तवी निर्दर्शयति परामर्श इत्य
नेन अपि शब्दान्तेन वाक्येनाभेदो भवन्नपि नावभा
मत इत्याशंकां निराकरोति संवेद्यशब्दः परामृश्यप
ता विश्रान्तः संवेदनस्य परामर्शमात्रत्वाभिधाना
य व्याख्यातः ननु संवेद्यमपि भगवत एवाभिन्नं त
त्कथं संवेद्यस्याभिन्नतेत्याशंक्याह विश्रान्तेनो पीति
अपिशब्द इत्याशंकाद्योतकः पदार्थजातमिति सं
वेद्यं सत्प्रकाश्यते मायाशक्त्येत्यर्थः अत एवेति
यतो मायया भेदेन प्रकाशनं घटादेस्तत एव हेतोर्वेद्य
स्यापि नेयं हृद्देशेत्येतदेव तदेवेति शब्देनोक्तम् भिन्न
स्य संवेद्यस्य रूपं देशः कालाश्चेति प्रतिपादयिष्यते

॥

क्रमो भेदाश्रय इत्यत्र सजातीयादपीति घटोपि घटान्तरा
त् ननु स घटो वेद्यरूपः कथं संवेदनं कथ्यान्तरपतित।
मुपादर्शीति चोद्यमुद्भवति तन्नैतदिति वेद्यदशायाम।
पि न संवेदनस्पर्शशङ्कोल्लंघयितमिति नास्य संवेदना
द्वितीयस्य व्यवस्थितिरिति युक्तमेव बोधापधानं वेदनाशय
दिशब्देन क्रियातिपत्तिर्द्योतिता हेतुहेतुमद्भावकथना
यमानत्किं विषयेति कथ्यायिष्यमाणस्य वाक्यार्थस्यत।
क्रियातिपत्तिविषयतो हेतुहेतुमद्भावविश्रान्तां तच्छब्दो
द्योतयतीति ततोपीति अभेदात् न भवेदिति तदाबो।
धधर्मः प्रस्तुताक्रामेद्वेद्यमिति सूत्र्यते क्रमसङ्क्रामेदेव नन
ननु बोधस्यात्मभूतायां प्रकाशनमेवास्य न युक्तं आह
मायावशादिति अभिमानबलेनेदमन्यभूतं प्रकाशते न
वस्तुत इति यावत् बोधस्य स्वावष्टम्भ इति कर्मणि षष्ठी बो
धमवष्टभ्नाति बोधः स्वंरूपं तदेकलीनं करोतीति या
वत् अथ वेति अत्र व्याख्यायां कर्तरि षष्ठी बोधस्येति
कर्मणि ज्ञानस्मृत्यादीनामपि यः अमेकं स्वरूपभेदस्तेने
ति व्याख्यानं तु ज्ञानस्मृत्यादिलक्षणेन स्वरूपभेदेनेति।
एवं हि मायाशक्त्येनेत्सूत्रार्थे नास्य पौनरुक्त्यं स्यात् संभ
वेत्ताच सूक्ष्मायां गतो स्थूलदर्शिनाश्रयणीया ततः पूर्वसू
त्रार्थोपसंहरणतात्पर्यमस्य सूत्रस्य न व्याख्यानमस्माकं गु
रुपादैरित्यर्थ इति वृत्तिवाक्यस्य एवं वाक्ययोजनाज्ञानादि
रूपतया एकजातीयत्वेपि विभिन्नदेशकालादिनाऽपवा।
र्कं ज्ञानमपि ज्ञानान्तरस्मरणस्वरूपाद्व्यदाभासत इति स
मस्तस्य वृत्तितात्पर्यं संक्षिप्याह मायाक्रमोपीति एतद्।

ष्कं भवति बोधस्य यद्बोध्यरूपेण प्राधानीभूतेनावष्टम्भ
नेनेदमसंभाव्यं बोधस्वभावत्वादेव बोध्यस्य अतश्च प्र
काशमानतालिंगितेन बोध्यभागेन निर्भासमानो बोधः
किमद्भुतं यत्तदीयरूपदेशकालभेदेन तद्रूपान् परिव
र्तितामात्मनि निर्भासयतीति भागशब्दस्यायमाशयः
यद्यपि ग्राह्यग्राहकयुगलसृष्टिशक्तिर्माया तथापि ग्राह
कस्य विभागेन मायाख्या पाशोऽपि न चिदंश एवेति तस्मिहृ
ज्ञानशक्तिर्भगवतो व्यतिरिक्तबोध्यभेदाद्भिन्नकल्पापि
परमार्थतो न व्यतिरिक्तेति तदनेन प्रबन्धेन ज्ञानं च चित्स्व
रूपं चेदिति यः परस्य व्यामोहः स अपोहितः कल्पितभेद
मेव वस्तु शक्तिरिति हि समर्थितमिति शिवम् ॥ ५२ ॥
इति महामाहेश्वरश्रीमदा
चार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिवि
मर्शिन्यां ज्ञानशक्तिविमर्शः पंचमः ५ ॥

ॐ नमः शिवाय ॐ अहमानन्दघनेच्छाघटितेष्वगतो
न्मिषत्समस्तोर्मिः इत्युल्लासतरंगितमस्तोर्मिमहं
चिदर्णवं वन्दे ॥ स्मृतिज्ञानशक्ती विमृश्य तदुभयानु
ग्राहिणीमपोहनशक्तिं वितत्य श्लोकैकादशकेन वि
मृशति अहंप्रत्यवमर्श इत्यादिना सर्वस्य जीवत इत्य
नेन तत्र प्रत्यवमर्श इत्यादिना सर्वस्याविकल्पा विशेष
इत्येकेनोक्ताम्युद्दहन्ना विमर्शापोहनव्यापारो नियस्यन्तेक्षा
केन ततोऽस्मदर्शानपवाद्यमपोहनव्यापार इति श्लोकेनोच्य
ते ह्येनाप्युदाहृतं विमर्शस्याविकल्पता अनन्यमानस्यापि वि

कल्पत्वमेवेत्येकेन एवंविधानस्यापिस्वभावैवम्लक्षणा
भगवत इत्येकेन एवंविधानस्यापिस्वभावैवप्रकृतेवि॰
दात्मन्यर्थावभासस्यतोपसंहारार्थैकः श्लोकः अन्तर्भवत्
त्वादावर्थावभास एव विविच्य इति द्वयेनोच्यते एतदभि
धानं च प्रकृतस्वात्मरूपेश्वरप्रमाभिलाषायामुपयुज्यत इत्ये
केनेति तात्पर्यम् उक्तं प्राक् स्वभावमवभासस्य विमर्श
मिति विमर्शोऽस्याभिलापयोजनया स चावश्यं विकल्पत्व
मापादयति तस्य सांसारिकमायापदोचितं भगवति कथं
स्यादित्याशंकां शमयितुं सूत्रम् ॥ अहंप्रत्यवमर्शो यः प्र
काशात्मापि वाग्वपुः नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वयापेक्षी।
विनिश्चय इति ॥ देहादिसंकोचशून्यस्य प्रकाशस्य यश्चा॰
त्मासारस्वभावो निर्विच्छेदोऽन्तरभ्युपगमस्वभावो नान्यव
दनालोकितस्वातंत्र्यविश्रान्तिमयः परः प्रतिष्ठात्मा अहमि
ति प्रत्यवमर्शः असौ विकल्पो न भवति कुतः पुनरियं वि
कल्पत्वाशंका आह वाग्वपुरपि श्रोत्रग्राह्यरूपातिरिक्तं
तदवभासमानसंविद्रूपावेशि वाच्यात्मतत्त्वशब्दना
त्मकशब्दशरीरमपीत्यर्थः कस्मादसौ न विकल्पः आह स ही
ति द्विविधा कल्पना भिन्नस्यापि [illegible] विधयो
जना एकस्यापि वैविध्येन कल्पना विविधस्य च शकि
तस्य रूपान्तरस्य कल्पनं विच्छेदनं विभेदात्मतच्छ्यावनं प्रमा
तृबुद्धिकोशप्रवेशनेन दार्ढ्यापादानपर्यन्तं परिपालनं।
विकल्प इत्युच्यते निश्चयश्चायत्र च समर्थ्यावप्रमाणदतद्रूपद
येन भवितव्यमन्यथा किं योज्यते किं वा विभज्येत किं वा शा
केनेति स ह्यर्थः आत्मनिष्ठः प्रत्यवमर्शः प्रकाशस्य न नीला

देहविववेद्यस्येदमितिनापिशरीरादेरिवकल्पितप्रमातृ
भावस्याहमितिपरत्वप्रमातरिसएवमुच्यते अहमिति।
आत्मनीतिविषयिणोविषयेवेतियोज्यम् एवमियता
इदमित्यस्यतत्त्वंदर्शयितुंवृत्तौआत्मनीतिवैयधिकरण्ये
नसोऽत्रसामानाधिकरण्यपरमार्थोव्याख्यातः परवाग्रू
पत्वादितिपरार्थभागेनसाभिलापतायाम् सहीतिविक
ल्पः निषेधशब्देननिरनुमानेआचष्टे प्रतियोगिनिषेध
पूर्वत्वादेवनिश्चयशब्दवाच्यतेतियोजनीयम् विक।
ल्पस्यैकप्रकारव्याख्यानंवृत्तौप्रकारान्तरेणतदनुविद्धवा
त अत्रेतिविमृष्टप्रकाशे इयमावृत्त्यास्यार्थोव्याख्यातः
पनमवतारयति यदीतितस्येतिप्रत्यवमर्शस्यशब्दनाम।
त्वप्रतिपादनादितिपरवागितिवचसाप्राप्तमितिनचेत
युक्तमित्याशयः इयतावाग्वपुरपीतिव्याख्यात।
म निरूपणायेति उत्तरसूत्रैर्यन्निरूपयिष्यते।
तस्यायंपीठबन्धः क्रियतइत्यर्थः तावदिति।
प्रस्तुतस्यतत्त्वविचारः करिष्यतइतितात्पर्यम् प्र।
काशस्येत्यस्यव्यावर्त्यमाह शरीरादेरिति ननुश
रीरादिरभिन्नंकिंचित्प्रकाशादितिकथंतद्व्यावर्त्यं।
स्यादिमाशंक्याह नत्वेतिप्रकाशस्यशरीरादेर्वेद्यी
भूतेयोविमर्शस्तद्व्यावर्तयितुंयदात्मनीतिपदं।
तदप्यनेनैवग्रन्थेनव्याख्यातम् नत्वेतितदपिव्या
वर्तितमात्मनीतिपदेनेतिसंबन्धः ननुविमृष्टप्र।
काशेवाचः करणानुपायः कथंसंभवोयेनोक्तंवागव
पुरित्याशंक्याहवृत्ते शब्दनामत्वादितिवचनेहिशब्दनंनवा

गिरिन्द्रियजन्यः शाब्द इत्यर्थः नन्वेवं वृत्तौ परशब्दस्य किं
प्रयोगफलम् तत्राह केवलमिति स्फुरति वोदरीकार्था प्र
वृत्तक्रियाशक्तेस्त्यापिकाक्रियाभूते नत्यति वक्तीत्येवंत
स्याजन्यत्वेन विषयतां यतो न प्राप्ता सा वाचकशक्तिः स्फुलप्र
क्तिभूमिकां यतो न स्वीकृतवती ततस्तज्जननकरणतानु
पः स्वस्माच्छाब्दात्मानभवत्यसो प्रत्यवमर्श इति मंतव्यः प्र
त्यवमर्शोपचरितशब्दात्मा परभूमो प्रमातुः स्वस्वभूविवा
गिन्द्रियं करणम् स्वस्मदृशायां प्रमेयरूपः शाब्द इति वि
पयिष्यते वितत्यागमाधिकारे ननु वाभिलापिनी प्रतीतिः
कल्पनेति तत्र शब्दनामत्वेकाविकल्पना शंका आह प्र
ल्यानामेव चेति ननु नात्र भावे च न पितृ करणे शब्दने च भा
वात्मकमिति चोद्यं यद्यपीत्यादिना शंकयशमयति तथा
पीत्यादिना सिद्धत्वेन प्रमेयस्वभावो यः कथं करणभावम
नुभवेत् तथा च कर्तृरेव यत्क्रियात्मकं रूपं तदेव सव्यापा
रप्रतीतत्वात्प्रमाणफलमेव सदिति न्यायेन करणतया
निर्दिष्टम् येन परिस्पन्देन प्रमाताभिलपितामस्त्राभिलप
तीत्येवं व्यवस्थाप्यते सोभिलपनक्रियात्मा परिस्पन्दः
करणतया तद्दृशा तद्व्यवस्थानादिति न येनापादिष्पप्रमा
नोऽभिलाप इति यावत् अभिलपने प्रमातुः क्रियैव कर
णप्रमातृकरणत्वात्प्रमाक्रियावदिति स्वभावः करण
त्वं हि साधकतमत्वेन व्याप्तम् तच्चानपेक्षया तत यदि
प्रमातृक्रियाव्यतिरिक्तं करणं स्यात् तदनपेक्षा विरुद्धा
व्यापेक्षापतेदिति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विपक्षात्प्रव्या
वमाणो व्याप्यमपि निवर्तयति तेन व्यापकस्यानुपलम्भा

ग्राह्यं निवर्तते कारणविरुद्धोपिकारणाभावात्कार्य
मिति व्याप्तिसिद्धिः तथेति अभिलापशब्देनेतरपीति।
बौद्धेर्नियता शब्दसंसर्गयोग्यताया: शब्दनुविषयता
नाम तत्वमिति व्याख्यातं भवति तच्च प्राक्तनेनोपगतं य
थ्याद्वयमोन्तरोपाख्याय: संसृष्टप्रतिभासेति वक्तव्ये यो
गिग्रहणं किमर्थमित्युपक्रम्य अव्युत्पन्नसंकेतस्यापि प्र
त्ययो भवति विकल्प इति समर्थ्योपसंहृते विषयव्यापार
निरपेक्षोत्पादनयानियतप्रतिभासत्वं तच्च शब्दसंस
र्गयोग्यताभास इति एतदेव परस्यानुपपन्नमस्माकमेवनू
पपन्नमिति दर्शयति नन्विति तदेवाहेति अनियतप्रति
भासत्वं परस्य न युज्यते अत्र हेतुः नहीति ज्ञानस्यापि विष
यव्यवस्थात्मकत्वमेव निजं वपु: तदस्य कथं अव्यवस्था
त्मकत्वं स्यात् व्यवस्थात्मकेत्वाम्रेषायव्यपतेवस्यात
एतश्च संभावनामात्रेणोच्यते वस्तुतोहि सर्वस्यापि नि
यतप्रतिभासस्य प्राग्देवबाधरूपमेवेतिहि वार्थालि
ङ्गितमेवात्र वस्तुप्रकाशनेवार्थस्य तत्वं तद्दृष्टमेव भवतो
वस्तुनिर्विकल्पकत्वेन संभवति नह्येवमत्र प्रतिपत्तिः
वस्तु विकल्पत इति अपितु तदेकमेव ग्रंशेन तु विपर्या
स: सोप्येकनिष्ठमेवेति न संवेदनं नाम विषयं प्रत्यव्यव
स्थात्मकं युक्तम यच्चाध्यवसायापेक्षं प्रामाण्यमभि
मन्यते तस्याध्यवसायस्यानियतप्रतिभासस्य प्रतिकाभा
वाद्दर्शनायत्ते विकल्पा इति वाच्यमाने स्वतरामयं भग्ना
वाद: स्वपक्षे चैतदुपपत्तिमाह प्रमातु:पुनरिति एत
दुक्तं भवति यस्यार्थप्राप्त्या मानतदलोपपन्नं दर्शनं तत्।

रूपान्तकारीव विकल्प इति दर्शने मस्यार्थे नियते सर्वमे
तन्नियतरूपमेव अस्माकं तु प्रमातृप्रधानत्वेन प्रतपति
न त्वर्थो वराकः कश्चिदस्तीति तदसौ प्रमाता यावन्न साभा
संस्वातंत्र्याद्विमृशति तावदसौ विकल्पानवाभासान्तरे
ष्वाभासविरुद्धरूपत्वास्पर्शादनियतप्रतिभास इत्यु
तानाम् अतश्चाहृतिभेदकल्पनमपि सर्वतो निराशंसरूप
स्वलक्षणानियंत्रितत्वे कथं स्यादिति तदपि प्रमातर्येवाय
तते तदेतत्संस्कारस्यानतस्मारोपस्यानाश्चाहृतेश्च प्रमा
त्रधीनत्वादिति अर्थस्य व्यक्त्यै स्फुटत्वायोपयोगिनो य।
आभासा देशाकालादयस्तान्सदा प्रमाता नाद्रियते स्वव्या
पारे घटाभासमात्रविमर्शान्तविश्रान्तिमाद्रियते तदायु
क्तमनियताप्रतिभासत्वम् ननु शब्दो विषयपदेऽस्फुरत
नाम शब्दनं तु नाम किमेतदाह शब्दनं चेति चेतरूपाम
ताशब्दस्य प्रमातृभूमिपतितः प्रमात्रा विमृश्यमाना वि
मर्शोल्लोलीभूताः पूर्वापरीभूतेन विमर्शरूपेणोपबृंहिताः
घटते भवति भूते इत्यादिक्रियारूपभाजः सिद्धरूपपव
ह्यपादार्थो विमर्शबलेन पूर्वापरीभूतरूपतापतितः।
क्रियारूपेणेति मनोभाति प्रतीयतामिव पुत्रः साध्यकर्मणो
पीति वाच्यं शब्दलक्षणं कर्मनिर्वर्त्यमर्थलक्षणं च प्राप्य
येषां तथाविधा अपि शब्दार्थाः शब्दक्रियाच्छोक्ताः यदि
हि शब्दः क्रियारूपतां नाश्रयेत्कथमीप्सिततमं धातोर्वा
च्यं स्यात् नहि करोतेर्घटो योगमेवाश्रमः नन्वभूतोपघटकं
स्वभावभूत इति प्रसवसर्वविशेषाणां तस्य किंत्वावर्णं न
हि प्रकाशस्यास्वभावभूतः कश्चन विसर्गोऽस्ति अस्मीत्याह

ई॰
प्र॰ वि॰
२८२
283

अत एवेति घटनिष्ठोऽयं प्रकाशः घटः प्रकाशत इति
घटनिष्ठीकृत एव मायाशक्त्या तस्य प्रकाशस्वभावस्या-
पि सतो विमर्शः पर्वतेनानात्मभावेनापि शक्यते वक्तुं क-
तमाह अत एवेति विषयरूपशब्दैर्लक्षणेन घटेन
निरूपणमस्माभिः कृतशब्दस्यात एव हेतोर्यतः प्रमात-
र्येवासौ व्यापारस्ततस्तत्रैव प्रमातर्येव विश्रान्तः प्रमेयस्याना-
त्मभूतो भवति यद्यपि च प्रकाशविमर्शयोरुक्तनयेना-
न्योन्यमव्यभिचारस्तथापि मायाशक्त्या प्रकाशस्य पृथ-
गवभासनाद् घटोऽयमिति विमर्शोऽनात्मभूतः स्वात्मनि तु वि-
षयनिष्ठतामस्पृशति प्रकाशस्य स्वयं प्रमातृलक्षणो
वपुषि यो विमर्शोऽहमिति सोऽनात्मभूतत्वेनानभिशंक्य
इति प्रतिपादयितुं विशेषणम् ननु प्रकाशस्य कथमि-
यं प्रमेयरूपस्पर्श इत्याशंकामपास्यति मायाशक्त्या-
मिति एवमियतापि वागवपुरित्यस्यार्थो व्याख्यायता।
माविद्यादिविद्रूपणानि शब्दनरूपणादिति विमर्शरूप-
ता यद्यपि मायामयरूपा तथापि विकल्पतानिबन्धनभू-
तरूपान्तरस्पर्शी यो विमर्शो व्यक्तिविशेषः सविकल्पस्य
केर्विभिन्न एवेत्यभिप्रायेणात्तदुभयानुयायिशब्दनात्म
कमामामलतामिमामाह ग्रन्थ इति ननु तत्कमकिंचिद्रूपं प्र-
काशकलयाप्यस्पृष्टं प्रति योगिभवतीति यावत् तस्येति
अतद्रूपस्य तदात्मनीन्यतद्रूपविपरीते पारमार्थिकेन मा-
तांस्यन शक्यमानत्वमक्लिष्टमावृपमावणीयः अन्य-
ख्यामननिष्प्रित स्यात् ननैतदप्रमाणामस्तनापूर्वोसानि
ष्प्रितःसत्यम् तथैव तमा प्रयोगीमायापद इति दर्शय-
ति भेदमयेति प्रमातृस्वभाव इति प्रमाणानि विक्तः प्रमात

देवासौ प्रमितिशब्दवाच्यो व्यापारो येन प्रमाता स्वतंत्रोपरि
गृह्णन इत्यर्थः अत्रैव निवृत्तिगतं व्याचष्टे विशुद्धेति विशेषणं
मायाप्रमातृव्यवच्छेदाय प्रकाशात्मनीत्यनेन प्रतियोगिप
संभव एवासूचितः अप्रकाशमानो हि न प्रतियोगी निदर्शि
तम् प्रकाशमानस्याप्रकाशनादान्यवृत्तिः प्रकाशस्य प्र
तियोगी स्वव्यमानमेवरूपाकरमिति ॥ ५३॥ ननु घटेप्र
तियोगी संभवति न प्रकाश इति कुतः नन्वर्थालिंगितो ।
ह्यघट इव घटे प्रकाशोऽप्यप्रकाशो भवेदेवेत्याशंक्याह न
॥ भिन्नयोरवभासो हि स्याद् घटाघटयोर्द्वयोः प्रकाशस्य
वनान्यस्य भेदेन स्वावभासनमिति ॥ मायापदे हि घटाघटौ
भिन्नौ प्रकाशेते ततश्चात्र प्रतियोगिसंभवः शंक्यते हि घ
टाक्रान्ते यान्यदेशे तद्देशाक्रमणशीलो विज्ञानजनकः
स्वकारणोपपन्नः पटादिर्घटः देहादिसंकोचकलावि
कले मत्प्रकाशेऽत्यप्रकाशः शंक्यते तस्य प्रकाशादवभा
सनमुचितमवभासने ह्यप्रकाशहानिः हि रितिहेतौ य
त एवं ततो युक्तं नासौ विकल्प इतीति सूत्रार्थः हिशब्दस्या
र्थं तथाहीत्यनेन वृत्तिकृद्व्याचष्टे वृत्तिं वृत्त्यन्तरेण संगमयि
तुम् अत एव वृत्तौ पुनर्हिशब्दार्थो न व्याख्यातः एवं तथा चे
ति भाविसूत्रगतहिशब्दव्याख्यानेऽस्मर्तव्यम् तेन नैषा सूत्र
संगतिरिति भ्रमितव्यम् सूत्रार्थमवतारयति न हीति इत्येवं
भूते प्रतिपत्त्यसंभवं युक्त्याहेत्यनिरूपणेन हिशब्दद्योतितेन
निदर्शयितुमाह कस्मात्पुनरवस्तुक्तिरुच्यत इत्याह अशा ।
कामानमिति प्रतिपत्त्यसंभवो हि न निःशंकः अप्रकाश
स्य प्रतिपत्त्यस्य वचनार्हत्वात् युक्त्याकीदृगपाश्राह तथाहि

३॰
प्र॰भि॰
२८४
284

त्यनेन दृष्टान्तवाक्येनोपक्रम्येति प्रथमत एव द्योतितयेति
शेषः तथाहीत्यनेनोपक्रमणीयया युक्तेति वाक्यमंथा
न्वयः एतत्स्वार्थस्य पूर्वं स्वार्थे हेतुत्वमिति द्वयोर्हेत्वेपीति
निश्चयरूपत्वे भागमिह व्याचष्टे विकल्पस्य स्यादिक्रमेण
न हेतुहेतुमद्भावः पूर्वग्रहणमपोहनं प्रतिषेधनं तावन्मा
त्रमेव च निश्चयः प्रकाशरूपतया विधौ विश्रान्तत्वान्निश्च
यस्येत्याह नीलमेवेति हि एवार्थद्योतितपरापमारणाप्र
तिलब्धनियमाविशिष्टे नील एव विधिरूपे विश्रान्तिः अ
न्यस्य प्रकृतनीलापे—याप्रतलक्षणस्य प्रतियोगिनो नी
लप्रध्वाविनाभूतस्य पीतादेरादेपाउभयविषयतयेति
निषेधभागस्य हि प्रतद्रूपं विषयो विधिभागस्य तद्रूपं।
विधिं हि कल्पनं विधीयमाननिषिध्यमानतयेति विक
ल्पनं ननु नात्र समुच्चय इव तत्तद्रूपद्वयं विषयस्तत्कथमु
भयविषयतेति वोध्यं परिहरति यद्यपीति यत एव हेतु।
पदार्थवैलक्षण्येनोभयविषयता न एवमसमुच्चयवैलक्षण।
ण्यं निश्चयविकल्पनसंगीतीनाम एतदाह यत्रापिवेति
विकल्पनसंगीतीनाम एतदाह यत्रापिवेति विकल्प
इति निश्चयव्यतिरेकाविभावणात्मावात्मरूपः नन्वा
मांसमुच्चयादन्तवैलक्षण्यमुक्तनीत्या परस्परतस्तक
थम एकपर्यवसानस्योभयापेक्षत्वविशेषात आह
केवलमिति निश्चयरूपे विकल्पे घट इति प्रतीतिर्निश्चीकृतमेव एक
तापर्यवसानं एकमेव दिनज्ञानुभवेन प्रतीतमारोपणमात्राया
नेनपरमपसारितं विकल्पनसंशयपोतप्रतीतं स्वयमेवदो
लायमानत्वात्प्रतीतेनैकपर्यवसानं कथमुक्तम् ॥

कस्मान्नयोर्विशेष उच्यते अपरं चेतिनिश्चयव्यतिरिक्तस्या
त्वेप्रमातृरूपेचैकतापर्यवसानेनयाहिप्रमातृग्राहियवा
ह्यिघटेवाभिप्रेतंतच्चैवप्रतीतिमनुष्ठानेदंविश्रमयति
स्वनहमोर्वेत्यपिसंनिवा ननुरूपे`` नियंत्रितत्वाद्धियेपि।
जातंकथंतावद्विश्रमयेदित्यतआह समनुश्रयेति विरोधो
पपादितवाक्यमहिम्नाहिनियंत्रिताप्रमातृरूपचितिकथ
मनियंत्रितासौसंश्रयेचेतिएकतापर्यवसानमितिसम्बन्धः
चशब्दस्तुशब्दार्थोतितत्पूर्वोक्तनिश्चयादेल्लक्षणमपसंह
रति नविमादिनाविशेषइत्यनेनतच्छब्दार्थएवावर्तमानो
विकल्पनादेलक्षणंप्रमात्रनुभययोर्नविशेषणेनपसंहृतमि
तियोजनम् प्रतीतिप्रभावादिति प्रतीतिर्हिरोभयत्रप्रत्यु
तद्द्यालम्बनाइमावचेति उभयत्रस्वीकारएकपर्यवसानमि
त्येतनत्संज्ञितयेपीतिवार्थेस्यवायंप्रकारभेदइतिवाच्यो।
नुगमादिकल्पवा`` युक्तिनिश्चयेननयुक्तेस्यचकारः प।
वंविकल्पस्वरूपंपूर्वस्यचोपजीवितमुपसंहरेणतदेवमि।
त्यादिनाप्रदर्श्यमत्तसम्भवस्यांगीकर्तव्यपक्षोर्थइतिनि
रूपयंत्याप्रकृतएतदुपयोजयंस्तदेलक्षणमहंप्रत्यवम
र्शस्पदर्शायितुंयइत्थंप्रकाशस्यैवेत्यादिनव्याकर्तंप्रक्रम
तेचिदात्मनइत्यादिविमर्शगतइतिविमर्शविश्रान्तेविमर्श
स्यानपवविकल्पतासंभाव्यते नन्ववभासस्यानइतितत्रै
मापराकर्तव्याइत्यभिप्रायः तादात्म्येनेति तत्स्यानापत्त्य
तियावत अवभासइतिसंभाव्यमानइतिशेषः द्वितीयस्य
नुक्तोक्तोभिन्नपदस्यकोर्थइत्यतआह चित्प्रकाशइतिस्व
कल्पनाकल्पितेनद्वितीयेननप्रतियोगिपरिपूर्णाक्रिय

ई॰
प्र॰ वि॰
२८५
285

ते नहि नीलस्य कारणत्वं कार्यत्वं लक्षणिकत्वादि प्रतियोगि
पक्षे वर्तते नैर्हि तत्स्पृष्टं किंचित् स्वकल्पनोत्थापितं च वि
त्प्रकाशस्य घटादीति न प्रतियोगिप्रतियोगित्वं हि तस्याना
पन्नत्वं तत्त्वपृथक्त्वयावस्तुत्वेन व्याप्तमवनैवैधुर्यात् तद्धिकं
वकल्पमानत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ननु वस्तुनैव
तच्छेन स्वप्रच्यावनेन नीलस्य विरोध इति सत्त्वास्य प्रतियोगी
तदविनाभावस्तु पीतादयस्तन्मुखेनेति मन्यन्ते मैवं परस्प
रं हि परिहृत्य यदवस्थानं स पर्वोपपादयिष्यते विरोधः न
च तच्छेन सह परस्परार्थिः कश्चित्परिहारार्थो वा न च तच्छ
स्य किंचिदवस्थानमुचितम् ततः पीताद्येव नीलस्य वात
वीतच्छताव्यवहारार्थं तत्तच्छतारूपं प्रमुखीकृत्योच्यते त।
च्छत्वम् स्वात्वेन विरोध इति प्रकृते तत्तच्छतात्वव्यवच्छिद्य।
माणव्यवहारस्य प्राप्तोपाख्यामयतात्मकाशविमर्
शावेशित्वेनेति कथं तन्मयस्य चितस्तस्य प्रतिपन्नताप
हे प्रहेतमं सात्मस्येन न युक्तमुक्तं भिन्नस्येति वृत्तोपदम् त
घापीति नस्य घटस्य मायापदे द्वितीयस्यापि शुद्धा
मशेमोरन्नेनकं तं प्राक्यमहं पूर्वकं चेति सम्बन्धः अत्र दे
तः विरोधाभावात् अत्रापि विशेषणद्वारेण हेतुः वि
दन्तः प्रवेशेनेति ग्राह्यग्राह्कत्वेन ग्राहकस्याप्यासेपादत्र
एयर्थोपि तदयमर्थः चिद्रूपे यदन्तः प्रविशति प्रमा
ग्राद्यन्तः प्रवेश्यते तदास्य योमायाप्रमात्रपेक्ष।
यापि व्यवस्थाप्यते ग्राह्यभावः स उपपन्नो न्यथा प्रका
शमानस्य ग्राह्यतेति चैतस्य प्रकाशेन साकं कथं
घटादेः प्रकाशमानस्य सतो विरोधः अप्रकाशमा

न ॅ ॅ णंकारो पापसावरणानि संवेदनबलोपनिपतितानि
कथं स हेत अत एवेति यतो न पुनरपोहनं घटादेर्वस्तुनः
तिनिर्विकल्पकप्रकाशनिष्ठेदमिति विमर्शो विश्वमनन्तभू
तं यावत् परतस्तु मायाप्रमातृमानसे विकल्पे देहादिसं
कुचितएव संवेदने इदमिति विमर्शो विकल्पतामेव पर्य
वस्यतीति तत्रैव विश्रान्तिमभिमन्यमानस्तो विश्वेकामं तां
प्रकाशविमर्शमयीमप्यप्रकाशितविमर्शामभिमन्यत इ
ति तात्पर्यम् ननु द्वितीयतामात्रमेवापोहनस्य प्रयो
जकमिति मन्यमानस्यायमाक्षेपः तथापीत्युक्तस्य नच न
ष्टेति संबन्धः न विरुद्धइत्यर्थः वस्तुन एव द्वितीयस्यापरिहा
रार्थः ननु किं विरोधचिन्तया प्रतियोगी ह्यपोहनीयः क्रम
मप्रतिपन्नतया योगी प्रतियोगी विरुद्धः एवं भवतीति भ
णति विरुद्ध एव प्रतियोगीत्यर्थः स चेति यस्यापोहने शं
क्यते परैरित्यर्थः अपदेश इति तच्छेन एतच्छमेव व्यप
दिश्यत इत्यनेन संज्ञापदं व्याख्यातम् एवंभूतमेव च विक
ल्पनस्य रूपमिति दर्शयितेऽस्य च स्य पूर्वार्धं यत्तु वृत्तिकृता प्र
सिद्धस्यापार्थमिति न व्याख्यातम् वृत्तिकारस्तु विवृणोति
घटोयमित्यत्र चेति अपोहनस्य प्रसिद्धमिदं रूपं तद्रूपयो
कापमारणाय प्रकृते प्रमेयवशापेक्षमिति प्रमेयस्य सम
भ्रावकस्य ः तस्मिन्संभाव्यमानस्यावटस्यापोहने यो निश्च
यः स संभाव्यते यत्स्यान इति यस्य घटस्य स्थाने यः पटादिः
संभाव्यते तस्मिन्योग्यदेशे सकारणबलान्न च भवति ता
स्मिन्स्थाने यतो घटेन तत्स्थानमासमन्ताक्रान्तं स्वीकृतं स प
टादिस्तस्य घटस्य प्रतियोग्यपादिवाचोयुक्तेः तस्येदम् ननु त

स्थानाक्रमणासंभावननिबन्धनादियदुक्तं तत्सहानवस्था
ननिरोधे शीतोष्णादौ स्पष्टमपर्यन्तकारणस्य भवतोऽन्या·
भावेऽभावाद्विरोधगतिरिति न्यायेन न तत्परस्परपरिहारस्थि
तिलक्षणके विरोधे न्यायोऽयं स्पष्टेन पथा संगच्छते तत्क
थं विरुद्धस्य घटे बलक्षणं दर्शितं कथं च प्रकृते योऽन्यप
रिहारे सहानवस्थानन्याययोजनम् उ तदाशंक्य प्रथमे
व परस्परपरिहारात्मा विरोधः सहानवस्थाने व्यवधान
कभावं च व्याप्नोतीति नन्वेतौ न तावधिकाविति दर्शयति न
स्थानाक्रान्तिरीति हि यस्मादेवं तस्मादुपपन्नमेतत्सर्वमि
त्यर्थः कदाचिदिति यत्र प्रसिद्धसहानवस्थानव्यवहारः
कदाचिदिति यत्रान्योन्यपरिहारव्यवहारो लोकस्य भा।
वस्येति घटस्य कर्तरि संबन्धित्वेन विवक्षिते षष्ठी न तद्घटा
त्मकभावकर्तृकाकल्पितरूपाविपर्ययस्थानस्य घटद्रू
पतायायस्थानं संभाव्यते तेनास्य कर्मभूतस्याक्रान्तिः एवमर्थ
तद्वैसंबन्धमात्रेण शब्दसंस्कारः एवमस्याप्यवधेयं विपर्य
यद्रूपत्वानुपपत्तेरिति नहि घटस्य सत एवाघटद्रूपत्वमुपपद्य
ते ततो हेतोर्या कल्पिता याः शंक्यमानारोपिता या विपर्यय
रूपताया निवृत्तिः सा स्वरसेन स्वभावबलेन स्वरेण परस्परोप
नतेन यद्यपि कृता तथापि तेनैव घटेनैव कृतेत्युन्मेष्यते प्रम
त्वभिः प्रमाताप्येवं विचारभूमिपतितमुन्मेषदत्ते घटस्यापेक्ष
भावमहिमायापनदीयं स्थानं न कदाचिद्घटो वस्कन्दते
तदवस्कन्दे हि मघटपदं न स्यात न चेदं न भवति घटः
स्वकारणात्स्वप्रमाणाच्चास्य यतः सिद्धिर्विकल्पनीया
इति अतो हेतोर्भावकर्तृका कल्पितरूपा च घटा ॥७०॥

भावस्थानस्याक्रान्तिः यदिवाकल्पितंतद्घटाभावस्था
नंकल्पनयातथाकृतंतस्यघटेनाक्रमणमितिव्याख्याद्
वंद्यापिकल्पितंयद्विपर्ययस्थानंतस्याक्रान्तिरिति एतदु
पसंहरति एवंचेति एकान्ततयाशंक्यमानायायोविरो
धोतिनेनविशेषेणविशेषान्तरस्यबाधनंस्वात्मन्यनंगीक
रणमएवैकोविरोधःसर्वत्रयो [illegible] न्योपरिहारइतिप्रसि॰
द्धइत्याकूतम सन्निति निरोधःकल्पितस्यघटइवपटस्या
कल्पितस्योस्पस्थानइवशीतस्ययानिवृत्तिप्रतीतिःकल्पि
ताकल्पितयोर्विनिवृत्त्योर्याप्रतीतिस्तत्पूर्विकाप्रख्याप॰
स्यतादृशोसौकेवलमितिभेदेनाख्यायतइत्याकूतशेषः
प्रतीतिप्रख्याप्राद्धाभ्यांकल्पिताकल्पितभावोवस्तुतःक्व
चिदपिनोपयुज्यतनावाहिस्वलक्षणामानोनान्योन्यमा॰
त्मानंमिश्रयन्तिवाविरुद्धन्तिवासंस्पृशन्तेनभिद्यन्तेइति
न्यायात प्रमातान्तविचारकभूमिमधिशयानःप्रख्यानसा
रीव्यवहरत्येवमिति साचेद्विरोधेतस्यातदिवास्तवावास्त
ववविचारणामकिंचित्करमेवेतिदर्शितम प्रमेयमपरि
हाराननुप्रवेशात्प्रतीतोस्मादेवपिनविरोधइतिदर्शयन्नक्र
मेवन्यायादृष्यति तथाचेति तथाहिसहेतिसमानकाल
तयावस्थानंभवत्येवेतिनैकान्तिकंप्रतीतोस्मप्रसृतेस्मद्वान
वस्थानम स्वरूपमेवदेशास्तदवष्टम्भाश्चाकाशभूतलादि॰
कमपिवध्यघातकभावेप्युक्तवत्संभावयतिन्यायम नहि
नकुलस्यापीतिनकेवलंप्रतीतोस्मादेविन्यपिशब्दःनकुल
स्वरूपावष्टब्धस्यदेशस्यतेनेतिनकुलेन तद्देशस्येतिस्या॰
हिदेशस्यतन्मयत्वमहिविग्रहावष्टब्धत्वमतन्मयत्वंचनकु

लक्षणीरावष्टब्धत्वेनभोगिभोगानवष्टब्धत्वंविपर्ययोवा
पतलक्षणयोःस्वरूपविरोधोदेशस्यतत्पर्यवसायीतदेक
परमार्थोहिनकुलस्यापिविरोधइतिसम्बन्धःततएवदेशा
योर्विरोधेनतद्देशान्तरमन्यत्रान्यदेशान्तरमितिविषयभेदेनयःप
रिहरति नतेनचोद्यस्यकिंचित्कृतमात्मानदृष्याविदितः
देशद्वयद्वारकमेवहिविरोधमाह परस्यतेनैवविरोधेप
रिहारइतिसमस्तविरोधापध्वंसनमिदमन्यत्रनीलानीलयो
रपिविरोधंनिरुन्धीत नचानीलेनीलमनीलेचनीलंतदेवच
तद्विषयभेदादिति तत्रतद्देशमन्यत्रान्यदेशंतदेवचतद्विष
यभेदादित्यनयोर्हिवाक्यार्थयोः किंवैलक्षण्यम देशद्वा
रेणस्वरूपद्वारेणवायोविरोधस्तस्यतेनैवपरिहारायोगादे
तावत्तबाधंप्रतीतिभेदात्सिद्धेस्वरूपद्वेदेप्रतीतिसिद्धएव
बाधाधाराधेयभावेनैकस्यदेशावयवःकारणंयथाप
कस्यवहवोननवहूनिकारणानियेनतत्कारकत्वेनवव
कृतोविरोधइत्यत्रभविष्यतेनतदित्यलमवान्तरेण ननुय
दाप्यन्यतरदेशोनाक्रम्यतेऽन्यतरेणतदाप्युच्यतेहिनकु
लस्यविरोधः अतश्चोच्यते यद्यवक्रियतेयेषांचविरो
धःशाश्वतिकइतितत्कथंसर्वत्रायंविरोधप्रकारइत्या
शंक्याह अन्यदाविति एवंभिन्नयोरवभासइत्य॰॰ख्या
व्यायप्रकृतमेवार्थमेतद्वैपरीत्येनायत्नसिद्धमनुवा
भाति एवंचेतिवैधर्म्येणदृष्टान्तंयोजयतिनसंभाव्यते
वटोहमितिस्थानेतस्मादितितदेकरूपत्वंहिप्रकाशस्या
सम्भाव्यम तन्मात्रसद्दत्वेतमतिप्रकाशरूपेनापोह्य
भित्याह नापीति तत्रैतिप्रकाशोऽप्रमावितिघटः ॥

अत इति यतो न तत्र संभाव्यते स्वेन केवलेन वपुषा अ
केवलेन च यतो न निरस्यमानार्हं स्यात् इत्यर्थः स इति घटः त
त इति प्रकाशनात् कस्य हि प्रकाशो विरुद्धता योग्यः आ
ह किं तर्हीति न च तादृगस्तीत्याह तस्येति इत एवाव्ये
ति हेतौ ननु प्रमेयतास्थाने नीलस्य यथा नीलं संभाव्यते
भवति च तन्मत इत एव तथा प्रमातृस्थानेऽपि चिद्रूपस्य संभा
व्यमानं वस्त्वन्तरं स्यादिति प्रश्नं भिनत्ति तावन्मात्रेति मा
यपदेन प्रमेयस्य हि मायानिर्मितस्याभासनिरूढत्वात्
कत्वेनैकत्वे विश्वसद्भावात् पूर्वम् शुद्धप्रकाशस्य तत्प्रा
मातृरूपान्तरं मनागपि न सत्त्वम् अन्येनेति प्रकाशेतरत्वा
न्स्यादिति वृत्तिवाक्येनाभ्युपगमेनाप्याह तथापि चेति
देशकालस्य भेदेऽपि भवत्प्रकाशः स्वभावभेदेनैव भिन्नाः
तथापि नीलमिति निश्चये यथा न नीलान्तराण्यपोह्य
ति प्रत्युत दृष्टसंकलनात्मकमिति न येन तानि योजयित
व्यानि यथा स्मरणादभिलाषेण व्यवहारासिद्धेरपि तत्पी
तादीन्येव नीलाभावमयानि तानि आवर्तनीयानि तद्
त्वकाशो निश्चये तद्ध्वप्रकाशान्तराणि स्वसंवेदनकस्याभा
विनापोहनीयानीति पुनरपि न विकल्पतासिद्धिः ननु
निवृत्तिर्यादि तस्मिन्न हेतोर्वृत्तिः किमिष्यत इति नीस्यायत
एवासौ प्रकाशेतनस्वभावो नाभाति तत एव नितरामपा
हेभविष्यति एतदपास्यति प्रतियोग्यनाभासेनैवेति हेतो
र्हि विपक्षव्यावृत्तिर्वस्त्वगत्या निरूप्यते सा च विपक्षासम्भ
वेन म्लायतीति ग्रहेयमदः इह तन वस्त्वचिन्ता वर्तते किं
तर्हि संवेदनचर्चा प्रमातृव्यापारोऽस्यापोहनम् तत्र चारोपणा

ई.
प्र·भि·
२८८
288

देशवशप्रभावस्तत्वान्नाभानर्थैवकथम् विकल्पोन्यापि
तत्वप्यारोपणादेर्विकल्पनतयाविकल्पस्यानुभववास
नोपजीवित्वेनान्यत्वानाभाने संभवात् एतत्परोनसहृतेन
त्विति अत्रहियद्यवटमाभासमानं विकल्पयेदारोपयेति
येपेश्चतदाकालभेदेनवस्तुसंवित्तयोभवेयुः इतरेतरा
श्रयचक्रकारावस्थानदोषाश्च एवमुक्तमिति अनाभा
तस्यना स्यपोहनमिति तस्मात्तुतापोहनमिच्छतानाभा
सनमेवतस्यापोहनमेषणीयमित्याकूतशेषः एतत्परि
हरति उक्तमत्रेतिआक्षेपवादोयुक्त्यादिसर्वमेतत्समाहि
तमितिममेतोपेक्षार्थमेवव्याचष्टे नहत्येत्यादिनासंवि।
त्तिहंसीसमुखेनयुगपदेवहेयंचजहत्युपादेयंचसमादत्त
इतीयति ततःस्वातंत्र्यमवाप्तवपनादानसमादाननिर्व
वनभागिनीतद्धिदोममन्ते प्रतियतीति प्रतिपत्तिरेवं
यद्यात्मनाविश्वस्यत इतियावत् अस्यार्थेतियदिकश्चि
तनयेनहानोपादानमयएकोव्यापारो मलक्षणोना
रियात्ममानः ननुघटमर्थ्यते ततःप्रवर्ततेममार्थिता
प्रवर्तिकानत्वकेवलेनमाप्रमाणव्यापारानियंत्रितानिय
नविषयोन्मुखोप्रवृत्तिंकुर्यादितिमाचघटमर्थितायांच
प्रमाणव्यापारनिरपेक्षयांप्रवृत्तिकारणत्वेनोपगम्यमा
नायांदुःखनिवृत्त्यार्थितापिभवंतीतदेवनिवृत्तिहेतुस्त
नोपदेवप्रवृत्तिर्यतेदेवततोनिर्वृत्तिरितिमदद्वेषसम
तदाहनिघ्रांशंकयेतिशंकामात्रादेवनिश्चयानपेक्षा
दर्थित्वेसतिप्रवृत्तिरितिहिप्राक्कालम् एवमुपपाद्योपसंहरति ॥ ० ॥
मावपितल्पम एतच्चनिवृ।

तस्मादितिरहि ` ` हितादयोहिशब्दाद्भ्रन्तलीनीकृतप्र
तियोग्यभावविशिष्टविधिप्रधानवस्तुनिष्ठाएवयथातथे
वघटादयस्सर्वशब्दाइतिदर्शयति एवमितिपरस्याप्येत
त्संमतमित्याह एकेति एकस्यनीलस्ययावदेवप्रत्यवम
र्शनेनाख्यानेनविज्ञानेनतावदेवतत्रैकत्रविश्रान्तःप्रमाता।
स्वयंस्वेनैवप्रमातृतामहिम्नातत्कार्यतत्कारिरागशिष्टितया
संस्कारवानतत्कारिवर्गः ` ` यानतत्कारिवर्गमुपादेयत्वे
नविभजति ततएवप्रमातृव्यापाररूपेणोपादेयाभिमुख
तयाहातत्वसर्वीकृत्यर्थविमर्शःप्रत्यवमर्शइत्युच्यते
पटितवाक्यार्थप्रकृतेयोजयितेवाक्यस्यतात्पर्यमाहाने
नेति तदयंप्रयोगःसर्वाप्रमेयेषुप्रतिपत्तिरूपोऽवभासो
ऽविषयव्यापारान्तःकारिणीनिश्चयप्रतीतिरूपत्वात्
केवलंविविक्तरूपादिप्रतीतिवदितिस्वभावःविपक्षाद्धि
तद्व्यावर्ततेस्वभावविरुद्धोपलब्धिभयात् यदिहिनैतावं
तःकुर्वीतमेयमनिश्चयरूपत्वंभवेत उपपादितंचेदानी
मेवतत् एतत्प्रकृतेप्रमेययोजयन्प्रकृतमुपसंहरति त
देवमिति अहमितिस्पष्टचिद्विमर्शोनविकल्पःप्रतियो।
ग्याभासनाद्यनुपलब्धेरितिव्यापकानुपलब्धिःव्याप्यभा
एकभावश्चावितत्यनिर्णीतएव एतदेवचप्रकृतमिदमप्रमे
यमितिवृत्तिकारेणासाक्षात्सूत्रस्यान्तरमर्थंवर्तितमपूर्वं।
तगम्यमानार्थत्वेन ॥ ५४ ॥ सूत्रमाशंकापूर्वकमवता
रयति ॥ ननुतत्प्रतिभाभानामात्रैवानद्यपोहनात् नानि
श्चयनमक्तोऽहिविकल्पोघटइत्ययमिति ॥ नन्वितिदर्शने
घटत्वभानंविषयत्वनिष्टव्यापारत्वदेवोभयंविकल्पस्य

प्र·
भि·वि·
२८९
287

विषयोयबहिर्ग्राह्यत्वेनदर्शनेचोभयंभाति घटोघटसंवे
दनंचनत्वघटतन्निषेधेनतत्रावभाते अनन्यत्रभावइहविष
यार्थः युक्तिनिदर्शनतादेतन्निश्चीयमानाकारतादृशा·
द्वेनयायोतितास्त्रैमेवतथाचेत्यनेनवृत्तिपदेनोपक्रांता
तस्यघटस्याः तस्यवाघटस्ययाप्रतिभातायोभजतेतन्नगर्भी
करोति तादृशेनप्रमात्रैवविषयतद्दर्शनादिपारतंत्र्यमु·
क्ता स्वतंत्रेणैवअतत्कारिवर्गव्यपोहनातत्कारिणायनि
श्चयनंचघटइत्येवसाकारमयमसौविकल्पउक्तः इतिय·
स्मादेवंविकल्पस्तस्मादहंप्रत्यवमर्शोनविकल्पइतिपूर्वे
णैवसमन्वयः यदिवायस्मात्प्रमात्रैवेत्थंतन्निश्चयनंक्रिय
ते तस्मादुक्तबाधा नवतरति तन्निश्चयनात्माघटइतिविक
ल्पोगर्भीकृतात्तद्व्यपोहनेनोपपद्यते इतिसमन्वयइतिह
यार्थः एवकारइतिवृत्तौवृत्तिव्याख्यानेचविवृतेस्तत्क्रमविर्क
सद्रूपायाः प्रथामस्मिन्नभिप्रायेणासूत्रेपीमयुक्तं ननुसर्वस्येव·
प्रमातुः किमेवंरूपतानेत्याह ईश्वरइति अहमितिसामाना
धिकरण्येनयतोवर्तते विश्वहादनाचसर्वसहाननोनभिन्नः
संवेदनात्प्रमेयान्तराणांशभूतस्यावयवतत्त्वइदमिति इत्था·
स्वभावेनोल्लेखात एवंभूतोयः प्रमेयवर्गादेकदेशोपिईश्वरप्रमा
त्वमितितापोहनव्यापारमाद्रियते अविवधुतिवदस्याभिष·
तोप्यप्रवेशात क्वतर्ह्यस्यप्रवेशः आह मायीयाविति पुन
तिनिईश्वरावस्थातोविशेषकः तत्रेति एवंस्थिते ननुत·
रपिचद्वर्याणेनानिर्विकल्पकत्वमस्त्यपिविमर्शोतदा·
णौहिस्थरोभावः पशोरपीतिसार्वात्म्यमक्रमम् एतदाशं
कितंसर्वात्मकत्वेपीत्यन्तेनकदातर्हिविश्रान्तिरपोहने
आह ॥

विकल्पेतिपर्यवमानमितिगाढत्वेनप्रतिष्ठा अनेनेति
विकल्पदशायामप्यस्तिसंस्कारयोगेनमायीयता ननु
सर्वथानास्तीत्यर्थःतायाएवहिनैर्मल्यविषयत्वेनैवकथं
समनन्तरविकल्पोदयनियमोभवेदितिदर्शिता तदेति
विकल्पकालेविमर्शनेनेतिविकल्पनंगतेनेतिभावः ३
तदेवचस्फुटयति सहीति तथेतिमायीयत्वस्येतिमायी
यस्यापिप्रमातृतामयोयःसंविल्लक्षणःस्वभावस्तस्यप्र
माहात्म्यमहात्मतासर्वात्मतातत्तोहेतोरपोह्यमानइतिप
स्यापोहःकरिष्यतइतिभावःस्वभावस्यमायीयत्वस्यचयो
महिमाभेदकत्वेनेति परमात्मनिमायाप्रमातर्यन्तरेप्रमेया
न्तरेचपरस्परवर्तमानत्वेनषट्प्रकारएकयेवहृल्लाविद
ग्धादर्शनदृष्टविचित्राकृतिभागितांबूलीदलविषयत्वाए
नव्यापारसमानच्छेदेनव्यापारस्तन्माहात्म्यादपोह्यमानः
सन्प्रमातःप्रमेयान्तराच्चविच्छिद्यमानःस्थितएव अय
दिति येनेतरेतराश्रयादिदूषणानवकाशोभवेत ततप
वाह पूर्वभावीति तत्कालादितेहिनिमित्तेनिमित्तान्तराव
षणामवश्यंभावीतिन्यायेनवस्त्वादिदूषणम् ननुघट
इतिघटव्यतिरिक्तोविश्वःपदार्थेनाशिरपोह्योसौपृथक्
स्वलक्षणेपनावभासते नचतत्राघटत्वंसामान्यमस्ति सत्ता
वेपिवातस्यनसंवेदनमस्तीतियोमुह्येत्तंप्रबोधयति घट॰
विपर्ययइतिचःशंकाद्योतकः घटविपर्ययःसामान्यरूपः
सयघोप्येकघटार्थितानतद्वभासनवशेनानुपलक्षणाव
प्रतीतइत्यभिमानेनोन्मीलितस्तथापिवस्तुतःप्रतीतएव ।
सामान्यरूपतायांतावद्धेतमाह नियतेति ननु माभूदर्थस्य

प्र·
मि·वि·
२५·
290

विशिष्टं नियतं रूपं घटादीनां तत्कथं तत्सामान्यं उच्यते।
घटादिरूपं यत्तत्तेनावष्टब्धमनुगमेनालिंगितं न च स्थूलये
ववंशाचक्रवालमपि तत्तदेकरूपत्वेनारोपादभेदेनाध्यवसा
यात प्रतीतत्वेदेतमाह उक्तेति अन्यथाहि न नियतं प्रतीत
त्वे हेतमाह दृष्टादिभेदेहि सुपपादितं यत उभयत्र प्रसिद्धं
दृष्टान्तमाह दृष्टेषु सत्स्वणो घटासामान्यात्मा विकल्पस्या
कारो नियतघटरूपाभावादित्यादियुक्तिभिरस्ति यथा च घट
स्य गगनव्याप्तिनापि वस्तुनो व्याप्तिरेव तत्त्वायमपि न हत्र
विशेषविधिप्रतीतावेव सामान्येन भवितव्यम ननु निषेधप्र
तीताविति आभासवस्तुतावादोह्ययं ततस्त्वकणादप्रक्रि।
यानावष्टम्भमत्र प्रमाणीकर्तव्या अभावे चेत्सामान्यं समवाया
त्रावरूपतास्य प्रसज्येतेत्यादि तदुक्तं तत्रभवता व्यापारल
त्तेगणाघसामान्यदर्थाः समवस्थिता इति उभयतात्मताभा
मेन हि संशयानिश्चयः कथं भिद्येतेति चोद्यं समाधातुं या
धृतिवतदपोहनेनेति ·· तात्पर्यतो व्याचष्टे स्फुटेन दृष्टा।
त्वेन उभयेत्यादिना निषिध्यमानत्वेन हि द्वितीयो त्रभातिन
नेति मन्यते संशयस्यापि तद्दोलायमानत्वेनयेन संशयरूपताशंके
हनयोगान्निश्चयरूपत्वेन विकल्पनेव नामशब्देनेति विक
ह्रिविति यावत भक्त इति सूक्तिकारेण व्याख्याते विप्रा।
त्वार्थनिर्वचनमहिम्ना ॥ ५५ ॥ ननु हमिति प्रत्ययम
ग्रौनविकल्पइत्युक्तम ततस्त्वशारीरेभ्यो गौरो हमिति विपि
मुख्य हमिति प्राणात्मधितो हं त्वधितो हमिति भूतेवीतसम

स्तथा त्वाभ्यन्तररूपोऽहमिति यो विमर्शस्तत्रापि विकल्पवा
भावेनानापोह्यते इति तेषां परस्परेण प्रमातृत्वे प्रमेये
स्ववत्स्वभावः संकरः प्रसज्यत इति स्वपरप्रविभागभंग
आपद्यते अत्राह श्लोकद्वयेनोत्तरम् ॥ चित्तत्वं मायया हि
त्वाभिन्नमेवावभाति यः देहे बुद्धावथ प्राकल्पितेन नभसीव
वा ॥ प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोऽन्यव्यपोहनात् विकल्प
एव स परप्रतियोग्यवभासजः इति ॥ अहमिति विमर्शोऽपि
तत्त्वमेव यत्परमालम्बते यद्यप्यर्थेस्थितिः प्राणपुर्यष्टक
नियंत्रिते जीवे निरूढा तत्रापि परमात्मनि माक्षिप्तेति
मायेन तत्स्थापितहृद्दायानाहमोलंघ्य देहादौ भेदिते
भिमानकल्पितेन नीलादिविषये प्रमातृताभिषक्ययोगे
न तत्संकेतमात्रप्रभवेन योऽहमिति विमर्शोऽवतीर्णास्स
निर्विकल्पकभूविद्याशुद्धाविमर्शरूपतानांतिरस्कारेण।
विधूय विकल्पावस्थायां विकल्पतामेव स्वीकुरुते यतः
प्रतियोगिनः परस्य वस्तुभूतस्यावभासानन्तर्येणातस्त
स्यव्यपोहनमवलंब्य उल्लेखनभेदेनावतरणीति रस्कर
णीयेषु लोकेषु मायाशक्तिरेव भगवतः संवादिनी हेतुर्न
तु यथाहुः परे निर्वाच्याविद्याख्यानात्मख्यात्यनेनानात्मन्या
त्माभिमानस्याविद्यामात्रहेतुताम् सत्त्वेमाययेति सर्वे
ष्वंशेषु समन्वयनीयम् वृत्तावप्येवम् विमर्शो विकल्प
एवेति हेतोस्संबन्धः अविद्यादीति आदिग्रहणादत्र वि
शेषणकसामग्र्यधीनताविदनिमित्तान्तरम् स्वतन्त्रस्य
भगवतो या परमं भूमो इच्छापेक्षणीया शक्तिरुच्यते सेव।
श्रीमदाचार्यैश्च परदशायां परापरभुवि प्रमातृप्रविभागेनता

ई. प्र. वि. २५२

291

नं क्रियाचेति भेदाभेदनिष्ठेन वपुषा विजृम्भते अपरभूमौ
तत एव भेदपर्यवसिते मायाशक्तित्वेन निरूप्यते इति दर्श
यति ज्ञानेत्यादिना न सामयिकमात्रमहमिति शरीरेपित
थैव कार्यत्वज्ञात्वकर्तृतामयस्मात्तेयात्मकं परामर्शं योज
नमेतदपरथा गच्छामि चलामि तिष्ठामीति स्मात्तेय्यामर्श
नमविच्छेदप्राणां कथं देहे संक्रामेत न ह्यन्यस्य स्मात्तेयम
न्यस्य क्रियायै भवेत विच्छेदविमर्शो हि स्याटेन तदयं चलति
ति अविच्छेदेन तु गच्छामीत्यादिविमर्शः एतद्दर्शयति दे
हत्वेनैवदवि`` येति देह इति व्याख्याय बुद्धाविति व्याचष्टे स
त्वायात्मन इति त्रैगुण्यात्मकताग्राहकावेशादिति संवेदन।
तादात्म्यगमनादित्यर्थः यदाह इदमेव हि नः स्वावेद्यस्मात्ते मे
वेदनमिति ननु नीलादिवद्देहमेव स्वभावादि अतश्चैव यत्न।
मेयस्य जडस्येव धर्म इति बुद्धितत्त्ववादिनोपगतं तदिति यो
बुद्ध्यात्मप्रतिश्रुते अन्यथेति अहमिति विमर्शाभावेन न
एवं विच्छायोपरागवशात्स्वावयकारायां बुद्धावहंकारः
मं विन्मात्रादिरूपे अविवेकेनाभिमन्यमानो व्यवहर्ता।
हि न बाह्यवस्तुनो रूपमित्यध्यवसीयते केवलं न प्रीति
तापात्मकस्वभावादि जनकत्वेन सत्कार्यवादोपपत्त्या बाह्यस्य
पितद्रूपत्वं व्यवस्थाप्यते प्राण इति व्याख्यानं यात्पूर्णितान्तरे।
वास्पर्श इति तो व्याचष्टे प्राणस्येति स्पर्श इति स्पर्शेने
न्द्रियग्राह्य इत्याशयः अन्यथा देहे च वस्त्रादिगम्येषु।
हि वृत्तौ वायुः करणागम्यायामत्वहन्ताभिमान त्वा
तं पुनर्वीर्यौकेनाधिकतेन त्वाभिमान इति प्रोच्यते॥

शरीरस्य च विषयीभूतस्यासत्संभोगं प्रत्याधारतायाम
स्मितिभोक्तृत्वमारोपितम् बुद्धेस्तु सत्त्यांभोगं प्रति
करणतायां तद्द्वेवान्तरस्य स्पर्शस्य करणतायामेवस
त्त्वांभोक्तृत्वमारोपितमितिनिरूपयति नचाचेति अ
स्तिमूले हि वायुना श्रेष्माभिघातजनितस्तीव्रतपस्पर्शो
र्दःखवेदनादायी येन तत्र करणतास्पर्शः आन्तरत्वमित्य
वाह्यत्वम् यावदिति अन्तरंगबाट्यान्तरत्वमित्याशयः
सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्नोति ततएवत्वगेवैकमि
न्द्रियमस्तीति वैकादिति मन्यन्ते ततोयंप्राणस्सर्वतोदेह
देहत्कृष्टः सकलकरणमार्गाधिष्ठानात् अतएवेति अ
स्मितियतः प्रमात्रत्र मेनायमभिषिक्तस्ततो हेतोरान्त।
रोवायुर्नासिकाभ्यांप्रवेशनिस्सरणधर्मायः सएव प्राण
इत्युच्यते अपितत्तद्याधिकं रूपमस्तीत्यपिशब्दः जीव।
नीत्येवं जीवनशब्दवाच्योयत्प्रमातृतीयस्सतो व्यापारान्मा
सप्राणनक्रियालक्षणोक्तः प्राणाख्यप्रमातर्यस्ति कीदृ।
शएषोक्रिया आह सर्वाभिरिन्द्रियशक्तिभिरनुस्यूतं यद्यु
र्यष्टकं तस्य सम्बन्धिनी अत्रच विशेष्यद्वारेण विशेषणं।
बोद्धव्यम् तदनुवेधकत्वेन वर्तमानानामिन्द्रियशक्तीनां
सम्बन्धिनी साधारणा आन्तरीयासौवृत्तिः सामान्यकर।
णवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पंचेति निरूपिता सायस्मिन्प्र
रूढाफलत्वेन प्रसृता अतएवेति यतएवंरूपोसौ व्यापा
रस्तत आन्तरत्वं सर्वानुवेधकत्वमप्यभिमतम् यतः प्रमा
तः शक्तिरूपाणि यानीन्द्रियाणि प्रमाकरणानि यधो।
गात्मना तेषां याभूमिरन्तर्मेरवं रूपं तत्रावस्थितोसौव्या

प्र·
वि·वि·
२७२
272

पारस्येनावहीरूपत्वादन्तरंगत्वात्सर्वानुवेधकत्वाच्चा
नन्तंप्राणाख्यमितितात्पर्यम् प्राणाइतिविचार्यकल्पितेनभ
सीववेतिव्याचष्टे अथवेति सर्वोयएवंसंवेद्योन्तःक
रणलक्षणोर्थस्तस्ययोनिषेधस्तथाहिवेद्यतेयद्यन्ता
मेथ्येहंनकश्चन अपित्वेतद्धिविक्तोस्मीतिनयेनतदभा
वमात्रेणान्तःकरणस्यप्राणादिवत्स्वयमेवबहिष्करणस्य
नीलाद्यर्थवद्बहिर्विषयोविषयत्वादेवचकल्पितोविकल्पन
मात्रपरमार्थस्तथैवचतत्त्वभूतस्तत्रयोगिनोहमितिवि
मर्शःशून्यमेववेद्यीकृतेशून्यान्तरमेवयोगिनःप्रमातृ तथा
ष्यमदितियावदयंभेदग्रहः तावत्कस्मान्नविश्रमति न
वानिश्शुद्धप्रकाशस्यैवहिवस्तुतःप्रमातृतादेहादौ
ततथाभिमानमात्रं पर्यन्तेचसंकोचमात्रमेवविरूपंशू
न्यम् शून्यत्वमितिचतत्तुच्छरूपंतादृग्मत्रैवसमभ्य
नीयम् तस्मात्त्वमेवविर्भावस्यस्फुटीकरणाय
आकाशोहिनसर्वव्यात्तत्तुच्छंतदादिनामते
तिशून्यत्वम् अतएवचेतियतोनसर्वात्मना नदेवचे
नदाभासमानत्वादाभासस्यैवचवस्तुत्वात्तच्छा
तिशून्यस्यवस्तुतेतिनकेवलंवस्तुत्वात्ततः अस्य
नोक्तं यावद्व्यापिताचेतिव्यापित्वमाकाशसाम्य
शून्यस्यव्यापकत्वम् नभसोहिसर्वसंयोगिसंयोगा ननकिं
अयत्नमेववैभवम् नचशून्यस्यतदस्ति
त अत्राहमहाविषयतेतिसापिकथमुच्यते अस्त्यत्वा
धीयतोवेद्यरूपस्तन्निषिध्यमच्यते सर्वो
यः ननाद्याक्षिप्तेनमहानिषेधेननमस्ट्टम् — तोनिषेधस्यमहाविष
यथोक्तं

यद्यत्संवेद्यते किंचिन्न तद्रूपमिष्यत इति वीप्सया हि स
र्वमत्र निषेध्यमिति दर्शितमहा विषयत्वेन च प्रातीतिकं
व्यापकत्वम् न भस्मोपि हि तद्देवे भवं स्वप्रक्रियोपारोहण
यत्र सर्वसंयोगिसंयोगाधारत्वमित्येवमुक्तम् न चास्य व्या
पकत्वमपूर्वमिति दर्शयति एतावदेव चेति नन्वेतेरधिकं दृ
ष्टम् संयमात्मानेति नेति हि वीप्सया सर्वं निषेध्य स्वभाव
त्वादेव पूर्णत्वेन भावमेव ब्रह्म मन्यन्ते केचन शनैः शनैरुप
रमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदा
पि चिन्तयेदिति ह्यत्र सकलचिंत्यविविक्तत्वेन तावदात्मत
त्त्वमित्युपपादितमथ रभूमिकापरित्यागेन तावदद्वितीयत्वम
स्याशयेन न तत्तदेव परं तत्त्वम् इदमेव दर्शयितुं श्रीस्पन्द
शास्त्रे नाभावो भाव्यतामेतीत्यादिना अभावं भावयेन्नाव
घावतन्मयतां व्रजेदित्यभावब्रह्मवादिमतं दूषितम् य
त्किल स्मर्यते तत्कालालिंगितं वेद्यं च स्मृतं च पदं भूताहम
किंचिद्रूपमासमिति देहादिप्रमातृत्वात्तावत्तरणोस्मर्यमाण
त्वेन तत्र्यतिवेद्यमेव तद्देदकीकृतं देहादिवदेवाहंप्रकाश
त्वस्तु सततानस्तमितः स्वतो निर्विच्छेदत्वान्न स्मरणादेरित्यु
पपादितमादिसिद्धस्यैव प्रमातृस्मृतत्वान्न कदाचिदुचिते
त्युपपादयता शास्त्रकारेण एतद्रूपसंहरति एवमिति न
सिंस्तस्मिन्निजनियततनूपे शारीरादौ यावदाभासमानत्वं ता
वदेव तस्य शारीरादौ यावदाभासमानत्वं तावदेव तस्य शारी
रादेः स्वरूपप्रतियोगिनः सकाशादपोहः क्रियत इति यो
हृन्यर्थ्यस्मानियमित शब्देन विवृतः यद्दोयमिति वदित्येने
न व्यामिक्रान्ताहूतो देहादावहमिति विमर्शो विकल्पः प्रति

ई॰
प्र॰ भि॰
२९३
293

योगिव्यवच्छेदप्रमाणत्वात विकल्पस्यहितावन्मात्रल
क्षणाकर्तव्यापकमितिविततप्रसाधितमितिस्वभावहे
तुः प्रतियोग्यपोहनकरणादितियाहृनिस्तानत्वतोविचा
रयति पद्यंचेत्यादिना तथाहिप्रतियोगी देहस्य यथाघ
टादिस्तथाबुद्धिप्राणसूत्रामपि नचशरीरप्रमातृताभि
मानसमयेबुद्धिप्राणादीनामपोहनंसंपद्यते कामंस्थूलस्यसं
वेद्यते बुद्धिप्राणयोस्ततदेकतावेशोलक्ष्यते प्रसुप्तयपवा
हंस्थूलस्यएवसत्वीत्वधितइतिप्रत्ययात तदयंप्रतियो
ग्यपोहो विमर्शनीयइतिशंकायामयंग्रन्थः पद्यंचेतिनि
र्धारणाषष्ठी शरीरमत्यन्तमननुवर्तमानमितिप्रमातृता
तत्रापिनिकृष्टेत्याशयेनपार्यन्तिकीकृतम ननुयद्युत्त
रंपूर्वावियोगितर्हिपृथग्भूतंतत्सर्वमुत्तरस्मात्प्रमातृवि
तिकथंमित्यत अत आह पूर्वःपूर्वःपुनरिति एकेनाम
लिपिचव्यभिचारेणनभःपवनयोरिवासिद्धएवपृथग्भाव
इतिभावः अव्यभिचारंव्यभिचारंचग्रहणकवाक्यद्वयद
र्पितंक्रमेणविभजति तथाहीति ननुदृश्यत्वेकेवास्त्वेवम
तिकस्मादेवमित्याह अयमेवेति हियस्मादनात्मनिदेह
यदात्माभिनिवेशस्यप्रमातृत्वगाढाभिमानस्यस्वरसवा
हिनोविवेकमात्रेणापसारयितुमशक्यस्यावनणामवरो
हणं रूधस्तूपस्पष्टसंवेदनभूमिभागेनायरभुविवेघरूपा
यांनिपतनम तत्रायमेवस्थूलप्राणबुद्धिदेहाभिधानभू
मिकापरिग्रहः पूर्वपूर्वयोगेनेतीदृशएवक्रमः तथा।
रिवेघरूपेपिनभसिसर्वावकाशसहिष्णुत्वंव्यापकत्वं।
वेतिनात्यन्तमिवजडतात ततोवैभवरहितेवायो ॥१०॥

स्पन्दशक्तिमयेगगनाविद्योगिनिनीरूपे ततोरूपवति
प्रकाशमयेतेजसि ततः प्रकाशस्पर्शोपरप्रवेशाद्रसमयेऽम्भ।
सि ततोऽपिपरप्रवेशात्सलिलावतिघनेपार्थिवेस्पन्दनेऽहंप्रमा
तृताभिमानः क्रमेणानिकर्षदशामधिशेते तत्र केवल।
स्फुटस्यायोगिभिर्व्यवहार्यत्वाल्लोकापेक्षयास्पर्शमयस्य
प्राणस्यैवपरिगृहीतस्पन्दानवेद्यस्यतनः सम्बन्धाधिका
पनतचराचरणाद्यत्वस्यप्राथम्यमुच्यते तेनसंविदः परि
णामोहक्लिन्नइवतद्गाढेनाभिनिवेशेनानात्मनिवेद्यरू
पेसंक्रमणामदेहाद्यपेक्षयापूर्वंप्राणइत्युच्यते अन्तःकर
णस्यसंकल्पनाभिमननिश्चयनवृत्तिमयस्यतत्त्वेयदन्तग्र
हादेवविषयवृत्तिलाभस्ताच्छिन्नत्वेनस्यवायुः प्राणश्चास्य
त्वमधिष्ठेयत्वंगतः तथाभूतेनसंवित्तत्त्वाधिष्ठितेनप्राणेनबु
द्धिरूपंपुर्यष्टकमाहित्यभाजायतोधिष्ठितेतेनतत् तथाचोक्तं
प्रकाशरूपोभगवान्प्राणाधिष्ठानउच्यते प्राणएवखगोय
मोऽहंमस्मेतिद्विवाहनः अतएवशरीरंयदवाप्नोतियच्चा।
प्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गन्धानिवाश
यादितिभगवद्गीतासुसंविद्रूपस्येश्वरस्यप्राणपुर्यष्टका।
धिष्ठानद्वारेणदेहाधिष्ठानत्वमुक्तम् श्रीस्पन्दशास्त्रेपिगुरु
णा यतःकरणवर्गोयंविमूढोमूढवत्स्वयं सहान्तरेणच
क्रेणप्रवृत्तिस्थितिसंहृतीः लभतेइति अत्रसहान्तरेणच।
क्रेणेति ततएवदेहस्यभस्मीभावेपिस्वप्नइवशायनैकेनिम
ग्नात्मकव्यामोहदशायोगोपिचेतनाधिष्ठितप्राणकोटी।
कृतस्यपुर्यष्टकस्यतादवस्थ्यात्परलोकेदेहान्तराधिष्ठान
द्वारेणभोगान्भुङ्क्तेसमर्थः दृश्यतेचभूयसायोगिभिः स्वशा।

प्र॰
भि॰ वि॰
२९४
294

रीरेस्वगृहावस्थितएवस्वतंत्रीकृतप्राणागमागमयोगे
नदेहान्तरगतेपिवस्तुनिज्ञानक्रियायोगिभ्यः स्वतंत्रीका
रकोणचपुरुकपञ्चपरिष्टाएव यत्किलशिवसूत्रे ब्रह्मपदे
कमलशरीरस्तद्गतस्यप्राणिनःरूपेणसर्वत्रसर्वदाविचरतीत्या
दि तदलमनेन सर्वथातावद्देहप्राणयोः पृथग्भावएव य
दास्मृतिः सहवर्तिनयोर्नास्ति संबन्धः प्राणकाययोरि
ति समस्तव्योमन्तावियोगइतियावत् तथाचकस्मा
स्तोत्रम भग्नोध्रुमोपभवनाविचित्रांस्वभेविदेहादिगतिंप्र
दर्शये देहेगतेभस्मसमयेपरत्रकीदृशीति यथाचायमवतर
णभगवन्नियतिशक्तिमहिम्नाक्रमस्तथायथावरभूमि-
मार्गेणोर्ध्वरूपारोहणलक्षणायतुतदशान्ततद्व्याप्यमेवक्र
मइतिदर्शयति तत्रैवनिशरीरभूमिकावस्थितस्यैतच्छ
रीरगतंस्थौल्यंसौक्ष्म्यंचपरममहाशरीरमणुपर्यन्तमि
तिपरमाणुपरममहत्त्वान्तोस्यवशीकारइतिचनयेनभा
वयतोवितर्कविचारैनतोप्यानन्दास्मितेत्येगुणेष्वपिबुद्धेस्व
प्राधान्यमत्रपदेशादर्शयन्ताः नन्वस्यमनवृत्तिरूपस्य
तस्मिन्पदेप्रमेयत्वेनास्वाद्यतामाचलाणानेयंपरमान
न्दभूमिरितिनिरूपयति तदितिशरीरंबुद्धिमनश्चेत्युभ
येनोपलब्धे सत्यपिनाद्रियन्ते अतएवशरीरभूमिवर्तिना
मिन्द्रियाणामनादरणाच्छब्दादिभोगः नचमुख्योपभोग
बुद्धिमनस्यापिनादरणात् तदशेषभोगाभावाच्चास्मिता
मात्रमेवतत्रस्फुरति ननुनकिंचिद्रूपंतत्रभवति सूक्ष्मभूतस्य
प्रामनेवप्युद्रूपंतदितिवेद्येनतेनशब्दाद्यपगमेनभवित
यं स्पर्शरूपंतत्रप्राणभूमौवेद्यं ननुप्राणानाभूमौप्राणारि

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियान्तःकरणवर्गत्रयमिति पृथक्
करूपता तत एव सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः
पंचेत्युक्तम् तत्रेन्द्रियान्तरसद्भावाद्रूपादेरपि कथं न वेद्य
तेत्याशंक्योक्तम् स्पर्शनप्राधान्यादिति ननु तस्याप्यस्या
द्यामवश्यं परिनिश्चयमात्रे वाभिमानमात्रे वा विश्रान्तत्वाभावित
त्वम् न च बुद्ध्यहंकाराभ्यां स्पर्शनस्य परिग्रहः अत आह तदा
वेति तस्याद्दशायां पृथक्कारवशेषतात्रूपायां स्पर्शनेन्द्रिय
स्यापि सूक्ष्मतया संभवो न विरुद्धः स्पर्शनवच्च स्वरूपमप्य
स्तीति दर्शयति महाभूतवायुरूपतया सूक्ष्मतया संभवद
ति न विद्यति किं महाभूतानां संभवोऽस्ति अस्तीत्याह नाव
स्थायामपीति अपिशब्दः परापरदशायामपरदशायां
च केवलमसंभावनेति द्योतयति सद्योजातस्तु पृथिवी आपः
स्याद्वामदेवकः तेजो घोरेण तो वायुरीशानो व्योमकीर्ति
तमिति द्विपस्यते चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियालक्षणमेव
हि शक्तिपंचकं क्रमेण प्रसरमासादयत्स्वप्रपंचकानिद्दर्शी
यस्य विभागेन वास्तु भूमिषड्विंशतत्वात्मना स्थितेत्युक्तम् श्री
कालपादादौ पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च प
चैतानि तत्त्वानि येर्व्याप्तमखिलं जगदिति ॥ चितरिष्यतेव
तदागमाधिकारे ननु यदेन्द्रियेषु तावत्स्वात्मबुद्धिस्तदा कथं
शब्दाद्यस्तत्त्वमतो नानिन्द्रियाणि कस्यचिन्निजेनवपुषा
वेद्यानि येन तेष्वात्माभिमानो भवेत् एतेनैवाशयेनाह विशि
ष्टानामिति प्रातिस्विकेन वपुषा न तानि संवेद्यानि अहंका
रशक्तिरूपत्वेन हि तानि व्यवस्थापितान्यागमेषु ननु संसा
रिणां बुद्ध्यहंकारयोरस्त्यात्माभिमानः तत्र च कथं शब्दादि

रूपता आह बुद्धीति परतत्त्वेयज्ञानक्रियामायाशक्ति
त्रयं तदेव वेद्यप्राधान्यं भजमानं सत्त्वरजस्तमोरूपात्मकं गु
णत्रयमिति वक्ष्यते स्वात्मरूपेषु भावेषु परेष्विति ननु यो
गिनामिन्द्रियाणि प्रातिस्विकेनापि वपुषा वेद्यान्येव तत्क
थं शब्दादिरूपता किं च सूक्ष्मत्वसूक्ष्ममपेक्ष्य तत्र सूक्ष्म
रूपत्वं ∵ शब्दादीनामित्याशंकाद्वयमेकेन यत्नेन निरा
करोति योगिनामपीति आहंकारित्वेप्यतेषां प्रतिनि
यतविषयतासिद्धये तत्तच्छब्दादिप्रकृतत्वविशिष्टादह
कारान्मदिन्द्रियप्रसरोपगम इति भौतिकत्वमविरुद्धमे
षां ननु स्वात्मानुभवे कथं शब्दादिसद्भावः आह विष
यानुषक्तमेवेति गीतमेव हि तथाभूतमास्वाद्यते कामु
कस्य शीवासोषु मतर्हि कथमाह मधुमेति अन्ततइति
रमणीकुचकलशस्पर्शादिमयं तावन्निद्रायां स्वत्वेन तदभा
वेपि सद्भावी यान्न वेत्ति स्वस्वभावप्राणावायुस्पर्शमयं स्वं
श्रुतपवाहस्यामाणावायुस्पर्शो दुःखात्मा निद्रायां तमः स्वे
पिपिटिन्नप्राणामयत्वे मोहात्मा तदाह गुरुः सात्त्वमस्वाप्यं प्र
समंमेमन इत्यादि स्वग्रहणांटीकायां दुःखमोहावपि उप
लक्षयति ननु वेद्यस्फुटशब्दादिसम्पत्तौ किमस्ति संवेदनं
सत्यमस्ति न तु तदानीमनात्मन्यात्माभिवेशः पतदाह उन्नीर्णे
वेविनि शब्दादेर्वैयाकरणीयदा भवति प्रसस्तमितमायी
यविद्याकलासंकोचत्वबुद्धिकर्मेन्द्रियान्तःकरणव्यापाराभा
वेसरुजायाज्ञानशक्तेः कर्मेणाहन्तोः संवेद्यभुवं मजति यत
स्लदा बोधस्यस्वानन्दविमर्शमयः स्वयंप्रकाश इति सुषुमो
शीर्णमाव्यपदेशानुगामहिम्न तयानर्थोदशोनुच्यते ॥

नसूक्ष्मावस्था ननुवेद्योत्तीर्णतादशायांयदितुर्यदशातत्
नसूक्ष्मत्वंतर्हिसूक्ष्ममेयत्संवेद्यमपवेद्यंचेतिवक्ष्यते तथा
ह्यनेनेत्याशंक्याह स्थूलेति स्थूलेशरीरेयास्मितातस्या
स्तत्कार्याप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिलक्षणानां
सर्वासांचित्तवृत्तीनांनिरोधेनोपलक्षितायाःसूक्ष्मावस्थासा
तावन्मात्रैवस्थूलरूपसूक्ष्मतेवनतुशरीराद्यहंतयेत्याणा।
दितत्कुत्वतासौ यतःस्थूलशरीरसूक्ष्मतानामप्राणादि
रूपमेवभूतलमिवघटाभावरूपता ततश्चतस्यासूक्ष्मता
यांनतुर्यता सूक्ष्मवेद्यत्वेनवेद्यत्वेनप्रसिद्धस्यशब्दादेरस्थू
लरूपभावेनासंवेदनात् सूक्ष्मतयातुशब्दादेःपरावस्था
यामपिसंभवएवेत्युक्तम एतमेवाशयंरूपशब्देनाविष्क
रोति एतदागमेनसंवादयिष्यन्व्यतिरेकद्वारेणकथयति
अस्येति यदिसूक्ष्ममपितद्वेद्यतयानावशिष्येत तर्हि।
वेद्यंसर्वथातच्छीभूतंप्रख्योपाख्याविरहादितिवेदकेनै
वनिःसपत्नेतिकथमियंसूक्ष्मदशाभवेत् तुरीयदशै
वहिसाम्यार्थ्यंयदातत्सूक्ष्मरूपमेववेद्यमस्तितदातथात्व
मितिसूक्ष्मरूपत्वमुपपद्यते अतएवेति यतोनिवृत्तिर्ना
मसूक्ष्मरूपावेद्यानवेद्यवर्गस्यसर्वथातच्छता निःसप।
त्नवेदकमात्रस्वभावात् तोहेतोःश्रीगोरवस्त्वसंग्रहे अ
थात्ममलमायाख्यबन्धत्रयानिवृत्तयेइतिनिरूप्य व्यक्तये
चशिवत्वस्यशिवाज्ञानेप्रवर्ततेइति शिवत्वव्यक्तिःप्रयो
जनान्तरत्वेनोक्ता ` ` नैतौ यतोनमलनिवृत्तिरेवशिव
त्वव्यक्तिः तथाहिकार्ममलस्यकर्तृत्वबोधेकार्ममितिव
स्यमाणस्यनिवृत्तिरितिपरमार्थतोमायीयाणवमलत्व

प्र·
मि·वि·
२५९
296

यमेवोच्यते व्यवहारतस्तत्तत्प्रतियोगित्वेन स्फुरत्कार्म-
मलोपि भाति तथा हि भूतलमेव घटाभावो वस्तुतो व्यव-
हारतस्तु घटो निषिध्यमानः स्फुरति सर्वथा घटस्य प्रख्या-
नोपाख्येति यदेतद्रूपं तन्न किंचिदेव न तु तद्घटाभावरूपम-
पि किंचित् अखिलवेद्यविनिर्मुक्तशुद्धवेदकप्रकाश एव
हि सः एवं मायीयस्याभिन्नवेद्यप्रथात्मैव मायाख्यमिति नि-
रूपयिष्यमाणस्य निवृत्तावाणवमलमेव परमार्थः व्यव-
हारे च निषिध्यमानत्वेन मायीयम् ननु ज्ञानत्वं ज्ञानिर्वीय-
मत्स्वातंत्र्यस्याप्यबोधतेति यत्स्वरूपं मलद्वयवन्मलान्तरा-
नपेक्षं मलद्वयोल्लासकं ईशप्राके विदपूर्णताभावाद्वना-
दिभेदावभासनरूपं मायीयं न यन्मलत्रयं च कार्मं मलं तद्य-
यत्नमिति कृत्वानपेक्षणीयं यत्तु आणवेनानस्तु उभयापेक्ष-
यातं नैसर्गिकं तस्य निवृत्तौ यद्यपि मलान्तरं नावशिष्यते
तथापि तयोर्मलत्वं क्रमेण हीयमाणं विततं हीनत्वेपि
तत्क्षीणमिति शक्याया प्रतियोगितया वासनाशेषत्वेनाव-
स्थानेततः संस्कारयोगात्संकोचवासनाकालक्षेपयत्नेवि-
टत्वेनानेकविषमदितं विपुलं शान्तं सप्रमसनमित्यादिभे-
दैः सघुनभूमिकावैचित्र्यमनन्तकालेयत उत्तिष्ठति ततो दृ-
तो: झटित्येव तद्रूपेण स्फुरति शुद्धसंविल्लक्षणं य-
त्सर्वमलानां सर्वथेति सर्वेण प्रकारेण संस्कारावशेष-
ताया अप्यसंभवे सति सर्वात्मना तत्स्वरूपत्वमिति भ-
ण्यते आणवमलनिवृत्तावप्येवम् यत्सघुनभू-
मिकानन्ततर्यरूपतात्तत्तदपेक्षया प्रथमायां सघुनभू-
मौ स्फुटमेव तुर्यत्वमिति दर्शयति प्रथमेति स्वशाके:

सकृदवभाततेनाविच्छिन्नताकालास्पर्शः स्वप्रका-
शत्वेनानन्यमुखप्रेक्षिता देशास्पर्शोपि ग्राह्यादिग्रहणेन परलो-
कगतस्वर्गनरकादिभोगजातमाह एतद्धि सर्वं प्राणपुर्य-
ष्टकनिष्ठमेव ॥ ५० ॥ इहायमहंप्रत्ययः शुद्धस्याशुद्ध-
स्य प्रमेयैकद्वयानुभवानुसन्धिभेदात् तत्र शुद्धः शिवान-
न्यनुभवस्वभावोहमिति सदाशिवभूमावनुसन्धिरूपोह-
मिदमिति सोयमुभयोपि प्रतियोग्यवच्छेदविश्रमस्पृ-
ष्टताद्विकल्पताविनिर्मुक्तः शुद्धविमर्शस्वभाव एवेत्युपपा-
दितम् अशुद्धस्तु देहादावहमित्यनुभवस्वभावोपि प्रति-
योग्यवच्छेदविश्रान्तिशरीर इति विकल्प एवासौ न शु-
द्धविमर्श इत्यादि निरूपितम् अशुद्धोनुसन्ध्यात्मा तथा-
हमिति प्रत्ययस्तत्र देहावस्थानां भेदानेदं तद्विषयपरामर्श-
नमपि तत्संविन्मात्रमस्य विषयः तद्धि नित्यमेकमिति
यदि वा स्थिरमेव शरीरमनेन साक्षात्क्रियते उभयथापि च
न विकल्पता काचिदिति व्यामोहापसारणाय सूत्रानन्तरं
अथापि देहावस्थाविषयोयमहमिति प्रत्ययस्तथापि दे-
हावस्थाभेदैकीकरणास्फुरणाद्भेदसारतां स्पृशन्क्वापि
द्विमर्शमात्रतां शंकेतापरस्तं प्रति च सूत्रम् ॥ कदाचित्का-
वभासे या पूर्वाभासादियोजना संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता-
सापि भिन्नावभासिनीति ॥ देहे बुद्ध्यादिवत्पादिपूर्वस्मरणाद-
नुवर्तते यदि वा विशेष्यविशेषणानुपादानादेतद्विशेषण-
योग्यं देहादिलभ्यत एवानियतम् एतदाशयेनानन्तरोव-
क्तवचनम् तत्र चायमर्थः घटाद्यनुसन्धेरपि विकल्पता
समर्थिता भवतीति कदाचित्कावभासो यस्य इत्युपलक्ष-

ई. प्र. वि. २९८

297

णाम् कोत्र विकल्पः कथं विकल्पावभासोयस्मृतिर्वानिय
तकालदेशाकारस्वलक्षणात्मनि दृष्टपुत्रस्वरूपे पूर्वाभा
सेन बालदेहाभासेन पूर्वनाम्ना च चैत्रपवाहमिति तथा
भविष्यतापि स्थविराभासेन प्राणोपि त्वपिताभासेन रक्षि
ताभासेन दुर्बलादुर्बलाभासेन च वृद्धावपि सुखितदुःखि
ताद्याभासेन स्थूलेपि परिमितापरिमिताभासभेदेन मू।
र्छासमाधानाद्याभासान्तरैश्च सह योजना तावदस्ति प्रा
च्यानुभवादिना वासनाप्रबोधप्रभवस्मरणमहिमा च तत्।
सांकारणाम् किंतु सा योजनाकल्पनैव विकल्पपदवन्नि
बन्धनस्य भिन्नावभासस्य संपूर्णस्यैवभासात् योज्यमानयो
रवभासयोः प्रतियोग्यपोहनोत्थं किंतु भेदयोरेव योजना
योज्यमानोपि चाभासो देहादिः पूर्वावस्थैकीकृतेपि यतद्रूपा
पोहपदवान्नि भाति योजना च प्रमातरेवाध्यानेपलो व्यापार इ
ति सा कथं न विकल्पः स्यात् एवमत्र सूत्रे सर्वः पदार्थो य
थायोगकल्पनाद्वैतभावेन व्याख्येयः एवं चटादावप्यन
मस्थिरभियानीयो विकल्पत्वेन किंतु नावस्याभूमौ कस्यचिदे
हस्य तिरस्कारः स्यात्प्रायेण परिशीर्णाभेदसौधसमारोहण
सोपानत्वमेव मादेरनुसन्धानस्य गुरुभिरभाणि पूर्वाभा
सेनयापेक्षयोजना ग्रामादिप्रस्थानादहकारेण तत्समाना
धिकरणेन च चैत्र इत्यादिनाम्ना च सा कल्पनैवेति दृष्टो
संबन्धः अत्र च देहधीप्राणशून्यानामपि परस्परम।
स्यनुसन्धानेन तत्सर्वस्यैव विषययाथ्यात्म्यत्यागेनाः
स्यासनभावोपकारकृताद्विभ्रमानहितैवैकमवस्थानरू
पमवयवि तथा बहुमाणामिव देहरूपं किंचिदस्ति।

स्वातंत्र्यबोधस्वभावायात्मनःकर्तृत्वलक्षणायायदप्रकाश
नेपरिपूर्णेनात्मनोऽस्याविप्लुतेनस्वभावेनाप्रथनमख्याति
लक्षणंतदात्ममलंस्फुटमेवास्तीतिसम्बन्धः ननुचैवंस्वश।
क्त्यप्रकाशनस्यनिवृत्तिःस्वशक्तिप्रकाशनेतत्रचकथं
सुषुप्तता योनोक्तंसहजस्याणवस्यनिवृत्तावपीति एत
त्परिहरति क्रमेणेति शिवत्वव्यक्तिलक्षणाहिक्रिया
पूर्वापरीभावेनवर्तमानामलनिवृत्तिलक्षणंक्रियाक्रमे
णोद्भवन्तीमपेक्षतइतियथायथामलस्यक्षयस्तथातथा
प्रकाशस्यव्यक्तिर्यावत्सर्वावरणामलापेतस्यज्ञानस्यान
न्त्याज्ज्ञेयमल्पमितिस्थितस्यामलस्यसंस्कारमात्रेणसंभवइ
त्यप्रबुद्धत्वेनसुषुप्ततायुक्तैवतर्यंता तर्हिकाउच्यते तया।
णामपिमलानांनकथंचिदपिप्रसक्तिःपाकेप्रदातदाश्रवक्त
त्रूपातेषांयातत्कृतामावेषयोगेनकर्मबन्धेनसंकोचेनच
कालपाशेनविनिर्मुक्तंशुद्धमेवसंविद्रूपंभगवतश्चास्ता
मिति आगमाधिकारेहिवितत्यतच्चिन्तयिष्यते एवमनन
णाक्रमोपिनियतइतियदुक्तंतन्निर्णीतम् तथाहि विवा
णावस्थेदेहेआनन्दावस्थाबुद्धावस्थितावस्थाप्राणेइतिचत
विधसंप्रज्ञातयोगस्वरूपमुक्तम् ततोपिस्वरूपभूमौविविक्त
प्रकाशयोविरामप्रत्ययाभ्यासयोगेनावर्तमानासंप्रज्ञातयो
गस्वरूपंद्युयतिसबीजावस्थानर्थभूमौतुनिर्बीजःसमाधि
रिति प्रकृतेकार्यविकार्थमुपसंहरतिइदंतावत्स्थितमिति
सर्वदशास्थितिनाप्रत्वस्यसुषुप्तलक्षणास श्लोकोपिचे।
ति यतःशरीरादेःपूर्वपूर्वाविनाभावितानतइत्यर्थःय
दिहिशरीरस्यप्रमातृतानाप्राणापुर्यष्टकादिसंस्पर्शाभ्यासस्य

वमवेन्न दाभस्मीभूते शरीरे कस्य परलोकित्वं चिन्त्यते इति
परलोकिनो भावात्परलोकाभाव इति वदन्तः शाभेदन न
नेवमपि स्त्रीबालमूर्खादीनां शरीर एव प्रमाहन्ताभिमान
इति तत्प्रतीदमर्थवद्भविष्यतीत्यत आह शरीरेति नहि तेषा
मपि गौरोहमित्येवाभिमानोपि तु सुख्यहं बुभुक्षितोहमि
ति बुद्धिप्राणाद्यपि स्फुरति प्रमातृतया न च शरीरस्येवेदं
वपुरिति निर्णीतममत्वं न च शरीरमेव बुद्धिस्तद्दर्शनेपि बु
द्धिविकल्पसंशयादिसात्तो ननु प्राणादावपूर्वस्येवेद॰
हमुत्पत्तिर्भविष्यतीत्याशंकां परिहरन्नाह तथाहीति
एतस्य पूर्वाभ्यस्तस्मरणं तु वत्सा जातस्य हर्षभयशोकसं
प्रतिपत्तेः प्रत्याहाराभ्यासकृतात्स्तन्याभिलाषाद्धीन रा
गनन्मादर्शनादिप्रायुहेशोषु मुनिभिरेव निर्णीतार्थम
शरीरभेदर्शनमेतद्भविष्यतीति मोहमपोहति शरीरिता
मात्मपीति एतच्चेतदनद्भूपिणाद्यमादिस्थानेषु निर्णीतम
येः हराभेदश्च न कार्यभेदोपि तु सन्तानभेदाद्वैत्यपि
विस्रंषुपूर्वैरेव प्रतीयन्त इति अथ येभावानां विनैव पा॰
यावतां नाशाभिन्नमुरणाणां कोपनत्वमिति हि हश्यत एव
एषामिति रागादीनां निर्हेतुकत्वमेवेति भावना हि तेषां
हेतवे नैतन्नमनिदृष्टमाचेनहेतना पतितमहेतुकत्वे
तथा च देशकालस्वभावनियमायोगः शास्त्राणां पर॰
लोकप्रमापनप्रधानानां वकृत्वात्प्रतिशास्त्रं भूयसीभिर्यु
क्तीभिस्साधितमिति वक्तुं शात श इतिवीप्सा ॰॰ तमि
त्यनेकोपलक्षणम् वक्रीभिर्युक्तिभिरितियावत् न वै
नहितिप्रकृतं प्रमेयमिति दर्शयति चिन्मात्रमयति तिति ॥

ततोनसृष्ट्यादिभिन्नभिन्नरूपप्रमातृतानुसन्धानमिहवि
वक्षितम् सूत्रार्थसंक्षेपेणावतारयति योपीति नकेव
लं देहाद्यनुभवमयोहमिति विमर्शो विकल्पो यावदनुस
न्धिमयोपीत्यपिशब्दार्थः यदाशंकाविघटनायसूत्रं तद्
र्शयति नन्विति प्रथमस्य प्रधानस्य प्रथमग्रहणेन चस्म-
हणिवादिप्रमातृभूमावस्यानुसन्धिगम्यइति सूचयति
मेपिचाचिरप्रभावदग्ररूढरूपपवसंवेद्यस्य संवेदकमेल
नेनैवतत्रात्मलाभादित्याशयेन संबन्धपदम् सम्यक्वन्धोनु
सन्धानप्रत्ययस्य रूढिरितियावत् बालोयौवनस्थोहमभव
मयवन्यथेति युवाव्यायामकर्कशीभूतदूर्वाकाण्डश्याम
शरीरः एतद्देहावस्थानामनुसन्धानानि दर्शितम् अत्र च
वाग्रहणेनावस्थान्तरं निर्दिष्टम् तत्समयेवस्थान्तरस्यासं
भावनीयत्वात् सुखिवादोत्तरः खिवादिनासंभावमित्यु
नरयवाशब्दप्रयोगः सुखीदुःखीवाभवमयवन्यथेतिबु
द्ध्यवस्थानाम् सुषितस्सुप्तोहमासमयवन्यथेतिप्रा-
णावस्थानाम् मूर्छायामुक्तः परिमितशून्यावस्थः समा
धानबलाद्दृढविकल्पिताकृतिर्महाविदेहाततःप्रकाशा
वस्थान्नयइति नभूतागिरिभिर्यादीतिस्ववदन्यशरीरेपी
त्यपेक्षांस्वशरीरस्यइत्यादिनीयादेहादिष्वेकमविकल्प
रेमतिसहइत्येषेणक्रमविकासेनवर्तमानोवाभवमयपु
नरन्यथेतिभूमावस्थानांनित्यमेकंचित्तत्वंयत्तनास्यावि-
षयः शरीरादिनित्यमेवसदेकंविषयोस्यवक्ष्यतेइतिद्वय
दिक्कालवृद्धयइत्यत्र नन्वेकमेवनित्यमेतद्वस्तु किमनि
त्यतया ग्राह्यवालयति ननुसर्वदेतिकथमुक्तं नाहिमयो

नातस्य तां तां न रूपविशेषो दृश्यते दृश्यत एवेति दर्शि-
यति तदा हीति अतिशयपदेनेदमप्याह यदि पूर्वं तत्ता-
मेव वैसादृश्यं न भवेदन्तोऽपि न भवेत् तादात्म्यानपायात् य-
थोक्तं श्रीमदनन्तपादैः अन्ते पुराणानां दृष्टप्रतीतानां नव-
त्वहानिरनुमीयते इति पूर्वरूपेणाभासेनानुप्रवेशो व्यामि-
अतः स्फुटप्रकाशमानो विकल्पभूमावितिनासत्यं ऐक्या-
भावेनेति सूत्रोपात्तेनेति एकयोजनेन समन्तेनावाक्येन ननु वि-
मर्शबलाद्वर्तमाने स्पष्टीकारः स्थित एवेत्युपगम्यते त-
र्को योजनार्थ इति शुक्सांख्याममन्तेतं प्रबोधयति एक-
स्येति ननु नास्य विच्छेदः केवलमनभिव्यक्त इति कृत्वास-
आकारेणोपलभ्यते अत्राप्याह नचेति दृष्टान्ते हि यदि तस्य
रूपं चैव चाभिव्यक्तिस्तर्हीदानीमपि किं न दृश्यते इति शक्ति
व्यक्त्यादिनामान्तरप्रच्छन्नेन तादवस्थ्यातादवस्थ्यकृतं वि-
च्छिन्नत्वमेवेदमङ्गीकृतं स्यात् तस्माच्चिदद्वयवाद एव सं-
विद्रूपेण प्रतिबिम्बरूपभावकलापेऽभ्युपगम्यमाने शक्ति-
व्यक्तिविभागः संविच्छक्तिचित्रितनिमेषणोन्मेषणपरमा-
र्थे उपपद्यते नान्यथेति दर्शितं श्रीवसुगुप्तगुरुपादैः संवि-
द्रूपात्मस्पन्दादेवोन्मेषनिमेषतः संधानविग्रहविपर्या-
मेलनोदयोपलक्षितकृत्यपञ्चकप्रपञ्चसंभवं निरूपय-
द्भिः एतदेव स्फुटयति अनित्यत्वेति तेषामित्याकारा-
णाम् समर्थयिष्यते इति यदमनन्तदस्मदीयग्रन्थान्तरे अ-
नार्थेति स्फुटेनैवोद्भासमाख्यातमितेन ततश्चेति यतो विच्छे-
देनाकाराणामनित्यता तस्मान्नित्यमेकं शरीरं यतोऽस्याविषय-
मन्तोऽपि नायं विकल्पानां योजना नहि कस्मिंश्चित् योजनार्थः

कश्चिदित्यपिनाशंकनीयम् अनुसन्धानस्येति अनुस
न्धानत्वेनाभिमतस्यायमर्थः अपिशब्देनेदमाह चिदेका-
विषयत्वेन योजनाभावो यः शंक्यते स न केवलमपुरो
यावस्थितशरीरमात्रविषयत्वेनापि पुनरेतदेव प्रकटयति ।
चिदात्मनीयेति चिद्रूपे यथा साक्षात्कारभूमौ प्रकाशल
क्षणायामहमिति शुद्ध एव विकल्पतां भूमाविमर्शो नैवं
देहादौ यतोपीति साक्षात्कारविमर्शमात्ररूपत्वासंभाव्य
मानाद्विकल्परूपतानुभवेन च तत्संभाव्यत इति अपिशब्दा
र्थः असंभावनायां हेतुमाह यस्मादिति यदि वर्तमानमेव
शुद्धं देहादिरूपमत्र स्फुरेदिदं वेद्यं साक्षात्कारेण त्वेवाभिमा
न नष्टस्यापीति अनन्त एवेति नष्टस्य यतः प्रतीतिस्ततस्तं-
स्कारजा सा न ततो विकल्पात्मिका एवकारेणावर्तमानभा
गे भवत्यपि साक्षात्काररूपतेति दर्शयति ननु नष्टेपि भा-
वे साक्षात्काररूपा शंकयाह नह्यसतीति साक्षात्कारो हि
सन्निहितेन विषयेणाणयोगिना न जन्यते न चासतो जनकत्व-
मुचितम् तथाभूतेनेति संस्कृतेन पूर्वानुभवो हि प्रमातृरू
पद्विक्तविषयोपाधिकृतभेदः पूर्वसम्भूत स एव निलीनभे
दः संस्कार इत्युच्यते न तु सर्वथैव ध्वस्तभेदः स पुनः प्रबु-
द्ध इदानीन्तनदेहादिज्ञानसविधो भवन्स्मरतीति तात्पर्यं
तच्चेति ज्ञानजनकत्वेन यदनुसन्धीयते पूर्वत्वमिति कर्म
णि लकारेपि यादृशमनेन तथात्वार्थः परामृश्यते न कर्म पूर्व
त्वस्य यदनुसन्धानं स विकल्प एव यतः प्रमातृरसोऽस्वतन्त्र
स्य व्यापारः पुरोवस्थितत्वस्य कामं साक्षात्कृतः स केवा-
ले निजस्वान्तेपकलोलायमानपूर्वानुसन्धानचित्रस्या

प्र॰
भि॰वि॰
३॰

300

भिन्नीभूत इति समस्यानि रूपयति उक्तमेव स्फुटयति
नहीति तदेतत्सर्वमुक्तपूर्वं प्रमेयं प्रकृते हेतुत्वेनाकारयति त
तद्रूपमर्थं वर्तते यतः नन्वेवं यदि विकल्पप्रत्यायं तर्हि किं तेन
संनिहितेनार्थेनेत्यत्र उक्तमत्र आह केवलमिति भिन्नता।
कालिकं अभिन्नं पूर्वापरस्यैकीकृतं देहादि यतोस्या विष
यत्वं तद्रूपेण स्फुटो विकल्पो नापि स्फुटः साक्षात्कारोपित।
च्छायामयी प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते पूर्वस्य प्रत्याहृतस्य वर्तमान
स्य चाभिमुख्येन ज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाशब्दस्य योगात्तो प्र।
योगान्तस्याभिप्रायद्वयं ताविहृतः ननु देहस्येति यत इत्युप
लक्षणं देहस्य बाल्यादिना वृद्धेः ह्रासादिना भूम्यस्य संको
चेतनवतारतम्येन कामम स्वविच्छिन्नतान्योपलब्धि।
तस्य तत्स्पर्शनस्य न कश्चिद्दोषो लक्ष्यते तथाहि स्पर्शो दे
हेन सह ओतप्रोतीभूतस्य भवन्देहस्वभावप्रभवस्य योगि
नां योगिनां वा प्राणायामपंचकाभ्यासपृथक्कृतस्वतं
त्रप्राणाहूतीनां प्राणस्वभावप्रभवो भयथापि नास्य कश्चि
द्देदो येन विच्छिन्नोपलम्भो भवेत् तथाभूतस्य ग्राहक
त्वेन व्याख्यातो यदि तिष्ठत एवं तदिति तस्मात्कथं पूनो
वीप्सया सार्वत्रिको विच्छेद उक्तः तदापीति स्पर्शस्या
पि ग्राहकत्वे सामान्यरूपमभिन्नमेव स्पर्शनमादिग्रह
णात्प्राणीयान्तर्नादो यतः सोपि न सर्वदानुवर्तते पित्त
कदाचित्प्लावनजनकः कदाचिद्दुःखजनकः स्वस्यात्मस्व
त्वादिवकृतभेदाधायीति तत्रापि विशेषाः सन्त्येव य।
त एवं तस्मादेव हेतोः पूर्वमेव बहुनानुक्रमेणात्मपटविव
गांस्पृशेत्यादि ।। ५८ ।। देहादीनां क्रमेणापूर्व ।।

प्रमातृवेद्यतयामनवस्थानात्प्रमातृरप्रकाशोप्रमेयमा।
पि न जातुचित्प्रकाशेत तस्मात्परमेश्वर एव स्वप्रकाशः
परमार्थतः सर्वत्र प्रमाता देहादौ केवलं प्रमातृताभिमा।
नः स्वमायाभिधानपरमेश्वरेच्छाहेतुक इति सूत्रान्तरे
णानिरूपयस्तदेवस्टष्ट्यादिकृत्यपंचकप्रपंचनतात्पर्येणो
क्तिहि परमेश्वर इति दर्शयत्स्वामिनश्चात्मस्वरूपस्य
तिरस्कृतं प्रमेयं तल्लग्नत्वेन विमर्शस्वरूपस्य तदन्तःप्रकृ
तयावापोहनशक्तिविचारस्यापातात् तदप्युपसंहरति
॥ तदेवं व्यवहारेपि प्रभुर्देहादिमाविशन् भान्तमेवान्तर
र्थौघमिच्छया भासयेद्बहिरिति ॥ देहबुद्ध्याविसादिय
इत्यंत एवमिति एतत्सूत्रार्थवशादुत्पते तथाहि व्यव
हारे मायापदे देहादिविषयमपि प्रभुरेव प्रकाशपरमार्थः
प्रभुत्वादेवमायाभिधानया स्वेच्छयाविशति प्रमातृ
तया स्वीकरोति तद्देहप्राणादिप्रायामं निर्भासयंस्तत्प्रमा
तृभावं निर्भासयति निर्भासयंश्च अन्तर्विमृशन्नाभुवि।
स्थितं भासनपरमार्थत्वादविच्छिन्नावभासनमेवस्वच्छ
येव बहिरिन्यन्तःकरणबहिष्करणवेद्यताभूमौ स्फुट
मस्फुटं वक्रमेणोदमितिभासयति ततोहेतोर्वेतद्युज्यते प।
वानवस्थायाप्रभावाहेतोलिंट् किंच यदेतदक्रमपोहन
स्वरूपं ततोहेतोरेवमिति वक्ष्यमाणस्वरूपं वस्तुजातम् किं
तदाह न केवलं प्रसिद्धेषु सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्र
हकालेषु यावदस्मिन्म्यान्यक्रयविक्रयविवादोपदेशाप्र
हाप्रष्टत्यनन्तव्यवहारकालेपि देहप्राणादीश्चैत्रमैत्रादि
भिर्नानाविधानेकेनतावत्प्रशेनिर्मिमाणस्तत्रैवस्थितिंभा

३·
प्र·भि·
३·२
301

मयसर्वप्रमात्रैकं संहृत्य तदेकघननिजरूपनिमीलना।
द्विलयमुपदर्शयन्नेकावेशांशेनानुग्रहकलां निर्भासय
त्यान्तमेवाघनप्रकाशमेव सन्तमर्थराशिमिच्छया प्रभुः
स्वतंत्रः कृत्यपंचकसंपादने सदैवोद्युक्तो बहिरिवाभासत
याभासयतीति नाऽसंभाव्यमेतदिति एतज्ज्ञाते संभावना
यामस्य लिट् तदेतदुक्तं सदासृष्टीत्यादिप्रतिक्षणमविश्रा
न्त इत्यादि प्रकाशमात्मनीत्यादि च अपि च यतो विमर्शस्व
रूपनिरूपणं विनयकृतं तदिति ततो हेतोः एवमिति प
रिनिष्ठितं तज्ज्ञाते यत्पूर्वमुक्तं स्वामिन इत्यादिस्तवेः इदं हि
तेषां तात्पर्यम प्रभुः सृष्टिकाले व्यवहारकाले च दीशादी
स्वमायीरूर्वं नैवान्तर्भान्तमर्थराशिं बहिर्भासयतीत्येष नि
यमो नियोग इति विधिरूपे नियोगे च लिट् एतावपि शार्व
व्याख्यातमादिसर्ग इति इच्छयेति देहद्यावेशो बहिरा
भासने च तद्विति निरूपयितं मायाशक्त्येति कर्तृशक्त्ये
ति च क्रमेणेति पूर्वतः प्रमातृवर्गाद्विश्लेषाणामपरेण
संश्लेषाणामिति कृत्यपंचकावेशः सूचितः महेश्व
रोभासयतीत्यनवस्थापरिहारः एवंविधायास्सूत्रार्थ।
मवतारयति इत्थमित्यादिनापवेत्यनवस्थाशंका।
शमनम नकेवलमित्यादिनास्वस्थायविच्छेदश
कत्वं पूर्वप्रस्तुतमिति प्राकनार्थनिगमनकारित्व।
मवतारितम स्वामितिस्फुटश्रीशिवभूमौ प्रवय।
वात्मकं श्रीमत्सदाशिवादिदशायां रूपमस्येति हल्लग।
भीवकृश्रीहिः इन्द्रियमतिपुर्विशेषरूपंस्फुटय।
दीप्सरभूमावविभागेनास्मि ॥०॥ ०॥ ०॥ ०॥

दमिति भाति मनोभूमौ सामान्यरूपादस्फुटं यत्किल श्री
सदाशिवपदे सर्गा ` ` ` ` तिसर्गप्रारम्भे शुद्धे सदा
शिवादिरूपे मायीये च ब्रह्मादिरूपे लक्षणाषष्ठी समासो
यम् बहुव्रीहिरपि सृष्टिस्थित्यादौ प्रसिद्धे यथा तथैव सं-
वेदापीत्यर्थः आभासयतीति सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधा
नग्रहयोग्यतयेति गम्यत एव विशेषानुपदानात् शुद्धं-
स्यादिना प्रभुरिति व्याचष्टे स्वामिनस्त्रैवमर्थं स्मारयन् कु
मेणाशुद्धमेतदीयं सर्गं निरूपयिष्यं स्तस्येमादिना शुद्ध
नावदाहस्मारयति च न तस्मादिच्छासर्व इति इच्छानाम
तस्य स्वरूपमेवेतीच्छाशब्देन दर्शयत्किमर्थमस्य तादृशी
च्छा तथाहि क्रीडाथ्यायां जगत्सृष्टौ विहरमते कृतार्थता-
स्तेनेत्र शुभमेवैकमनुकम्प्य प्रयोजित इत्यादिनामूढपर्य
नुयोगं निरवकासयति यथाक्रमं पंचप्रकारकृत्यो किं-
शिवत्वान्निजकर्मणि प्रवृत्तस्य निमित्तानामपरेषां क्रमार्ग
णमिति सिद्धे हि स्वप्रकाशवपुषि स्वतन्त्रैकरूपविश्रामे दृः
विमर्शप्रधाना प्रतीतिः सत्यपि प्रकाशे सदाशिवपदे या
मनोभूमिर्मायादशायां भविष्यति अत्र च प्रकाशांशस्या
वभासरूपस्याप्रधानत्वेन निमीलनाङ्गावानां चावभासन
त्वादूष्मधूसरीभावधूपामलितविचित्रपटनिविष्टभावव
दलवन्निमीलनमिति निमेषव्यवहारः करिष्यते एतच्चाग
माधिकारे ईश्वरो बहिरुन्मेष इत्यत्र निरूपयिष्यते विमर्श
प्राधान्यादेव समस्तनामाविभागसाधनाद्भूमिरिष्यते
दशायम् विमर्शांशनिमीलने त्ववभासात्मकमात्रताकाशो
चित्प्रकाशरूपप्राधान्याद्ध्यावभासोन्मेषरूपाविभाग

प्र॰
भि॰वि॰
३॰२
302

स्वभाववैलक्षण्यपदव्यपदेश्यपारमेश्वरीदशा इयमेव माया-
पदेऽलिङ्ग्यविषयतां भविष्यति एवंभूते प्रतीतिद्वयं प्रति
यो विषयभावस्तत्कृतो यो भेदस्तेन यः स्फुटत्वेतरविभा-
गस्तद्युक्तं यत्तद्वाग्भूतं तत्तथाविभक्तं समर्थ्यं षड्विंशतत्त्वा-
त्मकं वस्तु चिदचिद्रूपं भविष्यति ननु ततोऽधिकं किंचिदस्ती-
ति कृत्वा तस्य यत्प्रकाशनमियमेव विश्वस्य सृष्टिः स्वरूप-
भूते वचासौ भगवतोऽनन्यधिका सा काचिदधिकस्य वा क-
स्यचित् नीलं स्फुटं पीतमस्फुटं इति वा नाच भिन्नविषयत्व-
मिति श्रुते हि प्रयोगेण न चेतत्सृष्टियोगेऽपि भगवतः किंचि-
दूनत्वमधिकत्वं वेत्याह तदा चेति अस्यामिति सदाशिवेश्व-
रप˘˘ तिरोहितायां शुद्धविद्दशायां ननु किं क्रमिकमे-
तद्दशाद्वयं भगवतस्तु युगपत् उभयथापि नेत्याह न चा-
पीति क्रमो हि कालकृतिः स एव चापेक्षातोऽनेयो यौगप-
द्यम् कालानवच्छेदेन तदुभयमपि न किंचित् ननु चैवं सति
तदेतदवस्थायामिति तदुक्तेति च यदुक्तं तत्सतिक्रमे व्यवस्था-
व्यवहारानुचितमिह तदभावान्यप्राधान्यं भवेदित्याशंक्या-
ह केवलमिति मायामेलकावदात्भेदमायापदमका-
लकलितत्वं तन्मात्रादशाकृत्वमविरुद्धमपि निरूपद्वया-
भेदप्रधानबोधदौरात्म्याद्विरुद्धमिवाभिमन्यमानः
प्रतिपाद्यः प्रतिपादकस्य स्वप्रतिपत्तिपरिनिष्ठितं क-
समस्याप्यारोपयति अनारोपितं तत्कीदृक्तत्त्वमित्याह
सर्वत्रात्रेति श्रीशिवसदाशिवेश्वरत्वे देशाभेदो मूर्तिभेद-
नः कालभेदः क्रियाभेदस्तेनाचात्र नास्तीति सर्वत्राभास-
भेदोऽपीति प्रकारोऽपि वस्पाते उक्तं चादिसिद्धसमये एवंस्तुहि

स्पष्टं विचार्याप्युक्तां विविनक्ति तदेवमिति अनन्तरशब्दः
परत्वपूर्वत्वत इति दिक्शब्दयोगे पंचमी अत्रापि यदा तदेति
मायासंस्कारादेव भगवदिच्छायां कालविभागाभावात्
दर्पणाद्यमानाधिक्यावभासस्य नाधिक्यमाह याश्चेति या
श्चाभास्यमाना श्चेति निमित्तसप्तमी आभासनायां नैमि
त्तिकत्वमाह तत्रश्चायमर्थः यदाभासननिमित्तं देहादी-
नि ग्राहकीभाव्यन्ते देहाद्युपयुक्तशब्दादिव्यतिरिक्तं तथा
शब्दादिग्राह्यतामापद्यते न तत्र यथा ग्राह्यग्राहकद्वयमत्र
नीनामाभासनोपपद्यते यत एवमियं स्फुटभिन्नाः स्फुटद्वय
वस्थानादिति तस्माद्धेतोरेनामेवास्फुटदशामपेक्ष्य द्वैत
भासैवेति प्रकरणे व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्ध्या स्वपरसं
विद्रूपयोरन्योन्याभावः साधितः स्फुटभिन्नत्वपदेन निरोधा
भावात् ननु प्रमात्रादीनां भेदो यदि प्रतिभासते तत्प्रति-
भासानुसारेणास्य वास्तवताविको विधा च तद्दृष्ट्येवादिना
मिवेति किं मायापदविकल्पनेनेत्याशंक्याह अत्रापि चेति-
भेदव्यवहारे शंकाद्योतकश्च न केवलं स्फुटदशायामभे
द एव सार्वं यावदिहापीत्यपिशब्दः ज्ञेयस्य न कृत्यं किमपि
तत्त्वमपि तज्ज्ञेयतानामज्ञानमेव तदपि नापरं किंचिदपि त
प्रकाशरूपमेव स्वतंत्रतया इदमिति विमर्शात्मकप्रमातृत
त्वमयम् ननु तदपेक्षया मायापि कथमवभासयेदिदमि-
त्याह मायीयेति देहादौ प्रमातृतया रोपितं यतस्तत्प्रकाशरू
पमहमिति ततो देहादिमस्वव्यसंकुचितावभासं ततस्तत्
दपेक्षयाभेदाभिमान उपपन्नः ननु मायीये प्रमातर्येव-
मायीयतापदव्यारोपितः प्रमातृभावस्तत्र किमपेक्षणप्रका

प्र॰
वि॰ वि॰
३-१
303

शरूपारोपेणाभ्याशंक्याह तदेवेति प्रकाशरूपतारो
पणमेव प्रमातृतारोपणमिति यावत् ततो यथा पारमा
र्थिकवास्तवपदे नारोपितमेव प्रकाशरूपं संकुचितस्वभा
वमिति कृत्वा तद्रूपतया भेदेन नोचितस्तथेहापि केवल
मस्यार्थस्यानुपपत्तौ सत्यामनुपपन्नावभासनकारिणीमा
याख्या शक्तिः स्वप्रकाशे भगवति प्रकाशवपुषि परमा।
शिवे तदागमविमर्शप्रभाविताभ्युपगम्येति भावः नन्वे
वमारोपितस्य प्रकाशाविमर्शनः कथं तदंशे क्रियाका
रित्वमुचितमित्यत आह वस्तुत इति ननु घटः पटस्वभा
वो मायापदे शुद्धपदेपि वा तदापि संविदेव विश्वरूपा न
तु घटः कश्चित्स्वतन्त्रः नन्वेवमस्मिन् शुद्धे मायापदे का
लविभागः तावदुन्मिषित इति तद्रूपतया भगवत्यपि
स प्राप्नोति यावद्धि पुरा मायापदमशुद्धेनोल्लसितं तत उ।
ल्लसितमिति व्यवहारो यथोक्तमनन्तरमेव शुद्धसर्गादनन्त
रं यदेतस्मादितावद्रूपनिपतितो युक्त्या कालविभाग इति मोह
मपहर्तुमाह अत्र चेति मायापदे आदिशब्दान्मिश्रदशाभवे
दयं दोषो यदि च परमेश्वररूपतया पदे सनंतरभिमादिवस्या
त यावता मायीयविभागानुभवाभासाधिवासितानां हृ
शां दृक्स्वरूपतयोमदिशुके भगवति तत्केन नाम न रूपेणाभा
सत इत्येतावत्परमार्थप्रकाश इदानीं भाति प्रागभासीद्भास्य
तीत्यादिकामपि शुद्धभासनमात्रपरमार्थस्वशक्तिविजृ
म्भितं दर्पण इव विततावितततदेशतादितं केवलं स्वच्छ
ताविजृम्भितमिति परमशिवापेक्षया न शुद्धमिश्राशुद्ध।
तया भेदव्यवहारः कश्चित् न तत्प्रकाशैकपरमार्थ्य।

र्थत्वात्सर्वस्यचित्तत्वैयापेक्षयाभेनीलपीतादितयावभे
तियदिहितदपेक्षयाभेदव्यवहारः सतद्धितेषांनप्रका
शोभवेद्घटइवपटादेर्नियमतश्चैसएवतेषांप्रकाशोमा
नुपपत्तेरितिनियमस्यव्यापकस्यानुपलब्धिलक्षणप्रस
गसंचस्तद्धेतुविपक्षात्प्रच्युतस्तत्प्रकाशैकपरमार्थत्वल
क्षणोहेतुर्भेदव्यवहारविपरीताभेदव्यवहारेणव्याप्तत
इतिविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः नन्वेवंकथमुक्तंपूर्वंपूर्वप्रमा
तृदशायामन्तरेणनास्तीति एतत्परिहरति तदानींकेवल
मिति विश्वप्रमातृतापदलक्षणेतस्मिन्कालेकथंदेहप्रा
णादेर्दीर्घता मात्रिसंकोचवती तस्याउद्रेकेसत्यसंकुचि
तायाविश्वप्रमातृतायाएवयोगात्पतेर्वेनइत्युक्तं भवति शरी
रवेद्यरूपस्यसतएवविभिन्नवेद्यवेदकरूपेणयाप्रमातृ
तासाप्राणबुद्धिशून्यंपरमशिवप्रकाशेचप्रमातृत्वेनापि
तमाणिवन्नटितिस्फुरति यथोक्तम अपिवात्मबलस्प
र्शात्पुरुषस्तत्समोभवेदिति भगवतः पुनर्वेदकैकस्वभा
वस्यप्रमातृतास्वभावएवाभिन्नवेद्यइति तदाशरीरादेभा
समानस्यापिपरमशिवप्रकाशाभिन्नत्वेननवेदकताका
चित् ननुशरीरप्रभृतेः प्रमातृतापविभिन्नत्वेनभावनाम
भिन्नोभेदमाभासयति परमशिवस्यतुप्रमातृतासर्वमभि
न्नमभिन्नोनचैकदाघटादेर्भेदाभेदावुचितावितिपरस्यभु
तंभिनत्ति मायेति एवमशुद्धसर्गमुक्त्वातस्यैवशेषभूत
व्यावहारिकंसर्ग दपरंसार्थमुन्मीलयति न
रितिशुद्धविदामनइत्यादिनातस्याविश्वनिर्माणैकारि
त्यादिनाशुद्धव्यामिश्ररूपनिरूपणपूर्वकमायीयसर्गरूप

३.
प्र॰ भि॰
३०४
304

यदासंसारविकीर्षेत्यादिनायदुक्तंतदेववक्तंतथाहीमु
पक्रमेणविश्ववर्तिनइत्यादिनाशुद्धमभिमंविद्यामयंभि
नाभिनस्वरूपंस्मारयति ईश्वरस्येतिभगवतःशिवस्यप
रस्यरापेक्षयेति ईश्वरस्येतिभगवतःशिवस्यपरस्यरापे
क्षयातुपरस्परमपिनाभिन्नाःसंविदेकरूपपरमार्थाहिते
तदपेक्षयानदाहमित्येवतेभासेरन् ततसर्वमितीदन्ताप्रा।
णितेनसर्वशब्देनव्यपदेशात्तथाईश्वरस्येतिभगवतःशिव
स्यसदाशिवेश्वरपदेपदैभूतप्रकाशस्वभावता यतस्वश्री।
शिवसदाशिवेश्वररूपमे अनंतरनुप्राणकत्वेनप्राधान्यादारू
पप्रतिपत्तिप्रतिपादनात्मकेव्यवहारेपिपूर्वभावित्वेनस्फुर
तिविश्वस्रष्टाविवेतिपुनःस्मारणेनवस्तव्ययति ततश्चेत्या
दिनादिसर्गस्वरूपंयद्व्यवहारकालेलोकयात्रालतोणा।
तिदिष्टंतन्नस्पृशति तेषामेवेतिविश्ववर्तिनामर्थानांद।
शान्वितयभाकेनदर्शितांतो वाह्यादितितिस्पृन्येनभूयसा
व्यवहाराभावात्मगाबुद्धिदेहप्रमातृतैवोक्ता येपूर्वंसदाशि
वभूमौतइदानीमन्तःकरणस्यविषयाःसन्तःमामात्मात्मा
नोमदप्रकाशाः येनीश्वरभुविइदानींवहिष्करणगोचराः
स्फुटप्रकाशविशेषात्मानःतदाहेतिहृत्निगतंक्रमपदमि
यताशुद्धमित्राशुद्धदशाव्याख्यानेनविहृतामितिदर्शयत्या।
तितमः आत्मतयादेहादेतावेशेसेवेच्छामायाशक्तिरा।
च्यते वाह्यावभासनेतद्भेदनिर्माणाभासनरूपतयाश्रु
हकलाविद्याशक्तिरूपेति ननुमायाशक्त्यावदनात्मन्यात्म
ताद्यातावकारेवशेनतयाविशुद्धदनेपव तत्किमपरंक

ला

विद्याभ्यां कृतम् । अत्र च कृते मायाशक्त्यादीति संकुचिता
प्रमातृता मायाशक्त्या कार्यप्रभृतेः सम्यग्वेदकतापहरणा
वेद्यरूपविधानेन समयपवयद्यपि विलक्षणा यत्र वेद्ये स्व
विवेकः तेन मायाभिधाशक्तिः सदैव कृतेऽद्वयम् वे
द्यात्मसमतः सर्वांश्चिद्वेद्यांश्च वेदकानिति तथापि
तावता मोहात्मनैव प्रकाशविमर्शयोगादक्षमिति ज
डकुड्यादिविलक्षणतया स्फुरन्न पुनरियतैव भिन्नस्य
नीलसुखादेः प्रमाता संपद्यते यदि हि प्रमातृतामात्राय
त्ते नीलाद्यवभासनं भवेत्तत्सुषुप्ततुर्यदिपदेन प्रकल्पेत प्र
मातृतामात्रस्य जडविलक्षणत्वेन [illegible] तत्रापि सद्भावे तदा हि
सनीलादिसंवेदनावैकल्येन जाग्रत्स्वभावतत्तापत्ति
प्रसंगात् ततश्च यत्सम्भवेपि यन्न भवति न तत्तावन्मात्रा
धीनं बीजमात्रसंभवेप्यंकुरइव तथा च प्रमातृतामात्रसं
भवेपि भिन्नवेद्यवेदनमिति व्यापकानुपलब्धिः तावन्मा
त्राधीनत्वस्य हि व्यापकं तत्सम्भवे सत्यवश्यंभावित्वमन
वश्यंभावित्वे निर्विवादस्य तद्व्यापकान्नस्यानपेक्षत्व
स्य निरूढं सापेक्षत्वं प्रसज्यते यतः तस्मान्मायातिरिक्ते
नापेक्षणीयेन भाव्यमेव तद्दर्शयति कलेति आगमेऽपि
ह्याभाष्या विद्यामपि स्वीकरोतीति तथा ह्यागमे कला
दलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः इति पद्यते उद्दलितं
उद्दलनं बलोत्कर्षणीतं वाह्याकार्यविषयतामधिगमि
तचैतन्यं कर्तृशक्तिरूपं यस्याविद्यया दर्शितो विषयो
नीलादेर्यस्येति एवं भिन्नवेद्यकरणं तत्र कलायाः सामा
न्येन व्यापारः पुंसो रागविद्यामनोद्यमदर्शनात् विशेषेणात

६· प्र·भि· ३·५ 36T

तत्परिस्पन्दो कर्मेन्द्रियाणाम् यत्तु भिन्नवेदनं तत्र सामा
न्येन विषया अन्यस्यापि समविविक्ततया रूपावगमावि-
शेषेण तत्परिस्पन्दो बुद्धीन्द्रियाणां रागकालनियतय-
स्तत्त्वकर्तृत्वयोरुपाधित्वेन स्थिता न तु व्यापकत्वेन स्थि
ता इतीह प्रसंगेन न निरूपिता: ननु सर्गादौ भासने निर्मा-
णरूपं व्यवहारकाले तु संवेदनरूपं पूर्वमेव निर्मितत्वात् क
थम् अविशेषेण दर्शितम् आदिसर्गे वा व्यवहारकालेपि वाभा
सयतीत्याशंक्याह कृतिस्तथाभासनमेवोत्पादनमिति:
तारूपेणेति यदेव चेति एतदेव स्फुटयति स्वात्मेव प्रति समा-
धानाभ्यां न विद्यादिनाभिनावभासनमिति प्ररूढमिति शे-
ष: परिमितत्वादिति वेद्यत्वेनान्यत: संकुचितत्वात् हैत
दर्शनादिति स्वरूपेणापरिमितत्वेपि मायापदापरिमित्या
दाणवमेषामिमाण्याय: तेषामेषामिति यथायोगमाग
मत: प्रमाणान्तराच्च सिद्धानाम् षष्ठी निर्धारणे नित्यमे
वेति सर्वज्ञाहिते पूर्वपूर्वतराश्च प्रमातार: ततोनन्तेषां क
दाचिदप्यपूर्वभावावभासनम् ननु मंत्रेश्वरादीनामपि
स्वाधिकारपरिक्षये मोक्षावस्थायां कथं प्रमातृत्वम् तत
त्वनित्यमेवेत्यसंगतम् एतदाशंकाशान्त्यै प्राह मुक्ता
णे: स्वमोक्षावस्थायामपि परमशिवाद्वयादिशिवताम
यान्मलनिर्दाराभिव्यक्तशिवत्वानां भेद इत्यनेनांशेन
द्वैतपदे मुक्ताणवोभिमता एव तेषां च शिवत्वेन सार्व-
स्याद्विच्छिन्नमेवावभासनं त्रैकालिकत्वावभास:
तेषां मायीयप्रमातृनिष्ठितं निर्भासनमपेक्ष्य तदपि।
तेषां सार्वज्ञ्यानन्त्यस्फुरति यकारे ॥७॥ ७॥

देशोदमाह मंत्रेश्वराणामधिकारत्वयात्मोहेपितस्या
नेपरस्याणोस्तावत्तत्प्राप्तिनिमित्तदीक्षाव्रतजपतपः
समाधानचर्यानुष्ठानमहिम्नासंक्रमोणतस्यापिसर्वज्ञ
भावात्त्रैयम्बिकेर्थमार्थकदर्थितएवप्रमातृभावइतिम
न्त्रेश्वरापेक्षयापिनिम्नमेवेतियुक्तम् पश्चारानितिपश्च
नतामात्रेमायामायेनापेक्षेत्यर्थः तत्रभुवनादय इति आ
दिपदेनभावभूतादीनांकलामन्त्रपदवर्णानांचग्रहणं
घटादयोपितज्जातीयतापेक्षयानामन्तात्पूर्वकेचिदिति
शब्द उक्तस्यार्थस्यहेतुत्वेनाभाविमर्थेनतदानीमेवसृष्टा
श्चसंहृताश्चेत्येनद्योतयति तमेवहेतुंसंक्षेपेणाह पूर्व
सृष्टत्वेनेत्यादिना इयतापूर्वपक्षेयदुक्तंकथंव्यवहारका
लेनिर्माणंस्यादिति इतितत्रयुक्तवादितेवपूर्वपक्षवादि
नोदर्शिता कथंतर्हिनिर्माणंतस्याशंकायामधिकसंभव
विशेषद्योतनोपक्रमेपराकरोति किंत्विति तदेतित
स्मिन्समये येनेतिपेक्षयागमनेन तथासतीतिप्रतिप्रमा
त्रयदिभिन्नभिन्नोघटाद्यवभासोदेहाभासश्चउक्तमितिवा
सनाप्रबोधस्यैवचिदात्मेवहीतिसूत्रेच नत्वेवंविघटनेव
प्रमातृभेदइत्यतआह नत्विति प्राणपुर्यष्टकादौतत्प्रमा
त्रादिभेदव्यवस्थायास्तादवस्थ्यादितिभावः नचात्रवि
प्रतिपत्तिःकस्यचिदितिदर्शयितुंज्ञानेचेति यद्यप्यनेन
प्रकृतेनसंगमयितुंसएवावभासोज्ञानमुच्यतेइत्याचष्ट
नन्ववभासोघटादिरूपोवेद्यस्तत्कथंसज्ञानंस्यात आह
प्रमातृनिष्ठत्वेनेत्यादि नन्वेवंप्रमाभिन्नरूपाप्रमात्रन्तरसम
योमनयुक्ताप्रतिक्षणंप्रमेयाणांप्रमातृणांचनिर्माणं

ई॰
प्र॰ वि॰
३॰९
306

संहरणं च तत्कथं महेश्वरो भासयतीत्युक्तं वृत्ताविति चो
द्यं उद्घाटयति साचेति एवमर्थमपीति न केवलं वृत्तिगत
स्य क्रमपदस्य सृष्ट्यादिरूपतापरिपाटीमात्रमभिधेयमपि
तु प्रमातृतावत्संयोजनपरम्पराप्रवाहोऽपि एतद्धि त्रिसीमभू
तं संहित्योपसंहरति तदेवमिति सर्गस्थितिध्वंसं चथा
पि क्रमसमुपलभ्यते देहादिमाविशन्नहमिति यद्विशेष
णाद्वयं तद्व्यतिरेकेण योऽर्थः स्वात्मावगम्यते तं प्रकटयि
तुं यावद्वृत्तौ देहादीनिति तां व्याचष्टे यदा पुनरिति सकृदेवेत्य
विच्छिन्नत्वेनाक्रममित्यर्थः अनेन युगपत्त्वं दृष्टौ का
लक्रमाभावतात्पर्येण व्याख्यातम् ननु परमशिवदशाम
स्पृशतैव वृत्तिकृता केनाशयेन सदाशिवेश्वरदशायमुक्ता
उच्यते इहाविदात्मनि भाववर्गश्चिन्तारूपत्वेनाहमित्येवा
भातीति प्रकृतं प्रमेयम् तत्र कश्चिदाशंकते अहमिति
निर्भासने भाववर्गो निर्भात इति किमेतत् सदाशिवेशाभ्
विभवत्तेनाम तथाह उदन्तोन्मीलनादिति सम्प्रत्याय्यते स
दाशिवादिभूमावपि कथं भाववर्गो भाति सहि क्रमिकः
अस्फुटभावश्च अथोच्यते भावानां तावदिदमिति रू
पं तत्स्वात्मप्रत्यक्षं यो हि क्रमिकत्वेन मायाकालप्रभृति
शक्त्यन्तराविच्छिन्नमितमिति तद्धि भावानामप्रकाशते वपा
रमार्थिकं वपुरप्रस्फुटत्वोन्मेषस्तु विद्याशक्तिविच्छे
छिन्नमिति ततो यथा सदाशिवादिपदे
दायादभेदविश्रान्तेन भेदसन्ताप एव सामानाधिक
ति तथा शिवपदे मन्त्राभेदेन सन्त एवमायायां भेदेन भा
वादिभूमावपि एवमिति सामानाधिकरण्ये
न भान्ति इति

एतद्धस्त्वनेनेति ऐश्वर्यदशाभिधायिना वृत्तिग्रन्थेन प्र
तिपादितं दृष्टान्तमभिदधता दार्ष्टान्तिकं तत्प्रकरणमेव
त्वादवगम्यत इति दर्शयत्यवस्थितेत्यादिना तथा चेति ए
तेनोक्तेन प्रमेयप्रकारेणावस्थाया एवार्थोऽप्रयाससिद्ध
इति ॥ ५९ ॥ अन्तर्यथावभासे स्थिते किं करणान्तरवि
न्त्येति प्रकृतं प्रमेयं प्रसक्तानुप्रसक्तेन प्रत्यवमर्शविकल्पा
दिनिरूपणेन व्यवच्छिन्नकल्पं शिष्यधियि विनिधातुं निगमय
ति ॥ एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ज्ञाने वाप्य
न्तराभासः स्थित एवेति निश्चितमिदं ॥ स्मृतिज्ञानापो
हननिरूपणनिश्रेणिप्रकरणमेकीकुर्वता यदुक्तम्
प्रभुरेवेदं भासयति ततो ज्ञानादौ पश्यप्रमात्रपेक्षया यथ
पि भिन्नावभासत्वाभावात्तथापि परमार्थप्रमातैव जानाति ।
स्मरत्यपोहत्यवस्यतीति वस्तुतोऽन्तःस्थिता एव घटाद्याभासा इ
त्ययत्नसिद्धमदः यदि तद्देहादिरेव परमार्थतः प्रमाता त
दा तत्राप्येव घटाद्यवभासोऽस्तीति किं केन संगच्छेतेति सूत्रा
र्थः विवृतिरत्र स्पष्टप्रायैव प्रागिति ज्ञानस्मृत्यादिसूत्रेण ।
हीति एकोहिप्रावः प्रागेवास्यार्थस्यात्मसंस्थाद्यवभासने
सूत्रोक्ते हेतुत्वेन निर्देश इति दर्शयति प्रकृतप्रमेयसमर्थ ।
न हेतुतया यस्मादुक्तमेतत्तस्मादन्तःसन्निविष्टा एव तथा
स्फुरन्तीति युक्तमेव तथा हि स्मरतीति अयं घट इति विमर्श
वेद्यत्वमेव स्फुटं भवेदिति का विदात्मता भवेत् इयता नु
प्यपदं विद्रुतम् न त्विदमिति विमर्शाभावान्नास्फुरितं नव
हमिति विमर्श इत्याशंकामनवद्यपरिहरति न चेति प्रागि
ति अत्र प्रत्यवमर्श इत्यादिसूत्रहृदये एतत्संवादयति मेव ।

प्र॰
भि॰ वि॰
३॰१
307

वेति चः संवादनद्वारमतान्तरसमुच्चयद्योतकः तदु॰
क्तं कस्यास्तोत्रे सर्वैरनुभूताय दिनान्तरर्थास्तदात्मसाक्षा
रसुरवस्थिताः स्युः विज्ञानवस्तुप्रतिशेषरूपा काचित्स्फुरति
र्नामनसम्भवेत्यादि ॥ ६ ॥ नन्वेवं स्मरणाविकल्प
ज्ञानेष्वन्तरवभासस्य परमार्थत्वेन बाह्यतावभासस्य च
मायाशक्त्यानुसारेण विशेषः अस्फुटस्फुटतादिर्यो वि
शेषो निर्भासते स किंकृत इत्याशंकायां सूत्रम् ॥ किंतु
नैसर्गिके ज्ञाने बहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूपस्तु स्थि
तः स्मरणादिष्विति ॥ यद्यप्यस्त्ययमविशेषस्तथापि
विशेषोप्यस्ति विशेषहेतोः सद्भावादिति किं विसनेन
द्योत्यते तथा हि पूर्वं बहिराभासनरूपे ज्ञाने घटाभासो नि
रपेक्षः स्वातंत्र्यादनपेक्षणात एवायातो व्यवहारकालप्र
थमदर्शनेन प्रथमनिर्माणकाले वा ततो पूर्वाभिषयोगा
दिति स्फुटः आभासनक्रियायां ह्युद्यतमान आभासस्त
स्यापूर्वत्वेन स्फुटतया चापूर्वस्य अस्फुटस्य पट इव निर्मा
णक्रियायाः अमध्याद्घटोपि कथं कदाचिदपूर्वः कदा॰
चिदपि भवेत् तत्क्रियारूपमेव कार्यैरवीयते स्मरणादौ
तु न स्वातंत्र्यायातोसौ अनुभववासनाप्रवणतयायतो भा
वति ततः परिभोगधूसरितप्राय इवासौ निर्माल्यकल्पः प
रिम्लानप्रायावभासः अनुवर्तमानतादिना मानुभवस्य सं॰
स्कारवरूपता अनुभवस्य नीलाद्याभासमयत्व इति तदनुभवता
तादात्म्यापत्तिबालायातः स्मरणादौ सोस्याभासो नाव्यवहि
तत्वेन प्रकाशपरः अस्फुटप्रवर्त्तितिप्यसदृशार्थस्य वस्तुतारयत्यसर
तीमन्ते न प्रथमसमर्थमवतारयति सर्गादयेपीति पेक्ष्य विशि

ष्टे

मर्हंभावसामानाधिकरण्यसारेप्यैश्वरेसुहेइतरत्रावास्तु
हेव्यवहारकालेपियः साक्षात्काररूपाणांसंविदांक्रमो
नभवपरम्परातत्रापीत्येवंबहिराभासनात्मतानेत्यथानि
रूपितम् सहजइतिभगवतएवस्वातंत्र्याइलक्षितइतिया
वत् द्वितीयमर्थमवतारयति स्फुरतीति ननुपरमेश्वरस्या
विच्छिन्नप्रकाशविमर्शस्वातंत्र्यपरमार्थस्यास्मरणादि
क्रमनुपपद्यतइत्याशंकातस्यैवपरिगृहीतदेवत्राभावस्य
स्पवहितयतत्रशरीरादौस्मरणवस्येसत्र्येहतेपोहतीति
कथितनीत्याप्युत्पतइतिनिरूपयन्निर्मूलयति देवत्राना
मिति ननुहृतैोत्तानेवबहिराभासनरूपइत्यनेनेश्वरः सर्गा
नस्पृष्टएव तत्रकोभिप्रायइतिनिरूपयति ईश्वरदृशेति
नासौकाचित्तुरीयादृशायेनपृथक्वविगणनंसहेत सर्वा
नुयायिनीहिमासंवित्परमार्थावसंविदिव तेनतत्रकथमा
भासचिन्तापृथग्भवेदितितात्पर्यम् तस्यापिप्रमातृन्नैवैकी
भावस्यइत्युक्तमितिचिन्तनस्यान्तरितिहृतिग्रन्थेनएतदेवसं
वादयति अतएवेति यदेतदुक्तंप्रमातृन्नैवैकीभावः क्रमे
णाभगवतासृज्यतइति ततएतदुपपन्नंयदुच्यतेसर्वज्ञाग
मे प्रवृत्तिर्जन्तूनामैश्वरीति एतदेवस्पष्टयति तथाहीति
कलाशक्त्येणातिकिंचित्कर्तृत्वोपोहलनसामर्थ्यात इच्छा
विषयीकृतइष्यमाणोग्रामादावर्थक्रियास्यन्तगमनादि।
कमीश्वरएवाभासयन्तथाभासतइतिमातावदिति एक
व्यवहारमात्ररूपाप्यैश्वरीतियावत् एततोपीति इक्षेवंरू
पगमनादिप्रवृत्तिमध्यएवनिर्भासमानेत्यर्थः इयंतथाव
हारकालेपिस्पष्टैवैश्वरीप्रवृत्तिरितिदर्शयति द्विचन्द्रादी।

प्र·
भि·वि·
३-८

३०२

तिवक्षो हिरगर्भोहृद्यः तत्रप्रथमेन पदेनेन्द्रियैकोविभ्र
मोपरेणमानसः संगृहीतः एवंज्ञानरूपेव्यवहारेनवाम्ह
ष्टिंप्रमातृन्तरमेलनेनकायप्रवृत्त्यात्मद्वयेनवचनविधामु
पपाघक्रियारूपेव्यवहारेव्यवस्थामाह घटेतितत्वेष्विवेति
तदनन्तरोत्पादनमित्येनदृपेतयास्मायर्मदृष्टान्तःसाध
र्म्यसमर्थनाय तद्धेतुः आदिसर्गस्येष्ववादितिरूपसमर्थना
यतद्धेतुः आदिसर्गस्येष्ववादितिधूममश्नुपीत्यनुमानांशं
कातिशङ्कते प्रसिद्धस्रतिवेलक्षणंयसमर्थयते नव
भूदिति अवस्यतीतिपूर्वेणसम्बन्धः ननुकिमर्थमाटिप
टमियतिनीयते अस्यत्वसमनन्तरभाविविकल्पपरिग्राह
केकिमितिनव्याख्यायते अत्राह दृश्यमानइति नन्वेवम
चिरवृत्तप्रत्यक्षप्रभवोपिविकल्पोदृश्यमानविकल्पवदेव
पूर्वकालतापरिस्फुरणादसंस्कारजएवयुक्तइतिनासावा
दिग्रहणेनसंग्राह्यइत्याशयेनपक्षान्तरमाहाथवेति स
नैसर्गिकएववर्त्तमानस्त्रयो स्वतन्त्रविकल्पेषुविकल्पनी
यार्थानांयोजनांशापशः स्वातन्त्र्यंव्यवस्यते नत्वयोज्यमानांशे
नत्वननुभूतेनलेनलनंचयोजयेत्कश्चिदिति। तेष्वइति नहि
कल्प्यमानार्थविषयतयायोज्यमानांशविषयाविकल्पानि
दिष्टाः आदिग्रहणेनेतिसंबन्धः विषयविषयिणोरत्रनवास्त
वोभेदइतिनिरूपयितुमुपचारेणतेष्वी इतितदर्थविषयाविक
ल्पामन्तव्याः संसारसंज्ञोन्तस्तमोवरणाप्रच्छन्नाभासत्वेनसं
त्कायइतियस्यनामतादृशपोत्याभासस्तस्मादेवावरणापसर
णामहिमप्रबुद्धानांतस्यार्थाभासस्यापितदानींनपर
मार्थिकंसंवेदनेनैकांशत्वमनयाशक्तिरूपमावस्था

नाततमसावरणेनस्पष्टग्राभासोभवन्नभवेद्दृशीयोयतः
संपन्नस्तत इदानींवरणविगमेसएवस्पष्टग्राभासोभू-
नासमुन्मीलित इतितत्स्पष्टस्फुरणरूपास्फुरतिविस्पष्टप
नदेवस्पष्टयिष्यति अननुभूतार्थाभासेत्यादिनाविशेषा
निर्देशादिति अकल्पकायाश्चक्रियायाअभावेविशेषा
त्रिभिधानेसामान्यस्यकर्तृत्वेनप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनीम
भिप्रायशेषः ॥६१॥ ननुबहिराभासनमित्याभासगतं
स्फुटत्वमित्युक्तम् तदन्यत्रस्मरणादावन्याप्यवधिनाव-
हिराभासनात्तात्कालिकत्वाभावादस्फुटत्वमाभासस्य-
तिलभ्यतएव तत्किमर्थंद्वितीयमर्धम् सत्यंपरत्वेतु अनु
भववर्जंसर्वसंविदामेकएववृत्तान्तःस्यान्नचैवमितिद-
र्शयतिदर्शयतिसूत्रेण ॥ सनैसर्गिकएवास्तिविकल्पे-
स्वैरचारिणि यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरेऽपि
॥ स्वैरमितिपरप्रेरणानिरपेक्षणस्वतंत्रतयायथ्यस्मुदं-
त्विच्छेतितच्छीलस्यतस्यादेःप्रमात्रीभावान्मनोराज्य
दिविकल्पस्तत्रनीलादेरन्तराभासमयस्ययोबहिराभासः
सनैसर्गिकोननभवति अपितुअस्ति ननुनासौनैसर्गिकः
तथापिहितत्रवाश्यंपूर्वानुभवविषयीकृतमेवविकल्प्यते
इतिचोद्येनिरूपयति यथेति स्वेतंदन्तदशकाकीर्ण-
करत्रयकलितवदनंदन्तिनमन्तःप्रमातृभूमौस्थितंस्व
च्छबुद्धिमुकुरतलस्तणोबाह्यगोचरेविकल्पस्तात्कालिक
माभासयति स्वेच्छानुसारेणेतिसंस्थानयोजनांप्रोना
स्थानभवानुसारित्वमित्यास्ति नैसर्गिकोसौनासीतियाश्च
मानोपिभागः पूर्वकालापरामर्शादनुभवानुपतीयेव अ

ई.
प्र. वि.
३.४
309

र्थतत्वेचिन्तयात्प्रागुक्तम् तथापितेर्थाइति अनुभवान्
सारेणतगजनिमीलिकयाआभासवस्तुवादेयथाआभासैक्य
वस्थेतितत्वतमेवयुक्तमितिसूत्रार्थः ननुसौगतवत्किमिह
विकल्पवशात्तंत्रायेनहृतैतत्थोक्तमितिभ्रान्तिंनिरस्यति।
देशश्चेत्यादिना उपचारफलमाह देशादीति ग्राह्यानुभववि
षयीकृतवस्तुगतदेशकालप्रमातृनन्तरमाधिक्यादिपारत
न्त्यपराकरणप्रवणोयमुक्तिरितियावत् तस्मादिति आ
भासमानैववस्तुनः परमार्थीनत्वाभावसंवेद्यमानांगुलि
मोटनहृदाद्येपणार्हीभवतीतिभावः विभागइतिसंस्कार।
तत्तद्भावयोरनुभवसिद्धोयंविषयविभागोभ्युपगम्य।
इत्यर्थः अनेनविषयविभागेनयावतिपूर्वदृष्टतानुसन्धि
रूपयोगीनावतिग्राहनगोचरीकरणीयेननचताविकंत
निर्माणमितिस्फुटयति परस्तादितिपृथग्दीपप्रकाशा।
नामितिसूत्रे ननुक्वालत्रयापत्तौनतद्विदृशामात्रपताही
येह ततश्चतत्सुविनश्यत्वनीयतायासमर्थितामापिविघटे
त नैवमित्यत्रहेतुमाह तदेतिनहितनिरूपक्रमरूपत्वेन।
रूपत्वंविरुद्धंयोयद्रूपत्वमिवभेदनावइतिनित्यंव्यापकंचेति
सकलदेशयोगात् ततश्चपूर्वदृष्टंचतदादृष्टंचेत्येकमेव
तत्त्वनुसन्धानफलायत्ततत्पकतानेयम् अभिला
पसंसर्गः संकेतकरणोपयोगीविकल्पप्रत्ययः त।
द्वासनाप्रबोधात् अवभासपाटिधीकेविज्ञानंयस्यता
दृशंतत्सामान्यंभवतीतिसम्बन्धः ननुयद्येवंप्राग्दृष्टानु।
भवसंस्कारजत्वंकिमन्यनाहिनैसर्गिकमाह स्वलक्षणेति
प्रागेवेतिपूर्वसूत्रपवेदंप्रमाणेनोपपादितं आभास॥

सारेऽपिपदार्थवर्गेआभासनक्रियैवप्राधान्येनविजृंभते
ततएवक्रियाशक्तिविस्फारमात्रंभगवतोजगदितिकृ
तमतयोमन्यन्ते आभासनक्रियाचयावदपूर्वानैसर्गिकी
व्यवधानवन्ध्यातात्कालिकतोल्लिंगितस्फुटभावावर्तते
तावदाभासोऽपिस्फुटोऽभिनवएवघटस्यापीदृश्यमेवनवता
नामध्येतिदर्शितमेतत् अतएवपूर्वदृष्टाभासमुखेनन
केचित्परमार्थतोनिर्माणसंकथासावकाशाप्रकाशरू
पतयासर्वस्यसदैवस्वयमेवपरमार्थसतएकस्यचिन्निर्माण
मित्यवकाशाभावात् आभासनक्रियामुखेनत्वपूर्वत्वंकु
लगिरिप्रभृतेरपिप्रतिक्षणमविश्रान्तमितिकथितप्राया
भवतीतितदपिस्वयतएवेतिसदाभासादिशाक्रियायोगोऽपि
भवतिनतोपपद्यतइतितात्पर्यम् यद्यप्रकाशातेनतथा
परमार्थसत् प्रकाशइवतत्तथाभावानामपूर्वतयामपूर्वत
याभासनमितिस्वभावहेतुः परमार्थसत्ताव्यवहारोहित
स्याप्रकाशनमात्रेणाभासोनिमित्तान्तरायोगात् इदन्तेति
नालिकेरद्वीपवासिनोपदिष्टेव्याघ्राभासोनविदितस्स
त्वेवमस्तत्त्वाभासस्तुस्वशरीरदर्शनसमयेविदितएवेतिमन्य
ते ननुयदागर्भशरीरेप्रथमस्यसाहा संविदेहप्राण
विषया अहमितिप्रबुध्यमानादेहादिकमपिविषयीकरो
ति तदात्मनापूर्वत्वेनतस्यदेहादिस्वलक्षणस्यसंकेतविष
यीकृततत्त्वाभावात्कथंतत्राभिलापसंस्पृष्टताप्रत्ययस्यभ
वेयतः संस्कारजत्वंस्यादितिशंकानिरूढंनतिन्यापीति
स्वभावमवभासस्येतित्वत्प्रागुपपादितमिदन्ताविमः
धीइकारादिसंभेदमन्तरेणापिमहतोंगुलिनिष्क्रमनि

देशाद्याभासा भगवन्मायाशक्त्युपपादिताः समस्तेन तथा
त्वसंकेतेति चित्रकर्मकल्पः संभवत्येव कृतक इति इ
त्थं विषयविभागमभिधाय प्रकृतमुपसंहरन्ननुबध्नाति
एवं चेति सामान्यरूपतायामिति अनाहतपरस्परसंमेल
नाकलितपृथग्भावायामित्यर्थः पूर्वं पूर्वं दृष्टमेवेति पू
र्वदृष्टतामेव प्राधान्येन समुल्लिखति यावत् अर्थस्य स्वतंत्र
विकल्पं प्रतिकल्पनीयतां गतस्य योऽवभासो नासौ पूर्वानु
भूतः तत्रैव तु विकल्पे योयोज्यमानरूपः सामान्यांशः
स नापूर्वो न हि च विकल्पस्तत्रांशे स्वतन्त्रो विकल्पो निर्दिष्ट
स्तस्य चाधिकरणत्वादेपञ्चमीषिकादेशाधिकरणस्य स्वत
न्त्रस्य द्वयविषयस्येहासंभवाद्विषयविषयितात्मनस्यान
क्रमसमत्वप्रसंगादन्तर्भावेन लक्षणव्याप्यमधिकरणं प्रती
यत इति दर्शयति स्वतन्त्रेति एवमर्थसामर्थ्यादन्तर्वर्थ
लाभं व्याख्याय प्रकरणसामर्थ्यादपि व्याचष्टे एतत्-
न्तरपरिग्रहद्वारेण अथवेति एवं स्मृताविति हृदयदशो
पसंहृतम् अन्तराभासः स्थित एवेति तदेवं सूत्रद्वये-
नामुना विभागेन प्रकटीकृतमिति तदनुसारेण विक
ल्प इति सौत्री सप्तमी अन्तर्वर्थप्रसक्तसाहित्येव वर्तते
तदनुसारेण च वृत्तावपि तत्र शब्दः वृत्तिव्याख्यानद्वारे-
ण च सौत्रमत्र तत्र व्याख्यानम् वृत्तिविकासरूपा विवृति
रिति स्फुटमेवमर्पितमत्र तत्रावधातव्यम्
६१ ॥ अन्तराभाससंभवोपपादनम् ॥
ताद्दाभासवैचित्र्यविचारात्तदप्ययत्नप्रसंगायाः-
द्धावस्य प्रकरणसिद्धिरित्यधिकरणमिहानन्ता ॥

भायदिदृशास्त्रं स्वात्मनीश्वररूपताप्रत्यभिज्ञोपायप्रकटी
करणं नाममुख्यं प्रयोजनमिति निरूपयति सूत्रेण ॥ अत
एव यथाऽभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रिये स्फुटे ए
व सिद्धे सर्वस्य जीवत इति ॥ बहिरन्तःसमुल्लाटनन्तभूतस्य
सम्यगुल्लेखनेन निर्माणपूर्वकं यदवभासनं प्रसंगवर्णनेन द-
र्शितम् अस्मादेव हेतोः सर्वस्य ब्रह्मादेरपि कीटकपर्यन्त
स्यैव यद्रूपदेहाद्यात्ममानितया प्राणधारणावतो जीवतो ज्ञा
नमवभासनात्मकं क्रिया च स्वोल्लेखनिर्माणरूपा स्वातंत्र्ये
णेति शक्तियुगलकमपि सिद्धमिति तदिदानीं स्फुटमाद
र्शीभूतं यद्वोचाम सर्वस्यात्मा महेश्वरो ज्ञानक्रियायोगा
दितीति सूत्रार्थः सर्वेषामिति बहुवचनोपक्रममैश्वर्यमि
त्येकवचनं पारमार्थिकमेव मायीयमन्यपि द्वयावभासे इ
ति दर्शयति यतो बहिराभासीक्रियते ततो बहिष्क्रियमा
दीति सम्बन्धः अन्येवचमध्येष्येव हेत्वर्थस्य व्यतिरेकद्वारे
णास्फुटीकरणं न वितिवृत्तियोजनं चैतन्मध्य एव तदाह
स्वादि यथेति येन प्रस्तुतप्रसंगप्रकारेणेदमायातम् य
त्वेज्ञ ज्ञो न केवलं स्वस्मैव बुद्धिभूमौ वेद्यत्वेन बाह्यत्वेनार्थ
माभासयति यावत्स्वतंत्रविकल्पनव्यापारेणापीति तेन
प्रसंगप्रकारेण यद्दर्शितं शास्त्रारम्भोद्यमः सोऽपि स्वरूप
ताप्रत्यभिज्ञापनोपायनिरूपणक्रमोऽवसितो लब्धः कथ
माह अनेनेति स्वतंत्रविकल्पनात्मकव्यापारप्रकारेण
केनेत्यर्थः सिद्धः समभ्युदयोऽन्यदपि पूर्वप्रकृतं सिद्धं न केव-
लमविहृतप्रक्रान्तमिति यः सचेतनवृत्तो द्योत्यते सूत्रे इति।
ति एवंकारेणायं सिद्धिसमभ्युदयः कृतोऽतः शब्दसहायेन

अतः शब्देन हि पूर्वसूत्रे हेतुतानन्यक्तेति सूचितम् प
वशब्देन च तत्र हेतुतां गच्छन्नेवायमर्थः साध्यान्तरं प्रसाधय
ति न च तत्र हेतुत्वमभिधानीयमिति हेतुत्वानभिधाना-
वकाशाच्च वच्छेदं द्योतयता सिद्धिसमुच्चयः क्रियते इति
सर्वत्रैवमतएवैतस्य गमकमविकामनन्या प्रवृत्तिविशेषेवि-
ति तिर्यंचोऽपि त्यकस्मादेव ग्रामसहर्षशुक्काऽऽच बुद्धिपूर्वां क्रि
यां दृष्ट्वा इति न्यायेन श्रीमद्भट्टप्रद्युम्नपादैरस्यां विच्छित्तिप्र
सरमायतां षड्विंशतित्वमुपपाद्य यद्धितत्यविकल्पप्रति
भासनस्वभावत्वं समुदितम् तदेतत्सूत्रार्थपर्यवसायीति
ति मन्तव्यम् तदेवमियता ज्ञानस्मृतिशक्त्यैव तद्ग्राहिका
पोहनशक्तिर्विततया समर्थितेति शिवम् ॥ ॥ इ
ति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामी
श्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामपोहनशक्ति
विमर्शः षष्ठः ॥ ६ ॥

ॐश्रीगणेशायनमः ॐश्रीसद्गुरुपादकाभ्योनमः
ॐनमःशिवाय ॥ ॐस्वप्रसरभैरवितविलसद्भूमिसंहृ·
भितचिद्व्योमाम्बरम् अस्ततस्पन्दनसारं भैरवसंविन्महार्णं
वं वन्दे ॥ एवममुनाविमर्शत्रयेण ज्ञानस्मरणापोहन
शक्तयः प्राधान्येन निर्णीताः शक्तिमत्स्वरूपंतु यदत्र
स्पृष्टमिव तत्तामेवस्वातन्त्र्यापसारणेन शक्तित्वमेव
समर्थयितुमिदानीं तुतच्छक्त्याश्रयोस्ति सचतच्छक्ति
संयोजनवियोजनविभ्रमणातिरस्करणप्रथनादिस्वाच्छ
न्द्यसारतया महेश्वररूपोनतु दहनपचनास्वेदनादिश
क्त्याश्रयजडप्रायघटवत्स्थानीय इति यदुभयं नचेद
न्तः कृतेत्यत्रसूत्रेसूचितं तन्निर्णेतव्यम् तत्राश्रयमात्रं
तावदस्तीति निर्णयाय यात्वेषाप्रतिभेत्यादिव्यवहा
रोनुभूयते इत्यन्तं श्लोकचतुर्दशकम् तत्रैकेनाश्रयस
स्वरूपमात्रेणाभिधानं ततोपिद्वयेन सत्येकत्राश्रयेव्य
वहार उपपद्यते नासतीति क्रमेणान्वयव्यतिरेकोपपा
दनम् व्यवहारस्यप्रमातृनिष्ठोपिभवन्भावरूपताविं·
श्रान्तिः कार्यकारणभावात्मा श्लोकेनोक्तः प्रमातृवि
श्रान्तिपरमार्थ एवतु यः सरणलक्षणः सोप्येकेनस
चव्यवहारान्वयायीतुसत्यासत्यप्रविभागलक्षणोव्यव
हारः श्लोकाष्टकेन एकेन पिण्डार्थस्यनिगमनमिति अ
थप्रतिसूत्रमर्थोनिरूप्यते यदुक्तं सर्वस्यजीवतोज्ञा
नक्रियेसिद्धे इति तत्कथम् ज्ञानक्रिययोराश्रयोहिवे

शोषिकादिदर्शने दूषितएव ततोभिन्नेष्वर्थेष्वित्यत्रा
न्तरेवतदाशंकास्वदर्शनानुसारेण तमेकमाश्रयमुप
पादयिष्यन्स्वरूपतस्तावदुपक्षिपति यांश्चेषेति यांश्चे
षाप्रतिभान्नत्यदार्थक्रमरूपिता अक्रमानन्तचिद्रूप
प्रमातासमहेश्वरः प्रतिभातिघटइति यद्यपि विषय
रूपश्लिष्यनीयंक्रियालक्ष्यते तथापि नास्यतत्त्वज्योतिः
किंतुसंवेदनमेव तत्तथाभाति सांप्रतिभातीति प्र
मातृनिष्ठतयैवस्फुरणात् यदुक्तिः तमेवभान्त
मनुभातिसर्वमित्यादि ततएवभट्टचन्द्रानन्देन यद्य
तोरूपमालेख्याज्ञातेभानानुषङ्गि यत् प्रतीपभानंप्र
तिभाभावनामिति भावधर्मत्वेनाभिधायाप्यात्मसंश्र
येतिसंविद्विश्रान्तत्वोक्ता केवलंविषयोल्लेखानुषङ्गा
त् संवेदनरूपमेवतत्प्रतिभानंवहिः सक्रमत्वादिध
र्माधारतांयेन प्रतत्प्रसमसइति क्रमाक्रमादिचित्ररू
पोयः पदार्थानांवस्तूनामैश्वरस्वातन्त्र्यरूपदेशका
लशक्त्युत्थापितः क्रमोदेशकालपरिपाटी तेनरूपि
तोपहिता केवलंभिन्नसंवेद्येतिकथितनीत्यायाप्रति
भा एषेति सर्वस्यसदेवस्वप्रकाशावस्थानस्यान्तर्भुवे
नवपुषादेशकालकलनावैकल्यादक्रमा सएवभ
गवाननन्तचिद्रूपोदेशकालादिपरिच्छेदविरहितसं
वित्स्वभावः प्रमाणप्रमिति मसूरस्ययथारुचिसंयो
जनादिकरण स्वातन्त्र्ययुक्तः स्फुरदहंप्रत्यवमर्शमयः

कल्पितेश्वराणां ब्रह्मविष्ण्वादीनां स्वांशाभिषेकोपक
ल्पितैश्वर्यो महेश्वरः प्रमाता साच प्रतिभानपक्षव-
नीयेत्यनुभूत्वेन वपुषा स्वात्मप्रथः सिद्ध एव नात्र यत्ना
न्तरमास्थेयमिति चेत्तद्योतयति स्वार्थमवतारयति
यावक्तेति. वार्थो व्याख्यातः. यत्किंचिदाभासते तस्या
न्तर्मुखं यदवभासनं स आत्मा प्रमाता. स एव च स्वभा
वत्वादेवैश्वर्यमिति सम्बन्धः वार्थमेव पूर्वं कृत्त्वा सि-
द्धावस्थायत्नसिद्धत्वमित्येवंविधसम्बन्धलक्षणानि
रूपयितुं पूर्वोक्तमनुभाषते संक्षेपनिगमनेन तदेवमि
ति तत्रेति. एवमुपपादिते सति क्रमपदेनैव वाह्यता
त्रिमा साचोभयेन्द्रियवेद्यत्वे तस्यैकस्यापि शक्तित इत्यत्र-
मायाप्रमातृकरणगोचरत्वाभिमानभूमित्वमेवेति वक्ष्य
ते. तद्दर्शयति बुद्ध्येति बुद्धित्वशब्देनान्तःकरणमपि
द्रष्टव्यं मनोगोचरोपि हि वाह्य एव अत एवेति एतदेव
वाह्यत्वप्रतिपाद्यत्वेनाभिसन्ध्यायाभासशब्देनोक्तः कथं
तदवक्तौ तत्प्रतीयते आह वक्त्रीरूपताद्देवार्थतां प्रधान
त्वमेव इत्यतो हेतोराभासत्वास्वीकारेण तत्प्रतीयते इति पु
क्तं याप्रतिभेत्युपक्रमेति वक्तव्ये पुनर्निर्देशपस्यैक आश
य इति वाह्यावभासेति चित्तत्वस्याप्यनन्तरक्रमाभास
तासालोके स्वमायाशक्तिविमोहवलात्तत्सिद्धेति विधी
यते सिद्धं कमिकं वाह्यावभासमनूद्यैत्यनेन न च ता-
वन्मात्रेणैव विधीयते येन सेति भवेत् किंतु प्रमातामहे
श्वरः सा प्रतिभेति प्रमातृत्वमाहेश्वर्याभ्यामुपचिताल
श्यपरिपोषा ततएवोपचयवलादेवाचितः पुंस्त्वनिर्देश

३१३

313

हृत्सौ ख्यातिफलनिरूपणं हृत्सौ कृतमिति यच्छब्दो विधास्य
मानधर्माधावताद्योतकोऽनुवादकत्वेनोपात्तः नापि धर्मा
धावताभिसन्धानपात्रीकृतसर्वरूपनिष्ठविवक्षितधर्मा·
न्तराधावताद्योतको विधायकत्वेन तच्छब्दः नच सर्वथा
सैवैषा विध्यनुवादैन स्पष्टावैवेत्याह एवकारेणेति सए
वात्मेति हेतुके अन्यः कश्चिदात्मेति एकाद्यावलात्तति
तावद्विधानेफलकृतमेव भवतीति आभासएवात्मेति
हृतिग्रन्थसंगमयत्याशाकांशामयन् यद्यपीत्यादिना,
नन्वनर्थस्वेतायस्तनकालयोगः सकथं सचसंविन्काल
स्यापीत्यतः आह, अथचेति उक्तमिति हृत्सौ तत्रैव न
तु यदि सएवेत्यस्फुरति तच्छक्तिविकासो विश्वमिति
तदुक्ते तमन्यभित्ताद्युपदिश्य आह केवलमिति एवं
भूतेयदर्शानां क्रमेण, किंतु नैसर्गिक इत्यादि सूत्रहृदयहृ
द्यावभासने तस्येति समस्तं पद ॥ ६४ ॥ एवं प्रतिज्ञा
तेशक्तिमत्त्वरूपमुपपत्त्योपपादयितुमवधत्तावदाह
सूत्रेण, तत्रादिति तत्रहिभिन्नसंवित्तिष्वेवैकप्रमातरी
प्रतितिष्ठत्वभावेषुत्तातेयमुपपद्यते ॥ संविन्निष्ठाविष
याणांघ्यवस्थितयइति यद्बोध्यतेच नतद्भिन्नास्तुसंविद्रू
पास्तुप्रमातृविश्रमणमात्रमन्तव्यम् तावताहिनसिध्य
ति व्यवहारः अपितुतास्तानीलसुखादिविषयेषुवि·
भिन्नायाः संविदो निश्चयान्ता, स्तान्यवसुखान्नुपाया
सैवैनेदीयोतः स्थानीयकल्पीयमाना इदंवाहंनैवाहमि
त्येकमहासंवित्तद्भुइ यदाभिमुख्येनविश्रान्तियान्ति त
देषांतानेयपरस्परं स्वस्वामिताकार्यकारणभावादिः

समन्वयोव्यवहारात्माउपपत्त्याचघटतेज्ञातीनांभावोन्ता
तेयं कर्मचैषांपरस्परंजानीयुरिति तदान्योन्ययोगले·
मोहहनेनसमन्वयोलक्ष्यते परमार्थतश्चिद्रूपताप्राण
एवायंग्रन्थः इतिनिरूपयितुम् गम्यमानव्यतिरेकमुखे
नसूत्रमवतारयति यावदिति निपातावैतावदीति त
दितिचार्थे अथवाकालविशेषावधिनिरूपणायपरि
माणार्थे एवंविधाभ्युपगमकालावधिनुसमन्वयव्य
वस्थानेसमर्थयितुंशक्यमिति पेकथ्यमिति प्रमातृरू
चितःकतिपयेकेचिदेवकदाचिदितिभावः समानज्ञा
नीयत्वादिति अनेनसांख्यादीनांभिन्नव्यापकचिन्मात्र
पुरुषवादिनांमोक्षावस्थायांकथंकारंभिद्येरन्पुरुषाः
स्वरूपदेशकालवैचित्र्यासम्भवेसतीत्यावेदितम् अ·
न्योन्यमेलनंप्रमातॄणांप्रमेयाणांचबहुशारवम् व्यव
हारेव्यवहारान्तरानुबन्धीति विशेषाभिप्रायेणसप्त
मीसमासः सामान्यरूपताश्रयेणाभेदाशयेनकर्मधा
रयोविहितः नचाभासजीवितभाववादेव्यवहारस्यावस्तु
त्वमाभाससमानत्वादेवेति दर्शयति ततइति ॥ ६५ ॥
ननुसर्वएव समन्वयः कार्यकारणभावविश्रान्तः सच
भिन्नानामेवबीजांकुराग्निधूमादीनामित्याशंक्य सूत्रे·
णप्रागुक्तमन्वयव्यतिरेकाभिधानद्वारेणप्रसंगदिशा
प्रसंगविपर्ययलाभोभविष्यतीत्यपोहलयति देशका
लेति, देशकालक्रमजुषामर्थानांस्वसमापिनाम् सह
दाभाससाध्योसावन्यथाकःसमन्वयः ॥ अन्यथेति,
यद्येकप्रमातृविश्रान्तिर्नोपगम्यते तदा अर्थानांनील

सुखादीनां तज्ज्ञानानां तद्विषयाणां च देशतः कालतश्च
क्रमेणाभिन्नानां स्वरूपमात्रपरिनिष्ठितानां च कः सम
न्वयो नैव कश्चित् यद्दिसमन्वयः सकृदाभासनेन देशका
लस्वरूपाभासयोजनेनाभासेन साधयितुं समस्यादयि
तुं तापयितुं शक्यो नान्यथा सकृच्छब्देनाभेदनिषेधता
त्पर्यं प्रयुक्तः सूत्रार्थं संक्षेपेणोपपादयति पौर्वापर्या
दिनेति कथमिव स्यात्समन्वयः न कथंचिदिति प्र
श्नार्थे हेतुः क्रमवत्त्वलक्षणात्पौर्वापर्यं यथा देशकाल
भेदादादिपदात्तिमात्रस्वरूपभेदात् यतश्चैनामिद
मेषामिति व्याकर्तुं सूत्रानुसारेणैनः सामानाधिकर·
ण्येन विवृणोति देशेत्यादिना एवं व्याचक्षाणः सू
त्रपदानामन्वयथायोजना कर्तव्येति शिक्षयति
यदि वा पौर्वापर्यं कार्यकारणभावः आदिशब्दः प्रा·
धान्यवाची तदयमर्थः कार्यकारणभावप्राधान्येन
यः समन्वयस्सूच्यते तत्र संगत्यावन्धनमन्योन्यापरि
त्याग इत्ययमेवार्थो न घटते यदीत्यादिना नान्यथे·
ति सौत्रं विवृणोति तदेति व्यवहारकाले आभास·
मात्रं यावदाभासंभावानां तत्तद्रूपमिति सुक्रमसकृत
व्यवहारापेक्षयेति यदुक्तं तदेव स्फोटयति प्रमातृव्या·
पारत्वेनेति भाववाचिनेति क्रियावाचिना भावशब्द
नापरिस्पन्दमानसाधनसाध्यव्यापाररूपतामप्याह न
त्किमर्थमयं हेतोर्भेदेन निर्देशः कृतः आह स्वरूपेति
स्वरूपे आभासनेन प्रकाशननिष्पत्तिरूपे यदिदं प्रतिपा
दनं तदाशंकाच मनाय नैवमपि देशकालभेदा

स्समन्वयोभविष्यति किमेकप्रमातृविश्रान्त्या इत्याशं
कायामाह्वावभासेति नन्वेतावता स्वसमापिनामितिव्या
ख्यातं वृत्तिकृता नतु प्रख्यः पादः ननवर्त्तिन इत्याह अ
वभासभेदादेवचेति वक्ष्यते इतिक्रमो भेदाश्रयो भेदोवा
भासमदसहवतः इत्यत्र अभेदमय इति स्वरूपतः अभेदा
वभासेति संवेदनतः स्वरूपाभेदप्राणो देशाभेद इत्येत
देव स्फुटयति स्वरूपमेव हीति तदवष्टम्भयोगात्त्वाथा
रोपितदेशा इति व्यवह्रियते भेदाभेदमय एव तद्यार्थोङ्गी
क्रियताम् नैतदिति वृत्तेन चेति तदिति पूर्ववाक्यार्थरू
पं विनोपादयुक्तत्वम् एकप्रमातृमयत्वमिति कर्तृपदे
अय इति कार्यकारणभावस्य रणवाधादि समर्थनावस
रे सोभिन्नेत्यादिवृत्तिः केसूत्रांशं वर्तयतीति निरूपयति
एतच्चेति अन्येन प्रकारेणकः समन्वय इति यत्नोइतरा
न्यशाहेन यः प्रकृतः प्रकारस्यातिमः सोनेन वृत्तिग्रन्थेन
वर्तिन इत्यन्वयः ६६ ॥ कः समन्वय इत्युक्तम् तत्रैव
ङ्व्यापी कार्यकारणभाव एव तावत्परीक्ष्यते सूत्रेण प्र
त्यक्षेति प्रत्यक्षानुपलम्भाना तत्र द्विशोघ्राप्तिनाम्
कार्यकारणतासिद्धिहेतुर्नैकप्रमातृजा ८ इहाग्नेरनु
पलम्भे धूमस्यानुपलम्भः ततोग्नेः प्रत्यक्षतयोपलम्भे
पि तत्काल एवानुपलब्धस्य धूमस्यानन्तरक्षणे प्रत्यक्षीभा
वादुपलम्भ इत्येवं प्रत्यक्षद्वयमनुपलम्भत्रयं चेति प्रत्यक्षा
नुपलम्भपंचकप्रसाध्यान्वयव्यतिरेकसिद्धि परमार्थो॰
कार्यकारणभावस्य प्रसिद्धिमभिमन्यन्ते तत्रैषामनोर
थमात्रम् तथाचाग्निप्रत्यक्षेणाग्निरस्तीति निश्चीयताम्

ई
प्र भि
३१५
315

धूमप्रत्यक्षेणापि धूमः अनुपलम्भेनापि द्वयाभावो धूमा
भावश्चेति व्यवह्रियते तदेते प्रत्यक्षानुपलम्भा वह्निः
धूमो वह्न्यभावो धूमाभाव इत्येवं प्रातिपदिकार्थमात्रनि
ष्ठयानिष्ठाः घटः पट इति यथा तदेते तस्मिंस्तस्मिन्भिन्ने
प्रदेशभागे निपतनशीलाः सत्यपि धूमो वह्न्यभाव धूमा
भाव इत्येवंभूतसमस्तार्थस्वभावमपेक्षालक्षणं कार्यका
र्यकारणभावमन्वयव्यतिरेकसतत्त्वं कथं निश्चिनुयुः
प्रत्यक्षदर्शनेत्यक्षप्रत्यक्षानुपलम्भस्तोतोनुसारेणतानि
तानि प्रमेयाण्येकचित्तसन्ततिसम्भूतक्षणसत्क्षणानियतस्व
तपकीभूतानि प्रमातृस्वात्मन्यात्मीयापितापेक्षालक्षणस्व
रूपवैलक्षण्यानि नतुद्वन्द्वपदार्थसंदर्शिप्रमात्राभास
न्ते तथाभासमानं नैव कार्यताकारणता च तथाभास
न्ते कार्यतां हेतोः पूर्वं व्याचष्टे परतस्तु तत्रादित्यादिसूचि
तापरदर्शनेन तदनुपपत्तिमिति तात्पर्यं हेतोः परार्थत्ववि
हतिकृदेवयोगेनापदेयोजयिष्यति वज्ञतरव्यापित्वं
सूचयितुमवतारणेपि शाङ्कः भिन्नग्रहणेनेदमाह यदेवै
कं साधयितुमन्विष्यते प्रमाणप्रत्यक्षादि तदेव क्रमि
के स्वयं भिन्नं भवदेकप्रमेयसिद्धिं कथं विदधीत विरुद्धता
दिति नैस्यकापादने यतनीयम् प्रमातृतत्त्वमेव च ता
वतः प्रत्यक्षादेरनेकमनुभूतं स्वसंवेदनरूपं भवदुत्पद्यतेनेवि
हर्तुमनेकताम् उत्पत्तिः कार्यता उत्पादनं कारणता
तदुभयमपि भावस्य भावरूपतां मुक्त्वा ज्ञानाभ्यधिकं किंचि
त्मतायां वेति वक्ष्यते यदस्मदसदित्यत्र प्रकरणे न च यु
क्तं जडस्यैवमित्यनेन ग्रन्थेन आपादयिष्यति प्रत्यदा

दीनामेव कर्तृत्वम् परपक्षे त्वनुपपत्तिरस्यार्थस्येत्याह
यदा त्विति स्वविषयाभासमिति स्वः व्यवहारयतीति त
द्व्यवहारकं विकल्पमुत्थापयतीत्यर्थः एवकारः किन्तु
नविति वक्ष्यमाणाहूरापेततां तु तद्बुन्मेषयति अग्न्यभावे
ह्यस्मिता वन्नाम ग्रहणमग्नेरित्याशयः तदेति अग्न्यभाव
व्यवहारकालस्य सूचनेन न तु तत्परामर्शनम् तथाहि सति
दाप्रत्ययप्रयोगो न युज्येत अत्र बौद्धीयं सिद्धान्तमाशंक्यते
अथेत्यादिना तत्तिः काचिदित्यन्तेन न कार्यकारणभाव
कश्चिदेकोस्ति यं प्रमापयितुं प्रत्यक्षानुपलम्भापकप्रमा
णीकर्तव्यायत्नेनेति तात्पर्यम् अत एवेति यतो यथा
दृष्टो वसीयते नत इत्यर्थः यथादृष्ट इति स्वस्वरूपेति स
मासः विकल्पेनानेकोप्यर्थो यत इत्यमवसीयत इति
अतो हेतोस्तेन कार्यकारणतावमितैव भवतीति सम्बन्ध
नन्वेवमवसायादेव कथं सावसिता भवेदिति अमं हेतुनि
रूपणेन शमयति यस्य हीति अग्नेः यदीयसत्तामिति
धूमसत्ताम् नन्वग्निश्च दृष्टो धूमश्च प्रयोज्यप्रयोजकभा
वस्तु क्व विश्रान्तः आह एवमिति तस्मादिति यतः ए
वान्तेन प्रयोजकेनापि समानकालं तस्माद्यथादृष्टेः
त्वव्ययीभावो अत्र दर्शनानतिक्रमेणेत्याह ननु कृत्तिकोदय
पूर्वं नियमेन ततोपि रोहिण्युदय इत्यादौ स्यात्कार्यकारण
ता अत्र समाधिर्नोत्पत्तिरिति आगमादिनि तत्र राशिचक्रं
भुवनाभिप्रतिवद्धं स्थितमेवेत्यवगतं तदत्र तत्पर्वतसद्भाव
योऽप्यति रोधानातिरोधाने च चन्द्रार्कतारादेरुपलभ्यते एव
नन्वन वभातमप्युपपत्त्या मापनीयमिन्द्रियादृष्टादिकमे

६
प्र भि
३१६
316

वेत्यत आह उपपद्यते वेति अनुपपद्यमानमप्युपपत्तेः
कंचित्कालमलाभाज्ज्ञाताबाधितार्थक्रियाकं सत्यमंगी
क्रियते इह तु तथा नेति सूत्रे उपयुज्यते वेति अनालोचि
तोपपत्तिकमनवलोकितार्थक्रियाकमपि दालिमाद्य
सेवकरभचक्रमबाधितानुभवसिद्धेन नाहेयमत्र तु
नैष विधिरिति दर्शितमवभातीति अवभासमानस्या
पि बाधकाभावस्तत्रोपपत्तिः सद्भावस्थैर्यप्रसाध
को वोपयोगोभिधानीय इत्याशयं वक्तुमवभातीत्युक्तो
त्तरसमानकल्पना सम्भावनोभं वाग्रहणेन कृतम्
अन्यथा ग्रीणि वा वाग्रहणान्येकमेव वेति युक्तं स्यात् न
नु धूमस्याग्नेश्च भिन्नावेव दृष्टौ तयोर्विकल्पेपि भिन्नरूप
तामेव व्यवहरतु नाम एवं तु कार्यकारणभावकथ्यका
रे व्यवहरेत विकल्पस्य पुनरिति अर्थबलोत्पन्नं दर्श
नकाममेवन कुर्यादिति पुनःशब्देन विशेषद्योतकेन स्फु
टयति यदि भाविष्यद्वा कार्यरूपविभक्तानां दण्डपुरुषा
दीनां संश्लेषेण योजनम् अविभक्तानां च गुणगुण्या·
दीनां विभागेन योजनं परामृशति स्वभाववताविथाना
य अयमिति विकल्पः एकाभिलापेति कार्यकारण
भावो नयोरिति संकेतकल्पिते नैकेनाभिलापेन भावेव
हवैर्या यतः परामृश्यते तत एव तथापरामर्शाद्भ्रान्ति
निमित्तादुदितभ्रमाः सेवन्यमेकं वस्तुमन्तमभिमानव
लेन कल्पयन्ति ननु नाववनप्रत्यभिज्ञावादयइवाग्नेर्धूमर
त्याग्निधूमादयोन्योन्यनिरपेता एव भान्त्यपि तु परस्परमपेक्षमा
णानमपि तेषामत्र जात्येवतत एवमानिपदिकार्थविलक्षणाप
वाग्र समन्मपर्य रूपपकोपो भाति।

तत्कथमुक्तमनेकं दृष्टपूर्वमिति एतन्निरस्यति यापिचेत्या
दिनात्यन्तरस्यानन्तरमिवशाद्बेन तस्याश्च परमार्थसत्त्वमाह
अभिमानवलोपकल्पितमेव तल्लक्षणं यतः यथोक्तम् सो
संकथमपेतन इत्यादि सापीति लक्ष्यमाणकारेतियोज्यं
एत इति विकल्पाः प्रतीतिमात्रं प्रत्ययमन्त्यं सामरस्याद्बुद्धेः
ततोस्याः प्रत्ययं प्रतिभासनकाल एवोत्तिष्ठति. ततएवस
त्येव प्रतिभासे वस्तुनिभासते परमिति प्रतिभासधर्मोयमु
क्तश्चिदितिभावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यन्तेभिधायका इति
नीत्या प्रसिद्धशिरोत्रूपता प्रतिपादनायराहोः शिरइति प
कार्यक्रियाकारित्वप्रतिपादनाय च गोगौरिति ननुयदि
विकल्पितात्तथाभूतात्सयोजने किंचित्सिध्यति तद्यर्थप
वासो प्रत्रसिद्धान्तयति तथाभूतेति तेभिविकल्पशपमा
नोरूपणोपिदीपान्तिजैनैवव्यभार्थक्रियां विधत्ते नतुध्र
मोत्यापितेन तद्दिद्धपीति नन्ववसायविश्रान्ताः सर्वे
प्रमाणव्यापाराः अवसायश्च विकल्पनस्वभावार्थनिर·
पेतजन्मानवस्तु तत्स्पृशतीति तत्सुखेनाविसंवादकत्वे
नामयत्र समर्पितमपि गजस्तानीकृतं स्यादिति परा·
शंकामनुनैवशमयति तथाभूतेति प्रापकं हि प्रमा
णं तदपि प्राप्तियोग्यवस्तुविषयप्रवृत्तिसंपत्त्युपयोगि
प्रतीति स्वभावमेवोच्यते ततश्चावसायोयद्यप्युपप्लुत·
स्तथापि प्राप्तियोग्यवस्त्वंशेवसितेप्रमाणस्य प्रमेयस्याव
वद्यारस्य च विषयविषयिभावस्य रणादभिलषितप्रवृत्तेः
वस्तुप्राप्तिपर्यवसायिन्यां प्रवृत्तौ कर्तव्यायां न काचित्त्व
रतना अन्तरालवर्तिनि प्रवृत्तेः पूर्वभाविनि प्रमाणव्या

पारव्यवहारवितास्वप्रधानभूतेसत्यप्युपप्लुतस्वभावेव्यव
सायेऽप्रयोच्यते इतिसिद्धान्तः अत्रचेदंतात्पर्यं अहम्प्रका-
शस्यविमर्शाविप्लुतस्यैवप्रामाण्याद्विमर्शबलेनसर्वमे
वप्रमाणमन्यसम्बद्धमेवप्रमेयंपरिच्छिनत्ति नत्वसम्बद्धमि
तिसम्बन्धोनावभातीत्यसंबद्धंवचः तथाहिक्वचित्प्रमेयं
तज्जातीयेनक्वचिद्विजातीयेनप्रमेयान्तरेणसंवलितमे
वभाति सर्वत्रचप्रमातृरूपसंवलनानिर्भासेनैव न
चसाभेदः अभेदेहिकाःसंवलनार्थः नचभेदएवसंवि
द्रूपावेशदर्शनात् एकान्तभेदेपिहिकःसंवलनार्थः
अतोबाह्याद्रूपादारभ्यप्रमातृविश्रान्तिपर्यन्तेयद्भावस्य
वपुस्तदस्याभिन्नतावभाति तद्वदादेशैनेवचाभिन्नता
मेवचसंवलरूपता तदसौभात्येव तथैवचप्रमाणेना
वेदिता अर्थ्यतेच प्रमातृभिः एवमेवभावतत्वमिति
यद्यथाभासते तत्तथा परमार्थ इति हि विततयावेदित
मावेदयिष्यतेच यावच्छब्दान्यथावत्रसिद्धसाध्यमित्यु
पतिपत्ति एतदेवनिरूढमितिद्योतयितुं यत्रपुनरि
तिनिपातसमुदायेनामुमेवार्थंस्पष्टयिष्यति उक्तोऽसि
त्प्रमेयबलादेवेदमागच्छतीति प्रमेयसमुच्चयेच सक
लोयइदंशब्दवाच्यतायोग्योनियतदेशकालाकारद्र
पस्तेनसहयदभिन्नत्वंतदुपलक्षिता एवासीयते इत्य
मित्यवसायेघटइत्यध्यवसायेचसकलपृथुबुध्नाद्यभेदे
न यदुक्तं नियतमप्ययमित्येष परामर्शः पुरःस्थितेसर्व
भावगतेदन्तासामान्येनैवज्ञायते इत्यपारतात्त्विचारेन
हितदानींभेदएवभाति भेदोहीदमाभासेन यदिदृष्टप्राभि
मतस्खलतया,

पेतया यानि स्वलक्षणान्तराणि तानि स्वालक्षण्येन तदाभा
सेन न् यदि वा तिरस्क्रियेरंस्तत्तिरस्कारे दृश्यस्यैवावभासा
त् न च भान्ति तानि तानि नापि तिरस्कृतानीति तद्दृश्यसाङ्कता
न्येव च्छैवोपपत्तिमाह अन्यथेति यत्संकेतकरणकाले
यदाभातं तत्तत्शब्दान्नावसीयते गौरिव घटशब्दात् अव
सीयन्ते चेदं शब्दात्मकलाः पुरःस्थितनियतव्यक्त्योपाधिघटश
ब्दाच्च पृथुबुध्नोदराकारव्यक्तय इति तत्संकेतकरणावसरे
एव न न भान्ति तदनवभासनस्य हि विरुद्धं यत्तदवभासनं
तस्य यत्कार्यं पारस्पर्येण ततः शब्दात्तदर्थाध्यवसानं तदे
होपलभ्यमानं स्वकारणविरुद्धस्य निषेधकमिति स्वभाव
विरुद्धकार्योपलब्धिः एवमेकाकिपरामर्शेपि सामान्यत
इदमिति मध्यमरूपेणाघट इति प्रतिविशेषरूपतद्घटेना
यं घट इति त्रिधापि स्थितेः सम्बन्धावभासमुपपाद्य प्रकृते
तमप्यत्नसिद्धतयैव दर्शयति यत्र पुनरित्युपक्रमेण त
द्वेति यदेन यस्यां तत्त्वचिन्तायां क्रियमाणायां असम्भाव्य
मपीदमुपनतं तस्यां सत्यां सकलप्रसिद्धमप्रसिद्धमेव भवती
ति योजना। पुनः शब्दो सम्भावनामात्मानमिह विशेषद्योत
यति. एकपरामर्शेत्यनेनाभामानां च मेलनं स्वलक्षणा
न्तराणां चेति वक्ष्यमाणोयं सम्बन्ध एव निर्भासते इति
स्फुटयति तत एवाह संबन्धसिद्धो भेदाभेदात्मसम्बन्ध
स्य सर्वार्थसाधिता लोकयात्राकृतिर्यस्येति. वादइति
कथनमात्रमेतत्सर्वे भावाः स्वभावेनेत्यादीति यावत् प
वं सिद्धान्तमुपक्रमेभिधाय पूर्वपक्षं यद्यपीत्यादिनानुभा
ष्यतद्यापीत्यादिना प्रतिक्षिपति प्रतिभाविकासग्रहणे

ई
प्र भि
३१८
318

नान्तरोऽस्याभेदावभासो मायीयो भेदाभास इति भिन्नवि
षयौ भेदाभेदावविरोधिनाविति ब्रूते उभयमिति एवमर्थे
च नान्यथेति संबन्धः प्रतिभाविकासेन हि विना न खलु तद्व
तिस्यान्नन्तु षष्ठ्यर्थः चार्थोऽपि वा न भवेदेकज्ञानावेशोऽपि ह्र
यो गेवान्योन्यापोहनस्य बज्ञसारस्योन्मीलनेन निश्चया
त् एवं भाति चेति यद् इति भावनामित्युपपद्यते चेति
समर्थयते प्रमात्रलीनेति प्रमातृलग्नत्वेन यदभिन्नरू
पं तस्य प्रकाशो भेद एव न प्रतितिष्ठेदिति नायमभेदो भ
देन विरुध्यते इति यावत् एतदेव यस्तु व्यतिरेके प्राधान्ये
नोपयुज्यते चेत्यत्र हेतुं करोति यावद्धीति पूर्वो भावः प्र
थायाः प्रथमावभासस्य प्रमातृपर्यन्तरूपं प्रथाया
स्वसंवेदनरूपं भावनाऽऽत्मना वर्तमाने विमर्शे स्वातन्त्र्य
हेतिवस्तुरूपं अन्यथा केवलादेव प्रकाशाद्व्यवहारे
लमव्यवसायेनेति तात्त्विकत्वमपि व्यवक्रियते एवमा·
याद्व्यवहारे प्रकाशरूपताभावाद्द्वयेऽपि व्यवहारे हेतुर्भ
वेदित्यलं संवेदनेन द्वाभ्यां व्यवहार इति चेन्न द्वयोर्युगप
दभावात् प्रकाशच्छायापर्यायपरको व्यवसायस्तथैतस्य
सत् स हि प्रकाशकार्यं चेत्कथं तर्हि प्रकाश एवासौ का
च्छाया प्रकाशरूपता या च तदेव प्रकाशरूपमध्यवसाय
मयं चेति प्रकाश एव विमर्शो मेन्यापातनम् प्रकाशे
अवसायेन व्यवहारो व्यवहारहेतुरिति चेज्ज्ञानमभिधानं
वव्यवहारः न च प्रथमप्रकाशो व्यवसायस्य तेषः स हि स्वप्र
काश एव परप्रकाशत्वेन वस्त्वाद्देहकत्वात् अभिधानमपि
विकल्पने तदपि प्रकाशानरूपं चेन्न तदपि नदेवावन्यम्
अप्रकाशानरूपता या च जातमित्युक्तम् ॥

ऽभिमानोपितथैव विकल्पश्चतल भनेनतागिकत्वम
जन मिश्रीकरणकल्पितस्वचर्वणयोगपताकेन शुष्क
संख्योच्छिष्टेन यथावता विपुलमर्थक्रियाकारितमा
वद्रूपं नीलमिव नीलत्वेन कार्यत्वकारणत्वाभिरूपं प्रमा
तृविश्रमपयन्ते नवपुषा सर्वमर्थक्रियाकारि एवमनुप
गतेन कस्यचित्किंचिद्रूपं स्यात् एतत्त्वपदेपदे निरूपि
तमपि संक्षेपेण प्रसङ्गयोक्तम् ननु तदनवधारणे
न किंचिदिदं प्रकाशेतेत्युक्तं सत्यमवधारितमपि त्ववधी
रितमनादरेण यह स्मितं भगवन्मायोपकल्पितेनैव य
च्छत्यति इत्यं स्वसंवित्तिमपह्नुवानेरिति यत्तदित्या
नान्यासंबन्धं विश्वं स्वं च वचनेरचनं यदेव च किंचिद्या
तेपमात्मतयास्फुरितं यदेव च विचारमन्तरेण विश्रम
वितोभादेजिकापतितं तदेवेति, धीव शब्दोहृत्तिविषये
भावप्रधानः धैर्येण एकत्रग्रहिकत्वादेकस्यत्वेन यदव
ष्टंभस्यावधैर्यमवष्टंभमवधीरितमुच्यतेतत् ननुवा
यकमत्रास्तीति एवमप्रमावकाशं निराशयति नेचेति
ग्रग्रेइति क्रियासंबन्धेति प्रकरणे एवंप्रमात्रासह
तावदेकं सर्वत्र प्रमाणादौ तत्प्रमेययोरप्यस्तीत्युपपा
घात्यत्रापि तदुपपादयति एवमपेति ग्रभिन्नः शब्दोहं
हृत्तिमयः प्रत्ययश्च तदुत्थापिता तदुत्थापिकावाऽऽ
नीतिः येत्समयाः एवंप्रहृते तस्तुते विश्रान्तिधामते
नयेषु तथाभूता एवमन्तस्तथेति भिन्नाइतिपदान्तर
समर्थनीयेनभेदेन प्रयत्नो ननु दृष्टस्तेषां प्रभाव
विनाभेदेऽपि पिस्मितेकाभवेरभेदसंभावना ग्रत्राप्या

ई
प्र भि
३१९
319

हृ यदापीति पंचस्रोतावस्त्रंबंधः सूचित एव तदभावेपि
भिद्यमानत्वलक्षणक्रियात्मनि लीनतया स्थितमेवैकमि
ति सर्वैर्थाव्यवक्रियमाणानसम्बन्धप्रभामनपि दृष्ट्वा व्यव
हारवर्तनीं कामपि निर्वाहयेयुः नन्वेवं भावाः किं कदाचि
दपि निर्वोढस्वभावाः सन्त्येव हि भावोत्स्फिंकल्वोपि सम्मिति उक्त
ज्ञानां ये प्रलापाः शाह्याश्च संवहास्तथा चेतांसि ज्ञानानि त
त एव व्यवहाराय स्माः प्रभवन्ति तेषामभिधेयत्वेन ज्ञेय
त्वेन च विषयास्तेक्रमेण यतः प्रतिभान्ति ततः परस्परम
नुपक्ताः ज्ञानेन तु प्रमातृरूपेणानुषक्ता एव युगपज्ज्ञा
नेन तदेकप्रमात्रनुषंगमुखेनान्योन्यमप्यनुषक्ता एवेति भा
वः नन्वेवमनुषक्तत्वे तेषां केन व्यवहरणीयम् यदि तैनैवा
न्येनैन तदेनानुषंगात्मनैकवतेप्यनुषक्ताभावेयुः सचैवा
न्यतः स्यात् अत्र निरूपयति तेपि चेति उक्तोपाहि न व्य
वहर्ता इति भावः नापर इति परस्परप्राप्तिरिव व्यवह
रणमिति हृदुक्तं तत्र सम्बन्धस्वरूपश्लेषादिवल्लक्षण
हृषितेपवेण रूपश्लेषाद्धि सम्बन्धो हि तेसचकथं भवे
दितिश्रुवता नत्समर्पितमेव भवतीति दर्शयति तत
श्वेति यतः परस्परप्राप्तिरेव व्यवहारार्थस्ततः प्रमात
रिश्लिष्टरूपाः पदार्था व्यवहृतावपि प्रावैदेकथमापन्ना भव
नीति सर्वो हि प्रमातार्थक्रियार्थी स्वयं वर्तमानो निवर्त
मानो वा परं प्रवर्तयन्निवर्तयन्वा व्यवहर्ता तावद्भवति
नत्वभूता पिष्टिता इव कश्चित्कदाचिदास्ते तस्य व्यवहर
ऐकशीलस्य व्यवहर्तृभिन्ना इव समुच्यते ॥ याग
मनाणमनयोर्नानोपायप्रतिविचरनं समापयोः ॥

स्वयं प्रवर्तितुं निवर्तितुं वा परं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा प्र
र्थिता सुखप्राप्तीच्छया दुःखपरिहारेच्छया वा भवति
लब्धे सुखे रक्षाप्राप्तीच्छैव एवं दुःखाभावे या चासौ सुख
प्राप्त्यादौ विच्छा प्रवृत्तिनिवृत्त्योः स्वपरगतयोर्हेतुभावे
न प्रारम्भे वर्तमानानां तस्याः स सर्वः पदार्थवर्गो विभागमवष्ट
भ्य तिष्ठते योऽसौ गमनागमनयोः प्रवृत्तौ निवृत्तौ वाऽप
युज्यमानो विचित्रं विभागं प्रतिपद्यते सा च सुखप्राप्त्या
दीच्छा यावज्जीवं संसारिप्रमातृवर्गस्यैतेवास्ते ततः प्राप्ते
पि गमनादिसाध्ये वस्तुनि लब्धेपि सुखप्राप्त्यादौ नो वि
रमत्येव सा तत एव कामसमय एवाथ पुरुषादानाच प्र
तिग्रहीता च श्रुत्या निरूपितः प्राहुश्च अकाममयोऽयमि
ति एषतु विशेषः प्रथमकोटौ सान्यतः पूर्णापि केन
चिन्मिकारान्तरेण पूरणी यत्वेनास्ते इदमिदं मे भूनो
पाय तदुपायादिक्रमेण भवतादिति चरमे तु नाविति
कियताऽपि पूर्णत्वेन इयमिच्छा मम पुनः क्रमेण पूर्णे
ति सैव तु भावान्तरजन्यसुखादिसंपादनाभिप्रायेण
पूरयिष्यमाणत्वात् पूर्णापि स्यादिदागमः लोलिहाना
सदा देवी सदा पूर्णा च सा विभोः ऊर्मिरिच्छात्मिका सा
स्यादात्मनः सा न वस्तुकरणीति ननु विविधः पदार्थसार्थः
तस्या म विभागेन वर्तते इति कुतः उच्यते माहीति यस्मा
देवं तस्माद्युक्ताऽसौ सर्वस्या विभागभूमिरिति पूर्वेणाऽसंग
तिः साकामना तावत्स्मात्रा उन्मेषात्मैव सत्येव विषयत्वा
त्स्वात्मनाभिव्यज्यते ततश्च नाम्यपदन्यायेनोत्तरोत्तरं
पदमनुसरति परमपि उत्पाद्यमानानामतीदीर्घदृष्टि

प्र
वि॰
३२॰
350

पुरुषपदवद्भूत्यायेन यमभिसन्धायोत्थापिता तावन्तं
वक्तारमवलिहन्ती आभोगेन सरभसं स्वीकुर्वती प्रथ·
मावस्थायामुत्तिष्ठति स्फुटीभवति चरमावस्थायां चैता
हृदयेपवसती पूर्णा विश्रान्तरूपा भवति यथोक्तम् उक्ता
च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधत इति अभिसन्धीय
मानमर्थमुपादेयमुपेतव्यं हेयं च क्रमेणोदाहरति
वह्निरित्यादिना चात्र नादग्नेः खगन्धिधूम उत्पद्यतामिति
या प्रवृत्तिरभिसंहिता राजस्वाभिकः कः पुरुष इति नि
श्चीयतामस्येति या प्रवृत्तिः समीहिता यत्र व्यवसायमा
त्रप्रवृत्त्यैवोपेतव्यता कण्टकभुजगादिमा भूदि
त्या इति च यातको निवृत्तिरभिसंहिता तयोत्थाप्यमाना·
साकाङ्क्षता यदि वा वाक्प्रयोगद्वारेण परस्यात्मा
व्यतिरिक्तस्य विनेयस्य प्रवृत्तिमुपादेयवोपेताम वसा
तव्यमात्रे वा निवृत्तिं वा हेयविषये सम्पादयितुं योऽभिसंधि
स्तेन सोत्थाप्यमाना एवं च तदभिसन्धिसमये यद्यद्धि
षितं सामान्यतो विशेषतश्च ततस्साकाङ्क्षता याश्री
सदाशिवेश्वरदशोचितेन अविभागेन स्फुरत्येव अनभिस
हितेन तु पृथग्ग्रहणाकलासंस्पर्शादहमित्येव शिवतोवि
त्येन स्फुरति न च श्रीसदाशिवेश्वरभूमौ पौर्वापर्यं किंचि
दस्तिकं पूर्वमेव तत एव पूर्णाकारा सदैवासौ प्रथमा
चरमा च कोटिः प्रबुद्धानामपि तथात्वेन निर्भासतीति
नदायत्ने परमाप्रबुद्धस्य तु क्रमम् समबुद्धस्य तु प्रथम
मध्यमचरमात्मनि पदत्रयेऽपि प्रकाशमात्रमखण्डित
मेव स्फुरतीति श्रीमद्गुरागुरवो मन्यन्ते ॥

मध्यएवोत्थाप्यमानग्रहणं वाक्यप्रयोगात्मवेत्यत्र सर्वद्रू
पत्रयोपजीवनार्थम् अन्यथा समकक्षत्वेन वा शब्दप्रयो
गे सर्वद्रूपानुषंगो नात्र प्रतीयते स्वतन्त्रत्वादर्थान्तरस्य
प्रवलेहद्रहणशब्दाभ्यामागमसमनुसरति यतस्त्वकृते
योजयति. राजपुरुषादिषु माष्यादिभुजगकण्ठकादि
यत्परस्परापेतया विचित्रे साधनभावस्वभावावसायमा
त्रस्य वा सुखस्य वा दुःखस्य वा तत्र सर्वमपि विलंतथाव्य·
क्तिविशेषानादरादनेकराजपुरुषादिव्यक्तिमये तस्या
ध्यानसंपादनप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तनाया विशिष्टाकारा
ग्रामव्यवस्थाचित्येन विचित्रा प्रवृत्तिरुभयविषया प्रवृत्ति
क्रियाचरहैयैकविषया स्वसंपाद्यतया परसंपाद्यत्वेन वा
संमता तस्या विशिष्टाया क्रियायां याऽख्यातया यावद
सौ विचित्रसाधनफलस्वीकारशबलाक्रिया विशिष्टा
विषयीकृता तावत्तत्क्रियाविशेषणशबलीकारकः का
रकप्रयोजनवैश्वरूप्ययोगस्पष्ट एव भवति सचतस्या
मिच्छायां रूपेण क्षिप्यो भवन्नपि मनोभूमौ वा बाह्येन्द्रिय
भूमौ वा संकुचितमाया प्रमातृप्रकाशापेतया वही
रूपायां योविभागस्तेनोन्मुक्तस्यैव ततएव भेदाभेदस्वभाव
त्वोऽस्यक्ष्वन्य उच्यते ननु एवं विभागावभासनं चेदायातं तदू
हित्वसदाकथं भवेदिति अत्राह विभागेनापीति चः
शंकाद्योतकः एवं स्वरूपमात्रापेतया रूपश्लेषः यतस्तु
नेत्योऽन्यमयः शलाकाकल्पानेष्यन्ते अपितु क्रियाप्रती
कारकत्वेन विशेषणत्वेन समन्वितया वा परस्परमं
पि केवलरूपविलत्तणात्मकं रूपमन्या पयन्तस्तदा

३ प्र.भि ३२८ 321

शुद्धामजगमज्ञप्रविश्यपतेष्वजडायमानाः परस्परमपेतेन
इत्यपेक्षापिनतोपपन्ना ततश्च सोऽसन्निरस्य प्रगमनाहेतम
दः संस्तु सर्वनिराशंस इतितु शङ्कवाप्रह् पन्नायाम्भवेन्नत्वतः
चित्प्रवेशापेक्षयेत्यपेक्षाललक्षणोपि सम्बन्धः तथाश्रैवापे
ताणांभूतभव्य समुच्चारणा इति न्यायेन गुणप्रधानभावानु
प्रवेशादुपकारकं प्रधानेन सम्बध्यते तत्परतन्त्रंभवती
ति पारतन्त्र्यलक्षणोपि न्याय एव सम्बन्धः ततश्च सिद्धे
कापरतन्त्रेति निपसंवेदनानपेक्षस्वतन्त्रवाप्सवादपैर्येण
ध्यते तदपहस्तितं भवति नहिभावस्य तपस्विनः स्वयंक
चितसिद्धिरसिद्धिर्वा प्रकाशाचार्योपदिष्टावभासस्वतन्त्रचर्योन
गीकरणेनेति उपकार्योपकारकभावा सम्बन्धः सचाव
श्यापरगम्योन्यथागुण पदिश्यमानतन्त्राभासमनमर्षिताचक
णस्यात् सर्वेस्वतन्त्रयत शक्तिमुख मेतीत्युक्तमेव ननुव
हूनां हि श एव सम्बन्ध इति सम्बन्धसिद्धिः सचसम्बन्धोहयो
रेवनबहूनाम् तथाहि यथैकैकस्यानेकसंबन्धेवपराम
र्शविषये वान्तः पुरुषस्वरपस्याप्यस्येति तदापि राजादेरेक
ते नगम्यमानेन वाहन्ति सम्बन्धकारः पुनः परा मर्शोम
दवीनीयते इति यावन्तोहस्त्यादिषु परामर्शास्तावन्तएव
वराजापीत्येकस्यैकेन सम्बन्ध इति तत्कथमिवोक्तं
सर्वेतेरूपसंश्लेषणेति सम्बन्धस्तेषांस्यादिति च सम्यमेतत्
पतेरवत्विहाभिसंहिते परस्परसम्बन्धोहि श एव वकुमशा
स्वोभवन्मेलितात्रमेलनन्यायेनैकः ॥
सहमेलनात्म सम्बन्धमुत्थापयतीति ॥ सदाशि
वेश्वरभूवहमिदमिति ॥

महासम्बन्धभूमिः तस्यां भूमावपहस्तितेविशेषांशप्र
काशे इदमित्येकपरामर्शमात्रसारभावसामान्यसामाना
धिकरण्यापन्नाहम्भावमात्रमत्रपूर्णत्वापरिस्फुरणमेव
हितदाभवेदितिमायाप्रमातृगतसदाशिवादिपदंतदा
रूढवेत् ततएवभगवदपेक्षयासम्बन्धएवपरमार्थतःप्र
काशते. सहिजानातिस्मरतीति न्यायेनपशुप्रमातृता
पदंस्पृशन्नपिसदाशिवादिपदनिष्ठोभवन्नेवहिभगवा
नहमिति विश्वावभासमयः परिस्फुरति तत्सम्बन्धा
पोह्यतस्तुतन्नियति शक्त्यैवमिति सम्बन्धमयोभावरा
शिः प्रकाशते एतदुक्तंहितद्दशास्पर्शसिद्धयर्थमेवसा
ध्यसाधनग्रहणं परस्परग्रहणंचभिन्ना अपेक्षकतामा
यान्तीतितुफलंप्रत्याहाराहङ्वचनप्रयोगः तदत्रायंप्र
माणार्थः भावानांसम्बन्धोनावास्तवंरूपंतेनविनाक
दाचिदप्यप्रकाशनात् यद्यस्मिन्नावास्तवंवपुस्तेनवि
नापिप्रकाशते शंखइवपीतत्वेनविनेति अवास्तवत्व
स्यव्यापकंतेनविनाप्रकाशमानत्वम् अन्यथानियतमे
वावास्तवंनभवेदिति तद्विरुद्धंचेहोपलभ्यते इतिव्या
पकविरुद्धोपलब्धिः हेतुश्चयत्नेनप्रसाधितएव सर्व
स्यभेदाभेदावभासमन्तरेणप्रकाशनानुपपत्तेरितिद्यु
क्तम् सएवच सम्बन्धइत्यपिविततमेवभूयः प्रमेयप्र
वाहएवाहितंह्यदयंशिष्याणामवलम्बितुं प्रकृतम्
त्रार्थोपसंहारमधिकावापसिद्धयेदर्शयति तदेवमि
ति प्रमाणपदेनकरणतामेषांसूचयति नहिकरण
सोत्पादिवक्ष्यमाणप्रमेयावकाशदर्शनायवक्रवचनंव

३
प्र भि॰
३२२
322

ऽभिरनेकविषयैरेकप्रमेयसिद्धिः कथं स्यादिति प्रन
ति प्रमातुर्यो व्यापारो व्यवस्थाकारित्वं नाम तदनुजी
वितयालद्यापारवशीकृतानीति यावत् नहीति त
थाहि सति स्वातन्त्र्याकरणेनैव न भवेत् स्वातन्त्र्यपा
रतन्त्र्ययोर्विरोधात् पारतन्त्र्यं शाणतोऽस्त्रकरणादिका
रककलापस्य खड्गोद्दिष्टमुष्टिनिपीडनाभिनीतक
र्त्तव्यापारसक्रियावेशाच्छिनत्ति ननु प्रमाणमेवास्ति
नान्यः कर्त्ता नाम कश्चिदित्याशंक्याह नच प्रमामेव प्र
मात्रा विना न प्रवर्त्तकेन प्रापकमिति प्राप्तिपर्यन्तः प्रवृ
त्त्योगभावोपगमनसयः प्रदर्शनमुखः प्रमाणस्य स्वभा
वः प्रामाण्यलक्षणोऽस्तमियादेव प्रवृत्तेहेतुः तदुपद
र्शितेहीति प्रमाणेनोपदर्शिते ह्यर्थे याऽपादेयता हे
यता च सा स्मरणादभिलाषणेति न्यायेनाऽवन्तीप्रवृ
त्तेः कारणं यथा प्रापकत्वं नाम समुन्नचिते हेयोपादेयविष
ये हानदानसंपादनलक्षणं निष्पद्यते साचनात्तविज्ञा
नेसंभवत्यविकल्पकत्वादेव तत्कथं प्रापकं प्रमाणमुच्य
ते श्रयतदनन्तरभावी विकल्पप्रवर्त्तयीदित्युच्यते न
दयसत् विकल्पो हीदमर्थं पश्यामीति परं विकल्प
येन्न हिष्टानिष्टविभागसमोऽर्थात् स्मरणात्स्वानुभ
ववासनोत्थापितादभिलाषात्मा इच्छालक्षणो विकल्प
स्तथाकारीति चेत् स्वानुभवेनापि यदि विषयाकारवा
सनामात्रसमर्पणं कृतं तदा सखण्डः स्वप्रकाशस्मरणे
कथमिच्छोदयः स्वाद्विवासनापितयार्पिता तत्स्वर
रणादिच्छेति चेन्ननु नीले दृष्टे तस्याः कथं प्रबोधः ॥

नीलसुखादीनां कारणं ततस्तद्दर्शनात्तत्कार्यविषयं
स्मरणं यदाह तद्दृष्टावेव दृष्टेषु स्मरणादिति तर्हि कार्य
कारणभावोप्येकप्रमातृतत्त्वविश्रान्तप्रत्यक्षानुपलम्भ
विभावनीय इति कणितमनन्तरमेव किंच तदेव वस्तु
कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखमकार्षीत्तत्राशङ्कितमेव
तद्दृष्टस्तद्दर्शनमात्रात्काचावासनाप्रबुध्यतामित्यत्रापि प्रमा-
त्रैव स्वतन्त्रस्यानन्तसर्वानुभवविकल्पनादिस्वसंवेदनता
दात्म्यमयस्य स्वमध्ये नियतस्वानन्त्यनियतानन्तरूपप्रणिधाना
भोगभावकं तदेव विजृम्भते तदेतदाह प्रमात्रर्थानैवेति
एतच्च सर्वस्य संविन्मयीत्वात् निपुणस्य संवेद्यमेवेत्याह बो
द्धैरपीति प्रमातारमपहृत्य वा नैरपि भावस्य पक्षीकृत्य इति
भावः अन्यथा बाह्यार्थाभावे स्वसंवेदनमेव प्रमाणफल
मिति युक्तं नाम सति तु बाह्येऽर्थे बाह्यनिष्ठ एव प्रकाशः
प्रमाणफलमिति युक्तं वक्तुम् यदाह तु बाह्यनिष्ठादेव प्रका
शात्स्वतन्त्रात्स्वसंवेदनभूमिमनधिरूढात्तेषुता दिव्यवस्था
तथाविज्ञानप्रवृत्तिस्तदभावेन प्राप्तिरिति तयेन प्रापकत्वं
प्रामाण्यं स्वसंवेदनायत्तं तदा स्वसंविदेव प्रमाणफलमु-
क्तैः ननु क्लिष्टम् तथापि प्रमातारैः कथमियत्तां गी
कृतः अस्ति स्वसंवेदनमेवचेति एवकारेण स्वरूपदेशका
लभेदेन संभवतीति दर्शितं तथाहि देशकालौ बाह्यक
ल्पा विरोधिनो नान्तर्मुखे संवेदने योजयितुं शक्याविति तत्
प्राक् सौगतैरपि स्वसंवेद्यज्ञानसुखादौ विकल्परूपतापा
कृतये प्रकाशकसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् एषा
मतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गि। एतीत्यत्र भिन्नकसेणाश्रा

ह्यभावभागिनाशब्देनान्तर्मुखस्य संवेदनस्यैवाद्विरूपस
योजनानसंभवतीति दर्शितमेव ततश्चयघटोभिन्नक
ल्पनत्वेननयोज्यते संवेदनमिवशब्देनतथाच देशकाल
भ्यां संवेदनमितियोजनं हि तदुपाधितयातदात्मीकर
णं तच्चक्वचिदेवभवन्नियमवर्तयाव्याप्तं यदिचभिन्नक
ल्पेपिभवेदनियमस्तर्हिव्यापकविरुद्धः प्रसज्यते ततो
भिन्नकल्पाद्याहृतं योजनं तदन्येनव्याप्यते नहिरूढंच
भिन्नकल्पमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः स्वरूपभेदप्य
प्रकाशरूपताप्रसंगइत्यसदुक्तम् तस्मात्स्वसंवेदन
मंगीकुर्वद्भिः प्रमातृतत्त्वमंगीकृतमेव तथैवनित्यव्या
पकैकरूपत्वात्तद्रूपेणसिद्धेरित्यलंबहुनाप्रसरणज्ञा
नेप्रत्यक्षानुपलम्भादिप्रमेयजाते कार्यकारणादिका
र्यसधूमादेः कारणस्याग्न्यादेस्सम्बन्धिनोयंभावरूपा
प्रश्नाः सन्निवक्तावस्ति धूमइत्यादयोभावरूपाश्चासति
तस्मिन्नास्तीत्यादयस्तेषां प्रमेयस्यप्रमाणद्वारेणप्रमा
तरिविश्रान्तिर्नतुस्वरूपेणेति दर्शयितुंव्याख्यान्तर
माह प्रश्नवेति नचसर्वथामानास्तियेनोवचनार्ह
भवेदिति प्रश्नयति सूचनायेतिवदन् प्रथमश्लोका
र्थंव्याख्याते याहृतिरसमन्विताइत्यादिकारिकांविवृ
णोति यदिपुनरित्यादिना ननुस्वरूपमेवनयोः कार्य
कारणभावइत्याशंक्याह नैवेति स्वरूपंहिनान्यनि
ष्ठंभवितुमर्हतीत्युक्तमसकृत् ननुनधूमप्रमर्थयमा
नोवह्निनिष्ठंधूमरूपमभिमन्यते किंभवन्नैते येनप
रनिष्ठतापरस्मापेक्ष्यत प्रपितवैकेननन्तरभावी

यत्तोनियमेनधूमोदृष्टोमुना ततोधूमार्थीवह्नौप्रवर्ततइति
कोविरोधः एतदनुभाष्यदूषयति वह्नाविल्यादिना इति
यत्परेणोच्यते एतत्तदासाध्येद्वह्निधूमात्पूर्वभावीतिधू
मज्ञानेनदृश्यतेति सम्बन्धः नहिवह्नौधूमदर्शनेनएवं
भावित्वनिश्चितेवह्न्यानन्तरतानामधूमरूपतातिवह्नाध
मस्यकाचिद्गृहीताभवेत् एवंवह्नेरपिधूमपूर्वाभावित्वं
वाच्यम् ततःकारणताकार्यताचस्वरूपग्राहिणोवगृही
तेत्यत्रनमदः स्वरूपस्यैववचनाभावेद्वितीयसस्पृष्टवतो
प्येकप्रत्यये तथा प्रतीतिप्रसंगः अत्यन्तमसंभावनीय
समर्थनत्वेपदृष्टिकार्यकारणभावस्यनिरूपयितुंएति
उपास्मिन्प्रहारंकरोति तदापिवैनिमित्तनघटपीतपटाभा
सद्वययुक्तेपिज्ञानेस्वरूपेणकेवल तद्रूपग्राहिभ्यांज्ञाना
भ्यांएवंवैलक्षण्यमस्तु ननुतज्ज्ञानाभासयोर्विषययोः
काचिदपेतासिध्यति तद्वत्पूर्वभाविताविशेषणंवह्नि
धूमंचानन्तरभाविभाविशिष्टंसमकालमपिदृष्टग्राहिज्ञा
ने एकतद्रूपग्राहिभ्यांज्ञानान्तराभ्यांवापेक्षंविलक्षणंनत
तदाभासयोर्विषययोःकिंचिदन्योन्यापेतात्मकंरूपंततः
सिध्यति एतदपिचासंभावनीमिति स्वदर्शनच्छाययो
पपत्तिमन्यादर्शयति ज्ञानमपिवेति ततश्चद्वावाभासौ
प्रमातरि विश्रान्तावितिज्ञानद्वयमेवतन्मात्रैकंज्ञानम्
एवंस्वकंचकप्रवेशितत्वेनदूषितःसौगतःसिद्धान्तवादि
नास्वात्मनःप्रत्याप्रकर्षदर्शयितुंएतत्तावदयुक्तमुक्तं
भवतेति निरूपयत्राशंकते अथेति इतियदिपराग्राहम
वतातावदभिमतसिद्धान्तेनाभासानामकश्चित्स्वतन्त्रः ॥

अपित्वाभासनक्रियायामभावापन्नः साच प्रमातृव्या·
पाररूपा ततोयदापरस्परविविक्तवस्तुद्वयविषयसा·
भासनेनतावस्तुनीहेआभासनक्रियाचैकेति कथंतया
स्वकंचकप्रवेशनेनाभासद्वययोगिनस्तस्तैपकंज्ञानं त
तोपीति एवमुच्यमानादपिइदंस्यात् किंतज्ञानविशेष
माभासद्वययुक्तमर्थयमानःप्रयतेन तेनैकेकाभासव
ज्ञानद्वयंपरिहृत्यतदेवासादयेयततोज्ञानस्यैवस्वरूपभेदः
प्रधानीकृतोनविषययोःकश्चित् ततोविषयान्तरंधूमंप्र
त्युः कस्मादकस्मादेववह्निकाष्ठादिसामग्रीढौकयेत् न
हितदर्थीबीजपटक्रुविन्दादिसामग्रीघटेनसहकदा
चिदवलोकितामपिसेविभान्तीतिदृष्टम् तदियतास्थि
तमेतत् तथाभासद्वययुक्तंज्ञानमेवसिद्ध्यतीतिविषय
माभासपर्यवसानादिति तदपिज्ञानमप्युभयाभासंना
स्ति वह्निज्ञानेनधूमस्यानन्तरंतयाधूमप्रत्ययेनचवह्नेः
पूर्वंतयानवबोधादिति प्रथमोक्तमेवदूषणंप्रतिप
त्ति एतमदास्यात् यदिवह्निः पूर्वभावितयाधूमदर्शन
कालेनिश्चीयतेति ननएतत्मेयलग्नतयैवप्रमेयान्तरमा
शंकते अथतत्संस्कारेति अग्निधूमज्ञानाभ्यामेकोविक
ल्पोयोजातस्तत्रयोगपद्येन तेद्वेविज्ञानेस्फुरन्तीविषयंयो
कार्यकारणभावंसहृदाभाससाध्यंव्यवस्थापयतः तदाहि
युगपत्संनामसमाविष्टेजातेज्ञानद्वयेवह्निः पूर्वभावितयाधू
मदर्शनकालेनिश्चितएवभवतीति एतद्दूषयति ।
तदपीति न हि तदानींतेज्ञानेकेचिदिहिकलेपलतरणे
तयोर्नष्टत्वात् । तत्कथंतेव्यवस्थापयतः ॥

ननु तत्संस्काराज्जन्मना तज्ज्ञत्वेन विकल्पेन तथा व्यवस्थाप
ते तद्व्यवस्थापितं च ताभ्यां व्यवस्थापितमुच्यत इत्याशंक्या
ह विकल्पोऽपीति यदि तावत्तदीयरूपोपजीवनमाद्रिय
माणो विकल्पः प्रमाणयितुमीहते तर्हि नानेन सर्वापर
भावस्तद्धि ज्ञानद्वयास्पृष्टः स्थाप्यते अथ स्थाप्यते तर्हि
प्रमाणेन यत्स्थापितं तत्परमार्थपदारूढीयस्य व
स्थापितं भवति एवं हीति वयं तु विकल्पस्यापि वस्तुस्पर्शक
मिच्छाम इत्यन्यदेतत् यदि तावेव प्रतिभासौ विकल्पो भू
तावेवं करिष्यत इत्युच्यते तर्हि सदृशीनानुप्रवेश इति
दर्शयति अथेति यद्येवमुच्यते साधयिष्य इत्यनेन तदि
ति तस्मादुच्यमानाद्धेतोरेतदिति समनन्तरोच्यमानमि
तीत्यनेन सिद्धं कथं एवमिति वक्ष्यमाणेन तत्रापि हीत्या
दिनान्यायप्रकारेणेति वाक्यसमन्वयः ननु आभासावे
व विकल्पतापन्नावेवं कृतेन इत्युक्तेः स्वप्रत्यवमर्श एक
आत्मा तथा व्यवस्थापक इति कथं सिध्येदित्याशंकाश
मयन्नेवमिति पूर्वसूचितां युक्तिमाह तत्रापीहीति विक
ल्पावस्थायां हि यदि तादृशावेव तौ न तर्हि पूर्वमकृत मि
दानीं कृतम् इति कः प्रतीयात् अन्योन्यापेततया हि प्राग्भा
वस्य पश्चाद्भावस्य च यद्व्यवस्थापनं तन्नोपपद्यते ननसोहा
वपि स्वविषयमात्रे स्पृशतः इत्थं वैतदुपपद्यत इत्याह ए
कस्मिंस्त्विति प्रत्यक्षानुपलम्भप्रवाहपंचकेन हि पंच
तानि प्रमेयाणि एकस्मिन्नेव विमर्शे पाद्यमानानि तत्का
लेऽभ्यन्तरेण बलादन्योन्यापेतामयानि घटः पट इति बहि
विक्ताभासविमर्शवैलक्षण्येन भासमाने विमर्शने च ॥

६
प्रभि
३२५
325

नचयोऽसावाभासनव्यापारकृतः पंचानामेकाभासः स
कार्यकारणभावाभासस्तथाविमर्शश्च प्रमातृव्यापारः
इयमेव च सा प्रमाणप्रयोजनात्मिका समस्तव्यवहारो
पयोगिनी युक्तिरुच्यते तद्व्यापारविरहे प्रमाणान्यप्य
किंचित्कराण्येव ततश्चोक्तं परमेश्वरेणैव श्रीमृगेन्द्रसं
हितायां संविद्व्यापारपर्वैकायुक्तिः सर्वत्र साधनी भोगे
वाप्यथवा मोक्षे तेनास्यामादृतो भवेदित्यादि प्रयोज
कपर्वशति सर्वमिदं सिद्धं ॥ ननु प्रत्यक्षानुपलम्भैर्य
दकारितत्त्वदेकीकरणं व्यमिति यत्नात्प्रमातृ वेणीकरणमु
ततः किमनेन ततदेकीकरणे हि स्मृतिरेवाधुक्ता इत्याशंक्य
सूत्रं स्मृतौ यैव स्वसंवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसंभवे पूर्वानु
भवज्ञाने साधनं सैव नापरं ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भरूपाणि
संवेदनानि यद्यपि भिन्नसंवेद्यसम्पृक्तं स्वरूपं तावत्स्मरणे
यत्प्रकाशते तत्स्मरणकाले पतनमपूर्वं गृहीतग्र
हणस्वभावत्वात् अपि तु पूर्वानुभवयवत्तत् सचेतनी
ष्टयमवेद्यत्वेनभासनेज्ञानत्वानेसानत्तत्स्मरणं न चापि
ज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यमिति दर्शितं बहुशः तदस्य सतोऽपि
ष्टयकस्य प्रकाशनायामन्योन्या ननु यस्मात्संवेदनद्वयमे
व स्वात्मस्मरणे तदिदं दर्शी कर्तव्यं यत्स्मरणकालेऽप्यनु
वेदकस्य संवेदनादभिन्नः प्रकाशते इति स्वरूपसद्भावा
नरतत्रप्रत्यक्षानुमानादितत्त्वसंवेदनात्परस्य तिरिक्तं
प्रमाणंकामते तावत्कालव्यापकं च यदविछिन्नं
संवेदनं तदेव प्रमातृ तत्त्वमिति ॥

स्मरणबलादेकीकारः प्रत्यक्षादीनामित्युक्तिः प्रमातुर्ब
लादेकीकारसः स्तुपगतमपोहलपति स्मरणलक्षण
प्रान्तरीयव्यवहारः स्मरणादभिलापेणेतिन्यायेनाशेषव्य
वहारव्यापकोयः सोप्येकप्रमातृतत्त्वविश्रमाधीनइति
सूत्रार्थः एवं संक्षेपेणाह पूर्वमित्यादिसाधनमितिसिद्धि
रूपंसंवेदनं तस्याकारंदर्शयति पूर्वमित्यादिनास्मृति
प्रकरणोक्तप्रमाणेणपुनरुक्ततापरिहारायाह पूर्वमि
तिस्मृति विमर्शप्रकरणेह्येवमुक्तमन्यथानुभवितात
दन्यः स्मर्ताकथमिति प्रमाणा विनास्मरणंनोपपद्यतेइ
तिस्मृतिरेकोपक्रमेणानुमानेनप्रमाणैकसमर्थापयेति
प्रसिद्धश्लोकेनानुभवस्मरणे स्वसंवेदनेनैकेनतयागृहीते
यदिदमेवतदेकस्यप्रमातुर्ग्रहणमिति सातादेवेति
सर्वप्रकाराबाधितसर्वानपह्नवनीयस्वसंवेदनप्रत्य
क्षेणैवप्रमाणैकत्वमुक्तमितिकापुनरुक्तता पूर्वानुभव
स्य स्वमेवसंवेदनंप्रमाणंभविष्यतीतिशंकांशमयितुं
याह निरभावादित्यनालोकव्याख्यातमाह ज्ञानेनाव
दिति तदभिन्नस्यबहिर्मुखदर्शनरूपादभिन्नस्य प्र
पिग्राह्येनप्रमाणस्येवप्रमेयाभिमतस्यापिदर्शनानुभा
गस्याभाव इतिसूचयति अभावंव्याख्यायपंचमीव्या
चष्टे तदिति तस्मादभावाद्धेतोः येनेति स्मृतिकाला
तीतघटदर्शनसिद्धिलक्षणेनवासार्थरूपेणावल्लु
नास्त्रीलिंगोपक्रमेपियेनेति निर्देशोवाकार्यस्तावसंपा
दनायप्रन्यथापदार्थमात्रंपरामृष्टंभवेत् एवमनु
भवस्वसंवेदनेपूर्वानुभवेनप्रमाणमित्युक्तास्मरणम

पि तत्र न प्रमाणं परदर्शनेन युक्तमिति निरूपयति
स्मृति नैव चेति स्मृतिरेव प्रमाणं तत्रयस्याविषमा
नत्वं निर्विवादसमित्यपि न सा हि स्वसंवेदनत्वेन वात
त्र प्रमाणं स्यान्न चैतद्युज्यते तदाह तस्या इति व्यतिरि
क्तविषयत्वेन वा एतदपि नेत्याह नचापीति तदिति
विषयत्वं ननु योगिज्ञानं प्रति नष्टमपि विषयस्तथैवहा
पि स्यात् नैतदित्याह नचापीति तदिति विषयत्वम्
ननु योगिज्ञानं प्रति नष्टमपि विषयस्तथैवहापि स्यात् नै
तदित्याह नचापीति चः शंकामपि शाह्यो विषयत्वनि
राकरणसमुच्चये द्योतयति नन्वियत्यनर्वाग्दर्शनः स
र्वोस्तु न हि दृष्टेनुपपन्नता प्रत्यापिहूते भावेवेति नत्र
यावद् दृष्टं तावदेवास्त्वयिकामं जनयत्तु निष्प्रमाणकं
तर्हि सर्वत्रैव दोषापादनमस्त्विति दर्शयति तश्चेति इ
त्तया भवतु एवं स्मरणमपि पूर्वानुभवे प्रमाणं न भवती
त्यावेदिते गत्यन्तराभावात् सर्वैर् एषितमपि एतत्परोक्षलं
भेनानुभवसिद्धस्तावत्स एतो भवतीति प्रत्यायमाने
ण हृष्यमाणेनानादियमाण इति हृदये गृहीत्वा सिद्धा
न्तीत एतन्माशंकते पूर्वस्वसंवेदनेनेति पूर्वं यत्स्वसंवे
दनेति पूर्वं यत्स्वसंवेदनं तन्निष्ठमिति तिष्ठतु तावत्
किंतु स्मृतिकाले तत्केन प्रमाणेनावगतम् ।
तदाहि स्वप्रकाशत्वेन स्मृतिसंवित्तिर्वेत्ति ततो न प्र
काशमेवमभिधातुं तत्तदा स्वप्रकाशमिति नचेदियज्ज्ञानादे
रयं विषय इति बलागतं स्वसंवेदनान्तरेणैव तत्स्वसंवेद
नं पूर्वानुभवप्रमाणभूतं प्रकाशयते इति तत्स्वसंवेदनान्तरं

तदानस्वप्रकाशांस्मृतिस्वसंवेदनस्यतदास्वप्रकाशात्वादि
ति नस्याप्यावेदकं स्वसंवेदनान्तरमित्येवंन्यायोपपन्नेय
मनंशापवपूर्वानुभवेपर्यनुयोगपरम्परायाता ग्रंशाकस्य
नेनस्वसंवेदनानामनवस्था एकस्यापि पूर्वानुभवस्यविश्र
मेनेनस्वसंवेदनभागकल्पनायां साचमूलमेवप्राश्यानुभ
वप्रकाशंविहन्ति अथप्रतीणसकलदुर्मार्गावगाहनाव
काशोवलादेवसन्मार्गमाजिगमिष्यति. एवस्तूहोवंप्रतिबो
धयितव्य इतिकथयति अथापीतिस्मृतिकाले अत इति
इदानींनिर्भासमानतयानपह्नवनीयात् नचियतापिसिद्धे
प्रकृतेकिमाह स एवचेति अथेत्यस्यव्याख्यानम् पूर्वानुभ
वइति अथैवचक्छेदः ननुचस्मृतिरनुभवकार्यानचेदमनु
थामयत्किलकारणंगमयतीति सिद्धःपूर्वानुभवस्तेकोय
मस्यामसंभ्रमइत्याशंकायांचशब्देनद्योतयन्प्रतिक्षिपते पूर्वा
नुभवसिद्धोचेति इत्यत्रयोजनायस्यसपूर्वानुभवकाल
एवसमनन्तरतत्क्षणेस्मृतेरुद्भवोनास्ति स्मृति समयेनुपूर्व
त्क्षणेयद्यनुभवः प्रकाशते वह्निधूमयोरिवतद्धेतापिका
र्यकारणभावःस्मृतिपूर्वक्षणेत्तुनकथंचिदनुभवस्यप्रका
शः नतत्रस्मृतिकालएवेतिमन्तव्यम् सहभावेनप्रकाशे
कार्यकारणत्वासिद्धेः एतदर्थमपिचपूर्वोपूर्वग्रहणम्
स्मृतेर्नैकार्यालिंगनायतः पूर्वस्यानुभवस्यातीतस्यस्मरणाख्य
पूर्वत्वेनानुभवस्याभासोनास्ति येनतस्यस्मृतिंप्रतिकारण
भावःसिध्येदितिहृन्निसंगतिः ननुप्रत्यक्षानुपलंभाभ्यांमा
भूदयंकार्यकारणभावनिश्चयः कार्यव्यतिरेकेणैवतत्प्रभ
विष्यत्यदृष्टेन्द्रियादिवदित्याहृतंपरस्याशंकते अथेति

ई
प्र वि
३२१
327

ज्ञानमिति स्मृतिरूपं अनुरूपइति चेदोनुभूतइत्ययंविशे
षांशोयतोस्यसन्निधत्ति सपूर्वांशभवद्रूपएवोचित्या
त्मकंकल्पनेनुभानविकल्पेनाप्रकाशमानोपीत्याशयः
यदाहभट्टः कार्योचित्यात्मकत्वसंविद संविस्मरणान्तरे
इति एतन्नसहते तदेतदिति नधूमादौकार्यव्यतिरेकसाध
धारणकःकार्यता निश्चयोपितुमन्तत्वप्रभवत्येवात्रतर्को
यमतिप्रसंगइतिचेदयंतर्हिहेघइतिदर्शयति इन्द्रियम
पिइतिज्ञानरूपंस्वङ्गचकारणतास्पादित्याशंक्याह नीला
दीति असंवेद्यमाननीलप्रायमिति यावत् ततस्मरण
तोन्यदिन्द्रियं तच्चतज्जातीयमेवकरणमित्यादिवद्
तरकल्पनाप्रसंगः संस्कारप्रत्ययश्चानुभावःस्मृतेर्नरूपादा
नसदृशस्यचकारणतायामुपादानमेवसदृशंतदेवमुक्तेनैवे
वं कार्यहेतुभूतयाच स्मृत्योपादानभूतः समनन्तरप्रत्य
य एवकल्प्यते यस्त्वतिशयाधायीतिकृत्वा संस्कारप्रत्यय
ताकारणत्वेनानुभावःकल्पितः तस्याकारणत्वेनतद्ज्ञानेना
भायेनाह स्मृतिर्ज्ञानस्यचेति नन्वेवमनुभूतोमयाघटइत्यनु
भवस्ययत्संवेदनं तत्कथंनिह्नुतव्यम् अथाह एतावन्निति
अनिह्नवएवायमस्माभिर्भूयोभिर्विविक्तीकृतइतियावत् त
तइति हि यदुक्तं तत्कतमदवलम्बनतोप्रमाणाद्रूप प्रत्य
क्षरूपंव्यतिरिक्तंस्मृति स्वसंवेदनाव्यतिरिक्तंवा अनुमानरू
पंवा तत्रायचरमपक्षो प्रतितिमाविति मध्यमएवयतोस्व
नामकारेणप्रतिष्ठितः एतदुपसंहरति तस्मादिति स्वसं
वेदनस्य चानुमानत्वमपिशंकायोजनमपिदर्शयति
स्वसंवेदनेनेति ॥

तस्मिन्निति पूर्वानुभवे स्मृतेरपीति अन्यथा स्वसंविदिते
त्यस्य हेतुता जायत इति विस्मयसूचकोपि उत्प्रेक्षणापि
चपदेन समन्वनीयः समुच्चयद्योतनाय एकत्र हि स्वसं
वेदनरूपे प्रमातदनुभवसंवेदनमविच्छिन्नमेवास्ते तत्र
स्याभोगवत्यनुभवे स्मृतिरुद्भवन्ती प्राच्येपदेनुभवापेत
माणं समाक्षिपतीति नत्वसाविति न्यायसमाश्रयणमेत
त्वनुमानस्यापरकश्चिदुपयोगः व्यवहारसाधनमप्य
ननुसम्भाव्यते मोहाभावात् मोहे वा कार्यतायामपिदु
ष्टानत्वात् नन्वेवं स्मरणे पूर्वानुभव एव प्रतपतीति पू
र्ववदेवास्य प्रामाण्यं स्यात् सत्यमेतदित्याह स्मृतीत्या
दि यथा तस्यानुभवरूपता प्राच्यातथैव प्रमाणता इ
दानीन्तु यथास्य स्मृतिरूपता परिच्छेद्यगतातीतकालोप
रागरूपितानुभवभागतया तथा गृहीतग्राहित्वादप्रा
माण्यमपि प्रकाशितुच्छटो न तु प्रकाशन इति हि स्मृता
वनुभवम् नन्वेवं स्वसंवेदनमपि स्यादप्रमाणं स्यात्का
मेव हि गृहीतमात्मानं गृह्णातीति स्वात्मांशे ग्राहकत्व
मुन्मिषेत् नचैवं तथा हि सति भूतवर्तमानविभागोऽभवे
त् नत्वसावस्यान्तःसुखैकलावेच्छेदविवहारादिति हि व
गृहीत्वः कृतनिर्णयमेव तदेतदाह स्वसंवेदनेत्विति
सत्यां ग्राह्यतायामवच्छेदभाविनः कालभेदस्याभावा॰
द्गृहीतग्राहित्वाभावोप्युक्तः ॥ ६२ ननु कार्यकारणभावादि
व्यावहारिकरूपनिश्चयेनुभवमात्रादप्रसिद्धेपि विकल्पा
पवसरत्वमप्रामाण्यं यथा नैयायिकप्रभृतयो मन्यन्ते वा॰
धाभावे हि किंकृतप्रामाण्यम् बाधयोगे तु हि चन्द्राला

नचक्काद्यनुभवस्याप्यप्रामाण्यं ततश्चबाध्यसत्तास
त्तयोरेवावधातव्यं नन्वेकप्रमातृतत्त्वेनसमहितेन
किंचित्तत्कृत्यस्यविकल्पबलादेवसिद्धेः अस्त्वेवंता
वत् नन्वत्रविकल्पतत्त्वमनुभवैकमयप्रमात्रात्मकं
ब्रूमहे तथापितुसमस्तान्तर्बहिर्व्यवहारव्यापकस
त्यासत्यप्रविभागनिश्चयनिबन्धनभूतोऽयंबाध
व्यवहारोनकथंचित्परदर्शनेघटते अस्मद्दर्शनेतूप
पद्यतएव तत्रस्वपदेतावदुपपद्यतएव तत्रस्वप
देतावदुपपद्यमानतांदर्शयितुंसूत्रम् बाध्यबाधकभा
वोपिस्वात्मनिष्ठाविरोधिनां ज्ञानानामुदियादेकप्रमा
तृपरिनिष्ठितेरिति यःसमस्तव्यवहारसिद्धयेसर्वेणां
गीकृतःसोपिनोपपद्यते तथाहिनासौविषयाणाम्
असन्निहितत्वादपिनतेषाम् तदसौज्ञानानामेववक्त
व्यः तानिचस्वस्मिन्विषयेआत्मनिचस्वसंवेदनेनियत
स्थितिकान्यत्यन्तसंतोषभांजि मुनिमनांसीवेतरेतरं
नविरुध्यन्ते परस्परपरिहारेणवासहेतुकविनाशोप
गमेबुद्धिर्बुद्ध्यन्तरविरोधिनीति नाश्यनाशकभावेनवा
स्वसमयेन्यावकाशविरोधेनवास्वसमयेपरकीयप्रमा
णभावोविरोधेनवा विरोधेज्ञानेनकिंचिदविरुद्धमस्ती
तिनाहत्रिरोधोप्यविरोधएवमित्रद्वयस्येवपरस्परेण
विरोधाभिधाननिबन्धनवन्ध्यतामात्रंवायस्य नियत
विषयत्वंनभवेदिति विरोधोत्थापननिमित्तमनयोःश्री
न्ते नैवैकंविश्रान्तिस्थानप्रमातृतत्त्वंनाम तत्रहिविश्रां
स्पतांज्ञानानांतानेकरसैवसर्वत्रविश्रान्तिः ॥

तथाहिचिदहमिति घटइति ज्ञानेपरस्पराभासानाश्लेषे
णैवविश्राम्यतः नीलमिदमुत्पलमिति परस्पराभासो
परागप्राबल्येन प्रयेन्नमइति प्रयोज्यप्रयोजकसं
ज्ञाकत्वाभासनघुरः सतीक्रियया एवमन्यदप्यूह्यम्
ततएवबाह्याभिमतप्रमेयांशा सम्भविनत्वाज्ञानेष्वारुणे
त्याप्यमानंरूपमयंकुर्वन्त्समायां स्वतन्त्रः प्रमाताभ
एयते तथैकत्रप्रमातरि शुक्तिकेयमिति नेदंरजतमि
तिचज्ञानेविश्राम्यदेवपूर्वविश्रान्तरजतज्ञानसंवेद
भूतानुविद्धृत्सितरजतमिदंसत्यमर्थक्रियातत्समे
भातमिति विमर्शात्मकप्रमाणफलानुवृत्तिं वि
ध्वंसयति विध्वंसयंश्चविश्राम्यतीत्येवंप्रमातरिया
त्यपरिवर्जनेनज्ञानानन्तरस्यनियतास्थितिः ततो
ह्येनोर्बाध्यतापरिवर्जनीयस्यपरिवर्जकस्यचबा
धकतासिध्यति यद्यस्यफलानुवृत्तिभंगकरोतितत्तस्य
बाधकं साचभौमइवापरभूभुजाम् तथाचनेदंरज
तमितिशुक्तिकेयमितिवाज्ञानेरजतज्ञानस्य बाधो
ह्नितियतविषयोभवन्नियतनिमित्ततयाव्याप्तः ततोवि
पतेतद्व्यापकाभावात्साध्येनहेतोर्व्याप्तिः सिद्धेतिस्व
भावहेतुः ज्ञानद्वयमेकपतितंबाध्यबाधकभावाय
न्योन्यापेक्षरूपयोगित्वादित्यपिस्वभावएव एकपद
पतितत्वाभावेहिनियमाभावइतिव्याप्तिरितिसूत्रार्थ
वृत्तोविवृत्तोच स्वच्छाभासश्चेति स्वस्य विषयश्चेतियो
ज्य अथवास्वसंवेदनभागेबाधासम्भवादाभासमात्र
मेवसम्भवहायमिहनिर्दिष्टं तदाच सर्वेपिस्वात्मयह

६
प्र मि
२२९
329

णाभासत्वासंभवेणेववयोक्तं प्रकोपः सन्निवेशश्चेदमित्यं
गुलीनिर्देशाभ्यदनयाजिह्वात्वाख्यानेनतदवष्टम्भेन यद्यपि
वस्तुस्थितिर्योत्पद्यते तथापिप्रमाशैकमनन्तरेणतदेकाव
ष्टम्भ एवज्ञानं इति वदन्भ्रान्तामपिसतमवमन्यते स
ह्याह शुक्त्यवष्टम्भेनैवरूप्यसंविदुवम्भीशुक्तिसंविद्वाध्ये
ति सत्यपस्यप्रामाण्यस्यतदनुत्पत्तेर्वा निर्वर्तनं बाधा यथा
नोपपद्यते इति दर्शयति बाधः क्रियेतेत्यन्तेन स्वावस
रेज्ञानान्तरमेकसन्तानगतं नसहते इति बाधा सतिप्रमा
तरीत्याह सोपीति अप्रपर्यासकारणासम्भवतोन्यभावेभा
वादितियः सहानवस्थानविरोधउच्यते तत्सत्तियावं
समर्थतएणोन्यन्निह्वावेणससन्तानापेक्षयासमकालेस
म्भविनेवबलवतोमेनशीतस्पर्शमाक्रमता तत्त्वा
नयोः समकाले तथास्ति सन्निधानंदेशाक्रमणंवा नच
शुक्तिसंवेदनेशुक्ताविवप्रवृत्तस्यैवं रजतसंविदं सहेत त
थाहि तत्रैनेभवेत्साप्रवन्येन तत्प्रवर्त्तेतैव एतावदेव
इत्यधिगमम् हीतियस्मात् ज्ञानंसर्वत्तेयसाभासपदेवं
ज्ञानं तत्पवस्तेयसानुहत्याधारावाहितां श्रयते नहि
ज्ञावातांजहाति नपुनः ज्ञानान्तरमन्याभासमस्तीत्येव
कृत्वानिवर्तते धारावाहितायाः तत्कथनन्तस्यविरुद्धं
यनपवं तस्मात्सोपिनास्तीति एवंविरोधः सम्बन्धः एतदुक्तं
भवति पूर्वाभासजनकसामग्रीसन्निधौ ज्ञानान्तरमे
वकपमन्याभासमुत्पद्यते शुक्ताविवप्रवृत्यप्रवर्तन
स्वभावंरजतज्ञानमिति शुक्तिकाज्ञानेनशीतमिवोष्णे
नापसारितमितिचकः ।।

अन्येनाज्ञानद्वयान्यतरस्यैवंविधंप्रत्येतुमसामर्थ्यात्स्व
विषयमात्रनिष्ठत्वेन एवमयंविरोधः महानवस्थानरू
पएवशंक्यमानश्चनिषिध्यमानश्चमन्तव्यः अथद्विती
यंएतंदूषयितुमाशंकते अथेति प्रामाण्यस्यस्वरूप
निर्दिशन्नर्थप्रकाशत्वमिति विशेषणनिवार्य इत्यर्थः अ
र्थप्रकाशत्वमित्यत्रार्थशब्दंव्याचष्टे आभासमानपदेन
अन्यथेति तदाभासत्वंविनायदितत्प्रकाशत्वंस्यात्
किमतो यथाभासमानप्रकाशत्वंप्रमाणमित्यत आह
नचेति तदपीति अएवस्मिन्नर्थेसेवंवृत्तिरावृत्तेर्योजनी
येत्यपिशब्दः तृतीयमपिएतंदूषयति नचेति अनुव
र्तमानोसंभवद्धेतुएदव्यतिरेकीत्युक्ते अथतुर्यमेतं
त्वमतउपपद्यमानंदर्शयिष्यन्क्रमेणएवशोधयति
अथापीतिनिर्वर्त्यतइति तस्यतत्रावकाशानसहत
इत्येतावदेवेहनिवर्तनमभिप्रेतं तथाच दूषणंसंगच्छ
ते घटेपिवदाज्ञानमितिप्रवृत्तस्यस्वस्यतत्रावकाशनमष्य
त इत्येवमपिविशेषमाशंकते दूषणाय अथचेति ए
तत्सिद्धांतिमतएवोपपद्यत इत्यभिप्रायेणाब्रूते एतद
पीति अन्यथेति यदिपूर्वंप्रवृत्तमतायाज्ञानंनोपयुक्तं
घटेपिवेति पूर्वोक्तमपिदूषणमत्रएतेनेतमप्रत्युज्जीवय
ति प्रत्युज्जीवनहेतुमाह केनेतदिति अत्रायंभावः
मीत्येवतत्प्रवृत्तिरितिभावः नन्वेकप्रमातृगतत्वेनाम
वस्तुतोयदस्ति तदेवविशेषकंइविष्यतिनैतदित्याह
केति सर्वथायमप्रकाशते तदस्तुहन्ततोस्तीतिकोश
यान्यस्यापिनायंविषय इत्याशयः ननुप्रकाशतांतत्क

ई
प्र भि
३३
330

यं ननावज्ञानद्वयेन नापि विकल्पेनेति दर्शयति नचेति
नचेदं प्रमाणं दृष्टमिति कथयति नचान्तरेणेति ज्ञाना
न्तरवेद्यतास्युगमेपि हेतुः समर्थो यमर्थ इति दर्शयत्यनेनै
व चकारोभ्युपगमद्योतकः उभयत्रापि हेतुः परापेक्षित्वा
दिति ततोपि किमित्याह सर्वेति स्वातन्त्र्यविकल्पाभ्यु
पगतेपि स्वकृतमेनन्न निवहतीत्याह विकल्पेनापीति
विकल्पेनापि स्वातन्त्र्यात्पौर्वापर्यव्यवस्थापनं तद्विक
ल्पस्यात्मह्रतिरिति विकल्पेनाभिमते ज्ञानद्वये पुरुषे ज्ञानयोस्त
योरन्येनाप्रकाशमानाद्व्यवसीयते परं तेनायमर्थः वि
कल्पः स्वतन्त्रोङ्गीक्रियमाणो यत्र प्रकाशरूपोङ्गीक्रिय
ते तत्रैव स्वतन्त्रो युक्तः न ह्यात्मास्यकाचित्स्वतन्त्रता तत्र
यमर्थविषये भवतु स्वतन्त्रः न तु ज्ञानविषये न हि ज्ञा
नस्य स्वप्रकाशस्य व्यतिरिक्तस्य विकल्पः प्रकाशनरूपः
ततो यत्र न प्रकाशनस्वभावस्तत्रायमभिमानसारो वास्त
वप्रकाशनव्यापारयोगित्वाद्व्यवसायरूपः तत्रस्याव-
सितमपि पौर्वापर्यं न प्रकाशितमेवेति ज्ञानद्वये वस्तुभू
ते कथं तद्धि दितं भवेत् न त्वव्यतिरिक्तमेव तज्ज्ञानद्वयं वि
कल्पान्तरः स्वप्रकाशत्वेनैव तद्विकल्पनापन्नं ज्ञानद्वयं
स्वात्मनः पौर्वापर्यं स्थापयति ततएकप्रमातृगतत्वे स
ति पूर्वप्रवृत्तज्ञानादूर्ध्वमिति निरवकाशीकरणं नामसवाधनं
न युक्तं तदाप्युच्यते अव्यतिरेकेवेति पूर्ववदिति मन्यते स्याद्वि
स्तद्वयोर्भेदेन तत्स्य न्याय्यमेतत् ज्ञानयोरपीति न केवलं द्वि
कल्पेन साकं तयोर्भेदं यावदन्योन्यमपि तदभावे तदेकसाध्यो
पः पौर्वापर्यलक्षणोपेक्षात्मकसम्बन्धप्रमाणितो भेदो न सम्भवः कं ते

इति तस्मादर्थेनिवर्तनादिति फलात्तद्दृमुन्मूलनादिति
मन्तव्यं तथाच प्रमाणलक्षणे सोऽन्तस्तथाविमर्शः
मामिति वस्तुन्यबाधितेनिवसने अभितः समन्ताद
भिमुख्येनच प्रमातरि यन्मननं बहीरूपानादरेणन्तद
वविमर्शनमभिमननं प्रमातृविश्रान्तिसारमिति द
र्शयति व्यवक्रियत इत्यनेन ९९ नैवमिति प्रक्रमेणैवं
रूप्यविदेरान्तसूत्रान्तरव्दस्मानद्दूषण विषयदानाय
वाथद्दृशान्तंधर्मोत्तरोपाध्यायादिदर्शितंशोकमानतया
सूत्रेणाह विविक्तभूतलज्ञानंघटाभावमतिर्यथा तथा
चैव शुक्तिकाज्ञानेरूप्यज्ञानाप्रमात्वविद् इति ॥
शुद्धभूतलंघटाभावस्तत्रिवसन्तत्वाद्घटाभावव्यवहारस
ततः शुद्धभूतलज्ञानमेवयथाघटाभावज्ञानं तथैवशु
क्तिज्ञानगतयथार्थप्रकाशनलक्षणप्रामाण्यसंवेद
नमेवशुक्तिकाज्ञानस्वसंवेदनान्तरिक्तंयत्प्रकाशते
तदेवोच्यते शुक्तिविपरीतरजतज्ञानगता यथार्थत्वस
भावाप्रामाण्यसंवेदनंस्यपदव्यवाधइति किंतत्रप्रमाणै
केनेतियदिपरोब्रूयादितिसूत्रार्थः तमवतारयतिसंते
पव्याख्यायावस्यनामिति हेतुपदमेतत् माभूदिति
वैशेषिकमते नतुघटस्ययोभावः सपटः कथंनहिघटस्य
येलोहित्यंसपटइतिग्राह्येयम् अत्राह नहीति नहिलो
हित्यमिवघटस्य नकिंचिधेनपरस्परूपपदोतुभवेत्
अपितुघटएवन पतत्वघटस्य समस्तप्रत्योपाख्याविर
हमात्रं ननुनेति किंचित्प्रत्योपाख्यायोगंपवस्तु ननुवं
नकिंचिदाभावोनामेति किमवलम्बनीयंचिनात्राह

६
प्र भि
३३१
331

तस्मादिति वैकल्पिकज्ञानाभिधानात्मकव्यवहारमात्र
सारमस्य व्यवहारः नियतश्च विकल्पोनुभवस्योपजीव्यवर्त
ते ततो यदनुभवस्योपजीवन्नियमेनाभावं विकल्पयतदेति
तदनुभवविषयस्यैव विकल्पतां व्यवस्थापयति नीलवि
कल्प इव नीलस्य अभावविकल्पश्च शुद्धवस्त्वन्तरानुभ
वोपजीवी नियमेनेति विपक्षे नियमस्य व्यापकस्यानुपल
म्भेन सिद्धिमतिव्याप्त्यभावहेतोर्निश्चिनात् शुद्धव
स्त्वन्तरस्यैवाभावत्वेन विकल्पनात्तत्तदेवाभाव इति
व्यवस्थाप्यते नहि कल्पानुरूपत्वाभावाभाव इत्युच्यते
दृश्यं हि भूतलं विधिरूपं तद्घटाभाव इत्यनुनारूपेणानु
चितमेव दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे नहृदि
त्यादिना शुक्तिज्ञानं रजतज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानं कथं भव
ति भवत्येव अत्र हेतुः प्रवृत्तेत्यादि तथापि हेतुः स्वविष
ये रजते प्रमाणत्वं प्राप्ते रजतज्ञाने तस्य निषेधनात्तु प्रमाण
भूतं रजतज्ञाने इति हि शुक्तिकाज्ञानस्वरूपं यतस्तद्रजत
ज्ञानाभावरूपमिति वाक्यशेषः गतिः व्यवहारैकसारता॰
भावस्य द्रष्टव्येति घटाभावस्येति यदा यत्नमिति घटा
भावेनजनितं तदपि नाकारवचनं भवति निःस्वभावस्य
रणनता ` रणाद्यसंभवात् नचक्रमकारोस्यापि नक्र
मसंभवात्तलोसाविति कल्पनामात्रमदेनारः किमर्थमित्य
मुन्यापयतीति चेत् व्यवहारस्य हि ययप्रवृत्त्यभावमात्रेवात
हिपरीत शुद्धवस्तुनियतं हानादानसंपादकं प्रवृत्त्यादिवा
प्रयोजनमस्योन्यापनस्य भूतले हि दृष्टेनापि पिशाच इति याव
न विकल्पयति तावत्पिशाचसन्निधानकृतं भयत्रासाद्यावि
गोरेवेत्यदृश्यानुपलम्भान.

तदाघटाभावव्यवहाराभवन्ति तेनासद्व्यवहाराभावोऽत्रना
त्रघटइतिच यावन्नव्यवहरति तावत्तत्रभूतले निःशंकं
तत्पदार्थान्निक्षिपेदितिदृश्यानुपलब्ध्यासद्व्यवहारःसि
ध्यति अध्यवसायस्वरूपेत्तिणोहिव्यवहारायघटाव्यव
सायंभवन्ति ननु यथावस्तुनानुभूतलजनितंभूतला
कारंज्ञानमुक्तं घटाभावज्ञानंतु नभूतलाकारंतन्नोनभू
तलजनितम् अत्राह सत्यमेवम् नभूतलजनितम्
मानसंहिव्यवहारात्मकंविकल्परूपंतत्कथंतदुच्यते
भूतलज्ञानमेतदित्याह अस्त्विति यद्यप्येतद्धाविक
कार्यीयव्यवहारवद्भयपूर्वभावित्वेनस्थितेमानसव्यव
हारात्मकं तथाप्यन्यविकल्पेभ्योनीलादिविषयेभ्यो
नीलाद्यनुभवानुसारिभ्योऽस्यस्यविशेषः तथाहिवि
कल्पस्तावन्नियतः सर्वोनुभवमेवनियामकमपेक्षते
अस्यचाभावविकल्पस्याभावानुभवः सन्नुत्पादकोना
स्तीतिभूतलस्योपलम्भादेवायमुदेति ततस्तदेवाने
नेत्थंव्यवह्रियते अपिच घटाभावाध्यवसायरूपस्य
ज्ञानस्यविषयो यदाप्येष्यतेमाप्यतेचनिःशंकगमं
नागमनादेर्भूतलैकविषयत्वात्तस्तदनुभवमूलत्वा
त्तत्प्राप्तिफलत्वाच्चभूतलज्ञानमेवघटाभावज्ञानम्
तथाभूतमित्यर्थक्रियोपयोगि ननुकिमत्राप्यर्थक्रिय
याउच्यते तामेवाभिसन्धायनात्रघटइतिव्यवहारति
प्रमातानत्वनुस्वप्रकाशमात्रेण यथाहुस्तत्कृत्यस्तदु
तद्व्यवहरणमात्रेणनतदिति तस्माद्भूतलमेवयदर्थं
क्रियोपयोगिसद्घटाभावव्यवहारस्यविषयः योपत्ता

प्रमेयव्यवहारः सन्ततोनान्यविषयः नीलमि `` पीत
विषयोयथाभूतलप्रामयेचनात्रघटइतिव्यवहारः अ
न्यविषयत्वस्यहिव्यापकमन्यप्रामाण्यर्थत्वंव्यवहारस्यत
द्विरुद्धं `` दभिनिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः एषचभूत
लमात्रघटाभावन्यायः सूत्रान्तराभिधायिष्यमाणोव्या
तिरिक्ताभावव्यवहारविरुद्धसमर्थनकारिणोभूतला
द्वतालोकरूपस्पर्शमात्रघटाभावव्यवहारेयोजनीयः
एवंदृष्टान्तंव्याख्यायेनमेवन्यायंप्रकृतेयोजयति एष
एवेति युक्तिमत्यत्वेनास्यास्यभावव्यवहारस्यादिमः
ततस्तावत्तभावव्यवहारेषुमूलभूतंयद्युक्तिमत्यत्वंत
देवप्रमाणं तद्व्यवहारैः सर्वैरेवतद्विषयीकृतायाः युक्ते
रेवप्राप्यत्वात् यदीतिसोऽवस्यचेद्भूतस्याशङ्काद्योतक
त्वेव्याख्यातम् एवंसूत्रार्थेविहृत्यविहृतिकारएवरूपप्रवि
दभावेतियत्ततंभविष्यति तदर्थानुसारेणपूर्वस्यमतं
शंकितम् परिहरतिशिष्यबुद्धिसमाधानार्थं अन्यार्थ
दृष्टान्तदूषणतत्समर्थनादिप्रमेयान्तराभिधायकमं·
ष्यवर्तितरेचतदृप्यव्याख्योपनतप्रमेयान्तरावभास
व्यवहितःपूर्वपक्षःशिष्यस्यानुसन्धानत्वात्तबुद्धौप्र
नरुन्मीलेत् चेदृहार्थस्यसिद्धान्तोन्मीलनेनस्वव्या·
ख्यातोभवति अन्यथाहिवक्तव्यैवेनदत्तशंकमानत्वेनक
स्मारेनडुक्तमितिस्याद्वचनावकाशः तंपरिहारप्रकारमा
रू तेषांचेति उपमानेनसाधर्म्येणनिश्चयार्थमस्मतेऽत्रतो
ऽत्रायस्यव्याप्तिपरिच्छेदनायः तथाउपसमीपेप्राप्ते
व्याप्तिनिश्चये अस्मनेलिप्यते ॥

नाद्रियते सर्वकोटीकारेणानुवर्ति संघटनायेत्तमन्यासो
दृष्टान्तः सविषमोनतुल्यः अत्र हेतुः नहीति मूललक्षानेन
तुल्यं शुक्तिज्ञानेघटाभावज्ञानेन च तुल्यं रजताभावज्ञान
ग्राहेन उन्मूलनयाव्यपदिष्टं रजतज्ञानप्रामाण्याभावज्ञा
नं यदि भवेद्भवेत्साम्यं नत्वेवं तस्माद्वैषम्य नत्वेवमित्यत्र हे
तुः तथाहीति रूप्यज्ञानस्य हि अप्रामाण्यं स्वसमयभा
वि मिथ्याज्ञानत्वं नाम धर्मान्तरमावेदयितव्यम् वर्तते प्रा
माण्यात्मकधर्माभावो वा न तु तस्याभावएव रूप्यज्ञानस्य प्रा
माण्यं एवं हि सति स्वसमये सर्वविज्ञानं प्रमाणं ज्ञा
नान्तरसमयेतु सर्वमप्रमाणमिति पुनरपि नियमो वि
लुप्यते अथोच्यते रजतज्ञाननिष्ठं यदप्रामाण्यं तच्छु
क्तिज्ञानमेव नान्यदिति तत्राप्युक्तं नचेति अत्र हेतुः
रूप्यज्ञानात्मके विषयान्तरे धर्मिरूपे यतो नेन प्रामाण्य
न लब्धं तद्विपर्ययं हि तदप्रामाण्यं यदि वा रजतज्ञानस्य
लक्षणमुपाधिरूपं अप्रामाण्ये प्रामाण्याभावो वा न तद्वे
नाप्रमाणमिदमिति ज्ञानेन विषयान्तरं व्यवहर्तव्यान्तरं
जनज्ञानादिकं लब्धं ततो यथा पटस्य शुक्लधर्मज्ञानं पीत
धर्माभावज्ञानं वा न घटज्ञानमेवेति शक्यं वक्तुम् तथाप्र
कृतेऽपि अन्यज्ञानमन्यस्य यदि धर्मज्ञानं धर्माभावज्ञानं वा
भवेत्तन्नियमहेतोरभावादति प्रसज्यते तदियमन्यज्ञान
तान्तर्धर्मज्ञानता विरुद्धं न तद्धर्मोज्ज्ञानरूपत्वेन व्याप्तेति वि
रुद्धव्याप्तोपलब्धिः वैषम्यमेवद्रढयति प्रकृते वैलक्ष
ण्येन दृष्टान्तस्य घटाभावेति विषयएवेति घटाभावो हि
न किंचिदित्युक्तमेव उक्तेति पूर्वोक्तेत्याकूतशेषः एवं पु

ई
प्र भि
३३३
333

क्तिप्रत्यक्षमेवप्रत्यक्षप्रमाणंभवदेवरूप्यज्ञानप्रामाण्य
भावव्यवहारकारणमिति तावन्नसंगतं एतावननुभवेष
दिवरजतज्ञानंप्रमाणंभवेन्नन्वदावेदितंरजतमेवेदंभवेन्न
शुक्तिरितिकारणानुपलब्ध्याशुक्तिज्ञानंसंवादकंनभ
वेदपिचतत् ततोरजतज्ञानंप्रमाणंसंवादिशुक्तिका
ज्ञानोपलब्धेरिति ततश्चकारणविरुद्धकार्योपलब्ध्या
प्रमाण्यनिषेधेरजतज्ञानस्यशुक्तिज्ञानंप्रमाणतामु
पगतंहेतुभूतंनप्रत्यक्षभूत एतदाह इहेतिप्रकृतेःपु
नःशब्दउक्तसंभावनाद्योतकः पारम्पर्येणेति नसाक्षा
द्वितद्धं तत्प्रामाण्यस्यनिषेध्यस्यापितुकारणव्यवधा
नेनेत्यर्थः ननुतथापिसिद्धसाध्यविनापिप्रमाणेकेन
प्रत्याह तत्रेति प्रत्यक्षमेवबाधकमिति हितेवदन्ति
नत्वितःप्रभृतीष्टेमेषिष्यते सत्यंतथापितुप्रतत्याग
मात्रमेषानुनतुकामपरिहरणंपक्षांततइत्याह इष
यिष्यतेचेति अनेनपरिहारान्तरमपिसूचयतियद्वं
णिष्यतेयावत्प्रसिद्धेनपीतीत्यत्रसूत्रे १० ॥ एतन्निरा
करोति नैवमिति अभावव्यवहारेतादात्म्येनसिद्धेभ
वत्ययंन्यायोभूतलेघटोनपिशाचोनशब्दोनेति नच
द्विद्रूपत्वेस्वभावविशेषसामग्र्यभावादिनासंभव
त्यपिसंभावत्वेवाभावसिद्धिः व्यतिरेकेणानुपलब्धि
लक्षणोपलंभयोग्यतायायिसमस्तकारणसामग्रसहदृश्यस्य
यदाभावःसाधयितुमिष्टंभवति इहभूतलेघटोनेति नद
नोक्तन्यायेनाभावसिद्धिः एवंहिपिशाचस्यापिव्यतिरे
केणाभावःसिध्येद्पिशाचतयाभूतलस्यासिद्धिर्नैवंतदेवनचेति
व्यवहर्तुमशक्तत्वं सर्वदावानप्यान्यवक्लिप्तंताविशेषाभावादिति

दृष्टान्तपदायमसंगत इति सूत्रार्थः विहृतिकारः स्वोक्ते
दृष्टान्ते दोषस्पर्शणोस्य ग्रन्थसंगतिमपश्यन्नभ्युपगम
वादेन ग्रन्थसंगतिं करोति अभ्युपगम्येत्यन्तेन सूत्रहानस्य
घोदवादिनां प्रसंगतो भावव्यवहारं तत्त्वप्रविदितस्तत्राप दर्श
यति इदंतावन्नु डिति वक्ष्यामनन्तूते संन्यासिकत्वेनता
वदभ्युपगच्छत्येतन्नु दृष्टान्तपदं द्वयं कथम्भवतां
तइति तदिति भूतलं न स्यादिति तादात्म्येनाभावः सं
भाव्यतेनाम एवं तु वाक्यार्थे न स्यात्संभाव्यते यकिल
तत्राधारे द्वयेन एकस्यैव हिकथमाधाराधेयता कात्मनि
कवेत्तु सदास्यात् इत्यनया भयाहृष्टान्ते प्रत्यक्ष सिद्धे वाधेति
तावतो मा हिति योजना ननु भूतलत्वेन वक्तव्याङ्गइत्याभिधि
त्सिता तत्किं तद्विशेषणे पादाने नेत्याशक्यतूते अवत्त्
मेति क्रमेण परस्याद्वदेवमाहास्माभिरपि तयाविधमेव
तूपं यदिष्यत इत्युक्ते विशेषणं वदमारेणेति विविक्त
मितिसूत्रे ११ यादृशीतिस्वात्मनिष्ठता तूपा असाविति
तद्वदेवभावः तस्याइति विविक्ततायाः सेइति परंवोपपि
तुपपदित्यस्य व्याख्यानम् स्वात्मनिष्ठेनेवपरमार्थेनोक्ते
विक्तत्वं तत्परं तापयितुं विविक्तत्वप्रहतादिव्यवहारे
साध्ये हेतुत्वयोपात्तं सूत्रे विहृतं तु सिद्धवदेव सामानाधि
करण्येन अत्रेति व्यतिरेके रणाभावव्यवहारे साध्येवस्तुत
त्वमवलम्व्य दूषयति तथापीति सापीति सदेनामहि
तीयता अनेनतेज्ञाने भूतलज्ञाने जातकथं भिन्नाभावस्य
धनमपि तु सदेवस्यात्तादात्म्याभावसाधनवदिति सूत्रं
स्यार्थो दर्शिनः परकीयं प्रसिद्धिलक्षणं अभिप्रायं स्फुट

चित्वमाशंकते अथभिन्नेति व्यतिरेकमप्रसिद्धमप्रकृतं घट
यति यदात्विति सिद्धान्ती तत्त्वमुद्घाटयन्नेवेति दूषणस्या
वकाशमयमवदति एवमिति घटसाहित्यविशेषेत्यर्थः
सहिततानामघटेन यासा न काचिदपि का भूतलाद्भाति
प्रमेयतः प्रमाणतश्चेति दर्शयति स्वाकाराधिकः स्व
ज्ञान इति ननु दशाद्वयेपि किं प्रमेयस्यतावत्वेवज्ञानस्य
वेत्याशंक्याह योपिवेति वस्तुनघटो भूतलस्यस्वभावोपि
तु तेन सहितता च भूतलमित्याभासे पृथग्गताभातत्यस्ति
वस्तुतेव एतद्दूषयति न चापीति सर्वदेति प्रसक्त्यपि घ
टेन तु घटेन सा न स्वक्रियते सहितताः स्फुरणस्य च क्षणे
व घटता प्रग्राह नापीति एवं हि सतिकारणस्य पूर्वभा
वितादूर्ध्वकाले सा न भवेदित्यर्थः भवतु वा घटस्य तत्र का
रणत्वं तथापि भूतलविश्रान्तिं तद्रूपं घटं नापेक्षते घटेन
सहितेति ननु चक्षुर्जनितेप्यालोकस्य विशेषो विवेक
लक्षणारम्भक्रमेण चक्षुष्प्रमितेनास्तिज्ञानसन्तानेनापि
दृगादौ तद्वदत्र भविष्यति एतदपि निरस्यते घटादर्शने·
पीति चक्षुषा घटदर्शन इति वेति मन्यते प्रनाभातश्चनक
श्चनकस्य चित्तभावो भवतीत्याह वस्तुतस्येति वस्तुनः शु
तेष्वेव सदिति सत्येन चेदं परस्मिन्नते कार्यानुपलम्भव
हारमङ्गर्वतः स्वभावानुपलम्भोप्ययं यत्रेति यस्मात्तत्त्वे
नायं क्रियाभानायामनेन प्रमाणः प्रमेयतश्चेत्प्रभयमुत्व
मपि प्रकृतमुपदर्शितमन्वयव्यतिरेकयोगेन तदिति
प्रदेशानानम् सदैव सदैव निर्विशेषत्वादिति तात्पर्यम्

यदित्येवं स्याद्यद्या संयोगाभावेपि संयुक्तं तथा वस्तुघ
टेवजनितं तत्सन्निधानापेक्षं च तथा गृह्यते तथामह्य
तस्यमपीति तदभावे घटसहितं भूतलमिति तदप्यसत्
घटोहीति यावद्धि किमस्य ग्रहणेन क्षमवश्चेदनुमानमेत
त्स्वप्रतिबन्धं विनाकुतः नच तज्ज्ञानमेव तत्संवेदनं भे
दात् ननु साहित्याभासनं तर्हि किं विकल्पनमात्रमे
तदितिब्रूते केवलमिति इयदेवेदमधिकमेवेत्यर्थः
एतदेव युक्तमिति वार्तिकग्रन्थेन संवादयितुमुपक्र
मते अत एवेति प्रतिविषयं पर्यवस्यद्धि ज्ञानमेक
मभागमपि सघत आभासान्तरं हन्तास्माभाँनुवे
नयोजयति ततो हेतोर्घटपटविज्ञानं घटे व्यवस्थाप
टानपेतत्वेन पटेपि घटानपेतत्वेन विदधत् इति सम्बा
पवमुक्तवान् ग्रन्थं तदीयं पठति अत इति अतोपि हेतो
साइन्द्रियमतिरविकल्पिका सिद्धा मापीति यावोथ
नैवं देवमात्मनयासाथ्या यस्मादेकमर्थंमनोभू
मो विकल्पयन्नपि तदेवान्यपश्यति तौ चव्या
परस्परविविक्तात्मकावेव विषयातीदं तत्रेत इदं
नुपश्यामीति यदिहि परस्य ग्रहणान्नानिवेशान
नज्ञानविषयो व्यवस्थापयेत्तदेतद्घटपटत्वविकल्पात्वे
संकीर्येयातां नचैवमनुभव इति प्रकृतमेतद्योजयति प
वं चेति ज्ञानमुभयाभासमपि नान्योन्यापेतं व्यवस्थापकं
व्यवस्थापकत्वात् व्यवस्थापनं ह्यसंकीर्णनिश्चयोत्थाप
नं यदिचान्योन्यापेततया व्यवस्थापयेत्संकीर्णनिश्चयो
त्थापनं भवेत् तदेषां विरुद्धयाभोपलब्धिः व्यवस्थाप

६
प्र.भि
३३५
335

नानुसारेरैवचक्षामाएं पदेरगोपगतमिति स्मारय
ति वौद्धस्यैवेति यएवेत्यभावेसिद्धिव्यवातिष्ठपत
सएव तथाभ्युपगतवान्यथैतत्प्रकृतमस्यविघटेतत
तन्यदीयदूषएोद्वोषएदोर्जन्ममस्माकमारोपणीय
मित्येवकारेण यत्तदृदद्धि रितिसूचितं नन्वेवंघटभू
तलज्ञानेघटमात्रज्ञानेभूतलमात्रज्ञानेचकिमविशेष
अविशेषएवविषयः स्वरूपतः तस्यैवविशेषः एत
दाद्यज्ञानेचेति चःशंकाद्योरेएप्रमेयान्तरसमुच्चाय
कः अज्ञानेसानेकतरविविक्तत्वादिकर्मपदं प्रकृतं
स्वार्थमुन्मीलयति एवंचेति तद्दर्शनमिति अदे
शादर्शनेकर्त्र अप्रसत्ययीति घटे अप्रकार्यानुपलब्ध्या
घटाभावसिद्धिर्भविष्यतीति परकीयमनुभाषतेच
देसतीति नोभयाभासमिति अन्यद्यवच्छिनतीति
न्यायेन स्वसंवेदनादेवैवंव्यवस्थापितं तस्यघटस्य
दृश्यत्वाघटव्यभिचरणीयकार्यनिजाभासभागभाज
नीभूते संवेदनेतस्याभावात् एतदनुभाष्यदूषयति
अत्रेति प्रतीति वाधादेवहि तस्मः अयत्नोविकल्प
धारएतामभावसिद्धेनन्यसंस्कारः सदनोपपद्यत
एवेतिदर्शनमेव १२ ननुव्यतिरिक्ताभावप्रतीतिः स
र्वलोकप्रसिद्धासाचनसर्वदाकिंतुघटासंनिधिदशाया
मेवतत्किमत्रशरएं इत्यथघतोनभिन्नेतत्ततोव्यतिरेकेण
निर्निमित्तता तथाव्यवहारस्यप्रसंगेदिनिकारणानुपलम्भ
नंतत्तस्माभिन्नएव भूतलाधम्रालोकः सएवघटाभावोभूतला
घेयतया,

व्यवहरणीयः इत्येतद्देवात्रशरणम् यत्तदुच्यते ननु सू
त्रेण किंचिदिति व्यतिरिक्तवस्त्वभावसिद्धावस्ति चिरन्तना
पविष्टः प्रत्ययोग्यो विशेषः सचोच्यते इह रविप्रभृत्यन्त
त्प्रभादिरूप आलोको वा उपचन्द्रिकादिस्पर्शो वा कठि
नघटस्पर्शविलक्षणो मृदुभूतले तावदाहृतः कार्यका
रणैकसामग्रीकत्वादिना ज्ञाते येन व्यवह्रियत इति
नार्थवम् सच घटात्मकप्रसिद्धरूपस्पर्शविलक्षणस्त
दभावरूपस्तत्र भूतले स्वज्ञानेनालोकादिरूपस्पर्शज्ञानेन
गृहीतः सयदा विकल्प्यते स्वैरीकृत्या तदात्र भूतले
घटरूपविलक्षणो यद्यालोकरूपप्रज्ञ इति यद्धि ज्ञानं च त
द्व्या हृतो वा कर्कशकलशस्पर्शविलक्षणो यं शीतोष्णा
त्मतरमृदुस्वभावस्पर्शराशिरिति यद्विज्ञानं तत्र स्वभा
वरूपस्य मृदुस्पर्शस्य चान्यद्यावच्छिन्नमीति दृश्यघट
रूपस्पर्शाभावतां निश्चिनोतीति सएव तत्र भूतले घटा
भावो व्यवह्रियते य आलोकस्तत्स्पर्शो वेतीयत्येव न्या
यापातागतिर्व्यतिरिक्ताभावसिद्धो निवर्तते लोकस्य स
र्वेतस्य तज्ज्ञाननिवृत्तिरेवान्यरूपा ततो महाप्रलयेपि स
संवेदनज्ञानमात्रात्माभावनिवृत्तिः तस्य हि तेय व्यापित्ता
नेभवतीति निवृत्तार्थः आलोकस्यैवरूपतां स्थूलदृष्टान्तेन
साधयति क्वचिदिति केवलभूतलसंविद्घटाभावं निश्च
यतां यन्न भवतीति यावत् निरन्तर इति शिलोपरिस
न्निहितेपि घटे भूतागे तदभाव इति याप्रतीतिः साक्षि
लाप्रतीतिरेव तद्भाव इति शिलायाभवनं आदिपद
एलाहाद्यादिः नैमापिकेषांचिद्रूपमेव तथाह्याभिधा

प्र
भि॰
३३६

336

त्मिकाः रूपं तदा विंशतिधेति यद्यपीत्यादि तद्यपीत्युत्त
रेण संबध्यते अवान्तरेतु हन्ति ग्रन्थः पठितो व्याख्यातश्च
एव तु तत्र च तस्य यत्स्पर्शज्ञाने तद्घटाभावं व्यवहारयतीति
संबंधः ग्रन्थस्येति अनुपलभ्य इति पूर्वेण संबंधः कतीवि
षष्ठी अपनिवानीति ऊरुभिमादेः प्रतियोगिनामयोसौ
स्पर्शधर्मोनिः स्वरूपनिषेधहेत्वयस्य नास्ति नियतेति व
यंतत्राभावस्वरूपवादिनो भावं विविक्तमेव भावादुपगच्छा
मः यदुक्तं अभावोपि बुध्यमानो वोधात्मभूतर्दुस्वरूपवे
ति युक्तेति व्यतिरिक्ताभावसिद्धय इति भावः उपयुज्य
त इति व्यवहाराय संप्रतीति अन्यदा पटोपयोगादौ सप
वालोक उच्यते पटो नास्तीत्यादिना व्यवहारार्थेण स्वरूपान्त
रेण न च त्यायमात्रमेतत् अपितु प्रतीतिरप्यत्र साक्षि
णीत्याह वस्तुस्थितीति आविर्भावयतीति निश्चाययप
ति भूतलमेव हि तापेक्षते तदापितु तदुपरि परिवर्ति
नं पटाकाशमहं देशः ११ ॥ नन्वस्मिन्पक्षे तादात्म्याभा
वपक्षे को व्यवहारार्थः न व्यतिरिक्ताभावः ततश्चालोकोघ
टाभाव इति कृत्वा प्रदेशान्तरेष्वप्यालिमो यथा घटाभा
वव्यवहारवत्पिशाचाभावव्यवहारोपि भवेत् आलो
कस्यैव पिशाचाभावरूपत्वादित्याशंक्य सत्त्रम् पिशाचः
स्यादनालोकोप्यालोकाभ्यन्तरे यथा प्रदेशो भूतलस्या
न्तरनिषेधः ससवथा इति आलोकव्यतिरिक्तो यद्यपि
पिशाचो नालोकात्मको ह्यसौ तथापि भूतलस्येवालो
कस्याभ्यन्तरे सोपि न संभाव्यते ततश्चापि पिशाचो यद्यप्या
लोकोस्तीत्यत आलोको भवन्पिशाचो नास्तीति व्यवह्रि

येतथापि न सर्वात्मना तदभावसिद्धिः सर्वथेति नियमेन
भूतलालोकापेतयायावद्गृहीतिच विचारणेति शिथायोऽनुभू
पिशाचभावमात्रं हि न साध्यमपितु नियमेत् न भूतलान्तरे
पिच संभाव्य एवासौ यावद्गृहीतिच विचारयिष्यते तदेवमा
लोकान्तर्वर्तीमस्यादेवेति शंकायामर्थनीयो नियमगर्भ
तया तावति विवक्षिते देशे मनाग्दर्शनेन तदभावनिश्च
य इति एवदर्शने एवोक्तं दर्शनेपि न कश्चिद्दोष इति स
मार्थः तं संगतिं व्याचष्टे नचेति एवमिति व्यतिरेकेण
भावव्यवहारप्रसंगो यः शक्यते पिशाचस्य सोऽस्तत्वेपि
नावतारयति इति चः प्रसंगशंकायां हेतुः अनालोकत्वप
स्येति पिशाचस्वभावत्वादालोकस्य शंक्यतेयं प्रसंग इति
तात्पर्यम् शंकानिषेधे तु हेतुः अन्तर्लीनस्येत्यादि तस्ये
ति अन्यत्वे समस्यन्तेयद्धुमात्रुक्तं अन्तर्लीनतापेतत्वे
ति व्याख्याते आलोकेन्तर्लीन पिशाचो न निषेद्धुं शक्योऽदृश्यए
वादिसूक्तं तथाचोदितसमाने एवंहि प्रसंगाद्योदितः
प्रदेशे आलोकोस्तीति यदिदमेव पिशाचो नास्तीति प्रसं
ज्येतेति अनेनाशयेनान्यथोपक्रमते स्थूलदृष्टिप्रत्यायना
य अथवेति सत्त्वदृष्ट्यातु आलोके प्रसंगतत्वमिति षथोक्त
तो पर्यवसित एव प्रदेश इत्याद्येव्याख्यानेनासंगतम् अ
पवादयद्यपि भूतले आलोको गृहीत इति पिशाचाभावो गृ
हीत एव तथापि गृहैकदेशे स्फीतालोके घटाभावो गृ
हीतोपि यथा न समस्तगृहान्तर्गताशंकितघटाभावमव
धारयितुं तामुपैति गृहैकदेशान्तरे समन्तमस्मादाके
नतसंभावनात्तथा प्रदेशाव्यवस्थितालोकमध्यवर्तित्वेन

३
प्र भि
३३१
331

पिशाचस्य संभावनात्तथा तावदाकाशदेशगतपिशा
चाभावनिबन्धन व्यवहारांगभावं नोपैतीति तथापि त
दभावनिश्चयः कर्तव्य एव स च न सिद्ध्यति पिशाचाक्रम·
णीये आलोकमध्यभागे तदालोकानपसारिणः पिशा
चत्वस्यैवान्यस्य कस्यचिदस्मादृशैरनुपलम्भादित्यन
याभंग्याव्याख्यानान्तरं करोति यदि वेति आलोकप्रदेश
योराधारत्वमाधारतानान्तरीयकव्यतिरेकतात्पर्यं चेति
विधान— शङ्को व्याख्यातः नतु प्रदेशो यदि व्यतिरेकेण
निषेद्धुं शक्यस्तदालोकेपि किं तथा न शक्यः स्याद् प्रदे
शादिति आलोकतादात्म्येन हि प्रदेशनिषिध्येत किं सं
भाव्यते तावत् सर्वात्मना हि तथापि तस्य निषेधः शक्य
इयथुं योनापि प्रदेशे आलोकोस्ति यत्तदेव पिशाचो नास्ती
ति आलोके तु किमन्यदस्ति यत्पिशाचोपि नास्तीति स्या
त् तेनात्र वचनावकाशमात्रमपि नास्तीति मन्यते एतदे
वघटयति तदाहीति प्रदेशे वेति अनेन प्रदेशात्मकपर
माणुसान्तरवर्तमानस्य परमाणुकतद्रूपसंभावनानिर
न्निरूक्तापारमार्थिकोर्थं यथादृश्यत्वे भूतलस्यान्तरिति
व्याख्यानम् अदृश्यत्वमपीति नैव केवलमन्यत्वं पिशा
चनिषेधायोगे हेतुः अपि त्वदृश्यतासहितं एतदेवव
तिरेकेणास्फुटयति तस्यहीति यदिति यस्यालोकान
नपसारकस्य दिक्कालात्मपरमाण्वादेर्दर्शनात्कचिदि
ति आलोके प्रदेशे वा सावतीन्द्रियदर्शी पिशाचं निषेधे
त् महीति पिशाचादतीन्द्रियदर्शी पिशाचस्यापयोवका
शः संभाव्यते भूतलालोकान्तरालमायस्तस्यातिरिकेरा·

स्तदिक्कालादिभिः पिशाचत्वूपत्वा सहितस्तु भिरालोक
विशेषत्वूपैरेववापरमाणुभिर्व्याप्तं पश्यंस्तानात्मादीश्च
घाचाभावतयाव्यवहरन्पिशाचं निषेद्धुं शक्नोतीति संभा
व्यतेर्हेति ततो नातीन्द्रियादर्शिनोत्र शक्ततायत्ति प्रक्र
तमेवस्पष्टयति नहीति भ्रादिग्रहणाहिगात्मादि ग्रत
एवेति यतःपिशाचः सर्वत्रस्यापि भासमानश्चालोका
वयवानामालोकपरमाणूनांयद्रूपंतदेवावकाशोदे
शासमुत्तस्त्यपरिहृत्यभासते इतरेतरनांमिश्रत्वूपत्वा
ज्ञावनाम् ततोहेतोविदमपिनाशंकनीयं तदेवपरा
स्मशति यथेति इतीत्यन्तं समानन्यायतयायोजयति
नहीति पिशाचेपि यत्रैषाग तिवालोकान पसारकाधि
मते तत्रनहिपरीते चाटेकेयमाशंकैव ग्रालोकाप
सारकपवतर्हित्रदोनिषेध्योनपिशाच इत्याशयेना
ह ग्रथापीति ग्रनालोकेति ग्रन्यमानत्वनारहितै
कचनालोकत्वूपोपलब्धा इतियावत् ग्रत्रोक्तमेव
समाधिंस्मारयति स्फुटीकर्तुं तदत्रापीति यदेतह्
वनमाशंक्यते ततोवचनाद्धेतोरिदंस्मार्यते इति सं
बन्धः नत्वन्योन्यात्मकत्वेकथमेकदेशावस्थानेपी
त्युक्तिः ग्राह नतत्वेति ग्रालोकांशस्ययत्रभागेपि
शाचसन्निकर्षेणावष्टम्भात्तत्रयोन्योदृश्यतेसोपिशा
चः नतस्वत्वूपमुत्क्रान्योदेशः ग्राह भूतमयानामि
ति शाह्यादिपंचकत्वूपाणांवाह्यानां पृथिव्यादीनांतत्वा
नवतिरिक्तानांत्वूपात्मनादेशोनयत्सम्बन्धमेकसामग्र्य
धीनत्वाद्व्याकार्यकारणभावाद्वासंभूतलादितदपिदेश

ई
प्र भि
३३८
338

इति प्रतिभासत एव ततः सन्निकृष्टदेशतैवाभिन्नदेश
ता आत्मकालादयस्त्वभूतमया इत्येकदेशा भवन्तु नाम
यत्र हि दर्शनेते सन्ति तत्र सर्वैः संयुक्ताः सर्व एव ते विभु
त्वात्सर्वस्यैव संयुक्ता इत्यन्यत् न चापि ते केचित्सन्ति
शाह्याघाविज्ञानं चेति षट्पदार्थमात्रे हि विश्वं तत्र शाह्य
घाभूतमया एवेति भूतमयग्रहणं ज्ञानानामिति वैध
वैधर्म्येण ज्ञानस्य हि स्वरूपव्यतिरेकेण न देशोऽन्यो भाति
एकसामग्र्यधीनो कारणं वा विषयो प्यनाधारत्वेन भास
ते यतः समकल्पत्वाभावेन तद्योजनाभावादिति दर्शि
तं स्वरूपदेशादन्यो देशः तेन योऽवच्छेदः तदाधेयता यो
गस्तेन च शून्यता यदि स्यादित्यन्यथा शङ्कस्यार्थः तथा
त्वमिति चः आलोकविशेषरूपस्पर्शविशेषस्य कश्चिद्दे
वपिशाचवदेवास्य स्वभावो वा रहस्यः पिशाचस्यैति
शोऽदृश्यमानः पिशाचो नास्तीति सर्वज्ञेन व्यवह्रियते
न च यत्र मध्ये न कश्चिद्दृश्यते तत्र रूपादयः सन्तीति ज्ञा
तः तत्कथमुक्तं स एवालोकरूपविशेषात्मा देशः पिशा
चाभाव इति अत्राह रूपादयो हीति मध्यवर्तिनः कस्यचि
दर्शपनेऽपि यद्यपि मध्ये न किंचिदालोकाते तथापि रू
पादयस्तथा तत्र परमाणुतया स्थिताः यथा तत एवाः स
दादिभिर्न दृश्यन्ते सर्वज्ञेन तु दृश्यन्त एव परमाणूनां
च नैवाविद्यमसर्वमिति दर्शयति ततश्चेति न तथेति प्रती
यातिनोपिनात्यन्तं तथेत्यर्थः ॥

दूरान्तरमिति यथा तत्र च्छायादृश्यते तमसाकृतेन सांत
रत्वेन व्यवहितत्वेन विभिन्नं सजातीयतावच्छिन्नमन्तरं ये
षां तानि सान्तरव्यन्तराणि मध्येवा तमसा सान्तराणि
व्यन्तराणि मध्ये तमः शून्यतया सान्तरत्वेन वा व्यन्तरत्वे
न वा विचित्रीकृतमध्यानि सहैवेति स्वस्वस्थाने निवर्तयंती
स्वदेशादपसारयंती असमर्थेन तरणिप्रादनक्रमेण
निवर्त्यंते स्वदेशादपसार्यन्ते तथैव एवमिति असहृ
श्यतमः प्रभृतिभावान्तरपरमाणुतुल्या एव पिशाचपर
माणवः सर्वज्ञस्येत्यर्थः पिशाचाभावेन पिशाचेन यत्सर्वे
माक्रान्तमन्तरालं तथालोकपरमाणव एव दृश्यमानाः
सर्वज्ञस्य पिशाचाभावव्यवहारविषयीभवन्ति ननु तत्सद
स्यादिपदार्थान्तरमपि पश्यन् सर्वज्ञो व्यतिरिक्तं पिशाचक
पं निषेधेत् सत्यमस्ति वा पिशाचे तेषां स्वरूपनिष्ठत्वा तथा
याद्यतिरिक्तपिशाचाभावेन याभण्या सर्वज्ञेनापि दुःसाध
एव एवं तर्हि किमनेन प्रयासेनेति दर्शयति अथवेति
यत्किंचिद्यद्यस्ति तेनेन दृष्टव्यं ततस्तत्र चेत् पश्यति पिशा
चेनास्त्येवासौ तत्र च सर्वमेव तत्रत्यवस्तु पिशाचसहित
तद्भावज्ञानविविक्तेन ज्ञानानन्तरेणावेद्यं यदि वा तदेवज्ञा
नेन स्यपिशाचाभावव्यवहारविषय इति नान्तरालवर्त्तिप
रमाण्वन्तरानुसरणेन किंचित् नन्वसदादेरप्येवं कस्मा
न भवति उच्यते अर्वागिति परिमितं यः पश्यति तस्यैत
देयमस्तीत्येवं ज्ञानमुत्पद्यते येन ज्ञानमेव सहितत्तानल
क्षणमभावव्यवहारे हेतुर्यत्र तत्रस्य तत् इति निश्चयोऽनि
ब्रतरेवरसयतरेवावदयतरेवस्पृशत इवगत्यादिज्ञाना·

वषपकसंभावनात्तत्रगंधादिज्ञाननिवृत्तिरेवस्यात्समवे
शनत्तानादिरूपाव्यतिरिक्तगन्धरसशब्दस्पर्शाभावव्य
वहारहेतुरेव ततोयद्यप्यनेनाआलोकप्रदेशमेववागृ
ह्णतापिशाचाभावोगृहीतः पिशाचान्यद्वयोस्तथापि
प्रादेशिकोसौगृहीतोप्यगृहीतकल्पः प्रदेशोआलोके·
वाभिन्नस्यास्यसंभावनानिवृत्तिकारणाभावात् एताव
तीवक्रभिः प्रकारैरयुक्तेवस्तुनि ननुयदिपिशाचस्यानि
षेध्यतायामदृश्यत्वंहेतुः तर्हिघटादेर्निषेध्यतायांस्व
त्वानमरात्मनामित्याद्युद्देशोदृश्यताहेतुत्वेननिर्देश्य
नेन्याहसिद्धसिद्धि यइदानींसर्वोनिषेधस्तादात्म्यनिषे
यत्तादात्म्यनिषेधपर्यावसितएव ननुचाव्यभिचरितंदृ
श्यत्वं तथाहि हेतुबिन्दुः विशेषणंवाच्यं इति एवंप्रसं
गादभिधायप्रकृतमेवार्वाग्दर्शनेपिशाचस्यानिषेध्यत्व
मनुवभात्यदृश्यत्वेपीति यद्यालोकःपरमाणुशोदृश्येण
भवेत्तदापरमाणुपरमाणुगणायतोनिरन्तरत्वेनभवे
दृहिवस्यान्नेयः पिशाचपरमाणुः संभाव्यते नहिल·
तेणायमालोकपरमाणुरेवपिशाचपरमाणुभावस्व
भावः परमाण्वन्तरेष्वेवमिति पिशाचपरमाणवःआ
कोरन्ध्रदेशोद्दरवनिराकर्तुं आलोकपरमाणूनामेव
तत्रपिशाचपरमाणवभाववत्वात् ननुपरमाणुशोदर्शा
नमात्रिस्थलेकचनविनतप्रतिभासात् तन्मध्येचपवि
मितत्रिभिनादिपरमाणुरपिसाचपरमाणुरेतनामपिशाक
नीयत्वात् एवमालोकस्यपरमाणुशोदृश्यत्वेस्यात् पि
शाचाभावसिद्धिरर्वाग्दर्शनस्यापीत्यतामपियावद्भूति
विचारंनेनतस्यिनमहत्त्वरूपमित्याह ॥

अथवेति परमाणुमोदृश्यत्वेपियदिनैवानर्थं अतीन्द्रिया
न्तकाः पिशाचपरमाणवः संभाव्येरंस्तन्मान्तरत्वाभा
वेभवेन्नन्निषेधे नन्वेवंरसगन्धस्पर्शपरमाणोरदृश्यत्वे
वादृश्यत्वेन संतोपिनैकत्वनरूपप्रत्ययेनिमित्तमिति तथा
पैशाचाः परमाणवोरूपमयाअपि अस्मदादिचक्षुर
गोचरा एव अतस्तेषामन्तरालरूपाणामदृश्येनैवा
संदृतत्वंगृह्यते तथाप्रदर्शितं विनधवाह्यार्थसिद्धा
वुपाध्यायधर्मोत्तरेणप्रदेशमध्येपिपिशाचनिषेध
स्याशक्यत्वेत्यमेवानुसर्तव्या ततश्चयथाभूतलस्या
नोरित्यपिसोऽत्रमनुसृतेभवति सर्वथेत्यपिव्याख्यातंभ
वति इयतापिच यावद्भूतिविवादेनसर्वेषां शब्दः सोयो
व्याख्यातश्चसंहरति ततश्चेति प्रासंगिकदोषप्रशम
मपरमिदं सूत्रं पूर्वसूत्रार्थस्याविचलतामाधातुमिति
तदेवानुसन्धत्ते अवधृत्यवेति अयमेवेति आलोकचयो
त्यस्पर्शणेवेति प्रस्तावेनतादात्म्याभावोयउक्तः यत्सं
वेदनमिति यस्यज्ञानस्यसंवेदनं भूतलसंवेदनस्थानीयं
तस्येतिज्ञानस्य भूतलस्येवग्राहकं प्रत्यतेभवेधेनरूप
ज्ञानाभावः प्रत्यक्षतः सिद्धोदिति व्यवह्रियते ततादृ
शोवित्तानेनकिंचिदस्तीति यावत् ननुस्पर्शज्ञानस्य
यदात्मत्वं स्वसंवेदनेतेन यत एकमेवस्पर्शज्ञानं गृहीतं
नतूपज्ञानं ततः केवलभूतलज्ञानतुल्यादेकज्ञानसंस
र्गयोग्यज्ञानान्तरनिषेधः स्यात् स्यान्मतं यदिरूपज्ञानेभ
वत्यपि तदेवस्पर्शज्ञानस्वसंवेदनं रूपज्ञानस्वसंवेदनाका
रान्तरं विभ्रमयात् नन्वेवं स्वप्नेपीतिनिरूपणे नहीति

६
प्र भि
३८.
340

यदेतस्मादिवैधर्म्याशयेन अन्यहेतुमाह ज्ञानहितरति
नस्य संवेदनस्य ज्ञानस्वरूपग्राहकस्यैकत्वं नोपपद्यते
ननु वेद्यभूते चेत्तज्ज्ञाने घटभूतलतुल्ये नाकिमायातं
तत्संवेदनस्याह ज्ञानस्वरूपाहितेयल लक्षणान्तस्याभे
दः अत्रापि हेतुः स्वसंवेदनमेव एवमेकज्ञानसंसर्गिः
स्य समस्ताभावव्यवहारव्याप्यभावं प्रदर्श्य पार्थस्यान्या
यस्य व्यापकत्वं दर्शयति उक्तेति
तद्विशेषणद्योतकः तत्सत्वेवेति नियमवतीरूपज्ञानस
त्ताव्यवच्छेदेन स्वसंवेदने निर्भासमानाद्रूपज्ञानाभावव्य
वहारस्य दम् नन्वियतास्पर्शज्ञानतात्पर्यानेरूपज्ञानं
कामं निषिद्धं तत्समये तद्द्वितीयस्य निविक्तस्यैव रूप
ज्ञानस्य कथमभावः सिध्यति उच्यते कार्याभावादिति
रूपज्ञानं यदि भवेत्स्पर्शज्ञानावसरे तत्स्पर्शज्ञानाद्यो
जायते विकल्पः सद्रूपज्ञानादपि जात इति रूपस्पर्शोभय
विकल्पनव्यापारं विकल्पज्ञानं स्वसंवेद्यं भवेत् नच तत्त
थाभूतमस्तीति अत्रैव दृष्टान्तमाह प्रदीपेति यथाप्र
वेरूपदर्शनान्यतिरिक्तकारणानां यातानाश्च निश्चितस्व
नेव सद्भावोऽन्धकारे प्रदीपाभावं रूपज्ञानस्य कार्यस्याभा
वान्निश्चिनोति तथा विशिष्टविकल्पात्मककार्याभावा
द्रूपज्ञानस्याभावात् अनेनैव न्यायेन सहितासहितत्वादि
तत्त्वाभावस्वरूपवादेऽपि रहितान्यदेशकालकारणस्य घटस्याभा
वस्त्वनुमानेनैव भवेत् ननु स एवमसद्व्यवहारं
दिति नन्वेषामन्यागतिर्वहति इति यावत् ज्ञाना एताव
परदर्शनमिति तदन्यविकल्पोऽपि दृष्टव्यो गेवास्तु ।

स्वसंविदित इत्यादि दूषणान्तरसंभावनमत्रापि स्यादिति
दर्शयन्नेकसंवेदनाभ्युपगमेनेदमपि न किंचिदिति सूचयति
ननपवाह एकं त्वित्यादिना अनेन शब्दरसगन्धानामभा
वेऽपि समग्रसामग्रीकत्वेऽपि सिद्धेस्तन्नात्मककार्याभावेन
अन्नानीदकायस्पर्शदत्तोदकरसविघुटिकागन्धसंवेदनेन
त्वकार्ये वा असमग्रादिनिरासो भवेत् आकाशधारणासमा
पत्तस्य तु समस्ततदभाववेदने कथं समस्तशब्दाद्यभावे
योगिनस्तु दाविष्ठेन तथैनात्यवकाशः एकज्ञानसंसर्गयो
रपवस्तु इयानन्तरनियतविज्ञानावसेयत्वासमर्थनेऽस्य
लेवकृता ७४ नन्वेवं भवन्मसाधितेनैव न्यायेन प्रमाणभू
तशुक्तिकारणताभावान्यतरज्ञानप्रामाण्यसंवेदनमे
वतदन्यरजतज्ञानप्रामाण्याभावज्ञानेऽसिद्धमेव सत्यंसि
द्धं तथापि तत्साध्यं न सिद्धमिति दर्शयति सूत्रेण ॥ पवं कु
प्यविदाभावरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् न तावद्रजतज्ञप्तेः स्या
दप्रामाण्यवेदिकेति अनेन हि शुक्तिकाज्ञानस्यैनेदं रजत
मिति ज्ञानस्य वा स्वरूपचिन्ता कृता भवति न तु ततो व्यति
रिक्तस्याय रजतज्ञानस्य किंचित्त्वरणं तेन मंडितं वा यदा ज्ञा
नप्रामाण्ये हि प्राच्यपदबोधाप्रामाण्यरूपे संविदितेऽपि अ
न्यस्य पदबोधस्य न किंचित्कृतं भवतीति सूत्रार्थः अस्महि
षयतामिति अप्रामाण्यं इष्यत इति सौगतैस्तत्रेति दू
वेस्याप्रामाण्यं एवमिति अयं भावः आस्तितावदेषाम
तिपत्तिर्लोके सा तु किं प्रमाणरूपेति चिन्त्यं यदि प्रत्यक्षात्
त्मिका तदस्मद्दर्शनमेव विजयि अथानुमानात्मिका तेना
पपद्यत इति समनन्तरमेव सूत्रेण वक्ष्यते ॥ ७५ ॥

ई
प्रमि
३४१
341

नन्विदमित्यनेनतदेवावमृश्यते यत्ररजतज्ञानमभूत्
तस्मिन्नेववचने इदंरजतमितिशुक्तिकावेतिज्ञानमुदितमिदानीं
नचैकमेकदारूपद्वययोगीति नतज्ज्ञानद्वयंप्रमाणंभवितुम
र्हतीत्याउमानिकोवाधोभविष्यति तस्मिन्नेतदेवतावत्ससिद्ध
मिदमित्यनेन तदेवेति अनुमानंचनोपपद्यते अलीव
वाधव्यवहारः सोऽसत्त्वपक्षेऽपपन्न इतिसूत्रं धर्म्मासि
द्धेरिति अपिशब्दोवक्ष्यमाणयोऽन्यः अनुमानतोऽपिनेववा
धाधर्म्मिणोऽपि हेतोरपिचासिद्धेः नचदृष्टानुसरणेनेयंवा
धप्रतीतिः अपितुस्वसंवेदनेनैवतत्स्याबाध्यसमर्थनी
यापि एकस्मिन्नप्रमाणान्तरसति तस्मात्स्वतन्त्रात्साजाय
ते इतिसूत्रार्थः तमवतारयति अनुमानमपीति इयतो
धिकप्रमेयत्वादियदेवावतारितं शिष्टंतत्साधनार्थनिग
मनमेव शुक्तिज्ञानेति हेतोरसिद्धिंव्याचक्षाणोधर्म्मासि-
द्धिं तदुपयोगिनीकरोति यतधर्मित्वाभिधानमप्यनूप
प्रसाधकोहेतोर्धर्म्म्युपयोग इत्याशयेन अन्यथाहेतोः सा
ध्यंसिध्यति किंतत्रधर्मिणेति शंकेतकश्चित् हेतुरिति
अप्रमाणोऽपरजतज्ञानस्य साध्ये नतुस्वरूपासिद्धएवक
स्मात्रायमुच्यते यत्रधर्म्मासिद्धि मुखएवेति तेनालम्बनी
येत्याशंकान्यायंमुत्पादयति स्वरूपेति इहहेतुस्वरूपमे
वस्वरूपंनवस्तुस्वरूपंयेनशशविषाणंस्वरूपासिद्धिंभवे
त् हेतोश्चनियतदेशकालायोगव्यवच्छेदेनसाध्यसाध
कत्वंनामस्वरूपमाश्रयायत्तं ततश्चयस्याश्रयोनकश्चिद्ध
कात्मलीयते अनित्यःशब्दस्यात्कृतकत्वादिति स्वरूपेणै
व निरधिष्ठानोभवन्नकिंचिदिव।

संपन्नः शाब्दगतस्य तस्याभावादस्य रूपादिनिष्ठतायाश्च
प्रतीत्या संस्पर्शात् ततोयं स्वरूपासिद्ध उच्यते शुक्तिज्ञान
सत्यत्वं तु यद्यप्यन्यत्र न सिद्धं तथापि स्वरूपेणाभात्येव
अन्यनिरपेक्षस्य तस्य प्रतीति विश्रान्तिपदत्वात् नन्वेवम
पि शुक्तिकायां ज्ञानसत्यत्वं शुक्तिकाज्ञानेनाधिकरणे स
त्यत्वं सिद्धमप्यधिकरणान्तरे प्रकृते रजतज्ञाने न सिद्धमि
ति विभिन्नाधिकरणत्वेनासिद्धमेतत् अस्त्वेवं को दोष इ
त्याह व्यधिकरणेति काकस्येत्यनुपात्तेत्तु स्वरूपासिद्ध
एव वायमिति मन्तव्यं नन्वेवमाश्रयासिद्धत्वं कस्मादत्र तथा
पि उच्यते सत्त्वाधिकरणासिद्धस्याप्यधिकरणान्तरसम्ब
न्धो न दोषाय अपितु तद्द्वारेणाश्रयेण यः सम्बन्धः स ए
व ननु काकपक्षाश्रयोस्तु नेत्याह प्रकृत इति स्वरूपेणे
ति धर्म्यस्यान्यधर्म्याश्रयत्वेन धर्मितया धर्मिणश्चान्यध
र्माधारत्वेन धर्मितयासिद्धावपि सत्त्वानेन धर्मिणाश्रयेण
धर्मितानेन धर्मेणाश्रिते न तस्य धर्मितेत्येवं यासंयोज-
नात्तस्या असिद्धिर्या साश्रयासिद्धिर्वा व्यधिकरणासि
द्धिर्वाप्यपदिश्यते एवमसिद्धस्य प्रकारैर्वैचित्र्यमुक्त्वा प्रकृ
ते विशिष्टमसिद्धप्रकारं दर्शयति इत्थं त्विति शुक्र इति वा
धककाले वाध्यरजतज्ञानात्स्वमेव शुक्तिज्ञानम् तदेव
हि रजतज्ञानस्य स्मारकं विरोधेन संबध्येनेति तदेव रजत
ज्ञानमप्रामाण्ये साध्ये धर्मी विकीर्षितं तदेति हेत्वभिम
त शुक्तिकाज्ञानसत्यता संवेदनकाले नैव सिद्धं ननु रज
तज्ञानं धर्मीकरिष्यते अपि तु शुक्तिकैव एतदनपिनमस्त
ते तस्य ` ` ` तितरामीमित्याशयः एतदेवासिद्धमाध्याने

६

३५२

342

वदयति नहीति शुक्तिकाज्ञानस्य योग्यतावर्तते विषयः
स रजतज्ञानस्याभासकस्य तस्याप्यभावो विषय इति हि देव
रक्ताः किमुक्ताः ननु सिद्धसाधनं किं नाम दूषणं साध्यं
हि तावत्सिद्धमनुमानस्य न त्वस्तु वैयर्थ्यम् न किंचित्सि
द्धमिति दर्शयति नचेति ननु यथा पर्वते तद्धूमे च धूमेद
ष्टाकार्यान्तरवत्तया नानुमितवह्निरेवापक्रमस्य ग्रस्थितः स
न्सते ग्रे धर्मिणि वह्निमन्तं प्राच्यसमयभाविनीमधुने
वाद्यवतया साधयति तथास्मते रजते तज्ज्ञाने वाधुनैवा
मन्तां वहिरवमाणतां वा साधयेत् साधयेद्यदि धूममि
वहेतं स्यैवेत् स्यैवेच्छ्रयणमनुभवेत् नचानुभवोऽस्तीत्याचष्टे
नचेति स्यादेतत् यथा धुनादृश्यमानाद्धिमिमालिन्यादि
विशेषात्सर्वहतं धूममनुसाववह्न्यनुमानेपेवमस्मतत्यामू
लसाध्यया व्याप्तास्तद्भूमको योऽर्थो ऽसौ हेतुः विकीर्षितः स
इदानीं हेत्वन्तरादनुमास्यिष्यते तत्कथं सत्यत्वानुमानं भ
विष्यति अत्रोच्यते शुक्तिकेति नहि तथाभूतसाधनं प
मे साधकहेत्वन्तरमस्ति प्रतिहितदा शुक्तिस्तज्ज्ञानं
तत्प्रामाण्यं पततत्वसंवेदनं च सर्वं चैतत्समयस्वैवाश्रयेव
तत इति व्यधिकरणमेव एवं स्वर्धमाणस्य धर्मिताम भ्यु
पगमस्य दूषणमुक्तं अधुनातामेवतस्य हन्ते रजते चेति प
र्वते हि स्वर्धमाणेवस्तु नास्ति ननु रजते रजतज्ञानं तत्केव
लमध्यवसीयते इत्यध्यवसिते यत्साधिकं नहस्वभूतं
ज्ञानेन न किंचित्साधितं भवति वा संहिदृश्यं विकल्पनयाध्य
वसितमभिन्नभेदाध्यवसायाद्वेदानध्यवसायाद्धा विकल्पेन स्व
दृश्यन्ता अस्तच प्राह्यार्थे त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयात्म
य इत्यादि वाग्राहि

मतप्रधानादिविषयमनुमानं तद्धर्मीकर्तृत्वेनत्वेवं स्वसंवेद
नमविकल्पत्वात्तस्य एतच्चभवद्भिरेवस्वसंवेदनस्यावि
कल्पतामुपपादयद्भिः अशक्यसमयोग्यात्मात्मत्वादी·
नामनन्यभाक् तेषामतः स्वसंविन्निर्णोऽभिन्नत्वानुषंगि
णीतिवदद्भिः प्रमाधितमेव नन्वस्यैषाप्रतिपत्तिः तद्रज
तज्ञाने तदेवप्रमाणंनाभूदित्यभ्युपगमयाज्ञायते शुक्ति
ज्ञानानुभवाद्धेतोरिति वाढमस्ति सानुभवस्तेनकथं
चिद्युज्यते अस्मन्मतएवतद्युज्यते तदाह अस्माकंवि
ति तथाह्येन यद्यपिविषयोपरागकृतंकालभेदं संवेदने
भिमन्यते मेयाप्रमातारो वेद्योपप्रवणीभूतहृदयतया
ततएवभिन्नानि इतिव्यवह्रियते तथापि तेषांपारमा
र्थिकंरूपमभिन्नमेव इतिशुक्तिज्ञानस्वसंवेदनावेधो
रजतज्ञानस्वसंवेदनापिमायोपरागयोगापगमात्
स्थितैव मायाविद्याभायसारोऽस्यंव्यवहारेनेकपरि
निष्ठयानिर्वहति ततस्तस्यरजतज्ञानस्यधर्मिणः सा·
ध्यप्रमाणात्मकमनुवृत्तिधर्मविमर्शकत्वनामय
तच्छुक्तिकाज्ञानसत्यतयासाध्यते एवंपर्वतज्ञानधू
मज्ञानयोः स्मृतिस्वसंवेदनेद्यापिभावात्तत्प्रकाशएवे
नस्थितस्यपर्वतस्यधर्मिणोवस्थितधूमज्ञानप्रका·
शपात्सर्वस्मादेवपूर्वमग्निमत्वसिद्धिः शाक्यसमर्थना
ऽन्यथाहिकः पर्वतः कश्चधूमः नहितस्सतोतयोः प्रका
शनमस्तिनिर्विषयाहिमा ततश्च सर्वात्मनाप्रका
शमानस्यधर्मितान्हेतुताचेति गगनस्यप्राशाविषा
णधर्मिलिकाचित्रेहिरवातनदाएवंपूर्वस्मिन्संवेदनी

ई
प्र भि
३४३
343

प्रमाणफललक्षणं धर्मान्तरं यस्य तत्स्वभावत्वेन प्रमाणे
न धर्मान्तरेण सम्बन्धः स एव विशेषस्तस्य ज्ञानाभिधाना-
त्मा यो व्यवहारस्तद्धेतुज्ञानमप्रमाणमिति तस्माच्च न-
कालेऽयमित्यनुपपन्नं कालभेदेनापि स्थितानां रजतादि
ज्ञानानामिति संगतिः एवमस्माकमेवेदमुपपन्नं न तु भव
तां कथंचित् इति तु शब्दद्योतितमुपपाद्य प्रकृतमेव पर
पक्षाकरणमनुसरति नचेति एवमिति अनुमानानुस
रणेन अप्रवृत्तेः फलितीति अनुमाने हि दृष्टान्तान्वेष
णमनवस्थेति पर्यन्तेऽपि तत्त्वसंवेदनसिद्धत्वमंगीकार्यमि
ति भावः एतदुपसंहरति एवमिति न प्रत्यक्षतया नानु
मानतया शुक्तिज्ञाने रूप्यज्ञानाप्रमाणत्ववेदनं तत्र रू
प्यज्ञानस्य बाध्यतावापि शुक्तिकाज्ञानस्य बाधकता स्थि
ति स्वदर्शनेऽनुपपद्यत इति दर्शयन्नवान्तरं सौत्रं व्याचष्टे
यावदिति एकत्राश्रय इदमिति पुरोवर्तीनि तदविकल्पि
नैतदपरित्यागेन स्फुरन्नो संवेद्यो यस्मिंस्तादृगवभास
तं प्रकाशनव्यापारो यावदेव विकल्पबुद्धेस्तावत्तदिति
अन्योन्यविपरीतसंवेद्यद्वयं बहिर्विरुद्धे परस्परत इति कृत्वा
बाधकमवस्थाप्यते द्वितीयं च बाध्यमित्यर्थात् अथाः
पि तु बाधकज्ञाननियतीकृतेति बाध्यमिति न सा ताडङ्कं
सर्वत्र बाध्यमेव व्यापको विधिरिति कथयति भावाभा
वारेरिति नन्वहिरिति किमाशयेनोक्तं आह विकल्प
स्त्विति नीलमेव तदेव तस्यैवानीलमित्यपि परिभवति ॥
विकल्पावभासो न तु तत्र बाधोऽस्ति तत्कारणमेव तत्र वि
रोधलक्षणं नास्ति तत्कार्यबाधसंभावनेति बाधाभावः ॥

ननु सत्यं विकल्पितमसत्यविकल्पितमिति भेदेन व्यवहा
रे स्थिते तत्कथमुक्तं नात्र बाध इत्यादि तत्रोच्यते प्रत्यक्षमव
भासैकरूपमेव बाह्यरूपमपेक्ष्य विकल्पेन मिश्रीकृत्य स इति
बाधो विरोधो वा यदि वा स्यादिति संभाव्यते चेन्नस्यात्सम्भवेद
पीत्यर्थः तर्हि विकल्पमहिम्नैव बाधेप्रतपति विकल्पस्या
नुभवबाधप्रतिष्ठेति तत्किं प्रमात्राकल्पितेनेति वोहस्थ·
स्मारयति विकल्पेति ननुभवोपि कारणमिष्यते विकल्प
स्यास्माभिः प्रमातृस्वातन्त्र्यं तु तत्राधिकमुपयुज्यत इति दर्शि
पितं मात्रपदं तत्रेति यथास्थितकालभेदेन भिन्नाभासद
यमात्रव्यवहारिणि विकल्पे यदा तु न स्थिति स्वदर्शने स्वतंत्र
इति नैयायिकोपि हि कालभिन्नज्ञानद्वयग्रहणसमवायिन
मङ्गीकृत्यापि तदाश्रयमेकं न समर्थयित ˋ ˋ प्राक्कृपात
तस्मिन्नेव ह्याकाशे यदि पूर्वं समुद्भूतोपलतोपि पटध्वनिस्ता
वता किं कस्य विरुद्धं विषयैकमर्पितयोः केन ज्ञानेन दृष्टे
न विकल्पज्ञानं प्रमाणभूतमपि स्वविषयमात्रं व्यवस्थापये
न्न ज्ञानान्तरविषयं ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेपि ज्ञानज्ञानम
न्यपरं ज्ञानविषयमेवेति स्वसंवेदनात्मकस्वतन्त्रप्रमातृत
त्वाभ्युपगम एवास्मन्मतेष्टसिद्धिः प्रमाता चशेषं स्ववस्तु विक
ल्पज्ञाने विरुद्धमवभासयति केन प्रकारेण विरुद्धम् आह
मुक्तत्वयामनेकधं जानाति उच्यते मुक्तेत्यादि तद्धरववस्तु
कदा स प्रकाशितं आह तदाभासेति ननु कालभेदेन तथा
भातं तत्केनानयोर्विरोधः सहृदाभासहेतुकस्तु विरोधः
हेतोपाता ननु कालभेदेनानुभवोहमस्मत्सहृदाभासत्व·

ई
प्र भि
३५८

344

मथुनाकृतत्वं प्राह यत्तद्द्वारभूतमाभासद्वयं तदन्योन्यापे
तं प्रकाशते कृतइतिचेत् वस्तुतपेक्षात् यदेवपीतमितिप्र
काशेततदेवशुक्लमितिप्रकाशतेयतः नान्वियतापिकथं
विरोध इत्याशंक्य तत्समर्थनायहेतुमाह यत्रैवेत्यादिवि
रोधादित्यन्तं नन्वेतावता विरोधोबाधे ·· विरोधेचैका
श्रयत्वमिदमित्यवष्टम्भेनद्वयोरुत्पन्नो विरोधोन्मीलनात्
तत्पुनरपिनैकप्रमातृकत्वं किंचित्प्रदर्शितमित्याशंक्याह
एवेति विरोधस्यकारणं यदेकाश्रयत्वं तत्सत्येकस्मिन्प्र
मातरितैयंनत्वसति अत्रैवदृष्टान्तद्वयमाह यथेति घ
टपटयोरेकोद्देशोग्रहणादिः तेनप्रातिपदिकार्थापवशुद्धा
सहसंवेदनेपिगृहीताइतिविभक्त्यन्तरार्थप्राणेज्ञातेयप्र
मातुरेवप्रभावइत्यालोकेपिघटाभावे अत्रभूतलेइत्यंशेप्र
मातृप्रभावंविनानास्तिगत्यन्तरं नान्वियताविरोधः सम
र्थितः तथापितत्किंरेववाधमिति किंकृतोनियमः तत्राह
एवंचेति शुक्तिकाज्ञानेस्वसंवेदनपतितंशुक्तिकयार्थक्रि
याकृतेति ज्ञानंयतउपचीयते ततःशुक्तिकाज्ञानंबलवद्भूत
मर्थक्रियाज्ञानात्प्रवेशाभ्युन्याभावपरिदुर्बलेनतत्स्वसंवेदे
नपतितमेवरजतबोधंबाधेत नहिमर्शोमुन्मूलयतु नतुशुक्ति
मत्रसंवादबलेनाह नहीति प्राबल्येति हिमरजतमको
लत्रशाकलकादिसंविदान्दोलनचित्रस्य अतएवेति यतः
परतःसंवादेननततदैव तस्मात्सोप्येकप्रमातृतत्त्वाधीनः
तत्रेति प्रमातरिभावाभासौशुक्तिकालतरौनविरुध्येते
यतएवंहि तत्रैतौविश्राम्यतः ॥

याशुक्तिकामयादृष्टासैवेयमध्रनार्थक्रियायांप्रवृत्तेनेति
तेनविरोधप्रपक्रमेसंवादंचनिष्ठायां यावदेववाध्यवाध
कभावोपेतत्ते तावद्विरोधसंवादोयःप्रमाणैकनिवन्धन
त्वात्सोपिप्रमाणायत्तएवेतिस्थितं यदधीनभावाधीनेय
त्ताबान्तरं तत्तस्मान्नियादेवभवति धूमइवकाष्ठादिसामग्र्य
धीनवह्न्यायत्तः तथाच प्रमाणैकताधीनविरोधसंवाद
वोधाधीनोवाध्यव्यवहारइति स्वभावः विवेपेचाकस्मिक
त्वप्रसंगतोव्याप्तिः ७९ एतदुपसंहरन्व्यवहारान्तरमपि
समन्वयद्रूपत्वान्मन्त्यैवप्रमातरिभवति नान्यथेति दर्शय
ति सूत्रेण इत्थमत्यर्थंभिन्नार्थावभासखचितेविभौ सम
लोविमलोवापिव्यवहारोनुभूयते इत्यनेन तत्रहिभिन्नैः
त्यादिसूत्रद्वयदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपेणउपपत्तिप्रकारे
णसूत्रान्तरनिरूपिकार्यकारणभावाद्युदाहरणप्रकारे
णचेदमायातं यःकिलविभोदेशकालानवच्छिन्नसंवेदन
सारेभगवति स्वतंत्रे मायाशक्त्युपकल्पितचिदभेदाख्या
तिसारभेदमात्रपरमार्थैःप्रतिबिम्बकल्पतया नतिरिक्तैर
प्यतिरिक्ताभासैरर्थैर्नीलसुखादिभिःखचितस्वरूपानन्य
थाभावेनोपरक्तेविश्रान्तः सर्वोव्यवहारोदृष्टेनानुभवप्र
माणेननिश्चीयते सहिद्विधा समलोमायान्धानांक्रयविक्रय
विवादादिः निर्मलः प्रत्यभिज्ञाततात्त्वपरमार्थानांपारमे
श्वरूपावेशलाभाद्विशेषदर्शिवीरेशव्यपदेशानांतत्त
लाकुलादिपञ्चसूत्रनांविधेयस्वस्वरूपस्फुलीनांदीक्षितपर्यन्तानांसु
ह्रान्मनाशुपदेशादीक्षानिषेनेमितिकाद्यनुष्ठानध्यानसमा
धानादिव्यवहारः यद्यपि तत्रापि यावन्मलशेषावस्थाने

६
प्र भि
३४५
345

मायाव्यापाराविगलनादतस्तथा येनव्यवहाररूपता
माहिभेदाभेदप्राणितसमन्वयात्मा सर्वथा भेदतिरोधो
तिरोधीयतेएव तथापि प्रत्यभिज्ञातयाव्यपरमात्मनो स
व्यवहारः स्वपरमात्मनिमलशोधनबोधनैकघनत्वाद्वि
मलएवोक्तः तथाज्ञानानामिति हृतो समस्तं पदं संभा
व्यतइति हृत्त्वात्तूक्तं भूपानां फटिति तथाभिमानाभावे
सुकोपदेशपरिशीलनदिशाप्रकाशनएवायमर्थइति
दर्शयितुं तदुक्तंशिवविज्ञानोपनिषदिग्राह्यग्राहकसंवि
त्तिः सामान्या सर्वदेहिनां योगिनां तु विशेषोयं संबंधे साव
धानतेति केवलमिति सत्यपि सार्वत्रिके मायाव्यापारे इद
मधिकमित्यर्थः सिद्धाः सम्यगादिगुर्वन्ताः शुद्धात्मानोऽनि
ष्कलाः विद्येश्वरा अनन्तभट्टारकाद्याः मंत्रमहेश्वराः मं
त्रेश्वराः श्रीकण्ठमात्रप्रभृतयः आदिग्रहणान्मंत्राः तेच
परमेश्वरोपदेशलाभे सति ज्ञानपरमात्मस्वरूपा इति मंत
व्याः यदुक्तं अघोरः परमात्मन इति तथा लाकुलादिदर्शी
वपुरूपाः तदर्थमेव सिद्धग्राहपणां विशेषणम् तदा·
चादिग्राहेनैव निष्कलात्मनो ग्रहणं शिवभट्टारकस्य तु
नान्यापृथग्व्यवहर्तृता सर्वव्यवहाराणां स विश्रान्तिपद
मिति निरूप्यते मायाभाजस्तु सकलप्रलयाकलविज्ञानाक
लाः तेषां समलो व्यवहारः यदागमः प्रवस्याचितयेप्यस्मि [?]
स्तिरोभावनशीलत्वया शिवशास्त्रसमाक्रान्ताः प्रकटं वेत्ति [?]
विचेष्टितमिति केवलमित्यादिना संभाव्यत इति व्याख्या [?]
तेविहरणानीति शिवे ११ इति श्रीम· मा· श्री· श्रीमदाचार्या
भिनवगुप्तवि· ईश्वरप्र· वि· शक्तिवैभवाश्रयविमर्शः ७

ॐनमःशिवाय ॐ पूर्वंपदत्रितयमस्तभूमिमासाद्यस
मीकलनां विश्रान्तिस्थानमासमस्तांगदंपरान
न्दि ॥ एवंज्ञानस्मरणापोहनशक्तिमानेकोऽन्तःकृतानन्तवि
श्वरूपइतीयद्धितत्त्वोपपादितं अधुनामहेश्वरइतिनिर्णे
तव्यं तत्रमाहेश्वर्यंज्ञानविषयंक्रियाविषयंच आद्यमेत्रै
वज्ञानाधिकारेनिर्णीयते एवंज्ञाताप्रकृतितःप्रत्ययत
श्चनिर्णीतोभवति तत्रज्ञानंनामसंवेदनमहमिति यत्तदे
वस्वयमेवचित्ताभासोपरागभूषणमंकुचितमुच्यते तत
आभासान्तरमाभासोपेतःतेकश्चित् कश्चित्तथेति श्लो
केनोक्तातथापिसएक एवाभास इतिश्लोकान्तरेणो
च्यते अर्थक्रियाभासोपि तथैवाभासनियतइतिद्वयेन
कृताभाससार्थक्रियेतिद्वयेन आभासान्तरवैचित्र्येपि
कल्पमानत्वमिति श्लोकेनबाह्यत्वंस्वरूपतोविभागतश्च
द्वयेन ज्ञानादिषामाश्रयस्योपसंहारः एकेनमहेश्वर
त्वमुपसंहरन्नाभाविक्रियाधिकारोपक्षेपएकेनेतितात्पर्यं
ग्रन्थप्रतिसूत्रमर्थनिरूपणम् उक्तमिदंपरमेश्वरनिष्ठए
वसर्वोव्यवहारइति तत्रस्यादाशंका व्यवहारस्याऽनुप्राण
कएकएव नहितदतिरिक्तंव्यवहारस्यकिमपिनिजंतत्त्व
मस्ति ततश्चस्फुटत्वास्फुटत्वप्रायप्रचुरवैचित्र्यचर्चाऽवि
चारेनिमित्तंनलभ्यतेइति तामपासितुमुच्यते तत्कालि
कात्तसामर्थ्यमपेताःकेवलंकचित् आभासाश्चान्यथा
न्यत्रतत्त्वोन्यतमसादिष्विति ॥ व्यवहारोभगवतिसर्वद
तिसत्यमिदं तत्रवक्तव्यान्तरमुच्यते इतिकेवलपदमू
तत्कालभवंनिकटवर्तियद्दत्तमर्थोमैन्द्रियकादिप्रत

६
प्र·भि
३४५
348

तं तदपेतमारागस्तत्संस्कारबलोत्थितात्वदेयमित्याद्या
आभासाः प्रत्यक्षसमनन्तरभाविनिर्विकल्पव्यवहारे प्रत्य
वेत्प्रन्यादिव्यवहारे प्रत्ययेति न तत्कालिकमत्तसाम·
र्थमपेतन्ते चिरवृत्तसंस्कारोत्थापितास्तदानेआभासाइ
त्यर्थः जातिनयनहीनस्यापितद्रूपमित्याभासोजन्मान्तरप्रत्य
तसंस्कारजएव नच चिरवृत्तत्वेन तथास्मरणाद्दरणनाभ्यु
च्यतांनामस्वतन्त्रतानिजाभासबहिष्करणविषया तेषाऽभि
तिविकल्पनात्मकव्यवहारविषयाणां तएवचेति येप्रत्य
भिन्नानामनांमहासंवेद्यस्वरप्रसृतीनांसदैवाहमितिभासन
विषयाः नन्वस्येकेपीति येनियतप्रमात्रान्तद्विषयतयानिय
मिताः तेचाहन्तापदेप्रमातृभुविविश्रान्ताव्यवहारायभव
न्तीतिशेषः व्यवहारग्राहेनेतिहृन्निगतेनमान्त्येनेति तदा
यन्नोस्यभिधानात्मापरोव्यवहारः २३ अतएवेदंज्ञानमित्या
ह विशेषइत्यादि इयत्यपिवैचित्र्येर्थावभासस्यैकालि
कवस्तुविषयविकल्पगोचरपतितस्यापिमत्तायांप्रका
शमानन्नैकस्तादेविद्यमानत्वेनेवकश्चिद्विशेषः अहमि
त्यामर्शनेसदाननप्रकाशनात् ततश्च नीलंपश्यामीत्य
स्येतंस्मरामीत्येकएवनीलाभासोदर्शनादौ एवंदर्शनाभा
सोप्येकएवपीतादौ तथोत्मेताद्याभासाः तेषांसंयोजन
वियोजनवैचित्र्यात्मया प्रमातृभगवच्छक्त्यास्वरूपकल्पि
तस्फुटास्फुटादिव्यवहारवैचित्र्यसिद्धिरिति उक्तमिति
केवलभिन्नसंवेद्येत्यादौ एषामिति विकल्पानामर्था·
नाम् संस्कारलक्षणः संस्कारनामाप्रतिभासा आ·
भासोस्त्येव ॥

संस्कारस्तावयथापिनास्त्यन्नामहन्तापदं वस्तुमर्यतांहि
सा तथापिहिसंसारिणांतत्प्तुर्वेनाभासानामहन्तास्फुटो
पदेशेपत्र्येवस्तुकम् ननुकस्मादसौनभातिभात्येवेत्याह
तस्यचेति प्रागिति स्वामिनश्चेत्याद्युद्देशेषु वहिष्कार्या
इति अहन्तैकात्मनस्तथावस्तुकारिणः पद्मादिदमिति
भासनीयइत्यर्थः ७८ ननुसुखादिषुकावार्ता तेषुबाह्य
प्रत्यक्ताभावात् तदाच सुखतत्साधनाद्याभासेस्थिते
सर्वोनिःसमीह एवस्यादित्याशंक्याह सुखादिषुचेति
ननुतेआभासाः सुखादिरूपाः सन्ति अहन्तया तत्क
एमतीताःसन्त्येवर्तमानाअपितुतेतस्यांनभवन्ति न
दाह कालानवच्छिन्नेति नन्वेवमिदन्तापेताया भावि
तोपि कस्मान्नोच्यते आह पूर्वमिति नहिकश्चित्सु
खाद्याभासोस्ति यःपूर्वंनाभवदन्ततोजन्मान्तरेपिह
तत्वादस्येति वस्तुचिन्तायामतीतत्वमेवास्येदिनम्
नन्वहन्ताभुवियःसद्भावश्यंकिंनवर्तमानता सत्यमेव
अत्रहेतुः वाह्यानामेवेति यदेतदुक्तं पूर्वमुदितापि
हमैवाहेति संगतिः तदानीमित्यनेनहिवर्तमान
ता वाह्यानिष्ठेवेतिदर्शितम् बुद्धिमयइतियाहकरूते
शेषः याहकरूपानावेशोहितद्वाद्ययोग इत्युक्तम्
नन्वाभासश्चेदस्ति किमत्रवर्तमानतयाग्राहनियतीति अ
न्यदेतिवासनेनातीतत्वे तदात्वंवर्तमानता ८० वर्तमाना
भादर्शक्रियेत्येतदेवदर्शयतिसूत्रेण ॥ गाफशालिख्यमा
नेतुविकल्पेनसुखादिके तथास्थितितयैवस्यात्स्फुटम
सोपलक्षणात् ॥ निरन्तरेत्यमारोस्य सुखादावतीते

६
प्रभि
३८०
347

पिपापर्यंतेनथास्थितिरत्यन्ताक्षादादिरूपतया सातैने
वप्रकारेणहेतुनाभवति हेतुहेतुमतोर्लिङ्‌ नहितदा
सौस्मर्यमाणोपितुवर्तमानएवस्तुखाद्याभासः स्मर्यमा
णस्पविकल्पत्वेनास्फुटाभासत्वंह्युचितं यथाह तत्रवि
सवोन्मोविकल्पंस्फुटयतीति अयंचतदास्फुटाभासएव
क्ततद्विदितिव्यधिकरणतयापंचम्यर्थंव्याचष्टे उपदेशो
त्यादिना आहितमित्यन्तेन कन्दसौभ्रमणपदाद्यनुप्रवेश
उपदेशविशेषः आसंगोन्तरागः अस्योहेतुवदृष्टादिरू
तुपस्थाप्यत इतिवर्तमानाभासीक्रियते नस्वगादिनास्व
तन्त्रग्रहणंस्मरणनिराकरणायविकल्पतायामपिस्फु
टान्यस्याविरोधः विमर्शसारत्वात्संवेदनास्थितेरित्युक्तमे
व नन्वेवंकिंतत्स्मरणेनउच्यते केवलमिति अतीतइति
स्तवविकल्पनंतत्पूर्वकं अतएवाह अनुभूतेत्यादि त
समस्तवविकल्पस्याच्यं तत्त्वंनविषयइत्यर्थः नतुस्म
रणविकल्पेनविषयोस्यचेद्नतर्हिकथंनातीतविषयता
इत्याह तदानींचेति स्वाभासलक्षणेयत्सामान्यस्मर
णेनोपस्थापितं तदेवयतःस्फुटीकरोति निरन्तरोवि
कल्पः आचार्यस्तुदेशकालप्रमात्रन्तरसाचिव्यादीनाद्रिय
ते ततः एवंरूपतामस्वीकारेपि तदपहस्तनेजातेमेव
तच्चेति स्वाबाधक्लिश्यमानंकार्यकारिनवेतितावदासंता
अभूतस्यापिपृथिवीकल्पनाशुभादेभावितस्याप्यस्तताव
दसत्यत्वम् स्वावादेस्तुयावदर्थक्रियाविवक्षिता साधू
रौवेति . नागासत्यपियापिभसितव्यम् ॥ ८१ ॥
यहंसंवेदाकुस्सन्नइति ॥

तत्र दूषणं परकीयमर्थक्रियाकारित्वैव सत्त्वमित्याशयेन
यत्तदाशंकाभ्युपगम्य परिहर्तुं सूत्रमवतारयति यद्यपी
ति नत्वेवं चेति अर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वमिति लोकप्रसिद्धा
संभाव्यमानमेव तदस्माकमपि नात्यन्तमसंमतमित्यभ्युपग
मं सूचयति प्रमातृरूपतया सद्भावे यद्यपि नार्थक्रियाकारि
ता इत्यपि ग्राह्यः भावरूपाणामभावात्मनां चाभासानां वा
ह्यतानामनात्मानमपि त्वाभासान्तरस्वभावासात्तु पार्थिरूप
रागनिमित्तं विशेषणं यत एवं ततः तेषामाभासानामा
न्तरत्वेन सदातनीमत्वेति नन्वाभासा स एवेति विच्छेदव
न्तो वाह्यताभूमौ अतत्त्वं न तथा येन त एवाभासा अर्थाः अ
त्र हेतुः बोधादभिन्ना यतस्ततो भेदे हि न प्रकाशेरन्निति नि
रूपितं नन्वेवं हन्तावाभासानां भावाभावाविषयत्वेन कथ
मुक्ताः उच्यते केवलमिति अत्यन्ताभेदे सत्यं नास्ति विषय
विषयितामतिरहनास्तिमायायाशक्तिकृतस्य बोधाद्व्यतिरेक
स्य निर्भासात् ननु भावेष्वियमस्तु चिन्ता अभावे तु तत्त्व
रूपे कथं भिन्नो बोधाद्व्यतिरेकाव्यतिरेकौ कथं च न स्याताम्
ननु तत्त्वरूपत्वादेव न वै स्वरूपेण भावस्तुच्छरूपः घटस्य
ह्यसौ तत्तुच्छता घटेनेति न तु घट एव तथाभूतः अत एव न पटो
घटस्य भावः नहि पटो घटस्तु किंचित् ननु घटस्यापि किं
तुच्छता किंचित् एवमेतत् न किंचिद्भवेत् न तु घटस्य कथं त
र्हि घटस्तुच्छः प्रागभावात्यन्ताभावप्रध्वंसाभावेषु च लोक
स्य घनदावपरिच्छेदादिगतेषु वैरस्यातिशयो दृश्यते अतः
स्यात् न किंचिद्रूपस्याभावस्य विशेषायोगात् अनेनार्थ
क्रियायोगादपि सत्त्वं ब्रुवाणः हानौ न तेऽमन्तव्याः भावो हि

तत्रार्थक्रियां न करोतीतीयत्तके समानामतां काषीत् उः
एवं तर्ह्यतः तदर्थक्रियाभावादिति चेत् तस्यास्स्वरूपस्य
स्मरामः तथापि स्वार्थान्येन निरवधिसाम्यं विजयत इति
तस्मादभावोपि वस्त्वेव तथाच जनकतया प्रतिकर्मव्यव
स्थावादिनामपि योगिज्ञानमतीतानागतविषयं यदुच्यते
तत्रते विचित्राः प्रागभावाः प्रध्वंसाभावाश्च जनकत्वेन मं
न्तव्याः घटप्रध्वंसाभावाश्च जनकत्वेन मन्तव्याः इति प्रश्न
स्त्वयमयं घटप्रागभाव एतदवधि भविष्यति इति प्रर्वा
ग्दर्शादिते भावाः प्रतियोगिसहस्रैरेवमनन्तरेण विचित्रा
नभान्ति निर्गुणा इव प्रथमतरोदयं सर्वज्ञानां तथय
निजेन रूपेण समास्ति तत्र हि ज्ञानेन स्वजन्येनान्यजन्येन वा
वभासत इति नात्यन्ताद्रुते प्रसन्नतेतु प्रकाशमात्रसा
रत्वे भावानां रूपमिति नीलसुखादेरेव नेत्युक्तनारूपेण प्र
काशनादभावात्मकमपि रूपं नास्ति नहि नियतं किंचि
दस्ववस्तुः अत एवैकैकत्रापि षट्त्रिंशदात्मतेत्युक्तं तदयं भा
वः प्रावासाद्रूपात्सर्वरूपता सौऊर्वाणः शून्यातिशून्यद
शायामुपलीयसंविद्रूपशिवात्मना प्रथत इति विततात्
मेव तदयमभावाभासोपि पारमार्थिक एव नन्वेवं भावा
एते स्युः सत्यस्युः यदि भवनरूपेणाभासेरन् चेदाननभव
ति इत्यादिवद्घातनिर्भासमाना यदि भावास्तर्हि नीलम
पि निर्भासमानं किंन पीतं भवेत् तस्मादभावा अपि विषया
एव केवलं घट इति विचित्ररूपता प्रकाशं प्रत्यनुलोमतयाव
र्तन्त इति भावाः सन्ति प्रकाशन्त इति तेषां सत्तोच्यते घटो न भ
वति न प्रकाशत इति प्रकाशं प्रत्यनानुलोम्यमाविष्करो
ति अभावः न चास्य तदस्ति प्रकाश एव विश्रमणादिति।

नमर्थात्मायं संविद्विलासेनाविर्भावितो न किंचिदिति नि
रूपितं इत्यास्तां तावत्‌ शशविषाणशब्देनापि अभावशब्दः
संबन्धनीयः शशविषाणं न भवतीत्येवंभूतो ह्यात्मनाभा
वः न भवतीत्येतद्रूपायोगे तु घटः पट इति वस्तोकलिकप
वशशविषाणं न त्वभावः तेनेति अभावाः स्फुरन्तीति
प्रत्यवमर्शसारनिश्चयात्मना यत्नश्च संसाक्षिजनेप्रतीतिश्च
तुर्यं चापेक्ष्योच्यते तथैव हि देशे प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावसह
स्राणि न सर्वदा विमृश्यमानतया भान्ति तथाभासनमे
व सत्त्वं अस्थवातेतिवति उभयेऽपि भावाभावाः प्रत्यवमृश्य
न्ते अभावा अपि हि भाववदेवैकगोचरत्वेऽपि कुसिसर्वेत्ता
दिप्रमातृगोचरा एव अत्र व्याख्यानेन शब्देन समर्थितः
समर्पितश्चयो हि सौगतस्तु भयमविशिष्टं नेच्छति तस्येष
विशेषो द्योतितः यदि मन्यते निश्चयात्मकप्रत्यवमर्शो
भिधाने विकल्पमात्रसारोऽयमभाव इति तर्हि भावोऽप्येवमे
वेति यतदुपसंहरति तदिति तस्मात्‌ बाह्याभावेऽपीति
विच्छेदेन यद्बाह्यत्वं तदभावेऽपि तदा च नीलं सुखमित्यु
नाद्रूपेणाभासनमस्त्येव न ह्युपरञ्जके नीले रागनिवाना॰
सिद्धके किंचिद्रूपताभासस्य निराभासस्य वाइदमिदानी
मनेव जनितं नीलं सुखं वेति आभासवर्गमेलनमदः तद
न्योन्यवियोगेऽपि न किंचिदाभासानां स्वरूपतो हन्तमित्याभा
सात्मना सदा मन्तः पदार्थाः आभासमात्रत्वे चात्र तदव॰
स्थोचित्यमिति मन्तव्यम्‌ न त्वहन्ताशेषत्वे तथा सति॰
हि यावत्संस्कारानुवृत्तीति न ब्रूयात्‌ सार्वकालिकं हि तत्त
त्रारात्तयाइति आवारकतामसावभासापसारायमारारणादि

६
प्र भि
३४९
349

तिभावः अन्येषान्त्विति स्वातन्त्र्यातिरेकिणं मनोराज्यवि
कल्पादौ प्रमातुर्भेदेन स्फुरतामपि बहीरूपतालोके सिद्धेति
शेषः कुत इति चेत्साह हेतुत्रयं प्रसिद्धेत्यादि यद्यपि सुखा
दिकं गवादयः कुर्वत एव तथापि तृप्तिपित्तशमनाद्यर्थं
क्रियान्तरपरस्पराननुवेधि देहादिकार्थमन्यगवादिप्रसि
द्धेन विदधयति सुखादीनां तु प्रकाशमात्ररूपेवार्थक्रि
या नन्वाभाविषया यतो ग्राह्यास्तत्कथं नेषां हृत्तोवक्र
बहिरंगाविषयत्वं दर्शितं तत्राह मनोग्राह्याणामिति
तेहि बोधलग्ना बोधप्रतिबिम्बिता आकारास्ततो भेदेनापि
भान्तो न बोधात्मत्वलोन्य इति प्रमाणतया विषयित्वमेषां
ननोदितं किंतु निजनिजरूपे बाह्याकारे नीलाभासस्व·
नील इव यहस्ते सोपि भासोभि`` योदय इति अन्यत्राः
पिभावं तेनात्मनेति संस्कारचित्रे प्रमातरि त्वहन्तैकरसा
सन्तु सर्वत्र सर्वे विषयिणः नीलाभासमयोपि च प्रमातुः
पीतहरितादिनन विषयं प्रति विकल्पयत्यप्येकार्थ्ये यतो
स्यदपि पश्यति इति न्यायेन ततो ग्राहकतामयत्वं संस्का
रतुंज`` विकल्पनीलाभासः मुहुर्विमर्शपपीताभासः
पीतोर्थ इति पंचाभासः पीतोर्थ इति पंचाभासस्वरूपाः अन्ये
निहत्रो अपेतामवलोकिकप्रसिद्धिरूपां दर्शयति तते
हीति आदिपदेन प्रसिद्धिकारणं प्रमात्रन्तरसाधारणं
चसंगृहीतं . संस्कारैरिति तमसाच्छादिताः सर्वेषेति ते
पृथगपि न वेद्यायेन प्रमातुर्बहिर्भूता भवेयुः इदमित्य
शेन बाह्या एव तथैव सर्वकालानुवृत्तिरेषां अहन्तामा·
ग्रनेतनकालकलनावापि संस्कारता काचित् ॥

नन्वेवंस्वतन्त्रतयाविकल्प्यमानेत्यस्मर्यीमाणानांकोभेदः
उच्यते ग्राह्यतयेति `` ग्रोषायतेषांहिपूर्वकालएवप्र
मातृसाधारण्यादिनियमवसीयते इति तदानन्तंबाह्यत्वं
नतस्फुरति भ्रान्तिरूपाणांत्विति द्विचन्द्ररजतादीनाम्
तेषांतुबाह्यतावसायेसत्येवनबाह्यता मनोराज्यादौतु
सानास्त्येवेतिविशेषः उभयथेति ग्राह्यतयाबाह्यतया
च एतत्संदेहेऽपिगृह तदेवमिति भ्रान्तत्वंद्विधा ग्रह
णतयासंस्कारतयाचग्राह्यत्वंद्विधाप्रमाणतयानीलेप्रमे
यएवनीलाभासस्यप्रमेयतयैवस्वतन्त्रविकल्पेबाह्यत्व
सत्यासत्यत्वेनकालभेदेनचषोढा एतच्चतुष्टयंपूर्वो
व्यभिचारितत्तरेतरकंमन्तव्यं स्वरूपमेवचेतिभ्रान्तर
त्वे तद्धिप्रकाशाव्यतिरेकित्वंप्रकाशमानत्वमविकल्पि
तेभावानांरूपं तच्चेति भ्रान्तेःस्वरूपं यथायोगंग्राह्य
तयाग्राह्यत्वबाह्यत्वाभ्यांच यदावच्छिन्नरूपकंभवति
तदायंभेदः कोऽसावित्याह भ्रान्तिस्वतन्त्रविकल्पनादौ
ग्राह्यंभवति नबाह्यम् तत्कालेनैवयोगादिति प्रमाथा
रण्यादिहेतुत्वयोपलक्षणमेतत् स्मरणेऽप्यादिपदात्
स्वरूपादिगाढसंकल्पेचबाह्यताप्यस्ति स्मृतौस्वकाल
वप्रमाथारण्यादिसद्भावात् स्वरूपादेस्तावत्तेनप्रकाशमा
नेणस्फुटेनबाह्यत्वात् ग्रन्थदेवेति नीलादौतद्ग्राहिसा
धारण्यादिहेतुद्वयमस्त्येवतदितिस्वरूपम् कालानवच्छे
दादिति सार्वकालिकत्वादकालकलितं तत्त्वाश्चेत्यर्थः
तस्यैवतदिति स्वरूपतयैवानुपहतयाप्रभुद्ध्या तत्स्वरूपंव
नेतइत्यर्थः एवंबाह्यत्वेनप्रमेयत्वाग्राह्यत्वेनप्रमाणतया

ई
प्र.भि.
१५
350

पिसंस्कारतयान्तरत्वे प्रमातृतामायीया अहन्तयाग्रहं
यान्तरत्वे परमेश्वरता तत्र ग्रन्थैव प्रसर इत्येव साभासात्म
कविश्वशरीरं संवेदनं तच्चबुद्धिपदे तमसाच्छादितत्वेना
वस्थानं तस्यान्तरत्वं यस्योत्तरकालं स्फुटतया स्मरणं भ
विष्यति प्रकृतिपदे यस्येदमित्येवास्फुटतया मायापदे य
स्ततया विनापि तु संस्कारपाके सति कालान्तरव्यवधिना
हृत्तिलाभात् मन्त्रादिभूमौ तु सदाशिवान्तायामहन्तासा
मानाधिकरण्येन समविषमता विचित्रेण श्रीशिवभट्टार
कपदे त्वहन्तैकनिमग्नत्वेनेत्यान्तरस्याविशेषावस्थानं
आगमाधिकारेऽनेन विहस्तचिता तत्पद इति नैष्यैवेति च सा
मान्योक्ता एवंभेदान्विचार्याप्रकृतमुपसंहरति तदेवमि
ति शंकनीय इति नन्वसावस्या निषेध्यतात्स्वरूपस्येति
भावः अत्र परो बाह्यत्वेनोपाधिरपि तत्स्वरूपमेवेत्युपपा
दयितुमुपक्रमते नन्विति असत्त्वावैपरीत्येन सत्त्वोपपाद
नीयेति दर्शयति घटेति तत्रेति घटादिविषयत्वम्
सर्वेषामिति ननु बाह्यानामेवेत्याकूतम् नन्वेवं कथं बा
ह्य एव घटे लोकस्य सत्त्वव्यवहारः नान्तरग्राह्ययोः सं
स्कारविकल्पात्मनोः अत्राह बाह्यता चेति अत एवेति
यतो लोकस्यार्थक्रियापरस्यानुवर्तिकार्यविशेषका
रित्वमेव सत्त्वमिति संमतं मुख्येऽप्यतः कार्यकृति अत्र त्वव
हारस्यावास्तवस्यापि प्रवर्तनादस्मै अंगीकरणाच्च ततो हृ
तो रभावाभासो योऽघटादेः स लौकिकोदकाहरणादिका
दिवाह्येन्द्रियसंवेद्यरूपनिषेधस्ततो बाह्याघटो न भवति
इत्यनेन रूपेण सघटाभास एव घटस्याभाव इत्यर्थः ॥

१

नन्वस्त्येवं प्राक्प्रध्वंसेतरेतराभावेषु निषेध्यभावात् अत्यं
ताभावे तु कथं तत्रापि संभवत्येवायं प्रकार इति वक्तुं क्रमे
णात्यन्ताभावाद् उदाहरति शशविषाणादेरित्यादिना
अत्र हि खपुष्पादिविलक्षणं दृष्टौ शशविषाणं भात्येव
उदाहरणान्तरमाह बाह्यत्वेत्यादि सत्तास्यादेवेति तत्रापि
अहमिव पर्यन्ते संवेदनमहमिति यत्तदेव विकल्पमा
नतया समस्तभेदावभासनात्मकसृष्टिमूलभूतं भावव्य
तिरिक्तं मायया पृथक्कृष्टं सर्वात्मना ग्राह्यादिभी रूपैरभा
वरूपेवं तु दृष्टौ विकल्पतां प्रतिपद्यत एव अत एवेति य
तः प्रत्यक्षोपाख्यायोनित्वोपयोगि पारमार्थिकमान्तरं रू
पं सर्वात्मना निषेद्धुं न शक्यं अन्यदुदाहरति षष्ठेपीति
कथंचिदिति यथा पंचभ्यो तेभ्यो व्यतिरिक्तं षष्ठमिन्द्रि
यं मनः तथा शब्दादिबाह्यविषयपंचकातिरिक्तो बाह्यः
षष्ठो विकल्प्यत एवंरूपमितीति स्पर्शगन्धरसशब्दातिरि
क्तं किमप्यस्तीति अत एवागमे भावा एवायमभाव इति द
र्शितं यः शून्यः शून्यश्चेत्यादिना ८२ नन्वेषामवा
न्तरान्तरत्वबाह्यत्वबाह्यतावस्थासु स्वसमुचिता काचिद
र्थक्रिया दृश्यते भावानां स्मरति दर्पो लिंगनादिके व कांता
भासस्य प्रमातृतादात्म्यलक्षणे पुनरान्तरत्वे केवार्थक्रिया
प्रयोजनमाह सूत्रेण अन्तरत्वात्ममात्रैके नैषां भेदनिबंध
ना अर्थक्रियापि बाह्यत्वे साभिन्नाभासभेदत इति॥
प्रमात्रैकनिमित्तकं यदान्तरत्वं ततो हेतोरेषां भावानां न
काचिदर्थक्रिया सा हि प्रमातर्यन्योन्यतश्च भेदे सति भव
नीकारणविरुद्धे तस्मादभेदे सति कथं स्यात् तथाहि

६
प्र भि
३५१
351

सार्थक्रियानियतैवाभासविशेषैवाद्यापि हि कान्तायार
र्थायालिंगमानतायाभासान्तरसंभेदवत्यतायां आभा
सनिष्ठत्वादेव चार्थक्रियायाः आभास एव वस्त्विति पर
स्यापि युक्तमुपगन्तुं नम्रदः संस्थानेन ऊलालान्तरू
पेतेत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धकार्यकारणभावमाचक्षाणा
नामाभासानामाभासा एव वस्तुनयोपगम्याः कल्पित
आहुतिनिष्ठत्वादन्वयव्यतिरेकयोरिमलमवान्तरेण
तदाचेति संसारिणमन्तरवस्थाने परमेशस्य च संसारि
णामन्तरवस्थाने निदर्शनद्वारेण हेतुर्दर्शितो मयाप्रमा
तरीत्यादिना तत्र भगवद्रूपायां तदेकात्म्यस्य यस्त्वर्वैक
र्तृत्वं तदेवतेषां मायाप्रमातृता संस्काररूपतयावस्थितो
तु मायाप्रमातुर्यावत्कर्तृत्वं तावदेव सर्वमित्युच्यते ता
वत्संस्कारवैचित्र्यचित्रितो हि ब्रह्मादिक्रिमिपर्यन्तः प्र
माता तावत्संस्कारोचितमेव विचित्रं चेष्टते स्वस्मादित्या
त्मनः प्रमातुः कार्यादभिन्नस्य यः कारणमुच्यते तदेवात्मा
स्वभावो येषां एवं भेदनिबद्धदर्शनाप्यर्थक्रियायांशंकि
तामानभवति भेदाभाववत्सामानान्तरदशायामित्येवम
पि शङ्कां व्याख्याय अपिवाह्यत्वे साभिन्नेति व्याचष्टे यदा
पीति सतितस्याऽइति चार्थक्रियापरामर्शः चोभिन्नक्रम
न केवलं ग्राह्यत्ववाह्यत्वादिनाभासस्य भेदः यावद्देशादि
भिरपि देशमुदाहरति देशेत्यादिना कालं स्मरता वित्याद्द
ना अत्र विद्यमान एव वाह्ये इति मन्तव्यम् ॥
कालस्यैवोक्तस्यातीतस्य व्यतिरेकमुदाहरन्वर्तमान
कालस्यार्थक्रियान्तरेणान्वयम् ॥

दर्शयति तथैव चाकारभेदमप्युपपत्तिमप्युदाहरति स्फु
टावभासइत्युक्ताभासभेदस्याभावाशंकया अभाव
संभावनयापरस्यामतिरस्तिसद्रूपादावुक्तेनावतरती
ति तदुपादानं नन्वाशंकामात्रंतत्कस्मात् सुखादीना
माभासभेदाभावइति वक्त्वैवेदंनकस्मात् तेषांहिबुद्धि
मात्रंप्रतिविषयत्वान्नबाह्यार्थंप्रति तत्कथंस्फुटास्फुटा
दिभेदः एतदाशंकाप्रतिसमाधत्ते तेषामपिविविति त
थैवेतिभेदेनेत्यर्थः ८६ अत्रयदिकश्चिद्ब्रूयात् बाह्या·
त्वाभासेनभावस्योपधीयमानस्यतर्हिरूढमान्तरत्वंक
थंस्यात् तत्कथमुक्तंसन्मात्रतत्तेषामान्तराणांसतां
सदेति तदसौप्रत्याख्याते सूत्रेणानेति चिन्मयत्वेवभा·
सानामन्तरेवस्थितिःसदा माययाभासमानानांवा
ह्यत्वाद्बहिरप्यसाविति ॥ नीलंभासतइतिपूर्वस्य
स्याभासनंस्वरूपमपितज्ज्ञानमेवतच्चज्ञातरीति आसन
हारेणार्थानामन्तरवेतितात्पर्यं सदेति बाह्यत्वेनानुरक्ता
भासेतदभावेचाभासानामन्तरेवस्थितिः यतश्चचिन्मया
पन्नेनीलप्रकाशादिरूपाः अन्यथाहिनप्रकाशेरन् वि·
च्छेदावभासनेस्वातन्त्र्यलक्षणयातुमायाशक्त्याबाह्यत्वंय
देषामाभासनेतदाभासनात्मकंज्ञानरूपमालम्ब्यास्थि
तिरर्थतयासावहिरप्यन्तरपि तदयमन्तरवभासोवहिर
वभासनात्मकविज्ञानचित्रस्यप्रत्ययतभित्तिकल्पःकथंविरु
द्धःस्यात् नीलत्वमिवाह्राणिकरूपमपितार्णिकत्वस्यात्र
त्रहिकल्पितव्यावृत्तिमात्रतः कल्पितान्योन्यपरिहारेणन·
पारमार्थिकइतिसूत्रार्थः अन्तरत्वमिति विरोधसंभाव

ई
प्रभि
३५२
352

नास्मदमित्याहृतं अनुभवेति बाह्याश्चसंस्कारात्मानो
पितृपाहृताआन्तरा एव बोद्धमयाएव अन्यथा निःस्वरूप
त्वापत्तिरेषामितियुक्तं अर्था इति प्रमेयरूपत्वेनार्यमाणा
भवन्तीतियावत् आभासोपीति प्रमातृभेदसारोपिवस्तु
तस्तदर्थभेदोपरागाद्भेदमिवप्रतिपद्यमानः प्रमातृधर्मो
ज्ञानंबोधइतिव्यवह्रियते आभासनंयद्विच्छिद्यते तस्य
व्यापारभागोयः सज्ञानमिति विभक्तः यस्तुसिद्धताभा
गः सकिंजायत इत्याह भेदाभासाइतिचकारेणज्ञानता
अर्थताच युगपदुन्मिषतीत्याह तेषामिति येपूर्वंप्रमात
र्थभेदेन पृथङ्केचिदाभासिषत तेषांनीलादीनांस्वोपा·
धिभूतानामाभासादेववस्तुनोस्वतन्त्राणामपितेनीला·
द्याभासाअभिमानमात्रसारंस्वातंत्र्यमापादयन्तिउत्था
पयन्त्युपगमयन्तिच तथाहि व्यवहरन्ति वहिर्यदिदंच
नीलंतदेवाभासतइति ततएवसौगतैरपिसारूप्यस्यप्रा
रूपतोनुमानादेवान्यथानुपपत्तिवशेनस्थाप्यते ततश्च
स्वतेणनीलंज्ञानमनेनसारूप्यरूपतयाभान्तीत्युक्तम् जे
भिनीपाख्यप्रकटनंततएवार्थधर्ममात्रः अतएवेति यतो
भिमानमात्रस्वरूपंमायीयमाभासनेस्वातन्त्र्यमेषांनीलादी
नोन्तर्हितैरोपारतन्त्र्यमेषांनिरूपितं स्वातन्त्र्यन्तुनस्य
ष्टमेव कएवमाह नस्पष्टमिति दर्शयति
अन्तर्नीतेति स्वतन्त्रस्यैवहि प्रधानक्रियायांतन्निष्ठ·
विघ्नसंभावनानिरासोपयोगिप्रेषादिक्रियान्तरविषयं
पारतन्त्र्यंविषयेपिप्रसरती
व.

मुख्यक्रियारूपेण तु परमार्थतः प्रधानक्रियायामसंभव
त्वात् तत्र प्रैषादिभिरभिसंबध्येत ननु सूत्रानुसारेण गृ
हीताभासमानेष्विति वक्तव्ये प्रकाशमानेष्विति कावाचोयु
क्तिः आह प्रकाशशब्देनेति आभासनेन प्रकाशरूपाधि
कं किंचिदित्यनेन प्रकाशनक्रियाभिधायिधातुप्रकृतिके
न स्पष्टीकृतमिति तात्पर्यं ननु स्वतन्त्रविकल्पेष्वपि नीला
दयो विच्छेदेन प्रकाशन्ते तत्रापि च मायाशक्तिव्यापारः
वक्तव्यस्तत्र किमावर्तकं समर्थनीयं प्रत्युत तत्परिवर्जनं किम
र्थं कृतं ह्यतो प्रत्यक्षपदेनेति हृदये गृहीत्वा निरूपयति स्व
तन्त्रेति प्रकाशने संभवतीति सप्तमीपाठः स्पष्टः प्रकाश
नमिति तु संभवतीत्यत्रैव च्छेदः तथापीति चोत्तरवाक्य
शेषाध्याहारः प्रत्यक्षीकृतानां नीलादीनामप्रसिद्धं यत
श्चान्तरत्वं ततो मुख्येनयेति प्रयत्नेन तेषामेव तन्मध्यं न त
यत्नसिद्धं संविन्नादात्म्यानां विकल्पाभासानां एतदेव दर्शय
ति विकल्पेषु पुनरिति केपीति यत्नाद्रूपमेव विकल्पामिच्छ
न्ति न बाह्यं नाप्यनन्तत्वहीरूपं अभिनिवेश इति अन्तरत्व
साधनाये निषेधः साधयिष्यत इति यत एषामान्तरत्वं प्र
सिद्धं ततो बाह्यतामत्र तु प्रयत्नेन साधयिष्यते विकल्प
योपमुहुरेव इति सूत्रेण अथवेति पूर्वं व्याख्याने बाह्ये
न्द्रियसाक्षात्कारविषय एवावभासः प्रत्यक्षशब्देनोक्तः
अत्र तु सर्व एवान्तर्बहिष्करणगोचराभासा निजनिजे
न वपुषा साक्षादेवावभासमाना नवनवरूपाश्रयत्वाय
यं प्रत्यक्षा एवेति प्रत्यक्षत्वस्याव्यभिचारेऽपि यः केषांचिद
सत्यतां ततएवाप्रत्यक्षतां मन्यते तस्य व्यामोहक्रियेव प्रत्य

ई
प्र भि
३५२
353

तथाहेनदर्शिना तत्ताभासमात्रमेवप्रकाशमानानां रूपं तन्नेकथंभेदमर्हेयुर्येनसमस्पानिर्दिष्टा इत्याशंकाप विहरति चिन्मयत्वेति भेदेनेतिव्यापारतूपतोद्देचनेनभा वंविषयेनाभासव्यापारइतियावत् नन्वेवमाभासप्रान्त व एवयुक्तस्तत्कथंरुहनिर्वहिराभासइति अत्राह नीला दीनामिति तन्निर्दिष्टोसावाभासस्तयोच्यते विच्छेदादि निमायाग्राहकापेतात् एतदेवहेतुनासष्टयति वस्त स्थित्येति तेषामिति प्रकाशपाव्यतिरेकभाजामपिअव सायादिति मायाशक्तिकृतान्मायाप्रमातृमुख्यव्यापा रात्मकापोहनपरमार्थादभिमानमात्राद्नुहरणेनतनप्रका शाव्यतिरिक्तनयानतोवसायवलात् अयनइतिविशेषे रगासित्वन्निवभनिहृदयमिति प्रमेयनइति आलम्ब न इत्यादिनिर्वचनयोगादर्थादिशाहेर्थपदिशपेन्त अपि शाद्वव्यारव्यातंयाहृतिस्तदपीत्यादिकातां व्याख्यातुमाह प्रत्यततेपीति अप्यर्थःपरस्परापेतयानिर्वहति इत्या नुवादेपिच प्रत्यतनयाप्रकाशाभेदेनप्रकाशमानत्वम वान्तयानुवादेनाह उभयत्रापिच पूर्वोक्त हेतरूपजीवनं तदेवमित्यनेनकरोतीतियोजनानीलादिस्वलक्षणइतिमा यार्थहरणेन तथाभासमानोवोधोविवेकोदयेतन्मयपवे न्याघुक्तं वहुवचनमिति मन्यते नन्वाभासनद्दारेणार्था न्तःस्थिताश्चेन्नदागंजग्रहमिवनीलादिभावसहस्रैस्त अलंहृदयमुपलभ्यते किमुच्यत उपलभ्यतयावतापल

भ्यन्त एवेत्याह अन्तःसतामिति अशेष एव हि विश्वाव-
भासस्तदाहमित्यविशेषेणैकात्मतामुपगतो भाति ननु
वाह्यतावभासे तर्हि नीलतादिविचित्रभावः कुतस्त्य इत्याह
वहिष्क्रियेति यदिति प्रथनं परामृश्यते कर्तृत्वाचिन्म
पि प्राख्याते क्रियाया एव प्राधान्यात् यत्तथा प्रथनं तेषां
तदेव कर्मनिष्ठं वहिष्क्रियमाणत्वमिति यावत् चिन्मय-
स्येति प्रकाशैकरूपस्यार्थस्यायमेव नीलादिरूपतापत्तौ
रविविक्ताकारतायामाह काठिन्येनेति अत्रैव प्रसङ्गात्सि-
द्धतादावित्यपि विमृशति एतस्यांकसप्रमेयस्य हेतुरू
पतयोपजीवनाय अतएवेति नन्वेवं प्रकाशतायां यद्य
पि कानीलता नान्तरं प्रकाशरूपा न चेत् कानीलताना
म अत्र स्वसिद्धेनैव दृष्टान्तेन प्रमेयमुत्पादयति प्रकाश
स्येति इति नीलादयः दृष्टान्तमेव व्याचष्टे परमा
णिवत्यादिना येषामिति वैभाषिकसौत्रान्तिकानां
ननु इति परमाणुसंचयात् अर्थेति सन्निवेशो घटश
रावादेरर्थस्य भेदमवभासयति ननः परमाणवस्त
थाभासमानाः सत्यवभासे सन्निवेशधर्माणः प्रतीयन्ते
इति प्रतिभासधर्मतयोक्तो वैभाषिकैः कारणादमते तु यद्य
पि महत्त्वपरिमाणातिरिक्तो न कश्चिदर्थधर्मस्सन्निवेशो
दिग्भेदस्यापारमार्थिकस्यौपाधिकत्वेनान्योन्याश्रयचक्रका
नवस्थोपहतस्य सन्निवेशोत्पादकत्वायोगात् तथाप्यवय
विद्रव्यं तथाभूतमेव जातमित्येतावानस्ति पलायनप्रकारा
इत्याशयेन परमाणुप्रचयवादिनो यत्नस्तः येऽपि सौत्रान्ति
काविज्ञानाकारे प्रतिभासात्मनि निविष्टं सन्निवेशधर्मं

६
प्र वि
३५८
354

माहुः तेषां प्रतिभासस्यैव धर्मः न तु प्रतिभासेर्थैर्यो लोक
स्थित. यत एकसंवेदनतादात्म्यबलादनन्यभागमशक्य
दर्शनइति नयेन परमाणुपृथक्त्वावभासने सन्तानवैक
ल्यान्यप्रतिभास एव चितत इत्युक्तं एतदाह प्रतिभासेति
प्रतिभासोहि चिद्रूपादनधिक इति चिन्मय एव नन्वसौ भ्रा
न्तो वा सांहृतो वेत्याशंक्योभयमपि निराकरोति न चापीति
प्रतिभासस्य यो धर्मः स भ्रान्तो न सांहृतः यतः प्रतिभासश्चि
द्रूपः संविद्धाभ्रान्ता स चाकारस्तत्तादात्म्येनैवमविद्यमान
यदात्मा स तत्परमार्थत्वेन भ्रान्त्यादिरूपः घट इव लोहित्य
तथा च संविदात्मा सन्निवेशः भ्रान्तादिरूपस्य यहि रुद्धं तेन
तद्धात्मपरमार्थतादात्म्यनामस्वपरघातादात्म्यमेव हीय
ते तस्यात्रोपलब्ध्याव्यापकविरुद्धं भ्रान्तादिरूपं निषिध्यते
यदि वात्र सन्निनिशेषेणात्रयं निषिध्यते एतदेव प्रसिद्धे
न निदर्शनेन स्फुटयति स्वच्छेत्यादिना चोद्यपर्यं जडानाम
पि स्वच्छतामहिम्ना एवमुपपद्यते किंतु तसंवेदनरूपस्य
स्वतंत्रस्येत्याशयः व्याख्यानमिति अत्रास्य व्याख्यानावस
रप्रनिदर्शयितुमेवमुक्तं ८४ ॥ ननूक्तमान्तरत्वात्प्रमा
त्रैके भेदनिवन्धनार्थक्रियेति तत्र विकल्पितस्य गरुड
पिशाचेन्द्राद्येन्द्रियवेद्यसाधारणरूपाभावाद्वाह्यस्यक
ध्यमिव विषशमनसन्त्रासप्रभृत्यर्थक्रियाविशेषावेशाद
न्याशंक्य सूत्रम् ॥ विकल्पे
योयमुल्लेखः सोपि वा
ह्यः पृथक्त
यः ॥

प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो भेदोपि बाह्यता इति स्वतंत्रे
नुभवोपजीविनि वा विकल्पे य उल्लेख उन्मेषतया लिख्यमा
नघटाकारः सोपि बाह्य एव न केवलं बाह्येन्द्रियगम्य एव
बाह्यः तथापि प्रमातृरूपाद्व्यतिरिक्त एव भाति अयमि
तीदन्तया ननु ततः किं आह ततः प्रमात्रैकात्म्यस्थितात्
यदनन्तरं यो भेदो वभासते तत इति वा प्रमातुरेव सोवभा
सते तत इति वा प्रमातुरेव सोवभासमानो भेदो बाह्य उ
च्यते आन्तरत्वविपरीतता हि बाह्यत्वं अन्तरत्वं च प्र
मात्रा सहैक्यं अन्तरिति अहंकारास्पदे स्वैकसंभवद्
प उच्यते तत्र भवमान्तर्यं तद्विपरीतत्वे च बाह्यता साच
द्विरूपा विकल्प्यार्थे स्वरूपादौ साधारणे चेति सूत्रार्थः
तमवतारयति विकल्पावभासमानानामित्यादिना अ
त्राशंकयैवावतरणं कृतं ननु संवित्प्रसूतार्थ उक्तः
विस्पष्टत्वात् उपपन्नमिति अनुवन्ध्यर्थक्रियार्थिसक
ललोकापेक्षयेत्याकृतम् तत्रेति च्छेदः अनुरूपत इति
परेण ग्रन्थेन संवध्यते प्राच्य चित्तरादिव्यापारवलेनव
हिष्करणे वैयर्थ्यं तया वाह्यत्वं समर्थितमपि न सार्वत्रिक
मिति दर्शयति एवं हीति अहंविमर्श इत्यक्रिंशोधय
ति शरीरेत्यादिना वाह्यतेति वाह्यतायाः प्रभावमात्रता
त्पर्येण आन्तरव्यवहारहेतुता अपि हि चिन्तवे हं विमर्श
स्य वाह्यत्वमेवं स्पन्दकारेण प्रोग्वात्र वाह्यतेत्याह तस्या
पीति शरीरस्य व्यवक्रियत इति अहं गो रो ह्यटं पश्यामी
ति अन्तरिति बुभुक्षातः स्मादो अन्तरेण स्पर्शेन तथा वा
ह्यता यथान्तरत्वं व्यवह्रियते बुध्यादौ ग्राह्यत्वादिद्गा

ई
प्र भि
३५५
355

विमर्शविषयेप्यान्तरत्वं अत्र हेतुः प्रमातृव्यापारमय·
त्वादिति तत्रापि प्रमातृत्वादिहेतुः द्वितीयो हेतुर्बाह्यप्र
तियोगित्वादिति अत्र हेतुः परिमितत्वेनेति ननु बुद्धि
निश्चयनलक्षणाज्ञानशक्तेः प्रसरः प्राणोपि प्राणना
त्माक्रियाशक्तेरिच्छाशक्तिरुभयत्रापि जीविते तदेतच्छ
क्तिद्वयं शक्तिमतो न भिन्नं शक्तित्वादेव तत्कथं प्रमा
तृव्यापारमयत्वहेतुना परिमितत्वेनेति न विरुध्यते
अत्रोच्यते परिमिते हि निश्चयनव्यापारो हि प्रादेशिक
स्वरूपः स्वभोग्यनीलपीतादिविषयसंकुचित एव प्रा·
णनाक्रियाशक्तिरपि चार्धचतुर्थहस्तस्तत्परिमाण·
शरीरक्रियानिबन्धनभूतदिग्भेदगमनोपकल्पितप्रा
णादिपंचकविभागयोगिपवनविषयाश्रयणरूपेति
ज्ञानक्रियाशक्तिरूपत्वेपि पारिमित्यमनयोरत एवेति
यतो विषयकृत एवानयोः संकोचस्ततस्तत्संकोचम
नाहत्यैव वर्तेते तथाहंभावेन ग्रहणानि यतो वाह्यं
शरीरादि यत्र प्राणापानप्रमुखभेदस्य वायोः संकोचकं
वा संचदेशादि यद्गिरिपर्वतादि संवित्सरस्य संको
चकप्रधानं तत्राद्रियन्ते ततो हेतोः प्राणापानस्वरूपः
स्वशरीरादयः तेषां च घटादिपदेवावभान्तः प्रकाशप
रमार्थाः तेषां संविदो विषयावभासनतामेव स्पर्शयति न
तपवोक्रमागमे निहृतगिरिभित्त्यादिदेशे दृष्टिविनि
वृत्तिपदिति अपेतास्वशरीरस्य त्वक्काव्यापीदिनेः भवे
दित्यादि यतश्चोपयानत्यागे संकोचाभावेत एवं निश्री
यते स्वभावत एवैतान क्रियाशक्ती अपरिमिते एवेति याः

मित्ये

एवं च बुद्धिप्राणाद्यपदेशे संभवतः उभयं रूपं संविद्रूपता
संवेद्यसंकोचश्च तस्यापीति विकल्पो हि स्वस्वरूपादेः एके
त्यत्र हेतुर्हि द्वितीया बाह्यता नास्ति इति कथ्यते तदानीमि
त्यादिना एकैवेति सदैवेति यावत् उभयगतत्वमिति अन्त
करणबहिष्करणवेद्यत्वेऽपि नात्यन्तं हि स्वात्मिकतया इत्या·
दिवाक्यस्य युक्त्या तत्र च घटस्यान्तःकरणवेद्यतायामेकावत्त
वेद्यतायां द्वितीयापि तेनेयमुभयरूपा बाह्यतेति यदुक्तं
तत्कथं यावता एकएवासौ घटाभासो विमर्शैकादित्य
पूर्वेवोक्तमित्याशंक्य परिहरति यद्यपि चेति आभा·
सान्तरव्यामिश्रणादुपपन्नं हि तेन बाह्यताया घटाभास·
भिन्ने एकतायामपीति तात्पर्यम् तथापीत्यस्यानन्तरं
प्रतिपत्तृमात्रकाल इति योज्यं येन सर्वशेषतायामस्य
न आभासाः संविदिता भवन्तीति मन्यते हृदयमिति हृद
स्मरणेऽनुभवे च यथासंख्यं योजनीयं अर्थक्रियायोग्या
गित्वे न भवनसंभवने च समासपदमन्ये पठन्ति बाह्या·
न्तःकरणवेद्यतानुभवे एकान्तःकरणापेक्षया तु हृदयवे·
द्यता स्मरणे बाह्यकरणेऽन्तःकरणाविनाभावात्तान्तः
करणं हृदयगुणापाथेयमनुभव इत्येवं मन्यमानाः करणहृद
वेद्यतयेति अन्ये पठन्ति अत्र यद्यपि एव वार्थस्स्फुरतो भास
ते सत्त्वानुभूयमानरूप एवेति कथं तस्यासाधारणवा
दिना भेदोऽभिन्न इति परमतमाशंक्याह स्मृतिकाल इति
स्मरणकालापेक्षया तत्स्मरणकालवर्तिप्रमात्रन्तरेषु
यतो न भासतेऽपि तु पूर्वप्रमात्रन्तरैरेव तत्सह भाति ततो
साधारणत्वमस्योक्तं तदा च नार्थक्रियां करोति न च वा

६
प्र भि
३५९

356

ह्येन्द्रियमव्याप्रियते तेन तोऽस्फुटं अत्रैव समुच्चयद्वारेण
दृष्टान्तमाह तथेति तात्कालिकादिरूपमेवाकारतो द-
र्शयति इदं पश्यामीति सत्यं च बाह्यतयोल्लेखं विनाहङ्कारस-
मानकल्पतया स्फुटयितृमयमहमित्युक्तं यत्र हि शान्ति-
कादौ पुरोवर्तिनः साध्यस्योल्लिखितस्य वा मूर्धसरसीरु-
हनालान्तरालेन गरुडादिदेवताविशेषकरयुगलक-
समकालावर्ज्यमानस्फटिकमहाकलशानिःसृतपर-
मामृतधारामन्तः समस्तनाडीचक्रसंशयाप्यायचतुरां
विभावनीं ध्यायति तत्र स्फुटमेवार्थक्रियादृश्यते तत्कथं
तत्र न बाह्यतेत्याशङ्काम्परिहरति तथापीति अन्यथैवेति
बाह्यताप्युल्लिखितैव तत्र तथा हि एवं ध्यायामीति स्फु-
टमिदं मया ध्यातमिति मम साक्षात्कारमिव प्राप्तमिति
मन्यते बाह्यस्त्वत्र च्छेदः इतीत्यादिना प्रागुक्तमुपसंह-
रति इतीति यत एवमुक्तं ततो हेतोरिदमिव स्थितं यदत्र
भूयमानस्य स्मर्यमाणस्य समुल्लिख्यमानस्य च घटाभास-
स्य वास्तवमेकत्वं यौगपद्यं चाद्वितीयी बाह्यतास्त्येव वा-
ह्यतया बाह्येन्द्रियवेद्यतया चेति यस्त्वमोऽहानेकमप्र-
तीयादनुभूतस्मर्यमाणयोर्हि युक्तमिवैकत्वं न तदुल्लिखितः
स्थितिं तत्पुल्लिखितेति अन्यथाहं यो बाह्यतां प्रसाधयति
अथवेति अपूर्वोल्लिखितमपिहितरूपादिभ्योऽन्यदुल्लिख्य-
ते इति सामान्यद्वारेण तथापि बाह्येन्द्रियगम्यतालक्ष-
ण द्वितीयापि बाह्यतास्त्वेवैव ननु यद्यत्राभिनिवेशः त-
र्हि किमियता अवभासोच्यते उच्यते अवस्तुत्वमिति ननु वा-
स्तदा हि तन्निवेदनेन सत्योक्तं बाह्यताविभागमपि आपनया

वपुष एवक्रम्येन घटादीनामिति विशेषणस्य किं व्यावर्त्यमित्या
शंकया ह्युक्तिः स्वखादेस्त्वित्यादिकान्तां विवृणोतीति स्वखादेः
स्तुनदिति अविशेषपदस्पष्टेमात्रग्रहणं ध्यानोल्लिखितगरुडा
दौर्मात्रचन्द्रग्रहणं ध्यानोल्लिखितस्याधारणया विशेषेपि यदुल्लि
खितमपरं वाह्यत्वमस्ति तदपि नास्ति स्वखादेः प्रकटीकर्ते

न तु कुम्भादेः कुम्भकारादिनिर्वर्तनया भवतु वाह्यत्वमुल्ले·
खानां तु किं कृतं तदित्याशंक्य सूत्रं उल्लेखस्येत्यादि ग्रन्थे बु
द्धिभूमौ प्रतिविम्बितस्य नीलादेः स्वखादेश्च समस्तस्य भवता
युक्तस्याप्यव्यभिचारिचित्तवृत्तिगणस्य प्रमातुर्विच्छिन्नेन
वपुषा यत्प्रकाशनं तद्वहिरन्तराभासमान्यायतस्तद्वहिष्कार
णस्वातन्त्र्येणच वाह्यास्पर्शिविभुस्ततो महेश्वरस्येच्छयास्वाते
ग्र्यलक्षणया यथात्मादिभूमिकारूपाणं वाह्येन्द्रियगोच
राणां नीलादीनां वाह्यता याः प्रत्यक्षज्ञानशब्दवाच्यस्फूर्वि
कपा तत्क्षणमिकया वा यत्प्रकाशनं तदपि महेश्वरेच्छयैव कु
म्भकारोपि यदैवसंवित्तदिच्छावभासितविशिष्टवुद्धिप्राण
कायस्पन्दादिमुखमस्ति मृदण्डचक्राद्याभासरूपानु
न रत्न्यः कश्चिदसावितिवसते तथाहि कुम्भकारो सावित्यत्र
पतत्कम्भवति तेश्रेते निःसृतिस्वरसवलादेव यदुल्लेखाधा
स्तन्त्रतावद्भगवतः स्वातन्त्र्यम् यत्रापि पशोरिच्छासंवध्यते
तत्रापि तदिच्छोदये भगवत एव स्वातन्त्र्यमुपजीव्यं निमि·
त्तान्तराभावात् भगवत्सृष्टितन्त्रोपजीवनाश्चेति सूत्रार्थः
अतद्रूपाश्चेति लक्ष्याहि न स्तुवं न तु खचित्सद्वृत्ति विशेषस्य
एवमुक्तकरणादेर्वाच्य ईश्वरत्वादिति तावत्येश्वर्यान्वय
वेशात् तथैवेति ईश्वरेच्छयैवेत्यर्थः उक्तमिति अतएवय

ई
प्र भि
३५७
357

याभीष्टमुल्लेखेति सूत्रेऽन्तरिति अस्खलितस्वभाव
एवाहन्तायां संस्काररूपतया स्थित इत्यर्थः दृष्टान्तमाच
ष्टे चक्षुरादीनि ननु तेषां स्वोल्लेखादीनां ग्राहकं मनः बुद्धि
स्तन्निश्चायिका ततश्च मानसः प्रकाश इति वक्तव्ये कथमु
क्तं बोध इति इमां शंकां न्यक्करोति बाह्येत्यादिना निश्चय
पर्यन्तो हि प्रकाशः तन्निश्चये बोधे तं हि श्रान्तशरीरः प्र
काशो बोध इत्युक्तोपि न विशेषमन्यथाभावमपेक्षते प्रस
ञ्जयतीत्यर्थः एतत्प्रसंगेनान्यदप्यत्र विचार्यते बुद्ध्यादेश्चे
ति नैयायिकभाष्यटीकाकारैः प्रत्यक्षमानसयोगिप्रा
तिभेन्द्रियकादिभेदेन विभक्ते सत्प्रकारश्चेन्द्रियकमेवावा
दीदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सूत्रेण सांख्यादिद
र्शनेतु पृथगेवान्तःकरणमिति मानसत्वमस्तु बोधत्वं वा
सौगतनयेन वा स्वप्रकाशज्ञानाव्यतिरिक्तास्तु उल्लेखाः
स्वसंवेदनप्रत्यक्षव्यपदेश्या भवन्तु किमनेन स्थानेव्यप
देशसमर्थनमात्रेण निर्बन्धेनेत्याशयः नन्वनेन न्यायेन स्मृ
तिरपि प्रमाणं स्यात् स्याद्यद्यभिनवमर्थमवभासयेत्
न च तथेति दर्शयति स्मृतौ चेति ननु स्फुटोर्थप्रतिभासो
न च एव तत्कथं गृहीतस्य ग्रहणमित्ये अत्रोच्यते प्रतिभा
सेति विमर्शवशादेव व्यवस्थेति हृदयति यदापुनरिति
अर्थमनाद्रियमाणो यदा बोधगतमाकारमेव प्रधानतया
विमृशति समेदानीमित्थं प्रकाशरूपतया स्थितिरिति
तदा बोधदर्पणप्रतिबिम्बकरूपे बोधाद्व्यतिरेकिण्या
भासे बोधे स्वसंवेदनात्मना प्रत्यक्षेणैव पूर्वमयमर्थः प्रत्यक्षेण
गृहीत इति विमृष्टे अभ्यनात्वर्थस्य गृहीततां तद्गतताम्

ग्रहमित्यमाभासमयः प्रकाशइयपूर्वंतथैवविमर्शः
एवंविवक्षायामितिबाह्यरूपतानादरेणबोधाभासता
मेव यदाविवक्षतिपराङ्मुखमिच्छतिबोधाभासपराम
र्शमेवाद्रियते प्राधान्येनदृष्टान्तमाह यथेति हिचन्द्रा
नुभवोहिबाह्यरूपताध्यवसायापेक्षयाभ्रान्तः बोधभा
सेत्वभ्रान्तमेवस्वसंवेदनं ततएवनिश्चयेसत्यपिबा
ह्येऽर्थेस्वसंवेदनानुसारेणैछोयमनिश्चयमित्यर्थः स्वय
मविचित्रेपिविचित्रतयायतोवस्थाप्यते ततःस्वसंवेद
नमेवार्थसंवेदनताध्यवसायपर्यन्तीकृतंप्रमाणफल
तयाप्रकारान्तरेणोक्तं एवंप्रसंगागतानुभवदृष्टान्तं
निर्वर्ण्यप्रकृतविचारेस्मृतिमेवानुमन्यतेपूर्वगृहीतस्य
इति इत्यस्यावतरणं ननुतदेवस्मृतिज्ञानंगृहीतग्रा
हिचाभिनवविषयंचेति कथंसंगमयितव्यमिति तत्रोच्य
ते भिन्नविषयत्वादयमदोषः यदातावत्तस्याभासस्यपू
र्वानुभवप्रतियाविषयतासापेक्ष्यते तदागृहीतग्राहि
त्वे सत्यपिचास्मिन्गृहीतग्राहित्वेर्थाभासोपहितपूर्वानु
भवसद्भावेस्मरति स्वरूपेचपरस्पराव्यतिरेकिणिस्मृतिस्व
संवेदनमेवप्रमाणमित्युक्तंपूर्वंस्मृतौयैवेति सूत्रेयदि
वेत्यस्यभवतार्थयोजना यदुक्तं पूर्वगृहीतमेवस्मृतिर्गृ
ह्णातीति पूर्वानुभवविषयी कुर्वती तथाकरोतीतिपू
र्वानुभवस्यस्मृति रूपतायामनुवेदकोस्तिइतिच तदप्रा
माण्ये किंप्रमाणमिति तत्राह पूर्वेति अपिशब्दः प्रा
च्यप्रमेयेणसहास्यप्रमेयस्यसमुच्चयार्थः अंशाश्रयस
मुच्चयस्यचैकेनैवचकारेण ८९ ॥ अथयदुक्तमेकोम

ई
प्र भि
३५८
358

ह्येश्वरइति तत्रैकत्वंनावनिगमयति स्त्रेणैतदिति त
स्मादुक्तरूपात्प्रमेयाद्धेतोरिदंजातं यत्किलसंविदात्मा
नानात्मैकेन विनालोकमार्गः सर्वोव्यवहारोभवेदि
तिशेषः अस्तिचायम् तस्मादवश्यंसंविदात्मैकत्वं न
चनतद्रूपपादं प्रकाशएवहिसंविदांपरमार्थः सचै
कोभेदाभावात् यश्चासावेकः सएवपरमार्थतः प्र
मातेति यदिहोपदेश्यं तदधुनास्थिरंनिष्कम्पंजातं
हेतोःपरमात्माइत्यनेनपरमार्थप्रमातृत्वनामस्याह
तथाह्यजडप्रमातृसिद्धिः यद्यप्यर्थस्थितिरित्यादि
नाचेति आकारतोनावस्थाभेदः सनास्तीतिस्व
रूपग्रहणेनोक्तम् तत्रैवहेतुश्चिन्मात्ररूपत्वादिति
देशकालाभ्यामपिनभेदइत्याह देशेति यद्यपि
विचित्रभेदोव्यवहार उक्तस्तथापि व्यापकत्वात्स
र्वसंख्याहीप्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव इत्युक्तः सहिस्वात्
मन्यपिसंशयवितर्कनिर्णयादौपरत्रचोपदेशकथावि
कथादौसंभवत्येव तेनविनाहिव्यवहारस्याप्यव्यवहा
र्यत्वं नतुज्ञानानांस्वसंवेदनेस्वस्वयोजनालक्षणावि
प्रातिरिति किमेतदपूर्वमित्याशङ्कायामाह यदिचेति
संवेद्यात्मनामिति संवेद्यस्यनीलादेरात्मभूतानाम्
नीलादेर्हिप्रकाशएवपरमार्थोरूपमनेनचवास्तवोभे
कामेवोचितमित्युक्तं नन्वेवंनीलादिनापि कथम्परा
दःक्रियते येनोक्तं तत्संवेद्योपरिहितानामितिउच्यते
मायाशास्त्राकृतभेदः प्रकाशाहृतिरेचितइवततएवभि
नःपरस्परतोपिव्यतिरिच्यमानोयः संवेद्यलक्षणोभागः
प्रकाशस्यैवांशास्तेननाभेदिनास्तामाम् ॥

ग्रायग्रा इति साङ्ख्यैर्जैमिनेयानां स्वप्रकाशसंविदिति स्थि
ते चिरन्तनवैशेषिकाणामपि चित्स्वभाव एवात्मेत्युक्तम्
ज्ञानं च चित्स्वरूपं चेदित्येतत्सूत्रविहितो बौद्धैरपि बुद्धेस्स्वग्राहि
काबुद्धिरित्यादि दर्शितत्वमेव सर्वप्रमितीति यद्यप्यर्थस्थि
तिरितिद्युक्तं ननु मायाशक्त्यायो भेदोवभासितः स किं न भे
दः ततश्च संवेद्यात्मनां संविदामित्यनुक्तोक्तिः आह संवे
द्यानां चेति यदि तथाप्यहं यतर्हि भ्रान्ता नीलादयः स्युः अ
त्राप्याह नापीति हेतानापन्नो हेतुः यत इति अत्यन्तः शा
रीरादेर्वेद्यादेवभेदः न प्रकाशात् ततोपि हि भेदे भिन्नेभा
सितभिन्नेन तदेव हीयेत अयान्तरे हेतुमाह यद्येति नन्वे
तत्कथं संगच्छतां नीलादयो भिन्ना अभिन्नाश्चेति इत्यभि
त्याह ग्राह्येति ग्राहकोच मायीयः शरीरादिः प्रकाश
स्येति परमार्थप्रमातात्मयोरिति ग्राह्यग्राहकयोः एत
त्वनिर्णीते तन्मयाहप्रपत्त इति सूत्रे तथा चेति प्रतिबिंब
कल्पनयैव नन्वेवं शुक्तिकारजतमपि प्रतिबिम्बकल्पशी
स्त्वस्त्वात्त्रिभुवने भ्रान्ति हृनाक्ताः स्युः सत्यं परप्रकाशापेक्ष
यातर्हि क्व भ्रान्तिव्यवहारः आह मायेति याकाचिदिति सर्वो
लोकप्रसिद्धा भ्रान्तिः सत्यशुक्तावाधविनाशो यावद्यते च प्र
माणलक्षणे किं तु मायाप्रमातारमपेक्ष्य यतस्तस्यैवार्थ
क्रियाविषयो संवादविसंवादौ संभवतः ८ एवमेकं ती
गमयामाह स्वार्थं निगमयति सूत्रेण स एवेति अविच्छि
न्नविमर्शत्वं नाम यद्धि सत्यरूपत्वं तत एव नियते नह्यस्य
प्रकाशलक्षणं रूपं नीलसुखादि परागरूपं वा गलत्कम
णे दिवाविमर्हं जातुचिद्भवति तेनानन्योन्मुखत्वात्मनान

ई
प्र भि
३५८
359

न्दत्तूपेणाहमितिच प्रकाशात्मनामहानीश्वरः यतोदेवस्य
एतेएवज्ञानक्रियेमुहेपारमार्थिकोयोयंविमर्शोनामउक्त
न्यायादितिस्वभावमेवभासयेत्यत्रान्तरेस्यादेतत् भवतु
नामप्रकृतौसंवेदनलक्षणःप्रकाशःप्रत्ययेतुकिंपिभा
वएवाभिधेयोनतुविमर्शः तत्कथमुक्तंप्रकृतिप्रत्ययाभ्या
मिति एवंमन्यतेधातुनानावत्संवेदनेज्ञानलक्षणमुक्तं
धमादयस्तुक्रियायामेवविधीयेते सातुक्रियाधर्मान्त
रेणसिद्धताख्येनभेदितैवभावप्रत्ययवाच्यासिद्धताप्रत्य
वमर्शयोग्यैतेव अयंपाकइति अत्रकेवलेप्रत्यवमर्शेऽभि
वत्रपाकक्रियास्वात्मरूपनिवेशीप्रमातुस्तथाप्रत्यवम
र्शोदयात् संवेदनेतुप्रकाशवपुषिप्रत्यवमर्शरूपताभवंती
नान्यापेक्षयायुक्तेति संवेदनतादात्म्यवृत्तियत्प्रत्यवमृ
श्यमानत्वेनतदेवसिद्धतारूपंप्रत्यवमर्शस्वभावेस्वातन्त्र्ये
विश्राम्यतीति अतश्चसंमेलितौप्रकृतिप्रत्ययौज्ञानक्रिया
विमर्शलक्षणांजडवैलक्षण्यापादकंरूपंयस्यास्ताहंभी
पविमर्शलक्षणामभिव्यक्तः अत्रसत्यानात्मनइतिप्र
मास्वस्वातन्त्र्यमनेनदर्शितं अस्येतिपरमात्मनः नन्वेवं
विदित्वचयदिज्ञानक्रियेप्रविष्टेतर्हिज्ञानमित्यत्रापिप्रकृ
तिप्रत्ययसद्भावात्प्रविष्टएव तत्किंपुनःक्रियेत्यधिक
मभिधीयते अत्रोच्यते ज्ञानमित्यपीति सत्यमेवं पकाङ्क्षि
व्यपदेशार्हे इत्यपिशाहः उच्यतेइति प्रकृतिप्रत्ययभागद्व
येनप्राधान्येनेति यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययौप्रत्ययार्थंसहद्भू
तइति तथापि तस्यप्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थंप्रतिगुणीभावेनस्फुरणो
र्हर्मस्यधर्मिणामुद्रेचयतएवधर्मिणाहमितिप्रत्ययलक्षः

रोबोधभागे स धर्मः प्राधान्यमुन्मज्जयति क्रियेत्यपि चेति चः
समुच्चये यत्रापि बोधभागाभिधायकं भागान्तरेनास्ति तत्रा
वमित्यपि शब्दः अनपवर्ग्येणोच्यत इत्युक्तमिह त्वादिमेति
आक्षेपहेतुमाह अनवबोधस्येति एतदेव च युक्तमिति
दर्शयति वस्त्वेकमेवेति ननु विमर्शः कस्मान्नाहे स्वर्थम्
आह आजनस्येति अनन्यापेक्षता हि विमर्शः सैव च स्वत
न्त्रता ननु बोधस्य विमर्शो व्यापकः स्वामी बोधो हि विमर्शेन
व्यभिचरति न त्यजति कदाचित् ततस्तस्याव्यभिचरणे
कर्मतायां वाच्यायां कथं कर्तृतोक्ता इत्याशंक्य समव्याप्तिक
योर्नित्यमभिधानेपि न दोष इति ब्रूते बोधस्याव्यभिचरणी
योपि विमर्शः सदेति बोधस्य विमर्शोव्यभिचरणीयः स
चापि बोधो व्यभिचरणीयः सामर्थ्याद्धि मर्शस्य तस्माद
स्याव्यभिचारिणो विमर्शस्यापि कर्तृतानन्तयुक्ता समव्या
प्तिकत्वे हेतुमाह अव्यभिचारवत्वादिति परस्परेणेति या
वत् एवंक उपपाद्य हेतुं किं प्रसंगस्तेन नत्वनन्तरेणापे
क्षयति तदापीति अव्यभिचारवत्वं यदुक्तं ततोपि हेतो
र्मत्वर्थीयप्रत्ययोपपत्तेर्युज्यत एव नित्यमभिधानम् नत्वा
त्समात्रविमर्शोऽसावहमिति तत्र भावविभक्तता न विस्
ष्टैव नैवमित्याह तदा चेति ननु सन्तोपीच्छायां निषेधु
त्वाशंक्याह इष्यमाणेति न भवने हेतुर्निर्विषयत्व
मेव अवश्यंभाविकर्मपरिग्रहा क्रियातत्कर्मभावेन भव
ति जीवनमिव प्राणाभावे तथा चेष्टिक्रियेति स्वभावविं
रुद्धोपलब्धिः नन्वेवं भावाभासनवस्थितानपेक्षमाणेवि
मर्शाः कथंस्युः इत्यामित्युच्यते एवं चेति अनेनमुक्ता

३
प्र भि
३९
36

रेणाहमितिरूपेणयद्भावानामवस्थानंतन्नित्यंपरमात्म
नोनभिन्नं तदेवचाहमितिरूपमितिनास्याशुद्धिःकाचित्
नहिव्यतिरिक्तंतदाकिंचिदपेक्षितव्यमस्ति अथशुद्ध्यरू
णस्वभावत्वंव्याख्यातुमुपक्रमते सैवेतिशुद्धिमशुद्धिंच
विभजति शुद्धत्वेपीति अशुद्धिहेतुत्वादितिच आरोपित
मेतदशुद्धत्वंनस्वाभाविकमहन्तैकार्थविश्रान्तेः एवमह
न्तायाः शुद्धाशुद्धत्वव्याख्यायाशुद्धत्वंव्याचष्टे सैवेति नमा
वहन्नाम्ना अपितुस्वशक्तिवैचित्र्यात् सैवानेनरूपान्तरेण
भाति तत्त्वभुवनाभावभूतप्रभृतिष्ववभासभागेषु अभा
स्वभेदेषु तावदहन्ततोसावहन्ताव्यापकत्वेनानुप्राणक
त्वेनतावदाभान्तःभावनेनावतिष्ठते तत्तथाभूतेयदहन्त
यावस्थानं तद्यदिदन्तावमर्शयोग्यतयातेषामाभासनंमा
याशक्तिकृततयातिरोहितं तदासाहन्तादशासंसारिणः
उचितायोग्या तस्यांदशायामहंविमर्शनं यत्तदशुद्ध
कमितिदूरेणसंबंधः अहंविमर्शनस्यस्वरूपंदर्शयति
प्रकाशरूपंक्रियारूपंचाभवदपितथाशक्तिरूपत्वान्मसु
ते ततोज्ञानेसत्त्वव्यपदेशंक्रियारजोव्यपदेशंततश्चमध्ये
नियामकंततःप्रविष्टेनेनगुणत्रयंमहमयमिति विमर्श
नेजातं स्वरूपप्रच्युतेर्हेतुः भिन्नमिदंभागावस्थितंयद्बुद्धि
प्राणादितच्छरीरतयातद्धर्मतयातदहंविमर्शनमुत्पन्नमू
ततउत्पत्तिहेतोरप्रच्युतस्वरूपं ततश्चोत्पत्तिरपकृतआह
भिन्नेयासमपतेमाणं ततोग्राह्याद्भिन्नं
यद्ग्राहकमात्रं सएवभागंशास्त्र
मवगाहते ॥

यत्तस्तस्मादेवमुत्पन्ने एवंभूतस्याहंपरामर्शस्याकारं दर्शय
ति अहमयमित्यादिना करोमि चेतीत्यनेन तत्र ग्राह्यग्रा
हकयोः कथं भिन्नता आह वैयधिकरण्येनेति ननु पु
रुषस्य सत्त्वरजोवृत्तिरूपे ज्ञानक्रिये बुद्धितत्त्वगते अहमिति
व्यवह्रियेते इति कापिला मन्यन्ते तथा केयमपूर्वा प्रक्रिया
उत्पादिता नापूर्वा काचित् नहि पुरुषाणामान्यः अपि त्वे
षमर्थस्य निजस्य यदप्रत्यभिज्ञानं तदेव प्रकृतं तद्रूपं यस्य संकु
चितसंविल्लक्षणस्य स पुरुषः तत्सम्बन्धिनौ यौ ज्ञानक्रिये
तत्स्वभावं तदहंविमर्शनं एतच्च सत्त्वरूपापरिज्ञानमयो
नेकः पुमानित्यस्मिन्प्रकरणे वितनिष्यते अनूदितमिति
हेतो अनुवदनं चात्र भित्तिकल्पत्वेन न तत्र प्रथम इत्यनेन
न्यायेन एवं हि सति प्रमवत्येयथायिमतस्य विधेयस्या व्या
पकं तथाहंविमर्शनमपि शुद्धव्यामिश्राशुद्धानां दशानां
स्यात् भित्तिकल्पत्वयात्र एतदेव सिद्धत्वेन यदनुवदनं तदनु
वदनीयस्य व्यापकतामाचष्टे एतदर्थद्योतकश्चैवकारः अ
ग्निमानेव धूमवानिति यथा नानुविधं सदहंविमर्शनमुक्त
शुद्धादिभेदेन तत्रागमसिद्धं परव्यामिश्रापरलक्षणं दशात्र
यगतं किंचित् क्रममेव न तत्क्रममेव तत्त्वके संगृहीतमेवेत्याह
एतोपवचे निबध्यन्त इति अत्रापरत्वं भावानामिति सूत्रे ८
इति श्रीमहामाहेश्वर श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता
यामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां शक्तिवर्गैकाश्रय
गतमाहेश्वर्यविमर्शोऽष्टमः ॥ ८ ॥

समाप्तश्चायं प्रथमो ज्ञानाधिकारः ॥

ॐशिवमस्मत्तवपुषमामर्शकलाचतुष्टयभागनुषं
प्रणमामिभासयन्तंक्रमरहितेपिक्रममनेकम्॥
एवंज्ञानशक्तिस्वरूपंवितत्यनिर्णीयक्रियाशक्तिस्वरूपंतथै
वनिर्णेतव्यमितिक्रियाधिकारआरभ्यते तत्रचश्लोकाष्ट
केनातएवयदप्युक्तमित्यादिना तथाविज्ञात्रविज्ञेयभेदो
यदवभासते इत्यन्तेन भगवतिवस्तुतोक्रमायामपिक्रि
यायाः पश्चप्रमातृगतक्रमावभासनयोगात्सक्रमत्वमित्यु
पपाद्यते तथाह्येकेनोक्तपूर्वपक्षनिवारणं एकेनसक्रम
त्वाक्रमत्वविवेकः त्रयेणाक्रमस्वरूपंद्वयेनसक्रमत्वाक्रम·
त्वयोर्विषयविभागः विषयविभागेपितयोस्तत्त्वतएक
त्रैवविश्रान्तिरितिश्लोकेनेति प्रकरणस्यार्थः प्रतिसूत्रंतु
निरूप्यते अथज्ञानात्मनशक्तितत्त्वनिर्णयोपयोगिनान्या
येनप्रकृतंप्रमेयान्तरमपिसिद्धमधिकरणसिद्धान्तदिशा
तिसत्वं अतएव यदप्युक्तंक्रियानैकस्यसक्रमा एकेत्यादि
प्रतितिष्ठं तदेकस्यसमर्थनात् इति अनुभवविकल्पा
त्मनासन्तानवर्तीनिज्ञानान्येवप्रकाशन्ते नत्वेषामाश्रयः
कश्चित् स्मरतिश्चसंस्कारात्तएवसिद्धा ज्ञानंचयद्विजडंक
स्यार्थप्रकाशता अणुत्वेचैनास्यकालदेशयोगाद्भेदइ
त्यात्मनः कथमन्यतदिति एवंपतीकृतेनतावत् तत्रयदुक्त
रीकृतंभिन्नानांसंवेदनानां नत्व्यवहारांगता नसंस्कारमात्रा
स्मृतिः ज्ञानंचामङ्गुचितस्यैव संवेदनस्यस्वशक्तिनिर्मितंतेषां
पदागसंकुचितरूपंशक्तिरिति धर्मइतिचोच्यते इति अतए
वदेहादुकलापात्क्रियाविषयमपिप्रतिपत्तापितंप्रतितिष्ठं
नकेवलंज्ञानविषयरूपणमित्यपिः तथाहि एषोदितमे
काक्रमिकोचकर्यंक्रिया.

आश्रयस्य च न योगे कथमेकस्वभावता सम्बन्धस्य द्विष्ठाद्वि
रूपएकः कथमिति तत्रयान्तंक्षेपः एकमनेकस्वभावं कथं
स्यादिति तत्र दर्पणस्येवानेकाभासभेदएकत्वामनपबाध
मानो न विरोधमावहतीति उक्तेर्निर्बाधप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष
साधितैकभावः पदार्थ आभाससारस्तथाभूतानेवं विरु-
द्धानाकारान्स्वात्मन्युपगच्छन्न्वादेव क्रमिकांस्तानाभास
भेदानात्मन्यभिन्ने भासयन्क्रियाश्रय इति युक्तमेव सर्वथा
देवप्ययमेवसिद्धिप्रकारः एवमेकस्याश्रयस्य समर्थनाद्धे
तोः क्रियाशक्तिचोद्यान्यपि प्रतिसमाहितानीति सूत्रार्थः
सर्वत्रेति बहिरन्तश्च इच्छन्तीति कारणादाद्याः इहत्विति
आभाससारवस्तुवादे प्रतीति सारेऽपि यदि भावस्तत्प्रती
ति युक्तं च भेदेन कथं शपथैरपि व्यवस्थाप्यते स्याकूतम्
ननु क्रमिकत्वमेव क्रियायाः प्राणितं क्रमश्च कालानवच्छि
न्ने भगवति कथं स्यात् एतत्समाधत्ते सूत्रेण क्रमिकत्वं·
च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः घटते न तु शाश्व·
त्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिवेति उत्त्विपत्यवृत्तिपतिरूस्त·
स्य पूर्वोत्तरैर्लक्षणैस्तैतावत्क्रमवन्तः तत्र केषांचित्तत्पवत·
णः क्रिया एकाभागसंयोगनिमित्तभूता केषांचित्तुस्वग
तोऽरूपभेदसंपादिकानित्यानुमेयापि क्रमिककार्यबला
त्क्रमिकैवानुमीयेतेति लौकिक्येव भेदविश्रान्ता क्रियास्फु
मायुज्यते आभासविच्छेदोत्थापकभगवत्स्वातंत्र्यलक्षण
याकालशक्त्याहेतुभूतया प्रभोस्तु कालानवच्छिन्नत्वाद्या
क्रिया सापि कालानवच्छिन्नैव प्रभृतिविशाखानीसायतः
एतदुक्तं भवति लौकिकज्ञानव्यवहारमूलतत्तत्ते यप्रका

ध्यानेसामर्थ्यं ज्ञानशक्तिर्देवस्य तत्रैव संयोजनादिस्वतंत्र
तात्मा विमर्शशक्तिरेव वस्तुतः क्रिया उक्तं चैतत् क्रियाच
परवाग्भूम्यादिकेत्यादिप्रदेशेषु सा तु वैयग्र्यछायाछुरण
मच्छत्वादवच्छेदकमभ्युपयती क्रमवती भाति वस्तुतो
ऽक्रमत्वेपीति सूत्रार्थः हृत्ति विहृती स्पष्टे कालग्रासादपी
तिकालानवच्छेदात्तावदक्रमत्वं स्थितमेवेति किमशोच्य
ते उन्मिषितेपि वैयग्र्ये मायाप्रमातृपदमध्यासीनो
भगवान्यावदेव बाह्यान्तररूपं वैयग्र्यं कलं स्वात्मनि प्रकाश·
स्यात्मविश्रांतिरिदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्येत्यादिनये
न प्रसतेविश्रमयति तावत्तन्निष्ठावभासनक्रमोपि प्रसक्त
एवेत्यहमिति या संयोजनादिचिच्छिन्नसमस्तभावप्रकाशो
पसंहाररूपा तत्तद्दशाविशेषविमर्शलक्षणा क्रियाभाति
क्रमेव ॥४॥ ननु कोसौ कालो यो भावानामवच्छेदक उच्यते
यो हि केचिन्नित्यद्रव्यविशेषात्मोपगतः सपकत्वात्संयो
गाविशेषाच्छिन्नाकारचिरक्षिप्रादिधीहेतुः कथं उपाधि
बलात्तथाभिधाने तु पूर्वापरादयः सत्तु किं तेन गुणकर्मादे
श्चतेनासंपृक्तस्य न कालावच्छेदो भवेदित्याशंक्य भगवत
एव शक्तिः क्रममवभासयन्ती कालशक्तिः तदाभासश्च
मायाप्रमातृत्वमपवप्रथानं तथा भवने वृत्तहि विषयीकरणी
यभावनिष्ठः क्रम एव काल इति दर्शयितुं सूत्रं कालः सूर्या
दीति नियतपरिमाणं यत्स्वनिवर्तकादि तेन कनकं मीय
ते न चात्रावस्थान्योन्याश्रयं वा तद्धस्वसिद्धपरिमाणया·
क्रियया कोऽद्यास्तमयमध्या चैत्रगमनं तदुच्यते ॥
दिवसे चैत्रो गच्छतीति ॥

आदित्यक्रियापि यदा परिमितिता भवति तदा प्रसिद्धाभि
ज्ञाभिज्ञाकालिकास्तुतिभिर्मीयते त्रिंशता नालिकाः स्व
र्यौदयपते इति तेन यस्य यत्र यदा आभासवर्गे यत्तयापरि
निष्ठितः चन्द्रसूर्यशीतोष्णकोकिलसम्मदादेस्तस्य तत्र त
दा स एव कालः तेन सूर्यादिगतो यो नियतः स्वभावभेदः स
क्रमः स एव कालः तैर्वा सूर्यसंचारादिभिर्यो न्यो लक्ष्यते
प्रवहणधर्मा नवपुराणतादिरूपपरत्वापरत्वतद्धेतुविश्व
तदाकल्पाद्युपकल्पितयौगपद्येतरचिरशीघ्रतादिसंकी
र्णाभावस्वभावोत्थापको वैशेषिकाणां द्रव्यरूपः का
पिलानां रजःस्वभावः वैयाकरणानां नित्यानाश्रितमह
त्तिस्वभावः सौगतानां सन्तन्यमानभावैकपरमार्थः सो
ऽपि वस्तुतः क्रमरूपतां नातिक्रामति इति क्रम एव नाम
वहिःकाल इति व्यवह्रियते स्वप्नसंकल्पमायेन्द्रजालप्रा
लप्राये चेतनस्याभासवर्गे क्रमस्य यतो नियमः हृदिस्वन्त्र
जनीहृतात्क्रमस्यैव तदस्य संविच्छक्तिरेव प्रतपति तन्नि
र्मितत्वादाभासवैचित्र्यतायास्तदाश्रयत्वाच्च क्रमस्य यद्यपि
कारणे कालाख्येऽस्त्युच्यते तत्रापि दिवसे जातो मध्याह्ने जा
त इत्यर्कसंचारक्रमस्यैव कारणताप्रतीतिः सिद्धा ननु नि
त्य इत्यात्मनः परिनिष्ठितरूपस्यैकस्य चित् इदमपि तत्त्व
वहणधर्मकमेव नवपुराणतारूपपरत्वापरत्व तद्धेतु वि
ओत्थापकमिति चेत् तर्हि तत्रापि क्रमरूपतैवास्यानुभ
वानुसारेण व्यवतिष्ठते तद्रूपान्तरमिति क्रम एवाभास
नेनानुप्रवेशात्मका इति सिद्धं वक्ष्यमाणादिति क्रमा
भेदेनादित्यसेष नालिकादीति मुहूर्तादेः कल्पावसा

नपर्यन्तस्यपरिग्रहः ननुयेनकलनिलिपानिपरिच्छिनत्ति
सकालः अत्राह विशिष्टेति इयमत्रयाप्रसिद्धत्वमनेनल
ल्पयतानस्यायमपिपरिमाणमिष्टार्थानालिकास्तुत्यादिः
क्रियान्तरमेव कालइत्याह अनवस्थादिचकनकमानिव
र्तकल्पनान्तेनकृतसमाधानमेव प्राक्सिद्धफवककल्प
प्रसिद्धमन्तरोपजीवनेनचकालोव्यवक्रियते सर्वोहिव्य
वहारः प्राक्सिद्धरूपोपजीवनेनैव तत्सिलाभोपिहि सर्वप्र
सिद्धत्वमियोगतएव ततएवचिन्मयएवसर्वव्यवहारास्त
स्यैवप्रमाणत्वेनप्राक्सिद्धतायामविवादादिनिदर्शितमेव
संविदेवहिप्राणनक्रियया प्राक्कालमुल्लासयेत् महाप्र
लयेचप्रलीनास्वपत्यपितन्त्रिः श्वासोच्छ्वासादिक्रियया
नरविस्तुकप्रभृतिकारणावर्गतयाचक्रियया कालव्य
वहारः भगवति ततकालव्यवहारः कश्चित् नच्छेकोऽ
मायायांप्रभवन्त्याभासभेदस्येडत्यितस्तत्कमात्माका
लोपिविरम्भतएव ननुयदिसंचारेणगोदेहादिर्लक्ष्यते
नत्वादिग्रहणेनस्वीक्रियते नहिसूत्रेकिमर्थं तदुच्यते अ
त्यग्रहेति चन्द्रादेवत्यस्यग्रहस्यपरिग्रहः शुक्लेचैतत् गो
देहादिसंग्रहायचेदादिपदस्यात्संचारादितिनिर्भूयात् त
त्सर्वमिति उक्तमुपलक्षितमादिशब्देपादानंचयत्तत्रे तत्स
देपहलौवीस्यथाव्याख्याने नत्रवाशाह्रास्वयोवाकर्तव्याः
प्रत्येकसंक्रान्तविकल्पमानत्वधर्माभिधानार्थेकपक्षवावि
कल्पमानतायापकत्वेवोक्तायाः स्वभावमहिमानेकोपक्रा
तानिश्चयप्रतीतेः नत्वयंद्वौवाशाह्रासूत्रेमेव आद्योवाश
ह्राहयोः पक्षयोर्विकल्पमानता साचताराणलक्षणान्तमाह
तयाच प्रथमोपक्षोपरिच्छेदक्रियोपयोगीकालः

इत्यनेनाशयेनस्थितौ तृतीयस्तुकारणेकालाख्येत्यनेना
शयेन तत्रचकारणस्यसतोवच्छेदकत्वमेवकालतायामु
पयुज्यते अवच्छेदकत्वेचक्रमरूपतैवागच्छतीति वक्तव्या
शाहुः एवंचाकारणरूपोवास्तुकालइति एतद्द्वयशेषत्वे
वपर्यवस्यतीति वाशब्दद्वयमेवप्रोक्तंयुक्तं एतदाहन·
केवलमित्यादिना सिद्धरूपः क्रियात्मा आदिपदात्सल
क्षणस्योपादानकारणमपिएतदितिसर्वं नतुस्वेच्छापि
नप्रसिद्धिमनवलम्ब्यवर्तते वच्छेदककल्पनायैसमंप्रसि
द्धिरपितत्रैनेकत्वेनेत्याह प्रसिद्ध्येति शीतादिकालइत्यत्र
एतेशेषाथयन्कारणेकालाख्येति सूत्रस्यैकरूपमर्थंव्याचष्टे
शीतादीनामिति शीतादेरप्यवच्छेदकत्वेनैवकालतायामुपयु
क्तासाचप्रवहणधर्मेक्रमरूपत्वावेशेनैवेतितस्मात्ः क्रमप
वकालइत्युक्तंभवति एतेनेति अवच्छेदकत्वे एतेनसर्वे
णसूत्रांशेनोपलक्ष्यमाणं यत्किंचित्कल्पितमवच्छेदकंसि
द्धरूपमिति प्रसिद्धं [illegible]वहन्तृणमेकरूपत्वेनसर्वत्रचक्रमस्य
नादृशत्वमेवप्रवहणधर्मेणः काललिंगाविशेषादित्येकस्
यस्माद्देवकालः सचपदार्थानांप्रमेयाणांप्रतीतिमवच्छिनत्ति
प्रमेयंहिप्रमेयमाणंसेवान्यथानभवति यावदासीदस्ति
भविष्यतीत्यनुनारूपेणक्रमात्मनानानुवर्तहीते तेनप्रती
त्तिद्वारेणसमस्तक्रियावच्छेदकत्वंकालस्येत्युक्तंभवति स्थि
रूपपदार्थैनिवासमस्तंपदं क्रमएवेति क्रमएवहिविशि
ष्टः परत्वापरत्वलक्षणंप्रवातननूतनस्थितिं दर्शयन्स्तन
ताभ्यांपरत्वापरत्वाभ्यांचिरव्यवहारमन्यथाचाचिरव्यवहा
रंस्वरूपेणक्रमस्थितिं भावान्तरोपाश्रयेणानेकभावपरि

ई
प्र भि
३६४
364

छेदनेयौगपद्यंमूर्तिक्रमनहरत्वाह्रत्वद्रूपाभ्यांपरत्वापर
त्वाभ्यांसंकीर्यमाणतयाभावेषुविदधत्काल इत्युच्यते
तत्रैववचोक्तनीत्यानित्यत्वैकत्वेयदिभवक्रियेते इत्यतंच
स्वातन्त्र्यारोपणेनतदाकारणादमतस्यापिनकाचित्क्षति
स्य:सद्दर्शनधारणाभावोपगमने इत्याहुतं ननुवसंता
दि: कालः प्रसिद्धः सचकथंक्रमात्मा इत्यमित्याह तथा
हीति मीनमेषराशिसंचरणनिमित्तार्कस्योदयादिक्रिया
वर्तमानावसन्तइत्यत्रभूयते ननुसवसन्तः कालोर्कस्य
क्रमरूपः सहकारोद्भेदस्यकथंकालइत्याशंक्याह नैनैव
ति वाशाह्वेनास्यैवपत्तस्यदाघ्नंघोतयति यथाकेनकस्य
स्वमेवरूपंसाधकइतिपरिच्छिन्नमुच्यते प्रतिवर्तकणतंत
तत्रोपलक्षणमात्रं नतन्यत्रत्यमन्यत्रसंक्रामति तथैवस
हकाराभासस्यानन्तरत्वग्राह्यत्ववाह्यत्वाभानांकोरकभङ्ग
लविकसनादिवैचित्र्यभाजांयोनिजः क्रमःसएववसन्तः
सत्रकोंदयः तस्योपलक्षणमात्रं एवंसर्वत्रमन्तव्यं ननुव
सन्तादिग्राह्येभ्योऽक्रममेवसिद्धरूपंवस्तुप्रतिपत्तिपद्यमते
ति नक्रमः इत्युच्यते वसन्तादीति एतच्छब्दाद्यपकर्मव
दित्यभवितत्याक्तं आख्यातपदादेवहि यथाक्रियामती
यतेनान्यतस्तद्धर्तिनएवक्रियास्वरूपहृदयप्रविष्टः कालः
प्रभृदितिहिभावावभासस्यभवनक्रियाभासस्फुटत्वक्र
मोपक्षिप्तानिभासते भविष्यदादयस्तुघटादितुल्यमेवा
र्यमाक्रः ततएवभविष्यदभवदिदंवर्तमानेदिनमित्यादौ
नकालस्यसंकीर्णता काचित् आभवदित्यस्यैवात्रकालत्वे
नोन्मेषात् वर्तमानभविष्यच्छब्दार्थस्यसिद्धरूपदिनविशेषण

नैकविश्रांतिसतत्त्वतयाक्रियावच्छेदकत्वायोगात् एत
च्चाग्रे वितनिष्यते इत्यास्तां तावत् यस्मात्क्रियाशरीरान्तरत्र
प्रवेशवशोन्मिषितशरीरः क्रम एव कालस्तदिति तस्माद्दे
तोरेवमवतिष्ठते यत्किल भावविकारषट्क्रमपरमार्थए
वकालः तद्दिश्च वस्माद्धेतोरेवमवतिष्ठते यत्किल भाव
विकारषट्थिकाचित्क्रियास्ति यथाहतत्रभवान् जन्मादयो
विकाराः षड्भावभेदहास्य योनय इति ॥१॥ नन्वेवं भावानां स्व
भाव एव काल इत्यस्तु न तत्र कालशक्तिर्नाम काप्या येनो
क्ते सक्रमत्वं चेत्यत्र कालशक्तित इति एतत्समाधत्ते सूत्रेण
क्रमो भेदाश्रयो भेदोप्याभाससदसत्त्वतः आभाससदसत्त्वे
तु चित्राभासकृतः प्रभोः इति स्वभावभेदमात्रं चेत्कालो तु
लीनामपि कालभेदः स्यात् तस्मादाभासनानाभासनाद्
भेदो यो भेदस्तथा मूर्तभेदनिमित्तकः कालात्माक्रमोन्नभे
दमात्रनिमित्तकः आभाससद्भावासद्भावौ च यौ वैचित्र्येणाभा
स्वमसंकल्पनादौ क्रमोत्थापनदृष्टसामर्थ्यस्य प्रभविष्णोरेव
सकाशाद्भवतः यदुक्तं तत्रभवता एकस्यैव तु सा शक्तिर्यदे
वमवभासते इति तथान्यत्रापि तस्य सलोकत्वस्य सत्त्वथा दे
शचन्ते प्रतिबंधाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते यदिनश
ति वभीयात्प्रतिबध्नाञ्च नोत्सृजेत् अवस्थावानिकीर्यरमा
र्वापर्यविनाकृता इति अनेनाहि स्वातन्त्र्यमासासमानाना
भासनयोर्वदते स्वार्थ्यमुक्तं सहि भगवांश्चित्रतया भासान्
करोति तद्यथाह फलोहितो नत्र घटाभासान्तामानाधिकर
णयेन घटपटाभासोस्तु हैव पृथक् आभासेन स्वात्मन्येकरसे
नाभासेनान्योन्यत्वे करसेनानाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभा

६
प्र भि
३६४
365

सेनान्योन्यंस्वैकरसेनानाभासेनइयति न क्रमः कश्चित्
यदात्वमन्नाभासंश्रीघ्राभासेनेममपितेनमूर्त्यंसमाभा
सयति तदाक्रमस्यान्येषइत्येवंभगवत एवाभासानाभा
सग्रथनसमर्थतायासैवकालशक्तिः ततोभगवन्भावा
पाधिभूतः क्रमःकालइतिसूत्रार्थः एवमवतारयति क्रमे
ति पर्यालोचनयाशयन्यथानुपपत्त्याक्रमस्येत्याहृतमू
विचित्रमिति आभासानाभासयुक्तं कृत्वायद्दृष्टपटाद्यव
भासकरणमियमेवभगवतःकर्तुः कलनक्रिया एतदेव
चभावोपाधिभूतस्यक्रमात्मनः कालस्याविष्क्रियमाण.
स्याविष्करणसामर्थ्यमित्यादाविति अस्मिन्वाक्येयदव
भासेत्यादिशकलकं तत्कर्तेतदिति विहृतिमारम्भे यद
कं तत्कर्मभूतमाहेति संगतिः अस्येति मोक्षस्य एकाश्र
यत्वायोगादिति क्रमोव्यापकयोरिति मन्यते अन्यथाव
टेनाभासेनभासतेचेति किमेकाश्रयतानयुज्यते इत्य
नयोः भेदहेतुत्वेनचेति क्रमोव्यापकभेदनिमित्ततया
उपादानादितिसूत्रे भिन्नत्वमिति क्रमंप्रत्युपयोगीति
भावः अतएवेति यतोऽस्मिन्प्रकृते क्रमेहृदयमुपयोगिउ
पातेषां शूतिहेतोभिन्नावभासवैचित्र्यग्राह्याभ्यां नपुंस
कैकशेषावहृदयस्योपयोगिनोदर्शयति चित्रत्वमिति
बोधात्मनइति चित्रज्ञानस्य तथाचेति चित्रबोधैकत्व
भेदैकत्वयोश्चाविरोधेवारम्भमार्यवचनेनकरोति आ
घेहिपादत्रयेणत्रीणि अन्यत्तुतुर्येण एतद्वचः सतेय
णव्याचष्टे नीलादीनामित्यादिना अनेनतुर्यपादोव्याख्या
नः बोधेत्यादिनाशेषः अन्योन्यापरित्यागेन प्रतिष्ठत्वादि
त्वेनेन अनन्यभागवत्सादृशीनुइत्यस्य अर्थं स्य यविपरीतमभीष्टम् प्रतीतं च तथाख्यातं
तैरेवेति.

उक्तरूपैर्नीलादिभिः प्रमात्रादिभिर्वा एवं तावद्दद्भिरन
तरमन्तरमपि प्रत्यतत्वं चित्रमंगीकृतं भवति सर्वत्रैवो
भयस्य सार्वकालिकसार्वदेशिकभावाभावावभासचित्रस्य
स्वयं च बोधरूपतया देशकालानाकलितस्याङ्गीकरणाद्धेतू
षयितमभीष्टं तत्तेषामेव संवित्परामर्शकौशलपरिपाक
प्रसन्नमहेश्वरप्रसादोदितावदातप्रतिभाप्रतिलंभादेव
स्फुरितमित्येवकारः चित्रं कृत्वा याविच्छात्मभावेन भ
गवतः स्थितिरिदमेव कालप्रथने निमित्तं नन्ववभासरू
पतां मुक्त्वा के परे भावानाम् येनोक्तं भावेष्विति तत्राह
मायेति उभयरूपापीति अनेनेदमाह सूत्रेऽस्मिंश्चोभ
यरूपोप्ययं देशकालक्रमस्याभासनाभासोपकृतभाव
भेदाश्रयत्वेन तावदुक्तः सूत्रान्तरे च विभज्यते यथाह
विहृतिकृता क्रियाप्रसंगायातः कालशक्तिविचार इति
कालक्रमाभिप्रायेण सूत्रद्वयी नीतेति ९२ चित्राभास
कृत्वं दर्शयति सूत्रेण मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभास
यत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वर इति
मूर्तीनां संवेद्यरूपाणां भावानां यद्वैचित्र्यं रूपाङ्गविपर्ण
देवकलारामावरणादिभेदेन ततो हेतोरसौ वैचित्र्यमाभा
सयन्परमेश्वरो देशक्रमं वैतत्यावैतत्यात्मकमवभासयति
एकप्रत्यभिज्ञाबलात्तु यत्तद्रूपेणाभिन्नं देशस्तादि यद्वत्स्य
ति विमर्शकेनानतिरोहिताभिन्नस्वात्मन इति तस्य यद
न्यान्यदेशत्वमन्यान्यधर्मत्वं स्वरूपैकतामबाधमानं गच्छ
ति चैत्रः पच्यते फलमिति एवंभूतं क्रियावैचित्र्यं तस्यानि
भासनाहेतोरीश्वरो विरोधमविरोधं वस्तूनां त्रानिर्भासय

न्कालाख्यंक्रममेकस्य विरुद्धरूपतयानुचितमप्यवभास
यति इति सूत्रार्थः अनेकस्मिन्वस्तुनि देशक्रमः घटप्राग
नवत् कालक्रमः सहकारमल्लिकादिवत् एकस्मिंस्तु न
देशक्रमः मूर्त्तत्वादेरभावात् चैतन्यमप्येषानां तदेकत्र
कालक्रममेव पश्यमानास्वफलवदिति वृत्तितात्पर्यं वेद्य
एव कालावस्थितिर्न संविदि ज्ञानेपि वेद्यांश एव कालः
न स्वसंवेदनांशेन च विमर्शरूपशब्दानांश इति घटयति
स्वरूपमात्रमित्यादिना आकाशीयस्येति प्राणप्रेरणेनैर
पेश्वर्येणेवेच्छाप्रयत्नमात्रप्रक्षोभिते आकाशे हृदयगग
नेहमिति परिस्फुरतो ग्राहकरूपस्य ज्ञानभागे वा पश्य
न्तीमध्यमात्मना स्फुरन् इदमिति ग्रहणरूपस्य भेदाभा
वादिति आवेद्यत्वादित्यर्थः यदाह न च भवात् प्रथमः
क्रमवाञ्छब्दरूपो योऽभिधीयते अक्रमस्तु वितस्येव बु
द्धिर्य आवतिष्ठत इति वायवीयादेरिति घट इत्यादेर्वैखरी
मदापन्नस्पर्शकस्पर्शकादेश्च वायवीयस्य थगथगादेस्तैज
सस्यच्छलच्छलादेः सलिलस्य गतस्य ठकटकादेः पार्थि
वस्य हृदादिभेदः सजातीयविजातीयापेक्षया भवत्येव वि
हृतेति नन्वसर्वगतद्रव्यपरिमाणं हि मूर्तिः काठिन्यं वे
मात्रायः अत्र कश्चिच्छब्दस्य मूर्तत्वमसहमानो देशक्रमं
वक्ष्यमाणेन मूर्तत्वाद्देशक्रमापेक्षानिकेति पूर्वपक्षयति
नन्विति कार्य इति स्पर्शकस्पर्शकादिकारणमिति शब्दतन्मात्र
मपि हि वायोः कारणं शब्दस्पर्शज्ञो हि वायुः आविशतीति
न वायुरेवासौ येन मूर्तः स्यादित्यर्थः नन्वनस्यासौ धर्मः सत्यं
धर्मः न तु शब्द एव वायुः स्पर्शगुणादेर्वहिर्वायुविलक्षणः

पन्नहर्शयति आविशन्नपिवेति नस्येतिवायवीयस्य अ
न्यस्येति तैजसादेः यदिचमूर्त्तिर्निर्वन्धनेदेशक्रमे शाह
स्यतर्हिसनस्यात् अस्तिसोम्येति दर्शयति युगपदेवचेति
अनेनसजातीयापेतयास्फुटंहृराहृगादिदर्शयतानकार
णाद्युपाधिकृतमप्यतदितिदर्शितं एवमनयाभंग्यापर
मार्थतआकाशएवशब्दोनवाय्वादौयेनतस्यमूर्त्तत्वात्तद्धर्म्मो
पभेदेनप्रतीयमानःशब्दोमूर्त्तीभवेत्तथाहिविशिष्टस्यप
रंपरयेतिन्यायेनवाय्वादौ तदुपलंभः वाय्वादिचमूर्त्तेना
काशमित्यसर्वगतद्रव्यपरिमाणंमूर्त्तिरुपगच्छतांचोदि
तेप्रत्याह अस्त्वेवमिति लोकेभवत्वमूर्त्तव्यवहारःशास्त्रस्य
शास्त्रान्तरेवालोकोहिसंग्रहपरिग्रहदानादियोग्यंमूर्त्तम
न्यते नशास्त्रम् तदनुसारेणैवपरिभाषिते सर्वगतेतिमू
र्त्तैःखन इत्यत्रचकाठिन्यंमूर्त्तिरुक्ता सचनेहप्रकारइति द
र्शयति विशेषंद्योतयत् इहत्विति क्रियारहितमितिना
द्देशक्रमेक्रियोपयुक्ता सास्तुमावाभूत् वेघस्वरूपंतुय
तदेवमूर्त्तिःदेशभेदक्रमोपकाराद्यालम्बनेइत्यर्थः अने·
कस्येतिपदेनानेनमूर्त्तिर्विहतावेतत्ववस्तुरूपत्वेन लक्षणे
नइत्यंभूतलक्षणेनतृतीयाज्ञापकस्यवालक्षणस्येहेत्वव
विवक्षायांहेतौ नचेयंस्वमनीषिकेत्याह तत्रभवदिति इच्छ
त्विति अन्यैरपिमूर्त्तिक्रियाविवर्त्तावविद्याशक्तिप्रवृत्तिमा
त्रमित्यादिभिः क्रमतत्ववाक्यैःव्यवहृतमभ्युपगच्छतीत्यर्थः
ननुज्ञानविमर्शावपिततिःस्वरूपाविति तत्रापि स्याद्देश·
क्रमोमूर्त्तिप्रयुक्तःमैवं नस्वरूपमात्रंमूर्त्तिः अपितुआभास
मानंवैचित्र्यान्तरेणतुल्यकल्पतांसहमानं नन्वेवंज्ञानशब्देनचे

६
प्र वि
३६८
369

घोपरक्ते हि तेन तद्वेद्ये एतदाह ज्ञानेत्यादिना अथवेति
अमूर्तस्यापि शब्दस्य मूर्तास्तावत्पवनादयः आश्रयः गुणि
देशकश्च गुणः तद्गुणिनिबन्धो देशमूर्तेर्यो देशभेदः स तत्रा
पि संयुक्तसमवायाल्लक्ष्यते न पारमार्थिक इति मूर्तीनामे
व देशक्रम इति शास्त्रान्तरीयमतउपगमेऽपि न किंचित्
खंडितं अथ मंगलश्लोकं व्याख्याय परं व्याख्यातुमुपक्रमते
संवेदनात्मन एवेत्यादिना गौणी कर्तृतेत्यत्र हेतुः कर्तृ
तोपचारादिति वेद्यस्य वेदनान्तःप्रकाशमानत्वेन निमि
त्तेन कर्तृता इत्यत्र हेतुः कर्तृतोपचारादिति वेद्यस्य वेदना
न्तः प्रकाशमानत्वेन निमित्तेन कर्तृताध्यारोपात् उपचा
रे तु स्वार्थबाधे हेतुमाह संवेदनात्मन एवेति मूर्तिमताम
पीति वेद्यत्वेनासंवेदनामपीत्यर्थः एवं परमार्थस्थि
त्या गौणत्वं निरूप्य प्रसिद्ध्यनुसारेणाह यथाप्रतीतिमुख्या
वेति कालभेदोऽपीति अनेकस्यैव परं देशभेदः यावदयम
पीति अपिरनेकतामाक्षिपति एकस्य कालक्रमोऽप्येवं स त
एकस्य तु नवेत्यादिनाऽनेकाले विभजति आभासानामाभा
संयोगेन तथाचेति यस्येति प्रमातुर्यस्येत्यर्थस्य न स्येति
प्रमातुः स इत्यर्थो वर्तमानो भातीति संबन्धः वाक्यान्तरेय
स्येत्यर्थपरामर्शकमनुवर्त्य संबंधः कर्तव्यः प्रमातुर्यस्य
यस्यानाभासमानस्य कारणसत्तावभासेन नवर्तमानाव
भासत्वं कल्प्यते कारणाभासस्य वर्तमानस्य प्रत्यक्षस्यावि
नाशाभासेन सह सोऽर्थः प्रमातुर्भावीति संगतिः भूतवर्त
मानयोः प्रसिद्धत्वान्नोदाहरणमुक्तं भाविनि तु भविष्यति प्र
माणाभावादिति न्यायेन कर्किविषयादिदृष्टमाने.

भविष्यदुदाहरणे विचिकित्स्य रूदाहरणान्तरमाह यथे
ति अघटनं दिनकरणीयमिव ह्योदिनसंकल्पिताघटन
कर्तव्यस्याप्रतिहतेच्छस्य स्वामिनः सत्ताविनाशादीति
भावविकारो ह्याभ्यामेवाभासभावाभावाभ्यां संगृहीता
विनिदर्शयति ननु किमत्र प्रमात्राप्रयोजनमवभासनेन
वा जन्मादिभावविकारवैचित्र्यक्रियावदेनेककालक्रम
सिद्धेस्तत्किमर्थं प्रमातुरितिभावनीतिच विहृतेर्दर्शितम्
यद्वृत्तोन स्पृष्टं क्रियायुक्तेनेति इयतीह्यर्थः एतत्परिहर
ति अस्खलितेति वस्तुविनाशहीयं प्रसिद्धोतनिदानं क्रि
मिसर्वस्तादपेतया यतः शाश्वतएवं वित्सम्बन्धः एतदे
वकारेणसूचितं वस्यतेइतिकार्यकारणतत्वविमर्शप्र
करणे आभासभेदादेकत्रेत्यादौ सूत्रे मूर्तिवैचित्र्यवतो
नेकस्य क्रियावैचित्र्यात्कालवैचित्र्यं वानेनविहृतंच अ
पि भाद्रपद चितं तु तेहैचित्र्यविकल्पस्याप्येककालवैचित्र्य
यत्तस्य याहृत्तिरेकस्येत्यादिकानां विवृणोति एकस्य तु
नरिति अनेन देशक्रमाभावं दर्शयता तद्व्याख्याता र
हेपि यद्वेतन्यं तत्र रहस्य देशभेदं करोति अपितु रह
वयवानां भेदाभिन्ना एव अत एवावयवी न देशाभिन्न ए
कत्वात् ततस्तद्देशान्यानद्देशान्तचोदना तत्रानुभववाधि
भेदेनैव पट इति हि नियतपरिमाणेन तत्प्रत्ययः न च परि
माणमेवचैतन्यं चैतन्यं हि भूयोदेशसंयोगः देशस्य भू
यस्त्वभेदात् भेदश्चाधाराधेयभेदात् आधेयश्चावयवीना
मेकः नत्वनेकः अनेकत्वं ततन्तूनाम् तेषां देशक्रम
एव चैतन्यं ततस्तु द्वितीयं नपटः परिस्फुरति पटपिपिचन

ई
प्र भि
३६८
368

तन्नवः आभासनसारंचवस्तुकश्चिन्त्समालाहिकश्चिदा
भासेभ्यनपति ततोसंकरेणैवावयवावयवीचेत्मालो
तावत् मात्रपदेनदेशाक्रममेवकारेणस्वरूपभेदंनिर
स्यति तेषामेवचेतिक्रमवतो तत्रापिक्रमोयावदेकः
क्षणः सचपूर्वापरमध्यपातीव्यवहार्योनतुसूक्ष्मइति
तत्रापिक्रमवत्त्वैव यत्तत्रभवान् पूर्वोक्तैरेतस्यात्क्षणैः
समवस्थापितक्रमः एकस्मोपि तदभ्यासाद्व्याख्यातैर
भिधीयतेइति अचेतनगतमपिपरिणामभेदेनव्याच
ष्टे दाडिमादिफलेइति पाकाख्योयंपरिणामक्रमस्त्वर्थः
उद्भवन्तीति अविच्छिन्नत्वेनावाधितत्वंदर्शयता सन्ता
नाध्यवसायसंनिवर्तकधर्मकबाधकशतैरच्छिन्नत्वोद्धं
गीकरणीयएव क्रियातत्त्वप्रतिभासंमुखमेद्दिरण
वेवहि विरोधाविरोधौनतुशुष्कावेवांगुलिमोटनटं
कितोवस्तुसिद्धत्वंजरूनइतिनिरूपितं एकाश्रयत्वेने
ति एकस्मिन्नपिअभिन्नाप्रत्यवमर्शैकेन सिद्धः य
तोभवति ततोदेशाक्रमादनेकत्रैववर्तमानाद्भिन्नेत ना
त्रदेशाक्रमः संभावनीयइतियावत् तत्त्वेकाश्रयत्वेव.
कालक्रमप्रयोजिका वसन्तग्रीष्मादौतस्यामसत्यामपि
तद्दर्शनात् ननुभवत्वेवक्रमरूपताकालस्य वर्तमा.
नादिरूपतातुकथं इत्यभिप्रायेणाह स्वानेत्यादिना उक्तंवस्त
च्यवहाराभोगेनन्यायेन वर्तमानः सआभासउच्यते यस्य.
स्फुटादिरूपता ताद्दशस्यकः यस्यग्राहकाभासेनशरीरादिना
मायीयेनसहैवप्रथनंससहभाव इतिचेत् आह अन्तरिति
यदासग्राहकाभासस्तदातस्यग्राह्यस्याभासनेन ॥

यदा च संग्राह्याभासस्तदा तस्य ग्राह्याभासनेन इत्येवंभू
तो योऽन्योन्यमभावस्याभावः आभासस्तत्त्वमित्येवंरूपेवु
क्तेन योऽयमवधानाभावस्तमवलम्ब्य मा सहभेद्यस्तु·
च्यते अयमसौ सहभावो नाम एतल्लोकेन संवादयति
स्फुटेति नन्वेवमभावव्यवधानेभूति वर्तमानत्वाभा
वेन्तत्वे कथं भाविभूतत्वभेद इत्याशंकातमुपपादयति
असत्त्वमिति एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयन्भूतकालमुपपा
दयति वाल इत्यादिना भवनधर्मापीति एवंस्फुरित·
स्य बाह्यरूपस्येव वाल्यस्याधुनापि संस्कारतयानन्तरपरि
लतं भवनमित्यर्थः अवभासस्येति बाह्यतारूपस्य इदा
नीमेतस्य कालक्रमस्य सकललोकसिद्धत्वेन स्वसंवेदन
सिद्धत्वेन चानपह्नवनीयस्य बाह्यार्थनये भेददृष्टिसम
र्थेनानकथंचित्युज्यते तदेवस्पसमर्थनीयेस्मिन्ना
भासवस्तुवादएवधारणं नवाह्यवाद इति दर्शयन्नी
श्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगमस्य कालप्रकरणस्य दर्शयति
अत एवेति उक्तेन येन योऽयं कालव्यवहारो भावाभावानु
प्रवेशो निमित्तत्वेनोक्तः तत एव हेतोरेकस्य तो विरुद्धो
तन्निमित्तकस्यापि कालाख्यस्य क्रमस्याविरोधमुत्पादयत
तथेति विरुद्धः स्यादेतत् नैकस्य कश्चित्कालक्रमः अपि
तु स एव भूत्वा न भवति अभूत्वा च भवति अयमेव च पर
मार्थो भूतभाविवर्तमानविकल्पैः व्यवक्रियते नैवमि
त्याह सत इति असतश्चोत्पत्तिरिति मन्तव्यमिह एतद्व
यदसत्तदसदित्युच्यते यदा त्वनकश्चिदर्थो नाम पर·
मार्थेनतस्तदा कस्य विरोधपर्यनुयोगः यत्किलास्य तत्त्वे

ई
प्र भि
३५५
367

तद्विश्वरूपंस्वतन्त्रंचेति तस्याधिकः पर्यनुयोगः एवंप्रसंगा
दाभाससारत्वंवस्तूनामभिधायप्रकृतमेवनिरूपणीय
मितिदर्शयति योगिनांत्विति तथाह्याशंकाभिमानंसू
चयति यदिस्फुटाभासमानत्वेनैववर्तमानता तर्हियोगिनो
यदतीतानागतवस्तुसाक्षात्कारित्वं तत्रतयोर्वर्तमान
ताप्रसंगइति एतन्निराकरणहेतुः अन्योन्येति एतदु
क्तंभवति योगिनोपि सर्वदापरिच्छिन्नमायाप्रमातृपद
स्पर्शोनामातीतादिभेदः तत्परिच्छिन्नतएवसंस्कारशे
षतयाभवेत्सः तदपरिभागेचदेहाभासेनसमाधानका
लभाविनासहतस्यग्राह्याभासस्यैकस्थित्यासंभवतए
वाभासानाभासाविनिकथंवर्तमानता नहिस्फुटत्वमे
वमासत्वमित्युक्तं अतीतग्रहणंभाविनोप्युपलक्षणं
ननूक्तनीत्यादेशकालक्रमावाभासेष्वेवस्याताम् न
प्रमातरि निराभासोह्यसौ तस्यहिसर्वमाभासते नतुक
स्यचित्सः नचासौकदाचिन्नाभासते अनाभासात्तुअवे
ग्रानिमित्तकोप्यनातुभौ तस्यसततप्रकाशस्वभावेकथं
स्यातां कारणानुपलंभाद्धितदभावएवयुक्तः इत्यपेते
चैत्रो अभावंभवामिभवितास्मीति टदेह्यामेवरूपपतिः
ह्यासीतिग्रासादात्मचकस्यानमितिच प्रमातरितदभा
वेभावेषु स्वात्मनोभूतादेहरादेश्चायोग इतिकृत्वाप्रती
ति पर्यालोचनयातद्रूपत्वेएवभावेषुनिरूपितो तोग्रा
मेवापिकथंस्यातामिति उक्तेसावदहनिवेशाविति योगः
येत्समन्यायते सूत्रद्वयेन तत्रकालक्रमसत्तावदुपपद्यते
प्रथमसूत्रेण सर्वत्राभासभेदोपिभवेत्कालक्रमाकरः

विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुः भातस्य नो सकृदिति अपिश-
ब्दः प्रमेयं समुच्चिनोति सर्वेष्वेकानेकरूपेषु भावेषु यः का-
लक्रमः उक्तस्तस्य यश्चाकारः प्रथमोप्यन्तिनिमित्तभूतः
आभासस्य भेदोभवनाभवनवैचित्र्यं स शून्यधीप्राणदेहल-
क्षणस्य प्रमातृीकृतस्य भवतीति संभाव्यते यतोसौ विच्छि-
न्नभानस्य हि भासनं न स्वरूपं नीलादिवदेव संवित्स्फुरण-
मेवह्यस्यापि भासनं यदाहि न संवित्तादात्म्येन यास्फुरति
तदानास्य भासनं मूर्छायामिव तस्यानाभासनयोगाद
स्तिभूतादिरूपता तदपेक्षयाच भावानामपि यस्तु सकृ-
द्विभातः स न त्वस्य विद्याचाणुप्यासततमविच्छिन्नप्रकाश
नैकस्वभावः परमार्थप्रमाताभिरूपितः तस्य न कदाचिदा-
भासभावाभावौ ततो न कालयोगः तत्रनापि तदपेक्षया
भावेष्वपि स इति सूत्रार्थः यदविचलं भावस्य तत्रान्यापेक्षं
नीलत्वमिव न चाविचलमेतदिति अनन्यापेक्षत्वव्याप-
काविचलत्वविरुद्धं विचलत्वमुपलभ्यमानमनन्यापेक्षतां
व्याप्यां निषेधतीति विचलत्वमुपपादयति तथाहीति
प्रतीतानामागामिनामिति एवं हि सर्वज्ञत्वमविस्मा-
दयो मन्त्रेश्वरादयश्च व्यवहरंति एवं तु गीतो व्यवहारो वा·
रामादेरागामितया परिस्फुरणयोग्यः कर्किंविस्मृतमनु
रवानांच भूततयेति यदा तदेति तस्मादित्यर्थे विहृतमिति
भावेक्तः सूत्रानुपात्तमर्थपदं हेतोप्रतिपन्नत्वार्थो व्याख्या-
तो यत्नद्याख्यानेन तत एवेत्थम्भूतरूपमर्थमभिप्रेत्य महीति
शून्यदेहाद्याभासप्राक्काल इति बहुव्रीहिः स्मृतिमिति
स्यतो केवलं भासत इत्यर्थः अविशेषेणेति प्रमातृभागो

ई
प्र भि
२७.
370

वार्थभागोवा नाशोदिष्ट इत्यर्थः आभासाभावं देहादेर्दर्शी
करोति शरीरादेरिति अवस्थाभासो यथा विच्छिद्यते न
तो भोक्तेसेशुभं भलयोपमसित्यत्र नयेति प्रकाशनमस्य
स्वभावः वाग्रहणेन वाचो युक्तिहृदयस्यापाते भंगीभेदेपि
फलतत्वमनामाह नन्वेकत्वेकआवर्तनार्थइत्येकशाहात्क
र्यंकृत्वोर्थप्रत्ययप्रयोग इत्याशंकां निवारयति एकस्या
इत्यादिना स्थितिरेवाहृत्तित्वेनोपचर्यते निमित्तं चात्र द्वि
तीयतृतीयादौ स्थितौ नदेकभावविश्रान्तक्रियाविश्रान्ता
या यदाहृत्तिरूपत्वमस्ति तत्साहचर्यनाम द्वितीयादिकां
प्रथमा स्थितिः द्वितीयादिस्थितिं विवर्तति तावत्सा
सहस्कृशति प्रयोजने चोपचारे आहृत्ति प्रतिपत्तिः एका
स्थिति राहृत्तिरितिद्युक्ते द्वितीयाप्याहृत्तिरूपत्वेनास्तीति
संभाव्यते अवश्यं चैतदेवमन्तव्यं अन्यथा लोकस्थितिः
प्रसिद्धा विपर्यस्येतेति दर्शयति अन्यथेति उपचारेणांगी
कृते आहृत्तिशब्देन द्विवचनान्तेन आहृत्ती इत्यनेन द्वी
स्थिती नोच्यातां आद्या हि स्थितिरेव नावृत्तिः द्वितीया
तु स्थितिरेकाहृत्तिः तृतीया स्थितिर्द्वितीयाहृत्तिरिति द्वि
र्भुंक्ते इति त्रिरेवो भोजन स्थितयः प्रतीयेरन् तदाह एका
रव्यत्वादिति द्वे हि स्थिती एकया आहृत्त्या द्वितीयस्थिति
रूपया आरब्धेन द्वाभ्यामाहृत्तिभ्यां एवं च सकृदित्यनेन
द्वे स्थिती उच्येयातां नाम् नैवं लौकिकः शास्त्रार्थइत्ये
वमयं ग्रन्थो गुरुपादैः संगमितः ॥ द्वेइति
त्वयोरिति ॥

चाहन्निविषयत्वे नचेत्स्पष्टेन पथा व्याख्यायते तद्द्वयोरा
ह्यन्मोः कालरूपपान्निस्तिस्त्वस्थितिश्रुतेः साधयोक्तैवगम
निग्रुक्तात्तेनेत्युक्तेनन्यायेनोपचारिकद्वस्सास्तकृच्छहार्थश्र
तिलोकप्रसिद्धस्त्वाशायः यदिनामेतिश्रीसदाशिवेशाद
ग्रागयां ६४ देशाक्रमस्याप्येषैववार्ताइतिसूत्रेणोच्यते दे
शाक्रमोपिभावेषुभातिमातुर्मितात्मनः स्वात्मेव स्वात्मना
पूर्णाभावाभान्त्यमितस्यत्विति ॥ मितात्मनइतिहेतुः ष
ष्ठ्यन्तंचेदं ग्राहन्मातृत्वः लोपेपंचमीहृत्तौ व्याख्याना न
त्वंपंच्यस्यैव तत्वक्रमेषष्ठीनिर्वाहे प्रक्रमविरोधेतदशाहे
स्यासंगतेः स्वात्मापेतषष्ठीयोजनेक्लिष्टता स्वात्मनाप
र्णोयतः प्रकाशमात्रस्वभावाप्रपरिमितस्यप्रमातुर्भावा
भांति ग्रात्मनीति युद्धस्वात्मापेतयानेश्वरस्यदेशाक्रमो
नापीश्वरापेक्षयाभावानाम् घटादेः पदार्थस्य स्वरूपं
देशः शरीरप्राणशून्यादेरेव ततः परस्परदेशापरिहारेण
वस्थानमिति सशरीरादिः प्रमाता घटादिंपदार्थवर्गस्व
तः परस्परतश्चभिन्नदेशंपश्यति देशभेदमेववद्धयाद
र्शयति प्रवइत्यादिना संस्थानंवक्रादिरूपंतस्यप्रथते न
त्वकिंरूपं ग्राह दिशापूर्वापरादिरूपया देशेनविततादि
नायः क्रमविशेषस्तस्यय ग्राभासयन्तदेवरूपंवतरग्रन्ता
दैसंस्थानस्य तथाचघटस्ययदितु समेनदेशावैतत्येनय
दाभासनमिदमेवचातुरस्र्यं पवमन्यत् यतर्हिदिग्देश
क्रमः किंनिमित्तकः ग्राह चित्राभासकारितललक्षणो
क्तरूपयासंविच्छक्त्यायुगपत्समकालरूपपादितोयोग्रा
भासस्यनीलादेः सद्भावासद्भावौनीलंभातिनाभातिचेति

प्र
भि
३७१
371

ताभ्यामानीतो यो भेदोऽन्यत्वं तन्निमित्तकोऽसौ अत एव
मयास्तं ते आभासप्रतिभासन हि वहद्योऽखिज्ञात्मनोऽसं
चला स्वातंत्र्यादवभासयत्स्ववपुषोऽल्पक्रमं या स्थितिः
नसंवेदनसागरस्य विलसत्स्वच्छार्थशोभाभृतो रूपं भाव
विभात्यनामयमहेति स्फोटितं संस्तवे इति न क्वाप्यप्र
काशेति हि प्रतिवाक्यस्येयं योजना सकृद्धि भातोयमात्
मा पूर्णस्यास्य न क्वाप्यप्रकाशनसंभव इति श्रीसाव:
स्वतसंग्रहसूत्रैकदेशार्थोथ्यासहस्राशाहेतुत्वेनोक्तेक
थित एव भवत्यागमोऽयं न स्वमनीषिकेति च प्रथितेभ
वतीत्याशयेनानुकरणात्पंचमीं विधाय हेतुतयाह
नाक्रम इति यथा नवेति विभाषायामर्थग्रहणमिति
वाक्यैकदेशात्पंचमी विग्रहेपि नञः पर्युदासवृत्तित्वेस
मर्थयिष्यते इति वाशयेनाप्रकाशस्यासंभवादिति यो
जना घनता यद्यपि काठिन्यं मूर्तौ घन इति वचनात्तथा
पि ते नेहासंभवतास्व सहचारि विजानीयाद्व्यवधानेलस
ते चिद्घनमात्मपूर्णविश्वमिति हि स्तुते कर्तृत्वादिति
भावनयावभासने स्वातन्त्र्यादित्यर्थः पोषयति सहते
इदं भारा इति पूर्वेण संबन्धः क्रियाप्रसंगात्कालशाको
वक्तव्याया तद्दृष्टान्तत्वेन देशाक्रम इति मूर्तिवैचित्र्यत
इत्यत्र सपूर्वश्लोकस्य संतु कालक्रमः दृष्टान्तस्य पूर्ववक्र
यत्नात् इह दृष्टान्तसंहारश्लोके प्रकृतः कालक्रमः आगुक्तः
नन्वेवं भगवति नास्त्येव क्रियेत्यायाते क्रियास्वरूपव्यापक
कालक्रमयोगाभावादित्याशंकाशमयन्नुभयमपीदं क्रम
रूपं क्रियाशक्तेरेव विजृम्भितमिति चदंशायमस्य कालप्रकर
रणेप्यव प्रत्यभिज्ञेय,

९५

एवंविरूप इति व्याचष्टे स्थितैवेत्यन्तेन ज्ञानशक्तिरूपा
हि श्रीसदाशिवादिदशा तत्रत्विति पूर्णतया अन्यथा
हि नाममात्रेण पूर्णता सा भवेदिति भावः निर्भरतया चम
त्कृतिमत्तो या परमेश्वरता एषा शक्तिरिति वाक्यमध्ये
तु इति एवं योजना महत्त्वं व्याचष्टे यत्रेति अपिशब्दाद
न्येकोटिशः सृष्टिसंहाराः ननु संहारः सृष्टेः प्रविष्ट इति
इति विरोधात् न विरोधोयमित्याह संहारेपिहीति बी
जात्मनेति संस्कारशेषतो चितेन नन्वेवं कः संहारार्थः
आह केवलमिति आभासानां योजनायोजनयो रयं व्यव
हारभेद इति यावत् अस्या इति महत्याः सृष्टिशक्तेः योत्र
ह्लादिरूपतया विशेषो ज्ञातृणां प्रजापत्यादिस्थावरान्ता
नां गुणमयानां प्रमेयाणां च घटपटादीनां गुणमयानां
न्तथा तथा सृज्यमानानामेकत्वेन सृष्टितायामपि इयं सृष्टि
शक्तिरियं स्थितिशक्तिरियं संहारशक्तिरिति सम्बन्धो यमा
नः समाया शक्त्या ह्यतः तत्रहीति मायापदे ईश्वर एव ब्रह्मा
दिरूपेण स्थितः अनेन महासृष्टिकर्तृत्वेपि परमेश्वरस्य सृ
ष्टिस्थितिसंहारकारित्वेन पूर्णमेव सर्वकर्तृत्वमुपपादितं
सर्वदा ब्रह्मरूपेण विष्णुरूपेण रुद्ररूपेणेश्वररूपेण च व
र्त्तयानुवर्तमानतया बीजावशेषतागमनेन चावान्तरवै
चित्र्यमात्रात्सृष्टिस्थितिसंहारशब्दवाच्या अपिशब्दाश्च
द्रूपेण महासृष्टिशब्दवाच्या सृष्टिर्नाम योच्यते साङ्कस
ज्ञात्वेयविभागस्य यदवभासनं तदात्मिकैव तदेवम
हासृष्ट्यन्तर्भूतं सृष्ट्यादित्रयं सृष्टिरूपं व्याचष्टे तादृशा
चेति विभागेनावभासितानां अनया भगवत्या सामितसृष्टि

व्याख्याता मा भूत्तु न रूक्षतेत्याशयेन एवं चैतद्रूप्येणेति
ब्रह्मादिरूपत्वाविति तेन सृष्ट्यादित्रयेण नन्वेवं देवतावि
तयस्य सदा सन्निहितत्वे रुद्रभट्टारकोऽस्ति नः संहारः उभ
यविपर्यय इति न सृष्टिस्थितीहृष्येपयानां अत्रोच्यते तत्र
चेति देवतात्रयमध्ये एतदङ्कं भवति आभासपरमा
र्थवस्तुवादेऽयस्य प्रमातुर्वैश्वरूप्यपणा मय्येवममी भासंते
इति व्यवहारः तस्यैते तथा कचित्प्राभासांशे भगवदि
च्छात एषां मलेन मित्त्वकं तत्स्वाप एव भगवद्रुद्रप्रमा
त्रे एतया परनिरोधसमवस्थितस्वप्नप्रभूमिकारूढ
योगिप्रमात्रे एतया प्रलयाकलविज्ञानाकलप्रमात्रेः
एतया गाढस्वप्नमापन्नजीवद्रूपेतया च वीतभावप
वभावानां भाति तेहि तत्राभासे मीलिताः ब्रह्मविष्णु
भट्टारका एतया जाग्रत्त्वमपदचारिसंसारिप्रमात्रेए
तया च तत्तन्नतावर्तमानतया च भाति तेषामन्योन्यमि
लितायतः नन्वनेन विभागावसायेन विभागस्यैवा
वभासनात्मकाया अविभागो विच्छेदित इति प्रकाशः
मानत्वं तस्याङ्गावानाभिप्रायोकर याहुर्निर्नेचेत्यादि
कांता विद्युणोति महेश्वरस्याविति विद्यादिशिवा
न्तकतत्त्वपंचकमयस्य ब्रह्मादिरूपतया विभागेऽ
र्वतत्त्वरूपस्य सतो भेदनिर्देशयोग्या अपि स्वात्मस्थहंतया सामा
नाधिकरण्ये कल्लोलीभावगमनपर्यंतेनावच्छादिताः तथाविध
समापत्तिलक्षणावर्धमदतीतपदभाजां च भासंते कर्तृतायानेका
मुग्धत्वं कर्तृतायाश्च संवस्तुमात्रेण एतेनेति नचेत्यादिनाहृति
ग्रंथन विरोधः परिहृतः कोसौयः पूर्वकेहनि चैत्यसौचस्यापिप्राह
स्वविवरणे अपि प्राह्वेनाशंकितः।

संभावमानत्वेनोक्तःकस्मात्सोविरोधः तात्त्वादिविभाग
स्यावान्तरोक्तस्यप्रकाशवचनत्वस्यपूर्वसूत्रार्थप्रस्तावा
दिहाप्यापन्नस्य ननुभगवन्तंशिवादिविद्यान्तमपेक्ष्य
यद्भावावभासनंमहासृष्टिशब्देनोक्तं तत्संहारोपिनक
स्मात् आह भवत्वसौसंहारः यथादि बीजतोपगमनेसं
हारः तदर्थमेवोक्तंसदाशिवेति उक्तिरिति वस्त्वेकमेव
सृष्टिसंहारवाचोयुक्त्योरत्र ननुपूर्वावस्थायांसृष्टिरूप
ताउत्तरावस्थायांसंहाररूपता तत्कथंवस्त्वेकमभिधते
इत्यशाह नन्विति नह्यत्रपौर्वापर्यंकिंचित्परमार्थः एवं
रूपप्रथाचात्रग्रहः स्थितिसृष्ट्यवान्तररूपप्रपंचविल
यइतिकृत्यपंचकप्रपंचनशाक्तिसारोभगवानितितात्प
र्यार्थइतिशिवं ९८ ॥ इतिश्रीमहामाहेश्वरश्री
महाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शिन्यांक्रियाधिकारेक्रियाशक्तिविमर्शः
प्रथमः ॥१॥
ॐनमःशिवाय ॥ संजीवनत्वर्थकलाकलितविरोधं
समस्तभावानां दूषणविषशीर्णानाममृतोद्धारं शि
वंवंदे ॥ अथक्रियासम्बन्धेत्यादिनानेनभ्रान्तिरीदृ
शीत्यान्तेनश्लोकसप्तकेनाप्रतिहतमेवस्वातन्त्र्यंक्रिया
शक्तिरूपंभगवतोनिर्वाह्यते परदूषितस्यक्रियासम्ब
न्धादिपदार्थस्यबाह्यवादेनुपपद्यमानस्यात्रदर्शनेपूर्णं
वोपपद्यमानतेतिविमृशता एकानेकरूपंक्रियादि
विरुद्धधर्माध्यासात्परैःदूषितमप्यवश्यसमर्थनीयमि
त्येकसप्तमस्तवक्तव्यग्रहणाकसूत्रकल्पःश्लोकः एकस्त

६

प्र·भि

३७८

374

ञ्चसमर्थनोपपत्तिसूचकः निर्विकल्पकानुभववेद्योऽप्य
यंपदार्थवर्गो विकल्पावसरे एव स्फुटरूप इत्यर्थः सूच·
कपकः द्वावेकत्वानेकत्वविषयविभागनिरूपणे प्रथ
मसूत्रोद्दिष्टसंबंधस्वीकृतक्रियाकारकभावादिस्वरूपा·
भिधायी षष्ठः सप्तमेऽर्थक्रियोपयोगमेषां चिन्तयतीति प्र
करणार्थः प्रतिसूत्रमर्थस्तु विचार्यते निर्माणशक्त्या
निर्मीयमाणस्यावभासनेन निर्माणं नान्यदित्युक्तं सा
वहि चन्द्रादेर्नीलसुखादेस्त्रिष्ठस्य क्रियासामान्यादेश
विशिष्टेति असत्यं सत्यं संवृतिसत्यमिति विभागेन क
ख्यव्यवहारः सत्यं संवृतिसत्यं न किंचित् सामान्यादे
स्यान्यत्वात् असत्यं तु भवति द्विचन्द्रादि तथाहीयमत्रो
पपत्तिरिति सूत्रेणाह क्रियासम्बन्धेत्यादिना संवित्त·
त्वादन्यत्र या क्रियाबुद्धिः क्रियाभासएकानेकरूपमाया
शक्तिविच्छेदितं क्रियातत्त्वविषयत्वेनाप्रयस्तलक्षणः सत्य
एव यतः स्थिरः बाधकेनानुन्मूल्यमानविमर्शः संवाद
वांश्च अभिसंहितां याचयामसमाभिलक्षणां या क्रियाया
उपयोगी भावोऽर्थक्रियांऊर्ध्वं भेदाभेदस्वीकारेतिकर्त
व्यतयाकरोति संवादवांश्च तत्र यत्तस्याव्यभिचरणीयं स्व
रूपमेव सा मूर्तिः यदावासवलेनास्वरूपमपि स्वरूपीभव
तिमूर्तिलक्षणमेव सा क्रिया तथाहि तत्र देशकालाकारभि
नचैत्रशरीरं न देवदत्तभिन्नैकनामस्यन्दते देवनिभासते तदेव
क्रियाचैत्रो गच्छतीति न तथाभूतायामस्यां विमर्शोऽनुवर्त
स्यान उन्मूल्यते कदाचित् तथाध्यवसायं चैत्रयामप्राप्तिः·
रवंस्थिते वार्थक्रियाहि चंद्रसंवेदनेऽप्युन्मूल्यते एवावनिषिद्धो विमर्शः

श्रास्त्रादौ हेतुहेतुत्वेपि चैकचन्द्रज्ञातीयतयाधिकतिमि
रापसारणप्रभृत्यर्थक्रियोपयोगवैकल्यादसत्त्वोवि
षयस्य एवं समन्वयादिषु कालान्तेषूत्तरसूत्रानुसारेण
योज्यमिति सूत्रार्थः क्रियाशक्तैव व्याख्यातयावाह्या
पि क्रियाव्याख्यातैव भवतीत्याशयेनाहतो क्रियाशक्तिः
सौत्रः दृष्टान्तस्यार्थेहन्तु निर्देश इत्येवं व्याख्यातः सर्वे
षोपयोगिनामिति स्थैर्यमुक्तं अर्थवत्त्वेनेत्यर्थक्रियो
पयोगः सूत्रार्थमवतारयन्प्रकरणेन प्राच्येन प्रकरणा
न्तरं योजयति तदेवमित्यादिना क्रियाया दृष्टान्तत्वेनो
पात्तेति सूचयति यथा तथा बाह्याभ्यां अस्मद्दर्शन एव
चैतदुपपद्यते इत्याह इह केचिदित्यादिनैवैतदसमर्थ्यादा
सितं युक्तमित्याशयेन समन्ताविगीतपदेन स्थैर्यं एके
त्यादिना स्वरूपं निर्वाहितेत्यादिनार्थक्रियावत्त्वलक्षण
मुपयोगं व्याचष्टे प्रकाशितेत्यादिना ईश्वरप्रत्यभिज्ञोप
योगमेनमस्य सूचयति उक्तं हि संवधे सावधानतेति आ
भासमानतैव भावानां रूपं न त्वर्थक्रियाकारित्वमावेषा
मस्तीति हृदये गृहीत्वार्थक्रियाकारित्वं परीक्षते इहे
त्यादिना उक्तं वक्ष्यते चेत्यनेन भूयसा सन्दर्भेण तत्रार्थ
क्रियाकारित्वं सत्त्वस्य तादात्म्यादव्यभिचारिधर्मतया
स्वरूपं वा लक्षणं वा लक्षणसमीपवृत्तित्वेनोपलक्षणं वे
ति विचारयति तत्र स्वरूपत्वमौपचारिकत्वमिति भूते
उपचारादिति तथा हि शाखादिमत्त्वेव वृक्षत्वम् इत्येकवा
वृत्तिमात्रं पर्यायरूपत्वात्तत्र यथा सत्त्वमर्थक्रियां करोतीति
लोके पर्यायत्वेनाविदितत्वान्न च लक्षणत्वमिति दर्शयति

३
प्र मि
३७५
375

लक्ष्यते चेति हेतुमत्तिर्लिङ्गालक्षणतायां हेतुरव्यभिच
रणीयतान्योन्यमन्यथास्वव्याप्तिमाभीस्याताममिति द
र्शितं यद्यपि हिंसातात्कालिकत्वानेकल्पनाशून्यं वेदनं चे
तिनेदं परापरूपं भिन्नव्याप्तिनिष्ठत्वात् नच्यापिपरस्पर
मव्यभिचाराल्लक्ष्यलक्षणभावो नयोः अन्येषामिति तेषा
नाम् अनेनेदमाह यस्यैव यत्साक्षात्कारानुभवरूपत्वे
यस्य तस्यैव तत्प्रत्यक्षत्वं तेन न विकल्पः स्वतएव प्रत्यक्षं नत
थेति अक्रनेतुना यन्माथेव्यामेरित्याह नत्विति लक्ष
णत्वेनाभिमतं नतस्येति अर्थक्रियाकारित्वस्याभ
वनात् योविशेषं दर्शयति लक्षणभावेलक्ष्यंभव
तीति हि विरुद्धं क्रियावत्वमपि नद्रव्यस्य लक्षणम
नन्यवृत्तितामात्रेण लक्षणत्वेन घटत्वाभिसम्बन्धोप्य
स्य लक्षणं स्यात् नचान्यतो व्यावर्तकत्वमात्रमेव लक्ष
णस्य स्वरूपं अपितु लक्ष्यते येन तद्रूपसर्वस्वं निश्चीय
ते नचैतद्व्याभिमतः संभवति तस्मात्क्रियावत्वमुप
लक्षणत्वमेवं रूपलक्षितं सत्त्वस्य लक्षणमिति अणो
पलक्षणतोऽशंकाते अर्थेति एतद्दूषयति नह्यपीति
अस्मिन्वाक्ये यदुक्तं तदपि न लभ्यते किंचिदित्यर्थः ततः
ति स्वरूपव्यतिरेकेण तस्यानुपलंभात् अर्थक्रियावि
शिष्टतायामेव तत्सामर्थ्यस्योपलक्षणं वेदनं स्यादिति
संभाव्यते यदि परमित्यरुचिं सूचयन्निदमाह जलं स्ना
नपानादिकालेपि न जलत्वादपि केन रूपेण लक्ष्यते अ
मालोकवलं तत्कार्यावलोकने सति करणमिदं समर्थ
मिदमिति विकल्पयन्व्यवहरतीति अथ परोव्याभिमपसा
रयंल्लक्षणं

अस्तुजीवति नन्विति अन्ततइति अन्यस्यज्ञानेतरभाव
इत्यर्थः तदुपलक्षितमिति तल्लक्षितमित्यर्थः एतद
प्यन्तिव्याप्त्यापादनेनदूषयति तत्रापीति ज्ञेयत्वमितिज्ञे
यत्वंबलेनकेवलंकल्पनीयमिति यावत् ततश्चेति
ज्ञेयत्वबलोपनतंज्ञानजननंहिचन्द्रकेशमत्तिकादावस
दभिमतेप्यस्ति इत्यति व्यापकं ननुनज्ञेयत्वमात्रबलेन
ज्ञानंप्रतिजनकत्वमर्थस्य अपितुसत्येवपूर्वभाविनिभ
वति ज्ञानमिति योन्वयोसतिनभवतीतिचेयोव्यतिरेक
स्तदात्मकं तद्वारेणाव्यवहरणीयं तदेतदपिनदूषयतेसे
यनेत्यादिनाज्ञानादितिकार्याभिमतात् अनेनान्वया·
भावोदर्शितः ननुपर्वतस्योपत्यकामाश्रितोधूमादग्निमत्र
सायघटादिपित्यकापिरूपलंपश्यति तदातस्यादर्शनात्
पूर्वंसिद्धोवह्निरस्तीतिसिद्धोन्वयः एतन्नसार्वत्रिकमिति
दर्शयति नहीति सहचार्यैकसामग्र्यधीनकपित्थरूपस्य
रसइवनीलरूपस्य ननुनीलज्ञानंकादाचित्कंतत्रचक्षुरादि
षुसत्स्वपिनसदाभवति ततोन्यनिमित्तकेनानेनभवितव्य
एवंयस्तदभावेकार्यस्यव्यतिरेकःप्रसज्यमानोभावस्ततः
प्रसंगविपर्ययद्वारेणपूर्वंसिद्धोयोहेतुरस्तीतिसिद्धस्ता
नजनकत्वंसत्त्वमिति एतदाशंक्यदूषयतिकार्येत्यादिना
तुर्भिन्नक्रमः यदित्विति यदिपुनरेवमुच्यते कार्यव्यति
रेकेणापिभवत्यनुमानमिति तदाभवदपिनस्वार्थप्रमा
ति यतस्तादृगनुमानेकस्यचिदेवभासनसमानकाला
द्भासमानान्नीलादन्यस्यैवकारणमात्रस्यस्यात् तस्यैवेति
ग्राभासमानस्यभासनसमकालस्यनीलादेस्सत्त्वंकिंस्या

ई
प्र भि
३०८
378

दितिच प्रस्तुतो विचारः तदेव हि विचारणीयं न पुनरित
रन्नरशृङ्गप्रायं तत्र एवाभासमानस्याभासनादनर्थान्तर
त्वसिद्धेः कृतकृत्यमानी विज्ञानवादी यदाह बाह्योप्यर्थस्त
तो भेदे भासमानार्थो न हि दोरित्यादि तत्र च तज्ज्ञानकारि
तया कारणस्य कस्यचिदर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति सि
ध्यति तत्राभासमानस्य तज्ज्ञानसमकालस्य नीलस्य तत्त्व
स्तु भासनसमकालस्यापि कारणत्वं ग्रंथेनैतदेव तावत्कथं
तुल्यकालयोः कः कार्यकारणभाव इति एतत्तु नोक्तम्
प्रमेयान्तरपरिघटनायेति हृषणान्तरमत्राह तुल्येति
भासमानेनैव हि तदानीं कारणताव्यवहारे निमित्तं त
स्याविशिष्टं हि चन्द्रे पीतिभावः अथ सतोरेवान्वयव्यति
रेकयोर्यत्रिभासमानं प्रतिभासनतुल्यकाले तदेव ज्ञानं·
कारणतो नीलेस्तः न हि ज्ञानात्पूर्वमभूदेव नन्न हि चन्द्रे
एतदाह तथेति ननु यो सौ भासमानात्पूर्वकालभाव
नीललक्षणो यदन्वयव्यतिरेकानुवर्तिभासनलक्षणं
ज्ञानेन स एव भासमानः लक्षणोनुवर्तिभासनलक्षणं
स एव भासमानः लक्षणो न भवति ततश्च स एव प्राप्तो दोषो
भवेत्स्वचार्थक्रियेत्यादिः एतत्परिहरति न चेति त
दर्शनेनावरयं दोषानावतरतीति निष्प्रत्यूहतुहृत्ताम्
त्वयार्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति दृष्टिः तेन भवत्यत्रैका
रणज्ञानस्य एतदेव निर्भासतत्त्वविरुद्धमेव एवं हि भवतः
संवेद्यस्य धर्मः परिमित्यलक्षणः कालो वेद्यसंवेदनमेव न च
तत्कालस्पर्शः स्वरूपमेव च लक्षणइति च परिभाषानिमेषादि
क्रियां तेरणनस्यकसंबंध इति कालात्मिकनेति ननु भवनेदानीमु
वकारिणा रविदेशेणावपरिदर्शनपरिमरणं कामकृतं निज्ञातद
शिरश्चेतेव.

तद्भ्रान्तिग्राह्योऽक्रान्मानसा हि प्रमातैमिरोपलक्षितास्थैर्द्वि-
यिकाग्रास्य पृथङ्निर्देशो युक्तः स्यात् भ्रान्तेरेव प्रपंचात्तथा
निर्देशः कृतस्थितिविशेषलेशानइति चिरन्तनप्रामाणिक
व्याख्यानं दूषणायाचष्टे तत्तु नरीति अनेन स्वव्याख्याना
हिशेषोद्योतितः एतन्न सहते एवंखल्विति एवलु शाहउप
हार्संद्योतयति अनेनेदमाह भ्रान्त्यन्तराद्विशेषलेशात्र
व्याख्यानेन लभ्यते येन पृथगभिधानार्हता भवेदिति
ननु विकल्पेन रजतेन न हृपकथमाच्छाद्यते सामान्यादि
नापि तर्हि कथं हृपावष्टम्भेनाध्यवसायादिति चेत् स
मानगमिहापि एतदिति निरूपयति शुक्तिदेशे ननु न त
दृशावष्टम्भनमात्रमवच्छादनं किंतु बाधकयोगेऽपि स
दानतप्रसरत्वं येन हि विकल्पोऽपि निजेन वपुषा न कदाचिद
वसीयतश्चैवंभूतमवच्छादनेन तत्र सामान्यादिनैव विक
ल्पनीयेन हृपपतेन रजतादिनेत्येतेन लेशेन भ्रान्तेः पृथ
गुपपादनं एतदथापीत्यादिना उभाष्यदूषयति तदे
तदिति इदंकारणम विद्याशक्तिस्तिमिरमिव कचक्षु
र्वकेऽरतासाहृपाप्रणिधानानीव च रजते निवर्तन्तश्चे
नतावता विशेषलेशः कश्चिद्भवत्वस्येति मन्तव्यम् नच
परेणोक्तं भ्रमव्यवहारोच नास्तीति बाधज्ञानेऽपीत्यत्रच्छे
दः तस्येति ज्ञातबाधस्य हिशब्देन हेतुत्वमस्य द्योतयताय
मर्थ उक्तः ज्ञातबाधत्वेन यतः प्रवृत्तिर्न भवति द्विचन्द्रा
दिभ्रान्तितस्ततोऽप्रवृत्तस्य विसंवादनं विप्रलंभात्मिकाद्वि
उभ्वनान संभवति अप्रवृत्तत्वादेव तथापि न तत्स्मरत्यत्
पन्नारीति भ्रान्तमेव हि चन्द्रसंवेदनं भवन्मते युक्तं यत्तु भ्रा

३
प्र भि
३७९
379

तित्वेचावसायस्येत्यत्रोक्तंनह्यैन्द्रजालिकस्यासत्यवस्तुद॰
र्शनमसत्यत्वेनैवज्ञायमानंभ्रांतिव्यपदेशमिति तत्त्वद
र्शनाभिप्रायेणेति नपूर्वापरविरोधः तादवस्थ्यादिति अ
न्यत्रमेभ्योनिर्विशेषत्वात् अन्यथेति सविशेषत्वे यतोभ्रां
तिमात्ररूपतैवनदिति ततोहेतोः ननुसंहृतिबुद्धिरेवमा
ख्यादिकाभवति यदिबुद्ध्युत्थापितएवनकदाचिदपियो
दृष्टः समारोप्यते सामान्यादिरित्यारोपेतुत्वेप्यनेनविष
येणसंहतस्यपृथगुपादानं एतद्दूषयति नापीति चेद
स्याद्वित्वस्यदृष्टत्वेनैवेतिचेत् अनेकयोरसाधारणस्याप्ये
कस्यदृष्टत्वेनेति तत्सोविधिः एवमियताभ्रांतित्वस्यन
कश्चिदपिकोविशेषइत्युपपाद्यभ्रांतिविशेषतापिनसं
मता अन्यत्कृतएवहेहेननिर्दिशतइतिसूते समारोप्य॰
त्यादिनायुगपदधिकरणतायोद्वन्द्वः साचेतत्स्वरूपयो
रेवसामान्यंचसकलविशेषाणांपर्यावर्तमानंविशेषा॰
न्तरवत्त्वमपिविवक्षितंविशेषंक्रोडीकुर्वन्पृथगप्रतिल
ब्धशब्दनिवेशमेवकरोतीति आज्ञस्येनेतिलोकप्रतीया
सष्टयादानवलीवर्दादिशब्दैरेवव्यवहार्यलौकिकाः पुंगवा
नाऊः गोशब्देनतुस्त्रीगवीरवे नचैवप्रतीतिः गोमहिर्द
नगवमितुस्त्रीकोहिदधितीरसंपत्तिरेवनिर्भाति सांहतः
त्वमितिसंहतस्यलक्षणमेतावन्मात्रमितिपरेणानि
स्नुतापीयद्देवांगीकर्तव्यं तल्लक्षणलक्ष्यपदेनसंहति
दिशति यत्नेयत्यादिना असिंध्यलक्षणावभासनोप॰
योगाभ्यामपासितेनुपपन्नत्वेसा
कजयः ॥

अनुपपन्नतयाऽणुनरपाकीर्णेउपयोगेपरस्येत्यनेनाशयेन
परापेतांतावदाह नन्विति अवयविनाशप्रसिद्धेनतुल
योगतेमःसंवंधादिः पदार्थशाखाप्रतिसवयविनमेवप्रसि
द्धंश्चस्कृत्यायंविचारः तथैवेति एकस्थूलरूपतया तथै
ववचनेमत्रहेतुः स्थूलस्येत्यादिना ननुपरमाणवोबहव
स्तेकथमेकांनियमेनार्थक्रियांकुर्युः उच्यते रूपादयोभि
न्नायथैकंज्ञानंजनयन्तिनियताः तथापरमाणवोपीति
व्यक्तयएवचभिन्नास्तदेकमुपयुक्तनेयनैकाकारांबुद्धिंज
नयंति भिन्नाएवचतणाएकोदानसंपन्नफलाः पाकव
एदेषणाः ननुकस्मादेषैवव्यवस्थासर्वत्रेत्याशंकाहेतु·
माह नहीति इन्द्रियादयोभिन्नत्वेनैवसंविदितास्साध्य
वसितास्चबीजभूमिजलातपवदिति एवैकज्ञानमङ्कु
रवुद्धिरूरीरन्नितिमुक्तंनाम इहत्वेकमवभासमध्यव
सितंचसकार्यकारिइति कथमन्यस्यप्रकल्पनं नीलेप्य
वभासाध्यवसितेर्थक्रियाकारिणिपीतमर्थक्रियाकारी
ति हिनिर्वन्धनंकल्प्येत नत्विहानुपपद्यमानतास्ती·
त्यन्यकल्पनमित्याशंकातामेवदूषयति एषैवचेति अ
वभासतेनैवचात्रनास्तीत्याह परः नन्विति अथोपपत्तिमा
ह स्थूलाभासोह्यीति युक्तइति वैतत्पहिदेशाभेदः सच·
स्वरूपभेदमन्वायततेइति सर्वतः संज्ञाचितोमूर्तितःका
लतश्चयः सएवविरुद्धधर्माध्यासवन्थः परमार्थः पर
माणुः तणाश्च ननुइतिभासतएवस्थूलतासत्यंसात
निरंतरबहुतरपरमाणुप्रतिभासनान्तरीयकस्वभावेव
हितमिव घटपटावभाससमात्रनान्तरीयकं ननुयदिवि

ई
प्र भि
३८०
380

कल्पपवस्थूलस्ततः किं ग्राह्यनिर्विकल्पश्चेति पतद्दूषयति नदिति विकल्पतानिवर्त्तनमसत्यत्वमाचक्षाने नतद्व्यापकविरुद्धनिर्विकल्पकत्वोपलब्ध्याविकल्पत्वव्याप्तस्यासत्यत्वस्य दृष्टादेव निषेधः कर्त्तव्य इति हि चन्द्रपीतशंखादीनां सत्यत्वप्रसंगः निर्विकल्पकता च न प्रामाण्यस्य व्यापिकेति दर्शयति अनुमानेति स्यादेतत् वस्तुमूलः कोपि कल्पः कोप्यविद्यामूलः वस्तुमूले प्रथमसंत्यक्तं निर्विकल्पकमेवमतपति उन्मूलमेव तत्र प्रामाण्यं हितीयेतत्प्रामाण्यमेव अवयव्यादिविकल्पस्याविद्यामूलः पतदाशंकमानो दूषयति यदि चेति ततइति अनुभववासना चेत्तर्हि कल्पस्यापि का तर्हि विद्यावासना कल्पने किं निदानं ततश्चापि शाह्यानुपादेय पव पतदेव घटयति अतश्चेति यदि ह्यनुभवस्य ज्ञेपततन्नीलाद्यनुभूयमानस्तद्ज्ञते चावभासनमनुभवस्य यत्स्वभावभूतं तदनुभूयमानातिरिक्तस्थूलात्मकविकल्पैकनिष्ठे विकल्पे सर्वथापविहीयते यतः सत्यप्यनुभववासनाया उपयोगेस्य विद्यावासनाया अवकाश इत्याह नत्विति अननुसरणं स्फुटयति अनुभवो हीति विरुद्धधर्मश्रक्रादिभेदादिभेदभाजो बहवः परमाणवो घटाद्याकारेण स्थूलस्वलक्षणस्वभावाः अनेकधर्मो हि स्थूलतापकधर्मस्तु परमाणुत्वमित्यवबोधमाह बाह्यार्थवादी प्रतिभासन्ते यस्मिंस्तघा च घटान्तरादन्यदेशकालादिविरुद्धधर्मयोगी घटाद्याकारो यः स्थूलः स्वलक्षणात्मा न तु सामान्याकारः स प्रतिभासते.

योगमपि दर्शयति सूत्रेण ॥ किन्त्विति किं तु नि
र्माणशक्तिः साप्येवं विदुष ईशितुः तथाविज्ञातविज्ञे
यभेदो यद्वभासते इति नैतावद्देशकालक्रमतत्त्वम्
अपि त्वन्यदप्यस्ति वक्तव्यमस्ति तदुच्यते तथेति दे
शकालक्रमवांस्तत एव भिन्नः प्रमातृप्रमेयवर्गोऽवभास
ते यत्तदवभासनं तद्भगवत एव निर्माणसामर्थ्यक्रि
याशक्तिरूपं तथैवमिति तं भेदं विदुषस्तज्ज्ञानश·
क्तिमयस्य तत एव तथेच्छाशक्तियुक्तस्येत्यत्रार्थः
एतदुक्तं भवति इहेच्छैव भगवतः क्रिया यदुपसंहरि
ष्यते एवमिच्छैव हेतुता क्रियेति चैत्रस्यापि प
चामीति यैवेच्छा मे वाधिश्रयणादिसन्दर्भरूपेण पा
यिनी स्वात्मनाक्रमापि क्रमरूपभावाभासदूषिताभा
ति तथैव परमेश्वरस्यापि तात्त्वेयक्रम उल्लसत्वि·
ति या स्वात्मनीच्छा देशोस्त्रताभिशत्यवमरशामि म
हूर्ते इत्यादिपरमार्था सा स्वयमक्रमापि प्रमातृप्रमेय
भेदोपरागात्सक्रमा भाति मकुरमण्डलमिवाक्रमं नि·
त्यप्रवहद्धि नतसवित्क्रमेणोदयमानव्ययमानतडि·
त्सहस्ररूपेण चोपवर्णं सक्रमम् ॥

ततः सर्वत्रैवेयं क्रिया स्वयमक्रमैवोपरागा
त्क्रमं प्रतिपद्यतेइति ॥ नास्याः ग्रुद्धमेवक्र
मरूपं व्यापकं येन व्यापकानुपलब्ध्या भगवती
सा निषिध्येतेति सूत्रार्थः इदमेव संवेदनस्य
संवेदनत्वं यदेवंभूताभासनस्वातंत्र्यमिति ॥
यथोक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वमित्यादि ग्रनेना
शयेनावतारयति तदत्रेति ग्रत्रोक्तं तदधि
कमुच्यतेइति किन्त्विति व्याख्यातम् ॥

दूषितां चेत्याह क्षणभंगेपीति सन्तानाभिप्रायेणैतदेवरू
वैतत्स्वरूपमित्यभिमानात्तु समर्थोसमर्थो यद्यपि तथापि कि
मियतायत्तेन यतः पूर्वक्षणउत्तरक्षणं सोप्यनन्तरमित्यादि
प्रबंधेनार्थक्रियाकारित्वसिध्यत्येव सत्त्वमिति एवं परेण
समर्थितं स्वपक्षं दूषयति अत्रेति अन्वयव्यतिरेकानुग
हीतं निर्भासमानं ज्ञानकारणं नीलमित्युच्यमाने हि चंद्रो
पि कस्मान्नैवं विषय इति निश्चितं न सन्निर्भासने प्राप्यस
नीलक्षणस्याविशेषः कश्चित् अत्र परमाशंकते नील
ज्ञानमिति अन्यदिति तिमिरादिनास्तीति वेदनाकारादे
स्तथा निश्चय इति मन्यते नथेति पूर्वभासि सन्निर्भासमा
नमप्युनेत्येवम् नान्यदिति वासनाप्रबोधादि ननु यदि हि
चन्द्रोपि पूर्वक्षणेस्याज्ञानस्य क्षण इव नस्वर्थमपि स्यान्नैव चैव
मस्ति निहतेतिमिरे तदैव तद्दर्शनात् अत्राह नथेति
ज्वालावन्निरन्वयविनाशस्यापि संभाव्यमानत्वात् घटा
देरपि तथाभावात्कपालादिस्थानीयस्य च कार्यमात्रस्य
यादृशातादृशस्य धूलिपवनप्रभायस्याभिलिनेकपि
डीकृतचन्द्रस्येव बाह्यचन्द्रोपादानकतयास्तकल्पत्वात्
यथा प्रत्यक्षस्तत्रेराग्रस्वसन्तानगतक्षणकारणत्वादि
ति तदप्यनेनैव अत्राह नथेति ज्वालायामन्यः क्षणो
न कश्चित्सजातीयं प्रसूते क्षणमिति इयतार्थक्रियाका
रणं सत्त्वमिति यत्स्थापितं तद्दूषितमेव अधुनाधिक
दूषणं विवक्षया व्यापीत्यादिना तत्रैत्यापनेयति यद्युक्तं
अर्थव्यभिचारित्वेपि यथा काकइत्यादिरूपमेवेति स
त्त्वरूपतैव सत्त्वमितियुक्तं तन्नैवमनुरक्तं न भवतीत्येव

ई
प्र भि॰
३७७
377

कारः ननु स्वरूपविशेष एव चेन्ननर्थार्थक्रियास्य किमर्थ
मुपलक्षणीकृता उच्यते न केवलमिति विवेचनीयमिति
स ह्येव निश्चीयते इति सत्त्वासत्त्वविभागने केचिदिति श्रा
वाल्यादभ्यस्तव्यवहारः प्रतिभानादिप्युक्ताश्च एतन्मतिव
कि अत्रापीति मरणीतिवैधर्म्येण मरणे हि गोरसं स्थानप्र
माणवर्णप्रभास्पर्शशब्दविशेषयोगात्तान्याजात्यव्यव
स्था उक्ता अतश्चैवं येन सोपदिश्यते एवस्मै केशस्य तद्रू
पस्वरूपलक्षणस्वभावस्य न वैचित्र्यमुपलभ्यते अत्यन्तैरे
पितिमिरपरीतनेत्रतायामुत्पन्नोपि केशे केशान्तरज्ञा
तीयमेव पश्यति तिमिरान्ममैवमित्यपि संवेद्यमानो न
न पश्यति तावतापि तत्कारणान्तरप्रभावितोसौ स्यात्
ननु न केशः ज्ञाने तत्र श्येति चेत् नीलेपि न दुर्वचमेतत्
ननु सत्तावत्केशोम्य एव उत्पन्नस्य प्रतिभासते यो नु स्प
श्पश्यापायेनाह अस्तु वेति तदिति स्वरूपवैचित्र्यपा
रिभाषिकीति स्वरूपहि सति वैचित्र्ये स्वरूपमेव चमते
तिप्रुक्ते तदेकतरवैचित्र्य एव सत्त्व नाम्नेति समयमात्र
मेवेदं एतदेव घटयति तथाहीति नभ्ययोगे प्रसज्यप्रति
षेधान्नुक्तेनेव वा प्रतीयते अस्वर्थे पर्युर्प इति यथा अत्र हि
हृश्यमानविषयहगभाव एवमात्यर्थे शंकितपराकरः
रणादिशानन्सदृश्यानावा अत्रास्यरणेन कृतमिति यथा
अत्र हि तत्रिये प्रतिपत्तिः लक्षणिकविरोधसंभवेम
ति वस्तुस्वभावप्रतिपिपादयिषया प्रसज्यप्रतिषेधप्रयुक्त
वस्त्वन्तरप्रतिपत्तिर्प्रयुक्तेति नयेन न तदन्यरूपतामात्रे वा यथा
सर्वत्र मानारोहे रासकल्पनायां नीलानीलान्यनमि॰

अस्वरणास्वरणादौ द्विधा विद्यासत्तानोपपद्यत इति दर्श
यति किंसत्त्वेत्यादिना अथेत्यादितृतीयप्रकारनिराकर
णम् यदिनामेति अभ्युपगमपदायमितिदर्शयति नन्वद
पपत्तेस्त्वेवं विकल्पनीयेत्काशार्ता तत्राह यद्यपीति तद्
कंभकुम्भादेः तत्राभेदोभ्रम इति अवधुरितिच यतद्भ्रमे
वति तत्त्वावदिहानिः स्वरूपतायुक्ताकेशोण्डुकपीतशंख
वंचलपादपालातचक्रादिसंवेदनानांमूर्छाकल्पत्वेनाभे
दप्रसंगात् भेदेनस्वरूपताचेदियमेवतर्हि असामयिकी
सद्रूपतेति स्थितमेतत् प्रकाशमानेनैवसत्त्वेति यतत्प्रमे
यमुपसंहरन्प्रकृतेउपयोजयति ...मित्यादिना नन्विय
ता तैमिरिककचप्रभृतिनाविकल्पस्वरूपेद्वटाभासादिना
तुल्यैवसत्ताक्रियासम्बन्धादेः प्रतिपादिताभवति नचैतद
ंगीकृतंपरेण नचेयतापरीक्षणीयतायुक्ता अर्थक्रि
यार्थिनोहिवस्तुपरीक्षनेलौकिकास्तदुपदेशोपयताश्चप
रीक्षकाइत्याशंकांनिकृन्तति उपयोगित्वेनेतिस्यादेवैत
त्तस्यहिचन्द्रादेरुपदेशातास्यादितिचाद्यशेषः यक
स्मिंश्चन्द्रेयादृशीदृष्टातेनार्थक्रियानतद्विगुणस्यैवहि
चन्द्रान्तरस्यापरशशिसमानजातीयोहिचन्द्रोनभवति
अपरकेशस्थानीयस्यतैमिरिककेशः आभासान्तरभावा
भावतस्त्वेवं नकेशाभासेनचतथा तत्रकेशादिनाख्या
तव्येनरूपेणख्यायतइति भ्रान्तत्वमसत्यताचेति तेनाभा
सस्यैवसतआभासान्तरमिश्रितादभिलषितात्केशाभा
सादन्योयः केशाभासस्तत्रासत्यसंज्ञा तदाह उक्तेति
सत्याभासइति कृत्वोकर्मधारयपदेन तावद्विवृणोति

६
प्रभि
३२८
378

आभाससारत्वादिति ननु संवंधादय एकानेकस्वभावा न त
तद्विषयाः सत्यं यत्तु वाह्यमेकानेकरूपं संवंधादि तद्बुद्ध्या
भासानां विषयस्ततो विषयिणो धर्मे विषये ह्युपचर्यैतत्प्रयु
क्तं उपचारे प्रयोजनमाह आभाससारतामिति एवमु
पचारे सति यत्परिनिष्ठितं जातं तद्दर्शयति संवंधेत्या
दिना अत्रेइति स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा इत्यादिसूत्रेषु
सत्यपदस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति आभासमानत्वादेवेति
ननु सत्यत्वं विषयस्य वक्तव्यं न त्वाभासानां विषयिणां न
त्कथं कर्मधारयः ननु सत्यानामाभासा इति षष्ठीसमा
सोऽप्युक्तः एकत्रैव वाक्ये संवंधादीनां मुख्योपचारविभा
गेन युगपदाभासेभ्यो भेदाभेदयोगात् एतस्मिहृवतिआ
भाससत्यतयैवेति नायमुपचारः उपचार एव मायापदा
पेक्षयाप्ययमुपचारो यथोच्यते भगवदधिष्ठितत्वाद्भग·
वानेव सर्वमिति ततो नात्राभासादाभासमानस्य भेदः क
श्चित् तदाह तद्रूपत्वादिति एवं मायापदेऽपि परमार्थ
पदमनुज्झता कर्मधारयेण व्याख्याते अथ वहुव्रीहिप
ताश्रयेण मायापदमेवाश्रयन्व्याचष्टे अथवेति अमी
षांत्विति संवंधादीनां सोपीति उपयोगः अतएवेति
अस्मत्प्रसाधितैरेवत्मार्थैर्यार्थक्रियोपयोगस्तत एवहे
तोरिति वैयधिकरण्येन तस्मिंश्च सो योज्ये अस्यैवेका
रहदपमसंगतमेव स्यात् एत इति संवंधादयः एतदेव घट
यति संहृतीत्यादिना केन वचसाने ऐन्द्रियकान्मानसाश्च
भ्रमात्उपलक्षाः आह तथा चेति यदि हि भ्रमरूपतो वै
लक्षण्यं संहृतिमतोऽभिमतं स्यात् ।

यस्मिन्ताहगनुभवः एतद्धि यदीनन्तु विकल्पइतिब्रूते
विकल्पाभासस्त्विति एकत्वमिति नत्वरूपः अनुगत
त्वमिति नखलुतरां ननेवं सदैव विकल्पोविद्यावासना
मप्युपजीवति ततश्चावासप्रमाणमित्यनुमानविकल्प
स्यकथंप्रामाण्यमित्याशंक्यपरिहरति केवलमिति अत
द्व्याहिरूपापिइतिवस्तुग्रहणतापि अतत्कारिणः तदर्थ
क्रियाकरणशून्यात् दर्थाध्यावर्तनमपोहनं व्यवच्छेदा
त्मकसंविद्रूपविधिविलक्षणानिषेधस्वभावंतदेव एवंक
र्तव्यंयस्यतत्स्वभावः तेनहेतुनायस्यवस्तुविकल्पेनावसी
यते ततोहेतोर्वाह्येर्थे ऽपिचित्तेसाविकल्पस्यतामेवघट
यति वाह्येपिहीति तत्रचेति विकल्पेसतीति यत्रेति अनु
मानेप्रत्यक्षानन्तरभाविनिश्चयाध्यवसाये अन्यत्रेति स्वतन्त्र
विकल्पे तदर्थइतिविकल्पः तदर्थइतियोर्थः परस्परा
यातेविकल्पमजीननन्नतस्मिन्नर्थे ननुविकल्पस्यासत
त्वमसत्यस्यचनोपयोगः क्वापीतिस्थापितेमाहनस्य त
र्हिकिंलक्षणमित्याशंक्याह तदिति विकल्पविषयीकृत
स्यप्रतीतिः सार्वत्रिकोसत्तानीच यतोननिवर्तते केश
रजतादितुनसार्वत्रिकतया सत्तानन्तेनुवापरिस्फुरति
ततश्चभ्रान्तिविशेषएवसोहृते हृन्हत्वभ्रान्तिशब्दस्यासम
न्वयेनकेशरजतादावेवप्रसिद्धेरिति तत्रेति समाधाना
देवलब्धः ननुयदस्माभिरुक्तंलक्षणंक्वचिदुपयुज्यते पी
ति तत्किमितित्यज्यतेत्राह उपयोगोपीति अन्यथेति अ
नेकतयाचैकस्यामतयाचसत्वापीतिप्रदीपः तस्येति
नैमित्तिकस्य तथेति अन्यथारूपेण अभीष्टमिति व

६
प्र भि
३८१
381

स्तुप्रकाशनादि अपरिहार्यतिमिराविघादेरनिष्टत्रौय
त्वयेति विविक्तेमिथ्यादर्शन तदुपायमात्रंमाप्रयेयस्यप्र
दीपस्यपरमाणुसंचयस्यवा तस्मादेवार्थक्रियानत्ववः
स्तुनोविकल्पात् नहिविकल्पेकिंचिदाभासतेभिमान
मात्रं परंतत्रनत्वाभासःकस्यचिदिति अत्रपूर्वपतेनदि
तिसमुचितमुत्तरं यत्तदुक्तमायंमुक्ताःमायःप्रपंचोयस्य
तदिति योत्रववाकार्थपरामर्शः अथवायतोयंपूर्वपत्त
एवंभूतस्तस्मात्रात्रविवेकंवक्तव्यं अनुभवस्यानन्वसरणं
यत्कथंचिदुक्तं तद्दूषयिष्यन्ननुभवानुसरणंतावदाह
विकल्पेपीति अननुसरणंतुकथं किंतावत्तत्रैवाभानं
धर्मभेदात् अनुभवापरिगृहीतयस्तुविलक्षणवस्तुत
वोल्लेखाद्धर्मभेदात्रान्यतमित्याह स्फुटेति विचारित
इति विशेषार्थावभासस्यैव्ये तस्मिन्विमर्शेविचारयि
ष्यतेचेति हृदानिकनयेत्यत्रद्वितीयमपिपत्तंनिराकरो
ति सामान्येत्यादिनायदेवहुतभूतं तदेवभाति विकल्पे
तुटइति हिविकल्पेदृष्टस्वभावपवभासनपिकः पृथुबु
मेवदृष्टंनतदृष्टाति तिकं किंचिदवयविप्राहवाच्यंसामा
न्यप्राहवाच्यंवालोकिकंभाति नत्र्यदेवतदृष्टंभातिन
द्यान्तदृशावाविशावणेचिकीर्षितनाभासान्तरविरसाहृ
षुमेवनीलादि यत्तदेवसामान्यं आदियदृशाणक्रियावय
व्यादि एवंतर्हिवाह्यमेव तत्तणादूपमितिनिर्विकल्पः
केनापिकिंनगृह्यते सत्रिहितविषयवलोत्पन्न,

ह्निनद्दुष्यते ननस्य यडुक्तं वसंवंधावयविक्रिया सामा
न्यादीनामित्यादिकं स्वोर्थकल्पसमर्थनाय विकल्पाभास
स्तु एकत्वानुगततादिना स्फुरति नानुभवाभास इति नन्व
यमेवन्यक्तं भवेत् यतो वास्तवरूप एव सामान्यान्वनुपग
म्यमाने निर्विकल्पकयाहतास्य प्रसज्जति अत एव हेतोर्वि
कल्प्यरूपस्य सामान्यस्य वाह्येर्थेनुगमाभावमवोचत् सा
वादव्यतिरिक्तं इति आत्मख्यातेज्ञानात्मभूतं असंख्या
ताववस्तुभूतत्वेन ज्ञानात्मत्वात् नन्वविकल्पेन नीलघ
टादिवस्तुस्वरूपते येन तस्य समानादिरूपत्वे निर्विकल्प
कस्यापि सामान्यादिविषयताप्रसङ्गात् किंत्वनर्थ एव
तेन स्वरूपते वस्तुनि पुनरभिमानमात्रादारोपलक्षणात्
प्रवृत्ति प्रामीविकल्पात्तत एवास्य कचिन्तामारणमिति
यत्स्वरूपते निरूपितं केवलमनुभवविषयीकृतस्मादि
ग्रन्थेन न तद्दूषयति अध्यवसायोपि चेति आरोपयतोय
ताविवहिकर्मके प्रधानकर्मवाह्यमज्ञास्थानीयं अप्रधा
नकर्म पुनरवाह्यसंभाव्याबाधिकरणताकेयामस्थानी
यं अभिनिविशतेति अभिमन्यते एतच्च वाचोयुक्तिवैवि
ध्यमात्रं न तु भिन्नार्थं नचासंविद्रूपस्य व्यापारो युक्तः वा
पारो हि नाम तस्यैव फलावच्छिन्नं स्वरूपमुच्यते अतए
वसंवेदनसुखादिवदभिमानो थमश्चेत्येवमस्तु सत्वा
दिवदेवार्थप्रत्यक्षं विकल्पकतापत्तिप्रसङ्गात् अथोच्यते
दृश्यविकल्पयोर्विवेकाप्रकाश एवाभिमानश्चेदुच्यते
नत्वाप्यारु यदिहीति अवभासमान एवेति सप्तमी प्रथ
माचस्य घेरणोप्पस्यारोपस्यानस्य च प्रकाशमानतानि

ई
प्र भि
३८२
382

रूपयितुं प्रागिति भ्रान्तित्वेनावसायस्येत्यत्र सेति अभिमा·
नशब्देन यदुक्तं तत्र मूर्खस्य पंडितोहमिति यथा शब्दप्रयो
गस्तथा घट इति विकल्पे भवेत् एतदुपसंहरन्यत्पूर्वपक्षे क
थितं उपयोगोपि न विकल्पप्रतीतस्य अपितु परमाणूना
मेवेति तद्दूषयति एवं चेत्यादिना तद्विपरीतमाचक्षाणः
न ह्यनाभासमानो नार्थक्रियाकाचित् आभासनं च नावि
मृष्टेन च परमाणुविमर्शो घटादिप्रतीतो कस्यचित्त्वमे
संकल्पेपि वा विभागेस्य तत्प्रसंगे यतो नास्तीयत्तत्राव
स्थानमित्यनयानुनीत्या भवत्वप्यसौ न घटविषयः कदा
चित् अपितु तत्राणोमेतायोहरव्यवहितस्तन्तरविष
यः न चान्येनार्थक्रियाध्यवसायेनान्यस्य साकार्येति यु
क्तमतिप्रसंगात् तदेतत्सर्वं हृत्तिष्टे योजयति युक्तञ्च
क्तमिति तदयं प्रयोगः नासत्यविषया द्व्यादिबुद्धय
अवाधितार्थक्रियाकारिरूपविषयत्वादित्यसत्यविषयत्व
विरुद्धेन सत्यविषयत्वेन व्याप्तस्यास्य हेतोरुपलब्धिः नच
टार्थक्रियासु परमाणवोर्थक्रियाकारिण इति कदाचिद
पि तथानध्यवसिततत्वात् अस्येयमर्थक्रियेत्यत्र व्यवहारे·
कारणं तथाध्यवसायः तद्विरुद्धस्यानध्यवसाय इति का
रणविरुद्धोपलब्धिः तेन हेतोः सिद्धिरवाधितत्वादेः अ
न्यथा परमाणूनामर्थक्रियाकारित्वे हेतुरसिद्धो भवेत्

॥ ६० ॥ ननु तथापि न हेतोः सिद्धिरवाधितत्व
विशेषणस्यासंभवात् ॥ एकानेका
त्मकाद्विद्व्यादयः ॥

इति वदता भवता यदेवैकं तदेवानेकं तन्न कथमिति स्वय
मेव बाधकमुक्तमित्याशंक्य प्रतिवक्ति नचैकमिति नचैक
मान्तरं तत्त्वं तदेवेन्द्रियवेद्यतां सम्प्राप्यानेकतां याति दे
शकालस्वभावत इति ॥ तत्र क्रियादौ क्रियादेः सत्यत्वे
वास्थिते सति क्रियादेर्बाध्ये एकत्वानेकत्वे उक्ते नेहेति
गुणीकृते अपितु प्रधानप्रमेयतयेह समर्थनीये इति
इति परामर्शप्रपनिर्धारणं तयोरेकत्वानेकत्वयोर्मध्य
एकत्वमेवं समर्थ्यते नेकत्वं चैवमिति नीलादीनां भा
वानां पारमार्थिकं यदान्तरं संविन्मात्रलक्षणं तत्त्वं
तत्र न कल्पनाकाचिदभेद इत्येकतात्वादेकता अपितत्राभावा
त् यत्तु मानसमाभासान्तराणां भिन्नमन्तरं गमान्तरं चा
न्तःकरणमात्रवेद्यं तत्त्वमेकं तदेकं तदेव पुनरत्यन्तैकता
कं बाह्येन्द्रियवेद्यतां प्राप्येहेत्युत्रेति अधुनातदेति कृशो
कृश इति च देशादिभेदादनेकतां याति नच विरोधः प्र
तीतेरखंडनात् कारणत्वाकारणत्वयोर्विरुद्धवद्धर्मा
प्रपरमार्थतया विषयभेदस्यापि सत्त्वचत्वात् तस्मादेक
त्वानेकत्वयोर्न विरोधः कश्चिदित्यत्र सतीति क्रियायामू
एवं सम्बन्धादौ वाच्यमिति सूत्रार्थः अन्तरभिन्नं तत्त्वं संवि
न्मात्रतया मायाप्रमातृः पुनरन्तःकरणाभासाहाय्यक
रणाभासाश्च वहिर्भेदाहस्तु फल तदेकानेकं अनेकत्वदे
त्वदेहित्यादि इति हृत्तिसंगतिः एवं सतीति विद्यमाने
क्रियादौ तद्गते च सत्यत्वे इति साधारणोक्तिः एवमिति
यथा श्लोक पादेनांकं एव त इति यथा पादत्रयेण शिष्टे
नप्रथमं कल्पनाशून्यत्वेनाभिन्नं तं व्याचष्टे सर्वेषामित्या

दिना यदिपत्तच्छ्हौ तदेवं योजना यदेवान्तरत्वमयमे
वैकत्वावभासः यदा तदायद्रूपादेतस्पष्टं अनन्तानीति
एकघटाद्यन्यतमाभासाभिन्नविश्रीकरणेनेत्यर्थः रसो
मधुरादिः षोढा अवान्तरभेदेनानन्तः वीर्यन्तु राग्निसं
वेधजउष्मादिस्पर्शः प्रभावविशेषश्च जठरानलसम्बन्ध
कृतं तु रसान्तरं यन्मधुरादिसविपाकः गुणाश्चद्रव्येगुरु
त्वस्नेहादयः ४८ तत्रविषयभेदादेकमनेकं चेति यदुक्तं
तर्केन गृहीतव्यं चात्तु षाञ्च भवेननावच्छेद्यादेशाभेदभिन्न
एवनिर्भासते नास्याभासभेदस्य मिश्रीकरणसामर्थ्यम
विचारकत्वादिति ह्याङ्कः विकल्पेन तु मानसेन वस्तुनेव
स्पृश्यते तदत्रोच्यते सूत्रेण ॥ नह्यालम्बनापन्नामनो
ऽध्यवसायिसत् करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल
नाः इत्यत्र यद्यपि विकल्पेपि सन्निविष्टघटइति वासनाभाग
घटमात्रावभासादौ सामान्यादेराभासो विततग्रहणेच
योगिनः कर्मावभासः कलावभास इत्युच्यतेनापि तथा
पि तदानन्त्यसामान्यादिनिजंजीवितंनप्रतिलभते तथा
हि समानोपरंजकतासम्बन्धिभेदोऽप्येकसन्तत्समानत्व
गुणभेदैर्व्यग्रहोऽवयवराशीकरणमवध्यवधिमद्भावाव
भासइति सामान्यसंबंधक्रियाद्यादिगाभासानोन्नीवि
ते तच्चविकल्पनेस्फुटमभिव्यज्यते विकल्पनंचमनसोः
त्वव्यवसायं यदवसरे मायाप्रमातुरभिव्यक्तिस्तेनमनः
कर्तृ अन्तव्यवसायं साक्षात्कारविमर्शस्वरूपश्चाद्भावि
नविमर्शो विदथक्रियासम्बन्धादिविषयाः कल्पनाः ॥

विकल्पस्थानानि स्वतंत्रप्रमातृव्यापारप्राधान्येन करोति
तदुक्तं पूर्वं हृदयमेकानेकलक्षणमालम्बनं यासौ तादृशी
तेन विकल्पधियैवैकानेकात्मकरूपद्वयस्पर्शः ननु वास्त
वस्तु विकल्पः प्रमातुः किलायं व्यापारः प्रमाता च सर्वा
नुभवान्तः स्वसंवेदनरूपो विकल्पनेपि पूर्वान्मतानोऽस्तीति
तस्य तु मायीयतात्यक्तौ मनोऽनुव्यवसायपर्यवसरः तथै
व च व्यावहारिके क्रियासंबंधादिना शिवतादशायां नापि
सदाशिवादिभूमौ निर्विकल्पककाले च शिवसदाशिवा
दिरूपसमुदाय इति सूत्रसमास्यार्थे एतदेव तावद्यति वा
सेत्यादिना एकीभवन्त एवेत्यन्तेन तावत्तां भूमौ प्रस्तुतभे
दो विगलतीति न मायाप्रमातृतावसर इत्याचष्टे तद्दशा
वियोगे चात्र तद्दशायां प्रागेवाभ्यां स्वसिद्धिजनिजैः प्रमा
तरि प्रत्यासन्ने यन्मनो लक्षणमन्तःकरणमसाधारणप्र
मितिकारितयात्तदेव साधनं यस्यानुव्यवसायव्यापारस्य
तत्र प्रवृत्ताः लोकयात्रामिति लोकव्यवहारं यत्र क्रिया
सम्बन्धादिकमेव निविडरूपमुत्पद्यते इति मन्यते मनस्यं
कस्माद्भवतीति चेत् आह यद्यपीति तावतीनस्य खादो नत
एवात्र नष्टमेवं हि नित्यव्यवहारयोग्यैवेयं दशा न सक्रिया
यां भस्मस्तनकादिदशावत् ग्रंथाभेदैरिति एकाभिधान
विषयेभितिरिति हि वस्ते अनुशब्दं व्याचष्टे पश्चादिति
मन एव परिकल्पनाः करोतीति संबन्धः तस्य स्वरूपवि
शेषणं करणमित्यन्तं प्राग्नन्तहृदयं तदेतन्नागर्भकल्पना
करणे कर्ययोर्मध्यस्थं मनो हृलात्तुकमिति शंकित्वा ग्राह्य
ग्राहकयोरिति दर्शयति बहिरित्यादिना तस्यैत्यन्तेन वा

केनप्रमाणांसह भेदसंवंधो व्यतिरेकविश्रान्तौ व्यवहर्तुं
मशक्यो येषां तस्येति प्रमातुः अत्रहेतुमाह प्रमातुरिति
प्रमाणानां वा प्रमातृत्वं च विकल्प्य विषयं यद्व्यवस्यति विचि
त्राभियोजनाभिस्तदेवोच्यते क्रियासामान्यादि व्यवहार
नीति हृत्तियोजनां करोति मानसीत्वमित्यादिना हेतुरिति
वाक्यत्रयशेषः ननुकोन्यः प्रमाणानाम यस्यव्यापारतया
क्रियादिविकल्पा उक्ताः अनुभवविकल्पात्मकसंवेदनस
न्ततिमात्रमेवह्यन्तस्तत्त्वमित्याशंक्याह प्रमातैवहीति
सत्यप्रमाता महेश्वररूपएवेत्यर्थः प्रागिति नचेदन्तःकु
तेष्यतः प्रभृति संस्कारजेति संस्कारो हि प्रमात्रेकतापर्यव
सायीत्युक्तम् ततोवोहायथानुभवसंस्कारजन्यतामन्य
न्ते तथात्र नभवतीति मन्तव्यं चक्षुरादिषु चेत्यादेर्निष्ठवा
दिप्पन्नसतात्पर्यं व्याख्यातं सूत्रव्याख्यानारम्भएव अत्रचसा
मान्यग्रहणेन सर्वसम्बन्धाद्युपलक्षयति सामान्यरूपाग्र
पीति प्रस्फुटमाया इतियावत् सामान्यमुच्यन्ते इतिनसा
मान्यमिति व्यवक्रियेते अत्रहेतुं तेषामित्यादिकं वस्त
माणसावकाशीकर्तुं सामान्यस्वरूपाविष्करणायाह वि
शिष्टानामनुगामीत्युक्तं नन्वत्रावसरे सप्रकाशाभासः
किमुच्यतां नतावत्सामान्यमिति त्वमेवावादीः नचविशे
षत्वेनार्थं लोकोव्यवहरति सर्वेन व्यवहरति अव्यवहरणे
तुनिदानमर्थक्रियार्थी हिलोको नचाभासमात्रमर्थक्रियाका
रीति एतद्दर्शयति तदर्थक्रिया इत्यादिना च उक्तः
शंकाद्योतकः योगिप्रायस्यास्त्वपि ३
त्यामाये.

विरलत्वमुक्तं नन्वभावपदाभिलपणीयेति सहस्रंपरिह
धास्तीति ननु घटेहि किंचिदस्ति नवेति चिन्तायां सदाभासमा
त्रेणार्थक्रियाहृद्रोगपरिहारलक्षणा क्रियतएव वस्तु·
ते चैतत् तथैव संघटेत यत तत्कथमुक्तमाभासान्तरमिश्रता
यामेवार्थक्रियेति अत्रोत्तरमाह देशेत्यादिना इहेदानीं·
मस्तीति इयतैव सदाभासमात्रलक्षणीभूत इति रूपनीला
द्याभासैर्वहिरंगैः स्वलक्षणतायामप्रयोजकैः किं न यत्कृ
तं देशकालाभ्यासाभ्यां विनाभासमस्पृष्टैः संभेदेपि स्वा
लक्षण्यं पर्यवस्यति यतः नीलवस्तुवितते कार्यासंस्पृष्टत
त्वियादौ सामान्यरूपतायाः एव स्फुरणात् इदं तदिति तु
देशकालाभाससंभेदः सामान्यरूपतामपहस्तयति ततः
स एवान्तरंगः स्वालक्षण्यायत्तो यत देवोपपादयति तयो
रेवेति देशकालयोः पूर्वापरादिरूपत्वेन देशो दूरत्वादूर
त्वादिलक्षणं परत्वापरत्ववैचित्र्यमुल्लासयति कालस्तुन
वपुराणतादिलक्षणं नतु परस्पराभासानां तत्स्वमेल
नेको द्विनियमो यत्सदाभासस्ताभ्यामाभ्यां मिलितः स्व
लक्षणमर्थक्रियाकारीति चोच्यते नन्वज्ञातदेशाभासः
कालाभासो वाभासान्तरभिन्नितइति अत्रोच्यते नित्यमेव
ति यत्किलप्रथमानिर्देश्यपदप्रत्यकरामर्शपदवीमवती·
र्णं तदेव वस्तु प्रथानं द्रव्यमर्थक्रियाकारीति युक्तं देश
कालयोश्च तथात्वे दिश्यते नेन कल्पते नेतिच यदस
परतन्त्रे रूपसर्वस्वे तदेव विघटितमिति स्वतन्त्राभासरूप
त्वेन तयोर्देशकालाभासान्तरसंभेदेनैव स्वलक्षणीभावश्चे
दपवोन्मीलति पक्षः तौ चोपसर्जनीभूतौ किं कुरुत इति चे

ई
प्र वि
३८५
385

त आह व्यापिनित्येति आभासं मूर्तितः क्रियातश्च प्रसि-
मीर्णसंकोचयतः संकुचितश्चोपयुज्यते संकुचितस्वभाव
स्य प्रमातुः एवं मेलनं नाम यत् देवस्य लक्षणं ननु यस्य
सदाभासस्य उन्मीलनं स्वलक्षणं स सदाभासस्तस्य स्वलक्ष
णस्य भेदकतामापन्नः भेदशरीरतादात्म्येन वर्तमानं प्रयु-
क्तं यदेव घटज्ञानं तद्ग्रहहेतुः भेदस्य संकुचितस्वलक्षणात्
मा ततस्तेनापि प्रयुक्तं संकुचितमिति विनष्टे सामान्यस्मा
त् ततश्चैकमुच्यते नित्यव्यापिरूपं सामान्यमिति य
तत्साध्यते विशेषणत्वे इति विशेष्यात्मना गो हि प्रधा
ने तत्रैव च विशेषणकृते उपकारे प्रयुक्तो न तु परमन्ते वि
शेषणभागे ततो नीलः पटो महानिति माऽस्त्वेव विशेषणं
नीलतांशे विशेषणे यथा किंचित्करं तथा सामान्यात्
मति आभासवर्गे विशेषणभूते देशकालविशेषणं न
संकोचं विधत्ते भवेति विशेषणत्वे तस्येति सामान्यस्य
किमतो जातमित्याह तदा चेति यदुक्तमेतत्तमो हेतो विम
र्थः व्याप्यत इति एकलोलीभावेन भासनात् भासनस्य त
प्रधानभूतं यद्विमर्शाख्यं जीविते न हि शेषरूपं विकल्पाय
दादिशति तद्भावस्तत्त्वमिति दर्शयति तथापीति प्राये
णेति वाक्यार्थविकल्पोऽप्ययमधुनेह घट इति यदा यदा
पुरोवस्थित घटाभासस्तदा तदा इत्यप्युदेतीति प्राप्ति
स्विकदेशकालतत्त्वस्वीकारायोगात्सामान्यविषय एव
अनपवादस्यादिति न चहि तत्कालसन्निहितवक्त्रो
त्प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसचिवात् ततो
वाक्याद्धि वर्तित,

विशेषप्रतिपत्तिः कामं संभाव्यते न तु वाक्यार्थविकल्पो
नियतत्तत्स्वलक्षणस्वीकारात्तस्यः तत एव च समेना
प्रणयन्ति श्रीह्रीन्द्रोत्तति षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ लिङ
पि न विशिष्टं वर्तमानाभासमवगमयितुमलमिति शङ्क्या
प्रतीयमानोर्थोङ्गुलिनिर्देशादिसाहाय्यकमन्तरेण देश
कालानवच्छिन्न एव प्रतीयते इत्ययत्नसिद्धोयमर्थः प
रं प्रमाणलक्षणे भविष्यति इयतानुव्यवसायस्यापा
र एव सामान्यक्रियादितत्त्वं प्रत्युज्जीवयति यत्त्वकृतं तत
न्निरूपितमित्युपसंहरति एवं चेति अस्मिन्निति यत्र
स्वलक्षणसामान्यरूपताचिन्तनयोग्यता तादृशेन तदे
ति मानसावसायकाले सामान्यमित्येव च्छेदः अत्र
हेतुः देशादीनामादिसंबंधोपि तदेति क्रियापि तदेति
सम्बंधः अन्यान्तरं तद्धेतुरूपं उक्तमिति मनोनुव्यव
सायीति कल्पनेति च वक्ष्यते इति आलम्बने विकल्प॰
ना इति भवति ॥९॥ एवमियता संहृतो विकल्पबुद्धौ स्फुर
तः सामान्यादेः संहृतिसत्त्वं नाम सत्त्वविशेष एवावतिष्ठते
न हि चन्द्रादिवदसत्यतेत्युपपादितं तत्रायमवतरण
क्रमः संविदः सर्वमिदं स्वात्मन्यामर्शनलक्षणायाः क्रि
याशक्तेर्विजृम्भितं यत्संबन्धसामान्यादि तत्रापि संब
न्धरूपतैवानेकैकरूपतालक्षणसर्वसंबन्धात्विकं रूपमु
तत्रत्वसाधारणरूपान्तरयोगेन सामान्यं अनेकव्यक्ति
ग्रामस्वरूपप्रकाशात्मा संबंधः तत्र गाव इति व्यपदेशान्तर
सहिष्णुत्वेन तत्र सामान्यवाचोयुक्तिः अनेकलक्षणप्रवाहे
आश्रयबलादेकी भवति स्पन्दते इति व्यपदेशबलात्क्रि

या व्यवहारः तन्तूनामेकपटोयमिति इव व्यवहारः
बाल्याद्यवस्थानामेकोवस्थात्व्यवहारः एवमन्यत्राप
देशांतरग्रन्थिबन्ध्यतायांतु निर्विशेषासंबन्धभावेवप्रा
तिपदिकार्थातुयदतिरिक्तंभाति तत्संबंधएवसर्वं तत
एवभेदाभेदात्मसहसर्वोर्थ्यसाधितालोकयात्रेत्युक्तंसंब
न्धसिद्धोभिन्नसामान्यादिवादिभिरपिसमवायस्यसंबंध
स्यानुग्रहणातिसंबंधइतितीसासंबन्धस्यानुग्रहीतस्यांगी
करणात् सम्बन्धश्चैकानेकतामयःप्रमातृस्वातन्त्र्यात्म
कक्रियाशक्तिमहिम्ना ततःसंबंधएवप्रमात्रैकसिद्धो·
मूलं संबंधेसावधानतेत्युक्तेः ततस्तमेवविचारयितं
तत्वं स्वात्मनिष्ठाइति राजापुरुषश्चविविक्तत्वेनयतो
बहिर्भासते ततःस्वात्मन्येवसमाप्तौ तथाविधावेवयदे
कस्मिन्प्रमातरिएकंभजतः तद्वैनेकमात्रस्वरूपविग
लनेसंबंधायोगात् किंतु परस्परस्वरूपश्लेषसमकालो
न्मज्जन्मज्जभेदाभेदकोटिद्वयदोलायंत्ररूपमन्वयलक्ष
णं तत्त्वापिनप्रमात्रैवसह अपितुराज्ञःपुरुषः यदिवा
तस्यराजेति केवलंतद्भावगमनेसंवित्स्पर्शोपघातमुपाय
मात्रत्वेनांगीक्रियते कनकपुष्पतमेलनेग्निरिवस्वरूपम
लुप्यत्रेवनाहृशोनानैनेकेनयुज्यमानोतोभावोसंबंधतु
द्वः राज्ञःपुरुषइत्यादिकायाःपदंविषयः सर्वत्रहिष्ठ·
एवसंबंधोयद्यपिकथितनयेन तथापिसम्बन्धव्यक्ती
नामानन्त्यमभिधातुंबहुवचनमितिसूत्रार्थः नन्वमा·
यीयपदेभेदस्यैकरसतामायापदेभेदएकरसः भेदाभे
दजीवितमस्तुसम्बन्धः ॥

कोंऽदशामधिशेतामित्याशंक्य मायादशामेव स्फुटदशा
देवे ऐवं वर्तमानामिति दर्शयति कर्तृकर्मेत्यादिना बुद्धि
रित्यन्तेन अन्तःकरणमष्टमेरवसरे मायाप्रमातर्युल्लसिते
लोकव्यवहाराः प्रवर्तन्ते न तु एवं तदा हि संसारिप्रमाता
नभिव्यक्तः ननु तदापि समस्तवाह्येन्द्रियकरणं तत्र पर
स्पुरिवच्छेदकस्वरूपसंसर्गच्छेदसंपर्केऽपि प्रमातृसंसर्गेऽपि
मेयसंसर्गं च नोन्मुक्तस्यैव बहिरपेक्षया भेदोऽन्तरापेक्षया चा
भेदोऽस्त्येवेति भेदाभेदात्मसम्बन्धमयो व्यवहारः कस्माद
नभिव्यक्तोऽभिधीयत इति चोद्यमनूद्य परिहरति तावतीति
साहि पशोरपि सदाशिवेश्वरदशा इति प्रतिपादितमेव
तस्यां चाभेद एव विश्रमः भेदांशस्याच्छादनात् ननु माया
प्रमातर्यभिव्यक्ते भेद एवैकरस इति पुनरपि कथं कारं भे॰
दाभेदमया व्यवहाराः एतदपि परिहरति स्रुत्वेति प्रका
शमयत्वं हि न भावा कदाचिद्धि चलति प्रकाशश्च तदा दे
हादिसंकोचाभासभाग्यपि स्वरूपादप्रच्युत एव यदजड
प्रमातृसिद्धिः तदात्मनैव तस्य स्वात्मकप्राणेन पन्नैणी
ततो मायीयेऽस्मिन्नपि भेदे प्रकाशमहिम्ना नाभेदो विच्छव
ते एकैकेति एक एवासौ मायाप्रमातृव्यापारो येन संवेद्य
रूपं तद्भावद्वयं स्फुरयते च प्रकाशयते च विमर्शयते च विभि
न्नमिति एवं स्यात्र सम्बन्धावस्थाया विलक्षणमित्यर्थः
अतएव विकल्पव्यापारेण प्रमातृसम्बन्धिनोल्लासितत्वा
दन्तःकरणगम्यत्वेनासाधारणत्वात्प्रमातृभेदेन भावस्य
सम्बन्धवैचित्र्ये सम्बन्धावस्था च भवन्ती तद्रूप्याति कोच
नाभासांशो हि परमेशः कदाचिदाभिप्रयति प्रमातॄन

ई
प्र भि
३८०
387

सांश्च वियोजयति इत्युक्तं बहुशः ननु भेदाभेदमयत्वमेव
संबंधलक्षणमिति गुणप्रधानतादिना संबंधलक्षणमि
ति गुणप्रधानतादिना संबंधिनं वैचित्र्यं कृतः कृतश्च सामा
नाधिकरण्यादिभेदेन षष्ठीदंडकपठितभेदसंभारेण च
संबंधवैचित्र्यमित्याशंकां परा करोति तच्चेति न खल्वेक
रसतयैवाभासानां संयोजनमिति ह्युक्तं ननु मानसे विक
ल्पे बाह्ये वा ह्येतद्रूपं न स्फुरत्येवेति शंकां परिहर्तुं स्वदर्शनं
स्मारयति मनसापीति अतएवेति यदुक्तं बहिरन्तश्चेति
ततो हेतोरिदमवतिष्ठते इत्यर्थः परिहृतविरुद्धधर्मेति
यदुक्तं तत्स्पष्टयति बाह्यान्तरतयेति नन्वेवं भिन्नविष
यतया कथं विरोधः परिहृतः बहिर्भिन्नमन्तरभिन्नमि
त्यतानैकस्यैतद्रूपमिति न सिद्धं बाह्यान्तरत्वेनाभासयो
र्भेदात् एतदपि प्रतिसमाधत्ते विमर्शबलादेवेति ८॥
अथ संबंधानुग्रहादेकानेकमयत्वमपि यथावैलक्षण्य॰
जात्याद्यवभासानां तथाभेदान्तरमभिधातुमुपक्रमते जा
तीति जात्यवभासानामाभासपरमार्थानां जातीनां या
प्याहि का विमर्शिकाश्च कल्पना विकल्पबुद्धयः ता अनेके
वलमन्तरेवैकं बहिश्चानेकमेव विषययन्ति यावद्बहिर
पि एकगोत्वानुगमादेकमेकमाविपादिकप्रयोगप्रयोज
न बहुवचनप्रयोगो प्रयोगिने चाश्रयभूतव्यक्तिपरिग्रह
वशंपभाविनं व्यक्तिगतं भेदमालम्बते प्रकाशयंति विम
घान्ति च इमा गाव इति बहिर्मुखतयैवाभेदस्य विशेषण
तया भेदस्य च विशेष्यत्वेनोपरंजनीयतया प्रतीतेः एवं द्व्या
वभानां कल्पना बहिरप्येकतामवयवभेदं चालम्बते घट इति॥

निःसंधिवेधनतयैकस्यैवैतत्त्वेन चानेकावयवस्य प्रतिप
त्तिर्यतः स्वाभासस्तारतया च चित्रसंवेदनवन्न विरोधः कश्चि
द्व्यकारकादिभेदोपीति सूत्रार्थः एनमवतारयति संवधेति
ननु चात्त्वषेमानमाभासान्तराणामभिषत देशकाला·
भासोविहायनेति कथंव्यपगच्छतः इत्थमित्याह यदेति
सामान्येनदेशकालानवधानेन च यदा प्रकाशः पशोरं·
पिच्चनिद्रामूर्च्छासदानन्तरप्रथमप्रबोधावसरे तु नदा
वस्तुमात्रावभासः स्वरूपभेदं हि शुक्लानतत्रापरो भेदः प्र
प्रतिभाति स्वरूपं चाभासमात्रमेवसइति गोमात्रावभास
चात्तुषश्चात्तुषेइति समस्यापाठेव्यवहारेइति मन्तव्यम्
प्रथमापाठस्तुस्पष्टः सइतिघः सामान्यस्य लक्षणत्वेनो
क्तः समानानांभावः नदापीति नैकाभासेनाप्यनेकाभा
स इत्यर्थः संपद्यत इति कारणादर्शनेपीति मन्यते तथा
चहेतुः प्रवृत्तेत्यादि तथाहि तत्र भवान् शालान्तरस्य
नात्मातदात्मेवावभासत इति अत्रपदेति यदुक्तमेकाने
करूपतेहशीचात्तुषेनावभातीति विस्तरेणाततोहेतोविम
र्थः स्यादिति प्रक्ता संभाव्यते तावत्सन्निहितवस्त्ववभासि·
तत्वाचाक्षुषस्य सामान्यावयव्यादेः सर्वसाधारणतयास्य
ष्टस्य तदापि सन्निधानात् घटहकरणत्वसमुतिः हृपिद्रव
समवायश्चाक्षुषाणि सामान्यानीति अनभिव्यक्तेरितिभे
दात्मकरूपलक्षणप्राधान्येनैवप्रतीतिविश्रमणादित्य·
र्थः चैत्र इति यद्यपि घटादिकमप्यवयविसंमतमेव त
थापि चवदाति तिलस्यान्यतरित्वादित्यादि तथाप्ययमह
मेनावबद्धामिति ह्यामिवेत्येकतापरामर्शस्यनकथंचिज्जी

ई
प्र वि
३८८
388

वशरीरेव्यभिचारोस्तीतिदर्शयितुमेव मुक्तं चैत्रोहिरट
हस्थग्रामसेनादिवत्समुदायस्वभावोपि एकार्थक्रिया
कारीस्यादिति भवेदपि संभावना बालाद्यवस्थेतिना
नावस्थानामैक्यानुसंधानं विवक्षितं तस्यावयविबु
द्धावप्रयोजकत्वात् अपितेनावानहमयमघएवंरू
पादेतावताभिन्नत्वेनत्योतिः संधिवेयइतीयत्यत्रतात्प
र्यं अतएवभेदिनैरवयविरूपैरविशिष्टपकृइत्युक्तं
एवंप्रमेयस्वरूपमौन्दर्यमेवंभूतयत्कल्पनाबुद्धौतदवभास
इत्युक्तं अधुनातुप्रमातृस्वरूपपर्यालोचनातोप्येवमेवयु
ज्यतइति दर्शयति एतावन्तरेपरिपटहणनु अथवेति प्र
मातावेतिमायोचितः स्वतन्त्रस्वभावश्चेतिच सर्वेषांजात्या
द्याभासानांरूपमितिव्यापकत्वेनापिव्याप्यत्वमेवयु
क्तमिति तृतीयंप्रकारंदर्शयति सर्वस्यापहारेण संबद्धा
दीनांचेति तत्रसंगादपीति एकप्रत्यहकत्वेनैकरसत्वा
त्सत्वत्वबदेवात्रयुक्तंकल्पनाविषयत्व सम्बन्धस्यचव्या
पकत्वाद्व्याप्यस्यतदेवरूपंप्रसज्यते इत्यपिमन्तव्यं नत्वे
ति तत्रनस्यात्समानानांभावइत्येवंरूपस्यसामान्यस्यप्रती
तिः अत्रोच्यते यद्यपीति स्वलक्षणसंस्पर्शोहिकासंगती
तानयेत्यादेः ननुनवइतिस्वलक्षणानिस्फुरंतिएतः
प्रयोक्तुर्वात्रइमागावइत्यादाविवबहुत्वस्यप्रतीतेः ए
तदाह यद्यपीति अत्रसमाप्तिः तथापीति छायापीति
सामान्यमात्रमेव ग्राह्यमिति किंनर्हि परिस्फुर
ति आह एषामिति ॥

योद्ग-व्यक्तीनामेकतमाव्यक्तिर्याहृदये परिवर्तमाना
कृस्माचानन्तभृंगाचोक्तिनाच अन्याहृशीवा यथायथा
मेवपरिस्फुरत्यत्रप्रयोक्तरन्यस्यच नमास्फुरन्ती मेवेति
नियमेनप्रोक्ता प्रकाशतेपितत्स्वरूपीकारहृशा सा
यथेति सापीति सैवेत्यभावरूपाचेत्यनुनारूपेणानियत
मेवतहस्तुभातंभवति अनियतत्वादेवंस्वलक्षणोभ्योवि
लक्षणमपितानिस्वलक्षणानि अभेदेनस्वीकुर्वाणम्
अनियतत्वेपुरस्तान्तरमप्याह अतश्चेति यदिनामपदम
कुत्सन्नमिदंतम` `वातदा पकतममितिवापाठः अथैका
अमाचामिति` `तमजय तदाउनरादिपाठादयादेशेप
कतमदिति प्रतिपत्तेति प्रयोक्ताप्रति पत्तारावविवक्षि
ताःप्रतीनात्रुष्ठात्तताप्रयोक्तविप्रतीतप्रतिपादकता प्रति
पत्तरिष्ठतीता नेत्यता पतद्रुक्तंभवति प्रयोक्ताकृस्मच्छायो
पक्रमेणविहृदयस्थ यदाशाहृप्रयोगःकृतस्तदासुलार्थे
यमपिपुरस्कृत्यप्रतिपत्तागांप्रतिपुत्रःकपिलवर्णमपिय
थानयति तद्भावपिकृतिमानिनोभवतपव तथयनिय
मोनस्यात्कथमित्यनुपपद्यते अनियमाश्चाशेषस्वलक्ष
णप्रतिपत्तिरयत्नसिद्धा यथेति रथप्रतिभासे अन्तरम
वेतिराजपुरुषादिसंबंधत्यायेनसंयोगेनेति असमवायि
कारणतायानिभासमानेनन संयोगाभ्यांसंयोगेवैतपर्थः
कार्यद्रव्यमिति यस्यनकेवलमान्तरमेवैकत्वं द्वितीयम
पितवार्ये पतदेवस्फुटयति यस्येति पुतहेलक्षणपतर
पादेदर्शयति रथादिशुद्धीति संयोगोपपन्नातिति पवं
ह्रितत्रप्रतिपत्तिरेहास्वाभ्रिष्ठमिदं स्वयोजितमिदंस्वचटित

मिदं चर्मरणसहकाष्ठलोहस्तदादीति नतु घटएष प्रति
भासः कपालानीमानि योजितानि भान्तीति ननु घटचै
ज्ञादिप्रकाशेपि कपालपाण्यादिकमेव प्रतिभाति सतश्चै
वं येन दिग्भेदभिन्नवस्तुग्रहणकृतं चैतत्तं निर्भासते ग्रा
ह चैत्रेत्यादिनास्माभिरवयवप्रकाशोपक्रमोपित्वेकव
ननिःसंधिर्वयोवयविप्रकाशो भवन्नेवावयवप्रकाशादे
षेण भवतीति ब्रूमः ननु तएवावयवा एकार्थक्रियाकरणे
पाधिभेदाद्घटादिवदेकतया निर्भान्तु किमन्योन्येनैकेना
वयविना कल्पितेनेत्याशंक्यैकप्रतिभासो नापह्नवनीय
इति दर्शयति यदि चेति अन्यनेति अनेन दृष्टसजाती
यतया तत्रापेक्षाभास इति वचनावकाशं गुदस्यति एक
देशमात्रकमिति दात्तिणात्यो हि नकरभस्य ग्रीवामात्रं
स्ववति सह्येकदेशः प्रथेतेति अन्यलेप्रयत्नेनेति वैतत्या
वभासोः यः परेणावयवमात्रमत्र प्रकाशः इत्यत्र हेतुकृ
तस्तेन प्रयत्नतावयविनोपि प्रकाशप्राप्तिमः विततं हि भा
समानमेकमवभासते यतत्वक्षुचदेषु वैतत्प्रतीति
स्वतद्भ्रम एव एकत्वात्तेपेण यतो वितता भाति नदयं वि
रुद्धो हेतुरिति वाह्यवादेपीति अदेकाणादर्शने एवं किं
प्रनरस्मदर्शने इति यावत् अत्र वाह्यवादशाह्माकर्णयं स्व
पतत्रुत्राह्यन्सर्वं पतितेन शक्यते अथेत्यादिना स्यादिती
त्यन्तेन असंभवमित्यादिना न च परिसमाप्य वृधिरस्तीति
समाश्रीयते तदापि चेति एतदत्यन्तादृष्टपूर्वमित्यस्य स
माधानं तावत्परमाणुपुंजात्माकरभो हि दात्तिणात्यस्य
विस्मयस्वभावं स्वां वालकस्य वाशासस्वभावं दुःखंजन

येन्नदर्थक्रियोपाधिवलादेवैकत्वसोपाधिकं स्वपक्षमुप
संहरति सर्वथेति ननु निविडतास्थूलत्वंच यद्भाति तत्प
रमाणुषुनास्तितावत् तदेतत्कुतस्संभात्तु अत्राह अनेक
स्ये अंगुलिपंचकंदिग्युगपद्दृश्यमानमेकप्रतिभासवि
लक्षणस्थूलरूपतयाभाति अन्तरालस्याचासत्वादेववाम
तिभानंनीलरूपमथ्ये मुक्तादेरिवसतएववावसादेरिवात
रिन्द्रियवेद्यत्वात् तदन्तरालस्याप्रतिभानादेवेदमेकघनमि
तिप्रतिभासोदूरादेकघनंवनमितिवत् अनेकस्ययुगपद्ग्र
हणेन्तरालस्यचाग्रहणे एवमेवप्रतिभासउपपद्यते गे
चित्यात्स्थूलमेकघनमितिनतत्वतया ततःप्रतिभासेसति
वाह्यस्यायंधर्मोभातिप्रतिभासस्यैवासाकारसंवेदनवा
देज्ञानाकारलक्षणस्यैषधर्मोनवाह्यस्येति तथाभासोयम
वयविप्रकाशइति नयुक्तंगादितं एवंप्रत्यक्षंप्रमाणंयत्त्व
वेणादर्शितमवयविसिद्धौ सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति
सूत्रेणतन्निराकृतं अथधारणाकर्षणोपपत्तेश्चेति य
दनुमानमुक्तं तदपिनिराकरोति हेतुमन्यथासिद्धोज
देनू परमाणुसंचयेप्यादिनास्वभाववैचित्र्यादिति घटा
दीनांयेपरमाणवस्तेषांस्वहेतुबलेनतत्सन्तानानुरूपानुवंधि
तयोत्पादात् घटादीनांचयेभोक्तारस्तत्कर्माणितत्रापिप
निप्रत्ययः वाधाहेः समुच्चयेत एतच्चावयविवादिनापिसं
योगानामसमवायिकारणानांपरिकल्पनेन यएवनसंयो
गादिसंभाव्यमानोदयविभागारम्भककर्मानुत्पादेनिदान
मवश्यपापेनमिति एवंप्रसाधकंप्रमाणंपराकृत्यवाधकम
वयविनिदर्शयति एकेत्यादि एषस्वरूपागतोवाधकः

ई
प्र भि
२९०
390

धारणागुणस्सर्वमक्रमधर्मस्तुर्विनापि तमाह ह्यगुडकादी
ति यथैव नंतुगतानि रूपाणि परागतं च रूपमिति परेणाद
ह्यमाणो रूपवत्त्व ॥

चस्त्वकार्यपातेऽप्यधिकं विद्युरिति ननु तु
लावमानात्मटेपिकाधिकं तुलायां नमनं भवेदिति अत्र प्र
र्वपक्षे प्रतिविधानमुच्यते नत्वसंदेहेपि गतावत्सर्वमेतदंगु
लीकरोतिस्यादित्यादिनार्थोऽस्यन्तेन एष दोष इति साधका
भाववाधकसद्भावरूपः अर्थेन तदेव स्फुटयति एवं चेति अ
स्मिन्संदेहेपि स्थित इत्यर्थः परेणाच परमाणूनां समूह एवे
त्यभातीति यदुक्तं तत्र समूहप्रतिभासे प्रसिद्धं यद्विभक्ता
वभासत्वमन्तरालाग्रहणेऽप्यपि न संयोगेन नाम सहकृतादे
वव्यापकत्वादेकदेशभेदोद्रियमानं व्यापकं तद्दर्शयति रा
शीति तदनुपलब्धिमुक्तेनेव घटयति योऽयं चैत्रावभासस्त्वा
दिना ननु यथैक एव कर्णतन्तुर्हस्तमेकानेकात्मावयवीति प
तदाह विभागानवभासात्त्वनदित्यादि अत्रोत्तरं तथापी
ति तदिति पाषाणादीनां पृथग्योनेकत्वावभासस्तं व्यभिच
रति योवैतन्यावभासस्तद्रूपायत्तश्चैत्रावभासस्तस्मादेका
नेकत्वं तत एवोक्तं वैतन्यमवभासमानेऽस्त्येव वास्तव एक
त्वे भाति वितनोत्ययमेकः पट इति वितनं वनमित्यादेवोत्वाथा
रश्मनयरणीगोलकगतादेकत्वादेवमवभासः एतदेव
स्फुटयति चैत्रेटीति तस्यैवेति अवयविगतस्यैका
वयविव्याप्तनया एव भान्तास्ते वयवत्वेन भाता भवन्तू
इतरथा तु स्वतन्त्रा एव यो गोलकनि
कारकल्पाः ॥

कस्यावयवितयाभासेरनू एतत्संतिपति अतएवावि
क्रेमादिना घांतरमिति नतुवहिः एवंमत्यत्तमेवममा
णमवयविसिद्धौपरिशेषोध्यानुमानेभरमहत्वेवस्वरूपग
तेवाधकंनिरस्यति अतएवेति नथैवेति नहितदक्रम
रक्रेवाकिंचित् चित्रमेवतुतदवयविनोरूपं अपरमपि
परस्यानित्वेति समवायासंकल्पगतइवघटादि—
णुकादिमक्रममनाद्यैवोत्पद्यतइतिवक्तने निरूपा
हानामिछामात्रेपादानोवाभावस्यहिंनिरूपयतानियते
वशात्तथाक्रमावभासेपिपरमाणुष्वेवगुरुत्वमवय
विनिपातकारिभवतुनित्यंनतुगुरुत्वमवयविअन्यथाते
यदिवासदपिगुरुत्वं तथान्तोसमंयेनपाताधिकंस्या
त् विचित्राहिभावस्वभावाः घनावस्थायांलवणंज·
लसंयोगिकरोतितुलानतिविशेषणं तदेवतद्रुतंन
करोति सदपिरसातिशयोपलंभात् मृत्तिकासहस्त्रः
मलिकलमपिचवैतोइष्टणीपात्रेन तुलामधिकंनमयती
ति अतएवेति यतोवयवानामतोत्रवक्तव्य उक्तमिति
पक्षपक्षान्नमेकानेकाश्रयइति तदिहसूत्रेनिर्णीतंप्रागे
वेत्यर्थः विहृतमितिहस्तौ ९१ ॥ क्रियाकारकसम्बंधे
पिभेदाभेदौविमृश्येते सूत्रेण तत्रसंगेनचदिगादिस्वरूपं
क्रियाविमर्शेति अतएवत्रभावलक्षणानिमित्ततात्रवि
षयार्थः वृत्तिग्रन्थे "एवं कारकमिति द्रव्यशक्तिष
तदियंयोजना प्रमाथार्गाणांद्रव्याणांयःसमन्वयः
ससंश्लेषकजतुस्थानीयक्रियापरामर्शनिमित्तकः य
याप्रमाणप्रमेययोः प्रमानिमित्तकः प्रमाचप्रमातृवि

ई
प्र भि
३९१
391

विश्रान्तेतिकर्तरिचिद्रूपेयदभेदगमनंभिन्नानामपि
कारकाणांसएवसमन्वयः एवंकाष्ठस्थाल्यादीनामङ्गा
ङ्गेवाच्यं एवंकारकशक्तीनामपिसमन्वयः कर्तृविश्रा
न्तिपदन्तएवक्रियामुखेनतत्तदुल्लासात् क्रियायाश्चक
र्तरिविश्रमणात् एवंक्रियायाश्चकर्तरिविश्रमणात्
एवंक्रियायाः स्वलक्षणापेक्षयादिकारकापेक्षया नच
योभेदोयश्चैककर्तृविश्रान्त्याफलेकेनचाभेदः सएवस
मस्तसम्बन्धजीवितभूतः अस्मादिदंपरमपरमितिचया
दिकालबुद्धिः साप्यवधिमवधिमन्तंभिन्नमेवसन्तम्
अन्तरभेदपूर्वकंभेदावमर्शनेमध्यमभेदपर्यवसनयामि
लयन्तीसम्बन्धरूपत्वप्रधानैव तत्रापिचचेतनस्यापरा
मर्शाक्रियासैवविजृम्भतइति क्रियाशक्तेःभगवत्याश्च
यंसर्वस्फारइति तात्पर्यमितिसूत्रार्थः अक्षणकसूत्रे
क्रियासम्बन्धेत्यादि नचक्रियायाएवतावद्भेदाभेदौ
कारकमुखेनोपपादयन्भेदंतावदाह कारकाणामि
त्यादिना तद्रूपोपरागावेशेनचक्रियाभातेतिभेदरूप
त्वमस्याः तथाह कारकवार्तिकेविभक्तंपचेः स्वरूपंका
रकभेदेनतद्बुद्धेरितिक्रियाबुद्धेः अथाभेदमप्याह पच
तीतिचेति चकारेणाभेदेनसहाभेदंसमुच्चिनोति पच
तीत्यत्रपरामर्शेक्रियाबुद्धेरभिन्नविषयता यतएतद्रू
पः पाकस्वातन्त्र्यमयोयःकर्ता तदेकाविष्टतयासाक्रियात
पबुद्ध्याविषयीक्रियते तस्यचकर्तुरेकरूपत्वमस्यार्थः प
तदङ्कंभवति काष्ठैःस्थाल्यामोदनंचैत्रः पचतीतिवाक्यग
स्यार्थः सातत्यतः क्रिया ततएवाख्यातप्राधान्यंवाक्यमितस्य
णेत्रभवता नचकाष्ठगतंज्वलनादिस्थालीगतंसंतपनादि,

तेडुलगतं विघटनादिव यत्तत्याकरूपमित्येवं भेदेनामर्शः·
स्फुरत्यपि चैवं चेतनस्वातन्त्र्यविश्रान्त्यामभेद एव पर्यवस्यति
एतत्प्रमेयमुपसंहरति क्रियामतिरपीति नकेवलं सम्बन्ध
धीरनेकविषयेत्यपिः ननु पूर्वमेवोक्तमेतत्तत्क्रमत्वं च लो
किकाः क्रियायाइति सत्यं इदं तन्यथाभेदस्य निरूपणम्
तदाह नकेवलमिति कर्त्रेकाश्रेति नकेवलं फलैकादिति
यावत् एवं क्रियामेकानेकरूपामुपपाद्य हेतिग्रन्थस्य सम
तिरित्यन्तस्य तद्याख्यातस्य श्लोकार्थस्य च प्रकृतमर्थं नानार्थेण
व्याचष्टे तत्रेति हेतिग्रन्थे श्लोकार्थे च कारकताबुद्धिरपि या·
साभिन्नानामपि कारकद्रव्याणां भवन्ती एकविषया एत·
एकाविषया कारकतायां बुद्धिरिति एतदुक्तं क्रियाका
रकताभावप्रतिपत्तिः शेषसम्बन्धप्रतिपत्तेश्चैकानेकविष
यतायां तुल्यायां वैलक्षण्यमाह रात्तइति प्रतिपत्तिरित्य·
र्थः ननु शेषसम्बन्धेपि क्रियाकारकपूर्वकत्वमुक्तमित्या
शंक्याह अत्रापिचेति नतु तस्य पृथक्कारतास्पर्शनेनेति भावः
दिग्देशकालाविमृश्यमाना भ्रान्तेरेकत्वमाश्रयंते यतः
प्राग्व्याख्यातया संबंधप्रतीत्याविषयीक्रियन्ते हि द्वितीय
संबंधापेक्षया पूर्वापरत्वेन व्यवतिष्ठन्ते एतदेवोदाहरणेन
दर्शयति एषो माविद्यादिनामध्यमहर्निकटावमर्शो पंक्त
मेणकालोपीत्यादिकालोदाहरणं अधुनेति एष्यत्काल
परामर्शः अयमिति तु भावगतावस्थानक्रियायैकशीलस
वर्तमानस्य सइत्यतीतानागतयोः उभयत्रापि च विमृश्यमा
नइति हेतुमारुजन्तसंबंधनीयं एवं यतो देशकालस्य विम
प्रपते ततः सर्वैरेनेदिगादयो विमृश्यमानपूर्वापररूपत्वेन

व्यवतिष्ठन्ते ततो बहिर्भिन्नविषयाभ्यान्तरमभेदमाश्रयन्त
इति संगतिः अनुत्कमपीति सूत्रेण त्वेवं भेदाभेदमयत्वं सर्वत्र
तुल्यमिति संख्यादीनां को भेद इत्याशंकाशमयितुं नैकरू
पतयैव सर्वेषामाभासानां प्रमातृविश्रमगमनमपि तु प्रमातुः
स्वातन्त्र्यादनन्तकल्पेन वैचित्र्येणेति दर्शयति संख्यानीति
संख्यायमान एवार्थः संख्या परस्परव्यवच्छेदने यदा प्रतीयते
न च व्याहतिमात्ररूपतया नीलानीलवत् अपि तु परस्परापे
क्षया न च तथैव केवलया इतरेतरयोगप्रतीतिवत् अपि तु
परस्परव्यवच्छेदकत्वेनेति एतदुक्तं भवति इह भावाभासे
यदाभासान्तरशंकाशमनं कर्तव्यं भवति तदाभासान्तरे
णाक्रियमाणेनावच्छिद्यमानो भाव एक इत्युच्यते त
त एवैकवचनाच्छब्दसंस्कारमात्रेणापि च विनार्थीकर्तुं शक्या
देकशब्देनाभिधाने विशेषः प्रतीयते एकः शिवः शरणम
स्माकमिति एवमर्थान्तरावच्छेदेनैवेदमर्थान्तरमिह कार्य
इति द्वित्वसंख्यात्र एव द्वावेव पुरुषाविति प्रयोगः तत्र हि
नान्यः प्रवेशो लभत इति प्रतिपत्तिः द्वावप्येतकाविति प्र
न्याप्रवेशः कथंचिदपि न तत्परिवर्जनं तेन विना नान्यस्य तत्
क्रियेप्रयोग इत्येवमाभासान्मेलयति प्रमाता एवं च य इत्या
दीपवा [illegible] न्ते परस्परावच्छेदेन तदुपयोगो बहुशाखो मन्त
व्यः ॥ तत्र चाश्चर्यानाश्चर्यहर्षविषादाद्यर्थक्रियास
स्व संभेदः ततएव सम्यगिति प्राधान्येन चेद्भावस्याख्या
नं तदवश्यमागच्छति स्वरूपस्याभासान्तरेणापे
क्ष्यमाणेनानपेक्ष्यमाणेन वाच्छेदः ॥ त
तदुच्यते ॥

नविनासंख्ययाकश्चित्तत्त्वभूतोर्थउच्यतेइति नचतत्प्राति
पदिकार्थस्यसंख्याभावउपसर्जनभावंप्रतिपद्यते विभ
क्त्यर्थस्यहिस्वभावोयंयत्प्रातिपदिकार्थेगुणीभावः तत
एकादिशब्दैः परस्परावच्छेदाभासः प्राधान्येनावसृज्यते
तेनचवस्तुरूपमेवसंख्यानहिभेदात्मकं संख्यातुभेदगन्
नास्तिकाश्चयुच्यते परिमाणमपीति अणुमहद्ध्रस्वदीर्घं
चेति यत्परिमाणंकारणादानंप्रसिद्धं तत्रह्रस्वदीर्घंचेति
यत्परिमाणं अदस्तावदायामस्तुप्रमाणंस्यादितिप्रमाण
लक्षणापन्नं प्रमाणंचनामपरिच्छिन्नवस्तुत्वापेक्षमिति
चतुर्विंशत्यङ्गुलतयाप्रसिद्धोयोहस्ताभासस्तेनयःसमी·
करणाभासोनवाह्यःसंयोगमात्रंतत् अतएवाह्यपरिमा
णमपि मात्रैकभागेवपरिमेयस्यवस्तुस्यापेक्षमाणे
नह्रस्वेनसमन्वयगमनादितिदिष्टपादानेह्रस्वदीर्घवि
भागोत्पादनार्थं अणुमहदितितु यदुच्यते तत्राणुत्वंप
घभागत्वमात्रंनतुत्रसरेण्वादीनामभागानांस्यात् अथङ्·
व्यस्याभावत्वमणुत्वंतदाकाशस्यापिस्यात् तस्मादिति
सूक्ष्मतयाप्रसिद्धेनसर्षपकवाटपिटिकपेटकेभ्योलघी
यस्तमेवयत्परितःपरिच्छेदयोग्यत्वंतदेवाणुत्वमन्यत्तु
ह्रस्वमिति तदेतत्परिमाणंतुसर्वतइत्यनेनगृहीतम् न
दाह प्रस्थःकुडवइति परिमेयस्यतिलादेरपेक्ष्यमाणेन
काष्ठसमुद्गकप्रायेणसर्वसमीकरणाभासलक्षणंयत्परि
माणंनतुसंयोगमात्रंतदपपत्तेरेकभागेवेति यत्तुमानेना
मोर्ध्वमानमितिलक्षितंतत्कारणाद्वैगुरुत्वमेवपतनकर्मे
कार्यत्वं नतुतथानभवति गुरुत्वमात्रेमानव्यवहाराभा

ई
प्र वि
३९३
393

वात् अपि तु प्रसिद्धं पश्यति वर्तकादिगुरुत्वं तत्समीकरण
मेवोन्मानं प्रक्रममिति वैयाकरणाः तथा च मानतानाम
शितये समाना प्रकृष्टेति परितश्शति ऊर्ध्वतया वा मनोन्मन
रूपतयेति विशेषः एतदेव च युक्तमित्याह माषकोरक्कि·
केति परिमेयस्य कनकादेरपेक्ष्यमाणेन प्रति वर्तकेन गुरु
त्वसमीकरणभासलक्षणमिति परिमाणमन्तरेण च भागे
वव्यवहारे क्रयविक्रयादौ प्रकर्षापकर्षाभ्यामेव परिमाण
मुपयुज्यत इति सम्भानेन द्वे द्वे निदर्शने लिखिते पृथक्त्वम
पि भेदग्रहणपूर्वकमन्तः शोभमाना भेदमर्थे भेदाभास
रूपं तदेव संख्यावच्छिन्नमेक पृथक्त्वादि पदार्थपृथक्त्वा
ते संयोगोप्यश्लिष्टरूपयोः श्लिष्टताभासः विभागोपि श्ले
षाभासपूर्वकोनेतिय आभासोयतो विविक्तताभासते स
एव परत्वापरत्वे दिक्कालव्याख्यानेन व्याख्यायते अन्यद
पि पदत्रासंसर्गहीनमन्यापेक्षं भाति तथा इतरेतरयोगो
द्वन्द्वपदार्थधर्मः समुच्चयश्चादिशाब्दावशेषश्च तत्सर्वं
संबन्धस्य विस्फारमात्रमिति दर्शयति धवेत्यादिना किं
ल्यविशेषणत्वाच्च यप्रभृति यदप्यत्र · नचादिनिपातप
दार्थरूपं यदपि समन्वयरूपमेव केवलं पाशावरुद्धिरूपं
तत्सर्वं साधारणीभावानियमादिन्यायेन कारणादेरि
तरेतरयोगादि पृथक्पदार्थत्वेन गणितं स्वत्वादिवद·
न्यते तत एव धर्मपदार्थवादिभिर्वैयाकरणैश्चैवमा
न न गणितमिति एतद्दर्शयति किम
पिकेनेत्यादिना ॥

श्रुतएवेति यतोभिन्नानामपियदभेदावभासनंतन्निष्ठाप
वस्थवहाराः ततोहेतोस्तचेतिकारणाद्दृष्टिसमवायइष्टः
सह्ययुतसिद्धानांभवत्यथानयुतसिद्धान्पृथग्गतियोग्यताम्
त्यानेकरूपतयाभेदेनावभासनशीलान्करोति ननुसम
वायलक्षणेसम्बन्धेभवत्वभेदविश्रान्तत्वंयुतसिद्धसंबंधेतु
संयोगेतन्नास्ति अत्राप्याह दंडीति संयोगेहिदंडपुरुषयो
समवायेनवर्तमानःसंयोगेनाभिन्नौतावाभासयत्यर्थवस
ति नन्वेवंतैःकारणैरेवयदिष्टंतदेवयुक्तमितिकिमनेना
दर्शनान्तरपक्षपातेन उच्यते तेषांपुनरिति द्रव्यादयोहि
पदार्थायदिभेदेनैवान्तस्त्राभासनात्तदाद्रव्यंद्रव्यत्वाभिसंबं
धादितिसमवायस्यैकात्सर्वपदार्थसंकरस्तावत् द्रव्येना
पलक्षितःसमवायोविशेषकश्चापिशब्दमात्रं तथाह्युप
लक्षणमात्रंगटहकारकवद्वास्याडत्पलनीलवद्वास्फटिक
रक्ततावद्वा प्रथमपक्षेनकश्चित्तेदुदाउपलक्ष्यस्यभेदः का
कवटकश्रेणोपलक्षणत्वेयेनकमाद्युगपद्वोपलक्ष्यमाण
हिगटहं तदेवद्वितीयपक्षेविशेषणविशेष्यभावोप्यदृष्टरूप
धर्मरूपेवासमवायेनैवविहितइति तस्यापिनभेदः तृतीये
दृष्टभागःसमवायः सर्वरूपोपरागविच्छीकृतः यद्यदत्र
गटहणीयात्तत्सर्वंसार्वात्म्यमवलत्तासंकीर्णमवभासयेत् स
मवायेषुभिन्नेषूपगम्यमानेषु तत्रापिसमवायत्वसामान्यंत
त्रापिसमवायइत्याद्यनवस्थाप्रमाणसिद्धभेदांश्चभावान्
भेदेनसमवायश्चाभासयतिचेत्तत्तनभावितयाभासमान
मवाधितंमुक्त्वाकिमन्यत्प्रमाणमस्ति यतःसिद्धभेदाद्द्रव्यगु
णादयोभेदेषुः अनुमानंतदस्तीतिचेन्नतर्हिबाधितप्रत्यक्ष

वाधितत्वादनुमानमेव अथाभेदेनभासनंभ्रान्तंतर्हिभ्र-
मोत्थापकःसमवायः ततश्चानियमेनप्रतीतिवैचित्र्यंकुतः
यश्चोच्यते तादात्म्येनैवभासनंसमवायादिति तत्रापीवा
र्थःसादृश्यप्रत्ययेत्तावासादृश्यंचकल्पितमकल्पितंवाक
ल्पनायांविकल्पमात्रसारत्वप्रसक्तेस्तायामयमेवविधिरित्य
लंवस्तुचिन्तया अकल्पितंकस्यकेनसाधर्म्यं घटत्वघटयो
र्घटलौहित्ययोर्वादेशेपरणयोश्चसाधर्म्याभावात् अथाय
मपर्यनुयोज्यःसमवायएवंकरोतीतितर्हिकृतस्तत्कोपक
ल्पितानिर्वाच्याकाराद्यमविद्यासमवायवाचोयुक्त्याव्यव
हृताभवेत् अथसमवायस्यैवंविधंस्वातन्त्र्यंतर्हिपरमेश्वर
एवतत्त्वकिर्वानेननाम्नाभिहितेत्यस्मद्दर्शनमेवशरणी
कार्यमित्यलमवान्तरेणबहुना तदेतदाह भेदाभेदादि
विरोधापत्तिदूषणैरिति ९२ इहसत्तासम्बंधःसत्त्वमि
त्यव्याप्त्यनवस्थाव्यर्थतोपहतं अर्थक्रियेतित्वधिक
रणं तत्कारणत्वेनसदातनं ज्ञानजननेनतथात्वेसदा
तनमित्यपिनयुक्तं अङ्कुरइवबीजस्यस्वसत्तानेजनितव्या
भिमतेन्वयव्यतिरेकग्रहणाभावेनकारणत्वानिश्चयात्
अर्थक्रियाकारणयोगपत्त्वसत्यासत्ययोर्दुरवधारे अर्थक्रि
यान्तरेणचानवस्थासर्वस्यचास्याप्रकाशेपृथगसं
शातेतिप्रकाशमानेनैवानुन्मूल्यमानविमर्शासत्त्वे साचस
त्त्वादीनामनातंकैवेतिस्थितेपियदिदुर्भेदाकश्चिदाच
दीन लोकस्तावदर्थक्रियामभिलषति साकिमस्ति स
म्बन्धादीनामिति तस्यहृदयमाश्वासयति सत्येणैवमेवेति
यदिसत्त्वमप्रेषितइदाभेदमयेनसम्बन्धेनविना.

नकाचिद्यवहारभूमावर्थक्रिया यत्रापि सनसंवेद्यते
तथाप्यवधूयसन्नः स्मरणमेवास्ते तथाहि स्खवाद्यर्थयमा
तथाप्यवमर्थयेत यदितज्जातीयात् पूर्वंचजानीयाद्यदित
देवतस्मात् तथापिचा नुर्थनीयं भवेत्तस्य निष्पादात्
यत्नइदमापतितमननिलेचनीयं यत्तदतद्रूपयोभेदा
भेदमयतासंबंधसामान्यादिरूपेति एतच्चयद्यस्त्यकि
मिदानीसत्यमुच्यते तेनयोगश्रांतिव्यवहारंकुरोति
सएवपरंभ्रांतस्तद्गृह्णाकस्तूचितो स्थिरत्वोपयोगोत्र
सएवेति सूत्रार्थः एवमवतारयन्निप्रतिभासाना
भेवेति प्रकाश्यमानैवसत्तेतियावत् बहिष्करणंवा
श्रोत्रेन्द्रियंतदपिचेत्स्मेकमभिलप्यतां स्मर्यमाणकावत
यात्र श्रयरन्तुयद्द्यनेनसंगत मायीयमिति भेदएवा
वपरससत्य इतियावत् सवेति प्रसंगाख्यायांभाव
सार्थक्रियांकुर्वत एकानेकरूपतास्वीकरणमितिक
त्वव्रताइति एवंभूतउपयोगउक्तः स्थैर्यंतत्संवादः उत्त
रव्याख्यानेतु स्थैर्यंबाधकाभावः उपयोगस्तुसंवादइति
भेदइतिशिवम् ॥ १९ ॥
इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता
यामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांक्रियाधिकारेभे
दाभेदविमर्शोद्वितीयः ॥
ॐनमःशिवाय ॐकमत्रनवरूपात्मइतित्रिकशाकिपू ॥
ॐनमःशिवाय ॐकमत्रनवरूपात्मइतित्रिकशाकिपू
वितानन्दं प्रसरतासमस्यजगतः प्रमाणभूतंशिवंवंदे
क्रियाशक्तिविजृंभेयमित्यभिधानंसम्बन्धोपक्रमंसा
मान्यादीनांतत्त्वमुपपादितं प्रभुनातुसम्बन्धतत्त्वमेवो

६
प्र भि
३९५
395

मपाद्यते विततम् तत्र परमार्थतो द्विविध एव संबंधो ज्ञाप्य
ज्ञापकभावो योऽजडाजडनिष्ठः कार्यकारणभावश्च योऽजड
निष्ठः तत्र पूर्वो मानमेयात्मको यन्निष्ठितमुक्तं वक्ष्यमाणं
च सिद्ध्यति प्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धयेऽ इति प्रसिद्धमेतत्
प्रतऽउक्तवक्ष्यमाणवस्तुसमर्थनोपयोगितया सम्यग्रू
पतया चावश्यनिर्णेतव्यं मानमेयव्यवहारं निरूपयितुं वि
मर्शान्तरं समभिः सूत्रैरिदमेतादृगित्यादिभिरीशादिव्यव
हारः प्रवर्तते इत्यन्तैः श्लोकद्वयेन चात्र प्रमाणतत्फलस्व
रूपं निरूप्यते ततः प्रमेयतत्त्वं निरूप्यते ततः प्रमेयतत्त्व
निरूपणप्रसक्त्याभासं प्रमाणव्यापारो न तु नियमेन स्व
लक्षणात्मकवस्त्वेकविश्रान्त इत्युक्तनानात्वैर्येण विमर्श
बलादाभासव्यवस्थेति दशकेन तत्प्रसंगतो मिथ्याज्ञान
तत्त्वमेकेन प्रमेयतत्त्वं च प्रकृतमेवेश्वरवादे चरतेऽ इत्येकेन
मानमेयफलविभागः सत्यवोक्तरूपे प्रमातर्युपपद्यते
तत एव नास्य प्रमेयत्वं येन भगवत्यपि प्रमाणमुपयुज्य
तोऽप्यस्य व्यवहारमात्रसाधनं त्वत्र प्रमाणमिति त्रयेण
तिप्रकरणार्थः प्रतिसूत्रं तद्यो निरूप्यते यदुक्तम् क्रिया
दिवदुदयो न भ्रान्त्याऽ इति तन्निर्णेतुं प्रमाणं तत्फलस्वरूपं प्र
सिद्धमेवानूद्यते इदमित्यादिना श्लोकद्वयेन वस्तुवाक्यनी
ते विभक्ता नियतां मर्यादां नातिवर्तते इदमिति स्वरूपेण
तत्प्रमाणमिति तावत्प्रसिद्धं लोके तत्तु किंरूपादिति विवे
चकोपायावहितमरणाति तावदिदमापतति ।

इह वस्तु स्ववशादेव न व्यवतिष्ठते तदा हि समनीलं प्रका
शते चैत्रस्येवेति न स्यात् तदिदमनवशेन व्यवतिष्ठते प्र
स्वप्रयत्निउक्तादिदमन्येनान्यस्य मार्गदर्शनं तस्मादः
न्यो सौ संविद्रूपः सोपि निर्विशेषो नीलपीतादिकथंकारं
विभागेनावस्थापयेत् देसौ नीलोपहितो नीलोन्मुखो नील
प्रकाश इति सत्याभासो नीलस्य व्यवस्थापकः नीलप्रका
शस्वभावतया हि नापरा व्यवस्थापकता काचित् नील
स्य चाव्यतिरिक्तस्य चेत्प्रकाशस्तथा भवेत् मतं हि पीतादे
रपि न किं भवेत् संवित्त्वतादात्म्याविशेषात्सर्वस्य ततो
व्यतिरिक्तस्य नीलस्य सत्याभासः प्रकाशः इत्थं चास्य व्य·
तिरिक्तस्य नीलस्य सत्याभासः प्रकाश॥ नायदिमहाप्रका
शादव्यतिरेके पारमार्थिके स्थितेपि व्यतिरेकप्राभास
ते ततश्चेदं जाते मूलाद्युपाधिसंकोच एव यः प्रकाश
स्यायमेवैकयैव स्वच्छशक्त्या प्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासो
यथोक्तं सिद्धपादैः उदेत्येकः समालोकः प्रमाणार्थप्रमा
तृज इति तेन देहाद्युपाधिसंकोचवतो नन्तकालान्तःस्तु
स्वसंवेदनलक्षणात्माया प्रमातुर्व्यतिरिक्तीकृत इव स
प्राभासो बाह्यप्रमेयोन्मुखो यावद्वर्तते तावत्प्रमेयगत
देशकालोपरक्ततया तत्तदन्यान्यरूपतया नवनवो
दयः संस्तस्मिन्नेव स्वप्रकाशाद्व्यापकस्मिन्नेवानन्तकाल·
व्यापिनि मायाप्रमातरि सत्त्वात्यिवेन निर्भासमानो समनी
लाद्यवभासो यस्येव पीतस्येव पीताद्यवभासः इत्यादिना·
रूपेण यः स एव प्रमाणमिति यतः सत्याभासः प्रमा·
निष्पन्नो सव्यापारः का खलु प्रमेति चेत् आह स एव बो

ई
प्रभि
३९८
398

भात्माग्राभासोमितिः प्रमाणस्यप्रमाणमितिसंबन्धः
नचपर्यायता यतोवाह्योर्मुखत्वेनप्रकाशरूपतयातत्प्रमा
णं अन्तर्मुखात्मनाविमर्शरूपेणकेवलंविषयोपरागसं
ज्ञपितेनशब्दनात्मनाफलं एकनिष्ठेहिमुख्यविजयिवे
विवेकिनाहेतुफलेइतिनिरूप्येते तथानीलप्रकाशस्य
हिमर्शरूपे ततएवोक्तं तद्दशान्तव्यवस्थानादिति व्याप
रात्मकमेवहिकरणस्यप्रथमसाध्यत्वात्फलं व्यापारश्च·
व्याप्तिप्रमाणात्कर्तुर्व्यापार्यमाणत्वात्करणादनन्यात्म·
कएवयुक्तइतिमुख्यत्वेनप्रमाणफलयोरभेदएवन्याय्यः
फलफलेनतुप्रयोजनापरपर्यायेणप्रवृत्तिप्राप्त्यादिना
व्यतिरिक्तेनभूयतांनाम अतोविमर्शएवफलं तद्बलेनबो
धः प्रमाणंविमर्शश्चशब्ददेशकालविशेषाभासानालिं
गितसामान्यरूपाभासविश्रान्तजीवितत्वेनापेक्षते अय·
मित्यपिहियद्वर्तमानंपुरस्थनावन्मात्रमाह किंबहुना वे
द्योयमिहाधुनातिष्ठतीत्यपियावद्बहुः गोचरस्तावदेषैव
सरणिः प्रोक्तगतप्रत्यक्तात्मकवस्तुस्वालक्षण्यवलात्तु
विशेषनिष्ठतेत्याभासमात्रेप्रमाणस्यव्यापारः स्वालक्ष
ण्याभासेपिमिश्रणाभासस्वभावेशुद्धेएवप्रमाणंव्याप्रि
यते तत्तुविमिश्रणाभागिष्ठंनतत्वेशुरदतयाहित्वादप्रमा
णं ततः प्रमाणविषयताभाजः पृथगेवाभासवर्गस्यवस्तु
त्वे सचविमर्शोहिचन्द्रबोधात्मनोप्युन्मूलनमन्तेसहि
स्तुः स्वैमप्युन्मूलितएव अन्तर्मुखेनहिवपुषासएवा·
सोनान्यः स्वसंविदेवचात्रमालिनी ॥ तदेवेदं
रजतमितिप्रतीतेः ॥

हिचन्द्रमपिपरस्यविस्मयाद्दर्शयन्परोपहासावहताकृपा
दिपात्रीक्रियमाणएवहिचन्द्रविमर्शोशाच्यंतदेववर्तमा
न तत्प्रकाशावलोपनतमप्येवमुन्मूलितमेवाभिमन्यते
इति ततउक्तंसोन्तइति एवंसूत्रार्थमवतारयति इदानी
मित्यादिना अतएवेति यतएवमुक्तमादिसिद्धस्त्वेइति
व्यवहितत्वमुपजीवनीयं तस्यादौमाभून्निर्देशः एतत्
स्थानेतत्किमर्थमाह अनुषंगिकेति क्रियाशक्तिविस्फा
रणप्रसंगात्मकादनुषंगादागता एकप्रमातृतत्त्वविश्रा
न्तिलक्षणानुषंगप्रयोजनकाश्चयेजात्यादयः तेषांव्यव
स्थापनेप्रादिसिद्धेति येनानवस्थादिना पततीति व्यवक्षि
यतेइति नप्रमेयवदित्यन्तंपृथग्भूतस्ततएवधर्मतयासौ
युक्त इत्यर्थः ननुनित्यत्वादिवस्तुतोविशेषणंसर्वप्रत्यदे
णागृह्यनेकामेकतिपयंगृह्यतांतत्कथमुक्तंविशेषणंवे
ति अतआह नित्यतादीनि ननुविशेषणव्यतिरिक्तंकिमन्य
त्स्वरूपमित्याशंक्याह वस्तुमात्रेणेति संसर्गैकान्तवादि
नापिहिधर्माधारस्वरूपं स्वरूपमभ्युपेतमेवयदेकनिष्ठतया
तद्धर्मसहस्त्रसामानाधिकरण्यप्रतिपत्तिः अयंघटोविको
णैकोमहान्हृद्यइति ननुविसंवादित्वंप्रमाणस्यदूष
णंकिमिहत्यक्तमेवतत् नत्युक्तंलौकिकत्वादिति दर्शाय
ति वास्त्विति वस्तुव्यवतिष्ठतइतिह्यनेनतदेवोक्तंप्रमात्र
धीनमिति प्रमात्रधीनतांतस्यप्रकटीकर्तुंस्वतोणिप्रयो
गइतियावत् प्रमात्रधीनतांस्फुटयति विमर्शोदयेहीति
विमृश्यतइतिणिजर्थोदर्शितः व्यवतिष्ठतइतिणिजर्थो
पिप्रकृत्यर्थ एवप्रधानमितिसोयमपिव्यवस्थानमनुग

६
प्र.न्य
३९०
३९७

ते असैवेतिप्रमेयतांमायाशक्त्यानीतस्येत्यर्थः व्याकुली
करणादिति बहिर्मुखत्वादवरोनान्तर्मुखतया अवभा
तया अपत्तुपलक्षणात् अत्रचेति सम्बन्धित्वेनसिद्धोतङ्क
छेवेद्यावभासः स्वप्रकाशनयेत्थंप्रकाशते ननुबाधि
तमेतत्स्वसंवेदनमिति किंनसंभाव्यतेनैवमित्याह हिच
न्त्रादीति भ्रान्तबोधेपिस्वसंवेदनमभ्रान्तंसर्वत्रेति घटय
य अत्रहीति बाह्यंप्रतीति चक्षुरालोकबोधैः संभूयज
नितेपिबोधेबोधरूपताबोधादेवेन्द्रियात्तुविषयाकारते
ति ततोयथाकुम्भकारबुद्धिप्रभवोदोषः कुंभस्यसन्निवे
शेपवंदूषयेन्न मृद्देशमपि तथाचक्षुरुपरञ्जकविषयां
शमेवनबोधांशभ्रान्तीकुर्यात् चाक्षुषंबाह्यंप्रतिभ्रान्तंस्व
संवेदनंतुसर्वदैवभ्रान्तमितिवाक्यसंबंधः मध्यग्रन्थस्तुबा
ह्यप्रतिभ्रान्ततासमर्थना यथतस्माच्चक्षुर्विकृतंततोबाह्यंप्रति
भ्रान्तमिति कुतः विषयताकारताह्यर्थान्नेन्द्रियात् आहन
चेति प्रमाहिविषयोपरागयोगिनीतथाभवति विषयश्चे
न्द्रियेणसन्निकृष्टेवेन्द्रियमनुनिपतितोवानयाक्रयादि
तीन्द्रियविकारेसत्येवनेन्द्रियिकोविभ्रमः ननुगच्छतः
चारुदर्शनादौनेन्द्रियविकारः अथचेष्यतेस्याविभ्रमस्यै
न्द्रियिकत्वं कथमेवमाह नेन्द्रियोविकारोत्रेति दर्शयति
तावन्मात्रेति इन्द्रियविकारएवकेवलोत्रविभ्रमस्यहेतुः
अविकृतेहीन्द्रियेभवत्कथमैन्द्रियकोविभ्रमः स्यात् न
देवघटयति नौयानादिभिरिति ॥ भ्राम्यभ्रमणनौः
यानवातप्रकोपादिभिरिन्द्रियएवभ्रमदूपात्त्वमशक्तं
च संपाद्यत इति ॥

चत्तुष एव तत्र विकारः नतु स्वसंवेदनेन बोद्धवदिह स्वतंत्र
मपि तु महाबोधपर्यंत एष प्रमातृलग्नेत तच्च बोधमात्रता·
स्वसंवेदनेन सिद्ध्यन्नहि चन्द्रबोधता दृष्टेनापि प्रकृतो नील
माभानीत्येवंरूपतेति एतत्परिहरति अव्यभिचरितेत्यादि
अभिन्नोत्पन्नत्वस्थ्यक्काभूमि मप्राप्तोपि तु साद्राशिवपदम·
ध्यासीनोय आभासविशेषोहि चन्द्र नीलादिलहि विषयोप
स्त्वथाभावः संवेदनरूपता प्रकाशत्वंनदव्यभिचरितमथा
त्तमनपायि च यस्य तत्तथा एतदुक्तं भवति भिन्नाभिमते
यन्नीलहि चन्द्रादि तदेव प्रपत्रमभिशंकनीयं यत्तु बोधेदर्प
णइव निर्भासते तद्बोधसिद्ध्यैव सिद्धमिति हि चन्द्र नीला·
द्याभासरूपे च स्वसंवेदनमभ्रान्तमेव हि चन्द्र प्रतिभासश्चे
ति दृष्टान्ते निरूप्य दृष्टान्तान्तरं सप्रत्ययेनाह यथा चेति
यथा साधारणेन नीलाभासं विकल्पकाले स्वसंवेदना
देव प्रतिपद्यते यथाम मैवमवभासत इत्यपि यत्प्रकृतं त
त्स्वसंवेदनादेव प्रतिपद्यते इति योजना अत्र चार्थे स्वसंवे
दने यत्प्रमाणमुक्तं तत्साकारं बोधनादिनाप्यवश्यमभ्युप
गन्तव्यमिति दर्शयति अतएवेति यथा स्वसंवेदनमुक्ता
बोधस्याकारभूता इति बोधस्य संवेधिन इति बोधस्यानिय
मेन कर्मतामवश्यं याविषय इति च यदुच्यते तत्स्वसंवेद
नादेव सिद्ध्यति नान्यतः प्रमाणात् तथापि संवेधित्वेन
सिद्ध एवेति यदुक्तं तत्सिद्धाप्रकृतमपि प्रमेयान्तरं सिद्ध
तीत्यधिकरणसिद्धान्तनामप्यनेनैव ग्रन्थेन दर्शयति अ
त एवेति बोधसंवेधित्वेन सिद्धत्वाद्बोधमात्रपरमार्थत्वं·
नीलादीनामिति यत्प्रकृतं प्रमेयं तदपि सिद्धमेव भवति

६
प्रभि
३९८

398

संवन्धस्याभेदविश्रमप्राणत्वेन तत्तादात्म्यपर्यवसानात्
एवमिति हि एतन्नीलात्मकं रूपं तदवभासनं इति सामाना
धिकरण्येनावभासनं घटितं स चावभासो बोधस्य संवेधी सं
बोधतादात्म्यापन्नः तत्किमन्यदवशिष्यते यद्बोधातिरि
क्तं नीलस्य स्वरूपस्यामिति नन्वेवं स्वसंवेदनसिद्धो नीला
भासविकल्पो बाह्ये नीले कस्मान्न प्रमाणमित्यत आह य
तश्चेति चः शंकां द्योतयति भ्रान्ते विकल्पे नीलं स्यावभा
सत इत्येतावन्मात्रमस्ति न तु बहिर्मुखाकारत्वे बोधावभास
एव एतन्नीलमित्येवंरूपः इह वास्ति एत एवं समाभाति त
त एतन्नीलमिति न तच्च बहिष्करणमन्यतेराशमितं गृ·
हीतं एतदिति नीलादि बाह्यमुच्यते न तु विकल्पस्य संवे
दनमभिन्नं तद्बाह्यमुच्यते एवं स्वाभासमनुव्याख्याय
अभिनवोदय इत्यस्मिन्नावर्त्यमपश्यतो मोहमपहर्तु·
माह स चेति पुनः पुनरिति कालभेदेन सर्वदैवाभिनव
त्वादनवोदयो न कश्चिदाभासः किन्तु वेद्योपरागादस्य
त्वानन्यत्वे तत्रैव यस्यापि ने प्रत्यवमर्शबलादिति तात्पर्यं
वास्तवाभेदेति अवभास एवास्थित इति वृत्तिपदेनाभा·
सव्यतिरिक्तेनानास्थितं रूपं सत्यं किमप्यस्तीति वदद्भि
रभेद उक्त इति यावत् एवं प्रमाणसूत्रे वृत्तिं व्याख्याय
फलसूत्रे व्याचष्टे स एव चेति अत्रेति वृत्तिवाक्ये अत्रापीति
न केवलं पूर्वमित्यर्थः सिद्धबोद्धृदर्शिदर्शनाध्यवसाययो
कालभेदात्कथमैक्यमिति न प्रमाणफलयोरभेदस्तद्ध
श्चैवत्वदर्शिनेपि कथं समाविल्पाशंकते चतुरादीत्या
दिना यद्यपीत्यन्तेन तथापीत्यादिनात्रोत्तरमाह ॥

वौद्धदृष्टा अपिकल्पादिप्रत्यतायन्त इति दर्शनाध्यवसा
ययोरेकत्वव्यवहारः एवंपरदृष्टाशयेनोपपाद्यस्वस्थित
दर्शनाशयेनोपपादयति अथवेति अत्रैवैकवचनेनप्रका
शविमर्शात्मनिरूपे उक्तं हि सात्ताकारतरणोपीति तदेव
घटयति एकैवहीति एकस्यांप्रतीतौ चिन्मात्ररूपतया
वतापरमार्थप्रमातृरूपावेशस्यायोपरतासंविद्रूपाचेष
रताप्रमाणात्मिकावस्थिते इत्यागमाधिकारे ननुशिव
ताप्रमातृदशाईश्वरताप्रमाणदशाफलदशांतका
आह तदेवचेति अयमिति स्वसंवेद्यः सव्यापारविमर्श
व्यापारसंपत्याप्रमातृतयाउल्लासो विघातत्वात्माविम
र्शोभावस्वरूपमात्रेविशेषणोवाहयेवा यत्तदेवप्रमा·
णस्यफलंसंसारभूमौतुसर्वमेतन्मायास्पृष्टत्वान्मलिन
मित्याशयशेषः ननुवस्तुनोविशेषणेरितु एकान्ता
हितिस्तत एवंह्यनन्तरेणभवितव्यं इदमिदानीमिति
वेति ननुनिर्देशोकआशयः अयमित्याह आभासएवे
ति स एवचाभासइतिहिहृत्तिअन्यप्राभासः प्रमाण
त्वेनोक्तः तमेवातिनिकटमपेक्ष्यनिर्देशः प्रकृतंप्रमाण
प्रमेययोरभेदेनाविकासावष्टइत्यर्थः ननुएवंप्रतीतिः
प्रमातृप्रमाणमयीतिकथं पूर्वंप्रमाता ततोपितद्या
पार्यमाणंकरणंनहिविषयश्च प्रमेयमितिहियुक्तं नैव
मित्याह सतीति ननुएवंचेत्कथमयंलोकव्यवहारः
पूर्वंप्रमातेत्यादि उच्यते अन्यदात्विति यद्व्याख्यात
मस्माभिर्मायापृष्टमेतत्सर्वमिति तदेवभ— नि
रूपयत्रैवनेकाभिधानेत्यादि हृत्तिर्व्याचष्टे सोव्यव

६
प्र मि
३५५
399

ह्यारिकस्यचेतिसंभूय संहृत्यसंकोचेनैचव्यवहारः त
तश्चागतस्तस्ययोजनस्तत्रभवस्य योऽयमात्मातस्यप्रागि
ति नदानन्तनिभाजेति प्रकरणेऽभिलाषेनसाधा
रणोयएवाभिलापविषयः सएवार्थोयस्यतद्भाव
स्तत्तानयाऽभिलापसाधारणश्चाभिलापेनसहृतस्ययः
प्रथते सोऽभिलापसंवलितइति यावत् यद्यप्यभिलाप
साधारणार्थत्वं एकसामान्यविषयतायांदृष्टंतस्तथापि
पूर्वप्रतिपादनमात्रतात्पर्येणसप्रश्चित्यानयोरभिधानेत
यथा शब्दस्यकृतकत्वमनित्यत्वंचोक्तमिति इयताविम
र्शाविशेषमनुसरत्यवश्यंयदेकैकः शब्दः तद्वाच्यइतिया
वृत्तिः साधारणता अतएवेति यतएकसामान्येप्रमात्
व्यापार एकैकमेवचसामान्यंवस्तुप्रमात्रव्यवसायादर्थ
क्रियायोगाश्चेत्याह भिन्नाभिसन्धानेति कश्चित्प्रमाण
विषयोवस्त्विनिप्रधानंद्रव्यंभवतीति विधेयंवस्त्वपेक्ष्य
स्थित्यानिर्देशः एवमुत्तरत्रविशेषणमपेक्ष्यतदेवकृतो
सविशेष्यत्वं उच्येत तदन्तरिति नहिविचित्रीकरणव्या
पृतैरेवैतैः पृथुबुध्नोदराकारसाध्यैवार्थक्रियानिर्वाह्य
ते यद्यपिच तेषांनिजनिजानानाभिसानचनार्थ्यते
भिन्नाभिसंधानादेव तथापिचित्रपटेनातानवितानात्म
नायेवावरणानूपाकर्तव्या तस्यामेवशोभाभिमानायत्तु
प्रविशंश्चित्रताधायकंनहिरहसिकांतसमेतारमणीचित्र
पटंपरिधत्तेशोभासाधात्वेननरपतिरास्थानमंडपेवारचयति
शिरसिमणिनिचितमपिकनककलशमित्याशयेनाहप्राये
णेति अतएवेति पृथगनर्थ्यमानत्वेन अत्रेतित विशेष्य.

प्रधानभूतद्रव्यवाचीयथापूर्वमुक्तं किंचिद्वस्तुभवतीति
आत्मावस्तुस्वभावस्य शरीरमितिचग्रन्थइति तथैवसद्रूप
इत्येत्यत्रविकल्पस्यैवेति अनेनविमर्शभेदानुसारित्वमेव
द्रढयति कदाचिदिति सन्निहितानामपिमध्येएकेवार्थ
तेतावत्त नतावतीनामसंनिधानमितिभावः सर्वथेति प
कस्मिन्मात्मेनतस्यएहेवाभवत विमर्श इदंतत्त्वहेयमाया
पदइतिव्यवहारपदेनाह अतएवेति यतोर्थक्रियाप्राप
कत्वमस्यततः नन्वर्थक्रियाप्रापकत्वंचास्तुबाध्यत्वंचको
विरोध इत्याशंक्याविरोधं दर्शयति अर्थक्रियेति अर्थ
क्रियाकारित्वाहंसाधारणमेतन्नभवतीतिबाधस्यरूप
एतद्विपरीतंचप्रमाणप्रतिलब्धस्यार्थक्रियात्मवस्तु·
प्रापणस्येति युक्तोविरोधः नन्वर्थक्रियात्मरूपस्यबाध
कंकिंकरोति उच्यते पेन्द्रियिकमानसविभ्रमभेदेनोदा
हरणद्वयमुक्तं नोरुणद्धीति फटिमेववाउत्पन्नमपिवान्
तरोन्मूलनेनएवकार्यंस्वयमेवस्फुटीकारोत्पन्नत्वहानि
भगकरणे नह्युन्मूलनेप्रायशोविमर्शस्यबाधकेनतूत्पत्ति
विरोध एवेति स्पष्टयितुं नन्वित्यादिना अतएवेति य
संपन्नेप्रतिभासने तत्किंबाधकप्रतीतेरपिप्रापकप्रतीतेरपिवा
नसंपन्नंभवतीति यतस्ततोहेतोः अबाधितत्वमिति प्र
माणतायां बाधनीयत्वमित्यप्रमाणतायां अनेनवि·
रोधबाधप्रमाणत्वयोर्निर्वाहितः मायापदेचावयपमे
तदुपयुज्यतइतिदर्शयति प्रमाणंहीति ज्ञानमेवप्रमा
णमुपयुज्यतइतिप्रमाणतयोपयुज्यत एवमर्थमित्य
न्वयहारेणप्रयोजनंदर्शितं तन्निष्ठापयितुंलिख्यति वेको

६
प्र भि
४..
400

पक्रमेणानेन विसंवादभीरुभिः प्रमाणमर्थ्यत इति सं
वादभीरुभिः प्रमाणमर्थ्यत इति संवादकमेव प्रमाण-
मिति ननु किं संवादनेन प्रवर्तकतामात्रेणैव तथास्त्व
नेत्याह प्रवृत्तिरिति अपिशब्दादतस्यापि विपरीतवेद
नोप्यर्थितानारतस्यात् मनोपि हि प्रवर्तते सविषापि चा
नेज्ञाते मूढः अन्यथा दृष्टाप्रत्ययेपि परस्वरूपणादौ क
थं प्रवर्तेतानर्थनिश्चयवानपि एवमियता मायापदेवा
हादर्शनेश्च प्रामाण्यं यदुपपादितं तदित्थं न वादी विघ
टयति सिद्धांतिमते मध्यपवानुप्रविश्य एवं तर्हीत्यादि
नाप्रतिपन्नव्याप्तिकमनेन तथाक्तः प्रकारादेनदंगीकर्त
व्यमित्यर्थः सिद्धान्तीवा पूर्वापरविरोधमाशंक्यमानं परि
हर्तुं स्वदर्शनमेव विशदयन्नेन ग्रन्थेन शिष्यान् विमर्शयत्य
वेत्तुवाणः निश्चीयतेति अर्थक्रियासमर्थतयापि भास्व
रेणैव निश्चीयत इति संभाव्यतेत्यर्थः नियतिशक्तेरिति
पंचमीतयाहेतुभूतायार्थक्रियासमर्थं इति पूर्वेण संबं
उक्तं हि चिन्मयतत्त्वे अर्थक्रियापि वास्तवत्वस भिन्नाभास
भेदत इति वस्तुतश्च अर्थक्रियापि सहज्ञानार्थानामिति
भवतीति यत्संभाव्यते तथाचेति एवं सतीत्यर्थः केशादे
र्दर्शनामात्राद्विशेषानावधार्यः अयमित्यादीत्यन्तस्य विशे
षस्याकारः काममियत्यपि यदुक्तं तदपि विघटयति अ
र्थक्रियाज्ञानावसरेपीति एतदवभास इति केशार्थक्रियाव
भासे घोलोकाकर्षणादिः कांतायाः कूटकार्षापणादपि हि
मूल्यप्राप्तिर्भवति विधिवशात् अनर्थकारिणोपीति अर्थक्रि
याकारित्वेन येनाभिमतः तस्यापि ततोपीति एवमाद्यर्थक्रि
यातोपि नार्थक्रियासमर्थो वधार्यते ॥

अथमेवं तथार्थं तन्न तथेति नचयुक्तं वक्तुं प्रमाणव्यवसिता
र्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वमिति प्रमाणाभिमतत्वस्य वऽर्था
विघटनदर्शनात् सएव हि रूपकविशेषः कदाचित्पण
शतं प्रापयेत् कदाचित्पणपंचाशतमिति भूयाननिय
मः अतएव तदर्थक्रियाकारित्वं यथानियतं तत्कारणज
न्यत्वमपि तथाप्यरणिहोदयन्त्रगल्वर्केन्धनपाषाणप्रभवे
ष्ववह्निषु कतमं वह्निमाचक्षीमहि अतस्तज्जन्यत्वं भावाभा
सस्य स्वभावश्चेत्ययुक्तं नहि यावान्व्याहृतिवर्गपकदाभावा
भासस्य दृष्टस्तावद्देशेनतेन सदा भवितव्यं तद्देशत्वं तत्का
लत्वाद्याभासानामप्यन्यतान्वहेतैव युक्ता यावत्अपि प्रसंगात्
अथ यावता व्याहृतिवर्गेण सामान्यसमूहेन वा तद्भावशरी
रमवष्टभ्यव्याप्यते तावत्तस्य वस्तुत्वव्यापिनेयत्तो विघ्नः अनी
ति पर्यालोचनया च भावस्याभासमानरूपतात्यागेन रूपा
न्तरमुपपद्यत इति तदसत्याभिमतेपि केशोके प्राप्तयाप्रती
भासमाने कथं न सत्यतेति एवमर्थक्रियासमर्थरूपाव
धारणस्याप्रकाशत्वमुपपाद्यपूर्वत्वमुपपादयति उत्तरका
लमिति अनिश्चितप्रामाण्यादेव हि प्रवृत्तः पश्चाद्व्या
घामपि अर्थक्रियायां प्रमाणं परीक्षणमिति न तत्प्रामा
ण्यनिश्चये सोपयोगिनीति प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमा
णमिति वात्स्यायनीयमप्ययुक्तमेव एवंप्रत्यक्षमुपल
तीकृत्यमनुमानमपि तथा करोति तदिति प्रत्यक्षस्य प्रा
माण्यमनिश्चितं चेत्तर्हि पक्षधर्मत्वसपक्षसद्भावविपक्ष
व्यावृत्तिप्रायं स्वरूपं प्रत्यक्षेणैव मूलेन निश्चेतव्यं यस्य लिं
गस्य तदपि न सिद्धमप्रमाणगृहीतत्वस्य लिंगत्वादिति लिं

ई
प्र भि
४०१
401

गितोर्थहृगिति यदनुमानं तदपि न किंचिदिति न प्रमा-
णव्यवस्था काचित् प्रामाण्यावधारणस्य शक्यताभुपग
मे यदि निष्फलत्वमुक्तं तत्तावत्परिहरति प्रशक्यताहि पूर्व
पक्षवादिनैवाभ्युपगमं दर्शयता शिथिलीकृतेत्याश
येन इहेत्यादिना विभागमुत्पन्नये प्रामाण्यमवधार
णीयं सा च यत्नहातव्ये यत्नोपादातव्ये चावश्यमुप
युज्यते तदाह कदाचिदिति विनापीति ग्रामात्प्रवेशम
प्रत्यागच्छन्नदृष्टंपन्नलुठितेन न ततोथ न खलु तदाराः केनचि
न्नीता इति कथं निश्चिनुयात् तथा चेति तेन प्रकारेण
योभ्यासस्ततो हेतोरित्यर्थः युक्तं चैतदित्याह तथाही
ति सन्निवेशान्तरेष्विति दूरदेशाविगुणाद्धिया स्पष्टा
लोकादेरसति अर्था इत्यर्थविषयज्ञानस्वरूपमेवं भव
तीति संबंधः तेन हीति संवादेन तत्स्वरूपं दर्शयति
यन्नदिति लोकप्रसिद्धमेव नन्वेवं स्वपरिभाषितं किं
चिन्मात्रैव क्रियत इति प्रमातुः स्वातन्त्र्यं यदुक्तं तद
र्शयत्यव्यभिचाराभिधानेत्यादिना व्यवतिष्ठत इति परेरा
द्भेर्थज्ञानमिति सिद्धान्तः एतदुक्तं भवति प्रत्यक्षमर्थ
सामर्थ्यादनुमानमर्थान्तरसामर्थ्यादागमः प्रमातृसा
मर्थ्यात्तथा विततावितत प्रमात्रन्तरसामर्थ्यादिति वि-
शेषः तिरश्चामपीति नेहिदंदृष्ट्वा यं नद्दष्टा प्रहारमत्र मिमीते
उपदेशं गृह्णाति स्वजातिप्रसिद्धिं चाद्रियन्ते प्रसहत्यविशी
लितेष्ववधानरतत्वाभवत्युपदेश इति दृष्टान्तेन घटयति प्र
सह्यदित्यादिना तदर्जनोपाय उपदिश्यत इति संबन्धः पर
स्य लोकायतस्य सम्बन्धिनं श्लोकोऽप्यमाते पमाशावद.

नन्वप्रामाण्यविषयो न वृथा न जनितो मोहः किमिति यत्न
निवर्तनीय आह अदृष्टे चेति दृष्टं पितावत्प्रामाणिको ज
नः प्रवृत्तो विफलतया विलम्बनान्नश्यति अदृष्टे तु न
र्मिहान्यथा वा योऽदुःखवेदनीयनरकात्मानन्तचक्रमतार
म्येन स्वर्गापवर्गलक्षणमानन्दरूपमवश्यं परिहानोपादान
विषयः प्रेक्षावतां अनर्थ्येति दृष्टविषय इति मन्तव्यं न
ह्याहिराजिलसर्पमालात्वेन निश्चित्योपाददानो मरणे
नरकपातादृते विनाप्रयुज्यत इति प्रत्यक्षं विवेकृत्वम
नुमानं च तत्प्रानुसरणी यमेवं विधे महतिकान्तारे कु
तः कुतश्चिद्व्रजत्सु मोऽभिनन्दकं भवतीति एवमियता प्र
त्यक्षानुमानयोर्दृष्टविषयतया सातिशयान्वेषणीयम्
त्पादो विज्ञादो दृष्टविषयतायामागममप्यनुगृहीतम
स्ति सामर्थ्यमिति दर्शयता परस्परानुग्रहतत्त्वं प्रमा
णानामुक्तं तथा हि प्रत्यक्षदृष्टमप्यर्थक्रियासु विशि
ष्टोन्यमानमागमलक्षणं प्रसिद्धिमपेक्षत एव इयं सा
गौर्यस्याः क्षीरं पथ्यं पवित्रं च इयं सा गर्दभी यस्याः पयो
ऽप्यास्वादनमपवित्रं चेति तत एव प्रमाणसमूहादेव प्रव
त्तिरिति निवर्तते सा तु देशादिकेऽनिसचैकान्तः प्रुख्वतत्त्व
परामर्शसंयोजितवियोजिताभासस्वसंवेदनरूपपर
मेश्वरस्वातन्त्र्यवाद एव युज्यत इत्येतदग्रे अभिधास्यति
इहास्तां तावत् तत अत्रेति यदत्र प्राक् संवरणे उक्तं
इदं चास्माभिरादिवाक्य एव व्याख्यातं विहतिकृत्तु पूर्वमा
ख्यातमस्फुटतासंक्षेपतो व्याख्यातमिति यदि उक्तमिति प्रती
तेर्निवृत्तिर्दिशत्प्रणाशादवबन्धमत्वे विमर्शो यदा नेश्वरचित्रवत्व

वस्यान्तरंगेऽपि प्रत्यतादेशपि जीवितकल्पं तेन यद्विरु
द्धं तत्तथैव भवतीति नात्र विवादो यथा गरुडपवाहं
क्रीडामि पन्नगैर्विषमस्तीकरोमि इति तथाचाङ्गः
आत्मानं यादृशं योग्रभावयेत्तादृशोऽसाविति आत्मा
नं यादृशं वेद देवापन्नं तथा विदुरिति च ततस्य एववि
मर्शा आगम इत्युच्यते श्रुत्यं तथा तद्योगितयाद्रूपचा
रेण तज्जनकोपि शब्दराशिः परोक्षे चार्थे तस्य प्रामाण्य
प्रत्यक्षप्रमिते हि तत्फलम किं वितथत्वमिति भ्रमश्वाग्ने
रित्यादिकं केवलमप्रमाणं एतद्धि प्रमाणमध्ये निवे
ध्यत्वेन वोपयोगान्तरेण वा देशकालभेदस्पष्टान्तरा
दिनिरूपेण नवा प्रमाणतां भजतो नाम अञ्जनादीव
प्रत्यक्षतो यच्चयदेति व्याचष्टे यथा यस्यायस्येति अ
नेत्रचैतन्यमित्यतं यदाऊरेकेवलकर्ष्यंको साविति हृ
हाभिरिति तथाकस्यक आगम इति परस्परविरुद्धा
पदेशिनो ह्यागमाः नचयपकस्यागमः सोन्यस्यानाग
मइति प्रत्यक्षप्रमाणस्यापत्तपातित्वादिति तथाह्यपत्त
पातित्वं कीदृक्प्रमाणस्य किंत्र खलु भोः प्रत्यक्षत्वमा
ने चैत्रीये मैत्रस्य नीलवस्त्रादिकमवभासयतो येनापत्त
पातिनी स्यात्तां चैत्रप्रतिवादयः सिद्धादेशः आगमस्तेनि
पिलाभो भवितेति तस्य किं मैत्रस्यागमः अथ तथा जानीये
प्रत्यक्षानुमाने मैत्रस्यापि कदाचिद्भवत इत्यपत्तपातितासा
तर्ह्यागमस्याप्यविशिष्टा अवश्यं हि सोगतवार्वाकादेरपि
क्वचन प्रत्ययितपुरुषवचसि प्रतीतिनिरूढिर्भवेदेव तथा
हिदफविमर्शाद्रूपस्माहतमागमः आत्ममनोदर्यागमयतीति
नत्र यथेवा

प्रमाणभूतहिचेदं संवेदनमुपयोगमुपगच्छेदालोकेहि
यादिकमप्रमाणं न चेयता सम्यक्त्वं तस्य पक्षपातिनाप्र
सज्यते काचिन्न यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यं शूद्रादीनामनधि
कारिणामदृष्टविमर्शेप्यागमाभासेऽप्युपयोगं व्रजन्न प्र
माणभूतोपि शूद्रादेरेव तद्धि द्विजे दृष्टविमर्शात्मकसम्यगा
गमत्वप्रशस्तो उपयोगे प्रामाण्यमासादयन्न पक्षपातितादि
वाच्यतामर्हः सर्व एवह्यागमो नियताधिकारिदेशकालद
शासहकारिप्रभृतीनामस्य विधिनिषेधादिविमर्शमयः
ततश्च कश्चित्पुरुषः कंचिदेव देवसिद्धान्ताद्यन्यतमकर
णीयोचितविमर्शस्वात्मसंयोजनेन विमृशन्भगवतास्व
ष्टोन्यस्त्वन्यं विमर्शमिति विकल्पयन्तो विरुध्यसे देतत् दृष्ट
निरूपितेवचनतदर्थिकारिलक्षणां प्रख्यामिति दर्शितम्
एकस्मैव यश्चैनमेवं वेदेति विहाय्यजेतेति तदर्थमेवचोक्त
मुद्रामयोयं पुरुषश्चमादि एतच्छायेस्फुटीभविष्यतीति
युक्तिमानित्यादिव्याचष्टे न स्याच्चेति प्रतीतिनिरूढ्याय
इत्यनुमानम् ईश्वरसद्भावे हि सन्निवेशकार्यादिलिंगज
मनुमानमस्त्येव तत्त्वभुवनादीनां तु विपत्नायां नास्त्यनुमान
मित्यागममेव तत्र शरणम् एवं शास्त्रनिबद्धायाः प्रभयं
व्याख्याय लोकपरम्पराप्रतिष्ठितायां व्याचष्टे लोकेपीति
कश्मीरेष्विति मध्यपूर्वकालदेशादौ हि श्रीवराहपवर्गहकर
णीयं भूयसा विदधते शास्त्राश्रितायां शास्त्रेण गृहीत·
व्याप्तिकायुक्तिरत्रभितिस्तयानुगमः संवादः प्रख्यमिति
तेनैवत्तत्तो निश्चये कृते पुरुषेर्गृहीतयाहितात् ननुविप
र्ययोनकस्मादित्याशंक्याह एतदिति प्रत्यक्षेणाहितावदिदं

ई
प्रवि
४.३
413

यत्नेन स्वसंवेदनेन योगाभ्यासयत्नेन च नीलसुखव्यस्तलो
कादिरर्थः साक्षादेवावभासते तत्र संशयाभावाद्युज्यत
इति न युज्यते वक्तुं यत्र हि परोक्षत्वं तत एव च संशयास्पद
त्वं तत्र यो निश्चयो विषयभावोऽर्थस्य स युज्यत इति व्यपदि
श्यते तत्र हेतुर्दृष्टे परेणा किमत्राग्निर्नवेति दृष्टे अग्निः
अस्त्यत्रेति यत्तत्कैः कथमिति पुनः दृष्टधूमादिलिङ्गकैः कथ
मत्राह युज्यत इति हेतुर्नोपपद्यत इति यावत् तथा च तत्र
भवानाह प्रसिद्धन्यायकरणोयुक्तिभिर्ये उदाहृत इति
अतोयुज्यते यथासामर्थ्यार्थः सा युक्तिरनुमानमेवाश्र
ते यतके चिद्बुद्धिः पश्यति याभावानिति युक्तिर्युक्तिरे
वेत्यमन्दत्वमप्रत्ताया इत्यनुमानपरिकर इति युक्तिस्वरू
पञ्चके तदद्ये परीक्षिष्यते योगिनिर्माणतास्त्वेशति
वस्वचिन्तायां ननु युक्तिरनुमानं यदि तथापि कथमि
यमनुरव्याआह तन्नेति अनुमाने कार्यादीति कार्य:
स्वभावद्वयरूपं कार्यकारणं संयोगिसमवायिविरोधि
वेति लैङ्गिकमिति वा पञ्चकरूपं इदमस्य कार्यमस्य स्व:
भावोऽस्य कारणमस्य संयोग्यस्य समवाय्यस्य विरोधिने
यमेमेत्येवंभूतो यः कार्यादिभावः सङ्कलितः सन्नव
धारयितुमशक्यो यस्य तथाभूतं लिङ्गं तत्स्वविवे
चितमित्यादि यदुक्तं तदशकानुष्ठानमेवशेषशिरोरत्नथा
रणसंपाद्यव्याप्तिविधं सवत् एवं सदपि नियतविषयं कार्या
दिनमनवधारणीयमुक्तानदपि न सदिति दर्शयति योगी
नि योगिनिर्मितं वा इदं स्यादितरहालौकिकमित्यपि नावधा
रयितुं शक्यं प्रागिति अर्थक्रियापि बाधवे साभिन्नेत्यत्र ॥

ननु धूमस्य पांडुरत्वोर्द्ध्वगत्वादिवदग्निजत्वमपि रूपं तत्त द
नग्निजो धूम एव न भवति यदि स्यादिहाप्यनग्निजत्वमे
वास्यापतेदित्यग्नेर्नस्यादसावित्याशंक्याह कार्यकारण
भावश्चेति अस्ताभाविक इति यदिहि कश्चिदग्निर्नाम भ
वेद्धूमो वा न तदानयोर्यो नियमः पौर्वापर्यलक्षणः स स्व
भावो भवेत् यावता तावेव न कौचित्संविद्भिन्नं भाग्नका
संविदैव हि तथा प्रथ्यते स्वप्नसंकल्पयोगिनिर्माणाद्य
विवक्केवलं संविद्विजृम्भावशादेव यत्र नियतिशंक्या अ
नन्तर्यनियमोवभास्यते तत्र जाग्रद्व्यवहारः कारणता
निश्चयश्च तत्कृतोयं निश्चयः अग्न्यनन्तरेणैव धूमेन भ
वितव्यं तत्कालिकस्पर्शस्य सर्वत्राव्यापारात् भूयो
दर्शनेप्यनाश्वासात् भूयोदर्शने च सामग्रीमध्ये स्वात्म
सन्निधानस्य प्रवेशितत्वात्मध्ये तावद्देशाविशेषाणामा
त्रमनधितिष्ठत्यदृष्टे न भवति धूम इत्यपि स्यात् परद
र्शनोपजीवनेन तत्तथा निश्चयश्चागमोपयोगीकृतो भवे तत्रै
व धूमस्य हि धूमाभासस्तैव प्रत्यवमर्शाद्वा कर्मापन्ना धूप
स्यनन्तरतानाविकराठाति विकारस्य वेता एवं हि मन्त्रिव
क्रौरपि किं रूपं यदग्निनाद्यनन्तरतां धूमादिरेव भाविता
चेत्यनेन क्रमेण नवस्थान्योन्याश्रयश्च एवं करण्ठाति·
विकारेपि धूमापेक्षयान्योन्याश्रयत्वं स्वकार्यापेक्षया वा
विश्रान्तिरिति न कदाचिद्धूमो दृष्टो भवेत् ततश्च सर्वेन्योव
धिरश्च भवेद्यावत्तत्र दर्शनात् न च यावत्प्रोव्याहृतत्वयप
कदाहृष्टास्तावत्सः सर्वदा भवितमर्हन्ति देशकाला
न्तरयोगप्रसंगादेकमवलम्बनावपेक्षता एतैः कती

पयव्याहृत्तियोजनं च परिभाषितं भावस्वरूपं स्यात् कति
पयत्वे चावधिर्देशः परामर्श एव विधिनियम हेतुरिति
चेन्न दिदमस्मदुक्तमेवापतति धूमप्रत्यवमर्शोनीयोऽयं
मशक्ति नत्वेतत्कार्यं एतत्कारणमिति एतद्देश एतत्
काल एतद्रूप इति हि यथा न भावांशाप्रविष्टमेतदा
भासान्तरत्वान्नयथा कार्यकारणाभासोऽपि केवलं नित्य
ताभासभेदव्यामिश्रणया स्वलक्षणोत्थापनं क्रिय
तां नाम न त्वनन्तरकारणत्वेन तत्कार्यत्वे वा धूमाभासो
न धूमाभावः अथोदाहरणमाह यथेति लोकस्य हि
प्रतिपत्तिरहो मणिमन्त्रादेः प्रभावो यदग्निरप्ययमवे
कलो न दहतीति एवं यथाकार्येन नियमो भावस्वत
थाकारणेनापीति दर्शयति शालूकं चेति उत्पलकंदं
शालूकपरामर्शानिवृत्तेस्तज्जातीयमेव तत् तत्क
ष्यमिति करणभेदात्कार्यभेद इति न येवीजायत्क
न्दकत्वाश्च यत्कन्दकदलीजन्मस्य वधिनात द्भिन्नमे
वकन्दद्वयमिति न त्वकन्दद्वयोद्भवे कदलावपि भि
घेयाता तद्देशाच्च कदलीफलादीनामपि भेदः स्यात्
न तस्य यदुच्यते अनन्तरेवाकारणकार्यमनुमाप
यति तत्तुल्यरूपाणां तुल्यता यथा प्रवरयोः कदल्योः कन्दाङ्
वः यत्र तत्साताहेतुभेदस्तत्र तद्रूपभेदोऽपि यथा तयोरेव बीजक
रोङ्कुरयोरिति न हि चरितं स्यात् आद्येन हेतुभेदेन सर्वत्रैव का
र्येसातार्हेतुभेदस्य समानत्वाद्यथा च मरुदेशनिवासी गोमयमे
वकेः कारणत्वेन नियमयन्पूर्वं स्त हेतुमसाध्याग्निं सोऽपि
हि कल्पयेद्यद्गोमयाग्निः स्यादयमपि स्थाने वास्ति तस्मादग्नेर्गो
मयाग्निर्गोमयएव भवति अयोध्मनमात्रमेव तेन.

कारणतयाकल्प्यं प्रमस्याप्यनन्तरं किंचिद्वस्तुमात्रमि
तिको विशेषः ननु तयोरपि कदल्योरस्तु भेदः एतद
प्यनुवदति हर्षरणा यत्तदस्त्विति प्रसदापादितमंगी
कृत्यापि न फलसिद्धिरिति दर्शयति तथापीति प्रमा
वितिभेदः तथा हि किमिदं रागाद्युदिना यावत्काम
तायावचनमुत करुणातन इति यथा सत्त्वपि कारभेदा
त्कार्यभेदोऽदर्शनस्तथा सर्वज्ञेति सविवेचितत्वोपा
याभावादशक्यानुष्ठानोपदेशार्थं यद्भवन्तएवशा
केतत्वात्तु सातिशयो यदीति किंच साम सर्वज्ञका
रणं तस्य च सहकारिवर्गोपि विचित्रो भवत्कार्य
भेदं यदि विधत्ते तत्कृत्कारात्सर्वजवान्नियपोऽस्त्वोत्पद्य
मानासमपवर्तेवक्रय इति किं कार्यसेदानीं हृसतेतिन
विघ्नः तस्माद्दुर्लभमनुमानमिति धीवरस्पर्शो हि पापस्प
र्शत्वात्पापाधायीति कारणात्कार्यानुमानमेतद्योग्यतानु
मानेवातत्त्वचप्रति बंधकसंभवान्नियति विजृम्भादेर्नभवे
दपि पातकहेतुतेति तत्रानुमानमनाहृत्यस्पर्शपरिहारे
गतामागमएवागच्छति स्वच्छप्रसिद्धिरूपः तदाह त
दिति प्रसंख्यानवतामेति सावधानानां विवेकिनां विदुषा
नभीरूणां च आगमे हि नासार्यं शाह्वनसंक्रांतिशारीरः
यथाह भगवाननन्तः एवत्रस्वबोधसंक्रान्तये शाह्वेनो
पदिश्यत इति तत्र स्वबोधः प्रत्यक्षेण स्वसंवेदनात्म
ना शाहृस्य श्रोत्रेन्द्रियाध्यक्षेण प्रमेय इति प्रत्यक्षस्य
चेत्प्रामाण्यं प्रति दौर्बल्यं स्यात्तदागमस्यापि तदापतेदि
त्याशंकामाशमयति प्रत्यक्षं चेति एवस्यविशेषणं कार्दे

६
प्र भि
४-५
405

सामान्यं तदवस्थाप्यमानं कर्म अत्रोदाहरणं यथेति प्रत्य
तादेवेति प्रत्यक्षेण हि गृह्याभासः प्रामित्येप्याविषयत्वेनानि
श्चित एव नन्वेवं निश्चये कथं न हि रूढः संशय इति कथम
वादिसंशयादपीति अत्राह केवलमिति आभासान्तरेसि
द्धामाणाभिमतसंसंशय इति यावत् गुड इति न हि मधुर
मात्रैकठिनमात्रे रक्तमात्रे वा गुडव्यवहारो मधुनि लोष्टे
लालायां च तदभावादिति मिलित एवरूपाद्याभासव
र्गेन व्यवहारः तत एवेति प्रत्यक्षात् नास्तीति अबाधित
विमर्शेन हि प्रतिभासेन न तदवस्थापितं सातात्त्वकथम
न्यथा भवेत् नन्वेवं रजतं वा स्याद्वा न वेति रजतमेवेदमि
ति न तु रजतमिदमिति कथं सकृदेव रजतं न त्वया हि
एण प्रत्यक्षेणावधारिते रजते संशयनिश्चयविपर्यय
विभागः निश्चयरूपतयैवास्यैकरसतया युक्तं भविन्न
सत्यमेव रजताभासांशे संशयविपर्ययौ तद्देशकाला
भासान्तरमिश्रणापुरःसरो योऽर्थक्रियाभासस्तन्मात्राहि
आभवन इति चेत् नानुपपन्नं तदाह सर्वत्रेति पूर्वव
दिति यथा पूर्वमुक्तं स्वत्वादिभुवैसाम्यादिहेतुश्चेत्पुन
प्रकरणे ग्राह्यत्वबाह्यताद्याभासान्तरसंभेदादिचिन्तन
तथाप्यनुसरणीयं यद्वा पूर्वमेवैव विहितिग्रन्थ्य यदुक्त
मनन्तरमेव केवलं देशकालभेदापेक्षयेति तदतिदिशप
ते पूर्ववदिति ननु सामान्यमात्रेणावहिमर्षोदय इत्युक्तेन
न्किमनेन देशादिविशिष्टं पुनः स्वलक्षणमित्यादिना आ
ह निश्चिते चेति यद्यपि प्रत्यक्षेणैकसामान्यविषय एव
सामान्यमासादितं तथापि मिथ्याणाभासांशे।

प्रामाण्यमखण्डितमेवेति सामान्यं सर्वदेशकालगतं सि-
द्धमिति खलु तत्र एव सर्वदेशकालमिति विभागोऽयं सिद्धेः कु-
तः सर्वदेशकालगामित्वेपि तथैवेति देशादिविशिष्टमुन-
रिति वाक्यद्वयेन विषय इति सामान्यादावित्ति चैवेयधिक
रणेन अनेकसामान्यमेलनेनेति तत एव सिद्धमित्यन्तं यु
क्तं तदेव व्यवहारे स्वभावहेतुसमर्थनाय हेतुत्वेनोपजी
वति अत एवेति अत्रेति शिंशपात्वेन सेति हेतुत्वस्य समवे
ति यदेतन्नियतमहिम्ना त्रैकाल्येपि शिंशपात्वमन्तर्भावि
तहेतुत्वं पक्षे सोऽतन्मात्रानुसम्बन्धः शिंशपात्वमात्रसमा
कृष्टत्वं यदाह तन्मात्रभावान्वयिनिः स्वभावो हेतुरात्म-
नीति स्यादिति न तु संभाव्यमेतद्भिन्नत्वाद्नयोराभासयो
न तु हेतुत्वं सम्भवन्ती शिंशपा निःस्वभावा कथं भवेत्
अथाह अत्र इति योगिनिर्माणगतास्वत्रेन यथेति प्रत्यक्षाग
मवदिति यावत् लोकसंव्यवहारेतु कापीत्यन्यायेनोपप
द्यते तत एव परमेश्वरागमप्रसिद्धिमूलत्वेन देशादशाद्यु
रूपविशेषान्तरेपि याप्रसिद्धिरबाधिता नियतिस्वरूपा
नुवर्तिनी तन्मूलानामेवानुमानानां करणकत्रनुमानाना
मिव निर्विवादं प्रामाण्यं न तु स्वयं कल्पनोत्थापितानां सहि
ती पाम्पतरवादीनां आजन्मनो न तु पूर्वजन्मकोटिसहस्रा
वधेर्वा यद्व्यवहारपरिशीलनं तद्बलेन वा परकीयपरिप
कृप्रतिभोपजीवनेनार्थक्रियालाभेन वा प्रतिभापरिपा
के जाते प्रमाणस्य सार्वत्रिकवस्तुतथात्वनिश्चयेव्यापारो
ऽखण्डितः तदाह अभ्यासादिति अत एवेति यतोऽभ्यासादेवं
भवति ततो यदुक्तं पश्चात् संवादेन किं कृत्यमिति तन्निरस्तं

भवत्यभ्यासांशेनस्योपयोगादिति तात्पर्यं तदेति साक्षात्
कारसमये एतस्माद्वस्तुसिद्धिर्जाता स साक्षात्कारः स्वसमये
प्रमाणमिति यो निश्चयः स तदा तद्वस्तुसिद्धिनिश्चयः प्रम
येति अनभ्यासेनार्थक्रियानुपनिश्चयाभावे तथाहि तदा
संवादान्तरमपेक्षंते संवादोपि चेति तस्यार्थक्रियादेः का
र्यसहचारिप्रभृतेः याभाभिः स संवाद इति संबंधः एतत्सर्वं
बाह्यार्थसिद्धिसंमतमपि तद्दर्शनेन कथंचिदुपपद्यते अ
भ्यासादेः संस्कारसारत्वात्तस्य च प्रमात्रेकतायामुपपत्तेरि
तिरिहदर्शितं मन्तव्यं नियतिशक्तिस्वमहाभाससारतया
तत्रप्रवेशनीयेत्यधिकमियत् तथाचेति यदेतदुक्तं प्रमे
यं तेन हेतुप्रकारेणेत्यर्थः तावदिति संव्यवहारे दृष्टविष
य इति मन्यते कश्चेति एकप्रमातृरूपसंकुचितप्रकाशा
वेषिनीलाघवभासविमर्शनरूपात्मत्यतात्समस्ताविगी
तविमर्शनरूपात्मत्यतात्समस्ताविगीतविमर्शनरूपात्
प्रत्यतात्समस्ताविगीतविमर्शनरूपः परिच्छेदमूर्त्यासं
ऊचितप्रकाशाविश्रांतभावनत्वावभासविमर्शनस्वभाव
श्रागमो बलवानिति यावत् एतमागममविगीतप्रसिद्धि
लतयं विभजति तथाहीति वेदशैववैष्णवादीनां हि योर्थो
विमृश्यमानः परस्परानुष्ठानेन प्रसिद्धः सोनेनैवांशेनेने
वोन्यादितोऽप्याकालादारभ्यैव प्रवृत्त इति नावच्छेदभागी
त्यनवच्छिन्नप्रकाशधर्मो विमर्शात्मा परमेश्वर एवेत्यना
त्वमेव तत्र कठादिभिर्भार्गवमतंगादिभिर्नारदप्रभृति
भिमप्रसिद्धानुष्ठानमनात्येवनिव
ख्यते ॥

यतः शाब्दं न समासव्यासोपकल्पितवाक्ययोजनाभिः न चा
स्यायत्तसामर्थ्यं परमेश्वरीनमितिदर्शयति सर्वैवेति उप
पादितमिति तत्रज्ञानं स्वतः सिद्धमित्यादौ उपपादयिष्य
ते इति इत्थं तथा घटपटाद्याभासेभ्यादिस्थानेषु यदि सर्वा
मानसी वाह्यी वा प्रवृत्तिः पारमेश्वरी तर्हि मनोराज्यादा
वपि सा प्रवृत्तिः कथं विसंवादिनी आह तस्यां त्विति वाह्या
र्थपर्यन्तीभावेन सत्तासत्ताचोपलक्षितौ यौ स्वाप्रवृत्ते राद्या
यापेक्षयौ संबंधिनि प्रागभाववाह्यनसत्यापाररूपैवैलक्ष
ण्यभेदः प्रातिस्विको विशेषः संभवच्चापि तु लौकिक इति प्रवृत्ति
रूपपत्रालोकस्य प्रवृत्तौ च विसंवादोनुपपन्नः पापाव
दाह्यनसत्यापारभाव्यापत्तौ तत्रैव वाह्यार्थपर्यन्तीभावा
भावाभ्यां रूपवैलक्षण्ये तस्य कदर्लसत्वेन तत्र प्रवृत्ताव
पि विसंवादः परमेश्वरेच्छयैवेति हेतुत्वेन योज्यं निरूप्य
माणापीति निरोद्धुमिष्टापीत्यर्थः निष्फलैवेति निरोधे
च्छया चाल्यमानाप्यविचाला प्रतिभासत इति प्रतिभान
लक्षणेयं शब्दभावनाख्यं आगम एवेति यावत् भावित
मिति अर्थविसंवादार्थविसंवादि इति ऊर्ध्वग्राणे सम्यग्लेश
त्याद्युपदेशविशेषैः शाब्दं न रूपेणैव समीकृतत्वात् मम
नः करणं संकल्पाभिमाननिश्चयवृत्तित्रयमयं यत्स
मेत्याद्यपि हि शुद्धसंविद्रूपपरमेश्वरसम्बन्धि शुद्धगणन
मस्ति हैकरूपविशिष्टविमर्शस्वभावायसेव प्रमातृवि
मर्शमात्मानाभिमान्प्रवन्ति तस्यैव तथारूपतां वलाद्देवा
द्यास्यपन्नस्यायाविध्यविशिष्टफलदाः तत एवोक्तं संक्षि
राधकचित्तेनेति ननु पशुप्रमातर्यभिमानात्मा शाब्द न

विशेषः साकथंपारमेश्वरीवागित्याशङ्क्य परमेश्वरत्या
पन्नासर्वज्ञे वानिरूढा केवलं तदीयैव तस्याः क्वाप्यंशे वि
चित्रे योन्मज्जननिमज्जने भवत इति दर्शयति संसारिणो
ऽपीति तदानीमिति परमेश्वरतापरिहारकालेलोष्ठादि
वदस्वातंत्र्यात् प्रमातृतेति प्राणादेः प्रमातृता कथ्यते व्य
वह्रियते परंनत्विकीतियावत् पारमेश्वर्येऽस्यामेषप्रका
शविमर्शमयस्य योगस्ततः एतदुक्तं भवति यथैव विश्व
प्रकाशात्मा परमेश्वरस्तथा विश्वविमर्शात्मा तत्र वाह्य
त्वयाप्ततार्थक्रियातत्सहकारिवर्गस्य यथा प्रकाशस्तथै
व विमर्शः तत ईश्वरेच्छयैव यो यत्र विमर्शांशे एकीकृतः
सङ्कुचितमिच्छुरपि नोञ्छितं प्राप्नोति ततएव रुद्रांशे
रुद्रभक्तास्त्वित्यादिना भावांशकप्राधान्यमागमेषु पद
शिनंमेति प्रतीति स्तादृशी सार्वेश्यप्रत्येन व्यवस्तुनित
याभावनिश्चयाकलनामिति यावत् नन्वीश्वरेच्छयैव यद्य
स्यनिह्नुतं शङ्क्ये स एव तस्यागम इति क इदानीं प्रामाणि
कानां मोत्कर्षः आः के वराकाः प्रामाणिकाः ईश्वर एव
हि तथा भाति विसृजति विमर्शयति च नन्वेवं तूष्णीमेव
स्थीयतां किं शास्त्रप्रमाणायत्तोपदेशश्रवणानुष्ठानैः स
त्यमवस्थीयते यदि स तथावष्टभ्नीत परमेश्वरः तदुक्तं
थाकन्तरोहापोहनमपीश्वरेच्छैव तथा च श्रीशिवदृष्टिः स
एव शास्त्रकर्तृत्वे इत्यादि यावत्तदनुष्ठाननत्य रहस्यपिश्य
तामानसीवृत्तिं विचार्यैवाङ्मयी विचारयति वागपीति
तथाचेति यतः प्रत्यासत्ती प्रमाणांततः परद्रष्ट्र्येव प्रवे
ह्याभावलक्षणनबाधनेनाविमर्शीकृतानैव प्रमाणम् ॥

ननु निरूढत्वाद्धर्मप्रमाणमपि तत्प्रमाणोपपन्नत्वात् नैव सि-
द्ध्यति इति युक्तं शास्त्रमिति नतावत्सर्वत्र न्यायो निर्वहति यत्रापि नि-
र्वहति तत्रापि पूर्वोक्तदृष्ट्या कार्यादिरूपस्याज्ञातत्वाद्दुर्बलः
स्वगृहे बलवानपि बाधकत्वेऽत्रापि तत्त्वायान्तरदृशि दुर्बल
तरीभवति तथापि चाद्यापि यावदासंसारं प्रवहतानुकथ
इकतद्वदसदृशो न्यायप्रमाणानां न्यायानां न पर्यवसाने किंच
दपि लभ्यते यदाह यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ इति सर्वः फलो
चितानर्थानागमात्प्रतिपद्यते विपरीतं च सर्वत्र शाक्ते
वक्रं सागम इति च परकीयेति क्रमयौगपद्ये क्रमकार्याका
रित्वस्य व्यापक इति यदुच्यते तत्किं वस्तुपदस्यासंभाव्यत्व-
तासुहितीस्वदेहे एकस्य व्यापके वस्तुतो भवितुमर्हतः अत्य-
न्तरस्याप्येवं कथं व्यापकत्वं क्रमस्थानासकृदाकरणं तथा
संभाव्येव वस्तुत इति तदपेतया हि तीयोऽपि राशिर्न कश्चि
दिति न दृष्टतद्रूपपरिच्छेदव्यवच्छेदाभ्यां तृतीयराशिप्रभावेऽ
प्ययोनास्तीति गम्यते न तत्तयापि न कश्चित् संभावनात्वावि
कल्पमात्रं न तया समुत्थापितो व्याप्यव्यापकभावो वस्तुत्वावि
विशमीति लक्षणिकोऽपि नतावत्क्रमेण करोति अनुदृष्टि
धर्मकत्वात् नाक्रमेण एकेन सर्वथा कार्याकारणे तद्देश
योगात् अनेकेनापि करणयोगात् सहकारिसंपातात्तथा
करणे तस्यैव व्यापकत्वं स्यात्क्रमाक्रमयोरित्यादिको नैया
यिकोऽर्थोऽदुर्बलीभवति न्यायः यथापि शाचोक्तिरन्योक्ता
शाकपरिहारेति सर्वथा तर्कोऽप्रतिष्ठ एव तथैव हि परमे
श्वरेण सृष्टः तत एवेह शक्तिसंवर्धनक्रमेणानन्तः संकु
चितविमर्शशक्तिसमाकर्षणेन तथैव भागापवर्गोपयो

ई
प्र भि
८०८
408

गिनोपभुज्यमानः परमेश्वरेणाहृष्टस्तर्कसंसारः काव्य
संसारवदपर एव विचित्राह्यसौ संसारः अप्रतिष्ठितत्वेऽ
पि तर्कस्य नास्मद्दर्शनस्य खण्डना काचित् आभासमान
वस्तुवादे हि परमेश्वरेच्छया यथाभासनियमः सा च वै
चित्र्येणाभासानुत्थापयन्ती तत्संयोजनवियोजनवैवि
त्र्येण च प्रमातॄन्विचित्रीकुर्वाणा पर्यनुयोज्येत्येतावदेवमा
यमवतिष्ठते उदयमलब्धगाधपवनर्कैः शोभते अयन्तु
स्वबुद्धिगर्वेण प्रतिष्ठापयपन्नस्वगृहमाहूनमध्यकल्पितैः
शेषभुगोलकमध्यफुवकस्यानवन्मूषो वाडिम्बविडम्बको
वेत्यास्तां सर्वथानुमानेनाश्वसितव्यमपितागम एव
सच योयस्य हृदये निरूढिमुपगतः स एव नन्वेवं यस्य नकें
चिन्निरूढं तस्य किं नन्वेवं यस्य च तदधीनस्तस्य किं नक
र्तव्यहानोपादानविरह इति चेत् इहाप्यागमविशेष
संपाद्यभोगापवर्गोपादाननरकपातादिपरिहारविरह
एवेति यदाह मीमांसकाग्रणीः भट्टनायकः महान्तिपा
तकान्याकर्यदात्तावशानः स्वराः पाननानि नमस्तेसे स्वच्छ
न्दाय हराय ते अत्रत्रियाविध्यन्नवाद्योगोत्याख्यानमर्ह
ति निरूढतयागमो मानं तदाह प्रसिद्धंतिति यद्यदा
यथा यथेत्यनेन क्रमेण सर्वागमानां प्रामाण्यं सेच्छाघा.
गमोहितावति प्रमाणं भवन्नप्यनार्यसंपर्कसंभाव्यमानत्वा
निरागमाभासः तथाक्रमतकेषेव महाजंवामहोतंवेत्यादि
कर्तव्येषु मध्यात् दिच्छावषात्मके तमोत्तोणानिहि
देपि चिरंजीविनामरषिमाया
णामेवं।

बुद्धिर्जायते यैतद्युक्तमिति अथ न विधीते ततः पूर्वमयुक्त-
कारिणो वयमिति यत्रत्वन्यागमसंवलनपाप्रमात्वः पूर्वमेवा
स्मयुक्तकार्यभवमिति प्रत्ययो जायते तत्र वागमत्वमेवत
त्रापि भगवद्भिर्यत्यापारमेश्वरागमे एवंविधबुद्ध्युत्पादे वि
लयव्यवहारो न तु प्रत्यवायफलोन्यत्रेव तथात्वादस्येपा
रमेश्वरागमसमाम्नातेन शुद्धव्यवहारो नत्वाभ्युदयफला-
भात् तत्रापि च तदागमत्यागप्रत्यवायपरिहारो लिंगो
द्धारादिदीक्षया परमेश्वरेणैव निरूपितः न तु शैवागमस-
माम्नातेष्वेवमवादीत्तथा दर्शितमिति वस्तुतत्त्वानुसारिण
आगमाः प्रकृष्टप्रतारस्त्वेवान्यापि न तु स्वरूपानयुक्ताः स्व
बलेनोत्कर्षापकर्षावुत्पादयन्तः संभाव्यमानबाधास्त
लमतिजल्पितेन नन्वेवं यद्यनियतकर्तृकैवावान्यापरमे
श्वरी नहि सिद्धान्तरूपत्वादेवभामानप्रसंगात् अदृष्टविग्र
हाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् नादरूपं विनिष्क्रान्तं
शास्त्रं परमदुर्लभमिति अमूर्तात् गगनाद्यद्वत् निर्घोषो जा
यते महान् शान्तात्तस्मिन्विस्मयात्महद्व्याख्यारं च शास्त्रमित्य
नेन क्रमेणानादित्वात् परमेश्वरप्रकाशविमर्शस्वभा
वैकालानुल्लासात् बुद्धादिप्रणीतत्वात्तु नवोद्धागमा-
दीनां भवेत् अत्र समाधिः वोढेति नहि बुद्धो नाम निय
तः कश्चित् अपि तु भावनाबलप्रतिलब्धक्षणिकादि
दृष्टविमर्शः तस्य क्षणिकादिभावनोपदेशी गुरुः
एवं बुद्धत्वस्याप्यत इति क्रमेणानियतत्वकर्तृकत्वात्
पारमेश्वरविमर्शमयत्वेनैव वस्तुतः एवं चतुर्विंशतितत्त्वभाव
नाभावितः कपिलो महान् अत एव सर्वागमानामनादयः एव

ई
प्र भि
८-८
409

तथाच पारमेश्वरेष्वपि शास्त्रेषु तदुक्तान्ताः अयन्तएव बुद्धि
तत्त्वेऽस्थिता वीरा अव्यक्ते पांचरात्रिका इति यत्किंचिद्वाङ्म
यं लोके बौद्धमार्हतं वैदिकं वैमलं पांचरात्रं चलाकुलं सांख्य
मेवच तद्ग्राह्यं येन सन्देह इति इत्येवंवादिनां तेषां वादिनां त
शतत्रयं त्रिषष्ट्यभ्यधिकं च एतत्स्वरूपविज्ञानं कपिलाय
महात्मने मया प्रोक्तमित्यादि च तेन कण्ठोक्तिवस्तुगतो
क्तिस्तत्र न तत् तत्कृतं प्रामाण्यं तत्कृतत्वमेव हि प्रसिद्धिम
न्तरेण किं प्रमाणकमिति प्रसिद्धिरेवैका प्रमाणं परमे
श्वरेच्छावशाच्च स्वगत कपिलादेर्यापि तत्प्रसिद्ध्यत्र प्रवि
ष्टाः कृता श्रुतयश्चाः तानेवान्योन्यानुगृहीतं लोकप्र
सिद्धिरिति यो यत्र व्यवहारे व्यवहर्ता स तत्र लोकः देश इति
तत्र व्यवहारे स्थाने एतत्संवादयति काममिति केनचि
दागमनिश्चयेन पद्यपि निर्मितं मन्त्रलोकाचारेण च वि
रुद्धं तथाविधमपि चरणं चेष्टितं यत्तदपि प्रतिपद्यन्ते
कामं बहवोऽपि एकवाक्यतयाङ्गीकुर्वन्ति न तत्रैषां वि
चिकित्सा भवतीत्यर्थः तत्र हीति तथाविरुद्धव्यवहार
निमित्तभूता वागित्यर्थः यदि पारमेश्वरी वाक्प्रमाणं त
र्हि वेदः कथं आह ईश्वराज्ञा हीति आसमन्तात् अप्रति
हतमा च फलसिद्धेर्व्याप्रियमाणमा विनेयहृदये.
व्याप्नुवाने विमर्शाद्रूपमाज्ञानुमत्त्वा स्रगयजुः साम्रा
प्रकृतः परतः परम् यस्य वेदात्मिकाज्ञेयमहोगः
थीरस्तत्त्वरीति यस्येति ऋगादीनां प्रक्रमानं वी
यं वाक्यं एवं व्याख्यानमिच्छादिशक्तित्रयमयं.
ततो यत्तरेपरप्रात्मात्मकमानेन स्वधाम ॥

यति

ततः परं समस्तशक्तिप्रतिष्ठारूपपरमशक्तिविश्रान्तिधा
मतन्नुमः अहो इति गांभीर्यस्य सौन्दर्यस्य चातिशयं द्योतय
न्नध्यात्माधिभूताधिदेवादिविषयार्थसहस्रगर्भत्वमाचक्षा
णः सर्वागमाविसंवादितां वेदागमस्याह यथोक्तं सर्वेत्ता
नमयो हि स इति उभयीति निबद्धा अनिबद्धा च विपर्ययो
विरुद्धाप्रसिद्धिः प्रामाण्यलक्षणमश्नुते इति संभाव्यते इति
सम्बंधः तथा च शुक्रात्प्रभृति मद्यस्यापेयता द्विजैरित्यादि
श्रूयते इति सापि प्रसिद्धिरेव सापि चानादिः अनादिका
लभाविन्यो हि सर्वाः प्रसिद्धयः तत्र तु काचित्कदाचिदुन्मज्ज
ति काचिन्निमज्जतीति उन्मज्जननिमज्जने पर्वोदाहरणेन
स्पष्टयति तथा चेति तदुपचारवास्त्विति नासात्तवाणिश्री
ज्ञमनोगोचरीकार्याणपलिपिपीयइउपचर्यन्ते विरतरव
ऊर्जन्माभ्यस्त व्यवहारपरिचयदृढनिरूढेन परमेश्वरा
त्तानुवर्तितया श्रीमत्सर्ववीरभर्गशिखाद्यनुगतया तथै
वसत्येनु सामानाधिकरण्येन दृढविमर्शावशाद्यवक्रियन्ते
दृढस्य च विमर्शस्य समत्वं ततस्तेषाप्यायकसंतापिकादि
रूपवरप्रभृत्ववर्णोपचरितरूपलिप्यक्षरश्रुत्यैव वाप्यायक
सन्तापकादिरूपलीरावसेकवशिंगारतापनादिषु मणावा
प्यायनादिकर्मप्रेप्साद्यभिधायिवर्णोपचरितैरक्षरयोगेन
वाप्यायितेषु यद्वा सन्तापितेषु उल्लिप्यालक्ष्यतान्यविस्पष्ट
वर्णरूपप्रत्यवमर्शाभेदप्रायप्रकाशस्वभावो ह्यसौ पुरुष आप्या
यितः सन्तापितो वा भवतीति तत्र स्वरेच्छया स्वभावो यथै
व प्रकाशे भाति विश्वात्मना स्पष्टो विशिष्टरूपादिप्रकाशमय
स्तथा विशिष्टरूपपरामर्शविशेषमय इति.

प्र· कथमेवंप्रायाणामर्यासंस्पर्शित्वं शास्त्राणां तदेवद्रष्टयि
त्यभि यितुं निदर्शनान्तरमाह तन्त्रामनन्तत्रेचेति षडर्धतोपता
४९· पादिविचारे जन्म न तत्रादपि मुख्यं नामान्तरहारायातम्
५१८ न तत्र मकरहडादिषु चक्रेषु स्वरोदयेषु मुख्यतया गण्यते त
त्रातीवसंवादिदृष्टप्रवेशास्त्रदिशा कार्यकारत्वेन तस्य श
ह्यस्य तदर्थात्मकत्वं प्रदर्श्य लोकप्रतिभामुखेनाप्याह त
थेति यशोमातापितृप्रायस्य यद्यपीच्छा तत्र व्यापृता त
थापीश्वरेच्छैवात्र मुख्यत्वेन विजृम्भते वास्तवतात्पर्येता
त् उदाहरणस्फुटीकृतमागमलक्षणं सत्रसंचारयति प
वमिति अत्रेति व्यवहारे तेनेति ईश्वरेण अन्यथेति त
दध्यासं विना एतच्चघटोऽयमित्यवमेति सूत्रे विवेचितम्
निवद्ध इति विशिष्टवाक्यरचनाभिः अनिवद्धस्त्वयत्र तथा
नास्ति महाजनो यत्र कर्तव्येयः प्रसिद्धियातो वर्गः स एव
मन्तव्यः यथा वेदानुष्ठाने छान्दसः वैष्णवानुष्ठाने भाग
वताख्यः यथाह वराहमिहिरः विष्णोर्भागवतान्मगांश्चा·
स्वसवितुः शंभोः सभस्मद्विजा मातॄणामपि मातृमंडल
विदो विप्रास्त्वथ ब्रह्मणः शाक्याः सर्वहितायशुद्धवपुषान
ग्नास्तथैवार्हतो येयोदेवमुपास्यते स्वविधिना तैस्तस्य कार्या
क्रियेति तेनेति तत्र हि मर्शनादात्मप्रतिपत्तिसंवेदना
स्तत्तत्फलमयत्नतउल्लासयितुं समर्थाः केचित्तु नराग
मोमहेशताविभागलक्षणपरमनिर्वाणफलोभवननत्त
सामान्यनिरूपस्वीकारविघटाभासवदनंताभासस्वीकारे·
णावतमानोपरशासनाभिहितभोगापवर्गफलदानसम·
र्थोपिभवति तत्वधरजर्धं फलदानसमर्थः ॥

तत उच्यते शैववैष्णवबौद्धार्हतागमार्थव्यवस्थिताः अन्योन्य
रसामर्थ्याः पूर्वपूर्वविज्ञातिनः तस्माच्छैवागमेनिष्ठत्वा
त्पहरणेच्छया वैष्णवाद्यागमस्तेभ्यस्तन्नदागमयेन्मतं नत
वैष्णवदीक्षादिसंस्कृतः स्यात्कदाचन शैवागमेधिकारो
स्तिविनाऽदीक्षया पुनः तेनपथेति प्रसिद्धिरूपेणवादेन
तेनेतिप्रतिपन्ना तत्रेतिदेशे तदेतिकाले एवकारेणशा
स्त्रान्तरलोकाचारविरोधेपिन विचिकित्सितव्यमित्याह
विगानेइति नहिकश्चिद्विमर्शोदये अनिबद्धापीति महा
जनानुष्ठानशेषतयैवस्थिता नत्वदृष्टविषयप्रसिद्ध्यापर्य
न्तफलोदययाभवितव्यं नत्वसावस्थासंस्पर्शिनीति अतः
प्रमाणादवसेयमित्याशंक्याह निर्विचिकित्सेति यथा
हिहतत्त्वप्राप्त्यादिमत्स्वरूपं प्रत्यक्षेणैवसकृदनुभूतोनम
ध्येबाधकैर्वैधुर्यमनासादयता त्रैकाल्येत्रैलोक्येचनिश्चि
तं एवंनिर्विचिकित्सप्रसिद्धेर्बाह्यार्थपर्यन्तत्वंनामनतत्रा
दौविषभूतग्रहादौचेतिप्रत्यक्षेणैवप्रामाण्यनिश्चयः ननु
मध्येबाधकंनोदेष्यतीतिकथं अत्राप्याह अदृष्टविषय
एवेति दीक्षातोमोक्षइति नास्तिदीक्षासमोमोक्षइत्याग
मात्प्रसिद्धेर्बाधकसंभावनानास्ति मध्येत्पादितेबाधकेवि
लयोगादप्रमाणतेव अतएवेति यतः प्रसिद्धिरूपएवा
गमस्ततोहेतोः तदाह अन्येत्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्यउ
पासते तेपिचातितरन्त्येवमृत्युं श्रुतिपरायणाः इति इ
देपुण्यमित्यादिश्रुतिवदनेनैतद्दर्शितागमप्रामाण्यपदार्थ
योपन्यस्तमिति तत्स्वेनेह लिखितं तथाप्रस्तावादर्थ
र्थमेवप्रासङ्गिकाहेनविशिष्टवाक्यरचनाक्रमेणेतिदर्शयति न

६
प्र भि
४॥
411

न्विति एवं प्रतिभारूपेण निबद्धानिबद्धप्रसिद्धिरूपतयात्मना
च त्रिविधमागमं प्रदर्श्य एतद्रूपान्तरमप्यस्य दर्शयति अन्यो
पीति एतास्तिस्रः प्रसिद्धिः प्रमाणान्तरमूलत्वेनात्य
न्तायान्वेष्यं आप्तवादे तु तदन्वेषणीयमेव आप्तो विवक्षितेव
स्त्वन्यधिगतिस्तत्त्ववक्तव्यवस्त्वधिगतिः सा विद्यते यस्य स
उक्तः अत एव तदा लोकवचनरूपो वा शास्त्रवचनरूपो वा
नियताकारं कर्तारं चापेक्षापि वर्तमानो पशंकनीय एवमू
लभूततत्प्रमाणसंभवे विचिकित्साभावात् तदाह आप्तश्चे
ति निर्विचिकित्सेति व्यस्तप्रतीते विशेषणं समस्तं वानुष्ठा
नस्य तेनापीति आप्तसंमतेन अस्त्येवेति न तु नास्तीत्यनु
भवस्यानपह्नवनीयतामाह यदुपदेशो यस्मात्तस्य संवि
ज्ञानं प्रमाणान्तरमूलतयोत्पन्नं नाभिशंकते नैव संशय
विपर्ययाज्ञानरूपतयाभिमन्यते तमुपदेशं तथाभूतमाप्त
वाक्योपदिष्टवस्तुसंवेदनादनुष्ठानपरोपदेशपर्यन्तान्नि
वर्तयितुं न केनचित्प्रकारेणान्यो भवति शक्तः यतोसावुप
देशस्तत्राप्तसम्बन्धिनि ज्ञाने भ्रमत्वपत्ताश्रयेण स्थितः
यदा मे नोक्तं मया साक्षादेतज्ज्ञातमिति तथासावुपदेशोभि
मन्यते मयैवैतत्साक्षात्कृतमिति नच बालोपि साक्षात्कृता
युक्तिघातैरपि शक्यानिवर्तनः यथाङ्गः परेपि निरुपद्रवभू
तार्थस्वभावस्य विपर्ययैः न बाधायत्ववत्त्वेपि दृढस्तत्पतपा
तत इति बुद्धिमत्पातेन रहितः फलमनयानुन्मूलनीयविम
प्राप्तमेव प्रामाण्यस्य निबन्धनं व्यापकमिति ॥ ततस्तद्वा
यत्र यत्र तत्र प्रामाण्यमेव तत एव क्रियासम्बन्धादिधियः
सत्या इत्यावेदितं ...क ।

आगमः प्रमाणमबाधितविमर्शतयेति स्वभावः नन्वागमत्व
मस्य कथं निश्चितमिति चेत् आह चेष्टाविशेषैरिति तत्रापि
हि कार्यस्य सत्त्वविवेचना किं न लभ्यते इति चरणमिति शाखा
प्रवादः तथाहि पाणिनिवररुचिप्रभृतेर्व्याकरणे आप्तता
प्रसिद्धा नात्मपादादेः पुरुषाप्रवादेन तु लोकाप्रवादपरि
हृः तदाह चरणाप्रवाद इति अयं चाप्रवादः पूर्वोक्तमाग
मभेदं यथायोगं व्याख्यानादिद्वारेणानुगृह्णाति तत एव
सर्वैः आगमस्याप्तोपदेशशाब्देन भगवत्पतञ्जलिप्रभृतिभिः
संगृहीतः आगमस्य स्वरूपमभिधाय प्रत्यक्षस्यागमस्य चा
नुमानादेश्च लक्षणं यत्प्रदर्शितं तदेव संवादयितुमुपसंहरति
तदेवं संवादयितुमुपसंहरति तदेवमिति सर्वमेवेति ज्ञाता
वपि स्वसंवेदनस्य प्रामाण्यानपायात् उक्तक्रमेणेति आ
भ्यासादिना आर्षमिति प्रतिभारूपवेदादिप्रसिद्धिरूपस
दोदितलोकप्रसिद्धात्मकमृषीणां सम्यग्दृष्टमभिमते नाप्येनो
न्यापितमनुमानस्य बाधकमेव प्रत्यक्षागमयोर्हि यत्प्रकाशप
च विमर्शश्च तद्यथाक्रमं प्रकाशविमर्शप्राधान्येनान्यापेक्षमू
तं प्रत्यक्षे हि प्रकाशप्राधान्येन विमर्शोऽन्यत्र तु विपर्ययः अनुमा
नेन तु नान्तरीयकवस्त्वन्तरप्रकाशविमर्शापेक्षा सेयं प्रका
शविमर्शयोगः इति सापेक्षत्वादूरेयं प्रमितिः प्रमेयात् तथा
पि च नान्तरीयकताज्ञाने दुर्लभमित्युक्तं न च वाच्यमागमे
पि शाब्दविमर्शनपूर्वकमर्थविमर्शनमिति तथापि सापेक्ष
तादि भवेदिति नहि शाब्दविमर्शनादपरमार्थविमर्शने
किंचित् शाब्दस्य स्वपरविमर्शात्मकत्वात् घटोऽयमित्यत्रो
पपादितात् न तु नपेक्षैव प्रामाण्यमभ्युपेतं तत्कथ

६
प्र सि
४१२
412

मस्यविमतिपद्मतिनस्यानपेतत्वंभवतोक्तं अभ्युपेतमेवे
त्याह प्रसिद्धिरिति ननुलक्षणेनव्याधिष्यतेच्छागादिशब्दा
र्थः किमत्रप्रसिद्ध्याअत्राप्याह चतुष्पात्त्वेति सोपीतिलक्ष
णान्तर्गतः नन्वितिहासपुराणादिव्यवहाराज्ज्ञास्यतेइति
चेत्तत्रापिप्रसिद्धिशरणत्वंनविघटतइत्याह पुरापिचेति
तथाचाह लोकेयेष्वर्थेषुशक्तिप्रागपीति प्रथमसूत्रएव न
केवलंदृष्टानुमितार्थएवाप्तः यावदाम्नान्तरानुपजीव्यः
पि इत्याहोपदेशोति आगमेषुहिगुरवआप्ताः पठ्यन्ते
एवंवैतत् ननुशास्त्रितेर्थेयेस्वयमप्याप्तत्वाः परम्परत
याचतदर्थवेदिनस्तेषांतत्रप्रामाण्यंभवतिवानवाभव
तीत्याह उपदेशपारम्पर्येपीति आगमग्रन्थावबोधेनवि
नापिउपदेशपरम्परायांकेवलायामप्यागमस्यैवतत्र
प्रसंगः आप्तागमताप्रसज्यते प्रसिद्धिरूपताचपर्यवस्य
ति येनाम्नतयासत्यवर्त्तिन्यासौलिकाच पारमेश्वराना
दिप्रसिद्धिरूपतयानाहशास्त्रेपिगुरवोन्यस्योपदेष्टारोभवं
ति यतएवंसमस्तेष्वागमग्रन्थेषूपक्रमे गुरवानुगुरवागतं
ज्ञानंकर्णात्कर्णोपागतमित्यादि समस्तागमग्रन्थपा
गादितिपाठेनभमन्येपठंति व्याचक्षतेच नहिसमस्तं
मागमग्रन्थंकेचित्पठन्ति अपितुगुरुपरम्परयैवोपदेशे
नव्यवहरंतिइति यदिवायद्यपिकेचित्पठंतितथापिनसमस्ता
पठंति तेपिचगुरवोभवति यदिवेत्यमवतारणा आगमरूप
ताकाचित्त्वमात्रोपकारिणीयासमस्यादिविषयस्यतत्रोपदेश
पारम्पर्यमेवकेवलं यात्वस्वपरोपकारिणीगुरुत्वेसतिसास
मस्तस्यागमग्रन्थस्य अर्थावबोधंयः पाठः ननएव ॥

अन्यथा पुनरागमत्वं न जनप्रसज्यते नापि प्रसिद्धिः पर्य
वस्यति ततएव तत्रतत्रागम उच्यते चतुष्पात्संहिताभिन्नं
गुरुत्वे योजयेत्सुनरिति सर्वलक्षणहीनोपि ज्ञानवान्गुरु
रिष्यत इति यतश्च मोक्षदः प्रोक्तः स्वभ्यस्तज्ञानवान्गुरु
रिति एवमेतल्लोकप्रसिद्धसमस्तव्यवहारोपयुक्तैकदेश
गुरूक्ताभिप्रायेण पूर्वं व्याख्यातं अन्यत्तु प्रक्रियाक्रमाया
तं शास्त्रोक्तसमस्तगुरुताभिप्रायेणोक्तमुभयथापीदमस्म
द्गुरुभिर्निरूपितं मध्यगतश्चागमः प्रसिद्धिश्च मूलत इति
प्रधानं यतः समस्तेष्वागमग्रन्थेषु गुरवः पेमन्ते प
वं परस्पराख्यानमिदमिति यथाप्येतत्तु रागामसमघोरा
दित्यादिवेति एतत्प्रमाणं यदुक्तं तत्किं नित्यश्रुतान्यपे
ति विवेचति तच्चेति एतत्प्रमाणत्वेनोक्तं केवलं भिन्नसंवे
द्येऽस्य च वेदं पूर्वमुक्तं प्रत्यक्षस्येव चेति आभासांशः प्रमा
णं विमर्शांशः फलमिति नन्वनुमाने प[illegible]तानात्म:
के आगमस्य शाब्दरूपत्वाज्जडस्य च कथमिदं व्यवस्थेत्याशं
क्य अस्मत्रयेतस्याप्यजाड्यमित्युपपादयति आगमोपी
ति नन्वस्त्वेवं प्रसिद्धिरूपे निवहानिवद्दे आप्तोपदेशे तु आ
प्तसंवंधियच्छब्दनात्मकं ज्ञानं तत्कथं परस्य संवेदनरूपं प्र
माणं स्यात् प्रतिपत्तुर्वित्तद्वारितशब्दद्वारेण यदुत्पन्नं
तस्य प्रतिपत्तुरेकविश्रान्तस्याप्ताड्डिन्नस्य कथमाप्तसंवन्धिता
भवेत् उभयथाप्यनदोष इति दर्शयति आप्तस्यापीति च
उक्ताशंकाद्योतकः गुणप्रधानतास्तु चेत्युक्तः अत एवे
ति यतदानीतयोरभेदापत्तिस्ततो हेतोः प्रतिपादयितरि
रासो संक्रमः श्राद्धा क्रमविमर्शात्मकप्रतीतिमूल इति तथे

ई
प्र भि
४१३
413

वृश्रतिपाद्येसंक्रामन्प्रतीतिपर्यवमायीततोनन्यत्वागम्रस्य
उपयोगइति आगमत्वेनेतिशेषः ओत्रज्ञानगम्यत्वेह्यस्ये
रूपादिवहिर्विषयमात्रेनप्रमाणरूपः ननुवाधकः सन्नागम
सचपूर्वंवक्तरितनःश्रोतरीतिभिन्नकालयोः कथंताद्वाम्यं
नैवमित्याह प्रमातृतेति अन्तःसंवेदनभूमौवाचकत्वेवा
चकालास्पृष्टा देहाद्युपचारात्तुकालभेदव्यवहारइति
सर्वमनवद्यं यदियतानित्यंसंवेदनरूपंयद्भगवति तत्र
प्रमाणमित्युपपादितं नहिभगवतिविज्ञानत्वान्तप्रमेय
स्पष्टयकप्रकाशः कश्चिदहमित्येवविमृशतेः सर्वज्ञानाम
पिकालस्पर्शे तत्प्रमातृतासंकोचात्यशेषप्रमेयनिष्ठमः
पितानंकालस्पृष्टमेवयदिपरंनित्यप्रवृत्तवर्तमानताइके
शेवर्तमानानंव्यवक्रियतेसदासर्वविद्नीतीति ॥ ९५ ॥
नन्वेकाभिधानविषयेमितिरित्युक्तं तत्रस्वलक्षणेचेत्तः
पा नहिप्रत्याभासप्रमाणमितिकथंयुज्येत आभासमि
श्रीकारेहिस्वलक्षणमिति शंकांशांतेत्युक्तं यथारुचीति
तदेवव्यापाने यद्यप्येकपदार्थइतिलोकस्याभ्यासादवि
वेकितयाप्रसिद्धिस्तथापितोविवेकेनपृथक्‌इः भेज्यमा
नातनंनसहते विवेकस्वनिथास्वातन्त्र्येणार्पितत्वान्तस्या
श्याह आभासानांपृथगभासमानानांप्रकाशप्रमाण
भूतोविमर्शः कदाचित्प्रत्याभासंविश्रान्तोयत्रसामा
न्यव्यवहारः जातुचिद्गुणप्रधानतया प्रवेदमित्यभि
तिव्याप्तिश्रणाशाणानुसन्धाननामा नत्वानेपनसाथि
ते पकस्मिन्नपिस्वलक्षणात्मर्थेतकचित्स्यातन्त्र्यवायो

क्रियार्थित्वं वा हृद्व्यवहारं वानतिक्रम्याभासाभियन्ते इति
सूत्रार्थः सूत्रावेवं नाप्यर्थ एवाख्यातप्रकत्वं तत्र ननु शुक्लाभि
ख्यावर्त्तणेन अत एवावतारणिकायामविचारितत्वमेक
त्वनियमं प्रतिनिमित्तं मन्तव्यं अन्य इति द्रष्टव्यदीपप्रका·
शानामित्यत्र यस्मादेवं वद्यते तस्मात्कथं तत्स्वलक्षणं स
न्निवेशात्तु द्विमात्रविषयः कथं च तत्स्मरणमयता मात्ररूपं
तस्याभासान्तरगस्य माभासान्तरगमे नैकरूपं भावितम
हेति घटस्यापि पटे नैकताप्रसंगादिति यो दोषः शंकितेस्म
नात्र हेतुः पूर्वमेवेति तात्कालिकात्तत्प्रकरणे तावदा
भासवैचित्र्यमुपपादितं तत्संयोजनवियोजनस्वातन्त्र्यं च
भगवत इति येनेति येन विमर्शसामर्थ्येनेममेवंभूता भवति
दृष्ट्यादिना यासन्निवेशमात्रे स्मरणमयत्वराजतत्वाघनपेति
णिव्यवक्रिता कीदृशी भवति आह अन्येनाभासे स्मरण
योल्लोहितउन्नतइत्यादिभिर्विशिष्टैरेकरूपो विशेष्यरूपता
देव केवलं सन्निवेशसामान्याभासाद्धि लक्षणाभासेपि भव
न्ती पूर्वं प्रतिपन्नात्सामान्यात्मसन्निवेशमात्राकाराद्रूपादभि
ना एवं स्मरणमयता एतदन्यत्रापि दिशति एवमिति महत्वा
दि यदेकैकमनाभिन्नमनेकं वहुसंख्याकं सामान्यं तद्वि
षयत्वेन येनिश्चिताः परामर्शास्ते पुनरेकस्मिन्स्वलक्षणे
प्रवर्तमानास्तं सामान्यात्मानं विशेषीभूतमपि पूर्वं सामा
न्यप्रतिपत्तिव्यवहारकाले प्रतिपन्नेन विविक्तेनानाभिन्ने
ण वहुसंख्याकेन तदेकपरामर्शविषयेण सामान्येनैक
तां नयन्ति तदेव चेति एकतापादनं इयतैकस्मिन्नित्यादे
स्तत्रांशे वस्तु निरूप्यव्यहारविषयो व्याख्याता शेषस्त्वंशाद्दृष्टिंव्या

ई
प्र॰ भि॰
५१४
414

चष्टे प्रनदिति हिमाद्रेनास्यार्थस्य पूर्वसूत्रार्थे प्रत्याभासे प्र
माणव्यापार इत्यस्मिन्हेतुत्वमाह स्वेच्छाबहिष्करणे वा
श्रियतेन्तःकरणे वेति दर्शयति भागशइति प्रयत्नइतिच
ग्रथेति यदि वेति यावत् सन्निवेशोपि स्वेच्छातो वैचित्र्यान्त
र्दर्शयति चित्रेति पृथुबभादितावैचित्र्यं संनिवेशनामा
त्रेवानत्सामान्यं भाति प्रदृष्टान्तमाह तथाहीति भित्तिरि
वस्वलक्षणं रेखाविभागइव सामान्यविभागः एवं पृथा
क्वचिभवत्येकत्रापि भवत्याभासइत्यत्रार्थे भित्तिचित्ररेखा
दृष्टान्तेन स्फुटीकृते यथार्थित्वमिति विभजति ग्रत्रूपमा
त्रनयेति एतदीयावयवविभागनादरेणेति यावत् यथा
भुत्पतीति व्याचष्टे ग्रविशेषेणैवेति इदमपि शाखादिमत्त्व
लक्षणमिदमपि ततएव शाखादिमत्त्वपनेग्रर्थाइति प्रतिप
त्तिः तत्रापि हृद्व्यवहारनैपुणेन विभागोल्लासः एवोयं
खदिरोयं कदम्बोयमिति स्फुटीकरणार्थे रुच्यर्थितान्युत्प
त्तय उदाहरणभेदेन निदर्शिताः एकत्रापि तत्र घटस्वलक्ष
णेचयमपि शाकयोजनमेव १०६ प्रसिद्धेन जडाजडग
तेन रुच्याद्युत्थापितेन भेदेन सामान्याभासात्मना प्रथम
श्लोकोक्तेनाप्रसिद्धमाभासभेदं घटगतं श्लोकान्तरेण·
स्फुटीकरोतीति सूत्रद्वयस्य तात्पर्यं वृत्तिकैरोहद्यं चयमि
न विषयं व्याचक्षाणो जडरूपं दृष्टान्तद्वयमजडरूपमेकं
व्याचष्टे घटपवद्ध्वावयवेष्वेवावस्थितेनेच स्पर्दीर्घैः प्रति
भासते तदाह भागान्तरेति भागान्तराणां योदेशस्तान्वे
ववादेशास्तत्परिहारेण तत्रचक्षुषोः मनसम्प्रणिधाने
नत्राप्रतिहिरण्मयवीयाजन्तः यथारुचीति ॥

पूर्वसूत्रोक्तमुदाहृतंदन्तोदाहरणंकृतंदीर्घह्रस्वेतीयता
अर्थार्थित्वमप्युदाहरति गृध्रपुरुषेतिकुत्पन्नोऽप्युदाहरणं
धूमवान्नतेति तत्रचनदृष्टान्तोनिदर्शनान्तरंदर्शितमित्याह
कुत्पन्नाविति नकेवलमत्रोदाहरणं यावदुदाहरणोपिप्र
सिद्धंनिदर्शनान्तरमुक्तमित्यपिशब्दः ननुमन्यत्वतानमप्रवे
चार्यते तत्किंनिदर्शनेसंभवति इत्याशंकासंभवत्येवेतिभ
र्तृहरवचनेसंभवति इत्याशंकासंभवत्येवेति नदर्शयति प
रेषामसमाख्येयमभ्यासादेवजायते मणिरूप्यादिविति
अनेनाप्तोक्तत्वमानुमानिकत्वंचनेति दर्शयताभ्यासिकत्व
स्यतत्वमुक्तं तत्रपवकुत्पन्नावेतदिति स्फुटंनिदर्शितमू
अत्रचेति उदाहरणद्वयेपि नतुस्वलक्षणान्तरत्वमित्यत्रहे
तुर्दैशेत्यादिः नस्पृशतीतिव्याचष्टे अत्रेति एकस्वलक्षण
त्वमिति दीर्घह्रस्वादिद्वयपरामर्शावस्था सद्धूमत्वेजातिः
वान्नत्वमितिव्यक्तिः एकत्वमिति एकस्वलक्षणता एवं
दृष्टान्तश्लोकंव्याख्याय दार्ष्टान्तिकवाक्यंव्याचष्टे एवमिति
दार्ष्टान्तिकत्वंसमर्थयते अनुपलक्ष्येति उपलक्षयितुम
शक्यस्तत्रएवाप्रसिद्ध आभासानांभेदोयत्रस्वलक्षणे तत्रप
रमभेदेषु आभासभेदेषु अवभाससंवेदस्वप्रकाशनभेदस्यसं
भवोदृष्टान्तानुसारेणानुसरणीयः कथं आह अवधित्वा
दीति रूप्यादिभेदद्वयाश्रयेणेत्यर्थः एवमिह घटपवोर्ध्व
तादौचत्ताद्यवभासेनप्रसिद्धभेदेनदृष्टान्तउक्तः अप्रसिद्धभे
देनतुसत्त्वघटत्वादिनादार्ष्टान्तिकः ननुनानाभासस्यैवेल
तणंयशब्दः केवलमन्यःसन्निति एतत्रसहतेनहीति एवं
हिपर्यायमात्रतेवभवेत सत् घटइति नचैवमित्याशयः न

ई
प्र.वि
४१५
415

उसन्नित्याभासेन घटेपि विश्रान्तेन यतः पटशाकटादि
कमाभासान्तरमाक्षिप्यते ततो घटाभासाद्भिद्यते न तु स
दाभासो नाम कश्चिदन्य इत्येतदपि निषेधयति नापीति
तदेव हीति यत्त्वैयैवोपगतं अससङ्कमाहशिवेत युज्यते इ
त्याह यदाहीति यत्राभ्युपगमावसरे तेषामिति पटाद्या·
भासानां मध्ये घटादेः कस्यचिदेकतमस्यानियतस्यार्थस्य स
न्नित्यसंस्पाधिपि अवभासः संभाव्यते यतः सत्त्वलक्षणेन
साध्यासार्थक्रियाप्रस्तुता न तु पटेन वा घटेन वा तथाह
योः पएशूर्वके विवादे गटहेत्त्वन किंचिदस्ति किंचिदस्तीति
वचनासंभाव्यार्थक्रियेति दर्शयति सत्त्वेति सदित्याभा
सस्य देशाद्यवच्छेदेन विशेषीभूतस्य तदभावेन वा सामान्य
रूपस्य परस्य च विलक्षणान्यतत्त्व पटाद्याभासादस्त्येव विशे
षः ननु सदित्याभासान्तर्वर्ती सत्यपरामर्शः सकथमर्थ
क्रियेत्युक्तः अर्थक्रिया हि कार्यं ननु स्वभावः अत्राह परा
मर्श इत्यादि सङ्गपरिहारनिमित्तकृतायाः प्रतिष्ठितस्य
साप्यर्थक्रियासदाभासस्य पौनरुक्त्यशंकमानहेतो प्रति
हन्ति सत्तासामान्यमिति एकपदप्रयोगे हि सामान्यवि
शेषतापि गम्येत ननु च हेतौ वक्ष्यमाणे घटकाचनाद्या·
भासेष्वन्यात्मतापरिहारो वक्ष्यते नैव घटे घट इत्याभा
सोयः पटादिषु नास्ति कांचन इत्याभा
दिषु नास्तीति तदसत्याभासोपामरणमयाः·
न्नोक्तः अत्रोच्यते वहिष्करणेति कस्मा
असदित्यवभासो हि व
राघा॥

भासेभ्यो निकृष्टः केवलं मनोनुव्यवसायिसदित्युक्तनीत्या
न्तःकरणेनाभास्यते ननु वहिष्करणेन गृहीतोसावास्वादपि
तु शाक्य इति तेषां सद्व्यतिरिक्तानामन्येषाम् भावाभासानां
परिहारो नोक्तः हन्तैवमन्नित्याभासो योऽत्र घटादिविविक्तो स्वभा
वेणु नास्तीति नैवोक्तं हन्ताविति यावत् यदि तु घटादिभिः ते
योगित्वं हन्तात्तुक्तं सामान्यशब्द इति हृन्निगतः नवेति सहिका
वेसर्थं हापोहाभ्यामिति अनुगमाननुगमसंवेषेनाभ्यामि
त्यर्थः नहि घटेवानुगमबुद्धिग्राह्यं तदेवग्राह्यन्तिसंवेदनस्य
विषय इत्युक्तं आभासभेदो च स्यादेवेति भेदप्रसिद्धिरिति
संबंधः स्वात्मन इति स्वसंवेदनेन सिद्धेन पक्षवनीयतामाह
एवमाभासभेदाभिन्नार्थकारिणा इति व्याहृत्यते एवं धवे
रिति विहरणाति तथा शाब्देरपीति सोच पादिपदं लेशतो
व्याख्यातुं व्याहृतिसैव इत्यादिकां तां व्याकरोति अवस्थे
त्यादिना स्वलक्षणैकरूपत्वेनाथियः संमतस्तथापीत्यसा
मान्यरूपत्वेनचैत्र शाब्दप्रवृत्तिरिति दर्शयति स्वलक्षणेके
त्यादिना एकसन्तानतामात्रेण प्रत्यभिज्ञा भविष्यति अल
मत्र सामान्येन यथा सौगतो मन्यते एतन्निषेधति अन्यथे
ति सामान्यरूपतानंगीकरणे ह्यदृष्टेनेति यत्र सदृशाप
रापरोदयप्रबंधप्रत्ययोविच्छिन्न इतियावत् नन्वेवं सर्वत्र
सामान्यरूपतानुप्रवेशोस्तीति युक्तं स्वलक्षणं कदाभा-
तीत्याशंकामपास्यति सामान्यत्वेत्यादि अनभिव्यक्तेरिति
उदितस्यास्फुटतायां अनुदितेनतु सर्वथा मायाप्रमातरि
सर्वमिदमहमिति श्रीसदाशिवभूमिका स्वलक्षणरूपता न
तएवाह सदृशेरन्नेति अनेन समयानुपयोगात्तु मानुप-

६
प्र भि
४१९
410

योगमाह अन्यदेति अवस्थाप्राधान्याभावे विततावयवि
वदिति अवयवीदेशाविततो भाति अवस्थातो पुनरवस्था
भेदानुसन्धानैकताविततायामहोत्स्वल्पं यं चिरजीवीदृष्ट
व्यवहारसतत्त्वश्यात्राभासनीय एकः कालविततः अवय
व्याभासवदिति एकस्मिन्नेव तरुणोशरीरः प्राणादिमनेक
मवयवमवभासयन्नेव यथैकचन्द्ररूपग्राहिणी अवय
विवृद्धिस्त्याजन्मप्रभृतिवासकानन्तावस्थाभासनसंगी
ऊर्ध्वती एकचन्द्ररूपग्राहिणी अवस्थान्तवृद्धिः नन्वेवंय
थैवकालविततमत्यवस्थभेदेनैव व्यक्तितया गृहीतेसत्येवै
कानुसंधेः सामान्यरूपता अवस्थान्तरूपव्यक्त्यनुयायिनी क
ल्पिता तथा देशविततेपि कस्मादेकतरुणोपि सावकल्प्येते
तिप्रसंगं भिनत्ति नन्विति नत्वह्यवयवेनावयवान्तरसंधान
निरपेक्षैव प्रत्येकं चैत्रबुद्धिनोदेति शिर एव चैत्र इत्यप्रती
तेः बाल्यादेकतमावस्थाभाजि पुनरवस्थान्तरानुसन्धानव
न्यतायामप्युदेति चैत्रबुद्धिः शिरोबुद्धिस्तु भवन्ती पाण्यादि
कमवयवान्तरमवश्यमनुसन्धापयति ततो भवत्यपि शि
रसितादृशौ चैत्रबुद्धिर्न तु सर्वेषां न भवतीति शुद्ध्यग्रहणे
तदेवमाभासादेकैकतैवार्थक्रिया तत्तदाभासान्तरस्यावे
षणानान्तरीयक तथा वस्त्वर्थिता यामिव पात्रस्यतत एवा
नियतस्यान्वेषणमिति प्रतिभासविमर्शार्थक्रियाभि
वाभास एव वस्त्विति प्रसिद्धतरप्रसिद्धाप्रसिद्धाशये नै
कोप्यर्थो विचित्रतया विभक्तः सत्त्वेऽरीर्थं हते
ति प्रमेति सहृदेति ॥

नन्वेवमेकोर्थोघटत्वलोहितत्वाद्यात्मा नवस्तु भवेत् भव
तीत्याह सूत्रेण आभासभेदादिति आभासानांमिश्रत्वेक
श्चिदाभासः प्रधानं सोऽन्येषां सम्बन्धस्तत्सामानाधिकरण्ये
तद्रूपतलितोयः प्रतिभासः स्वात्मरूपेण एष इहेदानीं घ·
टोस्तीति वाक्यार्थविमर्शकत्वेन विमर्शेनानुप्राणितस्तेना
भिन्नाघटभेदिन एकस्वलक्षणतामाभासाः स्वभेदमनुत्सृज्य
स्तेषामन्यार्थक्रियासमुदायरूपा आभासविमर्शभेदेषु
नत्वन्यानियता एकैकमात्रस्वभावाः पुनः शाब्दोविशेषघा
तकः भेदापरित्यागात्स्वालक्षण्येपि यदाभासमात्ररूपत्व
तदेवसमानव्यक्त्युपरञ्जकं परमार्थतः सामान्यं घटत्वदा
भासमात्रावमर्शोन्तु योग्यतामात्रेण सामान्यरूपतेति सूत्रा
र्थः अनेकस्यैकता इति हीनो सम्बन्धरूपस्मादिति नन्वनेका
मर्थक्रियां कुर्वत्कथमेकं आह प्रमाणेनेति एकां कुर्व
देकमित्यपि हि न पित्स्यां प्रीणनमित्यङ्गीकार्यमपि तु प्र·
माणेन तथाभासप्रत्यवमर्शात्मकं न च प्रत्यवमर्शोन्मू
लनमित्याह वलयहरणेन हृतितात्पर्यमाचष्टे प्रत्याभा
समिति प्रत्येति एकस्मिन्नित्यादेर्हृत्तियन्थे नन्वेतथाप्र
नेचेदन्तर्लीनत्वं वस्तुनां क्रतश्च इति मोहमपोह एति प्रथा
त्मकत्वाच्च वस्तुतत्त्वस्येति ननु यदिता एवार्थक्रियास्ते
भ्य आभासेभ्यस्तर्हि भिन्ना एव ते सन्तु किमेषामुपरिहृत्थैवे
दमेकत्वमारोप्यते हृद्येवेत्याह एकप्रथेति वक्ष्यते इति
हृद्यगदीपवद्वे ततोपीति आभासनविमर्शनाभ्यां तावदे
कत्वं सिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वमपि प्ररूढालितमयत्नोद्धसं
ददात्तकोदोषइत्यपि निक्तका इति निर्गता व्याख्यातः पुनः

ई
प्र भि
५७
417

शब्देनेति भेदस्पृष्ट एवाभेदात्माविशेषो द्योतितो भूयस्त्वा
वानेकत्वानेकत्वाभ्यासाभासस्य यौगपद्येन ननु द्वितीय
वारवाची पुनः शब्दोत्र पुनः शुक्ले इत्यादाविषत दाह नन्वि
ति ननु पृथक्त्वावभासात्कथमधिकरणव्यवहार इत्या
शंक्याह अधिकरणं चेति तथात्वमिति समवायः ए
तद्धि वर्तितेत्यादिसमासपदं एकाधिकरणत्वं समाना
धिकरणत्वमिति यद्यपि शब्दप्रयोगेन विवक्षितः तथा
प्यर्थभेद एव वस्तुतः नीलोत्पलशब्दयोः सामानाधिक
रण्यं चैत्रमैत्रयोः समानमधिकरणमिति प्रतीत्योरसं
कीर्णलक्षणात् ननु विकल्पात्स्यापितमेतत्सामानाधि-
करणादि न तु वस्तुतत्त्वस्य न किंचिदाह ब्रूहीति यद्य
पि समवायाद्येव सम्बन्धरूपं तथा संबंध एव चानेक
स्यैकता तथापि समवायः पृथक्पदार्थः सामानाधि
करण्याद्यपि अपृथग्रूपं वस्त्वन्तरं वा धर्मात्मकं पृथगेवे
ति येषां दृष्टिस्तदाशयेन सम्बन्धस्य सर्वानुग्राहकत्वम
भिधाय तं पृथगुक्त्वैकत्वमपि चानेकस्यैवास्त्वमिति त
था हि तत्रभवान्समवायस्य रूपमभिधायाभ्यधात् तां
शक्तिं समवायाख्यां भेदाभेदप्रदर्शिनीं अनुगृह्णाति
सम्बन्ध इति पूर्वेभ्य आगम इति प्राचीनामपि साशाक्ति
गुणानामप्यसौ गुण इत्यादि च एतदर्थ इति स्वलक्षणवा
कीनत्वाभासमात्रवाचीति यावत् एकत्वविरुद्धमत्वेति
संबंधः तथाभिमानेन हेतुः समर्थनाया शाक्तं हेतोरपा
तापर्वतात्लुठन्त्या ग्रावशिलाया मबलम्बमानस्तेनैव सह
पतति न तु तदस्य प्रतनुकामपि रक्षां विधत्ते ॥

तथाप्यन्यायावलम्बनं क्रियमाणमपि न प्रकृतपरिशुद्धये प्रभवति तदेवमुच्यते शशाकाशावलम्बनं चैतेषां सम वायादेर्व्यतिरिक्तपदार्थरूपता गंगोदकपवित्रत्ववत्स्व यं हेतिस्वभावतेत्यादि अत्र हि पलेतो च भावो तदन्यश्चेति ह्यूणशल्यमशक्योद्धरणमेव इत्युक्तदर्शनेन विरोधः क श्चिदिति रूपयति उद्दीति उद्दिश्य तिभासितेस्तलोलतण तत्राप्यर्थक्रियाकरणोपाधितेत्येतत्वस्य विशेषः वस्तु सव भिन्नेन दर्पिकं नाम तदेतावद्धि वैरूप्य प्रकृतं यदेकस्यानेकत्वं तद्दर्शयन्नस्मान्नवेति अत्राप्युच्यते एवं वस्त्ववस्तुनो रित्यादिप्रतिभासासंभवं दर्शयति भावे हीति आसमन्ता यं रूप्यतेऽनेन इति तथा न च सर्वतो यद्रूपितं तत्कथं च न रूपितमिति भवति एकमप्रेथेति एकतयाप्रणेत्यर्थः ॥१८॥ ननु नानैकाकाचिदर्थक्रियायत्क्रियायैस्वलक्षणमेकमंगी क्रियते अर्थक्रियाः किलवह्न्यावक्ष्यप्राभासप्रसूतयेता वस्तु प्रस्तुताभासाभिन्नाभिन्नीभवन्ति इत्युच्यमाने नियम नितान्तं वक्तव्यं येन जलाद्याभासयोर्घटपटाद्याभासानां वानस्ति भिन्नीभाव इति वदन्तं प्रत्याययितुमत्रम् प्रदीपेति एकत्रवर्तिन्यः प्रदीपप्रभाः सत्स्वतमा अवलोकन शक्त्याधानेनाकार्थः एकं भवनमनुरूपिता सर्जन्ते तत्र न वह्न्योर्थक्रियायाः प्रावर्ण्यमपि भवन्ति सागरपतिता नितान्तं सिवक्षतरनवंगसंभावभावितनयाद्भुतसंरम्भा रम्भीरिणि भएयन्नाकोऽत्रार्थक्रियाणां समुदायः तद्द्वदः काचनोलो हितोनमहानित्यतः शिवलिंगस्वपनो चितइ तिती च भीतिरूपा मेकामेवार्थक्रियां विधत्ते इति कथं

ई
प्र भि
४१८
418

तत्कार्यैकं स्वलक्षणं भवेदर्थक्रियाकारितया हि लौ
किकं वस्तु सत्यामित्युक्तं यदुक्तं नियमनिदानमित्या
दि तत्रोच्यते यथामेवाविरोधस्तेषामेवामिश्रता नतु रूपा
भासपवनाभासादीनां विरोधोपि च नियतिशक्तिमहि
म्नैवेति यथा प्रदीपप्रकाशास्तेषां संबंधियदेकं वस्तु गट
हेतन्मेलनात्मकं सागरे च महत्याशये स्रोतसां संबंधिय
देकं वस्तु महाजलावयविरूपं तेनैकेन कार्या यथैक
धीरिति यैक्यबुद्धिलक्षणफलतिन्नैकविमर्शायकाचा
र्थक्रिया तथैवाविरुद्धा येवभासा घटलोहितोन्नतादय
स्तेषां सम्बन्धिना यकेन स्वलक्षणात्मना मेलनेन कार्या
यैकधीर्व्याख्यातव्या इति सूत्रार्थः यकयेत्यस्य भावप्र
कथ्यमित्यकारान्ततोपपन्ना अत्रैव यतुनन्तात्स्वार्थेण
दर्शनमित्यत्र ध्यञुनन्तादपीति स्मरन्ति व्याख्यानेनहृ
त्रिगतेनैनीदमुक्तं भवन्तीति सम्बन्धः किं नदाह सूत्र
इत्यादि नतु द्वतौ च कारैस्त्रिभिर्भाव्यमेकेन वा अत्राह
यकारेणेति यकेनाविभागेनेत्यादिका क्रिया सम्बन्धिता
चकारेणाकृष्टेति द्वितीयेन तु द्रव्यसमुच्चय इत्याशय
शेषः तद्युक्तत्वेनैवेति चिन्तागतमवस्त्वपि भवेद्वस्तुवे
द दृष्टान्त इत्यर्थः ननु नीलं पीतनमिति दृष्टं विशेषण
तं यथा नीलं वस्त्रं न वास्ति पीते तद्व्यपगतमिति तदपि
सङ्गतान्वयेति केन चिद्युक्तमत्याह नीलमेव सम पीतः
मिति यतस्समर्प्यते गुणगुणपादीति गुणपते आरो
प्यते स्पष्टता दियैर्मणसाधर्म्यादिति गुणा आरोप्यमाण
यत्रारोप्यते सगुणीतत औपचारिकमेवमादिसामानाधि

आदित्यरूपतान्निषेधयादि तथापीतंनीलमितिनेति उप
चारेदृष्टान्तमाह सिंह इत्यादिना नन्वेकविचित्रचमत्का
रात्मकार्थक्रियाभावेपिपानकदृष्टिदृष्टान्तेनाह अप्यु
त्पन्नेति वृत्तिवाक्यंव्याचष्टे श्लोकाद्याभासाइत्यादिना
प्रथमप्रसिद्धग्रन्थोथतोवाक्यभेदेनवृत्तिंव्याख्यायैकवा
क्यतयाप्यस्यन्यायावलम्बनेनव्याचष्टे अथेति नद्या
रूपरूपोवास्यरूपइतिवृत्ति समानार्थत्वाद्वाक्यस्यान्नित्य
समासत्वाभ्युपनं समाससेति मन्यते दिष्ठ्याप्यप्युञ्जते
एवं तथाहि अल्पपादस्तुनिः तेषांमोहः पापीयान्नाम्
रूपस्येतरोत्पन्नेविल्यवोचत् अयंवृत्त्यर्थः अनुरूपस्येत
रानुत्पन्नेविति यद्यप्यनेकाभासयोगइक्रमस्तथापिन ए
र्थता स्वलक्षणस्येति तस्यापीत्यपिशाहुः ततश्चात्म
रूपिदेशकालाभासतद्रूपेनत्रयोग्यमितिवृत्तौ योपिशा
ब्दः तद्योजनेविनातद्रूपता तद्योजनेत्वन्यायोजने
पिरूपता स्वलक्षणस्येत्याह देशकालभेदादेवेति
ननूक्तेनप्रकारेणायमेकाभासः सभ्रान्तोस्त्विति सामामा
भासा एववस्तुसन्तइति कस्मिन्तंनिषेधति तथाचेति
चः शंकायांतकः तथेति तेनप्रकारेण तथाशोकोने
तिदार्ष्टान्तिकता तथाशाहेनस्तु चितामकोप्यर्थक्रिया
विशेषोस्तीतिसंबंधः ततश्चेति अर्थक्रियाविशेष
संभवात् अन्यदेतिद्वयोर्विरुद्धयोर्युगपत्समकल्पत
याअनिपतत्समेकविषयत्वेनायोगपत्वात् तथापीति
नसमकल्पनया प्रतिपतिरपितगुणप्रधानभावेने
तितान्तर्ये अन्यथावेति समूहायासमूहायित्वादि

नानात्वदर्शनानन्तरसमर्थनेस्माकमभिनिवेश इति यावत्
अन्यथेति यदि तदापि तथा प्रतिभासेन भवेत् तदा तावतो वि
मर्शोऽभेदेन सह तेयः प्रकाशः स न स्यात् अत्र दृष्टान्तः यथेति
अनुभूयमानोनेको रसो येन अमात्रायस्यापि तत्राद्यन्यतमा
इकात्कटुरेव मधुर एव वा भाति न तस्य प्रमातुः पानकरसः
प्रतिपन्नो भवति ननु प्रत्यक्षेपि यदि एकमनेकं च भाति त
र्हि तद्युपालम्बनापतामनोनुव्यवसायीति कथमुक्तमि
त्याशंकानिकृन्तति केवलमिति येन हि प्रमात्रा मरिचगु
डादिनास्वादितं कदाचित्पानकमेवत्वास्वाद्यते इति तस्य
स भिन्नो रसो विकल्पेन व्यवहार्यतां नेतुं शक्यः प्रत्य
क्षावभातोप्यपरस्य तद्भाकस्तत उच्यते पूर्वसंस्कारापे
क्षत्वाद्धि विकल्पेन स्फुटीक्रियते भेदाभेदाविति न केवलं
तावद्विमर्शसहत्वं यत्प्रकाशस्य तदेवानेकप्रतिभाससंभ
वे हेतुर्यावत्कार्यकारणगतस्य वैलक्षण्यस्वभावोपीति
दर्शयति कार्यकारणाभावोपीति अन्यस्येति स्वदृष्टाद्यादि
कात् नन्वनेक एवाभासोस्तु विमर्शाभेदात्कारणभेदा
श्च एकाभासता तत्कृतः आह एकाभासस्येति तदनेका
भासश्चेत्सोपीति चः न केवलमनुभवविमर्शबलात्का
र्यबलादप्येकाभास इत्याह अर्थक्रियाभेद इति तेषामि
ति विवेकिनां तदेति एकाभासापन्नेवसत्यर्थक्रिया न
दुज्वरादिशमन इत्यादिन्यायेनानेकस्मादप्येकाभासो भवि
ष्यति नेत्याह न चेति ननु ज्वरादिशमनं पञ्चमूलादेः क
थमुच्यते द्रव्यान्तरेति तत्र हि द्रव्यस्य वीर्यादिना दोषोप
शमनं यदस्य प्रसिद्धं तदेव द्रव्यान्तरसंपर्के रोगापहं

स्यते दोषान्तरोद्दीपकत्वं परिरक्ष्यत इति न्यायः ननु मरिचा
दीनां गुडादिद्रव्यान्तरसंपर्कोद्रसान्तरमेवोदेति न तु रूपान्तरमपि
वताम्लीदलेक्षुरसकसितखदिराणाम् नैतदिह सममिति
दर्शयति तदाविर्भावेवेति अस्ति चक्रशलस्य पातस्य यथा पृथ
क्केन परिज्ञानं मरिचादिनैतत्कृतमिति प्रत्ययादिति भावः का
रणमप्येकं सामग्र्याभासरूपमस्ति प्रसिद्धमिति तु न दर्शितम्
ननु न मरिचादिषु शौक्ल्याभासादिष्विव सामानाधिकरण्यम
स्ति पृथग्भूतानां वयविद्रव्यस्वभावत्वेनेषां प्रसिद्धेः सत्यम्
सामानाधिकरण्ये प्रतनायं दृष्टान्तः कुतर्हि आह एकताप
त्तेरुपपत्ताविति ननु न दृष्टान्तमात्राद्वस्तुसिद्धिः उच्यते एष
गनेकाभासत्वे विमिश्रतायां चैकाभासत्वे यतः साधनं प्रकाश
विमर्शकारणकार्यभेदाभेदाभासलक्षणमस्ति तेन हेतुना
न दृष्टान्तेन तर्हि किं आह मरिचादीनामित्यादि अनेकोऽवि
लक्षणरूपस्पर्शरसादिर्गुणः यस्य द्रव्यस्य तद्रूपाणां पृथगि
ति पृथग्देशानां मरिचादीनां द्रव्यान्तरेषु गुडदध्यादिषु पृथग्दे
शेषु तथैवेति विलक्षणगुणेषु भिन्नजातीयेष्वनुप्रवेशे व्यामि
श्रतायां सत्यामापन्न उपनत एकावभासस्तावदुपलभ्यते
न च काकतालीयेन अपि तु सकृत् एवं यत्रोपलभ्यते व्यवहा
रेऽस्ति तस्मिन् सत्त्वादीनां व्यवहारे कदाचिदपि पृथगनुभू
तस्वतत्त्वभावानां का विप्रतिपत्तिरेकावभास इति एवमस्यासंभाव
नां निराकर्तुं दृष्टान्तोऽयं सत्यपि हेतोरन्वितत्वे द्रढयति नहीति
मरिचशुक्लदर्भाणां धर्मधर्मिभावेन शुक्लपटवदपि मरिचमेव शुक्ल
मिति वा न प्रख्या नोपाख्या पानकम् योगे गायकनादविनत्यादी
नां सागरे शृणोति लोहितस्य त्वटद्रवस्य च पटुत्वादेकत्वेन गत

ई
प्रभि
८२.
420

स्वधर्मपदार्थमध्ये गृहीतस्य चैव स्वधर्मधर्मिभावो वास्तव एवे
ति ॥ आशंकापूर्वकं सूत्रमवतारयति एकैकेति चोद्यार्थे प्रा
कमानत्वमर्थ्याह यद्यपि प्रत्यक्षस्य प्रत्याभासं प्रमाणमुप
गतं तथाप्यविशिष्टवस्त्वाभासमात्रे प्रत्यक्षेणागृहीतेपीत्य
नकार्यताभासोऽप्रकारणताभासइत्यादिवस्त्वन्तरापेक्षोय
आभासवर्गः उत्पत्ताभासइत्यनपेक्ष इत्येतावानकृत्रिमः
सर्वदेशकालगतो नियतिशक्त्याकृतो यश्चतस्यतस्यशब्दस्या
यमर्थ इति तत्तच्छब्दाभिधेयताभासः कतिपयदेशकालनि
यतः संकेताभिव्यक्त्यपेक्षी नियत्याकृत आत्मस्वभावः आदि
ग्रहणादूर्ध्वदिक्संयोगितारसगन्धाभावविशिष्टताजलवि
रोधित्वमिति स आत्मापकस्मादेव नियति वदनावलोकि-
नः प्रत्यतात्मनः सिद्ध इति सूत्रार्थः संक्षेपेण व्याख्यातः स
वैत्यादिना सर्वग्राहेन यथोचित नियति नियमित देशका
लकार्त्स्न्यमुच्यते सूत्रे द्वितीय तृतीयपादौ समस्तावेव द्व
तौहि समासएवस्फुटीकृतः अर्थप्रकाटहनानेविश्वाविति
तकाव्येयं समयो नशाखे अपेतानपेक्षापोरुषेबन्धादिवि
भागप्रदर्शनाय विभागेन भावप्रत्ययः नन्वप्रत्याभासं स
व्यवहारे प्रमाणस्य प्रवृत्तिर्नोऽनुभूयते देशकालाभासयोः
सर्वत्रानन्ततो व्यभिचाराभावादित्याशंकामनुवदत्यतिर
रति प्रायेण यद्यपीति ॥ नन्व किमर्थं प्रकान्ते
एवस्तुस्वभावं जिज्ञासमते आह नहीति नस्मिन्नेव
व्यवहारे उपयोगिनी सा प्रत्याभासंजितासाभावेन
नत्कार्यायंशासिद्धये ननकारणांशासंभरणंद्वारापो
द्धाभ्यामभ्यस्ते विभागे सति संभवति नेतरथा।

कदाचिदितिजिज्ञासावसरे इतियावत् हेतौ देशाकालाभा
वेवत्याज्यत्वेन कस्मादुक्तावित्याशंक्याह देशेति तावेवह्या
कारस्यग्राक्रियमाणस्यार्थस्यभेदमन्यथान्पदाचानवगाही
तांप्रतिष्ठापयन् स्वदभावेद्याभासान्तरमिश्रणाविशेष
रूपतां विश्राणा यन्त्यपि न स्वलक्षणमातिपतति तदिदर्शय
ति तथाहीति शाबलेयादिरिति सत्वेप्यनवधाणित्वपश्च
त्वगोत्वाभासानन्यमव्यभिचरन्नपीतिभावः तेनमहाविष
यत्वाल्पविषयत्वाभ्यामपेक्षिकाभ्यां सामान्यविशेषरूपत्वम·
नियतं स्वालक्षण्यं तु नियतं एवं स्वालक्षण्यस्य देशाकाला
भ्यां व्यतिरेकमाभासान्तरेभ्यस्तदभावंप्रदर्श्य तेभ्यएवताभ्यां
अन्वयं तैभ्यस्तदभावंदर्शयति देशाकालाभासेत्यादिना एत
देवद्रढयति देशेति तदिति देशाकालत्यागे इयतिच
नियतिरेवानुमानिके तिद्रढयितुमुक्तं पूर्वमेव स्मारयति
देशाकालभेदेपीत्यादिना अत्रचेदंतात्पर्यं इहत्यागोयउक्तः
सकयोर्देशाकालयोरितिचिन्तायां स्वरूपीभूतयोर्वृत्त्यवभा
सक्रियावभात्मनोर्मन्तव्यः सहिभेदस्वरूपनान्तरीयकएव
ततः सदाभासोप्यसदनाभासान्मूर्तिभेदरूप तत्रतत्रचदेश
त्याक्षि मूर्त्याभासान्तरेणासंभेदइति सामान्येनेव इयतिचा
त्र सामान्यविशेषता सर्वत्रप्रकाशापेक्षया यत्रतु पर्यन्तव
र्तिनि मूर्तिक्रियाभासेन्यसंभेदासंभवः सविशेषएव तदेत
दाह अभासभावाभावौ चेति स्वलक्षणं स्वरूपमाभासान्त
रादेरस्याघाभासाद्यान्हेन्द्र येषां रूपाद्याभासानां तेनतथाभू
तापवरणाद्वा इति स्वरूपीभूतदेशाकालत्यागएवभवेत् व्यति
रिक्तदेशाकालयोगस्तुत्यागएवभवेत् व्यतिरिक्तदेशाका

६
प्र भि
४२१
421

लयोगस्तत्याज्यः सोपि विशेषरूपतया शक्यत्यागो न सामा
न्यरूपतया नह्येतद्भवति भास्वद्रूपाभासो न केनचिद्देशेन
कालेन वा विशिष्ट इति अनेनाशयेनाहेति च यद्वृत्तावुक्तं
तद्देशकालसामान्ययोगेपि तस्य रूपाद्याभासस्य सामान्यरू
पत्वं व्यहीयते इति प्रतिपादयितुमिति ननु देशादिसामा
न्याभासः कस्माद्धेयः इत्यत आह स्वरूपेति स्वरूपभेदाव
भासेनात्मभिन्नत्वात्स एवासावुक्तः तदेवात्मभिन्नत्वं दर्शयति
नहीति वस्तुरूपाविति पृथगर्थक्रियाकारी भूतलादिदेशा
दित्याद्याविष्टं भवत्येव देशकालात्मा अत्राह यद्यपीति
उपचर्येतेति व्यवह्रियेत यदि वा गौणवृत्त्योच्यते इत्यर्थः
भेदावभासेनैवेति स्वरूपभेदपर्यवसायेनेति यावत् तं
भेदावभासं दर्शयति भिन्नेन चेति एकः चोऽप्यर्थे एतदुप
संहरति तदिति तस्मात् स्वात्माभासस्वरूपादिलक्षण
स्वविशिष्टदेशकालयोगाभावेन भेदस्तदावश्यं कचिद्देशे
काल इति वा सर्वत्रेति वा तत्सामान्यावभासः भिन्नेन तद्योगो
देऽदेनैवं युक्तो भवत्स्वरूपमेव भिन्नं स्यात्तथा भवति एतदुक्तं भ
भवति स्वरूपमेव संकोचि देशकालौ तत्रापि तु मध्ये सं
कोचान्तरात्सामान्यता यावत्संकोचान्तरं मूर्तिभेदान्तव
म सहमाने विशेष एव न सामान्यं मूर्तिभेदान्तव
महासामान्यसत्ता एतत्स्फुटयति तथाहीति देशो गृहादि
भेदानपि संदधानः स्फुटतया तेनैवोपकारीति स्मर्यमा
णत्वमस्य दिवसादिवन्निदर्शितं कालस्तु विधा भवन्वर्तमा
नात्मा स्फुटतया अन्यस्त्वस्फुटत्वेन भवन्नुपकारीत्याह अथ
वेति स्मर्यमाणेनातएवास्फुटाभासेन सहितः ॥

क्रियाः विशेषोयस्यावभासते सभूतः प्रागिति कालचिंता

यां प्रवच स्मर्यमाणेनोत्प्रेक्ष्यमाणेनाप्युपलक्षितः चकारे॰

णचानागतः संग्रहीतः यदि वानागतेवभासनप्रादुर्येण

निश्चितं न संभवतीति नामोदर्शितः ननुस्फुर्य संचारादेव

पिवर्तमाने इव गतिरस्ति सा कथं इत्यामितिदर्शयति स्वा

त्मन्येवेति देहावस्थानां प्राणगमागमानांच वैचित्र्यात्का

लभेदः सूर्यादेरिति यद्यपि तथापि पर्यन्ते प्राणादीन

प्यंशपरित्यज्यबुद्धावपि चित्तरूपाया प्रमातृत्वाभिमाने॰

नप्रमेयतयावा यदा विश्राम्यति तदाप्युत्थाननिरोधसं

स्कारयोरभिभवप्रादुर्भावाविति शान्तोदितौ तत्प्रत्य

याविति च नयेनावश्यं स्फुटास्फुटरूपत्वं संभवत्येव॥

ननुचित्तव्यापारस्यकेनरूपेणस्फुटत्वमस्फुटत्वंच॰

चित्तं व्यवसायरूपं व्यवसायश्चविमर्शः सचप्रकाश

स्यात्मा प्रकाशश्चादेशकालकलितः अत्राह विषया

वभासएवेति विषयोपरागसंक्रचितत्वादेवहि त॰

स्थितमुच्यते अन्यथातचिदेवनतच्चित्तंकिंचित् विषयश्चैव

घटरूपः ध्येयाद्याकारोवा चित्तप्रलयादवस्थितस्वरूप एवेति

तदात्मनास्फुटास्फुटत्वयोगोऽप्युक्त एव तदेवमियतानुपाद्या

भासानां सामान्यदेशकालयोगेपितद्विशेषायोगात्सामान्यरू

पतैव तस्यामेवच प्रमाणव्यापारइत्युपपादिते ननुयद्येक

व्यक्तिरूपत्वं चैत्रोमैत्र इत्यादौ तत्र सामान्यायोगे किंनिष्ठः प्र

माणव्यापारइति चेद् घटितम् विस्तरेणाशीलतां दर्शयति

एकावयवीत्यादिना वस्यात्स्वरूपंहि तत्रैकं सामान्यमित्युप॰

पादितं एकमेकैकं सामान्यस्वरूपमप्यपाद्य प्रकृतेसत्यार्थेन

६
प्र. वि.
४२२
422

तत्र योजयति तथाभूते चेति भिन्नकालेष्वपि ते स्वभावा धर्म्य
वैचित्र्यात्मानः ननु यद्रूपग्राहि प्रमाणं चाक्षुषं तदेव कथ
मौष्ण्यग्राहि औष्ण्यं हि स्पार्शनं न चाक्षुषं अत्राह एकत्वं चे
ति नास्माभिरुक्तं येनैव भास्वरं रूपं गृह्यते प्रमाणेन तेनै
वौष्ण्यमिति अपि त्वेवमुच्यते येनैव प्रथमं प्रथमप्रवृत्ते
न प्रमाणेन भास्वरसंनिवेशविशेषरूपमौष्ण्याद्यव्यभिचा
रितया गृहीतं तेनैव त्रैलोक्ये त्रैकाल्येऽपि भास्वररूपसन्निवे
शविशेषस्तदौष्ण्याव्यभिचारित्वनिश्चितमिति न तत्र प्र
माणान्तरोपयोगः एवमौष्ण्यविशेषोऽपि तथारूपाव्यभि
चारितया येनैव प्रमाणेन प्रथमं निश्चायितः तेनैव सार्व
त्रिकः तथैव व्यवस्थापित इति ननु कतमत्प्रमाणं स्याद्य
देवमव्यभिचारनिश्चयायाभिधीयते इत्यत्राह एवमिति नि
श्चिते अत्रेति हेतौ ननु स्वभावे एवमस्तु कार्यकारणादि
योगे तु परापेक्षके कथं कथं चेन स्यादित्याह कार्यत्वा·
दीति प्रमाणेन न विषयीकृते तदिति तावदाशङ्कावचनम्
प्रतीत्यपरूपापन्नैः विषयीकृतं चेत्स्वभावभूतमेव तत्रा
तमन्यापेक्षमपि व्यवह्रियमाणं अत्रैवोपपत्तिं स्वयंस्व
तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्ययमेव न्याय इत्याह अत एवेति एकवा
रप्रवृत्तं प्रमाणं यदि सार्वत्रिकतया भावनिश्चये मन्दीभ
वेत्तदायमग्निरिति महानसे गृहीतसंकेतः श्मशाने कथं
व्यवहरेदग्निरयं ज्वलतीति यत्र च सांकेतिकेऽप्ययमन्दस
ज्ञातत्रिमेतत्कार्यत्वं तत्कारणादीकानामा
येवं वक्तुम एवेति मध्ये निरूपितम् नवकमिरि·
मभिधाहृवाच्यतापीत्यादि नन्वेकरसमेवोक्त

श्चादिग्रहणादिति निरूपणात् टीकागतादप्यादिशब्दात्म
वनसरवत्वादेर्ग्रहणं स्वभाववशाद्धेनेनिरूपणेन अधुना
तर्हि तेनोति यद्वस्तुकतमत्प्रमाणं तस्मादिति नचपूर्वपदं
तावत्करोति अत्रचेति चः प्रमेयसमुच्चये अत्रसूत्रे यदेवं वि
धेयं वक्तव्यान्तरमनुपयोगि एतत्कथं व्यवस्थापनीयमित्यतिर्ह
रेण संबंधः कास्य व्यवस्थापनेऽनुघटतेतिचेत् आह एकस्मा
दिति सन्दिग्धसत्ताकमर्थान्तरंभूतलान्तर्निधानादि परस्य
रेति यत्तत्त्वद्रूममिति एवमेकैकस्य परस्परस्वभावताग्रह
णेऽङ्गीकृते शाक्तित्वमुपपाद्य समूहस्याप्युपपादयति अनेकेना
पिचेति शिखरस्य संवेदनेनेव गदहाणरथगजादि ननुप्रमा
णसमूहानन्तरभाविविकल्परूपं संकलनात्तानमन्योन्य
स्वभावतां व्यवस्थापयिष्यति नेतिब्रूते संकलनेति दंड
पुरुषप्रतिसन्धानवदेतदपिभविष्यतीत्युक्तं चेतदसिद्धं य
दसिद्धेन साध्यते इत्युपालम्भेन भिनत्ति दण्डेति अवभास
इत्यवभासेन नत्वनेकाभासं यद्विज्ञानं तद्विषयमेलनात्क
र्षैवैकं प्रमाणं भवेत् उक्तमत्र गजतुरगरथादेर्मेलनेनैक
दृष्टेनात्वत् दोषान्तरमप्याह अन्यथेति परस्परविषय
स्वरूपमपेक्ष्य प्रमाणमेव यदि प्रमाणं स्यात्तदाहि चन्द्रमपेक्ष्यैव
नभोग्राहि प्रमाणं न भवेत्सि प्रमाणं भवेन्नहि चन्द्रोस्तीत्यप्र
माणमेव स्यात् गगनमपेक्ष्य वाहि चंद्रे प्रमाणमिति गग
नस्य वस्त्वन्तरस्यालोकादिरूपस्य वा संभवान्नदपेतयाहि चंद्रे
पिस्यात्प्रमाणं अथ हि चंद्रस्य पृथग्व्यापारः पृथगवगमवि
षयीति तर्हि सत्येष्वपि प्रमेयेषु पृथगेवास्य प्रामाण्यं नान्यो
न्यापेक्षयेति नन्वेकैकतास्तु प्रामाण्यमेकैकं वस्तु लक्षण

रूपमुच्यते तच्चानेकव्यावृत्तिकल्पनीयधर्मतायाश्चमि
ति तेनैवरूपसंनिवेशोर्ध्वगामितात्मकं वक्रिस्वलक्षणं गृ
हीतं भवन्मतेप्येकं स्वलक्षणमनेकसामान्यमेलनरूपमि
त्येकस्वलक्षणताग्रहणबलादनेकस्यान्यस्यान्योन्यापेक्षा
पि सिद्धेदेव पतन्निराकुरुते अनेकावभासित्वेपि चेति ता
नस्य परामर्शनएव प्रामाण्यादिति संबंधः अत्र हेतुमाह
वौद्धमते क्षणिकत्वादाभानेप्यनिश्चितेप्यतस्य माभूत्प्रा
माण्यमिति अपरामर्शतोपि हि प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि
वाव्यतिरेकि नया गृहीते स्यादेव प्रत्यक्षं प्रमाणं न चै
तदिष्टं परस्य ननु परामर्शनएव प्रामाण्यं चेदियता किम्
आह परादर्शानां चेति यावन्नोर्थसमारोपास्तन्निषेधेपि
निश्चयास्तावन्नएवेति नैयमिति व्यावृत्तिभेदेन वर्तमानः
परामर्शः प्रमाणमप्येकैकस्यां व्यावृत्तौ सामान्यरूपायां
एवमेव वर्तमाने पर्यवसाययति ननु तेन प्रमाणेन समस्त
तावद्व्यावृत्तिरूपसामान्याभासानामेकस्वलक्षणविश्रा
न्तावभासानामभेदो गृहीतः सत्यं गृहीतः किंतु तं गृ
हीतमप्यवधीर्यैकस्यैव प्रामाण्यं युक्तं अवधीरणे हे
तुः यतोसाववभासो ग्रहणात्मा विमर्शावेशेनैवोपयु
ज्यते प्रवर्तकत्वादिना प्रामाण्यं भजते प्रमेयरूपसंह
रति ततश्चेति पृथक्करणव्यावृत्तेर्नोऽप्रामाण्यादित्यर्थः
स्वविषयेपकव्यावृत्तिमात्रविशेषणविशेष्यत्वं यद्भासवंतनड
संयोगसजातीयः सोपि कार्थेऽस्त्येवंभूतं तावमशक्यं ननस्म
सर्वोक्तेत्येतन्नत्वद्दर्शितानन्तरसवदर्शोपि प्रमाणं च महतिः
नभवेत् विशिष्टार्पितया विशिष्टस्य प्रमाणेन कचिदप्यप्र
दर्शितत्वात् ननुवर्षितावलात्महतिरित्स्पृष्टं सत्यम्॥

अर्थितापि सत्यर्थसंशयादौ भवेद्यत्र क्वचिदर्थिताकृतग्रह·
त्यभावात् न च क्वचिदपि कदाचिद्धि शिष्टं दृष्टश्रुतेन किंचिदि
त्यर्थसंशयाद्येवास्य न भवेदिति येत्कश्चिन्न प्रवर्तेत क्वचिद
ग्रहणैरेवमेतत्कतानदानीं तदाह येनेति किंच अर्थिता·
तारतम्येन प्रवृत्तिमान्द्यफलाको भवति न प्रामाणिकः सो
पि च वर्तमानो दृष्टश्रुति तत्प्रवृत्तिर्न भवेदेवोक्तक्रमेण तद्यथा
रयेत्तेत्यादि येषामिति सौगतकणादादीनां अपरिहार्यमि
ति सर्वेषां त्वत्र नास्ति परिहारः तथाहि यदुच्यते नैरग्निर्धूम
कारणतो धूमश्चाग्निकार्यं नान्यजन्य कारणको भवेदोष्मादि
केचन्यजन्मिः स्वभाव एव स्यादिति तन्निद्धेमकारणकत्वा·
याभासेन सह धूमाभासादेस्तादात्म्येन भणएतेनाम तदेवत
दृष्टगाभासेषु प्रमाणेषु न सिद्ध्यति तथाहि ग्राहकं कियती
ति परामर्शबलात्परामर्शाश्च दृष्टगेवेति दर्शितम् एकत्र
ग्रहणगृहीतवस्तुविषयायावन्तः परामर्शास्तदर्थवसिततया
त्वद्याहतिमयपकोर्थोत्मेतिचेदेतदेवइर्गीनमेकग्रहणेनकिय
गृहीतमिति एतावन्तश्च परामर्शा एतद्ग्रहणपूर्वका इत्यपि
दुस्तावत्तत्प्रकृतेहिदर्शनाभासैवेति ततश्चैकेनैतत्कतीयेनत्तेयं
ग्रहणानन्तरमप परामर्शात्साध्यवसाय इति स्वसंवेदनतया
स्तु भे अपि तानेस्वात्मानेत्नातीतांवामनापिकंतत्तानमहतः
अतएव रमण्युक्तक्रमतमनर्थो भवन्नमपवनस्यात् अप्यन
न्तरस्वभावो हि सः अतएव तेषु नैरेकवारमपि तथान साध
दिसेकवारमप्यनतासिद्धौ सार्वकालिकतायावगतागलेयनु
थिर्लय इति न शाक्यं किंचिदोषयस्पयोक्तमाकृष्टवादोषमा
ते ततएव तन्मात्रनिमित्तत्वे तन्मात्रस्वभावेन्तन्मात्रप्राप्तणत्वं

ई
प्र वि
४२४
424

तन्मात्रानुबंधितं तन्मात्रलक्षणत्वं ह्येवमवस्थादेर्वैक्रमत्वा
दिनेत्यादिवाचोयुक्तिग्रहणमपि वैशद्ये विशदितेवलवद्विरु
पवितेयग्रहे किंचित्करमित्यस्य दर्शनमेवेषत्वानुग्रहार्जिता
र्जनतेजोग्रशरणीकर्तव्येन तदाह स्वाभिध्वनरिति उपपन्नं
प्रक्रमभिन्नमह्नातित्वं पारमार्थिकमेकस्वसंवेदनात्मकत्वं
यासांतादृशपः समर्थिताः संविदः नचशुद्धेनैकत्वमात्रे-
णाप्येतन्निर्वहति ततश्चाभासमेलनोनियतांकर्तृमेवार्या
प्रपेयमितिख्यापयति प्रत्यवमर्शनि सेति संवित्प्रमाण
मिति स्वसंवेदनलक्षणम् नन्वेवंग्रहणत्वान्नयासंविदा
स्वालक्षण्येन गृहीते भेदएवतात्त्विकीकृतइतिसामान्या-
त्मा॰॰ साएवपरमार्थइत्याभासवस्तुवादस्तुष्यति नत्वस
तीतिदर्शयति ऐकरूप्यमपिचेति अपराश्रिशाहेतिवाच्यभा
गइववाचकभागेप्यभेदात्मासामान्यरूपतयैवप्रधानमि
त्यर्थः सापि संवित्सामान्यविषयैवयत ऐकरूप्यमपि सामान्य
रूपतयाप्रमिमीतइतिसंगतिः एवमेवचेति स्वसंवेदनरूप
तयादेशेनसंबन्धोऽथवायांवह्निरितिकालेनग्रीष्मेदावाग्नि
रितिद्रव्यान्तरेणएवनोस्याद्दीपकोजलविरोधीति आदिग्र
हणादर्थज्वलनादिक्रियाद्यात्मनाधर्मवर्गेण संबन्धः इत्य
मेवचेति इदंचासकृन्निरूपितं ननुयत्संयोगेनात्यन्ताननु-
गामिस्वलक्षणमुच्यते तत्रकावार्ताआह यस्तनरिति तत्र
मायाशक्तिवशादत्यन्ताननुगामिताभिमानः परम् अनु-
गामितैवतत्परमार्थः तथाहि यदातावदयंभावात्मामा
वीयपरामर्शपदवीमेति तदायमिदानींविशिष्टोद्यतोम
यावैचित्र्येणसहमीयत ॥

इतिवाक्यार्थरूपपरामर्शेप्येवंज्ञानीयतयैवप्रत्नःप्रत्नरूढयोश्चिन
स्तनःसामान्यरूपतैवनात्विकीमायीयतावदयेप्यहमिदमिति
गुरापीदन्तायासंकेतानपेक्षिणी ततएवकालाननवगाह्ममाह
मन्यत्वाल्लक्षणमात्रपर्यवसितासाप्यहन्तायामभिन्नायाली
यते मायीयतायाश्चनभिव्यक्तेरिति कोस्यावसरः यत्रभेदस्ता
त्विकतांश्रतीन्यनुसारेणावलम्बते मुक्तानदभिमानमात्रंमा-
योऽप्यापितं सर्वज्ञहि इदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्येतिनयेनप्र
मातृतायामेनविश्रान्तंस्वरूपंसर्वंप्रमातृताचाभिन्ना एतदाह
यत्त्वनभित्याविनाउपपादितात्विभेदत्वमित्यन्तेनबहुव्रीहेरयंभा
वप्रत्ययः नतुसत्यंप्रमात्रन्तरभेदउपपादितः किंतुमायीयेप्रमा
तरिनीलस्वलक्षणप्रतीतिर्विश्राम्यति सचनीलावच्छिन्नइति
कथंतस्याभेदइत्याशंकांनिराकरोति तथाविधार्थेतिनीलस्व
लक्षणप्रमातृताप्युक्तवाक्यार्थपरामर्शरूपादेशकालसाधा
रणएवतथाविधोपीतिस्वलक्षणात्मापितात्विकइतिमायीयाभि
मानमात्रकृतस्तुभेदःपूर्णस्वात्मरूपाख्यानमात्रसारइतियावत्
तदाह सत्यासत्ययोस्तुयोभागोप्रतिभावेव्यवस्थितौ सम्यपत्र
प्रमाणानिरसत्याच्छ्रक्रयःस्थिताइति एतदुपसंहरति तेनेति
स्वलक्षणमपि यत्नेनयथोपपादितं तथादयतिसामान्यपदेन
प्रत्यैवचेतिस्वलक्षणतायां भेदमात्रादिति स्वलक्षणताव्यक्ति
रेकादित्यर्थः प्रसिद्धहिसमानोपरञ्जकत्वंलक्षणंतदेव एवं
स्वदर्शनेतत्त्वमुपपाद्यपरः स्वदर्शनमेवंयदिस्युत्पादयेत् न
तुमाभूदध्यवसायबलेनप्रतिव्याहतिप्रामाण्यनिवेशएवास्तु
स्वलक्षणेभास्वरेर्थेगामिरूपंप्रमाणमितितत्कोस्यदोषः अय
मित्याह नदेकत्रैवेति नदिति तस्मादभ्युपगमाद्धेतोः क्षणिक

६
प्रभि
ध२४
425

त्वांशेन प्रमाणं स्थैर्यांशे त्वप्रमाणमिति द्विविषयभेदे सति
शोभते नत्वेकवस्तुविषयतायाम् तदुक्तं ''वेति यानि सर्व
बाधान्तरोपमर्दनप्रमाणानि विरुद्धधर्मापादनानि ननुः
माभूदेषा प्रमाणाप्रमाणादिविभागप्रक्रिया किं त्वनेन वा
दान्तरगमनेन प्रकृतं हि तावत्सिद्धं वह्निरेकस्वभावो न तु
व्याहतात्मा प्रमाणात्सिध्यतीति प्रकृतमेव न सिद्धमिति द
र्शयति नैश्चेति सौगतैर्भास्वरत्वसन्निवेशोर्ध्वगामित्वादावेके
न्द्रियग्राह्ये स्वे पक्षे भिन्नेन्द्रियग्राह्यस्यैकेन ज्ञानेन ग्रहणा
सम्भवे कथं भास्वर उष्णोग्निरित्येकस्वभावताव्यवस्थापनं त
त्र भास्वरः शीतमपनुदतीत्यविदितभास्वररूपस्यापि शीत
मपनोदार्थी कथमुपसर्पेदिति तथापि व्यवहारलोपः य
द्विशेषणविशेष्यतात्मकसम्बन्धप्रतीतेर्नास्ति व्यापारो
स्य तस्य किंच पक्वचनाध्यवसायोदयो नास्तीति कथं वचनो
द्ग्रहीत इत्यत देवावहुप्रायमित्यप्राप्यवक्तां दर्शयति मनोवि
ज्ञान इति विकल्परूपेण हि काममेकस्मिन्नेव तद्गुणे नैकं रूपादि
कमतद्याहृतिमात्रेण सामान्यरूपमनियतं विषयीकुर्यान्नः
त्वन्योन्ययोजनामविकल्पकेनाकृतस्पर्वां कर्तुं योग्यं भवति
पकश्चेति पकत्वेन संमतेर्थे न स्यादेव साकाराप्रतिपत्तिर्यत प
वंभूतं विज्ञानस्य स्वरूपमिति संगतिः सप्तमी निमित्तार्थे प्र
त्रपराभिप्रायं शङ्कते प्रथेति रूपाश्रय इति रूपस्याश्रयोपि
करणं समवायिद्रव्यं तत्र रूपमेव वाश्रयो निनिकट इति रूप
सन्निकर्ष इति नत्वेकदेशानां सन्निकृष्टता सविप्रकृष्टता वेति
हस्तसन्निकर्षस्पर्शाग्रहणं रूपं च नत्वेवोपलभ्यते इति प
षाच सात्वतीयासंवित्तिसिद्धान्ति मते पारमार्थिकी स्थिता लो

कस्य पवनत्वेनेन्द्रोपपद्यत इति विकल्पयति यस्मादिति पनू
नन्विति अत्रापीति अस्तिन्वस्तुतत्वे स्थितेपि नवकथमेत
दितियावत् हस्तो हि रूपस्पर्शात्मा वस्तुनस्तत्र विकल्प
ते यो हस्तस्य स्पर्शश्चान्तरो नैर्मल्यादिविषयस्य स्पर्शग्रहस
मर्थ इतीन्द्रियतयोक्तः तैर्नैरन्तर्येण ग्रीतिता व्युत्क्रमम् प
तेनाशयेन विकल्पद्वयं कृत्वा न्य विकल्पं घटयति स्प
र्शपवहीन्द्रियं अनुमेयतानन्तस्य यतो नियतोदेशेऽ
यते न कर्कशस्य कुमारश्रीतादिनारूपेण वथार्थमि
ति पवं यथ मुक्तेन व्याप्यपि यावद्गति विचारणीयमि
ति दर्शयति तत्र यदीति पवं पतमसंभवेनैव प्रतिलिप
ति केनेति रूपस्पर्शोभयग्राहिणा रूपस्पर्शैनैरन्तर्येण दृष्ट
त नचतद्विज्ञानमस्ति ननु रूपमुपलभ्यैव स्पर्शमुपलभेत
विपर्ययो वा सकृत्तस्मात्वाधिय इति दृष्टिवाग्रुपद्रूपस्पर्शोप
लम्भद्वयं भवत्वेवं तावत् प्रकृतं तु न प्रसिद्ध्यतीति दर्शयति
केवलमिति पौर्वापर्यान्नियतात्कार्यकारणता योगपद्या
देककार्यता सिद्ध्येत् नचायं नियमः कार्यकारणयोरेकका
र्ययोर्वा नियमेनैकदेशान्वयं मन्निकर्षा वेतिधर्मा धर्मादीनाम
स्पृष्टमादीनां च पूर्वापरसमानन्तरणात्मनो विधस्यापि वाका
र्याकारण समानसामग्रीकरूपस्यापि सन्निकृष्टतया दर्शना
त् पतदपि चास्मदर्शनप्रवो पपद्यते प्रत्यक्षानुपलम्भाना
मित्युक्तकमनाड्यापायेनाभ्युपगममात्रमेतदिति सूचयति
यदिनामेत्यनेन अथ हस्तस्य यः स्पर्शः मनेन्द्रियं स्पर्शग्राह
कमपि तु तद्विज्ञानाश्रयत्रूपप्रसादाश्चक्षुरादयस्त्वाभिधा
त्मिकनीत्याह हस्तस्य यद्रूपं न तत्स्पर्शग्राहि इ पंचचाक्षुषस्य

ग्रं
त्य वि
४२९
420

तेरणोपलभ्यते हस्तस्य चाग्नेश्च अग्निरूपसन्निकर्षपरिगृहीतहस्तरूपसन्निकृष्टस्य तेनैव हस्तरूपेण स्पर्शनेन्द्रियसंत्ताभाजा स्पर्शोऽग्निस्पर्श उपलभ्यत इति एतदपि दूषयति तत्परोक्तमिति हस्तरूपं हि यदिन्द्रियीकृतं तेनाग्नेरुपलभ्यत इति तस्याग्निरूपसंनिकृष्टताऽङ्गीकृता अभ्युपगम्याध्याहार्योऽपीति हस्तरूपं हि चाक्षुषेण ज्ञानेन गम्यमग्निरूपं च अग्निस्पर्शश्च स्पर्शनेन्द्रियताभिषिक्तहस्तस्वरूपेण ज्ञानान्तरेणेति हि ग्राहकं ज्ञानं समर्पितं किंचित् एवं रूपस्पर्शयोः संनिकर्षमेकाश्रयतां वा गृहीतं न किंचित्संवेदनं क्षमालमिह पपाद्यजितकाशितया हस्तस्यैवान्तर्यमग्निस्पर्शस्येत्येतदपि दूरूपपादितमिति दर्शयन् हस्तेनैवान्तर्येणेवेति भाषामात्रमेवैतन्न युक्तमिति दर्शयति अथापीति युक्तमपि एतमुपगच्छताऽहं चन्त्यन्ततापि भवताऽरूपपादमिति यावत्. अनेनेति करणस्याध्यस्ततामाह नचेति तेन रूपस्य करणतास्पर्शप्रतीत्युपकल्पतं स्यागंतूने तेनेति हस्तस्पर्शेनेन्द्रियभूमिकामाश्रयता स्पर्शान्तरमित्यग्निस्पर्शः ति अन्तरता हि तस्यात्माभेदेन वर्तमानता नहीदिते कथं विदिता भवेत् ततश्चेति ततोऽपीत्यर्थे इत्यात्मन्यविमर्शः प्रत्यक्षमिन्द्रियं स्वपरप्रकाशकमिति तावदत्यन्तमलौकिकम् तदयम् ततोऽपि त्वंगीकृतादग्निस्पर्शो हस्तस्पर्शो नविरन्तर इति सिद्धेन हस्तरूपेणानिरन्तर इति अथेति लोकप्रतीतीति मात्रावलम्बनेनेदमुच्यते एकस्येति हस्तस्पर्शेन संनिकृष्टरूपमित्यग्नेरपि तथात्वज्ञातीयत्वात् ॥ किंच एकस्येति हस्त संस्पर्शिनः ॥

स्पर्शस्य यत्सन्निकृष्टं हस्तरूपं तदपास्यापि स्पर्शस्याभिसंबं
धिनः स्पर्शजातीयत्वात् ततश्चेदं जातमित्याह येनेति ए
वं व्यवस्थापनेन अत्र मूलमेव निकृन्तति तत्रापीति तत्रा
नयोरिति हस्तसम्बन्धिरूपस्पर्शज्ञाने हि स्वात्मनिष्ठे एव एवं
रूपस्वलक्षणं स्पर्शस्य स्वलक्षणं च देशक्रमेणानैरन्तर्यमात
त्वादिना व्यवस्थितमशक्यं परमत इत्युपपाद्य कालक्र
मेणाप्यवधारणमशक्यमित्याह यथाचेति कालक्रमे
चाभिन्नात् ज्ञानविषयत्वेनोपजीवनीयं तथैवेति स्वरूप
नियतिस्थितिकत्वेन एकत्रेति क्रमो हि ययोर्विचार्यते
तौ कथमेकत्र ज्ञाने भासेयातां तत्रापीति विकल्पेनेति वा
स्तव इति भावः नन्वेकविकल्पप्रतिभासे तैर्वास्तु क्रम इत्या
शंक्याह नहीति एवं प्रसंगतो मध्ये कालक्रमं परमते निरा
कृत्य देशक्रममेवं प्रस्तुते विचारयति देवदत्तेति यदि हि
कश्चिद्ब्रूयाद्भावयोः प्रातिस्विकस्वरूपदर्शनमेव देशकाला
दिभेदव्यवहरणमिति तदनेन विहतमोहः क्रियते तथात्वे
नेति वास्तवेन नैरन्तर्येण स एवेति यत्राहतः अथवा स ए
वयोर्दृष्टपूर्वेणतन्य इति शंकया द्वितीयता नैव निश्चयो दे
शाविशेषेण सह्यपेक्षायाग्रहणे घटमात्रग्रहणेऽसेवोऽ
तत्वात् द्वितीयेति द्वितीयस्य यत्किल दर्शनेन तत्रस्य तत्रा
पेक्ष्यते न तज्ज्ञानान्तरदर्शिनेतेन ज्ञानेन पृथगेव वा हि स्वस्वविष
ये एकस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यमित्युक्तम् अनेन युगपद्ग्र
हणेऽपि परमतेन कथं चित्तमध्येयमर्थ इति दर्शितम्
ननु न तद्ग्रहणनिरन्तरताप्रत्यये भ्रान्तोऽपि हि व्यवहरति वा
न तद्ग्रहणं अत्राह नैरन्तर्येति विकल्पोपीष्यमाण इति

प्र॰
वि वि
३२०
४२७

संबंधः सर्वैर्देवेति मनोराज्यादावपि तत्तदाभासवस्तुवादो
यंस्मादित्याशयः एतदुपसंहरति तस्मादिति व्यवस्थितमि
ति वस्तुस्थित्या देशकालक्रमवदपीत्यर्थः एवं क्रमचिंता
यां क्रमो भेदाश्रय इत्यत्र यदुक्तं न्यायस्तेनोपलक्षिते येऽआ
भाससदसत्वे ताभ्यां साध्योयः सतसिध्येत्तयोरेवानिश्चया
त् एवमतेयस्मादेवं तयोः निश्चयस्तस्मात्परस्यैनैव सि
द्धोदितिहि शङ्केनाह तस्मादिति महतत्सर्वं घटाभासाभावोप
लक्षिते तादृशं सत्ते पटमपेक्ष्य निरन्तरः पूर्व इति लोकदृ
ष्टं पदार्थवादिदृष्टं वाश्रित्य विशेषणद्वयं कारणदर्श
नेऽपि परत्वापरत्वादिकं संयोगकार्ये प्रत्येष्यं एवमन्यथाभूतः
तात्पूर्वता चेत्यादौ क्रमपौर्वापर्यं अवधानेन तरत्वं आदि
पदाद्भूरत्वादिकं इयदेषां घटादीनां प्रमातृशरीरादिक
मनपेक्ष्यैव स्वगतमन्योन्याभासाभावमन्योन्यस्यैकप्रमातृ
कं पौर्वापर्यादिति विति पूर्वमिदं पश्चादिदं दत्ति एतदृक्ष
नरत इदमित्यादि अपिशब्दाद्दन्योन्याभाससदसत्त्वकृत
त्वमप्यनुजानाति घटसदसितातः पट इत्यपि व्यवहारा
त् एवं देशक्रमपक प्रमातृतत्त्वाधीन इत्युपपाद्य काल
क्रमोऽप्युपपाद्यते काल इत्यादिना एवमेति देशवदेवा॰
भाससदसत्त्वापेक्षत्वादित्यर्थः एवं स्वतन्त्रद्व्याणां विचार्य
धर्मैरूपाराणामपि तं क्रमं विचारयति रूपरसादीनां चेति
आदिपदादेकसामग्र्यधीनत्वे कार्यसमवायित्व विरोधि
त्वादि एवं जडगतत्वेन विचार्य चेतनगतं विचारयति
तामानामपीति रूपरसादीनां,

स्यानुभवेनैवेति साधर्म्यदृष्टान्तः स्वेन स्वेनानुभवेन यथा
तावयोर्भिन्नावेवगृह्येताम् तथैव तदनुसारिणा विकल्पे
नाध्यवसायबलादवभासेते नत्वन्यथा प्रासादयोरिति
नन्विति संबन्धः ननु विकल्पो येन विकल्पान्तरेण विकल्प्य
तेनैवैवं करिष्यते रूपरसौ पूर्वविकल्पितौ यौ तावेककाला
विति नेत्याह विकल्पस्येति रूपरसविषयमैन्द्रियकं मो
लमेवानुभवमनुसरति सोऽप्यपरो विकल्पः ननु विकल्पा
नेन विकल्प्यते नानुभवस्तत्कस्मादनुसरति इत इत्याह
नचेति विकल्पस्य विकल्पनव्यापारं विकल्पयति विक
ल्पेन स्वसंवेदनात्मकं यतद्ग्राहकसमयोह्यात्मा इतिवद
तापरेणोपगतं विकल्पव्यापारस्य परमांशा इति तदनु
भवस्य स्वलक्षणस्यावरूपमपेक्ष्य ततस्तत्रयत्रास्तिल
लादश्वतर्जनयत्नसदृशेष्विव तद्विकल्पनसदृशेषु
पकृतः तदाह अनुभवेनावभासितस्यार्थस्य रूपादेर्यु
हत्तिर्योऽहन्तान्तो निरूपितोऽन्योन्यापेक्षकालभेदशून्यत्व
तस्यामेव पर्यवसाने विश्रान्तोऽसत्त्वं विकल्पपरस्पराशते
स्तुदितेऽनुभवादतिरिक्तोऽर्थावभासनव्यापारो नास्ति अनु
भवश्चैवं कारीति पुनः पुनः स्मारयति नचेति ननु तत्र
स्ततपातितोऽपि विकल्पः कथमेवं ब्रूयात् सत्यं ब्रूयात् अ
सन्मतेऽयं सोऽप्राणितान्तरमेव प्रतिपन्नः यदभिनवभा
रती प्रभूपरिचयादुर्मैरैर्यप्रियं च पराक्रमं परिजनन
नोपतेनास्यस्तवकं स्फुरितं क्वचित् रजनिशारणाः प्राच्य
त्वयेत मोभिरशिशिप्रपन्नह्वरभिस्तताः यद्येपते किं भवन्ति
मुहूर्तका इति तदाह स्यादनुवर्तिति इदानीमेव भवन्त्य

त्पतित्वं हृषितविभवस्येत्यपिशङ्कः अयमिति विकल्पः
कालाविभागेनेति देशोप्यत्रोपलक्षितः स्वात्मना देश
कालास्पृष्टोपि मायाप्रमातृभूमिकावतीर्णः स्वात्मनि
कालं देशं चावभासयंस्तेन सह भावस्य तद्देशतां तत्का
लतां निर्भासयन्नेव तस्य भावस्य भावान्तरेण सहतामव
भासयतीति न किंचिद्दुःस्थं कालावभासं घटयति न
घाह्टीति देशभेदं तद्देशभेदोपीति एकद्रव्यात्मतामिति
द्रव्यबुद्धेः सत्यत्वे समर्थितत्वात् अपिशङ्कः सौगतसंम
तं संनिकर्षं सूचयन्नवरहशिहृषितं स्वदृष्टिसमर्थयित
माह यः पुनरिति सन्निकर्षो हि नैरन्तर्यमन्तराभावस्त
स्य चैतस्य संवेदनं यदि तस्यान्तरस्य व्यवधायकस्योपलंभ
लक्षणमात्मत्वं भवेन्न च तदस्तीति तात्पर्यं नन्वेवं पृथग
नुभूतयोर्घटकयोर्यदि देशक्रमेणासंवेद्यते तर्हि तौ क्र
मभून्यावेव किं निर्भासते सत्यमेवमेव देशक्रमापह्नु
यायां हि क्रमोऽवभासते न च स कालतो न देशतः एतद्दर्श
यति पृथगिति ननु पृथगनुभवे कालक्रमोपि कथं भा
सते तस्यापि परस्परापेताप्राणितत्वमेव न न किं सहा
नुभवे कालक्रमः कश्चित् तर्हि कथमयमुपपादयित
व्यः इत्थमिति दर्शयति विकल्पेति विकल्पकाले यस
हभासेते न चैकरसतयार्पितस्फुटत्वेनैकमपरं वास्फु
टत्वेन तयोः पृथगनुभवबलादेव तथाभूते सत्याभासभे
दे कालक्रममप्यवभाति न देशक्रमः कश्मीरकान्य
कुब्जादेस्तु महानुभवाभावे देशक्रमोऽनुमी
यते न तु प्रत्यक्षतः ॥

चक्रमो बोध्यैरेव साध्यस्तेपि च विचार्या इति दर्शयति तत
प्रमाणप्रपञ्चेप्येवमन्योन्यभिन्नानामित्यत्र प्रकरणेनिरूपितं
तथाप्येकप्रचट्टकावस्थितं प्रमेयं कर्तुमत्र स्मारयति कदा
चिदिति युगपज्ज्ञानसत्तोपगमएतेन स्यादित्यसत्तायानस
यं प्रत्याशङ्क्येति ज्ञानसत्तेति पूर्वेण संबन्धः तदिति तस्मा
द्रसत्तानात् सर्वदैवेति रसत्तानसत्तोपगमेपि सर्वदैवेति
सत्यपि रसत्तानेनास्तिव्यतिरिक्तं रसत्तानमित्यसत्तास्पति
प्रतीयेत तदिति रसत्तानस्यैवयत्स्वरूपेणाभावः स एव त
स्य भावव्यवस्थायामभावनिश्चयस्य हेतुः तदव्यवस्थितेर्वे
कानुवर्तनात् सच नीलरूपो न प्रथते इत्युक्ते अत्र परकी
यमाशंकते अर्थेति तस्येति रसत्तानस्य एतद्दूषयति
तदिति तस्मात्खडक्तादेववचनोद्गतो रेताहंके रूपत्तानस्य
सामर्थ्यं यद्रसत्तानाभावं निश्चाययति तत्सर्वांके रूपेण
मविघटितमेव प्रदेशइति नास्तीति संबन्धः स्वरूपमात्र
निष्ठितो हि सदाभावः ननु प्रदेशत्तानं घटाघटेन सहितं
पतं मिश्रं च भवति तथेहापि भविष्यतीति एतत्परास
ति ननथेहेति अत्र हेतुः स्वप्रकाशस्येति स्यादिति तथा
संमिश्रत्वे परसत्तानाभावनिश्चयो युज्यतेत्याशयः एतन्नि
गमयति तस्मादिति ननु केनेन्द्रियेण रूपरसौ तत्संवेद
नेवामेलयेदसौ आह प्रणालिकेति नास्येंद्रियार्थानेक
तेव्यसर्वस्वस्वातंत्र्यशालेवतन्निर्वाहात् मायाप्रमातृता
परिग्रहेतु नियतिरस्य विजृम्भमाणा प्रभुरेतावदिन्द्रि
योपयोगं करणभावेनादर्शयति एतत्तु तदिन्द्रियत्ता
नानुप्राणकविमर्शशक्तिविस्फाररूपेण विकल्पशाह·

प्र वि वि

३२८

429

वाच्येन प्रमातृव्यापाररूपेणाभावान्न व्यवस्थापयति तदे
तदाह सहेति एकः प्रमाता आत्मनीति स्वरूपे व्यतिरिक्त
इवेति ज्ञानशब्दवाच्ये धर्मरूपे कथं तुल्यकालतां तयो रूपरस
योर्न व्यवस्थापयेदन्यथा च भिन्नकालतां कथं न व्यवस्थाप
येदिति सम्बन्धः भिन्नकालतायां हेतुः अन्यथावभासना
दिति ननु परदर्शने विकल्प एवैवं रचयिष्यतीति रूपरस
वस्तुस्वरूपं चास्य तडः समर्थमनुभावयन्तो हि विकल्पाः
एतदेव तर्हि प्रकृतमपाकरोतीत्याह रूपानुभव एवेति
आत्मकालमनुभवकालमपेक्ष्य तेषामिति तदनुभवसमा
नकालत्वेनाध्यवसेत् ननु स्वसंवेदने विकल्पानां पूर्वानु
भवापेक्षा काचित्तत्कथमुक्तं निजं जीवितमेषां नास्तीति
अत आह स्वसंविदंश इति स्वयमिति संवेदनरूपतायां वे
द्यधर्मः कालो नोन्मिषति उन्मिषन्नपि वा रूपरसयोरः
किंचित्कर इत्याह बहिर्मुखत्वाभावाच्चेति स्वसंवेदनरूप
रसविकल्पसंवेदनविकल्पस्य यत्तदेव करिष्यतीति चेत्
अत्राह स्वसंवेदनपरिपाट्यापि न तुल्यातुल्यकालादिव्याव
स्थापकता युक्ता न हि तत्रापि स्वसंवेदनेन कल्पिते रूपरस
द्वयविषयमेकमनुभवान्तरमस्ति भिन्नेन्द्रियवेद्यत्वात्
योः ननु च सविकल्प एवानुभवायते सत्यं यत्रास्य विक
ल्पता स्वसंवेदनात्मकस्वरूपातिरिक्ते रूपरसांशे तत्रानु
भवायतां अनुभवापेक्षैव तत्प्रकृतोपयोगिनी तदेतदाह
यत्त्वनरिति अनेनेति विकल्पेनानयो रूपरसयोर्न का
लनीति संगतिः साहस्यापेक्षणेन भवति तच्चना
स्ति अप्रयोजितयोरेव तयोस्तेन विकल्पेनावभासनात्।

एतेन तदपि प्रदर्शितपरमार्थकृतं यदुक्तं निरन्तरयो
र्घटयोरिति नचहि कालक्रमेणानुभवक्रियापेक्षप्राक्छिद्रं
पितास्थित्यपेक्षया पश्चात्तनस्तथानुभवापेक्षो विक
ल्पो देशक्रममनुमापयति यदि सर्वोऽपि घटोपसर्पितः अ
न्यथा पश्चाद्भाविसहानुभववत्तेनैव प्रत्ययेन तया विकल्प्यते
तयोर्देशक्रमः अथ यदुक्तं न तत्र ह्रदयमिति तत्राह नतत्रयो
मेति विप्रकृष्टत्वेन यावदभिमतो पूर्वपक्षे निरूपितोऽग्रागमा
दिना वा तथाऽसंमतो न तद्रूपावर्णितयोः सहप्रथने सन्निक
र्षेणैवान्तर्ययदवभासते तत्त्वैवेति सत्यरूपमेव यदि हि
पलंभलक्षणप्रमाणमनन्तरं भवेत्तदुपलभ्यते न चैवमिय
मदेवान्तरं सदपि तु पिशाचादिकल्पनसान्तरता व्यवहा
रहेतुः अत एवागमेऽप्येवमुच्यते अनयोरत्र समागमः
एकलगतत्वमित्यादि एवं स्वदर्शनमुपपाद्यतीव्रव्यामोह
स्थानमिदं मूढानामिति मन्वानः स्वदर्शनपरदर्शनयोर्म
हदन्तरं भवदप्यनिश्चित्वान्यवान्नत्यायथितं तत्त्वारोहणयो
नः पुनरेवैनयोरन्तरं कर्तुकामः पुनरपि दर्शनानुपप
त्तिं दर्शयति अनुभवादित्यादिना यदि परमितितो तथाभू
तौ भावावेव दृश्यमानौ संनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्ववर्तमान
कालत्वं चैतीयतैवोत्तरेणेति मन्यते नन्वत्रापि परम्परापे
क्षा निर्वहतीत्याशयः कालविशेषस्य वर्तमानतामात्र
स्यानिमित्तत्वे न तु प्राज्ञस्याव्यवहितस्यापि च प्रतिपत्तुः श
क्यो देशकालविशेषावभासो देशभेदे कालभेदे इन्द्रियभे
दे वा सतीति संबन्धः नन्विन्द्रियभेदइत्येवावश्यं नेत्याह
एकेन्द्रियेति अत्र हेतुः सर्वो हीत्यादि न तु विकल्पयत्नपे

६
प्र वि
४३
१३०

कार्यद्वयोन्यदपि पश्यतीति न्यायेन घटं चानुभवेत्पटं चा
स्फुटं विकल्पयेदयमेव तयोः कालभेदः नैवमित्याशंकापू
र्वकमाह यद्यपि चेति येनेति स्वातन्त्र्येण स्वकालो विकल्प
नस्य वर्तमानता स्फुटत्वेन स्वदर्शने तु नायं दोष इत्यभिमत
त्वादनुवभाति सर्वेत्यादिना सर्वेषामनुभवज्ञानानां यदा
न्तरसंवेदनस्वरूपत्वमेकं तदेव स्वातन्त्र्यादनुभवमयीनां
वहिर्मुखतां परामृशत्स्वरूपस्यानुभवस्यैकीभावात्स्व
यंकृतमनुभवकृतं च स्वयंकृतमभिमन्तुन इति वस्त्वेवेदं
नान्यथा एतदेव घटयति महीति विकल्पः अन्यथेति
अनुभवरूपानपेतया योगी हि न प्राच्यानुभवान्तरसा
पेक्षप्रतिपत्तिकः नन्विति भिन्नत्वेन संवेदनेभ्यः प्राच्ये
भ्योऽभिमतो यो विकल्पः स कथं विषयोन्मुखो भवेद्विषय
वेदीव यदेवंभूतं वस्त्वलंकेवस्तेच अत एवेदंभूतादस्य
दर्शनस्य पराङ्मुखत्वाद्विशेषः न ह्यस्तु दर्शयति येस्य
वेति संवेदनलक्षणस्यान्तरप्रमातुः अनेकेति अनु
भवभूमिकापरिग्रहे स एवेति विकल्पभूमिकावगा
हने नन्विति सौगतादिवदित्याशयः कारणदृष्टिष्वपि
डः समर्थमेतत् ज्ञानानामेकरूपत्वाभावे सत्येकासंविद्रू
पाश्रयमात्रयोगस्याकिंचित्करत्वादित्युक्तमेव प्राक् स्व
दर्शनक्रमे पूरयति स एव चेति तथा चेति किंचेत्यर्थः अ
नेकात्मकमिति रूपस्पर्शादिमयम् बहुतरप्रमेयतरंगान्दो
लितं स्वार्थं स्थिरीकृतत्वेनोन्मीलयति एवमिति नन्वन्यथे
तियावत् अर्थस्वभाव इति एकैकाभासरूप इत्यर्थः एतत्ताव
दित्यनेन सत्वितं प्रमेयान्तरमप्युपपन्नमनेनेत्याह यदपीति।

विश्वेति अनेकाभासात्मकमेकमिति यावत् सैवेति रा
ह्वकादिरूपैकात्म्यप्रतीतिः उभयत्रापीति आभासभेदेपुन
रेकाभासे च तत इति प्रमातृ अन्त इति यतएवं वस्तुतः प्रमा
तैव प्रमाणं ततएव सिद्धान्तो जायते इत्यर्थः संकोचतः स
प्रमातताया तु ष प्रमाणरूपतां प्रति पद्यत इति संगतिः स्वात्
मापेक्षयेति प्रमातृप्रकाशतादात्म्यहृत्तेराभाससैक्यापेक्षया
एवमेवेति तस्य चनामक्रियमाणं युक्तिरिति सद्भवितं प्र
माणपरिगृहीताभासभेदयोजनात्मकत्वाद्युक्तिवत्
अतएवानेकप्रमातृगताभासभेदयोजनं यथा यथास्फुटीभ
वति तथा तथा प्रासत्वं प्रकृष्यते परस्थाच विप्रकृष्यते ए
तदपि च भगवत्याननुमत्या इच्छाशक्तेरेव विजृम्भितमि
ति सैव सर्वत्र शरणं तदुक्तं बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्यादि अत्रा
पीति अनन्तरूपरसाद्याभासमिश्रीकरणाभासे एतदिति
अनेकात्मकैकसाक्षात्कारात्मकं प्रत्यक्षं न केवलं साक्षाद
नुभवयोजनात्मिकैव युक्तिकासेति दर्शयता विततस्वभा
ववस्तुव्यवस्थापवमिव विततकालवस्तुव्यवस्थापनम
पीत्यं युज्यत इति दर्शयते शरदित्यादिना प्रमात्रैव तत्काले
एकप्रत्यक्षरूपतां प्रतिपाद्य एवंभूता विततकारापरिपाटी
प्रतीयत इति सम्बन्धः परस्पते तन्न संभवतीत्याह नहीति
तदिति निरन्तरपरिपाट्याभासात्मकं वस्तुसत् तनुपरेण
वेदेतद्वरीहृतं कस्तर्हि स्वपते एतपातः आह तेष्वेतदिति
परेणोपगते यत्तत्क्षणिके भोऽनुभवेभ्यस्त्वद्विकल्पेभ्यत्स्मरण
स्वव्यतिरिक्तेन एकसंवेदनात्मना युक्तिवाचोयुक्तेन नि
रूपयितं शक्यं नान्यथा एतदिति यदेवतदेकाभासेशा

६
प्र॰ वि
८३१
431

तात्काररूपे तत्तुल्यस्वरूपं च प्यस्मरणात्मकं एवं विततकं
लवस्तुव्यवस्थापनेन मुहूर्तादेर्महाकल्पपर्यन्तस्याभासस्य
वस्तुतां व्यवस्थाप्य विततदेशवस्तुव्यवस्थापनया क्रोश
योजनादेः समस्तकालानलभुवनप्रभृति सदाशिवान्तभु
वनवर्गगतस्याप्यभेदात्मन आभासस्य सत्यतामवस्थापय
ति सन्निकर्षेत्यादिना अर्थान्तराणामल्पत्वं महत्त्वं वाभास
मानं विद्यते ययोरर्थयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभिमतयोरा
भास्यमानयोस्तावाभासेते यस्मिंज्ज्ञाने तेन यथासंख्यं सन्नि-
कर्षेतरौ व्यवस्थापयितुं शक्यौ यत्तु मन्यते वस्तुनी एव ते द्वे
सन्निकर्षोऽन्यो वेति तस्यान्तरालवर्तिषु वस्त्वन्तरेष्वप्यगृह्य
माणेषु तद्दृश्यमानवस्तुद्वयमात्रनिष्ठितो नावधिव्यवस्था
पनयोग्यौ भविष्यतो नैवं तदाह नत्वन्तरालेति सर्व
त्र चदूरतादिग्रहणेऽन्तरालग्रहणं प्रयोजकं मन्तव्यमित्यु
पपादयति यत्त्विति निशीथसमय इति यत्रान्तराल
वर्तिनां नदीपर्वतादीनां ग्रहणं संभाव्यमित्याशयः सन्नि
कर्षमादिग्रहणं हि प्रकर्षे तत्रापि च तारतम्यं व्यवस्थाप
यतः प्रमातुर्यत्नहतौ वैचित्र्यमिदर्शीन्द्रैरान्तव्यनगन्तव्य
मित्यादि तत्रान्तरालस्य नाग्रहणमपि तु ग्रहणमेव तद-
र्शयति यत इति द्वयमिति दिग्द्वयाद्यपितं तस्येति शब्दप्र
वाहरूपस्य न तु देशद्वयवर्तितया प्रवाहेण गृह्यते अपि तु श्रो
त्रशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशे गृह्यते यथा काणादानाम
ते उत्पत्तिदेश एव वा गृह्यते यथा कापिला मन्यन्ते श्रोत्र
वृत्तिः प्राप्त्युत्पत्तिदेश एव शब्दस्तात्कारात्मना परिणम
ति इति मतद्वयत्र ग्रहणं नाप्यन्तरालग्रहणम् ॥

प्तहृषयति ग्रनुभवं प्रमाणयन् श्रोत्रदेश एव चेत्यादिना
तद्देवेति उत्पत्तिकाले तत्स्थकालभेदेन प्रतिपत्तिर्न भवेत्
साचास्तीत्याह नचैवमिति उत्पत्तिदेशस्य हृदत्ते उत्पत्तिका
लमतिक्रम्य चिरेण प्रतिपत्तिर्दृष्टा प्रतिहृदत्वे चिरतरेण अ
न्तउभयदेशमध्यवर्ती प्रवाहस्वभावो सौ शाब्दो विषय एव ग-
म्यत इत्यपगम्य योष्याह उत्पत्तिदेशशब्दस्य श्रोत्रेण न ग्रह
णमपितु श्रोत्राकाशावकाशाश्रितान्य शाब्दविशेषणलिं
गेनानुमानत इति तेनाप्यानुमानिकं तावदन्तरालग्रहण
मुपगतमेव तेन दिग्विशेषदिग्रहया गतत्वं शब्दस्य तुत्रीने
शब्दस्य दि विशेषः कामंहरता दिना एव यतां न तद्दिग्विशेष
रंग संबंधिग्रहस्तकालएव तदपरिज्ञानात् चान्तभेरीदेश
दिसंयोगप्रभत्तिकारणवलोकनेपिनावयंपकारणानी
तिन्यायेन्यकारणतासंभावनेसंशयानिवृत्तेः नचदिग्वि
शेषरोगन शब्देनजनितस्यान्यशब्दस्यविशेषेणभवितव्य
तागिकटस्थीवदविरोणं नरभाक्ष्यप्रिम दिगागतानां पुरुषा
णांपुरोनेत्रपातिनामिव्यलमवान्तरेण सर्वथा तावद्दस्पति
देशेपिग्रहत्यत्ते शब्दः ततन्य एवमन्दतमः प्रतस्यैवम् यदति
दूरादपिगीतमाकर्ण्ययन्नवैति तावत्तारंगायतीति तन्नीव
तापितन्नाभ्यागच्छते यथातदूराद्बृह्यमाणोन्तरालपतित
रजः प्रभृतिभावान्तरावरणवशादस्फुट इति प्रतीयते तं
थासतीव्रसादेनारभ्यते तीव्रोपिमध्यवर्तिवनः स्थानीयसं
भाव्यमानवायवीयादिशब्दावरणवशादस्फुटः प्रतीयतेतथ
एवतस्फुटः ग्रनुभवतातिकंचेदंयत्निः शब्दायां तनन्यायत
एवहृरादुनिराकर्ण्यमानः स्फुटवर्णत्वेनावभाति ततएव

प्र
वि वि
४३२
432

शब्दजननं संपातवचसि दिवसधामन्यस्पष्टवर्णपवनादमा
त्रतयेति तदेतदुपसंहरति तस्मादितिहृद्यपतइति प्रमाणो
पपन्नावलोकितइत्यर्थः ननु किमर्थं शब्दान्तरारम्भणमि
ष्यते तदपि च देशान्तरे येन प्रवाहृदयमित्युक्तं तावन्तं का
लं स एव शब्दोवस्थास्यतु वस्तु आरभमाणो वा नैवारभन्ताम्
आरम्भे वा कोस्य विरामावसरः सर्वतश्चारम्भे च चतुर्दिक्कमपि
शब्दश्रवणप्रसंग इत्याशंक्याशमयति अत्रस्थितएव चे
ति तेन न चतुर्दिक्कं श्रवणं अप्रतिहत इति वाय्वादिप्रती
घातादेव विरमतीति यावत् येनेति शब्दान्तरजननेन हृदयस्थि
तः प्रमातारो यावति काले शब्दं शृण्वन्ति तावन्तमेव काल
मन्यनिदेशस्थाअपि प्रमातारः शृण्वन्तु यदि स्थिरो सौ भवे
त् तदैव वा शब्दान्तरमारभेत उभयथापि ह्यसौ तदवस्थ एव
स्थप्रमातृश्रोत्रगम्यतां नातिवर्तेत नचैवं काष्ठपरस्परसंयो
गादिशब्दः सततमस्थैस्तदेव श्रूयते दूरवर्तिभिस्तु पुनः पर
श्रोतृगमनकालपर्वतेनान्तरालवर्तिशब्दग्रहणपूर्वकमे
व शब्दस्यापि हृदयादिग्रहणमिति निश्चितं यदुक्तं शब्दस
र्वोन्यादितत्र तत्प्रवाहातिरिक्तस्य शब्दस्याप्रतीतिरुक्ताम
न्तव्या ॥ एवं सत्याभासे विश्रान्तेन प्रमाणेन भावस्वभा
वव्यवस्थापनं क्रियते परस्परस्वभावनियमो ह्याभासा
नां तदाभासनियतभिन्नप्रमाणानुमाणकान्तः सुखबहिः
त्र खेनोभयभाजा स्वसंवेदनेन प्रत्याभासंरटहीनग्राहि:
णापि मिश्रारणणे प्रमाणभावभाजा प्रमीयते इत्येवं मा
नसं प्रहतो प्रमाणोपयोग उक्तः कायमहतोतरयथा.
प्रमाणव्यापारउपयोगी ।

तथादर्शयितुंसूत्रान्तरं सावतितुःसर्वतोविशेषकः
अर्थक्रियाकारिणामपिविशेषाणांप्रकाशपरामर्शमय
चित्स्वरूपविश्रान्त्या यद्यपिविशेषरूपताविशीर्यतएव त
थापिमायाशक्त्यादृढीक्रियते इवेति विशेषसाध्यार्थ·
क्रियायायोर्थीतस्यातासिद्धलक्षणे तत्कालमात्रोपयोगि
नी नतुभावस्वभावव्यवस्थापनवकालान्तरेषुपयुज्यमा
नावात्मनः कार्यप्रवृत्तिः सादेशेकालेस्वरूपेस्वरूपान्तरा
नुसन्धानादेव यान्यध्यक्षान्तराणिबहूनिप्रत्यक्षाणितेषां
भिन्नेभेदेसतिसंभाव्यते नान्यथा प्रमाणसमूहादेवच न
त्वेकैकतः प्रमाणादिति यावत् यदिवादेशादिकानिया
न्यध्यक्षान्तराणिप्रत्यक्षीभूतान्याभासान्तराणितैर्भिन्नेस्व
लक्षणेसतितद्विभिन्नाप्रवृत्तिरिति संगतिः अत्रापि
प्रमेयवस्तुत्वमुखेनप्रमाणसमूहएवनिमित्ततयोक्तोभव
ति यदिवापारमार्थिकरूपाभिप्रायेणवयोजनादेशादिके
ष्वध्यक्षेषु सत्स्वाभासयोजनयाविशेषरूपतायामपिसं·
स्थानेषामेवाध्यक्षाणामन्तरितिप्रमारूपमावभिन्नेय
स्वलक्षणेतत्रप्रवृत्तिरिति नकेवलंप्रत्यक्षतायांप्रवृत्ता
वयंक्रमः अनुमानतोपियाप्रवृत्तिस्तात्कालिकीसापिप्रमा
णसमूहादेव तद्यथा पर्वतधारादिप्रत्यक्षमग्निग्राह्यनुमानं
शीतापनोदनाद्यनुमितानुमानं चौराद्युपद्रवविरहश्चागाम
वचनमित्यतः प्रमाणसमूहादेकान्तः सुखसंवेदननिष्ठता
प्रवृत्तिरितिसमार्थः तमवतारयति यत्रेति पुनरितितद्व्या
ख्यातः मायाग्राहकेनापिग्राह्येनच सर्वथावस्तुस्वभावव्यवस्थे
यमनेननिषिद्धमित्याह समलेयादिकार्थीयाप्रवृत्तिःस्यात्स

प्र
मि वि
४३३
433

तर्ह्येकेनैव प्रयोजकेन प्रमाणेन गृहीत इति प्रमाणसमूहा
त्प्रवृत्तिरिति कासंहीयेन नतु सम्बंधे प्रवृत्तिः अत्र हेतुरन्तरी
ति प्रवर्तते वह्निःसंबंधस्यान्तरेकं यथोक्तं भावापकप्रमात
रि अन्योन्यान्वयव्यपेक्षाप्रज इति स्वलक्षणमेव कस्माद्धिवि
न्नामर्थक्रियां करोति आह सामान्यस्येति भास्वरतया हि
प्रकाशेन पर्वेन दहनेन चेहा यदा तु भास्वरता ऽस्याभासे
न मिलति तदा दाहपाकादि तदाह यदा तु न रिति तेषां
स्वभावानामाभासात्मनां यदैकं तद्विषयं यत्प्रमाणं योज
नाया हि तेन सहभावी स्येकात्मता भोज्यापि न सर्वथैव यद्व
त भेदान्याभासान्तराण्यपि तु कटकत्वमिलितविचित्र
सन्निवेशोत्थापककनकपट्टतकल्पानि प्रवृत्तिं कुर्वते अ
प्यनुमानतश्चेयं शंका स्यात्तमनुमानहमान्तं संतेपेणता
वदाह अनुमाने चेति शाब्दवाच्यत्वं प्रत्याभासमिति कथि
तमसकृत् ननु देशायोगव्यवच्छेदाय यत्नमत्रापीति न
यदि न दर्शयते कोऽनुमानस्य दोषो न कश्चिदप्रमाणं तु तद्
वेदिति निरूपयति भ्रमस्त्यादिना कार्यस्वभावयोरुदाहर
णद्वयं नापीति प्रत्यक्षेणेति शेषः नियत इति देशेन तप
वप्रवृत्तियोरपेतद्धलादिति तद्देशप्रतिपन्नाग्न्यव्यभिचा
रिभ्रमबलात् तदिति यामतीतिरेवंभूतात्तदनुमानमित्य
र्थः एतदेव परिशोधयति नहीति सर्वेषां संभाव्यमानानां
प्रत्यक्षाणां संबन्धिनो व्यापारस्य यतो न विषयस्ततोऽनुमाने
नैव गन्तव्यं तानि शक्यो हेत्व नन्वेवं प्रत्यक्षस्यैवात्र व्यापारः
मेवमित्याह प्रत्यक्षेति भ्रमस्याहिणां प्रत्यक्षेण ज्ञातिष्यते
स्याभासो व्याभिचारी हि प्रत्यक्षसामान्यादिति ॥

तयोरप्यस्तिव्यापारः सत्यपि तस्मिं—तो निजरूपमहिम्ना
प्रदर्शितोऽन्याभासः स्फुरन्नपि पृथगनुमानेन प्रमाणत्वेनोद्घो
षिष्यत नन्वेवं तेनानुमानेन प्रमाणान्तरं ननु तर्हि समूहेन
किंचित् सत्यं कथं न कृतमित्याह नचेति प्रादिपदाद्या
त्मलिंगादि यद्वेति स्वयमेव निश्चयस्वभावमनन्यापेक्षमत्र
मित्यध्यवसीयते यच्चैनद्ग्राहकं कश्चिदुपयच्छेत् ननु धर्मादि
ग्राहकं प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तरं तदनुमानस्यैव तावदुपरि
करइति तत्रापि यावत्प्रमाणसमूहादेव प्रवृत्तिः किंप्र
त्यक्षेति तथा हि सम्बन्धमात्रेऽनुमानं प्रमाणमप्राप्तिरिति
नच तत्र प्रवृत्तिरपि तत्सम्बन्धिनि तत्रापि देशविशेषादिनि
यत इत्येव साभान्तर विश्रान्तानि प्रत्यक्षाणि कथं न प्रवृत्त्यं
गीभवेयुः परिकररूपमपि च न तदेव भवितुमर्हति तस्यै
व तत्परिकरत्वायोगात् भिन्नं चेज्जडमजडं वा जडं चेत्प्रमेय
मित्यवधेयं तद्ग्राहि प्रमाणान्तरापेक्षा अजडमप्यसंकुचितं
चेत्प्रमाणान्तररूपमिति निर्विघ्नो नापि शाकाभंगे यं परमार्थक
था तेन प्रमाणसमूहमध्ये वसर्वेप्रवृत्तिः प्रवृत्तो प्रयोजि
केति स्थितमेव अनेकेत्यादिना प्रत्यक्षोक्तमेव त्वाथ्यम
त्वबुद्धीत्यनुसन्धत्ते एकता मात्र इति आन्तरसम्बद्धरूप
नन्वेवमेकप्रवृत्तिकारित्वादेकमेव तत्किंचित्प्रमाणमस्ति
नेत्याह नत्वेषामिति विषयभेदेन कालभेदमात्रेऽपि ताव
धंपस्वरूपभेदोऽप्यानेतव्यः नहि धर्मग्राहकं प्रत्यक्षं लिंगान
वच्छिन्नमात्ररूपस्यानुमानस्याधारीभवितुमर्हतीति
समूहादेव प्रवृत्तिरित्युक्तं ॥१२ एवं विमर्शबलादेव भे
दाभेदव्यवस्थां विद्रूपस्य हि भगवतस्तदेव स्वातन्त्र्यमेषा

र्यं दूरान्तिकादौ चार्थाभेदो यः पदैरुच्यते स विमर्शब-
लादेवोपपद्यते न त्वाभासमात्रबलादिति श्लोकद्वयेना
ह दूरान्तिकतयेत्यादिना प्रतिभासमात्रेण व्यवस्थां कुर्व
न्दूरादूरादौ सकलासकलाहृतानाहृतस्पष्टास्पष्टवक्रकृत्स
संमुखपराङ्मुखत्वादेर्भिन्नप्रतिभासगमस्य कथमेकतां भजे
त्. ननु विमर्शोपि सत्याभासजीवितकल्पो भिन्न एव सत्यम्
अपरस्तु तयोर्विमर्शो य एव मया दूरादसकलो दृष्टः स
एव निकटे सकलो दृश्यत इत्येकस्तेन प्रमाणरूपेण आ
समसंख्याने प्रथनं यस्य पूर्वाभासापेक्षया तु व्यस्य तदेक
विमर्शात्मतादात्म्यावस्थितावभासस्य तमवलम्ब्य भिन्नावभा
सच्छायानामपि भावानामनिवारितमेकत्वमिति संगतिः
भिन्नावभासैव प्रकाशते व्याख्यानन्तु प्रकाशनस्य स्वरूपप
रामर्शो विमर्शस्तयोर्भिन्नो येषां ते तथा तेषां सर्वदेति सत्य
त्वावसरेपीत्यर्थः तदेवेति ग्राह्यग्राहकस्वरूपं तस्य चेति वि
मर्शात्मनः फलस्य अतएवेति यतः प्रमाणबाधया न
सत्यासत्यभावव्यवस्था अपितु विमर्शबाधयैव ततो हि
तोः नश्यति सौगताः तथात्वमिति न तु तदग्रहणमिति
हिमपथप्रावरणमेषां न प्रमाणहतोपनते न चातिव्यापक
मेतदिति शुक्ते शुक्तिकायामिति विमर्शस्तत्रोन्मूल्य एवे
तियावत् उन्मूलनं च यानेनाभासेन स्ववर्तिना परवर्तिनाः
पिवा तावति प्रथमैककल्पोपनतेन योजना संबोध्यते नेत्याभा
भासस्य योजनीयान्तरोन्मूलनरूपत्वात् स्यथारोप एव चोन्मू
मूलनं तत एव स्वभावादावान्तरेणावाधोसकृद्के अत्रास्पष्टाभा
तादपीति पूर्वयास्मरणमयताभासमिश्रिता रवेलाकिता मा
राजततावभासमिश्रिता.

दृष्युपलभ्यते तावदाकाशादेशव्यापकत्वतथारागादि
कार्थक्रियात्वस्येति सामान्याभासस्यहृतान्तिकतयाइति
व्याख्याय तत्प्रसंगादन्यथापिवेति व्याख्यानमेवमित्या
दिना अधुनापरोक्षेत्यादि व्याचष्टे अस्मदपीति प्रमात्र
न्तरैरितिवनेचरैः सर्वज्ञैर्मत्रेश्वरादिभिः योगिभिःभा
वनाप्रभावोद्भूतपरोक्षसंवेदनैः एतद्विगमयति तदि
ति तस्मात् बाह्यान्तरतयेतिव्याकुरुते तथेति पूर्वी
कृतीत्येति सतेसर्गिकएवास्तीत्यत्रोक्तया दोषैर्व्य·
ञ्जकस्येति विहृणाति सूर्येत्यादिना रक्तोम्बलं नील
मितिदीपेनदृष्टं यत्तदेवसूर्यालोकनेरक्तमित्येवं·
भाति यथेति येनन्यायप्रकारेण तथेति तेनप्रमा
णाहृतप्रकारेणेदं गृह्यतेइति बुद्धिमधुंस्त्रेण संग
मयति परोक्षस्येत्यादिनान्यथा ग्राह्यार्थ इत्यन्तेन तद्व्याख्यान
इतिहृतो नचसंक्षेपमात्रमेतत् अपितु योगिभिरपिन्यायवृत्त
पादिकेति दर्शयति अवसभात्रेत्यादिना अधिकउक्तः·
तित्सन्धे अनेनहृतान्तिकतयेत्यस्य बाह्यान्तरतयेत्यस्यचपो
नरुक्त्यापाकाशमिता अतएवेति यतो बाह्यान्तरेतस्फुटा
स्फुटत्वेतस्यहृत्ताउक्तं येनसर्वधर्मसंग्रहस्ततोहेतोः न्नि
हृतइतिहृत्तिकृता तदपीति व्यञ्जकभेदाभेदेपिपरामर्शो·
क्यादेकमित्येवं भूतस्यतत्त्वतोग्रवाकार्थस्य परामर्शात्वं
सकनिर्देशः नापिसोत्रस्यान्यथाशह्नस्यार्थोविहृतः अ
तएवहेतोविति समन्वयः तत्प्रख्येत्यादिकोहृत्तिंविहएउ
तेमितिविन्यादिनाहवैकोकेवलत्वउवदनू आभासस्येति
प्रकाशस्यस्फाटिकस्यसंविदिर्यद्रूपमितिवैमल्यं तन्नीला

ना५

प्र०
मि वि
४३५
435

दिनाननोनीलादिनच्छायेत्युच्यते तथैवप्रकाशास्यसंवि
दिस्वसंवेदनेयद्रूपंतत्तेनननापहस्यते इतियोजनास्वंविद्रूप
तामहमितिपाठ आवहमितिपाठेत्वयमर्थः यथानीला
दिस्फटिकस्यच्छायाकेवलानसंविद्रूपतांस्फटिकस्यावह
ति तथाआभासस्यप्रकाशास्वविमर्शपत्वस्यतामावह
तीति सपवप्रधानं ॥१२ नन्वस्तुहर्षाहर्षादोस्यवार्थोर्थ
क्रियैकात्‌ वाह्यान्तरत्वेनननेतिकथमेकं अत्राहसूत्रे
णेत्तरं अर्थक्रियापीति सातावत्तद्रूपंनभवतीत्युक्तं अ
स्तद्रूपभूतापिचनसहजानन्यापेक्षा ईश्वरेच्छानियत्यपे
क्षणात्‌ तेननेननतस्याप्रकाशरूपान्यत्वमित्यवस्तुत्वंव
स्त्वन्तरत्वंवाभवितुमर्हतीतिसूत्रार्थः उहोक्षप्रवर्त्तणादयः
तेषांवाह्यस्यलक्षणस्यपार्थक्रिया तयाविरहेपीति
हस्यर्थः अन्यथात्वमिति अभावद्रूपतांचटस्यप्रदेशोक्र
यीत्वभावोसन्‌ भिद्यमानस्तुस्वभावः वस्त्वन्तरता तस्य
वचटपटापेक्षयाजयादितिसंबंधः परस्तादिति यदसत
दसदिति प्रकरणेस्यआभासभेदस्याभासविशेषसामा
नद्रूपेविशेषात्मनिवा अवभासान्तरमितिसामान्यद्रूप
विमर्शैकादेकं यडक्तं वस्तूनांतद्भ्रान्तिष्टमानन्तभंगकारि
त्वादिति प्रसंगात्वहसाशंकासूत्रे रजतेकेति रजततया
यद्यपिशुक्तिरजतस्यैकंविमृश्यते तथापिशुक्तेरायद्रजत
मिति भानंमनोविज्ञानेननतस्यास्थितिति सत्यरजतेकेव
विक्रयादियोग्यानभवति तस्यविमर्शा
सोन्मूल्यमानत्वात्‌ ॥

॥७

उपाधिदेशे च रजतमिति देशाद्रूपतयोपरंजकस्वभावायां
शुक्तावसंवादादुन्मूलनत्वप्रतिपत्तभूतविमर्शस्थैर्यान्नेदं
रूपं रजतमिति सम्यग्वदनं भासनपरामर्शनात्मकं संवेद
नं तद्धि पतो संवादः यथा च मानसे भ्रमे तथैन्द्रियिकं समते
पि भ्रमे हि चन्द्रे नास्थितिः यतश्चन्द्रान्तराक्रान्तो यो नभोदेशो
विमृष्टस्तत्रान्यथाभूते विमर्शान्तरे उन्मूलकमुदेति नास्ति
नभोदेशो हि द्वितीयश्चन्द्र इति सूत्रार्थः रजते इति सत्यरजते शुक्तौ
चेति रजतत्वेनाध्यवसितायां हि चन्द्रे पि बुद्धिर्भिद्यते इति
योजना सूत्रार्थमवतारयति तथेति भेदेनेयः प्रतिभासस्त
दनादरेण सहार्थे तृतीया तदिति विमर्शैकं केयमिति
नापं सत्यासत्यविषयविभागकारीत्यर्थः अनया भंग्या सम
नन्तरप्रमेयशेषभूतमपि सत्त्वप्रधानप्राकरणिकाप्रमा
णप्रमेयभावोपयोगिप्रमाणलक्षणशेषभूतत्वेन योजि
त उपपादयितुमिति सत्यासत्यत्वविषयविभागेनावः
स्थापयितुं रजतसामान्यमिति तद्देशकालादित्यागेन र
जताभासमात्रं ननु देवदत्तनिर्मितं चेत्तत्स्वलक्षणाभासरूपं
तथापि कथं भ्रमः अर्थनं चेति तथेति देवदत्तनिर्मिततया
आख्यानमेव च भ्रान्तिरिति वितनिष्यते अस्थैर्यमात्रं चेत्यादि
एवमेव निर्णीततत्त्वं ननु संवादाभावात्कथं भ्रान्तत्वमाशं
क्याह प्रमाणं हि इति अप्रमाणं हि प्रमालक्षणविपर्यये
ण भवति भ्रान्तितत्त्वं निरूपयितुं बाधे पीठबंधं करोति
ननु चेति अथापीत्यादिना अस्त्वेवमित्यन्तेन ग्रन्थेन असं
ख्यातिमाख्यातिमसाधारणख्यातिमनर्थक्रियाका
रिख्यातिं विपरीतख्यातिं च क्रमेण पर्यवसाय्य केवलमसा

प्र॰ भि वि ४३८ 438

वित्यादिनातामप्यसंख्यातो विश्रमय्य अख्यातिपरमार्थतां
निर्वाहयिष्यति एतावन्मात्रेत्यादिना विरुद्धमिति प्रकाश
मानत्वमेवसत्वमितिकथितं ज्वालेत्यादि अश्ववक्तव्यशेषं
यदस्तिज्वालादिवस्तु तथाभूतमेवेत्यादि तत्तत्स्वादिविष
यवक्ष्यमाणन्यायसाम्यात्तत्पृथगुक्तं तदपीति यदेवंभूतंनी
यतेतद्रूपंभवतादर्शितं तत्कथंकेनप्रकारेणप्रमाणस्यैवंवि
धनियमनिदानस्याभावात् तमेवाह येरीति तत्रेति एवं
स्थिते एवमिति असाधारणैकस्वभावं तदिति रजतादिवी
जकन्दात्कन्दकन्दास्थकदलीएकजातीयेवस्पर्शोपयोगा
त् संमिनीचहरीतकीनीलोत्पलकन्दं च कन्दजंगोमयं
चैकजातीयमेव अनेनेति विमर्शेनत्वमेवसर्वत्रप्रतपत्ती
तियावत् अन्यथाभूतमेवेति अभिमतार्थक्रियाशून्य
प्रमात्रन्तरासाधारणं च अन्यथेति विपरीतख्यातितां द
र्शयितेयत्पृथगुक्तं तदेवस्पष्टयति विशिष्टेत्यादिना दृष्टा
न्तमेवघटयति तद्धीति कारणत्वादि अत्रदृष्टान्तघटने
पिवैधर्म्यदृष्टान्तमाह यथेति पुनरिति अनभ्यासका॰
लापेक्षयाभूयश्चेत्यर्थः सद्धतेनेति जात्यादिना ननुयदि
कारणत्वादिनाधिकंनीलादिभ्यस्तर्हि पर्यायमात्रतास्या
दित्याशंक्याह केवलमिति उच्यतामेवेति आपेक्षिकोव्य
पदेशोनवस्तुसत्तामन्यथाकरोति यथानेदमस्माकंस्व
र्णसदिति एतदिति प्रथमानस्यप्रमात्रन्तरविषयत्वस्य
विरुद्धोनप्रथतइति पूर्णप्रथाभावादपूर्णख्यातिरूपे
यमख्यातिरेवभ्रान्तिः यद्यपि सर्वैव संसारकथाभ्रान्तिरू
पापिस्वमेस्वभोगेस्फोट इतिन्यायेनमायापदेऽपि.

भ्रान्तिव्यवहारोयं तावत्यपि सत्युच्छ्रितोपयोगि ग्रहणं स्वावि
रहात् नन्वसपन्तहि रूढः किं कदाचित्मथते सत्यमित्याह स्वा
त्मनीति निश्चितस्तिमिरलक्षण उपघातो नेत्रदोषो यैः नाथ
मिति केशादिः इदृग्जनरीतिभ्रमत्वेपवंविधेवेति भ्रामेति
कीविशिष्टधर्मरूपा एवं व्यतिरेकाभावं विचार्य तादात्म्या
भावमपि विचारयति ह्रदः पदोनेति नन्वकस्मादपरास्य
स्वातंत्र्यः सेद्धस्तोद्र निर्माता नन्वीश्वर एव सोपि वा तेन्द्रः प्र
त्यभिज्ञानपरामर्शभावनाभावितस्वातन्त्र्य इत्याशंक्याह रूते
प्रमात्रन्तरासाधारणत्वेनेति एवत इति सामानाधिकरण्य
प्रयोगानन्तरं नेत्येवमवभासते स्रतएवेति यतः पूर्वं सामा
नाधिकरण्यात्मा समारोपः एतनच्छून्यात्मा व्यावर्तनरूपो
नन्वर्थस्तत्र इत्यर्थः यस्यैव चेति घटस्य पेक्ष्यामिति पदेन सह
तस्यैव घटस्य पदे शून्यताख्यातिधर्म इति सत्यवमर्शबलात् भ्र
तएव हि पदार्थवादिनः तत्र तेन राभावं भावविशेषणं मन्यते
एवमख्यातिरूपते भ्रान्तेः स्थिते सख्याति विपरीतख्यातिनाम
धेयायामपि प्रतिभासप्रत्यवमर्शबलायातं तथा एवमा
र्थं वस्तुवादेन न सह्यामित्याह तदेवमित्यादि अख्यातेरेवत
भिन्नत्वं भ्रमव्यवहार इति दर्शयति वस्तुतस्त्विति भ्रान्त
ख्यातिरूपत्वं तत्र न भिन्नभूतमपीति दर्शयति भ्रान्तख्यातिः
नेति न किंचिदपि का मतिकेवलं हि चन्द्रस्नानादौ स्वरतेव ख्या
तिः न स्फुरते व ख्यातिर्न स्फुटेति व्यापकमख्यातिरूपमेव व
क्तव्यं यत्र स्मृतित्वाख्यातिरप्यन्तः भवेदिति भावः महाभ्रमे
प्यत्र संसारलक्षणे ख्यातिरेव तत्त्वमिति प्रथयति मायाव
शादिति भेदमनीति विविधि विधिरूपा प्रत्नहेतुः भेदस्येति

प्र
मि वि
८३०
437

प्रकाशमानस्यानाद्यनन्तप्रकाशकपरमार्थत्वात् यत्नरेश्व
रविवेकः इदंनीलमितीहापिनामरूपेप्रधानात्मकेनद्वैये प्र
नयोर्द्वैयात्वहंभावाप्रथैवसेति नकेवलमत्रसमस्तसंसा
रिप्रमातृसाधारण्येषामहाभ्रांताव ख्यातिः परमार्थः यावत्प्र
तिप्रमातृनियतायामपिप्रमातृविकल्परूपायांमहाभ्रांतौ
सैवतत्त्वमिति दर्शयति मायेति मायाप्रमातुर्व्यापारोयो
विकल्पोममेदंस्वसाधनमित्यादिः सद्रूपं यस्याभ्रान्तेःसं
सारसंमतायाः सापिसैवैवसमस्तेषुप्रमातृषुप्रत्येकंभेदे
नवर्तमाना अहयाख्यातिरूपेतिसर्वेषांसंबंधः नत्वहर्वस्याः
र्थस्यख्यातिर्विविधरूपः प्रकाशस्वरूपाप्रकाशनेभ्रा
न्तिः ननुकेनसतत्त्वाहुयस्याख्यातिः आह निरवभासेति
अहार्थावभासनशून्यः सदाप्रकाशनवपुर्वेद्याद्यवभास
विशेषनिष्क्रमणावधिभूतस्य ग्राह्योदेहाद्युपाधिसंकोच
शून्यश्चिद्रूपः परमार्थप्रमाता ततोव्यतिरेकमस्मीयः सइति
मायाप्रमातातद्व्यापाररूपेणैवप्रकृतः स्वभावोयस्याविक
ल्परूपायाभ्रान्तेः तेनसंसारिप्रमातुः परमार्थप्रमातृरूपे
ल्पयायदहंयेनप्रकाशते ततोविकल्पव्यापारः पाशवस्·
शिस्वभावत्वेनभ्रमःस्पृश्यते अन्यथातुपरमार्थेनैवतद्वे
तितात्पर्यम् विकल्पोह्यस्यप्रवेशेऋजुमार्गः यन्मे
वजेलानस्फूर्जज्ज्वालाजटिलवडवावह्निनिवहः सद्यपाथा
मः स्मरणादिभरदनरम्भोलिदलना विकल्पादेस्यप्रस
रतीति वक्ष्यते इति आगमाधिकारेसमग्रहेव एवंप्रसंगात्स
साभ्रांतिहेतोर्नं वितत्य प्रकृतमेवरजनतादिप्रमसहिष्णुयवि
चारयति.

अभावेति प्रमाणान्तरसाधारणत्वाभावस्य यदाख्यानं
तन्महिम्नैवासत्त्वो वैपरीत्यव्यपदेशो युक्तो अन्वयव्यति
रेकाभ्यामिति दर्शयता येनान्वयेति व्यतिरेक उक्तस्तं
समर्थयितुमुदाहरणं हेतुगर्भं तयादर्शयति केशादे
रिति नैमित्तिकमाभानं यो मन्यते तं प्रति केशादेर्नामत्वे
ननापि विपरीतत्वेन व्यपदेशस्तेन हि प्रमाणान्तरं प्रति न
विषयोयमिति निश्चितं तत्केशादिरीति यस्मादेव तस्मा
दुक्तो व्यतिरेकः उदाहरणेऽपि दृष्टान्तमाह ऐन्द्रजालि
कमिति इन्द्रजालेन मायोपाधिमन्त्रलाघवशान्त्वादि
नाचरति यस्तं प्रति यथालीकरूपाणां मणिप्रभृतीनां
माभास्य परमार्थत्वानां तथैव सत्त्वानामत्वेनापि विपर्ययः क
श्चित् नेनामत्वविपर्ययव्यवहारस्यव्याधिका अख्याति
रेवेति तद्व्यापकाभावे तस्याभाव इति निर्णयः अतएवे
ति प्रमाणान्तरविषयत्वाभावस्याख्यातिरेव यतो भ्रान्ति
ता ततो भ्रान्तिनिरूप्यस्याख्यातिरिति भावः केवलेति रज-
तस्य यः शून्यताख्यो धर्मस्तद्धि शिष्टायाः शुक्तिकायाः
स्त्वथनमेतदेव पूर्वमेव प्रमाणान्तराणामविषयोयमि-
त्यस्य रूपस्य प्रथनं हि चन्द्रस्येति विषयत्वाभावप्रथे
ति सम्बन्धः उक्तमिति पूर्वं व्याख्यातं सहानिवाकस्य प्र
नष्टावर्तनाङ्कुत्वमन्वयः तत्प्रसंगपतितत्वान्नभोदेशे
तिहृनिवाकमप्युक्तमित्येवोक्तं नन्वकिमत्र शून्याकाश
देशादेस्तद्रूपत्वाविशिष्टत्वप्रथनेन रजतस्यैवाभाव-
प्रथा कस्मान्नोच्यते न्याशंकां विघटनं हेतुमाह तद्रूपत्व
नेत्याह तत एवेति शून्यतादेस्तद्रूपत्वेन प्रथनात् नत

प्र
भि वि
७३८

438

रजतस्याभावरूपतया प्रथनात् तदेव हि स्वातन्त्र्येणोप
पद्यते रजताभासमात्रस्यान्यदेशादिविशिष्टरजताभास
मात्रतादात्म्यप्रतिपन्नस्याभावायोगात् एतदेव दर्शयति
रजतादेः पुनरिति ॥९ इयताभासानामेव वस्तुत्वं दर्शय
तागमसिद्धान्येव तत्त्वानि वक्ष्यन्ति इति दर्शितं तथा हि का
ठिन्याभासः पृथिवी लौहित्याभासो रूपनियतरूपोभा
वावभासः सन्निवेशश्चेति देशात्मा प्रभुनेति कालाभासो
रजोगुणो मेलनाभासो यावच्छिवरूपता प्रकाशमान
ताभास इति घटे एव यथा भेदाभेददृष्टिस्तथा पारमेश्व
रे प्रकाश इति व्यवहारोऽप्ययं भगवदनुगृहीतानां परमा
र्थप्रवेशोपस्तुताभ्युपायः न तु विरोधी तथा च परमेश्व
रायस्यैव भेदाभेदात्मकसमस्तप्रमेयसिद्धिः सूत्रेणोच्यते
गुणैः शब्दादिभिरिति अनुद्दिष्टव्याहतात्मना च कासत्त्व
भावेषु पुनरुन्मज्जननिरोधकस्य परमार्थबाधकस्य वा
विभागे संभवात् उभे अपि अनुद्दिष्टव्याहते संवेदनस्वात
न्त्र्याभिभासमाने नोपालंभमर्हतः किं च अभेदपरमार्थ
क्रियासंबंधादि यथासत्येव प्रमातरि प्रतिसंधानं रिपु
तं तथा भेदापि तद्द्रावपि प्रतिसंधानलभे भगवत्येव
सति पुनः क्लृप्तमेव प्रमाणलक्षणे प्रमातृप्रधानतास्व
वकं स्वग्रहणमिति प्रमाणलक्षणस्यैवायमियान्परीक्षा
क्रम इति सर्वार्थः न केवल ॱ ॱ त्यागिना एतत्रावत्सिद्धं
किमत्रोच्यते इदं तु बहुतमप्यंगीकर्तव्यमित्यनन्यथासिद्ध
णां हि तीर्थपादैः दृष्टान्तत्वेनव्याचेष्ट प्रसिद्धत्वाद
स्याक्रमस्य चोदितौ ॥

एकानेकविषयतायांप्रमाद्वैक्यात्तेएकत्वंनकेवलंयावद्
देकैकरूपत्वेपिइतिस्पष्टेनव्याख्यानेगुणानामप्येकानेक
विषयत्वेतिसंबन्धनीयंस्यात् नचतथायुक्तं भेदैकैकरूप
त्वेहितएवातेषांनस्यादिति पूर्वैवगमनिकात्रयुक्ता ननु
जातिरपिभेदिकाभवतीत्याशंक्याह तथापीति गोगौरि
ति गोत्वस्यवस्तुः स्वगुणाकृतएवेतिगोत्वाश्वत्वयोर्योनिजः
कश्चिद्धर्मः पवित्रतालक्ष्मीसंपत्त्याविर्भावकत्वादिराश्रि
तोस्तित्वमेयत्वादिसर्वसाधारणी तद्व्यतिरेकार्थसमवायीवा
तेनकृतोभेदः तदाचेति भिद्यमानतायां ननुशुक्लगुणे
हंसहिमशङ्खादिष्ववर्तते नैवमित्याह शुक्लत्वेनापिचे
ति समानमिति गुणानांजात्यादीनांचनियतमेवभेदक
त्वमभेदकत्वंचक्रमेणेतियावत् षाष्ठादिरेवचविशेषणा
भावेनावस्थितेयोगिसर्वज्ञादीनांपरमाणवादिषुव्याहृतप्र
त्ययसिद्धिरिति किमन्यैरन्यैर्विशेषैरिति आकृतिशब्दवा
च्यतयाजातित्वमाशंकितंनिराकृत्य संस्थानस्यगुणत्वमे
वविधीयते अन्यैरप्येतदंगीकृतमिति दर्शयति परमाण्वि
ति परमाणुपरिमाणंहिपारिमाण्डल्यमितितैर्व्यपदिष्ट
तत्रवर्तत्वात्मकमसंस्थानमेव आदिशब्दग्राह्यमणुकपरि
माणंदीर्घत्वंपं त्र्यणुकपरिमाणादीनांतुविशिष्टदिगव
यवसंयोगसचिवानां नूपुरवत्तत्रशादिरूपत्वमतिस्फुटमे
वेति संस्थानगुणएव ननुचत्वत्वादिगोचरोर्थोगुणइत्येवो
क्तं सचभेदैकैकस्वभावइत्यपिदर्शितं तदानीमथरोधां
दिदिग्व्यवस्थाएकोयंघटइत्यवयवीचघटोघटइतिजातिः
चैत्रमैत्रइत्यवस्थात्वेवमादिचान्वयाभेदसारंचकथंस्यात्

प्र
त्रि वि
४३९
439

अत्राह एतावदेवेतिरूपादिषट्कं तन्मुखेनत्विति रूपादय
एव हि स्थूलतया तु भिन्नतया चैकाकितया मिश्रतया च वर्त
मानास्तन्मात्रमहाभूततद्रूपतत्त्वात्मानः तेषामेव त्वाभासा
न्तरव्यामिश्रणाकृतमेतद्धि गादीति मायाभूमौ भेदक
रूपमेव शब्दियत्तानेन मायाप्रमातृचितेन विकल्पात्मना
ग्राह्यप्रधानेन तन्मुखेन तत्त्वभेदकरूपोन्मेषः नन्वेवमविक
ल्परूपायां भुवि कावार्ता प्रथमेति न तदिति सा हि श्रीस
दाशिवावस्था नव्यवहारपदं परत इति अहन्तान्तः ली
नीभवनोचितासौ केनिके इदन्तावभासानन्तरं मायाप्रमा
तर्याभिव्यक्ते ननु यदि शुक्लोऽश्वस्तेनेन जातिपर्यन्तता·
प्रथामनुवतां भेद एवालिप्यते सातात् तर्हि गोत्वस्याप्ये
वमुच्यतां न शक्यं तस्यैवं वक्तुमित्याह नन्वेवमिति त
स्याहि जीवितमनुवर्तमानेनैव ननु गोत्वस्येदं रूपं यस्मा
स्त्वाद्यवयवसन्निवेशः एवं तर्हि न तत्सामान्यं भवेत् अ
पि गुण एव स च भेदक एव अभेदकता तु जातिपर्यन्तत
येति यदुक्तं तदभेदमवतिष्ठते तदाह अवशिष्यमा·
णमपीति न त्वात्मपोनुभूयते न भेदाभेदो तो दुर्बलेन·
वप्रमात्रैकं कल्पनीयं तथाहि भेदावधिमभेदयोगं एत्र
मातैकः स्वविश्रान्ततया प्रथयतीति अत्राह भेदाभेदा
वपीति न केवलमवधिभूतभेदस्याभेदस्य च विषयस्य
तिपन्नमातोपपद्यते तत्र यावत्स्वरूपमपि तयोरूपपा
दर्शयतीति दर्शयति प्रमातैवेति ननु देशकालभेदादे
वस्वालक्षण्यं वा अभेदः ननु किं प्रमात्रा कर्तव्यं अत्रोच्यते
अवभासभेद इति तेन हि विना देशकालभेद एव कृतः ॥

अवभासभेदस्य प्रमातारं यत इति क्रमविचारे चर्चितचरमेत
त्. ततश्च समायातं यदुक्तं प्रमात्रैव देशकालभेदमपि रच
यतीति नन्वेवमवभासभेद एव भेदक इति शाब्दादयो भेद
काः इति कथमाह न्यते नेत्याह सचेति अवभासनभेदो ह्यवभा
समानावभास्यमानरूपेष्ववेद्येषु शाब्दादिष्ववभाति तत ए
व पंचार्थतत्त्वमेव वेद्यमित्यागमः नन्वेवं शाब्दादेर्भेदकत्वेन
गुणत्वे जातिर्नाम कान्या स्यात्. नान्या अपितु तएव शाब्दाद्यव
भासा देशकालाभासानालिंगितात्मानो जातिः न च त्वाभा
सस्य स्वात्मव्यक्ति सर्वगततावादेपि नायाति न च तत्रासीदि
त्यादि दूषणगणावकाशो नास्ति न चैत्यादेर्वस्तुतः कस्य
दभावात्. सर्वः सर्वगततावादेपि सर्वत्र अमनिषेधारोपादि
रूपेषु सार्वात्म्यावभासादंगीक्रियमाणो नियतिशक्तेः
प्रमातृदेशकालदशावैचित्र्यनियमौचित्येन निराम
कृतत्वान्न सर्वः सर्वात्मक्रियाकारी स्यादित्यादिदूषणप्रसं
कार्थं तत्राह नत्वेवचेति नन्वेवं यतो व्याहृतिर्यत्र चानुह
तिस्तदपीन्द्रियेणानिर्भासनात् किं तत्र प्रमात्रैकेन कृत्यमि
त्याशंक्याह आलेपार्थस्त्विति न हि सर्वो व्यक्तिग्राममलग्ना
वभाति यावतो भिन्नं तथावत्यनुवृत्तं च तथावभासते हि
केश्रावेपार्थः सचेत्यास्तीति दर्शयति स्फुटेति अतएवेति
यतः स्फुटमवभासनं नास्य तत्त्वं भवति च भासनं तेन तस्य
र्थः अपि शाब्द इति हृष्टौ विरोधच्छायामिति स्यात्तेस्य स्व
नायेत्याशयः न च परमार्थतो विरोध इति च्छायापदमु
अतिशयोक्तिं वेति क्रियासम्बन्धेत्यादिना क्रमेण प्रमाता
सिध्यतीत्ययमर्थो नैव सार्थो यत्तासिद्ध एव किमत्र ॥ ते

प्र
भि वि
४४सू
440

त्यतिशयोक्तिरव्यामोहस्थानेपिजनस्यव्यामोहस्थान·
तामाह ॥ दुःसाधोयमर्थस्तस्मात्कथमुत्सोढव्यमिति म
न्दोत्साहत्वविहरा॑ ॰ शिष्याश्वासनमतिशयोक्तिफलं
तदाह अवश्योपपत्तव्यतेति अनेनैवाशयेनहृत्तोभेद
व्यवस्थैवोपसंहृता विहृतौचतत्रथानत्वेनैवाशयेनहृ
तोभेदव्यवस्थैवोपसंहृता विहृतौचतत्रथानत्वेनैवाव
तारणाकृते ॥१७ नन्वेवंभेदाभेदरूपसमस्तप्रमेयनिःशे
कविश्रमस्थाने प्रमातेति तत्रैवप्रमाणमुपन्यसनीयं
नप्रमेये यदाह प्रधानेहि यत्नःफलवानिति तदेतदा
शांकशास्त्रप्रारम्भोक्तमेवादिसिद्धत्वात्तेनप्रमाणस्व
रूपस्फुटमधुनावर्तते एवंभूतेहिप्रमाणं तत्कथंपर
मार्थप्रमातरिक्रमतेइति तद्दर्शयति श्लोकद्वयेन वि
श्वैवैचित्र्यमित्यादिना संकुचितप्रमातृत्वमः प्रमेयोन्मु·
खोनवनवप्राभासःप्रमाणमित्युक्तं तत्प्रकाशनमात्र
स्वभावेसर्वसिद्धेकथं तथाहि तस्मिन्सति यत्स्वदेहा
दि संकोचावभासिरूपंतल्लग्नाप्रमेयप्रसिद्धिमादधत्प्र
माणं प्रमातस्सकिंलग्नासिद्धिः विश्वलतयाहिवैचित्र्य
तत्रप्रमातरिचित्रमिवसमभित्तितलेविश्रान्तस्यप्रका
शाते भित्तिप्रकाशमन्तरेणसिद्धेरहितालादिप्रका·
शचित्रप्रकाशासंभवात् एकत्रहि निम्नोन्नतादिरहितेभि
त्तितलेरेखोपकल्पितनिम्नोन्नतादिरहितेनेभि
भागत्रयभित्तिप्रमयाप्युत्तितेद्वारोद्वासवितनेभित्तितलेरेखा
चित्रावभासः एवंप्रकाशाभिन्नावेवचकलशेयमिति
यांतल्लग्नत्वेनभेदाभेदात्मकविश्ववैचित्र्यप्रकाशमानता
सातावदनपायिस्वप्रकाशप्रमातृप्रतिभासइति
प्रमातृतत्त्वरूपेति।

किंतत्र प्रमाणेनाभिनवाभासात्मना न च वाच्यं पूर्वमस्य प्र·
काशेन न भवति सति प्रमाणे भवतीति तर्हि स एव न भवती·
ति स्यात् प्रकाश एव ह्यस्य रूपं न च स एव भवतीति न युक्तं
परमार्थसत्त्वादैश्वर्याच्च तथाहि स एव नवतो भवति नान्यत्
अन्यत्वे तत्त्वात् तद्रूपं स भवति तदस्य भवनस्वभावस्याभव
नेन कथं संस्पर्शो विरोधात् स्यादेतत् ऐश्वर्यमस्याप्रका
शितं प्रमाणेन प्रकाश्यते तदपि न यदि ह्यसौ प्रमाता न·
भासते क एवमुपलक्षेत् भाति चेत् प्रमातृतया सैव तस्यैश्व
र्यमिति सर्वदा भात एव तदीयो विग्रहो विविधग्रहणरूप
मसाधारणं स्वरूपं प्रभावानुप्रवेशेन च व्याप्तः कालव्यव
हारो भावास्पृष्टे व्यापकानुपलम्भान्नास्तीति प्रवरेणासौ न
चैवंभूते किं प्रमाणं अतः प्रयोजनात्प्रमाणं निरूपमेवा
गमैवेतरहितियावत् न च वाच्यं प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं किं·
चिद् विद्यतीति सर्वस्य हि प्रमाणस्य नवाभासत्वेन रूपप्र
मितिकारित्वेन सर्वाश्च प्रमितयः स्वात्मप्रमातरि विश्राम्य
न्ति ततस्तास्विन्द्रियमितिस्विति तत्प्रमितिः अथान्यथा विश्राम्ये
अजडे जडे वेत्यादि सिद्धसूत्रोक्तमेवानुसंधेयमिति तदुक्तम्
यत्प्रमेयेव यत्प्रमेयीकृतोस्मीति सर्वोप्यात्म निलज्जते कः·
ध्येप्रमेयीकरणं सहतां तस्मै ईश्वर इति संते परागस्वार्थ
ननु प्रमाणविशेषानभिधाय वक्तव्यं किं प्रमाणमिति न
चैतत्कस्मान्न सूत्रे लक्षितानीत्याशंकाशमुन्नयन्नेव सूत्रं सूत्र
मवतारयति एवमित्यादिना तथेति प्रमाणतया
श्रेष्ठेति संख्यायां प्रमातृविशेषमिति मातरर्थक्रि
यार्थिनः भेदाभेदवत्तार्थेनेति यथारुचीति तत्कालि

कीप्रवृत्तिः स्यादर्थिन इत्यादिना मायाप्रमातारं प्रतिपाद्येत
र्थः सामान्यरूपमाभासात्मकमेव वस्त्विति तत्त्वमिति उप
पादितमेकाभिधानविषय इत्यादिना परिशिष्टेन भेदाभेदम
यत्वं ननु निष्प्रपंचो निराभास इत्यागमस्तत्कथमात्मतो
नित्यावभासिन इति अत्राह प्रकाशमात्रमिति आगमेन्वा
कारेणोपदर्शवाचिना प्रमेयनाथमेआभासशब्देनोक्त इति
यावत् शेषेति अन्यथात्वनियमात्मनीयेव स्यात् अर्थावभा
सो हि धर्मत्वेनोच्यतेति ननु स्वरूपावभास इत्याशयः तं दर्शय
ति नित्यावभासिनः स्वाभास इति अनन्तरमिति अप्रवर्ति
तस्त्वे प्रागिति आदि सिद्धसूत्रे प्रागिति बाह्यार्थवामना
दिदूषणावसरे अत्रेति वैचित्र्ये उपपत्तिः कारणं तदिच्छा
त इत्यनेन शब्देन हृत्वा तुक्ता ननु मायाशक्तिवशादिति सम
नन्तरग्रन्थः कथमाह इच्छाविशेषेति प्रकरसाकारोनुप
पद्यमानोपि यथाति दुर्घटकारित्वाभेद उपपद्यते साइ
च्छामायाशक्तिः प्रभ्रष्टेति यथा हि भित्तिरेव वस्तुत्वेन
निर्भासमानास्तनो नाम उत्तरेखावशात् तथाप्रकाशप
वष्टम्भादि तयाप्रकाशमानो घटः सा त्वनधिकापि प्र
काप्रकाशतो मायाशक्तिवशादधिकेवावभाति परमा
र्थसतीति विहरणऽते प्रमेयकवपुष इत्यादिना येषां त्विति
नीलादीनां जडाभिमतानां यथोक्तमेव सामान्यसंकल्प इः
त्यादिकालेन्द्रेवेति आगमभाषया स्वमतं संवादयति
मूर्तिवैचित्र्यमन्योन्याभावप्राणितं तत्त्वादिदेशोन्यापकं
अन्योन्याभावश्चापोहरूपो न संभवति भगवति इत्युक्त
म् ॥ सहि मत्यवमर्शो इत्यादिना ॥

प्रकरणेनेति दर्शयति अथामात्रेत्यादिना अन्योन्याभाव
प्रणितं मूर्त्तिवैचित्र्यं देशभेदश्चत्यापयतीति यदत्रान्येषा-
थामात्रेत्यादेीगम्यमानत्वेन स्थितं तत्परकीयमतनिराकर
णेहेतुत्वेनोपजीवति अत एवेति ज्ञानानि स्वप्रकाशैक
रूपाणि ज्ञानान्तरवेद्यत्वं चैषां विरुद्धं तानि च वज्रनीति ये
मन्यन्ते बाह्यमर्थमवयविनं च परमाणुरूपं चेच्छन्ति तेषां
मते नीलादिरूपाण्येव ज्ञानानि स्वपरसन्तानगामितया
युगपदवस्थिता नि परस्परस्वरूपपरिहारेणेति स्वरूपल
क्षणे नैदेशेन भिन्नानि तत एव मूर्त्तिमन्ति ततः किमिचेत्
आह इतीति इत्यतो मूर्त्तिमत्त्वाद्धेतोः बाह्यपरमाणवो-
ययाषट्कयोगादसन्नेवापतति तथा तेषामपि वित्तीनां ह्यर्था
यदि नैकत्वं हितं ते ज्ञानमपि कथमेकं स्यात् दिग्भागभेद
विरोधस्य तदवस्थत्वात् ततोऽनेकज्ञानसंचय एव वित्तेर्ज्ञा
नं स चैनेकः बहूनि च ज्ञानानि प्रत्येकं स्वसंवेदनविश्रान्ता
नीति वित्तेन प्रतिभासायोगः देशभेदो न कश्चिदेषां विरो
धमापादयेदिति चेत् कालभेदोऽपि कोन्यो यो विरोधावहो
भवेदिति ज्ञानबाह्यत्वं कुतः न चेति बाह्यार्थाभावात् तत्त्व
त्वमसौ बाह्यः तर्हि व्यवधायकत्वेनैवावश्यं पव्यर्थेयमध्यपति
तः तेन व्यवधानत्वेन सम्पर्कमागच्छेदिति तत्सम्पर्कात्
संशानेति अथ वा ज्ञानानामित्यादिना प्रसंग एवेत्यन्तेन ग्र
न्थेन दूषिते ज्ञानवज्रत्वे गम्यमानतया यदापतितं संवित्तेर
सैकमिति तत्र कालादिदिग्देशोऽन्तरत्वपूर्वकं हेतुत्वेनोपजी
वितमत एवेति स्वरूपदेशकालभेदाभावादेकमेव चित्तं-
तमवतिष्ठते इति यावत् प्रकृतं प्रमेयमुपसंहरति तदेवमि

ति प्रतिपद्यते इति कर्मणि तमिति सत्यप्रमातारमु
प्रमातैवेति प्रत्युक्तितकर्तृभावपदेत्यर्थः अन्यथा हि
सन्प्रतिपत्ता भवेत्प्रतिपादितो वा तदुक्तेर्ज्ञानात्सिकता
सिसदेवसिद्धः कर्मापि सत्कर्तृतयैवभासीति कर्मतात
र्हि कथमिति चेत् पूर्वोक्तं स्मारयति पूर्वमेवेत्यादिनाप्र
माणादिनेति गुरुशिष्यादिरूपेण सत्येति उक्तं यतो
यद्यप्यर्थस्थितिरित्यादि एतत्सर्वं प्रमितिभावमुपसं
हरति ततश्चेति चिद्रूपे सत्यप्रमातरि भगवति महेश्वरे
नीलादौ जडरूपे प्रमात्रादौ च प्रमाणीकारादजडीकृते
जडाजडरूप इति विविधेऽपि प्रमेये प्रमीयमाणे या प्रमा
तद्विश्रान्तिभागेनास्य स्वस्य चिद्रूपस्य प्रमातुरव्यभिचारः
सर्वथा प्रकाशमानत्वात् ॥५॥ यदि न सर्वात्मना भगव
ति प्रमाणस्योपपत्त्युपयोगो किं तर्हि शास्त्रेणेति शं
काशंकायां सूत्रे प्रप्रवर्तित पूर्वोत्रेति प्रवृत्तिविहृत्यर्थः
स्पष्टीकृतः किंतु मोहवशादित्यत्र योजनामात्रे त्वक्रि
यते कृतीभवतीति चटसाधं प्राप्यन क्षिपने इति या
वत् सर्वज्ञानात्मनीति एकस्मिन्नेवेति भावः यथेति
येन प्रसाधनप्रकारेण स इति संसारिजनात्मा नेपति
ईश्वररूपतया प्रकाशमानः साक्षादिमतानिवत्पनो
पगौरिति व्यवहारो वा मननात्मसद्भावी इत्येवमाकारो यो
मोहस्ततः दार्ष्टान्तिकं समकल्पतयैवाह अन्यत्रेवेति ता
नादिनिबन्धनत्वेन ज्ञानोऽपि मोहो न प्रवर्तितः तथास्यैवि
स्वाधिष्ठानत्वप्राहेनाहम् निश्चयेन चेदमाह भेदवादिभि
रूपितस्य भगवतो विश्वशरीरतयाङ्गीकृते तत्र केवलज
उनसंविदः पृथक् ।

संविद्रूपिनसंविदन्तरादित्यभेदवादपरमार्थतयैवपुरा
णागमादीनांव्यवस्थानं ततस्तत्प्रमाणसिद्धेभगवतिवि
श्वाभेदादात्माभेदोपिसिद्धइतिभेदस्यास्यमोहरूपवसादं
मोहस्यमिथ्याज्ञानस्याकारतोनिर्देशंकरोति अन्येति
हरभुवनविशेषवृत्तित्वासत्यघटपटादिनाक्षेपेणास्मा
न्मात्यप्रकाशमानेनार्थेनासहभवनशीलोसौपेक्षयैव्य·
वहारः स्यात्मनितथाभूतारूपवंरूपविरहिणिविरुद्धइति
योव्यामोहस्तेनैतत्प्रोक्तहृदयः कथंतथाव्यवहरेत् प्रवर्त्त
तेइतिलोकेन अस्माभिरुपपादितप्राङ्गिस्तत्समर्थाचरेण
नप्रवर्त्तयेल्लोकः प्रभुरपि इतिसूत्रेपिप्रोषकृच्छायथाकारि
तहरंयत्परेयत्यं वस्तुनिज्ञातेपिप्रामायामपिचार्थक्रिया
यांव्यवहारसाधनसमर्थोगवदेवतस्ययदिशिष्टंकार्यंत
संपादनायकथं आह यत्तदिति वक्तृत्वेस्यत्कार्यविशि
ष्टशाह्वोपपेयपरामर्शगोचरत्वाद्भवः सरीभावेनज्ञानं न
यस्मात्तथाभूतोपाव्यात्तरणाहव्यवहारमहतिमन्त
रेणनासाध्येतइतिसंभाव्यतइति अतोहेतुः ननुशाहेन
नवाभिहितोनभिहितोवातावानेवार्थः नन्वेवंप्रभित
स्तावानेवार्थः ततः किमिहापितः किं किंशाहसह
त्यर्थनयेतिचेत् तथापिकिंप्रमाणप्रहत्यर्थनया साध
मानुरूपयोगिनीतिचेत् समः समाधिः एतद्दर्शयति
प्रमानहीति प्रमाणस्यैवविमर्शोज्जीवितंफलं यत्तदेव
शाहव्यवहारेणपोष्यतइतिभावः प्रागवत्यत्वविशे
षाभासो यथागवाभासोपिकेनतच्छहव्यवहारोप्रवर्त्ति
तोपि तस्यवाहास्यदत्तापतितस्यतद्रूपसंभेदेनाभासा·

न्तरंभासते शब्दाभासभागे स्वेदन्तायामसंपातइतिह्युक्तो
चितोयमित्यवसेयम् नत्वेवंशब्दे प्रवर्तितेप्यनाधिक्यान्तः
स्यार्थक्रियाकारित्वरूपेचेत् तर्हिकंस्तत्प्रवर्तनेभरः
उच्यते केवलमितिदृष्टान्तोभितिदृष्टान्तेभिधायप्रकृ
तेयोजयति एवमिति असाविति व्यवहारसाधनाद
तःप्रमातानिरूढइति अहमितिविश्राम्यन् आरमते
इति योसौतदारंभकस्तमेवस्वात्मानमभिमन्यते ता
र्ध्येन सत्यपि मायासंस्कारेनेदेहाद्यहन्ताभिमाने इत्यर्थः
ननुव्यवहारसाधनशक्तेरप्यात्मनोमहेश्वरतायामना
श्वासवन्तोजन्तवः सततमुपलभन्ते सत्यमित्याह क
दाचिदित्यादिनामतिगोरूपमोहेनेनभूयः परंपारमेश्व
रंकिमपिहृत्संनिर्वाहनीयमितिसोसंभवन्नपिसंभाव्य
एवप्रयत्नेति चतुर्विधस्यहात्यस्यतत्प्राणितत्वात् त
स्वमादादेवेति यद्येवपरमेश्वरात्माप्रसन्नोदेहाद्यभिमा
नकालुष्यत्यागेन सएवमोहमहार्णवादुत्तरीतुंसम
र्थः तदिति परमेश्वरोक्तेशास्त्रेयोपपादिताभावनेति
संस्कारोदीक्षादिक्रिया ध्यानादियोगोयोगाज्ञानेनस्वा
समस्ततःसामर्थ्यात् तांतामितिहेयत्रुपादेहेआराध
र्येष्टकशून्यादिप्रमातृमयीभोगाधारभोगपादिलक्ष
रंगाभुवनभावादिमयीभुवंपरिहरंत्यजन्द्वयंध्यानयो
गज्ञानादिषुपरमेश्वरगुरुप्रसादद्वारेणचदीक्षादेःसप
रमेशानुगृहीतः प्रकाशतांनचति ऐश्वर्यामात्मनिरु
तिश्रेवेणासंबंधः इयतिदीक्षादीनांसर्वेषांसामर्थ्यमुक्तं
यदैवजन्मनिपरमेश्वरतालाभइति योगज्ञानयोः

प्राधान्येपिज्ञानदीक्षापूर्वकत्वात् यदागमः नचाधिका
रितादीक्षांविनायोगोस्तिशांकरे क्रियाज्ञानविभेदेनसा
चद्वेधानिगद्यतेइति यदातुध्यानयोगाननभ्यस्यैवक्ता
नदीक्षासमाश्रयस्तस्तदास्यकिमित्याह भावनेति केचिद्धि
योगिनःविभूतिभागमिति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वयोरंशामः
पिकज्ञानकरणसामर्थ्यमणिमादिविभूत्यष्टकलक्षणं
तत्रभुवनविशेषविषयमिति तदनेनप्रत्यक्तत्त्वएवाधि·
कसद्भावेपिनप्रकृतस्यहानिरितिप्रदर्श्य प्रकृतमप्येतदेवो
पप[illegible]इत्याह नहीति प्राणाभावइति परमात्मनेतिवा
भयत्रापिपरस्परंसन्निधानयोर्नविरोधइत्युक्तं ननुमाभून्
प्राणादेरात्मभावसन्निधानेनपरमात्मनःसन्निधानविरो
धः स्वसंवेदनात्मकस्वप्रकाशत्वविरोधस्तुभवेत् मैवं सं·
निहितश्चेत् परमात्मातदसौस्वप्रकाशैकस्वभावःतदा
हतनचेति ननुपरमात्माचेत्स्वप्रकाशः तर्हिप्राणादेरात्म
भावःकथं तत्रचेति परमात्मनोयास्वातन्त्र्येणप्रथा त
त्स्वभावादेव तस्येतिप्राणादेस्तथैत्यात्मतयाप्रकाशनेय·
तः एतदेवद्रढयति अपवेद्यमपीति प्राणादेर्वेदकता
सूक्ष्मशक्तिवेद्यतायामपीत्येकग्रहणं भावानामिति
वस्थानां एतत्स्फुटयति अवस्थानामप्येवमितिदर्शयन्प्र
भावस्यापीति ननुसंवित्त्वेमाभूद्दीक्षारत्वमष्टैवसाध्यमू
प्राणादेरात्मतानिषेधोपूर्वपक्षसाध्योस्तु सोपिनाशूर्वइ
त्याह प्राणादीनामित्यादि तथाचेति प्रमेयत प्रमेयंहि
स्वर्येतेनुभवविच्छेदन··रवलात् प्रमात्रनुपंतदवि·
च्छिन्नप्रकाशमासार नतुस्वरूपेणोपपद्यते नतएवोक्तं नवे

ई
प्र वि
४४४
444

वंस्पर्यमानत्वं तत्तत्त्वं प्रतिपद्यते इति यद्दृशादिनिषेधव्य
वहारसिद्धिसामर्थ्यात् मामिति एवमन्योन्येत्यत्र टीकाया
मुपपादितमेतत् चिद्रूपसत्त्वेति भवतैव ह्युपपादितमि
दं विनत्यसिद्धयोरवभासो हिंसादित्यत्र एवमिति इदंभाव
उपज्ञानेनेति निरूढिं गतेनेति यावत् पूर्वमिति कैवल्यंज्ञाय
सघोनेनयोः स्वभावयोरिह पदे शास्मारयति एव इति
विकल्पोदये मायाप्रमातृत्वमभिव्यक्तो संसारफल इति
धर्माधर्मनिबंधनज्ञात्याशुभोगहानादानप्रबंधरूपसंसर
णकारीत्यर्थः एवेति ततोऽशुक्तशक्तेन स्व विकल्पस्व_ प्रका
शनेनैव निवर्त्यत इत्याशयशेषः अत एवेति यतश्चिन्म
यापवर्गः ततोवेति असमदृशीने नन्विति अख्यातिसंब
न्धः सांख्यो नानवयवेऽख्यातोमाह इति समतः ननु यदि सं
विन्मयापवर्गोऽस्ति हि प्राणादिरात्मैव नत्वनात्मा तत्कथ
शक्ते प्राणादावनात्मनीति इत्याशंकामपोहति सन्वि:
ति अनात्मन्यात्माभिमानस्तदा भवति यदा घटादिभ्योऽह
न्तोचितेभ्यो व्याहृत्य घटादितुलीकृत एवेदन्तास्पदे प्राण
देहादौ भवति तदा चेति नियते प्राणादावेवात्मभावे
हन्ता सर्वस्य समारोपणाद्व्यापिनेनदपेक्षयेति अ
अहन्तानुरागसमालम्भनलब्धप्रमातृतासौभाग्यमः
पि अन्तर्निकृतेदन्तामलकलंकप्राणादिकमपेक्ष्येत्यर्थः
पनदेवाह सोऽपीति नन्विति चेश्वरस्य येन प्रकारेण सर्व
स्या अहन्तास्पदं यत्तत्तेन किं विदितं जायेत तदा प्राणादि
नाहन्तास्पदमिति योजना एतदेवोपपादयति यत इति
असाविति प्राणादिः अहन्तेति ईश्वरदशायाम् ॥

एवं प्रसंगेन मायाप्रमातुः स्वरूपं निरूप्य तद्विषयेनिषेधस्य
वहारइति यत्प्रस्तुतं प्रमेयं तदेवानुवभाति तच्चेति देह
प्राणादौ क्रमेणेति भावनाभ्यासेन पूर्वं हीति भावनाक्रम
स्याभावे प्रनिवृत्तौ हेतुर्येदा वृद्धादीन्प्रति ग्राहकत्वादिति
उभयत्र हि कारणमस्ति निवृत्तौ च तत्र प्रवृत्तिकारणं दृढ
संस्कारस्तत्र निवृत्तं च वर्तमानं चेति निवृत्तिकारणं सदप्यु
दास्ते तद्वर्तमानत्वविगमेन तत्संस्कारपरिक्षये च फलिष्य
ति नचाह केवलमिति शरीरपतनादिति प्राणयथाद्वा
स्याद्धर्धमिति प्रयाणान्तइति पूर्वनिरूपितेनावइति यस्यता
वद्देहेहम्भावो विगलितः सदेहसंबन्धोपनतपर्मार्थमनि
वद्देहाहन्ताम्भाभावाद्विगते देहे प्रसृतिलयादिभावे वर्ति
ष्यतइति बुद्धत्वादधनउमीणः यथोक्तं कर्मतन्त्र शारीरि
णाइत्यादि एवं प्राणानुत्तरणमपि आगमाधिकारे वक्ष्य
ते ग्रंथे वादि शरीरस्य पतितेऽपि शोकेन स्तोकावशेषेण
न प्राणशरीरादावहन्ताभिनिवेशस्य स्थितिरप्यस्तीति
ख्यापयितुं सर्वथा निवृत्तौ शरीरपातात्प्रत्येवाध्यतिवाचोयुक्ते
रयोगात् ननु तदास्य योगिनः कुत्राहन्तादार्ढ्यं प्राह त
दाचेति प्राणादावितिवेद्यीकृते वेद्यादिष्वपि चेति समाधा
न संस्कारदार्ढ्यं चावस्थितोऽपि शरीरादिनग्राहकत्वदार्ढ्येना
पि वेद्यतइति यावत् तथेति पूर्णभावत्वोदितेन परिमि
तत्वेनापतत्यसिद्धेन शरीरादिना समीकरोति यथेति ननु
शरीरादेर्ग्राहकत्वावसरेऽपि प्राणादेर्यैतया स्फुटमेवग्रा
ह्यत्वं तत्कथमुक्तं वेद्यत्वमिति एतन्निषेधति नत्विति
वस्तुतइति आगमाधिकारेऽन्यतावेदमुक्तं ग्राह्यग्राहकभे

प्र
भि वि
४४५
445

इयं परस्परायामनिवृत्तौ मायापदे भूषणमियमनवस्था प्र
मातृतायां तु न प्रमेयतां गमिति न प्रमेयासिद्धिदूषणमि
ति ननु यदि शून्ये शून्यान्तरं ग्राहकमिष्यते तत्रापि शून्या
न्तरं कामम् अनवस्था शून्यं तु चित्तत्त्वं ग्राहकमिष्यतां ततस्त्व
प्रकाशमिति कानवस्था एतदाशंक्याह नचेति प्रकाशते
हेतुः तस्य ग्राहकत्वाभावादिति तत्रापि पूर्वे हेतुः तस्य ग्रा
हकत्वाभावादिति तत्रापि पूर्वे हेतुः तत्रापि पूर्व इत्येवं ने
य तस्य चेति चित्तत्त्वस्य निराभासमिति शुद्धे शिवत्वे विश्वा
भासमितीश्वरपर्यन्ते शिवत्वमिति भावप्रत्ययेनावस्था
रूपत्वमत्र वदता परिहृतो धर्मिण एवावस्थानतयो व्यपदेशप
ता पूर्णत्वेनाह यथोक्तं प्राक् प्रमेयं तु सर्वमस्तीत्यादि प्र
यायं देहादावहन्तानिषेधाभ्यासः किं सर्वथैवाग्रोपयु
ज्यते शेषमिति चेत् नहि स्वेस्तोपि वक्तव्यमेवेति अत्राह
तत्त्वेति शिवत्वमीश्वरत्वं च प्रत्यभिज्ञाप्रसिद्धानि शिवरूपा
भवति प्रत्यभिज्ञानमेव स्वस्वरूपलम्भकिशालिनः हठय
हृदयहीनानपोहनीय तथाभिमाना इत्यर्थः तत्र हेतुः
उक्तमादिनोक्तः तत्रापि संप्रदायेत्यादिनो देहस्य स्वा
दिसूत्रस्य प्रमातृतया संविन्नास्ति गोचरपवाह स्वीति
हि प्रमातृप्रतिपत्तिः ततो देहावस्थायामिति नोक्तं पत
उक्तं भवति केचन क्रमेण भूमिकासमारोहादभ्यासक्र
मेयमप्यनपियावत्समावीहृतेस्फुटत्वेन वेधनयाथः पदी
कृत्य परमार्थप्रमातर्यभिमानं शून्यीकुर्वन्ति प्रहतः पथाः दे
हमारणं वर्येष्टकवहास्या पवत्तत्समागमनभ्यसनोत्पन्निषि
हतरा स्वभावापवालेचनक्रमसमनाद्रियमाणाः शारीरे चक्रा
धारणे महाविदेहानन्दभूमिकारोहेव स्वरूपदाः ॥

प्रस्तुतवेद्यान्तरताद्रात्म्यपरिपोषणेन विश्रान्त्यात्मानः संपद्य
न्ते इति तान्प्रति देहाद्यावहन्तानिषेधाभ्यासेन किंचित्का
र्यं तथाविधसंप्रदायपात्रताविरहितानामेव स उपयोगी
प्राप्यस्तु देहाद्यात्मताद्यागाय पर्यन्ते तु तैरप्यनवस्थाभया
दिदमेवालम्बनीयमिति इदानीं प्रकृतमिदन्ताहन्तयोर्वि
रोधमुपसंहरति तदेवमिति ननु यथा वागमनुरूपगोव्य
वहारो प्रयत्नसिद्धः पूर्वं मूढस्य तथात्मव्यवहारे सतीश्वर
व्यवहारः कृसिद्धः यदि तु तत्राप्यसिद्धस्तर्ह्यनवस्थेतां प
रिहरति दृष्टान्तेनेति पुनः प्राह्यो विशेषं दार्ष्टान्तिका
द्योतयति न ह्यत्रात्मेश्वरो भवतीति व्यवहारः पूर्वेण प्रवर्ति
तः एतदेव कारणमाह आत्मैव हि विशिष्टईश्वर इति तदाह
नः तदाह पुर्यष्टकेत्यादि पुर्यष्टकशरीरप्रभृतिष्वन्त्या
पीयं तद्रूपमपूर्णमेवाप्रथ्यमभूतत्वात्प्रकाशाव्यतिरेकाज्ज्ञाना
दिशक्तियोगाच्चात्मनेश्वरत्वव्यवहारो सिद्धः स्वात्मनि चै
त्रमैत्रादिभेदिनिताभ्यामेव निर्वचनाभ्यां साध्यते नन्वष्टः
प्यभावः प्रकाशाव्यतिरेकः सा चाहमिति व्यवहरणीयः
आत्मायमिति तु अनेन प्रकाशाद्व्यतिरिक्तमिव व्यवह्रियते
ज्ञानादिशक्तिमत्त्वं च ज्ञानामि करोमीत्येवंरूपमहमित्येवव्य
वहारस्य निबन्धनं तन्वीश्वर इत्यस्य एतत्त्वयमाशंक्य य
द्यपीत्यादिना परिहरति तथापीत्यादिना प्रागुक्तमेव स्म
रयन् इहेति न केवलं पूर्वमिति भावः तन्विह स त्वेव व्यवहा
रः प्रवर्त्यत इति वचनेन व्यवहारसाधनैकरणरूपतद्द्वारे·
ण च क्रियात्मकमस्य शास्त्रस्याभिधेयमित्युक्तं पूर्वं तु प्रत्य
भिज्ञोपदर्शनत इति प्रत्यभिज्ञानं तत्कथं संगमयितव्य

ई
प्र भि
४४९
440

मित्याशंक्य एकमेवेदं वस्तु तत्त्वमित्युपपादयति प्रत्यभि
ज्ञेत्यादिना अत्र चकारस्य क्रियायामुपयोगात्क्रियाया ए
वाभिधेयत्वं शास्त्रे प्रतिनिरूपितं क्रियाचकारेण स्वरूपवि
वेचनद्वारेण वाच्येति प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमस्य शास्त्रस्या
भिधेयं लक्षणीयत्वेनेति तत्प्रतिपादनं प्रयोजनं प्रमाण
स्वरूपप्रतिपत्तिः तस्याः फलं तद्व्यापारेण तस्य फलं प्रत्य
भिज्ञोदयः ततः पर्यन्तफलमपर्यनुयोज्यफलान्तरं पू
र्णानंदानन्तशक्तिपरमेश्वररूपतोन्मेष इति तात्पर्यम्
नन्वप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्प्रसिद्धत्वान्नि किं शा
स्त्रव्यापारेणेत्याशंक्याह शास्त्राणां हीति लोकेति प्रथ
कामाद्युपयोगिनि प्रमाणेवेति यदुक्तं पूर्वं शास्त्रं मोहनि
वर्तनमिति प्रसिद्धश्चेति न व्यवहार्यो भवतीति पूर्वेण स
म्बन्धनीयं पुनरिति हेत्वन्तरेणान्वयः ननु प्रमेयादर्थ·
क्रियाप्रमाणात्प्रमेयसिद्धिरिति प्रमेयस्य प्रमाणस्य
चोपयोगित्वात्तद्विषयविषमविमोहव्यपोहने हेतुत्वव्या·
हारसाधनप्रमाणान्वेषणक्रियतां प्रमातात्तद्ज्ञोपयु
ज्यते येन तत्र विमोहापसारणं क्रियते तस्यात्तूपयोगा
देवचहृद्यापात्मासतेति ततएतदपि न वाच्यमपुनराहति
फलं तद्विष्यति व्यवहारफलत्वाभावेप्यात्माज्ञातेव्या
न च पुनरावर्तते इत्यादिनयेनेति न किं प्रमातरि विमोहापस
रणेनेत्याशंकामादिसिद्धस्त्रार्थप्रत्यावर्तनदिशाप्राम
यति यद्यपीहेति सर्वत्रावलुप्तसप्येवोपयुज्यते च भगवा
नवभासते चोपपद्यते तद्यदि न रूप्यते ॥ तत्प्रस्तुतम·
माणप्रमेयवर्गीयेन.

क्वचिदस्ति न क्वचिज्ज्ञाति न क्वचिदुपयुज्यते स्वतन्त्रतयेति
तात्पर्यं तथाहि प्रमातृप्रमेयवर्गस्य जगदन्तर्वर्तिनः प्रव
प्रत्यायनां दर्शयिष्यति स्वात्ममात्रनिष्ठत्वाशयेन इह हि
प्रमाणस्य तिस्रोवस्थाः प्राक्कोटिः वर्तमानता फलपर्य
न्तता च तत्र प्राक्कोटौ प्रमातुरेव विजृम्भेति दर्शयति प्रमे
यं जिज्ञासायामिति सर्वत्रैव तावदयं प्रमाता दुःखसंश्लेष
विद्वेषी सुखास्वादरसादर इत्येनेन येन प्रमेयं जिज्ञा-
सत्येव व्याघ्रः मार्गगमनादावपि तत्र जिज्ञासोरप्यविवेक
बलोपनतप्रथमध्येसंशयउपजायते यन्निर्धारणाय प्र
त्नापूर्वकारी व्याप्रियेत स्वशरीरमपि हि पश्यन्नयं तत्त्वम
स्य जिज्ञासमानो विवेकबलादेव संशयमुत्थापयति
किं यथैवेदमहं जानासि इदं मे शरीरं तथैव स्यादुत नान्यथेति
ततश्च संशयापाकरणाय प्रमाणमेयं प्रवर्तयितुमिच्छ
त्यदस्तु स्मरति यद्यपि वस्तुहननादेव विवेकमन्तरेणापि
संशयउदेति यथा स्वप्नादर्शनात्स्थाणुरुत वा दो तथाप्येवे
वगतिः तदयं प्रमाणस्य प्रवर्तनेच्छात्मकः संकल्पविशे
षः यद्भिरणां तद्धर्महयं यमेनियमनिर्णयं तन्निमित्तं च प्र
माणमेकीकुर्वन्विचार इत्यभिधीयते विविधं कृत्वा चार
णं संचारणां प्रमेयस्य विमर्शात्मापनेन विवेकोपनतेन वि
शेषेचारणां तत्प्रमेयस्य विशेषावगमनिर्बन्धन प्रमाण
न्वेषणलक्षणां च विशेषचरणकर्तव्येतत्समर्थाचरणमि
ति विचारः यदि तत्प्रालोचनं सर्वतो विवेचनात्परिवर्जे
नेन चालोचनं प्रमाणपरिच्छेदकत्वमिति पर्यालोचनं स
भयतोर्थस्य संभाव्यमानतयोपपद्यमानस्य तदेव संभव-

६
प्र भि
४४७
44)

समर्थाचरणमुपपादनमित्युच्यते एवमिच्छापूर्वकं प्रमा
णस्य प्रवर्तनेन संकल्पप्रयत्नरूपं विचार उच्यते यस्त्वाह इ
दमित्थंभूतं यत्तदेवमुत तेनेवमिति विमर्श एवमेवेत्यनि
ष्टप्रसङ्गकरणेन स्थापनं विचार इति पंचपदे विचार इति
सम्प्रष्टव्यः विचार इति किं वाक्यमभिप्रेतं वाक्यार्थो वा वा
क्यार्थोपि जडाभिमतो ज्ञानात्मा वा ज्ञानमप्येकं वा ज्ञानमा
ला वा पदानि च किं सम्भिन्नानि तदर्थरूपाणि वा तान्य
पि ज्ञानाज्ञानभेदेन विकल्पनीयानि प्रदेशाह्नेन वा भागाः
विषया वा उत ज्ञानं वा ज्ञानमाला विचार इति संभाव्यते
तावदेतत् तत्र च सम्भिन्नानामवसरः संजल्पान्तरा
वसरेप्येकस्मिंज्ञाने संशयरूपे निर्णयरूपे वा विचारत्वेन सं
मते बहूनां पदानां कोवकाशः कल्पनायां तु क इयमा
नियमः ज्ञानमालायामप्येतेनैव हेतुना प्रतिनियमनिरा
सः प्रत्येकस्य ज्ञानस्य पंच पदानि ज्ञेयरूपाणि तदा पर्व
तोऽग्निमानिति कामं त्वेवमस्तु पदद्वयं ततः परं तु किमि
दमेवमुत तेनैवमित्यग्निमान्नवाग्नि मत्त्वसंशयो यं वा यो न वि
षयरूपं पदद्वयमेतत् अग्नेर्भावाभावौ विषयरूपं पदद्व
मिचेत् अस्त्वेवं संगतिस्तु का एकस्मिन्नेव ज्ञाने एवं तर्ह्यग्नि
भावाभावावग्निनियमाः एवं यदि विषयतां गताः शिखरस्य
स्यैव ज्ञाने चटपदादयः तत्पर्वतोऽग्निमानेवेति कथं परस्परा
पेतासिद्धिर्भवेत् अग्निनियमस्याभावाभावा इति सोयमग्निर्भ
वपवेति न पंचपदमेतत्स्यात् एकद्वैवैकत्रो वच ज्ञानं वक्रेः भा
वनभावे च कथं विषयये दिति वाक्ये त्रयपृथग्भूतैः ज्ञानैर्विष
यीकृतानि पंच वस्तूनि पदानत्र संदधानं ज्ञाने पंचपदो विचा
रुच्यते तत्र यस्मिन्ज्ञाने भ्रमज्ञानमिति।

ज्ञानद्वयस्यतावदस्तु विषयद्वयं ततः परं तद्यत्संशयज्ञानं वि
मर्शात्मकं तस्यैकएव ह्यात्मनाकम्पमानो विषयः स्थाणुर्वेत्ये
व वाक्यात्तु प्रवेशेन प्रतान्तरदोलयोः प्रवेशितत्वात्परस्याविष
यद्वयमेकमनेकं वा ज्ञानमित्युभयथापि कः संशयार्थः
तदर्थं किमेवमिति शाहभेदेप्येकस्वभावएव संशय इति कः
थं पदद्वयात्मकत्वमस्य एवमेवेति स्थापनं च निर्णय उच्यते त
स्य धर्मिधर्मसंवेदनं संशय इत्यादीनि कथं पदानि विकल्पा
णि भवेयुः उपयोगमात्रान्तानि तस्य पदानि इति चेदतिह
प्राकरणमपि पदान्तरत्वेन किमिति न गणितमिति एव
पदद्वैकथं स्यात् कस्मायमत्राभिमानः पंचपदो विचार इ
ति न केन विज्ञातमस्माभिरेवात्यन्तमसमपसारितं लोकस्मे
ति वालाः प्रपि हि प्रथमव्याकरणसूत्रमधीत्यन्यायसूत्र
मधीयते यच्चोक्तं विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधार
णं निर्णय इति विमर्शो हि संशयः समवसति धर्मिदर्शने प्र
तिपक्षोपालंभएव चानिष्टप्राकरणमिति को यमपूर्व
प्रदर्शनाभिमानः एवंविधाभिमाननिर्माणमपि वा भगव
नएवस्यातंत्र्यमिति वक्ष्यते न सा अस्माभिः व्यवस्थापनं वि
चार इति च प्रतिज्ञायया लक्षणपदप्रयोजननिरूपणा
वसरे यदुच्यते इदमित्थमित्यनभिधाने भिन्नभावाविम
र्शानंगत्वात्तन्निरालम्बनो विचारो भवेदिति तदस्तु य
त्रुच्यते किमेवमित्यादिपदद्वयानभिधाने नीरूपो वि
चारः स्यादिति तदत्र नमामहे त्रसन्ध्यानवस्थ्यपत्वेहृदयस
प्रनेन नाहि वचसा विमर्शः एवं संशयात्मा विचारस्य ल
क्षणमुक्तं भवेत् नन्वस्थापनमिति वनस्याभिहितं,

यद्येवमेवेति पदं न स्यान्निष्फलो निरवधिश्च विचारो भवेदिति
तदनेनापि स्थापनं विचार इति प्रक्रान्तपूर्वं सामानाधिकरण्य
विरुद्धेन नहि तदेव स्यान्निष्फलमवधिर्वा भवितुमर्हति
तदनेन विचारं विचारयतां पूर्वापरं न विचारितं नचानुमानि
कनिर्णययोगादेव परीक्षकता विचारकता ख्याता लोके
वरमेवेनमीति नयेन रत्नतत्त्वविचारस्य प्रत्यक्षेणापि संभ
वात् अनुमानिकविचारोपि ज्ञानमालाल्मायधुच्यते तत्त्वो
डुशापद इति वाच्यं तावतातदुत्पादात् नच निर्णयो विचारः
प्रसिद्धः विचारितमेव नतु विभिर्न चाद्यापि निर्णीतमिति व्य
वहारात् तथाहि महाभाष्ये कृत्स्नस्य तत्र वार्तिके इदं विचा
र्यत इति संशये सति प्रमाणान्वेषणमेव विवेकावतारणं
प्रकल्पितं विचारत्वेन व्यवहृतवान् आगमेपि तावद्विचा
रयेद्योगी यावत्तत्वं पश्यतीति तत्त्वदृष्टिलक्षणान्निर्णयात्पू
र्वावस्थैव विचारयितृत्वं निरूपितं महागुरुणापि सविचा
रसमापन्ननन्तरं निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसाद इत्युक्त्वा
ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञेति निर्णयरूपायाः प्रज्ञायाः प्रख्यातत्व
रूपमभिदधता निर्णिनीषैव विचारत्वेनोक्ता किंच वित
र्के एव स्तुला विषयतां नीतो विचार इति निदर्शितः नच वि
तर्को निर्णय इति युक्तमुक्तं प्रमाणोपन्यासरूपान्निर्णि
नीषैव विचारः इत्यलमवान्तरेण एवं प्राक्कोटौ प्रमाण
स्य प्रमातुरेवोपयोगमुक्त्वा परकोटावपि दर्शयति प
रनोपीति प्रवृत्तेरिति द्वियोगे हेतौ च पंचमी पूर्वोत्तरः
संबंधेन मध्यकोटौ तु प्रमाणाप्रतपहलसमाणमपि
प्रमातारमेव वस्तुत उज्ज्वलयतीति दर्शयति।

तेप्रतीति प्रमातारंप्रतीत्यर्थः एवंमध्यकोटौप्रमाणंप्र
नपतत्र तत्रयथाकृतार्थंभवति तथापूर्वापरकोटिमेवानु
धावतीतिनिरूप्यते तथापीति पूर्वकोटिरपरकोटिश्चत
त्सैवदर्शितेमाक्कावदार्थावलेहेनैवोत्तिष्ठतीत्यादिनाप्र
तिष्ठांहृदनिश्चयरूपामर्थः प्रमातर्यासादयतीति सम
स्यः व्यवहर्तरीति यदुक्तंतदेवस्फुटयति सात्राद्रीत्यादि
नाव्यवहारस्थसार्वत्रिकत्वेनव्यवहारे उपयुज्यमानोनु
मानेशरणीकरोति तत्तुमोहमात्रनिवर्तनफलमेवसर्व
त्रविचारयन्तीतिप्रमाणंप्रवर्तयितुमविच्छन् एतदेवको
टिद्वयेनप्राधान्येनप्रमातृरूपसंहरति मध्यकोटेस्त्वप्राधा
न्यमपरकोट्यापर्यवसानेव्यवहार्यत्वाभावात्सौगतादि
दर्शनेष्वनिरूपयति ततइति विचारलक्षणात्पूर्वकोटि
भवन्त्यपिनसर्वत्रस्फुटसंवेद्येति पश्चादुपात्ताप्रमातृमश्च
जगद्वर्तिनिप्रमाणप्रमेयवर्गइत्यादिनामध्यकोटिः
स्वचितामोहनिवर्तनमात्रफलत्वेपितत्रप्रत्यक्षप्रमाणह
ष्टत्वेहेतुत्वस्यनपुरःसरीक्रियतेहेतत्तयापितुशिंशपात्वमे
वतत्रतद्धेतुत्वमप्रमितमेवाभिमतमित्यपूर्वप्रसाधकेन
त्रस्वभावहेतुनानुमानं तत्रापिप्रमातैवप्रत्यक्तत्सार्वत्रिकत्वे
नव्यापारयत्नुपयोगीत्याहयायेति नन्वेवंयदिप्रमाणस्य
सम्बंधीसव्यापारः कथंप्रमाता सार्वत्रिकत्वेनव्यापार्यते
प्रत्येवंनतर्हिप्रमाणस्यसोसंबंधीस्यात् अपितुप्रमातैव
वस्तत्यमेवमित्याह आपारेपीतिकरणस्येति परप्रेरितो
यमाननिपातनादिक्रिया इहेति प्रत्यक्षदर्शनेयत्रप्रमातृत्व
ग्रीनवाभासः प्रमाणमप्रत्यक्ष अन्येनैवकपाल्येन वर्तमान·

प्र०
भिवि
४४९
449

ताकोशावपिप्रमाणस्यप्रमातृप्राधान्यप्रदर्शनेनैवेतिद
र्शितं इतितिसृष्वपिप्रमाणावस्थासु प्रमातैवविज्रृम्भते
इतिपुक्तोमूर्धन्य इतितद्व्यवहारसाधनभुत्पादनसंरंभः
सएवहिप्रमाता वस्तुसाधनेचप्रमाणंव्यापारयति व्य
वहारसाधनेचततस्तदायत्तमेवप्रमाणस्यविचेष्टितमि
ति दर्शयति तेनेति तस्मादित्यर्थः प्रमातृप्रमानाधि
करणवाप्यदप्रवृत्तत्वमुक्तम् हादेः प्रत्यक्षानुमानाभोपदे
शलक्षणप्रमाणंयस्मिंस्वर्गादौतत्वसंख्यानियमेचषट्
त्रिंशत्तत्वानीति आदिग्रहणात्मन्त्रप्रभावदीक्षादिसामे
र्थ्येचशास्त्राकारेणेतिवेदशैवादिरूपतयास्वविमर्शप्र
सिद्धिपर्यन्तंप्रसारयतीत्यर्थः क्रियतइतितेनैवप्रमात्रा
शास्त्राकाररूपेणेतिसम्बन्धः यावन्निष्ठात्मज्ञानशास्त्रा
णिक्रत्यन्तसिद्धान्तरहस्य तन्त्ररूपाणितान्यात्मनितेनैव
सिद्धिमयूर्वरूपांरचयंति तस्माद्व्यवहारमात्रसाधनफ
लात्मैवतानीतिभावः अतएवेति यदेतत्त्रिसृष्वपिकोटि
षुतस्यैवप्रतपनमुक्तं ततोहेतोर्यत्प्रमातुःप्राधान्यंतस्मा
देतोरिदमपिसिद्ध्यति यत्सर्वेत्वक्रमेकेनैवप्रसारेणविः
धानेतद्व्यापारविमर्शवलात्प्रधानस्यभेदाभेदव्यवस्थाप
कएवचासोसार्वकालिकत्वेनविमर्शइत्येकंप्रमाणं प्रत्य
क्षवलात्कालभेदवत्पः संविदोभिन्नास्तदव्यवसायाअपि
भिन्नाः तात्कालिकस्वभावाइति कथमेकमेवप्रमाणम् ता
कालिकस्तुप्रकाशानपर्यवसिंत स्वानुमायितयासत्यम

वह्नारर्थेतुंविकल्पाध्यवसायंजनयत्स्वार्वैविकत्वेप्रमाणंभ
वेत् भिन्नेषुसंवेदनेषुसर्वस्यैवापूर्वग्रहणान्नपतेतिकाग्ट
हीतग्राहिता प्रमाणन्तरगृहीतस्व ततस्तत्कथमिदमुक्तो
च्यतेभागावहिर्विज्ञानमालापामाद्यमेवसंवेदनंप्रमाणं
मित्यादि नन्विदानींजन्मावसरएवानेनवस्त्वादिभावस्व
भावग्राहित्वात्प्रमाणेनप्रामाण्यमासादितमितिउत्तरका
लेज्ञानानासप्रमाणत्वमेवस्यात् आभासमात्रेरवल्वेवमे
वमतिपद्यतामाभूप्याम् नवाप्रमाणत्वमेकान्ततस्तेषा
आभासान्तरेष्वगृहीतपूर्वेषुयोजनाभासेवानुसितप्
र्वेस्यविमर्शलक्षणस्यप्रमातृव्यापारस्योल्लासनात् नन्वप्र
मातृव्यापारोविकल्पः सोपिचज्ञानस्वभावत्वात्क्षणिकइ
तिकथंप्रमातृव्यापारस्यैकाविदप्येकत्वमुचितं पुनदाश
किंतं परिहरति तथापीति अन्तर्मुखत्वप्राधान्येनासौ
वर्तमानः प्रमाता यावति स्वातंत्र्यान्नछिद्यते तावदेकए
वेति ननुनत्स्वसंखस्वभावेनतेन किमंगीक्रियते नेत्याशं
क्याह सचेति मायीयभेदसंस्कारा हिकल्पासौप्रणीयते
सुलोपिविमर्शः ननु अन्तःमुखेनाहमित्येतावन्मात्ररूपेण
विकल्पताभाजापिविमर्शनेन प्रमाणानांफलवत्ता अस्पि
तुघटोयमिति वहिर्मुखेन नचैतेनवाह्योर्थः स्पृशतइ
ति कथमुक्तंविमर्शप्राधान्येनार्थव्यवस्थेति अत्रोत्तरमु
योपिचेति इन्द्रियव्यापारादिति तज्ञानिर्विकल्पज्ञानादिति
यावत् सोपिननिर्विषयः अपितुस्वार्वेविकत्वसामान्यवि
षयः अन्यथात्स्वलक्षणविषयइति उक्तमितिभ्रान्तिर्वि
वावसायस्यैतादो ननुपुरोवभासमानंसामान्यलक्षण

सक

६
प्र वि
४५०
450

स्पष्टप्रतिभासस्पष्टप्रतिभासं चविकल्पेतत्कथमुक्तं न
भेदएवेति अत्राह नचापीति भिन्नावभासच्छायानामपि
मुख्यावभासतः एकप्रत्यवमर्शादेकत्वमनिवारितमित्यु
क्तं तावद्दृष्टान्तेन स्वमते तावन्नेदं रूपमपारमिति दर्शितं
परोपि न भेदमेव वक्तुमुत्सहत इत्याह योपीति बौद्धः अ
नवधारणमेव दर्शयति निर्विकल्पमिति कर्तृपदमेत
त्स्वेति आत्मीयादभासादन्यद्रूपं ततइति परमतेपि
यतः प्रतिभासभेदोशक्यावधारणः अनेन न च विमर्शा
बलादेकप्रसाधनेन प्रकृतेपि प्रमेयेकरावलम्बः कृत
इतिदर्शयति ततइति प्राह विकल्पे ईश्वरः प्रमाता सर्व
शक्तिरात्मैवेति उपदेशावसरे व्यवहारप्रसाधनवलोप
नतेशाद्वैः प्रमेयतानीतस्यापि परमार्थपरामर्शेहन्ता
त्मनि विश्रम इति इदमिह तात्पर्यं भगवत इदमेवस्वा
तन्त्र्यं यत्स्वलोकापत्तयातिदुष्करं तत्संपादेनप्यप्र
तीघातः इतश्च किमितरदुष्करं यत्प्रकाशात्मन्येव
प्रकाशमानेएवप्रकाशनिषेधः प्रकाशमानएव एवंभूत
यस्मात्तत्रैतदेवग्राहकोल्लासने तद्द्वारेणचग्राह्योल्लासनमः
पि सैषा मायाशक्तिर्विमोहनीत्युक्ता तत्कृतोयः स्वात्मनि
स्वतन्त्रे निषेध्यापके च स्मृत्यादियोगात्कालायोगाद्देशा
योगात्स्वप्रकाशमानेएवसति घनतमोप्रकाशमानेताभि
मानो मूढमलादिपर्यायनिरुक्तः आभासविशेषस्तद्दशात्म
निष्टणामीश्वरव्यवहारेन प्रवर्तयति मूढः सोनेनेच्छादि
शक्तिप्रभावप्रथापकेन दर्पणोपरमार्थोद्भासमानरूपेणमव
हारप्रसाधनेनप्रत्यभिज्ञाख्येन शास्त्रेणावबोध्यते ॥

यथा हि भीतः कश्चिन्मोहादपसारितं मन्य एवं बोध्यते कः
खलु भवान् यस्येदृशुखमीदृग्वस्त्रमिति चेत् एष एव स्वामि
न्येन दृष्टिपूर्वनः पुनरभिदधता नचाहं वमसोत्मादितं किंचि
त् तथैव पशुलोको भासमाने एव स्वात्मनि नाहमीश्वर इ
त्यादिमोहादभिमन्यमानो विबोध्यते यत्र खलु ज्ञानादिशक्ति
यः सर्वेश्वर इति व्यवह्रियते तन्मात्रनिमित्तकत्वात्तस्यैव हृदा
रस्य यथा पुराणादि प्रसिद्धः तद्यपि चताः सन्तीति प्रथ
वाचत्रयदायतं सततैश्वरो राजेनृ निजराज्ये तथा च तपिति
सं यत्स्थं यज्ञाति तत्तेनपूर्णं निधानकुम्भ इव वर्तते:
तद्यपि च तत्स्थं विश्वं भातीति यस्य यदन्तर्वर्ति भाति स तद्व्या
पकः रत्नेष्विव मणिभावः शिंशपादिष्विव वृक्षत्वं तद्व
यि च संविद्रूपे धरादि सदाशिवान्तं शास्त्रप्रक्रियया घवग
तं विश्वमन्तर्वर्ति भाति यस्मिन्सति यदुदेति लीयते च
तत्तत्पूर्वापरभागव्यापि भूमा विवांकुरः तथा च तद्यपि
काशरूपे विश्वमित्येवमीश्वरत्वव्यापित्वनित्यत्वधर्मायो
व हत्रणीयाः अन्येप्यागमोक्ताः सहस्रशः शाक्तिशाहूवा
व्याप्यधर्मीः तत्प्रकटनाय देहपूर्णं परार्थानुमानरूपं प्रमाण
दि निग्रहस्थानपर्यन्तपदार्थषोडशकनिबन्धेन तत्सम्य
कारमुत्पत्तिसंपादनसमर्थं शास्त्रं एवं हि समयकरः प्रति
या दितो भवति हिताहितप्राप्तिपरिहारयोरित्यादिना च
प्रत्यक्षादिपदार्थषोडशिकापरमुत्पादनप्रयोजनतया
परार्थानुमानरूपेत्यन्यथाप्रामाण्यं प्रतिलभमाने स्वशा
स्त्रेभिधेयबन्धायतनवेदिमुनिमतविद्वेषोपायात्मकापालदी
षैः यैरेव पिप्रदर्शितैव एतत्प्रमदीयादेव कथाद्रस्वतिक्ता

प्र॰

भि॰ वि॰

४५१

451

हितत्तमवधार्य एवंव्यवहारसाधनेन प्रकाशमान एव यत्र
प्रकाशत इत्यभिमननं संसारशब्दवाच्यं तदपसार्यते तदप
सारणमेव मुक्तिः अभिमननाभासमात्रपरमार्थो हि बन्धमो
क्षो भगवदिच्छाविजृम्भितमेव इत्थं शोऽपि व्यामूढस्य तत्रापि
मोहापसरणमेव कर्तव्यमिति तेनापूर्वं किंचिदप्रसिद्धं प्र॰
साध्यते व्यवहारसाधनप्रमाणप्रभावसमाख्यस्तद्वदय
त्नु मोहसंकरकलया परमेश्वरेणैव परोज्झितो यो दिकृत्य
निर्वाहणायकं चित्कालं प्रयत्नसंधार्यमाणो देहादावह
न्ताभिमानेप्यबुद्ध इत्यभिधीयते विदितेन्द्रजालतत्त्व इव प
श्यन्नपि तदभ्रान्त एव यतः यस्याज्ञानविनाभावनातत्त्वा
च्छताभिर्भेद उक्तः शिवशासनोपदिष्टविधिपूर्वकोपा
येन भावनाभ्याससामर्थ्येन तु तेनैव देहप्राणादौ घटादा
वपि वासंचारितपारमेश्वरधर्मप्रबन्धः सिद्धिभाजनं
योगीत्यभिधीयते यस्यागमे संग्रामघटमानसिद्धसिद्ध
त्तमभेदेन चार्थरूपं निरूपितं इयत्यपि तु सर्वथा मोह
कलासंस्कारस्य प्रलयः प्रतयेन स्वदेहाद्यहंभावनियम
विगलनात्परमेश्वरतैव ईश्वरेच्छावशादेव तु कस्यचि
त्प्रयत्नशतैरपि प्रत्यभिज्ञानेनोत्पद्यते तस्यापि श्रोत्र
पथगमनमात्रादप्यवश्यं संस्कारपाकक्रमेण स्वरूप
लाभः यथोक्तमागमे निष्कल्पश्चात्मसंवित्तो जीवन्मुक्तो
भिधीयते तत्त्वविकल्पमानस्तु पिण्डपाताच्छिवं व्रजेदि
ति मयापि व्याख्यातमेतत् संसारजीर्णोतरुमूलकला
कालिका अपि चेत्तदनन्तर्दीप्यते विमलबोधकृता गाशि
खिविस्फुलिंग
रिति तदस्य नाशिपूर्वं किंचित्साध्यते स्वात्मनीति.

तदधुनानिर्व्यूढं परमार्थतः यदुक्तं शास्त्रादौ कर्तरिज्ञा
तरि स्वात्मन्यादिसिद्धे इत्यादीति शिवं ॥८॥
इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता
यामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे प्र-
माणतत्फलप्रमेयपरमार्थविमर्शस्तृतीयः ॥

ॐपेक्षपरमार्थकलया विश्वशक्तिघटनाघटितैव षड्रूप
महं प्रमतत्तन्तुमतन्तुबोधप्रसरमहाकारणं स्मरामि हरं ॥
क्रियाशक्तिस्फारप्रपञ्चसम्बन्ध इत्युक्तं सच ज्ञाप्यज्ञापकभा
वात्मा निर्णीतः सम्प्रति तु कार्यकारणतारूपो विमृश्य
ते श्लोकैकविंशत्या एषचानन्तशक्तित्वादित्यादिकया
हेतुना कर्तृता क्रियेत्यन्तया तत्र कर्तृकर्मत्वेव तत्त्वं कार्य
कारणता या इति स्वमते श्लोकेनोपदिश्य द्वयेन तु स्व
कारणता निराक्रियते षट्केन तु चेतनस्यैव साकर्तृता
तिप्रसाध्यते ॥ कारणविचारप्रसंगाच्चानुमानस्वरूपनिय
ति शक्तिरुपजीवनीयेति त्रयेण दर्पणे शाक्तोऽन्यापिका
र्यकारणतासम्बन्ध एव शरणमवलम्ब्यते न्यथानुनि-
स्तैवेति द्वयेन कापिलोऽप्याप्येवमेवेति त्रयेण इय
ता चेतनस्य कर्तृत्वमिति प्रसाध्य तस्याप्यनीश्वरतायांत
न निर्वहतीति द्वयेनेति संक्षेपः प्रतिसूत्रं तु प्रयत्यते ए
वं क्रियाशक्तिरूपत्वेन प्रमातृता परमेश्वरे प्रसाधितव्यव
हारा कर्तृरूपात्तत्तत्पदार्थानामघटितेति दर्शयति श्लोके
ण ॥ एषचानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावा
निच्छावशादेषा क्रियानिर्मातृतास्य सा ॥ एष एव प्र
णः प्रमातान् स्वभावानाभासयति अविच्छेदेन कथं प

ई
प्र वि
४५२
452

यत्तद्व्यतिरेकेण विकल्पाचाक्रमाचायानिरूपिता इच्छा
तस्याः सामर्थ्यात् क्वास्य ते भावा इति चेत् आह अनन्ता
विश्वे भावा हि तस्यैव शक्तयः इत्युक्तं स्वामिन इत्यत्र यदि
त्यमाभासनमिच्छा प्राणितमेतदेव भगवतः कर्तृता नि
र्मातृत्वं स्रष्टृत्वमुच्यते इति सूत्रार्थः तमेवतारयति इ
दानीमित्यादिना निराकरिष्यामिति जडस्य तु न सेत्यादि
नाग्रबन्धेन नित्यस्येति परस्यैतत्संमतमिति भावः स्व
मते त्वाह नापीति तस्य त्विति अनेन क्रमयौगपद्येप
वस्त्विति परस्य भ्रमं भनक्ति इयता च तत्समस्तमुक्तं यदाहुः
स्रष्ट्यादौ यदि नित्यमिच्छा सैव स्रष्टिप्रलयौ स्यातां नाम्
कदाचित्कत्वं तस्या हेतुमत्त्वं वाच्यमित्यादि पक्षणीयोप
रागभेदाश्रये तेच्छा इति बहुवचनपाठो व्यक्त एव नि
राभासनिष्क्रमे च भगवतीति न कालयोग इति प्राच्यमेव
स्मारयति क्रमावभासनेत्यादिना ईश्वरोपीति जन्मका
रादिरप्येवमित्यपि आह तथा च वदन्ते संसारिप्रमात
रपीच्छेत्यादि यत इति इदन्ताभागोपरागोपनतेन
वेद्यत्वेन स्पर्शो भवत्कालयोगो विकल्परूपतायां न तत्सा
विकल्परूपा निर्मात्री तदभावेपि देशोपक्रमणादिका
र्यो दधावितथावनादौ तत्सद्भावेपि तद्दर्शितो भवेदेकः
द्वितीयश्चापवेष्टितः इत्युरोमण्डलादिप्रायकरणतु नासम्
नेः तत्र हि प्रमातृसंवेदनसद्भावो विशिष्टसंरम्भलक्षणो
प्रतिहतप्रयत्नात्मकः कृतमेवेदं मयेति निष्क्रम्य प्रतिभा
नलक्षणो न तस्य कर्तव्यस्य संपन्नत्वरितवाचनादौ संपन्न इति
सपवानपव्यतिरेकाभ्यां निर्माणरूपो विमर्श
वचनमित्यादिना ननु तथाभूतप्रतिभामात्रो विमर्शे तदेतदाह वा
भागविकल्पापि.

क्वचिन्निर्माणे यथा म्रियमाणोदृष्टः मङ्करणमनवादना
दौ तत्कथंतस्याक्रमत्वं अत्रोच्यते योपीति एतच्चदृष्टायमी
त्यध्यवसेत्यशोक्तं विकल्पस्यचनिर्मातृत्वंमायीयपदे नत्र
प्रकृतायामीश्वरस्यइच्छावित्याह ईश्वरस्यचेति सैवेति इ
च्छामात्ररूपाउपपादितमिति कुम्भकारवैतत्यमीश्वरप
वतन्त्रियति महिम्नातुचक्रदंडादिवर्गपतितएवकुलाल
कार्यकारणतावभासः स्वप्नसंकल्पादिवदितिहृस्तकृन्नि
वेदितं १९ ननुवीजाङ्कुरवत्यङ्कुरेचेतनानुप्रवेशोनैवास्ती
तिचिद्रूपएवविश्वावभासकइतिकिमेतत् अत्रोत्तरंवस्तुवे
ण जडस्यतुनसाशक्तिः सत्तायदसतः सतः कर्तृकमेव
तस्यैवकार्यकारणतातत इति ॥ अङ्कुरस्यसतोवासतोवा
यत्वविरुद्ध्यते सत्वं नतत्रवीजस्यशक्तिर्नाङ्कुरस्य अङ्कुरो
जायतेइतिहैङ्कुरहुतानोन्यस्यवीजस्यकथंशक्तिरङ्कुर
स्यनकस्यनतदा तस्मात्क्रियाशक्त्याभासमानंकर्मैवका
र्यं भासयिताचकर्तैवकारणं असद्रूपस्यसतइतिवाच्यः
पूर्वंतुवार्थगर्भीकारेणव्याख्याने असतोऽङ्कुरस्यसतोवावी
जस्येति यदिवावीजस्यैवसतोसतोवाइतिद्वन्द्वपदार्थयोर
खंडत्वात्संख्यातानुदेशः प्रतिवर्तिपदार्थंवावतरतीति
यथासम्भवंयोजना १२२ जडस्यकथंनैषाशक्तिरितिचेदु
च्यते ॥ यदसत्तदसद्गुरुत्वानासतः सत्वरूपता सतोपि
नपुनः सत्तालाभेनार्थोप्यचोच्यते ॥ कार्याकारणतालो
केसान्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वं नस्यकस्यापि
शक्तितइति ॥ सद्गासद्गाकार्यंसंभाव्यते [illegible]त्मकमनुभ
यद्रूपमनिर्वाच्यमितितस्यवाचैवविरुध्यते तत्रयथास·

न्नाचतस्यरूपंतर्हिस्वरूपविरुद्धंसन्तंकथंकार्यमंगीकुरु
ता पादपतेरपिराज्ञोपटोधेरपिवा नीलमिवपीततामु
अथास्यसमानात्मकंरूपंतदर्थक्रियापथाचतंदंडादित्यः व्य
क्तिविषयत्वस्फुटादयोपिसदसन्नयानुयोज्याः नचैयता
त्स्मीमेवासिन्धुचितेप्रामाणिकस्य लोकेप्रतिहता
प्रहतश्चव्यवहारः सचैव्यसमर्थ्यते कुलालहृदयान्तः
मनोगोचरतापतेरपिप्राच्यावस्थायामन्तः स्वसंविदिता
दात्म्येनविचित्रतयाविश्वस्यभेदाभेदमय्याप्रविवर्तमानस्य
स्फुरतेपरन्तः करणैकवेद्यत्वंस्वरूपादेरन्तर्वहिष्करणाहृ
यवेद्यत्वंचघटादेराभास्यते यदयमेवसलोकेकार्यकार
णभावः तस्यकस्यापीति अस्यदाघचिन्त्यप्रभावस्येश्व
र्यः यथाहिदर्पणास्वप्नसंकल्पकुम्भकारनिर्मीयमा
णोघटश्चदृश्यतिप्राभासोपितत्वतोदर्पणादिकस्येवमहि
मा तथैवंसंविद्रूपव घटाभासेनमहिमा कुम्भकारनिर्मी
यमाणत्वाभिमानाभासोत्थापनेप्येवंसंविन्महिमा घटे
दंडचक्रकुलालकायादौसतिभासमानेनेदंनिर्मितमिदं
भाति नत्रचजडोदंडादिर्नैवंविधाभिमानभाजनमिति
चित्स्वभावेकर्तृत्वंव्यवतिष्ठते उभयोर्हि यवेद्यत्वेनस्फुटम
र्थक्रियाकार्याभासरूपंललितमिति सूत्रार्थः असदिति
असतंकुरइति नांकुरस्यानेनस्वरूपंकिंचिदुक्तं यत्सत्त्वयावि
रूप्यते असतन्तुसत्तानामकार्यत्वमिप्यते नांकुरस्यानेनां
कुरस्यकंचिद्रूपमपूर्वमंगीकृतवतस्तर्हिकुद्यर्मोपगमः
ननुयद्रूपमपीदंवैकल्पिकंवास्तवेनतर्हिकिं आहवस्त्व
तस्त्विति अन्यथात्वस्येति असतस्य नवतरूकृतत ॥

स्तत्रांतर्हि पर्यनुयोज्यः सइत्याह नादवस्थ्यादिति तच्छेदे
तदुत्पत्त्यवस्थायास्तिरस्कारात् ननु बीजे सत्यंकुरोस्तीत्यंकुरस्य
नूपपन्नं ततः पदद्वयमपास्य कथं पर्यनुयोग इति परस्य
मोहमपहरति नचेति अन्तेनेति नासम्बन्धः इति यत्परस्य म
तं तन्न किं तत्परस्य मते आह बीजेत्यादि प्रसंगपरान्तं एवं
मिति परावस्थ्यामुपलक्षते बीजे सत्येवांकुरोस्तीत्यनेन
बीजानन्तरं

पत्तिं न किंचित् कलरणमत्र सत्तास्वभावस्योक्तं नन्वक
स्मादेतत्परमतेनांगीक्रियते आह यत इति यद्यपि चेति
परमते तथापीति अस्मन्मतेहमित्याचष्टे सिद्धेत्यादिना ह
तौ सत्त्वभावतया अपूर्वतं यद्व्यमसत इत्येतन्न तथा
नेन सह विरोधः सिद्धायाः सत्ताया व्याख्यानः नन्वेवं सूत्रे
पि विरोध एव वक्तव्यो न निष्प्रयोजनत्वं सत्यभ्युपगमवादे
न तु सत्त्वं माभूद्विरोधस्तथापि नैरर्थक्यं इति अत एव सूत्रा
नुसारेण व्याख्यानं तं हेतोः करोति यद्वेति विरुद्धेति पूर्वे
णनाभिसम्बन्धो न कर्तव्य इति यावत् तथापि चेति अनु
चिते हेतुरूपसत्त्यपीत्यर्थः ननु सा द्वितीया सत्ता एवं सत्ता
या अविशिष्टा न कथमसत्कार्यता तद्धितयान्यया किं
प्र नदाह पूर्वसत्तायास्त्विति ह्येति सत्कार्यवादो हि स्वद

प्र
त्य भि
४५४
454

र्शनेशक्यावतारणस्तावत् अत एवेति एतच्च भावाभावा
वभासनं बाह्यतोपाधि रित्याद्युद्देशेऽपि दर्शितमेव नियते
कल्पनावलम्बनेन न विरोध उपपादितः इन्द्रियद्वयवेद्यते
ति स्फुटपरिस्पन्दाभिमतार्थक्रियाकार्याभासनेनेति याव
त् ॥१३॥ अधुना विचारेण प्रकृतमपि सिद्धमिति दर्शय
ति एवमेका क्रियासैषा सक्रमान्तर्बहिःस्थितिः एक
स्यैवोभयाकारमहिम्नोपपादितेति सैषेति यास्वरूप
तयाश्रयत्वचिरमुपलब्धा पूर्वे साधुना विजयते साश्रा
श्येन तथाहि संविद्रूपादान्तरात्प्रभृति बहिष्करणविष
यत्वापत्तिपर्यन्ताया स्थितेः सक्रमत्वमुपचितमेकाश्रय
तादात्म्याच्चैकत्वमस्याः एकस्याभावाश्रयः संविद्रूपो भ
गवान्स्वच्छन्दत्वस्वच्छत्वाभ्यां सहते एवोभयमन्तर्बहीरू
पं एकस्येति कर्तुः कर्मणश्च कर्तृस्थकर्मस्थत्वेन हि प्र
सिद्धा क्रियाकर्मणोऽप्यन्तर्बहिरुभयाकारसहत्वे पराम
र्शाभेदात् अन्यकर्तृक इति सर्वमेवास्माभिरेतद्व्याख्याते
ततो न पुनः लिखितं अर्थसंवेदनस्येति ज्ञानरूपस्य स्वसं
वेदनेविति प्रमातृरूपे ननु सुखादिनिर्भासोऽन्तरवस्थैवा
स्ति न बहिरवस्था तत्क्रमिकत्वमस्य कुतः तथापि त्वन्त
र्बहीरूपतास्त्येव विपर्यस्तानुपरमिति निरूपयति सुखा
दीनामिति आदिपदाद्वैकल्पिकघटादीनामप्येवमेव विधिः
मागीति एतच्च सर्वं शङ्काशाह्यादीनामेव सुखादिनेऽपपा
दयता पंचशस्तम्भासेपि हीन्द्रियग्राह्याद्यनपेततायामपि
सक्रमत्वमुपपादयति सुखादिवेति अत्रैव सदर्शनमसि
इंदृष्टान्तमाह यथेति करिष्यते इति ॥

आगमाधिकारप्रारंभे न हि मुख्ये समागतायां य एवाभासः
स एव लाभे लाभानुपयोगापत्तेरिति यावत् तद्भेदादिति आ
सभेदात् एकस्यैव कर्मणः अनेकेति आभासभेदयोगेपीत्य
र्थः सर्वैव तावत्क्रियाकर्तृस्था काचित्तु कर्मण्यपि विशेषद
र्शनातिशयात्कर्मस्थोच्यते साधारणेन व्यपदेशा भवन्तीति
तद्यथा पाकः तथा च कर्मभेदात्तत्सभेदो वक्ष्यते ननु गमनस
कर्मणि विशेषाधानात्कर्तृस्थस्य निर्माणक्रिया तु कर्म
णि विशेषमादधानापि कर्मणोपि प्रकाशमानस्य संविदा·
त्मकप्रमातृसारत्वात्तुल्यकक्ष्यतयैव कर्तृस्था चोक्ता पाक
क्रियायाइति एकनरपतिमहानसगतायाः ननु भिन्नाश्चे·
त्क्रियाः कथमेकशब्दाभिधेया इत्याशंक्याह केवलमिति
अतएवोक्तं न तिङ्नान्येकशेषं प्रयोजयन्तीति नन्वत्रै
केनैव किमस्याः समर्थितेन स्वरूपत एवेयमेका स्त्वित्याह
क्रियायाहीति ननु कर्मलक्षणार्थैकादेकत्वे क्रियायाः
कर्तृत्वं किमिति कार्याभावे समभिधिय्यते येन तस्य कस्या
पीति कर्तृस्वरूपनिरूपणप्रसंगेनेदमुक्तमेकानेका क्रिये
ति अत्रोच्यते कर्मणोपिहीति परामर्शवलाद्धि कर्मण्य
वैकमुक्तं क्रियापूर्वापरभागयोगेन भिन्नाभासस्यापि परा
मर्शप्रकर्तृरेवानव्यवसायप्रयोगेन भिन्नानामाभासानामनुस
धानलक्षण इति कौर्तव भगवान्यथानत्वेनोक्तः ।२५॥
नन्वचेतने बीजे क्रियाभून्नतयाह्येकैव कारणयुक्ता नेत्या
ह वहिस्तस्यैव तत्कार्यं यदनार्यदपेक्षया प्रमातृरूपेक्षया·
चेतनाहयी बाह्यान्तरस्थितिरिति बाह्यताभासनमेव नि·
र्माणं यच्चवस्तु यमपेक्ष्य वहिष्करणीयमुच्यते न हस्त

प्र
भि वि॰
४५५
455

तस्यैवकार्यं प्रमात्रन्तरंचापेक्ष्यबाह्यान्तरात्मतयेति बीजादे
नैवकारणताजडस्य तथाहि वशात्तत्समर्थयितृत्वं प्रभा॰
वोबलं स्वातन्त्र्यमितीदमिच्छारूपंचित्स्वभावस्यैव तत्तन्निय
तिशक्तिग्रहःसत्तीकृते शारीरकल्पइवचिद्रूपस्यजडेबीजा
दावौपचारिकं तद्वशात्तत्सामर्थ्यादित्यादित्वविक्रियते
तत्तुजडस्यवशादिकिंचित् कल्प्यमानापिवानेकाभवे
दितिसम्बंधः अपितु तत्तद्देशादिज्ञानतेस्यैवंरूपेवभवे
दिति यावत् कल्पनामाकारतोदर्शयति बीजमित्यादि
ना एवकारंसोद्वेव्याकर्तैरूवंपत्तयति एवमपीति अत्रो
त्तरे एतदिति बाह्यतायामप्यान्तरत्वमत्रोदितमितिनिय
मग्रहणं नचबीजापेक्षयान्तरत्वंसंभावनीयमित्याशये
नाह चिद्रूपमपेक्ष्येति चिद्रूपाभेदसंक्रान्ततयैवतेबीजा
नामनममपिसह्यामिहेत्याशयः जलालोदेरेवेतिचिर
गुणिताजडकारणवादान्निवर्तित इयतावत्पेरावबुध्य
तामित्येवमुक्तं जलालस्यापितुपरमेश्वरसंवेदनेएव
विश्रांतिरितितत्त्वं ॥११९॥ कार्यत्वेनतुजडस्यततःकारणंन
जडइतिसिद्धंसंविदएवकारणत्वं तच्चक्रियात्मकमे
वेतितत्त्वं मातैवकारणंतेनसदाभासहृदयस्थितौ ॥
कार्यस्तुस्थितएवैकस्तदेकस्यक्रियादिना ॥ इति
आभासहृदयंबाह्यान्तरतया ॥ अर्थतयेतिस्वबीज
भूतबाह्यरूपपरामर्शकेनेतियावत् ॥
तेनरूपेणानुभवएवात्रप्रमाणं ॥
भोगमात्रम् पश्यामि
क ॥

सुखादीनां बहिराभासनं पूर्वोत्तराभासः इति यदि वा
र्थनयेति स्फुटरूपतया प्रमातृभागात्पृथक्त्वेन य
थोक्तं विकल्पे योपयुक्तेरवश्यादि तदा च बहिःस्थि·
कीर्षामात्रं प्रथमाभोगः एतच्च सुखादावपि योज्य
१२७ एतदेव द्रढयति अतएवांकुरेऽपीष्टो निमित्तेप
रमेश्वरः तदन्यस्यापि बीजादेर्हेतुत्वं नोपपद्यते इति
तस्यापीश्वरे कारणे ततोऽन्यस्यापि ईश्वरादतिरिक्त
स्य जडस्य याहेतुता तेरूपगतासा न संभवति अ
पेक्षा पूर्वकारिण इति सन्निवेशो हि नाम सजाती
य विजातीयता विभागो व्यापको हि दशावज्ञे उद्दे
स्य उपादाना संभावी संभूय विष्टताद्रूपाभिरूपका
र्थोऽनेकान्त एवायम् यदुच्यते तद्दर्शनेऽपि त
त्कृतत्वप्रतिपत्तिरित्यादि तत्र दृष्टिपदुपातत्वासो
ढव्याहतं शमेऽपि समानत्वादसेन्यत्व भवान्तरेण प
तद्धि यथाकारेणैव वितानितमीश्वरसिद्धो इहत्वे
ष परमार्थ ईश्वर एव नियतिशक्तिं निजामनुरुध्या
नो बीजभूमिजलाभासग्रहः सबीकारेणांकुरात्मा
नं स्वच्छे स्वप्रकाशे निर्भासयतीति १२८ सर्वत्र चेतने
न विना न जडस्य कारणता चेतनस्य कर्तृत्वे एव प
र्यवसानमिति सूत्रेणाह ॥ तथा हि कुम्भेति ॥ निद
र्शनेनाभिघटनाय चेतनमन्तरेण चेतनगुणनामेव प्र
वीत रूपनामात्रं कार्यकारणभावः शिविकस्तूप
कार्यावपि किं कुम्भकारेण तत्स्थो पसर्पणप्रत्ययो

६
प्र वि
४५८
458

पिचेतनेनेनक्रचिरपेपेतन सोपि हि देशादेशान्तर नियमनापु
र्वामिवते तदेवचसन्निवेशउच्यते ततस्थापंप्रयोगः यद्चेतन
कार्यंकृतंस्वेतनापेतंमृदादीव तथाच वीजादीनि स्वभा
वः कादाचित्कंहिनउस्यकार्यंकादाचित्वंनानिमित्तंनानिमि
त्तानिमित्तिधामिसिद्धिः ततस्तत्कुंभकृदेव तदैश्वरः यतस्ते
तमर्दनमृजुणीकरणपरिवर्तनादिकंमृद्दण्डचक्रादिकस्य
संस्कारंकर्वंस्तत्क्रमेणशिविकस्तूपकादिनाघटंजनयती
ति नियोगपक्षः ईश्वरप्रवचनत्थानियतिशक्तिस्वीकृततत्
त्वानुप्याभासः कुम्भकृद्वाकुविन्दावाइति सर्वत्रसपवक
र्ता अन्यथाकुम्भकृतः इच्छोमृद्घटादयः कथमनुवर्तते
तेन तन्तवोपिवापटकरणायकिंनानुवर्तेरन् कुम्भकृ
तस्तुपत्कर्तृत्वाभिमानोनियतोधर्माधर्मादिस्थितिः सा
पीश्वरव्यवस्थयैवस्पष्टाभिमानोत्थापिकायाप्रतिभव
इवाधर्मणाभावइति सर्वत्रभगवानेवकर्तेति सन्नार्थः चे
तनसन्निधिमन्तरेणकार्यानुत्पादइत्याशयेनयदीश्वरः
कर्तेष्यते वीजादावस्तेव घटादौतकुलालादेर्बुद्धिमतः
सन्निधिरस्त्येव तत्कथंसर्वत्रेश्वरः कर्तेति योमोहस्तन्निवार
णतात्पर्येणसूत्रमवतारयति बुद्धिमदिति उदास्यता
हणातीति सकलेतीति सकलेनप्रविवाकेनेकदेशास्त
द्विलेनेतिमनत्तम्बुद्धिमतिस्थितेविशेषावाच्यः इत्यनेना
प्रयेनवाकस्वभागेदेशाधिमायव्याचष्टे मनेनहीतिकुंभका
वरूपाभिधायिनापकदेशेन तत्त्वंसतिबुद्धिमतिकिमन्य
दीश्वरत्पादिशावानरापेरमितिभ्रमंधूसयति बुद्धिमान्नपी
तिसंस्कारस्तनिमत्तादिकसत्कुंभकारस्यपरत्वेनपी
स्तनामृदादेःघटउत्पद्यते किमीश्वरतत्विशेषणप्रत्याप्याह
संस्कारोपिचेति संस्कृतेपीति संस्कृतेनत्वेनेष्यमाणमृदादौ

एतदेवद्रढयति अतएवाङ्कुरेपीशोनिमित्तेपरमेश्वरः न
त्वन्यस्यापिबीजादेर्हेतुतानोपपद्यतेइति सत्यपीश्वरेका
रणे ततोन्यस्यापिईश्वरादतिरिक्तस्य सतोपि कुंभका
रेणाप्रसत्यात्त्वंचेतनधर्मेतात्सदादेवाथात्तंसमर्थः
नचाचेतनस्यकारणत्वमन्तर्वहिराभासक्रमपरामर्श
परमार्थकर्तृत्वसारमुचितमित्युक्तं पुनरपीति अं·
गीकृतेपिकुम्भकृतीत्यर्थः अत्रुपयोगित्वपूर्वोक्तमे
वप्रमेयंसंक्षेपोक्त्या हेतूकरोति संस्कारेपीति सो·
पिचनसंभवतीत्यर्थः ततश्चेति यदिचेतःपरिस्फुरणमात्रे
णकुर्यादित्यर्थः संस्कारोपिअभ्युपगमवादेनाङ्गीकृतः
सोपितुनोपपद्यतेइत्याह नचेति तदिच्छयैवयदिसंस्कार
स्तर्हिसावाकाशमेव स्वेच्छयासंस्कृत्यसंकल्पितंविश्वमुत्
त्पादयेत् ननुभवत्वयमसत्कार्यवादिनंप्रत्युपालंभः सत्
कार्यवादिमतेतु किंचिदेवकुतश्चित्कारणेनास्ति नसर्वंसर्वत्र
ततश्चचेतनमपेक्ष्यसहकारिमात्रंवाकिंचिदेवकुतश्चिदुत्प
द्यते किमीश्वररूपतयात्रकृत्यं तदपिनसहते नचेति न
हिचिद्रूपतावीजस्यकदाचिद्येनतत्तदन्तर्वेतिताङ्कुरस्यभवे
त् वक्ष्यतेइति अत्रैवविमर्शोपरपक्षेसदोषीकृत्यस्वपक्षमु
पसंहरति तदिति तस्मादुभयस्याङ्कुरस्यापिहेतुतानैरूप
गतामानसंभवति अप्रेतास्पर्वकारिणइति सन्निवेशोहि
नाम सजातीयविजातीयताविभागोत्थापकोघटशरावकु
ण्डादेरुपादानासंभावीसंभूय·· विश्वतादृक्पश्चिद्रूपकार्या
इत्येकवारमवलोकिते सर्वत्रसन्निवेशेनतथैवभाव्यमित्ये
कान्तपर्यायं यतस्त्यते तदर्शनेपितत्कृतत्वप्रतिपत्तिरि

पि चेतनाचेतनरूपस्योपयोगो यः स ईश्वरेच्छयेति संबन्धः
चेतनस्य स्वातंत्र्यमदृष्टमेव कार्यकारणे इति प्रसिद्धे न दृष्टांते
नाह योगिनामपि स्वबीजं विनैवेच्छावशेन तत् घटादि जा
यते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति स्वबीजं विनापि इति
संबंधः व्यक्तिप्रधानतया कारणत्वाज्जातिपरतो दृष्टा
न्तैकवद्भावः उभयोपादानं लोकप्रसिद्धं जडैकहेतुकं चे
तनापेक्षं चोभयमपि कार्यं निदर्शयितुं ननु तत्र घटाङ्कुरा
दौ ग्राह्यस्य स्वमात्रं वस्तुतस्त्वन्यदेवतदिति परमोहव्यपो
हनहेतुं विशेषणमाह तत्तत्स्थिरमित्यादि तत्तदिति वि
चित्ररूपं स्थिरं चार्थक्रियाकरं चेति योजना हि निकृताकृ
ता तां तां विविधाकारां स्थिरामर्थक्रियान्तरानुवर्तिनीं सा
मर्थक्रियाहेतुतच्छीलानुलोमत्वयोगेन करोतीति समा
सेपि न कश्चिद्दोषः योगीच्छापि नोपादानं विना कार्यं जनयो
दिति परमतमनुवदति निषेद्धुं नैवमिति अनूपपन्न इति
निषेधहेतुं वक्ष्यमाणमुपपत्तिं प्रतन्वाना इतो योगिपर
मतं सतत्त्वमनुवदति यस्मादिति स्वोपादानरूपात् स
जातीयमिति तिरोधाने ज्ञानस्य तिरोधान इति बीजमङ्कुरस्य
पत्तेर्यथायोगं समस्तव्यस्ततयोपादानलक्षणं परेषां
मतं ग्राहिग्रहणादालम्बनं हेतुरपि प्रतिबिम्बादेः परोर्थ
स्वभेदस्य संग्रहः यदाहुः स्वतोन्यकारणं हेतुरित्यादि प
रमतं सतत्त्वमनूपयत इति यो निषेधहेतुरूपतिमस्तं दर्शि
यति अङ्कुरस्येत्यादिना मनागपि देशकालाकारसहा
दिविशेषव्याप्तमप्रसिद्धलोकस्थितहेवनचेत्सम्यते कि
मुपादानपरिग्रहदृष्टेन योगिनः ॥

अघनसह्यते कुम्भकारभेदएव योगी भवेदिति तात्पर्यं ते
षामिति योगिनां एतच्चपूर्वोत्तरयोर्योज्यं सूक्ष्मेति एतदभ्यु
पगममात्रमत्र तदानींहि परमाणुप्रधानादिदर्शनमत्रप
कारमेव तदपिच प्रसिद्धहेतुकमेवोपपाद्यते नचप्रधान
स्यासंवेद्यपर्वतेन परमाण्वादेरपि नेत्राद्यगोचरत्वेनप्रसि
द्धस्य साक्षात्कारहेतुर्लोकसिद्धोस्तीति ननु स्वसदर्शित्वमेव
योगित्वमस्तु नाधिकं अत्राह सर्वएवेति अभीष्टकर्तृता
पर्यन्तः सिद्धानामिति योगिविशेषणं तथाप्रघटमानादी
नामवच्छेदाय क्रमोस्ति एतत्प्रभावातिशयाद्धियोगिनोग्रभ
विसमस्तनियन्तृस्वच्छन्देनैवाभीष्टापादनाप्रतिहतप्रभा
वा यतः कृतश्चिदितिकारणकारणाद्यवहितादपीति
यावत् अथेति तस्मादभ्यायातदेवकारणं नतुतदाव्यव
हितकारणं तदिति भावः अस्तत इति पूर्व्यादेव अस्मः
तो वा कार्यस्यकादाचित्कत्वनियमो ह्येतुकस्य स्वयंतैः
स्वभावस्य कुतः सहकारीति दिक्कालाकाशादेः अथत
द्व्यतिरेकोनोपलभ्यते नित्यस्याव्यतिरेकत्वादितिभावेन
तर्हि योगीच्छैवोपादानमस्तु योगिनिर्माणमपिचकुवि
न्दकृतिवन्मायाकृताभिमानमात्रसारमेव वस्तुतः तदपी
श्वरनिर्माणमेवयतः एतत्समेयं प्रकृते योजयति दृष्टान्त
त्वेनतदेवं यथेति लोकप्रसिद्धमपि दृष्टान्तमुपादेयनिय
माभावेक्तूने केशादिकंचेति तत्परामर्शी योगाभ्यनवस्त्वत
रं येनेणापिचकश्चिद्देशोकानिचिद्व्याणीत्यादिषु विनि
श्चयादिप्रदेशाद्युपेतेनकालसंस्कारादिभेदादेकामास्तल
कादिजातिमयमनिकामतएव भावजातस्परसवीर्यादिनो·

६
प्र वि
४५८
458

स्वीकृतमेव बहुप्रकारं वैचित्र्यं कथंचिदिति ज्ञादता
पादनेनार्थक्रियाकारित्वं तु भवत्येवेत्याशयः ततोपीति
दृष्टान्तात् तत्र हि प्रसिद्धनिजकारणानादरेणैव वस्तुस्व
तन्त्रीस्वरस्य ।२। नन्वधुनाविश्रुतं धैर्यमनुमानस्य तथा
प्यनल्पकल्पितस्याकल्पितस्य चान्यत्र नियमे निदानेनता
दात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणमत्तस्यमालस्यने नहि निःस्वभा
वो भावः नापि भिन्नस्वभावः पर्यायप्रापेकेकस्यागे हि
निःस्वभावत्वेन एवमहेतुकत्वे भिन्नहेतुकत्वे च वाच्यम्
उभयमपि चैतत्कारणनियमादेव शिंशपापादपत्स्वभा
वभाज एवकारणादुत्पन्नैः कृतभुग्विशेषस्यव धूमजन
नस्वभावभाजः व्याख्यातनीतिमार्गेण तु समस्तनीति
विभवः योगीच्छया हि शिंशपाप्यवृत्तस्वभावाभवेत्
कार्यहेतोर्न हि गुणे सो धूमोप्यनग्निर्नाग्निविशेषोप्य
धूमकृदिति कथं लौकिकमनुमानं स्यादिति सत्यमेवं
शंत्येवेतद्धेते इति सूत्रे योगिनिर्माणताभावे प्रमाण
न्तरनिश्चिते कार्यहेतुः स्वभावो वा तदेवोत्पत्तिमूलतत्र
ति तत्काश्चितमप्रतिहता योगीच्छेति अत एव हेतो योगि
निर्माणताभावे इति विशेषणं प्रमाणान्तरेण यदि निश्चि
तं भवति तदा कार्यहेतुः स्वभावहेतुप्रकारेण स्वभावे
तानुमाने वा हेतुर्भवति नान्यथा ननु स्वभावहेतौ किमेत
हेतुं नहि तत्र कारणतानियमानियमाभ्यां किंचित् क
थं न किंचित् यावता स्वभावोपि स्वभावान्तरनियतो योजात
स्तत्रोत्पत्तिरेव कार्यकारणभावात्मिका मूलं तथाह्येकस्मा
मध्यपीनस्तनित्यादिनयेन हेतोः शिंशपापादपजनि निश्चाल
तपवात्ततत्व्याहृता सोजातेति नच विशेषणवैयर्थ्यं हि किंन
नच प्रमाणं।

उक्तमेव परैर्यौक्तिकं मानसं वा प्रत्यक्षं लोकप्रसिद्धिरागमः
प्रतिभाविशेषोऽनन्तजन्माभ्यासमूलस्तत्कालघटितो वार्था
पत्तिर्वेति किमस्माकमनेन न संव्यवहारोपयोगिनाप्रकृतानु
पयोगात् ईश्वरः स्वप्रकाशो विश्वात्मेति हि कोस्य प्रमेयस्य
खंडनावकाशोनुमानदौर्बल्येशस्याहेति सूत्रार्थावतारणं
उपपादितेत्यादिकमत एवेत्यस्य सूत्रांशस्य व्याख्यानं नैत
त्स्फुटं प्रमेयमस्माकमिति प्रसंगपदं प्रत्येतीत्यादिना स्व
रूपार्थभेदोऽनुमानस्य दर्शितः इह द्विविधः स्वभावहेतुः
स्फुटगर्भितकार्याकारणभावो विपरीतो वा तत्राद्यमुदा
हरति अग्निमानिति धूमवतो ह्यग्निमत्त्वं स्वभाव एवं भवेदि
ति धूमोऽग्नेरेव सिद्ध्येत् द्वितीयमुदाहरति शिंशपात्वा
दीति वैद्धानामिति कारणाद्दयस्तु भिन्ने एते सामान्ये
कथयन्तो न स्वभावतामनुमन्यन्ते साध्यस्येति साध्यय
हृतत्वं तस्य याशिंशपामात्रप्रत्यनुबंधिता तत्सद्भावे सद्भा
व एवेति एवंरूपास्वाकार्यकारणभावेनैवोपपाद्यते क
स्मादेवमिति चेत् आहन्तीति कारणं हि कार्येऽनुबंधिका
र्ये सन्निधाववश्यंभाविसन्निधानं युक्तं ननु यथा कार्यहेतौ
धूमस्याग्निः कारणं तथा किं शिंशपात्वस्य वृक्षत्वं कारणं
हृतत्वात्मकमेव हि शिंशपात्वं ततश्च स्वभावहेतावन्य
त्वमेव नास्तीति कथमुक्तमन्यदश्चेति अत आह अनन्यत्व
इति यदि तदात्मकमेव तत्तद्वयं च शिंशपात्वसिद्धौ तद
पि सिद्धमेव भवेत् यत्किल यत्सिद्धौ न तदपि सिद्धमेव भवे
त् यत्किल यत्सिद्धौ न सिद्धं तस्य तेन न तदात्मता हि विश्ववि·
श्वेन तथा स्यात् तस्मान्न सिद्धं चेत् तमदवश्यमन्यत् अन्य

प्र
भि वि
८५५
४५१

स्यच तन्मात्रानुबंधित्वमन्यत्र न युक्तमस्ते कार्यकारण
भावमिति स्थितमेतत् ननु तदन्यत्र नस्वरूपव्यवहारेण यतः
शिंशपात्वप्रतीतौ वृक्षत्वं प्रतीयते ततः शिंशपात्वमात्रा
नुबंधि तदुच्यते एतद्दूषयति नचेति शिंशपात्वे हि प्रति
पन्ने वृक्षत्वं प्रतिपित्सैरेव पर्यनुयोज्यः किमित्यन्यस्मिन्न
तिपन्नेन्यत्र तत्त्वमेतमारभ्यः सेवदाह ननु वृक्षत्वप्रतिप
त्तिरेवपंतस्याति पत्तिरिभवतीति तदमुना प्रश्नपर्यवोत्तरी
कृतः स्यात् अथ वस्तुस्वभाव एवायमपर्यनुयोज्यः इ
त्यत्र स्यतत्व तदेतत्पर्यनुयोज्य ननु नालिकेरद्वीप
निवासस्यापि कथं तथा न प्रतीयात् न हि वस्तुस्वभावाः
पक्षपातेनोपतिष्ठंतीति ननु तेन तन्मात्रानुबंधित्वमस्य
नविदितं ननु कस्मान्न विदितं प्रतीतिहारकं हि तत् प्रती
तिश्च वस्तुस्वभावतयैवेष्टं कथं चान्यस्यान्यत्र प्रतीति
हेतुत्वप्रतिबंधमन्तरेण वस्तुस्वभावो भवेत् भवति चेत्कि
मनुमानेन एतदाह वैफल्यादित्यनेन ननु यदायं प्रोन्न
तां शिंशपां शाखादिमतीं प्रतिपन्नो वृक्षत्वरूपामपि तदा
तन्मात्रानुबन्धिप्रतीतिकत्वं वृक्षत्वस्य कालान्तरे वा मनो
शिंशपां पश्यन्नोन्नतत्वमपश्यन् व्यामोहाद्वृक्षत्वमन्यान
बुध्यमानः स्वयं वा परप्रसादाद्वा प्रबुद्धो वृक्षत्वं तन्मा
त्रानुबंधिप्रतीतिकत्वेनानुसरति तदनुसरणेन व्यवहि
अथेति प्रोन्नतायामपि शिंशपायां कथमयं वृक्षत्वं प्रती
यात् तत्स्वभावत्वादिति चेत् ॥ एतेपि तत्स्वभाव
तादेव प्रतीयादिति व्याहन्यते तानुमानम् ॥

नहिसपतेहष्टान्तेनुमानसंभवः अनवस्थापातात् तदेत
दाह सपत्तइवेति एवंतन्मात्रानुवन्धिप्रतीति र्वीदन्यदन्यत्र
तन्मात्रानुवंधिभवतीतिहृषितं अंगीकृत्यापिप्रतीतिद्वारे
णतन्मात्रानुवंधेहृषणान्तरमाह प्रतीत्यनुवंधोपीति अ
न्यदन्यत्रनियमेनप्रतीतिंकरोतीतिहिप्रतीत्यनुवन्धेऽङ्ग्य
ते नचैषनियमःकथंप्रतिवंधमन्तरेण ननुसत्येवप्रतिव
न्धेप्रतीत्यनुवन्धोभविष्यति कोदोषआह अनुमेयतामा
त्रेचेति तन्मात्रानुवन्धीप्रतीतिद्वारेणेतिकोर्थः हेतुनात्र
मानव्यइतियावत् एतद्वद्रूपकार्यहेत्वनुमेयस्याप्यस्तीति
तद्भावमात्रान्वयिनिः स्वभावोहेतुरात्मनेति हेतुःस्वभा
वोभावेवा भावामात्रानुवंधिनीतिच स्वभावहेतोरेवयो
विषयद्वारेणविशेषउच्यतेसनस्यात् तस्मादाभासष्टथ
क्त्यानथैववस्तुत्वाहृतत्वशिंशपात्वयोरन्यत्वमेवपरमा
र्थतः परमेश्वरनियतिप्राकृष्यपेतेणतुकारेणनशिंशपा
भासोहृतत्वाभासेनसहमिलितःस्यष्टइति यत्सर्वेउक्तंए
ष्वाहीपेत्यत्रतदवलम्बनेनस्वभावहेतुरुच्यतां नामेतीयेता
ग्रन्थस्याशयः ननुसर्वोयमनुमानानुमेयव्यवहारोबुद्ध्या
रूढेनधर्मधर्मिन्यायेनेत्युक्तं ततश्चयद्यपिवलतरणमनं
शेनयाधापियावन्तोर्थसमारोपाइत्यनेनन्यायेनाशिंशपा
त्वाद्याव्याहृतिर्याचाहृतत्वानयोर्व्याहृतिमूलतयाव्याहृतस्य
वैकात्मतादात्म्यमुच्यते काल्पनिकस्तुभेदइतिकोदोषः एत
न्नतमते काल्पनिकोपीति इहव्याहृतीयदिवस्तु यद्यव
स्तुनयोस्तर्हिकथं परस्परंव्याहृतेनवासहतादात्म्यंभवेद्ध
टपटवत् शाखामृगत्वशृंगग्राकटवक्षेतिभेदोपिवनाना

६.
प्र वि
८५.
460

स्वलक्षणः कथमवस्तुनोर्व्याप्यव्यापकयोश्च ययोर्गम्यगमक
तानयोरेव तादात्म्यं वक्तव्यं तदुत्पत्तिवन्न तु वस्त्वन्तरेण सह
तयोर्नहि घटपटयोर्वस्त्वन्तरेण सह कार्यकारणभावो
स्तीति कृत्वा गम्यगमकभावो युक्तः अतः कल्पनया परेक
मेव विशासितं वस्तु तस्य भेदाभावान्न गम्यगमकता अप
साकल्पना वस्तुनि न पर्यवसाय्यते व्यवसायबलेन तदा
वस्तुनः सिद्धिः अवस्तु च न किंचिदिति वस्तुनो न सिद्धिर्नः
काचनासिद्धिरित्युक्तं स्यात् एतत्स्ववचनेनैव परे बोधयन्ति
वस्तु न इति इयतः स्वभावहेतुरपि यदस्माभिरुक्तं प्रमेय
तत्परैरप्यनन्तरमुपगतमेवेति दर्शयति अत एवेति उ
क्तात्स्वेम्यात् अयं हि स्वभावहेतुः परेषां संमतः तत्र गोत्व
मेव साध्यमुक्तं यत्स्वभावो हेतोः ननु व्यवहारः सह स्वभा
वभूतोऽस्य त्वात् व्यवहारविषयत्वानामस्वभाव इति चेत्
एतद्धि कल्पितं न चोपपद्यते तस्माद्व्यवहारः साध्यत इति
वदतां स्वभावस्यासिद्धत्वेऽतत्स्वभावस्यासिद्धत्वे तत्स्वभावप
वेनिहृदयेऽपरिस्फुरितमेव तत्र कार्यहेतावपि सर्वत्रव्या
प्तयोरेव विशिष्टयोर्गम्यगमकभावो धूमधूमध्वजादाविव
तत्कोऽयं स्वभावहेतौ द्वेषणसंरंभः अथाह व्याहतीति अ
नग्निव्याहतिश्च ख्यनवाह्य एव वह्निः सिद्ध इत्यध्यवसायः
यदाह प्रामाण्यं वस्तुविषयमिति स्वभावहेतौ न किंचि
दनुमानेनेति न विभ्रमः न वस्तुनस्साधनाध्यवसायेन
वाध्यवसायात् न व्याहतिस्तस्या अवस्तुत्वात्
एवं परमतेऽप्युषयितास्वमतमेव परम
भ्युपगमयति ॥

तदेवमिति कल्पनाविषयोपीति विकल्पस्यननिर्विषये
षितव्यं तत्स्वाभासौ द्वौ विकल्पितौ तौ भिन्नावेव एकस्वल
क्षणतापन्नौतु कथितन येन तत्र च नियतमुपजीवी कार्य·
कारणभावएवमूलमित्याभासनिरूपात्मकस्वलक्षणा
वादेनस्वमतेनस्वभावहेतुःसमर्थितः अधुनानिवेशास्व
लक्षणवादेप्यभ्युपगम्यवादेनांगीकृतेस्वभावहेतावव·
श्यंकार्यकारणभावउपजीवितव्यइत्यस्यप्रमेयस्याति·
दार्ढ्यंनिरूपयति तथास्वभावत्वादिति भिन्नमप्यनेक
ध्यंति एकमपिभेदयंति तमेवभेदिनमध्यवसायैनेक
यंतिहिविकल्पानांस्वभावाः ततस्तथाविधविकल्पा·
ध्यवसायवलेनगम्यगमकभावश्चतादात्म्यंचभविष्यति
सर्वव्यवहाराणामध्यवसायमुखप्रेक्षित्वात् अत्राप्यु
च्यते तथापीति भिन्नइवेति अध्यवसायवलेनशक्य
भेदेने इतियावत् इयतागम्यगमकभावउक्तः निवेश
मेवेति स्वभावहेतुत्वमुक्तं एतन्मकीयमन्वयव्याप्ति
मतेतदुत्पत्तिमूलमेतत्तमेयदृष्टेयोजयति तथाचेति
स्वोक्तिमेवस्फुटयति हेतुरित्यादिना स्वभावहेतौसम
व्याप्तिकेतन्मात्रानुवन्धवैचित्र्येनास्ति विषमव्याप्तिकेतु
प्रतीत्याशयेनाह नत्विति हेतोरिति जनकस्यहेतोर्या
कृतकंप्रतिकारणतासैव क्षणिकत्वंतत्रनिवेशयति
शिंशपाबीजस्याविशिष्टस्यशिंशपांप्रतिबीजताशिं
शपाकारणतासैवहेतुत्वंतत्रनिवेशयतीति गमकं
स्वभावंप्रतिगम्यस्य तन्मात्रानुवंधित्वसिद्धंभवतीति य
कार्यहेतुत्वमेयेनास्तिनहितत्प्रमकारणमेवाप्तिंसाध्ये

वेशयति धूमकारणानाश्रयैरेव अग्निलक्षणकारण
बलादेव च शिखरिणो धूमवत्त्वे न तु तत एवाग्निमत्त्वे त
द्धीत्यनादिहेतुपरम्परावलादिति नाच तन्मात्रानुबन्धः तथा दे
वत्तदेवदत्तवपरमेवेत्यवंभूतोहि तन्मात्रानुबन्धो विवक्षि
तश्चाचार्यस्य न तु तस्मिन्सति सोपीति कथं कार्यहेतो
तादात्म्यमूलत्वं स्यादिति तेन यद्धेतुप्रतिबन्धसिद्धावस्व
भावप्रतिबन्धस्य प्रधानत्वं समर्थितं न तत्त्यागमनुया॰
तीति दर्शितं अतश्च तन्मात्रानुसारेण योद्भूते धूमव
तोग्निमत्त्वमसाधारणात्मभूतः स्वभावो लक्षणमि
ति सम्यग्स्तोवेदितव्यः तान्त्रिकैर्हेतुलक्षणसमर्थं॰
नाय प्रयोगबलावभासितसामानाधिकरण्याध्यव
सायवशादयं स्वभावत्वाभिमानो न तु वास्तवमस्य स्व॰
भावत्वं तथा हि वस्तुतो धूमे दृष्टेग्निः प्रतीयते न च धूम
स्याग्निर्लक्षणं अग्निजन्यतालक्षणमिति चेदस्तु ता
वदेवमप्येतल्लियताकाललक्षणता न चाग्निजन्यतात
मेयापि त्वग्निरेव शीतापनोदपाकाद्यर्थिना परमा
र्थतोनुमेयः तदर्थिना पूर्वेण हि धूमस्वभावादग्नि
जन्यादपि त्वग्नेः न च धूमवतोग्निमत्त्वं लक्षणमिति
युक्तं धूमवानिति हि किमुच्यते धूमः पर्वतस्येति हि
सौगतमते कारणादेस्संयोगसमवायादृष्टादिकमधिकम्
पवमग्निमत्त्वमिति चिन्त्यं तदानयोरुभयोः पक्षयोर्भागशो
हिशाः विशासर्वेशाश्च विकल्प्यमानानां स्वभावत्वं कथं संगच्छे
तान्यस्यात्मप्रतिस्वभावत्वाभावात् समवायैकतयापार्थितिका
तथाभिमानेन किंचित्कस्यचित्स्वभावो भवेत् लक्षणं च स्वभावप
रोच्यते.

यो विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिः समस्तापयति लक्ष्यतेनेनेतिकृ
त्वा न तत्त्वनिरुपयोगि लक्षणमिति परकीयं तन्मात्र
निमित्तत्वं दूषयित्वा यत्तन्मात्रलक्षणत्वमङ्गीक्रियते तेन
किमपि कं कृतं स्यात्पर्यायेणाभिधानेवस्तुत्वभेदात् न च
स्वभावमात्रस्यापि लक्षणता अपितु ज्ञापकस ज्ञापक
स्वप्रमाणसामग्रीमध्यनिवेशी युक्तो न प्रमेयः ततश्च
ज्ञाप्यस्य लक्षणं चेति दुरधिगतधर्मोत्तरमतानुसारेण
यदुच्यते तदसदेव तथा हि प्रत्यक्षस्य ज्ञानविशेषस्य ज्ञा
नान्तरादनुमानादेर्व्यावृत्तरूपकं लक्षणं निर्विकल्पाभ्रा
न्तरूपं तत्र विप्रतिपत्तिनिराकरणायोच्यते लक्षणं वि
धीयते लक्ष्यमनूद्येति यदेवंभूतं लक्षणमस्य प्रसिद्धं
लोके न हि मूढानां न विदितं विप्रतिपत्तिः स्यात् न
मिति यावत्तेनानुत्पद्यमानत्वाद्धि येयमुच्यते यथो
क्तं शास्त्रसिद्धानि प्रमाणानीति शास्त्रमोहनिवर्तनमि
ति च नैवमनुमानकाले भ्रमवत्त्वावलोकनप्रवृत्ति
मत्वप्रसिद्धये तत्रापि मोहनिवर्त्तनमात्रफलत्वेन लक्ष
णं व्याप्यं भवेत् तस्माच्छास्त्रान्तरप्रयुक्तेन चानिमित्तश
ब्देन किं दुष्यति किं च दुष्यति लक्षणशब्देनेति न विग्रः
पर्यनुयोगस्य परिहारस्य साम्यात् तथा ह्येतन्मात्रमस्य
निमित्तमिति कुतः यत एतन्मात्रमस्य लक्षणं तत्र यदि
कश्चिदाह एतन्मात्रमस्य लक्षणात् तत्र यदि कश्चिदाहमिति
कुत इति तदसौ यद्येवमुच्यते एतल्लक्षणाभिमतराशिव्य
तिरिक्तो यो द्वितीयो राशिः स यतोऽस्य लक्षणं न भवतीत्य
त्रसंभवाव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषयोगादिति तर्हि एतावन्मा

प्र·
भि वि
४६२
462

भ्रमस्य निमित्तं यतो निमित्तान्तरमस्य न भवति असम्भवा
दियोगादिस्तूच्यमाने किं वदन्तं वक्रिमाणाविक्रियेत लक्षण
त्वनिराकरणे मी दोषाः प्रसिद्धा इति चेत् किं निमित्तत्वनिरा
करणेन प्रसिद्धा असंभवादिदोषेषु निमित्तत्वानुपपत्तेर्लो
कप्रसिद्धत्वात् यथा किल दृष्यते किंचित् तद्दोषप्रसंचनेन दो
षाश्चामी सर्वथासंभवादय इति किमेतदपूर्वं तथा हि नश
हस्य पृथिवीसमवायिनी तस्यां सत्यामप्यसंभवादसत्यामपि
च संभवात् तस्य त्वसंभवाव्याप्त्यादय एव प्रसंगसाधनत्वेन
दोषतयोद्भाव्यन्ते लक्षणं च भावस्य नैकः स्वभाव एव कार्य
कारणसहचारिप्रभृतेरव्यभिचारिणो लक्षणत्वात् तत्का
रणत्वादिस्वभाव एव लक्षणमिति चेत् न तस्य लक्षणीय
त्वात् किंच भ्रमवत्तस्यानग्निमत्वे लक्षणे न भवत्यसंभवा
दिप्रसंगादिति तावल्लक्षणत्वाभावस्तद्व्यवहारो वा साध्यः
तत्र क्वचित्तस्यैव साध्यता यथानुपलभ्यमानेषु तत्र न ताव
दयमत्यन्तं लक्षणत्वाभावस्य तथात्वे संभवाद्युपन्यासा·
योगात् तदयमानुमानिको भावनिश्चेयो वक्तव्य इति पुन
रपि तदेवायातं यश्चिरन्तनामत्यन्ते बाधकप्रमाणेना
निष्टरोशरपाकरणमिति नन्वनुमानेन वस्था किंतु ख
लनामधेये परिवर्तिते वस्तुदोषाः श्राम्यन्ति संभावा·
दयो शुक्तिरित्युक्तावपि हि किं वा न वस्यात् तथा हि ॥
असंभवो नाम भ्रमस्येति संभवस्याभावः सम्भवश्च नाम
भ्रम एवोच्यते भ्रमस्य स्वकारणसत्तासमवायो वा ॥
तस्य वा भावो यदि संवेदन स्वभाव भ्रान्तेरनुपलब्धि
रूपस्तर्हि स्वसंवेदन प्रत्यक्षत्वमदः ॥

वाह्यस्तु यः स च स्वतन्त्रात्माप्रमाणान्तरेण स्वेनैव प्रत्यता
दिना ग्राह्यः तत्र च यत्त्रिमितत्वे सार्वत्रिकत्वादि चोद्यते तद
त्रापि शक्यचोदनयदि नाम कुत्र्ये नेत्रेण न संभवो धूमस्य द
ष्टो न श्यन्तरेपि तत्पिशाचस्थानीयस्य संभवो धूमस्य दृष्टो
न श्यन्तरेपि तत्पिशाचस्थानीयस्य संभवो न भविष्यतीति ·
कुतएतत् ननु यदि तत्राप्यसंभवः स्याद्दिहैव तदभावेन
धूमस्य संभवः स्यात् यत्रैव न देवता कश्चिन्नेत्य स कश्चिद्द
ष्यः पिशाचस्थानीयो यत्र नास्ति यो धूमस्येह जनक इति कुतो
गतिः अथोच्यते तादृशाश्चेत्कुतोपि धूमः स्याद्ग्निरपेत
णीयोस्य न भवेदित्यग्न्यभावेपि स्यात् न चैवमिति इत्यत्रद्दि
व्यतिरेकग्राही दृमनुपलंभलक्षणं प्रमाणमिति प्रत्यक्षानु
पलंभपंचकादेवासदृशेनोचितान्न सुखसंवेदनल
तणस्वतन्त्रात्मतत्वविश्रमादेव कार्यकारणभावसिद्धिः
तत्रापि च सार्वत्रिकता निश्चयो व्यवहारो वाक्युक्तितो वाग
माद्वा स्वप्रतिभाया वा जन्मान्तराभ्यासोदितायाः सम्रवथा
विता भागवन्नियतिशक्तिरेव प्रभवन्तीति निरूपणीयानव
संभवादयः तेपि चोद्यमानाः प्रसंगसाधनरूपाः स्वप
रीयेणाभिमते साधयन्तोनुमानतां नातिवर्तन्ते न हि सा
धनदूषणे कदाचिदप्रमाणात् साधुतोडष्टतो च सम्यग
वबोधयन्साधनं दूषणं च अवबोधकत्वेव च प्रमाणता
यद्वोच्यते व्यक्तिद्वयदर्शनादेव कारणत्वानां कार्यांशे
पुनः व्याप्यारोवधार्यते पलालप्रभवानि हि वह्निसहस्राणि
ष्येकैव व्यक्तिरिति नेदमपि शक्यं वक्तुम् पलालकाष्ठ
संभवगोमयोत्कृतवह्निसहस्रदर्शनेपि एकैव सा वह्निव्य

६
प्र भि
४६३
463

कितिम्बनोद्भवानामदृष्टा भवन्तिचचक्रमर्के सूर्याकान्तप्र
भवानांच्यक्तीनामदर्शनात्तन्नचेत्त्वनमपिवक्तृः कथंकारंका
रणतामियात् तासामपिदर्शनेनिम्बनानामन्यासामदर्श
नमपिसंभाव्यतेत्यनग्निस्वभावः शाक्यस्यसूर्याचेदित्यत्रुक्ति
विजृम्भितमेव एवमसंभवादीनामपिनसार्वत्रिकत्वेननिश्च
योपायोस्ति अथसमस्तलोकप्रसिद्ध्यायोव्युत्पन्नः सएव
प्रामाणिकोनमानेधिकारीत्युच्यते तर्हिसानियतिशक्ति
रेव किंच असंभवादिभिर्लक्षणत्वमित्यंव्याप्यते यदि
संभवेनव्याख्यानतिव्याप्त्याचलक्षणत्वंव्याप्यते तथाच
सतिव्यापकानुपलंभादेवलक्षणनिश्चयस्त्वनुमानोन्नामी
यते नन्वनुमानमवस्थापादकं ततः किमसम्भवादयोनि
ज्ञातानुमानग्राह्याभिधेयभावाः प्रतिपन्नयेगंभवन्तः प्रमा
णभूताएव अप्रमाणाश्चकावस्तुसिद्धिः प्रमाणंवातक
तमादिति ननुभवान्नूतं यथैनत्सिद्ध्यतीति नचेदृक्केण
कोति तर्ह्यसम्भवादयः एवासङ्कराः स्थिरीभूताः उदने
नवचसासततंप्रथमश्रावकाः प्रत्याख्यातेनचिरन्तनाः न
ण्याहिब्रह्मणोरूमोवसःउत्पन्नश्चनिरण्याउरुषेणकेकश्चि
सर्वेनुभूते किमत्रप्रमाणमिति तत्राह नन्वत्पन्नस्तावद
हे नचाहेतुकः यदिच भवान्पितरमन्यमेवप्रदर्शयति अत्र
मेवांगीकुर्वे नचेन्मडुकिरेवयमासिति प्रतिपूजनीयाचा
स्तनरसवरादरणीयाचेतिवचः सब्रह्मचारिवचनमिदम्
असम्भवादीनांचलक्षणत्वेनसमूहविरोधोग्रहीनत्वः ॥
सचेत्यंभवति ॥ यदिसंभवादयोलक्षणत्वस्यव्याप
कात्स्न्येयाच ॥

व्यापकत्वमसंभवान्नतादृशिभिर्गृहीतव्यमिति सैवानव
स्था अनवस्थितरेतराश्रयसांकर्यप्रभृतयश्चये दोषाऽव्य
ते प्रमाणपरिदृष्टमनन्योन्याश्रयमनवस्थितमसंकीर्णं
च भावस्वभावमपेक्ष्यात्यन्ताभावरूपाः सन्तोपि बुद्धौ
हि विद्यमानाश्च भूते भूतस्याभूतस्य वा भूतमभूतस्य भूतस्य
वा गमकमिति न्यायेन हेतवो गच्छन्तो व्याप्तिसिद्धये प्रम
तादिप्रमाणान्तरमुपयाताः कथमिव युज्यते तथाहि भ
गवाननन्तनाथ इतरेतराश्रयाणि च न कल्पन्ते इत्यकार
ष्टान्तं प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवनाया वोचत् नहि तैर्नोवि
वर्त्तेति ननु प्रत्यक्षे कथमाश्वासिमः सार्वत्रिकतानिश्चय
कर्त्तव्ये नत्र प्रत्यक्षेणाश्वस्ताः संभावनामात्रेण तत्र भवन्तः
समाश्वसन्तीति महत्प्रामाणिकत्वं संभावनालक्षण
त्येतोस्यापिताह्यमी भावदभिहिताश्च संभवादयः उ
त्येताश्च विकल्परूपस्तर्वेश्च विकल्पा मूले प्रत्यक्षमेवापेक्षन्ते
अनुभववासनोत्थापिता हि विकल्पाः इति प्रत्यक्षमेवत
त्रापि प्रत्यपतिनान्यत् तत एव तर्कतन्त्रनिर्माणप्रथम
मुनिः प्रत्यक्षपूर्वकं च त्रिविधमनुमानमिति प्रत्यक्षपूर्वक
तामेवानुमानस्यावादीत् ननु प्रत्यक्षं कथं सार्वत्रिक
तायां व्याप्रियते ननु संभावनापि कथं व्याप्रियते नहि
नन्वेवं प्रत्यक्षेपि न भ
दृष्टेनुप ....
तितेश्चभिः तदेव हि यौक्तिकं प्रत्यक्षमिति केचिद्वद
ति किंच संभावना चेदेवं भूताव्यभिचारविरहिता नहि
तदेवमानसं प्रत्यक्षं व्याप्तिग्रहणनिपुणमित्यंगीकृतं
भवेत् यथा संभवादिस्वीकुर्वीणानां विज्ञीभवति सं

भावनेति तदर्थापत्तिरेवेयं स्यात् तथा हि प्रत्यक्षानुप
लम्भैर्दृष्टस्तावदग्नौ धूमः स चान्यथैत्यनग्नौ संभवेत्तस्मिन्नो
पपद्यते इत्यनग्न्यभावभावत्वस्य कल्प्यते इति स्फुटमेवेदं तत्
अर्थापत्तिस्तावत् किं कमनेनानुमानमेवेति सैवानवस्था तत्
त्वशान्तये च प्रत्यक्षमेवानुमानत्वमूले तथापि कापिले
रावीनदृष्टं प्रयोगेण विपक्षबाधने निरूपिते दर्शनमेव प
र्यन्तेऽशरणीक्रियते न ह्यसतः कारणं दृष्टं न च सर्वं सर्व
स्मादुद्भवो दृष्टः न चाशक्यं शक्यं क्रियते इति दृष्टमित्य
संभवादयो निरूप्यमाणाः प्रत्यक्षपर्यवसायिन एव वा
प्रतिबन्धसिद्धिस्तथा सतीति यदुच्यते तत्सकलमत
विपरीतमभिधीयमानं कस्मै शोभाते इति सपक्षैकदेशा
दृष्टयोगमकारणत्व इति हि षट् — प्रसिद्धिः तदनेन
विपर्यासितेन किं सिध्यति लक्षणत्वमित्यनिर्दोषं भ
वतीति चेत् न तस्य दूषितत्वात् नहि वह्नेः लक्षणं धू
मस्य येन धूमवत्त्वस्य वह्निमत्त्वलक्षणं भवेत् नहि प०
ण्याश्रमविकल्परूपताविरहेण विज्ञानरूपतापर्यवसाला
क्षारूपत्वं तामस्कानामपि तस्य वशराभाति निर्दिश्य
तेवा तथा धूमवत्त्वस्याग्निमत्त्वे दृष्टे एवेह हि धूमत्वत्व
प्रतिष्ठितवह्निवीर्ताममप्यस्यशाला पर्वतो धूमवान् क्रुतः
अन्यथा हि वह्निरूपतान्तःकारे वह्निनापि स्वकारणं
स्वीकारे विरूपमत्र स्वीकृतं स्यादिति तावति अनाभासमा
त्रणत्वमंगीकृतं केवलत्वान्निर्विकिरूपानुमानविषयं यत्सोद्यते परैस्तावद्दृ
भिक्षुसर्वानुमानविषयमिति तदपि स्वभावविरुद्धते हि हेतो
र्लक्षणत्वमंगीकृतं ।

भवद्भिः पुनः साध्यस्येति महान्भेदः तस्मात्प्रमाणेनैव
साधनदूषणे कर्तव्ये तेनैव वस्तुनिर्णयः यदाहुः
निः विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय
इति पक्षशब्देन तद्गतं साधनं प्रतिपक्षशब्देन च तन्निष्ठं
दूषणमिति तत्र का युक्तिर्नाम स्यादभेदवत् प्रमाणस्य
सपरिकर इति तन्न याभाषया शब्दप्रयोजनस्यावर्ज्यते
नवस्तुप्रियः परिकरो हि कारणं वा कार्यं वा सहकारि
वा सहकार्यं वा पुनरपरः परिकरः कश्चित् तस्माद्युक्ति
रिति तावदनुमानमेवेति सांख्यादयः आवीतहेतुभ्यो
हि विपक्षव्यावृत्तिं इच्छन्ति समाधानं नैर्मल्यात्मिका
प्रतिभेति तु तत्र भवद्भर्तृहरिप्रभृतयः तदनुसारप्रव
वायमस्मत्त्वं प्रज्ञाया इति अर्थापत्तिरिति मीमांसकाः
बाधकप्रमाणरूपमेवानुमानप्रमत्वाविकल्पयन्तोऽभ
वदेकोपलंभानुभवादितिन्यायेन स्वसंविदिपरिनिष्ठि
तमिति बौद्धाः प्रमाणयोजनात्मकं प्रमातृस्वातन्त्र्यमे
वयुक्तिरिति प्रत्यभिज्ञातत्त्ववित् यत्किंचिदपि वा गो
ऊर्ध्वेनावश्यमेव पर्यंते प्रमातृस्वातंत्र्यमेव ज्ञानक्रियाप्रा
क्तियोजनात्मकमंगीकर्तव्यमित्यसकृदुक्तं लोकेपि चो
पायप्रयोजनमेव स्वातन्त्र्यापि तथा युक्तिरिति प्रसिद्धं उ
स्याकृत्युक्तासकटाङ्गनीरीणांसीति तत्त्वैवावधेयस्तुम
तिभिरित्यत्रास्माभिर्निर्बन्धः कृतः नन्वाहो पुरुषविकल्प
ले एवं तन्मात्रायानुवर्त्थितत्व यत्स्वभावहेतुविषयस्य जीविते
तथापि कार्यकारणभाव एव मूलमित्युपपाद्याचार्यस्येत
देवसंमतमित्युप ॰ ॰ सूत्रपवैतेरिति ननु किमनेनोक्ते

६
प्र वि०
८८५
465

नभवदभिमतं उक्तं भवति भवतीत्याह तेनेति इतिशब्दाव
मृष्टेन पठितेन ग्रन्थेन निर्देशोपि वस्तुनि नैवेदमुक्तं भवति
यद्गमकस्येत्यादि इति शब्दपरामृष्टं नन्वियता किं सिध्य
ति आह एवं चेति अस्यापीति यस्यापानेकार्यकारणग
भेनानाभाति मन्दमतीनां तस्यापि न केवलं धूमवत्वा
दग्निमत्वमित्यादेः ततोपीति पूर्वमेव ग्रन्थः स्वभाव
हेतो विशेषणस्य प्रयोगात् स्वभावहेतुं कांचिदेव गमय
तीत्येवं व्याख्याते अभिधानात् सर्वएव स्वभावहेतुरेवंभूतो
वेदितव्य इति एवं वोपपित्तं विशेषणमयुक्तमिति व्या
ख्याभेदः एवं चाभिधानस्य फलं कृपया सम्नये सोपान
क्रमेणैव परोधिरोहणीयो मोहमतीनामुपायेनायं वि
प्रायदिति स्तुत्पादनं एतमेव स्वरूपं परिचिटयति स्वभा
वो हीत्यादिना अप्रयुक्तश इति सर्वतोव्यावर्तकः स्वगमक
इतियावत् अन्यस्त्विति यः कश्चिदेवव्यावर्तकः स्वग
म्यः सिद्धमिति सर्वतोव्यावर्तकेनैव स्वीकृतत्वात् अपर
इति उत्पत्तिमत्वादेर्गमकस्य स्वभावस्य गम्यो यः स्वभा
वास्तु यथा तार्णिकत्वमनित्यत्वं मतान्तरे आश्रितत्वा
दिसत्स्वभावो गमग्राहिणा प्रमाणेन न सिद्धः उत्पद्यमा
ने क्रियमाणे प्रयत्नजन्ये दीपाद्यभिव्यज्यमाने च भावत्व
नानहत्वेव शिंशपात्वं तु धात्वादिमत्वं न वेत्यादिका वि
हणता प्रमाणेन शाखादिमत्वविशेषरूपः
त्वं वृक्षसाधनता तेन गमकग्राहिणा प्रमाणेन स्वीकृतमेवेति नत
त्वं यत्न स्वीकृतं तद्गमकग्राहिणा प्रमाणेन क्षणिक
त्वमुत्पत्तिमत्वादेरित्यमतमात्तु शक्यं

यदि गमकस्योत्पत्तिमत्वादेर्यो हेतुर्निजं कारणं तेनैव कार
णेन स उत्पत्तिमानि वतणिकोपि कृतक इति नन्वेवं तन्मात्रानु
बन्धित्वं क्षणिकस्यैवोक्तं भवेद्वस्तुनः साध्यं न तद्धेतुत्वस्यत्या
शंकां तत्रापि तद्धेतुत्पादयति शिंशपात्वेति तथाभावादि
तिहेतुत्वात् शिंशपानिश्चमिति शिंशपारूपनिर्गीर्णं यदि
पर्वमिति एतच्च पर्यायव्यवहारसाधनेन तु वस्तुव्यवहारसा
धने व्याहन्यन्तरेति अध्यवसायः प्रत्यक्षफलं न च शिंशा
पांशुहं विलोक्य एवतल्लेश्यमित्यवसापि थवसहितं एवमि
ह्यध्यवसायान्यतावसाहन्यन्तरापेक्षा अशिंशपानभवति
पन्ये तावता हि न कृतः एवं हि यवेन कृतः स्यात्तस्य शिंशपा
भवति ततस्तस्या व्याहतेरन्या ख्याख्याहृतिरहृलोन भवतीमे
वमानाभासमपेक्षमाणं तद्धूतलं प्रत्याभासं प्रत्यध्यवसाय
वा विश्रान्तत्वात्प्रमाणानां एवं प्रमाणेनास्वीकृतं प्रत्यक्षा
न्तरेणैव तथाध्यवसायपर्यन्तेन स्वीकर्तव्यं स्वीकृतमपि तु य
दि मोहान्न निश्चितं तदा वस्तुव्यवहारसाधनमनुमानं तत्रा
पि च कारणमहिम्नैवानुसर्तव्यः क्षणिकत्वाद्यनुमानं तद्व
स्तुसाधनमिति त्रिधा स्वभावे हेतुरत्र व्याहृतः कृतकत्वकार
णमिति कर्त्तव्यपदं शिंशपात्वमपीति कर्मपदं शिंशपात्वके
रणमिति चार्थान्तरलाभः तदिति पूर्वेतत्राकृष्यते तदर्शयन
नेयं न्याय इति प्रमाणतत्त्वं तं दर्शयति नहीति तेनेति हेतु
नाचेति योजन्यते स्वभावापरित्यागात्तत्साम्यदेशकालवस्तु
समवन्धो भवेत् नन्वनग्नेरेव धूमवन्नाद्देशादिकृतनाशोऽनेन विरु
द्धमवत्वं विप्यते एतदूषयति देशादीनामिति स्वभावान्त
रापादकत्वेन संमतानामित्यर्थः नीलरूपत्वेनेति ततस्व

ई
प्र वि
४९९
466

भावं न करोतीति करणत्वमप्याकृतं भवेन्न तु नाशाकारण
त्वमुक्तं भवेदिति व्यतिरेकफलीभावस्य तदुक्तं फलान्तरेवा
ऽविनश्वरेति ननु कालान्तरे स्वनाशहेतवो वाविनश्वरं विश्रा
णयन्तु स्वभावं भावस्य आह विनश्वरेति तेषामिति नाश
हेत्वभिमतानां कर्तुः शेषविवक्षायामियं षष्ठी उक्तन्यायेने
ति अभावस्यावस्तुत्वावस्तुत्वव्यतिरेकाव्यतिरेकाभिधान
लक्षणेन तथा चेति अनश्वरत्वे सतीत्यर्थः इष्यते वासो
ऽनश्वरोऽप्यवृंश्यपकालान्तरावस्थायित्वेनोपगम्यस्तदेव च
नश्वरत्वं सर्वस्वभावत्यागात्मकत्वात् पत्न्यादिहृत्ति तदि
ति यदुक्तमेव तदुक्तमेवेति तदिति वोत्तरस्योपक्रमे हृदया
कर्षणेन स्मरणं द्योतयति न्यायागतत्वमेव निस्तुपजीवने
न विनाननियन्तृशाक्तं यदि स्वैवं विधिर्यामभ्युपते ऽच
नदेशापराधे निद्रायमाणे राजनि तन्निद्राच्छेदभयाद्भेरी
ताडनं तत्प्रयत्नेन क्रियत इति तदावधिरेऽपि संभूयन्या
योऽवस्थाप्यते भ्रान्तेनापि तत्र क्रियमाणे नास्माकं निद्रा
च्छेदः कस्यापि दृष्ट इति किमत्र भावस्वभावा विपरिवर्ते
त इति तस्मान्न्यायो नाम भावानां प्रसाधकं प्रमाणमुच्य
ते नेचेदवभासमानाः किं वा रूपेन सहेरन् नीलमपि पीत
तां हेतचित्रत्ताने इव यथोक्तं अनन्यभागशक्यदर्शना
नीलादिश्चित्रविज्ञाने इति सकल्पस्वभादौ चावभासानां
संयोजनवियोजनवैचित्र्यसद्भावाणि दृश्यते तत्र कश्चाभा
सः किमाभासैकनियत इति कः प्रतीयात् एवमाशयं व्यन
कि अवभाससार इत्यादिना ननु माभूद्वादीनामभावेन तस्मा
धारणाद्वतत्वावभासः अभाधारणत्वं
केन निवार्यते ॥

तत्राह एवादिसद्भावेति तस्यासाधारणं भवद्धि शापाव
मेव न तु तेन गम्यमपरं किंचित् ननु एवाघस्पष्टेऽहृष्टत्वतर्हि
तदंशाभासस्पष्टिः संभाव्या ह्यनित्यत्वं तर्हि न कृतकस्य
ष्टिस्तु कथं किंविलक्षणमित्याह कृतकत्वेत्यादि दृष्टाव
सन्नमिदं कारणव्यापाराद्भूतमिति यश्चाभासोऽस्मादन
नकोव [illegible] दः स एव तावन्न विनंक्ष्यतीत्याभासः अपि त्वय
एवहृद्यंगमिव मितयनस्य विदधानः तत्र भासैकरमेयर्मं
त्वर्गे द्वितीयश्चाभासो नष्ट एव तेषां निरूपमिवान्यात् त
त्वमात्वर्गान्तरैकीभावेन भगवता तेषामस्पष्टेः किंच का
पिलाः कार्ये तदेवाचलानाणाः पूर्वापरदशाव्यवनपायित्वे
नित्यत्वमेव कृतकस्याचलते इति ननु यस्यासौ भावः कृत
कस्ताभानो ह्यनित्य इति न भातः सदेशान्तरेतं भावपश्य
काण्ठं स्वभावान्यत्वेन प्रतीयात् कथमित्याह तदेतदिति
भिन्नदेशतया हि तदानीं पूर्वस्वभावस्यागादनित्यत्वमने
न विदितं न तु कृतकतया ननु सतं हि स्वभावस्यागो नाम
हेतुर्नियतस्थात्मपेतः स्वसाध्यः व्यभिचारसंभावनाविर
हादित्याशंक्याह भिन्नदेशानामयुगपदिति नैवं वस्तुनाना
पि वस्तुव्यवहारस्य साधनमपि तु ग्राह्यव्यवहारस्य तद
र्थमात्रपदेशाद्व्यवहारस्य नियतमपेत इति किमत्र विवे
सांकेतिकत्वेनास्य प्रसिद्धेः एतदुपसंहरति तदेवमिति
यदि गम्यगमकाभिमतयोर्व्याहृतौः पर्यायमात्रं रूपतातत
राव्यवहारमात्रे साध्ये अव्यभिचाराभावत्वेनापर्यायतायाव
स्ततदाभास एकश्चाभासश्चाभासान्तरपरिहारेणाप्याः
मीन योगीश्वरादिप्रभाववलादित्याशंक्याव्यंपश्चामयि

ई
प्र भि
४६७
467

तद्येतितात्पर्यं एतदुदाहरणेन स्फुटीकरोति सत्त्वेहीति
हि यस्मादेवंभूतं स्फुटं निदर्शनमस्ति तस्माद्युक्तमेतदि
त्यर्थः अत एवेति क्रमयौगपद्याभासात् तदा च तदेवक्ष-
णिकत्वं स्वभावत्यागलक्षणं क्रमो ह्यकृत्वाकरणं यौगप
द्यं त्वकरणं कृत्वा तदा च ग्राह्यव्यवहार एव साध्यः अतश्चे
ति यदि क्रमयौगपद्याभासपरमार्थत्वमेवार्थक्रियाका
रित्वाभासस्येति नोच्यते तदा ताभ्यां सत्त्वाभावः इति कुतः
ननु यदि तत एवानित्यत्वं सिध्यति तर्हि प्रकृते किं आह
क्रमिकेत्यादि प्रकारान्तरेणापि गमकेन गम्यानुप्रवेशमा
ह क्रमेत्यादिना व्यतिरेकतत्त्वे विचार्यमाणे अन्वयश्चाग
च्छन्साध्याभासानुप्रवेशं गमकाभासे स्फुटयतीति तात्प
र्यं विपक्ष इति नित्ये तत्स्वभाव इति क्रमयौगपद्याभा
सस्वभावः स्वपक्ष इत्यनित्यः तदिति तस्मात् नन्वेवम
र्थक्रियाकारित्वं यावदेव क्रमयौगपद्याभासात्मकक्ष
णितामयं तदेव च सत्त्वं तदा सत्त्वे क्षणिकत्वव्यवहारसा
धनेनैव नियतिशक्तिरपेक्ष्यते भेदेन तदेवं यदि तदेवस
त्त्वं स्यान्न त्वेवमिति दर्शयन्नर्थक्रियापि सहजानाप्यना
मिति पूर्वोक्तं स्मारयति अर्थक्रियेत्यादिना तदपीति
अर्थक्रियाकारित्वं ईश्वर उपकरोति तत्र को नियमः
एवंभूतमेव करोतीति तदाह अनिकरणादिति नित्या
पेक्षयति व्यवहारकाले नन्वेवं व्यवहारे किं क्षणिकत्वमे
व परमार्थः नेत्याह विनश्वरताविति न भावस्य किंचि
न्निजं नित्यमनित्यं वा वपुः ईश्वरस्तु स्वसंविन्मयो विश्व
माभासयन् क्षणिकतामप्याभासयेदिति नः पक्षः ९३

नन्वाभासवस्तुवादेऽग्न्याभासयोरेव कार्यकारणभावस्त्वना
भातोऽग्निरकिंचिद्रूपः तेन कथं धूमाभासो जनित इति शङ्कां
वह्नेः घटाभासाद्धूमाभासो धूमाभासाच्चानन्तरमग्न्याभास इ·
त्याभासानां नियतमानन्तर्यमिति कथं नियमस्तवलम्बने
पि धूमाग्न्यनुमानमित्याशङ्कां शमयति भूयस्तत्तदित्यादि
नाङ्गीकरणेन विज्ञानवादी प्रतिसन्तानं भिन्नमाभासमिच्छ
न्नगत्योरेव धूमाग्न्याभासयोः कार्यकारणभावमग्रहीत
सन्तानान्तरगताभासद्वयानन्तमात्रासंवेदनात् तदिदानीं धू
माभास एवाग्न्युक्तः ततोऽग्न्याभासानुमानं धूमसदर्शनेत
नावत्याभासे भगवता प्रमातृरूपमेकेन स्पष्टिरिति वाच्यन
येऽश्वव्याप्तिग्रहणकाले तावत्प्रमातृभेदवर्ती धूमाभास एक
एवाग्न्याभासश्च ततश्च प्रमातृभेदत्यागेन प्रत्यक्षत्वबलेन·
धूमाभासोऽग्न्याभासव्याप्त इति व्याप्तिरेकवारं शक्या ग्रहीतुं
भूयश्च पुनरपि भूयसा वान्वयव्यतिरेकपर्यायेण नियता
नैतेषां क्रमि सर्वतत्पर्यन्तानामेक एव योवह्न्याभासोनन्तस
न्नभेदेन भिन्नः प्रादिग्रहणहीनाभासादि तत एव धूमाभा·
सोऽङ्गाराभासादिभवेऽजनितं शक्नोति नान्यतः तत्र वह्न्याभा
सादियतोऽनुमातुः परोक्षं ततोऽधिपतिप्रत्ययत्वमुच्यते तत्र
तनेतन्न धूमतत्वं तस्मात्तस्य वह्न्याभासादेर्नियतिशक्तिरूप
तया अव्यभिचारिकार्यरूपलिङ्गमिति तदनुमितोऽव्याप्ति·
यत एव वह्न्याभाससामान्यांशे तैः प्रमातृभिः सहैकेन स
भगवतास्पष्टानुमानेनोच्यते इति परमार्थः परस्त्वनूतनाद
न्योयो धूमाभासादिः स धूमाभासादेरेव प्रमात्रन्तरगताद
नुमात्रपेक्षया परोक्षत्वेनाधिपतिप्रत्ययरूपाङ्गतमत्र इति,

६
भिवि
४६८
468

तस्यैव स्वकारणस्यानुमानाय स कार्यलिंगं भवेन्न तु कारण
भूतस्य वह्न्याभासादेवेति सर्वं स्वस्थमिति संग्रहार्थः धूमा
भासोऽग्न्याभासादेव जायमानस्तस्यैव गमकः जातरूपस्य
धूमाभासादेव जायमानस्तस्यैव गमक इति पूर्वेण सम्बन्ध
इति वृत्तियोजना विवृतिकारस्त्वाशंकां विधायंसंतेपरास्य
मार्थं प्रतीकयति तदेतदेवमित्यादिना साचाशंकानस्मा
दित्यन्तेन दर्शिता विज्ञानवादिना च प्रतिप्रमातृसन्तानं
भिन्नाभासरूपमर्थमिच्छताऽऽदः समर्थमेतदित्याशयश्चे
षोऽत्र अन्यतोपीति घटाद्याभासात् विपर्ययस्यैवेति धूमा
भासानन्तरमग्न्याभासः पर्वतमात्रस्यापि हि दृष्टपर्वतय
व पर्वतदृष्टगतोपीत्यादिना भूयः ग्राह्यस्यार्थं व्याख्यास्यन्
व्याप्तिग्रहणसमयवृत्तान्तं तावद्घटयति सन्निकृष्टदेश
वर्तिनीत्यादिना नेदेति तत उक्तादन्वयव्यतिरेकरूपाद्धेतो
रित्यर्थः तावदिति तद्धूमसामग्री नैव कारणमिति
यावत् आगमसिद्धेति अनेन प्रमाणसमूहयोजनात्रि
कोणं किं व्यापारयता प्रामाणिकेन भवितव्यमित्याह आ
गमिको हि कार्याकारणभावादिति नियमो नियतैर्देशा
दिमात्रपदं व्याचष्टे अन्यथेत्यादिना मायाशंकेरवस्थान
उपपादयति तमिति तावन्मात्रमिति मात्रशब्दार्थं स्पष्टय
ति विषयावभासस्त्विति सामान्यरूपाआभासापवततस्था
ह्वाच्यावस्तूनि नेचआकस्हिसृष्टापैवतस्थकमसहजात नहि
तिसोऽत्रं व्याचष्टे क्रिमिकीटादयोपीति सत्तासत्त्वेन नानयो
भेदआगमेश्च आभासोपि परोक्षो भवति इत्यादिपदनन्तरोक्तं
वस्तुनोन्तरमिति दर्शयति पतश्चेति बहुतरमोहेन भूयः ॥

याह स्वव्याख्यान्तरं दर्शयति अन्यथेति यदि विज्ञानवादिम
ते इव प्रति प्रमातृनियतयोरेवाभासयोः कार्यकारणभा
वोऽभ्युपेयते तदाशंक्यतेति पूर्वं तेनच न तत्राग्निरनुमीयते
पर्वतवर्तिप्रमातृवर्तीह्यन्यो धूमाभासो यस्तेन प्रमातात्मा
भासकार्यः संविदितः अन्यत्वात्तु मातृसंमतप्रमातृवर्ती
सचशारीराभासादेवजात इति शंक्येत अत्रेति पर्वते त
तश्च साधारणे नैक एव धूमाभास इत्याशयः आगमसि
द्धेति प्रमाणयोजनानुपजीव्यत्वेन स्मारयति अविगीता
चप्रसिद्धिरागमएवेत्युक्तं ततश्चाशेषव्यवहारस्तुस्थितिं
गमतत्ववेदित्वमेव विद्यास्थानफलवेदाद्यवेदादुर्वेदं
नीति कामसूत्रप्रयोगमालाप्रभृतिग्रन्थज्ञानमेव हिपेत
विदग्धभावः एवमसाधारणाभासवादे हृषिते परत्वप्रत
जीवयित्तुमिच्छन्नाशंकते अथेति एतत्समीकरोति नतिर
स्करोति अथेति महानसेतावदेवदृष्टं यतः शारीराभासा
दुद्गच्छन्तं न धूमाभासं पश्यति किंतु वह्न्याभासा अन्यथा
पि च तज्जातीयत्वाद्धूमाभासस्य तत्कारणकत्वमेव युक्तमिति
नभिन्नाभासात्तदुद्गम इति वह्न्याभासोऽनव्यभिचारी धूमास
किंतु वह्न्याभासादेव अन्यत्रापि च तज्जातीयत्वाद्धूमाभा
स प्रतीत्याकृतशोषः नहीति प्रोक्तं धूमं महानसं प्रविष्ट
वतोयद्दोर्ध्वादयः प्रसर्पन्तीदृष्टिर्व्याप्रियते तदा धूमाभा
सादेवोर्ध्वगमनलक्षणः प्रदृष्ट्याभाससहकृतादग्न्याभासोद्ग
म इति विपर्ययेणापि कार्यकारणता स्यात् ननु तदापि प्रमा
तृवारणं वह्न्याभासादेव धूमाभासोद्गम इति प्रतिपत्तिः ततः
किं वह्न्याभासस्यैव कारणत्वं ततः तनोपि चेदं यत्परोक्तो

ई
प्र वि
८८५
469

पिवह्न्याभासोधूमस्यकारणमिति भवेदेवसर्वप्रमातृसा
धारणमेकमाभासमिच्छतां नतुसौगतानामितिदर्शयती
प्रतिप्रमात्रेति ततइतिव्यवहितत्वाद्धेतोः दृश्ययोप्यन्ये
केनप्रमात्रोपलभ्यतइति अतोहेतोः सर्वैरन्यत्रएवेतिसं
बंधः अत्रैवेति महानसाभासस्यापिसाधारण्यमुपयोगी
ति दर्शयति अविहतमपीति सौगतादिभिः कस्यचिदि
तिकार्यस्य तस्येति कार्यस्यकृतइदमधिपतेर्लक्षणमिति
चेदाह तथाचेतिलक्षाहतत्वेनकल्पितमितियावत् स
मीहांचेति व्यापरादि विषयासत्वानान्तइतिप्रमात्रन्त
रेष्वेवपटादिग्रहणान्तर्हितोत्यक्तमिति यस्मोहस्तंप्रत्या
माह हस्ताविति यत्तवेमहूलीनेनहूलोननविहत्वं उप
लक्षकत्वाशयेन नतुनियमाशयेन नतुनियमाशये
न धूमाग्न्योरुपादानेयतएवमव्यभिचारिस्यलिंगमित्युक्तं
स्वार्थमुपसंहरति तदेवंसतीत्यादिना लेखापदेनव
क्तिजधूमवैलक्षण्यदिग्गंदर्शयति ततइतिवह्न्याभात्
देवदत्तस्येति अनुमातृभूमिकापन्नस्येत्यर्थः ॥१२॥
नन्वग्न्याभासाद्धूमाभासइतिचेत् इत्येकतं तद्देववीजा
भासांकुराभासइत्यादिप्रयुज्यते एवेति किमेतदुक्तं तदः
न्यास्यापिवीजादेर्हेतुतानैवयुज्यतेइति चेतनएवकर्तेति
पतत्यति समाधत्तेसूत्रेण अस्मिन्सतीदमस्तीतिकार्यका
रणतापिवा साप्यपेताविहीनानांजडानांनोपपद्यतेइति
नइत्वाभोपेतातदभावान्ननियमः तदभावान्नियमवि
शिष्टंन पौर्वापर्यंकार्यकारणभावइतिव्यापकविरुः
द्धोपलब्धिव्यापकानुपलब्धयः ॥

परस्यधः परत्रनियमः सन स्वभावभूतः स्वनिष्ठत्वात्सर्वभावा
नां ततोऽनुसन्धानद्रूपापेक्षातस्याधिका साचजडेष्वनात्मी
तिसूत्रार्थः अत्रैवचसूत्रे पूर्वसामर्थ्ये परस्यसत्तेति पूर्वसाम
र्थ्ये परस्यसत्तेति एतावपिसूचितावेव सत्ताभावेघटपटयोः
नियमवती सत्तासहभूतयोरेकसामग्र्यधीनयोर्नैवकार्य·
कारणत्वं ततोऽप्रयोज्यप्रयोजकतापर्यवसितेयत्रियता
परपूर्वसत्त्वं साकार्याकारणता परेणाभ्युपेतेतिदर्शयति
हृद्योरित्यादिना प्रसंगइत्यन्तेनसन्दर्भेण प्रदेशस्येचतिप्र
देशोऽत्रसमानकालभूतलं प्रदेशस्येचेति प्रदेशोऽत्रसमा
नकालभूतलं भवति शब्देनेति अस्तीत्येनस्यव्याख्यानेन
वृत्तिगनेन एवमपीति नचहिभवभूतप्रादुर्भावः नदापी
ति भाविकालविशिष्टस्यापिस्यादनुमानमितियावत्
सहभावेनेति अग्निधूमसन्तानौहिप्रवेथप्रहृतीनत्रसमा
नकालेयोधूमाग्निलेशेनतयोः सहसत्तयास्ति सम्बन्धोव
श्यभावविशिष्टेनतद्बीजमङ्कुरेजातोस्तीति सम्बन्धस्येवा
भावादवश्यभावलक्षणोनियमः कस्यविशेषणंभवेत्
अभूतपूर्वेति प्रकरणात्सत्तालभ्यते इयत्सूत्रेसमस्याः कथं
स्वीकृतमितिचेदाह तथाहीति यस्यचभावेनेति यस्यच·
भावेनभावलक्षणमित्येतत्सूत्रनिर्दिष्टायासप्तमी सावि·
शेषणमेवमाहेति दर्शयति सहेति आदाविति अग्र
भावेसत्तापिप्रदेशेनतस्यधूमस्यलक्षणं यतोनभवति न
नश्यत्यर्थः सहभावंनिराकृत्योत्तरकालभाविताम्अपिनिरा
करोति उत्पत्त्यादिना तेसमयेः ननुतत्कालमपिभवतो
ष्टेः किंनसिद्धानेत्याशंकाह स्वकालेति अस्यतूपस्यव्याप

६
अ वि
४७०
470

व्यापकतां दर्शयति वीजेनेति अथवा पूर्वं सहकारिलक्ष-
णं वह्निर्धूमस्येति व्याख्यातः एतेनतूपादानलक्षणमिति
विशेषः एतत्तात्पर्यंतो निगमयति तेनेति तयोरिति निर्धा
रणविभक्तिः एषचनियमार्थः सिध्यतीति सम्बन्धः तद
पीति अभावस्योपक्रमेपि नञ्संकेप्रसज्यनिषेधरूपस्य
वाक्यार्थस्यासत्त्वभावत्वेन प्राधान्यं दर्शयितुं तत्स्यनवको
रभावेन्यतोप्यनग्नेर्धूमो भवतीति यदाशंक्यते तन्नेत्यर्थे
ह्विवाक्यार्थः ननुसमग्रीकथंनियममाक्षिपेत् आह अ
न्यस्मिन्नित्यादि अघटेपिहि सन्निधः पटो भवति सचघटस
न्निधौ विलोक्यमानोपि पटो नैवव्यपदिश्यते घटेसतिभ
वतीति अतएवेति यतइति समग्रमर्थो विश्रान्तस्ततो व्यति
रेकोपिगम्यतएवेत्यर्थः हेतोरितिहेतुरितिहि सत्त्वेव्याचष्टा
णवृत्तिः भवतीति तस्यां व्यतिरेको दर्शितः ननुपौर्वाप
र्यस्य विशेषणं नियतमिति पौर्वापर्यंचभावद्वयं तस्मि
न्नियमविशिष्टे निरूपिते व्यतिरेकः कथं दर्शितो भवेत्
सद्भावात्मा भावविशेषणेनोच्यते इति किमेतत् एतद्
घयति नियतेत्यादिना इहहि व्यतिरेको नामान्वयसचिवः
कार्यकारणभावात्मा वस्तुतः कार्यकारणभावश्चवस्तु
नीएवेति व्यतिरेकोपि अन्वयवन्नियतवस्तुद्वयपरमार्थ
एव ननुतथात्वेसावद्वयात्कथं भिद्यते ॥ कथंचासाव-
नुपलंभेनाभावविशेषणावगम्यः स्याद्द्योत्यते च प्रत्य
क्षा एतेनान्वयः अनुपलंभसाधनस्य व्यतिरेके इत्येवं प्रत्यक्षा
नुपलंभाभ्यां नैवाभावनिष्ठान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारण
भावः साध्यते इति तदेतद्बोधयद्वयमनुदस्यति अनुपलंभेनेति

भावस्वभावो हि नियतः संबन्धव्यवहारो भवति यदि विधिनिषे
धाभ्यां व्यवह्रियते एवं हि स्वरूपसान्यतो व्यावृत्तं व्यवहर्तुमस्मा
त्. ततः स्वरूपमित्यत्र विधिभागे स्वरूपतोऽच्यते प्रत्यक्षा·
धनत्वाच नियतं व्याहृतमित्यत्र नियततां कारणसत्तावद
र्शयति नियताधर्मेष्वादि सामग्रीति सामग्रीग्रहणेन का
रणानामन्यदशाप्रतिपन्नत्वेन वैकल्यमाचष्टे अत्रानुपलंभ
साधनत्वेनाह नदेति धूमव्यामाभिमतेतरणेष्वप्रतिषेध
मयोग्यतादिर्नास्ति भवन्नपि हि घटादिः स धूम एव घटादिर
पि चानवकेरनन्तरत्वाभावी अन्यदाप्यसम्भवात्. एवं का
रणस्य कार्ये नियततां प्रदर्श्य कार्यस्य कारणे प्रदर्शयति धू
मोपीति एतत्साधनायानुपलम्भं दर्शयति अग्नीति अग्न्य
भाववत्याग्नि नाहि न प्रदेशान्तरादेवी धूमः अपितु विषमा·
नवक्रिकादेव न च प्रदेशान्तरादिकाद्धूमः तद्भावेप्यग्न्यभा
वेऽभावात्. एवं द्वयोरपि नियमे दर्शिते समव्याप्तिकत्वं गम्यग
मकयोरिति दर्शयता गम्येपि गमकनियमो भवतीति सम्मतं
वोद्धव्येवेति दर्शितं भवति यद्यान्तिकं धूमहेतुस्वभावो हि व
क्रिस्तद्धक्रिभेदवानिति तेनास्तु एतत्समेवेदमिति व्याप्ति·
मूल्यत्वगम्यस्य नियोऽभिमानः सोऽभिमान एवेत्यलं ननु कि
मेनेन गम्यस्य नियतत्वेनोक्तेन व स्तुहृत्या हि भवदपि तन्मा
नुमानस्याङ्गं अनुमानं हि हेतुबलात् हेतुश्च कार्यात्मिति
तस्यैव प्रतिबद्धं रूपं व्याप्यमनयोर्न भवतीत्येतदाशङ्क्याह
कार्यस्यैव चेति अत्रापि पदे प्रतीतिरिति एवं पूर्वोक्तो दोष इति
दर्शयति निषेधमात्रं त्विति अत एवेति विधिनिषेधरूपत
यावस्तुन्येव व्यवहार इति यदुक्तं ततोऽहेतोः ननु वस्तुद्वय·

मात्रेन कार्यकारणभावः अपितु नियमविशिष्टं तत्त्वाः निय
मश्च परापेक्षामप्यापादयति उच्यते नियमोपीति नियमवि
शेषमिति यत्र नियतमिति व्यवक्रियते वस्तु तत् कस्तर्हि
नियमो नामेत्याह तथेति निजनिजेन रूपेण कथंनेति
इयदेव हि नियमस्य स्वरूपं यत्तस्य स्वरूपं भावात्मानो यथा दृष्टाः
स्तदन्येन रूपेण न भवन्तीति अन्येन प्रकारेण भवनं स्फु
टयति अन्यदीति अनयोरिति अग्निधूमयोः कोसाविति
भावहृदयंगमत्वान्नात्र काचिदपेक्षा स्फुरतीति यावत् एवं हृदंसि
स्मति परो भवति वा हीयमानं विनत्यानुभाषितं एतद्रूषय
ति स्यादेतदिति अभ्युपगम्यते अस्येतदिति प्रसंगावहत्वि
ति यदि वा एतदिति उचितोचितं वाचोयुक्तिवैदग्ध्यं न भवेदे
तयत्वयोक्तं तन्नु वैदग्ध्यं न निर्वहतीति अतिप्रसंपादनादि
शीयति एवमपीति तथाभाव इति कार्यकारणभावः पूर्व
दृष्टत्वावगतेरिति ज्योतिः शास्त्रादेरे तदवगम्यते न रोहि
णः कृत्तिकाभ्यो जायन्ते इति ततः पूर्वदृष्टत्वं कृत्तिकाभ्यो
तद्रूवत्वमासामवगम्यते इत्यर्थः रोहिण्युद्गम इति विशिष्ट
देशके रोहिणीलग्न इति यावत् एतदेव स्पष्टयति उक्त
मस्मत्यादिना ज्ञायते एवेत्यनेन प्रत्येवुदृष्टान्तमाह गो
पालेति विष्टभूमल लग्नस्य सा कारणमेवेति यावत् नन्व
स्त्वेवं तत्त्वाभिप्रायेण कृत्तिकाः प्रति रोहिणीनां कार्यत्वमु
नेत्याह नचेति एवमिति भूमन्यायेन तथाभूता अपीति उ
क्तं हि विशिष्टरूपा इति अपि रोहिणः कृत्तिकाभ्यः कारण
भूताभ्यः कार्यरूपतया भवन्त्यो भूताः प्राग्भावयोगिन्य इति
न लोकस्य प्रतिपत्तिरिति ॥ एतच्चेति ॥

अतिप्रसंगावहत्वं यदुक्तं पौर्वापर्यस्य कार्यकारणभावल
क्षणत्वेन तत्सम्भवत्वात्तदभ्युपगम्यैवं तन्नास्तीत्याह पुनरि·
ति यदिनाम पूर्वापरयोर्दैवयोगादानन्तर्यं परस्परापेक्षिचेत्तदा
नापि वा तत्किमियता भावयोः परस्परनिरपेक्षयोः किमपि
ज्ञातं येन नियामकत्वं स्यादित्याह निरपेक्षतामेव दर्शयति न
हीति अय इति नहि पूर्वस्य सामर्थ्यं नाम स्वभावः स पर
स्य सत्तारूपः नेति वक्ष्यते यथा च सामर्थ्यं स्वभावस्तथा स्व
रूपमपीति तदपि न पूर्वस्य सम्बन्धि परस्येति युक्तं न त्वस्तु
भावयोरेवापेक्षामात्रं तर्हि परस्य स्वभावतामानयति तदा
ह तथात्वेवेति सापेक्षत्वेऽभिधीयमाने सापेक्षतान्योन्य·
स्वभावतादात्म्यपर्यवसिता पर्यन्तप्रसज्येत इत्यर्थः ननु ता
दात्म्येन किमङ्गीकृतेन अपेक्षा नाम स्वभावविशेषः का
र्यकारणस्य स्वरूपमात्रविश्रान्तो भविष्यति एतद्दूषयति
नैवेति ननूपगम्यतामेवं को दोषः अयमित्याह एवं हीति
यो हि यस्य विशेषः स तं विशेषं विहाय याप्यात हृत इव विशिष्य
पातं तथा च तथाभूतापेक्षात्मकविशेषस्वभावपि धूमा
ग्नीभवेतां धूम एव वेति स स्यादिति सम्बन्धः एवकारेण स्व
रूपस्यान्यथाभावमाह वाग्रहणेनेदमाह अग्न्यादिसाम
ग्रीयद्यप्यन्यदृशा प्रतिपन्ना धूमजनिकेवाङ्गीकृता तत्र
स्याविवेकार्यप्रतिबन्धनीयत्वात् अकिंचित्करस्य चाप्रति
बन्धकत्वादिति न येन तथापि लौकिकप्रत्यवमर्शबलेना
न्यापि वह्न्यादिसामग्री सैवेति दृष्टानावच्छिन्नकारणता
कावन्तीति भवेदपि वचनावकाशो धूमस्य तत्स्वमेव्यनग्निज
त्वं न सहते तदाह तथाचेति तदेव दर्शयति अग्नेरिति अग्नि·

स्यचत्स्वरूपमात्रं तत्रैव तैरिदं कारणमेवेदं कार्यमेवेति व्यव
स्थया सर्वं सिद्धं विशेषणापत्तेश्च तस्मागशंकायोक्ता सापि
पराहतेत्याशयं परकीयमाशंकते अथेत्यादिना सर्वसि
द्धिव्यवहारस्येत्यन्तेन ‥ विशेषत्यागशंका नन्वित्यादि
नापराहता निषिध्यमानायाश्चान्यापेतायाः स्वरूपंस
मस्यादर्शयति अनयावित्यादिना व्यवहारमात्रेत्विति सप्त
मी कार्यकारणभावादिव्यपदेशालक्षणां सांकेतिकं अवै
वदिकं संख्यासन्निवेशदृष्टान्तं येन निरूपयति यथेत्यादि
नाभावस्य यहि शिष्टरूपमन्यतो व्याहृतं तदेव सांकेतिके
न शब्देनाभिधीयमानमपेतान्यवस्थायां वैकल्पिकमुत्थाप
यति पंचसंख्यारूपस्य विशेषस्याभावेपि वस्तुन्येवेति प
रमाणुरूपाणि घटादिरूपाणि वा एतद्दार्ष्टान्तिके योजय
ति तथैवेति अन्यस्यान्यस्य स्वस्वरूपस्याभावात् व्यति
रेकेणापि सममस्यादिसंकेतविकल्पाध्यवसितेनोपलक्षि
तः कार्यकारणभावः सवस्तुद्वयस्य यत्स्वरूपं तत्तथैवमू
लभूताद्वैत्येनानिर्मूलत्वेहि तथाविकल्पेन नियमेनोल्ल
सेदिति निरूपयति नेति स्वरूपानीतत्वेन एतत्परमतं दृष्टा
न्तदूषणोपक्रमं दर्शयति एतदिति अनियतावस्थानां घ
टपटादीनां येषां न नियतं पौर्वापर्यं तेषामपि पौर्वापर्यं दि
क्कालहानेन निर्मूलत्वेन विकल्पोत्थापितमपि तदपि
पिनोपपद्यते इति पूर्वं दर्शितम् ॥ इति संभाव्य यत्तद
रेण कार्यकारणतेति क्रियासमन्वयेति प्रक
रणार्थः ॥ नियतावस्थानां पौर्वापर्यरूपे
योन्योन्यमवियोगस्तदेवरूपयस्या. नियतामेवस्पष्टयति यावदिति नियतो

अपेतायास्तच्छरीरसारूप्यं यस्याः कार्यकारणतायाः दि
गादिसत्ताभावेऽनियतमपि पौर्वापर्यं नोपपद्यते दिगादिव
सम्बन्धप्राणिते संबन्धश्च तादात्म्यपर्यवसान इति अपेता
पितादात्म्यरूपेव धूमाग्न्योरित्याशयशेषः एतदेव स्पष्ट
यति तथाहीति तथैव चेति आत्ममात्रनिष्ठतयान्यासंपृ
क्तः प्रत्यक्षेणैव सिद्धः एवमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प
ताविति अग्निधूमौ एवमिति उपादेयगमकरूपौ अपेता
विरहेऽपि इति व्यतिरिक्तायामसंभवन्त्यामप्यपेताविरहेऽपि
इतिव्याप्तिमित्यर्थः परेणाप्येतदुपगतप्रायमित्याह तथाचे
ति हेतुवत्त्वदर्शन एव आकृष्टकार्यरूप एव कार्यमप्याकृ
ष्टहेतुरूपमेवेत्यर्थः अर्वाग्दर्शिभिस्तु तद्रूपं दृष्टं समर्थना
पेक्षश्च ग्राह्यः प्रयुक्तः अत एव तत्कार्यहेतुव्याप्यव्यतिरे
कात्मस्वभावाविशिष्टमिति तदनुपलम्भः स्वभावानुपलम्भ
एवोक्त इत्यादिप्रदेशेषु उपचार आश्रितः वस्तुतस्तु तावत्स्व
भावत्वेव तस्य एतदर्थमेवाद्यः स्वभावप्रतिबन्धेस्तीत्यादौ
स्वभावपदमवादीत् भट्टेनापि स्वभावप्रतिबन्ध एव प्रतिब
न्धसिद्धो समर्थितः नदिति हेतुरूपं परेण पुनरसमर्थनीय
मेदिति दर्शयिष्यति तेनेत्यादिना एतत्संक्षिपति सर्व
थेति आभासविमर्शभेदेनोपलक्षिते यद्दर्शनान्तरम् तस्य
वहिरैक्याभावेन्तः समन्वयलक्षणमेकात्म्यमस्त्येव तन्नयथाना
पेतार्थः कश्चित् तद्भवतीति अपेतत्वमीयद्रूपं न भवतीत्य
र्थः इत्यादीति अपेक्ष्यमिति वाक्यत्रये संगमयितव्यम्
वाह्यदर्शने च बहिर्भेदः प्रमातृयैक्यमित्येवंभूतभावस्वरू
पानंगीकरणादेतन्नापद्यत इति निरूपयति तेनेति स्वा·

प्र
मि॰वि॰
४२३
423

तामिति नचैवं वहिर्देशपतइत्याशयः घटेति अनियतेपर
स्परमित्यर्थः साध्यतइति नियमेन महितोपलंभेपिप
रस्परं किंचिद्रूपमपेवेति यावत् अग्निमात्रेनेव धूमकार
णतेत्यादि यदुक्तं तदनुवदति दूषयितुं तस्मादिति
किमपरमिति अग्न्यादिरूपत्वादधिकं तत्र किंचिदितिश
हृगतमात्रमिदं भवेद्धूमकारणं ॥ यइतिच परस्परेति
दंडीविषाणीतिव्यपदेशनान्योन्यरूपलग्नरूपतैवापततीति सा
पिचवस्तुनःस्वस्वरूपमवस्थितेः सर्वार्थानामिति ख्याप
यति नचेति नचैतत्परस्परलग्नतयाग्निधूमयोरुपलंभो
निर्विकल्पकोनुभवः ततश्च सर्वानुगतिप्रतीतिरणस्विदः
मापततीतिकथयति अभिप्रायवशादिति दूषितो हि
जललग्नतयानोपलभ्यते जलेच सापेतत्वाद्धितस्यसंवे
दि अभिमुखीभावं प्रतिगतमिति नचैवं धूमस्याग्नेतस्या
पि धूमेपेक्षाभवेत् सेति अभिप्रायकृतापेक्षा एवं यत्स्वे
ष्टुपक्रान्तमेतच्चाभ्युपगम्योक्तमिति तन्निर्वाहितं ननु कि
मनेनाभ्युपगमेनदूषणमेव यतोवश्यंद्वैतोकस्मान्न दर्शितं इ
र्शितमेव नदिदं त्वभिप्रसंगापादनमधिकंदूषणमुक्तमि
ति दर्शयति इतीत्यादि एतदस्तुहेतोर्विवरीष्यतेकथं
पूर्वस्यसामर्थ्यंपरस्यसत्वेति यस्मात्सामर्थ्यपतोभविष्य
ति तेनसहयदेकध्यमेकप्रकारत्वं तत्वल्पयोगक्षेमत्वं तेन
हेतुना एतदुक्तं भवति असिद्धिरिति एतत्वेभावसामर्थ्य
चपरामृशति तदेवं त्यहेतोर्दर्शितं केवलं पूर्वस्यरूप·
स्यातिप्रसंगावहत्वोद्भावनयासामर्थ्यं पदद्वयलिमः
प्रतितेमुमिति इत्यमेवच पूर्वं अपमहरत्नुतनंपतम

वतारयति एवमित्यादिना एतदाहेत्यन्तेन महावाक्येन इ
मां कार्यकारणतां दोषद्वययुक्तां प्रतिपाद्येन हूस्त्वाह किं
तदियमपि कार्यकारणता न युक्ता उक्तहेतोरित्येतच्च सोल्ल
ण्ठा अपि तु सूत्रेण निर्दिष्टा इत्यतो हेतोर्हेतोर्भावे वर्तनीयत्वेनाश्री
यमाणा अस्मिन्नपलेति प्रसंगो नास्तीत्यत्र नाहेत्वनाशंक्या
यं पतत इति हृदयस्थेन सहाह क्षणिकेत्यादिना भिन्नवस्थित
फ्रवावह इमिदं न तत्र क्रोत्र ... इव स्थितमपि नित्यमेव अव
दित्यक्रमेण घटीयन्त्रमिव परिवर्तमानेन दृश्यते परं न तत्क
मेणोदेति दर्शनस्यैव नियतपौर्वापर्ये भावस्वभावस्य किमा
यातमिति दर्शयति नन्वित्यादिना अयमपि पतो निप्रसंगाव
हः सामर्थ्यस्य दर्शनादर्शनगम्यत्वेन तत्त्वकल्पनाकत्वादि
त्याशयेनाह यद्यपि चेति कारणत्वसामर्थ्यं क्षणिकानां यद्य
पि शंकितो हि गीतां न तु न कार्यत्वं धूमवत्तत उक्तं च स्वभाव
तालक्षणं शंकामिति चेत्तदा पृच्छ्यते कार्यरूपतापीति नहि
ऊरो धूमवत्स्मरणस्वभावो यदि जात्क्रमेण अस्मत उच्यते
तथा तोहि गतो पीतिभावः प्रमाणान्तरेति प्रत्यक्षेणतस्य
न्तान निश्चयस्योत्पापितत्वात् क्षणिकाभ्युदयरहितं दर्श
नमेवक्रमिकमिति यो विशेष उक्तः सोयुक्त इत्येतदाह नद
र्शनमात्रमिति न तु पूर्वं पूर्वदिने यापि तो हि गण्णाद्दृष्टः अथ
धूमः किं पूर्वदिने पुनर्दृष्टः दृष्टो वह्न्यनन्तरस्तु सन्निति चेदाह
एपापि दृष्टानन्तसामर्थ्यमस्ति वह्न्यादौ तदस्तीति निर्णि
वन्नो विभागः कथं अदीयेन तदाह तथात्वस्यादि न
न्वेवं तल्पत्वकोस्य पूर्वस्मात्प्रत्याहि विशेषः न कश्चिदेवेत्याह
तथापीति त्र्योतिः प्राक्त्वप्रामाण्यपाप्य गमभावमत्रपदेभ्यु

प्र
भि वि
४७८
४७८

पगमबीजमित्याशयः कारणादिमत्वमिति आदिपदा
कार्यत्वं तथापूर्वत्वपरत्वनियमाद्यपि ननु हेतोरस इति वक्त
व्ये कथं तदिति निर्देशः आह परस्येत्यादिना अत्र कार्यकारण
भावः परामृश्यते अपितु तल्लक्षणत्वेन संमतो विशिष्टः
सत्वभूतो वा कार्य इति भावः तदपीति उभयमपि यद्वि
शेषेण सर्वत्रोचितं पौर्वापर्यं नियममात्रादिति भावमात्रयोः
र्वापर्यानुपात् स्वभावव्यापिनीति सार्वत्रिकी तथाहि स्व
निष्ठत्वालक्षणस्वभावमेषस्पामिवशीनतापरनिष्ठता
रूढासती अपेक्षा कथं व्याप्नुयादित्येकानावदपेक्षा नयुक्ता
द्वितीयापि न तथामित्याह अभिप्रायेत्यादि अन्यानुषंगिने
ति परनिष्ठानुपात्तुसत्यानरूपावासमस्तुत्यापिताप्रतीति
मात्र इति एवमखदि वक्षेति यथवा खदिरो वेत्यादेरो हि प्रमात्
रभिप्रायस्थितं परस्य रेच्छिदादावपेक्षमाणत्वे विकल्पमा
नत्वेवा स्फुरति न तु वस्तुनो रूपं न किंचित् तत एवान्तः सं
वेदनधर्मता आद्यायो वाह्यप्रातिपदिकार्थवदुपचर्यादिध
र्मा संख्यानधर्मावान प्रकृत्यलिंगासंख्यानमस्य एवं साम
र्थ्यापदेसमस्पर्यो विघटित इति गत्यन्तराभावात्परस्य यदु
चितोपगममत्र तदर्थेत्यादिना इतीत्यन्तेनाशंकते तस्येति
पूर्वस्य ननु परस्य सत्ता कार्यत्वरूपा सा ततोन्यस्य पूर्वस्य सा
मर्थ्यमिति कथमेतदुन्मीलति इत्यपित्याह तस्येति यदा
तावत्परो नास्ति तदेव कार्यमुच्यते तदा च पूर्व एवास्तीति
तदृतमेव सामर्थ्यं कार्यकारणभाव इत्यापतति असतो
स्थितिः स्वरूपस्य स्वरूपापरिवर्ती कथं कार्यतालक्षणाति
प्रायो भवेत् ॥ जातस्य तर्हि भविष्यतीति आह ॥

उत्पन्नस्येतिमतइतियावत् अग्निरेवहिविमतिपदपतिता
सतस्तावत्कार्यत्वमनुचितमित्यपिशङ्क्यः नस्यसतोपिस्वरू
पेतिशयः कार्यतालक्षणः कारणसामर्थ्यादधिकोनल·
भ्यते तथावह्नेः कार्योयंधूमइत्यत्राप्ययमर्थः वह्नेः साम
र्थ्येनघटएवधूमोभवतीति नत्वभवतीतिधूमस्वरूपतस्यकार्य
स्यचवह्नेः सामर्थ्येनत्वतदेवधूमेणः कार्यकारणभावः न
त्वधूमनिष्ठैवाग्निकार्यतानामयुक्ता · · · नहीति धूम
मात्रतायासैवाग्निकार्यतानयुक्तासाह्यग्निनिष्ठाभवति त
त्वस्यानिष्टतापिधूमेप्रतिपन्नेप्रतिपन्नैवस्यात् ततश्चप्रमा
णान्तरोपयाच्ञास्यात् व्यामोहस्यापस्तस्यैतागिकत्वश्चवसे
तिचेदसिद्धमसिद्धेनसाध्यतइत्यायातं नहिभावस्वरूपेप्र
तिपन्नेतदनतिरिक्तमप्रतिपन्नमितियुक्तं प्रतिपन्नेऽकुतो
व्यामोहः धूमरूपतायामपि · · · व्यामोहोभवेत् ननुधू
मस्यवह्निकार्यतास्वरूपंततस्तताज्ञहस्तिः स्वभावोयंकथ
भवेत् मैवं स्वानस्यस्वरूपमित्येतदेवहिविवेकमुपक्रान्तं
नचनिर्वहति तदाह ततइति ननुयदिवह्नेरेवसामर्थ्याद्धू
मयमपि तर्हिकथंधूमोग्निप्रतीतौप्रविशति कएवमाह
प्रविशतीति व्यवहारमात्रेण हि विकल्परूपेणापेतात्
मासम्बन्धः परनिष्ठतालक्षणोवापरस्यात्यरूपमध्यवसीय
ते तदाह व्यवहारमात्रमिति इदमपिहृष्यते एतदपीति
ग्रहणेवामता यद्यवास्तवीधूमस्य तदातत्प्रयोजकत्वनाम
वह्नेरपियत्सामर्थ्यंतदवास्तवमेवस्यादितिकार्यकारण
नामनकेचनस्यातां ग्रहणमावास्तवी तदाधूमस्यसत्ताया
मूर्वासाग्निसामर्थ्यादिति वचोयदेवंलोहित एतत्त्वस्य

३
प्र वि
४७५
475

योऽस्तामित्येतत्तत्स्यं भवेत् तदाह अन्यस्येति ।१४ प्रतिज्ञा-
मात्रं पूर्वसूत्रेण कृतं हेतुविषयं अपेक्षाविहीनानामिति त
त्साधनाय हेतुस्तु सूत्रान्तरेणाभिधीयते नहि स्वात्मैकनि
ष्ठानामनुसंधानवर्जितानां सदसत्तापदेप्येष सम्बन्धः प्रक-
ल्प्यते इति वृत्ति विवृतौ स्वेतदर्थोपजीवनं पूर्वसूत्रे कृतमेक
वाक्यतादर्शनाय तत्र प्रथमपादेनान्योन्यत्वमनात्मिकापे
क्षा निवारिता द्वितीयेनाभिप्रायकृता कार्यकारणयोरुभयोर
प्यनतरस्य वासत्तायां चेति पक्षचतुष्टयेपि संभाव्यमानेपेक्षानु
क्तेति हेतुः पूर्वो नियुज्यते इत्यवान्तरेणोक्तं निगमयति पू
र्वे प्रतिज्ञाया हेत्वपदेशात्पुनर्वचनमेतदित्यर्थः वा ग्रहणात्तु
ल्यापेक्षं सत्तायामिति वा स्वरूपेन तु द्वितीये वा पेक्षा वैकल्पि
के द्वयामपि चापेक्षायां विकल्पाजीवितं वक्त्रोऽस्य यो द्विधा
वृत्तिमात्रकल्पितो वैकल्पिको भेदः यदि हि वक्तिरितिभा
स्वरूपस्वलक्षणमुच्यते तदानसस्पर्शस्वलक्षणं तुल्यहेतुकं
भवदपि कथं स्वरूपं भवेत् अतएव वस्तुनः एकधैव सापेक्षा
त्वसंधानजीवितेत्याशयेन पूर्वसूत्रे जडानामित्येवोक्तं अ
नेनैवाशयेनास्माभिः सूत्रविमर्शिन्यामेकरसत्वेनैवेदं सूत्रं
व्याख्यातं इहतु यावद्वृत्ति विचारयितुमित्थं विभागेनापेक्षा
व्याख्याता उभयथापि नास्तीति प्रतिज्ञाय पूर्वस्यासत्तावदसं
भवमुपपादयति यदीत्यादि नानास्तीत्यनेन न कार्यं नेति
बीजमवहितावदंकुर इति नेह गवभासः क्रमविरहोऽभा
व इत्यप्युक्तं देशाक्रमविच्छेदे चित्रपटे यथा भागशः कार्य-
कारणताकल्पनं कल्पनमेव ॥ तथा कालक्रमविच्छेदे-
पि भवेदिति कार्यमेव न किंचिदिति ॥

कथं सत्कार्यसिद्धिः तथाह्येकमेव देशकालक्रमविश्लेय
तदेव विरुद्धं स्यात् भवत्विति प्राप्तकालातिसर्गलोटा भव
दपि तत्कार्यमित्यर्थ उक्तः एवमिति कालभेदादेवेत्यर्थः
अन्यथेति कारणस्य यदि कार्यनिष्ठमेव स्वरूपं कार्यस्य·
च कारणनिष्ठं एवं यदि भवनस्वभावतानयोस्तदा तदेवे
ति भ्रमासंसृष्टेन वध्यायहृक्षिरवलोक्यते भ्रमोपि वक्त
संसृष्टेनेति तदेतन्नियतं रूपं न स्यात् नहि शुद्धं तस्य रूप
मस्ति वक्तृविवक्षायाः स्फुरणं तथेति अन्योन्यरूपतयाभव
नयत्संभावितं ननु हि प्रकारापि यद्यपेतानास्ति किं·
मिपना समप्यार्थो न कल्प्यत इति शंकित्वाह एवं चेति·
सप्तमी किमनर्थिका ततः प्रातिपदिकार्थमात्रेणैवार्थ
वती किंवा प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन वैकल्पिकेनार्थेन
आहोस्वित्प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन वस्तुभूतेन तत्र वि
ध्रुपतेष्वनुक्तसमता वस्तुतः चतुर्थं पक्षमाह उतस्विदि
ति किंचिद्भूतमिति वास्तवमकल्पितमित्यर्थः नत्वनेव
पर्यवं निराकरोति नवेति तावद्रूपेण सर्वप्रसिद्धिवि
रोधो च हेतुः सिद्धिरेवेत्याह चतुर्थं पक्षमथेति संभा
व्यदूषयति तदेतदित्यादिना नहि शिष्टरूपं निर्दिशते
विद्यमानमित्यन्तेन ग्रन्थमातो दीतिपाठे अदिशब्दस्ति
जोसंग्रहाय तदेतदिति उक्तविशेषणविशिष्टतावदिति
यत्किंचित्कर्मादिकारकशक्तिसम्बन्धतद्रूपतावदिति
तत्सर्वमपाकृतमुक्ताभिर्युक्तिभिः ननु सर्वैकस्मादपाकृत
माह अर्थान्तरं प्रधानसंमतमभिलष्यति अनुयावति न·
स्वात्मनि विश्राम्यति यदेतदेवरूपमन्योन्यरूपत्वस्य ननु है

ई
प्र वि
४३६
476

नीयादयोगुणविभक्तय उच्यन्ते तत्प्रातिपदिकार्थस्पता
भिर्गुणभावश्चार्थयोनतन्योन्यानुगतत्वं उच्यते तदेव निर्गु
णभाव उच्यते तदाह आसादितः प्राप्तित एतावन्मात्रत्वं त
णः स्वात्मा विश्रान्त्यात्मको गुणभावो येन प्रातिपदिकार्थ
स्तत् आसादिः प्रमाणार्थो द्विकर्मकः अनेन प्रधाने निर्गु
णविभक्तीति वहुनिर्विहृता वीजे सत्यंकुरो वीजादंकुरो
वीजेनांकुरोंकुरस्य वीजमित्येवं प्रायः कार्यकारणभावो
न प्रज्ञ्यत एवेत्युपसंहरति सप्तमीत्यादिना ।३५ एवं सो
गत्यादिहेषिकायाकारणभावानामुपपद्यत इत्युपपाद्य स्व
दर्शने तदुपपादयति अत एवेति यतो जडानां नापेक्षा
त एव हेतोः भावानां विभक्तिभिः सप्तमीपंचम्यादिभिरभि
धेयो यः समन्वयः स सति प्रमातरि निहिम्नातिहोरणभ
वत्क्रियाकारकभावरूप एव प्रमाणोपपन्न इति स्वार्थः
तं संक्षिप्यावतारयन्नत एवेति सोऽयं व्याचिख्यासुः पूर्वोक्त
सर्वहेतुतयोपजीवति यतश्चेति वह्निरस्तीति धूमा·
पीवह्निमादत्ते धूमात्मप्रतीयते इति ह्युक्तं भेदाभेदम
यंतां व्याचष्टे अन्योन्येति अत्र से या त्रेकेति हेतुद्वयेन अन्येषा
मिति अकार्यकारणात्मनां स्वस्वाम्यादीनां व्यपदेश एव इति
व्यपदेशार्हः कृषीवल इति चिद्रूपः भृंगादिस्वादावीश्वर
श्चिद्रूपः कृषीवलस्यापि चेश्वर इति विशेषणं ।३६ ननु वी
जांकुरादीनां स्वात्मैकनिष्ठत्वे मा भूदपेक्षा सांख्यसमते तद्प
कारणयोरपि एकत्वमेव भेदहीनेवात्मान्यस्वरूपता सूत्रेणे
तत्प्रत्यत वापितेनावतरणिकृते च कार्यादिवारयति इत्याद
सप्तमन्यत ।३७॥

एकमेवक्रमविचित्रस्वभावं वस्तु तत्स्वस्वभाववर्गसमर्थे
पूर्वः स्वभावः कारणमुत्तरः कार्यमिति सांख्यदृशियुक्त
एव कार्यकारणभावः न युक्तः तत्रापि क्रियाकारकभाव
सैव प्रथनादिमाहस्वरेण एकात्मनो विभेदस्य क्रियाका
लक्रमानुगा तथास्यात्कर्तृतैवैवं तथापरिणमनयेति ॥
ततएवामीङ्कुराद्या विचित्रवैषम्यभाजस्तदेवंबीजमा
त्मातिशयायांकुरावस्थापर्यन्तीभूतमिति प्रत्यक्षानुमाना
गमाद्यन्यतमप्रमाणप्रत्यभिज्ञानबलेन यदेकात्मसंकुचितद
शाबीजे विततदशावामथानं तत्सैकात्म्यस्य यत्राभासा·
माभासोत्थापितक्रमात्मककालविभागानुगृहीतः स्वभाव
भेदः इयमेव सा परिणमनलक्षणा क्रिया पूर्वस्य स्वभाव
स्य परित्यागेनानुविष्टत्ति तस्य परिवर्जनेनापहानेन उत्तरस्य
भावान्तरेण मनं प्रहृता औत्सुक्यमिति ततस्य तद्गतस्तस्य प्र·
धानबीजादेः शुष्कतृपसंमतस्यापिहानादानादौनानुवर्त
नलक्षणपरिणमनक्रियावेशस्वातंत्र्यात्कर्तृत्वमेव भवे
दिति सूत्रार्थः एनमवतारयति त्रिगुणात्मन इति सूत्रखण्डः
त्वमोहरूपस्य सत्त्वएवबलेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादवस्थि
तस्य नित्यस्याभिन्नस्यावस्थाकस्य निःशेषोत्तरदशापादा
नभूतस्यवा महदिति बुद्धिः पृथिवीपर्यन्तेति समस्तस्वरू
त्मवृद्धविभवपर्यन्तेति यावत् बीजस्यैवेति लोकदृष्ट्या
ङ्कुरपर्यन्तेति सजातीयपरिणामाधायिति प्राथम्यप्रभृत्वाङ्·
त्याशयः परिणमने क्रियालक्षणे पूर्वोक्तं योजयति क्रि
याहीति गुणस्वाभावादिति च गुणग्रहणमिति विविधवैष
म्यात्मकविमर्शरूपतामहत्त्वात् केवलं न हि चित्रीभवति नी

ई
प्र वि
४११
477

त्नमिव सत्त्वतमसीतत्पवस्परविभिन्नेरजसाचंचलेनविचि
त्रेणचित्रतयान्योन्याभिभवादिविचित्रभावेनपरिणमसह
स्त्राणिनीयते ततउचितैवैश्वरूप्यं तदुच्यतेनामिश्रंपरिण
मतीति व्यतिरेकेणपुरुषार्थत्वेनेति भोग्यरूपत्वेनदृश्यं
प्रधानमविवेकेनदर्शनंभोग्यापवर्गपर्यायंविवेकेनचदर्श
नंकैवल्यकारणतयामोक्षव्यपदेशपुरुषस्यदृश्यशक्ति
कृतार्थाविदधत्पुरुषार्थमित्युच्यते तथापरिणमदिती
यता परमतानुवादः शिष्टस्वदर्शनेपातनमस्यापरामृश्य
व्यक्तस्येतिमहदादेः १२८ नन्वियताक्तेनप्रधानस्यकर्तृ
त्वंसमर्थितंभवेन्नचिद्रूपस्यतत्त्वनानिष्टं परस्येत्याशंकयाह
त्रं नचेति एवमित्यभिन्नरूपस्यधर्मिणः प्रवहद्धर्मभेदसं
भेदनस्वातंत्र्यात्मकंपरिणमनक्रियाकर्तृत्वंयन्निरूपितं
तत्प्रधानादेर्नयुक्तंजडत्वात् जडोहिपरिनिष्ठितनिजरूपः
प्रमेयत्वात्तदसावित्यपेतयाभिन्नइवव्यवस्थाप्योनीलइवा
भिन्नस्याभिन्नस्यविरोधात् स्वभावान्तरेत्वकथमेकत्वंभे
दाभेदव्यवस्थयवउत्तम्नेतिन्यायात् तस्माज्जडमनेकरूपं
त्वेनेनव्याप्तंप्रमेयत्वंपरिनिष्ठितरूपतयाव्यवस्थानीयत्वंप्र
माणनापन्नस्यदर्पणस्येवस्वच्छस्यत्वेतत्रस्यचविश्वसंवेदनस्य
वमतिविश्वभूतआभासवर्गाभिन्नएकस्यापिन्यायेनचघटे
इतिसूत्रार्थः एनमवतारयति प्राक्तनमुपसंहरन्नेवमि
त्यादिना पुष्पकः कर्तृतात्म स्वातन्त्र्यलक्षणाभय

मेलनात्मकत्वसम्भूत्यः पश्चात्तावदुपपद्यते देहे तत्ता साधितप
रदृशि न युज्यते इत्यपिः अत एवेति यतो जडतानुत्पत्तौ देहत्व·
स्नतस्तद्धि रूढमजडत्वमुपपत्तौ देहत्वमित्ययत्नसिद्धं ननु दृश्ली
पर्वतादीनि किमिति तत्रैकतानविकल्प्यः विकल्प्य पर्वतादि·
तानि कानि चित्स्वरूपेण भवेयुः नचैवं दर्पण एव दृश्यतानि त
दाहृनहरी स्वातन्त्र्यविहीनेपि स्वच्छतामात्रस्यायं महिमा इत्यः
पिः नचेति भवत्येतन्नास्माकं पक्षे बाध्यते मूलत एव चेदं नो
पपद्यते इत्युभयथाप्युपक्रान्तेन च भेदेपीति तत्क्रमेण वि
भजति अन्यापीत्यादिना नच भ्रान्तिरित्यादिना च तावन्मात्र
मिति तथाप्यनं तदेव स्पष्टयति एकमित्यादिना नन्वा
दर्शादिवत्प्रतिबिम्बेप्यनेकतयाभासता अत्राह नचेति अस्वच्छे
हि प्रतिबिम्बानेकताविचित्रप्रतिबिम्बधारित्वरूपा हीयते
प्रमाणेन नोपपद्यते अस्वच्छस्य घटशरावादेरेतत्पात्रः
त्पिंड इत्येकः सत्र सैनानेको भवति अथ स्वच्छमेव किंचिद्
टादिप्रतिबिम्बानेकयोगि भवेत तर्हि परिणामवादो येन
भवति परिणामवादे परिणामानां पृथगेव वस्तुतोपगमात्
नचापि स्वच्छमिति तत्पाठेयमर्थः स्वच्छमपि वस्तु प्रतिबिं
म्बानेकत्वं हित्वा प्रकारान्तरेणैकं सदनेकं न युज्यते प्रकारान्त
प्रकारे परिणामवादो हीयते बाधकभावादिति सर्वसंवादि
त्वेन विमर्शानुन्मूलनादिति यावत् ननु सामान्यावयव्या·
दौ सर्वानुभवसंवादेपि यौक्तिको बाधस्तद्वत्प्रकृतेपि स्यादि
त्याशंक्याशमयति एकस्येत्यादिना सामान्यादेरपि हि सर्व
साधारणाभासविषयस्य विमर्शस्योन्मूलनेन किंचिदिति
विचारितचरमेव तथानुभवेनैवेति सार्वत्रिकेन सदानेन चे

प्र
भि वि
६८
478

यावत् नन्वेवंप्रधानस्यपरिपेलवत्वमगुणगणान्तरूपस्यस्वच्छ
स्यजडस्यापिआदर्शस्येवनप्रतिविम्वरूपंभविष्यति महदा
दितत्वं दर्शनत्वातिस्तुसांख्यस्यन्याय्येननतद्दर्शनमाहज
डस्यातिनिवस्तुसत्ताइति नत्वप्रधानमात्रैकपरमार्थतया
न्योन्यमकिंचिद्रूपाः एतदेवाहनत्विति परिणामवादेऽवि
द्याकृतासत्तानेष्यते यथाब्रह्मदर्शनेनत्वविद्यातुच्छरूपा
साकथंमन्तोऊर्ययात् आह उपप्लवरूपासासत्तातुच्छैवेति
यावत् यदिवा अविद्याकृतसत्तायामपिवास्तव्याउपप्लवा
त्मकंतुच्छरूपं येषांतेतादृशानेष्यन्ते सांख्यैरिति समस्तप
देपूर्वेणसंवधनीयं तस्माद्यदुच्यते गुणानांपरमंरूपनदृ
ष्टिपथमृच्छति यत्तुदृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेवसुतुच्छकमि
ति नत्प्रधानब्रह्मवादेनप्रधानपरिणामवादेऽइति मन्तव्यं
एतदेवघटयति अथैमवेति हीति यतएवंनतोऽक्रमस्या
भिर्विभक्तं नचैतत्स्वबुद्धिकल्पनामात्रं यस्मात्परिणामवा
देधर्मिणांधर्मरूपता धर्माणांधर्मिरूपतांगीकृतैवतथाचे
ति धर्मधर्मिरूपतया एवंपरिणामदृष्टान्तप्रदर्श्यविवर्त
दृष्टान्तेप्येतमाह ब्राह्मणास्विति एकस्येति तत्त्वादप्र
च्युतस्यान्ययैकत्वेनैवालिमभिति पृथङ्‌लिखित भेदानु
कारेणोतिव असत्यविभक्ताभिधाने नैवस्वीकृतं एक
स्याविभक्तरूपयाहितामरत्कटस्यशरावादिरूपग्रहणेकृत्व
एतत्त्वं अपावस्तुअसत्यग्रहणेनपरिणामवादाद्भेदउक्तः
असक्तविभक्तरूपतेस्तुक्ते अविभक्तरूपतैवशंकेत रजोरि
वत्तकत्पायवभासद्वयेनपदं नतुतानिचेदसत्यानिरूपा
णि कथंब्राह्मणोन्यानीति ॥

काविभक्तता अथब्रह्मणोनन्यानि तर्हिभवति विभक्तत्वम
नन्यतात्वश्चतः अत्राह चिदात्मनोर्ब्रह्मत्वादिति विशेषणे
नानपह्नवनीयतांप्रकाशस्य दर्शयति असेति ब्रह्मणः स
र्वेभ्रवादेष्वविचारितचारुत्वमेवाविद्यायास्तत्वं विचारस्य वि
घात्रूपस्यप्रकाशस्यैवतमस्तत्वेविद्यासतत्वेनिरूप्यत्वकाश
योगात् इयतापरिणामवादेतावन्नसम्यक्त्वसिद्धुपपादितम्रू
नत्वमाभूदसौप्रधानब्रह्मवादस्तु भविष्यति यथोच्यते कृत्स्न
तेषु पतन्नमहते नचेति जडस्य प्रमेयरूपस्य विरुद्धधर्मयोगे
नैसाउपपत्तिर्हिवितत्सोक्ता भेदाभेदव्यवस्थैवसुसत्त्वेति
ततोजडब्रह्मवादो नयुक्तः संविद्ब्रह्मवादस्तूपपन्नः स्वदर्शन
इत्यावर्तयति चिदात्मनीति अपरिच्छिन्नप्रकाशस्वातन्त्र्यमेव
चिल्लक्षणं पश्यामितिभावानां ननुचाविद्यारूपत्वंविद्ब्रह्म
णीवजडब्रह्मणोपिसमस्तोपालंभसंभावभग्नत्वब्रह्मणस्त्वंभ
विष्यति सैवं संविदोहि स्वातंत्र्यादतिदुर्घटकारित्वंनामया
शक्तिरपूर्णख्यातिपरमार्थीभूख्यातिप्रकाशयामनिविड
नाद्रूपनमर्थोल्लेखनावेदनस्वभावाद्भुल्लासयन्तीसैवमाया
भिधाना अविद्यासर्वव्यापकत्वादविद्येत्युच्यतां नतुजडस्य
वमस्ति नतस्माद्बाहिकिंजाड्यंनाम सु[illegible]मेवस्तुजातमदः अ
मेति ब्रह्माद्वये आदिशब्देन भगवतिशक्तिसंचयगणानम
शाक्यमिति दर्शयन्ते तदाह अस्मद्दर्शनानभ्युपगमेब्रह्मवि
वर्तवादोजडविवर्तवादएव तत्रचाविद्यापिविवर्तत्वाप
पादिकानसमर्थयितुं शाक्याइतिविताननितश्रीशिवदृष्टौत
देतदुक्तं यदीत्यादिनास्यादित्यन्तेन परमशिवरूपत्वादि
यतापरमध्यमपरपर्यन्तं यत्संविदः सततंननहेतुत्वा

प्र॰
वि वि
४७९
479

दिनां स्पष्टेन पश्यादृश्यते पारमेश्वरा ॥ संवलवेत्तु सा
दित्याशयः अथ यदुक्तं चिदात्मनोत्यन्तनिर्मलत्वात्प्रतिबि
म्बन्यायेनेति तत्र पराशंकामपोहति नचेति इति चनशक्यं
वक्तुमिति संबंधः हेतुमाह आस्तितावदिति स्वच्छस्य वस्तु
नः स्वविलक्षणं रूपमादर्शयतोपि स्वच्छरूपस्यानुपाधि
कत्वमिति ह्यावेदिते स्वच्छत्वस्यार्थप्रभावत्वं भवति न त
प्रतिबिम्बतायाः प्रतिबिम्बादि रूपस्य स्वयमसारत्वात् अ
सारस्य चकाशभवद्वृत्तेर्वेति सारस्वच्छप्रभावप्रवाहं वर्णनी
यः तन्मुस्वविलक्षणं रूपं परम्परमत्यन्तमदृष्टमपेत्यादर्शनी
ये तदा प्रतिबिम्बव्यवहारः समर्पकान्तराभावेत्वनिर्मेय
व्यवहारः अत एव प्रतिबिम्बत्वेनेति नोक्तमपितु प्रतिबिम्ब
न्यायेनेति तदाह तत्रापीति आदर्शे समसम्पर्कोपक्रमेपि
चितत्त्वस्येति यष्ट्यायदाकृतिभेदेनेतदैश्वर्यशक्तिसंव
धितां प्रकृतमप्रमेयरूपानिर्वाहयितु नेत्वेवमप्यानमपि आ
दर्शकल्पभवन्महदादिप्रतिबिम्बविचित्रं भविष्यतीनैत
दित्याह एकस्येति अत्यन्तस्वभावस्येत्यर्थः पृष्टव्य इति
अन्यथा हि न परिणामवादो भवेत् विवर्त एव हि न द्वास्या
त् सोपि वाप्युक्तः समर्पकान्तराभावे प्रतिबिम्बत्वायोगा
त् जाड्येन च निर्माणसामर्थ्यनिर्मेयत्वायोगात् ननु स्वच्छ
आदर्शः किं पर्वतादिरूपो भवति उत तथाभासते उभयथा
प्यदोषस्त्याह स्वच्छस्यापीति ननु स्वनिष्ठता कथं ग्रुसमावि
रुद्धधर्माध्यासापत्तेरपरिहारात् विरुद्धैवेति नेत्यवभासभेदादिति तत्वेचिदात्मनीति च
याद्दृष्टत्वादेवेति नन्ववभासभेदादिति नत्वेवनकाचिदित्याह त
किमर्थमुक्तं स्वनिष्ठोपि हि स्वच्छस्य जडस्यापि च संभवत्येवभे
दइत्याशंक्याह सचयमेति ॥

येन प्रकारेण ‥ तथा हि दृष्टत्वलक्षणेन सोऽविरुद्धीक्रियते
भेदस्तेन प्रकारेण फलतः आभासनिष्ठतायां विश्राम्यति
दर्शनस्य प्रमातृव्यापारत्वेनाभासविश्रान्तत्वात् अगृहीत
पुरपर्वतादिप्रतिबिम्बसहस्रसंभेदे ‥ पि आदर्शस्याभास
स्वारमेव तत्त्वतो वस्तुः आभासो हि स्वपते स्वच्छे निर्मलादर्शः नन्वे
वं प्रतिबिम्बग्रहणे जडस्य विरोधाच्चिदात्मन एवैकस्य भेदे
नास्थितिरित्येतदुच्यते जडस्य त्वेवमप्युक्तमभिन्नस्य भेदस्थि
तिर्हि विरुद्धेति हेतो किमिति प्रतिबिम्बधारणं दर्शितं कि
च निर्मेयता विरूपेत्वया भावानां न प्रतिबिम्बनेत्याह प्रति
बिम्ब इति दृष्टान्ताशये नैतदुक्तमिति यावत् अथवा यदि हि·
नायत्नीरूपमदृष्टपूर्वमपि दृष्टपूर्वतयैव निर्भासते तत्तद
प्रतिबिम्बमिति प्रतिबिम्बसामान्यलक्षणं चिद्रूपेतयास्ति
भावानां न चादर्शोऽपि नाम स्वतन्त्रः कश्चिज्जडः सोऽपि हि त
थाभासनपरमार्थ एवेति जडस्यासंभावेव प्रतिबिम्बादित्या
शयोऽत्र टीकायां वर्णनीयः अथवा बाह्यार्थवादिनो मते निरा
करोत्याशंकमानः न चेति इति शङ्कान्तमेतत् यदाचार्यध
र्मोत्तरादिभिरुक्तं तद्वचनार्हं यत एवमित्यत्र ग्रन्थेन सर्व
यः किं तैरुक्तं आह यद्यपीत्यादिना ग्रन्थेनेत्यन्तं यद्यपी·
त्यादिना अत्रानुपपत्तेरित्यन्तेन विज्ञानमात्रवादिसंमतं यदनु
मानं यत्प्रकाशते तत्प्रकाशादभिन्नमिति तदनुभाषते
अत्रैव प्रयोगे हेत्वसामर्थ्योर्विरोधं दर्शयितुं तमाह तथापी·
त्यादिना प्रकाशने हि नीलं नीलतेव च संविद्रूपादहन्तात्वल·
णात्प्रकाशाद्भिन्नता स्वप्रकाशरूपता च ॥ ततश्चाह प्रका
शादभिन्नं नीलमिति नीलं न किंचिद्वेत् नन्वेवमेतत् नील

प्र
भि वि
४८
480

सा हि संविदेव परमार्थः यतस्य विरह इति चिन्मात्रेत्यादिना य
न्न भाति यस्य रूपं तन्न तस्य परमार्थ इति महती येमाया ननु य
था पर्वतस्य दर्पणे पर्वतत्वेनारूपं तथा नीलस्यापि संविदीति
परमतं पराकर्तुं दृष्टान्तमेवापनुदति दर्पणेत्यादिना स्वदेश
गत एव हस्ती दर्पणे रूपसन्निवेशमात्रेण संक्रान्तः स्वदेश
गताद्धा हस्तिनोन्यरूप एव संनिवेशमात्रात्म हस्ती तथा भू
त एव ज्ञात इति नास्य दर्पणे रूपता सत्वं ननु रूपम
कथं मिश्रीभवेत् संघातिच धर्मत्वान्नस्य अत्राह नहीति तत्र
तद्दर्शनमिति हि यदि निश्चितत्वं न दालोकरूपेपि तदन्त
र्गत घटादि सहस्रे समस्ति एकतापत्तिस्तु न हस्तिदर्पणरूप
योरप्यस्य घटरूपयारिवेति समानं नत्वादर्श एवायमित्य
भूत इत्यस्मिन्मतिपत्तिरत्राह भ्रान्तिरेव हीति एवेति घटस्य
दर्पणगतत्वेनाभ्रमस्तातोपकल्पिता नतु तत्वं नन्वेवं नील:
स्य कथं प्रकाशमानता ज्ञानस्यैव प्रकाशधर्मत्वादित्याशं:
क्यापोहति ज्ञानस्यैवमिति न खलु नीलं प्रकाशते ज्ञा
नमेव त्वात्मना प्रकाशते इति नीलप्रकाशरूपज्ञानप्रकाश
एव नीलप्रकाश इत्येतमायातमंगीकार्यमेव ज्ञतमायात
माह अर्थात् अर्थावसनस्यानिक्कवनीलमयत्वात् ज्ञानल
क्षणस्य चार्थस्यानादिसिद्धैवंभूतस्वभावत्वात् नन्वात्माना
त्मनोर्विरोधात्कथं तदुभयप्रकाशनमेकस्वरूपं भवेत् ॥
अर्थस्याणुस्थूलात्मा षट्कयोगरक्तारक्तादिदोषदुष्ट इ
त्याह अत्रैवेति उभयरूपत्वसमर्थनेन संवेदनस्यावभासय
हरणेनेदमाह वस्तुतोत्र बाधासंभवत्वादेव परि
हृतो वस्तुतः ॥

संकुचितात्मनो देशातः कालतश्चाणुरूपस्य सांसारिकस्य
विरोधाभावाज्ज्ञानस्य चानादिसिद्धतया स्वभावत्वात् केव
लं तथा निश्चेतुमशक्ताः परैः शुष्कतर्ककर्कशैरसम्या
यैर्जीयन्त इति अस्येति ज्ञानस्वभावस्य प्रतिभासमानस्य
ववाह्यस्याबाधितसंवेदनसाक्षिकस्योल्लेखनेन स्वच्छत्वादे
तमापद्येतेति विना न नार्थिना बाह्यार्थसिद्धिरन्योन्यस
तेव्वः एतन्नेति यदुक्तं तत्र हेतुमाह यत इति अनेन च दृ
ष्टान्तसमर्थनेन स्वच्छस्य विलक्षणरूपान्तरावभाससाम
र्थ्येन व्याप्तिरुक्ता तथैवेति दर्पणान्तरावस्थानेन भवेत
वेति प्रतीतिसिद्धं नापह्नवनीयमिति वदतेत्ययमाशयः
तत इति एवमभिधानात् देशान्तरस्थितियः सत्यसंमता
हस्ती स एव तावदसौ न ततो देशाभेदेनावभासात् ततप
वस्प्रतिसंक्रान्त इति निस्तत्त्वं भाषामात्रमदः नापि हस्त्य
न्तरवर्तिजातीयः दर्पणपारतन्त्र्यावभासननियमाभावप्र
संगात् तदाह तथाप्रकाशनाभावादिति यदप्युक्तमन्य
एवायमिति तदप्यपनुदति आदर्शाभ्यन्तर इति रूपैकत
नोहस्ती स्वतन्त्रस्तावन्न भवति दर्पणदेशात्यागेनानवभा
सात् गृहाभ्यन्तर इव दर्पणाभ्यन्तरे भातीति चेत् आह आ
दर्शरूपेणेति निविडं हि रूपमादर्शस्य तत्र कथमस्य प्रवे
शो भवेत् तत्परमाणूनां वा सान्तरत्वेऽन्तरतायां दर्पणप
वेतसन्निवेशाद्धृदयमेव न भायात् आलोकरूपापसारणेने
वचव्वदादिरूपाणि हृदयपन्ते नतत्तद्देशमात्ररूपाणि एतच्च
पिशाचटीकायां वितत्य विचारितमेव प्रतीत्यनपह्नववादि
नेव्वदमापततीत्याह नेवेति इपपतेति नचनथेति भावा

६
प्र वि॰
४८१
481

र्थः तमेवहेतुत्वेननिर्दिशति तदिति अन्यथेति आदर्श
स्यमध्येदृष्टेपश्चाद्भागे स्वतंत्रेदेशान्तरेवा ननुभ्रान्तिप्रती
तिसिद्धंनापह्नवनीयं भ्रांताचेयमादर्शेऽपिप्रतीतिरित्याशं
क्यभ्रान्ततांनिराकर्त्तुंतद्रूपंतावत्परिचाययति पीतमेवेति
वैधर्म्येणदृष्टान्तोपमतिरोधानापेक्षयायदिवाप्रमात्रन्त
राणांशुक्लरूपमपिस्फुरत्येवेति साधर्म्येणैवकथनादर्श
दर्शरूपंस्यादित्येतदपेक्षयातद्व्याख्यातेनसाधर्म्यदृष्टान्तः
पीतरूपस्यहियथाशुक्लरूपपरमार्थत्वमेवेष्यते शुक्लरूपे
णैवज्ञानजनकत्वात्तथैवपर्वतरूपस्यादर्शरूपपरमार्थ
त्वेवमुक्तेति पीतरूपस्यतत्त्वसत्यतेत्यन्यदेतत् तेनाह नेत्रे
वचेति पीतशंखादौनतुदर्पणपर्वतादौइतरस्यशुक्लरूप
स्यपरमार्थसतोऽप्यप्रख्यानात् अख्यातिरेवचाप्रगख्यातिम
पीभ्रान्तत्वमितिउपपादितमेवप्रकृतेतुनाख्यातिः का
चिदिति दर्शयति उभयोरपीतिदर्पणपर्वतयोः तेनैवेति
हृदयप्रकाशेनैवमवस्थाप्यते दर्पणरूपंपर्वतरूपानाक्रम
णेनेति पीतशंखादौतुनैवमित्याह नहीति पीतावरुद्ध
शुक्लेशुक्लाकाराक्रमणेनच पीतमिति नव्यवस्थापयि
तुंशक्यंकामलावतोशुक्लस्यावेदनादितरेणचपीतस्य
ननुदर्पणेऽल्पदेशेऽल्पपरिमाणश्चतद्विपरीतस्तुपर्वत
इतिदेशेनपरिमाणेनचविरोधात्कथमभेदोऽन्यरूपतालत
णविरोधः यदाह विरुद्धपरिमाणेष्ववज्ञादर्शतलादिषु
पर्वतादिसद्रूपाणांभावानांनास्तिसंभवइति एतन्निरा
करोतिदेशपरिमाणविरोधपर्वतानामितिवदन् विततम
पीमादिना तस्यदेशादेरिति पर्वतदेशस्यपर्वतपरिमाणस्य

दर्पणादेश्च प्रतिमाया लंबनेन प्रसरणं यतो नास्ति नच
प्रसरणं चेद्भ्रान्तत्वमस्तु पीतस्येव शुक्लोऽलंबनेनाप्रसरतः
प्रवोच्यते अतिरोधानाच्चेति पीतेन तु शुक्लो तिरोधीयते
एव यतो न ख्यातिः ननु पर्वत आदर्शस्तत्त्वमित्यनिदन्तु र
सेतन्नु काचिदवदन्तु रतेत्याह तथाभूतस्य चेति प्रतिरूद्धे
प्रापविमाणस्य वस्तुनस्तत्र भ्रान्तस्यादर्शनमात्रसारत्वमवल
म्ब्यासिद्धिर्यतः नच सा संभाविनीत्याह संभवितेनेति इत्थ
भूतत्वतीया तत्र हेतुः तथाप्रकाशसामर्थ्यादिति एतदेव
स्फुटयति विरुद्धेति आपाते यद्यपि विरोधो वकल्पते
तथापि नासौ विरोध इति तदाह तथाप्रथनादेव सत्त्विति
नन्वापाद्यमानो विरोधो विरुध्यते कथं इत्थमित्याह विरु
द्धत्वेत्यादि एतदेव ह्यादर्शस्य स्वच्छस्वभावत्वमस्पष्टमभि
हुवते निष्टंकयतो भावतत्त्वं ननु भ्रममात्रमेतदुच्यते कि
मत्र यत्नेन वस्तुत्वमसमर्थनायामित्याशंक्याह नत्विति
इह चोभयरूपेण प्रख्यायां स्वच्छरूपेवं वितथताप्रख्यायां च
नकाचिदख्यातिरिति भावशेषः ननु परस्परविरोधे एवं
ततस्त्वं दर्पणरूपमित्यपि न कस्मात् ततश्च नीलादिपरमा
र्थचित्तत्वमित्यापतेन्नीलादेः परमार्थत्वं एतत्परमाणु
दति पर्वतादीति पर्वतादिविरहेणापि शुद्धस्वच्छतया
भावात् तथैव चार्थक्रियाकरणात् चित्तत्त्वस्यापि एवं
विरन्तु सत्त्वः ननु दर्पणाकारावरोधि सत्त्वे समर्थितेऽपि दर्प
णैकरूपत्वं कथं स्यात् अतस्तदाकथं न भवेदिति भ्रमे भन
क्ति नचापीति नच न दर्पणरूपं न चासदिति भावं वक्ति
ति अत्र हेतुः दर्पणाकारस्याविरोधेन परमार्थतो वष्टम्भे

प्र
भि वि
४८२
482

नेनभासमानमपीति नन्वेवंभूतमपितथोच्यतामाह दर्प
णस्येवेति एतदेवस्पष्टयति तस्येति अच्छिद्रूपस्य तस्मादि
ति आदर्शात् उपपत्त्याविचार्यमाणं प्रकाशमानमपिय
दिनोपपद्यते तदस्यभवतस्तेनेति योऽनुयात्येप्रत्याययतिनै
र्मल्यमपीति एतदेवहितन्निर्मलत्वंयत्स्वात्मानतिरिक्त
स्याप्यतिरिक्तस्येवावभासनं विच्छेदेनेति इदन्तया एवं
चेति विच्छेदावभासेपि अस्माभिरिति वयंहिप्रकाशैं
कसारंसर्वमर्थजातमाचक्ष्महे तत्रापितुमायाशक्तिव
शाद्यथैवनीलादयोबाह्यीकृतानाम स्तथैवदर्पणप
वेतोपीतिभ्रमः विज्ञानवादिनोपिनस्वसंवेदनांशे
सैानिर्भासते अपितुनीलादिवदेवेति विज्ञानमात्रतया
तस्याकूयानास्माकीनप्रकृतदृष्टान्तताविघटनंकिंचित्
अभ्युनोक्तमर्थंसंकलय्यब्रूते एवमित्यादिना प्रकृतंतुश्री
नैर्मल्यलक्षणंप्रदर्शयति पीतेति शुक्लांशस्यावभासनिरपे
क्षेनैवस्वातन्त्र्यमिति दर्शयति नचेति भ्रान्तइति पीत
शंखइति संवेद्यः एतत्प्रकृतेनउपयोजयति नन्विति आ
दर्शितइति आभासतेहिसः तच्छुक्लकम्बुवन्नाभाती·
त्यत्रैवभरः एवंदृष्टान्तेघटयित्वादार्ष्टान्तिकेयोजयति त
दिति तस्मात् परिघटितोयंदृष्टान्तस्तस्माद्धेतोर्विश्वमि
तिदार्ष्टान्तिकेसाध्यापादनं तत्रचिद्रूपाभेदेनप्रकाशन
मसिद्धमहंभाववद्बहिष्कारेणनीलादीनांप्रत्ययादित्यंश
वाह मायाप्रमातुरिति षष्ठीअवभासनइत्येतदपेक्षयात
दाचचित्तरूपादितिपारमेश्वरादितिमन्तव्यं पंचमीवासा·
मानाधिकरण्येन तदायमर्थः संकोचभागपियः प्रमाता
रमिति तस्याचिदंशत्वंतएवनीलादयोभेदेनभान्ति।

नतु चिदंशादिति यच्छरीरसूक्ष्मादेः प्रमातृत्वेनोत्थानम
यमसौ प्रथममेव मायाशक्तिव्यापारकृतो भ्रमश्चयतो हे
तोः पतदिति तद्व्यतिरेकेण यत्स्वथनं नीलादीनां तदपे
क्षया चाहम्भाववास्तवं तदस्तु नन्वङ्गीकृतमेतदि·
त्यर्थः सचभ्रमो नास्त्यतुल्यस्यापरमार्थसतोत्मकस्वरूपाव
ष्टम्भननटकल्पेन परमेश्वरप्रकाशेन प्रतीतिगोचरीकृतस्य
संसारस्य नायकः सूत्रधारः प्रधानभूतः प्रवर्तयिता इतिदृ
नेनायको वा यत्स्वयं विश्वेतिवृत्तमाहृतमिति तत एव प्रथमः
ननु जडस्य यत्स्वमावीकरणमयमेव कस्मात्प्रथमो विभ्रमः
प्रकाशरूपाणां हि शरीरघटादीनां यज्जडीकरणं तस्य प्रथ
मविभ्रमत्वमुक्तमेवमित्याह मूलभूत इति नह्यत्र कालप्र
कृत्या प्राथम्यं तस्यापवाभावात् यत्र वेद्यस्य विवेकः तेन·
मायाभिधा शक्तिः सहैव जृम्भते हृदयं वेद्यान्तरमतः सर्वा
न्कांश्चिद्वेद्यांश्च वेदकानिति तर्हि मूलभूततापि कथम्
तथाहि ग्राह्याणां तेभ्यो ग्राहकेभ्यश्च ग्राहककारणमपि तेभ्यो
ग्राह्येभ्यश्च यो भेदावभासलक्षणो विभ्रमो समायीयथापा
रहितेन भ्रमरूपेणान्तः प्रविष्टस्तावानेवासौ विभ्रमो भूयस्तु प्रशा
न्ताप्रतनिवृत्त इतियावत् सत्यमेवं तथापि तत्सर्वैवि
भ्रमाग्राहकलक्षणमात्मस्वरूपे निपततीति नन्वेवं सत्यप्रमा
नैवेत्यस्याद्ययप्यर्थस्थितिरितिन्यायात् नखलु पार्यन्ति
कीसिद्धिरत्र विश्रान्तिरिति दर्शयति तत्तदिति तत्रस्य
विभ्रमस्याश्रयभूतो ग्राहकात्मा मायीयः पतडक्तं भवति
मतिमायीयेग्राहके तदपेतया विभ्रमान्तरानुचितोदयमि
ति मायीयग्राहकोहास एव मूलभूतः यत्स्व मूलं ग्रन्थ

ई

ग्रन्थ

सि.वि

४८३

483

ॐ

अन्यस्त्वहंभावो वेद्येष्वप्याणवो मल इति एवं मायाप्रमातृषे
तयान पृथक्त्वा किंचित्त्वं दृश्यते तत्किं सत्यचिद्रूपापेतया
तु सा नैवास्तीत्याह यत्तु नरीति नतु चिन्मात्रोपेतयाप्यः
स्ति नीलादीनां भेदः मेयेष्वादीनां चिन्मात्रस्वभावत्वान्ने·
षां च भेदेन नीलादिप्रथनादित्याशंकां परिहरति भ्रमोऽस्ति
ति शरीरादिशून्या अपि ते न चिन्मात्रस्वभावाः अपितु स
जातीयेभ्यो वेद्याच्च पृथग्भावाभिमानसंकोचात्ममायी
यमलाधिकसंवित्स्वभावास्ते भगवता निर्मिताः यदुक्तं ते
वेद्यानामपि कर्तृत्वं तु षां कार्मं मलं ततो भिन्नवेद्यप्रथा·
मायामलं विद्येश्वरास्तु ते इति इदन्तावेद्येवकारेणाऽ·
सदाशिवप्रमातृपदाद्याभेदः सूचितस्तं स्फुटयति नत्विति
सदाशिवपदे हीदन्तोन्मेषे सत्यहन्ताच्छादनमप्यस्ति स
जातीयेभ्योऽपि भेदाभिमानमेषां दर्शयति स्वात्मनीति न
केवलं वेद्यवर्ग इत्यपिः यस्य संभाव्यं भेदं तं प्रकाशैकपर
मार्थत्वात्सोऽपि भिन्न इतीश्वरस्य परमेतद्धेटकादिनमाग
मे महामायेति विद्येति व्यवस्थानमिति दर्शयितुं द्वितीयार्धः
यद्वक्ष्यति भेदधीरिति भावेष्विमादि अत एवेति यतः प्रमा
तृवर्गात्मेयवर्गाच्च संविद्रूपात्ततः कृतका अन्यथाऽशु
द्धचिद्रूपतायां नित्यत्वेन कृतकत्वायोगात् नन्वेवं ते मायी
या एवेति कथं मायातत्त्वोपरि परिवर्तिन उच्यन्ते इत्याशं·
क्याह तावद्वेति वेद्यदेहाद्यहम्भावव्यक्तत्वकर्तृत्वविरहाद्वभा
सनलक्षणपूर्णमायाव्यापाराभावादमायीयास्ते उच्यंते
सत्यपि तावति मायाव्यापारे इत्यर्थः तर्हि मायोत्तीर्णत
या यदुच्यते शुद्धविद्यामयत्वं तत्कथमाह ईश्वरस्यापीति म

प्र
भि वि·
४८४
484

हन्ताच्छादितेदन्ताभावस्यैवविद्यामयत्वं यद्दस्यतिइ
दंभावोपपन्नानामित्यादि नन्वस्तितावदयं संभवोभ
गवत्यभावोबोधस्वभावेदेहाद्यसंकोचवशापिप्रमा
तरिभेदमवभासयतीति तदिदानीं बलादयोपि·
शान्ताः शारीरादिप्रमातृभाववंतः संतोभेदंग्रहणंतीति इतिकि
मर्थमुक्तोच्यते तेपिचिन्मात्रप्रमातृरूपाः सन्निवृत्ताशंकाम
नूद्य परिहरति नयुक्तमिति नास्माभिर्देहाभिमानान्यथा
नुपपत्त्यादेहादेः प्रमातृतोक्तानास्वसंवेदनादेवहिसानिर्भा
सते कृशोहंस्थूलोहमित्यादेः प्रमात्मवेद्यस्यप्रत्ययस्याप्र
त्याख्येयत्वात् उपपत्तिरप्यत्रार्थेसंभवतीत्याह बोधात्म
येवेति चकारोहेतुसमुच्चये बोधमात्रस्यहिप्रमातृत्वाह
रणीयोबोधोनास्ति यत्रेन्द्रियादिसामग्र्युपयोगः वेद्यो
परागमात्रेणहितस्यनीलादिबोधरूपतावेद्यं च सदास
न्निहितमितिसार्वज्ञ्यमेवास्ययुक्तं केननामस्वरूपेणभा
सेतपरमेश्वर इतिचनयेन भगवतासार्वज्ञ्यमपिनिर्भासनी
यमेव तन्मात्रैवैनदेहादिप्रमातारश्चत्वाशयः प्रसंगागत
प्रमेयान्तरमान्तरीकृते प्रकृतेसूत्रार्थसाभासभेदादेकत्रे
त्यादिकं निगमनव्याजेनानुसंधत्ते तदित्यादिना ।३४।
नन्वियताविज्ञानरूपेस्वैवविद्यात्मनाभातीत्युच्यते कि
मीश्वरनयेनियोमोहः नमपृहंति वास्तवेपिविदेकत्वेन·
स्याराभासभिन्नयोः चिकीर्षालक्षणेकत्वपरामर्शंविना
क्रियेति चित्तपृक्तत्ववास्तवं भेदस्त्वविद्येत्यंगीकृतेपिक्रिया
करणेनोपपद्यते आभासेनभिन्नोघटश्चेतनेनेतत्वाद्यश्चिकीर्षा
लक्षणएकः परामर्शोयदिनभवेत् क्रियापेतयाचिकीर्षा
पेतयावासमन्वयसामान्येषष्ठी ॥

पश्चात्त्वौचित्यात्कर्मत्वकर्तृत्वाभ्यां सम्बन्धो विभजनीयः
आभासेन भिन्नयोरिदमहमिति जडचेतनयोर्योपकः परा
मर्शः परचित्तत्वविश्रान्तिलक्षणात्स्वं विनेतिवा तेनक्रियावि
कीर्णोपरामर्शे वापेक्षषष्ठीसमासश्च नित्यसापेक्षत्वात् प
तदुक्तं भवति वास्तवं स्वभावसिद्धं जडस्यैव घटस्य घटत्वं चितो
यद्येकत्वमुच्यते भेदस्त्वविद्येति तदानिरूप्यकस्येति नहि
विद्यैकरूपस्य ब्रह्मणस्तद्भावोरूपमविद्यानाम नचात्मेजी
वादयः केचित् अविद्यैवहितेऽत्याप्याः अनिर्वाच्यामेतिचे
त् कस्येति नविघ्नः भातिच अनिर्वाच्येतिच यत्नभाषायुक्ता
नोपपद्यत इतिचेत् भासनातिक्रमेणकायुक्तिः अविकल्पे
मुष्टमेव ब्रह्माभातिसविकल्पस्तु मेतिचेत् सोपिकस्येति निष्
व्यवहार्यं अविकल्पकं च सत्यं नेतरदिति भासमानत्वाविशेषे
ज्ञतो विभागः बाधादितिचेत् विपरीतत्वेपरस्परं तत्तुल्यो
बाधः प्रतीतिरूढिस्तु भेदे यथालघ्यानाम्भेदे इति भेदस्यैव सत्य
तायुक्ताः बाधोपि भासमानत्वादेवसंस्तथाभेदोपीति सोपि
कथमविद्या बाधोपिच भेदपरेति साप्यविद्या तदिदं शाण
मृगगगनकुसुमसच्छेदकमुक्तं स्यात् आगमात्सर्वमितिना
भासनादितिचेत् आगमोप्यविद्येति सर्वमालाजाले यद्वः
स्यति ब्रह्मापीदमविद्यया सह ततोनेकान्तवादोप्ययमि
तिस्वचनात्स्वयं नचाहहेतो अकस्मादिति निमित्तस्यालाभा
दितिभावः आभासभेदइत्यादिना वेद्यगतंरूपमुक्तं तद्विषय
तेनयत्क्रियात्वं नाम कर्तृताधायकं तन्नघटते इतिब्रलग
नेरूपमुक्तं तदिति आभासभेदस्य घटने क्रियात्वं नतुदृष्टे
जडस्यकर्तृत्वं अस्तुतत्र स्यादिशि देवतात्माहिमालयाना

ई
प्र वि
४८५
485

नगाधिराजइतिनैनदित्या ·· जडस्येति प्रकत्वमितिसंबं
धः नमितिजडे सइतिप्रमाता एत ·· नमेवसारस्वतस्यदे
वतात्मेति विशेषयतः सूत्रार्थमवतारयति चिन्नत्वस्येत्या
दिनानेत्यनेन निर्मेयगतेनापीति निर्मातृगतेनरूपमभिदध
तासौ च भासभिन्नयोरितिस्पष्टं यत्त्वतिपादिनं तत्संक्षेपेण
स्मारयति कारुणिकतया यद्येत्यादिना ऐश्वर्यशक्तिवि
नानिर्निमित्तत्वात्क्रमेनिमित्ताभावात्कदाचित्क इतिविचि
त्रक्रमोनस्यादितिसम्बंधः अन्तर्गतसर्वाभासोल्लासनस्व
भावत्वेहियोगपद्यमेवोचितमित्याह नित्यस्येवेति ऐश्वर्यश
क्तिस्तु समर्थाचोद्यमेन ·· रिहन्नुमित्याह ईश्वरतादिति
तत्तदिति विचित्रक्रमकमितियावत् परामर्शएवक्रि
यालक्षणमुक्तइति सम्बंधः लक्षणंदर्शयति क्रमिको
पीत्यादिना क्रमिकत्वदेहरत्तरित्यादि एकत्वेकर्तृव्यापा
रइति तदिति चोद्यचोत्तरंच परामृशतिक्रमेणाहृतिग्रन्थ
हयंपठन् क्रियापिचेद्वेद्या तर्हिनिर्मेयात्मत्वक्रियान्तरं
तत्राप्येवमित्यनवस्थामाशंक्यएककाश्चिदित्याशयेनपराम
र्शात्मत्वमुक्तं एवमपिस्मारयति सा चैषेति अस्यास्तुपाकादि
क्रियास्तुसंभवतु कदाचिदियंचिन्तानतत्स्यामितिभावः
ननुयदिविमर्शः प्रमातुः संविद्रूपादभिन्नोन संवेद्यपदम
भिपतति। तर्हिक्रमरूपताभावात्क्रियात्वमस्यकुतः अत्रा
ह प्रमात्रभेदेनविति अवभासतइतिमायाप्रमातृत्वनान्त
भासोपरमेश्वरप्रभावादेवभवति इतितत्रापिक्रियाश
क्तित्वमुक्तं उक्तंचैतेनत्सक्रमत्वंचलौकिकात्मत्र एतत्वे
तिसक्रमत्वे ननुपरामर्श एवेच्छाभगवतः क्रिया ततश्च

ह्नोचितयं यदुक्तं चिकीर्षयेत्यादिनत्कथमुक्तं एतत्पदिह
रति अभ्युपगममूर्वं परामर्शोपिचेतितस्येतस्येतिकर्मणि
षष्ठी मात्रग्रहणेनकर्मणोनुन्मेषमाह ननएवमस्याह्
त्वे हृन्यर्थव्याकरोति अत्रहीति हृतिग्रन्थे आभासनासङ्क्रि
यानस्याद्यएवपरामर्शोलक्षणं सएवबहिष्करणान्म:
काभासनापर्यन्त: तेनाआभासनायाएवायंरूपविभाग: चि
कीर्षयापरामृशान्निति तेनचयमेतदुपक्रमेभासमानमपि
हृयमेववस्तुत: त्वेकमपीति तात्पर्ये श्मपीति नकेवलंप
रामृश्यमानोपरागात् यावदिच्छाप्रयत्नरूपत्वादपीत्यर्थ:
ज्ञदेस्यादिकोहूर्निचोद्येनोपक्रमते एवेचेति एवंतर्हीम
र्थ: मद्राभूतस्येति देवतारूपत्वेहियुज्यतेएतत् नचदेवताद
हृति नघादर्शनादिति मन्यते नन्विच्छायामचेतनमप्यस्ति
सत्ये इष्यमाणगतेतत्तत्सद्रूपगते तदाह नामरूपेति
एतस्यवदेयमित्यध्यवसायइत्युक्तं आनन्तरमिति वा
चकवाच्यरूपशाह्यार्थमात्रस्यसंवेद्यत्वेनप्रकाशनादिहत्रैव
स्त्वेवेतिरूपित अत्राभ्युपगमेनैवोत्तरमाह आस्तामित्यादि
नास्वगते भवनादौस्थिरत्वादेवरूपान्तरेनास्तीतिकुत्रानुसं
धानं स्यन्दनादौत्वकर्मकेस्त्यनरूपत्वात्सर्वापरत्वणविष
यमेकमनुसन्धानमस्तिदहनादौतुसकर्मकेनकेवलंएवा
तत्त्वणविषयमनुसन्धानंयावद्यतिरिक्तकर्मकीकारलत
णमपीत्यनुसन्धानधाराधिरोहमयमेवतदचेतनेकर्थसा
दितिदर्शयति आस्तांतावदिति असावितिव्यापार: यदे
च्यते तदापीति संगति: सत्तामात्रइति स्थिरायांचाभूत्वा
भाविन्यांचसत्तायामित्यर्थ: ननुवल्लनैनभवन्त्येवताव

तेस्वतंत्रः तत्कथंहृत्नावुक्तं स्वातंत्र्याभावादिति अशाह स्वा
त्मादिमतनभातमस्यावश्यं भातीति एतदेव वस्तुतत्त्वमुच्यते।
नतत्र किंचिन्नत् तत्त्वभवनमपि प्रकाशलग्नं सत्तथा भवती
ति भवनस्वातंत्र्येण प्रकाश एव घेत्तिणा किं करिष्यत इति प्र
काशेन तत्स्वदनावलोकितियत्स्वातन्त्र्यं तदेव स्वातंत्र्यमुच्यते
तच्च जडानां नास्तीति युक्तैव युक्तिः स्वातन्त्र्याभावादिति प्रका
शस्य च परदशायां चमत्कारमात्रात्मा यो विमर्शस्तदेव स्वातं
त्र्यं न त्विच्छारूपं परापरत्वे तु तदिच्छारूपमिष्यमाणोन्मेषा
त्. अपरदशायां तदेवापूर्णमिति दर्शयति प्रकाशोपीत्या
दिना चिकीर्षैवेत्यन्तेन चमत्कारो हीति स्वात्मन्यनन्यापे
क्षे विश्रमणं एवं भुंजानतारूपं चमत्त्वं तदेव करोति संरंभे
न विमृशति नान्यत्रानुधावति चमदिति क्रियाविशेषणं
अखंडएवं वा शब्दो निर्विघ्नास्वादनवृत्तिः चमदिति वा अन्त
रस्पन्दान्दोलनोदितपरामर्शमय शब्दनाव्यक्तानुकरणं
काव्यनाट्यरसादावपि भाविविघ्नहृत्यन्तरोदयनियमात्सं
कविघ्नविरहित एवास्वादो रसनात्मा चमत्कार इत्युक्तमन्यत्र
विश्वनिर्माणे त्विति व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तेष्यमाणतया श्री
सदाशिवादिभुवनान्त आरभ्याहम्भावाच्छादनस्वक्रमेण
संकोचक्रमोन्मेषचेदभावतारस्यस्यानेनादिविघेश्वरान्तमू
तथावस्थात्वपरापररूपतां दर्शयति भेदाभेदैककरणाव्य
वहाराभावात्. कृतमिति तद्व्यवहारभेदनिरूपावेवगाप्ता
यांब्रह्मादीनां कुलालादीनां च तदाहमायीयसर्गे इति तथेति सं
ऽचिद्रूपतायामपि ब्रह्मादेः कुविन्दादेश्च व्यतिरिक्तत्वेपीच्छा
माणस्यापारमित्यात्यारमित्यास्य विशेषणमाह एवमिति

मारणमूलेपरदृशायांनास्तीछाव्यवहारइतिशान्तशि-
वादिप्रवादाभिप्रायेणोक्ता सदाशक्तिरूपाविष्टएवशिव
इत्येवंभूतदर्शनाग्रयशिवदृष्टिमतावलम्बनेनाह अथवे
ति सर्वत्रहिचमत्कारएवेच्छासचपरभूमावप्यस्ति यदु-
क्तं तदेच्छातावतीति सेवहीति चमत्कारितादिभ्यज्ञानरू
पतास्वात्मविश्रांतिलक्षणासर्वत्रेच्छा क्वचित्तुस्वात्मवि
श्रांतिलक्षणासर्वत्रेच्छाभावात्तत्रमनागूरितविशेषमपे
क्ष्योन्याप्यते यत्रसेच्छारागइत्युच्यते अगूरितविशेषता
यात्तुकामइति आदिग्रहणादभिलाषमलोयत्रभावात्
तरेसामान्याकारमपिवासनावशेषमात्रेणास्ते यथाहभा
व[illegible]तानिजननान्तरसौहृदानीति ओत्सुक्यंचनित्यतत्स
[illegible]यानव्यपगतशंकानुविद्धैवेति एवमन्यदनुमतत्वं
तदभावश्चेति स्वातंत्र्याभावस्यनिमित्तमुक्तइच्छाभावइति
संगतिः इयताहात्रिरूभयथाप्यागमितावुभूषायोगेनयत्स्वातं
त्र्यतस्याभावात् अयोगेनचयःस्वातंत्र्याभावस्तत्रइति नन्वे
वंहिमवानस्तीतिकथं आह कर्तेतोपचारस्त्विति आरोप
णेनिमित्तं तत्पारतंत्र्यात्मकेनात्र्यनामेतपर्थः स्वातंत्र्यस्या
गम्यमानस्याप्यारोपणमित्यर्थार्थेभिधीयमानस्वातन्त्र्यारो
पेदृष्टान्तीकरोति कूलमित्यादिना आशंकायामचेतने-
ष्विति प्रत्याख्याते यद्वाकंनवातत्पकारणत्वादिच्छाया
दिप्रवृत्तिन उपलब्धिरिति तत्रप्रमात्रस्वातन्त्र्यारोपणमे
वतत्त्वमवसेयमित्याशयः ततएवेच्छासंभवएतत्त्वावसम
रूढंमत्वापरिहारान्तरमाख्यात् उपमानाद्वासिद्धमिति
ततृतीयमुनिनानासह्यत नर्निजान्तेनोपमानमस्तीति

प्र
वि
४८०
४८१

तदास्तामेवा ... सर्वपदेवेति नित्यप्रवर्तितां वर्तमानस्पद
र्शयन्मायाप्रमातृपेक्षमे तदुक्तमित्याशयं सूचयति सत्य
प्रमातृपेक्षयात्वनुपचरितमेवेदमित्याशयं सूचयति माया
प्रमातृपेक्षयात्वनुपचरितमेवेदमित्याह अपवेति मायी
यप्रमातृतापदेऽपि च सत्यप्रमातृत्वविरोध इत्याशयेनापि
शब्दं अंकुरपदेनाभूतप्रादुर्भावं पिशुनयति ममप्रमाते
ति मायाप्रमात्रुद्देशेनैवेदं सामर्थ्यं परमार्थप्रमातरि तु
न किंचिदत्र ब्रूयामित्याह ४ इत्थमिति सूत्रेऽर्थः स्पष्टः॥
सैव च क्रियाशक्तिरिति यदुक्तं तत्र कश्चिद्ब्रूयात् भगव
तीच्छा श्रीसदाशिवे ज्ञानशक्तिः ईश्वरभूमौ क्रियाशक्तिः
इत्यागमे शक्तिविभागस्तदेतत्कथं ... तत्राह विश्वाव
भासनेति चः शंकाद्योतकः न केवलं लोकप्रसिद्धा क्रि
यास्पन्दनरूपा यावदियमपीत्यपिः एवान्तेति हेतुहे
तुमद्भावद्योतको निपातो यद्यपि तथाप्येवमेतदर्थमूर्ती
वा क्रियायां शक्तिरित्येवं व्याख्याय सामानाधिकरण्य
मपि स्वाभिमतं व्याचष्टे तस्यामपीवेति शक्तिरिति क्रिया
त्मा यथोक्तं स्वस्वशक्तित्रितयसामरस्येन वर्तत इति
तत्स्वरूपेनेति चिद्रूपकर्तृस्वरूपेण यदाहुरिति वैयाकर
णाः एवं पूर्वाणश्चापरकारकपर्यायापायेऽपि सति क
र्तरि क्रियातत्त्वस्य दर्शनमसति त्वपरकारकसामग्र्याम
पि अदर्शनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृविश्रान्तिरेव क्रि
येति निरूपितं भवति नेह पशपन इत्यादावप्यधिकरणा
तिमा पवपाकभोगादियोग्याभासान्तपवकर्तरोनवि
ति कर्मणः क्रियावेशो न संभवति॥

इच्छाविरहितत्वादिस्तु पचतीतः सः उपचारेण निमित्ते कर्तृ
गतयापि तथा कर्मतया हिताभिसंहितविशेषदर्शनं यदा
हेतुत्वा यद्वा कंपदितं तत्राह यांहेत्रो नास्ति संबंधिनीत्य
स्यपदस्यहेत्रावपाठादित्याशंक्याह शेष इति यथाहारव
त्यर्थः षष्ठ्येति हेतौ क्तया ततश्च साध्याहारमेतत्पठितं·
मित्युक्तं भवति करणादीनां चेति कारकत्वमिति संबंधः
ननु करोतीति कारकमिति कर्तृत्वमुत्पत्तिपदे सतं उपचा
रोवंरूपभावी अनुत्पन्नस्तु निमित्तपर्यायश्चत्र पदे किंतु
पचारेणेत्याशंकामपास्यति निमित्तत्वं चेति सदसत्कार्य
वादविचारे हि निराकृतः शुष्कः कार्यकारणभावः तेषा
मिति करणादीनां पतदिति निमित्तत्वं ततश्च काष्ठैः प
चतीत्यस्यांशपिदशायां संविन्नत्वातं व्यानुप्रवेशादेवका
रकत्वं नतन्यथा नत्ववयवक्रियायामस्येषां स्वातंत्र्य
काष्ठानि ज्वलन्तीति कर्तृत्वदर्शनात् ततश्च सायादाभा·
धानपाकलीनाविवक्ष्यते तदा करणत्वेपि कारकत्वमस्यका
त्वं उनेति किमत्र चिमत्वमुक्तिन पतदाशंक्याह काष्ठानी
ति निज्वलिषोरेवज्वालनकर्तृत्वं युक्तमित्यादि पूर्वोक्तव
दृष्टसत्यीयमिति शिवं ॥

इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता
यामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे
कार्यकारणभावविमर्शश्चतुर्थः आदितः विमर्शः १२

समाप्तश्चायं क्रियाधिकारः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ येन प्रोतं सकलं विश्वास्ववसेन
शिवमयीकुरुते योन्तरथाभ्युदयन्त्ववयमः स्मरतनिषेव

नेतमस्मिन्नतः ॥ एवमधिकारद्वयेन निर्णीते चित्तत्त्वज्ञान
क्रिये अधुना तत्क्रियाधिकारे यदुक्तं विश्ववैचित्र्यचित्रस्य
त्मानो सर्वपदार्थावभासनिर्मललक्षणत्वमेव क्रियाश
क्तेः स्वरूपमिति तत्र कोऽसौ पदार्थवर्ग इति वक्तव्यं तत्रास्म
दादिप्रत्यक्षं नाशेषसाक्षात्कारि अनुमानमप्येवं सर्वस्य
लिंगव्याप्त्युपलब्धिसंभवाभावात् असंकुचितप्रकाशात्म
कपरमेश्वरविमर्शात्मकः पुनरागमो विश्वं प्रमातुं समर्थः
तत एव विवृतावतारीति पदार्थतत्त्वोपपादनार्थमिति पा
रमेश्वरागम एव तत्त्वमुपपादयितुं शक्तः युक्तिस्तु तदुपबृं
हणाय न च विश्वप्रमेयतापादनेनोपयोगि प्रकृतायामी
श्वरप्रत्यभिज्ञापनायां विश्वप्रमेयीकरणे हि तावत्प्रमेय
पदोत्तीर्णतावदन्तःकरणप्रतिलब्धपूर्णभावात्मप्रमा
तृता हृदयंगमीकृता भवेत् यदुक्तं दिष्ट्यैव सर्वार्था-
स्तदात्म्याव तिष्ठते तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभा
स्यते इति समस्तं सपदीति पदेन बहुव्रीहिपदे प्रस्तावि
शेषणेन स्फुटीकृते समस्तस्य हि स्मृतिक्रियात्मनो दे
शकालप्रपंचस्य संविद्वभासनेन तदपरिच्छिन्नस्वभावा
सौ विभूतिरूपा सर्वशक्तिः स्वप्रकाशत्वेन निर्भासते
तदपि मायावरणात् अन्यथापि भायादिति तत्रापी-
श्वरागमशरणता तदुक्तं प्रमाणमेकं तद्वाक्यं तथ्यमी
श्वरभाषितं तस्योक्तिः पौरुषैः स्थूलैः प्रमाणैः न प्रबा
ध्यते तदनेनाशयेनागमाधिकार उच्यते तत्र श्लोकैका
दशकेन एवमन्तर्बहिरित्यादिना स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः
इत्यनेन शिवादिधरण्यन्तानां तत्त्वानां पारमेश्वरागमसिद्धं

युक्ताप्यनुसन्धानमात्रं प्रत्येकतः स्वरूपं दर्शयति तान्ये
व प्रमाणव्यापारविषयत्वादेकैकाभासरूपाणि वस्तूनि
येषां दर्शनान्तरेमान्यव्यवहारः तैरेव च नियतशक्त्युन्म
हस्तीव सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यवैचित्र्येणानन्त
स्वलक्षणावभासात्मकव्यूहविभवविशेषमयः शरीरभु
वनादिः समस्तोप्ययं सर्ग ओतप्रोत इति प्रकरणतात्पर्यं
तत्रोक्तार्थोपजीवनेनाधिकारसंगतिं कुर्वन्स्वं पल्लनिरा
क्रियांचोपसंहरं शिवतत्त्वमेव सर्वमेतदेव च सर्वभावा
नां तत्त्वमिति तदेवं तावज्ज्ञानक्रियायोगादाभासविम
र्शसारं स्वरूपमनयोर्दर्शयति ॥ एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः क्रियाका
लक्रमानुगा मातुरेव तदन्योन्यावियुक्ते ज्ञानकर्मणीति
जडेप्रतिष्ठितः कार्यकारणभावो नोपपद्यते पितृवि
रूप एव प्रकाशविमर्शैकपरमार्थोपि स्वातन्त्र्यादन्तर्ब
हिरात्मावभासमानः कालक्रममनुत्या पर्येज्ञानशक्तिव
पुषाथमित्रूपः संस्तामन्तर्बहिरात्मतां क्रमिकावभासा
क्रियाशक्तिधर्मत्वेन स्वीकुरुते इत्येवं यदुक्तं तदिति
ततो हेतोरन्योन्यमवियुक्ते ज्ञानक्रिये प्रकाशविमर्शात्
मिके तदेव च सर्वभावानां पारमार्थिकं वपुस्ततः क्रि
याशक्तिद्वारस्वीकृतसकलकृत्यपञ्चकप्रपञ्चनस्वातन्त्र्य
भावनाद्युपयोगितयोपदेशेनाभास्यमानमवभासरू
पमपि शिवतत्त्वमित्युच्यते यथोक्तं स्वातन्त्र्यमुक्त
मिति तथा श्रीकिरणायां मायातीतं शिवं तत्त्वं
कथं तु त्वं मनोभुवि विभासेतेति प्रश्ने प्रथोव्याप्तिः
शिवस्यैव स्वप्रकाशस्य सेति निरूपितं स्वप्रकाशा

प्र
भि वि
४८९
489

ताहि स्वतंत्रता प्रयोगाभिसन्धाय सृष्टिरेवेति सूत्रार्थः विहृ
तिकारो ज्ञानक्रियाभूतानामिति पूर्वपक्षोपपत्ति स्वात्मनो
ऽवतनाभिज्ञानत्रूपं वक्तव्यं वस्तु समस्तमुक्तं तत्किमिदानी
प्रमेयान्तरमस्ति यदर्थमधिकारान्तरमिति पराशंकां हृ
दि गृहीत्वा प्रकरणार्थसंक्षेपेणावतारयति एवमित्यादि
नाउपदर्शयिष्यन्तेन प्रकृति संगतिं कुर्वता शंकाबीजमप्यु
पक्षिप्तं उपक्रमते इति वचसा सूत्रार्थोऽप्यवतारितः शिव
तत्त्वं हि सर्वपदार्थानां वपुस्तद्धि निष्ठेव सर्वभावविश्रान्ति
भास इति तदभिन्नमेव तेषामुपपादनोपक्रमः आगमस्य च
समस्तस्य तात्पर्येण शिवतत्त्वमेवार्थ इति भेदपासूत्राव
तारणं कृतमेवेति पूर्वशास्त्रमनुसृत्यैवावतारणिकायां
ननु कर्तुः क्रियेति समुचितं वक्तुं न तु प्रमातुः क्रियेति प्र
माह प्रवभासनेति बहिः सत्तादानं यद्यप्याभासनमेव त
थापि लौकिकसर्वप्रमातृसाधारणात्मपसंपादककाचरणा
दिव्यापारविशेषपर्यन्तीभूतमेवाभिप्रेतं तथा लौकिकार्थ
प्रसिद्धेः तामेव च संज्ञा ग्राहेन दर्शयति शिवतत्त्वलक्षण
स्य परप्रमातुरलौकिकत्वेन व्याकर्तुमशक्यतेत्याशयेन
यद्यपि मायीयप्रमातृत्वेन प्रमातृतत्त्वं व्याख्यातं तस्य
च न तत्त्वभुवनवर्गो निर्मेयस्तथापि मायाप्रमातृतत्त्वं शिव
तत्त्व एव प्रकारत्वेन सामान्यात्तदेकरूपत्वाच्चैवं पर्य
वसाययिष्यतीति तदभिप्रायेण तत्त्वादिग्रहणं आदि
पदेन च मायाप्रमात्रवभासनीयघटपटादिसंग्रह आ
त्मन इति हि तेन तत्त्वभुवनादयोऽर्थाः प्रमातृव्यतिरिक्तत्वाद्य
तो निर्दिष्टाः तत्र आत्मानमेव प्रमातृसंज्ञकर्तृभावेन

कर्तृभावेन चावलम्बमाना क्रिया कर्मस्थत्वेन कर्तृस्थत्वे
न वा विविच्यमाना एकाश्रयैव भवति वस्तुत एकैव घटा
वभासनस्य पटावभासनाद्धि न परमार्थतो भेदः घटपटयो
रेव बोधैकपरमार्थत्वेनाभेदात् मायाकृतं तद्भेदोपरागा
वभासितस्तु भवतु क्रियाणां भेद इति वस्तुस्थितिर्यद्रूणां
नन्ववभासमानपदार्थविषयं यत्तत्समर्थाचरणं प्रमातुः
सम्बन्धितज्ज्ञानविरहितं कस्मादन्यत्किंचिन्न भवेदित्याशं
क्याह बोधात्मेति बोधैकरूपस्य प्रमातुर्यदधिकमबोध
रूपं तन्निर्मीतव्यपदेनिर्दिष्यते इति तस्य च निजशक्ति
यधर्म इति व्यपदेश्यं नेहाथरूपमेव युक्तमिति यावत्
विशेषः कर्मएपधिकारोदीतासमर्चेन ध्यानादिक्रियासु
क्रमस्य वतत्वज्ञानसम्पत्तिरित्येतस्मिन्नर्थे यद्यप्ययमागमो
माख्यातः तथाप्ययमेवार्थ एतदर्थमूलत्वे सति युज्यते
अन्यथा ज्ञाने यदि क्रियाया उपयोगि तदस्तु क्रियात्वज्ञाने
वर्धयतीति कः प्रकारः भावनामात्रेणापि तत्सिद्धिदर्शनात्
यदा तु क्रियानामपरं तत्त्वमपि शारीरपर्यन्तो भावनदृढो
भूतो विमर्शः सकलमिदं घटमहमविरलेपवादिपरमेष
रेषु यस्तदभेदितया विमृशामीति पूजनं तदा युक्तमुच्यते
सर्वेना क्रियाविरहितेज्ञानेन दृढीभवतीति तथा च श्री
सदागमः योगो नान्यः क्रिया नान्या तत्त्वारूढा हि या मतिः
स्वचित्तवासनाशान्तौ सा क्रियेत्यभिधीयते इति मया च
वार्तिके एतद्व्याख्याने स्वाश्रितवासनाः कर्ममलमायाप्र
सूतयः तासां शान्तिनिमित्तं या मतिः संवित्स्वभावविकासा
देहारम्भिवाह्यस्थतत्त्वव्याप्तापि शायिनी क्रियासैव च या

प्र
भि वि
४५०
490

गोपितव्यानां चिन्मयीकृतेः लोकेपि किल गच्छामीत्येव
मन्तः स्फुरैव या सा देहमत्तं देशं चाप्याविशती गतिक्रिया
तस्मात्क्रियापि यानाम ज्ञानमेव हि सेति तदेतद्दर्शयति प
रस्पराविरह इत्यादिना ग्रन्थेनेति अपरस्परात्मतायां हि त
त्वशिंशापात्वयोरिव तादात्म्येभिधीयमाने परमार्थतो व्य
तिरेक एव आभासविमर्शभेदात् इति प्रतिपादयितुम
न्यथेति व्यतिरेक इति चोभयमुपात्तं यदि नामेति चेतन
स्यैव क्रियारूपो धावतीत्यादेः पुनरुपचार इति यदि मतं
तदेव स्ववचमित्याशयः ननु परमेश्वरस्य ज्ञानक्रिये भवे
तां परस्पराविरहिते बोधस्वभावो हि परमेश्वरः सततं
नवनवकृत्यपंचकावभासनास्वभावः पशुप्रमातॄणां
तु सर्वनिर्मितविश्ववर्तिनीलादिबोधावसरे नवावभास
रेन वावभासनानास्त्येव यतस्तिरोहरति मायेत्यादिना शु
द्धिनेत्यत्रावच्छेदः परस्पराविरहो युक्त इति च पूर्वेण सम्ब
न्धः तस्माच्छिवतादृप्यं यदैश्वर्यं न हि ज्ञानक्रियात्मकैश्वर्याति
रिक्ता चित्काचित् ननु स्वेन तद्रूपेण युक्तः पशूनामपि ज्ञा
नक्रिययोरन्योन्यावियोगः यत्रेश्वरविवेकः प्रेणवच्छि
दचिद्रूपाच्छिवादेको महेश्वरः तेन केचिद्विद्वांस्तु कथ
मालेपभूमय इति ननु भगवतोपि सदा कथं नावभासना
निर्वहति इति शंकां भिनत्ति नीलेमादिना यदि वा यत्सर्वं
समर्पितमीश्वरस्य तदैश्वर्यं पशुत्वेन मायाप्रमातॄणामपि नि
र्माणां समर्पितमित्येकस्यैव ग्रन्थो नेयः दृष्टो प्रमातृक्रि
येति संबंधे षष्ठी नत्ववहिष्कारापेक्षया कर्तरि नचापि नतिय
मेन निषेधः शेषे विभाषे विभाषेत्यप्यनुज्ञानात् यदि नसीं
भावप्रत्यय एव शेषः

स्वातन्त्र्येणैवेति ईश्वरस्य स्वानपेक्षतया निर्माणमिति समर्थि
तमिति संबंधः उक्तं हि यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगो
चरे अतएव यथाभीष्टेत्यादि ननु पशुप्रमात्रुपक्रमेण कि
मर्थो विचारः अत्राह शुद्धैश्वर्येति ननु परमार्थतो यदि एते
नातिरिच्यन्ते तत्किमिति रिक्ततया विचारेण अतिरिक्ततया
वभासमानानामत्यन्तमसंभविनीति दर्शयति केवलमिति
निर्मातृपदे इति मायीयानां कीटान्तानां स्वकार्यकारणा
वस्थेयत्कार्यं ग्राह्यं हृदये स्फुरति तच्च हृदये भेदस्फुरणावस्था
यां चिद्भेदपूर्वको भेद इति यद्यपि क्रमोऽस्ति क्रमानीनाच
क्रियाप्यस्ति तथापि न तावतैव लोकस्तु पश्यति प्रमात्रन्तर
साधारणत्वाकांक्षी बहिरिन्द्रियवेद्यत्वात्स्वरूपान्तरापत्ति
लक्षणं क्रमं यतोऽपेक्षते ततो पूर्णोऽयं क्रम इति अभिमतवि
मर्शात्मिका क्रिया प्रदर्शिनीति तामसत्कल्पीकृत्य ज्ञानतयैव
व्यवहारो न युक्तः उच्यते इति व्यवक्रियते इत्यर्थः नन्वेवं यदि
स्वखादेः साकल्पिकस्य च घटादेरन्तरेव बुद्धिभूमौ करणानि
मेण तदा कथं क्रिया आह अन्तरिति एतदनन्तरमपि चे
तियोऽयं न केवलं बहिरित्यपिः चशब्दः शंकाद्योतकः एवमस
च न च तर्हि क्रमः किमपेक्षया आह अन्तरपि चेति बुद्धिभूमौ हि
स्वामिनश्चेतनस्यायेन चित्तत्वान्तर्वर्तिनः एव बहिष्कारः
ननु तत्र चिन्मात्रे कथं क्रमः इष्टमेवैतदित्याह चिन्मात्रेति
सक्रमत्वं च लौकिक्या इति हि उक्तं ननु तादृशी प्राभवी क्रिया
सब्रह्ममोः कथं न दर्शिता कथमाह न दर्शितेति यावदेव वस्तु
के अन्तर्बहिर्हेतिरिति तावदेवान्तरत्वप्रतिपादनेन सर्वा
भ्यंतरताप्यादिविशेष ... मूर्तिसमसामर्थ्यमेव तत्र क्रियेता

146

ई
प्र वि
४५१
491

ज्ञापयन्नक्रमे शक्तिपदे अस्य चेति सर्गश्चित्तत्त्वरूपस्यात्मनस्त्वर्थः
पैश्वरः शुद्धः सर्गः यत्रोच्यते शुद्धेध्वनि शिवः कर्तेति मायीय
स्त्वशुद्धः यत्रोक्तं भोक्तानन्तोसिते प्रभुरिति सर्वत्र च वस्तुतः शि
वस्यैव कर्तृत्वेपि तदिच्छाकृता दभिमानतोन्यस्य कर्तृत्वमुच्य-
ते यदाह गुरुः उत्तरोत्तरमवग्रहयद्भिः यत्पशुपतोप्यपरस्तु तत्रस्य
यः साधनस्य निजभावनाग्रहो हेतुरत्र भवतो मरीचयः इति
तत्रैश्वरे सर्गेभ्यन्तरचिन्मात्रापेतयान्तर्बहिर्भावस्य सद्भावः मा
यीये तु सर्गेभ्यन्तरे स्वरूपमात्रापेतया बहुशाखोसौ सप
षद्योपि सर्गः परमशिवस्य भगवतः शक्तिविजृम्भा ततः
सा शक्तिरन्तरवभासमात्रस्वभावतया ज्ञानशक्तिरुच्यते
बहिर्भावरूपेण तु क्रमोपबृंहितेन विमर्शदार्ढ्येनोपलक्षि
ता क्रियाशक्तिरिति व्यपदिश्यते यदागमः एवमेतदि
ति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितं ज्ञापयन्ती जगत्यत्र ज्ञान
शक्तिः निगद्यते एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः
जाता तदैव तत्तद्वत्कुर्वत्यत्र क्रियोच्यत इति भगवत एव प
रमशिवस्याक्रमत्वेपि युक्तो ज्ञानक्रियाशक्तियोगः ननु
मायीये सर्गे काल तत्त्वोन्मेषाद्भवतु क्रमः विद्यातत्त्वान्ते तु
मायानुन्मेषात्कालयोगाभावे कथमसौ क्रमयोग उक्तः अ
त्राहात्र चेति इह हेतुवन्तो मायीयाः प्रमातार उपदेश्यास्त
च कालक्रमभाजः सदाशिवावस्थायामपि चेदन्तोन्मेष-
स्याहन्ताच्छादनीयस्यापि संभवस्तया पर्यन्तस्तैव शपसंभा
विनः अपरदशावेशो हि तत एव अतस्तानपेक्ष्य क्रमो भव
त्वेव सत्त्वमद्रूढ इति किमवान्तरेणानेन हेतुवदिति भूमाद्
वु यथायोगमत्र यत एवं तस्माच्छिवदृष्टौ यदुच्यते

यदान्तस्य चिद्धर्मविभवामोदजृम्भया विचित्ररचनानाका
र्यास्सृष्टिप्रवर्तने भवत्युन्मुखता चित्ता सेच्छायाः प्रथमात्रु
टिरिति परमशिवेपि भगवति उन्मुखरूपायाश्चानन्दशक्तेरि
च्छाशक्त्यपेक्षया प्रथमतत्त्वं एवंभाविवितत्त्रुटिरिति कालांशरू
पत्वं तदुपपद्यते अन्यथा क्रमाभावे कथं पूर्वापरीभावव्यव
हारः किंरूपदेशापेक्षयान्तर्गतमायीयप्रमात्रपेक्षयाथ
युक्तोसाविति नन्वस्त्वेवं क्रमवन्तो मायाप्रमातारः स्रष्टा
नन्तशिवत्वं प्राह प्रमातृसामान्यादिति तत्रापि सुपपा
दिताक्रमस्थितिरित्यपवोक्तं तदेवमिति नैवानकेचिदिति
वास्तवं पतमाह अथवा इति १८२ ॥ नन्वेवंभूते चेच्छिवत
त्त्वं हि तदतिरिक्तं किं तत्त्वान्तरं भवेत् विशेषतः सदाशि
वेश्वरौ कथं तत्त्वान्तरं स्यातां यदागमः लयाधिकारभोगा
धिकृतत्वोक्तिनिदर्शनात् पदार्थः पतिनामासौ प्रथमः प
रिकीर्तित इति अनेन हि पत्युरेवप्ररतोक्ता एकचित्तत्त्ववि
श्रान्तानां च तत्त्वानां देशकालाद्ययोगात्कः क्रमः एतदभ्युप
गच्छन्नेव समर्थ्यते ॥ किंवानन्तरदशोद्रेकात्सादाख्यतत्त्वमा
दितः बहिर्भावपरत्वेतु परतः परमेश्वरं ॥ इतिसूत्रेण। स
त्यं शिवतत्त्वमेवैकं वस्तु सत् विशेषान्तरमपि वास्ति तद्व्या
ते तद्धि स्वशक्तितः स्वात्मनि प्रतिबिम्बकल्पेन वैचित्र्यभासय
न्कालदेशक्रमं भासयेदेव वैचित्र्यस्य क्रियामूर्तिभेदमय
त्वात् अतश्चान्तर्योज्ञानरूपाया दशायास्तदेकावभासनेसार्द
एवं सदाख्याया भवेत्सृष्टिक्रमोपदेशादौ प्रथमदर्शनीयं तत्त्वं
यतः प्रभृति सदिति प्रख्या तदा सदाशिवशब्दवाच्यत्वं इदंता
मेयमि शिवत्वेनेति हि सदाशिवेनोक्तं बहिर्भावस्य क्रियाशा

प्र
भि वि
८५२
492

चिद्रूपस्य परत्वेऽप्येकावभासने भगवतोऽत्यन्तदुर्घटकारिता
परिपोषणैकचित्तात्पर्यमेश्वरशब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वं सादाख्य
स्यपश्चान्निरूपणार्हं यतदुक्तं भवति इदन्तस्यभावस्तत्त्वमि
ति वर्गाणां विशेषरूपाणामेकीकरणनिमित्तं सामान्य
मुच्यते यथा पाषाणादावस्थिमांसादीनां पृथिवी सरित्कू
पसरःसमुद्रादीनां जलमिति तदुक्तं श्रीमन्मतङ्गागमेत
त्त्वं यद्वस्तुरूपस्यात्तद्धर्मप्रकटात्मकं तत्त्वं वस्तुपदं व्यक्तं
स्फुटमाम्नायदर्शने यदच्युतं स्वकाद्रूपात्तेनचात्मवशं गतं
ततमेवनतेनस्यात्तत्त्वं तत्त्वसन्ततावितिं तत्रमुद्रुचेत
न्यवर्गस्यमेवमहेश्वराख्यस्य यद्भावचक्रमस्सदाद्यन्तःक
रणावेधभावराशिसंघटरूपमलप्रायमुन्मीलितमात्र
चित्रकल्पंप्रथमस्पष्टोन्मेषदावेचधर्मसौन्दर्यमिव प्रतिबिम्ब
नयाभाति तच्चभावचक्रं तस्यचेतन्यवर्गस्य तथा प्रयत्नेना
मयाश्चिद्धिशेषसामान्यं तत्सदाशिवतत्त्वं मंत्रेश्वरादिरूपस्य
तद्वहिष्करणावेधसंघटशिरूपां चित्रप्रतिमेस्थितत्वमैश्वर
तत्त्वं यदागमः तस्मिन्नेवेश्वरतत्त्वे संस्थितः परमेश्वरः शि
वेच्छानुमताः सर्वजगतः प्रभविष्णु इत्यादि सदाशिवेश्वर
भट्टारकौ तत्त्वया भुवनतत्त्वाधिष्ठायकौ यत्र उपास्यादिब्रह्म
विम्बादिवत् ततएतदनवकाशं ब्रह्मादीनां किं न तत्त्वम
ध्येगणनमिति सूत्रार्थः भूतिर्विहृतिश्चस्पष्टा प्रान्तरदशा
शाहाभ्यां शिवतत्त्वमालिममिनी शिवत्विति हृमोदर्शितं ८५२
नामान्तरेणदमेवतत्त्वद्वयमुक्तं नन्वत्रकिमेतत्स्यादिति
भ्रमितव्यमित्यर्थं सूत्रेणाह ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः
सदाशिवः ॥

सामानाधिकरण्यं च सहिष्णाहमिदं धियोरिति ॥ यस्योन्मेषा
दुदयो जगत इत्युन्मेषशब्देन बाह्यतः स्फुटता विधायिया हि
स्य चैतन्य सामर्थ्यमीश्वरतत्त्वं तन्निर्दिष्टं यस्य निमेषात्
प्रलय इत्यत्र तु निमेषशब्देनान्तरूपस्य स्फुटत्वस्यापयन्
सदाशिवतत्त्वं तदेतद्द्वयमचलस्यापि चितः स्वचलनाव
भासनेन किंचिच्चलनात्मकमिति गुह्यस्पन्दोपयुक्तः सर्वा·
णि हि तत्त्वानि भगवतः शक्तिरूपाणि स्पन्द एव यथोक्तम्
गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः सामान्यस्पन्दसंश्रयात् लब्धा
त्मलाभा इति काचित्तु शक्तिरनन्ताः शक्तीरालिप्य वर्त
मानानेदीयसी भगवतः सूक्ष्मात हृदात्मन मादवीयस्त्वमा
इत्युपासना विचित्रा आगमेषु दर्शिताः एवमुन्मेषनिमेषा
त्मकेश्वरसदाशिवत्वतत्त्वरूपद्वयं स्वीकृतसमस्ततत्त्वैश्व
र्यसद्योक्तं शिवतत्त्वमित्यर्थः श्लोकेनोक्तं परिपूर्णेश्वरताक
स्यन्तु तस्यैव व्यापारो विमर्शलक्षणो हेतुर्हीदं तुद्वयोः समना
धिकरणत्वेन यः सामनीभूता विद्या प्रबुद्धविघातोन्मेवे·
स्यवान्तरस्यार्थः इदं तात्पर्यं ग्रहमित्यनन्योन्यरूपप्रकाश
विमर्शः इदमित्यन्योन्यरूपः एकः शिवभट्टारके द्वितीयो
विधेयेश्वरवर्गे मायाप्रमातरि चैतो ग्राहकग्राह्यलक्षणेऽष्ट
ग्राधिकरणोऽसिद्धो यदान्तमध्यकोटौ समष्टतत्त्वलाव·
द्विधा स्यतस्तदाहमिदमिति ग्राहके ग्राह्यस्य प्रतेपोत एव
प्रपामलग्राह्यांशो विमर्शः सदाशिवनाम्नो इदमहमिति
ग्राह्ये स्फुटीभूतेऽहमिति प्रतेपात्मसामानाधिकरण्यविम
पार्मेश्वरभट्टारके एन सन्नार्थमवतारयति उन्मेषस्यादि
ना शास्त्रकृतामिति स्पन्दादिशास्त्रप्रणेतृणां तस्य चेति

प्र
वि वि
४९३
493

येन शिवस्यैश्वर्यं सदाशिवतत्त्वापक्रमं स्पृश्यते तेनोभयोरपि
प्रसिद्धो व्यापारः विद्याख्यः उभावपि च तद्व्यापारमयौ परमशि
वनाथस्य किंचन नैश्वर्यं ननु विश्वं निमिषितं चेदेकरसैवाहं
तायुक्ता सदाशिवतेति निमेषः कथं सदाशिवरूपता तत
श्च कथं गुरुभिरुन्मेषः कथं निमेषोपि भगवतो व्यतिरेके-
ण निर्दिष्टो यस्योन्मेषनिमेषाभ्यामित्यत्रेति शंकापरास्य
ति नत्विति विश्वं निमिषितमिति हि विश्वस्येदन्तास्पर्शोप
व किंचिद्रूपं वक्तव्यं न च शिवपदे विश्वं किंचित् सर्वथा व
तरालीनेति हि वक्ष्यते आगमे हि स्वभावेनैव शान्तात्माद्यो
वः संसारपवहि सर्वस्मान्निष्यते परस्परेवोरहृदयस्ततः
तिपठितं ततश्च विश्वस्यान्तरिति अहन्तायापरिवर्तमे
नाध्यामलता स एव निमेषः अत एव तदा तद्धि स्वप्रलीनमु
च्यते व्यवहारणीयत्वाभावात् एतदाह सदाशिवदशा
हीति अशेषाणां पुरुषाणां मायाप्रमातृणां बुद्धितत्त्व एव
ननु वर्तिः स्फुरन्तोऽत एवासाधारणतया प्रत्येकं निजनिज
या संविदा वेद्यास्तत एव च साधारण्याभावेनाव्यवहार्यत
याध्यामलत्वेन प्रलीनशब्दवाच्या येऽर्थास्तत्सामानाधिक
रण्येन प्रथा सदाशिवपदं यद्यपि विश्वैतो अहमेतदिति तु
ल्यतयैव प्रदर्शितं तथाप्येतत्तया अस्फुटत्वाभिधानात्
र्वेदशायामहरूत्यत्र भावः ईश्वरपदे तु स्फुटत्वोक्तेरेतदिमन
नन्तैश्वर्यसम्पूर्णत्वादीश्वरता पूर्वत्र तु सदाईश्वरोपलक्षितः
शिवव्यवहारः कृत इति शंकमान एतदीश्वरदशाव्यतिरेक
सापरसदाशिवपदं व्याचष्टे सर्वथेति इदन्ता तावदीश्वर
पदस्फुटत्वेनोक्ता तत एव देदीप्यमाना यदा तु सा प्रधान
नुपलक्षिता ध्यामलत्वेनास्फुटा संपद्यते ॥

तदावेश योगेपि शिवतायाउन्मज्जनात् सर्वेणकलनाय
कारेणशिवतेति सदाशिवतोच्यते साचमायापदव्यवस्थि
तानांभूतानांग्राहकग्राह्यरूपाणांप्रलयः सर्वथैवमायी
यरूपप्रध्वंसात् मायातत्त्वेच तदाभूतानिनिधीयन्ते तच्च
परमेशशक्तिरूपंसदाशिवपदेइदमितिसंशस्पर्शेनविश्रा
म्यतीति निमेषः सदाशिवता एवमेषग्रन्थोनेयः ननुसर्व
नत्विमादिग्रन्थाभिप्रायस्यार्थइत्याशयेनपरमशिवताया
त्वात्मना तथासतिनिमेषतः प्रलयः सदाशिवव्यापारस्
त्वेनेनविशेषापत्तेः ननुयदासमस्तग्राहकग्राह्यमहाप्रल
यस्तदाभवत्वेवं यदातुमायाया अप्रलीनत्वे सतिपार्थि
वप्राकृतादिवेद्यवर्गप्रलयः पुंस्तत्त्वानिग्राहकाणि स्थि
तानियदापुंस्तत्त्वानामेवांतःकरणेषुसंस्काररूपतयास्तः
सुप्तवदवस्थानेविश्वस्यप्रलयोनतद्ग्राहकान्तःप्रवेशस्तदा
कथंनिमेषोन्तरित्युच्यते अत्राह ग्राहकेत्यादि अन्तरि
तिपुंस्तत्त्वेषुनिमेषः संस्कारशेषतेतियावत् नत्वेवमपि
सदाशिवस्त्वयंस्वांशेनेवाचकीकृतः वाचकीकृतश्च
स्याह तदानींचेति तस्यांसंवेद्यावस्थायामपियोमायीय
ग्राहकान्तःकरणपरिवर्तनेनसंस्काररूपोनिमेषः सोपि
ततत इदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्येतिन्यायेनाहमिति
पदेविश्राम्यन्नहमिदमिति सदाशिवतामेवस्पृशति
यदासंस्काररूपत्वेस्याहन्तेवतत्त्वंतदाप्रभुत्वएवसदा
शिवता इदन्तयामायीयाहन्तयावासंस्कारतेति ह्यिव
स्याति आख्याहृदयमपिचपुंस्कमित्याह अतएवेति यतः
प्रलयोहिद्विधा पुंस्त्वावशेषतायां तत्संस्काररूपता

ई
प्र भि
४९४
494

भाजांवेद्यानामर्थानांमज्ञावेमवेद्यतयापुंस्त्वानामपित
मायाशक्तौप्रलीनत्वेनसदाशिवपदान्तर्गमनेपृथक्त्वमात्
त्वाभावात्तदपेतयावेद्यानांप्रतिष्ठानादपवेद्यतयानतस्या
दशास्यसत्त्वमस्याप्युभयरूपत्वंवक्ष्यते तावन्मात्रस्थितौशो
कोसौशुभंप्रलयोपममित्यत्र एवंयस्यनिमेषात्प्रलयइति
व्याख्याय यस्योन्मेषादुदयइतिव्याचष्टाणः सदाशिवप
दादीश्वरपदस्यव्यतिरेकमाह ईश्वरदशेति दशाशब्दो
वस्थाशब्दस्यार्थे मायायांस्फुटेदन्ताभाजोर्थाईश्वरपदे
स्पष्टाभवन्ति नत्वेवपरमार्थेनेदन्तावस्यस्फुटतापत्तेः
यस्योन्मेषनिमेषाभ्यामित्यत्रजगद्ग्रहणेनवेद्यवर्गएवक
स्मात्संगृहीतः यावतासदाशिवपर्यन्तेपिप्रलयः सर्ग
श्चागमेश्रूयते यत्सदाशिवपर्यन्तंपार्थिवाद्यंचसुव्रते
तत्सर्वंप्राकृतंज्ञेयंविनाशोत्पत्तिसंयुतमिति ततश्चत
योरप्युन्मेषनिमेषस्वीकृताभ्यामुदयप्रलयाभ्यांव्यपदेशः
कर्तव्यः किंच यथाशिवस्योन्मेषनिमेषव्यापारोतत्त्वान्त
रेसदाशिवेश्वरावुक्तौ तथानयोरप्युन्मेषनिमेषव्यापा
रौकस्मान्नोक्तौतत्त्वान्तरतया तदेतदाशंकाद्वयमेकेनवा
क्येननिराकरोति सदाशिवेत्यादिना इदन्ताभागस्यैवाप
ररूपस्यतत्रागमेप्रलयोदयौपरमार्थेनउक्तौमन्तव्यौ
तदभिप्रायेणैववचनंच मायाकालंपरार्धानांगणयित्वा
मानेनतुईशोदिनंरात्रिरेवमित्यादिक्रमेणशाक्तितत्त्वांते
पिश्रीस्वच्छन्दादिग्रन्थेनगणयित्वैश्वरंकालंपरार्धानांशते
ततसादाशिवंदिनंरात्रिर्महाप्रलयइत्यादिनाकालयोगाव
पदिष्टः तत्त्वीश्वरशक्तिरूपयोरनयोः प्रलयोदययोर्युक्तौ तथा
तयोरपियत्प्रलयोदयव्यापारवत्त्वं।

तत्परमार्थमः परमशिवस्यैव इति पृथक्तयोः तव्यापारा
न्तरमुक्तं तावतः पूर्णशिवरूपत्वात् एतदेवाह एकमेव
हीति येष्विति येषु भावेषु मध्ये तदानीं चेति अवभासना
कालेन केवलं ग्राह्याणामित्यपि: शून्यतारूपाणामिति
अपवेद्ये प्रलये संस्काररूपतया स्वरूपमात्रावशेषवेद्यता ग्राह्याणामप्य
पुर्यष्टकरूपाणां सवेद्ये ग्रहकायत्तत्वाच्च
सोप्रलये इति न सभेदेनाभिहितः एवं च सदाशिवेशौ
शिवतत्त्वान्न भिद्येते ततः कथं तयोः सृष्टिप्रलययोर्व्यापा
रान्तरं व्यपदिश्यते इत्येतत्कृते निर्वाहयितुं नैतत्त्व
यासमाप्तमित्युक्त्वा प्रायेण प्रमेयान्तरं निरूपयति त
देनाह इत्यादिना प्रत्युपस्थापयन्तीत्यन्तेन त्रिंशादिति
भूततन्मात्रबुद्धिकर्मेन्द्रियविंशकं मनोहंबुद्धिप्रकृति
पुरुषरागनियतिविद्याकलाकालाख्यानि प्रविशन्ती
तिधाता इच्छेति शक्तितत्त्वसंग्रहः सप्तदशेन तत्त्वा
नां तत्सर्वं पूर्वानुप्राणितत्त्वमाह ज्ञानक्रिये सदाशिवे
श्वरौ तद्व्यापारेपि विद्यातत्त्वेनैवानुप्रविष्टं मायातत्त्वं
देहेनोपादानकारणमात्रत्वेन पृथक्त्वेन समतं अपि
तु परमेश्वरशक्तितया तथा हि मृदादिः पदार्थः प
रमेश्वरशक्तिरूप एव संस्तदिच्छावशाद्घटकारणतया
पि नियतो निर्भासमानः पृथक्कारणमुच्यते अतए
व सर्वभावानां शिवः स्वभावः तेन विना निःस्वभा
वत्वात्सर्वस्येत्याशयेन स्पन्दशास्त्रे तमविष्टात् स्वभावस्यैव शिवा
भावेन स्वभावमिति कथितं तथापि सूक्ष्मे चैव तत्त्वानांया
त्मकत्वादि श्रीत्रिशिरोमतेति

यस्त्वहमेतावशिवइति सर्वं शिवशास्त्रमात्मोक्तं तद्वन्मायापी
ति पंचैतानितत्त्वानि ततोपीति तेभ्योपि तत्त्वेभ्यो हेतुभूते
भ्यः शिवतत्त्वस्य षड्विंशतत्त्वस्य न भेद इति संबंधः अभेदादि
तिमतिविश्वे हि भेदो सन्नपि आभाति तावत् शाक्तेन तदपि
नेत्याशयः आदिपदेन नियति रागौ तामामिति कालादि
शक्तीनां विवतादशायामिति यथा घटादेः पृथग्भूतावभा
स उदकाहरणसामर्थ्यं सकरपित्वया पृथग्भावावभासेव
न हि तन्मकुरस्य शक्तिरिति अवभासः परमार्थतस्तु यथावेतिय
तिविश्वमेव ग्राह्यमुच्यते तथा मकुरेपि सत्त्वेपि पतत्त्वेति काला
दयो ग्राहकत्वे उपयुज्यंते अहनान किंचित्करोमि जानन्न
भिषक्तोहमिति हि कालकलाविद्यारागान्तविद्धपवार्थ्य
नियत्यन्तशाक्तितो ग्राहक उच्यते अन्यैरिति शैवव्याख्या
तृभिः तथा हि शिवब्रह्मतत्त्वग्रन्थे गुरुपादैर्निरूपितं पं
चविंशतत्त्वेषु शिवनाथस्यैव शक्तिरूक्तेयं तत्र च तस्तस्तु परा
अन्त्यैवे पंचविंशकस्थूलाः मध्यास्तु सूक्ष्मरूपाः शक्तयश्च
साम्भ्रनास्तु परमित्यादि ग्राह्यायत्तत्वाद्ग्राहकतायाः यद्यः
पि कालादिशक्तयोपि ग्राह्यं स्पृशंति तथापि सामान्य
तएव न विशेषतः बुद्धिकर्मेंद्रियशक्तयस्त्वियत्तया कार्य
तया च विशेषत एव ग्राह्यं स्पृशंति इति ग्राह्यादिपदस्याश
यः तास्वपीति स्थूलसूक्ष्मतयोभय्याः मायाप्रमातुरपिप
रमार्थतश्चिदेवतत्त्वं इति शिवस्यैवैताः शक्तयः तथाहि य
तः करणवर्गोयमिति नीत्या वस्तुतस्तु स एव सर्वं जानाति
करोति चेत्तदाह ग्राहकात्मत्वपीति निराभास इति
वेदकैकरूपे सत्युपसदृपाइति ॥

अहं घटं जानामि करोमीति हि श्रोत्रवाक्यस्तत्त्वं अत एवाह
विमर्शजातीय इति अहमिति विमर्शस्य विशेषरूपा एताः
विमर्शाश्च भगवत एव शक्तिरित्युक्तं विमर्श एव देवस्य
ति तदेतदुक्तं गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः सामान्यस्पन्दसंश्र
यात् लब्धात्मलाभा इति येपि प्रतिबिम्बरूपा ग्राहकास्ते
षां चिद्भागाः शिवश्चैवस्वरूपा या चिद्भागोपि वेद्यात्मा तच्छ
क्तिरेव सदाशिवरूपेणोपपादयति ग्राहकाश्चापि इति प
तत्पूर्वमेवास्माभिर्विमृष्टं चितिशक्तिर्विश्वरूपा भवति
न चाधिकं स्पृशतीति सम्बन्धः चेतनातिरिक्तघटकारित्वादि
नाहन्तां व्यनक्ति एतत्संक्षिप्य घटयति योहीति इदन्ता
भागिति निरूढेदन्ताकोर्थावभास इति सम्बन्धः एतत्प्र
मेयं प्रकृते उपयोजयति एवमिति ईश्वरादिव्यवच्छिद्य
ते शिवत्वाद्वैतेनेति संबंधः आदिपदेन सदाशिवादि नवै
तावन्ति तत्त्वानि शिवप्रलीनानीति नास्माभिः स्फुटं प्रो
च्यत इति दर्शयति वक्ष्यमाणेति प्रमाणभूमौ सदाशि
वपद एव स्थितिः वस्तुभूमौ तु प्रलय इत्याशयेन सर्गस्थि
ती सर्गस्थितीसर्गप्रलयाविति च दर्शितं ननु सदाशि
वतापूर्वं स्फुटावस्थास्ति कथं प्रलयतैवास्याः अत आह अपे
चेति अस्फुटतैव हि प्रलीनत्वमुक्तं स्फुटेन प्रलयपदेन
व्यपदेशे हेतुमाह प्रलयस्येति व्यक्तिः स्फुटत्वप्रपंचाद्युप
पादविरहितः प्रलयशब्दो भूतपूर्वस्फुटदशादर्शनं यदस्फु
टत्वं विनाशशब्देन प्रसिद्धं तद्वत् इति लोके निरूढिः एवं
श्लोकार्थं व्याख्यायावान्तरं विवृणोति तस्य चेति सदाशि
वेश्वरोभयरूपस्य यः स्वरूपादभेदपरामर्शस्तद्विधानाम

ई
प्र वि
४९४
496

मतं अत्रैव सच्छद्मार्थनिरूपणाशयेन हेतुमाह स्वात्मोल्ला
सेनेत्यादिना तस्येति विमर्शस्य ननु यथाहं भेदरूप एव स्वकारण
परम्पराधीनजन्मास्तु इत्याशंक्यान्यत्रापि सर्वोक्तहेतुत्वेन स्फा
रयति प्रकाशादिति अत्रेति सूत्रे अनेन घटादीनां ग्राहका
न्तरत्वमन्तःकरणभुवि रूढत्वेन नाहंरोहीत्याह नन्वीश्वर
दशायां स एव प्रमाता शून्यपुर्यष्टकादीनां तस्यैकरस्यैव वे
द्यता ततश्च कोऽन्यो वेदकस्तत्र स्यात् येन वेद्येन साकमेकत्र
चिन्मात्रात्मन्यधिकरणे विश्राम्येदिति इति चोद्यांशंकाया
माह वेदकश्चेति वत्यते इति तेतु भिन्नावभासार्थो इत्यादिहे
शेषु ननु यथा नीलगुणात्मलगतो ऽहं आत्मन्यधिकर
णे विश्रान्तिस्तत्तीये तथाहन्तेदन्तयोरपि सा वाच्या नच
तृतीयमस्ति चिदचिद्द्वित्वमेवेति यत्नेनोपोद्घातेन समर्थि
तत्वादित्याशंक्याह संचेति वेदकश्चिद्रूपमेव पूर्णतया
संकोचनप्रकारेण स्थानान्तरसंक्रान्तमिव तत्तीयमधिक
रणमिति यावत् मतिशब्देनेति सूत्रे अनेन मनोव्यापारो
मतिः सा कथमिन्द्रियवर्गनिरपेक्षसंवेदने भगवतीश्वरे
भवेदिति शंकोत्क्रान्तेति तत इति चित्स्वरूपादीश्वरात् य
थैवेति उपदेशभावनाद्यपेक्षेण स्पष्टेन कल्पनायातेन विभा
गेनेत्यर्थः ननु शक्तितत्त्व एव तर्हि विद्यान्तः भवेदिति कथं व्या
पकत्वं तत् अत्राप्याह येनैवेति शुद्धशब्देनेति सूत्रेऽयं च
परमेश्वरेण विनावरूमित्यस्यामिदमिति समस्तस्वीकारः
णीमतेन । निग्रहानन्तरं निरूपितास्त्वद्विद्या तथाहि
ततप्रग्रन्थ्यो मायान्तर्वर्तिनाः प्रोक्ताः पशवः पाशधर्मिण
मायातीता परा विद्या विग्रहाधप्रदर्शिका साकथं युज्यते ॥
नोक्किहि.

सदेहज्ञेतमः उत्तरग्रन्थस्तु शिवाद्यवनिपर्यन्तो योयमध्वाति
विस्तृतः ससमस्तोश्चितोत्तेयोनाशिवत्वाहिमुच्यतेइति अय
मितिहीदन्तोक्ता चिन्ताचित्यहन्ता १४४ अस्याविद्यायाः क
र्यं शुद्धेत्याशंकायांसूत्रं इदंभावेत्यादि अवलोकनेवेद
नेविद्यासाचेयंवस्त्वनुसारिणीतिशुद्धा तथाहिवेद्यदशाम
गीकृत्यवतामप्यनपवोचितेनेदन्तापरामर्शेनपरामृशतां
वोधएवप्रकाशात्मासारंवस्तु प्रकाशश्चानन्यानुखादं
विमर्शमयः तथैवचप्रकृष्टत्वेनेदन्तायाअहमिदमितिभव
तीति शुद्धमिदंवेदनमिति सूत्रार्थः एवमवतारयति अ
शुद्धेत्यादिना शुद्धाशुद्धयोविद्ययोः एतान्तरपरीतत्वाद
न्योन्यव्यतिरेकेणस्वरूपमुपलक्ष्यंभवतीतिमनसिकृत्याशु
द्धविद्यांतावद्दर्शयति मायेत्यादिनावसरे इयत्तेनवाक्ये
न अशुद्धविद्याया उपयोगंदर्शयितुंपशोः स्वरूपमाह
प्रथित इयत्तेन स्वात्मैवास्यपरंप्रकाशतेनपरंकिंचिदस्य
र्थः मायीयानांकालभेदसंगतिर्नेवपरमेश्वरशक्तिरूपा
यामायायास्त्वतोमायामूलोपिमलोनादिरेवेतिनित्यएव
पशुः यच्छ्रीकिरणोक्तिः पशुःनित्योह्यमूर्तोज्ञोनिष्क्रियो
निर्गुणोप्रभुरिति तत्रएवसर्वतः संकोचादणुः सोणुर्यद
स्माद्भिन्नवेद्यवेदकस्तन्मायीयइतिसम्बन्धः मायीयत्वेवदामी
त्ति शुद्धविद्यातोव्यतिरेकोदर्शितः नन्वित्यादिनातदभेदेनेति
विद्याभेदेनपरमिति ततोन्यदमायीयं १४५ अधिष्ठानादेव
नाव्यतिरिक्तमेवतत्स्वनामकमेतत्त्वद्वयमिति भण्यप्रति
पादयितुंसूत्रं अत्रापरत्वमिति अपरत्वमपूर्णतान्याकांक्षि
त्वमिदमिति परत्वंपूर्णमहमिति अतएवचतत्त्वद्वयेपिता

वंशोऽस्त्विति वेद्यभावनिष्ठा दशा न त्वस्वरूपा तदवभास
यितृस्पृष्टमात्रवेद्यवस्तुसाधना तदेवनिष्ठसंवेदनदशा तत्र
द्विविधा तन्मात्ररूपमेव महेश्वरादिवर्गाधिष्ठातृत्वं श्री
सदाशिवेश्वरभट्टारकरूपतेति तात्पर्येण सूत्रार्थः तं संग्र
ह्णाह आगमेष्वित्यादिना तत्त्वगतशब्देनादेवतारूपा ह्यति
रेकः सूचितः ईश्वरावस्थायां स्फुटीकृततत्त्वादिदन्तायास्तु
लाभूतं परत्वमपरत्वं चेत्याशयेनाह ईश्वरावस्थेति पतं
ह्वारेण च सदाशिवदशापि न स्वीकृताभेवेदित्यभिप्रायः
नात्र सांख्य इव परिणामक्रमेण दशाव्यवहार इति दर्श
यति आत्मीयस्वातन्त्र्येति परापरत्वेऽप्युद्रेकोद्रेशस्यानाभि
त्याकारं परत्वेनावतिरूपयितुमाह तत्रेति तद्विपरीतमि
त्यादिना सूक्ष्ममपरत्वमाह तावदिति द्वितीयविपर्यासात्तु
दयेऽपि इयतैवापरत्वमुल्लसितं विद्येशानामिव तदुदयेऽत्र
तदेव ब्रह्मादिकीटान्तानामिव स्फुटतामेष्यतीत्याशयः
तत्रापीति द्वितीयप्रकाशने स्थिते तितदाधिक्यमित्यर्थः
पूर्णतायाग पस्यति इदमिति परामर्शपतयैव हि पूर्णता
निरवकाशीकृतानात्तइवाभागपवशाद्धा सदशामधिश
यानस्य अहमिति परामर्शतायां भवितव्यं पूर्णतयेति
किञ्चितयोर्नियोगाइव अनेनेति अपरत्वमित्यनेन पूर्तिश
म्येन पुंस्त्वग्रहणेन ब्रह्मादेः संग्रहेऽपि मायीयेश्वर्यांशोद्रेका
श्रयादानं पतेनेति परतेत्यनेन नहृनिवोकान्तस्पृहेहेदशानि-
त्रप्रभिश्रीकारेण तृतीयामाह ॥

हृन्नाविति अतो हेतोर्भयांशवशाद्देषाद्दशापरापरावस्थेति
शाकल्यवादिनेति न तु जाड्याख्यायामायातेन अपितु व्य-
क्तिभूमानमभिदधता पूर्णत्वं पूरितमिति सम्बन्धः विशेष
रदशान्तर्हि काभावेदिति निरूपयितुं व्यतिरेकप्रसंगात्स्वन
परावस्थाः स्पृशति द्वितीयार्थेत्यादिना अमुनेति अपरत्वं
भवति न तु संसारिजनतुल्यमितियावत् तेनवैयाधेः संसा
रितुल्यापद्यते इतिनिरूप्य वेदकांशामुखेनोत्कर्षं दर्शयति
पतान्तरेणाविरूपाचलनाहेति १५९ एवमहमिदमिति सं
वेदनेयदाच्छादकेमहमिति रूपं तस्यायाथात्म्येनव्यापारः शुद्ध
विद्येति प्रतिपादितं इदमिति तु यत्रात्माच्छादनीयोत्रभाग
स्तस्यायाथात्म्येति तु मनागन्तर्दर्शयितुं सूत्रं भेदधीरेवेति शून्या
दिरूपमायाप्रमातृत्वासेपि संविन्मात्रे एववाह्यरिक्ततेवि
चनभावेषु तन्मयेष्वपि भेदप्रकाशनलक्षणा यत्स्वातंत्र्यमा
याशक्तिरूपमिव तत्प्रमातृभागे विपर्ययाभावाच्छुद्धविद्या
येन प्रकारेणानन्तभट्टारकाद्या विद्येश्वरा वर्तन्ते तेहि शुद्ध
न्माय वद्वाह्यभावा एव भिन्नभाववर्गं पश्यन्ति हैन हेषी वेश्व
रः तेन परमेश्वरस्वातंत्र्योपजीविनी विद्येश्वरशक्तिः शुद्ध
विद्येति तात्पर्यं सूत्रस्य तदाह विद्येश्वराणामित्यादिना अ
पचेति निकृष्टा इदम्भावस्य प्ररूढत्वान्निकर्षः तामेवाह
विद्येति ग्राह्येनेति संगतिः अतएवेति स्फुटपशुभावाप्राप्त्या
भावात् कर्मणामिति लौकिकवैदिकात्मनां दीताध्यानादे
नादेरेव तु तद्द्वेषेन कृतानन्याप्तिः अप्रकृतप्रायश्चित्तस्मरण
दीताधिकारोपि प्रकृताधिकारः योगपविधिलाभेपितस्पर
मेति यदागमः अधिकारं न चेत्तयोर्हि विशेषः स्यात्तत्तयेऽति

६
प्र भि
४९८
498

एवमागमोऽप्यवशमभ्युपेत्य इत्याह ईश्वरेत्यादि सार्थकमि
ति विद्यातत्त्वे स्थिता ईश्वराः सर्वज्ञाः सर्वकर्तारश्चेति विद्येश्व
राः ननु एवमपि कस्मादेषां न तत्त्वान्तरताप्रसंग इत्याश
ङ्काह तत्त्वानां चेति मायायामिति पार्थिवे ब्रह्मा प्राकृते वि
ष्णुः मायीये पदे रुद्रः इयं च मायाशक्तिविजृम्भितमिति सा
मान्येन मायायामित्युक्तं हि निर्व्याचष्टे मन्त्रविद्यानामिति ए
वं च ज्ञानादिपरामर्शसारशाक्तराशिकलाशरीरत्वेन प्रवा
न्तरभेदस्तु शक्तिसिद्धेः संवेदनवाच्यस्वरूपयोः शक्तिमच्छ
क्तिरूपयोश्च क्रमेण प्राधान्यात् तथा श्रीमतङ्गादौ विद्ये
श्वरेभ्यः पृथगेव विद्याराज्ञात्मिका या निरूपिताः ६७ स्वा
त्मात्मिका तावदिच्छैव भगवतः शक्तिः सा तु क्रमभेदेन
बहुधोपचर्यते तत्र यथा मन्त्रेष्वस्फुटास्फुटेदन्ताप्रकाशने
सदाशिवेश्वरता ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा चिन्मात्रग्राहकत्वेपी
दन्ताप्ररूढौ क्रियाशक्तिशेषरूपैव महामायाविद्येशशा·
क्तिः ग्राह्यग्राहकविपर्यासे पशुप्रमातृषु मायाशक्तिः तथा
ग्राहकग्राह्योभयविपर्याससंस्कारशेषत्वेपि योगिज्ञानि वि
षयं यद्वस्तु परमार्थमयं नेतत्र यद्भगवतः स्वातन्त्र्यं माया·
शक्तिविपरीतं तद्वशं पतत्त्वान्तरं यद्धि वीक्ष्यते पृथक्क·
योजन इति तदेव विद्यातत्त्वमिति मायाव्यतिरेकेण त
द्रूपं दर्शयति सूत्रेण तस्यैश्वर्यस्वभावस्येति पशुभावे ग्रा
हकग्राह्यविपर्यासोभयात्मनि पाशयोगलक्षणे स्थितेपि
तस्य प्रमातृपरमार्थरूपस्य ऐश्वर्यलक्षणस्य स्वभावस्य याप्र
काशिका भगवतः शक्तिः सा निष्कलप्रमातृषु वर्तमाना वि
द्या यद्दृश्यते विद्याभिज्ञापितैश्वर्य इति मायाशक्तेर्नाव्यापारः

स्याद्धि तिरोधानस्वरूपावरणं हेतुनाच्छीत्यादिना करोति यद्
विष्यति एषप्रमातामायाख्यः संसारीति तेनस्वरूपप्रकाशः
नशक्नोतीति विवेकेवसेति सूत्रार्थः तमवतारयति मायेत्यादिना
तेषांतेषां घोरात्मनामायातेव्यतिरेकं व्याख्यातं एतत्तिरोधानका
रीत्यादिसौत्रे तदाह वृणोति ऐश्वर्यस्वभावेत्यादिना तिरोधान
क्रारीत्यादिसौ वरणं स्वरूपाप्रकाशनं मलमज्ञानं प्रसज्यप्रति
षेधात्मकं यत्तदेकं तत्स्वरूपवत्तु तदुपप्राणितपर्युदासात्म
नाविपरीतप्रकाररूपं द्वितीयं तदाह भ्रान्त्यादीति तथाप्रसिद्ध
मिति रूढिमात्रान्मायाशक्तिकृतत्वेन सर्वस्यापि एतद्रूप
मेव प्रथात्मनलाख्येति श्रीभैरवसूत्रे प्राख्यग्रहणं स्फुटि
स्थितीति प्रलयविपरीतताजागरस्वप्नेति स्वप्नविपरीततो
क्रा प्रलयस्वप्नयोः सर्वासर्वसाधारणेतरयोग्रविरता
दिनाभेदो मन्तव्यः एवं त्रीणि सृष्ट्यादीनि कृत्यानि तिरोधान
रूपाणि प्रतिपाद्य चतुर्थमपि विलयनामकं तिरोधानशब्दे
नप्रसिद्धे तिरोधाने मायाकार्यमाह नरकेत्यादिना ननुबल
दृत्यादितो नरकगमनमिति सृष्ट्यादित्रयमेवैतत् मैवमित्या
ह कर्मफलानि तिक्रामिति यत्किल परमेश्वरेसमयमङ्गीकृत
वतोप्यन्तस्तद्विषये हेयकालपातनकर्मानपेतयैव मुक्तया
परमेश्वरेच्छयैव प्रकोपापरपर्यायतया भवति तेनमुक्त एवङ्ः
रेवनियतिवदनावलोकिशुभाशुभवलवतस्तथर्मा
निमित्तेयेतशुभाशुभानुसरणमनन्तरेणैवतेपरमेश्वरेच्छा
तएवकेवलायाः नत्वतत्कृतानडुः एवावाप्तिविलयस्तिरो
धानंचोच्यते नत्वतात्कालिकमात्रंवा कालान्तरान्तंवापि
वा पूर्वकामान्यकतिपुरावरणादीनां उत्तरंतुशिवत्व

६
प्र वि
७५५
479

रुद्राणस्वसमयादिद्वेषिणांनरकपातमयं अतएवेति यतः
क्रमान्तरमुक्तंततः ननुपंचमेनतत्किं आह अनुग्रहस्थेति सोपि
क्रमिकोवरदानात्मानन्दीश्वरादिषु अक्रमिकस्तु दीक्षाभ्याः
स्यादिकंगित्यपवर्गदः सर्वमित्युक्तेनुग्रहस्यापिमायाकार्य
तोक्ता तत्किंव्यापारान्तरेणाग्रेतिशंकांध्वंसयति वरदानादिर
पीति आदिग्रहणेनसिद्धिप्रेप्सयाधनादिकाम्ययार्तिविवा
रविषयापिच यत्परमेश्वरसमयप्रतिपादनेनतदप्यनुग्रहरूप
मेवेत्याह उन्मेषशाठ्येनातीव्रत्वेनत्र विद्याया आवतारणास्ती
व्रविद्याकृतानुग्रहवैलक्षण्येन रुद्रशक्त्याविष्टोमात्सर्येर्ष्यारेवगु
रूपमदनादिकंदीक्षाज्ञानयोगचर्यादिकमेतद्देहपातएवाप
वर्गफलंप्राप्नोतीति दर्शयति स्यादितिपदेनेदमेवाप्यसू
चितं यद्यपि वरदानादौमायाया अविनिवृत्तिस्तदाशये
नचसर्वमित्युक्तं तथापिसंभाव्यतएवाग्रविद्याशक्तिकृतो
लेशेनावेशोयः परिपाकेमोक्षफलः अतएवगीते चतुर्वि
धाभजन्तेमामित्युक्त्वा उदाराः सर्वएवैतेइतितीव्रविद्याश
क्त्यनुग्रहस्तुदर्शितः ज्ञानीत्वात्मैवेति अतश्चप्रपंचितंप्रथ
मतएवतथानवथानुग्रहणेनेश्वरः शक्तिपातइतिसविवे
चितंश्रीतंत्रालोकादौ १४६ वितत्यस्वरूपंस्फुटयितुंमाया
तोव्यतिरेचनंयदुक्तंतदाशयेन यन्मायायाः स्वरूपमु
तिरोधानकरीति तदेवसदृष्टान्तेरणस्पष्टीक्रियते भेदेत्व
करस इति अतएवावतावरणापाविपर्ययहृदयहेतुरिति
नद्धेतुत्वेनस्फुटेनरूपेणोत्पर्यः सत्यमेयमलयैवतिनत्व
भावसमाधोचयद्धामकल्पमनल्पमिवाभाति ॥

नटनुस्मर्यमाणत्वेन वेद्यं सदहमित्यात्मत्वेन स्वान्तेप्येणाभि
निविशते उच्छ्वसिमि निःश्वसिमीत्यत्र प्राणो वायुकल्पः
वुभुते पिपासामीति प्रत्ययेमनुप्रज्वलनादौ च स एव तेजः समु
पहितः अन्तरहं वेद्मि सुखी दुःखी मूढोहमित्याद्यवस्थासु
लच्छसलिलाशयसदृशो बुद्धिः कृशः स्थूलो गौरोहमित्या
दौ शरीरमेव स्थूलीभावं अत्र च चिन्मात्रता परमार्थेपि यदे
यताभासनमेतदाद्यं विपर्यासं मायीयं अतिरस्कृतवेद्यभाव
मेव तत्तज्जडमपि सद्यदहमिति आत्मतया भाति तद्द्वितीयं एवं
विधातिदुष्करविमोहनव्यापारंपम प्रतिघातरूपेयमिति
कथयितुं विजृम्भते इति वायरूपेणाविवेकावगम्यतायामपि
बुद्धिप्राणशून्यप्रमातृभावस्य रूपत्वेनाविशेष इति वदता
दारसुतधनभवनादावपि गाढामहन्तां स्फुरयतीति सूत्रा
र्थः सामानाधिकरण्ये चेति या विद्या दर्शिता तामनुवदते
मायाशक्तिं नतो व्यतिरेचयितुं ईश्वरस्येत्यादिना शरीरस्य
पौर्यमाणतां दर्शयति जरेत्यादिना अभिन्नरूपमिति तदः
व्यभिचारिणामिति यावत् प्राणानुपववर्गपंचकस्यावितथ
स्यचानुप्रवेशात्तुर्येष्टकरूपतामिच्छति स्मर्यमाणत्वादिति
तं विद्रूपं हि अविच्छिन्नस्वप्रकाशभावः कथं स्मर्यते तदुः
क्तं नाभाव इत्याद्युपक्रम्य यतोभियोगसंस्पर्शात्तदासीदि
तिनिश्चय इत्युक्ता नन्वेवं स्मर्यमाणत्वे तत्त्वं प्रतिपद्यते
इतियदावा एवं तदा अनात्मैवाहन्तया प्रतिपन्न इत्येवम्
सर्वोयं द्वितीयो विपर्यास इति महावाक्यस्य संगतिः तथैवेति
आत्मतया एष एव च द्वितीयो विपर्यासो नात्मन्यात्मभावना
ख्यः सांख्यादिशास्त्रे सर्वत्र रूपत्वेन सिद्धः नतु एवं तैनैव च

६
प्र वि
५००
६०७

प्रथमेनविपर्ययेणान्तःक्रोडीकृतप्रवाहं द्वितीयोविप-
र्यासः यदुपसंहरिष्यति तदेकप्रवाहमिति ननु समशी
र्षिकया द्वाविमौ विपर्ययाविति निर्णेयत्वमलत्वमस्योपपा
दयति प्रदर्शनं चेत्यादिना नन्वदर्शनयोग्यं पुर्यष्टकादि
प्रकाशमानतयानामसंभाव्यतां घटादिवदेव तस्य तु किम
हंप्रतीत्याधिकयायेनोक्तं प्रतीताविति आह तस्यैवेति के
वलमिति इयदधिकमवश्यमंगीकार्यं अहंप्रतीत्यभावे हि
सएवमुद्ग्राहत्वसहितइत्यात्मतयायोनहंरूपते भाववर्गो नी
लादिस्सनैव प्रकाशते प्रकाशते चासौ नीलमिदमिति हि
न मूर्च्छितत्वमस्य पदसदः तदवश्यमहंभावेनाधिकेनात्रभवि
तव्यं येनकेवलंकृत्वामूर्च्छितत्वाज्जडता न भवति नन्वस्ति त
त्राहंभावपेक्ष्याप्याच्छादकस्तत्किमपरेणापृथग्भूतेन ते
नेतिचोद्यं परिहरति पुर्यष्टकाद्यपीति तेनाहंभावेनात्तता
सर्वथैव तिरोधीयत इति पुनरपि नीलमिदमिति न प्ररोहे
त. ततस्तादृगपरोहंभावोत्र निषेद्धव्यः यस्तु वस्तुतो निर्म
लनयातिरस्कर्तुंनशक्त इत्याशयशेषः प्रथममित्याद्यः प्र
थानभूतस्वयत्नेच्छावविवेकः वेद्यीकरणमध्यानां मलो मा
याख्यउच्यते मलमिति मलत्वेनैव तच्च निदानापेक्षया मा
याख्यतया प्रसिद्धिरागमेषु भगवतास्यापिना द्वितीयस्य
तमलस्य विषयप्रयोजनापेक्षमाणव इति ततास्यप्रथम-
स्यमुख्यं विषयमाह आणवोपचारनास्ति तत्र यथेत्यादिना
सर्वविज्ञानादेवाणवाभावः वाचक इति परामर्शसारेण न
तु केवलश्रवणविषयरूपः शब्दविशेषो मायीयवर्णानु
प्राणनकृदमायीयः ॥

यथोक्तं तैस्तैरालिंगिताः सन्त इत्यादि सप्तात्माहंभावभा
जनं येषां ते तेन शब्दशरीरत्वात्संकुचिता वेद्यवर्गादन्योन्य
तच्च शब्दस्य चात्यन्तप्रकाशप्रतिनिविडावरणरूपत्वाभावा
न्न सर्वज्ञताहानिः एतच्च विशेषग्रहणेन प्रमातृत्वादिविशे
षणोपादानेन चासूचितं एतदेव समर्थयितुमनन्तरो ग्रन्थः
प्रचचवदोषमित्यप्यवसेत्येतत्सूत्रविवृतिप्रमेयमनुमन्तव्य
प्रयोन्यभिन्नं मन्त्राणां वर्गसामान्यात्मना तावत्साधारणेन
रूपेण ग्रस्तांगवक्त्रेष्विव मूलमन्त्रांशरूपतयानुयतः सामा
न्यविशेषणोत्वासत्वादित्याद्येन भिन्नाः स्वयं तु वाचकशब्द
शरीरा एव तदाह उभये चेति मंत्रमन्त्रेशाश्च मंत्रेश्वरा अ
पि वाचकशब्दशरीरमन्त्रेश्वररूपमन्त्रविशेषाधिष्ठातारो
मन्त्रेश्वरतयैवात्र संगृहीताः यदुक्तं वीथानामपि कर्त
न्नुषामित्युपक्रम्य विघेश्वराश्चत इति तदपेतयेति वाच
कशब्दविशेषात्मकशरीरोपाधिसम्बन्धप्रतिलब्धसंको
चवशेनेत्यर्थः एवमस्य व्यतिरेकेण स्वलक्षणताप्रमेयस्य
भवति इत्याशयेन मायाप्रमातृत्वविद्याप्रमातृस्थसान्तरवि
चारेणाव्यतिरेचयति मायाप्रमातारश्चेत्यादिना मंत्राणां हो
त्यादिना च इदन्तेव बहिःशरीरबुद्धिप्राणादिषु प्रधानभूतान
दोते शब्दनरूपवत्संवेदनगामिन इति संविदं संकोचयन्तोऽ
विडतममाहृएवते नन्वेवं शब्दनशरीरे मन्त्रात्माहृदयाका
शोविमर्शरूपतया परिवर्तमानोत एवानाहतशब्दवाच्योऽ
त्यादितो मन्त्रः दौरात्म्यं स्पर्शयति स्पर्शादेरिति एतदल्पमु
क्तं इयं तूचितोक्तिरिति वाग्रहणं अत एव गगनादिपदरू
भूतान्तरवर्तिन इति खटखटाच्छलाम्बुलादिरूपस्यमेये

प्र
भि वि
५०१
501

कर्तृरूपस्येत्यर्थः तत्रापि यस्तस्य परामर्शकस्तदव्यक्तप्रमेय
भूतस्खलत्तरणात्मकशब्दानुकरणत्वेन वैयाकरणैर्गीतः
स आकाशीयो वाचक एव प्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वः अने-
नाकाशीयपदस्य व्यवच्छेद्यं दर्शितं शिवतापीति इदन्तात्तु
मीलने प्रमातृपदे ईश्वरतापीति इदन्तोन्मीलने प्रमाण
धर्मोत्तरादिति तस्य भगवतो याकर्तृताहमिति स्वातन्त्र्यात्
मासा यत्रोपचर्यते समारोप्यते स्पर्शादौ सोऽक्षो यतो वे
द्येकरूपस्तत्स्वतादात्म्याविभागगामिन्यो ते शिवतेश्वर
ते अपि तच्छरीरप्रभृतिगतस्पर्शशब्दरूपरसगंधादिनि
ष्ठमेव देशकालसंकोचं भजत इव त्रुटिरिति प्रकाशभा
गेन पश्यन्तीति विमर्शांशेन तत्र एव प्रमेयता वाच्यता
च भावग्रथस्तुक्ता तयोश्चेति निर्धारणपदेन पूर्वकस्यैवा
र्थस्येदं स्फुटीकरणमिति दर्शितं तत इति यतः प्रमातृप्र
माणे देशकालावच्छेदवती ततस्तयोरायता वेद्यसंवित्तिस्त
थैवाभाति मुख्यमिति प्रमाणपदे यतः करणतायाप्रवं:
स्थानं तत्तु कर्मता प्रमेयता तत्रावस्थिता तदा मुख्यसंपूर्ण
वेद्यवेदकतालक्षणा मायाप्रमातृत्वे नास्ति वेद्योपधानेस
कोचात्तु तदपूर्णमस्त्येव मंत्रात्मनेति शुद्धविमर्शरूपेणे
त्यर्थः असाविति संकोचः तत्रेति ककारादिविभागात्म
कं प्रतिबिम्बकल्पमिति प्रतिबिम्बकल्पतयैव सर्वस्यापि
भासनमित्याकूतं अत्र शारीरघटाद्यपि हि वस्तुतः प्रतिबिम्ब
प्रायमेव तत्र स्फुटं पृथग्भावेन वेद्यत्वेनैवभासते नन्वेवंवाच
कपरामर्शनिष्ठः ककारादिविभागः एतदाह तत्तु विजातीय
मिति पृथक्कारारम्भत्वेन संवेद्यमिति यावत् ॥

नरीति वर्णविभागरूपं कार्ये मन्त्रत्वमितिकर्म दृष्टान्तो वैध
र्म्येण प्रतिबिम्बकल्पत्वेन भासमानत्वादिति हेतुमुक्त्वा हेत्वंत
रमप्याह स्वप्राधान्याभावाच्चेति शरीरादिमायाप्रमातॄणां
परमास्थ्यावस्थानत्वेन भाति समस्तानां तदङ्गभीरुस्वभाव
तात् ककारादिवर्णग्रामस्तु विद्याप्रमातॄणामुपाधानवत्त्वा
याप्रमातृगतनीलादिभेदवद्विजकल्पोपकरणतया भासते
संवेदन एवात्मताभिमानो ह्येषामुपाधानतामेव दर्शयति
केवलमिति ननु कर्मतत्त्वशरीराणीति तावदुच्यते तेषां
त्वविद्यामयानां निर्माणे किं कारणं प्राह परमेश्वरेच्छेति क
मोघनपेतामेव प्राह साचेति इच्छा एवं विषयहारेण पुष्टं
मायाख्यमलस्वरूपमुक्तमुपसंहरति उदयमिति परमिति
केवलं एतदेव स्फुटयति नन्विति ग्रन्थे इति बोधानामपि
कर्तृत्वमेषामित्यत्र एकवचनान्तमिति हेतौ देहादिरित्येत
दपेत्यत्र चकारेण स्फुटत्वेन वाक्यभेदो ज्ञानीत इत्याशयेनैव
मुक्तं तत्रेति मायाविमोहिनीनामकलायाः कलनं स्थितमि
ति हि श्रीरुद्रयामलसारवाक्यं तद्वशादेवेति विवर्तपरिणा
मकार्यकारणतावादाद्धि वितत्य निराकुला इति भगवच्छक्ति
रूपैव मायाविपर्यासान्तरात्तेपि मध्यमोक्तविपर्यासक्रमेण
स्वात्मनि भावात्मानः करोतीति १४९ नन्वनात्मा शून्यादिः
रात्मतया यावदभिनिविश्यते तावद्विद्रूपतयाभिनिविष्टो
भवति सा चानाहतेति पुनरपि विशुद्धैश्वर्ययोग एवास्य युक्त
इत्याशंक्य तत्त्वपंचकसंवलितमुक्तत्वप्रदर्शनेनापोहति
यच्च प्रमाणेति स्यादेष दोषः यदि प्रमातृतायां शून्यादिमेय
तां न स्यात् नन्वेवं नयाहि सति व्यतिरिक्ते भेदे कथं माता भवेत्

प्र
वि वि
५.५२
502

पारिमित्यं ह्यत्र प्रमेयत्वेमात्रेऽतिरेके च प्रमाणः तदेव च काला
दिपंचकंचुकनिचितत्वमिति सूत्रार्थः तेसंतिष्ठावतारयति
इदानीमिति स्यादिति अपित्वात्मबलस्पर्शादितिनीत्यासेति
अहमिदमिति येस्वसंवित् अत्रेति शरीरेवस्तुनेइति कलो
हलितमेतक्षेत्रस्तु सूत्रेतद्रूपतेति आत्मरूपता हि समस्तपि सं
सारित्वेनिवर्तेत एवशरीरेऽहवस्त्रादाविवमन्यपदेनापूर्ण
प्रमाणिकत्वमाह शंकितानवस्थापरिहाराशयेनविशिन
ष्टि नित्योदितेत्यादिना अतथेति तदधीनत्वादेवात्रमक
र्तृचैतन्यरूपलक्षणं योजितमत्र ननु स्त्रीबालादीनामुर्यष्टका
दिन भवेत् आत्मा शरीरमेवेत्यक्ता ततश्चापरलोकिनस्त
स्युः अत्राह शरीरात्ममानिनामपीति एतच्चप्राग्व्याकृतमे
व अयमेवस्वनात्मन्यात्माभिनिवेशावतरणक्रमइत्यत्रा
ह्यदशाविषयनिषेध्यापसरणेनेपरामर्शविशेषमपिप्र
दायमभ्यासवशादृच्छति येनत्यजसित्यजेतितदानेत्य.
पिविशेषस्यास्तमयाद्धि स्वहमेवचिन्मात्रंभाति केवलंत
त्संस्काराद्भेदाचेति स्मृत्यानादिसम्भवः संकोचितमित्यन्त
कर्तृपदं अनुभूतेत्यादिकर्मपदं सेति आत्मरूपतायत्पदे
नक्रियापरामर्शोपिक्रियायाः कारकोत्कलितशरीरत्वात्
करणस्यमहत्तस्यपरामर्शोऽचितएव ननुवासनापेक्षमेत
ल्लिंगं पुनःसंस्कारापेक्षयापुनर्निर्देशान्तरप्रसंगात् अथवेति
वेदनयावेद्यं अपितुमायीयातावदागृहीतरूपासादनेनैवप्र
कैत्यर्थः तथाहि व्याख्यातातावत्संस्कारवन्तमात्मानंमत्वा
नैवाख्यातं उपच्छति ननुतान्संस्कारान्स्वयंवेदयमानः कृ
शादेशकालनियताशेच सोऽहमिति तावत्संस्कारस्यापवाहमिति

परामर्शाङ्कुरैर्वेकोपायुदयायुक्ताः स्फुरत्तसंकोचसंस्कारव
ती याचित्तन्मयतयाप्रलीनमप्रमातृतशब्दादिरूपविशेषमे
कमिति पूर्वदृष्टकान्तरादेर्भिन्नं द्वितीयविपर्यासस्याद्यविप
र्यासान्तरीयकं स्वरूपं विषयद्वारेणोपसंहरति तदेवमेत
दिति प्रथमविपर्यासभिन्नो रूपान्तरमिदमित्यन्तपदेनास्म
त्पदेनाह एवं मातासमेयः सन्नित्यन्तं व्याख्याय कालादिः
केनाद्रियाख्यातमारभते अन्यदपीति इयमप्याशंका न
नैवपरिहृता यदुतकलननियमनादिकार्यमशेषप्रमेय
निष्ठं दृश्यते तदमी कालाद्याः प्रमातृधर्मत्वेनैव किंतुच्यते
इति पारतन्त्र्यं तत्त्वान्तरसम्बन्धे सति समर्थनास्वयमसमर्थ
तावमभूत्वमित्यनयाभंग्याभेदनोपादानं तत्र विशेषणताति
रेकेण कालादीनां स्वरूपमस्ति विशेषणं च प्रतीत्या रूप
मेव तथा भवति तत्र दंडादी निर्विशेषणान्यपि नाभासनं
क्रियां भिन्दन्ति तथा भवन्ति अपितु पुरुषादिकमेव विशे
ष्यं संयोगादिद्वारेण ततस्तेषां वस्त्ववच्छेदकतया हूर्वं प्रमा
तृभागावच्छेदउपयुज्यते दण्डययमितीयते वक्तुमसम्पूर्ण
त्वात् कालः पुनः स्फुटास्फुटरूपतायाभासक्रियामेवभा
वाभाववतीं निर्भासयता परमेश्वरेणस्पृष्टः सचाभासनं
क्रियायैव भावाभाववतीदन्ताभागपतितत्वादहमित्यव
भासलीनत्वाच्च प्रमातर्येवप्रथमं स्फुरति तद्द्वारेण तु घटा
दीयो ह्यमयमिदानीं स्फुटरूपो वर्तते परिक्षीणो भूत्वा स्फुलत
रश्च भविष्यामश्चागत्यहेतापयोगेन तत्तद्रूपाविनामीघ
टादयः स्फुटरूपा वर्तमाना इत्येवं वर्तमानात्मकत्वक
लावपिपरिग्रहेणभूतभविष्यतोः प्रमातृगतयोरेवमतो

प्रमेयेविश्रांतिरितिप्रवहद्रूपः कालःसर्वप्रमएवकंचकत्वेन
उक्तइत्यागमेष्वतथाभिदिष्टः नियत्यादेरेषएवनयः एवे
ति वतवतेति किंचिदिति द्यइति आसेति हि विमर्शाभिप
निरागकलाकालविद्यात्मानः संविद्येवनवेद्ये उदयंवर्गो
नस्वतंत्रः नापिसामान्येनप्रमेयधर्म इतितात्पर्यं तदुक्तंश्री
कालपादाया यावत्येव हि संवित्तिरुदितास्फुटा भवेत्
तावत्क्षणोवर्तमानः कल्पोवान्यद्धयावधिरिति एतत्प्रा
चेत्यादिनास्फुटयति सर्वमिहाभासरूपमित्युत्सर्गः नकिं
हत्ताबाभासपदेनेत्याशंक्याह सर्वहीति वहिर्वेत्त्वितिसक
लसाधारणतयैववाह्यत्वं साचनविशेषणतायां नीलस्या
पिकंचित्प्रतिविशेष्यत्वात् उत्पलस्यचविशेषणत्वात् एत
च्यसमुन्निः विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादि
त्यादि देवदत्तप्रतीतीति प्रप्रतीतत्वेनैकार्थक्रियासंबंधेचोभयत्र
योज्यं नन्वप्रतीतेसावच्छिदर्थक्रियान्तरं तत्करिष्यती
त्याह नचेति नीलं हि एथगेवस्वखड्गःखादिकंजनयन्नवि
शेषणत्वत्पत्ते एतन्निदर्शनेनस्फुटयति नहीति इदंप्र
तीतेउपयोग्यानिनीषितपुरुषावच्छेदनादित्यर्थः तथा
हीति एवंच सतीत्यर्थः प्रमातृभूमौ प्रमातृभूमाविति
वीप्साव्याप्तीभावेन साधारणतारूपवाह्यत्वाभाव उक्त
पकतामयइति सम्बन्धरूपः प्रथतेइति अनपह्नवनीय
तथावस्त्वेवतात्कालिकइति तथैवतदास्पष्टः अन्यदाह
तस्यैवप्रमातृस्वभावन्यथास्फुरत्येव एवंविशेषहंतातेप्र
कृतउपयोजयति ततश्चेति यतएवंभूतोविशेषणमात्र
स्यापिहनानन्तरतोहेतोः कालादीनामाभासनंक्रिया

मुखेन प्रष्टॄणां कथं प्रमातृप्रतीतिर्बहिर्भावः प्रावेशते·
त्यर्थः आदिपदान्नियत्यादीनां श्रुतपवागमेषु रागेणारं·
ज्जितात्मा सोकालेन कलितः प्रोक्तो नियत्यायमितो भूयः पुं
भावेनोपबृंहितः कलोद्दलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचर इ
त्मकं निपातावमर्शनीया नियमादयः सज्जातश्चाघवम
ष्पारागादयः संवेदनगताः सन्तः संवेद्यान्तरशान्तीति प्रष्ट
घाकिंशानामिति प्रमातृशक्तिरूपाणां विशेष्यस्यावि
शेषणक्रिया वच्छेदनलक्षणा तस्या या प्रतीतिस्तच्चानुप
योगिनां ततो बहिर्भूतानां सिद्धिरेव न संभाव्यते देशादिवा
ह्यविशेषणावस्तुतः प्रमातृधर्मत्वमेवैषामुचितमितिभा
वः कालस्येति सर्वसामान्यमपि विशिष्यते इति यावत् मा
नपदेन सर्वप्रमातृसाधारणं यन्निराकृतं श्रुतपवाह आ
भासोपीति हृवतपर्वतावदवच्छेदनक्रियारूपे चार्थक्रिया
त्तं आभासनमपि दण्डवत्कालस्पृष्टयक्तर्वसाधारणेपन
वहिरस्ति ऊन्नहूतमल्लिकाकृदजकमलमालतीसन्तानेहि
क्रमिकं पश्येत् ननु तत्प्रतीतेर्बहिर्भूतं दण्डमिव कालेक्रम
रूपं एतदेव श्रीपूर्वागमेस्वरूपलक्षणदाधाभेदात्ममात्र
पेतभेदान्तरोत्पादर्शितं शक्तिमच्छक्तिभेदेन धरातत्वेस
रूपसहितमित्यादौ ननु भवतु एवं कालस्य प्रमातृलग्नत्व
परमेश्वरस्य तु कथं तच्छक्तियागइत्याशंक्याह विचित्रेति
विचित्रानाभासनानाभासोपबृंहितानाभासातुन्त्रादिमया
न्यतः परमेश्वरः करोति ततः परमेश्वरस्य शक्तिः प्रमातृ
धर्मकालस्तत्स्थापयति ततः प्रमातृधर्मः कालः प्रमातारि
कलितः सत्कलयितानाकालेन कलितश्चतुरकः परमेश्वरस्य

६
प्र वि
४८
504

तकालशक्तिः क्रियाशक्तिः प्रागिति तद्रूपेति प्रागिति क्रमो
भेदाश्रय इत्यत्र प्रकरणे एष एवान्यत्र कञ्चुकवर्गे हन्तान्त इ
ति दर्शयितं नियतिव्याकर्तुः याहृतिस्तां विवृणोति कार्या
कारणभावश्चेति कार्यलक्षणशब्देन तद्भाव उच्यते स च क
र्तृत्वपर्यवसान इति तस्य कर्तृत्वस्य कालशक्त्या वक्ष्यमाणया
दत्तस्य यो नियमः यतो नियम्यमानता पूर्वक नियन्तृत्वलक्ष
णाद्धर्मात्मा नियतिः प्रमातृधर्मः तच्छक्तिस्तु क्रियाशक्ति
शेषरूपा भगवत एव चिद्रूचिता कर्तृता चित्कर्तृता तथेति
नियतिविषयत्वे कार्याकारणशब्देन तदाभासः तत्रायं
मर्थः वस्तुतो भगवानेव तथा निर्भासत इति स्थिते नवी
जस्याङ्कुरं प्रति घटं वा पादनतापि स्यादिति तुल्यमसामर्थ्ये
द्वयोस्तथापि सर्वप्रमातृसाधारण्येनैव भाति बीजमुत्पाद
नमङ्कुरस्य न स्यात् साक्षात् घटस्य न बीजमिति एवंभूतो यथा
भासविषये नियम्यमानतालक्षणो धर्मः स वस्तुतः प्रमात
र्येव न प्रमेये तथा ... मात्राभासनद्वारेणेति प्रमातृधर्मो
नियतिः सर्वज्ञेनोक्ता यदुक्तं नियत्यायमितो भूय इति सा
धारणमेव दर्शयति तथेति अनेनैव कर्मतत्फलनियम
व्याख्याने सिद्धे पृथक्तदभिधाने संसारहेतुत्वान्तेन तत्प्राधान्या
त्. तदाह एवश्चेति हेतोः कर्मशब्देन चेत्क्रिया तदा फलं तत्
कृतश्चात्मवर्ती संस्कारः अथ स एव कर्मशब्देन तदा फलं स्व
र्गादीति उभयथाहृतिर्विहृतानागमाचष्टे कर्तृरिति मत्स
रादेरिति अभियमादौ भरतादौ च दर्शितं तस्मिन्नवृत्तिगणो
रागमूल एव ॥ अत एव वीतराग
इति ॥

द्वेषो द्वेषमत्सरादिविगमोप्यस्य प्रतीयत एव ननु वैराग्यं
शैवदर्शने बुद्धिधर्मत्वेनापि वक्ष्यते तत्किमन्येन रागेण का
रणाह्वानं तेनान्यत्तदस्तीति युक्तमिच्छाद्वेषयो रागस्य गुणत्व
मित्याशंक्याह एतदिति बुद्धिगुणश्चेति तस्मात् अन्तरत्वे इतिरा
गइत्यनेन कंचुकत्वेनेति यावत् तथाहि बुभुक्षापिपासा
स्त्रीसंभुक्तालक्षण उल्लासो यस्तदवैराग्यं तन्न च भवति
द्वेष्यादरादेर भिष्वङ्गो भवत्येवं भूयादेतन्ममेति प्रतिपत्तेः
ततो रागतत्वं प्रधानभूतं तस्य तु वहिष्पर्यन्तता प्रसरणाय
त्समप्यतये द्वेष्यादरादीनां अभिषङ्गभविष्यति तदवैराग्यं य
मीत्येषोप्यभिषङ्गवासनाया एव पल्लवा इति समस्तोयं
रागवर्गः तेतु विशेषोल्लासात्मानो बुद्धिधर्मत्वेन गणिताः
ततएतत्सर्वमेव मायामूलत एवाक्षिप्तं तथा च दीक्षासमये
तदन्तर्वर्ति न एव सर्वस्य शोध्यत्वमश्री स्वच्छन्दादिशासनेषु
निरूपितं मूलच्छेदस्य पुनः प्ररोहाभावात् रागनियत्यादे
उत्पल्लवितमुकुलितप्रायं बुद्धेः पुनः फलितं च फलितत्व
तदेतत्सर्वमाह बुद्धिगुणश्चेत्यादिना विषय विशेषइत्यते
नरागं व्याख्याय कर्तृत्वं तत्वात्मनाविशाभित्तस्य चैतन्यस्याभि
व्यकार्यत्वेयविषयस्याभिव्यंजनायद्वयोर्व्यापार इति सममे
वकलाविद्ये निरूपयति सूत्रादेश्चेति चोधर्मिणि धर्मान्त
रेस्य पुष्प्रिनोति चैतन्यमनिरुद्धं सततानाहृतं न च किंचिभि
व्यंजनेनेत्याशंक्यसत्यमेवं परमार्थे चैतन्ये भिन्नविषयक
ल्पितचैतन्यचर्चा पुनरियं वर्तत इत्याशयेनाह चैतन्यं चेति
इहेति पुंस्त्वेन हि वत्ताभावे हेतुमाह चिन्मयत्वादित्यादि
नाकर्मकस्यापिति पारतन्त्र्येण प्रकाश्यमानत्वं चिदित्या

६
त्र वि
५०५
505

दियाहकाद्भिन्नमितियावत् अर्थान्तराग्राह्यान्तराहित्व
णं ततएवाविभक्तमपिग्राहकग्राह्याभ्यांविभागमापादितं
तथाभावेपिस्वयमिति स्वेनरूपेणसंविन्मात्रमयतोप्रका
शमानत्वेनानुन्मुक्तदपिनीलादिजडमुच्यते कुतः पदार्था
न्तराणांविविक्ततयाभेदेनयत्संवेदनंवैचित्र्यंतत्रासमर्थ
त्वात् तत्रच हेतुरिदन्तेत्यादिनोक्तः अभेदप्रकाशनेतु
शून्यत्वमितमेवशावशरीरघटादावपीति ननत्कृतोलो
लौकिकोयंजडाजडविभागइतियावत् तदाहन्तवितिनत्व
नेनप्रकारेणहेतुनाजडमुच्यते संबंधः परस्पभिन्नस्यसतो
यत्संवेदनंकर्तव्यंलोकयात्रोत्थापकंतस्याकरणात् न
केवलंशून्यादावेवंघटादावप्येवंइत्याह अतएवेत्यादिप
रार्थीनतयेत्यन्तेयदर्थंमियहिचारितंतत्प्रकृतमनुवभा
तिविघाकलाभ्याश्चिति सर्वशब्दोयोग्यतोप्रमाणेवैचित्र्य
णाह अर्थशब्दोभेदं नतुतेविघाकलेतत्वकर्तृत्वेव्यक्तेश्च
तू वास्तवेनरूपेणभेदात्मनाव्यक्तो अत्राह मायीयत्वा
दिति ननुभेदेनुते सर्वविषयेस्ता उच्यते नियतीति पूर्वा
हि कंचुकानिमोदकवत्सवदन्योन्यानुग्रहलक्षणमेल
नेहन्तीनि ततएववेष्टित इत्युक्तं आगमेषुतएवामीषां
विचित्ररागयोर्वापर्यक्रमेणाभिधानमविरुद्धं तथाहि
मालिनीसारे हृदयेयःस्थितोग्रन्थिरथ ऊर्ध्वनियामक
इत्युपक्रम्योक्तं कदलीगर्भदलवन्मोदकादिरसादिवत्
कदम्बगोलवद्विश्वात्मकमात्केचकसंभवइति एतेनैवाशयेन
ह नचावेति इयतावत्प्रयत्नेचागमान्भट्टश्रीलेत्र
ऊर्ध्वत्रिकोनियमवान्यः सोहमिति एवंमधुनेदं विदत्
तुसरणनिमित्तमवधानेनोपायेनः॥

नास्वन्त्वमाद्रियते यदित्वादरोऽत्रभवेत्तदेतद्धितानयेदि
तिकिंतदाह अयमेवक्रमोन्यथावेति उल्लासस्यचित्र
क्रमत्वात् तत्त्वारारणामिति अधिकानांवाग्रहणानो
पयोगोवेति अनादरेहेतुः निष्प्रयोजनत्वादिति उप
तत्सौंदरइत्याह एतावविति आदन्तव्यताद्याहेत्वमा
ह एतावचेति मध्यवर्तिनस्तुप्रयोजनशून्यतां दर्शयति
अन्याविति अनुपयोगीतिहृदेशसंबंधः कथमनुपयोगि
आह इदानीमित्यादि एवमित्यनेन संविदितमिति सद्भावो
नेनलक्ष्यते ततश्चायमर्थः इदानीमियदस्ति अन्यदाव
धिकमपिस्यात् अतएवपदान्तरमाह अवधानाभावादि
त्यादिना इदानींषष्ठविषयादिसन्निहितमपिअसंवेद्यसा
दितिशंक्यतइव तदवलोकनेपिसमभ्रमादिविषयसंभा
वनानिवृत्तिः तदाह अचिरेत्यादि एतेनषष्ठोडुपादिभे
देनमध्यमप्रमेयगणेनवालुकागणनप्रायमशक्यंनिरु
पयोगंचेति दर्शयति पार्वतादीनांपार्थिवादिरूपविलक्ष
णानामपिसंभवात् एतदेवसंवादयति तदुक्तमिति प
ह्यते यदस्माकमभिधेयंतज्ज्ञातिचोपपद्यते चोपयुज्यतेच
नचमध्यमप्रमेयासंवेदनेतस्य सर्वोधिपदवर्तिनःकाचि
त्खंडनेत्याह इयन्त्वित्यादितथानूपत्वमिति स्वात्माज्ञा
ताकर्तास्वतंत्रइत्यनेनविनानकिंचित्प्रकाशते अन्यहाक
त्व्यमानेहृदेतिएतत्वित्याशयेनाह नपीयमिति यत्रत्वेतदुप
योगिनचदीतादिविधौसर्वमेतन्तुनिरूपितमेव ९॥
प्रमेयेष्वतिरेकिणीत्युक्ते तत्प्रमेययुगलकेनाह त्रयोविं
शातियेत्यादिनासंक्षेपेणस्पष्टमेतत् प्रपंचस्तुविद्रुतावे

प्र
भि वि
५०६
508

वास्तिइति इष्ट्यङ्गविमर्शं प्रमेयं वचस्त्रणोपयितुं चोद्येनो
पक्रमते नन्वित्यादिना भवेदितीत्यन्तेन अतएवेति यः सा
मान्यलक्षणसंग्राह्यनैवोचिता ततइत्यर्थः एतदेवव्यति
रेकेणाह अवास्तवेचेति ननिति असंवेदनीयत्वादेषाम्
एतच्चकर्मेंद्रियविषयेपिसंचरणीयं करणत्वमप्यनुचि
तचितमेषामितिदर्शयति तथेति कालकलादयोहि प्र
प्रमातृतांशरयन्तः प्रतिप्रमातृभिन्नस्वभावाः क्वचित्तन
टमल्लप्रेतादौ ईश्वरेच्छयानावन्येकीभवन्त एकविषयतया
वान्यत्रवक्तोन्यन्नियत्याकार्यनइत्यादिस्थित्याकरणांशा·
गामिनस्तत्किमन्येनकरणेनेति प्रमेयं चोदयित्वावचन
चोद्यमाह तथेत्यादिना अचेति प्रधानस्यैव परामर्शाद्यु
क्तः नचतस्योदितोनिरावरणयोगादितिभावः उक्तमि
ति इदमपि वचनचोद्यमेवेत्याशयः इतिचोद्यसमाप्ति·
सूचकः पुनरपीति विभागविभागोद्यमितियावत् भुव·
नादयइति आदिपदाद्देहभेदादयः तथात्वेनचेति करण
त्वेनचेतिकरणत्वयोगिवेद्यत्वेन बुद्धिपरिणामोपयोगी
बुद्धीन्द्रियाणि वाह्यस्यापि तत्परिस्पन्दादेर्घटादिपरिणामा
यकर्मेन्द्रियाणि एतच्चापिपरेणाह नहीति एतच्चादिसि
द्धान्तमेवस्मारितं इहकारणानीति असंविदितस्या·
पिवीजादेरङ्कुरादौकारणत्वेवयतः अनुमीयतइति तेनवा
स्तवंप्राधान्यमप्राप्तस्य एतमप्याश्रित्यपरामर्शोइत्यर्थः ताव
नेति नवास्तवं वचनहृत्याबाध्यत इतियावत् एतच्चप्रौढ
वादित्वेनोक्तं एवंतु सत्येनेनन्तु शाक्तमेव सत्कार्यकारणात्म
केवलनयोर्विशतितायामनसमूलकारणं,

तत्सर्वं प्रमेयमिति साक्षात्सदस्यव्यवच्छेदं दर्शयन्प्रमात
रिप्रमेयतां निराकरोति विकल्पज्ञाने हीत्यादिना नन्वेव
वमेव प्रधानस्याप्यसत्ताकार्यतास्तु विकल्पमात्रवेद्यत्वा
त् प्रतक्षैवं यत्कापिलैरिदमपि प्रसंवेद्यपर्यन्ततयैव गणित
मिति योमन्येत तं प्रत्याह प्रधानमिति पुनःशब्दः प्रमात
रस्य विशेषद्योतनयत्सातोऽहेयतां स्पष्टयति अस्मदाद्यपेक्ष
यापि प्रमेयतामप्याह अनुमानेत्यादिना एतदुक्तं भवति
प्राप्याविकल्पज्ञानइदमिति प्रकाशमानो मूलपरामर्शाह
न्तात्मन्येव प्रमात्रैकपरमार्थे विश्राम्यति एतच्चोक्तेनाह
न्तादिपरामर्शभेदादित्यत्र प्रधानं तु विकल्पनिर्भासमा
नमपि साताहेयाशेकरूपमेवेदनैकरसतया भातीति परा
मर्शैक्यात्तदेवतत् एतदप्युक्तं हृगन्तिकतयेत्यत्र नन्वेवं
स्वकेठे नैव कस्मादस्य प्रमेयतानोक्ता अत्राह केवलमि
ति अथैकप्रहारेण सर्वं परिहरति सर्वमेव चेति अतप
वेति यतो लोकयात्रोपयोगपवप्रधानभूतं ततश्चायमर्थः
अन्यथाहि सूत्रानुसारेण करणवर्गश्चादौ निर्देश्यो भवेदि
त्याहूतं वर्गिप्राधान्येनापीति चोद्यबीजं यत्स्मरन्नदेववस्तु
तः समाधानमिति दर्शयति बहुवचनेनेति नहि वर्गि
भ्योपरो वर्गः कश्चिदिति यावत् पृथग्वेति बहुवचनेन लो
कप्रसिद्धो भावग्रामः समस्तो गृहीतः वर्गशब्देन सर्वे सम्प
वेति यावत् सूक्ष्मस्य स्थूलतः प्रतिपत्तिरुत्पत्तिस्तु विप
रीतेत्याशयेन सूत्रहृष्टोः क्रमविपर्यायेण निर्देशः मह
त्तत्त्वमिति वा चोपलक्ष्या महत्तत्त्वे मेघास्ततोऽहंकारो निर्देशः
महत्तत्त्वमिति वा चोपलक्ष्या मत्तानिः सदसतः सत्तामात्रेम

प्र
भि वि
५०७
507

रूदभिव्यज्यते ततोमहात्मीसंविदः सिनेत्यादिकापिलोक्ति
स्थारणे ननुद्देर्मनश्चत्तुर्वागादिवत्करणस्कन्धनैव अपितु
कारणस्कंधताापि अस्तीति समर्थ्यते कार्यत्वस्पशाद्याका
शादिरूपपवविषयोयत्रकारणत्वनास्तितेषामिति कर
णदशैकभाज्मपरिणतः स्थूलाकाशादिधर्मेनारहितार्थ
मिति यावत् तथेति कार्यतयाप्रकारान्तरेणापिसेवसा
ख्योक्तीः समर्थ्यते कार्यत्वंचेति भोक्तृभोग्यपनत्करणावि
चारेहिकरोति भोगक्रियाविश्रांतः तथेति कार्यत्वेनः
वृत्तिगतंक्रममुत्पत्ति निरूपणेनसमर्थ्यते कार्यंचेति आ
विर्भवदिति व्यज्यमानतयासत्कार्यवादमाह सूक्ष्ममिति
नपरमाणुरूपं अपितुविभागरहितंनपरिपेलवात्मकंका
र्यावगीपतयाव्यापकरूप स्थूलताप्येतद्विपरीतामन्त
व्यामात्रपदेश्याचेष्ट विशेषरहितेति एतत्कारणरूपप
रेसामान्यंमरूपतैवघटादेः साहश्यलक्षणत्वपरंसामान्यं
घटानामिवघटत्वमिति पुरस्तादिति योगिनिर्माणताद्
सूत्रेषु सचेतिक्रमः नियतिशक्तिमेवप्रमाणतोदर्शय
ति आगमतोपीति अनुमानमवडवेलमित्याह तत्वसङ्कृ
दिति नत्वागमान्तरमन्यथाक्रमप्रतिपादकमप्यत्रना
स्तीतिऊतोनिश्चयः तत्रायमेवक्रमोनियतेरिति इरव
गममेव अस्त्वेवंप्रकृतेतुनकाचिन्म्लानतेत्याह नचासिद्धेपी
ति संवेदनस्या नपक्वनीयस्यत्संवेद्यात्मत्वे यत्त्वतत्संवेद्याः
भावसंयोजनवियोजनवर्हितंतः भावापादनादिसातेभ्योग
स्वरत्वं तत्सर्वस्वप्रकाशमेवनतुमूर्छमन्त्रपदेशतयाप्रमेयमि
इत्यहृतं तस्यनहानिः काचिदसिद्धेपिसत्वसंख्याक्रमनियमादे

इति संगतिः एतदुक्तं भवति संविदः सर्वशक्तितामेव प्रथ
यितार्थः सर्वत्र मध्यवर्तिक्रियत्वादिति गंगागतसैकतक
णगणनेऽक्षोपयोगिपरयोगिनः यदाह कीदृक्संख्यापरि
ज्ञानं तस्य न '' प्रयुज्यते इत्यादि तन्मात्राण्युपसंहरन्महा
भूतान्यासूत्रयति तदेवमित्यादिना सन्निवेशोत्थाशयसंग्र
हाय अन्योन्यसंपर्कं चेति भूतान्तरविषयं एतद्द्वयनिरूपण
वेति एकैकगुणमहाभूतदर्शने द्विगुणान्तरोपलम्भोऽभू
तान्तरसम्पर्कतः इति सन्निवेशात् इति भूतद्वयतास्थूला ए
कैकगुणसूक्ष्मता एतेषु परस्परसंपर्कस्तन्मात्राणां आका
शात्तु सन्निवेशापवस्थोत्पत्तिः संपर्काभावात् चेष्टाव
हनक्रियावाधोः आदिपदात्स्वक्तिसंग्रहः एतयोऽपि तेजोम्बु
धारणाहननयोर्गृहीताः यद्वेति आकाशसंग्रहायपसंत
रं एतदेव स्फुटयति सन्निवेशविशेष इति नाशान्योन्यसं
पर्क इत्येवकारः शब्दपरिणामस्योभयथावकाशदात्
त्वसंभाव्यते वाचकशब्दस्य नादात्मनो विचित्रसदयसमर्ह
स्तुशब्दत्वमूलानेकवर्णग्रामबीजभूतस्य यतोऽनेकवा
व्याप्यासवतः सर्वावकाशदानत्वमत इत्येकः प्रकारः वा
चको वास्तु अवाचको वास्तु अवाचको वा खटखटादिर
पि शब्दः सर्वावकाशसहः स्पर्शसहचरितान्वहितो भूतेना
भावादप्रतिघातको यत इत्यपरः प्रकारः तन्निरूपयति ना
दात्वित्यादि यद्वेत्यादि च अपीति पृथिव्यादीनां तदेवकाश
दान्तरे नैव संभाव्यते कथंचिद्दृश्यमानानापि नैतेषां तत्स्वभा
वः अपितु तत्सहचारिणा आकाशस्यैवेत्यर्थः तत्त्वान्तरा
त्मन पृथिव्यादिगुणस्य स्पर्शसहचारिणः प्रतिघातक

तस्तत्र आकाशे प्रवेशो यस्य न स्पर्शसहचारी स शब्द इति त
स्यैवाकाशस्यैवावकाशदातृतादृष्टिर्नन्तु शब्दगुणानामपि
भूतान्तराणामिति तात्पर्यं स्थौल्यभाग इति घोषो सन्निवेशा
त्मना सुषिरस्वभावस्तदाकाशमेव नन्तु तन्मात्रे यत्त्वसन्नि
वेशात्मकं तोभयरूपं स शब्दो गुण इत्यभिप्रायः अत एवे
ति यतः शब्दसन्निवेशरूपता तत्राव्यभिचारिणी ततो हेतो
र्वायोराकाशमेवैकोदेशः स्वरूपात्मत्वेनाव्यभिचारात् प
तदवलोकप्रसिद्ध्या प्रमाणयति तथा चाङ्गुरिति सर्व एव
हि लौकिकालौकिकः खवायोरव्यभिचारमिच्छति इत्याश
येन नित्यमेवाविक्तत्वमरुदम्बरयोरिवेति यथाकाश
स्थितो नित्यं वायुरित्यादि च नियतमिहन पठितं पतान्त
रमाह अथवेति अत एवेति यतः शब्दभाग आकाशपद
पतितः मतान्तरेणाप्येतत्संवादयति तथा चेति यदि
ह्याकाशमेव गुणान्तरस्पर्शाधिक्याद्वायुरित्येषा दिङ्भ
वेत्तदा शब्दस्पर्शाभ्यां स्पर्शादेव वायोर्जन्म एवमुत्तरेषाम्
ततः सर्वस्य महाभूतस्यानन्तरप्रतिकथं कारणत्वस्यादित्या
शयः ननु किमर्थं शैवसांख्यदर्शनक्रमाङ्गः उच्यते अस्य
क्रमस्येति पृथिवीधारणायां जितायां पृथिवीमपि जल
विलीनां भावयन्योगी जलमेव पश्यंस्तत्सिद्धीः प्रतिपद्यते
यावदाकाशे कलीनानि सूक्ष्मैकताभाजि सर्वं महाभूतानि
भावयन्नाकाशसिद्धीः लीलाकालेन च विसृष्टं पूर्वतत्त्वं धरा
स्मृतं च योजनीयमिति योजनाश्च निरूपितं येषामव्यव
सायास्ति न विधांप्रत्यशाकितः श्रोत्रापायमिदं तेषां विधा
नश्रदितं गुणारीतिस्त्यागमेदीलायोजनं सर्वात्रयादृक्क्रमम्

तत्कारणे कार्यस्यप्रविलयो योजनं चयुक्तमिति ·· मत्वा
यंवज्ञतरागमानुगृहीतः पद इति यावत् एनामेवपतद्द्वय
येलीभूतान्तरेषु दर्शयति एवमेवेति एकगुणत्वेभूता·
नामित्येतत्संवादयति अतएवेति विषयवती प्रवृत्तिरुत्पन्न
स्थितिनिबंधनीति सूत्रभाष्यकारः पृथिव्यादितत्त्वेषु एकै
कगंधादिगुणसंवेदनमेवन्यरूपयत् श्रीमतंगशास्त्रेपि·
तुभिन्नात्स्पर्शतन्मात्राद्द्विगुणो वहतो मरुदित्यादियन्त्ये·
नस्वभावतएकैकगुणत्वपूर्वभूतान्तरसहनयोगात्द्विगु·
णत्वादिनिरूपितं तान्येवेति सूत्रं व्याचष्टे तान्येवचेत्यादि
ना ननु वस्त्वन्तरमित्यन्तेन अप्रमत्तत्वादिति सांख्यानेषा
महाभूतद्वारेणैवोपलक्षणमन्यथा मायातत्त्वमेवैकं शिवत
त्त्वमेवैकमिति वक्तव्यं स्यात् नन्वेवं घटादयोपितत्त्वरूपतया गण्य
न्तां नेत्याह अप्रमत्तेति परत्वं प्रकृत्यन्तसूक्ष्मतातन्मात्रान्ते
सूक्ष्मताधारान्ते पूर्वपूर्वसंचयेन गुणाधिक्यानन्तरमेववर्णि
तत्वात् ततः परो विभवो देहघटादिः नात्र सूक्ष्मतादधिकम् इति
तेषामिति निर्धारणे नन्वेषां रूपादिषु पंचानामित्यालोचने
द्रियतो विना न बुद्धीन्द्रियतेति चोद्यं परिहरन्तु द्विवोधोपयो
गितयेत्येतदेव स्फुटयति इंद्रियाणामध्यवसायात्मतयार्थे
विषयबोधो निष्पद्यते ततो बुद्धीन्द्रियता ननु तानि स्वालद
एपनाहंकारिकत्वसामान्येन प्रत्ययात्मनः शक्तिरूपत्वेन चे
ति सर्वात्मना परोतानीति कथमध्यवसायात्मतेषां सत्यम
मीभिः प्रकारैरेवमेव किन्तु स्वविषयाकारैः परिणतानि स
न्ति बुद्धावनुप्रविष्टानि तदाकारतां बुद्धावदयंति तेन विष
याकारतापरिणामेनाध्यवसायमयानि भवन्ति ननु स्वाल

तरणपादिना रूपत्रयेण सर्वं चैषां लोकयात्रोपयोगी ननु तत्
नन्तु चालोचनमेवेयति मूलमिति तेन कस्मान्न व्यपदेशः अ
त्राह आलोचनमात्रेणेति बुद्ध्यध्यवसायपर्यन्ततामागच्छ
ताते न तु होममायमर्थ इति न प्रमातृविश्रान्तिस्तस्यां तु सं-
तां भाभवतीत्येतत्त्वद्रूपदर्शनयोरपि संमतमित्याह अध्य
वसायो हीति अन्यत्रापीति च परैरपि च शुक्रमेतद्रूपगतमि
ति वदन्त्व दर्शनस्य सर्वसंमततया इष्टिमानमाह इन्द्रिय
वृत्तेरित्यादिना मायापदपवचालोचने हारं हारी एयन्तःकर
णनीत्यादिका प्रक्रिया न तु विद्यापदे इति दर्शयति यत्तु तै
अनुगम्यत इति अस्माभिरपि न नांगीक्रियत इति यावत्
सोत्स्यादिक्रम इति घ्राणेन्द्रियस्य स्थूलं यावत्परमसूक्ष्मं श्रवण
मिति एवं परमसूक्ष्मं वागिन्द्रियं विषयाणां शब्दादीनां यथा
योगं स्वरूपं निर्वर्तयति घटादिकरणावसरे त्वागोगोग्रहण
हयमिति बहिः पायुपाणिपादस्य अन्तर्वागिन्द्रियस्य तत्त्व
तो भविश्रान्तिरूपस्य सेति असाधारणक्रियाणि सक-
लशरीरव्यापीनि केवलं नियताधिष्ठानस्य स्वस्वहृत्तिका
नि कर्मेन्द्रियाणि तेन कुणपाणिरपि दोर्भामादनइसा
दिसिद्धे पषामिति निर्धारणे केचिदित्याङः अपरे त्विति
शेषाणि इति पठ्यन्ते तत्तावदेकरसमेव अन्तःकरणस्या
पित्त परसंहारहारविभावे नियतः क्रमः यथैव कालक
लःकरणं यतो वा वेदनकरणे ततोऽत्र रागश्च आदेः प्रमात
देशकालादिभेदने क्रमस्य विचित्रत्वात् ॥

ननुसर्वाणिकरणानिमायाकृतभेदानुसारेणबहिरितिपु
रुक्तं मायाप्रमातृप्रयोगादन्तरंगत्वेनवान्तरितीदंबोधमा
र्गोक्तं अन्तर्बहिष्करणताविभागंघटयितुंबुद्धिकर्मेन्द्रिय
णोऽक्रमपिस्वरूपंप्रस्तावयति पञ्चेति सर्वसिद्धेष्वि
त्यर्थः प्रमाचक्षुरित्यादिसमासपदं मनसिग्राहकेत्याद्य·
हकावेनत्रिष्टुम्यादिबुद्धौसर्वत्रादिचितयेष्वन्तःकरणतां
याहेतत्त्वेनयोऽयं अन्यइतिविश्वावासिप्रभृतयः तेषाहंका
रबुद्ध्योः कारणस्कंधतामेवाहुः नकरणस्कन्धतां स्वदर्श
नस्पृष्टतामाह इदन्तुहितेनोक्तं अन्तःकरणाभिन्नहति
वशाद्योजनायतास्त्रियेव अन्यथाह्येकमेवतत्त्वमित्युक्तम्
अतएवोक्तमागमे मनोगर्वस्तथाबुद्धिर्हरमेतत्सदात्म
नः भूतेयभूतनाथेननिर्मितंकरणत्रयेति ज्ञानक्रिये
ति ज्ञानशक्तिरेव मायाप्रमातरिभिन्नवेद्यविषयत्वेनसत्त्वं
एवंक्रियाशक्तिःभिन्नकार्यविषयत्वेनरजः मायैवभिन्नव
स्तुविमोहमयीतमइतिवक्ष्यते स्वांगरूपेषुभावेषुपत्युः
ज्ञानमितिसूत्रे अतस्तासांयोभेदोल्लासोविभिन्नवेद्यकार्य
विज्ञानविस्फारविषयः सापराप्रकृतिर्मूलकारणं अथा
नत्वं प्रथमतोधीयतेविश्वंसृष्टौयत्रचप्रलीनंसत्प्रलयेन
न्विस्तादिनाविभागरूपतोव्याचष्टे सर्वतत्त्वानामादिभूतान
एवपराप्रकृतिर्यासा प्रधानतत्त्वमितिसंबंधः अविभागा
स्वतोस्पष्टयति सकलभेदानभिन्नव्यक्तिरविभागरूपतेति
नतुसात्वंज्ञप्रसङ्गप्रतिषेधमात्रमित्याह मूलकारणरूपे
वस्तुनीति तेनतद्वस्तुस्वभावभूतं तदविभागात्मकत्वं एके
त्वं व्याचष्टे एकत्वंचास्याः सर्वत्र अतएवसकलभेदानामा

ई
प्र वि
५१८
510

श्वविभागः सा ततश्च कथमसावन्यान्यरूपा भवेत् एकत्वै
व समस्तभेदस्यास्वीकारात् ननु प्रधानं सत्त्वाद्यविभागरूपं
सत्त्वादीनां च भवता शक्तित्वेन सहिष्यते भेदास्थितेः शक्ति
मत इति स्वार्थनिर्णये पतंजलिप्रभृतयस्तत्र शक्तित्वे
नव्यपदेशं कुर्वन्ति तत्कस्मान्नतभेद इतीह शिवबोधे प्रति
समाधत्ते सत्त्वरजस्तमोरूपत्वेपीति भेदास्थित्यभिप्राये
णास्माभिः शक्तिता निषिद्धा न तु वास्तवेन रूपेण यदुच्य
ते पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या मायास्तृतीये इत्यादि तत्त्वारूपे
मायाशक्तिव्यपदेशो युक्त एव पातञ्जलादेरिह दर्शितो
ऽनेकात्मतैवेति हि सत्त्वं प्रधानशक्तिः पुरुषस्येत्यादि विभा
ष्य एकत्वे प्रकारान्तरमाह परमेश्वरेत्यादि तेन मूलसू
त्रकवादीनामङ्गीकृतमेवेह इह हि शैवे मायातत्त्वमुपाद
नकारणं निर्दिष्टं तदेव परप्रकृतिरूपेणोक्तं मायान्तु प
रमेश्वरशक्तिरुक्ता तत एव पार्थिवाण्डानामिव प्राकृता
ण्डानां यदसंख्यत्वमुक्तं पृथग्हृदयमसंख्यातमिति तदत्र
ण तत्त्वे वैचित्र्यभेदो जीवितं मायातत्त्वं शक्तिश्चेति त्वेकमे
वेति न तत्राण्डविभागश्चागमे प्रदर्शितः तदुक्तं पृथग्हृद
यमसंख्यातमेकमेकं पृथग्घृदयमिति अत्र च प्रतिपुंस्तत्त्वे
न भेदोस्तीत्यभिदधता तदधरवर्तिनां तत्त्वानां भेदोस्तीति
सूचितं नन्वत्र किं प्रमाणमित्याह एष चेति एष तत्त्वक्रमो
ऽनुमानेनापि प्रत्यक्षपूर्वकेणान्वयव्यतिरेकिणा व्यतिरेकि
णा वा साधयितुं शक्यते नत्वनुमानेन प्रतिबन्धोऽवधारयितुं श
क्यः किंतु परमेश्वरनियतिशक्त्युपजीवितास्त्ववधारयितुं श
क्यो मातरिं ता दर्शीकृतो तादृशा उच्यते परमेश्वरशास्त्र.

प्रामाण्येनोपपादितः संपादितो नियतिशक्तिव्यापारप्रति
विषयभावो यस्य तत्त्वक्रमस्य स तथाभूतः एतदुक्तं भव-
ति परमेश्वरस्य तावदागमस्याखंडितप्रामाण्यमुपपा
दितपूर्वं स च नियतिमेवंभूतां दर्शयति यदुत स्थूलम
वश्यं स्थूलपूर्वकं क्रियाकरणपूर्विका प्रविभागपूर्वको
विभाग इति तत्र प्रतिवेधात्सिद्धादवगम्यते पारमेश्वरा
गमद्वारेण प्राभासितस्य तथैव वस्तुत्वेन तथा स्मरणादीना
दिफलानामाभासनमेव सिद्धः ननूच्यतां न हि परमेश्वरा
गमोक्तो विलक्षणाशंक्याह इहेति अस्माभिस्त्वागमप्र
स्थनिष्ठे वार्तिकभाष्ये वृत्तिग्रन्थे श्रीतंत्रालोकादौ प्रपं-
चोन्मेषेण दर्शितः इयन्ति हि तत्त्वानि यत्राद्याभासा एव
भिन्नीभूय घटादिस्वलक्षणीभूताः कर्मेन्द्रियैर्जनितास्त्रा
पसर्पिताश्च बहिरिन्द्रियैरालोचिता अन्तःकरणेन संक
ल्पनाभिमनननिश्चयनपर्यंतं नीता अशुद्धविद्यया विवे
चिताः कलादिभिः प्रमातारमुपदर्शयद्भिरनुरञ्जिता मा
याप्रमातरि विश्रांतिद्वारेण भिन्ना अपि सन्तो यद्यप्यर्थं
स्थितिरिति न्यायेन सत्यप्रमातर्येव भेदविगलनतारतम्ये
नविगलितस्वकभेदाः प्रकाशविमर्शपरमार्थतयैव
विश्राम्यन्तीति शिवं ॥५२॥
इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचि-
तायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामागमाधिका
रे तत्त्वविमर्शः प्रथमः ॥
आदितः विमर्शाः ॥१२॥

६
प्र वि
५११
511

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ ॐ अथ प्रमाधिव्याधिभुपाशात्रयशा
तनं त्रिशूलकरं वन्देहममृतमूर्तिं हर्षणिकशक्तिपरमा-
र्थं ॥ एवं प्रमेयतया तत्त्वराशौ निर्णीते तदनन्तरं प्रमातृ-
तत्त्वं निर्णीतमपीह स्वात्मनीश्वरतामस्य अभिज्ञापनप्रकृत
प्रमेयसारेणास्य प्राधान्येन वितत्य निर्णयार्हमिति तद
र्थं विमर्शान्तरं तत्रैतन्मातृतेत्यादिना व्याख्यानो विश्वात्मकः
परश्च यन्नेतन्श्लोकविंशकेनारभ्यते तत्र श्लोकेन ब्रह्मा
दिप्रयस्वरूपं ततो हेयेन हेयोपादेयप्रमातृरूपविभागः
ततस्तदुपयोगितया मलस्वरूपं तत्कृतं च प्रमातृवैचि
त्र्यं सप्तभिः इयता हेयरूपे प्रमातृरूके तदुपादेयरूपाभि
धानाय समावेशस्वरूपं द्वाभ्यां ततः प्रसंगात्प्रमातृरव
स्थानां स्वप्नमादीनां स्वरूपं पंचभिः तासामेव हेयोपा
देयताविभागस्त्रिभिरिति प्रकरणतात्पर्यं ग्रंथप्रत्य
केक्षरार्थो निरूप्यते तत्रैतन्मातृतेति तत्रैत्यवं भूते सि
द्धागमसिद्धे संवेदनप्रकाशपक्षे हि ते मातृमेयात्मनि तत्त्व
वर्गे निर्णीयमाने प्रस्तुते घटे तत्कालादिकंचुकपरिवे
ष्टितं तदेव यत्संख्यत्रयस्वरूपसंहृतप्रमेयतया प्रमेयान्तः प्र
ख्यं भवति दशायां तस्याः अधिष्ठातातदभिसंपादनद्वारे
ण स्वोपासकवर्गस्य तद्दशादानेन तदेवस्याध्यानसमा
पन्नस्य स्वाभिमुख्यसंपादनेन च भगवान्परमशिव एवे
श्वरतां भजमानः सकृद्भुत्वेनाधिष्ठाता तत एवासौ मायापदेऽपि
प्राणापानात्मकधर्माधर्मसूर्येन्दुदिननिशा
रिविभागविरहितत्तद्विभागविवेचनभूतनिशामस्तकस्तनका
प्रमातृभागाधिकस्वरूपसंस्पर्शात्तुन्मीलितमध्यमसत्यातीतरूप
भिन्नस्य तत्प्रमेयस्य प्रमेयस्य प्रमतरेसंपादनेनाधिष्ठाना ग्रः
संपादनेनाधिष्ठानाप्रलाप्र
स्तेन

तस्मिंस्तस्मिन्तानवबहूरणलक्षणे प्रसरेधिष्ठाताविभुः प्रत
यवैतौ प्रमेयमेवेदमिति प्रकाशात्मना प्रधानीकुर्वाणो ग्रह
मिति प्रमातृतासारस्वरूपंन्यक्कुर्वाणो नतत्तीयनयनुया
गिनौ देवतेवदेवतम् अधिष्ठातृरूपंदैवतमधिदैवतमिति
तत्वार्थः तमवतारयति विश्वेश्वरस्येत्यादिना विश्वेश्वरस्ये
त्यादिना विश्वेश्वरस्यब्रह्मादिरूपैरधिष्ठातृत्वेनैवस्वरूपेणाता
निकयत्रुन्मीलन्ति आहतुहिगुणत्वेन ननुसृष्टसंविन्मा
त्ररूपतयातपवाधारत्वेनस्थितं यदैश्वर्यैकतत्वालक्षण
स्वातंत्र्यंक्रियाशक्तिपर्यंतज्ञानं तत्रैयांरूप तर्हिद्विरूकृत
इत्याह सत्वेति यपवर्गाभिभूतो गुणस्तद्विषयमेवतदैश्वर्यं
तानत्रूपमितिभेदः सूक्ष्मेपुर्यष्टकात्मतानथस्थूलदेह प
ववेति वृत्तिंव्याचष्टाणोमात्रपदंसौत्रंव्याकरोति यथयी
मीत्यादिना मूर्त्याकारेण कालविशेषणाच्छरीरिव
त्रियतेनपारिमित्यभाजायोवच्छेदस्तद्रहितः सामान्यकाल
योगस्तु तस्याप्यस्त्येव यदिवामूर्तिनयः कालभेदोनियत
कालः पुर्यष्टकस्यदेहतास्त्येव महाभूतैः समनवयादिति
तदपीहनवचनीयमिति मोहव्यपोहनायशंकोद्भावनार्थं
देहग्रहणं उपादानादेतामिधानायात्यन्तस्थूलग्रहणं
नस्थूलदेहस्याप्युपचरितंतत्त्वमस्तीत्याह ननुसूक्ष्मत
मोगुणात्मकमिति प्रधानतत्त्वमेव तत्रकिमनेनभाषा
त्वेण आह सत्वादीति प्रधानेनत्वभवति ननुतदेवत
दितियावत् तथाप्रतीतेरिति अहमिति प्रमातृताप्यारि
येण एतदेव परिघटयति आशंकामपनयन्यथापिचेत्स
दिना एवमिति युक्तमुक्तं यदुक्तं तत्रस्माद्धेतोः यद्यपित

प्र
वि वि
५१२
512

स्वतंत्रत्वात्तच्छरीरयोस्तथापि न मातापितृजनकस्य
त्वं तत्त्वतेति संबंधः उदभेदेनैवेति पुर्यष्टकाभेदेन पूर्वं सं
वेद्यपावेशेनाभ्युपगतत्वात्तस्य तथाभाव इत्युक्तं ननु रूपादिभिः
यत्नवत्पुर्यष्टकेप्यस्यैवेत्याशंक्याह प्रमेयानवभासाच्चेति
यदि तत्रत्यरूपादि प्रतिभासते तत्संकोचोपहितं हि संवेद
नमेव तत्प्रमातृभावेन निर्भाति न तद्गतप्रमेयभूतं रूपा
दि शरीरेतत्तदेव प्रमात्रीक्रियमाणं गौरोहमिति प्रतीतेः
ननु पुर्यष्टकशून्ययोरपि सर्वज्ञानामस्त्यवभासमानतया प्रमे
यत्वमस्त्येवेति पुनरपि कथं तयोः प्रमातृमात्रतेत्याशंक्य
पृतान्तरेणोपक्रमते प्रथ्यवेति तयोरन्त्यप्रमेयताना
भ्यावत्यप्रमीयते घटादिवाह्यशरीरेण संपर्के भोगसं
पादकत्वायोगात् अतएवेति यतोन्यत्रप्रमीयते ताभ्यां
ततः परमेश्वरस्येति स एव हि स्वातंत्र्यात्तथाभातीत्यभिः
तमस्मत्कृतं रूपभक्तरूपेति सर्वेषामाच आणवसंज्ञो यात्ता
नाम्मामायाकृतएव मलविशेषः यदुक्तं ते मायाशक्त्यैव
तत्त्रयमिति नस्यातिस्फुटेन संवेदनभागेऽज्ञवेन्नुद्देतमा
गुणाद्वेदेचयति भिन्नाभासयोगं स्फुरति भगवान्रुद्रः प्र
धिष्ठातृतामेव सपुष्यति तस्यैत्यादिना अत्र चेति सर्वसं
हात्मनि प्रमातृमात्र एवेति भगवान्रुद्रः नत्र समस्त
वेद्यतत्पक्षेहृत्तस्य देवपरममपदमिति काव्यत्वात्तद्यर्दशा
रेवेदकतत्वस्य सर्वोत्तीर्णं सर्वमयसर्वेश्वरत्वादिधर्मभाजन
स्माधापिवेघपवस्तून्यादौ समुपहितसंविसंकोचयोगात्स
रमार्थप्रकाशोनास्तीति तत्प्रकाशसारायास्तुर्यदशायाः
तमेववैलक्षण्यम् ॥

ननु भावनापुर्यष्टकभावे शून्यस्य भावापत्तुर्भावाइवन्तु
शून्येत्र भावे को ऽसौ भेदः भावनाप्रधानो भावयितान्याभवेत्तत्
विद्रूपापेतया च न भावस्य भेदोस्ति अत्रोच्यते शून्ये चेति स
मकालमेव यदा शिवस्य संवेदनदिशो भयमपि वायद्र
रागच्छरीवद्यदास पि वाव्यतिरिक्तं भावयति तदा तन्मध्या
त्रप्रविष्टभावनीयशून्यान्तरापेतया यच्छून्यान्तरमित्युक्ते
तदेव प्रमातृतामेति न चानवस्था संवित्तावेशेनैव य
यप्ययं स्थितिरपि त्वात्मबलस्पर्शादिति च नीता प्रमातृ
तो ऽहमात् तदाह समर्पितमिति एवं सूत्रार्थं व्याख्याय
शेषं व्याचष्टे जागरेत्यादिनार्थं सूचये य एवमर्थः प्रसरश
हृः सत्राभावपदेन हृतो विहृत इति संगतिः सामेत्यनदे
वताहयं व्याख्याय विभागेन स्फुटयति जागरेवेत्यादिना
हृदयाप्यायनतादेव कमलासनः पलायतीति व्याचष्टे न
केवलं नैवं प्रथमतरणे स भावावभासोस्तीत्येतावत् अ
पितु स्वस्थावस्थामपि स्वप्नावस्थामपि प्रतिपद्यते इत्येवंभू
तमनुवर्तने ऽर्वाणः पालक उच्यते भगवान्विसर्गमध्य·
मावैरवयीत्मकानुवर्तनोल्लासपदे परमेश्वरात्मभूतिपञ्च
प्रमातृपर्यन्तप्रमातृवर्गे करणभूमौ वर्तमानः हृदये हि प्र
घमपयपन्नौ प्रसरणात्मनि प्रतिभात्रूपत्वेन प्राथमिककलिको
स्फुटिः यथेच्छाभ्यर्थितो यातानायतो ऽस्यानिनिस्थित्या
रूढावस्थातस्समस्तवादोपसंहाररूपान्नाहत परवाऊत्वा
नुप्रवेशं प्रावस्थातु विना तालुनि सर्वोपसंहारात्मकस्य भ्रम·
ललतणोपि कण्ठदेशोपि निःसृपिते महूर्ध्वपदगामित्वादेव ल
भ्रान्त इति तालुनि इति नोक्तं विहृतिकला तत एव प्रसरहृदः·

दयो विसुकंठे रुद्रतालुरीश्वरभ्रूमः सदाशिवोर्ध्वब्रह्मरं
ध्रोनाश्रितात्मकशक्तिसोपानोपरिपदः कारणषट्कवि
ग्रहः परमेश्वर इति हृदयादिस्वरूपाभिधानेन सूचितश्चागा
कोर्थः प्रविभक्तात्मनात्मानं सृष्टा भावान्पृथग्विधान् स
र्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्तत इत्याशयेनाशंकते य
द्यपीति यदेति यतः तदेति ततः यदिवा यदा संस्कारवतः
स्वप्नस्तदा स्थितिरूपतास्तां तेषां तु स्वप्ने जागद्रूपतेव सा
तथा स्वप्नेप्यभीष्टार्थान्तराणां यस्यानतिक्रमादितिनीत्याइ
ति यदा तदाप्याशुक्तं अभिनवं तावदर्थावभासनेस्य पति
ग्रम्भकारादिभिर्देहकुम्भादीनामवभासने स्फुरत्येव त
सामान्यात्मनस्तस्यैव दर्शनमित्येवं भूतविशेषानपेक्षा·
जागर्यायामपि सृष्टिरूपता नत्वेवं स्वप्नेप्यस्ति इति पक्षान्तरेण
परिहरति यदिवेति प्रभेदबुद्धेः सर्वेवयमेकं विप्र इत्यस्या
भेदबुद्धेर्वा पूर्वं सृष्टेवेलं तत एव प्रतीतेरास्पदं पूर्वं प्रमातुः·
नैरैकेनासावबभातः तथारूपतेति सृष्टिरूपता जाग्र
दवस्थाया इति पूर्वेण सम्बन्धः बुद्धिगुणएवेति एवका
रेण शुद्धस्य यौ समारोपितयोर्नास्ति तइ भट्टारकस्य तच्छु
द्धमैश्वर्यज्ञाने च स्पृशत एव बुद्धिगुणाभ्यामैश्वर्यज्ञाना·
भ्यायोग इति दर्शयति तदेतत्स्फुटेनागामिकेनाभिज्ञानेन
दर्शयति अत एवेति प्रपञ्चविगलने यदीशानमैश्वर्यं तत
किल बुद्धिगुणस्य सर्वस्य प्रत्यस्तमयः सत एवान्यकारण
णानामभावस्तस्मिन्नस्तीति तदा तस्मिन्महाव्याप्ति इति वे
धाममध्ये महाव्योमन्येकघनतासमापत्त्यभावेपि बुद्ध्य
वेशमात्रमस्तीति तन्नीयेनेनत्रेणोदानमहातेजः प्रबोधा
इदं दहनात्मना याणः ॥५३॥

अस्यैवमात्मतामात्रस्य विभागं निरूपयन्कालादितत्त्वान्त
र्योगेणैवास्योपगम्य इति सूत्रेण निरूपयति एवमात्मते
मायया विमोहितो न एव कर्मणा बन्धकत्वेनाभिमन्यमान
एष इति कालकालादिवेष्टितः पुर्यष्टकसंज्ञावितसं
विस्वभावः संसरणशीलः विषयात्स्वरूपप्रकाशनश
क्त्याप्रत्यभिज्ञापितमैश्वर्यं विशुद्धं स्वातन्त्र्यं यस्मात्तएववि
घस्यचनानि विज्ञाय चिद्रूपानुप्रवेशशंकाशून्या सन्त
न्मबंधविरहात्तस्यापि देहे मुक्तः पतितत्वेस्मिंशिव एव
कोमुक्तः भूतपूर्वगत्या तु मुक्तशिव इति व्यवहारश्चागमे
ष्विति सूत्रार्थः नसंक्षिप्याह इदानीमिति ननु इति अ
मयाहि संविद्रूपत्वेन स्वयमस्तुतशक्तिर्माया न तु तदधीनो
मोयेन तस्याः स इत्युच्यतेति भावः वस्तुत इति देवादीनां
चेत्युपक्रम्य तत्रापि कार्ममेवैकमिति सूत्रेस एव चेति
यस्यैव बन्धस्तस्यैव मुक्तत्वमुचितमिति यावत् आदिग्रहणा
ज्ञानचर्याभस्मादयः यथोक्तं श्रीसर्ववीरमते कदाचिद्र
क्रियोगेन कर्मणादी तयापि वा संसारिणोनुग्रहणातिर
ति श्रीमतंगेपि मोतेवाप्यचतुष्टयात् नन्वात्मत्वंप्र
स्मृतं हेयमागमेप्युक्तं तेनात्मोपासकाः शैवे न गच्छन्ति प
रंपदमिति शक्तिशिवात्मताया उपादेयत्वेनोक्तत्वादिते
शक्तिस्त्वाह आत्मन इति षष्ठीसमासोयं हन्ताविल्यर्थः पे
सर्वग्राह इति सोर्थः ननु चिद्रूपत्वं कथमनेन विहितं भव
तीत्याशंक्याह चिन्मात्रेत्यादि सदेति बन्धापेक्षा च मुक्तते
त्मात्मनशेषः १५४ अस्यैवमाहरागमिकं संज्ञाभेदं
निर्वचनतो निरूपयति स्वांगरूपेष्विति योग्यासूकउ

प्र
भि वि
५१८
514

क्तः स्वभावान्संगवत्स्वभिमीते इति तेषां स्वामी परमा-
र्थरूपापेक्षणास्त्रपालयिता तदयमीश्वररूपता समाविष्ट
इतीश्वरवृदेवपतिरुक्तः शास्त्रे यदानुमायाशक्त्याकृत
भेदांस्तान्मिमीते तत एव क्लेशैरविद्यादिभिः कर्मभिः शु
भाशुभैरादिपदाद्वासनाभिः कर्मविपाकरूपैश्च भोगै
रुक्तैकंचुकरूपैर्विनैः कलुषीपरहस्तितेकरसस्वातंत्र्य
स्तदानेदैव पाशैः पाशिततयात्मपशुरुक्तः तदेति शिव
तायाः पाल्यमपेक्षणीयं यन्मतित्वेन नास्तित्यतिरिक्त
मित्यर्थः ननु मायातो भेदेष्विति सोऽत्र न स्पष्ट इत्याव-
यदेवतदुक्तं पुंस्त्वावस्थायामिति सोऽत्र मेवत्य मुक्तमि
ति दर्शयति तदा चेत्यादिना पुंस्त्वावस्थायैवेत्येतेन
अथ किमनया भणितिभंग्येति चेत् आह प्राधा
निकेति पुंस्त्वावस्थायैवेति कापिलवत् तेन तथैव
कथान्यदुपगम्यम् प्रधानादागतेनच भवेविश्वमित्येवं
तावत्सारमेश्वरदर्शने परमेश्वरशक्तैरेव तत्पाभावोप
गमादुपगतं यान्यपि दर्शनान्तराणि कापिलवैष्णवा
दीनि तैरनन्तरारूढमपि वलादभ्युपगन्तव्यम् सदुक्तं राग
कलाविद्यानियतिकालाद्याधिकं ईश्वरादीश्वरेति यदु
क्तं तदेव स्पष्टयति अविद्येत्यादिना तत्वनीश्वरास्त्वी
श्वरविपरीतः पुंसास्तु तथाकृतः आह स एव च पुमानि
ति ननु च क्लेशाकर्मविद्या कारायैः पुंसोऽस्तु भवान् तत्र क्ले
सामर्थ्ये अविद्यामोहनीत्वेन वेदननिषेधरूपतयात्मानं वि
श्वमात्मत्वेनानीतयश्चैमायाश्रितपापानात्मानमात्मतये
दयंतीकामंस्त्रीहृता रागादिश्चयेण च रागः नियमादयस्त्व
कंचुकस्वरूपाः आह।

नियत्येति नियतिर्यतः कर्मणो मूलभूमिः कार्यका
रणभावो हि ततः उन्मूले च कर्मवासविपाकत्रयं ततस्त
यापि युक्तः रागेणचोपलक्षिते विद्याकले यदेव हि रा
गास्यं तदेव कला विद्ययो विषयः विपर्ययो वा तत
स्ता भ्यां युक्तः कर्म च क्रियारूपं क्रियाचक्रमलत्तणकालानु
प्राणितेति कर्मणां गीकृते न कालोप्यंगीकृत इति तेनापि
युक्त इति तेषां रसनानारूढमप्यस्ति हृदये तद्दर्शयति प्रव
चनमिति अस्माभिस्तु परमेश्वरदर्शनानुगृहीतैः स्पष्टमेव
सर्वं निरूपितं प्रमातृहिंस्रहाणुहृत्स्वरूपावितस्तवकव्यवस्था
र्थे विद्यास्वरूपेवार्थस्य मुख्येन विस्तारणाहत्वात् १५५
पशुस्वरूपं वितस्य निरूपयितुं तत्र शान्तवमिति संगतिटीका
कारः स्वयमेव करोति पशोरिति पारमेश्वरेति अन्येतु स
र्वगेतद्रूपविदस्तत एतेषां न सम्यक्तु क्तिविति शिति वा तु
स्वप्रक्रियायां तावदारोपणे परमार्थतस्त्विदमेव मुक्तिकार
णमंगीकृतं चेत्तत्स्फुटित्याशयः तत एव रागमः तेप्यात्मो
पासकाः शैवेन गच्छन्ति परं पदमिति सप्तमीत्तत्तीयाभ्यामा
ख्यातः विभक्तमिति लक्षणतो विषयत्वस्य प्रकटयिष्यते ने
न प्रकारेण मलत्रयं तत्र प्रथमतआणवमाह स्वरेण स्वात
न्त्र्येति स्वतेजोवबोधइत्येतत्वे तत्रभागान्तरहासास्वरूपापहा
नात्मलमणुता संकोचमादधानमाणवं द्विधा ननु स्फटिको म
लेव्याख्यियेनिर्मलस्वरूपाभिधानं किमेतत् एतदित्याह ॥
शुद्धस्वभावस्येति मलेह्यन्येन विजातीयेन योगः कज्जलो
णः स्वथापाः उदंशोपिकज्जलस्येति एकजातीयमेकत्वनंरू
पति र्मलं विशुद्धं तत्सर्वं वाच्यमित्यर्थः सामान्येनेति अनव

प्र
वि वि
५१४
515

भानरूपतैव स्वतन्त्रत्वादिधर्मग्रामस्यापीत्यर्थः द्वितीयत्र
ग्रहणेन तच्छक्तिरूपतैव मायाप्रधानादेरित्याह शुद्धगिति
यथाक्रमं मंत्रेशरूपतया ये भाविनो विज्ञानाकलास्त एव
उदिताः मन्त्रेशास्तत्स्वतन्त्रा एवदर्शनादिति आगमादि
प्रमाणकादिति भावः ननु विज्ञानाकलादेरहन्तात्मकः
चमत्कारलक्षणकर्तृतारूपस्वातन्त्र्यवियोगिनोपि बोधः
मात्रं तावद्रूपमिति पञ्चलक्षणो यदस्तत्वमुक्तं पञ्चनिर्मो
ग्रमूर्तीत्रंशति तत्रास्तीति कथमणुत्वमाणवमलप्रयुक्ते
च तदेव च प्रभावीत्याशंक्याह स्वातंत्र्येत्यादि तत्त्वं हि तत्र
व्यतिरिक्तवेदकात्मकं निषिद्धं यत्कला विद्यारूपतत्त्वान्तर
प्रसादात्मकलस्योदितमुच्यते तच्च विज्ञानाकलस्य नैवा
स्ति स्वात्मन्यपि वेदकत्वं पृथग्भूततया नोपपद्यते अपृ
थग्भावेन भवदपि अहमिति चमत्कारात्मनो विमर्शस्य
तिरोधानादस्मत्तो न विशिष्यते तदेतदाह स्वात्मनीति
बोधकत्वं भिन्नं बोध्यमपेक्ष्य न स्वात्मनि भिन्नं च बोध्यमस्य
नोपपद्यते न सम्भवतीति तेनात्रैव न तत्त्वमिति संगतिः
तदेवेति उक्तं वस्तु यदाणवत्वे प्रयोजकं स्वं वैचारणववाचो
युक्त्यांगीकृतं तत्कृत्स्नमात्रपदेन स्फुटीकृतं ननु व्यतिरिक्ते
वेद्यवेदकताकामं मात्रपदेन निराकृता अव्यतिरिक्तेत्व
साकेन निराकृता इत्यवस्यैवतिशांकितमाह मात्रग्रहणे
नहि विद्यात्मतां नैव च प्रणानिरस्यता भिन्नवेद्यवेदकत्व
निरसितुं शक्यं तस्य हि सा पूर्वभाविनी निर्विकल्पदशा य
स्यामेवाभावस्तुक्तं प्राक् अथ स्वातंत्र्यस्यापि बोधतेत्यंश
विहरणोति बोधनिराकृतस्यत्वितिष्ठितेवेति प्रज्ञातत्वं.

नयघसाध्यमित्यगउलतरांस्फुटमेवास्ति सूक्ष्मादेर्हि वेद्यवे
नस्फुरति उपाधिभावात्संविदंशोपि वेद्यछायाकलुषितप
व द्विविधफलमिति विज्ञानाकलादयो देवादयश्च फलम
स्येति कर्मणा बध्यन्ते मूलमलतावाप्यकर्मग्राहकस्यभा
धान्यान्नज्ञानस्यैतदधीनत्वात् सृष्टियोगेतु मायाख्यस्य
लत्वमुक्तमित्यविरोधः ननुबोधमात्रस्य स्वातन्त्र्यमात्रस्य
वयविर्मोगमुक्तं तेनानित्यत्वमापतितमिति पमुलत्वे
यन्नित्यत्वं मूर्धाभिषिक्तमुक्तं तन्यक्तं स्यात् नेति दर्शयति वो
धोमात्रं चेत्यादिनानित्यएवमावित्यत्तेन स्वतंत्रबोधस्येति
स्वातंत्र्यांशेन बोधरूपस्य ननु संवेदनांशेन ज्ञेयत्वस्यासंवे
रूपत्वेदनात्मनो न परस्तनात् नकाचिदिति अनारोपित
स्वातंत्र्येपि घटादौ चिद्रूपतासन्निहितात्मकाशैकसारवा
त्साकथमारोपितस्वातंत्र्येण भविष्यति तदाह विशेष
णोति नन्वेवं घटेपि यदि चिद्रूपताकश्चित्समयेपन्नहि किमभा
न्नएवासौ ऽभित्याह जडस्यतु इति युक्त एवेति उचितएवे
त्यर्थः ग्राह्यग्राहकद्विविधारूपयाह्ययं समयागीति जडरूपताम
क्तियया चिद्रूपतायाथात्म्येनावेशः आसमन्तात्स्वरूपश्चे
घाइत्यर्थः यदाह स्वेरणात्मरूपादिति उक्तमनेन चिद्रूपताया
प्रकारः अष्टमूर्तेः किमेकस्याभित्यत्रतु स एवतोषः नन्व
तान्मनि जडआत्मत्वेनाभिमननं विपर्ययाख्यातिरूपयम
विधेति सांख्ययोगादीनां मतमनित्याशुचिदुःखानामा
त्मास्थित्यादिवचनात् तत्कथमुक्तं युक्त एवासाविस्माशंका
ह पुरुषएवेति यतएवमुक्तं ततः सांख्यीयमप्युक्तमेववो
द्धव्यमित्यर्थः प्रकृतिपुरुषाविवेको हि प्रकृतावेवपुरुषा

भिमानः संमतः नत्वभावमात्रे मोक्षावस्थायामपि तद्भावने
संस्वरणप्रसंगात् एतदेव न्यायेन घटयति नहीति अना
त्मनि यदि न संनिहितः स्यादात्मा तत्र तदभिमननं मिथ्या
ज्ञानं भवेत् ननु देहे सन्निहितमाकाशमध्यवस्यन्भ्रान्तो भ
वति ननु सांख्यैर्नैदमुक्तमित्याह अथेति एतद्विषयस्या
त्मानात्मलक्षणस्य प्रकाशने तत्त्वनत्वैर्वं न्यत्वेनोक्तमपि
तनात्मैवात्मतया भातीति एतदपि दूषयति केयमिति
प्रकाशप्रतिभासनं यदि तदा तर्हि तथैव तद्वास्त्विति नाप
रमस्य तत्त्वमिति का भ्रान्तता अथ तथा प्रकाशनाभावे
पि तथाध्यवसाय इति भ्रान्तता एतदपि दूषयत्यात्रिपत्र
विति ग्राम इति उचितः पुरुषसंवेधीति पुरुषविषय
तयोचितः पुरुषसंवेधीति पुरुषविषयतयोचितः तत्र
तिसंदेहो किं स्पष्टयति आत्मनीत्यादिना अयुक्त इत्यने
न प्रकारप्रश्नेऽपमङ्गत्वैवैकवाक्यत्वेनन्वेयन युक्त इति त
दिति चनिपातोऽत्र एतेवत्वव्यापदेशद्योतकः अहमित्य
वसायः सांख्यदृशि प्रसक्तानात्मन्येव बुद्ध्यहंकारमेय
मप्युचितः नत्वन्निचिन्मात्रस्वभाव एवं त्वेन तदिति परमे
श्वरेण हि सांख्यानां तावदेवोपदिष्टमपूर्णं इदं त्वपूर्णं
ज्ञानमिति भावः स्वक इत्यस्य हृत्रिभः तत एवोचितः नन्वे
ति वाक्यार्थरूपे तैरिति सांख्यैः यत्स्वमेयप्रसंगेनेदमाया
तेन देवोपसंहारेण निवारयति अस्माकं विति एवमित्य
हे मत्यवमर्शोऽय इत्यादिप्रदेशेषु एतोऽहमिति विमर्शोमयत
मात्मन उपपादितं तदेव कर्तृत्वमुक्तं विमर्श एवासावित्यादिप्रदे
शेषु ततः कर्तृत्वव्यतिरिक्ते कार्येनोपपद्यते तादृशस्य कार्यं
कारणभावस्य वितत्य दर्शितत्वात् एवं च कार्यरूपं जगत्स्वरूप
मयमेव युक्तिः ॥

पुरुषएवेदं सर्वमिति जगतीतिसमयइतिचवदन्नेककपव
देहादौघटादिवैलक्षण्येन तथाभिमानोविश्वरूपएवेतिदर्श
यति ततएवहितत्रतत्रोक्तं द्विगुणोयंविश्वइति तथेतिजग
ति प्रसृतेति निपातसमुदायः परस्माच्चैवपरीत्येनाप्युक्तो
भिनिवेशोयमिति द्योतयति मूलंवंयइति सतितस्मिंस्त
एवानात्मीकृताहन्तादेकदेशेशरीरादावनात्मन्येवानपह
स्तितत्त्वेयभावेहमित्यात्माभिमानरूपोस्तुपाश्चात्त्यावेत्या
यदभिप्रायेण द्विगुणविश्वोत्थापकत्वं मायाशक्तेरिति
मलद्वयलक्षणाययत्सूत्रंतदवतारयति इदानीमित्यादि
ना एतदणवेत्यादि पदेनाप्येवव्याचष्ट मंत्रेश्वरागम
प्याणवंमलंवदन्ते बोधानामपीति स्वेटीकायांतेनत
त्रैवसतिमलान्तरयोगः द्विप्रकारेसत्याणवमलेहेतौ
स्वरूपसंकोचेभिन्नस्ययत्प्रथनं तन्मायाख्यंमायया व्याप
स्वतन्मायीयंमलंसंज्ञामात्रेणेति मायाप्रकृतत्वंतुमलत्व
यस्यापि इत्यत्रैवश्लोकेतुर्यपादेनोक्तं तथाबोधरूपस्यकर्तृ
देहादेर्भिन्नवेद्यप्रथायांसत्यामहन्त्वमपिजडेष्वकर्मस्वनिमे
त्वावद्धात्माविपर्ययः जन्मनस्तुनियतावस्थादिमस्याप्य
षाभोगस्यचसर्वदुःखादेः कारणत्वंकार्ममलं माया
नामशक्तिः परमेशस्यसा सम्पूर्णविद्याशक्तिमणोर्बन्धन
क्ति ततोणुरन्तर्बहिरिन्द्रियाण्यधिष्ठायभिन्नवेद्यज्ञाना
ति नदायमणुर्मायाख्येनमलेनमलिन इत्युच्यते अतो
पीति नकेवलंपूर्वोविपर्ययः यथाणवमलात्माऽकः या
वदयमपीत्यर्थः तथेति पारमेश्वरागमेषु कथंसूचित
मित्याह इयमपीति अप्रसेत्याख्यायद्ग्रणस्यपुनःस्वात्रविशे

१५९

प्र·
भि वि
५८
517

षृतो मायया व्यपदेश इति दर्शयति हेतेत्यादि तथेति सा·
याख्ये तत्तत्प्रवोत्पत्तिक्रमेण मूलमूलत्वमस्यैव संविदात्मक
स्वरूपे तत्त्वादाणवमलस्य अत एव वेधीकरणमर्थान्नोम
लो माया च ख्यायते मूलमन्यत्त्वरूपाभावो वेद्यख्यापाणवो
मल इत्यत्र गुरुभिर्मूलमिति काकाक्षिवदपेक्ष्यमिति व्या·
ख्याते एतदेव स्पष्टयति हेतदर्शने चेति मुक्ताणूना
मिति संसारिणोत्तीर्णानां मन्त्रमहेशादीनामित्यर्थः
एवं संभवेदित्यनेन मुख्यतया माख्यमेव व्याख्यानम्
तद्रूपविस्पष्टीकरणप्रसंगात्तु मलद्वयमन्यत्त्रिरूपि
ते अभेदात्तु कार्म विहरणेति कर्मपराधीनत्वमिति
तस्य कर्ममलतायामास्पदं यतो विपर्याससामान्येन तस्यास·
त्यत्वे विपर्याससामान्यं तदिति उक्तमाह स्वातन्त्र्येति प्र
मातुः स्वातन्त्र्यरूपा क्रियाशक्तिरेव कर्म सैव तं यत एवं प
रतन्त्रीकरोति नियति याक्रमा येन विचित्रफलभाग्ययम
निकृष्टैरपि जायते ततो विपर्यासतेत्यर्थः प्रागिति कार्य
कारणभावविमर्शो वक्ष्यते इति देवादिष्वपि विज्ञानेन
बोधमात्ररूपत्वेन प्रकलाः कलोपलक्षिताशुद्धविद्याप्र
गादियोगाभावाद्भोगशून्या इत्यर्थः तदेव पादं व्याचष्टे
ते स्वेन दित्यादिना समासपदेन ।५८ अथैषां मलानां
विविक्तविषयप्रदर्शनेन तद्रूपस्फुरधित स्वातन्त्र्यहानिर्बो
धस्य त्वप्रख्याशस्य विषयमाह अबुद्धबोधात्मकत्वेपीति ये
संविन्मात्रपरमार्थोऽपि अहमिति स्वात्मविश्रान्तिलक्ष
ण स्वातन्त्र्यपरमार्थो मलश्चमत्कार इति यथा न योगाख्योम·
णः कर्तारत्वे भर्त्रा परमेश्वरेण प्रतिहत परिपूर्णस्वातन्त्र्य
णतया भ्रूभङ्गात्मनः सकाशाद्धरादिवदेवभिन्ना।

निर्मितायेन मन्त्रमहेश्वरादीनां भेदेन भांति परमेश्वराद्भेदे
हेतुः कर्तृतात्ययादिति परमेश्वरस्य चोक्तम स्वातन्त्र्यमयं·
त्वादित्याकूतशेषः श्रुणुक्षं शस्य कस्यचिदपगम एव तावद
न्तश्शुद्धत्वमशुद्धिघनतानिह्नवतरणानूपमिति व्याचष्टे बो
धेत्यादिना अनेनेति वेद्यानुपरक्तशाक्तेन कैवल्यं केवलता
उपाध्ययोग इत्येष एव परमार्थापवर्गः सांख्यादीनामि
ति कैवल्यपदेन पिशुनयति सोऽत्री पंचमी हेतौ व्याचष्टे तदे
तदित्यादिना नन्वीश्वरनिर्माणं किमिति तदपेक्ष्यते आह
ईश्वरनिर्मितिमिति स्वातंत्र्येत्यादि बहुव्रीहिः अतएवेति
यतोदृष्टमप्येतन्मुख्यस्वभाववियोजनाभासमुत्थापय
ति ततः स्वातन्त्र्यमयत्वमेव न तु कथंचिदप्यस्वतन्त्रता अत
विदश्यमतीतानादिष्ठायाः ननु स्वात्मनेव भगवान स्वातं
त्र्येणापि भातीति एवंविधं चेदस्योक्तम स्वातन्त्र्यं तर्हि भगव
स्वरूपात्मभिन्ना इति कथं एतत्परिहरति नैनैव चेति भगव
ताभिन्नग्राहकसमासवर्तिनि एतदेव स्फुटयति नहीति सहि
स्वतंत्रत्वेन भातीत्यस्यावाचोयुक्तौ यत्तथाभाने स्वतन्त्ररूप
तदंगीकृतमेवेत्यस्वतंत्रं तेनतोभिन्नमेवाभातीत्यायातं नैन्वेव
मस्वतन्त्रो भगवान्स्वातन्त्र्यं न स्यादेवनेत्याह सचापीति स्वा
तेऽप्यहानिरेवं स्यात् यदि परमेनमेवं ज्ञयात् नचैवम् तदाह
स्वयमिति नन्वेवमस्तु तस्ते विज्ञानाकलादयः परमेश्वरादभि
न्ना एव ततः कस्य तत्स्वातन्त्र्यमुच्यतां किं भगवत एव उततै
षामपीत्याशंक्याह सांख्यपुरुषादयास्त्विति यो हि तथाउ
भूपुर्न प्रतिहन्यते सस्वतंत्रः एतच्च भगवत एवास्ति तस्यैव
सर्वपूर्णत्वेन स्वामिन इच्छाकृतनयेनत्रभूपात्तत्तणायेच्छया

६
प्र वि
५१८
518

योगात् तथेत्यत्र त्वभागे ये वर्तन्ते घटादिवत्ते तदेतदाह भू
तादीति आदिपदाद्भुवनतत्त्वभावादिग्रहणं तत इति सां
ख्यप्ररूपाद्यः ननु तावदेते परमेश्वरप्रमातृतापेतया
भेदेन भान्ति घटादिवदेव नचास्मान्प्रतिते प्रकाशन्ते तत्
किमपेतयाते भिद्यन्तामित्याशंक्याह मन्त्रेश्वराद्यपेतये
ति तेहि तावत्तत्तोन्योन्यतो ग्राहकवर्गाश्च भेदेन पश्यन्ति य
द्यप्यस्मदादिप्रमातृणां अपिते आगमप्रामाणिकतया भेदे
न स्फुरंति तथापि सा तावत्कारमूलत्वेसाति आगमावभात
सर्वहि: सर्वसाधारणाभासनिष्ठता प्रत्यथात्तत्तंत्र वि
कल्याभासवदसाधारणत्वेव नवाह्यत्वमित्याशयेन मंत्रेश्व
राद्यपेतयेत्युक्तं तदेवाह तदागमसिद्ध इति एवं सति
आगमसिद्धास्ते भवंति नान्यथेति यावत् ॥ ५८ ॥ ननु का.
देनो रस्तु विज्ञानाकलानां परमेश्वराद्भेदोऽन्यत्र तु कथं बो
धात्मत्वेन स्वरूपभेदस्याभावात् देशकालभेदस्य च बोध
स्वभावं प्रत्यभेदकत्वात् तत्कथं ते इति वक्तव्ये तेषां निर्देशा
इति चोद्यं परिहर्तुमुक्तं बोधादीति बोधरूपता नित्यत्व
विभुत्वमित्यादिलक्षणं यद्यप्येषां न भिन्नं तथापीश्वरे
च्छायतस्तथा भिद्यते नित्यव्यापकबोधमात्ररूपो ह्ययं.
भेदेन निर्भास इति ततस्तेषां युक्त एवान्योन्यं भेदो ग्राह
कान्तरेभ्यश्च तेच प्रायस्ते विज्ञानमात्रैककर्तृतासूत्रं मायी.
यभेदावभासशून्यं येषां स्वभाव इत्येवं विज्ञानाकला इत्युक्ता
नचकाचिद्यदीश्वरेच्छा बोधमात्राण्यपि भेदवन्ति करोति तं.
हि बोधस्यैव प्रमातृत्वं ॥ भिन्नं घटादिवर्गं सर्वदा निरू
प्यताम् ॥

किंमूर्च्छादिदेहान्तान्तरालप्रमात्रन्तरकल्पनेनेति यत्तउक्त
मसकृदवभासमानमनपह्नवनीयमिति अवभातिचकृशो
हंक्षुधितोहंस्थविरोहंसवैगौरोहमिति देहप्राणादेः प्रमा
तृभावइतिसूत्रार्थमवतारयति अविच्छेत्यादिना भेदचे
त्कथंबोधादिरूपता साचेत्कथंभेदइति भेदेपरस्परंबोधा
दिलक्षणैक्येचपर्यन्तयोगोनैवकार्यः आदिपदेनसौत्रेण
नित्यत्वव्यापित्वादेः संग्रहइतिव्याख्यास्यंसूत्रउपयोगिनि
रूपयति बोधात्मनास्मीत्यादि नन्विति तथानिर्मोरोगाहिकिंच
नित्यतादिभवेत् अन्योन्याभेदाभासमात्रमेवनिर्माणनत
थिकं तदपरिनीलाद्याभासान्तरश्चवयेननीलादेरिवानित्य
ताभवेत् प्रकृतउपयोजयति बोधस्येति चकारेणाप्रमेय
प्रमुक्तित्वन्तुयन्नासिद्धतामस्यार्थस्याह पेयर्थादिसंविदःपू
र्णरूपमिति तदनाभासोप्युद्दिष्टेव तदाह नतुग्रहइतिस
म्पदर्शयति तेषामिति चोद्देतोनिषिद्धेति अहंकारहानित्वेन
तदभ्युपगमात् अस्येति पुरुषस्य उक्तमिति तैःसांख्यैरि
तिसंबंधः नतुसत्त्वेहानिगतंरूपंविधेयस्यानामप्यस्ति इति वि
शेषः ज्ञातः आह तेषामिति किंचित्त्वतन्त्राणामिति पराप
रहंपरस्वातन्त्र्याशानुगृहीता परस्वातन्त्र्यमुक्तानामिति याव
त्. अनागतावेतएलतलोनपूर्वापरपर्यालोचनेनतन्नुप
क्तितोविशेषलाभइति तात्पर्यम् ननुतज्जातीयेनतुल्यप्रा
यपदेनोपमानताकथमुच्यतेत्याशंक्याह लोकेप्रसिद्धेरिति
मायीयलोकोत्तरंपारमेश्वरंशासनेयत्नोपूर्वंलोकस्यतत्त्वादि
सम्यगागमितेसंवेदनेपरापरसिद्धिलाभः असम्यगापिगा·
णापन्नवैचित्र्यंनतुकथंचिदपिप्रमातृकतानातमस्त्वमिन्य

प्र
भि वि
५१८
519

त्यिपादयितो मायीयप्रसिद्धेनभुत्पादनीय इति प्रसिद्धत्वा
दृष्टान्तीकरणे तज्जातीयस्यापि यथायं गोर्मदीयदान्तशा
यएवेति शास्त्रभिरूपारमेश्वरमेव इदानीं तज्जातीयतां नि
वारयन्साक्षरूपमेव स्फुटयति सोऽस्त्वेवेति अमीत्विति वि
ज्ञानकेवलत्वं मायीयाभोगनतरणमात्रादेवपरयोजनिका
मृत्यादीतां विशेषाङ्गीनाङ्गुलकामेवं वेद्यवेद्यवन्ध्यकेवल
पुरुषस्वरूपभावनाबलात्तदन्नाधधारणाध्यानसमाधि
बलाद्वलभ्यत इति तल्लाभस्य भोगविशेष एव तत एवोक्तं
योयदाभिलषेद्भोगान्स तैर्वनियोजितः सिद्धिभाङ्मन्त्र
सामर्थ्यादित्यादि ततः सोऽत्वः पुरुषयोस्साक्षरूपत्वदासित
कं तज्जातीयतापर्यन्तं न भवतीति प्रायिकं साक्षरूपयुक्तं
एवं स्यात्तस्य हानिर्बोधस्येत्यन्तभागविज्ञानाकलेश्वरकाख्या
तेष्वस्याप्यबोधतेत्यस्य विषयमाह सूत्राद्यबोधरूपेति सू
त्रेण एतदवतारयति संगतिं ऊर्ध्वमेवमित्यादिना एकर
ति एकराशिकरणेनामितियावत् बोधात्मत्वादिबोधस्य
एतेषामहं विमर्शशून्यतामावभूतः ततः नचाबोपिन स्वभा
विनोप्यारोपोऽज्ञानएव एतदेव च युक्तमित्यभ्युच्चयहेतुमा
ह व्यतिरिक्तेति व्यतिरिक्तेति व्यतिरिक्तो बोधाद्दोषोया
वदहं विमर्शस्य विषयस्तावत्तस्य स्वयमप्रकाशमानः कथ
मरहमिति विमृश्यते स्वप्रकाशविमर्शाश्रयं ततः स्वप्र·
काशतयाप्यारोपितयाभवितव्यमेव एतत्परिहरति न
व्यापीति स्वप्रकाशताकासमारोपितावास्तव्येव नासोप्र
तिप्रसक्तैव तथापितत्पदस्तितस्वभावे वर्तते सा परप्रका
शात्वस्येदमिति वेद्यतारूपस्यताद्वस्थ्यात् ॥

१४५

तोनदाह बोधतातिरस्कारेणेति बोधतायत्तस्तिरस्कृता
ततएवंहन्ताउक्तं सोत्रमबोधपदंव्याख्याति अहन्तात्स्वद
स्वातंत्र्यरूपारोप्यमाणस्फुटेवव्यतिरिक्तत्वस्यविच्छिन्नता
लक्षणस्यधुंके करोतीत्येवंरूपस्यपारतन्त्र्यस्यचपरानुग्रहा
देवंकरोमीत्येवंलक्षणस्यस्वातंत्र्यविरुद्धस्यानवभासात् त
त्वज्ञानावनरसंपन्नयेहि यत्ततएवंभूतोवभासस्तस्याप्यमा
नोपिनोत्तिष्ठति ततोहमित्यंशेयास्वप्रकाशतासाविरुद्ध
परप्रकाशत्वात्मकवेद्यतापद्दत्तिनस्वरूपाइत्यबोधतोक्ता
यात्वविच्छिन्नतास्वतंत्रताच तद्वेबोधेसातद्विरुद्धविच्छि
न्नत्वपरतन्त्रतावभासनेनास्फुटाइतिकण्ठतोक्ता शून्या
देःप्रलयाकलार्थव्याख्यानबलादेवतेषामित्यादिसूत्रार्थो
व्याख्यानार्हइत्याशयेनाह प्रलयेत्यादिसर्गोत्थापकः
संस्कारःसर्गसंस्कारः वक्ष्यमाणन्यायेनेतिसंवेद्यमपवेद्य
चेत्यत्रव्यवस्थितविकल्पश्चायं तथाहि केचनशून्याद्येश
संज्ञचित्तसंविन्मयाअपवेद्यस्त्वशुभपदभाजः अन्येबुद्धा
द्विभागावरुद्धचिन्मयाः सुखादिशेषसामान्यवेद्ययो
गात्संवेद्यस्त्वशुभपदजुषः स्थूलकार्यकारणवियोगात्
मकंतत्प्रलयाकललक्षणमेषामेकमेवेति १९० एवं
स्वातंत्र्यस्याप्यबोधतेत्येतदंशाविषयाभिधानप्रसंगात्
कार्ममलस्यापिविषयोदर्शितः मायामलस्यापिपाति
कः अधुनाणवकार्मद्वयाभावेपिमायाख्यमलस्यकेव·
लोस्तिविषयइतिनिरूप्यतेस्वरूपेण बोधानामपीति
येचिन्मात्रमेवात्मतयाहमितिचमत्कारवन्तं पश्यतीति त
नएवाप्रतिहतज्ञानक्रियास्ततएवाणवमलवियोगि

प्र
भि वि
५२०

णः कर्मसंस्कारविकलाश्च संसारोत्तीर्णत्वान्नेव्यक्तिविकं
वेद्यकार्यंच प्रश्नपन्तोहितदर्शनांगीकृतेश्वरतत्त्वमायाख्यमल
लघुत्वाविद्यामेश्वरादयइतिसूत्रार्थः एवमवतारयति सा
तेत्यादिना कर्तृतायाभेदोवैचित्र्यमुक्तमकर्तृत्वाहितल
एयं प्रकारान्तरमिति प्रलयाकलगतत्वेन विकल्पनमु
क्तः प्रकारः ततोन्यत्तमाहेत्यर्थः प्रलयाकलात्मक
लाश्चनियत्यादीत्यनेनोक्ताकर्तृतेत्यादिना विज्ञानाक
लाइहत्युक्तः बोधयोगेन विद्यास्पर्शः कर्तृतयाचेश्वरता
इति विद्येश्वरत्वेपिइत्यत्रहृत्त्वावार्केदर्शितं तेनेतिमाया
ख्यमलेन यतोवेद्यादत्पृथग्भूततद्रूपता सदाशिवेश्वरावु
चितातिरोहिताषृथग्भावेनवावभासितातत इत्यर्थः शुद्ध
तत्रपराबलापिइत्येवदितिहृतिव्याचष्टे ईश्वराश्चेति चका
राद्भगवतोपि अतइति विहरणोतिपूर्णोत्यादिना प्रती
केनापिग्राह्यस्याभिन्नक्रमतां दर्शयन्नसंभाव्यमेषांतावद
णत्वंततत्त्वानापवलायातंभवेदपीत्येतद्द्योतयति ९०
अथमलत्रयस्य योगपद्येन विषयवक्तुं सूत्रं देवादीनां
चेति संक्षेपेणास्यार्थंस्पष्टः वितत्तस्तुटीकामेवोक्तः
तत्रावकारणमिति सामग्रीरूपतयाङ्गीणापिमलानि
संसारहेतवः अन्वयव्यतिरेकवशेनतत्त्वमुख्यतांकामीस्य
यति यथामिति चतुर्दशानामपिमुख्यत्वंव्याचष्टे विधेश्च
पदवत्यः अतएवकार्ममलस्यनिराकरणमेव ॥
मेत्यादिना कार्ममलस्याभावेसत्यवरेतोसंसरणसोपान

सांख्ययोगपुराणभारतनन्त्यनादौ यत्तेनोपदिश्यते य
तिरेकेति कार्यो मलस्ताभ्यां व्यतिरिक्तस्तदनाभिज्ञो न दृष्टः
नापि स्वकार्ये तो व्यभिचर्या प्रयोजकीकृत्य करोति तत्कार्य
स्यापि दर्शनात् प्रथवेति सपवार्थो भंगपन्तरेणोक्तः सुख
तोक्तो किं मूलं प्राह कर्मेति तेनैवैकेन संसाराख्येन प्रयोज
केन प्रयुक्ते तेमलेन भवतः संसारो नीरोगे नापि विज्ञानाकल
मेदेषु रादिलदणेन प्रयुक्तत्वं तयोरस्ति इति दीलादिनेति
पूर्वकृतकर्मवत्त्वाः शोषणमपवाधिरोहणा विरोधिकमेप्र
शमनमपरं भवति नदीलासमं किंचिदिति हि श्रीललि
नायां श्रीमद्गुरुभिरप्युक्तं कृतमपि फलायन स्यादीतोप
पूर्यिरोमवीजमिव बलाद्विशेषणस्तव्यतिकरजातं विहा
येकं इति तथाप्युच्यमाहतस्य भगवन्नित्यादिवशीकरणादि
वायत्यामंत्राः उच्यते नचतत्र रागद्वेषविदानरूपनाघपसा
रणे तेन विनापि रोगविरूढस्येव भेषजत्वात्तथा रागातां
नाघवाच्छन्दनापि मन्त्रेण बन्धशक्तिरपसार्यते ततो दे
षाः स्ववीजसन्तानादीतिनेप्यनिवारिता इत्यवाधकमू
पवं विभिन्निभिरेकद्विकभेदैरेकेन चत्रिकभेदेन सप्तप्रमात
विकल्पाः तेषामपि विकल्पसप्तप्रयोगारितादिना प्रसं
एषो भेद इति सूचितं १९२ मलत्रयप्रयोगपर्यलादितभवि
नात्मकसकलावस्थायाया पवोद्भवतिरोभावभेदेन द्वैथं प्र
कायितमुहूर्ततोता वदाह तूनेण कलोहलितमेतत्क्षेति दे
वादीनां यत्कार्ततां धाप्राधान्येन मलापहस्तिततवाधपद्रूपत
यात्वातं त्यात्मकं चितस्तत्वकलाशाल्याभगवत उद्दलितं
मलेनन्यकृतमपि समुद्गतवलंकृतं मूल्यादेर्देहान्तस्यसं

६
प्र वि
५२१
521

वेद्यितदप्रधानत्वेनस्थिते यस्मान्मिते इदन्तापतितदेहा
दिप्रमेयनिमग्नत्वेनप्रमेयं च संकुचितं च यो गौरोऽयः स्थूलो
यः पिपासितो यः सर्वाकारशून्यः सोऽहमिति हीदन्तैवेय
महन्ताविशेषणीभावेनभाविनी स्फुरति इयं सा प्रदा
दिप्रथमयी संसारदशेति सूत्रार्थः अस्यावतारणमाह सं
सारिण एवेति सकलस्यात्मनात्मनोः अहमिदंभाव
योरुपक्रमतेइति अनात्मप्राधान्यं तावदाहेति यावत् प्र
संख्यानवत इति समाहितमनसः जडस्येति लौकिकस्य च
दिवेति वैशेषिकात्मकल्पं नेहि गुणभूतान्धर्मे रूपाद्रा
गादीन्समवेतान्नित्यव्यापकस्वभावस्यात्मनश्छन्ति नि
र्मेयस्यापि भिन्नत्वं प्रकरणादशाहसृष्टमपि मन्तव्यं शि
ष्टमत्र स्पष्टम् ।१३ एवमुद्भवमुक्तान्यभूततामाह
सत्वेणमुख्यत्वमिति यदा पुनः कर्तृतायां मुख्यत्वे तमा
नातीयक एव च शून्यादेर्मेयताशास्यगुणीभावस्तत्र चावि
द्रूपे गुणीभूते स्वातंत्र्यस्याप्यवोधतेति योमलव्यापारो·
भूतेस्यापहस्तितांहो यस्यापि चिदात्मनश्चिद्रूपतायाः प्रधा
नस्वभावस्य मुख्यत्वे तदेतदज्ञानरूपमलमेतिहहितयास
मावेशलक्षणं सत्यस्वरूपे सम्यगासमंतात् अवेशलक्ष
णं ज्ञानं यत्र लाभन ज्ञानी यदभ्यासेन च देहप्राणादावन·
न्तं संविद्रूपात्मकविभवसमासादनायोगी भवति एतदु
क्तं भवति यदहंभावः स्वातंत्र्यादिशैवव्यापित्वनित्यत्वादि
परामर्शवलाच्छून्यादेः प्रमेयीकृतात्तज्जन्मादेर्वास्ते तदात्
यीतीनता तदापि च शून्यादिसंस्कारोपप्लीत्यव्यतिरेकतद्यो
तीनसमतैव यदा तु परामृष्टनित्यत्वव्यापित्वादिधर्मकेस्वयं
ह नात्मनाहंभावस्सिद्धरसेन शून्यादि॥

देहधात्वन्तेविश्रान्ते येनप्रमेयत्वात्तच्छ्वत इवतदातुर्यद॰
ग्रा यदापिविद्धोसोपाणदेहादिधातुः संविद्रसेनाभिनिवि
ष्टोत्यक्तकनकधातुरिवजीर्णः क्रियते येनसद्गुरुरसश्चवा
भातिकेवलंतत्संस्कारस्तदापितद्यातीतदशासाभवति सैव
हृद्यपिदशासमावेशः यत्राभायान्मड्पदिश्यते यहीतम
ग्यावेशपमनोयश्त्वपक्रम्याग्यावेशयितेचित्तमिति तसैव
चपहवभूताः परमेश्वस्तुतिप्रणामध्यानपूजादयः तेषा
हिमक्षीभावः स्वात्मगुणीकरणंपरमेश्वरूपप्रधानता:
पादनंतत्वं प्रभ्यासेप्यसमर्थः सम्यक्कर्मपरमोभवरूप्यादि
देहपातेत्वेकचनैवशिवतेति तदासमावेशाद्दिव्यवहारेण
काश्चिदिति सूत्रस्यपिण्डार्थः तमवतारयति तसैवेति सूत्र
हृमोः साम्यंकरोति पूर्वंतत्वेनादिना पूर्वंतत्वेनेतावत्कर्तृत्व
मुक्तेः तदेवदेहान्तस्थेनकेवलेनतस्यपूर्वंगुणतेत्यक्ता अग्रवत:
प्रतिपत्तभूताप्रधानता तत्रास्तीति षष्ठ्यास्तत्वे यद्गुक्तमू
नहुतेप्रथमानिर्देशेननिर्दिष्टस्यापिसूत्रादेः पश्चाद्गुण
ताप्रदर्शनेनविहृते नतुसाक्षात् नहिकर्तृत्वस्यप्राधान्यमि
तिहृतिरस्ति ननुसूत्रादेः पश्चाद्गुणीकरणंचेत्यातालना
द्विपकस्येतिनीत्याकिंपूर्वंप्रथमा निर्देशेनप्राधान्यंख्याप्य
तेयाह विचार्यमाणतेति तन्नावदिहप्रकृते विचारणीय
मितिप्रधानेमुख्यतागुणतेति तन्टेष्टविचारस्यशरीरमि
त्मर्थः ननुसाक्षादेवकर्तृत्वस्यप्राधान्यंमुहृतोकिंनदर्शितं
किमनयाभंग्या आह कर्तृत्वेति कर्तृतायामुख्यत्वे सूता
देवधंपगुणता तस्यतमुख्यत्वेनतस्याइत्यनयाहम्याप्रति:
यादितेतत्लानन्तमनतिन्यायोलभ्यते यथाहिहतिरवधंप

६
प्र वि
५१२
522

सूत्रार्थमनुसरन्तीकर्तव्येति योजना। एवंभूतो न्यायः प्रतीय
ते किमनेन प्रतीयते तदाह पूर्वसूत्रे कर्ता हि लिनमित्यत्र शून्या
देः गुणत्वप्रतिसम्बन्धित्वनिर्देशेन प्रधानत्वं यदर्थापन्नं तदु
क्तेन प्रकटीकृतं भवेत् अनेन तु न्यायेन दर्शितेन प्रकटीकृ
तमेव भवति पूर्वसूत्रे हि तो कर्तृत्वस्योपसर्जनत्वं तावत्कण्ठे
नोक्तं तदानन्तरीयकत्वेन च शून्यादेः प्राधान्यावगम इति
न्यायात् प्रधानत्वं यच्छून्यादेरुक्तं पूर्वसूत्रे तदर्थापन्नम्
गुणत्वं तु यदुक्तं तदिह सूत्रे स्वकंठेनोक्तमिति तु शब्दो वि
शेषद्योतकः इहत्विति ननु गुणत्वे सत्यस्य प्रथमानिर्देशे
न हेतो विद्यते अथ किमर्थं प्रथमया विहित आह प्रधान
तयेति स्वतन्त्रबोधरूपता तावत्सदैव प्रधानभूता स्थिता
सा तु शून्यादेः प्रधानतावभासेन पूर्वसूत्रेर्थापन्नेन न्यक्कृ
ता ततः सैव प्रधानत्वमनुभवति साक्षान्मज्जतीति प्र
थमानिर्देशमाह सैव शून्यादिरात्मनः प्राधान्याप्राधा
न्ये स्वीकुर्वाणा एवं करोतीति द्विनस्य प्राधान्याप्राधान्ये
संसारभूमौ पशुत्वे पतित्वे च दर्शितं भवतीति प्रागुक्तनय
मेव स्मारयति यदाहीति स्वतन्त्र इति स्वतन्त्रबोधो नाम
बोधरूपोहमिति योगीयते सकड इति चिन्तायां यदा दे
हादिनानुरूपं पूर्यते योगोरः सोहं यः तु थिनः सोहमि
त्यादि तदा देहादिरेव प्रधानीभवति संवित्स्वरूपं न्यक्कृते
ज्ञातमिति वेद्यमेव प्रधानीभवति न वेदकरूप यदा तु देहा
देः किं तत्त्वमिति चिन्तोपक्रमं प्रकाशनमेव संविद्रूपमिति
तदा बोधस्वरूपीकृतं तदस्माद्विद्धमेव शून्यादिदेहान्तमेव भाती
ति अभ्यासात् स्वसंविद्धमोक्षकि विशेषाः सम्यगाविष्टो ना वि
ती रूत्यापयति अनभ्यासपतितन्त्वेशापवानेन दोद्वक्रम
निहायामिन्नपञ्चार्पाविभावनकमेण।

प्राप्तेपिसिद्ध्यन्तिनास्यत्रविवा
जीवन्मुक्ततालाभो यथोक्तं
दइत्यादि मेघापरमार्थवधेरीदेत्युक्तं इयंनिर्वाणादीक्षा
चेतिगुरुभिः भगवतापिचपवंवेति तत्वेन तस्यनिर्वाणमा
मिनी दीक्षाभवत्यसन्दिग्धातिलाग्यागृतिवर्जिता इत्यले
तावदनेन तदाह स्वात्मादौवोधोध्यारोप्यतेइति नचकेवलमूल
इवशीर्षीणामयमध्यारोपइति दर्शयति तेनकर्त्रात्वेनताव
दयत्नवशादेकीभूतंस्वात्मादिपयात्स्थितं तत्रैवेवकर्तृताहा
रेणदेशकालधर्माकारानवच्छिन्नवोधस्वभावत्वमतीति
तल्लक्षणीयाभिमुख्येनतनिवेशयते प्रमितिवेशयेत प्रमिति
वेशपूर्वकंप्राप्यतइति द्विकर्मकंवा तथाभिनिवेशयमा
नेविश्वात्मकत्वंयतोवोधस्यततस्तदपिस्वीकारोतितदा
त्मानमिति शास्त्रसंस्कारनिहृतेरावेशपावेशकभावोपुत्रकस्य
भावेशविशेषः तावत् विशेषदर्शनेधितिशाक्ताद्देतप्रधानेश्विवि
त्रिकालतस्यात्मनोदर्शयते सातात्कारनीयते येऽपुस्तानां
स्वासइति अज्ञानविगमादद्वयवोधप्रसरणादुल्लासइति
तानमिति विहृतं तुर्यति एतद्दशासमापत्तिपर्यन्तत्रूपापि
तुर्यातीत तत्रानचैवोक्ताव्यतिरेकेणतस्यदेवस्यापनेवोध
स्यतुर्यातीततानचैवोक्ता स्वात्मता निष्कलताप्युक्ताचेत
न्यमितिसामान्यदर्शनेषु सर्वाणीरूपकंतत्रपवेदकेषुदर्शि
तेति सूचयति ननुसूत्रेपूर्वत्रेहचकर्तृतायोपवणणप्रथा
नभावोवक्तव्यो तदाशंकितंवोधस्यचेतितत्त्वांशाःकथं
कर्तृमयतामापन्नस्येतिचहन्तावुचितायांवोधमयतामिति
किमेतदित्याशंकोक्तमेवमप्रमेयमेतत्समाधानेसंदेहेपरिण
तःपरामर्शपण्हन्तकरोति यदुक्तं मयैव प्रत्यवमर्शहेतोःस्व

६
प्र वि
५२३
523

नेदमुक्तं तदेव चेत्यं विहृतमिति संबंधः ९८ नन्वेवं परस्
तुर्यदशा तदतीता वास्तु एषोस्तु शुभमस्य प्रमत्तायद्दशाग्रा
गमेषु यावेशावरोहणाक्रमतारतम्येन दर्शिताः तासां रू
पं वाच्यमिति हृदि गृहीत्वा तुर्यावरोहानन्तरभाविनः सु
शुभमस्य श्लोकद्वयेनानन्तनिरूपयन्नेकेन प्रथमस्य शुभमस्य ता
वत्पीठबंधं करोति शून्य इति पीठबंधमेव टीकाकारो दर्श
यिष्यति सोऽप्रमत्तभयरूपमित्यादिना तृतीयश्लोके यद्
भयात्मवस्यते तस्या वेधभेदपीठिकेयमिति इह संवित्तत्व
स्वरूपमाहरणानं तत्रैयात्मना बुध्यादिना देहान्तेन च घटादिना
वाभाति एकमेव चेदं सातं न विजृंभिते नन्वयं क्रमो वाभे
दो वा वस्तुतः भाति तु सातं त्वाडु[illegible]मपि एवं स्थिते चित्
तत्त्वस्य स्वरूपावरणांशः स एवोत्तरभागान्तरानुदयप्र
ध्वंसानादरयोगेन प्रलयसमाधाननिद्रामूर्छादिष्विव त
दसंकीर्णाभासः परिस्फुरन्निवाभाति तत्रैव चाहन्तारूपं
कर्तृतायाः एष परामर्शस्य स्फुटत्वाभावादीषद्रूपणासा
रेण संस्कारात्मनालोकस्य सिद्धरूपाभावादरूपेणवावेध
ननिषेधात्मना प्रमुक्तं यदा भवति तदा भावदशा नैसेव परा
मर्शशेषा अकिंचनोहमिति प्रतिपत्तिवदाति प्रसामान्या
संस्कारशेषीभूतत्वेयद्रूपा शून्य इत्युच्यते तत एवागमः
अशून्यः शून्य इत्युक्तः शून्यस्याभाव उच्यते अभावः स तु विज्ञे
यो यत्र भावाः त्वयंगता इति इयमेव संस्कारशेषताभावा
न्तेर्भावान्तराणां सर्वथाभाव उच्यते न तु सर्वात्मना सतो
विनाशस्तु क्रमसहकृत सूत्रार्थमवतारयति
भाक्तेनेत्यसंगति ॥

ऊर्ध्वं नैवमित्यादिना प्रस्तौतीति तृतीयेन निर्वाहयिष्यती
ति भावः कार्याणां भूततन्मात्राणां करणानां च त्रयोदशा·
नामभावेन सर्वाभावरूपः शुद्धाद्यभावात्मनीति ज्ञेयशून्य
तेति च यदुक्तं तन्निर्वाहयति पराशंकामनुवदन् यद्यपी
त्यादिना ननु तत्सदपि परमशिवादि संविन्मन्त्र इव न वेद्यता
मापाद्यत इत्याशंकायामप्याशंकान्तरं नन्वित्यादिना तदा
त्मतयेत्यन्तेन निराकृतं तत्र च हेतुः संस्काररूपतयेति अ
भेदेनेति सतोपि भेदस्यानवभासनेनेति यावत् एतदेवाहि
संस्कारत्वेन तत्स्फुटीकृतं पूर्वानुभूतवलादिमेवमाशंका·
मनूद्य परिहरति तथापीति बोध एव संकुचितः शून्यमि
ति बोधरूपत्वात्कावेद्यता ननु बोधस्यैवाभासच्छायान्तर
योगे वेद्यता न त्वेवं वेद्यं किंचिदस्ति देहाभासान्तरेन चेति
एतत्परिहरति शंकित्वा शून्यरूपेत्यादिना लोकप्रसिद्ध्याय
धेयं तेनाप्यधिकेन भवितव्यं ततश्च नास्ति तस्य प्रस्तुत निषे
यः प्रतीयते इति भावः तावन्नैवेति हृतिगतमेवकारेत्वा·
ख्यातं सामर्थ्यं दर्शयति सांख्यपुरुषाणां चेति विशेषत्वाद्
केवलमिति निरावरणादिति विमर्शरूपता । नाङ्गीकृ
तास्वाभाविकी न च सा विज्ञानकेवलावस्थायामास्ति मा
पीयाया इति कलाविद्याकृतायामस्ति मायीयाया इतिक
ताविद्याकृताया आश्रयाभावादि संस्काररूपता हि वेद्य
भागभूमावेव न तु संविदि न च सर्वात्मना तादात्म्यगमना
देहग्रामाः अत एव संस्काराभावात् पुनरुदः सृष्टिरेषाना
स्तीति लौकिकी प्रजाग्रदाद्यवस्थास्व सादृश्याबीजभूतान
भवतीति बीजत्वेनोपलक्षितं यत्तेषोऽशुभमत्रूपं सवेद्यं तत्तद्प·

ई
प्र वि
५२४
524

त्वमत्र न भवति अन्यत्तु भवत्येवेत्याकूतं एतदेवागमान्त
रेण संवादयति अत एवेति यतो बोधमात्रमेव संकुचितं
शून्यमुक्तं शून्यरूपतात्तु न स्फुटवेद्यरूपा ततः ज्ञानत्वेऽ
स्वरूपिण्याशक्त्या परमयायुतः परहृदये विभुर्भातीति
जाग्रत्स्वप्नपदयोर्वेद्यसद्भावः स्फुटोऽस्फुटः सुषुप्ततुर्ययोः
पुनस्तदभावाच्चिन्मयत्वे तद्योगादयमिह विभागः शि
वतत्त्वे ईश्वरान्तमुदरसंविल्लक्षणे यदहमिदमिति स्फुरि
तं तत्रैवाहन्ते वोल्लसन्ती संविदो भावानां चान्योन्यभेदनरूपनि
षेधनावदातिष्ठति तत्र निषेधव्यापृततायां संविदः प्राधा
न्येन प्रमातृतायो मैत्रमहेशतावित्तानाकलना च विमर्शे
योगायोगाभ्यां निषेधव्यापारे शून्यप्रमातृताभावप्रधा
नतायां सकलतेति ननु न्योप्यस्ति सांख्यपुरुषादस्य वि
शेष इत्याशंक्य परिहरति सोऽप्रम इत्यादिना १९५ शून्य
प्रमातुरेव वक्ष्यशेषमाचलाणि हि नीयमप्रमस्य भूमि
का करोति स लारणमात्रीति सूत्रेण एव शून्यः प्रमाते
हन्तारूपया कल्तेत यावभिक्तो विद्याकलाशक्तिप्रपंचरूप
स्य बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गस्य बाह्यविषयालोचनविषयनिर्मा
णलक्षणतो बाह्यवृत्तेः प्रत्येकमसाधारणरूपाया वै
लक्षण्यासौ आन्तरीवृत्तिर्यया वायुरेकः प्राणनापान
नादिक्रियापंचकमपचितः पंचात्मकतामभ्येति तां वृत्तिं
जीवनलक्षणां तस्माद्वर्गस्य जडस्य यतः करणवर्गोऽयमि
तिन्यायेन स्वावेशावष्टम्भाद्व्यापयञ्जीव इत्युच्यते सा न तथाभू
ता या वृत्तिस्तस्य शून्यस्य तथा व्यापिका सा जीवनक्रिया इन्द्रिय
शक्तीनामेव वा या आन्तरी साधारणरूपा प्राणनादिक्रिया
व्यापिका वृत्तिः सा परमार्थतः।

कर्त्रैववृत्तिर्नेत्रउन्मानामितिमैवजीवनं यदाह प्राणएवा
हन्तानदाप्येवं तदाह प्राणएवजीवः तत्रैवाहन्तावेशात्
उभयोरपिचार्थयोरनन्तरसंचारीपुर्यष्टकशब्दवाच्यः यतोत्र
प्राणादिपंचकमिंद्रियवर्गौद्वौनिश्चयात्मिकाचवर्तनीया·
स्वीकृतात्मनः करणान्तरार्थीक्रियते सूत्रार्थमवतारयति।
ग्रन्थेत्यादिना स्वेति सूत्रकर्तेद्रपसंलग्नानांकरणस्वभा
वत्वादेवतत्त्वेरणात्मेति सूत्रेकार्यकारणयोरभेदोपचारा
जीवनरूपात्तद्वृत्तिसंपादकत्वादरूनेवात्तद्वृत्तिरिसिद्धा उ
पचारस्यचप्रयोजनमताणामाहकालिकत्वमेवपरमार्थ
इतिज्ञापने प्रान्तरइति मुख्यमिति संरंभात्मकः पतेनह
वेसत्ताख्यस्य इत्यन्तुहृत्स्यपूर्वेयाहन्तासामान्यादिहेतुनन्तरा
तद्वृत्तिकारणभूताततीजीवनं यतोतद्वृत्तिरूपस्यजीवः
स्यपूर्वकारणंजीवनालक्षणमितिसूत्रार्थः सूचितः एवमु
पचारेणव्याख्यायकरणस्यपरमार्थतः कर्तृसमावेशान
करणत्वान्नक्रिययैवक्रियावत्त्वरवरूपस्यैवेत्याशयेनमुख्य
तयैवसूत्रेयोजयन्वृत्तिमन्यथाव्याचष्टे ग्रन्थवेति पूर्वव्या
ख्यानेहन्तावेशविग्रहः सर्वेन्द्रियशक्तिसाधारणंजीवः
नाख्येयत्प्राणनादिक्रियापंचके प्राणादिविभागका
रणभूतेनस्यव्यापारपंचकस्यप्रेरणात्मिकान्तरमितिसं
तंभलक्षणावृत्तिर्यस्यसूत्रस्य सततयोगात्मकः इदानीं वंदि
ग्रहः सर्वेन्द्रियशक्तीनां साधारणंजीवनशब्दवाच्य·
प्राणादिवायूनांप्रेरणलक्षणमन्तर्हत्तिशब्दवाच्यतः
घस्येति नहितेस्यसमंबंधि नस्येवकर्तृत्वात्ततुतासा
कारणात्वादित्याशयः तदाह तत्समवेतत्वादितिक

त्स्वरूपसमावेशादित्यर्थः इतिशाक्तोद्देशो यतपर्वतासामः
पिक्रियात्मसम्बन्धिनी अतोद्देतारत्नपतेसजीवः षष्ठाग्म
पदार्थीकृतः अन्यथान्यक्रियान्यसंबंधिनीत्वंषेस्यादिता
शापशेषः पतद्व्यतिरिक्तानामिति शक्तिमप्राणादिपंच
कवृत्तितादात्म्यापन्नानामित्यर्थः तेनेन्द्रियाणां सर्वेषां यः
प्राणादिपंचकोत्थापकत्वद्वारेण नागादिविकारान्तरका
रणत्वतो विकृताविकृतान्तरप्राणचक्षुर्द्वारेण चरोमकूप
पर्यन्तनाडीचक्रानुचक्रमयदेहमयायन्त्रवाहक आन्तरः
साधारणः शक्तिवर्गः पंचकः समेर्यप्राणादिवर्गप्रेरकं
चेन्द्रियवर्गमधिष्ठाजीवशून्याहन्तामातिप्रवर्तमानः पुर्य
ष्टकइत्युक्तः अस्मिन्नपीति प्राणाहन्तापते सर्वस्याभिमं
तेपुर्यष्टकावस्थाने केचिन्नागमाः शून्याहन्तापदेपित
दाङः यदाङः लीनशून्यसमाधावप्याप्तेलिंगशरीरइ
ति तथाचेति यतपर्वततपर्वयोजना साशून्येहन्ताप्राणा
दिप्रेरकावद्वृत्तिरूपापुर्यष्टकात्मिका इति अथवेत्यादिप्रो
क्तं विवृणोति यद्देति प्राणशब्दः सोत्रः सामान्यवाचीति
यावत् तदेत्यादिनोत्तरसूत्रोपकरणार्थं तां स्वरूपस्पष्ट
शयति तद्वाच प्राणादिपंचकमहंकारपरमहंकारेण
प्रेर्यमाणेनतेनसमगणनाहं अपितुतेनाधिष्ठितमिति
यावत् कीदृगित्याह अतिमेत्यादिकरणात्मनावर्गत्रयेण
सहितंपंचकं संवेदनोपधानत्वेनाधिष्ठेयंप्राणादिरूपमहं
मित्येवंप्रमातृभावेनाधिष्ठितंपुर्यष्टकमिति यावत् एवंतुसूक्ष्म
नमन्तात्लिंगस्यतन्मात्राणामातेपोनदर्शितः सूक्ष्मत्वादेवचपूर्व
माहंकारत्वदातिमंचमनोपिसमकस्ततयातत्त्वगणितम्॥

ग्रपित्वहंकाराधिष्ठितमिति स्थूलतामेव शक्तिसपदेन दर्शि·
यति पूर्वेन्तु शक्तीनामेवेति स्थूलतमत्वमेव दर्शितं पेलवश
रीरस्य हि तदास्फुरणमात्रं उपरिपरिस्फुरणं तु स्थूलतमंश
रीरमिति तदेवमथ्यमं प्राधान्येनोपपत्तिस्थानेषु संचरमा
णं संसारीत्युच्यते तत्र एव प्राणायामैस्तस्यैवाशिथिलतोत्
थापनीया दीक्षादिकर्मणा च पुर्यष्टकोद्घातनाकारणेष
रेषु समर्पणद्वारेण तन्मात्रोदयरूपेण मनोहंबुद्धिवर्तिनेति
वचसा यतस्तन्मात्रपंचकमन्तःकरणं चेति केचन पुर्यष्टक
मात्रः स्पर्शतन्मात्रेण प्राणादिस्वीकारात्तत एवात्र पठ्यते वेवे
मेवस्तुनो न वैचित्र्यमिति १९ यस्यापीदवन्धत्वेन स्फुरद्यं तते
सोऽणुमलतयितुं स्फुटं तावन्मात्रस्थितोऽइति मूलमात्रपवस्तु
देहस्य यदास्थितिरहिता विश्रान्तिः यदावभासेन तदामायया
मलावभासरणवभासित्वात्समीकृतं चैतन्यं कलाविद्याभ्याम
पिनमवोधितमिति स्फुटस्मसभावः प्रवृत्तिनिमित्तमात्राव
द्रवभासः कर्म च क्रियारूपं तावद्हि मग्गीरमके सोऽणुमे विद्युति
स्फुटत्वरसत्त्वानुसारेण प्रकरणालंभपदशाहंमत्ता स्फुटम
स्यादमितिविभुत्वमभिमन्यते पूर्वमपवेद्यमतएव मायाख्य
मलरहितं द्वितीयं तु तद्विपरीतं मलयस्याप्येवंरूपतास·
वोनत्र पर्यदेहस्य प्रबंधसातत्ययोविरतरकालताच इहतु·
तस्मानाचप्राणमविरताच तदापिचश्रमेणचेन्निद्रा सुभिवा
तथानुदोषादिनाचेत् मूर्छा मधगारोमयोगादिनाचेन्म·
दोन्मादादि स्वातन्त्र्योत्थापितात्मयत्नवलाश्चेत् समाधिरि
स्मादयोवान्तरभेदाः सोऽणुमस्य सर्वविषयत्वाश्चपूर्वं सवेद्य
कमितिसमार्थः इदानीमितिकृते पीठवन्धे श्लोकद्वयेनानि

६
प्र वि
५२८
528

गमयतीत्यनेन प्राक्तनं निगमयिष्यतीति स्मारयन्नुत्तरग्रन्थ
सौक्ष्मलक्षणार्थतया एकमस्यावाक्यतामाह रूपवतः स्फु
टस्य वेद्यस्याभावाद् द्विधा कलेभिन्नं वेद्यं निर्मेयं च प्रथयन्माव
पि स्वरूपमाहृण उत एव संवित्तत्त्वस्यात्यावरणांशेन मायाख्य-
मलत्वं तयोरित्याशयेनाह विद्याकलान्वयेति प्राणसौक्ष्म
मेतत्संवेदनमपीति संबंधः वेद्याभावाद्वेद्यसद्भावादिति
पंचमीभ्यां स्वेच्छापिरहेतु हेतुमद्भावं सूचयति पुर्यष्टकाव
यवेति अनेनायमः सूचितः तत्तद्वैधतत्तदिन्द्रियाद्यवथा
रिनाशयतः स्वमेतत्तत्त्वस्वमात्यापनादिवैचित्र्यवला
त् तत्तद्देशप्रधाने यं प्राणे निघ्नाति चेतनश्शक्तिस्यागमः
प्राणसंज्ञाविनिहितोऽस्थिनाविति पूर्वकं यद्वेद्याधिकरणेन
ननदपेक्षणीयम् नेरितिरूपादिभिः येन ज्ञातः स्व
भावानभेदमेवेदित्याशयः कालयोगश्चेति चिरादिरू
पनादितत्र स्मर्यतए ॥९०॥ ननु स्फुटवेद्यविनिर्मुक्त
त्वात्तसृष्टुमावस्थास्फुटवेद्ययोगाविशेषेपि स्वमजाग्र
दशायोः कोभेद इत्याशंक्य स्वभावस्यानावलक्षयति मनो
मात्रपथेपीति अत्यग्रहणं सर्ववाह्येन्द्रियोपलक्षणं उदय
मर्थः गोलकपंचाङ्गुल्यादीनि अधिष्ठानानि निस्तिमितानिता
वन्निध्यायमाणस्योपलभ्यन्ते अथ चक्षुषा कांतापश्यामिह
स्तेनाकारयामीति स्पष्टावभासानात्कालिके स्वदरस्पष्टिप्रथा
नाम्नतिपतिरस्ति स्वप्नेन च मनोमात्रमेव व्याहृते नस्फुटत्वे स्पष्टतया
नातेनतद्देवतावृत्येवगापेक्षपरमेशास्वेच्छिमिन्द्रियविषयतांशे
तसाधारणस्येद्यावभासान्तरमभिमो विमर्शस्य योगानुहृतेजाय
स्पदेवाद्यनादिभ्रमत्पतेति पिंडार्थः सदार्थमवतारयति विश्ववीजेति

अत्यन्तमेव शुभे च यथायोगं निःशेषप्रकृतत्वाभिप्रायेण
विश्वशब्दः मनोमात्रमप्यत्र तुर्यष्टकोशालाव्यवस्थितेन्द्रियवि
षयभागवीजतानुविद्धं वोद्धव्यं स्वप्नताविषयमिति प्राधान्या
देवशुक्ते भोक्तृतात्तु जाग्रत्यप्यस्ति एवं यदिति संबंधः चतु
रादीत्यादिना मात्रपदं विभ्रमतां व्याचष्टे ईश्वरस्येति अनिर्दे
रपि तथादर्शनादिति भावः यदाह श्रुत्यर्थान्तवातेप्यात्मा
त्ताष्टिरित्यादि अवद्योतितमिति वस्त्वपक्षयामनोरूपताम्रा
मायापरमेश्वरस्य शक्तिः क्रियाभ्यानयेतिहृद्यार्थः सिद्धांतः
नादिनेति स्पष्टमित्यपेतं श्रुत्यापीति इत्यं माभूत्त्वका
रान्तरेण भविष्यतीत्यर्थः तदिति प्रकारान्तरं नचेहतत्र
ति नचैतैर्दृश्यते जाग्रत्स्वप्नाव्यवसितैरपितैरप्यस्मैरपिवाम
वस्थाकरणात् कालान्तरेत्यादिहतिं व्याचष्टे यदि चेति उक्त
मिति भवतेव तदुक्ते यन्ममयत्तदीपयन्नस्तोकिं वाधत इति
पूर्वपक्षस्याशयः एवमेषेति असत्स्मत इत्याहृते मानसीति
प्रतिभासनेनविभ्रमः अपितु विकल्पितेनैवभासान्तर इति
भावः सर्वमिति भ्रमाभ्रमरूपता विचारेवक्ष्यः तथापीति
नचते तथाप्रतियन्तीतिहृदयः ख्यातिरूपत्वेनाख्यातिरेव
भ्रमस्य तत्त्वमिति स्मारयति ततोपीति न केवलं यथापूर्व
मेतदसंख्यातिदृष्टान्ताद्वाख्याता तेन यथा युज्यते यावत्तन्मूलत्ता
स्तदुपगताख्यातिदृष्टान्तमुपपद्यते एवेत्यर्थः तेनेति अण
ना असंवेदनादर्शनाच्चेति संगतिः अत्राप्यस्ति भोक्तृता जा
गरे इव तत्रापि चास्ति स्वप्नतास्वम इव तथापि प्राधान्यहू
तानिरूपणो व्यवस्थेति दर्शयति जागरेत्वित्यादिना ईश्वर
स्यापीति यद्योरपि भोक्तृतेयतद्भगवत एवं वस्तुतो यद्यप्य

र्थस्थितिरितिन्यायात् तथेति जागरे अत्रैवावान्तरवाक्यच्छेदः
अत्रेति जागरे उक्तमिति आगमादौ तदन्तर्गतत्वादिति स्वप्ने तु
बहिर्मातावतीत्यर्थः अत एव प्रविभक्तात्मनात्मानमित्यत्र स्वच्छा
भावान्तरयाविधानिति सर्गशक्तिमूलकारणत्वेनोक्तापश्चाद
क्तं तत्रान्तरीयकं भोक्तृत्वं सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्र
वर्तक इति १९८ एवं सामस्थिः स्वप्नेपदं विषयत्वाद्धि षयाप्रमा
तृतास्वभावस्येत्यभिधाय नहिपरीतस्फुटत्वेप विषयो प्रमा
तृतां जाग्रदवस्थात्वेन लक्षयति सर्वोत्तगोचरत्वेनेति स्पष्टि
जागर इति तत्र विषयः प्रमातात्मा मोहहेतुभूतनिद्राप्र
त्ययत्ययोगित्वेन जागर्तीति यत उच्यते ततस्तावत्प्रमातृ
त्वं जाग्रदवस्थेतियोऽस्य प्रमातृत्वस्य हि प्रमेयभेदकृता एताः
पंचावस्था आगमेषूक्ताः पूर्ववदिति तुर्यास्वमस्वरूपत्वम
तिदिष्टमिति विष्णोति जागरेपीति अत एवागमेषु अ
वस्थानामप्यन्योन्यानुप्रवेशो बहुशस्तु उक्तः १९९ ऊर्ध्वमु
पादेयमिति वर्कतिस्तोहेयत्वेनाह हेयेति कर्तृतात्मन्यप्र
धानीकृते प्राणादेस्तद्रूपत्वयाप्राधान्येन हेयत्वेनातस्य स्वातं
त्र्याभासोपचयवलादित इत्यर्थः स्वविषयतानादानादिप
रिश्रमान्तरे तुर्यामपि दशांतु मुक्तहेयत्वेनाभिमन्यत इति
स्वार्थः नमवतारयति एतामपि पंचानामिति यावत् यस्तो
नीति साधारणोपायोपादेयतां गम्यमानामपि निर्दिशति य
हस्यति सामर्थ्यादपरिशिष्टेति प्राणो वेति सूर्यो वेत्यदूपेता
वाशाहः नन्वयथात्मना स्वातंत्र्यमेव तदेव चोदितं तर्हि कात
स्पगुणानायेनोक्तं सत्रैककर्तृतागुणे इत्याशंकाह ॥
विश्वहृदयत्वादिति ॥ तच्छेनाधुना ॥

संसारिणां नटवद्विषय एवेति सूचयति आरोप्यमाणस्या·
पीति क्रीडायामपि दारकमध्ये राजवदस्येति भावः तावत्येति
मायया अत एव भट्टश्रीनारायणः त्रैलोक्येप्यत्र यो यावानान
न्दः कश्चिदीक्ष्यते स बिन्दुर्यस्येति प्रतिपत्तिविवेके च सर्वज्ञः
लौकिकशास्त्रीयकर्तव्यविषये अनर्भमानानन्दप्रद्वाज्ञत्वेथो
दर्शितः अन्यथा नैयायिकोक्तबोधाधिककर्तव्यरूपताया
मेवनारोह इति तथाभूतं भवेत्तु संशान्तशासनमात्रकादि
ति अनेन तद्दानेत्यादि सौत्रं व्याचष्टे आदिपदं तु सर्वथा विम
नेन वृसत इति सतानन्द इति सूत्रे तयोर्दीप्त्यादि यद्रूपणात्
तदनीततनामपि स्वीकरोति उक्तमिति सूत्रद्वयमोः समावेशे
हि देहप्राणादेः प्राधान्याभावात्तन्महिमोपपन्नत्वं तु सविश्र
मादिदुःखानुदये आच्छादयेद्भुतामिति न्यायेन तत्त्वश
मजंन्तरमि विश्रान्तिरूपमनागहन्तात्मकेनेरूपेत्यस्वातन्त्र्या
नन्दकणरूपं स्वत्वमपि चेति परमानन्दमयत्वेव अप्रचेति
साधारणेनान्यथा चेशः सर्ग इति प्रकरणेन ॥५॥ ननु प्राणा
देः प्रधानत्वं हेयतायां निदानं सा च त्रय एवोक्ता। ननु हृधर
तिन च न त्रास्तीति स्यान्न तस्य समाविष्टस्य देहपात एवमुत्था
न्तव समाविष्टस्य देहपात एवमुत्थानं च स्यादित्याशये
नु प्राणादिविभागकर्तृत्वस्य हृदयत्वतः अप्रमन्तावच्चयी
हृत्तान्ताख्यानमाह प्राणापानमय इति प्राण इति प्राणना·
एवायासावान्तरवायुसंचरिताविहृति जीवनमित्युक्ता सासा
मात्यपरिस्पन्दरूपा देहादेर्जडस्याजाड्यमेवापादयन्ती अहमी
ति स्वातन्त्र्यारोपणेन विकल्परूपपरामर्शमयी सैव प्राणा
दिविशेषस्पन्दात्मना पंचधा भवति तत्र किंचित्प्रजनीकरी

ई
प्र वि
५९८
528

स्तनीक्रमेण प्रश्वासनिःश्वासात्मना प्राणापानरूपा भ
वति सा चोभय्यपि जाग्रति स्फुटैव देहादिविषये ततोपि देह
स्यत्यादावाभ्यन्तरएव वेधे विश्रमणात् स्वप्नेपि स्वप्ने सा स्व
व परेण स्वपतः प्राणप्रवेशनिर्गमयो रूपलंभात्तद्वयमपि
वेधसंपातोपलब्धेः तेन प्राणापानविशेषद्वयप्रथानाम्प्राण
नामायत्तत्वमनयोः सुषुप्तसमसत्त्वयत्वमात्तुः पदेनग्राहि विषे
पि प्राणापानसद्भावेपि निरिंद्रियहृदेशविश्रान्तिरेवसुख
सुषुप्तरूपमिति तत्र प्राणापानयोर्यः कश्चित्कालंभेदो विः
श्रान्तिस्वदात्मा सकलरसादिवर्गस्योर्ध्वाधरवर्तिर्यत्तु समानी
करणव्यापारोतएव हृदयकमले विकासयन् शितपीतज
रणकारी दिनरात्रिरूपप्राणापानसाम्यविच्छेदात्मकत्वा
द्विषुवत्तुल्यः समानो नाम विशेषः तन्मयी सा प्राणनक्रि
याइति पञ्चवर्गः मलयाकलान्तः तच्छेदात्मा यः समान
स्तस्मिन्विषापहरूपश्च समनन्तात् प्राधान्येन व्यानेप्रव्याय
स सैवच तदानीं सत्तायस्य प्राणस्य सततादृक्कैवषुम इतिमे
वंथः विष्णुव्याप्तिमदेतिइति तदहे मितिवतिः उपमानवते
रेवचाव्ययस्वाभाविके तवेषलोकाः प्रदिशो दिशश्चपराव
तोनेन तहत निवतइति दर्शनादिति के चित् यदाहु
परापरः व्याप्तियोगे द्विकालांशेन योगाद्विषुवद्दिनमि
ति साम्यं वैषम्यजनकं विषुवं सततं तस्य तमिति तु श्रीकालपा
धिकनलतरां विषमतात्मकमविरतं स्रवति प्रेरयति इतिवा विषु
वंतस्थापिमध्ये मध्ये समानेन व्यवधाने यत्तु षुमस्पदमेवप्रधान
तया प्राणापानरूपतां सती मध्यधस्परीकर्वदिवसुषुमरूपमिति
सर्वार्थः।

तमवतारयति इदानीमित्यादिनाविभजन्निति अविच्छिन्न
व्यापारतां दर्शयन्द्वितीयश्लोकव्यापारमपिस्पृशति सचेति
यत्रपूर्वंप्राणोहन्तेतिजीवनरूपतोक्ता आत्मभूतइतिप्राणा
त्मेतिहृत्स्थोकर्मधारयोयमिति यावत् नन्विति प्रत्येकमिम
स्वव्यवच्छेदयुक्तं तत्सहभाविनीति अन्यथाहिजीवनंवि·
च्छिद्यते अनयोरिति प्राणोवभासनेनदेहादिरिक्तीकृतंनेव
विषयंप्रकाशयन्नूर्ध्वइति तत्कालोदिते अपानोविमर्शने
नान्तर्विश्रान्त्यानन्ददायीदेहादिप्रमातृभावमाप्याययतीति
वेद्यस्तत्कालोनिशेतिप्रमातृपेताप्रधानतयैवंविभज्यतेप्र
मेयापेतया वैपरीत्येनापि अनुप्रवाह अर्थोनांसर्गेप्यसोश
णास्यमहतिः प्रमातुःप्रलयपदेति वहिर्द्वादशस्थानंविष
योहृदादशान्तस्थ अनन्तस्वहमिति हृत्सदनेचप्रमातःपुनः
भावात्मनयास्पृष्टिरेवेतिसंबंधः पतावनैवेतिभावात्मतभा
गापेताभावेणोत्पर्यः तदाह नन्विति जाग्रतंव्याख्यायस्वप्र
स्त्रेयत्नमतिपायवान्यमोक्तमपिजाग्रद्रूपेवव्याख्येयाय
भिन्नाघायेनपश्चाद्व्याचष्टे भेदेनेति अथतच्छेदात्मेतिव्या·
ख्यासंजागरादावपिननास्तिप्रमानइतिवदन्सर्वत्रसर्वसंभ
वेपिप्रधानताकृतोविभागइतिव्याचष्टे वहिरिति तुःपूर्वंतो
विशेषद्योतकः द्वयोरित्येतदेवस्फुटीकृतंवहिरन्तरितिवे
षयोहृदादशान्तपतितेप्रमातरिवहृदयभूमिगतेयोर्विश्रा
तिरूपोतदैणातयोर्वसमाप्नोति तदानीमेवविहृतोप्रलयत्व
मितियाश्रयाहकयोरपीति सर्वप्रलयोसाविलपर्यः तदा·
नीतच्छेदान्मेत्यादिविहरणोति यदान्विति न्यूनाधिकतयाना
त्तरीयकस्तांविनानभवति यः सोवश्यंयत्रभवति महतिनि

६
प्र वि
५२९
529

हृत्क्रिकमेतस्याभावादित्यनेन विषुवद्रूपता सा सञ्चयति छे
दः साम्येन आख्यायते इत्ययोपपत्तिं घटयति प्राणेति ना
गरत्वमयोः तणमात्ररूपेण्न साले प्रभवदेति मूर्छागोपदनि
ज्ञादिषु चिरकालं तयोरनुल्लसनं उभयोर्विच्छेदमेवसाम्यमि
ति वीजतागमनं वैषम्यात्मकोल्लासनिहृत्तिरिति यावत्
अन्वर्थेति समं कृत्वा आनिजव्यापारविषयमनिति प्राणि
तीति हि समानः प्राणनं च तच्च सूक्ष्महृद्या अशान्तागारज्वल
नवत्स्थितमेव षट्त्रिंशदंगुलस्थारङ्गत्यादिदिशा तु दीर्घप्रस
रणात्मना या प्राणापानरूपता सा विच्छिन्नत्वच्यते स्वस्था
स्यैव छेदः साम्यमिति द्वन्द्वरूपमिव पश्यन्नत्यथा विहृणोति
अथवेति ननु स्वरेणोन्नतादिनश्चतमेव नत्सर्वेनाश्चाकथ
मासरथपते अयाह रात्रिर्दिवेत्यादि प्राणापानौ रात्रिन्दिवा
त्मानौ सूत्रेणावनिर्दिष्टौ तौ च यद्यहर्निशिवन्निरूपेण न च सम
तुलाष्टतौ भवतोपि तु अवश्यं न्यूनाधिकभावेन विवि
त्रेण भवितव्यं ततः सोव्यभिचारी यथमत्र तदन्तर्गतः सर्वेना
प्यानिर्दिष्ट इति भावः विरुतश्चेति विरोधे विच्छेद इति द्विषु
क्तापर्यायता अत एव पंचमी निर्देशात्तुच्छेदात्म माना
ख्य इति पाठे केचिदाहुः स चेति ननु पूर्वव्याख्याने साम्य
इति संज्ञायां निमित्त्वेनोक्तं साम्येहेतुर्निरोधादिति अ
धुना त्वेतदेव संज्ञायां हेतुकृतं साम्य इति तु कथं नेयं इत्यभि
प्राह न च चेति वीजभूमौ यत्साम्यं प्राणापानयोर्लोकप्रसि
द्धवात् रात्रिर्दिवयोरिव नहेतवन्तरानुक्रमावपि लोकप्र
सिद्धिमेवापेक्ष्य न च निरोधनिमित्तभावेन सप्तमी
योजितेनाश्रितम् ॥

युक्तं चैतत् यतः पूर्वनिर्दिष्टं तत् निमित्तीतु निरोधः पश्चा-
न्निर्दिष्टः निमित्तकता च संज्ञा गार्ग्योस्मि गोत्रेणेतिवत् तदोचे
ति प्राणापानसाम्यकृते न्यूनाधिकता निरोधे कालाधिकारा
गमप्रसिद्धा विषुवत्संज्ञा लौकिकतद्रूपतत्त्वेन तदेव दर्शय
ति तदापीति लौकिके मेषतुला विषुवद्द्वये प्रसिद्धो न्यूनाधि
कभावः प्रसरिष्यत तत्तु सकलमेव दिने रात्रिर्वा विषुवदिति
लोके प्रसिद्धं तत्क्षणमात्रे सत्यं प्रसिद्धिस्त्वियं तत्क्षणानुरूढी
तत्त्वेन तत्त्ववाह पतितत्वादुपचार इति दर्शयति तदानींतु ने
मादिने केवलं विषुवत्येवमत्रापि दृष्टमेवमिमाह संक्रान्तौ
वेति राश्योर्यद्वा प्रपन्न रचरणं सूर्यस्य तद्धोथ रूपस्य प्रकाशस्य
वेधाद्वेधान्तरगमने इवैकचिन्ताप्रसक्तैस्मीति उभयोर्भावयो
र्ज्ञानं ज्ञात्वा मध्यमिति भावेत्यक्ते निरूढ्या विदिति शास्त्रोक्त
न्यायेन स्वात्मविश्रान्तिरूपपदे पुराणे यदुच्यते अयं तु परमो
धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति तत्क्षणमात्ररूपेपि दर्श एवं
न्दशपरानि तिन्यायेनोभयतो ह्याविंशाद्घटिकः पुण्यः कालस्य
तिके च न प्रतिपन्नाः पक्षेत्रूमयतः षष्टिघटिक इति तद्विषु
वत्यपीति तात्पर्यं ननु प्रवेधे स्तुभमे ग्राह्याभावात्तदनुसा
रेण प्रसरणाद्यभावाद्ध्रुवत्तसमानरूपता सवेधे तत्साकथ
मिमाशंक्याह स्तुभमेत्यादि यत्र प्रतिज्ञाते हेतुमाह च
त्वरादीत्यादिना यतदुक्तं भवति ग्राहकाद्विच्छिन्नं यदवभा
ति तथा वसंपप्राणस्य प्रसरणेन भवितव्यं ननु वेधमात्रे सु
खादि च ग्राहकाद्विच्छिन्नमिव भवति ग्राहकस्य हि प्रापि
त्वात्मवत्स्पर्शादिति न्यायेन स्वयंप्रकाशेनैव कस्तत्र प्रसर
णावकाश इव ननु स्वप्ने चत्वरादिव्यापारेणात्मैव श्रवाह

६
प्र वि
५३
530

स्वप्नेपीति यद्यपि मनसा केवलेन तदर्थदर्शनं तथाहि
तन्मनोबलेनैव चक्षुरादिकृतत्वेनापि स्थापितं एवंहि मन
सोत्थापितं चक्षुषापि पश्यामि तस्यापि मनोव्यापार इति
साभ्रान्तिरिति त्वन्यदेतत् ग्राहको पीत्यादि सिद्धान्तवादी
स्वयमेव यत्पूर्वपक्षवादिनो हृदये स्थितं तत्कथयति व
स्तुदृष्ट्या नैतन्मम बाधकमित्याशयेन तामेव दर्शयति
यदि चेत्यादिना मायीयग्राहकेपीति वेद्यग्राहकीभूतेव
भासमानेन चैवमिति न तत्र प्राणवृत्तिः संवेद्यते तस्यास्तु
या तदतीतदशायां सर्वथैव विगलनात् यदूचे यत्रोपरम
ते प्राणेष्वनिरोधात्स्वभावतः सा ब्रह्मनिष्ठा तेयोगमिति
ननु तस्यां मायीयग्राहकमस्ति इत्याशंक्याह अन्यथेति
मायीयग्राहकाभावे परमे चित्तत्त्वे या युक् ॥
एकता तया सह वर्तते यस्तस्य भावः सायुज्यम् ॥ प्रा
णशून्यादेरपि ग्राहकीभावाभावात्प्राग्भावैकरसे देव
वायुशून्यादिभिः सायुज्यं प्रकाशमानत्वाच्च परमार्थ
चिद्रूपेणेति ननु यदिदं विविधशून्यानं शरीरचेष्टाप
र्यन्तं तन्न स्यात्तद्दशापन्नस्य योगिनो यदि मायीयो न स्या
त्तद्ग्राहकः अस्ति चैतत् ततः सोप्यस्ति न च तत्र प्राणवृ
त्तेः संभव इति ह्यतिरिक्तसमते वेद्यते स्यात्तल्लासो न वेद्य
माने सुखादि च न व्यतिरिक्तमिति तदाह सुखादि चेति
न च वाच्यमाद्येणैवं अपि तु ग्राहकतादात्म्यादिति दर्शयति
तथाहीति ननु तदापि सुखादि स्मर्यमाणं यथानुभवमेव ग्रा
हकनिर्दिष्टं स्मर्तव्ये न च ग्राहके प्राणापानव्यपेतमाशंक्याह प्रा
मापोरीति एतदुक्तं भवति स्वसंवेदनभागमात्रावनिमानस्तमि
तेः नन्वेवं स्मर्यमाणानामिति ॥

न्यायेन स्मरणाद्यैः विकल्पितस्तु तथा स्यात् ॥ वि
कल्पनपूर्वकतामेव स्मरणस्याभिधातुमधुनैवव
ल्पति विकल्पमाने स्मर्यमाणोति विकल्पनेवात्
मापितुहिभूमिपतितः पृथक्स्थ एव वेद्यस्त्वाह
णमेवच स्वरवादीति पृथगस्य स्मरणे विकल्पनं
पूर्वत्वाद्यथानुभवमेवेति तदात्मानोग्राह्यीभाव
तायांभवत्येव प्राणप्रसरोपयोगः ग्राहकतायां
ते कचदायानेघक्रमश्चेत्याह ततश्चेति प्राणा
मयोपारोहाद्यपि वेद्यो वस्तुतस्तथापिग्राहका
भावभूमिकानुष्ठानतया तथात्वेनवस्याभिनिवेशे
ग्राहकान्तरस्यापिग्राहकान्तरापेक्षणादिस्यादिः
ग्रतएवेति यतोनग्राहकापेक्षाग्राहकतायांततः
शरीरमपीतिस्फुटोयस्यवेद्यभावउत्पत्तिः अन्तर
स्पर्शरूपमिति नेत्रनिमीलनादावपिस्थूलोहामि।
स्यादिप्रत्ययात् अयमितिग्राहकान्तरापेक्षम् स्प
न्दग्रन्थमभग्नंपठन् ततःकरणवर्गीयमित्यादि
समग्रकरणार्थंस्मारयति नन्वेवंचेद्देहस्यचेतनत्
पावेशस्तर्हिपूर्णः स्वातंत्र्यलाभःकस्मान्नभवतीत्या
शेवाह शरीरगतरूपादीनामिति इदन्तायाइति।
पंचमीहेतौ अहमित्येकरसेनानवेद्येत्वयदेदन्ता।
क्वादिताभवति भावनासात्म्यादीश्वरसदाशिवमं
विशीवतर्यदशायांरसविद्रुतात्मकनकन्यायेनयदा

६·
प्र·भि·
५३१
531

वासर्वथैव प्रध्वंसिता विद्याविना वा भवति तुर्यातीतदशायां
शाक्तसंविदीवत निजरूपसम्यग्विदकेन तद्रूपतामयन्नत्तर।
णापादितत्तत्संस्कारवशापीतलतावशेषविद्रुतरसन्यायेन
तदापूर्णस्वातंत्र्यालाभ एव देह एव सत्यपि निःशेषविभु
तिलाभात्सदाशिवादिशरीरवत् एवं प्रसंगादुक्ता प्रकृत
मेव मुख्यादिप्रमेयस्य स्वसंवेदनकाले प्रसरानपेक्षत्वमन।
वभाति मनसापि चेति एवं स्थूलप्रसरणस्वभावः संवेदनपू
र्वकः प्राणप्रसरः सर्वेषामपि नास्तीत्युक्तम् अबुद्धिपूर्वकस्वी
स्वेच्छाकृतो भस्त्राध्मानतुल्यः सोऽपि वेद्यमस्ति यदि त।
शाखांगारज्वलनन्यायेनान्तरपि सूक्ष्मस्पन्दो विचार्यते।
तदास्त प्राणापानयोगः सूक्ष्मः सैव तु समानतेति हृदयमे।
तदेव तदेव पद्मान्तरेणादर्शयति अथवेति १२२ एवं स
र्वप्रमातृविषयेव्याप्ये प्राणादित्रयस्य प्राधान्यमुक्तम्
तद्दृढतावशेनैव बहिर्मत्यपि प्रतिक्षणमनेकवेद्यदेहत्वेभा
वभूतशरीरविभागो भट्टश्रीकल्लटादिभिः श्रीशिवसूत्रे प्रा
णस्थानिमित्तत्वार्थ्यमित्युक्तः अधुना लोकेन नरप्रमातृवि
षयस्याद्वये उदानव्यानप्रधानतां दर्शयति सूत्रेण मध्योर्ध्व
गामीति प्राण एव हृदयभुवि मध्यस्थाने विश्रान्तः स
मानतां प्रतिपद्य यदा पार्श्वप्रवाहविच्छेदात् तेनैव ऊ।
र्ध्वमध्यमार्गेण प्रवहति तदार्ध्यर्धमासमन्तादनिती
मुदानः सच भेदं दहन्नग्निकल्पः तत एव सत्तुर्यभू
मौ मस एव च तदानीं प्रमातेति विज्ञानाकलरूपात्मा।
यो र्ध्ववतिनश्चारभ्यपत्सदाशिवप्रमात्रन्तं ॥ ० ॥

[illegible] ततस्यैवेति सपवविज्ञानाकस्य मंत्रस्य विवि
यदुणास्य सदाशिवात्मेति कर्मधारयः सपवनसमस्तं देहवर्ति
तत्वभुवनादिपदाध्याप्यस्यासमन्तादनिति तदा परमशिवस्य
भावस्तयातीतरूपतया परः पूर्णाव्यानः उत्तीयतायोगिनां
तिप्रमात्वविषयं रूपद्वयमुपादेयमुक्तम् ज्ञानिनोपितस्यैवेद
नलक्षणः तदावेशात्मेवयोगिनस्त्ववहिर्देहान्ततयाविभूतेय
भगवतस्य सकलापवप्रसरणाविश्रमणाद्योगात्प्राणापान
रूपत्वयम् प्रलयाकलाविज्ञानाकलाः समानः मंत्राद्यउदा
नः शिवरूपताव्यानउपपिदर्शितमितिसज्ञार्थः तमवतावय
ति उदानेमादिनानिदर्शनमुदाहरणं विज्ञानाकलादिविष
यः तुर्यादिलक्षमूर्धभाक्कादीति विभागः समानदशापूवि
काउपदशेति पार्श्वद्वयेत्यादिनालभतइत्यनेनदर्शयत्पूर्वेष
वेउततोतत्ररूपमापद्यतइतिसंभवयति यद्यपीति ततश्चेतोप्र
वाहोनष्टावेवेतिकथंप्राणापानोमध्येर्ध्येर्धेनैकतापन्नोप्रवद
नइतिवृत्तोभणितम् नहिगतिरेवस्थितिर्भवतीतिभवति प्रा
णापानयोश्चकथंव्यतिरेकेणतिर्यक्त्ववाहउक्तइत्याकूतम् प
नत्वमितिसमाधत्तेतथापीति पंचस्वरूपतयाइति एकएववायु
यमीपंचरूपाप्रतिपद्यतेइतिनिर्दिष्टमिह ततश्चप्राणापानप्रा
देनमवायुरेवोक्तइत्युपपन्नानस्यवोदाननतानदाहविरकाले
ति नयाप्रवाहोयमौयुक्तइतिव्यतिरेकनिर्देशोनिर्दोषः त
दाह यर्मयमिभावापीति उक्तमितिसम्मानरूपता नावती
मेतियावत् हन्तद्वैतदृष्टिः यथाल्तीयंचवस्तुरभिसभावंदे
नत्रयानथ्यात्मापीतिसम्बन्धः यद्वितमेमयाब्रह्मादिकीटा
न्तंत्र्यनन्तकंयलोकत्रयेवेदकवक्रवालम् तद्वैतदृष्टेवस
वर्णाभिव्यंतदीयवस्तुपुद्गलंव्यनक्ति इत्थंविश्वरूपणाहमन
नशाक्तिविश्रान्तयीहैतदर्पणजिहासः वस्तुकिसदर्शीन

ई॰
प्र॰भि
५३२
532

स्फुरन्मार्गनिरर्गलीभावितभूरिभावः संमुखमग्रोद्भूतवेद
नाख्यबिन्दुस्थाने ग्रंतरशोभमानम् भवन्तम् अन्तःकृतविश्व
रूपमद्वैतदृष्टिशिवमंश्रितोऽस्मि एतत्परे धाम यदन्यथामवि
धेयमगाधाधीन्यादि एतदेवमंवादयति उक्तं चेति सदसती
दृष्टिसंहारस्वरूपप्राणापानदिनरात्रिजन्ममरणरागद्वेषादिरूपे
परस्पराव्यभिचारिणी यदा द्वन्द्वरूपता संघट्टयोगेन मध्ये प्रवि
शतस्तदा प्राणार्कापानचन्द्रयोर्भोक्तृभोग्यभावेनान्योन्य
संघर्षात्मकमेलनात्क्षणिस्फुरत ऊर्ध्ववाही यो हुताशनः स
र्वस्यार्पितस्य दग्धापदपतितस्य भोग्यग्रामस्य ग्रसिता यदा
गमः सुचिर्नामाग्निरद्भुतः संघर्षात्सोमसूर्ययोः मध्यनाडी
मध्यसंस्थो बिन्दस्त्र रुचिरयेति एतद्रुद्दानस्य परमं प्रधाने रूपे
ग्रासलक्षणग्रसनविधानमेवस्वसाम्याविश्रान्तिभाजो विदुः त
दारोहेन रुद्दानभूमिकायाः सोपानकल्पत्वात् अत एवमायामल
रस्यायामेनाद्वैतप्रधानतायां विशेषवैमल्यवायायामेषु विस्तुवि
विचारेऽपि विश्रेरस्य स्वतोऽदयमिनप्रमेयप्रमरुऽस्मूक्ष्मरूपं रूपपराक्षि
यपास्ती यन यन स्पर्शितमेवोन्मीलनमित्यलम् अप्रसंगात् दर्प्प
यो विज्ञानाकलाख्यवस्थिताऽस्तिमस्वय्थः तेव पूर्वमेवोक्ता नवि
यन्निर्मलादयातस्मेतेकथमिमाणवकाद् एतो रदणायां सुहृदि
क्तिमलहृदयस्य मलत एवाभावात् आणवमलस्याणुनामनि
पुर्यष्टकादौ जडे आत्मभावाभिमानउमेवभूतस्यानिवृत्तेः वाथ
एवात्मताभिमानानन्तस्तुहि रूपो विपर्ययो विज्ञानाकलानां चैत
न्यान्तरभावमेष्यतोऽपाष्ट्यानाम् नन्वेवमागमे तेषां वरू
णाव: स्वभावस्य योग: यदुक्तम् अकलौ द्वौ परिज्ञेयौ सम्य
कत्वममक्षुमयौ विनिर्वयोरत्यामके भेदस्वरूपमकलावु भौ।
प्रतिप्रलयाकलभेदापिंविज्ञानाकलावु भाविनितद्धिकृष्य
ते नेत्याह तेषां चेति इत्थंसंसाराइतिनीर्षतः ॥१०॥

मेवोपादेया प्रथमावस्था याभगवत्स्वरूपापेतया ईयत्तमा
प्रथमस्य प्रथमं प्रवभूषतः इवापतितमेनापतित्वपरित्राण
प्रकारमहर्षीदशेति ततस्तुर्यत्वेनगणनाभिप्रायः मे।
त्रैस्यराग्रपिचेति मंत्रेशशब्दोव्याख्यायते अस्यामेवेतित
यातीततायाम् यद्यपिचेतिततश्च पूर्णानूपलाभात्तुर्यातीतता
युक्तेतियावत् मंत्रशब्दात्पृथगेवईशशब्दइमेवंव्याचष्टे य
टिवेति अनुन्मीलितविमर्शाइत्येतस्मान्नेषुदृष्टान्ताभिप्रा
येणापुनरनूदितम् तत्रैवेतितुर्यदशायाम् तथपरोपितुर्ये
टेवस्थानम् यस्यतुर्यावस्थापवेतिसमन्वयः ननुवहवस्ते
उक्ताः अहतदानजानातीति ईश्वरस्वामाविति अत्रैकत्वे
निर्विवादमितिभावः कर्मधारयेजात्विव्यक्तोवेकताभिप्राये
णसमर्थ्यतेतस्याश्रेत्यादिना नत्वत्रव्याख्यानेमन्त्रस्वराः
केनसंगृहीताः मंत्रपदेनजातीयवादीशपदेनसमानवा
व्याताकृतेनतन्त्रमायेनेतिदर्शयति अथवेति तास्ताइति।
मेवथापवेयादिरूपतयामलतानवेयथाप्रकृष्यमाणवि
विषभूमिकोऽत्रावनेकोऽपीति नत्वापिकत्वतापिक्रमेणकृष्ण
माणस्यर्थः ईश्वरशक्त्यावेशादिति अहमितिप्रमातृशा।
क्त्यावेशात्समाटविशेषरूपताममलानिर्मलाकर्तृतातिश
यवतीचतस्यैवयुक्तेतियावत् ख्यानोऽपीतिख्यानोविश्वा।
त्मकः परइत्यत्रविवृतमिति हृतोपूर्वमितिस्वबृहतिभ्वा
म व्यानइतिव्याचष्टेतुर्यातीतपदेविनिप्रवकरणादेशका
लावपिचाग्राहेनैकमात्रसारजातोनतुकथंविद्विनावि
तिविश्वात्मकइत्यनेनशब्देनकेविदीश्वरउक्तइदत।
शिवपवेतिदर्शयति यद्यपिचेति प्रथमव्याख्यानेमन्त्रे
प्रापदमेकमितिचेतसिनियायाह अथवेति प्रथमेति

६
प्र वि
५३३
533

अथेयं हि पूर्णतायाः प्रारंभः विज्ञानाकलइव निर्मलतायाः प्र
लयाकले मायाख्यमलभावेपि न निर्मलता कार्ममलयोगे
न तदभावस्यानात्यन्तिकत्वात् अस्यैतीश्वरस्यैव घट्टरूपताप
रित्यागेनेति क्रमेण संवेदनं वेद्याकारतामवभासयथा
त्मेन स्वीकुर्वाणं तदाकारमेलाविन्दुर्थेतु भूमीप्रतिपद्यत
ते मननमात्ररूपतयानिरोधित्वादवभासभागम्यक्तोते विम
र्शभागस्वीकारे शब्दनभागविश्रान्त्याप्राणपद्यावलक्षि
क्रमसोल्लासात् नादान्तरूपतामारोहति ततोपि प्रवा
हात्मवायुरूपतामत्यये संकोचमागतारतस्येन शक्तिव्या
पिनी समनस्कोन्मनस्कभावं प्रतिपद्यते परतः स्फुटस्व
भावोन्मीलने स्फुटात्मतया परमशिवतामित्यासामेतत्
तदेवाह प्राणशक्तिरित्यादि परमेश्वराधिष्ठिता परमेश्व
रोन्मेषमात्ररूपा चेत्यर्थः कल्पशब्देनेति हलिंगेन कल्प
शब्दः स्वभाववाची तथाहि परमेश्वरनिःश्वसितरूपः स
मस्तायंप्रमेयप्रमातृवर्गः तदैकंभूततत्त्वाभिधानाना
याधिष्ठेयः स उच्यते पिंडस्थ इति तेन प्राङः पदस्थमपरंवि
दुः मन्त्रात्मत्वतयः सेशारूपस्थमिति कीर्त्यते रूपाती
तः पराशक्तिः सर्व्वापारात्मना तथा निष्प्रपंचो निराभा
सः स्फुटः स्वात्मव्यवस्थितः सर्वातीतः शिवो ध्येयो यं वि
दित्वा विमुच्यते इति एवं परमेश्वराभिप्रायेण व्याख्या
य अस्मदाद्यभिप्रायेण व्याचष्टे योगिनां त्विति तदपेक्ष
येति प्राणादिग्राहकापेक्षया युक्तिराभाससंयोजनवि
योजनप्रकारसहस्ताभासपरामर्शस्त्याप्रतिपादिता
योगश्रमाविति आगमार्थसारः वङ्विनत्स्येति विनत्स्यविग्र
लेन विहितस्य पीः इति शिवं ॥ महामाहेश्वरश्रीम॰ऽभिन
ईश्वरप्र॰ वि॰ विम॰ प्रमान॰ तत्त्वविमर्शो द्वितीयः २॥

ॐ नमः शिवाय समाप्तश्चायमागमार्थसंग्रहाधिकारः
वैन्द्वमस्तरसमर्थवेद्ययोऽनन्तरे निर्नेथाप्ति एकीभाव
यतितमात्मस्तेशं तं नमस्यामि ॥ एवं स्वप्रकाशमानम्।
तत्त्वज्ञानक्रियात्मकशक्त्यप्रतिघातात्मरेश्वररूपं वितत्य
प्रकृत्यागमोपबृंहितमधिकारत्रयेण कृतं देवसंक्षेपेणाव
समस्तज्ञानवज्ञाविन्नयोगिनः सिद्धये भावनाद्युपयोगितया
शिष्यधियि निवेशयितुं तत्त्वार्थसंग्रहं श्लोकैः पंचदश
भिर्दर्शयति स्वात्मैव सर्वजन्तूनामित्यादिभिर्ज्ञानातिच
करोतीति चेत्यन्तैः तत्र श्लोकेन पारमार्थिकं स्वरूपमुक्तम्
ततः प्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शनदिशा नवभिर्व्यक्तत्त्वमेव
भिः प्रत्यभिज्ञात्मकमोहतत्त्वमिति विमर्शस्य तात्पर्यं ॥
अथ ग्रन्थस्यार्थो निरूप्यते तत्र सूत्रमवतारयति इदानीमि
इत्यादिना वितताभिधानानन्तरम् तेनानुन्मीलितवेत॰
स्यापवेपोद्घातेनानुगृहीतः उन्मीलितवेतसा स्तपु
नः संक्षिप्ततत्त्वार्थाभिलाषिणोऽत्यन्तवेतस्यभीरवोऽपिम
ध्यमवेतस्याभिलाषिणोऽनेनेत्यपोनरूप्यामिति दर्शय
ति यन्मुनिः इष्टं तु विद्धि बालोके समासव्यासधारणा।
मितिनन्तपदे भवं दर्शयति इहेत्यादिना तेनेयदविशेष
एणापदिश्यते पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि ततोऽस्योपदेश
स्य महाविशेष उक्तः अत एव श्रीपरमेष्ठिपादैः श्रीशिवह
ष्टौ सर्वभावाः शिवः सर्वभावानामात्मा शिव इति न शिव
दृष्टिरुक्ता अपितु तेषु स्वयमस्फुरत्तायमिस्वयएष स्फुर
नात्मा स शिव इति एतद्वारेणैवाभिहितम् अपिचेति।
स्वात्मैव मनीषरः नतराजवत्स्वप्रवर्तमानः मनीषरः ई

प्र·
भि·वि·
५२८
534

श्वरः कीदृक्त्वमीश्वर इति प्रश्नपूर्वमुक्तः ईश्वरः केन
ज्ञानेयेन जन्तूनां संबन्धी येन तेषामीश्वर इति प्रश्ने वाह्या
मैवासौ तेषां भवति न तु ते केचिदन्ये इति तदाह यदि
वेति पूर्वोक्त इति विश्वशरीरः क इति जन्तूनां केन संब
न्धेनासौ संबद्ध इति यावत् तत्र ज्ञाने हि ज्ञेयनिष्ठं ज्ञेयं
व विश्वमिति न दृष्टे तत्त्वोपदेशावकाश इत्याशयेना
ह कस्यावस्थास्वरूपमिति तदनन्तरं हीतीत्थं रूप
त्वादवरूढं हि संवित्तत्त्वमव्यवहितमेव विश्वभेदं स्वी
करोति इदानीं त्ववरूढमध्येन यदंशोऽप्यपहि विश्वभेदं
स्वीकुर्यादिति न यास्य विश्वतानोऽव्यवहितः न त्वेवं न
यतीतो विश्ववृत्तान्ते मध्यैव नवार्णः न वार्णो सौ न
यान व्यवहितो वार्ण इत्याह तस्याश्रपीति अथवेति अ
संख्याख्यायां तद्यातीतमपि तदीयां प्रथमभूमिं तयोन्य
भूमिकां स्पृशतामस्पृष्टमेव यदाह आदिभूमिकाया
मिति प्रथमो पादयता ततः प्रभृति वलविगलनारंभात्
आवरिततया ग्राहकेऽस्मादिकं वृत्तिगतं महापदं व्याचष्टेः यत
हिति अनेन ग्राहकपदं व्याख्याते आवरितपदं व्याचष्टे
यत्रेत्यादिना आवरितत्व इत्यनेन न तथेत्यादिना ग्राह्यपदं व्याच
ष्टे तत्रेत्यादिना तद्दिशोधगामवारितेनेति तयोरित्यादिना
मेलनापदं तयोरिति ग्राहक[illegible]ग्रा[illegible]ह्ययोः परस्परेति
आवरितपदेन ग्राहकस्य ग्राहकान्तराद्ग्राह्यस्य ग्राह्यान्त
रान विच्छेद इति दर्शितं अमुनात्र परस्परतोपीति उपबृंहि
तपदं विवृणोति निराकांक्षत इत्यनेन सर्वमर्थं संक्षिपति
अन्तः कृतेति ॥२२॥ ननेवं कस्य कोऽयं बन्धः पदवमोचनं या

यं

यत्त्वइत्याशंक्याहसूत्रम् तत्स्वस्पष्टेदंभागइति एवंस्वात्म
निमहेश्वरेस्थित तत्रैवस्वात्मदर्पणेतेनैवस्वातंत्र्याद्यस्पष्टः
संकोचपुनः सत्यमिदंभागः तन्मध्येयद्बुद्धिप्राणदेहादिरूप
मिदन्तयावेद्यंइतिस्ववेद्यस्यग्राहकत्वमसमुचितंयतोऽस्य
दन्ताभिभावासमर्थेनग्राहकस्वभावभूतेनाहंतानकृतके
नाहंभावेनपरामर्शोभाति सतथाभूतोहंस्वलीयादिग्राह
कःस्पष्टःसचव्यवहारस्यमोत्तइतिसूत्रार्थः अवतारणामा
ह इदानीमित्यादिना तद्भेदइति तस्मात्मनपेक्षितस्या
यात्मनोग्राहकग्राह्यराशेर्व्यतिरेकेप्युपपत्तोहेतमीया
शक्तेःसामर्थ्यादितिप्रक्रमतइतिश्लोकनवकस्येयतात्प
र्थमिमाशयः तत्रेतिवैयधिकरण्येनविद्धसमानाधि
करणेनविद्धोति तस्मिन्नेतिवैयधिकरण्येचाभयथा
स्वव्याख्यानावसरेयोजितमेवयद्दर्शितइतितन्मध्यगत।
मेवेत्यर्थः तेनैवेति ईश्वरेणप्रथितमितिताणिविप्रकटी
कृतमित्यर्थः इदन्तयापीतिस्फुटेनवेद्यत्वेनेतियावत इ
क्रमेवेति ईश्वरेणप्रथितमितिताणिविप्रकटीकृतमित्यर्थः
इदन्तयापीतिस्फुटेनवेद्यत्वेनेतियावत उक्तमेवेति संसर
णकस्यभवतीत्यस्याप्रमातृचिन्तायाम् तत्त्वार्थेति प्रमा
र्थोपदेशप्रक्रमइत्यर्थः इतिवक्ष्यमाणनिर्देशाश्चित्स्वरूपस्य
तिसम्बन्धः तत्रैवेति चित्स्वरूपेयत्स्यन्दशास्त्रम् तत्रयते
न परीक्ष्यंतत्त्वमिति तेनोपोद्घाते तथाहिजडभूतानामि
तिजडोपक्रमंयदभिधानेनदर्शितम्स्फुरत्तेति इदंतत्प्रवृद्धा।
त्प्रतीतितिविशेषोइदर्शितः नकेवलंस्वात्मैवसर्वजन्तूनामि
त्यनेनसर्वमस्यनिर्देशः यावत्सर्वज्ञानतेष्वेतदेवान्तःस्थनामि

ई०
प्र० वि०
५२५
535

स्यात् तथाहीति स्वग्रहणेन पूर्णचित्स्वरूपमेव परमेश्वरा
त्मकं निर्दिष्टम् उक्तावेति एवमन्योन्यभिन्नानामित्यादिना
अनेन तदीति पूर्वोक्तेन सूत्रद्वयेन तदपि वेत्तिज्ञानं कर्तृत्वेनेति
पूर्वेणासम्बन्धः तिरोधत्ते चेति आत्मानमाच्छादयते निद्रायव
स्थामिति यावत् कर्तृस्वभावकत्वाद्यग्रभावः आत्मनेपदं।
तज्जित्वादेव तमुत्पन्नेन तिरोधत्त इति व्याख्यातम् ॥ २७॥
नन्वेवमप्यस्तु तथापि नेश्वराद्व्यतिरिक्तोऽस्ति यस्य बन्धो भवे
त् बुद्ध्यादेश्चात्मभावो निजमेव वपुः प्रकाशपरामर्शपर
मार्थत्वात् नस्तोऽपि नास्य बन्धमापादयति यदुक्तं तत्रगाविद्
तिः वैद्यैकदेशेऽपीत्यादिः अनेन त्वहंभावाभिषिक्तस्या।
पि बुद्ध्यादेर्बन्धरूपत्वं न समर्थितमेव भवेदित्युक्तम् तस्मा
द्बन्धरूपत्वं तु उपपादनीयम् इत्याह स्वस्वरूपापरिज्ञानमय इ।
ति मयम् न कस्यचित् कस्यचन बन्धो नाम वस्तुतो हि
स्वभावः सर्वत्र एकैकः शिव इति किं तत्स्यैवान
वगात्मत्वात्तं आद्यदा संकुचितात्मविदवभाति तदास्वस्य
पूर्णस्वरूपस्य यदपरिज्ञानं सर्वस्यैव पूर्णानन्दोऽस्मके।
नेदृशाभासस्तत्स्वभावस्तन्निबन्धनस्तेनैव वशेन तत्रोतो।
ख्यातिपरमार्थः प्राणापूर्यदेहादि संकोचवैचि।
त्र्यवचितस्तत एवानेकः पुमानभिमतो लोके सा
ख्यादिशास्त्रे च स च भोक्ता बद्धः भोगश्च नाम न
यतस्मिन्ननेकत्र पुंसि योऽसृष्टो कल्पितोऽक्रिया नत्ते
क्रियाज्ञानशक्ती विमर्शप्रकाशमय्यौ तेनैव क्रमे।
णस्तां विदुः स्वं च। मध्येन विश्रमात्मकं तमोमयाम
यमिति स परभोगः आणंकापरिहारपरत्वे ॥ ॥

नसूत्रमवतारयति वेद्यैकदेशेपीत्यादिना अपीत्यन्तेना
शंकासूचिता शेषेणतत्परिहारः पुंस्त्वमित्यस्यसौत्रस्य
पुमानितिपदानुसारिणाव्याख्यानमणुत्वमितिबहुत्वमि
तियावत अन्योन्यभेदइत्यनेकपदंसौत्रस्यशेषात तस्यभो
गइतिचरमंसूत्रार्थम् एतदितिबुद्ध्यादिरूपमपरिज्ञाने
वतथेतिपरिमितत्वादण्वन्योन्यरूपम् तेनयस्यपत्वमिदं
तेनतस्यप्रसिद्धंव्याख्येयंलक्षणस्यसर्वत्रैवंरूपत्वादित्वा
प्राय ` आणवमिति अणुत्वान्यापनात एतदितिपदस्य
रूपापरिज्ञानम् अतएवेतिपरिमितत्वमपरिज्ञानमेव
ततस्त्वन्तिपक्षेपिद्वितीयप्रतिपत्तएवेति यद्वेतिस्वाभाव्यं
इः एवंहृद्यनेन विषयासंभोगेनेत्यादिष्टनयः तास्तनु
नरष्यकहृभावानुमन्यानादनेकत्वेनवक्तुमिर्वाशब्देन।
द्योतिताः अनेनेतिहृत्तिग्रस्येनखण्डशब्देनातिदीर्घगो
नामशरीरगताभिन्नजीवत्वेखण्डीकरणेखण्डखण्ड।
नांपृथगजीवत्वंपुनरेकीभावापन्नावेकजीवतेतिधनता
ण्डत्वमपरापरशब्देनचपरिमितत्वंदर्शितम् अनेकत्वा
परिज्ञानेनत्वस्वशब्देनैवोक्तोनिरोधयत्तइति आख्यातिदर्शी
यति अत्रैवोपपत्तिंस्मारयति विपर्यासेहीति पूर्वंयद्।
नेत्रदेवसंहिप्पुनराह यावद्धीति असंख्यातिमपास्या
ख्यातिंघटयति केवलमितितेषामितिप्रमात्रन्तराणांतै
रितिप्रमात्रन्तरैः नत्वेतिप्रमात्रन्तराणांतथाप्रतीतेरभा
वइतिवाक्यार्थरूपम् ननुव्यवहारेणकिंप्रयोजनम् येनोक्तं
व्यवजिहीर्षुणावश्यपज्ञातव्यमिति अत्राह व्यवहारपथ्या।
इति ग्रहापीतिपुंस्त्वरूपविचारेसवेति आश्रयः प्रणीमाहं

भावेनाप्रत्यभिज्ञातमिति सचासः अन्यथेति विश्वशरीरा
हंभावप्रत्यभिज्ञानेऽप्याद्यमर्धश्लोकं व्याकृत्य द्वितीयं व्याकुरु
ते येवेत्यादिना निर्मिताविति प्रमात्रिये त्वेकदेशः प्रति-
पादयिष्यते इति सदानन्दः क्रियापशुरित्यत्र निर्मितमिति
एतच्च सत्रेऽहंकारेतिकरोतिनोक्तम तद्वेत्यमंभागं व्याचष्टे ग्रा
हकाकारगतशब्देनतस्यैवव्यवच्छेदं दर्शयति परकीयरू
पादियोगिन इति यस्यतद्भेदनेपि संसारिवत् ग्राहकाणांका
रगतस्वरूपः स्वान्तरयोगेनापिभोगः संभाव्य इत्येवं परयो
गिपदंतत्वयोगिनामपिपरस्वादिसंविदेवभोग इत्येवंप
रमबुद्धौचेति ग्राहकत्वेनाभिन्नमानायामितिभावः बुद्धि
स्तावद्भिन्नावभासा ग्राहकीकृतापिपरिमितानतन्निष्ठेऽप्या
नन्दक्रियेऽप्यवरूपंतथाभूतेपवभिन्नावभासविषयत्वेनवा
भिन्नावभासेनदेति ततः परिमितत्वादित्यर्थः
॥ १०५ ॥ स्पष्टाविन्यस्यसंग्रा
ह्यव्यवच्छेदविभागदर्शनायसूत्रम् स्वांगरूपे
षुभावेषुपत्युरिति स्वरूपाव्यतिरेकिणि विश्वा-
त्मभगवतः प्रकाशविमर्शो ज्ञानक्रियाशक्ती क्रि
याशक्तेरेव विचित्रमात्मिकामदाशिवेशपदेऽप्याच्छा
दनीयदन्तोन्मेषदायिनी मायाशक्तिः तावता
नैसर्गिक्याभगवतो दृष्टः स्वरूपापरिज्ञानेनभा-
वेषुज्ञानेक्रियास्वरूपमेवभिन्नत्वेप्रकाशविमर्शाः न
काशात्वमप्रकाशा इति प्रकाशक्रियानियमनात्म
कानिसत्तादीनि तन्मयत्वमिति स्वात्वादिमयत्वम् ॥

मायाशक्त्याचेति अनेनेदमाह भगवतिविशुद्धविदात्मनि
क्रियाशक्तिरेवस्वातंत्र्यात्मिकाविमर्शमयीनन्वमायावंत
अकिंचित् निर्मातृत्वभेदापेक्षयानतदितिपशुरूपतान्।
लद्गेवमाया ततएवज्ञानक्रियामायाणांस्वरूपेसमकक्षत
यानोपादानमिति अविरादितिमतानन्तरसूत्रे अतएवअ
क्रमतद्रूपवतारणिकायामुक्तमिहैवनतयवंस्फुटीकरो
ति ॥ १०६ ॥ नन्वीश्वरस्येवज्ञानादयः पशोरपिसन्त्वा
दयआगमेषुशक्तयः एवकिंनोक्ताइत्याशंकायांसूत्रम्
भेदस्थितेरितिभेदव्यवहारोयंविचार्यते तत्रस्वसंकुचित
विद्याख्यस्वभावः पुरुषोनाम्नैसर्गिकंभावविषयंप्रका
शादिरूपंसर्वदानत्वसंगात् ततोन्यसंबन्धकृतंनत तत
श्चतस्माच्छक्तिमत्वेनशंक्यमानात्मशोभेदेनस्थितानिय
तःसत्वादीनि ततोनशक्तिव्यपदेश्यानि पुरुषस्यभो
क्तृरूपात्स्वस्मात्तानियतोभेदेनमन्यते ततस्तदभिमान
महिम्नापरमभोक्तृरपिशक्तिमतोभिन्नानीतिवक्तुंनास्य
यत्नाःशक्तिरूपाअपिनतथा ननुपुरुषशक्तिमितिभे
देनास्थितानीत्यन्तेउच्यते इहकरणकार्यात्मकं यदिवस
त्वादयःपुरुषाव्यतिरेकेणास्फुः नहिपुरुषएवकारण
मयोनचासौपरिणामेन तद्धादस्यदूषितत्वादितिस्वा
तंत्र्येणपुरुषोविश्वमयइति तथाचेश्वरएवायेनपुरु
षःकश्चित् तस्मादप्रत्यभिज्ञानमयेपुरुषस्वरूपेविश्व
मानेमत्वादयः पृथिव्यन्तपरिणाममयास्ततोभिन्नाएवे
ति पृथगेवतेषामागमेषुगणनायुक्तेतिसूत्रार्थः तमवा
तारयति ज्ञानक्रियेत्यादिना ननुश्येनिशक्तित्वेन अवहेतः

प्र·
भि·वि·
५३७
537

भेदेनयदवभासनंपश्यपेक्षयातदभिमानकृतयाच-
भोक्तृत्वसर्वस्मात्स्वतएवतेषांभेदइतिनीत्यापरमेश्वरापे
क्षयापितेनसहशक्तित्वंविरुद्धं शक्तिर्हिनवस्त्वन्तरमि
तिभणितमसकृत भोक्तृत्वमितिपरमेशपशुश्चभोक्तृवि
तिपरमात्मशोस्वपशोः कुत्रोपयोगइत्याशंक्याह ततो
पिचेतिमायाशक्तेर्द्वैतभावेनाभिमतायास्तदुपपत्तयइ
तिपृथक्त्वप्रथनस्योपपत्तयेयोमायययोपकल्पितःसप्र-
माता तेसत्वादिकंयदान्तमहंभावाविषयेममेतइति-
संबन्धः ननुपशोस्तत्स्वभेदःपरमभोक्तृत्वकथम् आ
हभोक्तृत्वेनकियतापीति ततश्चस्वस्याभिमानोयोभो
क्तातत:सत्वादिरूपसत्वादिभिन्नमेवेति अयस्यमभिमा
नोनादृियते नहिनकेचनसत्वादयःसत्वादयोघटादि-
वा अपितत्तनाधिशक्त्यप्व नदाह शक्तिस्त्विति ते
नसत्वादिरूपत्वेवोद्भवन्तीशक्तित्वमक्रिययोद्भवन्ती-
त्याशयः । तथाभावस्यज्ञातृत्वकर्तृत्वरूपस्यप्रसंग
शक्तेरेवअनुमीयते इमन्यथानुपपन्नत्वादनवादस्य
अवर्थंइतिगुणाःशेषउपकरणामित्यर्थः तेषामिति
मतइतिशेषः आगमेइतिश्रीमंगलाशास्त्रे ॥ २०१ ॥
ज्ञानधात्वादीनांपञ्चप्रतिसत्वादिगुणरूपत्वमुपपा
द्यते सत्तानन्दइति परमशिवप्रभोःसत्तास्फुरत्ताभवने
कर्तृत्वेवस्तुविमर्शरूपाक्रियाशक्तिव्यापकत्वाद्वैक-
ल्याच्चविश्रान्तिरूपत्वेनानन्दशक्तिरिति नदियंवि
रूपत्वेनयती पर्णोत्मसत्तानन्दशक्तिरिति नदियंवि
तत्त्वायोयःसत्तानन्दभागःसेतिसत्तासमंप्रकाशमुखा

त्म

कमितियावत् यत्तदभावः प्रकाशानन्तयोरभावः सम
त्वस्याभावः तमश्चावरणरूपम् इत्यस्यात्मायामिश्रत्व
भावः चित्रपतंगगतनीलानीलमायेनैकपरामर्शबलाद्
न्तेमानोत्तपर्वश्लिष्टपरस्परमिश्रसत्वतमसीप्रकृते रूप
यस्य तत्प्रकाशाप्रकाशरूपं द्व्यात्मकं रजः एकघनत्वे
हि प्रकाशाप्रकाशयोः साविमोहमात्रता एवमस्य तत्त्वाः
धिनस्य प्रकाशः कल्याणस्याप्रकाशाऽपेनद्युत्वम् इयमे
वचपौर्वापर्येणाचंचलरूपाक्रिया अनुभावरूपेत्तनास्ति
यथानीलंवस्तुधियियिनीलानीलेतदुभयानुसन्धानधियि
स्फुरेत् चतुर्थेनकल्पितायांनाकल्पितायांधियिभातम
हेति अनीलनीलेएवहितदाभवतामितित्रयपर्वगुणाः इति
अपिस्वार्थे सत्तेस्यावर्तते एवंस्वार्थमवतारयति सत्ता
टीनामित्यादिनापरमार्थइत्यादिना स्थितमेवमनेन सं
विद्रूपतैवेयतीतिभास्फुरत्तेत्यादिग्रन्थम् तदेवस्मारयति
प्रतियोगिनेति अभावेन तमपि हि साव्याप्नोति तस्यापि
प्रकाशविमर्शात्मविततत्वादिति सुक्तमभावप्रतियोगिनी
ति एषोस्तु स्वात्माभावप्रतियोगिनीति अत्रहेतुः पारि
ति मित्वं तथापि ग्राह्यत्वापादनम् उपदंशनादिति निर्वच
नं व्याचष्टे अन्योन्येत्यादिना ननु वस्तुत्वे पि गुणानुभयरू
पः कस्मान्नोक्त इत्याह अनुभयरूपत्वं तु ति नकथं चित्प्र
तीतियस्य तदप्रतीतिरूपम् एवं हि तत्किं चित्स्याद् यदि नी
लमनीलं च मुक्त्वा उभयं नाम भवेत् तदा पुनरुभयमकल्पि
तं तदभावस्थानुभयं कल्पनाबुद्ध्या विषयीक्रियते न चोभ
यं ते मुक्त्वा संभवि चित्रपतंगे रूपं नीलमिति च परामर्शपमनी

प.
भि. वि.
३३८
535

लंचेत्येवमुभयंनन्तत्यागेनोभयत्वात्तृतीयाकाचिन्नद्
ह तृतीयेत्याह एतदेवपरिचरयति तथाहीति अनीलं
वेत्यादिनाःवभासमात्रेणाभावस्यवस्तुत्वंप्रतिपादयति
एवंचेतिवस्तुत्वेविशेषंदर्शयति यदीति उभयंनामनीला
दनीलाच्चगणपन्तरंनकिंचिदित्येवद्रढयति तथाचेति
नचैवंतृतीयोगुणःकथम् अनुमापितवलादित्याह तथा
पीति अप्रतीति रूपमितियदुक्तंतत्स्पष्टयति यस्तुनदि
ति तद्धीति यथास्माभिस्तृतीयोगुणइष्टस्ततएवोक्तम
हृद्यात्मेतिहृदयंचेतिनदात्माचेतिहृदयस्यवात्मेति उभयथा
पीतिनीलतयाचएकप्रतीतावितिअनुमापितरूपायाम्
एवंतृतीयमुपपाद्यएतद्व्यतिरिक्तंचतदर्थेनकिंचिदस्ति
इत्येतदुपसंहरति यस्तुनदितितदितिनीलम् अतदि
ति अनीलम् वस्तुप्रतीताविति नकिंचिदिति शब्द
गतमात्रमेवेतियावत् तृतीयस्यप्रतीतिरूपत्वंना
स्तीतिदर्शयति क्रियाविति अत्रैवोपपत्तिमाहनहीति।
नेदंतिक्रियाप्रतिभासेननक्रियाचेदुःखंभगवतिसांगी
कृतेतिसदुःखीस्यात् नेत्याह पूर्णमितिसत्त्वरूपापरि।
ज्ञानमयः इत्यत्रसामामेननिर्दिष्टस्यपक्षेः सत्त्वमित्या
दौनदुभावोपिसापक्षेवित्यादौचयद्विशेषाणामुपात्तंप
ग्रुपदंतन्निमित्तकायमर्थोलभ्यते क्रियायायद्।
नोदुःखरूपत्वमयंमाथीयःप्रकारइति ततश्चेदंना।
तमित्याह मायापरपारइति अतइति चिन्मय्याः
क्रियायाः एतदेवायोग्यवेलक्षण्यमुद्देपदेमाथीये।
वस्फुटयति। नहिपरीतरूपेति। ननिवितिच॥

तत्रोक्रमाविपरीतासक्रमाणावमाणावमलपवसं।
स्क्रायानथिकोप्यधिकइवसंविदितस्वदेपसुत्वेनचित्त
देतयानाभासात्मनीविपरीतस्यकालनिदानस्याभावात्
प्रवृत्तेः तदेति ननुयदितत्तस्मिन्नप्याः क्रियायानं।
ज्ञानेभिद्यते तर्हि विरूपापेक्षयाकथंज्ञानक्रियेभेदेना
के ज्ञानांरूपेषुपस्तुरित्यत्र एतत्परिहरति शैवीत्यादि
पार्थिवमण्डविचित्रसृष्टिप्रधानंब्रह्मणाधिष्ठितं प्राकृ
तंतत्स्फुटसंस्कारशेषतयास्थितिप्रधानंविष्णुना माया
ण्डंतन्नीलसंस्काररूपतोन्मेषकलेतिप्रलयप्रधानंसंहा
रपदमितिरुद्रेणानन्तस्यभगवतोयाक्रियाशक्तिसंहर
णारूपाःवभासनप्रधानायाज्ञानशक्तेरवभासानेन्मेवंप्र
मातृप्रमेयाणांपरस्परव्यवच्छेदात्मकरूपताप्रथा
नामायाशक्तिर्विजृम्भते साचनिषेधरूपारुद्राधिष्ठिता
शक्तिरपरदशासमास्फुरणारूपासदाशिवेश्वरदशाया
मप्यस्ति तत्रत्यहमिममनारूपणाग्राच्छादनीयइदं
भावोपरस्वभावमतयारूढसमनाधिमाशक्यासमुत्था
पनीयः संहरणारूपतयाचशक्तिस्थिररूपतोचिता ता।
स्यादशायांपरभागेपिननोचिता सदाशिवेश्वरताव
परमपदानभिद्यते देशकालादिभेदाभावादितिता
वानेवशिवनाथः ततएवरुद्रेश्वरसदाशिवभूमयः
परमेश्वरपदमप्यस्ति तदयववर्तिनांविष्णुब्रह्मादीनां
देवत्वंपशुत्वंच यथाक्रमं भिन्नप्रमेयप्रमातृब्रह्मवि
सु ततेश्वरविवेकः साचदशारुद्राधिदेवता निषेधरू
पायेणानेपदेहंसर्वमित्यपिइत्यादि ततश्चरुद्रपदे ता

ई॰
प्र॰ मि॰
१२९
S 39

वद्भयं प्रकाशाप्रकाशलक्षणं मेलयन्ती ज्ञानश
क्तिभेदेनावस्थाप्यते इति संभाव्यमेतत् तस्या हि स
मासितत्त्वा निर्देश्यता भवति अपररूपा तदभिनाव
ग्रहमिति शृण्णीपराणक्तिसंविदत एव परापररूपः
क्रियाशक्तिप्रधाना गमेश्वीस्वरावस्थोक्ता साच भग
वति नाभिधीयते तावद्रूपत्वात्संविद इति पूर्वपक्षस्तेन
क्रियेभेदेन यन्निरूपितं तदायुक्तमिति ॥ २२८ ॥ ए
वं प्रमातृतत्त्वं पशुपतिभेदेन निरूपितम् भोगस्वभ
ावश्चास्य यथायोगं निरूपितः इदानीं प्रमेयस्य भोग्या
मनस्तत्त्वं वाच्यम् एक एव वायं भोक्ता भोगभोग्यत
त्त्वार्थविमर्श एकवचनेन तयेव कर्तृत्वो विमर्शविच्छेदो
माभूदिति प्रकरणमेकमेवेदं व्याख्यातम् तत्र एके तो
तावत्प्रमेयस्य स्वरूपं वक्ष्यतीति निरूपयति येषामामधि
केदत्ता इत्यादिना इहाभासा एव तावदर्थास्ते च पराम
र्शकेन कदाचिन्मिश्रीक्रियन्ते यत्र स्वलक्षणता मिश्र
ताभवन एव न कदाचिदत्ता मिश्रा एवावभासन्ते यत्र
सामान्यलक्षणता उभयात्मनोपि प्रमासामर्थ्ये केनाकृत
केनांशु इत्यादि निर्देश्य प्रमाणोदंभावमस्ज्ञन भेदावम ।
शीनरूपणात्प्रभोरपीश्वरस्यापि न केवलं सद्योजातवाला
देशोचरीकार्याः तेन सामान्यविशेषप्रकारेणाचित्रंकु
त्वाप्युगपदेकदत्ताविश्रान्त्यावभासनशीलाः ईश्वरद
णाद्यादिभावालासमनान्तरीयकतयासंवित्संकोचरूपं
निषेध्यानपेक्षकेन अर्थमात्ररूपं स्पृमेकदाधिष्ठातकमवि
त्यकाशेनैव प्रकाशमानमहन्तानिषेधरूपामसामधिकी

मिदन्तामुल्लासयति एतच्चानन्तरमेव निर्णीतम् एवंप्रमे
प्रमेयहन्ताना: परमप्रतीतभगवति प्रमेयकथैव नास्तीत्या
शय: सूत्रस्य पूर्वापरसंगमयन्प्रकरणावतारेण सूत्रम
वतारयति एवमित्यादिना यद्यपीति बालदारकादे: न
केवलमिति इयता सूत्रेपि शब्द: प्रभोरित्येतदनन्तरत्वेन
व्याख्येय इति दर्शितम् ननु सामस्यपि केदन्तापरामर्श एवं
बालेपि न प्रतीतम् तत्कथं न हेतोर्दृष्टान्तीकृतम् प्रतीत
मिति दर्शयति नत्वेत्यादिना अनुमानादिप्रयत्नेन एतदेव
घटयति यदिहीति सत्यमिति बाल: नत्वेति बालस्य प्राणि
तिसाक्षात्कारसूत्रे एवं दृष्टान्तसूत्रेपि शब्देन सूचितं हेतो
स्फुटीकृतं परिघटय्य दार्ष्टान्तिके योजयति नत्वेति अने
केत्यादिपदेन स्वलक्षणात्मन: पृथगित्यादिना तत्सामान्य
लक्षणरूपा निर्दिष्टा: ननु प्रमाभासे पूर्वं प्रमितिव्यापार
श्चक्वचित: ततश्च सर्वदैव पृथगाभासा भान्ति नत्वमिश्रतये
माशंक्यैकाभासोपि कश्चिदन्तर्नीतस्वनान्तरीयकाभा
सवर्गीण नास्ति वाक्यपरामर्शसमुचित इति हृदये गृही
त्वाह तत्र च घट इत्यादि तथेति घट इत्येकावभासस्य न चाने
काभासतामात्रादेव स्वालक्षण्यमित्याह देशकालादीति
आदिग्रहणेन प्रमात्रन्तरग्राह्यत्वादि देशादिकावभासा
न्तरासंभेदेन सामान्यरूपत्वेव न तत्स्वलक्षणतेति दर्शयति
अनेकावभासेत्यादिना पुर इति देशावभास: अवस्थित
इति वर्तमानकालाभास: एवं स्वलक्षणावभासं मिश्रवि
वार्थसामान्याभासं विचारयति पुरोवस्थितावभातमिति
अपिशब्दात्स्वातंत्र्येण विकल्प्यमानता यद्यपीत्यपेक्षया

३.
प्र. वि.
५८.
541

नास्ति तथापि साक्षात्कारोपीश्वरस्योपपन्नः साभा-
स्याभासस्तथा साक्षात्कारोपीश्वरस्योपपन्नः यागामीश्वरे
भासनादिति ध्वनति अत एवेश्वरस्यापीति अपिशब्देप
दिष्यति ननु पृथग्दीपस्येव अविकल्पाभासानामेलनमुप
पादितम् विरोधाविरोधौ च नियतिशक्त्यपेक्षयापस्युप
मातृस्यति न तु भगवति कोपि विरोधाविरोधनियमस्त
न्नियमाभावे विषाणिनाभासस्य पृथुबुध्नादराकारा
भासेनापि किं न मिश्रता तत्स्यादाममुचिता एते कथं भा-
गवति स्वलक्षणाभासा इत्याशंकां दर्शयन्नपोहति तथे
ति तेनोक्तेन प्रकारेणाभासानां यदेविश्ववहारिमिश्रीक-
रणात्मकं तद्यद्यपि भगवति न नियतं तत एवेश्वरापेक्ष
याघटोपि विषाणी मद्रूकोपि घटाभावभासुरः साक्षा
कारनूप एवावभाति तथापि रक्षायैनुग्रहीतव्या जन्त
वस्तदपेक्षया नियतिशक्तिमहिम्ना विषाणितसास्नादिस
मनियमोपि न न प्रथते तेनापि प्रथा तथास्तु न तु समुचितप्र
थातथानास्तीति ननु ते भावाः किं पूर्वं स्वरूपेणैव क्वचन स्थिताः
येनाह तेनेति तेनेति तेनैवेति यावत् अस्मदादिदृष्टणाल
योस्तेनैव भगवता निर्मीयन्ते प्रजापतिमातापितृकुम्भका
रादरूनिर्माततानाभिमानोय : सोपि तेनैव स्रष्टेरितिमुक्तमस
कृत ॥ २८ ॥ एवं सदाशिवेशानाद्याप्रमेयपर्यन्ता निरूपिताः
प्रमातृविशेषास्तविषये च प्रमेयराशिर न पृथक्किं विदिमतः एवं
प्रति प्रमेयवृत्तान्तः श्लोकत्रयेणोच्यते तत्र प्रथमेन पीठ
बन्धं करोति तेन भिन्नावभासार्था इति नः ईश्वरप्रमेयादिशेष
द्योतकः ईश्वरस्य हि स्पष्टविमर्शविषयाः सर्वे यानि तविविकल्पः

पश्यो विवेति ते विशेषयाः सर्वैर्थानत्त विकल्प्यः पश्यो।
विवेति ते विशेषसामान्यरूपत्वेन धर्मिधर्मतयाभिन्नाव
भासाः तथा प्रतिप्राणि प्रत्यवमर्शं च स्ववासनानुसारेण।
स्वयमवस्थापिताभिः प्रियोयं शत्रुरयमित्येवंप्रायाभिर्वि
भिन्नाभिः संज्ञाभिर्भिन्नावभासाः प्रकल्प्याः विकल्पनीयाः
तत एव समस्तव्यात्मकविश्वोन्मेषेपि मायाविजृम्भितप्रथा
नोः योहन्नसावतथा हानादानादिविषयीकार्यत्वेनार्थाभ
वन्ति नीलमिदं गौरोहं सुख्यहमिति सर्वथैवावभासस्य
विश्रान्तिधामत्वात् कस्य कथमाह प्रमातात्मनः प्रतिपुरु
षम् आमिश्रस्वसंवेदनावगमरूपत्वेनाः संकीर्णादेहादिसं
कृविनाहं प्रकाशात्मनः कृशोहमित्यादितत्तद्विभिन्नसंज्ञा
भिरूपलक्षितस्य एतावत्येतेषां संकल्पनेस्य च विक
ल्पविषयत्वेन एतद्विकल्पप्रधान एव च सदा पशुरिति।
सूत्रार्थः तं संक्षिप्याह एवमिति न केवलं पशूनां भावाभा
सः यावदीश्वरस्यापि सत्त्वेवमिति अविकल्प्यतयेति विशे
षः यद्दृश्यस्पृष्टेन परमशिवः तस्यापि भावाभास एवमि
तीश्वरताद्वारेण एवकारेणान्तरर्थो व्याख्यातः उपक्रमतः
तिरतीयेत स्मात्केनिवाहयिष्यतीत्यर्थः तथाद्वार्थमा।
ख्यातं पूर्वं पूर्वं प्रमातृतत्तावियोगं चोत्तरोत्तरप्रमातृभूमि
पुटशीयितं पूर्वोक्तमनुवर्ति एवमित्यादिना अवस्थापिता
इत्यन्तेन सामान्यात्मन इति स्वलक्षणानुपा अपि शब्दगोच
रीकार्यत्वेन सामान्यात्मका एवेति प्रागेवोक्तमसकृत् ते।
विचित्रसंज्ञाप्रपंचेन व्यवहारपथमुपनीयन्त इति सम्बन्धः
स्वयमप्यनेकसंज्ञाः स्यादित्यनेन तत्तदित्यादिस्मोत्रमुभय

इ०
प्र०भि०
५४१
541

विषयत्वेन योजयति अनन्तरमिति तस्यासाधारणीम
त्र इयता त्रिभिः श्लोकैर्वाक्यैकवाक्यतया प्रस्तुतवस्तुनि
र्वाहमित्याह ततश्च भिन्नमात्रादिनासौ त्रेधावच्छुभयथायो
जितमिति दर्शयति प्रमातृणामपीति एतदेवोपपादय
ति मायीयेत्यादिना प्रमेयभेदे हि सति मायाप्रमातृस्थि
तिः तस्यां च सत्यां प्रमेयभेद इति युगलकसृष्टिरेवं भगव
तः संसारोत्थापनम् एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह परमा
र्थेपि तदुभयमिति वेद्यवेदकात्मकमभिन्नमेव उक्तं चै
तत्तन्मयाहृष्यते दृष्ट इति सूत्रे ननैवं परमार्थप्रमातरि।
चेत् सर्वमभिन्नं तर्हि प्राणाद्यपेक्षया तावच्छरीरमस्त्वे
वम् प्राणादितु किमपेक्षया वेद्यमुच्यते अत्राह शून्य
प्रमात्रपेक्षयापीति ननु शून्यमपि वेद्यमेव तत् किम
पेक्षयेति वाच्यम् उच्यते शून्यस्यापीति वेदक इति विक।
ल्पक इति यावत् अर्वाग्दृशां हि न शून्यस्य साक्षात्कारभूमि
रिति स्फुटभावेन अपितु समस्तशब्दादिवेद्यविनिर्मुक्तं
नेति नेतीति ब्रह्मवादिदृष्ट्या यद्रूपकल्पितं तत्तद्धि कल्पविज्ञा
नेषु श्रुत्यागमादिप्रभवेषु काश्चित् अथात्र शून्यप्रमात।
रि साक्षात्कारात्मकं संवेदनं किं न संभवमेव संभवति
चेत्याह योगिसिद्धिनि प्राणवृत्त्यादिसाक्षात्कारानन्तरभा
वनाप्रभवेन ज्ञानेनेयं शून्यमपि विषयीकृतमय।
ताक्ते शून्यमान्तरे तद्वेद्यशून्यापेक्षया विततवदसमा
रभावाभवति तथाहि देहभावरूपशून्यदेहाती
तत्रात्मत्वार्थे शून्यप्रमातृभावेन विषयीक्रियते मद्रा
विदेहयोगिनां समापत्तौ पुनस्तद्दृढं शून्यं प्राणाभाव

रूपं ह्यादशान्तोपलक्षितेन स्फुरमेन तदपि परतत्वेणोमेवं
तावत्तस्य भेदेन मायापदेन वेद्यस्यैव स्फुरमानस्फुरमानांपर्य
न्तस्यालाभात् नचैवमनवस्थाकांचनत्तितिविद्यते यदि
हि विकल्पितो ग्राहको ग्राहकान्तरेणागृहीत उद्रिक्तेवे
द्यतामेव वेदकतायां प्रयोजकीवाणः सर्वेषं जानातिरु
स्पुपगम्येत तदानवस्थातो वेद्यस्यैवत्तामिर्नभूवेद्यावता
ग्राहकस्य संवित्समावेशिताहम्भावस्य स्वातंत्र्यमपवग्रा
हकतायां प्रयोजक इति शुद्धसंविदेव परमार्थितस्सर्वग्रा
हिका यद्यप्यर्थस्थितिरिति मायात् वेद्यतात्तत्रमाथी
यानत्रग्राहकान्तरानवस्थैवनहृषणाम वस्तुनःखणाऽनाया
गात् तत्प्रमातृतावसंवेद्यसंविदादविष्टमपितत्कुत्रयाभिना
वोधरूपवेद्येश्वरादिसर्वज्ञप्रमातृनतापेक्षयाभिमंवेद्येचे
तितदाहनचेति अनवस्थानदोषावहाग्रेतियावत् नवग्रा
माभूदनवस्थातो दोषः ईश्वरपदेन यत्कुत्रयं यदपेक्षया
ग्राक्कादनीयस्येदंभावस्योल्लासमत्रकेन संवेद्यं स्फुरमान्त
रेणोति चेत्तदपि केनेत्यनवस्था अवेद्यत्वे चतत्कुत्रयं नेदन्त
याप्रकाशेनेत्यप्रकाशरूपत्वादसत्त्वात् तदसङ्गावेवक
इदन्तोन्मेष इति दोषः अवेद्यदोषः यदि स्फुरमानरवेद्य
मेवाग्रग्राहकं स्यात् नवतथ्यानापि पूर्णोचिद्रूपं तदपेक्ष
घेदन्तोल्लासात्मकभेदप्रथनायोगात् अपितत्रपूर्णोवि
रूपेयत्तं क्वचितं विश्वतः पलायमानमिव विश्वाभावरूपं
संवेदने स्वप्रकाशात्मकालकलिते पूर्णाचिद्रूपात्परमार्थेना
भिन्नमपि भिन्नमिव प्रथते चिद्रूपतास्वातंत्र्यादेव पराप
स्वरूपोल्लासकारिणा तदपेक्षयेदन्तोल्लासोपयुक्तपवनान

प्र॰
भि॰वि
५४२
542

वस्थाकाचिदिति एतमर्थं विवृत्याह यत इत्यादिना
चिन्मात्रेति विशुद्धपूर्णचिद्रूपापेक्षयेत्यर्थः अद्वयानु
पपत्तिरिति उपपादितं विशुद्धचिद्रूपेक्षया सर्वस्याव्यति
रेकादद्वयमित्याशयः न संविद्रूपेक्षया नाप्यन्योन्यापेक्ष
याभावानां भेदो युज्यते न च नास्त्येवासौ ततो हेतोरिदमुपा
गम्यं किं तदित्याह तस्येत्यादिना ईश्वरः परापरावस्था
मात्मस्वरूपा शुद्धचिद्रूपतामपरावस्थात्मा भागः तत्रापी
ति तस्यामेव विश्रान्तः पुनरिति ततः परदशाभागादि
शेषमस्याह अभावरूपत्वादेवेति चिद्रूपताप्रकाशनाप
रामर्शपूर्णास्फुरति विश्वाभाववत्त्विश्वस्य न प्रकाश
नेन विमर्शनमित्येवं नन्वर्थः स्वयं तेषां स्वरूपं प्रकाश
नविमर्शावधिप्रोतयेवेत्याह तदभावविमर्शेवेति प्र
काशनेन विमर्शनेन च स्फुरति यतः नैवं वेद उपवास्तु प
तदपि न तिष्ठते नापीति शब्दादीनां यद्रूपं सोऽभावरूपस्यैव
दकाकिंचिदिदमिति तेन रूपेणास्फुरणात् ननु भावो निषे
ध्यधर्मोऽस्मा निषेध्यस्य बहिःख्याख्यातिधर्मेण न स्फुरति शब्दा
भावः स्पर्शाभाव इत्येवं समं यत्र प्रतियोगी स्फुरति तत्रैवं इह
तत्रैवमाह नहीति अवभासः स्यात् इति सापेक्षचविश्वाव
भास इदन्तयाविन्तधितभावय इत्यभिप्रायः कथं तर्हि भाव
भावविमर्शः आह किं तन्निर्विशेषणमेवेति ननु तादृशस्या
स्यत्र किं स्वरूपं तत्रैव कथनानुवक्ष्या अत्राह वेद्यमित्यादि
वेद्यतद्द्वयं अत्रैक्षापदेन नर्थ्यायः प्रथते न तत्राह॰
कालान्तरमुपपद्यत इति समन्वयः वेद्यं नास्तीत्येवं वेद्यद्वय
मात्रं तेनाप्यविशिष्टो वेद्यविशिष्टत्वादेव यन्निषे ॥

ख्यमात्रनिष्ठत्वंततोहेतोः देवत्तत्त्वरूपाणांचित्तत्वानामा-
याप्रमातृणामपिसन्निषेधात्मानमर्थः विश्वमितिमात्र
मेयरूपम् सर्वमाधीयंनेतिनिषिद्धंभवतीत्यर्थः तस्यत
न्मर्थस्यरूपान्तरंसमुच्चिनोति सचकालस्यप्रथयास्फुटे
नरूपेणरहितः तत्रहेतुः अयमितिसाक्षात्क्रियमाणेन
यासइतिचस्पर्यमाणतयाततएवमिलितत्वान्समर्थीय
मानतयायतोनाभासपदवीमेति ततआभासेऽदभा
गेनिष्ठितोयः कालास्ततस्यनविशेषक अतएवसमनज
थैः ईश्वरस्यशिवनाथस्यद्वितीयमिवरूपम् वस्तते-
द्विसाचरुद्रशापिशिवतत्त्वस्यापरावस्थेतिद्वितीयत्वमेव-
स्फुटयति स्वात्मसंकोचइतिभेदवादिनामिवसंवित्तत्वं
समस्ताद्विश्वराणेः संकुचितमिवनितसंकोचादेवमू
मयाद्यवाच्यंविश्वानवभासंसंहारतमः प्रधानेनमाया
याः पदेरुद्रनाथेनाधिष्ठितम् इवशाक्ताथमेवस्फुटय
ति पूर्णमेवति वस्तुतः पूर्णमेवसंवित्त्वरूपंतत्त्वय
तेतुपरंतथासंकोचेनेत्यर्थः ईश्वरस्यवापरापरदशा
त्मनोद्वितीयमपरदशात्मकंस्वरूपंसमनन्तर्थः परस्वरूप
निमस्तैवचाम्येति इवशाब्दः तामेवस्फुटयति सोपि
वेति विश्वमीश्वरसंविदियद्यपिप्ररूत्नायामन्तर्भूतेन
याापिमारूत्नाविश्वतः संकुचितापितत्रस्फुरति प्रका-
शविमर्शसाराभवतिकथम् चिद्घनत्वेवपरदशानि
मग्नत्वेनेत्यर्थः ननुयावदरूत्नानसंकुचितानन्तावदि
दन्तोल्लासः यावच्चनासौतावत्कथमरूत्नासंकुचेदिति
मोमाश्रयम् भवेद्यदिपोवीपर्यायमत्रस्यात् नचनदिति

प्र·
भि·वि·
५४३
543

दर्शयति एकैवचेति एतदुक्तंभवति संविदःस्वात-
न्त्र्यादनुत्तरादतिदुर्घटमिदमपिसममेवभाति अहमिद-
मिति तत्राहमितिपूर्णमेव संविद्रूपम् इदमित्येतदाभि-
मतंसंकुचितम् यदहमितिरूपम् तत्राहंभागस्यपूर्णसं-
विद्रूपाहम्भावाव्यतिरेकेणैवप्रथा संकोचभागस्त्वयमस्य इ-
दन्ताउत्तीर्णइवतत्रैवाहमित्यत्ररूपेप्रतिबिम्बकल्पनयास्फु-
रन्नपिनस्फुटोनेदम्भावेनापितुनिर्मलतमेप्यादर्शे स्थिती-
यमलिनादर्शवदपेदन्तानुग्राहकत्वेनेत्येकरसमीदृशं
संविदःस्वातन्त्र्यम् नकेवलमप्ररूढसंकोचायांमायाद-
शायामेषैववर्तनीतिनिरूपयति मायादशायामित्यादि
नानारूपतादितिशृण्वन्तस्यनकिंचिद्रूपंसंविदःसंवेद्यात्त्व-
निर्भातीत्यर्थः तावितिघटाभावपटाभावोमायापदत्वमे
वमेवस्पष्टयति संकोचश्चेति । एतदेवस्पष्टयति
अहंविमर्शेनेतिपरिहारोवियोगः । मुख्यातावदि-
तिमहाप्रभृत्यरूपाचितएवेतिमहा संहाररूपारोह-
दशापद्याचेत्स्वसंवेदएव परमार्थतोविश्रान्ते
तिवाग्रहणेनाह । अस्मध्याहृध्येवेनामपवेत्य
मनोपक्रमेणनिर्दिशेत् । ननुमहासंहारेपि पु-
र्यष्टकरूपत्वेनभाविसंहारवैचित्र्यवन्तोणवक्लि-
ष्टन्त्येव । तत्रकथंचितोविम्बाभावरूपता इ-
त्याशंक्याह । पुर्यष्टकसंहारोपीति । अपवेद्य-
प्रलयसमयेपुर्यष्टकस्यापिबीजभावोपगमनंसू-
क्ष्मरूपतायामितिसैवसूक्ष्मरूपता । तद्बीजवैचि-
त्र्येणप्रमातृभेदात्मिका ।
तत्रैवोदमहाप्रलयेसंस्का

स्वरूपतयातावदास्तेयावत्सृष्टिप्रसवम् ततःपुनर्बीजप्र
बोधात्पुर्यष्टकस्थैवोपूर्वान्तर्गतकर्मवासनानुसारेणश
रीरकरणादितिविचित्रभावः अपरेतिसंसारभुविज्ञानाकल
मदशायांपुर्यष्टकंचबुद्धिशरीरयोरप्युपलक्षणम् यदा
हृयवेति तदन्येषांपुर्यष्टकेयोभावस्तन्निष्ठाकाविदाख्या
ति शुद्धपुर्यष्टकमात्रप्रथारूपामहाप्रलयात्सर्वोकात्मा
यानिष्ठादन्यत्रप्रलयेप्रधानादिविश्रमणारूपेवाकलप्रल
ये एतच्चसदृशमस्याप्युपलक्षणामवेद्यस्य अपवेद्यंतमहा
प्रलयेनोपलक्षितम् एवंवेदकस्याशुद्धस्यकलितस्यच
वेद्यनवियोगएकएव वेद्यस्यापिवानेनेतिपदस्यसंवियो
गःसोप्यवियोगविश्रान्तेनवेतियथायोगंभेदाएतदिति
इदानींवेद्यस्यवेद्यान्तरेणवियोगस्तयोर्वापरस्परमिति
दर्शयति अन्येति वेद्यगतत्वाविशेषात्परस्पराभावेऽथ
गुपक्रमंविनैववाग्रहणेनाह सर्वेति ईश्वरपदादार
भ्यवेद्यमात्रपर्यन्तानामभावप्रथायामिदमेवतत्त्वंयदन्यस्य
तत्त्वाप्रथनम् अन्यात्मत्वेपिचयत्तथात्वमरूपत्वंसंहार
शून्याभावादिशब्दाभिधेयंरुद्राधिष्ठितंशुद्धसंवेदनस्या
शुद्धमिदंभावाकांसमास्त्रपदायादिच्छारूपादेवस्मात्तं
श्याहीनंभूतमन्त्रिषति तदाहशुद्धेत्यादि एतदेवागमे
नसंवादयति सचेति साम्यमभयोर्दशयोर्योजयति न
श्रेत्यादिना साम्येतियेनविशेषेणभेदः पवत्वापवत्वयोग
स्थतामाह केवलमिति सबीजाअपीतिबीजमपिविली
नैपरमेश्वरस्वातंत्र्यशक्तिप्रोषतामेतीति बीजावशेषावि
स्थभावाद्रुद्राभूमौयोगपतनादिशब्दाभिधेयाइतिसंबन्धः

योग्यतारूपतयाप्यंतःशिवरुद्रदशयोः साम्यमाह ।
तदानीमिति रुद्रस्तु विवीजपातयोगेन ये मायीयाभि
नाग्रंथीस्ते शिवात्ममपि वेद्यतयावस्थिता इति व्यज्यन्ते
व्यपदेष्टुम् ननु योग्यत्वबीजरूपतासापि तत्र विलीना ।
सत्यम् भेदरूपत्वे या योग्यता सा विलीना भेदाभेदरूपत्वे
या योग्यता सा विलीना भेदाभेदरूपत्वेन परापरतयात
यात्वयाईश्वरसविदिमथ्यास्फुटातस्याप्रवंशपमपववी
नभावो यद्भगवतः स्वातंत्र्यमिति विशिष्टैवं योग्यता
ननु कारणाकार्ययोग्यतयोश्चिंतनाशिवेश्वरयोः कार्यका
रणतेत्याशंकामनवद्यं परिहरति यद्यपिचेति ग्रंथीदर्शी
नाशानयोगाभ्यां तथापार्थानि कीदशामध्यासीनः क
मेणायतोवुद्यन्ते स्वीकुर्वते च ततस्मदीयाभासापेक्षयापौ
र्वापर्यंस्वरूपस्यापि भवेत् स च पारमार्थिकरूपानुलग्नतयाव
तेस्यमुक्तमिस्तुक्रमोयनस्पष्टत्वात्परमार्थेपितथाभावस्यवा
स्या न वस्तुतः स्वतोपि विकार्यकारणभावोस्तपृथ्वोक्तं यत्त
दाशिवपर्यन्ते पार्थिवाद्यं च समस्तं नत्वसर्वशक्तत्वेपविनाशे
मत्तिसंयुतमिति सकलप्रलयाकलविज्ञानकेवलिमंत्रतदी
शमदेशानामपिदीदृंभावांशेनपारमिमलत्वेणानानवेद्यात
दृपेक्षैवकृतकमुच्यते तदस्मदादिशिवेश्वरयोरपि नतुएवं
कं प्राकृतमिति तदेतदाह इदंभागेष्वादिना एतदुपसंहारो
णास्यपश्यति तदेवमिति इदंतावमर्शोपवर्यदितस्फुटःस्या
त तदाविश्वमेवतद्भेदेनतविश्वबीजमित्युचितपदं बीजसंस्का
रयोग्यताशक्तिरूपेवाश्मदादीनां निश्चानुमेयमपिसर्वत्रापूदे
वस्फुरत्प्रकाशनोचितमेवेसदंतयामेवविश्राम्यति नवासो ।
शुद्धेवारनालिस्य ।

वीजतायाः परिस्फुरणादनभिव्यक्ततद्रूपचक्रवर्तिपाणि
तकविशिल्पिप्रभृतिगतस्वस्वकरणीयविशेषस्फुरवद्
तएवशक्तिवाचोयुक्त्यात्रव्यवहारः अतएवाह यन्नान्य।
ग्राहकापेक्षमिति नन्वेवमेषासूत्ररूपावीजभूमिर्निव
मेवेश्वरसंविदनलग्ना ततःसूत्रस्यकथंपृथक्क्रमात्।
ताप्रमेयतावा अत्राह तद्वेति सूत्रमेकत्वग्रहणाच्छादन
मीश्वरसंविद्भेदंविहायमायाशक्तेर्वर्णादिन्नभालस्य
णात् तथैवेति तेनैवमुद्देनरूपेणपरसंविदन्वेयवस्थे
नेत्यर्थः तच्चसूत्रंसंविन्मात्ररूपंचसंकोचाधिकंचेसुभ
पंदर्शयति तद्वेतिसूत्रंयतदेति समस्तक्षोभमायातादे
नन्वीयएवतथासमविष्यति किंवोयातिविक्तसूत्रताधि
केवन एतत्रेयाह नहीति स्वयमिति हृष्टिरिष्टिवेसंका।
धिकेवायत्स्मरणान्तदेयांशगतमेव तदुक्तम् नवेवंस
धंमाणत्वंतत्त्वंप्रतिपद्यतइति साचेति तत्रस्पर्शादिम
येप्रमात्रवस्थाने भावस्थानामितिसूत्रेप्रमातर्येवावास्मि
तत्वादितिहितताश्रयेनव्याख्येयंननिवृत्तइति तत्रिसूत्रो
प्रलयाकलवद्देहादृप्राणानतद्देहाद्युत्थानाद्ययोगात् त
याभावइतिरागद्वेषवत्स्मादेरभावः परिमितमेवेति।
शालिवीजंहिपलालतण्डुलकणामात्रपूर्णाम न्यग्रोध
वीजादेरन्तःकृतानन्तशाखापलवस्कन्धादेर्महावीजात्य
तिमितमेव एवंसंसारिणिक्रमविकामोयावत्सर्वज्ञेषुवि
कामतारतम्येनपरमोविकामोरुद्रभुविसूत्रस्य तदाह
सर्वभावेति तदितिचिन्त्यम् इवशब्देनवास्तवोनकोपि
संकोचस्तदाभासमात्रेमुक्तेतिदर्शयति तथापीतिसंको

प्र. वि. वि.
५४५
545

चेपि एवं शून्यस्यान्तर्गततत्त्वनूनताधिक्यकृतं संको
चविकासतारतम्यमित्युक्तात्तदासंवेदनावरणमलोपेतस्य त
तस्यानन्याहेयमल्पमिति अनयाहस्त्यात्तेयसंस्कारविच्छे
दतारतम्येन संविदागविकासादिकामितारतम्यं ग्राहक-
भावव्यापकमिति दर्शयति योगिनां चेति नचानवस्थेति
स्मारयति तस्यति शून्यान्तरेषु यावत्स्यात्तस्य विशेषणेन
नाह एवं समावेशापदेशशून्यानामपि योगिसंवलितमेव
निषेधसर्वबुद्ध्यमानानामबुद्धानामनन्तरस्य मानशून्ययो
गायोगिनामित्युक्तम यत्समावेशाविचारदासत्तवविदस्ते
देहादिमेव यद्यपितोपवृपाविष्टमभिमन्यन्ते तथापि तद्दे
हप्राणादिभेदोल्लासनोपयोगिनां शून्येनावष्टम्भनं तत्राभा
वनततत्र शून्यान्तरेणा किंचिदिपेत दर्शयति पारमार्थि
कपत्वात्तत्रापविग्रहेणायदिवेति विशेषाभावादिति वृत्तेनैका
शून्यतानेतिभाति यावद्घटपटाभ्यान्तप्रतियोगिभेदमुक्ता
नमस्तूपतेताभेदो विवेकवतामवभातीतिन शून्यान्तरं किंचि
दस्ति नत्वेवं संमाविणांयोगभूविशून्यसंवेदनेकेन नहि ते
षामेष्वपी संविदस्ति कथमेवमाह अस्त्येवमा तदाहसर्वावेषा
इतिप्रतिपादितमितिपूर्वः पूर्वउत्तरमुत्तरं अभिचरति नत्य
नवः पूर्वमिति फुक्तम नचेतितस्याप्रमातृपरम्परायामथेवो
इहनिमापि मायीयत्वेन हेयः तथापि न हेयः इमाहसति
ति एकंशून्यप्रमातृस्वरूपं प्रदर्श्य वृत्तिंव्याचष्टे अन्येति ते
अशाब्दनशरीरं वदता तच्छमानेनाक्तिविकल्पनशा-
किंचिदित्युक्तम अपेक्ष्यमानेति संविदपेक्षया विकल्प
नशक्तिस्माभेदहष्यातत्वरूपतामापन्ना मनोन्तःकर

णाम् तच्चप्रतियोग्यपोहनसहितायांविमर्शनव्यापारम्
तत्रैवचतुष्कतासंस्थाविता ततएवपश्चादपोहप्रकरणांसं
स्वव्यस्तशक्तिस्पर्श इतिबोधाबोधात्माप्रमातापरमार्थप्र
मातर्यजडेविद्विमर्शात्मनि विश्राम्यति ततएवापोहनान्तं
प्रसरतीतिप्रकरणपंचकस्यप्रतिलोमानुलोमभावनायां
तात्पर्यम् तदपोहनोपरःप्रधानम् एतदेवस्फुटयति म
नोहीति मावेति विकल्पनशक्तिः शब्दराशिसमुत्थस्या
निस्वरूपावरणाचास्येतिचनयेनशब्दनशक्त्यएवप्रति
पाणिप्रसवस्यंविचित्रतयालोकशास्त्रव्यवहारानुवहं
विकल्पनव्यापारंग्राह्यग्राहकविषयेविविक्तमर्यापयेषा
मलत्रितयमनुप्राणयन्ति यन्निरूपितम् पीठेश्वर्योमहा
योगामोहयन्तिमुहुर्मुहुरिति विषयेष्वेवसंलीनातिवता
एवंतस्यह विमर्शविशेषतांविकल्पनमपिनयंमोमुक्तिदा
यिन्यः यदादिष्टम् ज्ञातचक्रस्याशिवधामफलप्रदाःपराः
प्रकथितास्तत्रैवचोराः शिवशक्त्यइति एकेवमामि
कामायाख्यिताशाष्टकभेदिनीति स्वमार्गस्याज्ञातासिद्धा
एपादिकेति तदाह संज्ञाविकल्पेतिशेषासंसः‥ वहि
रन्तश्चवर्तत इति प्रतिप्रमातृविचित्रतयाशब्दनशक्तिः
मयीशब्दभावनातत्कृतेविकल्पवैचित्र्य इत्यत्येवेतिमूल
एवामर्शभूमिमस्पृशति तत्स्पर्शेहिविकल्पेपिनवन्धरूप
ता एतच्चवदते संसारेविश्रान्तःसंसरणस्यहेयतामा
ह वस्नरूपइति स्वरूपजीवितंवस्याह मलत्रयेत्यादिमा
वीयत्वंत्रयस्याप्युक्तम् मायाशाक्तैवतत्त्रयमितिइत्यतापा
रूमयइतिहृनिर्णीयता एतच्चपरमुपदेशतत्वामिमाह

ई॰
भि॰वि॰
५८८
S46

अत्रैवेति अवधानेन विकल्पस्य प्रशान्त्या वा विकल्पनाने
नेतिभाविनीस्वाम्युद्यपरामर्शशोधीकरणाद्वा सर्वामप्यायं
विभव इति स्थितार्थम् ॥ १८ ॥ नन्वेवं विकल्प्यमान
पदार्थो विकल्पक इत्युक्तम् तत्त्वायुक्तम् विकल्पने यावान्म
थावा अविकल्पनेऽपि तावानेव हि सोऽर्थः तत्को विशेषः प्र
मेयस्य प्रतिपत्तृप्रमातृतायाम् अयमित्याह तस्यासाधा
रणीमादिना श्लोकयुगलेन तस्य प्रतिपत्तृकर्तृका स्थि
तिः शास्त्रशिष्टिदृष्टपातिनीत्वेन तदुपजीविनी सती असाधार
णी प्रतिप्रमातृ प्रतिकालं च प्रमातृत्वदेशानानावाद्यनुवर्त
नविहीना तथाहि इदंरूपमिति येन पूर्वामृष्टं तत्तस्यैव त
दैव ननु पशोः स्वरूपत्वं चेदीश्वररूपवत्तस्यमाविति तत्रेछेः
किं न साधारणता स्यात् यदि स्वशक्तिः साम्यविहिता स्या
त् किं तत्तस्याज्ञानापरवशस्यैव मतो विकल्पनशक्तिरुद्दे
ति केन साम्यं प्रबोध्यते इति चेत् ईशत्वेनैव तदपरिज्ञानपवि
तानमात्रेतो हि बद्धमुक्तता तथाहि ईश्वरस्य विश्वपरामर्शवि
ग्रहत्वेन शब्दराशिरूपी अस्य या मायाख्या शक्तिर्निजस्वभावावि
श्रमणात्मकपारमेश्वर्योपरोधप्रयोजनानन्तब्राह्म्यादिदेव
ताचक्राधिष्ठितवर्णाष्टकमयी तत एव ककारादिवर्णगणव्या
ममसामामवैविध्यशतसहस्रगर्भतया घाष्टकभेदसहस्रवैचि
त्र्यविचित्रा तत एव प्राणापानादिभेदसहस्रवैचि
त्रामप्येकवृत्तिमनासादयन्ती मिश्रमिश्रादिभेदैस्त्रिधा चंचलात्
वमादिकं विकल्पनं यया क्रियते नेतदा मन ईश्वरस्वभावस्ये
व पशोरसाधारणी स्थितिः दृष्टा नेत्रोदनीमपि पिष्टग्याभा
सानीश्वरस्थानेनोपजीवतीति समार्थः नेता

तंतात्पर्यंतत्राह ओघवेत्यादिना यतइति ऐश्वर्योपवृंहा।
क्रियास्थितइतियावत् यथावेति तथापविज्ञानमात्रेण
तिभावः निरुपादानानेवसृजतीतिमहावाक्येनसर्वः स
नार्थः संक्षेपेणव्याख्यातः तत्तदित्याविनासंस्कृतइत्यन्ते
नसमासपदेनशास्त्रसम्पत्तीविनीतिव्याख्यातम् ननु वि
यतदेशकलापवस्वतंत्रविकल्पेष्वाभासन्तेथोस्तत्कथं
पूर्तैसामान्यरूपानिस्युक्तम् एतत्परिहरतिसामान्यरूपेव
नेतिस्मृतिविषयोविकल्प्यमानोपिनमोन्यापितदेशका
लयोगीकिन्तुनिरूढदेशकालयोस्मैवेति स्वलक्षणामा
तेनस्वस्पष्टदेशकालाभासमेलनापवार्थाः स्वातंत्र्यविक
ल्पशक्तोनतनिरूढावेषांकोचनदेशकालाभासाविन्य।
तत्तात्पर्यम् सामान्यरूपानितिवृत्तिग्रन्थस्यपुनरनुपल
म्भते केवलमित्यत्रैवच्छेदः तत्रद्वितीयरूपलम्भः पुनरु
पलम्भइतिभ्रमंभिनत्ति पूर्वानुभवइत्यादिनास्फुरतीयन्ते
नपूर्वकपवोपलम्भः पुनरुन्मीलनामात्रमस्तीतियावत् ननुसमू
केवलमितियदुक्तंतदेवस्पष्टयति नचेत्यादिना ननुसमाहा
षमाणपवस्मरतीतित्कथमुक्तमप्रभविस्मृतादितिग्रन्थः नार्थो
न्यूनाधिकभावेनेति यथादिदृक्षमाणोपिपश्यतिनार्थो
तच्छिद्राप्रभवति तथायापीतिभावः ननुपूर्वसमसो
घोतदिदृक्षाप्रभवति कथमन्यूनाधिकता अत्राप्याह अस्फु
स्फुटोपुनात्नत्वेतिकथमन्यूनाधिकताविषयीकार्यतायांस्फु
टत्वमिति तात्कालिकेन्द्रियव्यापारविषयीकार्यतायांस्फु
टत्वव्यवहारोलोकस्यसर्वात्रनास्तीतियावत् नत्वेवंपशो
रनुभवगोचरेनास्मेवसर्वशक्तिः ननास्ति साभितिस्तत्सा
निर्मितेविलक्षणोस्याह अनुभूयमानइति रागादिविषय

प्र॰
प्र॰वि॰
५४०
567

तं स्वयाभासादिरूपं तेन च न निर्मितिरेवेति संबन्धः अत्र
हेतुः स्वच्छेत्यादि प्रतिप्रमात्रिति प्रमातृसाधारणत्वमुक्तम्
यः पुनरर्थोऽवभासते स तेन च न रूपेणैव अयं न तथात्वशंका
बीजमाह पूर्वेत्यादिना स्पष्टतादिनवहीरूपं किंचिदनभू
तमिदन्तारूपतयाभास॰॰ न्याभासाघनभूतमेवेति
कांशे पशुरभिषिच्यते स्पष्टतयेति शंकाबीजम् नवेत
देवास्तत्र स्थितिस्तु तेषामाकूतः आह तत्कल्पेत्यादिमाह
इत्यनेन प्रथमश्लोकव्याख्यानेन पशुं प्रति इत्यपुनरुक्त
ता मायाशक्तावेवाख्यामलत्रयं संसारमन्तर्भावयन् मेयं
क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी बन्धयित्री त्वाय
मनुभवति निषेधमात्रेत्यादिना तत्स्फुटताभासोपक्रमो वै।
परीत्याभासेनानर्थः वैपरीत्यज्ञाने क्रियायां चेति शेषं
मायामलत्रयेणाप्रसवतीति तात्पर्यम् अनुपपन्नमिति
स्फुटयति भिन्नं परिमितं चेति ज्ञेयं प्रकाश्यं कार्यं च।
विमृश्यं तत्र प्रकाशविमर्शरूपात्संवेदनाद्देवाद्यपरि
मितात् दृश्यतिरिक्तं सदभिन्नमपरिमितं चोपपन्नम्।
तद्विपरीताभासमनुपपन्नम् आभासयन्त्या इति
नेयीकुर्वत्याः कार्यं च कुर्वत्या इति विमर्शिनीयी।
कुर्वत्या इत्यर्थः क्रियाभासपरविततात्मनिका।
मेमलक्ष्यतिरित्याह । कार्यकारणेत्यादिना।
ककारादीति स्फुटास्फुटात्मकभावेनैव खर्यादिवै
विश्वेणावविचित्रताभासनं समस्तव्यस्तविपर्ययभेदेन विकल्पा
भिन्नेनन्यासियमाणानेनव्यंजनसंज्ञानां वर्णदेवताभिः स्फि
भिन्नादिवैचित्र्यनिर्भासनशक्तियोगेन व्याप्तविस्फुरः॥

दृप्रस्यनन्तप्रमातृवर्गतत्कार्यराशितेजागविभवस
मधिष्ठा नकारिलादिनाचप्रतिलब्धतत्तदागमप्रसिद्धान
तनामधेयाभिरुन्याप्यमानस्थाप्यमाननिरूप्यमानयो
न्यमान वियोज्यमानादिरूपाणांपरमेश्वररूपानुप्राण
कबीजभूतशब्दनात्मनात्तः मन्त्रादिपरामर्शपीठनेनस
मस्तात्सेपकत्वेनच प्रकारादिभिः स्वयंशननयाखरख
रूपैरनुप्राणितानां ककारादिवर्णानांवैचित्र्यंपतागन
नातीतमनस्तासामप्यनन्तत्वंदर्शितमागमेषुखोपल
ष्यानितिविलक्षणभेदमयानितिचप्रतिपुरुषमयन्तरु
स्वसाधारणत्वमुक्तमान्तरप्रतीतिमात्रसारत्वंच दाण
मात्रेतिप्रतिलक्षणायनीतिवंचलत्वंप्रकारान्तरेणाप्यु
क्तम् ततएवागमेषुवर्णेषुकालभेदोक्तस्वामितिव-
रुक्तः कालान्तरसंविदन्तः प्रत्ययसंतानितिप्रागम
हितत्वभूतभुवनषट्पातीभावसर्गः प्रत्ययसर्गउक्त
स्तत्रचशब्दराशिभागवर्णदेवताधिष्ठानमुक्तम् स्वरू
पाववर्णाचारूप्राक्तय: सततोत्थितः यतः शब्दानबोधे
ननविना प्रत्ययोद्भवइतिश्रीमायावैभवागमे पकेवा-
मामिकामायास्थिताष्टाष्टकभेदिनीत्यादि श्रीसर्ववी
रेपितते विनाभवेच्छब्दोनार्थोनापिचितेरितिकादी
तिसेवर्णा रथिपृथैस्तासामनन्तागणनातान्श्रेखरप्र
केरेवविन्तंभामूता: यथोक्तम् तंप्राक्तिचक्रविभवप्र
भवंशंकरमिति तथेतिवर्णभेदप्रातानन्तगणनेति-
दृतिगतेनवक्रश्रीहिरणान्यर्थ: सद्गतिलेखनः क्रमक्र
हितिक्रमनिर्मितमय: सद्गतिलेखनः क्रमक्रहितिक्र

प्र॰
मि॰वि॰
५४८
548

स्वनिर्मितमयः सइनितथाप्रत्ययसर्गः कम्भुइवकु
म्भकारनिर्मितताभासशरीरः परमेश्वरैकनिर्मितवे
पिहिस्वमसंकल्पादिवदिदमवभासवैचित्र्यमित्यवो
चामवरूपः इममर्थमिति यत उक्तितो यं भेदप्रतिभा-
सो यथावबन्धरूपतां यात इति यदवतारणिकायाम्
क्रम तदनेन निर्णीतम् ईश्वरशक्तेरेवमायात्वशामा
याउस्थितः स्वरूपावरणकारिणीभिश्च वर्णादेवता
भिर्विकल्परूपतां यतोनीतस्ततो बन्धरूपतां यत्ने यं भे
दप्रतिभासइतिवक्ष्यमाणोप्यनन्तवस्तव्यपवउपवितरूप
नीवितेनसमितिकथमुक्तम् ननु ह्रादेवनइतिरूप
मानेयदयं रज्यति विरज्यति वा तत्रास्य रागद्वेषात्मिका
स्थितिः स्वयंकृतापि पारतंत्र्याद्देवोत्मना प्रतिष्ठोरेवा-
कामक्रोधभयत्रासाद्युदयात्तत्स्वयस्वरूपापरिज्ञानेव
स्वकारणानेन वर्णाधिष्ठातृविमोहकशक्तिचक्रोत्यापि
तमस्तु यत्रैव राजाहं वैनेशार्कमेघायं दत्त इति मनोराज्या
दौ स्वेच्छाप्रयत्नवशाद्देवरागद्वेषादिप्रयुक्ताहारत्नमात्मनो
मेव स्वातंत्र्यमस्येति तत्र स्वरूपावरणाभावात्कथं बन्ध
रूपता इति स्वयमाणोकायाकरोति यापिवेति वाश-
ह्र: समुच्चये रागद्वेषादिग्रहणादृष्टं यदेस्वातंत्र्यस्य
प्रयोजकमिसुदीपकमभिमतं परस्य नदेवत्वप्रति-
समाधानावकाशकारणमिति दर्शयति बलादि
त्यादिनावाक्येन यतोमोहेन जो बलादाक्रम्यानिच्छु
विव रागादिपरीतोविकल्पप्रत्ययैः ककारा ॥

दिव्यविग्रहाभिर्मोहनीभिः शक्तिभिरुल्लासितैः
क्रियते तथाकृतश्च तां सृष्टिं देवताधिष्ठितैर्लेखलाटा
क्रम्यकार्यते मनोराज्यादयेप्यस्य पारतंत्र्यात्सोमनस्या॰
धायकमनोरथोत्थापनेच्छायामपिभयदोर्मनस्याधा
यकमनोदृष्टिनिदानभूतानांमनोराज्यान्तराणामोज्ञः स्व
याद्यावदयानतः स्वाधीनतयाप्रमुखेभासमानापिसा
दृष्टिः पराधीनैवेतिमन्तव्यः एतदेवद्रढयति सेयंत
ताथाप्रवेति उन्मीलितस्वातंत्र्योऽस्मितेजस्तत्रएवनभवति
अपितभगवानेवेतिविकल्पात्मव्यापारेतितितूमास्त॰
न्नेविकल्पाक्रियायेतिवक्ष्यतिहिस्वयंशक्तिविशिनष्टीत्या
ह ॥ १८२ ॥ यदिपाशवीबन्धयित्रीपारमेश्वरीतर्हिस
ष्टिः किमित्याशंकायांसूत्रम् साधारणासृष्टादिपेष्या॰
स्यसर्गस्यस्पष्टावभासत्वसतएवाविकल्प्यतेतितूपम
सत्वघटादिः साधारणाः संप्रकारादसाधारणोवाद्विव
न्त्रप्रमुखादिरुभयोपिपाशावस्थेरमपराभूतः किंच
साधारणाः वाग्रूपस्थाचेमसाधारणाः सोयंसर्गोयदावि
कल्पहानक्रमेणविकल्पकपरिगृहीतस्पष्टवस्तुविष
थेकाग्रतावलम्बनेनाहमिदमित्येस्पर्शपरामर्शपदव
मेति तदान्तलेशवहिर्दृष्टिनिमेषोन्मेषपरिहारदशा
क्रमादभ्यासतारम्यपर्यन्तेपशोः पशुत्वंहन्तीश्वरतांच
दर्शयति यथोक्तं कैवल्यंजायतेसद्योनेत्रयोस्तत्रश्रमा॰
ग्रयोविति किंच पाशवोपिसर्गोन्यथेतिपरिज्ञाततयेषा
शात्वापरिज्ञाततादामस्यपदिस्पष्टावभासोभवति न
दामोपिसाधारणएवभवतीश्वरतामस्यददाति श्रा॰

प्र·
भि·वि·
५४९
549

प्यायनाभिचरणादिविकल्पइवमस्तमंत्रस्यभाविता
न्तःकरणस्य सोपिचेश्वरएवसदासर्गइत्याशयेनविवृ
तोद्वैतोचनव्याख्यानमेतदाश्रितम् अस्माभिस्त्वभीष्ट
स्पष्टतरमेवाभिधेयमित्येवंविभक्तम् स्वार्थमवतारय
ति एवमित्यादिना इतिचेन्निवक्रमितिसमन्वयः पे
श्वरःसर्गोयतःसाधारणः तस्मात्पाशवात्सर्गादन्यथा
भूतः चकाराद्योप्यसाधारणस्यापिहिचन्द्रादिसर्गस्त-
स्मादन्यथाभूतोतिस्पष्टाभासत्वेनाविकल्प्यतयेत्येवंस्व
यंविवृणोति येश्वरइत्यादिना अन्यथात्वमेवेत्यन्तेनसर्गा-
स्यप्रमातृसाधारण्यादिविनाकोपयुज्यतेइतिचेत्प्रमा-
तृसाहित्येनप्रमेयस्यसृष्टिर्नान्यथा भेदावभासभाजनंवि
नातदनुपपत्तेरितिदर्शयति सहेत्यादिना उक्तेनिवृत्ति
गतया एतावतेतिवृत्तिग्रन्थेन अतएवेति यतएकप्रमा-
तृगतत्वमेवेश्वरसर्गस्य ततोयस्ते साधारणोन्यथाचे
तिसाधारणासाधारणपदेहियेश्वरःसर्गइत्यपिस्वार्थेवा
अयमर्थः ननुयदिस्पष्टास्पष्टावभासनयापेक्षणापाएवसर्गा
भेदाःसातर्हिस्वप्नेप्यस्ति सत्यंनतएवहिसर्वेषाम्प्युभयीश्वि
तेवस्थितिः नदार स्वप्नेपीति नवेतिस्वप्नेपिहिसंकल्पनादिस्व
वेयतएव स्पर्शरसादीति आदिग्रहणाङ्क्षुत्पत्त्वविशे
प्नाअपिकेचित्साधारणाएव अतएवदर्पणदृष्टयंचयङ्-
वेदितिसकलप्रमातृसाधारणत्वेनाप्यस्यमुनिनादर्शि-
तम् साचारमिदमित्येतावदितिहेत्येकदेशाः प
दितः तदवभासस्येतिसाधीयस्यस्ते ज्ञातस्ययोवभा
सः सयतः प्रतियोगिनाबोध्यमानेनसहितस्तत:

प्रागुक्तमत्रविकल्पलक्षणांमस्तुक्तोदयात्तेपीतिविनिश्च
यइतिसंभवति इयंचभेदोदयसहितास्पष्टावभासिता
सर्वप्राणिसाधारण्येनपशोरनिच्छतएवमतोभवति
नचरागादिवदभ्यासापेक्षिणीतिअस्यलक्षणंपिष्टतोच्यते प
वमितिभेदानुदयादिमनेनैवेश्वरस्यसर्गस्यपाशवात्सर्गा
द्वैलक्षण्यंदर्शितम् यतएवंतदितितस्मादीश्वरसृष्टिर्न
वन्धहेतुः अपितत्सृष्टेर्यापाशवीसापितत्राणलाधिष्ठि
ताभेदोदयमात्रसारामायीयाणवमलमात्रोल्लासरूपापि
त्वकार्ममलाप्यायिकाप्रत्ययसृष्टिरेवपशोस्तस्मःस्ववि
आंत्मानन्दघनतानतोयमेवोपायोयः प्रत्ययसृष्टेरुद्भवः
यतस्तेनायंदेवत्रत्वतामस्वातंत्र्यंप्रतिपद्यते सर्वप्रमेयोद्भवः
परमेश्वरस्पृशब्दादिविषयपृष्टएवरागद्वेषाद्यामोदेति
इति यदुक्तम् तेनस्वतन्त्रतामेतिसर्वतन्मात्रगोचरइति
एवंश्लोकार्थंव्याख्यातम् अथविकल्पहानेनेत्यादियस्य
त्रंतदृत्तिंतत्रानन्तरेत्यादिकंव्याख्यातमुपक्रमते तस्याश्च
ति प्रत्ययसृष्टेर्यावदेवतानवापत्तिस्तत्र हेतुः विकल्पस्या
दिः कस्मात्तथाभ्यासइतिचेत् आह बन्धेत्यादि इष्टेवेति
सत्यपिदेहाहंभावापविप्रयोगे यदाहंभट्टदिवाकरवत्सः
जातेदेहप्रत्ययदीपभंगेप्रामेकथ्येनिर्मलबोधासिन्धो अ
व्यावर्त्यैवेन्द्रियग्रामसन्तर्विश्वात्मात्वेनित्यमेकोवभासी
ति अनेनसर्वेन्द्रियसाक्षात्कारकत्वायामेवदेहाद्युचित
प्रत्ययसर्गप्रत्यर्थैवदायाभासमात्रेसर्वप्रमातृसंकुचित
नित्यसंवेदनावष्टोषत्वमवाप्तितासारमद्भुतत्वेनोक्तम् य
घपीतिसहभावेवानयानवेतियुक्तमितिभावः तथा

इ॰
प्र॰ हि॰
५५॰
550

पीतिनात्रविकल्पक्षयेरन्तरान्तरासम्भवउक्तः किंतत
निर्ह्रासस्यमध्येचविकल्पस्यनिर्ह्रासोदृष्टः संहृत्यसर्व
तश्चिन्तामिति विकल्पपनच्छेकार्थ्यपतोन्यदपिपश्यंती
स्यादिदशास्त्र तमेवचविकल्पनिर्ह्रासंयदिपरिशीलय
ति तदानवरतनिर्विकल्पकसंवेदनरत्नमालाभूषित।
हृदयः परमेश्वरपदमाविशतीति एवंसूत्रवृत्तीव्याख्या
यतात्रदुर्लभतयावसादः कर्तव्यइतिदर्शयन्कारुणिक
आचार्याः संसारिणामप्येषाभूर्नगोचरः केवलंतामे
वोपदेशावधानाभ्यासनिःश्रेणिक्रमेणारोहयेदित्युक्ता
हृयन्त्वीकंप्रमेयमेकीकरोतिसंसारिणामित्यादिना इ
हवतत्त्वार्थसङ्ग्रहप्रकरणपूर्वोक्तानिप्रमेयरत्नानिघटवा।
न्तरायातप्रमेयान्तरेभ्यःप्रोञ्छित्यदर्शयन्नेसारत्वेनहृदय
गंजेनिवेशनयापरमेश्वरतासिद्धयेतद्भूषणमेवनतुपुन
रुक्तांशकथादूषणमितिशिवम् तत्रभागनिर्विकल्पक
मनेनैवनिर्णीतंभवेदित्याशयेनसर्वनिर्विकल्पसंवेदनमी
श्वरभूमिरितिदर्शयितुमाह सामान्येति सामान्यकरणारू
पेयविद्याकलाशक्तीनयोर्विजृम्भारूपत्वेनसंबन्धीनि
यान्यन्तर्बहिष्करणानितेषुयेशब्दावभासनचिन्तननि
र्माणादयआकारविशेषास्तैरभिव्यक्तोयस्यायोगंज्ञा
नक्रियाशक्तिलेशोपूर्णत्वेनयेषामितिशब्दयोजना
मात्रंकृतंप्रमेयस्यवितत्यनिर्णीतत्वाट्टचटोयमिन्य
ध्यवसायउत्पन्नतत्रटीकावसानेश्चादिसिद्धस्त्रे
न्यत्रव एवंनिर्विकल्पेध्यातानमुक्तानेकदर्शि।
नपकविकल्पनेप्ययमेवस्ता ॥०॥ ०॥ ०॥

न्त इत्याह अनेकेत्यादि एतदेव प्रमेयद्वयं चर्वितं प्रथमं ता
वत्प्रमेयं घटयति यत इत्यादिना एवेत्यन्तेन प्रकृतपद्यो
जयति तत इत्यादिना एवेत्यन्तेन प्रकृतपद्यं योजयति घ
टादिगतापीत्यन्तेन अत्र बाह्यमिदमिति प्रतीतिरिति पूर्वे
णा संबन्धः फलमस्य प्रमेयस्याह लावतीति नन्वेवं संसारि
ता कथमित्याशंक्यामल इयमेव निरूपयन्नेतद्दशानुशील
नमेव मलनिवारणकारणं समोत्तमालिपतीत्यादिना के
वलमित्यादिना भक्तजन इत्यन्तेन कथ्यन्त इति इयति न किं
चित्तं वेदनमुदितं सहजस्याकृतत्वात्कृतकस्य निर्जितत्वा
त उक्तमिति ग्रादिसिद्धस्य चे तदिति प्रकाशाप्रकाशात्म-
कं समानन्दस्यैव यद्गज उक्तम् तदेति माथीयमानमेवाभि
व्यक्तो एतद्दशानुशीलनं च मोक्षहेतुरित्याह तत इति न
मलद्वयव्यपगम एवमायोर्धलाभ इति इति संसाराभा-
वात् कैवल्यरूपा मुक्तिर्नीता यद्विणाणवमलविदलन
मनवलिमतया कुर्याच्छिवतावेशमपि लभत इत्याह ना-
मापीति भक्तजना इति यो भगवच्छक्तिपाततथाभूतद्
छीयस्तमवासनातिरस्कारक सांसारिकवासनानततिर
स्करणीयस्वविभवो न भवति तेनैतद्दुर्लभमेवेति भा
वः इयस्त्र सर्वं स्वप्रकाशमेवेत्याह सर्ववेत्यादि तमिति
सहजमिदन्तावमर्शम् ननयदीयमिति विमर्शलनि
विकल्पकताकृतः अत्राह नवेति इदवाहनाच्छादा-
नानप्रतियोग्याभास इत्याशयः आनन्देति यतस्तनमनमे
पिदेहाभिमानः सर्व एवेति दर्पणप्रतिबिम्बवच्छरीरस्य-
गीदिवाम्बवटादिवत्तदाभातीत्यर्थः एतदिति अननवस्य

६.
प्र॰ भि
५५१
551

शादिप्रभृतिवदायत्नं यत्प्रकाशनं तद्ग्राह्यग्राहकयोर्भे
देनविनानोपपद्यतइतियदुक्तं क्वते तत्र अत्र हेतुं स्मार
यति यतइत्यादिना ननेवं किंशास्त्रोपदेशादिप्रयासेन
अत आह एवं वेति स्वप्रकाशादभेदे नीलादिरूपता कुतः आ
ह चित्तत्त्वस्यापि चेति स्वतइति संवेदनसंनिधौ नीलादिभा
सतेइति हि दर्शनेनान्तरविप्रलम्भाभावे भात्येव प्रवादइ
तिमायीयलोकशास्त्रकल्पितः ननु यन्नीलादिभासते य
द्वावथा नातिशयवता योगिनाधिकमपि भास्यते ताव
दाभासनरूपत्वे संवित्तत्त्वस्यास्तु संवेदनसिद्धम् विश्वाव
भासनरूपत्वं तु परमेश्वररूपत्वे कुतः अधिकाधिकसंवे
दनदर्शनात् तथाभावेपि योग्यतास्येति चेन्न मानरहितकु
तः प्रमाणात् स्वप्रकाशत्वेन प्रमत्वादेवेति दर्शयति वि
श्वाभेदावभासनरूपपारमेश्वर्येपि या योग्यता न केव
ले स्वरूपमात्रं यावत्तापि स्वतः सिद्धैव कथम् आह
उक्तनीत्या यश्चित्तत्त्वभावस्य पर्यालोचनमनवरतं प्रयत्ने
न परीक्ष्यम् नन्वमिति नयेन परिशीलनं तेन संस्कृता
धिवासित आशयो विकल्पायस्येति ननु योग्यता
कार्यतः कल्प्या न प्रत्यक्षसिद्धेति आशंक्याबोधस्य न
द्विषये स्वभाववदेन वदतः सामान्यसिद्धैव सर्वः स्वभा
वदेतत्व्यवहारमात्रसाधनफल इति निर्णीतत्वादिति
दृष्टान्तोपक्रमं निरूपयति अग्नीन्धनादीति कालप
तिवासापेक्षानपेक्षाविशेषणाः कार्योदयाद्भयो।
पादानम् आदिग्रहणाद्धेकल्प्यम् ननु कारणता
नामशक्तिरूपोयमंश इति परोक्षैव मानेत्याह । का

र्थस्यादिनादर्शनमित्यनेनतद्रूपंकारणत्वेप्रत्यक्षत
यानिरूप्यसंभावनीयकारणत्वेदृष्टान्तीकरोति यथेः
ति यदिह्यग्नेर्धूमंप्रतिनसंभवयते कारणतोधूमार्थीन
स्मिन्दृष्टेपिलोष्ठुरुवनसहकारिणस्यविस्मरणात् एतदा
ष्टान्तिकेयोजयति नथेति यथाहिपूर्णतान्प्रत्यक्षीकृता
तदधिकसंभवणप्रयत्नाघटदर्शनान्तथापूर्णाकारणता
पीतियावत् ननुनाग्नेःस्वरूपमात्रदर्शनंकारणतादर्श
नम् अपित्वग्नेःपश्चान्नियमेनधूमइत्येवंदर्शनीयम् त।
कारणत्वदर्शनम् एतदप्यस्ततथाप्यग्नेरेवतत्तथादर्श
नम् अपित्वग्नेःपश्चान्नियमेनधूमइत्येवंदर्शनीयम् त
कारणत्वदर्शनम् एतदप्यस्ततथाप्यग्नेरेवतत्तथादर्श
नंजातंयेनकालान्तरेधूममपश्यतेधूमार्थिनोवह्निसंभ
रणम् एतदाह कार्येत्यादिअप्यपियदुच्यतेतद्घट्यते यत
लेनोक्तेननतनोल्लंघितंभवति यदस्माभिरुक्तंकारणतावि
षयंप्रत्यक्षसिद्धत्वंकथमेतन्नोल्लंघितम् अहतथेति अग्न्य
ननरंधूमसत्तानंइत्येवंसंस्कृतस्यपुरुषस्याग्निमात्रनिष्टम
थावभासःकारणतावभासोस्ति यथाधूमपश्चाद्भावाव
लोकनेसाहित्यमत्रनिश्चयापेक्षानियतपौर्वापर्यंतेवप्र
सत्वानुपलम्भगोचरीकार्यमनन्यम् एवंदृष्टान्तेविचा
र्यप्रकृतेयोजयति एवमिति साचेयंसर्वार्थावभासनयो
मयतानामेश्वरत्वात्प्रभृतिशिवतापत्तिपर्यन्तास्यपिना।
नियोगिदीक्षितानांनिहतमलत्वेपिमलसंस्कारस्यसद्भा
वादनभिव्यक्तानस्यप्रत्ययेभिव्यज्यते यतोदेहत्वयेमकः
मलसंस्कारस्यवादेहाद्यावरणाद्रूपस्यमतएवाभ्यामेनाशि

वतामावेशयति यदातदा तन्न पूर्णा साशिवतेस्ववता।
वाभिव्यक्ता भवति देहादिसंस्कारएवंदन्तथा विलुप्येत
ततएव सानपरासिद्धिः अपितःपरःपरापरावेति ३।
हापिपूर्वमुक्तंकेचिद्विभूतिभागमिति एवंनिर्विकल्प
करूपमवभासनेचिद्रूपस्यज्ञानशक्त्यात्मकंस्वसंवेदन।
सिद्धमैश्वर्यंसमर्थ्यक्रियाशक्त्यात्मकमपिसमर्थ्यते
भेदपरामर्शोपीत्यादिना एवंचयद्यपिस्वप्रकाशेप्रमा।
णव्यवहारोयत्नेनोपपादितआदिसिद्धस्वेप्रमात्रेक
वपुषइति तथापिसिद्धेवस्तुनेस्वप्रकाशैव यद्येता
भिर्वाचोयुक्तिभिरुच्यते ज्ञानमालेवात्मशब्देनशाकेपस्त
इस्तनिकान्ततिरित्याशयेनसर्वजनानाम्नासस्थानभूतमस्म
स्तादिवाचोयुक्त्याव्यवहारोव्युत्पृष्टएव आदिपदेनागमा
दि एवमहत्वतोपपादनेनाम्नानिकंचतदितिस्मावशोन।
शिष्यान्प्रोत्साहयन्प्रकृतेस्वार्थंनिगमयति तदेवमित्यादि
ना॥२८३॥ एवंविकल्पनेनतनूकृतनिर्विकल्पकमात्मीभा
वेनविश्वात्मसात्कारबलवताःस्वप्रत्ययएवस्वप्रकाशावे।
नमोचोदर्शितःविकल्पनिर्ह्रासाभावेनयथासतथादर्शि
यतिसत्वेण सर्वोममायंइतिनप्रत्यगात्मानामकश्चिद्द्वयोरं
किंतुग्राह्यग्राहकप्रकाशात्मनःपरमेश्वरोयःसपवादः सदा
इमेव नामःकश्चित् ततोविकल्पसृष्टिरपि ममस्वातंत्र्या।
त्माविभवउमेवविमर्शेदृढीभूतेविकल्पाअप्यस्यमहावि
मर्शोपनीताअविकल्पीभवन्ति यथोक्तंश्रीपादर्शने शं
कापिनविशंकोपिनविशंकेतनिःशंकत्वमिदंस्फुटमिति
केवलमित्यादिनावभात्मकमपरिज्ञानेनप्रदर्शितरद्दर्शयति

परिज्ञानंविति स्वावरणात्रूपोविभवः क्रदस्यइत्याश
कां यथान्नृपः सार्वभौमः प्रभावामोदभावितः क्रीड
न्करोतिपादातयमात्सद्मेयोगतः तथाप्रभुः प्रमो
दात्माइतिशिवदृष्टाशयेनदृष्टान्तान्तरेणाशमयति
यथावेति प्रकृतित्वमपिप्राप्तान्विकारानाकरोतिसः
सएवब्रह्मलक्षणः स्वस्वभावोविकारान्स्वंस्वरूपंविकि
रतः खण्डयतोविकल्पादिरूपानाकरोति स्वशक्तिवि
क्षोभात्मकान्प्रकटयति तेचविकाराः प्रकृतित्वंविश्व
व्यवहारबीजत्वंप्राप्ताः यथावक्ष्यतेइतित्वंविश्वव्य
वहारबीजत्वं यत्तथामायाद्यादिमोचर्मान्तेकुलीरस्या
राजराशिषुगभोगात्मकेसंसारविशेषप्रावृडितिप्रा
सिद्धस्वस्वविभवभूतानन्तः सोऽस्तुमानाडिकतादात्म्य
प्रतिपन्नपूर्वप्रसरणप्रारम्भयोगिविश्वरसप्रवयरूपा
स्वरूपस्यभास्वरस्यविकीर्णतामावृत्तिंचविभासयतो
महतोविश्लेषधीफलादिरसप्रकृतिभूतान्मेघसंप्ल
वानाकरोतीतिभट्टहरिपठितागमग्रन्थसंवादोदर्शि
तःप्रत्यापयन्तइति स्वरूपमेषांविमर्शमात्ररूपंतदेव
चपुनरापतितंमायाप्रमात्रास्थापितविशेषावभासभ
गादितिप्रत्यापत्तिरियमुच्यते महेश्वरतैवेतिवृत्तिविवृ
णोतिप्रत्यभिज्ञेत्यादिना ॥ १८४ ॥ नन्वेवंबद्धमुक्त
योःप्रमेयंप्रतिकोभेदइत्याशंकायांसूत्रम् मेयंसा
धारणमितिश्रीमत्सादाख्यपदात प्रभृतिश्रांभियो
मात्रवगीतदपिष्टात्यदृशमितिरूपंतदेवास्तत्यामुक्तो

प्र॰
वि॰ वि॰
५५३
553

भिनिविशते ततश्च यदिदमस्य प्रमेयं तन्ममापि यन्मम
तदन्यस्यापि मेयं चेदं ममैवाङ्गभूतं मेयान्तरमपि तथैवे
वं मेयं वेदं परस्य चेतामात्रे वर्गाच्छायाश्रुतमित्येकरसा
भेदविश्रान्तितत्त्वमस्य सर्वपरामर्शमध्येति यन्निरूपि
तं शिवदृष्टौ वेदो मदात्मना वेत्ति वेद्यदेव घटात्मना
सदाशिवात्मना वेद्मि सर्वा वेत्ति सदात्मना अथाकारे
न यन्मेऽस्ति तदाकाशान्तरेऽस्ति मे अथाकारेण मे एतामा
वसदाशिवात्मनीत्यादि वदस्य तत्त्वमवमेतद्विपर्ययेणा
नेकघनभेदविश्रान्ते एवम् इति सद्यार्थः तत्त्वमिति
क्रियाविशेषणेन स्वार्थः सार्द्रिपनाविशेषणा चेति न
दिति वैलक्षण्येनाद ग्राहकोऽपि भेदैकरसम एव भाति
न केवलं ग्राह्यमित्येनं भेदस्यातिशयं विहृत्य ग्राहको
ऽपि भेदैकरसम एव भाति न केवलं ग्राह्यमित्येन भेद
स्यातिशयं विहृत्य ग्राह्यगतस्यैव भेदस्य प्रकृष्टिल
क्षणमतिशयं परान्तरपरिग्रहदिशा विहृणोति
अथवेति तथापीति आत्मनां तावदभेदः परमः
परापररूपतयापि मनागस्तीत्यर्थः तथात्वस्येति प
र्यायोगवदमुक्तभेदेन परिज्ञानापरिज्ञाने योग्येन न यथा
क्रमे ॥२८५॥ ननु सदाशिवेशभूमौ जीवन्मुक्तिपदे पश्च
प्रमातृगोचरे च प्रमेयवृत्तान्तः परीक्षितः परमशिवे तु का
यसमे साविकल्पाविकल्पभुवि च योगिनः प्रोन्मीलितकर
णे साक्षात्कः प्रमेयक्रमः निमीलितसकलकरणस्पन्दकीट
गसो न कश्चिदेव तत्रासौ इति सद्भेणार सर्वव्यापकत्वेति
सर्वव्यापदम्

अवच्छेद्यं विवृणोति सर्वमित्यादिना अवभासएवेति
अनूर्छिनप्रामइतिनयदेतदित्याकूतं निर्भरपदंविह
णवानः परवमत्रावर्थेनदर्शयति अहंप्रतीतिरेवपर्यन्त
इतिस्फुटंस्फुटयति स्वांगभूतेपीति हृणापेतानावच्छिन्न
प्रमेयांकारा दैत्ययोगिनीप्रमातृतेष्वपि: विदानन्दघ
नइतिसोत्रमहंप्रतीतौपूर्णायामितीयथाव्याख्यातमिति
प्रकटयति पूर्णावेत्यादिनाउच्यते इत्यनेनपरमार्थरूप
नयेवव्याख्यातस्यशक्तिरूपेज्ञानक्रियेपश्यन्नकापिल
काणादादिदिशामसाख्यावस्यघटिच्छुतितमज्ञानाति
करोतिच समावेशाभ्यासपरोनैवदेहेन अतस्यशोपिम
तिदेहेपरमेश्वरप्रमातृतदर्शनदृढहृदयोजीवन्मुक्तस
मातेपरमेश्वरएवइतिपूर्वोक्तसमस्तमर्थसंदेहपान्तरे
णस्यत्रहत्यर्थयोजनादिसमस्तविभ्रलेशविरहितेननि
मैहिकमेवशिक्षयिष्विनिवेशयितंपरमकारुणिकत्वेन
मद्रूपावर्तयन्नेवमितिसोत्रंविवृणोति इहेत्यादि:मायाप
देह्येवंभूतश्चित्ताकाशः अस्यचदेशकालास्पृष्टत्वम् प्र
नोयंपूर्णः शिवसंज्ञ इत्येवंपरमशिवत्वंदर्शितम् सदाशि
वेशरूपतामप्याह सर्वेत्यादिना एवंपरमेश्वरपरमशिवा
नर्वर्तितच्छक्तिरूपसदाशिवेशदशादर्शयतितैवेयंमा
यामयीसंसारभूमिरित्याह तथेत्यादिना साचचिद्रूपंनाव
णउयतीतिदर्शयति अत्रापिचेति काचिदितिभेतिसमन्वयः
तेननस्वरूपेणशक्तोकाचित्तवणउतेत्युक्तंभवति अत्रेदेतः
मनागपीति नीलाद्याभासंवंभिन्नभिन्नंस्वच्छप्रकाशात्मता
वकालास्पृष्टेत्येकस्यापवसंविद्रूपयद्यपीतितिदृष्टान्तेनव

ई. प्र. मि. ५५८ 554

दयति यथावेद्यानामिति अभावान्मेयतिनिमित्ता
न्तरस्यतदप्यप्रकाशतायाम् नकिंचित् प्रकाशत्वेवि
देवयत्प्रथमतएवेति स्वप्रकाशत्वेनायत्नसिद्धतामाह
तथाप्युपदेशोपयोगमाह केवलमिति पूर्वपक्षमपि
संक्षिप्यस्मारयति यत्त्वत्रेतिविवदन्ति इति संबन्धः प
षामितिभिन्नानामवभासमानानामाश्रयभूतस्यप्रमा
तः प्रतीतिर्नविषयैवेतिसंबन्धः अत्रहेतुः अव्यतिरि
विषयेति अहमितितावद्विकल्परूपः प्रत्ययः अव्यति
रिक्तस्वात्मविषयश्चाव्यतिरिक्तोहिइदमितिविकल्पः न
त्रस्वात्मविषयत्वेविकल्पत्वमेव न्यसंगतमदः स्वात्मनो
विकल्पत्वासंभवात् अत्रचाशंक्यमयोग्यात्मेत्यागम
मनमनन्यम् ननुयद्येतदसंगतंकिंतर्हितत्त् आत्मग्रा
ह्यमविचेति असंख्यातिरूपंभ्रममात्रमेतदितियावत्
तादृशापवस्तुतास्थितियमीसभावउत्पन्नइतिकाविरोध
चिन्ता यतउक्तोसतोनामविरोधादिति एवंनिर्णयेनाः
वेदनविरुद्धधर्मोध्यासएवमास्त्वत्यागस्तावत्कुतश्चेवम
विशकयतेवक्ति आमुद्रवसंपातस्थायीसंज्ञानइति नदेनदा
ह नचेत्यादिना ननुयदेवभावः मन् तदेवयदिनमन् नदा
विरोधः यद्–न्तत्तात्ततवएवासन् नदाकालभेदात्कोवि
रोधः एतदाह द्वितीयोपीति द्वितीयेक्षणेनाशेनसहनवि
रोधइत्येतदपियदुच्यतेनदपिना नाशकृतत्वादेवत
णाद्वितीयतायामस्याएवपर्यनुयुक्तत्वाद्विरोधचिन्तया
नदाहमन्यमिति एवंकालसंकोचेनक्षणिकतानिबन्धन
मपाकृत्यपरमार्थतानिबन्धनंदोषासंकोचमप्यपासृती

देशभेदेपीति आभासस्वभावस्यकथमनाभासरूपतात्
त्यस्माभिः पर्यनुयुक्तंतत्कथमेतदेवंतट्टीकंतेयुक्तमित्याश
यशेषः इयतालक्षणपरमाणुमात्रतोद्भाहलोनभावतत्वंसं
कोचनरूषितनिजडविरचयन्तोजडतनामुद्रांवैचित्र्यपदे
निक्षिप्ताः ततोभावानांपरमविकासएवतत्वमित्युक्तंभव
ति जडतांवाप्यदर्शितदस्य संविदस्तकालादिसंकोचःस
वेषामनुयुक्तइत्याह नचचितइति ननुनीलादिप्रतिष्ठास्या।
नंसंविद्युच्यते साचसाभासैवनेत्याह निरवभासेति यदुक्तं
यद्यपि स्फुरितिरितितत्प्रसंगेनेत्यतदेवस्फुटीकृतंकिया
कारकेति अर्थभेदेनापीति एकानेकरूपेतेनिश्चयेनसं
बन्धः तयोरपीतिदेशकालयोः ननुयथाशुक्तिरजताभ
सस्यविमर्शानुवृत्तिभंगोस्थैर्यंशुक्तिविमर्शस्यानुवृत्तिरन
तेनस्थैर्यमित्येवंशुक्तिरेवेयंनरजतमितिविमलबनंव्यव
स्थाप्यते तथाप्रमातरिमविष्यति एतन्निषेधतिनाभासी
यइति आभासेष्वेवैतदुचितंवक्तुंयेषुव्यतिरिक्तोविमर्शः
नतसंविद्यव्यतिरिक्तविमर्शामिति तदिहतस्याभिप्रायः
सतिचवाधकेशुन्यतेएतदिहचतनेत्याह नचापीति प्रस्
तपरदृशिवाधकमलीत्याह अस्थैर्यस्यादि ननुविचारित
चारुतासारमसमंजसमुपन्यस्तमिदंसर्वम् अस्तुतावदेत।
दृषिवाधयितंवाधकस्यसतिनिष्फिरेप्रमातरीत्याह आसमंज।
स्येति अत्रैवेति सत्स्यामुक्तोत्तरीयतापूर्णभावेनपरोःस
मर्थितइत्यभिप्रायः एवंतच्छेदितिसमन्वयः तदपीति अप्र
ते`` दनात् संवेदनंचैकसामान्यविषयमप्यस्यवृत्ति वि।
शेषरूपतयानैकत्वेसामान्याकारेणचैकत्वमित्येकानेकरू

प्र·
वि·वि·
५५५
555

एताप्रतीतिः ननु राज्ञो विशेषणत्वेनाहंप्रत्यवमर्शनी
यत्वे स्वरूपमेव लभ्यमित्यविशिष्टएव पुरुषः स्यादित्या
शंक्याह इदन्तापरामर्शेति इदन्तयेति निरूढयेति शे
षः एवं शब्दार्थं आख्याय एतदेकवाक्यत्वेनात्मानमि
तिव्याख्याय एतदेकवाक्यत्वेनात्मानमितिव्याचष्टे ए·
वमेकस्मिन्नयमित्यादिना नन्वेकाधिकरण्येनैकरूपा·
संविदीश्वरता सेव व्यवहारकालेन तथा वर्तता एतदा·
शंक्यपरिहरति तयोश्चेति ततश्च ईश्वरतापि परमशि
वरूपान्तर्लीनैव स्फुरति तत एवोच्यते यत्र स्थितमिदं
सर्वं कार्यमित्यादि इति शिवम् ॥ २८ ॥ इति श्रीम
हामाहेश्वरश्रीमदुत्पलप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां तत्त्वार्थ
संग्रहाधिकारे मातृमेयवन्धमोक्षतत्त्वविमर्शः तृतीयः
आह्निकः विमर्शः १५ समाप्तश्चायं तत्त्वार्थसंग्रहः ॥
अमृतमनुत्तररूपादानन्दादिक्रमेणविश्वमदः सर्वोन्मत्तधर
मत्तर्वहिश्चविसर्जनं तमभिवन्दे ॥ ज्ञानक्रियाधिकारयुगलेन
तत्त्वार्थसंग्रहसहितेन सप्रकाशोपितत्वेयुक्त्युपबृंहितेनिरूपिते
स्वतः इत्येषः शाः सूचितः आगमाधिकारेणतमेवार्थमुपबृंहयताशा
गमसंवेनेयायच्यांक्रमाक शाम्भवीत्यादीनामपीत्यादि तत्तव
वपरमहन्तागलदिव्यादिव्यादिव्यादिव्यमेवव्यमनादृत्यस्वबुद्धि
पुस्तकमात्रशरणाविरचिताइत्याशयेन पुस्तकाधीतविद्या
रम यातनारागजरागानां ते भोक्तारो विनिन्दिता तस्माद्गुरुक्र·
मायातं हि ज्ञानेति परं शिवमित्युक्तम ततो गुरुक्रतइत्ययं ॥

तृतीयेण: पूरयितव्यः इत्युक्तं हि श्रीकिरणायाम् गुरुतः
शास्त्रतः स्वत इति तमंशं पूरयितुं श्लोकत्रयेण प्रकारा
न्तरमाह तत्र प्रथमश्लोकेन स्वगुरुपर्वक्रमं वदन्नाह श्री
कण्ठनाथात्मवृत्तिमस्य दर्शयति उपशम्यापूर्वत्वेनाप्र
यासकारित्वेनावश्योपदेश्यतां च द्वितीयेनाभिज्ञानाप्रक
टमात्मनोपदेशः सतोऽप्यसकलस्यानुग्राहक इति त॰
दादरः कर्तव्य इति दर्शितम् तृतीयेन व्याख्यानश्रवण॰
चिन्तनाभ्यसनसाफल्यसिद्धये स्वकपूर्वगुरुवन्दनमवश्य
कर्तव्यमिति शिक्षया प्रवृत्तशिष्यानुग्रहाय स्वात्मनो गुरु॰
त्वे योग्यताभिधानाय कीर्तनीयो गुरोर्वर्गः शास्त्रार्थस्य प्र
सिद्धये इति नियं पालयितं पितृवल्लौकिकवस्तुविषयप्रसि
द्धाभिधानेन उपकाराय प्रसिद्धादिष्टे लोकः प्रवर्तते इति॰
लोकस्याप्रवृत्तस्य प्रवर्तनाद्द्वारेण चानुग्रहाय च स्वात्मनो वं
शप्रदर्शनपूर्वकं नामप्रकटीकरणपुरःसरमधिकारप्र
योजनमस्याभिधेयाभिधानानां निगमनमिति प्रकरणा
र्थः प्रतिश्लोकं तथ्यानृपणीयः सच स्पष्टमेव वृत्तिविवृ॰
ण्णोऽत्र निरूपितः यत्तु किंचित्किंचिदस्पष्टमत्र तदेव विस्त
श्यते श्रतपेवेति यतः प्रत्यभिज्ञामात्रमोक्षस्तत एव यम
नियमादिके प्रयोगेऽनुपयोग एवास्य ग्रस्पष्टत्वादिति स्फुटो
पायमनायासमनारंभामहाफलम् श्रोतुमिच्छामि देवेश
योगं योगविदां वरेति प्राणायामादिकैरंगैर्योगाः स्युः कृ
त्रिमा यतः तेन नाकृतकस्यास्य कलामर्हन्ति षोडशीमि॰
मादिव यदपि रहस्यागमेषु निरूपितम् तथाविस्पष्टत्वेन
नोक्तम् गर्भीकृत्य यत्तन्निरूपितम् नत्वेतदप्रसंगेन शंकरेण

३.
प्र. भि.
५५८
558

पदिश्यते कथंचिदुपलब्धेपि वासनानप्रजायते वास
नामात्रलाभेपियोःप्रमातानजायते नमनिःश्रेयषुभोगेषु।
योजयन्तिविनायकः यद्यहंपरमशिवः सर्वज्ञसर्वकर्तृ
त्वात् तर्हिकिमितिनशक्त्यासर्वान्सपदिग्रसेइत्यादिमी।
धीयेदहादावनभ्यासेनविभवेच्छामयोहिपरमोविघ्नः
सपत्नच्छास्त्रार्थपरिशीलनेननिवर्तते लोकेमोक्षोपाय
तेननप्रतीताःननभावेनलोकप्रसिद्धायेज्ञानक्रियादयस्ते
रितिव्याख्याःप्रथमंपादंव्याख्यायद्वितीयंव्याचष्टे एषचे
स्मादिना अनाविष्टमनेनविकल्पहानेनैकाग्र्यादिमयानु
मवेशाउक्तःशम्भुदिमादिसर्वोमसेमप्रशिवपदेमादिनासा
मनिमायामोहसंस्कारकलुषसाधकवर्गाभिलषितोवित
विभूमनासंयोगेनसम्यक्कावदर्शितयाकृतकृत्यत्वेज्ञानक्रि
यथोःपरिशोषविशेषतायतानुग्रहतन्त्रता सकलला।
कलोचनानांप्रयत्नेनावलोकनेनप्रसिद्धिपर्यवसानंमाम
पूर्वोक्तगुरुकुलतांगोशिवदर्शीति तदुक्तमाश्रीकण्ठनाथा
क्रुपर्वक्रमस्तवयति नचहिश्रीश्रीकण्ठःशासनेसमु
स्तनेश्रीदुर्वासमुनितदावतारणायदिदेश सोपिश्रीत्र्य
स्वकादिंत्रैयम्बकाख्येलोकप्रसिद्धानेरिमाभिधानेगु
क्रमन्तानेप्रवर्तयितारंमानसंसमर्जैन्यादिवितत्योक्रम
श्रीकण्ठनाथश्राधिगाननतस्माच्छ्रीमदनन्तनाथात्मोपि।
श्रीभगवच्छक्तितदुस्यायगामेषुनिरूपितमितिसेएयोगि
गुरुपर्वक्रमउक्तः समूढदुतिप्रबोधितः पञ्चद।
नादिसंस्कारस्थिरीकृतसौरभस्वचनसारः कर्पूर
म प्रसादप्रभुनाद्याकारमालालङ्करणभ्रान्तिविक
ल्पनो

यमर्थाप्यनत्वक्तोयमनुपयोगिनिरूपणारसिकोयमिति
वयतीति फलाभामाभूदित्याशयेनाह अहन्तः कृतेति वि
ञ्चकर्मणः कृमकृते उपयोगः आहतज्ज्ञानमैश्वर्यंता
नस्याधिकालौकिकवस्तुप्राप्तौ मृष्णानाहफलप्रसयताभव
तीति द्वितीयमर्थं विवृणोति ईश्वरेत्यादिना अनेनदेवतार
नीयान्तेन पदेन तदिति सोचेतस्मादिमंर्थं विवृतवान गी
वन्मुक्तेन संशाय इत्यादिग्रागमस्थानेषु नियमार्थं व्याख्या
नायवृत्तोयपवकारस्तंख्याचष्टे देहापातादित्यादिना अ
ञ्जुततमवमपि चैवकारेण सूचितमस्योपदेशस्य देहा
पातादेकभविकोमोक्षः इति स्वित देवतावदञ्जुतम् इहै
कभविकोमोक्षपक्षतावत्परीक्षितनाम् अनेकभविकोमो
क्षः पश्चात्मवगमिष्यतीति हि परमकृपालुना भगवताग
मग्रन्थेन निरूपितमञ्जुततम इदं वञ्जुततमं यत्किल जीव
न्नेवमुक्तइति ॥ १९८ ॥ तैस्तैरितिउपया
चितैरिति देवताप्रार्थनवृत्तीप्रेषणान्मावश्यानिवेदना
भिः तव्याइति विरहकृशायाः नवनत्रमलमितिसंबन्धः
प्रमाभिज्ञानमात्रादानन्दलाभः परिशीलनात्तुसंभोगस
हस्तप्राप्तिरिति तत्यमभयत्रवस्तुविशेषइतिवस्तत्वर्थ
क्रियालाभेकान्ताचेति पूर्वदृष्टेपि मोहात्पूर्वमविज्ञातइ
तिभावः यद्देति निर्भातेप्यनिर्भातकल्पत्वं ततोदृढनि
श्चयेनत्याभिमानइत्युभयत्रापितत्स्यामितियावत् एकता
प्रकाशनात्मेति सोयमितिह्युत्रापितत्त्वेदन्तयोरेकीकरणा
प्रकाशनम् इहापीश्वरतादृत्तयोरित्यर्थः अत्रयोविते
ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपोयावाश्रयोतदौचित्यादेवतत्वला

म·
भि·वि·
५५७

नीनोविशेषोभूषणम् अन्यथाह्येकमेवस्यान्नसार
ग्रपम ॥ १८ ॥ जनस्येति यःकश्चिज्जननधर्मातस्या
तःसिद्धिः नवत्रज्ञात्याचारादोभरइतिसर्वानुग्राहकत्व
मुक्तम् एतच्चप्रारम्भएवास्माभिर्वितततम् मनोपीतिय
शः सम्यक्चितेनफलेनपितृर्योगात् अस्येतिकर्तः अ
नेनसर्वतः कृतकृत्यत्वंदर्शितमितिशिवम् ॥

इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर
चितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांगुरुप
वक्रमः विमर्शः चतुर्थः ४ आदितः विमर्शः १८

विवृतिकारः संक्षिप्यसर्वमाह ।
इत्यमिमादिश्लोकैः अनेनामइत्येकेनस्वरताप्रकारेणाया
स्वसंवित्तिः स्थितानाम् ॥ लाटइत्यादिनापूर्वंपुरुषवेश
जन्मानोद्वितीयेवागीश्वरीगर्भजन्मनिकृतेपूर्णाद्विज
त्वंभवतीति अन्तःप्रकृतिविति अस्मात्पस्त्यायःका
काभिधानइति यदीयकर्कसंग्रहादिशास्त्रम् नम
मात्रेवरमेभिमान इतिदर्शयति अम्बकेति ति
स्वादेय्यायदाचेनमितिशक्तित्रयपरिपूर्णाम्बक
दास्यलक्ष्मीयोगात्सर्वोत्कमितात्मतागुणीकरणात
रूपतोमज्जनसमावेशाद्दासः कृतकृत्यत्वेनसाभि
मानोस्मिभोगेत्यादिविमर्शमयप्रत्यभिज्ञामृतस्यचवि
शेषाणाम् ॥ अस्योपादेयतामाह प्रायेणेत्यादिना
स्थिरपालाचार्यप्रभृतयोहिनप्राधान्यमशिश्रियंस्त
दनुमाविणाणप्यनेनैवाविषयेति अनिर्वाच्यरूप।
यायब्रह्मवादेपिनैकान्तवादेननिश्चितात्ययवादः

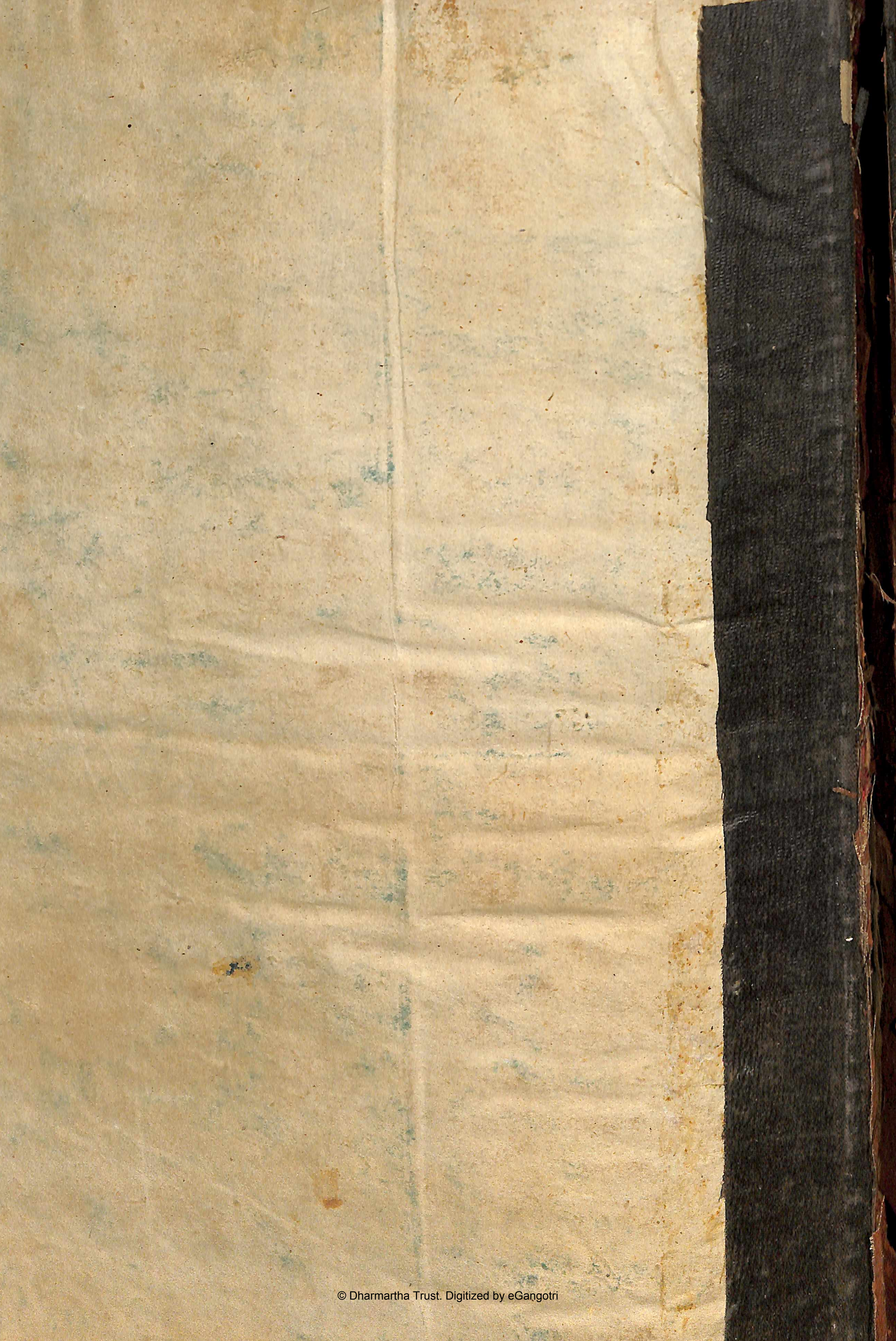
इतिमतंनविशदमितिसम्बन्धः आत्मेश्वरेणास्तितेषां
योवस्तुतोस्ति सन्तानान्तरंवास्तियद्वस्तुतोनास्तीति अ
वममइति उपायलाभाभावात् अस्मिंस्तुसतिआगमेषु
द्वैतव्याख्यानमपास्यब्रह्मवादेअविद्यांमायाशक्तीकृत्यवि
ज्ञानाद्वयमात्मेश्वराभिप्रायेणनिरूप्यसिद्धमेवजनोयः
थापूर्वमुक्तमितिदर्शयति ।। अस्मिन्नेवमिति पारमेश्व
रेषुतावदागमेषुशैववैष्णवबौद्धेषुवेदान्तेषुचसर्वत्रप
रोक्तोयमस्मदुक्तोर्थः तदनुसारिणैवमार्गेणानाक्रमम् वि
नमात्रमिदंयदुतद्वैधात्मकमिति तदत्रविवरणकारैर्दु
रभिनिवेशवशेनविप्रतारितोजनः इदमेवतत्त्वमि
तितत्तात्पर्यम् अतएवप्रथातः अखिलग्रहणेनेदमा
ह सकलोलोकः सकलंचशास्त्रमस्माभिर्यद्यपिनाव
लोक्यते तथापियत्किंचिद्वस्तुवाविकल्पितंवानत्सर्वंप्र
थमानमेवसद्भवति प्रथमानताचप्रथारूपाद्भगवतःप
रमशिवादनतिरेकिणीतिसएवपर्यन्तोपासनीयःप
रमशिवादनतिरेकिणीतिसएवपयन्तोपासनीयःपउ
पासितःकल्पते परमशिवायेतिशिवम् ।। भट्टाग्निगु
सकुलजातवराहगुप्तजन्माभवच्चुखलकःशिवमार्गनि
ष्ठः श्रीभूतिराजवदनोदितिशम्भुशास्त्रतत्त्वाम्बुपानित
समस्तभवान्धकारः ।। तन्नमदेहपदभाकादवाक्यमा
नमस्कारसंस्कृतमतिः परमेशशाके: सामर्थ्यतः शिव
पदाम्बुजभक्तिभागीदारात्मजप्रभृतिबन्धुकथामनामः
।। नानागुरुप्रवरपादनिपातजातसंवित्सरोरुहविका
सनिवेशितश्रीः आशान्तकूटघटितलक्षणगुणमपार

६·
प्र· भि·
५५८
SS8

सत्योपदर्शितशिवाद्वयवाददृप्तः सर्वान्यशासन
कथाः कलविंककेलिकल्पः परं प्रकलयन्निह शा
स्त्रसारे श्रान्तामलेख्यफलदां गुरुनाथपादनित्यार्चन
स्मरणयोगकृतामवाप्य ॥ श्रीशम्भवाद्वयपदेजनन
तोनियाकुमभ्युद्यतः सकलसंपदुदारवृत्तौ टीका
विमर्शमकरोल्लघुनानयेन स्पष्टेन वाभिनवगुप्तपद
प्रतिष्ठः ॥ नादान्तनवदान्तमेषमलभः किंकृत्यमेता
वतेत्येवं तर्कयता जनेन शकलीकृत्याथ्ययद्गुप्तमे·
माणिक्याचलचन्द्रकीर्तिरचला माते जगद्व्यापिनी लो
कृस्येव भिन्नोपयोगरसिकस्येषा पुनः खण्डना ॥
सकोप्यकिंचिदिदं किंचिदथ प्रमार्थप्रहितिप्प किंचि
दिव किंचिद्व्याप्यपास्य विद्वान् जनो भवत संप्रतिशा
स्त्वकत्त्वमस्यकच्चारणविधिः सहितन्मतस्य ॥ क·
स्यान्तास्तुनिधेः प्रचण्डपवनप्रक्षोभितोर्वानल ज्वाला·
मालमिवतरंगवलनानष्टपकुलस्वाभ्यतः भूयानप्यवगा
हनायविभवेनतीस्वराभिज्ञयानिर्गतस्य विधोर्विमर्शवि
धेयशक्तःपरःशंकरात प्राक्परशुपेत्संस्फुरतभजतोमध्या·
मार्थाविकासेवेविथावमकटपदवीश्रोत्रवृत्तिःप्रयान्त वि
श्रान्ताचदभिनवमतिस्तहिमर्शिन्यथान्तस्तत्साफल्यंभ
जतिनितरामीश्वरप्रत्यभिज्ञा ॥ पाषाणान्यतिवक्रक
भृशाजनभोयुष्मान्स्तुवे जगमाः शश्योन्यायमनर्थम
थ्यसगेणकोपघृष्टैर्वाग्रमः सेविद्यामनिशाम्भवेवि
शाश्वकालीयमेकंलवंकिंकिंवाणिकाभिराभिरभितः
सर्वसर्वजास्पद ॥ परिचिन्तउदेनामीश्वरप्रत्यभि·

शांर्दहनहृदि निविष्टं वासनाचक्रवालम् ज्वलदनलशि
खान्तर्लेलिहानारणोयस्थिरपरिचयभाक्तिंस्सनयोवी
तपुंजः ॥ वाक्यप्रमाणपदतत्त्वसदागमार्थः स्वात्मोपयो
गमस्रुतः किलयन्निशास्त्रीति भोमानसांजलमयांस्त्वनस
म्पुष्टेसमुत्कार्कमेकमिहयोजयितेत्समोम्यः ॥ आत्मानम
नभिज्ञायविवेक्तुंयोऽन्यदिच्छति तेनभौतेनकिंवाच्यंप्रश्ने
स्मिन्कोभवानिति ॥ यावानात्मावरणविधयेकल्पस्तेको
पिकल्पस्तावानात्मावरणविप्रकटनविधौनीतपवोपयो
गम् येनस्पष्टंपरमगुरवेतीव्रकारुण्यपूर्णाश्रीशर्वाणी
दयनसततावेशभाजेनमोऽस्मै ॥ इतिनवतितमेऽस्मिन्वत्स
रेंत्ययुगांशेतिथिशशिजलधिस्थेमार्गशीर्षावसाने जग
…… मीश्वरप्रत्यभिज्ञांव्यवृणुतपरिपूर्णांप्रेरितः श
शम्भुपादैः ॥ परमशिवनताट्कापियत्तावकीनस्फु
रितविभववन्ध्यंस्पादयान्तर्बहिर्वा इतिसुदृढविमर्शा
वेशि …… त्तातिरचिसमेयंसंप्रसन्नावियातम्
॥ ईश्वरप्रतिभिज्ञान्तर्विमर्शादीश्वरेण ……
त्मविमर्शाखोगिनींक्रियात् ॥ इतिश्रीमहामाहेश्वरश्री
महाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञावि
वृतिविमर्शिन्यांसमस्तनिगमनेषोडशोविमर्शः ॥
समाप्ताचेयमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी ॥
कृतिःश्रीत्रिनयनचरणचिन्तनलब्धप्रसिद्धेरभिनव॰
गुप्तस्य ॥ ॥ शुभमस्तुसर्वजगतांपरहितनिरता
भवन्तुभूतगणाः दोषाःप्रयान्तुशान्तिंसर्वत्रसुखीभ
वन्तुलोकाः ॥ तमाशीशीतमास्वामी ॥ तमास्वामी ॥

सं० १९४४ श्रीनगरमध्ये लिखितमिदम्पुस्तकम्

प्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां
समस्तनिगमनं